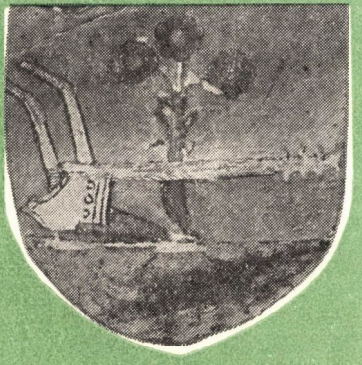
3.2-13

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

Föld

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XXIII. ÉVFOLYAM

1981. 1—2. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Néprajzi Múzeum, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12.

Főszerkesztő: HOFFMANN TAMÁS

Felelős szerkesztő: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:

DONÁTH FERENC, GAÁL LÁSZLÓ, KISS ALBERT, MAKKAI LÁSZLÓ, SIPOS GÁBOR, SZABAD GYÖRGY, SZÉKELY GYÖRGY, SZUHAY MIKLÓS, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOM

Székely György: A hónapok munkái és a középkori művészet 1
Ifj. Barta János: Mária Terézia mezőgazdasági társaságai. Kísérlet a Habsburg-monarchia nemességének aktivizálására 31
Spira György: A magyar negyvennyolc és a parasztság 51
Sigrid Jacobeit: A parasztasszonyok reális mindennapjai a kis- és középparaszti gazdaságokban 60

KÖZLEMÉNYEK

Sugár István: Az egri vörös bor termelésének múltjából — az egri bikavér kialakulása 104
Kávássy Sándor: Gazdasági viszonyok Szatmárban a XIX. század elején 133
Varga Éva: Gyöngyös gazdasága és társadalma az 1828. évi országos összeírás tükrében 152
Surányi Dezső: Bolgárkertészetek Cegléden és hatásuk a város zöldségtermesztésére 163
Kecskés Sándor: Tehenesgazdák és tehenesek fizetése és jutalékrendszere Fejér megyei uradalmi tehenészetekben (1934) 188
Pintér Ilona: Egy tanyagazdaság 1939-ben 211
Belényi Gyula: A szegedi tanyák 1949-ben 223

ADATTÁR

Sándor Pál: Iparos és kereskedő zsellérek Fejér megyében az 1828. évi országos összeírás tükrében 236
Szemző Béla: A magyar cukorrépa-termelés újjászervezése, 1945—1948 (Egy volt miniszteri biztos visszaemlékezései). I. rész 241

KRÓNIKA

Volker Klemm: Agrártörténeti kutatás és oktatás az NDK-ban 314

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

1981. ÉVI TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Ifj. Barta János: Mária Terézia mezőgazdasági társaságai. Kísérlet a Habsburg-monarchia nemességének aktivizálására 31
Benda Gyula: Fényes Elek forrásai 365
Jacobeit, Sigrid: A parasztasszonyok reális mindennapjai a kis- és középparaszti gazdaságokban . 60
Perjés, Géza: Electronic Data Processing of an Assessment of Taxes Carried out at the Beginning of the 18th Century . . . . . Suppl. 1
Spira György: A magyar negyvennyolc és a parasztság 51
Székely György: A hónapok munkái és a középkori művészet 1
Török Katalin: Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén 381
Virágh Ferenc: Adatok a dél-alföldi mezőgazdaság tőkés fejlődéséhez (1880–1910) 489

KÖZLEMÉNYEK

Balázs György: A Csongrád megyei kubikosok helyzete és mozgalmai a gazdasági válság utáni években (1933–1939) 546
Belényi Gyula: A szegedi tanyák 1949-ben 223
Kávássy Sándor: Gazdasági viszonyok Szatmárban a XIX. század elején 133
Kecskés Sándor: Tehenesgazdák és tehenesek fizetése és jutalékrendszere Fejér megyei uradalmi tehenészetekben (1934) 188
Király István: Tények és dokumentumok a magyar agrároktatás múltjából. Bartók Béla családja és a parasztság 532
Pintér Ilona: Egy tanyagazdaság 1939-ben 211
Ruzsás Lajos: A kisüzemi szőlőtermelés gazdasági jelentősége egy városi iparos gazdasági tevékenységében 542
Sándor László: A robotmunka az Esterházyak bujáki uradalmában a XVIII. században 515
Sugár István: Az egri vörös bor termelésének múltjából – az egri bikavér kialakulása 104
Surányi Dezső: Bolgárkertészek Cegléden és hatásuk a város zöldségtermesztésére 163
Varga Éva: Gyöngyös gazdasága és társadalma az 1828. évi országos összeírás tükrében 152

VITA

Tagányi Zoltán: Agrárforradalmak és parasztság. Egy történeti fejlődés összefoglalási kísérlete; megjegyzések a modern agrárrendszerek kialakulásához 564

KRÓNIKA

Klemm, Volker: Agrártörténeti kutatás és oktatás az NDK-ban 314

ADATTÁR

Sándor Pál: Iparos és kereskedő zsellérek Fejér megyében az 1828. évi országos összeírás tükrében 236
Szemző Béla: A magyar cukorrépa-termesztés újjászervezése, 1945–1948 (Egy volt miniszteri biztos visszaemlékezései)
I. rész 241
II. rész 574

SZEMLE

A cukorrépa-termesztés Magyarországon 1808–1938 (Ism.: *Szili Ferenc*) 326
Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948) (Ism.: *Mészáros Károly*) 328
B. Lukács Ágnes: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években (Ism.: *Kápolnai Iván*) 613
Brentjes, B.–Richter, S.–Sonnemann, R.: Geschichte der Technik (Ism.: *Pető Mária*) 622
Danyilov, V. P.: Szovjetszkaja dokolhoznaja gyerevnya (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 620
Dobrossy István: Dohánytermesztés a Nyírségben (Ism.: *Viga Gyula*) 616
Franz, G.: Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk (Ism.: *H.-H. Müller*) 624
Gemer 1–3. (Ism.: *Halász Péter*) 348
Hegyi Imre: A népi erdőkiélés történeti formái (Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben) (Ism.: *Gunda Béla*) 332
Hunters, Gathers and First Farmers beyond Europe (Ism.: *Pető Mária*) 628
Ila Bálint: Gömör megye I. (Ism.: *Magyar Eszter*) 319
Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila*) 344
Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára (Ism.: *Kávássy Sándor*) 333
Koleszнyikov, P. A.: Szevernaja gyerevnya v XV–pervoj polovinye XIX. veka (Ism.: *Kurunczi Jenő*) 338
Korunk Évkönyve 1977 és 1979 (Ism.: *Leblancné Kelemen Mária*) 346
Küttler, W.: Lenins Formationsanalyse. Russland vor 1905 (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 622
Landwirtschaft und Kapitalismus (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila*) 342
Minich, R.: Wildfütterung im 15. und 16. Jahrhundert (Ism.: *Nagy Domokos Imre*) 345
Norton, W.: A Thünen-elmélet jelentősége a történeti és a mezőgazdasági földhasználat fejlődéselemzése szempontjából (Ism.: *Timár Lajos*) 630
Penyigey Dénes: Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében (Ism.: *Rácz István*) 611
Pruns, H.: Staat und Agrarwirtschaft 1800–1865 (Ism.: *H.-H. Müller*) 627
Rékasy Ildikó: Györffy István munkássága. Bibliográfia (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila*) 618
Russzakova, L. M.: Szelszkoje hozjajsztvo szrednyevo Zauralja na rubezse XVIII–XIX. vv. (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 340
Schissler, Hanna: Preussische Agrargesellschaft im Wandel (Ism.: *H.-H. Müller*) 625
Skazkin, S. D.: Der Bauer in Westeuropa während der Epoche des Feudalismus (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 334
Smith, D. S.–Dahlin, M.–Friedberger, M.: Az idősebb néger népesség családszerkezete az amerikai „Délen" (Ism.: *Timár Lajos*) 629
Szavelo, K. F.: Rannyeje feodalnaja Anglija (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 619
Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogy megyében 1756–1812 (Ism.: *Benda Gyula*) 325
Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században (Ism.: *Sándor László*) 321

ENGLISH SUMMARIES 351, 632

CONTENTS 1981

Barta, J. Jun.: Agricultural societies of Maria Theresa. An attempt to activate the nobility in the Habsburg Monarchy 31
Benda, G.: The source-material of Elek Fényes 365
Jacobeit, S.: The real every day life of women in the little and middle peasant farms (Germany, 1934–1938) 60
Perjés, G.: Electronic data processing of an assessment of taxes carried out at the beginning of the 18th century . . . . . Suppl. 1

Spira, G.: Revolution and peasantry in Hungary 1848–1849 51
Székely, G.: The works of the months and the medieval art 1
Török, K.: Peasant farm and household in the mid-19th century 381
Virágh, F.: Contributions to the capitalist development of agriculture on the Southern Great Plain (1880–1910) 489

CONTRIBUTIONS

Balázs, G.: The situation of navvies in County Csongrád and the navvy movements in the post-crisis years 1933 to 1939 546
Belényi, G.: The detached farmstead region at Szeged in 1949 and the prospects of its transformation 223
Kávássy, S.: Economic conditions in County Szatmár in the early 19th century 133
Kecskés, S.: Salary and premium system of cowmen and cow-hands in manorial dairy-farms being under herd-book control in County Fejér (1934) 188
Király, I.: Facts and documents from the past of agricultural education in Hungary (The family of Béla Bartók and the peasantry) 532
Pintér, I.: A detached farmstead in 1939 211
Ruzsás, L.: Significance of a small-scale vine production in the economic activity of a town artisan 542
Sándor, L.: Statute-labour in the Esterházy-domain at Buják in the 18th century 515
Sándor, P.: Craftsman and merchant cotters in County Fejér as reflected in the National Census 1828 236
Szemző, B.: Reorganization of sugar beet growing in Hungary 1945–1948 241
Sugár, I.: The past of red vine production in Eger. Development of the "Bull's blood of Eger". . 104
Surányi, D.: Market-gardens and the development of vegetable growing at Cegléd 163
Varga, É.: The economy and society of Gyöngyös as reflected in the National Census 1828 . . . 152

CHRONICLE 314

REVIEWS 319, 611

ENGLISH SUMMARIES 351, 632

SZÉKELY GYÖRGY

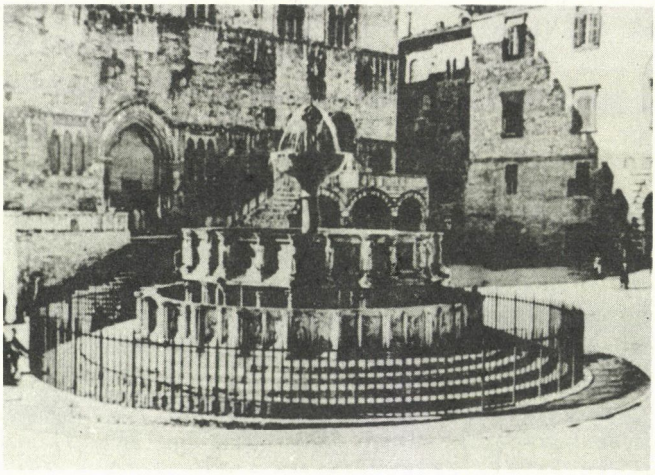
A HÓNAPOK MUNKÁI ÉS A KÖZÉPKORI MŰVÉSZET

A középkori élet, hétköznapok, mindennapi tevékenység szemléletes forrásait láthatjuk a téma művészeti feldolgozásaiban, amelyek a középkor különféle szakaszaiban szűkebb vagy tágabb embercsoportok, társadalmi körök számára voltak hozzáférhetők.

Ilyen források számunkra, emlékeztető típusok vagy jelképek a középkor embere számára a templomi szobrok: a Souvigny (Allier) templomában levő kőoszlop faragványainak egy része a hónapok munkái (XII. század), a pármai Battistero hónapábrázoló szobrai a XIII. század elejéről Benedetto Antelami művészeti alkotásaként, az amiens-i székesegyház kapuzatának domborművei; a díszkútszobrok: a perugiai Fontana Maggiore (1. kép) XIII. századi, Frà Bevignate tervezte építménye Nicola és Giovanni Pisano szobraival alsó kútkávájának domborművein, illetve középső kávájának tábláin és szobrain a hónapok allegóriáját mutatja be egyebek mellett; a templomi freskók: Laval (Mayenne) Pritz-kápolnájának XIII. századi freskója a hónapok munkáit ábrázolja; más épületfreskók: a trentói Sas-torony freskói 1420 tájáról az egyes mezőgazdasági munkák időpontjait jelezve; a bibliaminiatúrák: a XIV. századi Velislav protonotárius bibliája és IV. Vencel bibliája; az imakönyv-miniatúrák: Berry herceg imakönyve (a Limbourg fivérek munkája) 1413–16 körül, a flamand „Breviarium Grimani" 1520 előtt; az értekezések miniatúrái: a „Jó demokrácia" mezei munkaábrázolása Arisztotelész Politica et Economica c. munkája 1375–76. évi párizsi kéziratán; a De moribus et officiis viventium kézirata a XV. század első feléből; a kéziratos kalendáriumok: Leo keresztes nagymester breviáriumának 1356-ból való illuminált kalendáriuma a prágai művészet alkotásaként, az oseki (osseggi) ciszterci apátság kalendáriuma a XIV. század elejéről a csehországi művészet alkotása; Angoulême-i Károly kalendáriuma a XV. századból; a nyomtatott kalendáriumok: a Reportorio de los tiempos naptára Andrés de Li munkája, Fadrique aleman de Basilea nyomtatása Burgosban (1493. május 21.), a Teutsch Kalendari mit den Figuren 1496-ból, az 1579-ben Nagyszombatban nyomtatott kalendárium; a tájfestmények: a dunai iskolához tartozó Hans Wertinger (1465/70–1533) hónapok munkái és élete ciklusa bizonyos idilli tendenciával, a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum-ban; a fametszetek.

A művészi téma – teljesség igénye nélkül felsorolt – példatára maga jelzi, hogy az ilyen ábrázolások a különféle műfajok bemutatásaiban átívelték a középkor különféle stíluskorszakait, mint a romanikát, a gótikát, a reneszánszot.

Francesco del Cossa (1438? –?1480), a bolognai festészeti iskola egyik alapítója 1469/70. években a ferrarai Palazzo Schifanoia „hónapok termében" a Borso d'Este tetteit dicsőítő életképek keretében helyezett el falusi tevékenységet március és augusztus hónapokra. Pieter Brueghel (1522–69) egy antwerpeni polgár palotájába készített tizenkét hónapot ábrázoló sorozatot, amelyből öt festmény maradt fenn a középkori munkák ábrázolásával.

1. kép. Perugia, Fontana Maggiore

A hónapképek antik előzményét, tematikáját felveti Jacques Le Goff a pármai szobrokkal, Miloslav Bohatec Leo nagymester breviáriumával, Renate Weber pedig Hans Wertinger képeivel kapcsolatban. A művészeti alkotások előbb vallásos, majd világiasodó tartalmi, szellemi környezetéből folyik, hogy alaposabb vizsgálódás nélkül nem állíthatjuk az ábrázolások időbeli és agrártechnikai szempontból való reális voltát; a hagyományok, a művészet megszokott programjai alapján felvetődik az előzetes minták egyszerű követése is. Mégis a mindenki által láthatott, az agrárélet helyi ismerői előtt is nyitva álló ábrázolások vallásos, szimbolikus hatásához a programkészítőnek, a megvalósító művésznek nagyon is kellett gondolnia a kor, a táj, az éghajlat adta időpontok, szerszámok, öltözékek valamelyes emlékeztető jellegére.

A képzőművészet nem lehetett olyan időtlen és idillikus, mint a magasabb, de elvontabb műveltségű, szűkebb körhöz szóló költészet. Az agrártevékenység művészien sűrített, de idilli képét nyújtotta Matteo Mario Boiardo (1439–94) költeménye:

„Ecco la pastorella mena al piano
la bianca torma ch' è sotto sua guarda,
vegendo il Sol calare, e l' ora tarda,
e fumar l' alte ville di luntano.
Erto se leva lo aratore insano,
e il giorno fugitivo intorno guarda,
e scioglie il iugo a' bovi, che non tarda,
per gire al suo riposo a mano a mano."

(Íme a pásztorlány a fehér nyájat, amely őrizete alatt áll, a síkságra levezeti, mert lemenni látja a napot, és kései az óra, a távolból pedig a magas vidéki házak füstöt eregetnek. A hajló szántó felemelkedik és körülnéz az elfutó napra, és ökreit megszabadítja az igától, hogy ne késsen, hogy minél hamarabb érjen nyughelyére.) Ilyen szép, de idillikus költői

bemutatás mellé inkább csak a kései festészet némely alkotását, a tájkép eluralkodását állíthatjuk, amelyek egyik irányban térnek el a legtöbb művészi ábrázolástól, az agrárfolyamat puszta – de az időbe jobban behelyezett – képétől.[1]

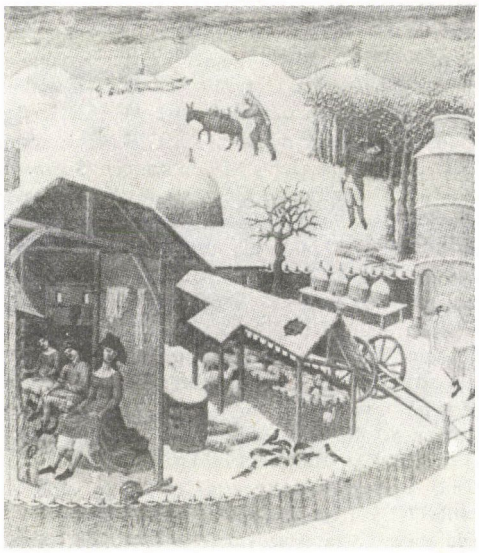
*

Ha a hónapok munkáit végigtekintjük hónaponkint és országok szerint, szembetűnő, hogy a *január* mindenfelé és mindegyik osztály, réteg számára a pihenés időszaka volt. Ez állapítható meg az egyik legszebb sorozat, a pármai keresztelőkápolna, a Battistero január-ábrázolásán. Benedetto Antelami műve kétarcú ülő embert idéz elénk, római típusú széken ülve, amint szemlélődve fejezi ki a tél kétségbeejtő voltát, feltételezhetően a tűzhely előtt. A Janus-arcból is római előképre következtethetünk. Ha itt következtetésre vagyunk utalva, egyértelműen a tűz előtt melegszik cipőjét levetve az idősebb, csuklyáját hátravető férfi az amiens-i székesegyház kapuzatának januárt ábrázoló domborművén. Időben előrehaladva az egyszerű téli melegedést felváltja a közösségi vagy éppen egyéni otthon melege. Ennek irodalmi hagyománya egy ciszterci versike sora: Ianus a serlegeket szereti. Ezt persze képen jobban kifejezhették. Leo keresztes nagymester breviáriuma januárra terített asztalnál mutat szerzetest. Berry herceg imádságos könyve dúsan terített asztalnál, előkelő társaságban mutatja januárban a herceget. Angoulême herceg kalendáriumának január-képe a ház urát családi körben mutatja be asztalánál, látjuk személyzetét, kandallóját, tűzhelyét. Fejtegetéseink keretét tehát szinte áttöri az év első hónapja, mivel nem mutatja valamely hónap munkáját. Csak egész szórványos adatokból lehet következtetni arra, hogy közben már előkészületek folytak a mezőgazdasági munkára: 1559. január 24-én a Nádasdi-birtok egyik gazdatisztje urának írva beszámol a tavaszi szántás megkezdéséről.[2]

[1] Parma, Battistero eredeti szoborsorozata; *Pier Maria Paoletti:* Parma. An artistic guide-book. (Milano é. n.) 18. l.; *Jacques Le Goff:* La civilisation de l' Occident médiéval (Paris 1964) 567. l.; kőoszlop Souvigny-ból, másolata a párizsi Musée des Monuments Français-ban; a Fontana Maggiore díszkút a perugiai Palazzo Comunale előtt; *Émile Mâle:* L'art religieux du XIIIe siècle en France ([11] 1958, ebben 139–197. l.); – *Urbach Zsuzsa:* Az évszakok a művészetben. I–IV. (Élet és Tudomány, 1969. máj. 16. – 1970. febr. 27.); a Pritz-kápolna freskójának másolata a párizsi Musée des Monuments Français-ban; *Belényesy Márta:* A földművelés Magyarországon a XIV. században (Századok, 1956) 526, 529. l.; Les très riches heures du duc de Berry, Musée Condé, Chantilly Ms. 65; a „Breviarium Grimani"-ra *Adolf Laube–Max Steinmetz–Günter Vogler–Renate Weber:* Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution (Berlin 1974) 31, 224. l.; a „Jó demokrácia" miniatúra lelőhelye a brüsszeli I. Albert királyi könyvtár, ms. 11201–202, f. 241 r. oldal; *Miloslav Bohatec:* Schöne Bücher des Mittelalters aus Böhmen (Prague, 1970) 146–157. kép; *Josef Macek–František Graus–Ján Tibenský* (szerk.): Přehled československých dějin. Díl I. Praha, 1958) 934. l.; Calendrier de Charles d'Angoulême, Bibliothéque Nationale, Paris; Reportorio de los tiempos, The Hispanic Society of America, New York; Das ist der Teutsch Kalendari mit den Figuren, Olomouc, Státní Vědecká Knihovna Inc. 60705; Hans Wertingerre, *A. Laube – stb.* i. m. 281. l. előtti képes tábla; *Luciano Chiappini:* An illustrated artistic guide to Ferrara (Terni é. n.) 80–83. l.; a Boiardo-versre The Penguin Book of Italian Verse (Introduced and edited by George R. Kay. Bungay, 1966) XIV. és 140. l.

[2] Parma, Battistero, január-szobor; *P. M. Paoletti* i. m. 22. l.; *Urbach Zs.* i. m. IV A tél. (Élet és Tudomány, 1970. II. 27.) 406–7. l.; Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis (Parisiis 1560). Az összes hónapokra utaló rövid versszövegre Mezey László professzor hívta fel figyelmemet, akinek szívességét ezúton is köszönöm; *Miloslav Bohatec:* Schöne Bücher des Mittelalters aus Böhmen (Prague 1970) 146. kép; Les très riches heures du duc de Berry; Calendrier de Charles d'Angoulême; *Belényesy M.* i. m. 526. l.

A különféle munkák megindulnak a művészi ábrázolások tanúsága szerint – bár még a pihenésre is van példa – *februárban*. Antelami szobra a pármai keresztelőkápolnában ásó férfit ábrázol. A paraszt rövid köntösben, fedetlen karral, lábszárral, de lábbeliben dolgozik. A csehországi ciszterci apátság Osek XIV. századi kalendáriumában a februári lapon paraszt husángot emel leütésre fa alatt táplálkozó sertés fölé. Nem a munka, hanem az időszak mostohasága kapott hangot egy ciszterci versben: Február hidegtől jajong. Ez a gondolat számos ábrázoláson tér vissza. Leo nagymester breviáriuma a parasztot úgy ábrázolja, amint lábát melengeti tűznél, egyik lábáról levetett lábbeli mellette látható, künn pedig hull a hó. Az utóbbi elem már valósággal tájképpé fejlődik Berry herceg imakönyvének február-képén (2. kép): a havas erdőszélen favágót látunk, a havas tájban egy fejét-vállát ráborított kendővel védő paraszt szamarat hajt rákötött fával megrakva; asszonyok a házban szárogatják ruhájukat, a juhok akolban szoronganak. Tartalmilag hasonló a Reportorio de los tiempos februári naptárképe (3. kép): férfi és fiú lábát, kezét a fahasábos kandalló felé tartva melengeti, a falon kívül csak egy rőzsét hordó ifjú halad botra támaszkodva. Ehhez a témakörhöz kapcsolható a flamand Breviarium Grimani téli képe; hófedte házban háztartási munkákat végeznek, havas udvaron anyóka túró disznóra és akolban juhokra vigyáz, a háttérben terhet vivő szamarat hajtó paraszt halad a havas domboldalon. Ha ezek az elemek emlékeztetnek Berry herceg kalendáriumlapjára, az jól megérthető a táj és éghajlat hasonlósága adta párhuzamból. Már csak a francia és spanyol kép egy eleme él az 1579-ben Nagyszombatban nyomtatott kalendárium február-ábrázolásán, ti. a szekercével fát gallyazó paraszt, de már tényleges mezőgazdasági munka indulását jelzi a vető paraszt képe. Az év ilyen korai szakaszában tehát csak Itália és Magyarország nyújt példát talajmunkára. Németalföld északibb elhelyezkedéséből

2. kép. Berry herceg imakönyve, február

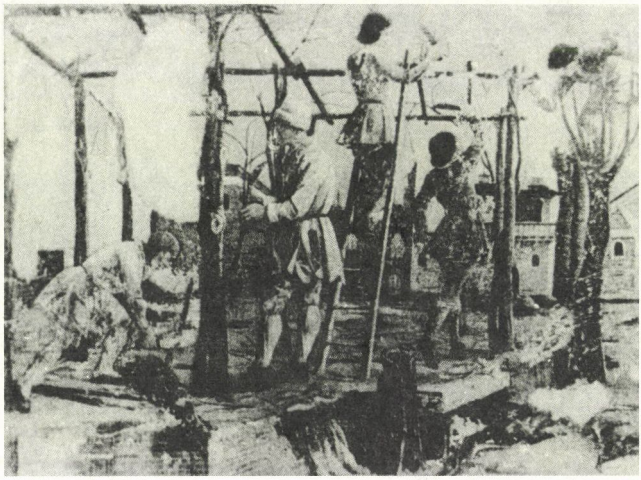

3. kép. Reportorio de los tiempos, február

adódó éghajlati viszonyai a francia és a hegyesebb spanyol táj ábrázolását teszik valószínűvé. Ezért Pieter Brueghel: Borús nap című festményét tematikája alapján februárra helyezhetjük (az 1565-ben készült festményt mások márciusra helyezték). A kép háttere télies, havas hegycsúcsok és viharos tenger, de a munkák a tavasz közeledtét jelzik, a flamand falusiak házaik közelében fákat gallyaznak, és összeszedik a levágott, lehullott ágakat.[3]

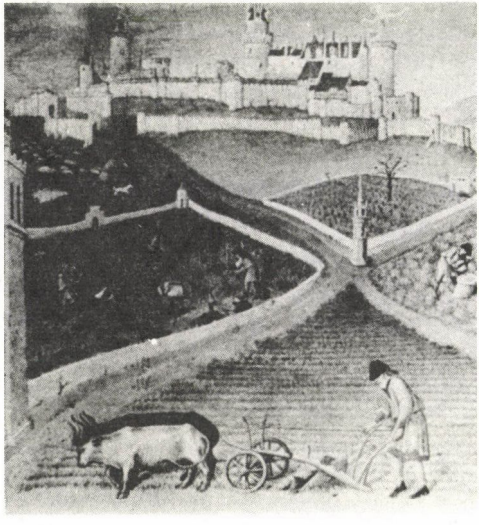
A *március* már kétségtelenül a tavasz éledése a művészeti emlékek tanúsága szerint, mind a szántóföldeken, mind a szőlőkben. Az irodalom határán mozgó ciszterci vers is erre utal: Március a szántóföldet ássa. Annál meglepőbb, hogy a pármai Battisteróban nem effélét ábrázolt Antelami. Töredékes jobbkarú ifjút látunk, ép baljában tartott síppal szájában. Ezt kürtön (olifant) játszó alakként egészítik ki. Felvetődhetnék a kérdés, hogy Antelami márciusinak besorolt kürtöse vajon nem a februári farsangot ábrázolja-e, s nincsen-e elcserélve a februárra tett ásó figurával. Csakhogy ez a szoborcsoport első alakja, és ez is római előképre emlékeztet, hiszen a rómaiaknál és a Meroving-korban kezdődött az esztendő március 1-ével, az utóbbi aligha jöhet számításba Itáliában, mint a hasonló velencei keltezés sem Itália e részén. Az itáliai szoboralak tehát évkezdő s ezért fújja a harsonáját. Éppígy a tavasz sokféleségét szimbolizálja a Reportorio de los tiempos márciusi naptárképe háromarcú figurával, sok eső, szél és virágnyílás ábrázolásával. Ennek az évszakváltozásnak szép ábrázolását nyújtja Francesco del Cossa freskótöredéke (4. kép) a ferrarai Palazzo Schifanoia-ból, márciusában szőlőmetszők tevékenykednek a lugas-

[3] Parma, a Battistero február-szobra; *J. Le Goff* i. m. 567. l., 189. kép; *P. M. Paoletti* i. m. 22. l.; *Josef Macek–František Graus-Ján Tibenský* (szerk.): i. m. 9. képmelléklet; Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; *M. Bohatec* i. m. 147. kép; Les Très Riches Heures du Duc de Berry. Le Calendrier, Présenté par Jean Porcher. (Paris é. n.) 15, 17. l.; Les très riches heures du duc de Berry február-kép; *Urbach Zs.* i. m. I. A tavasz. 936–37. l. IV. A tél. 404–5. l.; Reportorio de los tiempos februári kalendáriumképe; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 224. l.; *Belényesy M.* i. m. 526. l. és 6. ábra.

4. kép. Francesco del Cossa: Március

szerűen felfuttatott jellegzetes olasz kertben. Berry herceg imádságoskönyvének március-ábrázolása (5. kép) gazdag kompozíció: a kép előterében a füves földet felszántja öreg paraszt, a kétkerekes ekét két ökör húzza, a parcella nagyobb része már felszántva, barázdált; másik parcellában szőlőt metszenek és kapálnak parasztok; harmadik parcellában paraszt zsákba gyűjt; út mentén juhlegeltetés folyik. Leo nagymester prágai breviáriuma március-képén ökörhúzta kerekes eke mögött dolgozik a paraszt. Szántást ábrázol a

5. kép. Berry herceg imakönyve, március

Teutsch Kalendari márciusi figurája is. A közép-európai táj tehát a fő mezőgazdasági munkában nem maradt el a nyugat-európaitól. Ez a valóságban is így alakult. A 811/823. évi Saint Germain egyházi névjegyzéklajstrom említ már egy tavaszi mezei munkát, a márciusi gabonavetést, amin a háromhavi vagy márciusi búzát érti az agrártörténet. Magyarországon okleveles adat szól arról, hogy 1522. március 25 körül hatalmaskodás során szántatnak fel Veszprém vármegyei földet és vettetnek belé kölest. Ez utóbbi gabonanemű hívja fel a figyelmet arra, hogy a különféle érési idejű gabonákra is gondolhatott egy-egy művész, amikor azonos műveletet különféle hónapokban ábrázolt. Ennek realitását aláhúzza, hogy Mátyás király egyik törvényében részletesen szabályozta a különféle terménye utáni tizedszedést (1481. évi 1. és 9. cikkely), amikor is szó esik gabona, köles, rozs, árpa, zab, illetve búza és gabonanemű tizedéről. De még a tönköly, a hajdina (pohánka, tatárka) sem felejthető ki a valóságos sorból.[4]

Az *április* hó a tavasz kiteljesedését jelenti számos művész szemében, amit szimbolikusan fejeztek ki. A pármai Battistero április alakja koronás király, jobbjában növénnyel, baljában virággal. Ebben Jacques Le Goff a paraszti munkák sorozatának tavaszi megszakítását látja Benedetto Antelami sorozatában. Pier Maria Paoletti a hónapok megkoronázott királyát látja benne. Mégis hangsúlyozom, hogy a kezében levő növény és virág nem egyszerűen szimbólumok, hanem a tavasz érlelő szerepe kapcsolódik ezáltal az április hónaphoz. A ciszterci vers is ezt emeli ki: Április meghozza a virágokat. Erre a tematikai felfogásra emlékeztet a csehországi keresztes nagymester, Leo breviáriumának április-ábrázolása: előkelő öltözetű ifjú feltartott két kezében virágokkal áll a virágos mezőn. A mezőgazdasági műveletek realizmusa azonban erre a hónapra is utat tört. A trentói Sas-torony 1420 körül keletkezett freskói sorában az áprilisi a tavaszi szántást és vetést mutatja be. Berry herceg imakönyvének április-képén a várak között húzódó Orge folyón két csónakban egy-egy halász evez, a csónakok közt kifeszített háló vonalát mutatják a vízen lebegő fadarabjaik. De a pármai és prágai ábrázolásra emlékeztet a kép fő jelenete, az előkelő udvari hölgyek és urak sétája, beszélgetése a zöld tájban. A paraszti munka tűnik fel a Reportorio de los tiempos szőlőmetsző parasztjának április-képén (6. kép). A nyesés ábrázolását nyújtja a néhány évvel későbbi Teutsch Kalendari figurája. A trentói kép az észak-itáliai, magasabban is fekvő vidékre lehet jellemző. Ezzel párhuzamos az északabbra fekvő Magyarország gyakorlata, ahol 1503-ban Szent György napját (április 24.) a tavaszi vetés végső időpontjaként említik oklevélben.[5]

[4] Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; Parma, Battistero március-szobra; *P. M. Paoletti* i. m. 21. l.; Reportorio de los tiempos március-képe; Francesco del Cossa: Március freskó-töredék, Ferrara, Palazzo Schifanoia; Les très riches heures du duc de Berry március-ábrázolás; Les Très Riches Heures du Duc de Berry. Le Calendrier. Présenté par Jean Porcher. 19, 21. l.; *M. Bohatec* i. m. 148. kép; Teutsch Kalendari mit den Figuren március havi kép; *Georges Lizerand:* Le régime rural de l'ancienne France (Paris 1942) 53., 185. l.; *Belényesy M.* i. m. 527., 545. l.; *Márkus Dezső* szerk.: Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkek (Bp. 1899) 388., 392. l.; *Gyárfás István:* Dobó István Egerben (Bp. 1879) 22. l.

[5] Parma, Battistero április-szobor; *J. Le Goff* i. m. 576. l.; *P. M. Paoletti* i. m. 21. l.; *M. Bohatec* i. m. 149. kép, *Belényesy Márta* i. m. 526–27. l.; Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; Les Très Riches Heures du Duc de Berry. Le Calendrier. Présenté par Jean Porcher. 23., 25.; *Urbach Zs.* i. m. I. A Tavasz. (Élet és Tudomány, 1969. máj. 16.) 935. l.; Reportorio de los tiempos áprilisi naptárképe; Teutsch Kalendari mit den Figuren április-képe.

Ami a középkori hónapok munkáját illeti, erről a művészeti alkotások *május* havára nem nyújtanak felvilágosítást. Ezt a legszebb tavaszi hónapot a természet kibontakozása, a szép idő élvezése jellemezte a művészek szemében. Az amiens-i székesegyház XII. századi kapuzatán a május hónapot ábrázoló férfialak bal kezében tartott letépett ággal ül kibomlott lombú vagy legalább rügyező fák előtt. Jacques Le Goff a pármai keresztelőkápolna május alakjára hivatkozva is értelmezi ezt a hónapot a paraszti munkák tavaszi

6. kép. Reportorio de los tiempos, április

megszakítása második esetének. Magát a szoboralakot pedig a lovagi, földesúri és a paraszti téma összeolvadásaként fogja fel: fagallyazót lát benne nagyalakú kacorral. Pier Maria Paoletti a lóháton ülőt úgy fogja fel, mint aki sarlót emel. A szobor öltözete alapján magam lovas parasztról szólnék felemelt jobbjában sarlóval. A tavasz másik vonatkozása nyert ábrázolást Leo keresztes nagymester breviáriumának májusi képén, amely szerelmespárt mutat be a szabadban. Ezt nem tarthatjuk visszásnak az egyházi kapcsolatú műben, hiszen a ciszterci vers ezt szépen részletezi: Májusban a berkek cserjéje és virága lángra lobbantják a szerelmeket. Egy Tarragona egyháza számára készült mozarab misekönyv 1400 körüli naptára május oldalának miniatúrája lovast ábrázol előretartott bal karján ülő sólyommal. Berry herceg imádságoskönyvének májusi képe előkelőségek kilovaglását ábrázolja a Riom városát szegélyező erdő mellett, virágzó bokrok mögött. Hadd villantsam fel itt, hogy a május már a Karoling frank korban az a jellegzetes hónap volt, amikor a fű kizöldült, amikor a katonai szemlével egybekapcsolódó gyűlésre, a „május mező"-re sor kerülhetett. Ezen ugyanis már a királyi beneficiáriusok lovas gyülekezése folyt. Ez a gyökere a középkori lovasábrázolás májushoz kötődésének. A Reportorio de los tiempos májusi kalendáriumképe (7. kép) emlékeztet a prágai májusábrázolás tematikájára: a spanyol képen előkelő öltözetű hölgyet és urat látunk gyönyörű virágokkal. A szobrászati, festészeti alkotások egész sora mellőzte tehát a tényleges munkaábrázolást, legfeljebb nehezen megoldható jelképet tárva a pármai nézők elé. Pedig az élet valósága sokkal

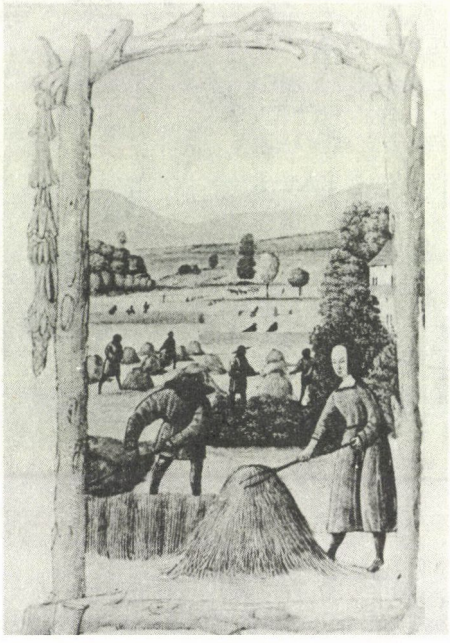

7. kép. Reportorio de los tiempos, május

nyersebb jeleneteket is produkálhatott. Legalább Magyarországról említhető, hogy 1522. május 1. körül köles alá szántottak, amikor hatalmaskodó ekét töretett szét.[6]

A tavasz hónapjaihoz képest szembetűnően megélénkülnek a tényleges mezőgazdasági munkák *június* havában. Az egyik fő tevékenység az aratás. Ezt ábrázolja a párnai Battistero június-szobra, a sarlóval arató paraszt. Antelami úgy ábrázolja a mezítlábas aratót, amint a gabonaszár közepén sarlóval vágja át a baljával összefogott csomót. Jacques Le Goff ezt a módot azzal hozta összefüggésbe, hogy magas szalma maradjon az állatoknak. A perugiai Fontana Maggiore júniusi szobra úgy mutatja az aratót, amint jobbjában tartott sarlóval a bal kezével a kalász alatt közvetlenül összemarkolt gabonacsomót a szár közepénél feljebb vágja át, éppen a marka alatt, térde magasságánál feljebb. Már aratás utáni műveletet ábrázol az oseki kalendárium júniusi lapja, ti. vető parasztot, nyakában hordott kendőben vitt maggal, mögötte pedig boronahúzó lovat. A másik fő tevékenység a fűlevágás. Ezt említi tömören a ciszterci verssor: A június szénát ad. Leo keresztes nagymester prágai kalendáriuma júniusra kaszást ábrázol a virágzó mezőn. Ugyanez a tematika egyértelműbben kifejeződik Berry herceg imádságoskönyvének júniusképén: vízmenti füves mezőn három paraszt kalappal, egy szál hosszú ingben, mezítláb kaszával vágja a füvet, ezt egy parasztnő gereblyézi össze, míg egy másik parasztnő villával rakja kis szénahalmokba. Ha ez így volt a Szajna bal partján, az északabbra eső francia Flandriában még természetesebben a szénavágás a június foglalatossága. Ezt mutatja egy kései XV. századi imádságoskönyv (8. kép): parasztok kaszálnak a mezőn (egy jól látható az előtérben), parasztnő villával rakja össze, a háttérben már szénaboglyák emelkednek. Ha időben előre, de tájban délebbre tekintünk: a Reportorio de los tiempos júniusi

[6] *Urbach Zsuzsa* i. m. I. A tavasz. (Élet és Tudomány, 1969. máj. 16.) 934. l.; *J. Le Goff* i. m. 567. l. és 190. kép; *P. M. Paoletti* i. m. 21. l.; Antelami szobra a parmai Battistero-ban; *M. Bohatec* i. m. 150. kép; Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; a mozarab misekönyv miniatúrája, The Hispanic Society of America, New York; Les très riches heures du duc de Berry május-képe; a Reportorio de los tiempos májusi kalendáriumábrázolása; *Belényesy M.* i. m. 527. l.

8. kép. Francia–flamand imakönyv, június

kalendáriumjelenete (9. kép) sarlóval arató parasztot úgy ábrázol, amint a baljával összefogott gabonacsomót már tövénél vágja át, társa pedig kévébe köti a gabonát. A néhány évvel későbbi német naptár egy harmadik műveletre utal: a Teutsch Kalendari júniusra kapálást ábrázol. A délnémet idősebb Jörg Breu 1526 előtti tollrajza már tökéletesebb technikával ábrázolja júniusi jelenet gyanánt az aratást: kaszával aratnak,

9. kép. Reportorio de los tiempos, június

gereblyével gyűjtenek be, szekérre rakodnak, csűrben rakják le a gabonát a szekérről. A technika miatt állítom mellé a flamand Breviarium Grimani 1520 előtti miniatúráját, amelyen napos gabonaföldön kaszás aratás folyik, a hosszú kaszát az aratók ballal rúdon, jobbal nyélen fogják; fa árnyékában pedig juhnyírás folyik. A példatár tehát jóval gazdagabb júniusra, általában a nyárra, mint a megelőző hónapokra. A képek tematikai változása, technikai újdonságokat mutató tartalma a valóságábrázolás bizonyítéka. Ezt az utóbbi vonást csak aláhúzza, ha szembeállítjuk egy középkori költemény feltűnően idilli leírásával. Az 1309/17 között működött Folgòre da San Gimignano Június költeménye egészen másnak mutatja ezt a dolgos hónapot:

Di giugno dòvi una montagnetta
coverta di bellissimi arboscelli,
con trenta ville e dodici castelli
che siano entorno ad una cittadetta;
ch' abbia nel mezzo una so' fontanetta
e faccia mille rami e fiumicelli,
ferendo per giardini e praticelli
e rinfrescando la minuta erbetta.
Aranci cedri dattili e lumìe
e tutte l' altre frutte savorose
empergolate siano per le vie;

(Júniusra egy hegyecskét adok néked a legszebb ligettel borítva, 30 vidéki házzal és 12 kastéllyal, amelyek egy kisváros körül állanak, annak közepén egy édes kutacska áll, amelyből ezer ág és ér folyik szét, kertekre és rétecskékre vive [vizet] és felfrissítve a kis füvellőket. Narancsok, cédrusok, datolyák és citromféle gyümölcsök és mindenféle más nedvdús gyümölcsök futják fel az utak mentét.) A képeket azonban okleveles adatok igazolják, mint a kemény munkák júniusi idejét. Már a saint-germaini 811/23. évi lajstrom alapján akkorra tehető a háromhavi (márciusi) búza gyomlálása, majd learatásuk első eleme, a kalász sarlóval levágása. A Verson (Calvados)-beli parasztok középkori panasza – felsorolva kötelezettségeiket és szolgálataikat – a nyári Szent János-napra (június 24.) teszi a széna lekaszálását és behordását. A dél-németalföldi Hennegauban 1478-ban június 3 utánra számolták az aratási hónapokat. Egy kései magyar adat közelebbről világítja meg a nyári szántás jellegét: 1676. június 5-én írta Teleki Mihály erdélyi földdel kapcsolatban: „Az ugar szántásnak ideje vagyon." Az ugarszántás az őszi vetést készítette már elő. Jóval korábban, a XIII. századi Angliában Walter of Henley „Mezőgazdaság" című munkájában gyakorlati tanácsokat adott az ugarszántásra: ha az ugarév után az ugarföldet feltörték, egy nap alatt 0,35 hektárt lehet felszántani, míg nyárvégi könnyebb felszántással egy nap alatt 0,4 hektár munkájával lehet végezni. A szobrok, képek mindegyik tematikája igazolódik tehát a júniusi adatokkal.[7]

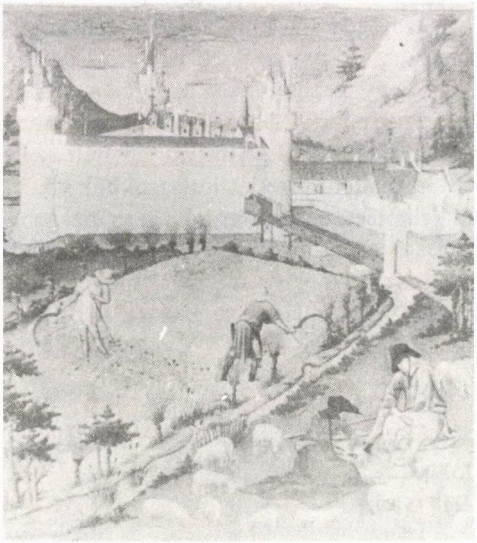
[7] Parma, a Battistero június-szobra; *J. Le Goff* i. m. 567. l. és 191. kép; *P. M. Paoletti* i. m. 21. l.; La Fontana Maggiore, Perugia június-szobra; *J. Macek–F. Graus–J. Tibenský* i. m. 14. képmelléklet; Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; *M. Bohatec* i. m. 151. kép; Les Très Riches Heures du Duc de Berry, Le Calendrier. Présenté par Jean Porcher. 31., 33. l.; francia flandriai imádságoskönyv június-képe, Spencer Collection MS. 6., The New York Public Library; a Reportorio de los

Július is a mezőgazdasági munkák egyik fő időszaka volt. Művészeti alkotások egész sora irányítja figyelmünket az országok további sorában vagy más tájaikon folyó aratásra, az ezzel összekapcsolódó szemnyerésre, illetve az állattenyésztéssel összefüggő mozzanatokra. Mindkettőre egyszerre utal a ciszterci vers: Júliusban levágják a zabot. Az ilyen konkrétság a szöveg előnye a képzőművészettel szemben. Az amiens-i és a chartres-i székesegyház domborművei július hónapra az aratás szimbolikus képét tárták nézőik tömegei elé. A pármai Battistero július-jelenete lovakkal nyomtató mezítlábas parasztot mutat be, amint állatait hajtja. A déli táj munkában előbbrehaladt voltát érzékelteti ez, megfelel a spanyol gyakorlatnak is: a Reportorio de los tiempos július-ábrázolásán (10. kép) nyílt mezőn tapostatja két lovával a paraszt a kalászos gabonaszárak tömegét. Az azonos időszak egyidejű szemnyerési feladatát más módon érzékeltette a perugiai Fontana Maggiore szobrásza: a cséplés itt rövid nyelű cséphadaróval történik. A korábban említett francia domborművek munkája az éghajlati sajátosságnak megfelelően szerepel Berry herceg imádságoskönyvének júliusi miniatúráján (11. kép), de nagyobb kompozícióba helyezve. Patak egyik oldalán gabonaföldet arat két sarlós paraszt, nagyívű sarlókkal dolgozva, az egyik arató oldalán fenőkő látható. A víz másik oldalán füves réten juhokat nyír paraszt és parasztnő. Az aratás és juhnyírás kettős kompozíciója miatt erre a hónapra lehet jellemző a technikai elemek miatt már az előző hónapra kiaknázott Breviarium Grimani. Ugyancsak júliusra tartom datálhatónak az övezeti egybeesés miatt Pieter Brueghel nyári munkák ábrázolását. Az eddigi irodalom ezt hol augusztusra, hol júliusra helyezte, az aratási kép 1565-ből a gabona aratását kaszával ábrázolja. Ez utóbbi érdekes

10. kép. Reportorio de los tiempos, július

tiempos június-képe; a Teutsch Kalendari mit den Figuren június-képe; Jörg Breu d.Ä.: Aratási jelenet június-képen. Dresden, Staatliche Kunstsammlungen; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 31. l.; The Penguin Book of Italian Verse 73–74. l.; *Georges Lizerand* i. m. 53–4, 185. l.; *Heinrich Fichtenau:* Der junge Maximilian (1459–1482). München 1959. 37. l.; *Gergely Sámuel* szerk.: Teleki Mihály levelezése VII. k. (Bp. 1916.) 254–55. l.; *Belényesy M.* i. m. 528. l.; *B. H. Slicher van Bath:* The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850 (London 1966) 137., 183–4. l.

11. kép. Berry herceg imakönyve, július

momentuma a technikai fejlődésnek. A németalföldi mester 1559-ben fogas sarlót adott a reményt ábrázoló nőalak (Spes) bal kezébe, hiszen nők sohasem kaszáltak. A két évszázaddal előbbi csehországi naptárilluminació, Leo keresztes nagymester breviáriumában természetszerűen sarlóval ábrázolta a júliusi aratást, itt is tapasztalható azonban technikai fejlődés, amennyiben az arató tövénél vágja el a gabonát. Az Érchegység lábánál fekvő ciszterci apátság, Osek júliusi kalendáriumlapján az arra a vidékre alighanem jellemzőbb fűnyerést ábrázolták: virágzó mezőn szénát kaszál a paraszt, övében fenőkőtartó, benne fenőkő. A kaszás szénaaratás látható a Teutsch Kalendari július-képén is. A nagy tevékenységi köröket annak tükrében is reális ábrázolásnak tarthatjuk, hogy a különféle vidékek okleveles anyaga ezeket igazolja. Ez idő tájt kaszálhatták le a régi francia korszakban a parasztok a márciusi búza már kalász nélküli szalmáját. Magyarországon pedig egész adatsor van a júliusi aratásra, amiben csak a napok eltolódása lehetett a helyi vagy évi éghajlati sajátosságok eredménye. 1550-ben peres ügyből tudjuk, hogy Eger táján július 12 után következett be az aratás ideje. 1677-ben Székelyföldön július 21-én tudósította Nemes János Teleki Mihályt, hogy a hadfogadást akadályozza „az aratás, kaszálás" egyidejű feladata, „senki el nem akarja hagyni dolgát". Már az adat kései volta miatt sem feszegetném ezúttal, hogy itt sarlós aratásról és fűkaszálásról van-e szó, vagy csak a kaszás aratást fejezték ki körülményesen? 1703-ban Kisvárdáról kelt nemesi levél utal július 21-én arra, hogy az aratás ideje közeledik. Más adatok az aratás befejezési időpontját teszik meghatározhatóvá. Ilyen példák, amikor 1436. július 22 körül, 1449. július 25 körül gabonakepéket vittek el, 1473. július 25 körül gabonakepéket pusztítottak el hatalmaskodók. 1529-ben már learatták és csűrbe helyezték a gabonát, amikor az

oszmán had áthaladt a Száva–Dráva közén és a Szerémségen. Ez júliusban a gazdag délibb vidéken előrehaladt aratást sejteti. Messze északon, a régi skandinávok világában, a viking korszakban viszont csak július második felében kezdődött a szénagyűjtés hónapja.[8]

Az *augusztus* hó a mezőgazdaságban nagyrészt a már korábban elkezdett munkálatok befejező időszaka északabbra vagy magasabban fekvő tájakon, szórványosabban pedig új folyamatok előkészületi vagy kezdeti időszaka, főleg a melegebb Délen. A pármai keresztelőkápolnában levő augusztus-szobor olyan parasztot ábrázol, aki két kalapáccsal igazítja egy hordó abroncsait. Jacques Le Goff joggal ítéli ezt a közelgő szüretre való hordóelőkészítésnek. Az itáliai természeti adottságokból következik, hogy a perugiai díszkút augusztus-szobra gyümölcsszedést ábrázol. De az északabbra és magasabban fekvő trentói Sas-torony freskója az augusztusra jellemző műveletként az aratást mutatja. Ez felel meg a ciszterci verssornak is: Augusztus a búzakalászokat gyűjti. Ez igen általánosan szerepel az egyes európai országok művészi ábrázolásában. A Reportorio de los tiempos augusztus-képe (12. kép) azt ábrázolja, amint két villás paraszt a gabonából boglyát rak.

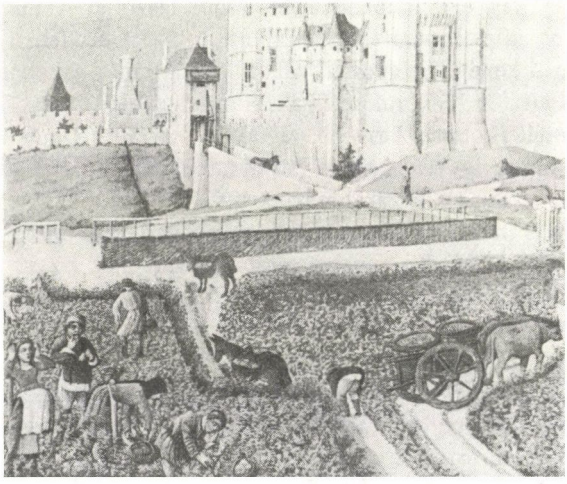
12. kép. Reportorio de los tiempos, augusztus

[8] Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; *Belényesy M.* i. m. 533., 536–7. l.; Parma, Battistero, Antelami július-szobra; *P. M. Paoletti* i. m. 21. l.; a Reportorio de los tiempos júliusi kalendáriumképe; Perugia, La Fontana Maggiore július-ábrázolása; Les très riches heures du duc de Berry, július-kép; Les Très Riches Heures du Duc de Berry. Le Calendrier. Présenté par Jean Porcher. 35., 37. l.; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 31. l.; Tutta la pittura di Pieter Bruegel (A cura di Valentin Denis. Milano 1952) 32–33. l., 78. és 82. tábla; Pieter Bruegel der Ältere (München–Wien–Basel, 1954) 7. és 40. tábla; *M. Bohatec* i. m. 152. kép; *J. Macek–F. Graus–J. Tibenský* i. m. 12. képmelléklet; Teutsch Kalendari mit den Figuren július-kép; *G. Lizerand* i. m. 53. l.; *Gyárfás I.* i. m. 39. l.; Teleki Mihály levelezése (szerk. Gergely Sámuel) VII. k. (Bp. 1916) 393. l.; *Balogh István:* II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben (1703. július 18. – október 15.) (Nyíregyháza 1976) 9. és 18. l.; Nicolai Isthvanfi Pannoni Historiarvm de Rebvs Vngaricis Libri . . . (Coloniae Agrippinae 1622) 156. l.; *Jacqueline Simpson:* Everyday Life in the Viking Age (London–Norwich 1967) 61. l.

Mivel már e sorozat korábbi hónapképén a szemnyerésről is szó volt, itt magasabban fekvő vidék később beért terméséről lehet szó. Berry herceg imakönyvének augusztusi miniatúrája az aratás mozzanatait tárja az olvasó elé: gabonásföldön egy paraszt arat nem megítélhető eszközzel, másik paraszt a kévét köti. Az ösvény másik oldalán kévekötő paraszt látható, kétlovas szekér pedig kévékkel megrakodva mutatja a behordás folyamatát. Gabonaaratást ábrázol sarlóval a Teutsch Kalendari, a gabonát nő vágja a töve közelében. A hasonló technika nem meglepő a jóval korábbi oseki kalendárium augusztus-képén: ezen a gabonaaratót paraszt sarlóval vágja át a baljával átmarkolt gabonát a szár közepén. Ennek a folyamatnak folytatólagos részét érzékelteti Leo nagymester breviáriumának augusztusi képe, amelyben cséphadarós veri a leterített gabonakötegeket. Egy későközépkori német művész, Hans Wertinger aranybarna alapszínezetű augusztus-festményén már a nyárvége több munkálatát mutatja be: előtérben három ló vonta nagy, kerekes eke szarvánál halad a paraszt, az egyik lovon másik paraszt ül; másik földdarabon folyik a vetés, kitett és vitt gabonamagos zsákokat látunk; harmadik táblán paraszt ül egy boronavonó ló hátán, a borona mögött másik paraszt halad; hátrább gyümölcsszedés folyik létráról két fán is, gyűjtik a leszedett gyümölcsöt; még juhnyáj is látható pásztorával; zöld erdős, mezős részlet teszi természethűbbé a kompozíciót. Míg ezek az előrehaladt folyamatok Németországnak inkább déli részére utalnak, Magyarország északabbra fekvő vidékeit jellemzi a XVI. századi nagyszombati kalendárium augusztus-ábrázolása, amelyen az arató a gabonát tövéhez közel vágja sarlóval, az étkező aratók körül ugyancsak sarlók hevernek. A kép a különböző beérési időt igazolja. A munkaeszköz a képen hagyományos, ez pedig csak nem eléggé szapora munkát tett lehetővé. A kaszát ezért különösen alkalmazni kellett, ha gyorsan kellett letakarítani a gabonaföldet. Hatalmaskodás során 1523. augusztus 15 körül az északabbra fekvő Hont megyében zabot, árpát és más különféle gabonát (kölest?) kaszával vágtak. Akkortájt a szerencsésebb vidéken már betakarították a termést. Így 1521 Szent István-napja (augusztus 20.) körül hatalmaskodók gabonakepéket vittek el. Északabbra fekvő vidéken azonban nem mindig zajlott le addig az aratás: aratás miatt 1587-ben a döntőbíráskodási terminust augusztus 1-ről 18-ra halasztották. 1436. augusztus 25-én gabonaaratást zavart meg északabbra fekvő vidéken, hogy hatalmaskodók előzték az aratókat. A Délvidék kedvezőbb helyzetére utal a szécsényi bég vallomása 1575. augusztus 23-án. Eszerint a szerémségi termés már raktárba volt szállítható, a cséplési parancsot is naponta várták. A vallomás alátámasztja azt a későbbi adatot, ami a Kolozsvárt 1632-ben nyomtatott kalendárium augusztusi munkajavaslatában olvasható, hogy az a hónap gyümölcsszedésre és búzacsépeltetésre alkalmas. A cséplés már megindult ezek szerint augusztusban Magyarországon, és erre a nyomtatás produktivitásához képest elmaradása miatt szükség is volt. A hónap munkálatainak nyugat-európai ábrázolásait is igazolni lehet az írott forrásokból. Verson parasztjainak középkori panasza augusztus hó közepére helyezi az aratás és behordás terhét. Jóval korábban a német hadtörténet adatai ugyanezt támasztják alá. A XI. századi szlávellenes és Magyarország elleni birodalmi expanzió hadjárásainak feltétele volt az, hogy kb. augusztus elejétől friss gabonakészletek álltak rendelkezésre. Más volt a helyzet a korai Skandináviában. Ott még egész augusztus és a szeptember eleje a szénagyűjtő hónap volt. Nemcsak a ház körül, hanem a kerített legelőkön és a nyílt vidéken is kényszerültek arra összpontosítani a munkaerőt, hogy a jószág áttelelhessen. Ugyanott a gabona beérése elhúzódott: a viking

gabonavágó hónap ezért késő augusztusra és kora szeptemberre eső rövid aratási időszak volt.[9]

A szántóföldek és a szőlők életében fontos hónap volt *szeptember,* ami számos ábrázolásban lett a képzőművészek tárgya a középkorban. Az utóbbi elem az irodalom határán is kifejezést kapott, a többször felidézett ciszterci versben: Szeptember gyűjti a szőlőfürtöket. Az egyik legmegkapóbb Antelami szobra a pármai keresztelőkápolnában, amelyen a paraszt a fürtöt szedi le a gazdagon termő szőlőtőkéről, előtte pedig a már megtelt abroncsos edény látható. A paraszt bekötött fejjel, de rövidujjú köntösben és mezítláb van, talán ezzel is a nyárról az őszre átmenetet érzékeltetve. Jacques Le Goff találóan mutat rá, hogy éppen a déli vidékeken volt nagy része a falusi gazdaságban a szőlőművelésnek. Ezért nem mindennapi a hónapok munkái ciklusában az, amit Benedetto Antelami kőbe faragott. A megállapítást igazolja, hogy a perugiai Fontana Maggiore szeptember-szobra szőlőtaposást ábrázol, amikor is a szakállas férfi kádban állva tapossa és egy doronggal is nyomkodja a szőlőt. Persze pontatlan volna csak Itáliára szorítani a szőlőgazdaságot. Berry herceg miniatúrás imakönyve Saumur kastélya előtt mutat be szüreti jelenetet (13. kép): jól és színesen öltözött parasztok és parasztnők szedik a szőlőt a képen, az egyik kóstolja is; szőlővel megrakott puttonyokat látunk két szamáron átvetve, két puttony szőlővel megrakva ökrökvonta kétkerekű kocsin kerül szállításra. De német területen is előfordul a szőlőgazdaság ábrázolása: a Teutsch Kalendari szeptemberi képe

13. kép. Berry herceg imakönyve, szeptember

[9] Antelami augusztus-ábrázolása a pármai Battistero-ban; *J. Le Goff* i. m. 567. l.; *P. M. Paoletti* i. m. 21. l.; La Fontana Maggiore augusztus-ábrázolása Perugia főterén; Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; *Belényesy M.* i. m. 532–34., 536–38. l., 12. ábra; a Reportorio de los tiempos augusztus kalendárium-jelenete; Les Très Riches Heures du Duc de Berry. Le Calendrier. Présenté par Jean Porcher. 39, 41. l.; a Teutsch Kalendari mit den Figuren augusztus-képe; *J. Macek–F. Graus–J. Tibenský* i. m. 15. képmelléklet; *M. Bohatec* i. m. 153. kép; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 281. l. előtti képes tábla; *Eckhardt Sándor:* Az ismeretlen Balassi Bálint (Bp. 1943) 64, 132. l.; *G. Lizerand* i. m. 54. l.; *Kring Miklós,* in: Századok 1940. 441. l.; *J. Simpson* i. m. 61. l.

szüretet ábrázol, szőlőtaposás látható hordóban. Erre az időszakra jellemző a flamand Breviarium Grimani szépen szerkesztett ábrázolása szántóföldi és szőlőhegyi munkaműveletekről: a szántás kerekes ekével történik, amit két ökör húz; a szántóföld mellett emelkedő domboldalon szőlőkarók mellett ásnak és csákányoznak, teli puttonyokat háton szállítanak; a szőlőhegyen túl vetnek a szántóföldön. Az 1530 körüli szántóföldi viszonyokat érdekes új társadalmi vonatkozással teszi szemléletesebbé Hans Wertinger szeptember havi festménye, ahol csűrben folyik a cséphadarós szemnyerés, a kiterített gabonát számos paraszt veri; künn a magot zsákba teszik; az ajtóban alku folyik a gabona eladásáról egy kereskedővel, amikor is a paraszt zsákkal a hátán, a kövér polgár nagy pénzeszsákkal az oldalán látható; az úton négylovas szekérrel hozzák a gabonakötegeket. De nem minden mag jutott a kereskedelembe, hiszen vetőmagot is kellett biztosítani. A Reportorio de los tiempos naptárának szeptemberi képe (14. kép) a primitívebb spanyol eszközökre jellemző szántási jelenetet tárt az olvasó elé: két kistermetű ökörrel vontatott egyszerű ekét szorít a földre az egyik paraszt, társa pedig hajtja az igásállatokat. A XVI. századi nagyszombati kalendárium szeptember-ábrázolása lovak húzta kerekes ekét mutat be, amely mögött paraszt halad ostort pattogtatva; másik paraszt pedig vet. Az egyidejűleg felszántott földbe vetés jól mutatja az őszi vetést. Leo nagymester breviáriuma szeptemberi képén vetőt mutat, aki a maga elé kötött kendőből szór magot. De más helyen még a szemnyerés volt a jellemző a kalendárium-illuminátor szerint. Az oseki ciszterciek szeptemberi kalendáriumlapján két paraszt cséphadaróval veri a földre fektetett gabonát. Az okleveles anyag mutatja, hogy a különféle műveletek korántsem zárták ki egymást, hanem különféle birtokokon és éghajlatalakulás szerint fordultak elő azonos időpontban. A cséplés Magyarországon legkésőbb szeptemberben megindult, ezért fordult elő 1502-ben gabonacsépeltetéstől eltiltás szeptember közepe táján. 1510-ben viszont szeptember 29 körül még gabonával vetettek be hatalmaskodás során valamely elfoglalt szántóföldet. A földre kivitt gabonászsák (saccus) – amire az eke haladása nyomán szükség

14. kép. Reportorio de los tiempos, szeptember

volt – oklevelesen igazolható egy 1525. évi Trencsén vármegyei hatalmaskodási esetből. Ilyen őszi vetésre felgyűjtött és vetésre még fel nem használt magvak, a szegény földművesek által vetés céljából csűrben tartott tönköly, árpa, búza az 1529. szeptember 23 előtti napokban esett a tűz vagy elrablás áldozatául az osztrák–magyar határvidék oszmán hadnak átengedése során. 1552 szeptemberében Eger táján állt már halmokban a begyűjtött gabona, ami az oszmán tüzes golyóbisoktól pusztult el. A Magyarországon oly fontos jobbágyi censusfizetési határnap, Szent Mihály napja (szeptember 29.) a Királyhágón innen általános, Erdélyben csak némely helyen érvényesült, ami a termés beérése és betakarítása befejezéséhez igazodott. A szeptember tehát nemcsak a művészi ábrázolásban, hanem az oklevelek reális világában is fontos időszaka volt a mezőgazdasági ciklus megújításának és az értékesítésnek.[10]

Az *október* az egyes országok éghajlata szerint tovább folytatta vagy a munkaerő felszabadulása nyomán pótolta az előzőkben háttérbe szorult agrár-munkafolyamatokat, így jobbára tovább dominált a képzőművészeti ábrázolásokban is a szántóföldi és a szőlőgazdasági mozzanatok bemutatása. Az előbbi annyira általános, hogy a ciszterci vers is ezt említi: Október vet. A pármai szobrok sorában Antelami az októbert mint idősebb magvetőt mutatja be, az ősznek megfelelően köpenyben és lábbeliben, aki köpenye felhajtott öblében szór magokat, jobbja vetésre tartott tenyerében a magok is láthatók. Az amiens-i és chartres-i székesegyház domborművei az októbert, sőt novembert kötik le a vetés ábrázolásának. Berry herceg képes imakönyve októberi ábrázolása a Szajna-balparti vetést hozza elénk: a képen parasztasszony vet jobbjával, míg baljával a nyakába-vállára erősített fehér kötény végét tartja, amiben látni a magot; mellette gabonászsák és hordócska van letéve; boronát húzó lovat a rajta ülő paraszt hajtja; ezen a térfélen még van egy íjat felajzó parasztfigura is. A vetést ábrázolja a Teutsch Kalendari is október hónapra. Más téma került a spanyol kalendáriumképre: a Reportorio de los tiempos októberi ábrázolása (15. kép) szőlőprést hoz, amit körbe haladó paraszt hajt; a képen egy puttonyt cipelő társa is látható, künn még fürtök vannak a tőkén is. A szőlőszedést ábrázolja Leo keresztes nagymester csehországi breviáriumának október-képe, a fürtöket a paraszt kacorral vágja le, kosárba teszi. Végül a makkoltató sertéstenyésztést mutatja be Angoulême-i Károly herceg XV. századi kalendáriumának októberi miniatúrája (16. kép): az erdő szélén parasztasszony őrizete alatt pihen egy disznó, másik öt különféle színű sertés pedig a fák alatt táplálkozik a paraszt hosszú botjával levert makkal. A különféle termések értékesítéséhez Csehországban is alkalmazkodott a censusszedés kitűzése. Březovai Lőrinc krónikájából tudjuk, hogy 1420-ban a huszita urak nem törődve a terheket tagadó táborita követeléseivel, október 16 körül beszedték az uraknak járó mindenféle

[10] Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; a pármai Battistero szeptember-szobra; *J. Le Goff* i. m. 280. l. és 97. képes tábla; *P. M. Paoletti* i. m. 21–22. l.; a perugiai Fontana Maggiore szeptember-szobra; Les très riches heures du duc de Berry szeptemberi miniatúrája; Les Très Riches Heures du Duc de Berry. Le Calendrier. Présenté par Jean Porcher. 43., 45. l.; Teutsch Kalendari mit den Figuren szeptember-képe; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 31. l., 281. l. előtti képes tábla, 363. l.; a Reportorio de los tiempos szeptemberi ábrázolása; *Belényesy M.* i. m. 7. ábra, 528–30., 538. l.; *M. Bohatec* i. m. 154. kép; *J. Macek–F. Graus–J. Tibenský* i. m. 17. képmelléklet; Nicolai Isthvanfi Pannoni Historiarvm de Rebvs Vngaricis Libri . . . 158, 341. l.; *Jakó Zsigmond:* A gyalui vártartomány urbáriumai (Kolozsvár 1944) XLIX. l.

15. kép. Reportorio de los tiempos, október

16. kép. Angoulême Károly kalendáriuma, október

censust az összes parasztoktól, mégpedig a legszigorúbban. Pénzhez a függő földművesek tehát addig jutottak.[11]

A *november* már a télre való készülődés jellegzetes hava volt a művészek szemében. A természet adta javak begyűjtése folyik, és az állattenyésztés eredménye is bemutatásra kerül. A pármai keresztelőkápolna november havának öreg parasztja már melegebb öltözetben és lábbeliben ránt ki a földből két nagy répát. A perugiai díszkút novemberszobra kései szántást ábrázol: két ökörrel, nyakukra van kötve az ekét tartó iga, szarvuk-

[11] Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; a pármai Battistero október-szobra; *P. M. Paoletti* i. m. 22. l.; *Belényesy* i. m. 529. l.; Les Très Riches Heures du Duc de Berry. Le Calendrier. Présenté par Jean Porcher. 47., 49. l.; Teutsch Kalendari mit den Figuren október-kép; Reportorio de los tiempos októberi kalendáriumképe; *M. Bohatec* i. m. 155. kép; Calendrier de Charles d' Angoulême október-képe, Bibliothèque Nationale, Paris; Březovai Lőrinc krónikája: Fontes rerum Bohemicarum V. (Praha 1893) 438. l.

hoz a hajtókötél (alighanem antik hagyományt őrizve), a következő alak pedig vet. A gyakran használt francia miniatúrás forrásunk, Berry herceg imakönyvének novemberábrázolása (17. kép) erdőszéli sertésmakkoltatást tárt olvasója elé: sertések táplálkoznak az eléjük, közéjük dobott makkal, kutya őrzi őket; paraszt ágat dob fel a tölgy lombja felé, hogy leverje a termést; a tölgyesben parasztok látszanak disznaikkal. Az oseki

17. kép. Berry herceg imakönyve, november

ciszterciek novemberi kalendáriumlapján az ólból kibújó két sertés látható vályú, illetve dézsa előtt, a dézsa nyelét paraszt tartja előttük. A spanyol Reportorio de los tiempos novemberi képe (18. kép) – talán a spanyolországi szegénységnek megfelelően, ahol már erre az ételre szorultak ilyen korán – a disznóölést mutatja be, amint a paraszt lecsap rá. Leo nagymester breviáriuma novemberi miniatúrája fagallyazást mutat be nagy görbe késsel. A Teutsch Kalendari erre a hónapra faaprítást ábrázol. A XVI. századi nagyszombati kalendárium novemberi képe cséplést mutat be, a csűrhelyiségben a paraszt feje fölé emelt hadaróval készül lecsapni a szétterített gabonára. Az ábrázolások nagy többsége – a perugiai kivételével – nem tulajdonképpeni termelőmunka, hanem a föld, az erdő, a ház körüli állattartás hasznának birtokbavétele. A makk lehullása, a száraz gallyak levágása, a levelek teljes lehullása fejeződik ki a ciszterci verssorban: November a cserjéket megfosztja. De az értékesítés is előrehaladt erre a kései időszakra. Az ancien régime Franciaországában a szőlő ugyan nem volt döntő tényező a parasztgazdaságban, még a déli részeken sem – szerepe volt mégis abban, hogy a szőlősgazda a novemberben esedékes adót ki tudja fizetni a bor eladásából. Erdély mostohább éghajlati viszonyai mellett, hidegebb részein is

18. kép. Reportorio de los tiempos, november

beértek és betakaríthatók voltak a termények, így ott Szent Márton napján (november 11.) be lehetett szedni az őszi censusrészletet.[12]

A *december* végképpen az év vége, a hideg ideje, amikor a művészek csak a termelés és a természet javait felélő embert ábrázolhatták, érzékeltetve a természeti környezet mostohábbá válását. A kies Itália is csak ezt mutathatja Antelami december-szobrával a pármai Battisteróban: az öreg paraszt gallyvágó görbe késsel kopár faágat vág le, más felfogás szerint a száraz szőlőtőkét. A Reportorio de los tiempos decemberi képén (19. kép) egyértelmű, hogy a baltás paraszt a levágott fát aprítja, mellette teherhordó szamara keres élelmet a csaknem kopár talajon. A december a disznóölés hónapja a perugiai díszkút ábrázolásában. Leo breviáriumának decemberi miniatúrája is a sertésölőt mutatja be felemelt husánggal. Ezek az ábrázolások a ciszterci verssorral esnek egybe: Sertést vágva keres élelmet december. A Teutsch Kalendari művésze számára viszont a december marhalevágás szekercés parasztját jelentette. Az idősebb Pieter Brueghel egyik hónapfestménye a táj hótengerének és havas házfedeleinek tágabb lehetőségével mutatta be decemberre (más felfogás szerint ugyan januárra) a téli vadászat lándzsás résztvevőit és a kutyafalkát, mögöttük pedig a ház előtt a hóban foglalatoskodó parasztokat. A nagy flamand művész érzékeltette legjobban, hogy a hónapábrázolások nemcsak az emberi

[12] Parma, Battistero, Antelami november-szobra; *P. M. Paoletti* i. m. 22. l; a La Fontana Maggiore november-alakja Perugia főterén; Les très riches heures du duc de Berry november miniatúrája; Les Très Riches Heures du Duc de Berry. Le Calendrier. Présenté par Jean Pocher. 51, 53. l.; J. *Macek–F. Graus–J. Tibenský* i. m. 10. képmelléklet; a Reportorio de los tiempos november-képe; *M. Bohatec* i. m. 156. kép; a Teutsch Kalendari mit den Figuren november-képe; *Belényesy M.* i. m. 539. l. és 16. ábra; Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; *Roland Marx:* La paysannerie française au temps de la Révolution de 1789 (előadás a francia–magyar agrártörténeti kollokviumon, Bp., ELTE, 1972. III. 20.); *Jakó Zs.* i. m. XLIX. l.

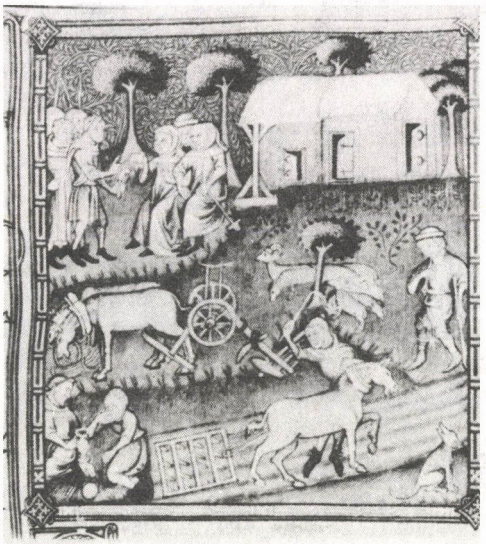
19. kép. Reportorio de los tiempos, december

munka, hanem a természet változásait, körforgását is szemléletesen és egyben jelképesen tárják nézőik elé. A jelkép eszköze mégiscsak a reális ábrázolás volt, ennyiben pedig a sokféle műfajban és stílusban felsorakozó művészeti anyag a középkori agrártörténet és életmódkutatás kitűnő forrásanyaga.[13]

*

Már a hónapokra csoportosított műalkotások elemző áttekintése is mutatta, menynyire fenntartották a középkori, igen lassan fejlődő mezőgazdasági technika állapotát. Emeljük ki ebből a szántás eszközeit, az ekét és boronát, a gabona- és a fűvágás technikáját, különféle eszközeit, a sarló, a rövidpengéjű kasza, a kasza használatának országonkénti módjait, kiterjesztve más képzőművészeti és írott forrásokra. Jenšteini János kódexe a XIV. század második feléből Csehországra vonatkoztathatóan mutatja be a *szántás* műveletét: ostorhegyes és mögötte még két ló által húzott kerekes eke erőteljes vonóerőt sejtet, a lovak mellett ostorral halad egy paraszt, másik földművelő pedig az eke szarvánál van. A „Jó demokrácia" (20. kép) Arisztotelész-illusztrációjában két ló van kétkerekű eke elé fogva. Ekevas akad a XV. századi egri eszközök közt. A XV. századi magyarországi nehézekét Zenthei Mátyás címerének (1456) ábrázolása tartotta fenn, a képen az egyélű ekevason kívül az eke szerkezete jól látható. A feudális paraszti gazdaság technikai fejlettségének beszorulását a földesúri világ szűk és kegyetlen kereteibe mutatja egy 1480 körüli ismeretlen német mester (a Hausbuchmeister) tollrajza, a Szerencsétlenség és szenvedés. Ezen a kép közepe nem ismeretlen, két ló vonta kerekes eke halad

[13] Parma, Battistero december-szobra; *P. M. Paoletti* i. m. 22. l.; a Reportorio de los tiempos december-képe; a perugiai Fontana Maggiore december-szobra; *M. Bohatec* i. m. 157. kép; Missale ad usum sacri Ordinis Cisterciensis; Teutsch Kalendari mit den Figuren december-képe; *Urbach Zs.* i. m. I. A tavasz. (Élet és Tudomány, 1969. máj. 16.) 933–34. l.; ua.: IV. A tél. (1970. II. 27.) 406–7. l.

20. kép. A jó demokrácia

domboldalon, gyermek hajtja ostorral a lovakat és a paraszt az ekeszarvánál van; a kerítés mögött gyümölcsfa látható; köröttük azonban kivégzőhely, elítélt odakísérése, kaloda, nyomorék, lótetem teszi nyomasztóvá a kép hangulatát. Ez a sokszor sablonosnak, mindenképpen tényleges munkaábrázolás egyszerű bemutatásának ható képektől erősen eltér a társadalomkritika irányába. Jele a német társadalom növekvő belső feszültségeinek, amit már művészi eszközzel is ki lehetett fejezni. Ilyen messzire nem megy el Vergilius 1502. évi strassburgi, Sebastian Brant gondozta kiadásának fametszet-anyaga. Ebből a paraszti szántóföldi munkák ábrázolása részben megszokott: két ló húzta kerekes ekével való szántás; gyümölcsfa körülásása, a megtelt gyümölcsöskosár füleit megragadó paraszt; de a paraszti termés védelme hangsúlyozott azáltal, hogy paraszt sövényt fon kecskék távoltartására a szőlő köré. A mű másik metszete, a paraszti udvari munkák képe juhakolt és bográcsban való főzést ábrázol; a kép másik eleme kutyás szarvasvadászat, ami már paraszti sérelmeket és panaszokat idéz. A szokványos kép kísérő versszövege viszi ebbe az irányba az ismeretlen mesterhez kapcsolt konstanzi fametszetet 1520-ból. Ez az Ádám és Éva vetése c. kompozíció a vető Ádámot, a lovon ülve boronát húzó Évát mutatja be, Káin három ló húzta kerekes ekével szánt, az egyik lovon ülve Ábel hajtja a vonóerőt. A versszöveg a kor egyre feszítőbb gondolati ellentmondását idézi fel az egyenlőségből kialakult vagyoni és rendi különbségek isteni elrendeléséről:

Von krafft so ist es aller gleich
Wie wol darauß wechst arm und reich
Ain yetlicher in seinem stat
Dar zů in got geordnet hat

A gondolatot jól érzékelteti az, hogy a vetésből pápa, püspök, apát, királyok, cséphadarós paraszt, csákányos bányász, ollós iparos, férfiak, nők bújnak elő. Ez már a teljes társadal-

mat, a dolgozó szerszámos rétegeket is bemutatja. A nehéz munkát hangsúlyozza Hans Sebald Beham 1530 körül készült fametszete a munkában levő parasztokról: köves domboldalon fogja balkezével a paraszt a két ló húzta kerekes eke szarvát, felemelt bottal jobbjában. Ennél szokványosabb a Hans Sebald Beham hónapokat ábrázoló képei nyomán 1527-ben keletkezett fametszet munkát végző parasztokról: két ló húzta eke szarvát jobbjával fogja a földművelő, baljával ostort emel; mögöttük vető paraszt látszik. A parasztháború bukása utáni német paraszti élet kritikai érzékeltetése Georg Pencz 1530 körüli fametszete: a Saturnus feliratú képen dombra nyúló falut látunk, két hámos ló húzta kerekes eke szarvát paraszt fogja, előtérben sertésvágás, háttérben kivégzőhely, elöl kalodában ülő férfi látszik; a jobb sarokban szerzetesek nyomorgó családot etetnek, a család feje nyomorék, mankókkal. Az élet és a pusztulás szemléletes ellentmondását bátran ábrázoló művész még egyértelműbbé teszi mondanivalóját a szimbolikával: Saturnus a vetés és aratás antik mezei istene, de a fenti allegóriában elhelyezett vízöntő és bak a tél jelei! Azt, hogy a csehországi szántási technika nem maradt el a némettől, jelzi a Český brod-i graduál XVI. századi ábrázolása a kétkerekű vasekéről, amely elé istrángokkal két húzó és egy ostorhegyes ló van fogva, a hátsó lovak egyikén paraszt ül, az ekével paraszt szánt. Csizmába, kabátba, nadrágba öltözött földművelők ezek. Arra, hogy nem mindenütt volt tisztán megoldható az eke lovakkal húzatása, magyar példa az 1480-as évek elejéről, amikor az ekébe ökör is, ló is volt fogva („cum aratro ac bobus et equis").[14] Az utóbbi adatból nem dönthető el, hogy az állatokat egymás mellé fogták-e be vagy felváltva. Ezek a képzőművészeti és írott források csak aláhúzzák a hónapok munkáit ábrázoló alkotások tanúságát az eke és az igaerő fejlődéséről. A különféle természetű forráscsoportok egybevetése igazolja, hogy a több hónapra eloszlott azonos ábrázolások különféle közelebbi műveletekre (tavaszi, őszi, ugarszántás) vonatkozhatnak. Ezért nem egyszerűen hagyományos vagy szimbolikus ábrázolásoknak tarthatjuk azokat, hanem a valóság művészi tükröződésének.

A következő munkaelem, a *boronálás* segítette a rögök aprítását, a föld megporhanyósítását, az elvetett magvak alátakarítását. A „Jó demokrácia" miniátora boronát húzó ló hajtását ábrázolva (20. kép) gazdagította Arisztotelész szemléletesebbé tételét. Az ábrázolások mindig egy jobbmódú, de legalább közepes szinten élő jobbágyságot sejtetnek, befogóeszköz, keret és fogak együtteséből álló 'fogas' bemutatásával, holott a szegénység a tüskés vesszőből készült 'tövisboronát' használhatta. Szláv eredetű borona gyűjtőnevünk ezt a változatot is magába foglalja, 'fogas' szavunk borona értelemben 1552. évi adatból bukkan elő.[15]

A hónapok munkáit ábrázoló vagy egyéb a középkori agráréletet bemutató művészi ábrázolások világosan több korszakot mutatnak be a *gabonavágás* módja és eszköze tekintetében. De erre vall a régészet is (sarlódarab Csernyigov X–XIII. századi emlékei-

[14] *František Graus:* Dějiny venskovského lidu v Čehách v dobé předhusitské I. (Praha 1953.) 10. ábra.; *Arisztotelész:* Politica et Economica kézirata; Eger, Dobó István Vármúzeum; *Belényesy M.* i. m. 522. l. és 2. ábra; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 34., 56., 233., 317., 363. l.; Ádám és Éva vetése c. fametszet, Gotha, Schloßmuseum; Český brod-i graduál, Praha, Strahov; Hajdú megyei Levéltár (Debrecen város levéltára) 276. sz.

[15] *Arisztotelész:* Politica et Economica kézirat; *Benkő Loránd* főszerk.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. (Bp. 1967) 347, 935. l.

ben). Azt a körülményt, hogy a gabonát sarlóval jóval a töve fölött, a szár felső részén vágták le, az agrártechnika megmagyarázta azzal, hogy ezáltal magas tarló maradt, és ki tudták kerülni a gyomokat. Egy XIII. századi francia bibliában, Ruth könyve egyik jelenetének miniatúráján a sarlóval arató paraszt közvetlenül a kalászok alatt fogja meg baljával a gabonacsomó szárait, s alig lejjebb, mindenesetre a saját derékmagassága felett vágja el. Egy XIII. század végi francia miniatúrán a sarlóval meghajolva arató paraszt a baljával összemarkolt kalászok szárát a jobb kezében tartott sarlóval a szárcsomó közepén, derékmagassága alatt vágja el. Sarlóval aratókat ábrázol a XIV. századi Luttrell Psalter is. Az 1340 körüli csehországi pergamenkódex, Velislav protonotárius képes bibliája több helyén is megőrzött középkori gabonavágási technikát. Ádám és Káin fogazott élű sarlóval arat; csaknem féltérdre ereszkedve a baljukkal összemarkolt kalászt a szár közepénél lejjebb vágják le. Ennek a bibliának Szent Vencel-ciklusában a szent király sarlóval arat. A néhány évtizeddel fiatalabb Vencel-bibliában két meghajló paraszt sarlóval arat, a baljukkal összemarkolt gabonacsomót valamivel a szár közepe alatt vágva el. A prágai Egyetemi Könyvtár egyik XIV. század végi kéziratán paraszt látható övében fogazott sarlóval. Jacobus de Cesulis: De moribus et officiis viventium c. művének XV. század eleji cseh illusztrációja parasztot övében fogazott sarlóval ábrázol. A Reportorio de los tiempos június-ábrázolásán a sarló fogazott. Az új, legalább az átmeneti agrártörténeti korszak azonban már valamivel előbb megkezdődött. XV. századi francia miniatúrán parasztok földesúri munkába küldött csoportja látható, kezükben különféle szerszámokat ábrázolt a művész, egy elöl álló kezében sarlót, egy oldalt álló vállán kaszát. Ez a párhuzamos használat példájaként fogható fel. Mellé állítható a gdański Mária-templom Jeruzsálemi oltárának gótikus képe: arató parasztoknál sarló mellett talán rövid pengéjű kasza is van. Az átmenet tehát már a XV. század végének fejlettebb lengyel tartományaiban is utat tört. Egy kései Pietro Crescenzi-kiadás („Rustican") miniatúráján kaszás arató vágja a gabonát, mégpedig tövénél. Mögötte kaszáját fenő arató látható. A kasza nyele rövid, derékig ér. A Petrarca-mester 1519/20. évi fametszetén némelyek már kaszás aratást határoztak meg, de ez vitatható, így az átmenetre nézve nem perdöntő. Az viszont a flamand Breviarium Grimani az 1520 előtti évekre nézve: a miniatúra egyik sávján kerítés mögött gabonát kaszálnak parasztok, hosszú nyélre szerelt rövid nyelű hosszú kaszával, amikor is a hosszú és a rövid nyél merőlegesen állnak mindkét kaszán. Itt tehát a szerszám maga is átmeneti. Nem egyértelmű, hogy gabonát kaszálnak-e Hans Sebald Beham hónapképe utáni 1527-ből való fametszeten. Németországban a XVI. század későbbi évtizedeire tolódott a kasza térnyerése a gabonavágásban, amikor már Németalföldön ez átment a gyakorlatba. Lucas van Valckenborch (1530 körül – 1597) nyári tájképén, amely 1585-ben keletkezett, a gabonaaratás rövid és hosszú nyelű kaszával egyaránt folyik. Olyan férfit is látunk a képen, aki kaszapengét kalapáccsal igazít. Magyarország azok közé az országok közé sorolható, ahol az új technika lassabban tört utat. Erre vallanak a túrkeve–mórici ásatások és az egri gyűjtemény sarlótípusai. Az 1568 és 1600 közöttre tehető Görlitzi Glosszák magyar szóanyaga is ezt sejteti 'Falx messoria: sallo' és 'Metere: aratny' szópárjaival. Az úttörő országnak a technika megújulásában Németalföldet tekinthetjük, ahol már a XIV. századtól feltűnt az aratásban a rövid kasza, ez a sarlónál jóval termelékenyebb eszköz. Ugyanott az aratás a hosszú kaszával talán már a XV. században utat tört. 1574. évi holland–latin szótárban a szénavágó és az arató kasza már egyenlő értelműek. A kaszával aratás jelentősége abban állt, hogy a paraszt már nem

csupán a kalászokat, hanem a gabonaszárat is betakaríthatta, amit az idők folyamán egyre inkább hasznosítani kellett szalma formájában a parasztgazdaságnak. Mind az istállózás terjedése, mind pedig a telek külsőségeinek egyre korlátozottabb használata erre késztette a földművelőket. Magyarországon 1583. és 1599. évi adatok mutatják, hogy sietségre valló aratások eseteiben használtak kaszát. Az átmenet tényezői között Szeghalom környékén a XVI. század második felében szembetűnő a különféle gabonaneműek eltérése, valamint a levágott gabona utáni járandóságok különbsége. Előfordult tehát mind sarlóval aratás, mind gabonakaszálás. Ha a búza sűrűn kelt és jól fejlődött, szára magasra nőtt, akkor sarlóval arattak. A teherszedés alakulása miatt a sarlóval aratás bizonyult gazdaságosabbnak. Van példa arra, amikor az összes vetésterület mindössze 3%-át vágták le kaszával, a többit sarlóval aratták. Más alkalommal viszont az őszi búza 2%-át aratták csupán sarlóval, 98%-át kaszával vágták. Más alkalmakkor e két szélső arány között mozgott a sarló és a kasza használata. A kaszával történt gabonalevágás így fölénybe került a sarlóval végzettel szemben. Az árpa, rozs esetében már 1561., 1562., 1563. években a kasza használata volt döntő.[16]

A művészi ábrázolások arról is adnak bizonyos képet, hogyan gyűjtötték be a levágott gabonát. A Luttrell Psalter ábrázolja, hogyan folyt a *kévekötés* a XIV. században. A XIV. század első feléből a Velislav-biblia egyik jelenete összekötött kévéket ábrázol, Szent Vencel-ciklusában pedig kéve előtt áll a szent király, kezében kalásznyalábbal. A Vencel-bibliában az aratók mögött kévekötő nőt látunk. Éppen az ilyennek ismeretében nem szükséges az aratósarló használatát a miniatúrákon úgy értelmeznünk, hogy a már levágott gabonát fogja át a szerszám, kévét segítve a marokba. Mindkét munkaművelet egymásutánja némelyik ábrázoláson világosan elkülönül. A XVI. századi tiszántúli, magyarországi latinsággal fenntartott adatok szerint a sarlóval aratott gabonát kévébe (manipulos) kötötték, 13 kévét egy keresztbe (crux) raktak, a dézsmaszedők 2 keresztet, tehát 26 kévét számoltak egy kalangyának (gelima), a sarlóval aratott gabona legnagyobb csomója az asztag (acervus) volt; az utóbbiak rakására külön helyet (loca acervorum) jelöltek ki. E Szeghalom környéki adatokkal egyidejű, hogy a kaszával levágott gabonát nem kötötték át, hanem egyenesen boglyába (cumulus) rakták. L. van Valckenborch

[16] Leningrád, Ermitázs; *Belényesy M.* i. m. 532. l., 9., 13. ábra.; *W. Goetz – stb.:* Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500 (Berlin 1932) 88. l.; *Louis Halphen–Roger Doucet:* Histoire de la société française (Paris 1953) 57., 73., 96–7. l.; *F. Graus* i. m. 13., 15., 17. ábra; *Eduard Wagner–Jan Durdík–Zoroslava Drobná:* Kroje, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské (Praha 1956) Část I. tabulka 31, tabulka 37; *Zoroslava Drobná:* Die gotische Zeichnung in Böhmen (Prag 1956) 146. sz. kép; Reportorio de los tiempos június-képe; *Aleksander Gieysztor–Stanisław Herbst–Bogusław Leśnodorski:* Tausend Jahre Geschichte Polens (Warschau 1959) 31. l.; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 290., 363. l.; *Werner Mägdefrau–Erika Langer:* Thüringisch-hansische Wirtschafts- und Bündnisbeziehungen im Mittelalter (Burg und Stadt in Geschichte und Gegenwart = Wissenschaftliche Zeitschrift 28. Jg. Heft 3. 1979. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. Friedrich-Schiller-Universität Jena) 427. l., 11. ábra; *Lucas van Valckenborch:* Sommerlandschaft. Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 1060; Eger, Dobó István Vármúzeum; *Plavecz Tibor:* A Görlitzi Glosszák (Magyar Nyelv, 1971) 357., 359. l.; *Tálasi István:* A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben (Ethnographia, 1957) 217–18. l.; *Balogh István:* A gabona betakarítása a XVI–XVII. században (Ethnographia, 1957) 281. l.; *Molnár Ambrus:* Adatok a szeghalmi járás területének XVI. századi történetéhez (Békési Élet, 1975. 2. sz.) 405–8. l.

1585-ből való nyári tájképén a kaszás aratás képén is látunk kévéket cipelő asszonyokat, valamint két- és négylovas kocsin hordják el a gabonát.[17]

A következő munkamenet, a *szemnyerés* egyik formája a cséplés volt. A Velislav-biblia 1340 körül ábrázolja Szent Vencel-ciklusában a szent királyt, előbb amint hadaróval csépel, majd amint hátán zsákot visz el. A munkafolyamat ismert volt Magyarországon is: 'cséphadaró' köznevünk már a XIV. század végi Besztercei szójegyzékben szerepel. A két szemnyerési mód tájankénti merev szembeállításától óva int a külföldi gyakorlat, hiszen olykor egymás mellett, sőt egyszerre is előfordulhat a cséplés és a nyomtatás. Példa erre egy francia iskolából való festmény, mezei munkák ábrázolásával. A kép bal oldalán 12 lóval nyomtatnak; a kép jobb oldalán pedig ugyanakkora szabad mezőn három cséphadarós paraszt csépel.[18]

A középkori ábrázolásokon gyakran szerepel egy sokféle munkával összefüggésbe hozható szerszám, az *ásás* középkori eszköze. A vas viszonylagos drágasága okozta, hogy nem az ásólap egészét készítették fémből, hanem csak vas papucsot húztak századokon át a fanyélre és ásószerű idomra. Worcesteri János krónikájának oxfordi kéziratában a XII. századi művész egy alvó király mellett levő három paraszt egyikét ábrázolja vállára vetett papucsos ásóval, amelynek nyele háromszögszerűen van kialakítva fogásra. A Velislav-biblia szőlőhegyi munkaábrázolásán látunk papucsos ásóval ásó férfit. A XIV. századi Szent György-egyházi breviárium ugyancsak cseh földre utaló ábrázolása munkát mutat be földön papucsos ásóval. A papucsos ásót földre támasztva látjuk a „Jó demokrácia" ábrázolásán Arisztotelész „Politica et Economica" tárgyú kéziratában (20. kép). De nemcsak mezőgazdasági munkáknál alkalmazták a szerszámot. A Sachsenspiegel drezdai képes kéziratában olyan jelenetben, ahol egy bíró megtiltja egy megölt ember eltemetését, mivel az eljárás még nem fejeződött be, az elásni akaró jobbjában, vállára fektetve van papucsos ásó. Kertészt ábrázol papucsos ásóval Petrus de Crescentiis: Ruralium commodorum Libri XII. c. művének egyik XV. század közepéről való kézirata, a prágai Egyetemi Könyvtár példánya. Francesco del Cossa az ősz allegóriáját ábrázolva olyan parasztnőt állít nézője elé, aki jobb kezében papucsos ásóval áll (21. kép). Az „Apostolvértanúságok mestere" 1490 körül: A vértanúk holttestének megtalálása c. festményén érdekes papucsos ásót láthatunk: falapon keskeny vaspapucs, felső vaskeret, egybefogó keresztvas. Papucsos ásóval ásó parasztot ábrázol egy szántási jelenet képén a fametszet Vergilius: Georgica c. műve 1502. évi strassburgi kiadásában. Hans Sebald Beham 1530 körüli paraszti munkaábrázolás-fametszetén paraszt köves talajon kosarat emel, mellette papucsos ásó van lefektetve. Papucsos ásót tart jobbjában a reményt megszemélyesítő nőalak (Spes), Pieter Brueghel 1559-ből való rajzán. A középkori művészet említett számos alkotása igazolódik a régészeti leletekkel, Orosz- és Magyarországon egyaránt. Töredékes vas ásópapucs került elő Csernyigov X–XIII. századi emlékeiből, középkori ásópapucs van Keszthely, Tiszaug, Gyula, Eger, Miskolc leleteiben.[19]

[17] *Belényesy M.* i. m. 13. ábra; *F. Graus* i. m. 13., 15., 17. ábra; *Molnár A.* i. m. 405–6., 408. l.; *L. van Valckenborch:* Sommerlandschaft.

[18] *F. Graus* i. m. 17. ábra; *Bárczi Géza:* Magyar szófejtő szótár (Bp. 1941) 38. l.; *L. Halphen–R. Doucet* i. m. 134. l.

[19] *J. Le Goff* i. m. 117. tábla, 344. l.; *F. Graus* i. m. 22., 26. ábra; *Arisztotelész* i. m. kézirata; *Lothar Schott:* Totschlagsühne und Steinkreuzerrichtung (Wissenschaftliche Zeitschrift der Pädagogischen Hochschule Potsdam, Jg. 3, 1956–57. Gesselschafts- und Sprachwissenschafliche Reihe. Heft 1.)

Néhány középkori ábrázoláson a parasztot *kapával* ábrázolták. Így a prágai Egyetemi Könyvtárban levő XIV. század végi egyik kéziraton a paraszt vállán van kapa. Jacobus de Cesulis: De moribus et officiis viventium c. mű XV. század eleji kéziratán cseh ábrázolás a parasztot kezében kapával szerepelteti. Francesco del Cossa ősz-allegóriája (21. kép) parasztnője felemelt bal karjával támaszt kapát vállára. Ugyancsak látunk kapát az „Apostolvértanúságok mestere": A vértanúk holttestének megtalálása c. 1490 körüli művén. A XV. századi egri leletek között is vannak kapák, ami a művészi ábrázolások hitelesítéséhez figyelembe vehető.[20]

A hónapok munkaábrázolásain kívül is többször találkozunk a középkori mezőgazdaság képein a *szőlőmetszés* mozzanatával és eszközével. A „Jó demokrácia" ábrázolásán (20. kép) kézben látunk kacort (szőlővágó kést). A Mendel-féle tizenkét testvér-alapítvány házikönyvében, ebben a nürnbergi kéziratban 1425. évi színes tollrajz mutatja be halottjukat, egy idősebb vincellért ('weingartman'), amint a szőlőt kacorral metszi. Francesco del Cossa az ősz allegóriájában (21. kép) parasztnő szőlőfürtös indákat tart felemelt bal karjával. Szőlőmetsző kacort a XV. századi egri leletek kínálnak tárgyi összevetésül. Itt említsük meg, hogy az 1568 és 1600 közötti Görlitzi Glosszák szószedete említi a 'Falx dumaria: Veszŏ Vagho kes' fogalompárt. Ha a képi ábrázolások általában a legjövedelmezőbb foglalatosságnak mutatják is a szőlőművelést, a Petrarca-mester 1519/20. évi fametszet-ábrázolásán, szőlőhegy szélén kutyával lesen levő fegyveres jelzi az úri vadászatok ebben is zavaró lehetőségét.[21]

A *szénagazdálkodás* mozzanatai és eszközei olykor a hónapok képein kívül is félbukkannak a középkori művészetben. Igaz, nem mindig biztos, hogy az eszközt erre használták, ill. vonatkoztatták-e? Worcesteri János krónikájának XII. századi oxfordi kéziratán az alvó király ágya mellett álló egyik paraszt kezében kétágú villa, másiknak vállára vetve kasza van, ez utóbbi nyelén két fogantyúval. Egy Petrus de Crescentiis: Ruralium commodorum Libri XII kézirat, a prágai Egyetemi Könyvtárban, XV. század elejére jellemző öltözetben ábrázol kaszást, övén fenőkővel. A Petrarca-mester 1519/20. évek során készített fametszete jobbágyparasztok munkáját bemutatva kaszás parasztot ábrázol, amint földközelben – inkább füvet – vág, derekán hátul fenőkőtartó lóg, két gereblyéző nő pedig apró növényhalmokat rak. Nem látni, hogy gabonát vagy szénát vág-e a kasza a Hans Sebald Beham hónapképei után készített 1527. évi fametszeten, amely e

48. l. 5. ábra; *E. Wagner–J. Durdík–Z. Drobná* i. m. tabulka 35; Esztergom, Keresztény Múzeum, 57. sz. festmény; *Maurice Pianzola:* Bauern und Künstler. Die Künstler der Renaissance und der Bauernkrieg von 1525 (Berlin 1961) 18–19. l.; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 233. l.; Pieter Bruegel der Ältere (München–Wien–Basel 1954) Tafel 7.; Leningrád, Ermitázs: Keszthely, Balatoni Múzeum; *Szabó Kálmán:* Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Bp. 1938) 19., 25. l.; Gyula, várbeli gyűjtemény; Eger, Dobó István Vármúzeum; Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

[20] *E. Wagner–J. Durdík–Z. Drobná* i. m. tabulka 31 és tabulka 37; *Zoroslava Drobná:* Die gotische Zeichnung in Böhmen 146. kép; Esztergom, Keresztény Múzeum 57. sz. festmény; Eger, Dobó István Vármúzeum.

[21] *Arisztotelész* i. m. ábrázolása; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 258. l.; Eger, Dobó István Vármúzeum; *Plavecz* i. m. 357. l.; *Takács Lajos:* Irtásgazdálkodásunk emlékei (Bp. 1980) 54., 188. l.; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 290. l.

21. kép. Francesco del Cossa: Az ősz allegóriája

szerszámmal dolgozó parasztokat és gereblyéző nőt mutat be, a tarlón kazlakkal. Egyértelműen bírálható el A. Grimmer (1570 után – 1619 előtt): A nyár c. képe, amely rétkaszálás után mutatja be a parasztokat a szénaboglyák tövében pihenve és ebédelve. Egyikük kaszát fen, egy még a füvet kaszálja. A csoportképet szénásszekerek egészítik ki. Ezeknek a munkafolyamatoknak szerszámait, a szénahúzót és a villát meglelték a XV. századi egri eszközök körében is.[22]

A hónapok munkáiban megismert *makkoltatás* fontos állattartó forma volt Magyarországon. Egy 1319. évi birtokosztozás során említik meg a Szatmár megyei Panyola birtokhoz tartozó erdőket, ahol nemcsak a hozzájutott úr, hanem a más helységet kapott rokonok, illetve azok jobbágyai disznaikat szabadon, minden fizetség nélkül makkoltathatják. Másfél évszázaddal később Szilágyi Erzsébet a Debrecen környéki erdőkben folytatott sertésmakkoltató gazdálkodást. Egy 1511-ben folyt jogvita egyik tárgya az volt, hogy a Temes megyei Morzsina erdejében hatalmaskodók feletették saját disznaikkal a makkot (Glandines in dicta Silua procreatas), és a tulajdonos kondásainak szállásait elpusztították, azokat elűzették. Az 1543. évnél emlékezik meg Istvánfi Miklós a Duna–

[22] *J. Le Goff* i. m. 117. tábla, 344. l.; *E. Wagner–J. Durdik–Z. Drobná* i. m. tabulka 36; *A. Laube–M. Steinmetz–G. Vogler–R. Weber* i. m. 290., 363. l.; *A. Grimmer:* A nyár (Brüsszel, Musée d'Art Ancien–Museum voor Oude Kunst); Eger, Dobó István Vármúzeum.

Dráva szögi makktermő erdők sertéstartásáról (sues in glandiferis Danubii & Draui siluius).[23]

A szerző agrártörténeti adategybevetésekkel kívánta igazolni, hogy a képzőművészeti ábrázolások megfelelnek a reális munka időpontjainak a középkori mezőgazdaságban, sőt az országonkénti, ill. éghajlat szerinti eltéréseknek is. Ezért volt egyrészt tekintettel arra a szempontra, hogy a hónapokban mit ábrázolnak országonként, mi esik egybe az egyes országokban, tájakon. Így bizonyos éghajlati és domborzati sávok váltak világossá. Másrészt figyelemmel volt a vizsgálódás arra, hogy az egyes mezőgazdasági műveletek országonként elnyúlhattak, olykor több hónapra is. Ezért érvényesült az ábrázolásokban a nagy területű és változatos domborzatú országok, birodalmak agrártevékenysége a kalendárium különféle időpontjaiban. A művészek valóságérzéke nyilvánult meg végül abban, hogy az azonos műveletábrázolásokon belül a technika, az eszközök mennyire megváltoztak. Mind országonként, mind társadalmi rétegenként ezért egyenetlen a felszerelés, az öltözet. Mindez jelzi, hogy a mezőgazdaságtörténet számára nemcsak illusztrációs anyag, hanem a forrásbázis értékes eleme a középkori művészet megannyi munkaábrázolása.

[23] A Nagykállói Kállay-család levéltára I. k. (Bp. 1943) 94. a. és b. regeszta; *Elekes Lajos:* Hunyadi (Bp. 1952) 306. l.; *Pesty Frigyes:* Krassó vármegye története. III. k. Oklevéltár I. (Bp. 1883) 366. sz.; Nicolai Isthvanfi Pannoni Historiarvm de Rebvs Vngaricis Libri . . . (Coloniae Agrippinae 1622) 261. l.; *Penyigey Dénes:* Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében (Bp. 1980) 46–47., 297–303. l.

IFJ. BARTA JÁNOS

MÁRIA TERÉZIA MEZŐGAZDASÁGI TÁRSASÁGAI. KÍSÉRLET A HABSBURG-MONARCHIA NEMESSÉGÉNEK AKTIVIZÁLÁSÁRA

A történész kutató számára első pillantásra aligha tűnik bonyolult feladatnak az 1760-as években a Habsburg-monarchia örökös tartományaiban megalakult mezőgazdasági egyesületek vizsgálata. Kézenfekvőnek látszik, hogy – mivel e társaságok elsősorban az ekkor bontakozó felvilágosult abszolutizmus gazdasági intézkedéseinek végrehajtásában játszottak kisebb-nagyobb szerepet – tevékenységüket a gazdaságtörténet kutatási körébe utaljuk. Ilyen közelítéssel vizsgálta működésüket eddig a történetírás, amelynek nem okozott különösebb nehézséget, hogy feltárja megalakulásuk és működésük legfontosabb mozzanatait.[1]

Az a lehetőség, hogy a Mária Terézia korabeli mezőgazdasági egyesületek problematikája meghaladhatja az agrárhistória körét, mindeddig szinte fel sem merült a történetírásban. Pedig annak, aki az idevonatkozó irodalmat figyelemmel kíséri, előbb-utóbb rá kell jönnie, hogy e társaságok léte önmagában is olyan problémát vet fel, amelyre a gazdaságtörténettől aligha várhatunk választ. Hiszen nem magyarázhatjuk meg gazdasági okokkal, hogy miért ígért és juttatott ezeknek a zömében birtokos nemeseket tömörítő csoportosulásoknak az államhatalom szokatlanul nagy hatókört, folyamatos pénzügyi támogatást, véleménynyilvánítási lehetőséget (esetenként lényegesnek mondható társadalmi-politikai kérdésekben is), egy olyan időszakban, amikor az abszolutizmus Európaszerte inkább éppen a nemesség háttérbe szorításán, a rendi szervek hatókörének csökkentésén, testületei munkájának akadályozásán fáradozott. E látszólagos ellentmondás szinte rákényszerít arra a feltételezésre, hogy e társaságok az őket létrehozó udvar számára többet jelentettek az állami mezőgazdaságpolitika egyszerű helyi közvetítőinél. Szélesebb – elsősorban társadalomtörténeti – alapokra kell helyezni vizsgálódásait a kutatónak is.

A kiindulópontul szolgáló ellentmondásunk egyik oldala – nevezetesen az, hogy miért kellett az abszolutizmusra törő államhatalomnak a nemességet háttérbe szorítania – nem szorul különösebb magyarázatra. Közismert tény, hogy a központi hatalom a feudalizmus ezen utolsó szakaszában megerősödését csakis a kiváltságaikat az államhatalom elé gátként tornyozó rendek visszaszorítása révén remélhette elérni. Eredményei persze korlátozottak maradtak: egyrészt a feudális felépítmény megtestesítőjeként eleve nem lehetett célja, hogy a földbirtokos osztályt kiváltságolt helyzetétől teljesen megfossza, másrészt az utókor szemében sokszor mérsékeltnek tűnő beavatkozását a kortárs

[1] Vö. *Karl Dinklage:* Gründung und Aufbau der theresianischen Ackerbaugesellschaften. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. 1965. 200–211.; *Christian d'Elvert:* Geschichte der k. k. mährischen-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues. Brünn 1870; *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 24.; *Gustav Otruba:* Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias. Wien 1963. 106.

rendek így is sokallták, ellene igen intenzíven védekeztek, sőt ellentámadást is indítottak. A felület jelenségei (a hivatali és jogi viszonyok) ezért – ahelyett, hogy az államhatalomnak a nemesség visszaszorításában elért sikereit tükröznék – még a XVIII. században is gyakran inkább a birtokos osztály új támadásának eredményességét sugallják: a törvények megerősítik régi kiváltságaikat (adómentesség, földtulajdon monopóliuma), sőt újakat is juttatnak nekik (hivatalok kisajátítása, polgári foglalkozás tilalma).

Már Marx megállapította, hogy az abszolutizmus létrejötte – klasszikus, általa angol–francia típusúnak nevezett formájában – bizonyos egyensúlyt feltételez nemesség és polgárság között.[2] Ennek egyik eredője kétségtelenül a polgárság sokat kutatott és emlegetett megerősödése. Nem kevésbé fontos azonban a másik oldal sem: a nemesség gazdasági és társadalmi hanyatlása. A birtokos osztály gyengülése Európa nyugati felén voltaképpen már akkor megkezdődött, amikor a földesurak a XII–XIV. században – pillanatnyi érdekeiktől hajtva – lemondtak sajátkezelésű gazdaságaikról s jobbágyaik munka- és terményszolgáltatásairól. A kizárólagossá vált pénzjáradék ugyanis idővel egyre kevésbé fedezhette mind igényesebbé váló életmódjukat. Természetesnek tekinthetjük, ha a birtokosok majorságaik visszaszerzésével s a mezőgazdasági árutermelésbe való bekapcsolódással kísérelték meg jövedelmeiket pénzszükségleteikkel egyensúlyba hozni (Anglia XIII. század, Franciaország XIV. század eleje, Dél- és Nyugat-Németország XV/XVI. század fordulója, Ausztria XVI. század).[3] E próbálkozások azonban a felsorolt területeken kudarcba fulladtak, nem utolsósorban azért, mert a városi polgárságnak sikerült megakadályoznia a drágán árusító földesúri árutermelők visszaszivárgását piacaira. A XVI. században kibontakozó árforradalom végképp válságba rántotta a piacról élő kis- és középnemességet. Tagjai – ha nem akartak falujukban maradva a szó szoros értelmében nyomorban tengődni – kénytelenek voltak hivatalt vállalni vagy a hadseregbe állni, amire Európa nagy háborúi különösen jó alkalmat szolgáltattak. Maga az arisztokrácia a fejedelmi székhelyekre húzódva, kegydíjak és évjáradékok szerzésével igyekezett a pénz elértéktelenedésével járó veszteségeit pótolni. E változásoknak az állam számára kedvező következményei voltak. A birtokáról csak névleges jövedelmet élvező köznemesség tömegei elveszítették irányító szerepüket a helyi igazgatásban, így abban egyre nagyobb szerep jutott a központi hatalom hivatalnokainak. De köznemesi bázisát veszítve nemigen léphetett fel eredményesen az állam ellen az uralkodókhoz törleszkedő arisztokrácia sem. A nemesség XVIII. századi ellentámadása így Európa nyugati felén nem annyira ezen osztály erejének, mint éppen gyengeségének jele, utolsó, már csak ideiglenes sikert hozó kísérlete pozícióinak visszaszerzésére.

A klasszikus abszolutizmus országaiban (Anglia, Franciaország) az állam legfőbb anyagi és adminisztratív támasza a polgárság lett. A polgárok fizették az adók jelentékeny részét, ezenfelül esetenként kölcsönt folyósítottak a megszorult uralkodóknak, de biztosíthatták az ügyintézésben jártas hivatalnokok seregét is. Az államnak tehát akár a nemesség, akár a polgárság körében bőséges tartalékai nyíltak abszolutisztikus apparátusá-

[2] *Karl Marx:* A moralizáló kritika és a kritizáló morál. Marx–Engels Művei. IV. Bp. 1959. 334.

[3] *J. A. Koszminszkij:* Iszledovanija po agrarnoj isztori Anglii. 13. v. Moszkva 1947. 172. és 198–203.; *Johannes Nichtweiss:* Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschland. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1953. 687.; *Helmuth Feigl:* Der niederösterreichische Bauernaufstand 1596/97. Wien 1972. 6–7.

nak kiépítésére s működtetésére. Ilyen körülmények között nyilvánvalóan nem szorult rá, hogy bármelyik osztály aktivitását külön ösztönözze. Kiinduló ellentmondásunk másik oldalát, tanulmányunk alapkérdését, a nemesség társaságainak létrehozását ilyen viszonyok feltételezésével tehát nem tudjuk megmagyarázni. Vizsgálódásainkat más irányban kell folytatni.

Már Marx felfigyelt arra a körülményre, hogy Európa jelentős területein, ahol pedig kiépült az abszolutizmus, nem mutatható ki a nemesség–polgárság egyensúlya. A sikeres központosítást itt más tényezőkkel kell megmagyaráznunk. Kezdjük talán azzal, hogy az egyensúlyhelyzet hiánya a Marx által német–spanyol típusúnak nevezett abszolutisztikus formánál nem feltétlenül jelentette a polgárság eredendő gyengeségét. Ígéretesen fejlődő városokra, reménytkeltő iparra és kereskedelemre alapozta abszolutisztikus hatalmát Spanyolországban I. Károly (1516–1555) vagy Brandenburgban Frigyes Vilmos választófejedelem (1640–1688). Bár nem a hazai, hanem a délnémet városokat, mégis polgári erőforrást igyekezett támaszul felhasználni ausztriai hatalmának kiépítéséhez I. Ferdinánd (1519–1564) is.[4] Egyensúlyhelyzet mégsem jött létre ezekben az országokban, mert az állam nem támogatta eléggé a polgárság továbbfejlődését, sőt, gyakran éppen ellene munkálkodott. Politikai háttérbeszorítás helyett inkább támogatást kapott az amúgy is nagyhatalmú nemesség. A spanyol állam leverte a kasztíliai városok felkelését, amely a városi önkormányzatért harcolt (Communeros, 1520–21), ugyanakkor a kasztíliai nemesség kizárólagos jogává tette az újvilág jövedelmének kiaknázását. A brandenburgi udvar a városokat növekvő adókkal és illetékekkel, önkormányzatuk korlátozásával sújtotta, a hivatalokat és a tiszti állásokat, továbbá a mezőgazdasági árucikkek kereskedelmének jogát ezzel szemben a nemességnek tartotta fenn. Bécsben is ölbe tett kézzel nézték, hogy hogyan semmisül meg a délnémet városok gazdagsága a terjeszkedő territoriális fejedelmi hatalom csapásai alatt.[5] Tehették ezt azért is, mert a már egyszer létrejött abszolutizmusuk hivatali, katonai (és Spanyolország esetében egyházi) gépezete jóideig pótolni látszott a nem kielégítő társadalmi bázis erejét.

Az említett államokban tehát valamiféle átmeneti formát láthatunk Nyugat- és Kelet-Európa között. Példájuk megemlítésével azonban még mindig nem merítettünk ki minden variációs lehetőséget. Külön csoportot alkotnak azok a kelet- és kelet-közép-európai országok, amelyekben kezdettől fogva egyértelmű volt a polgárság gyengesége, s belső fejlődésük alapján csak nagysokára juthattak volna el az abszolutizmus kiépítéséig. Szinte szabályt erősítő kivétel Oroszország, ahol az uralkodónak az európai jellegű bojár-nemességgel – polgárság hiányában – a nem-európai típusú, a fejedelemtől személyesen (egyénileg) függő katonák rétegét (szolgáló nemesek – pomescsikok) sikerült szembeállítania. A fejedelmek központosító törekvéseit előmozdította, hogy mindez a korábban széttagolt állam egyesítésével párhuzamosan, tehát folyamatosan mehetett

[4] Brandenburgban az 1655-i adófelosztás szerint a tartomány adójának 59%-át a városok, 41%-át a parasztság fizette. Vö. *F. L. Carsten:* The Great Elector and the Foundations of the Hohenzollern Despotism. The English Historical Review 1950. 189.; A másik két országra: *Richard Konetzke:* Geschichte des spanischen und portugiesischen Volkes. Leipzig 1939. 140.; *Makkai László:* Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle 1960. 193–223.

[5] *Wittman Tibor:* Egyetemes történet 1500–1789. Bp. 1968. 67.; *Carsten:* i. m.; *Johannes Schultze:* Die Mark Brandenburg. Berlin 1969. 26.; *Makkai:* i. m.

végbe. De a helyzet ingatag voltát tükrözi, hogy időnként e szolgáló nemességet is újra kellett szervezni (pl. IV. Iván opricsnyina-reformjában), míg végre a XVII–XVIII. század fordulóján I. Péter valóban európai mintájúra nem formálta az orosz abszolutizmust. Kelet-Közép-Európa rendi anarchiában vergődő államai – ahol ez a fajta központosítás nem sikerült – egyébként előbb-utóbb az abszolutizmust megvalósító szomszédok hódító törekvéseinek estek áldozatul. Külön szerencséjüknek tekinthették, ha ez területi egységük fenntartásával valósult meg (Csehország), vagy esetleg éppen az etnikai integráció felé hatott (a Brandenburghoz vagy Ausztriához került német lakosságú tartományok esetében). Más, balszerencsésebb országokat az egyezni nem tudó ellenfelek rövidebb-hosszabb időre felosztottak maguk között (Magyarország, Lengyelország). Itt rendszerint a hódítók építették ki ezután az abszolutizmust, annak amúgy sem problémamentes születési folyamatát újabb ellentmondásokkal tetézve.

Az abszolutizmus virágkorában tehát Európa jelentős részén hiába keresnénk nemesség–polgárság egyensúlyát. Az államhatalom e területeken olyan tehetséges és tehetős polgári hivatalnokokra, akik bármikor készen álltak erkölcsileg és anyagilag támogatni a nemességgel szembehelyezkedő politikát, kevésbé számíthatott, mint a klasszikus abszolutizmus országaiban. A társadalom egyetlen befolyásos osztálya a birtokos nemesség maradt, amelynek az Elbától keletre – a mezőgazdasági árutermelés kisajátításával – sikerült megőriznie gazdasági tekintélyét. A kis- és középnemesség e területen is krónikus pénzhiányban szenvedett, de mivel természetbeniekkel el volt látva, mégsem kényszerült arra, hogy szolgálatba álljon. Megélhetése persze általában helyhez kötötte, s így birtokához kötődve a helyi (rendi) közigazgatásban próbálta magát kárpótolni politikai veszteségeiért. A Nyugattal szemben ezen államok nagy részét nagyszámú, élénk politizáló hajlammal megáldott kis- és középnemesség jellemezte. Az államot sem annyira a polgárság erősödése és a polgári hatalomátvétel lehetősége, mint inkább a rendi anarchia visszatérése veszélyeztette. Ezzel szemben a megerősített hadsereg, a felduzzasztott hivatali adminisztráció, de az államnak alárendelt egyház sem tudott olyan eredményesen fellépni, mint a polgársággal szemben, hiszen még ezen intézmények is túlságosan gyakran váltak az állami és rendi érdekek ütközőpontjává. S a kormányzat új dilemma elé került.

Politikailag mind kevesebb hasznát látta a követelődző, a központosítás munkáját egyre akadályozni akaró nemességnek. Az állam maga régen túlnőtt azon a szinten, hogy a hivatali életben működedvelőnek számító arisztokraták intézzék ügyeit, s hogy biztonságát a felkelő nemesség fegyelmezetlen tömegeire bízza. A közigazgatás és a hadügy új irányító szerveket kaptak, velük szemben egyre inkább korlátozták a rendi testületeket: akadályozták működésüket vagy csökkentették hatókörüket (nem hívták össze a rendi országvagy tartományi gyűléseket, korlátozták a rendi választmányok, kerületi és megyei szervek munkáját). A nemességet viszont e kísérletek vérig sértették, tagjai ahol csak tehették visszavonultak, hogy birtokukon, jövedelmeikből élve többnyire passzívan szemléljék a fejleményeket.

S ez okozta az állam dilemmájának másik sarkpontját. A kormányzat ellenérzései dacára sem mondhatott le a nemesség részvételéről az állami életben. Mint e társadalom egyetlen tekintélyt élvező, viszonylag képzett s a politika iránt érdeklődő osztályára, elsősorban rá kellett építenie az új típusú adminisztrációt csakúgy, mint a hadsereg vezetését. Legfeljebb az osztály belső hierarchiájától tekinthetett el: a hivatalban kialakított ranglétrát függetleníthette a nemesség birtoknagyságtól és címektől függő eredeti

hierarchiájától. Az abszolutizmus felvilágosult szakaszában azután az új – országuk megerősítésén többnyire őszintén munkálkodó – uralkodók még további feladatokat ítéltek halaszthatatlanul elvégzendőnek (a gazdasági, kulturális élet, oktatás-, szociális- és egészségügy területén) s megintcsak a nemesség lehetett az az osztály, amelynek közreműködésére e téren számíthattak. Természetesnek ítélhetjük tehát, ha a nemességet – a felmerült problémák ellenére – mégis igyekeztek az abszolutisztikus államapparátus szolgálatába vonni.

Azokban a korábban említett – főleg nyugat-európai – országokban, ahol a nemesség a XV–XVI. századtól fokozatosan a nyomor szélére jutott, a birtokos osztály egyenesen arra törekedett, hogy – az állásokért szintén versengő – polgársággal szemben a magasabb állásokat monopolizálja. Franciaországban a XVIII. századra a magasabb tiszti állásokra pályázóknak negyedíziglen (tehát dédapáig bezárólag) kellett bizonyítani családjuk nemességét, s a forradalom előtti években a monarchia 139 püspökének valamennyije nemesi származású volt.[6] De a szolgálat vállalása az ő esetükben sem jelentette azonnal az egyéni érdekeikkel való teljes szakítást. Richelieu például hosszú évtizedekig tartó küzdelmet folytatott azért, hogy a királyi szolgálatba lépő nemesi tiszteket és katonákat leszoktassa a magánjellegű párbajokról, kevés sikerrel (gondoljunk *A három testőr*re). Kelet-Európában viszont, ahol a nemes bármikor visszavonulhatott birtokára, hogy saját-kezelésű földjeinek termékeiből éljen, már nem volt olyan nagy a tolongás az állami hivatalokért. Sőt, helyenként egyenesen az ellenkezőjét, menekülést tapasztalhatunk. Az Oroszországot modernizálni akaró I. Péter cárnak törvénnyel kellett kötelező állami szolgálatra kényszerítenie a XVII. század belvillongásaiba belefáradt, majd visszavonultságában elkényelmesedett orosz nemességet. Az intézkedés népszerűtlenségét legjobban azzal illusztrálhatjuk, hogy a törvényt visszavonó III. Péternek a nemesség aranyszobra felállításával akart kedveskedni.[7] A porosz uralkodóknak az volt a szerencséjük, hogy a XVII–XVIII. század pusztító háborúiban (harmincéves, lengyel–svéd, északi stb.), majd az évszázados mezőgazdasági dekonjunktúrában mind Brandenburg, mind Poroszország nemessége meglehetősen elszegényedett, így viszonylag könnyen sikerült tagjait az egyre növekvő létszámú hadseregbe bevonni. A leszerelt tisztek és altisztek pedig azután még külön hálásak lehettek az államnak, mert a szintén csaknem katonai fegyelemmel megszervezett közigazgatásban (a tartományi Hadi- és Koronabirtok Kamarákban) is elsőbbséget élveztek az állások betöltésében.[8]

Az Európa közepén fekvő Habsburg-monarchia, nemességét tekintve – akárcsak az abszolutizmus alapjainak terén – nem tartozik egyértelműen sem az említett nyugat-, sem a kelet-európai típusba. A XV–XVI. századig az osztrák főhercegség (Alsó- és Felső-Ausztria együttese) ha lassúbb tempóban is, de Nyugat-Európa útját járta: parasztsága áttért a pénzáradék fizetésére, polgársága ígéretesen fejlődött, nemessége visszaszorulóban volt. Vele szemben Csehországban – amely csak 1526-ban lett a monarchia része, noha már régebben a Német Római Császárság választófejedelemsége volt – még nem dőlt el a harc a birtokos osztály és a polgári-paraszti erők között a mezőgazdasági árutermelés

[6] *Seignobos:* A francia nép őszinte története. Bp. é. n. 240.; *Albert Soboul:* A francia forradalom története. Bp. 1963. 28.; *C. B. A. Behrens:* The Ancien Régime. London 1967. 59–70.

[7] *R. W. Harris:* Absolutism and Enlightenment. London 1964. 143.

[8] *Hajo Holborn:* Deutsche Geschichte in der Neuzeit I. München–Wien 1970. 540–42. és 601–03.

használt. A „nemzeti király", Podiebrád György halála után viszont Jagelló Ulászlóval (1471–1516) a cseh rendeknek sikerült a trónra olyan gyökértelen idegen uralkodóházat emelniök, amely kevésbé tudott ellenállni a nemesi törekvéseknek. Ulászló alatt kezdődött meg a birtokos osztály előretörése a jobbágysággal szemben (1487, a cseh jobbágyság röghözkötése). Hasonló a helyzet Magyarországon is, ahol a birtokos osztály éppen ez idő tájt érte el első sikereit itteni fő ellenfeleivel, a mezővárosokkal szemben. Az uralkodói hatalom a két országban meghátrálni kényszerült. A XVI. század eleje azonban számottevő változásokat hozott a térségben. A Habsburgok, akik 1516-ban V. Károly révén megszerezték a spanyol trónt, 1526-ban I. Ferdinánd magyar és cseh királyságával megvetették kelet-közép-európai monarchiájuk alapjait is. A török veszély fenyegetése, a mohamedán félhold folytonos előrenyomulása viszont az új monarchiában a harc felvételét, az államhatalom megerősítését sürgette. Ferdinánd – akit különben koncepciózus, de a világbirodalom méreteiben gondolkodó császár-bátyja sohasem tekintett többnek, mint ausztriai rezidensének, s így nemhogy támogatásban részesítette volna őt, hanem éppen tőle várt segítséget – a sürgetéstől hajtott türelmetlen kézzel nyúlt a lehetséges erőforrásokhoz. Amennyire ereje bírta, megadóztatta az osztrák tartományokat, sőt, egyszeri ún. török-adók erejéig többször magát az osztrák nemességet is.[9] A frissen szerzett országokkal szemben óvatosabbnak kellett mutatkoznia, mégis nevéhez kapcsolódik a magyar nemesség első megadóztatása ugyancsak egyszeri adókkal 1542-ben és 1546-ban.[10]

Az alkalmi török-adók azonban kevésnek bizonyultak. S Ferdinánd, aki tartományaiban – az egy Bécset leszámítva – csupa szerény anyagi erejű várost talált, ekkor fordult a délnémet tőke kölcsöneihez. Ez a lépés persze kedvezőtlenül hatott a főhercegség városaira, pillanatnyi visszaszorulásukkal azonban a bontakozó abszolutizmus léte mégsem vált kérdésessé. Az árforradalom itt is megtette a magáét: az osztrák nemesség körében is megindult a gazdasági hanyatlás. Hiába próbálkoztak a nemesek a mezőgazdasági árutermelésre való áttéréssel, a szántóföldi majorságok kiépítése az osztrák főhercegségben kudarcba fulladt, mert az uralkodó még mindig elég erősnek bizonyult arra, hogy a piacaikat őrző városokat megvédje. A földesúri árutermelés így legfeljebb a juhtenyésztésbe, a szőlőművelésbe s a mérsékeltebb hasznot hozó erdőgazdálkodásba tudott behatolni.[11] Az osztrák Habsburgok többi országában-tartományában – Magyar-, Cseh-, Morva- és Stájerország, Karintia, Krajna – egyelőre úgy látszott, hogy nem akadnak a nemességgel szembeállítható erők. A magyar és morva rendek 1608-i közös fellépése ugyanakkor a nemesség törhetetlen erejéről tanúskodott. A helyzet könnyen veszélyessé válhatott volna a központi hatalom számára. Az, hogy a birtokos osztály érdemleges visszaszorítása hamarosan mégis végbemehetett, a tartományok többségében egy konkrét politikai eseménynek, nevezetesen a harmincéves háborúnak volt köszönhető. A rendek

[9] Niederösterreichisches Landesarchiv. Wien (továbbiakban NÖLA) A–V–12. anyaga. Török adók 1523-tól. Az 1526-i adó Alsó-Ausztriában társadalmi állástól függetlenül mindenki számára minden 500 frt ingó és ingatlan vagyon után 1/2 frt volt (tehát gyakorlatilag 1 ezrelék).

[10] Corpus Juris Hungarici II. 1526–1608. Bp. 1899. 72. és 162. – Az 1542-i besztercebányai országgyűlés 28. tc-e vagyonadót (a jobbágyok becsült vagyonának 1/60 részét), az 1546-i országgyűlés 5. tc-e jövedelemadót (a jobbágyi adó minden 1 forintjához 2 évig 20 dénár kiegészítést) vetett ki a földbirtokosokra.

[11] *Helmuth Feigl:* Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den theresianischen-josephinischen Reformen. Wien 1964. 32–38.

protestáns elemeinek (Csehországban szinte egészének) csatlakozása a háború Habsburg-ellenes táborához kitűnő ürügyet szolgáltatott a birodalomból kiszorított, de tartományaiban szilárdan uralkodó dinasztiának, hogy a háború után – a rekatolizálás kényszere révén – ne csak a nemesség számára politikailag veszélyes elemeitől szabaduljon meg, hanem egyáltalán – az új földadományozások során egyfajta birtok-koncentrálódást teremtve – a kis- és középnemesek mindig hangos rétegét számszerűleg is csökkentse. Csehországban a kivándorolt nemesek által hátrahagyott s az elkobzott földek újraeladományozása nyomán a birtokállomány fele cserélt gazdát, de sok nemes hagyta el a belső-ausztriai tartományokat (különösen Stájerországot) is. Helyüket a politikai élet terén engedelmességhez szokott katonatisztek, megnemesített udvari szállítók foglalták el, akik hosszú ideig nem gondoltak az ellenállásra. Jobban kötődött az udvarhoz a frissen kreált új arisztokrácia is, amely anyagilag, az egyes birtokok megnövekedésével még külön élvezte a birtokkoncentráció előnyeit (Csehországban az arisztokráciának kétharmada cserélődött ki). A kis- és középnemesség sokszor rajtuk élősködő tömegeinek megfogyatkozását meg éppen nem vehették zokon.[12] A nemesség átcsoportosulásának nyugaton természetes úton lejátszódó folyamata így – a körülmények szerencsés összejátszásával, valamint egy kis állami segítséggel – Ausztriában és Csehországban is megindult. Hiába fogott ezután éppen a XVII. század közepétől a majorsági gazdálkodás nagymérvű kiépítéséhez egyes tartományok (Csehország, Morvaország, Stájerország) nemessége, anyagi függetlensége ellenére politikailag nem lehetett többé veszélyes az államra. Az örökös tartományokban is végbement tehát a nemesség háttérbe szorulásának folyamata. Magyarországot erdélyi fejedelmeink békéi (1622 Nikolsburg, 1645 Linz) mentették meg e politika érvényesülésétől.

A következő száz évben azután lényegében véve nem változott a nemesség politikai helyzete a Habsburg-monarchia tartományaiban. A Lipót-féle abszolutizmus eleve elejét vette bármiféle ausztriai és csehországi anarchisztikus kísérletének, sőt arra is volt ereje, hogy a létszámukat, kiváltságaikat s ezzel erejüket is leginkább őrző magyarországi rendek által vezetett nyílt függetlenségi harcot (1703–1711) leverje. Erőskezű politikával persze le lehetett verni az ellenállást, vissza lehetett utasítani a felhánytorgatott sérelmeket, a nemesség sértődöttségén azonban ez mitsem változtatott. Egyetlen osztálytól sem várhatjuk el, hogy aktívan közreműködjön sajátmagának a hatalomból való kiszorításában. A nemesek jelentékeny része – sokszor a legvagyonosabb arisztokratákat is beleértve – vagyonának, birtokaiból származó jövedelmeinek biztos fedezete mögé visszahúzódva, lassan passzivitásba vonult. Nagyot hanyatlott az osztály műveltségi szintje. A birtokosok kulturális ambícióit eddig elsősorban politikai érdeklődésük s (akár protestáns, akár katolikus) hitük védelme tartotta fenn. Az okok megszűnésével szellemi érdeklődésük is csökkent. A nemesség visszahúzódásának a kormányzat számára egyaránt volt kedvező és hátrányos oldala. A jó oldal: a rendi szervek meggyöngülése teret nyitott a XVIII. századi Habsburgok pénzügyi és közigazgatási reformjai előtt. A jelentőségüket veszített biro-

[12] *Nikolaus Preradovich:* Der Adel in den Herrschaftsgebieten der deutschen Linie des Hauses Habsburg. In: Deutscher Adel 1555–1740. Hrg. Hellmuth Rössler. Darmstadt 1965. 200–203.; *William E. Wright:* Serf, Seigneur and Sovereign. Agrarian reform in 18th cent. Bohemia. Minneapolis 1966. 25.

dalmi szervek helyére lépő, most alakított vagy csak megerősített udvari hatóságok meg- és átszervezése szinte akadálytalanul folyt. Az örökös tartományok gyűlései (Landtag) formálissá váltak, munkájuk – egy vagy néhány napba sűrítve – az uralkodónak kijáró hódolat letételére, továbbá az adó ellentmondás nélküli megszavazására korlátozódott. Ilyen körülmények között vállalkozhatott Mária Terézia az 1748-i ún. Haugwitz-reformra, amelyben – a közigazgatás átszervezése mellett – sor került a nemesség rendszeres – bár ideiglenesen (10 évre) kivetett, de megújításai révén immáron állandósuló – megadóztatására.[13] Az eddig elmondottak alapján nem tekinthetjük véletlennek, hogy a kelet-közép-európai monarchiában a Haugwitz-reform érvényesítését csak az aktivitásukat megőrző magyar rendeknek sikerült meghiúsítaniok, mint ahogyan a magyar országgyűlés maradt az egyetlen olyan fórum, amely ülésein nyíltan ellene mert mondani az uralkodói akaratnak.

Az államhatalomnak azonban igen hamar észre kellett vennie a nemesség visszahúzódásának kellemetlen következményét: az államapparátust sújtó s idővel csak fokozódó személyi ellátatlanság jelentkezését. Az utánpótlási gondokat persze nem úgy kell elképzelnünk, mintha az állások sora maradt volna ténylegesen betöltetlenül. Jelentkező ugyanis akadt mindig. Az uralkodó azonban egyre nehezebben talált vállalkozó kedvű s megfelelő képzettségű vezetőket adminisztrációja és hadserege élére. Pedig az abszolutizmus egyre újabb és újabb hivatalokkal, hadserege növelésével igyekezett a nehézségeket leküzdeni. A hivatalok számának emelkedése azonban nem járt együtt hatékonyságuk növekedésével. A közigazgatást bizonyos kettősség jellemezte: még az új, a rendi szervek ellensúlyozására alapított hatóságok is egyszerre voltak az utalkodói hatalom közvetítői s a főhivatalnokok rendi érdekeinek kifejezői. A feszültség nemcsak az államvezetés eltérő beállítottságú képviselőinek viszonyában jelentkezett, hanem gyakran egyazon személy tevékenységében is. Az uralkodóhoz személyükben hű államférfiak sem tudtak mindig következetesen szakítani rendi-konzervatív nézeteikkel.[14] Az érdekellentéteken túl súlyos problémát jelentett az utánpótlás képzetlensége. A hivatalok és a hadsereg állásai egyre több szakértelmet kívántak volna meg viselőiktől, ugyanakkor a pályázó nemesek természetesnek vették, hogy ezen állásoknak minden előfeltétel (előképzettség) nélkül birtokába juthatnak.[15] Mária Terézia az 1753-ban alakított kerületi hivatalok (Kreisamt) révén az igazgatás alsóbb fórumaira (kb. magyarországi megyei szinten) is megpróbálta kiterjeszteni az új típusú igazgatás elveit. A kerületi kapitánynak (Kreishauptmann) az eddigi rendi hivatalnokokkal szemben állandóan a kerület székvárosában kellett tartózkodnia, s 1766 óta az igazgatási és kameralisztikai tudományokból vizsgát kellett tennie a tartomány kormányszéke (neve többnyire gubernium) előtt. Fő feladata az adóügy ellenőrzése (az örökös tartományokban az állami adót is a földbirtokosok szedték össze, s ők továbbították a hatóságoknak), a parasztság adóképességének megvédése, az adóelmaradások okainak felkutatása lett. Ő ellenőrizte az udvar jobbágyvédő rendeleteinek

[13] *Hugo Toman:* Das böhmische Staatsrecht und die Entwicklung der Österreichischen Reichsidee 1527–1848. Prag 1872. 107–09.; *Friedrich Walter:* Die theresianische Staatsreform von 1749. Wien 1958.

[14] *Walter:* i. m. 16.; *Ember Győző:* A Habsburg-birodalom központi kormányszervei 1711–1765. Történelmi Szemle 1975. 445.

[15] *Marczali Henrik:* Az absolutismus kora. Bp. é. n. 620–22.

betartását, s ha e téren részéről visszaélést tapasztaltak, állásától is megfoszthatták.[16] A kerületi hivatalok állásai tehát nem voltak túl népszerűek az örökös tartományok nemességének körében, berendezésüket, majd munkájukat a helyi nemesség szinte mindenütt igyekezett szabotálni.[17]

A központi kormányszervek utánpótlási gondjain Bécs sajátos módon igyekezett segíteni. Előnyös volt számára, hogy a császári udvar vonzereje – hatalmának csökkenése ellenére – igen nagy maradt szinte egész Európára. S a császárok mind nagyobb számban alkalmaztak idegeneket a legfelső államvezetésben. Tették ezt egy olyan korban, amikor az abszolutizmusnak egyúttal a nemzetállam formálása felé is hatnia kellett volna. Archaikus jelenségnek számított a XVII. század végének néhány spanyol és itáliai tábornoka-főhivatalnoka Bécsben, akik a dinasztia spanyol ágának tartományaiból jöttek. Számuk csökkenésével a sokszor bizonytalan hatáskörű, de annál nagyobb befolyású másországbeli tanácsadók kerültek előtérbe. A németséget a birodalmiak képviselhették a jövevények között, az ő eredetileg sem csekély számuk a XVIII. század folyamán nőtt meg. Három birodalmi német (Becher, Schröder, Hörnigk) alapozta meg a XVII. század végén a bécsi kameralizmust. Idegenek vezették az osztrák hadsereget a századforduló török és francia háborúiban (mint Caraffa, Badeni Lajos, Savoyai Eugén). Később is számos idegent találhatunk Mária Terézia legfőbb tanácsadói és tábornokai között (pl. Bartenstein, Haugwitz, van Swieten, ill. Laudon, Lacy). A helyi igazgatásban nem lehetett a helyi viszonyokat nem ismerő, tekintélyt sem élvező idegeneket alkalmazni. A hivatalokba – jobb híján – be kellett engedni a nemesség kisstílű, a kiváltságokért, rendi érdekekért fokozott harcot folytató elemeit. Az állásokat alacsony intelligenciájú, kevéssé megbízható elemek sajátították ki.[18] Ez a réteg azonban igen kevés bizalmat élvezett az egyes tartományokban. Egész Ausztriában meglepetést keltett például, hogy milyen könnyen el tudta söpörni Sziléziában az osztrák államgépezetet a hódító II. Frigyes. Az igazgatásban alig érdekelt rendek – amelyektől Bécs felkelést várt volna – közömbösen szemlélték az uralomváltozást.[19] A Habsburg örökös tartományokban az az átmeneti helyzet, amelyet a nyugat-európai erejű polgárság s a kelet-európai létszámú nemesség együttes hiánya teremtett, bizonyos stagnáláshoz, feszültséghez vezetett az abszolutisztikus állam igényei és a kialakítható valóság között.

Az utánpótlási gondokkal küszködő osztrák abszolutizmusra természetesen nem maradhatott hatástalan a hadseregbe s államigazgatásba törekvő porosz nemesség példája. A Poroszországban spontán folyamat helyi megindításához azonban Bécsben elengedhetetlennek látszott az állam közbeavatkozása. A Habsburg udvar – a belső ellentmondásokat figyelembe véve – nem alkalmazhatott olyan eszközöket a nemesség szolgálatra késztetésében, mint I. Péter cár Oroszországban. Jellemző módon II. József az egyetlen, akinek 1765-i, fiatalkori emlékiratából ilyen tervet (miszerint az iskolát befejező 18 éves nemesifjak 3 évig kötelezően szolgáljanak a hadseregben) megismerhetünk. Az államta-

[16] *Feigl:* i. m. 1964. 327.; *Karl Grünberg:* Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien I. Leipzig 1894. 145–46.

[17] *Walter:* i. m. 65–66.; *Erich Zöllner:* Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. [3]Wien, 1966. 314.

[18] *Holborn:* i. m. 561.

[19] *Walter:* i. m. 37.

nács elé terjesztett javaslatból természetesen semmi sem lett.[20] Az udvar szándékai a nemesség nagyobb aktivitásra kényszerítésére azonban a XVIII. század folyamán mind nyilvánvalóbbá váltak. Már 1717-ben több fegyvernemet kiszolgáló katonai főiskola alakult a fővárosban, hogy a hadsereg tisztutánpótlásáról gondoskodjék. A nemesség megnyerésének igazi politikusa azonban Mária Terézia lett, aki mind a politika eszközeit, mind személyes tekintélyét igyekezett latba vetni az ügy érdekében. Az előzőt képviselte 1749-ben Bécsben a Theresianum (hivatalnokiskola) alapítása, amely kimondottan az örökös tartományok eddig háttérben maradt nemesi elemeinek kínálta fel a lehetőséget, hogy fiaikat megfelelő államszolgálatra felkészíti. Hasonló jellegű az 1751-ben alapított bécsújhelyi új, második katonai akadémia a nemesifjak általános tisztképzésére. Mindkét intézmény ingyenes ellátást biztosított hallgatóinak, tananyagukba nyelvek, matematika, gyakorlati tárgyak oktatása került.[21] A királynő által remélt hatást azonban nem tudták elérni, a nemesifjak nem tolongtak a férőhelyekért. Mária Terézia is keserűen állapíthatta meg: „Szinte hihetetlen, hogy e kegyből senki nem akar részesülni."[22] Maradt tehát a személyes ráhatás módszere, az udvar fényének emelése, a főúri címek bőséges adományozása, a számtalan kitüntetés, a magyarok részére a testőrség szervezése, egyszóval azok a megnyilvánulások, amelyek miatt Horváth Mihály a királynő politikáját még a magyar nemességre is „mákonyhatásúnak" nevezte.[23] Az osztrák arisztokrácia újra megtiszteltetésnek érezte, ha az udvar ragyogásába juthatott, s a köznemes is boldog volt, ha e fényből egy-egy sugár reáhullott. A királynő remélhette, hogy a közeledés közéleti szereplésükre is jótékony hatással lesz, s könnyebben lehet majd velük elfogadtatni az állampolitika elveit. Az új típusú hivatalokba való bevezetésükhöz azonban további, átvezető lépésekre volt még szükség, amelyek részben a két fél nézeteinek valamilyen téren való közelítésével, részben a nemesség nem rendi jellegű szervezetekbe való tömörítésével segítették volna az udvar politikáját. Ilyen lépésnek tekinthetjük a mezőgazdasági társaságok alakítását és támogatását is.

A mezőgazdasági egyesületek több szempontból is megfelelhettek az ilyen szándéknak. Mindenekelőtt teljesen apolitikusnak látszottak, így nem riaszthatták el a sértődött birtokosokat. Ugyanakkor viszont olyan területen működtek, amely a nemesség s állam számára egyaránt fontos volt. A korban még mindig a föld számított a legfontosabb termelőeszköznek, amelynek tulajdonát Európa keleti felén egyébként a nemesség éppen ekkor akarta monopolizálni. De ezen túl ugyanekkor nőtt meg érdeklődése a mezőgazdaság gyakorlata, technikája iránt is. A XVIII. század közepén vége szakadt a harmincéves háború óta tartó hosszú dekonjunktúrának, felszöktek az árak, javultak az értékesítési lehetőségek. Magyarország, Csehország, Stájerország nemesei majorságaik nagyobbításával próbáltak minél nagyobb hasznot húzni a konjunktúrából, míg csak az udvar véget nem vetett a jobbágyföldek megnyirbálása lehetőségének (örökös tartományok: 1751. január 23-i pátens; Magyarország: 1767-i úrbérrendezés). Most mindenesetre úgy látszott, hogy a mezőgazdaság ügye valamennyi tartomány minden nemesi rétegét mozgósítani tudja. A

[20] *Carl Hock–Hermann Ignaz Bidermann:* Der österreichische Staatsrath. Wien 1879. 22.

[21] *Alfred Arneth:* Maria Theresia. 4. k. Wien 1870. 124–25.; *Hanns Leo Mikoletzky:* Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Wien 1967. 227.

[22] *Arneth:* i. m. 92.

[23] *Horváth Mihály:* Magyarország történelme VII. Bp. 1873. 280.

hatóságok figyelmét egyrészt az emelkedő árak kedvezőtlen hatása keltette fel: a hadsereg, a duzzadó hivatali adminisztráció eltartása lényegesen nagyobb összeget igényelt a korábbinál. Az államnak tehát érdeke lett a termelés javítása, továbbá a piacra jutó termékek mennyiségének növelése, mert mindettől az árak újbóli csökkenését remélhette. De a mezőgazdaság szemmeltartása vezetett el – közvetve – a legfontosabb adófizető réteghez, a parasztsághoz is. A jobbágyvédő rendeletek betartásának ellenőrzése – mint láttuk – a helyi igazgatás egyik legfontosabb feladata lett. A mezőgazdasági társaságok létrehozásakor tehát az állam önmagukban is fontos kérdések megoldásának szükségességére hivatkozhatott, s nem kellett külön indokolnia, hogy miért ösztönzi különösen a nemesség belépését.

Ettől eltekintve a társaságok alapításának előtörténete és részletei maguk is inkább azt a feltételezést támogatják, hogy Mária Teréziát nem elsősorban a mezőgazdaság segítésének lehetősége, hanem a nemesség mozgósításának szándéka fordította ezen egyesületek felé. Ebben kell látnunk az 1764-ben az udvarhoz beterjesztett két, a társaságok létrehozását indítványozó, hasonló tartalmú beadvány eltérő fogadtatását. Az elsőt, de Freemaut márki január 21-i emlékiratát, amely a javasolt szűkkörű – „felvilágosult tagokból" (gazdatisztek, szakírók) álló – egyesületek működésétől valóban nem várt többet, mint a gazdálkodás javítására irányuló kísérletek folytatását s a tagok tapasztalatainak kicserélését,[24] mindössze mérsékelt érdeklődés kísérte. Mária Terézia az emlékiratot a Belső-Ausztriai Guberniumhoz küldte véleményezésre, s ez az ügy tartós elfektetésének biztos módja volt. A második tervezet – gr. Zinzendorf előterjesztése nyugateurópai utazásának tapasztalatairól – viszont már a dolog társadalmilag hasznosítható oldalára is rátapintott. A gróf elsősorban a birtokosok bevonását ajánlotta ezen egyesületekbe, hogy azok így az örökös tartományokban a nemesség gazdálkodási kedvének felkeltését szolgálhassák.[25] Nem lehet véletlen, hogy ez az előterjesztés indította meg az államgépezetnek a társaságok alapítására irányuló komolyabb erőfeszítéseit. Létrehozásukról az 1765. március 5-i és 12-i két udvari decretum intézkedett. Bennük a királynő előírta, hogy tartományonként egy-egy egyesület alakuljon, tagjait főleg a birtokosok közül toborozzák, a belépni szándékozók a helyi kormányszékeknél (guberniumok, tartományi kapitányságok) jelentkezzenek. Az udvar egyúttal évi 300 frt támogatást is ígért minden egyes társaságnak.[26]

1765-től azután sorra alakultak az örökös tartományok mezőgazdasági társaságai, 1770-ig bezárólag összesen tíz (1765: karintiai, stájerországi és görzi; 1766: felső-ausztriai, tiroli; 1768: krajnai, alsó-ausztriai; 1770: csehországi, morvaországi és osztrák-sziléziai). Magyarországra a társaságalapítás ösztönzését az 1766. szeptember 13-i decretum terjesztette ki,[27] hazánkban azonban a később többször megújított rendelet sem tudta felkelteni a birtokosok kedvét. Néhány gyorsan kudarcot valló próbálkozás után csak az 1769-ben alakult erdélyi társaság működése hozott némi eredményt.

[24] *Dinklage:* i. m. 200–01.

[25] Hofkammerarchiv Wien (továbbiakban HKA) Kommerz, Rote Nr. 116. A Kereskedelemügyi Tanács előterjesztése. Kelet nélkül (De mivel a királynő 1765. jan. 8-i resolutiójához kapcsolódik, így annak közvetlen előzményét jelenti.)

[26] HKA Sammlung der Handschriften Nr. 290. Mariae Theresiens allerhöchster Entschließungen (továbbiakban Resolutiones Augustissimae) Bd. I.

[27] *Dinklage:* i. m.; OL Helytartótanácsi Levéltár C 35 Acta oeconomica Lad A Fasc. 20. Nr. 3.

Az udvar mezőgazdaságon jóval túlmutató szándékainak komolyságát igazolhatja a létrehozott egyesületek viszonya az államhatalomhoz. Papíron ez meglehetősen bizonytalan volt, a társaságok amolyan félhivatalos szervnek kijáró hatókörhöz jutottak. Működésüket az udvar rendszeres pénztámogatással kívánta biztosítani, bár a szóban forgó összeg – még ha valamennyiük teljes intenzitással beindult volna is – még mindig nem jelentett volna nagyobb megterhelést a kincstárnak. Az egyes társaságok az eredetileg ígért évi 300–300 forinton felül (ez könyvtáruk, adminisztrációjuk, levelezésük finanszírozására szolgált) további 150–150 forintot kaphattak mezőgazdasági pályaművek jutalmazására. A tíz társaság együttes támogatása így összesen is csak évi 4500 forintot tett volna ki.[28] Az egyesületek azonban nem egyszerre alakultak, munkájuk kezdetben sokat akadozott. A hatóságok így a rendelkezésükre álló pénzt a meglevő társaságok között igyekeztek szétosztani. Az Alsó-Ausztriai Társaság a megalakulását követő első két évben évi 2000 forint, a csehországi három évig évi 1200 forint támogatást kapott. 1771-ben 400 forintot kapott az erdélyi társaság is. Évente 4–5 társaság élt a pályaművek díjazásának lehetőségével, és sor kerülhetett arra is, hogy a működő egyesületek az állam által külön fizetett alkalmazottakat is felfogadjanak. Ezek a titkárok, kancellisták, írnokok, a prágaiaknál ajtónálló (fizetésük évi 150–800 forint között volt) szinte állami hivatalnokként épültek be a szervezetekbe. A társaságok együttes költsége így évente mintegy 4500–5000 forintra rúgott.[29]

Formálisan az egyesületek természetesen nem függtek a hatóságoktól. Az őket ellenőrző bécsi Kereskedelemügyi Tanács (Kommerzienrat, valójában a cseh–osztrák kancelláriához tartozó hivatal, amelynek elnöke maga a cseh–osztrák kancellár volt, de amelyet, mivel hatóköre Magyarországra is kiterjedt, mégsem olvasztottak be a kancelláriába) határozata kizárta, hogy a helyi közigazgatás vezetői belépjenek a tagok sorába. De ugyanakkor a Tanács is szükségesnek vélte, hogy a társaságok a politikai hatóságok befolyása és ellenőrzése alatt álljanak (legfőbb védnökük is lehetőleg a tartományi kormányszék vezetője kellett, hogy legyen).[30] Az egyesületeknek – az anyagi támogatással való elszámolás ürügyén – nemcsak költségvetésüket, hanem üléseik jegyzőkönyvét is fel kellett küldeniök az udvarba. A királynő így elsőkézből remélt értesüléseket szerezni a nemességet foglalkoztató legfontosabb kérdésekről, s gyakran személyesen nyilvánított

[28] Ez az összeg csak töredéke a jelentos államhivatalnokok fizetésének. Haugwitz, az 1749-ben alapított Directorium elnöke évi 24 000, Kaunitz államkancellár 30 000 forintot kapott. A vezető magyarországi hivatalnokok közül az országbíró évente 8000, a magyar királyi kancellária első tanácsosa 5400 forintot kapott. Hogy ezen összegek nagyságát érzékelhessük, a helyi igazgatás területéről is említünk egy példát: Debrecenben ekkoriban a főbíró és a főjegyző fizetése 600–600, a tanácsnokoké 400–400 frt volt. Vö. *Mikoletzky:* i. m. 170.; *Marczali Henrik:* Magyarország története II. József korában. II. k. Bp. 1885. 409.; *Szűcs István:* Szabad királyi Debrecen város történelme. III. k. Debrecen 1872. 787.

[29] NÖLA A–I–17/a. Az alsó-ausztriai gazdasági társaság üléseinek jegyzőkönyve; Státni Ústředni Archiv, Praha (továbbiakban SUA). A Csehországi Hazafiúi-gazdasági társaság jegyzőkönyve; HKA Kommerz Rote Nr. 338. A karintiai mezőgazdasági társ. jkv-e; Uo. Rote Nr. 339. A krajnai mezőgazd. társ. jkv-e; Uo. Rote Nr. 337. A stájer mezőgazdasági társaság jkv-e; Uo. Rote Nr. 935. A gazdasági bizottság 1771. febr. 28-i ülésének jkv-e az erdélyi gazdasági társaság munkájáról; *d'Elvert:* i. m.

[30] HKA Kommerz Rote Nr. 339. Kivonat a Kereskedelemügyi Tanács 1764. szept. 18-i ülésének jkv-éből.

véleményt a kitűzendő pályázati kérdésekkel vagy a tagok valamilyen elvi állásfoglalásával kapcsolatban. Az udvar egyébként a tartományi hatóságokat arra biztatta, hogy a mezőgazdaságot érintő kérdésekben kérjék ki a társaságok véleményét (de mint láthattuk, az állam legfontosabb ügyeit mind kapcsolatba lehetett hozni a mezőgazdasággal), a társaságokat, hogy – akár kérés nélkül is – tegyenek javaslatokat a kormányszékeknek.[31] A karintiai társaság ennek megfelelően már-már olyan sűrűn ostromolta a tartományi kapitányságot, hogy az általa felvetett ügyekben körlevelek révén intézkedjen, mintha felettes szerve lett volna. Az egyesületek 1774-ben speciális feladatot kaptak: az udvar rájuk ruházta a gazdatisztek szakmai vizsgáztatását és tevékenységük engedélyezését (immatrikuláció). Az örökös tartományok gazdatisztjeinek azonban nemcsak a gazdálkodásban való jártasságukról kellett bizonyságot tenniök, hanem az utóbbi negyedszázad földesúr–jobbágy viszonyt érintő rendeleteinek ismeretéről is: a majorságnövelést korlátozó intézkedésektől a szinte valamennyi tartományt érintő úrbérrendezésekig. Így kapott ez a látszólag semleges kérdés fontos politikai tartalmat.[32] A társaságok pedig – legalábbis elméletileg – jó iskolájává válhattak a hivatali munka elsajátításának.

Összetételük nagyjából az udvar kívánalmainak megfelelően alakult. A tagok többsége birtokos nemes, a vezetők nagybirtokos arisztokraták. De találunk közöttük gazdatiszteket, tudósokat, egyháziakat. Vezetőségük többnyire meglepő nagyvonalúsággal tette túl magát a tagság osztálykülönbségein. A legkorábban alakult egyesület, a karintiai alapszabályai előírták, hogy az egyesületi tagok írásbeli érintkezésében a munka megkönnyítése, leegyszerűsítése végett el kell tekinteni a tagok bonyolult megszólításának, titulusainak használatától, a ceremoniális udvariaskodástól, ami az arisztokrata tagoknak járt volna ki, de ami – az alapszabályok megfogalmazása szerint – csak megnehezítené a levelek írását és olvasását (10. pont). Mind a karintiai, mind az alsó-ausztriai társaság alapszabályai kimondták, hogy minden jelentkezőt szívesen fogadnak, a belépés elbírálásában a társadalmi hovatartozásnak nem lehet szerepe, mert a tudomány vagy tapasztalat birtoklása sem egyetlen rend sajátja (11., ill. 2. pont). A különböző osztályokhoz tartozó tagok a társaságok ülésein egyenlő értékű szavazattal rendelkeztek.[33] Mivel az udvar a karintiai társaság alapszabályait terjesztette követendő példaként a többi tartományban (szövegét a magyarországi levéltárakban is megtalálhatjuk), ezek az elvek a többi társaságban is érvényesültek, s általában be is tartották őket.[34] Többfelé – ugyancsak azért, hogy a tagok osztálykülönbsége ne akadályozza a munka folyamatosságát – az üléseket köralakú asztal mellett tartották. A részt vevő arisztokratáknak szinte a szabadkőműves „egyenlőséget" idéző nagylelkűsége, amely azonban itt egy nyilvános, sőt félhivatalos társaságban jelentkezett, nagymértékben elősegíthette a különféle rendbeli tagok együttműködését s jó példát szolgáltathatott a hatóságoknak is. Alighanem ezért támogatta e

[31] HKA Resolutiones Augustissimae I. 1765. okt. 12-i rendelet.

[32] Archiv Česky čili staré pisemné památky České i Moravské sebrané z Archivu Domacich i Cizich. Szerk. Josef Kalousek. XXIV. Praha 1910. 459.; Mária Terézia 1773. okt. 28-i rendelete; *Feigl:* i. m. 1964. 328.

[33] HKA Kommerz Rote Nr. 338. Melléklet a karintiai társaság 1765. febr. 11-i ülésének jkv-éhez; uo. Rote Nr. 78. Melléklet az 1768. dec. 7-i ülés jkv-éhez.

[34] Vö. NÖLA A–I–17–1. Melléklet az 1766. aug. 16-i udvari decretumhoz; OL Helytartótanácsi levéltár C 35, Acta oeconomica Lad. A Fasc. 20. Nr. 3. Melléklet Mária Terézia 1766. okt. 10-i leiratához; Csongrád megyei 2. sz. Levéltár, Szentes. Nemesi közgyűlés jkv-e, 1766. ápr. 18-i ülés p. 66.

tendenciát az udvar. Azt, hogy igazi tekintélyt mégis csak a nemes tagok szerezhettek akár a társaságokon belül, akár a hatóságok vagy az udvar előtt, mutatja, hogy Mária Terézia a nagyon is „demokratikus" karintiai társaság legfőbb mozgatóját, Johann Thys kancellárt (egyébként klagenfurti posztógyáros) szolgálataiért hamar nemesi címmel tüntette ki.[35]

A társaságok munkájukat természetesen elsősorban mégis a mezőgazdaság javításának szentelték. Jegyzőkönyveiket zömükben a földművelés és állattenyésztés aktuális szakkérdései töltik meg. Bár a Habsburg-gazdaságpolitika megítélése szempontjából e tevékenység döntő fontosságú, mivel kívül esik jelen tanulmányunk hatókörén, nem térünk ki ismertetésére.[36] De számos hasznos társadalmi s néhány politikai vonatkozású javaslat igazolja, hogy az örökös tartományok nemességéből nem halt ki végleg az állampolitika támogatásának kedve. A felvilágosult abszolutisztikus politika formálódásának időszakában a társaságokban az udvari körökkel nagyjából egyidőben – néha azokat megelőzve s befolyásolva, máskor azok hatására – tűnnek fel ugyanazok az ötletek, tervek, mint a legfelső államvezetésben. A karintiai társaságban már 1765-ben felmerült a közösségi legelők felosztásának szükségessége, ami a hagyományos gazdálkodás felszámolásában jelenthetett sorsdöntő lépést, de egyúttal a földesúri-gazdagparaszti visszaéléseket is korlátozhatta (udvari rendelet csak 1768-ban született rá).[37] Az alsó-ausztriai társaság 1770-től lett híve a paraszti kisgazdaságok szaporításának. Az udvar 1775-től fedezte fel ezt a lehetőséget, amely a parasztgazdaságok számának szaporításával (ha kellett a nagybirtokos majorságok terhére is), az állam fiskális és katona-alapját erősítette meg. Az alsó-ausztriai társaság – amelynek egyik legtevékenyebb tagja Wiegand, a neves mezőgazdasági szakíró lett – egyébként éppen parasztpártolásával tűnik ki a többiek közül. Tagjai szót emeltek Wiegand robotellenes műve mellett is, mintegy előlegezve bizalmukat az örökös tartományokban véghezvitt nagy úrbérrendezési munkálatok iránt.[38] A karintiai társaság a népiskoláztatásra tett javaslatot, mert a parasztgyerekek nevelésének korabeli elmaradottságában csak a hanyagságra, lustaságra való ösztönzés eszközét látta.[39]

Esetenként még olyan javaslatokkal is találkozhatunk, amelyek jócskán meghaladták az állami intenciókat. A karintiai társaság mindjárt megalakulása évében (1765) javasolta, hogy az állattenyésztés fejlesztése érdekében az állam engedélyezze a jószág szabad kivitelét. Az indoklás tulajdonképpen a fiziokrata szabadkereskedelmi elvek előnyeivel érvelt, amelyeket a bécsi udvar – mint tudjuk – még II. József korában sem tett egyértelműen magáévá. Valamivel később (1766) – ugyancsak az állattenyésztés érdekében – a karintiaiak kérték a sóárak csökkentését, hogy a jószágtartás költségei csökkenje-

[35] *Dinklage:* i. m. 203.

[36] E társaságok agrotechnikai tevékenységére ld. *Dinklage:* i. m.; *ifj. Barta János:* A kelet-európai felvilágosult abszolutizmus agrotechnikai nézeteiről. Agrártörténeti Szemle 1976. 273–98.

[37] HKA Kommerz Rote Nr. 338. A karintiai társaság 1765. ápr. 15-i ülésének jkv-e; Sammlung österreichischer Gesetze und Ordnungen VI. Wien 1777. Fol. 1156. Mária Terézia 1768. nov. 5-i rendelete.

[38] NÖLA A–I–17/a. Az alsó-ausztriai társ. 1770. febr. 22-i, márc. 8-i, 1771. jan. 3-i ülésének jkv-e; *ifj. Barta János:* Das Bauernideal des aufgeklärten Absolutismus in Osteuropa. Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica XIX. Debrecen 1974. 55.

[39] HKA Kommerz Rote Nr. 338. 1766. márc. 20-i ülés jkv-e.

nek, továbbá a hadiadó havonkénti részletfizetésének – ami a parasztokat különösen az ínségesebb téli hónapokban, amikor a piac összeszűkülése miatt fizetésképtelenné váltak, sújtotta – megszüntetését.[40] 1770-ben az alsó-ausztriai társaság az örökös tartományokban szokásos adószedési módszereket bírálta, amelyek következtében – szerintük – egyaránt könnyen károsodhat a szorgalmasabb paraszt – akit egyrészt sújthat az, hogy a birtokos igazságtalanul osztja el az adót, vagy önkényesen felemeli a hátralékok kamatjait, másrészt az is, hogy a tudatlan és műveletlen gazdatiszt téved a terhére – és a kisbirtokos is, aki megfelelő apparátus nélkül, így aránytalanul nagy erőfeszítéssel kényszerül az adószedésre. A társaság az adók hatósági (esetleg katonai) beszedését kérte az államtól.[41] Ezek a javaslatok az állam részéről természetesen elutasításban részesültek.

A felsorolt példák végül azt a látszatot kelthetik, mintha az államnak sikerült volna elérnie célját, s megnyernie a nemességet a társadalmi kérdések felkarolásának s a hivatalok aktív támogatásának munkájára. Ez azonban csak látszat. A valóságban az eredménnyel az udvarban aligha lehettek megelégedve. A mezőgazdasági társaságok megalakítása – az örökös tartományokban is – félévtizedes erőfeszítés eredménye lett. S hiába hozta létre őket egyazon uralkodói akarat, az egyesületek létszámukban, vállalkozókedvükben s mindennek megfelelően munkájukban is igen különbözőek maradtak. A taglétszámra nehéz egyértelmű adatokat közölni, hiszen ez maga is állandóan változott (többnyire csökkent). Megalakulásakor mindenesetre 6 társaságról bizonyos, hogy tucatnyinál több tagja volt. Közülük a krajnaiba 46-an jelentkeztek, az alsó-ausztriainak két évig 30 fölött maradt a létszáma, a karintiaiba alakulásakor 23 fő lépett be. De az első lelkesedés elmúltával nem ritka, ha csak 5–10 fő jelenik meg a társaságok ülésein.[42] Ezen még az sem enyhít, ha tudjuk, hogy a társaságoknak olyan ún. levelező tagjaik is voltak, akiknek nem kellett rendszeresen eljárniok az ülésekre, s csak évente egyszer, a helyi tartományi gyűlés idején tartott közgyűléseken vettek részt. Alig méltó említésre a szinte csak formálisan működő felső-ausztriai, tiroli, görzi és sziléziai társaságok munkája. A taglétszám tehát semmiképpen sem lehetett elegendő arra, hogy a nemesség zömét érdekeltté tegye a munkában. Ezen túl is lehetetlen észre nem vennünk az egyesületi munka folyamatos elszürkülését. S éppen a nemesi tagok azok, akik lassan visszahúzódnak az érdemi munkától, hogy egyre inkább a gazdatiszt-szakíró résztvevőknek engedjék át a teret.[43] Ez a változás természetesen éppen a társadalmi-politikai jellegű kérdések háttérbe szorulását eredményezte még azoknál a társaságoknál is, ahol korábban ezeket komolyabban vették. Az egyesületek a hetvenes évek közepére valamennyien azzá váltak, amit nevük kifejezett: a mezőgazdaság szerény támogatóivá.

De nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt sem, hogy a tagság társadalmi-politikai érdeklődésére utaló említett adataink maguk is meglehetősen szűk körből származnak: csaknem kivétel nélkül a karintiai és az alsó-ausztriai társaságok történetéből vettük őket. A többi egyesület általában közömbösen viseltetett az állampolitikával szemben (pl. Krajna, Morvaország), s ez talán még mindig jobb volt, mint a nyílt vagy leplezett szembefordulás, amikor a társaság sem tett mást, mint a rendi szervek

[40] Uo. 1765. ápr. 15-i és 1766. nov. 1-i ülés jkv-e.
[41] NÖLA A–I–17/a. 1770. máj. 3-i ülés jkv-e.
[42] *Dinklage* i. m.; vö. a társaságok említett jegyzőkönyveivel.
[43] Vö. különösen a csehországi és alsó-ausztriai társaságok jegyzőkönyveivel.

óvatos kibúvóit, ellenkezését közvetítette. Nemcsak a társadalmi kérdéseknek, de a mezőgazdaság ügyének sem igen használt a stájer társaság felfuvalkodott, a parasztokat lenéző szemlélete.[44] De még olyan aktív, s gazdasági téren haladónak számító egyesület is elzárkózhatott a társadalmi vonatkozású kérdések elől, mint a csehországi. A tagság itt kíméletlenül elvetette azokat a javaslatokat, pályázatokat, amelyek a jobbágyság földállományának védelmét, a paraszti adózóképesség javítását, a közösségi legelők felosztásának ellenőrzését, a robot csökkentését vagy a paraszti kisgazdaságok számának növelését célozták volna, s nem ritkán szinte gorombán utasították el az ilyen javaslatok beterjesztőit. Ezeket az ügyeket politikai kérdéseknek nyilvánították, amelyekről – úgy vélték – az „állambölcsességnek", közvetlenül pedig a hatóságoknak kell dönteniök.[45] Nem is léptek fel valamirevaló javaslattal a társadalmi vonatkozású kérdések megoldására, de nem reagáltak az állam ilyen irányú politikájára sem. Teljesen észrevétlenül hagyták pl. az 1775-i csehországi úrbérrendezést„ amelynek (értékelésének, de egyáltalán említésének) nyomát sem találjuk jegyzőkönyveikben.

Az állam céljainak tehát csak a kivételt jelentő két társaság munkája felelt meg. A bennük tömörült néhány alsó-ausztriai és karintiai birtokos valóban őszinte érdeklődéssel és javító szándékkal fordult a társadalmi vonatkozású kérdések felé is, nagymértékben segítve a helyi hatóságok munkáját. Bár általánosítani példájukból még saját hazájukra sem lehet, mégis meg kell állnunk annál a kérdésnél, hogy vajon miért éppen e két tartományban akadtak segítőkész pártfogói az udvar politikájának. A kérdésfeltevés jogosságát indokolja az a tény is, hogy az egyes társaságok fogékonyságát a társadalmi-politikai kérdések iránt általában nem vezethetjük le gazdasági ismereteik vagy nézeteik színvonalából. A két terület eltérését különösen a csehországi egyesület példázza. A választ az ellenkező oldal, a társadalmi problémákkal való szembehelyezkedés okainak magyarázatával könnyíthetjük meg. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy az ellenkezés – akár a kizárólag társadalmi kérdésekkel szemben, mint Cseh- és Stájerországban, akár magával az egyesületek megalapításával szemben, mint Magyarországon – éppen azokban az országokban-tartományokban mutatkozott, ahol a nemesség – majorságbővítései és a robot kiterjesztése miatt – amúgy is leginkább szembekerült az udvar politikájával (főleg a parasztvédelemmel). Ezeken a területeken az eleve népszerűtlen rendeleti úton kellett szabályozni egy sor olyan kérdést, amely másutt – a nem kelet-európai típusú tartományokban – többnyire birtokos és paraszt magánjellegű megjegyzésével intéződött el (mint pl. az úrbérrendezés). A társadalmi kérdések iránt mutatkozó fogékonyság ezzel szemben éppen ezekben az utóbbi tartományokban jelentkezett, ahol a sajátkezelésű gazdaságok hiánya vagy fejletlensége a parasztvédő politikával kapcsolatban is csak kevesebb okot adott a nézeteltérésekre. A társaságok társadalmi érzékenysége tehát állam és nemesség szélesebb viszonyának alakulásától függött, látszólagos sikere e viszony átlagosnál jobb, eredménytelensége az átlagosnál rosszabb voltát bizonyította. – Azokban a tartományokban, ahol maga a nagybirtokrendszer is (akárcsak a majorságokat nélkülöző formájában) gyengélkedett, s így a parasztság szabadabb fejlődése a parasztvédelmet sem igényelte annyira, fel sem merültek a társadalmi problémák (Felső-Ausztria, Tirol, Osztrák-Szilézia.)

[44] *Dinklage:* i. m. 205.; HKA Kommerz Rote Nr. 337.

[45] SUA Hazafiúi-gazdasági társ. jkv-e, 1770. jún. 12-i, okt. 23-i, 1775. okt. 28-i stb. ülések.

Külön kell szólnunk az egyesületi ügy magyarországi fejleményeiről. Említettük, hogy hazánkban az 1766. szeptember 13-i királyi rendelet, amely először ösztönzött a társaság alapítására, nem ért el érdemleges eredményt. A mezőgazdasági társaságok ügyének hazai alakulását mégsem intézhetjük el egyszerűen ennek tudomásulvételével. A hazai gazdasági irodalomban ugyanis szokás néhány – rövidéletűnek tartott – társaságra hivatkozni. Wenzel Gusztáv arról tudósít, hogy Vas megyében gr. Batthyány Tivadar elnökletével alakult mezőgazdasági társaság,[46] Eckhart Ferenc munkájában a Sopronban, Debrecenben, Pozsonyban és Tolna megyében létrejött társaságokról olvashatunk.[47] De ha átlapozzuk a helytartótanács idevonatkozó iratait, meglepetésünkre több mint egy tucat társaság megalakulásáról nyugtázhatunk jelentéseket (az említetteken kívül Borsod, Szabolcs, Bihar, Komárom, Sopron, Zala, Ung és Veszprém megyékben, valamint a jász-kun kerületben).[48]

De vajon hogyan értékeljük e társaságok létét és tevékenységét? Az 1766-i általános rendelet sikertelensége láttán az udvar újabb – 1770. március 23-án kelt – rendeletében immár az egyes megyéket bízta meg mezőgazdasági társaságok alakításával. A megyék többsége – 1771-i jelentésük szerint – nyíltan elutasította a feladatot. Feliratuk visszatérő érvelése volt, hogy nem találtak jelentkezőket a társaságokba. De akadt olyan hely is, ahol feleslegesnek ítélték létüket. A felvidéki Liptó megye arra hivatkozott, hogy földjeit a körülményekhez képest amúgy is igyekeznek jól megművelni, az alföldi Arad megye arra, hogy már így is elegendő jószáguk van. Mások a felszólításra látszólag biztató, valójában azonban halogató, kitérő választ adtak. Végül azonban találunk jó néhány törvényhatóságot, amely igenlő választ küldött, sőt közölte az általa alakított mezőgazdasági társaság névsorát is. (Biharban 19-en, Sopron városában 15-en jelentkeztek.) A megyékben a társaságok vezetői rendszerint az alispánok lettek.[49]

A helytartótanács Gazdasági Bizottságának 1775. május 3-i jegyzőkönyve különös súlyt fektetett a debreceni mezőgazdasági társaság tevékenységének ismertetésére. E társaság ugyanis a megalakulást hírül adó városi jelentés mellé néhány, a mezőgazdaság témájába vágó „megfigyelést" is mellékelt: így a kender műveléséről, a szántás javításáról, a szőlőtőkék és fák védelméről a fagy és dér ellen. Sőt, pályázatot is hirdetett a Debrecen környéki adottságoknak legmegfelelőbb búza- és rozsfajták felkutatására.[50] Ha e pályázatra – legjobb tudomásunk szerint – nem is érkezett be egyetlen pályamű sem, a társaság – a „megfigyelések" jutalmául – utóbb elnyerte az udvar által a legjobb pályaművekre kitűzött 150 frt értékű aranyérmét.[51] A hatóságok által oly nagyra érté-

[46] *Wenzel Gusztáv:* Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1887. 417.

[47] *Eckhart:* i. m. 24–25., majd az ő nyomán *Dinklage:* i. m. 209.

[48] OL Helytartótan. C 35 Acta oeconomica Lad. A. Fasc. 20. N° 3. Megyei jelentések, továbbá a magyar kancellária 1771. márc. 30-i leirata és a helytartótanács Gazdasági Bizottságának 1775. május 3-i jkv-e.

[49] Uo. Az említett 2 összesítés mellett ld. Bihar megye 1771. jún. 1-i és Sopron város 1771. aug. 20-i jelentését is.

[50] OL Helytartótan. C 35 Acta oeconomica Lad. A. Fasc. 20. N° 3. Debrecen szenátusának 1772. jan. 7-i jelentése és annak 1771. dec. 30-án kelt melléklete. A debreceni társaság igazgatója Domokos Lajos, a város főjegyzője (később huzamosabb ideig főbírája), jegyzője a város neves orvosa, Weszprémy István volt.

[51] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV A 1011/c. 97. kötet. Helytartótanácsi leiratok jegyzéke. 1775. jún. 12.

kelt debreceni mezőgazdasági társaság működésének mégis akad néhány szépséghibája. Az általuk „megfigyelt" művelési ágak az elsősorban állattenyésztéssel foglalkozó város gazdálkodásában legfeljebb másod-, esetleg harmadrendű jelentőségűek lehettek. A „megfigyelések" tanácsai így még akkor sem gyakorolhattak volna számottevő hatást a debreceni gazdálkodásra, ha a társaság komolyan ösztönöz megvalósításukra. Erre azonban nem találunk utalást. Az említett városi jelentésen s a sebtében összeállított eszmefuttatáson kívül ugyanis nincs semmi nyoma annak, hogy a bejelentett mezőgazdasági társaság ténylegesen tevékenykedett volna. Miért vezette akkor félre a város a hatóságokat? Valószínűleg azért, hogy elejét vegye a felsőbb hatóságok meg-megújuló sürgetésének, enyhítse a Habsburg-kormányzatnak a városra nehezendő nyomását. (Debrecenben ekkoriban br. Vécsey József személyében keménykezű királyi biztos is működött.)

A helytartótanácshoz befutott többi jelentés hátterének kiderítésével, a máshol „megalakult" társaságok tényleges működésének feltárásával ma még adós a történetírás. Úgy véljük, mégsem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ezen egyesületek is inkább csak a megyéknek a felsőbb hatóságokhoz küldött szolgálatkész jelentéseiben léteztek s nem a valóságban. Hiszen az 1775-i helytartótanácsi összesítés is kizárólag az 1771-ből vagy az 1772 elejéről származó törvényhatósági jelentéseket vette alapul, újabb – e társaságok későbbi működésére utaló – adatokat nem használt fel. A magyar kancellária igazgatása alá tartozó területeken tehát nem jött létre aktív mezőgazdasági társaság.

Mindemellett persze kérdés marad, hogy vajon tényleges működésük esetén betölthették volna-e a királynő által igényelt szerepet a magyarországi társaságok? Erre az egyetlen huzamosabb ideig működő hazai társaság, az Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület példájával próbálhatunk meg válaszolni. (Eredetileg az udvar Erdélyben is minden törvényhatóságot rá akart bírni, hogy külön társaságot alapítson. A megyék és városok többsége azonban itt is elutasította a javaslatot.[52] Brassó város az erdélyi guberniumnak küldött, 1767. január 7-i válaszában azzal érvelt, hogy a Barcaságban a mezőgazdaság olyan fejlett, hogy javításra s így a mezőgazdasági társaság alapítására nincs szükség.[53] Az Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület székhelye Nagyszeben lett.) E társaság 1769–1772 között állt fenn,[54] s tevékenysége alapján valahová középre helyezhetjük a legaktívabb s legpasszívabb egyesületek között. Alakulásakor 9 tagja volt, de közgyűlésére 103 birtokost készültek meghívni. Az első évben még 6 ülést tartottak, a másodikban már csak kettőt, a harmadikban hármat, az utolsóban egyet. Megalakulása után tagjai számos javaslatot terjesztettek be az erdélyi mezőgazdaság javítására, e javaslattevők száma azonban folyamatosan apadt, s az egyesületnek a későbbiekben voltaképpen egyetlen aktív tagja maradt a jezsuita Fridvalszky János kolozsvári tanár személyében.[55]

[52] *Csetri Elek:* Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772) In: Művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor. Bukarest 1979. 164–65.

[53] *Konrad Müller:* Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia. München 1961. 27.

[54] Történetére ld. *Kárffy Ödön:* Az első erdélyi földművelő egyesület működése (1769–1772). Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898. 297–319. továbbá HKA Kommerz Rote Nr. 935. Kivonat az állami gazdasági deputatio 1771. febr. 28-i üléséről.

[55] Tevékenységére ld. *Csetri Elek:* Fridvaldszky János, a természettudományok hazai úttörője. Korunk 1965. 1521–1526.; *Benkő Samu:* Sorsformáló értelem. Bukarest 1971. 47–48.

A szűkebben vett mezőgazdasági jellegű témákon túl e társaságnak is voltak a társadalmi szférát is érintő javaslatai: br. Kemény Simon javasolta, hogy a víziutak forgalmát a tutajosokat sújtó nagyszámú vám eltörlésével segítsék elő, Fridvaldszky a szolgáltatások rendezése végett az egyes birtokok tulajdonosainak pontos összeírását javasolta, de ő is bírálta a túlzó számú vámot, sőt – néhány konkrét esetben – a céhes kiváltságokat is. Nagy helyesléssel találkozott a tagság körében az a guberniumi leirat, miszerint a vándorló románokat tanítsák meg szilárd házak építésére s ezzel szoktassák rá a helyhezkötött életmódhoz. Mindennek ellenére a tagság tisztában volt saját hatókörének korlátaival. 1771. január 15-i ülésükön beismerték, hogy eddig sem a kancellária javaslataiból, sem a tagok működéséből nagyobb haszon nem származott.

Ilyen előzmények után jutott el a társasághoz 1771. április 19-én a gubernium leirata, amelyben a kancellária kemény bírálatát közvetítették, többek között azért, mert a társaság gazdasági ügyekben hivatalosan is intézkedett, amikor pedig erre nem lett volna joga. A kissé hullámzó teljesítményt mutató, de addig mégiscsak tevékenykedő társaság ezután már csak vegetált. 1772-ben pályázatára már csak Fridvaldszky nyújtott be pályaművet, majd ugyanazon év november 5-én – beolvadva a gubernium keretében működő kereskedelmi bizottságba – beszüntették önálló működését. A társaság – történetének múltszázadbeli krónikása szerint – addig sem volt egyéb, mint a kancellária és a gubernium gazdasági közege, amelyhez aktákat tettek át hivatali elintézés végett. Igazi egyesületi élet egy percig sem volt benne, ezért nem lehetett életképes. S kész a végső konklúzió: „A Mária Terézia-féle atyáskodó gazdasági politika nagy reményeket fűzött a gazdasági egyletekhez, de nem tudta belátni, hogy ezek csakis autonóm egyleti élet s független felfogás mellett virágozhatnak, de ezeknek az előfeltételeknek a kormány már elvileg is ellensége volt."[56]

Úgy gondoljuk azonban, hogy ez utóbbi feltételezés valójában csak e magyarországi illetőségű egyesületre érvényesíthető. A felvilágosult karintiai társaságot nem rótták meg azért, mert a hatóságokat javaslataival ostromolta, a nagyobb önállóság csak annál az egyesületnél fájt, amelynél félni lehetett a nemesség rendi követeléseinek tolmácsolásától. Az erdélyi egyesületet már megalakulásának évében figyelmeztették arisztokratikus elkülönültsége miatt, hiszen „a kisebb rendű gazdák, látva, hogy csupa főrangú kapott meghívást, elidegenedhetnek a társulattól". Az erdélyi gubernium olyan körlevél kiküldését szorgalmazta, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy „bármely rangúak a társaságba szívesen felvétetnek".[57] Igaz, az erdélyi társaság végül nem szolgált rá az óvatosságra. Szigorúan a gazdálkodás technikai körén belül maradó mezőgazdasági vonatkozású törekvéseiben nyomát sem láthatjuk valamiféle rendi célkitűzésnek. Társadalmi jellegű javaslatai is inkább a kereskedelem és az ipar ösztönzését szolgálták. Az udvar azonban mégsem mulasztotta el, hogy esetleges kitörésüket megelőzze, s ezzel maga szűkítette be annak a lehetőségét, hogy az egyetlen működő magyarországi társaság a nemesség aktív, kezdeményező fóruma legyen.

Fenti meggyőződésünket csak erősítheti az a tény, hogy a hetvenes évek elején Magyarországon maga az udvar is mérsékelte a társaságokra vonatkozó ösztönzését. Nem találkozunk olyan rendeletekkel, amelyek az 1771/72-ben „megalakult" társaságok műkö-

[56] *Kárffy:* i. m. 319.
[57] *Csetri:* Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület . . . 170.

dését kérték volna számon. (Az örökös tartományokban az uralkodó szigorúan ellenőrizte a társaságok tényked ését, s folyamatosan bekérte jegyzőkönyveiket.) A helytartótanács – immáron többéves jelentések alapján – 1775-ben még egy összefoglaló beszámolót készített a helyzetről, az uralkodó megjutalmazta a legszorgalmasabbnak vélt közreműködőket, majd a magyarországi mezőgazdasági társaságok ügye véglegesen lekerült a napirendről.

De – a várakozásokat tekintve – nem lehetett sokkal biztatóbb az örökös tartományokban alakult mezőgazdasági társaságok ügye sem. Az udvarnak be kellett látnia, hogy végül ezek sem tudták ellátni azokat a társadalmi-politikai feladatokat, amelyeket az uralkodó elvárt volna tőlük, nem váltak a hatóságok önkéntes segítőivé, a hivatali élet iskoláivá. Mária Teréziának meg kellett elégednie mezőgazdasági tevékenységükkel, ami természetesen önmagában is igen fontos volt az állam számára. Ezért élete végéig nem mondott le fenntartásukról s támogatásukról. A mezőgazdasági termelés ösztönzése II. József politikájából sem hiányzott, az ő elképzelései azonban különböztek anyjáétól. Elméleti viták, tudományos értekezések publikálása helyett a gyakorlati szemléltetésnek tulajdonított fontos szerepet, s elsősorban erre a célra kívánta felhasználni a meglevő társaságokat is.[58] Így jó ideig ő sem vonta meg tőlük az anyagi támogatást. A nemesség érdeklődésének csökkenése miatt fokozatosan hanyatló társaságok azonban már a császár által várt munkának sem tudtak eleget tenni. József így végül 1787. május 23-i rendeletével megvonta tőlük az állami támogatást, s megszüntetve félhivatalos jellegüket, felszámolta a hatóságokkal való együttműködés meglevő formáit.[59] A magánegyesülés szintjére degradált társaságok általában nem élték túl e megpróbáltatást; azok, amelyek közülük ezután is fennmaradtak (mint pl. a csehországi), legfeljebb stagnáltak egészen 1807-i visszaállításukig. Az állammal való együttműködésük szakasza azonban az örökös tartományokban is egyszer s mindenkorra lezárult.

[58] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp. 1958. 75.; *Dinklage* i. m.; Archiv Česky XXV 179.

[59] *Dinklage:* i. m. 206.

SPIRA GYÖRGY

A MAGYAR NEGYVENNYOLC ÉS A PARASZTSÁG*

A parasztkérdés az 1848 márciusában forradalmi útra lépett Magyarországon különösen nagy és különösen bonyolult problémaként jelentkezett. Itt ugyanis a forradalom számára kellő tömegerőt az ország elmaradottsága – kivált a városok fejletlensége – miatt ekkor egyedül a föld népe szolgáltathatott. A forradalom vezetőgárdája viszont ugyanezen okból csak a nemességből regrutálódhatott. A parasztok jobbágysorban élő zömét pedig egészen a forradalom kitöréséig áthidalhatatlannak rémlő szakadék választotta el a birtokos nemességtől, még a feudális rend felszámolásáért vívott harcnak magukat jó ideje meggyőződésesen elkötelezett nemesuraktól is. Ezzel szemben az átalakulás legfőbb akadályára, a Habsburgok hatalmi rendszerére, illetve a Habsburg-hatalmat az ő szemükben megtestesítő mindenkori uralkodóra a parasztok legtöbbje emberemlékezet óta változatlanul mint a nép védelmezőjére és egyetlen igazi mentsvárára tekintett.

S mindez igen nyomós okokból volt így. Hiszen az a harc, amelyet a nemesség jobbik, liberális nézetekkel átitatott része a forradalmat megelőző évtizedekben folytatott a jobbágyviszonyok felszámolásáért, számottevő eredményekre – elsősorban éppen a Habsburgok ellenszegülése miatt – nem vezetett. A földesúri kizsákmányolástól tehát a jobbágyok 1848 előtt e harc ellenére sem mentesülhettek. S a kizsákmányolás mérve a XVIII. század utolsó harmada óta érdemlegesen nem fokozódott ugyan, a kizsákmányolás súlyát azonban a parasztok nagyrésze ennek dacára is rohamosan növekvőnek s egyre elviselhetetlenebbnek érezte. A paraszti birtokterület gyarapodása ugyanis távolról sem tartott lépést a parasztság lélekszámának gyarapodásával, s így az egyes parasztok óriási többsége nemzedékről nemzedékre mind szűkebb határok közé szoruló földdarabkából lett kénytelen kisajtolni, következésképpen mind nehezebben tudta csak előteremteni a gazdaságának és családja életének fenntartásához meg a ráháruló feudális szolgáltatások lerovásához megkívántató termékmennyiséget.

Arról pedig, hogy vannak nemesurak, akik változtatni igyekeznek ezen a helyzeten, s hogy ezeknek a törekvései többnyire a Habsburgok ellenállásán feneklenek meg, a parasztok nemigen szereztek s az adott cenzúraviszonyok közepette nem is igen szerezhettek tudomást. Annál inkább tudtak viszont arról, hogy a „jó királynő", Mária Terézia annak idején elrendelte a jobbágytelkek összeírását, egyfelől kimondva, hogy az összeírt úgynevezett úrbéres területekből a földesurak – kivételes esetektől eltekintve – többé egyetlen talpalatnyi földet sem csatolhatnak a jobbágyok között addig ki nem osztott, hanem a maguk közvetlen kezelésében megtartott úgynevezett allodiális állományhoz, másfelől pedig szigorúan maximálva a jobbágytelkek birtoklóira kiróható földesúri szol-

*Előadás a polgári forradalmak kérdéseivel foglalkozó III. lipcsei nemzetközi szimpózionon 1979. október 26-án.

gáltatások mennyiségét. S az ebből fakadó illúziókat legkevésbé sem csorbította (hiszen a parasztok magától értetődően nem is sejtették), hogy Mária Terézia nem jószívűségből, hanem főleg azért járt el így, mert – Magyarországon a nemesség itteni kiváltságaiból következően kizárólag nem-nemesek lévén megadóztathatóak – az államháztartás érdekében őrködni kívánt az adó alá fogható milliók teherbíró képességének a biztosításán. Amint a „jó király"-illúzión maguk a *misera contribuens plebs*re kivetett adók sem ütöttek rést, mert a bécsi udvar az egyenesadókkal szemben következetesen előnyben részesítette a sokkal kevésbé szemet szúró közvetett adókat, s ennek eredményeképpen a nemesség irányítása alatt álló vármegyék igazgatási költségeinek fedezésére szolgáló egyenesadó, az úgynevezett háziadó összege az érintett időszakban jóval gyorsabban növekedett, mint a központi pénzügyigazgatási hatóságokhoz befolyó egyenesadóé, az úgynevezett hadiadóé (amelyet mellesleg szintén a megyei igazgatást kezükben tartó nemesurak hajtottak be).

Magyarán mondva: a földesuraknak való kiszolgáltatottságukat az érdekelt parasztok mindvégig lényegesen közvetlenebbül érzékelhették, mint a központi hatalomnak valót. S ez nemcsak magának a feudális kizsákmányolásnak a vonatkozásában volt így, hanem így volt az élet számos más területén is – egészen az igazságszolgáltatásig (hiszen a földesurak bírói hatalmat is gyakoroltak jobbágyaik fölött). Hiába fűződött hát a parasztságnak is életbevágó érdeke az ország polgári átalakulásához: fennállott az a veszély, hogy ha egyszer kenyértörésre kerül majd sor a nemességnek az átalakulást szorgalmazó liberális csoportja meg a Habsburg-hatalom között, akkor a paraszti milliók nem a Habsburgok ellen, hanem éppen őmellettük és a liberális nemesség ellenében fognak fegyverre kelni – úgy, amint ez 1846-ban Galíciában is történt.

S ennek persze a liberális nemesi politikusok is tudatában voltak. Amikor tehát harcba szálltak a jobbágyviszonyok felszámolásáért, ezt nemcsak azért tették, mert megértették, hogy a jobbágyrendszer lerombolása alapvető és elengedhetetlen feltétele a polgári átalakulásnak, s nem is csak azért, mert átlátták, hogy az eddig ingyenes jobbágyi robotmunkára és jobbágyi technikára épülő mezőgazdasági nagyüzemek termelésének bérmunkára és korszerűbb gazdasági eszközökre alapozása a földbirtokosoknak is javukra válnék, hanem hogy betemessék a parasztság és a nemesség között tátongó szakadékot s ezzel utat nyissanak a liberális nemesi mozgalom meg a paraszti tömegek közötti közeledésre. De hogy a föld népét ténylegesen is megnyerjék maguknak s ezáltal az átalakulás ügyének, azt a jobbágyviszonyok felszámolásáért a legnagyobb igyekezettel vívott harcuk sem idézte s nem is idézhette elő, ha egyszer ez a harc kielégítő eredményekre még 1848 felvirradtáig sem vezetett.

Amint a parasztság és a nemesség közötti szakadékot nem hidalhatta át az a szenvedélyes nacionalizmus sem, amely az 1848 előtti évtizedekben a Habsburgokkal való szembenállása folytán rohamosan eluralkodott a magyar nemesség zömén. Magyarországon ugyanis a lakosságnak – s ezen belül a parasztságnak is – alig négytizede volt magyar, s ezért a magyar nemesség nemzeti jelszavai a parasztság többségére már eleve sem gyakorolhattak hatást. De ezek a jelszavak 1848 előtt lényegében véve hatástalanul peregtek le a magyar parasztok millióiról is; s ez nem is lehetett másként, ha legfőbb elnyomóikat e magyar parasztok is mindvégig a magyar földesurakban, legfőbb pártfogójukat pedig ők is mindvégig az idegen uralkodóban látták s a jobbágyviszonyok felszámolásának elmaradása miatt így is kellett hogy lássák.

Itt azonban mindjárt meg kell jegyezni, hogy a jobbágyviszonyok felszámolásáért vívott harc eredménytelenségének csupán legfőbb, de nem egyedüli oka volt a Habsburg-hatalom ellenállása, s közrejátszott ebben a magyar birtokososztály körülményeinek bénító volta is. A mezőgazdasági nagyüzemek kapitalizálásához ugyanis nemcsak a jobbágyviszonyok felszámolására való készség kívántatott (ami a birtokosok tekintélyes hányadában meg is volt), hanem a bérmunkások felfogadásához és a megfelelő gazdasági felszerelés beszerzéséhez szükséges nem csekély pénztőke is, ezt pedig a birtokosok legtöbbje nagymértékben nélkülözte, hiszen a földesúri gazdaságokban alkalmazott jobbágyi munka és technika termelékenységének gyarló volta miatt meg a mezőgazdasági termékek belső és külső piacának szűkössége és kedvezőtlensége folytán számottevő pénztőkét még a legnagyobb birtokok tulajdonosai sem igen halmozhattak fel, külső hitelforrások pedig hasonló okokból szintén csak nagyon elenyészően állottak a birtokosok rendelkezésére. S a magyar liberálisok zöme abban a meggyőződésben volt, hogy ha Magyarországnak sikerülne kiemelkednie abból az alárendeltségből, amely a Habsburg-birodalmon belül osztályrészéül jutott, s ha az ország kormányzata a Habsburgok kezéből a magyar nemesség kezébe menne át, akkor a nemességnek módja nyílnék a hazai ipar gyors kibontakozását, a piaci viszonyok gyökeres megjavítását és a pénztőkék nagymérvű felhalmozását biztosító gazdaságpolitika bevezetésére, ez pedig lehetőséget teremtene arra, hogy a birtokosok a *továbbiakban* már simán lemondhassanak a jobbágyi kizsákmányolásról. Csakhogy ahhoz, hogy a kormányzati hatalom a magyar nemesség birtokába kerüljön, elengedhetetlen volt a Habsburgokkal való forradalmi szembefordulás, a forradalmi harc sikeres megvívásához pedig elengedhetetlen volt a paraszti tömegeknek a liberális nemesi csoport oldalán történő felsorakoztatása, ennek meg — mint már láttuk is — nélkülözhetetlen feltétele volt a jobbágyviszonyok *előzetes* felszámolása . . .

Egyszóval: a magyar birtokososztály a tárgyalt időszakban egymás leküzdését kölcsönösen kizáró nehézségek hálójába gubancolódott. Miért is a szó szoros értelmében vett jobbágyfelszabadítás követelésével 1848 előtt maguk a magyar liberálisok sem léptek fel, hanem még ők is csak valamiféle áthidaló megoldás keresésére szorítkoztak. Igaz, abban a reményben, hogy a nehézségeken így is úrrá lehetnek majd: hogy a problémákat csakugyan át fogja hidalni a magyar országgyűlés által egy álló évtizedig tartó küzdelem után 1840-ben végre elfogadott s azután az uralkodó által is szentesített örökváltsági törvény, amely megengedte, hogy a jobbágyok saját pénzükön megválthassák magukat úrbéri kötelezettségeik alól, s ezzel papíron lehetővé tette, hogy az ingyenes jobbágyi robotmunkáról lemondó birtokosok ebből fakadó veszteségeiket felszabaduló jobbágyaik pénzén egyenlítsék ki. A csomót azonban ténylegesen ennek a törvénynek az életbelépése sem oldotta meg, mert a jobbágyoknak persze még annyira sem volt pénzük, amennyire földesuraiknak. A negyvenes években ezért a liberális nemesség Kossuth körül tömörülő balszárnyán immár az a követelés is felhangzott, hogy az örökváltságra lépő földesurak pénzbeli kárpótlásának a terhét legalább részben az államkincstár vállalja magára. A Habsburgokat azonban magától értetődően még a poklok kapui sem vehették rá arra, hogy az államkassza megnyitásával maguk segítsék elő a magyar liberálisok és a paraszti tömegek Habsburg-ellenes szövetségének kikovácsolódását.

Mígnem az 1848 márciusában Bécsben, Grazban, Pesten, Milánóban és Velencében egymás után kiütő forradalmak a Habsburgok hadállásainak hirtelen megingatásával egyszeriben lehetőséget teremtettek arra, hogy a magyar liberálisok Magyar-

ország belkormányzatát a paraszti tömegek támogatásának előzetes biztosítása nélkül is magukhoz ragadják. És a magyar liberálisok éltek is ezzel a lehetőséggel. A liberálisok jobbjai azonban tisztában voltak avval, hogy bár a nemesség most a jobbágyviszonyok előzetes felszámolása nélkül is elérte legfőbb közvetlen célját, a kormányzati hatalom meghódítását, a jobbágyviszonyok felszámolása többé mégsem odázható el egyetlen napig sem – mindenekelőtt azért nem, mert a jobbágyrendszer talajára természetszerűleg nem lehetne ráépíteni vágyaik voltaképpeni tárgyát, a polgári arculatú Magyarországot, de azért sem, mert a parasztság évtizedek óta amúgy is szakadatlanul növekvő elkeseredettsége az utóbbi ínséges esztendőkben immár annyira felfokozódott, hogy halogatás esetén akár a legközelebbi jövő is meghozhatná egy országos méretű parasztfelkelés kirobbanását, ez pedig már a kezdet kezdetén végzetesen megrendíthetné a nemesség most még épp hogy csak kiterebélyesedésnek indult s megszilárdultnak egyelőre legkevésbé sem tekinthető hatalmi helyzetét. S az erre a veszélyre nagy nyomatékkal figyelmeztető Kossuthnak és társainak sikerült is elérniök, hogy a Pozsonyban ekkor éppen együtt ülő országgyűlés késedelem nélkül törvénybe is iktassa az úrbéri viszonyok *azonnali* eltörlését, mégpozzá a földesurak pénzbeli kártérítésének a kötelezettségét most már teljes egészében az államkincstárra hárítva s egyben azt is kimondva, hogy a kármentesítés alaposabb megfontolást igénylő mikéntjéről csupán a következő – immár népképviseleti alapra helyezendő – országgyűlés döntsön majd *utólag*.

Vagyis a birtokosok végül mégiscsak arra kényszerültek, hogy a maguk egyidejű kármentesíttetésének a biztosítása nélkül mondjanak le jobbágyaik ingyenmunkájáról és egyéb feudális szolgáltatásairól. A birtokososztály jobbik része azonban – abban a reményben, hogy ezen az áron tartósíthatja a hatalmi viszonyoknak a nemesség javára történt újkeletű eltolódását – vállalta az áldozatot. És ez sorsdöntő volt a forradalom jövőjére nézve. Hiszen a forradalom Magyarországon kitörése pillanatában más, szerencsésebb adottságú országoktól eltérően – mint bizonyára már az eddigiekből is kitetszett – semmiféle olyan bankettkérdést nem írhatott a maga zászlajára, amely egymagában is képes volt volna egyetlen táborba tömöríteni a polgári átalakulásban érdekelt országlakók összességét. A liberális nemesség legfőbb közvetlen céljáért, a kormányzati hatalom birtokbavételéért és a jobbágyság legfőbb közvetlen céljáért, a jobbágyfelszabadításért megindított harc teljes egybeolvasztása viszont ellensúlyozhatta a bankettkérdés hiányát. És valóban ellensúlyozta is: a jobbágyfelszabadítás hírének vétele után a falusiak mindenfelé hálatüntetéseket kezdtek rendezni korábban gyűlölettel övezett volt földesuraik kúriái előtt, ennek láttán pedig az eleinte aggodalmaskodó nemesurak közül is mind többekben vert gyökeret a bizakodás, s a forradalomnak így végül is olyan széles – dúsgazdag nagybirtokosoktól nincstelen zsellérekig terjedő – tábora alakult ki Magyarországon, amilyenhez foghatóval más országok polgári forradalmainak a történetében nemigen találkozni.

S persze az elsőrendű korkérdések megoldásában egyaránt érdekelt, de a másodlagos kérdések vonatkozásában már eltérő érdekű csoportoknak a forradalmi áttörést megvalósító szövetségei csupán addig szoktak fennmaradni, amíg részvevőik teljesülteknek nem látják közös követeléseiket; ennek bekövetkezte után pedig rendszerint gyorsan végbemegy az ilyen szövetségek felbomlása – vagy azért, mert közös főköveteléseik teljesültével ismét előtérbe kerülnek a kereteik között egyesült többé-kevésbé eltérő érdekű csoportok kezdetben háttérbe szorult külön követelései s ezek azután törésre vezetnek a

szóban forgó csoportok között, vagy ha nem emiatt, hát azért, mert e szövetségekből apránkint egyszerűen kiválnak azok a csoportok, amelyeket nagyjából már a kezdeti követelések teljesülése is kielégít. És a forradalmi tábor kereteinek fokozatos összébbszűkülése az első hetek múltán valóban megkezdődött Magyarországon is. A forradalom táborának teljes felbomlására, a polgári átalakulás keresztülvitele érdekében egymással márciusban kezet fogó nemesurak és parasztok összességének a szakítására azonban később sem, az utolsó pillanatig sem került sor.

Az egyik alapvető tényező, amely lassította a forradalom táborának felbomlását, a forradalom kezdeti vívmányainak tartósságát nagymértékben kérdésessé tevő ellenforradalmi veszély volt. A Habsburgokat ugyanis a márciusi fordulat nem semmizte ki teljesen hatalmi állásaikból, csupán korábbi hatalmi állásaik egy részének a feladására kényszerítette őket, s az udvarnak így fennmaradt az a lehetősége, hogy idővel kísérletet tegyen a forradalom kezdeti vívmányainak felszámolására. És a Habsburgok elejétől fogva készültek is a visszaütésre, 1848 szeptemberében pedig a császári hadsereg már meg is indította a magyar forradalom eltiprását célzó hadműveleteit. Igaz viszont, hogy a fegyveres ellenforradalmi fellépés előkészületei a szeptembert megelőző hónapokban nagyrészt a kulisszák mögött folytak, s a felszínen ez idő tájt még csak elvétve mutatkoztak meg az eljövendő támadás előjelei. Azt tehát, hogy a Habsburgok előbb-utóbb okvetlenül a fegyveres ellenforradalmi támadás útjára fognak lépni, Magyarországon ebben az időszakban pusztán a forradalom radikálisainak egy része vette bizonyosra, a forradalom híveinek óriási többsége ellenben ekkor még abban a hitben élt, hogy az udvar márciusban végérvényesen beletörődött a megváltoztathatatlanba.

A paraszti milliónak a forradalom táboráról való leválását azonban az ellenforradalmi veszély kezdeti fel-nem-ismerése egymagában csupán akkor vonhatta volna maga után, ha a föld népét már a márciusi jobbágyfelszabadítás is tökéletesen kielégíti vala. Ám ez távolról sem volt így. Az úrbéri viszonyok felszámolásával ugyanis a parasztságnak csak a legfontosabb, de nem valamennyi kívánsága teljesült. Végtére is a Mária Terézia-féle úrbérrendezés óta a földesurak tekintélyes hányada – ha egyáltalán hajlandó volt tovább növelni a paraszti birtokterületet – az allódiumából evégett kiszakított földdarabokat már nem nyilvánította szabályos úrbéres jobbágytelkekké, hanem jogilag továbbra is az allódium tartozékainak minősülő s így a Mária Terézia által életbe léptetett korlátozó rendelkezések hatókörébe nem kerülő parcellákként bocsátotta az igénylők rendelkezésére. A parasztok kezén tehát a jobbágyfelszabadítás pillanatában ilyen allodiális jellegű földdarabok is jócskán voltak, az ezek használata fejében rájuk rótt feudális szolgáltatások teljesítésének kötelezettségétől pedig a márciusi törvények sem mentesítették őket. De magával az úrbéres állománnyal kapcsolatban is akadtak a parasztoknak orvoslást igénylő sérelmeik, hiszen az előző évtizedekben igen sok földesúr hajtatott végre olyan birtokrendezést, amely – ha formálisan talán nem is – ténylegesen az úrbéres állomány megrövidülésére vezetett, az efféle visszaélések jóvátételének a gondolatát pedig az országgyűlés a márciusi napokban sem karolta fel, sőt kifejezetten el is utasította. S megoldatlan maradt végül a parasztságnak egy még súlyosabb problémája is: az, hogy a paraszti birtokterület egészének rendkívül szűkre szabott volta miatt az egyes parasztgazdák többsége a kelleténél jóval kisebb földön volt kénytelen tengődni.

Ha tehát a parasztság örömmel és hálával fogadta is a jobbágyfelszabadítást, teljesen megelégedettnek március után sem érezhette magát; s hogy nem érzi magát annak, arról

áprilistól kezdve már követeléseinek hangot adó kérvények tömegei, sok helyütt pedig tettleges szolgálatmegtagadási és földfoglaló mozgalmak is tanúskodtak. S persze azt, hogy a paraszti milliók a jobbágyfelszabadítás keltette első örömhullám elültével se fordítsanak hátat a forradalomnak, a paraszti problémák egy részének megoldatlanul maradása csupán akkor biztosíthatta, ha az érdekeltek zöme ezeknek a problémáknak a megoldását is a forradalom nemesi vezetőrétegétől várta. A zöm azonban vágyainak beteljesítését – feltehetően a jobbágyfelszabadítás hatására – valóban ettől a vezetőrétegtől várta, amit az is mutat, hogy 1848 magyarországi parasztjainak óriási többsége kérelmeivel – apáitól és nagyapáitól eltérően – már nem az uralkodóhoz, hanem a nemesi irányítás alatt álló forradalmi hatóságokhoz fordult.

Mígnem apránkint egyre több paraszt kényszerült rádöbbenni arra, hogy a forradalom vezérkarától egyelőre mégsem remélheti a jobbágyfelszabadítás márciusi kereteinek kitágítását. Hamarosan nyilvánvalóvá lett ugyanis, hogy azokat a nehézségeket, amelyeket a kármentesítés törvényes rendezésének a következő országgyűlésre halasztásával a pozsonyi rendek okoztak volt a birtokosoknak, emezek korántsem csupán néhány hónapig fogják megérezni, mert – még ha a júliusban összeülendő népképviseleti országgyűlés a lehető legméltányosabb kármentesítési törvényt hozza is majd tető alá – akkor is hosszú-hosszú évekre vagy éppenséggel évtizedekre lesz szükség ahhoz, hogy az üresség tól kongó államkassza letörleszthesse a kármentesítési összegeket. A nemességet tehát 1848 tavaszán vagy nyarán semmiféle hatalom sem bírhatta rá további áldozatok vállalására, s így a parasztok kérelmei szinte kivétel nélkül foganatlanok maradtak, a tettleges parasztmozgalmakat pedig a hatóságok – esetenkint katonai karhatalmat is igénybe véve – rendre elfojtották. S a márciusban Batthyány Lajos gróf elnökletével megalakult forradalmi kormány illetékes tagja, Deák Ferenc igazságügyminiszter utóbb mégis kidolgoztatott egy a jobbágyfelszabadítás kereteinek kitágítását célzó törvényjavaslatot, és ez előirányozta az allodiális jellegű földdarabok birtokában lévő parasztokra hárított terhek pótlólagos felszámolását, de olyan kikötéssel, hogy ennek fejében már ők maguk kármentesítsék az érdekelt földesurakat. Nyilvánosságra pedig még ez a parasztok megnyugtatására amúgy sem igen alkalmas tervezet is csak szeptemberben került.

Az ellenforradalom szeptemberi nyílt fellépését megelőző időszakban ezért (kivált a nemzetőrség és az első honvédzászlóaljak szervezése során) mind több jelét lehetett észlelni annak, hogy a parasztság soraiban terjed a forradalom ügye iránti közömbösség, s így hovatovább teljesen kétségessé lett, hogy amikor majd valóban üt a fegyveres ellenforradalmi támadás órája, akkor a parasztság tömegei hallgatni fognak-e a nemesi vezetőgárda harcba hívó szavaira. S amennyire kérdésessé lett ez 1848 nyarára még annak a paraszti zömnek az esetében is, amelynek a helyzetét már a márciusi jobbágyfelszabadítás is érezhetően megjavította, annyira bizonyossá lett ugyanekkorra, hogy a magyarországi parasztság némely kisebbségi, de szintén nem jelentéktelen csoportjai a harcok megindulásakor nem is csak húzódozni fognak a forradalom melletti kiállástól, hanem éppenséggel a forradalom ellenében fognak felsorakozni.

Az ország szélein ugyanis szép számban éltek olyan parasztok, akiknek a helyzetén a márciusi jobbágyfelszabadítás mit sem változtatott, s akiket ezért a március folyamán Pozsonyban történtek már eleve sem s átmenetileg sem hangolhattak a forradalom nemesi vezetőrétegének a javára. Ilyenek voltak például a – legnagyobbrészt román nemzetiségű – erdélyi jobbágyok, akik márciusban csalódottan vehették tudomásul, hogy az ő felsza-

badulásuk továbbra is várat magára; Erdélyt ugyanis a Habsburgok 1848-ig birodalmuk egyik Magyarországtól teljesen különálló tartományaként kezelték, s így Erdélyre a Pozsonyban alkotott magyarországi törvények hatálya egyelőre nem terjedt ki. De hasonló volt a helyzet a magyar koronának alárendelt Horvátországban is, mert Horvátországra kiterjedt ugyan a magyar országgyűléseken született törvények hatálya, az udvar legodaadóbb hívei közé tartozó horvát bán, Josip Jellačić báró altábornagy azonban 1848 tavaszán egyszerűen elmellőzte a legújabb pozsonyi törvények horvátországi kihirdetését, s ehelyett április végén a maga nevében nyilvánította a horvát parasztokat mindennemű jobbágyi kötelezettségtől mentekké. És hasonló volt a helyzet az ország déli határa mentén húzódó katonai határőrvidéken is; az itt élő – legnagyobbrészt horvát és szerb nemzetiségű – parasztok körülményei ugyanis 1848 előtt csak annyiban tértek el a jobbágyokéitól, hogy ők földjeik használata fejében elsősorban katonai szolgálatra voltak kötelezve, de ez elég volt ahhoz, hogy rájuk a márciusi jobbágyfelszabadító törvények már ne vonatkozzanak, hiszen emiatt ők jogi értelemben nem minősültek jobbágyoknak. Olyan törvényt pedig, amely az ő felemelésükről külön gondoskodott volna, a pozsonyi rendek nem alkottak – már csak azért sem, nehogy az udvar a császári hadsereg gyengítésének a szándékával vádolhassa őket.

S, igaz, ezek a nem-magyar paraszti csoportok 1848 előtt éppúgy nem kerültek a mindinkább magyarellenes irányba forduló nemzetiségi mozgalmak jelszavainak a hatása alá, amint a magyar parasztok sem lettek a magyar nacionalizmus híveivé. 1848 tavaszán azonban megváltozott a helyzet. A nemzetiségi mozgalmak irányadói ugyanis, akik az előző években szinte teljesen értelmiségi igenyeknek megfelelő követelések hangoztatására szorítkoztak, most siettek felkarolni a paraszti követeléseket is, s ezzel igen gyorsan igen széles paraszti tömegeket hódítottak meg maguknak és nemzeti jelszavaiknak. Ezen pedig utólag már az sem változtathatott, hogy május végén a Batthyány-kormány a határőrök egy részének mégiscsak megajánlott némi könnyítéseket, az egyidejűleg munkához látó erdélyi országgyűlés meg becikkelyezte Erdélynek Magyarországgal történő újraegyesülését s az erdélyi jobbágyok felszabadítását is, mert ezek az intézkedések még mindig csak részben feleltek meg az érintett paraszti csoportok igényeinek s radikalizmus tekintetében nem vetekedhettek a nemzetiségi mozgalmak szószólói által ekkor már jó ideje átvett és sajátjaikként hirdetett paraszti követelésekkel sem.

Amikor tehát a császári hadsereg 1848 szeptemberében megindult Magyarország ellen, az ellenforradalmi erőkkel szövetkező nemzetiségi mozgalmak közül egyedül a szlovák mozgalom bizonyult képtelennek számottevő paraszti tömegek mozgósítására (amit elsősorban az magyaráz, hogy a szlovák parasztok zöme 1848 előtt éppúgy jobbágysorban élt, akár a magyar parasztoké, s a magyar parasztokhoz hasonlóan részesült a jobbágyfelszabadítás áldásaiban is), a horvát, a szerb és az erdélyi román mozgalom viszont parasztok tízezreit vezethette harcba (mégpedig rendkívül kíméletlen, nemegyszer tömegmészárlássá fajuló harcba) s nemcsak a magyar földesurak ellen, hanem a magyar parasztok ellen is, akikkel pedig a szóban forgó nem-magyar parasztokat a sorsközösség tudata még 1848 tavaszán is eltéphetetlen kötelékekkel látszott összefűzni.

Az ellenségeskedések megindulásakor azonban végül mégsem csak az említett három nemzetiségi mozgalomnak sikerült széles paraszti tömegeket mozgósítania, hanem széles, sőt még szélesebb paraszti tömegeket sikerült mozgósítania a magyar forradalomnak is, s ez részben éppen azoknak a pusztításoknak tulajdonítható, amelyeket a magyarellenes

nemzeti jelszavakat hangoztató magyarországi nem-magyar felkelők meg a császári hadsereg első Magyarország elleni rohamát Jellačić vezérletével lebonyolító – s szintén nem csupán dinasztikus, hanem nemzeti jelszavakat is zászlaikra író – horvátországi csapatok követtek el a magyar lakta falvakban; ezek a pusztítások ugyanis most egyszeriben tágra nyitották a kaput a magyar nemesség nemzeti jelszavainak a magyar parasztság soraiba való behatolása előtt. Megjegyzendő azonban, hogy a magyar forradalom védelmében ekkor korántsem csak magyar nemzetiségű parasztok tömegei fogtak fegyvert, hanem a szűkebb értelemben vett Magyarországnak a jobbágysorból márciusban kiemelkedett szlovák, ukrán, román, szerb és német lakói közül is igen sokan; ami arra vall, hogy a paraszti tömegeknek a magyar forradalom melletti szeptemberi felsorakoztatásában a magyar nacionalizmusnak a magyar parasztság sorain belüli hirtelen térhódításán kívül más tényezőknek is közre kellett játszaniok. És a tömegmozgósítás sikeréhez valóban nem csekély mértékben hozzájárult az a végső soron alaptalan, de a parasztságban a forradalom vezetőgárdája által tudatosan és eredményesen elültetett aggodalom is, hogy a Habsburgok felülkerekedésük esetén újból visszaállítanák a márciusban felszámolt jobbágyrendszert. S adódott egy további – látszólag kisebb jelentőségű, de ténylegesen szintén széles körben ható – mozgósító tényező is: az, hogy az országgyűlés szeptemberben egy ponton – épp a tömegmozgósítás érdekében – végre valóban kitágította a jobbágyfelszabadítás márciusi kereteit, amennyiben – különös tekintettel a szüret idejének közeledtére – kimondotta, hogy az allodiális jellegű szőlőkkel rendelkező parasztok ezentúl mentek lesznek a földesurakat illető szőlődézsma beszolgáltatásától; ennek a határozatnak a meghozatala ugyanis – túl azon a közvetlen hasznon, amelyet a sok-sok érdekelt szőlősgazdának hajtott – paraszti körökben olyan (valójában persze szintén alaptalan) hiedelmet keltett, hogy az országgyűlés a föld népét a továbbiakban nyilván még más kedvezékekben is fogja részesíteni.

Igaz viszont, hogy Jellačić megfutamítása után hamarosan lelepleződött ennek a hiedelemnek az alaptalansága, hiszen az országgyűlés ettől fogva már semmiféle további engedményt nem tett a parasztságnak, az újból fellángoló parasztmozgalmakat pedig a szeptemberben a Batthyány-kormány örökébe lépett honvédelmi bizottmány is csakúgy sietett letörni, akár elődje. S amikor azután decemberben megindult a császári hadsereg Magyarország elleni második rohama, s ennek következtében az ország területének tekintélyes hányada hosszú hónapokra ellenséges megszállás alá került, az is nyilvánvalóvá lett, hogy a császáriak (akiknek persze nem állott érdekükben a magyarországi parasztok millióinak maguk ellen ingerlése), a korábbi aggodalmakra rácáfolva, mégsem próbálkoznak a jobbágyviszonyok helyreállításával. Azt a kedvezőtlen hatást pedig, amelyet ezek a felismerések gyakoroltak a paraszti tömegekre, csupán részben ellensúlyozhatták, de semmiképpen sem egyenlíthették ki a honvédelmi bizottmány élére került Kossuth olyan intézkedései, mint például, hogy 1848 decemberében ígéretet tett a szabadságharc hadirokkantjainak fejenkint tíz hold (4 1/3 hektár) földben való részesítésére, vagy hogy 1849 áprilisában rendeletet bocsátott ki az allodiális földekre települt parasztok védelmében, kimondva, hogy ha az ilyen parasztok tagadják földjeik allodiális mivoltát, akkor mindaddig volt úrbéreseknek, azaz jobbágyi szolgálatoktól immár menteknek tekintendőek, amig földesuraik hitelt érdemlő módon be nem bizonyítják állításaik megalapozatlanságát.

A téli hónapoktól kezdve tehát egyre több jele mutatkozott a parasztságot szeptemberben átható harci kedv fokozatos megfogyatkozásának: a honvédsereg létszámának

gyarapítását mind kevésbé lehetett biztosítani önkéntesek verbuválása révén, s ezért a hatóságoknak mind sűrűbben kellett a sorozás eszközéhez folyamodniuk; mindinkább elharapózott továbbá az a gyakorlat, hogy a módosabb gazdák besorozott fiaik helyett pénzen felfogadott helyetteseket küldtek a seregbe; a szabadságharc utolsó heteiben pedig már a szökött honvéd – addig ismeretlen – fogalma is megszületett. Mindazonáltal az elkedvetlenedés irányzata, ha szakadatlanul terebélyesedett is, uralkodóvá legvégül sem lett: a válságos őszi hónapokban a forradalom védelmére kelt parasztok többsége mindvégig megállta a harcot, s ebben bizonyára előkelő része volt annak, hogy a – már említett – pusztítások által akkor hirtelen felszított nacionalista szenvedélyek a későbbiekben sem csillapodtak, sőt a következő hónapokban is folytatódó kölcsönös vérengzések eredményeképpen (meg persze azért is, mert a decemberben Magyarországra törő császári csapatok már kifejezetten külső hódítók gyanánt léptek az ország földjére) mind mélyebben s hovatovább kiirthatatlanul belepréselődtek az emberekbe.

A paraszti zömnek a forradalom melletti kitartása pedig messzeható következményekkel járt. Először is: közrejátszott abban, hogy a honvédsereg rendkívül szívós ellenállást tudott kifejteni. Ezáltal – másodszor – közrejátszott abban, hogy a Habsburgok a magyar forradalom eltiprásához a nemzetiségi mozgalmak szolgálatain kívül még hatalmas orosz segélyhadak támogatását is kénytelenek lettek igénybe venni. Ezen keresztül pedig – harmadszor – közrejátszott abban is, hogy a Habsburgok, bár ilyeténképpen végül is győzelmet arattak, végeredményben csak pyrrhusi győzelmet tudtak aratni: olyan győzelmet, amely a tőkés viszonyok kiépülésének még átmenetileg sem volt képes útját vágni s amely a birodalom azonnali felbomlásának elejét vette ugyan, közben viszont lerakta a birodalom későbbi felbomlását előidéző tényezők jövőbeli rohamos kibontakozásának és majdani menthetetlen felülkerekedésének az alapjait is.

De messzeható következményekkel járt az is, hogy a Magyarország földjén 1848–49-ben lezajlott küzdelem során nemcsak a forradalom védelmében, hanem a forradalom ellenében is széles paraszti tömegek fogtak fegyvert. Az ekkor és ennek gyümölcseként tömegméretűvé lett kölcsönös nemzeti gyűlölség ugyanis olyan szörnyűségek elkövetésére vezetett, amelyeknek az átélők emlékezetében történt megrögződése a harcok elülte után is lehetetlenné tett mindennemű kiengesztelődést. A kiengesztelődés elmaradása pedig nem csekély szerepet játszott abban, hogy amikor – 1918-ban – végül valóban sor került a birodalom felbomlására s véle a történelmi Magyarország felbomlására is, Magyarország népeinek különválása valamennyiükre nézve a lehető legkedvezőtlenebb – esetleges későbbi egymásratalálásukat is nagymértékben megnehezítő – módon bonyolódott le.

SIGRID JACOBEIT

A PARASZTASSZONYOK REÁLIS MINDENNAPJAI A KIS- ÉS KÖZÉPPARASZTI ÜZEMEKBEN, GAZDASÁGOKBAN*

Nehéz, egyhangú munka, a szükséges folyamatok napi ismétlődése, kötelességteljesítés a fasiszta rendszerrel, a családdal és a férjjel szemben határozták meg a parasztasszonyok mindennapi életét, főleg a kis- és középparaszti üzemekben. Változtathatatlan adottságnak érezték e mindennapok türelmes elviselését „csendes szolgálatban", ahogy a parasztasszonyok mindig is magától értetődőnek tekintették alárendeltségüket. A fasiszta agrártörvényhozás és a folyamatos propaganda csak erősítette az asszonyoknak ezt a „szerepét". A parasztasszonyok mindennapja semmilyen vonatkozásban sem volt tükörképe annak az állítólagos „népközösségnek", amelyet csak nyilvános rendezvényeken demonstráltak, de a mindennapi életben magára hagyta az izolált embert.

A hétköznap azonban nemcsak a család és a gazdaság személyes, valamint az állam általános szférája számára végzett munka; a hétköznap öröm és bánat, egészség és betegség, siker és kudarc is. Mind e jelenségek nemcsak a parasztasszonyok életét jellemezték, de messzemenően befolyásolták magatartásukat a nemzeti szocialista rendszer iránt is.[1] Az alábbi vizsgálódások célja a parasztasszonyok valós mindennapjainak legfontosabb szempontjait felvázolni a fasiszta Németországban.

1. Munkanap és munkaidő

„Általában idealizált elképzelés uralkodik a parasztasszony életéről. Ő azonban nem az a teremtés, aki a házban és a gazdaságban szabadon és önállóan tehet-vehet, akit fiatal munkaszerető leányai és szolgálói vesznek körül, kiknek parancsolhat és munkájukat ellenőrizheti. Ő nem a ház mindenkinek gondját viselő úrnője, aki rendben tartja a házat és környékét. Az élet, amelyet folytatni kénytelen, sokkal kevésbé romantikus, sokkal sivárabb; kemény munkásélet ez . . . "[2] – írja Müller 1940-ben, alapos megfigyelések nyomán értékelve a parasztasszonyok munkáséletéről akkoriban rendelkezésre álló anyagokat. A parasztasszony „urának kisegítője és cselédje. Szolgáló és anya. Éjszakába nyúlik a munka, és kora hajnalban újra kezdődik . . . Az asszony ezt a kemény életet

*Az „Arbeits- und Lebensbedingungen der Bäuerin in Klein- und Mittelbetrieben (Ein Beitrag zur Lebensweise der Frau auf dem Lande in der Zeit der faschistischen Diktatur des deutschen Imperialismus 1933–1939)" c. doktori értekezés III. fejezete.

[1] E magatartásmódok a „Führerrel" és a nemzeti szocialista rendszerrel szemben a legkülönbözőbb formákban nyilvánultak meg, amelyek a tiszteletteljes alázattól a lángoló tiszteletig terjedtek. Nem zárható azonban ki, hogy némelyütt passzív ellenállás volt; úgy tűnik, ezt a jelenséget az antifasiszta ellenállás kutatása még nem vette figyelembe. A szerző jelen tanulmány keretei között nem dolgozhatott fel bizonyító erejű anyagot erre vonatkozóan.

[2] *Müller* 1940, 17. l.

panasz nélkül, adottságként éli . . .”[3] A fasiszta állam valóban azt követelte a parasztasszonytól, hogy „. . . munkával és fáradozással teli életet vegyen magára . . .”[4]

Ennek megfelelően alakult munkanapja télen-nyáron: az állandó teher, mely lényegében évszázadok óta nyomta a parasztasszony vállait, a hitleri állam feltételei közepette egyre növekedett, olyannyira, hogy a RN,* amelyet nyugtalanítottak egyes ténybeszámolók, megfelelő vizsgálatokat végeztetett[5] – nem utolsósorban azért, mert a parasztasszonyok munkaterhei veszélyeztetni látszottak a „népesedéspolitikai célkitűzéseket”. A 20 családnál végzett vizsgálatok eredménye, amelyet 1939-ben, az 5., lipcsei birodalmi élelmezési kiállításon mutattak be, reprezentatív, egységes képet adott a parasztasszony munkanapjáról a kis- és középparaszti gazdaságokban. – Két, 15 és 71 hektár mezőgazdaságilag hasznos területtel rendelkező gazdaság a következő képet mutatta:

„A 15 ha-os üzem legeltető- és növénytermesztő üzem. A paraszt és asszonya állandó idegen munkaerő nélkül gazdálkodnak.

A parasztasszony munkanapja nyáron már 4 órakor kezdődik, és általában 21 órakor ér véget. Munkája rendkívül sokrétű. Háziasszonyként, anyaként és 'segítő családtagként' az üzemben a legsokoldalúbb kötelezettségei vannak. Különösen nyáron áll egyenértékű munkatársként az ura mellett a nehéz házi és szántóföldi munkákban, a napnak majd felében a földön dolgozik . . . Emellett a kertet is rendben tartja. Közben a házban kell dolga után néznie. Az étkezéseknek időben kész kell lenniük, a kisgyermekeket el kell látni, a teheneket megfejni, a disznókat és a baromfit megetetni. Magukra az étkezésekre kevés idő marad, a parasztasszony minden megerőltető munkája mellett még egy rövid déli pihenőt sem engedhet meg magának. Még a házartási munkákat is, a parasztasszony tulajdonképpeni reszortját, a legszükségesebbekre kell korlátozni. A nap ötödét sem szánhatja háztartására. Anyai feladataira, a gyerekgondozásra is csak másfél órája marad.

Gyakori ellenvetés, hogy a mezőgazdasági munkák nyáron ugyan természetesen rendkívüli módon halmozódnak, ezzel szemben télen hosszú pihenő áll be. Ez a parasztasszony munkájára semmi esetre sem vonatkozik. A munkanap télen is 16 órás, ha a munka jellege más is, mint nyáron. A parasztasszony már 1/2 5-kor, alig fél órával később mint nyáron, felkel, hogy hozzálásson a naponta ismétlődő reggeli munkákhoz: tüzet rak, reggelit készít, fej, baromfit etet, gyereket gondoz. Mindezek a munkák nem tűrnek halasztást, a parasztasszony nap mint nap ugyanabban az időben készen kell álljon elvégzésükre. Télen a mezei és kerti munkák híján többet törődhet háztartásával. Sok minden, amit nyáron félre kellett tenni, most gondos és alapos vizsgálatra kerül. A nap majd egyharmadát a háztartásban tölti. Az étkezésekre télen sem jut több idő, mint nyáron; a parasztasszony a téli napokon sem engedhet meg magának néhány óra nyugalmat, pihenést. Fehérneműt kell javítania, harisnyákat és zoknikat stoppolnia . . . A gyerekgondozásra most egy órával több jut, mint nyáron. 20.30-kor ér véget a munkanapja, nyolc órája marad a jól megérdemelt éjszakai pihenésre.”[6]

A 71 ha-os üzemben (49 ha szántó, 15 ha rét és legelő, 7 ha erdő) is hasonló volt a munkanap lefolyása. A paraszt és felesége itt is idegen munkaerő nélkül gazdálkodtak.

*Reichsnährstand: a fasiszta agrárgazdaság legfontosabb kényszerszervezete, mely elsősorban a háborúra való felkészülés céljait szolgálta. Fő célja az önellátás biztosítása volt.

[3] Frauen-Kultur 1937/41. 2. füzet 1. s köv. l.

[4] Landfrauenkalender 1934, előszó.

[5] Landfrau 1939/32, 334. s köv. l.

[6] Uo.

„A parasztasszony nyáron 18 órát dolgozik 1/2 5-től 22.30-ig. A napot a legkülönfélébb házi és gazdasági munkák töltik ki ... Nyáron a mezei és kerti munkák veszik igénybe a nap túlnyomó részét ... A parasztasszonynak rozsot kell leraknia, árpát kötnie, kaszálnia, a takarmányrépa- és krumpliföldeken dolgozik, csillagfürtöt szánt, istállót takarít, trágyát hord, amit a paraszt a földre visz. A parasztasszony így részben igen nehéz munkákat végez, amelyek tulajdonképpen férfimunkák. Alig akad olyan nap nyáron és ősszel is, amikor a mezei és gazdasági munkák nyolc óránál kevesebbet vesznek igénybe. Az állatok ellátása is nagyrészt az asszony dolga. Ő fej, eteti a teheneket, lovakat és disznókat, itatja a borjakat. A napi munka több mint egyharmadát jelenti ez a sokrétű és megerőltető tevékenység ... A háztartásban két órát dolgozik ... A parasztasszony télen is csak negyedórával dolgozik kevesebbet, mint nyáron. 1/2 5-kor kel fel, és 22.15-ig dolgozik. Most az istálló és a háztartás munkái több időt igényelnek. A munkanapnak mintegy a fele jut etetésre és fejésre. A jószág, amely nyáron a legelőn volt, most jóval több munkát jelent ... Most a munkanapnak több mint 1/5-ét fordítja az asszony háztartásra ... Ebéd utáni rövid pihenő szóba sem jöhet, a munka azonnal folytatódik. Foltozásra, varrásra télen általában 3 óra jut ... A falusi vasárnapok sem 'szolgálaton kívüliek': ha mezei és kerti munka nincs is, a parasztasszonynak háztartása mellett vasárnap is fejnie, etetnie kell."[7]

A „Landfrau" mindezt a következőkkel egészíti ki: „A példák tetszés szerint szaporíthatók. A paraszti üzemek túlnyomó többsége idegen segítség nélkül dolgozik."[8]

Kevés az olyan használható vizsgálat, amely konkrétan foglalkozik a parasztasszonyok munkanapjával. Amellett feltűnő, hogy tulajdonképpen csak 1938-tól foglalkoznak behatóbban ezzel a témakörrel; és egészen nyilvánvaló, hogy a parasztasszonyok átlagon felül hosszú munkanapja, monoton, nehéz munkája és végletes túlterheltsége a kis- és középparaszti üzemekben nem fedte a nácik „családideológiáját", akik a mezőgazdaságot ideális tevékenységi területnek hirdették. Először J. Müller publikált jelentős vizsgálati eredményeket a parasztasszonyok munkanapjáról és munkaidejéről „Deutsches Bauerntum zwischen gestern und morgen" c. könyvében (1940),[9] bevonva H. Sudan[10] és M. v. Brand[11] publikációit, akik végül is szintén ugyanarra az eredményre jutottak: túl hosszú munkanap, túl nehéz munka és ebből következő egészségi károsodások, amelyeknek érthetően ki kellett hatniuk a gyermekszámra is. Ezek a vizsgálatok, valamint Bidlingmaier (1918)[12] és Münzinger (1929)[13] korábbi munkái képezik a későbbi tanulmányok bázisát a parasztasszonyok munkanapjáról. 1933 előtti publikációk, bár csak a württembergi viszonyokkal foglalkoznak, relevánsak annyiban is, hogy a kis- és középparaszti

[7] Uo.

[8] Uo. – A munkaerőhiány magyarázata nagyrészt az, hogy továbbra is folyt az eláramlás a faluból.

[9] *Müller* 1940, 13. s köv. l. – J. Müller „Deutsches Bauerntum ..." c. tanulmánya pártkiadvány volt; általában reális értékelést nyújt a falusi népesség életmódjáról a fasiszta Németországban. Leplezetlen bírálata a parasztasszony abszolút túlterheltségéről elismerést érdemel. A legélesebben tiltakozik a falusi nők e kizsákmányolása ellen. De mint a fasiszta ideológia képviselője, olyan értelemben is állást foglal, hogy a paraszt és a parasztasszony szerepét szigorúan elválasztja: az asszony mint „anya" a család „lelkét" képviseli, a férfi a „szellemet". A szellemi es fizikai patriarchátusnak érintetlennek kellett maradnia. Így a szerző számára a parasztasszony megszabadítása túlterhelésétől nem az emancipációhoz vezető lépést jelentette, hanem visszavezetését „anyai feladataihoz".

[10] *Sudan* 1938, 37. s köv. l., 68. l.

[11] *v. Brand* 1939, 37. l.

[12] *Bidlingmaier* 1918.

[13] *Münzinger* 1929.

üzemek asszonyainak viszonyai a fasiszta diktatúra idején csak rosszabbodtak a nagy gazdasági követelmények és „a csekély technikai beruházások", valamint a fokozódó munkaerőhiány következtében.[13a] Ezek a lényeges okai annak, hogy a parasztasszony csak fokozott erő- és munkaráfordítással volt képes megfelelni az üzem elé állított követelményeknek. „Amellett az asszony háztartáson kívüli kisegítő munkája annál átfogóbb, minél kisebb a mezőgazdasági üzem; hiszen a kis- és legkisebb üzemekben az összmunka felét-háromnegyedét az asszonyok végzik."[14]

Münzinger szerint tíz megfigyelt 10 és 16 ha közötti üzem átlagában a parasztasszonyok munkaráfordítása 12 százalékkal volt több a férfiakénál, a csúcs 29% volt.[15] Sokéves vizsgálatok azt mutatják, hogy az asszonyok munkanapja átlagosan 10–11%-kal lépte túl a férfiakét.[16]

Ami a napi munkaidőt illeti, Münzinger már 1929-ben átlag 15 órás női és 13 órás férfi munkanapról tudósít, illetve a parasztasszonyok évi 4000 össz-munkaórájáról az üzemek átlagában. A Die deutsche Landfrau 1935-ben szinte ugyanezeket az értékeket adta meg, amikor egy gyermektelen parasztasszony évi össz-munkateljesítményét 3818 órára, egy háromgyerekesét 3951-re, egy hatgyermekesét 4427 órára becsülte.[17] A parasztasszonyok évi átlagos órateljesítményét a statisztika 4400 munkaórában adja meg.[18] Ugyanebben az összefüggésben az „NS-Frauenbuch" 1935-ben napi 18–19 órás munkaidőt említ. Ez ahhoz kell vezessen, hogy „. . . a parasztasszony a parasztcsalád legelnyúzottabb tagja".[19] „A falusi asszony munkája – írja Gausebeck részletesebben – a háztartáson és a sokrétű háztájin kívül általában magában foglalja . . . a kerti munkát és a baromfitartást, . . . a tejgazdaságot; ehhez jön az együttműködés sok szántóföldi, gazdasági és istállói munkában, végül különösen a növendékállatok nevelése, a takarmányozás, és sok vidéken szinte kizárólag az asszony dolga a fejés."[20] Ezzel szemben a náci időszakban a nagyparaszti üzemekben és a földbirtokokon a mezőgazdasági munkásnők évi 2800–2900 közti munkaóraszáma csak kevéssé haladta meg az ipari munkásnők 2400–2700 órás átlagát.[21] Ahogy már megállapítottuk, a teljesített óraszám a csökkenő üzemnagysággal arányosan növekedett, vagyis „az asszonynak a háztartáson kívüli együttműködése annál átfogóbb, minél kisebb a mezőgazdasági üzem . . . "[22] A napi 8, heti 48 munkaóra, amit egy új munkaidőszabályozás léptetett életbe 1939 januárjától (bár a fokozódó fegyverkezés miatt nem tartották be) – a túlterhelt parasztasszonyok számára

[13a] A mezőgazdaság technikai felszereltsége 1933–1939 között összességében ugyan tetemesen javult – *Herferth* (1962, 1052. l.) a gépek és eszközök vásárlására fordított kiadások 430%-os növekedését konstatálja –, figyelembe kell azonban vennünk, hogy ez a kis- és középüzemekre alig vonatkozik. Szemléletes példákat hoznak erre többek között: *Müller* 1940, 86. l.; *Grunberger* 1972, 162. s köv. l.; *v. d. Deken* 1938/39, 355. s köv. l.; *Soluhn–Rethel* 1973, 101. l.; *Hoernle* 1965, 493. s köv. l.

[14] *Gausebeck* 1950, 7. l.

[15] *Münzinger* 1929, 811. l. táblázat.

[16] *Gausebeck* 1950, 7. l.

[17] Landfrau 1935/28, 101. l. – Ezekkel az adatokkal a folyóirat mindenekelőtt a parasztasszonyok „szülési teljesítményének" veszélyeztetettségére akart utalni.

[18] Ld. *Caesar-Weigel* 1937, 8. l.

[19] NS Frauenbuch 1935.

[20] *Gausebeck* 1950, 7. l.

[21] *Müller* 1940, 10. l.

[22] *Gausebeck* 1950, 7. l.

soha el nem ért illúzió maradt. És ha az ipar női alkalmazottai számára a szolgáltató és közigazgatási vállalatoknál 1939-ben a birodalmi munkaügyi miniszter 54 órában maximálta a munkahetet, hogy az asszonyok „természetes anyai hivatásukban" ne károsodjanak,[23] – úgy a parasztasszonyok napi munkaideje kétszer nyolc óra volt. Amellett tekintetbe kell vennünk, hogy ekkoriban a „falusi asszony" épp elég kifejezett férfimunkát végzett, amelytől az ipari munkásnőket rendelkezések védték (mint pl. 15 kg-nál nehezebb teher emelése vagy hordása).[24]

Ez utóbb említett kérdésnek tanulmányunk külön fejezetet szentel.[25]

A parasztasszonyok által végzett munkák fajtáinak megoszlása a munkanapon belül[26] a következő képet mutatja: „Nyáron a parasztasszony szűk egyharmadot a háztartásban dolgozik, másik szűk harmadot az istállóban, jó harmadot pedig a gazdaságban és a földön."[27] Hunsrücki vizsgálatok a következő munkaidőmegoszlást adják: „21,7% szántóföldi, 38,8% háztartási, 39,5% gazdasági és istállói munka. A gazdaság, az istálló és a föld sokhelyütt a napi munkaidő kétharmadát veszik igénybe."[28] Ez azt jelenti, hogy a parasztasszony munkanapjának zömét a legmegerőltetőbb munkák töltötték ki. Az RN idevágó vizsgálati eredményei az egyes munkaterületek megoszlásáról a következő képet adják. A parasztasszony nyári munkája: 3 óra a háztartásban, 3 1/2 óra etetés és fejés, 7 óra a földön és a kertben, 2 óra az étkezésekre, 1 óra gyermekgondozásra és mintegy fél óra írásbeli munka – összesen 17 óra. Téli munkák: 5 óra a háztartásban, 3 óra etetés és fejés, 2 óra az étkezésekre, 2 óra gyermekgondozás, 2 óra varrás-foltozás és 2 óra írásbeli = 16 óra.[29] – A munkanap tehát a legnehezebb munkák tömegét és rendkívül sok, naponta ismétlődő munkafolyamatot követelt a parasztasszonytól – erején felül. Ez azonban már a fasizmus előtti időkben is így volt:

„A parasztasszonynak sosincs ideje, a keze mindig munkával tele, amit időnként nem is tud rendesen elvégezni, mert munkaideje és -ereje gyakran nem áll arányban a munkák tömegével, amely – főleg nagyobb gyermekáldás esetén – elárasztja ... mi mindent kell csinálnia! Gyerekeket világra hozni és felnevelni, a családot ellátni, a házat és istállót rendben tartani, fehérneműt és ruhát mosni, javítani és amellett a mezei munka kisebb-nagyobb részét átvállalni.

Egyes paraszti üzemekben az asszony valóban általános munkaeszköz, amely mindenfélére használható, és sok paraszt sajnos így is kezeli."[30]

„Partner" – méghozzá egyenjogú – az asszony az esetek többségében csak a munka területén volt, ott is csak abban az értelemben, hogy kifejezett férfimunkák tömegét kellett végeznie, mint trágyahordás, zsákolás, fejés stb., míg férje a legritkább esetben segített neki a házban vagy a kertben.

Így pl. a fejés a kisebb üzemekben kizárólag női munka volt, mivel „a paraszt így szokta meg az asszonytól".[31] A parasztasszony a hét minden napján magától értetődően

[23] *Winkler* 1977, 70. s köv. l.
[24] Vö. Frauen-Kultur 1939/43, 6. füzet 11. l.
[25] Ld. III. fejezet 4. l. pont.
[26] Ld. III. fejezet 3. pontot is.
[27] *Gausebeck* 1950, 11. l.
[28] Uo.
[29] *Müller* 1940, 13. l.
[30] *Bidlingmaier* 1918, 105. l.; *Münzinger* 1929, 807. l.
[31] *Münzinger* 1929, 809. l.

szolga és szolgálólány, anya és háziasszony, házastárs, istállói és mezei, kerti és gazdasági munkás volt egyszerre. Ez nemcsak férje számára volt természetes, de a fasiszta rezsim is ebből profitált, amikor a parasztasszonyra habozás nélkül napi 2 X 8 óra munkát kényszerített, a legnehezebb testi munkákat végeztette vele, és képes volt e mindig tevékeny „legszorgalmasabb asszonytól"[32] gátlástalanul egyre többet követelni, azt szajkózva, hogy „Németország egyszer még hálás lesz neki".[33]

Így a parasztasszonyok munkanapja épp a hitleri Németországban „hosszú, gyakran véget érni nem akaró munkanap volt . . . , amelynek teljesítése egészségi károsodások nélkül aligha volt lehetséges".[34]

2. A parasztasszony funkciója a „termelési csatában"

1936-ban bizonyos dr. Krohn az RN II. birodalmi részlegétől kendőzetlenül a következőképpen nyilatkozott a parasztasszonyok feladatairól a termelési csatában: „A termelési csata keserűen komoly népi szükségszerűség, amely előtt meg kell hajolnunk, bármennyi áldozatot és nélkülözést követeljen is keményen dolgozó parasztasszonyainktól."[35]

A népesedéspolitikai és egyéb követelmények mellett, amelyeket a nemzeti szocialista állam a parasztasszony számára megszabott, a 2. birodalmi parasztgyűlés felhívása a termelési csatára 1934-ben népgazdasági feladatokat is tukmált rá, bár Darré, a „birodalmi parasztvezető" pontosan tudta, hogy „a munka jó része a parasztasszony vállán nyugszik, messzemenően az ő alaposságától függ egy-egy üzem fejlődése és fellendülése . . . "[36]

A paraszt- és földmunkásnők kizsákmányolása tehát fontos előfeltétele volt a fasiszta agrárvezetők autarkiás törekvései megvalósításának a háborús készülődés keretei közt. 1936-ban, a négyéves terv propagálásával „az a kötelezettség szabatott meg, hogy a szegény német talajból sokkal többet kell kigazdálkodni, mint eddig".[37] A parasztasszonyoknak „az ehhez szükséges többletteljesítményt" egészen magától értetődően „hozniuk" kellett, és minden határozatot, rendelkezést, törvényt és tilalmat ellentmondás nélkül követni, mivel a náci vezetőség a kitűzött „élelmezési szabadságot . . . döntő politikai tényezőnek"[38] nyilvánította. „A parasztasszony a termelési csata szolgálatában" egyértelmű cím alatt a fasiszta sajtó is igen hamar összefoglalását adta a velük szemben támasztott legfontosabb „követelményeknek a termelési csatában": „Tervszerű készletgazdálkodás, a maradékok felhasználása, fokozott kenőmájas- és felvágott-termelés, a teljesítmény növelése a baromfiudvarban és az istállóban, több birka tartása, a károkozók leküzdése, házikert- és lenművelés."[39]

A parasztasszony tulajdonképpeni jelentőségéről a termelési csatában a 3. parasztgyűlésen (Goslar, 1935) T. Eichwede így nyilatkozott: „A termelési csata riadójának el

[32] *Caesar-Weigel* 1937, előszó.
[33] Uo.
[34] *Melzer* 1944, 12. s köv. l.
[35] Landfrau 1936/29, 122. l.
[36] Uo. 1939/32, 17. l.
[37] Uo. 1936/29, 671. s köv. l.
[38] Uo. 1937/30, 239. l.
[39] NS-Landpost 1936/3.

kell jutnia a legutolsó parasztgazdaságig, de nemcsak a parasztok füléig, hanem feltétlenül el kell érje a parasztasszonyokat is,"[40] és parancsolóan kinyilatkoztatta, mi vár a parasztasszonyokra: „a róluk, ... eddig annyira megvetett hamupipőke-munkájukról való gondoskodáshoz hangsúlyozottan hozzá kell látni".[41] Ez a gondoskodás – amint a későbbiekben részletezzük – „a termelési csata megnyerése érdekében" kiadott parancsok, irányelvek stb. folytonos besulykolásában realizálódott.

A parasztasszonyok ideológiai felkészítése új népgazdasági funkciójukra szintén a 3. birodalmi parasztgyűlésen vette kezdetét. Erről a Die deutsche Landfrau így ír: „Megint érezhető, hogy az asszonyt mint a faj őrzőjét, de mint férje munka- és harcostársát is becsülik."[42] A gyűlés egyetlen előadása sem mulasztotta el kiemelni a parasztasszony különleges szerepét. Mi mindennek is kellett lennie? „A népi vér hordozója," „a nép legszentebb, legértékesebb embere"; a parasztasszonynak, a „német anyának" még ünnepi estet is szenteltek a Goslar-teremben, amelyet így írnak le: „Amint a függöny felment, egy széles lépcsőn álló ... asszony vált láthatóvá. Földbarna ruhát viselt, és nem volt egyéb dísze szőke haján és két gyermekén kívül, akik oldalán álltak: a német anya"[43] – természetesen parasztasszony. Ez volt az „ideológiai előjáték": hivatkozás feladataira – „a nép fenntartója" mint anya, és a termelési csata harcosa. „Örömmel kell a Führer célkitűzéseit teljesítenie, Németország élelmezési szabadságáról gondoskodnia."[44] Mint férje csendes, önzetlen „munkatársnője", „feladat- és hatásköre váljék nyilvánosabbá, ... hogy munkájának nehézségét, felelősségét és terhét jobban becsüljék ..."[45]; – különleges helyzetéről beszéltek. Az ilyen jelszavak: „A termelési csatát meg kell nyerni, hogy Németország szabadsága biztosítva legyen;"[46] „A termelési csata azt a célt szolgálja, hogy termelésünk utolérje népgazdaságunk igényeit"[47] stb. – még jobban tudatosították a parasztasszonyok „felelősségteljes feladatát".[48]

A termelési csata egyidejűleg a következőket is jelentette: „... tanulni, az egyéni kívánságokról lemondani, és úgy élni, mint a népközösség felelős tagjai".[49] A parasztasszony számára jelentett még: többtermelést minden áron, tekintet nélkül a munkaerő elhasználódására, mivel a fasiszta ideológusok jól tudták: „A népünk élelmezésének biztosításáért folyó harc a legsürgősebb feladat, amelyet nem lehet csupán beszédekkel és gyűlésekkel megoldani, hanem a gazdaságban kell alaposan megfogni a dolog végét."[50]

De mit értsünk „alapos munkán" olyan kis- és középüzemekben, amelyek – mint fentebb megállapítottuk – technikával nem voltak kielégítően felszerelve? Sok-sok ilyen gazdaságban hiányoztak a mechanizálás eszközei.[51] Kotow az 1925–1939-es időszakra

[40] Landfrau 1935/28, 739. s köv. l.
[41] Uo.
[42] Uo. 714. s köv. l.
[43] Uo.
[44] Uo. 739. s köv. l.
[45] NS-Landpost 1936/3.
[46] Landfrau 1935/28, 727. l.
[47] Uo. 761. l.
[48] Uo. 727. l.
[49] Uo.
[50] Uo. 1936/29, 18. s köv. l.
[51] A 2–5 hektáros üzemekben a gépek száma 1925-től 1939-ig csak jelentéktelen mértékben nőtt. – Az 5–10 hektáros üzemek túlnyomó többsége a 2. világháború küszöbén nem rendelkezett a legfontosabb mezőgazdasági gépekkel. (Ld. 13/a jegyzet, vö. még *Kotow* 1959, 140. s köv. l.)

„a technikai tökéletesítés pangását, illetve igen gyenge fejlődését"[52] állapítja meg a kis- és középüzemekben. Herferth ezzel szemben megjegyzi, hogy a gépekre és eszközökre jutó kiadások 1932/33-tól 1938/39-ig mintegy 430%-kal növekedtek.[53] A fellendülést az RN egy rendelkezésével hozza kapcsolatba, melynek következtében a parasztok kénytelenek voltak összes feleslegüket üzemeik gépesítésébe és intenziválásába fektetni. Herferth azonban e megállapítását nem támasztja alá a gazdaságok szociális differenciálásával. Utóbbi szempont figyelembevételével az 1939-es gépfelhasználás a következő képet mutatja. Száz gépből egy-egy gazdaságnagyság-csoportra jutott:

Gép	0,5–2	2–5	20–100 ha
Vontató	0,5	1,2	38,5
Sorvetőgép	0,6	5,6	33,4
Trágyaszóró	0,1	0,8	53,9
Fű- és gabonaaratő gép	0,3	5,0	36,0
Mosógép	10,9	13,5	32,2[53/a]

Így Müllerrel is egyetérthetünk, aki azt írja: „A német mezőgazdaság gépesítésének szintje 1939-ben még mindig aránylag gyatra volt."[54] Vagyis az RN éppen hogy visszafogta a kis- és középparaszti üzemek mechanizálását a nagyobb gazdaságok és a nagybirtokok érdekében, úgyhogy a parasztok tömegei elestek a technika kihasználásának lehetőségeitől. A parasztgazdaságok technikai felszerelésének visszamaradásáért egész egyértelműen a nagybirtokok folytonosan növekvő és előnyben részesített technikai felszerelése okolható. Ennek következtében a parasztok számára a többtermelésnek, az „alapos munkának" egyetlen lehetősége maradt: még nagyobb fizikai erőbevetés és az igények további csökkentése.

A parasztasszonyt ez a többletmunka részben még inkább sújtotta, mint férjét. Neki ugyanis elsősorban a „zsír-fehérjeprobléma" megoldását kellett segítenie, vagyis importált fehérjetartalmú takarmányokat megtakarítania; az ipari növények nyersanyaghozadékát növelnie; a tojástermelést fokoznia; háztartását saját termelésű élelmiszerekre átállítania; „harcot folytatni a megromlás ellen"; gyógynövénykertet telepítenie és mindent megtennie az élelmiszerek és importanyagok megtakarításáért – hogy a „védelmi szabadság" elérése érdekében korlátozni lehessen a devizaköltségeket. 1935-ben a Die deutsche Landfrau már a parasztasszony szorgalmát dicsérve közölhette, hogy a mezőgazdasági termékek behozatala 1932-től 1935-ig félre csökkent;[55] de a parasztasszonyoknak most is, mint azelőtt, „. . . mindig szemük előtt kell lebegjen, hogy mezőgazdasági nyersanyagokért még mindig összesen évi 2,5 milliárd RM vándorol külföldre" (1937).[56] – A zsír- és takarmánygazdálkodás terén akarták a fasiszták autarkiás törekvéseiket először reali-

[52] *Kotow* 1959, 141. l.
[53] *Herferth* 1962, 1052. l.
[53a] Landwirtschaftliche Statistik 1943, 42. l.
[54] *Müller* 1950, 149. l.
[55] Landfrau 1935/28, 565. l.
[56] Uo. 1937/30, 208. l.

zálni, bár 1936-ban a teljes zsírszükségletnek még csak a felét állították elő belföldön.[57] Ezen a téren a parasztgazdaságokra és itt szinte kizárólag a parasztasszonyokra hárult a legnagyobb felelősség, hiszen a teljes tejelő állatállomány 80 százaléka az 50 hektárig terjedő gazdaságokra koncentrálódott, és a takarmányozás, fejés itt szinte kizárólag az asszonyokra hárult. (A munkaerőhiány és a parasztcsaládok fokozódó túlterhelése némelyütt a tejelőmarha-tartás 25–50%-os visszaeséséhez vezetett.)[57a] „Saját takarmánybázison sok és zsírdús tejet (kéne – S. J.) termelni és a tejgazdaságnak szállítani."[58] A fehérjetartalmút takarmányok nem kielégítő importját tehát „javított rétgazdálkodással, kisebb veszteségű aratási módszerekkel és fokozott takarmánytermesztéssel" kellett kompenzálni.[59] A parasztasszonyoknak kellett tehát megoldást találniuk arra: hogyan takarmányozzák tejelő állataikat lényegesen kevesebb külföldi takarmánnyal (olajpogácsa, szójabab stb.), saját termelésű takarmánnyal; és arra is nekik kellett szigorúan ügyelniük, hogy „egyetlen gabonaszem se jusson az etetővályúba",[60] miután a gabonatakarmányozást megtiltották, és a kenyérgabona teljes mennyiségére beszolgáltatási kényszert léptettek életbe.[61] E rendelkezések meghozalatakor azonban az agrárszakértők nem vették tekintetbe, hogy Németországnak a katonai létesítmények által folytonosan redukált mezőgazdaságilag hasznosított területe semmi esélyt nem adott már arra, hogy elérhető legyen a mezőgazdasági önellátás élelmiszerekkel a tejtermelés bázisán és ugyanakkor a teljes autarkia a takarmányozás terén.[62] Kiútnak, hogy a fasiszta vezetés számára katonai okokból szükséges célt elérjék, mindenekelőtt a parasztasszony forszírozott bevetése maradt, nevezetesen a kisebb üzemekben.

További feladattal terhelték a rostanyagok termelésének szintén megkövetelt fokozásával, amit elsősorban a len és kender termőterületének növelésével, valamint fokozott juhtartással vélték elérhetőnek. A textilalapanyagok e fokozott belföldi előállításának szintén az volt az egyedüli célja, hogy a fasiszta Wehrmacht felszerelését támogassa: „Németország kénytelen nyersanyagszükségletének nagy részét behozatalból fedezni. Mennél inkább növekszik (a gyorsított fegyverkezéstől ösztönzött – S. J.) ipari termelés, annál nagyobb lesz ez az importszükséglet. Devizahelyzetünket tekintve, ezzel együtt nő a nyersanyagok saját előállításának kényszerűsége is."[63] Már 1934–35-ben erősen nőtt az

[57] Vö. uo. 1936/29, 465. l.

[57a] *Müller* 1940, 11. l.

[58] Landfrau 1935/28, 739. s köv. l.

[59] Uo. 1936/29, 465. s köv. l. – Még saját bálnavadászhajókat is építettek, és propagálták a zsírmegtakarító eszközök használatát az iparban.

[60] Ezzel kapcsolatban így ír a Lanfrau (1937/30, 528. l.): „Nemrég igen fontos rendelkezés látott napvilágot, amely szerint a parasztnak és a birtokosnak egész kenyérgabonáját be kell szolgáltatnia, amennyiben az nem saját háztartása szükségletére vagy tartalékul szolgál . . . (Egyidejűleg megtiltották a kenyérgabona felhasználását takarmányozásra – S. J.) . . . Aki a rendelkezéseknek ellenszegül, rendkívül magas pénzbüntetésre, szélső esetekben fegyházra számíthat . . . Az államvezetés tudomásunk szerint nem könnyen veendő ellátási helyzetében arra kényszerül, hogy minden mázsát, sőt minden szem gabonát számon tartson, mert elsősorban a német nép kenyérellátását akarja biztosítani . . . Annál inkább kötelessége a falusi asszonynak is a rendelkezés végrehajtásáról és betartásáról gondoskodni, férjével együtt saját gazdaságukban megoldásokat keresni . . . "

[61] Landfrau 1937/30, 528. l.

[62] Nagyobb területek igénybevétele len- és kendertermesztésre az élelmiszertermő terület további korlátozását jelentette, ennek következtében az „élelmezési szabadság"-gal kapcsolatos autarkiás törekvések még kérdésesebbekké váltak.

[63] NS-Landpost 1936/8.

olaj- és rostnövények termelése; területük 1932 óta 4 1/2-szeresére nőtt,[64] és voltak olyan elképzelések, hogy „az időközben alaposan megnőtt lenszükségletnek legalább 50%-át saját termelésből fedezzük".[65] 1932-ben ez csak tíz százalékig volt lehetséges.

A Die deutsche Landfrau virágos jelszavakkal propagálta a fokozott lentermelést, mint: „A virágzó lentől a hófehér vászonig,"[66] hogy elfeledtesse a parasztasszonyokkal az igényelt nehéz többletmunkát, és azzal csábítsa őket, hogy szekrényüket saját fonású szövésű lennel tölthetik meg – nemes célra. Kétségtelenül hozzájárultak e jelszavak ahhoz, hogy „négy év alatt a termőterület mintegy tízszeresére nőtt",[67] és ezzel az igényeket 80%-ig fedezni lehetett. – Ilyen propagandafogás volt többek közt az „ingyenesen és önkéntesen telepített 2000 hektár len",[68] ami 1936-ban az „Adolf Hitler lenadomány" keretében realizálódott. E len betakarításánál a falusi ifjúság is akcióba lépett;[69] egyenesen kultuszt űztek ebből az „Adolf Hitler lenből," amelynek felhasználási célja egyértelmű volt: „3330 km katonai zsávolyt és 2 1/2 millió tiszta len törölközőt 3,4 millió RM összértékben"[70] tűztek ki célul. Másutt még precízebben: „Ennek az adománynak az lesz az eredménye, hogy minden katona zsávolyruhájához anyagot szőhetünk."[71]

Az 1936-os év legnagyobb paraszti rendezvényén, a bückebergi „aratási hálaünnepen" „egy oklevél kíséretében átadták a Führernek a német nép lenadományát";[72] a résztvevők emléklapot kaptak, amely „a falat díszítve . . . a késői nemzedékeket emlékeztetni fogja elődeik áldozatára".[73] Értettek tehát ahhoz, hogy a parasztasszonyok számára még egy ilyen akciót is csábítóvá tegyenek, amit Darré utóda, H. Backe a 4. birodalmi parasztgyűlésen generálisan ki is mondott: „Ha e feladatok (a termelési csata – S. J.) teljesítése elé nehézségek tornyosulnának, egyet ne felejtsenek el soha: a végcél a népért végzett munka" – értsd: a Wehrmachtért.[74]

A kender volt a másik rostnövény, amely a fasiszták háborús előkészületei szempontjából fontos volt – ezzel újra főleg a parasztasszonyokat terhelték.[75] 1937-ben a

[64] A lentermelés növekedése: 1933 3 100 t
1935 15 000 t
A kendertermelés növekedése: 1933 210 t
1935 2 600 t (NS-Landpost 1936/8.)

[65] NS-Landpost 1936/4.

[66] Landfrau 1935/28, 345. l.

[67] Uo. 1937/30, 56. l.

[68] Uo. 1936/29, 183. l.

[69] NS-Landpost 1936/28.

[70] *Caesar-Weigel* 1937, 17. l. – Az adatok az „Adolf Hitler lenadományról" 800 000 RM-től (NS-Landpost 1936/28) 3,4 millió RM-ig (Caesar-Weigel) tudósítanak.

[71] Landfrau 1936/29, 524. l.

[72] Az NS-Landpost 1936/28 „A falusi ifjúság nagy bevetése" címmel számol be az „Adolf Hitler len" aratásáról: „Az elvetett len learatása küszöbön áll. Mivel a parasztokat az idei gabona áldásának megmentése teljesen leköti, a falusi ifjúság állt elő a len betakarítására. A falu ifjúsága a helyi parasztifjúsági vezető irányításával hétvégén vagy vasárnaponként zárt csoportokban fogja learatni az egyes lenföldeket. A learatott len kiterítését, szárítását és összegyűjtését is a falu ifjúsága végzi." A lap beszámol arról is, hogy a lent a falvakban ünnepségek keretében adták át.

[73] Az „Emlékeztető lap"-pal kapcsolatban az NS-Landpost 1936/16 megjegyzi: „Egyetlen parasztházból sem szabadna a jövőben hiányoznia ennek az emlékeztető lapnak."

[74] Landfrau 1937/30, 172. s köv. l.

[75] „A kendertermesztés a Német Birodalomban jelentéktelen területre zsugorodott össze, mivel a külföldi kenderrel, jutával, szizállal stb. nem állta a versenyt." 1936-ra 5154 ha termőterületet említenek (vö. Meyers Lexikon 1938, 5. k. 825. l.). Az NS-Landpost 1935-re 4500 ha-os termőterületről ír, s ezzel 99%-os lenterület-növekedést ad meg (1934 = 336 ha) NS-Landpost 1936/13).

belföldi termelés az igények 14%-át fedezte.[76] (Ellentmondásosnak tűnik, ha azt olvassuk, hogy a rostnövények erőszakolt telepítése érdekében 120 000 ha föld ment veszendőbe az „élelmezési szabadság" szempontjából, és hogy e terület „a következő évek folyamán még megduplázódik".)[77]

A textilnyersanyagok termelésének fokozása kapcsán emlékeztettek a juhtartás fejlesztéséből adódó lehetőségekre is. Egész lapidárisan: „. . . ha minden parasztasszony akár csak 2–3 birkát tart az eddigi semmi helyett, gyapjútermelésünk növelése könnyű lesz".[78] A Die deutsche Landfrau ilyen címekkel propagálta a gyapjúhozam növelését: „Mit esznek juhaink a legszívesebben? ", „Egy juh praktikus értékesítése," „Saját készítésű tűzött paplan birkagyapjúból," „Juhsajt készítése" stb.[79] Ilyen propagandaeszközökhöz kellett nyúlni, mivel Németországban a juhtartás Franciaországhoz vagy Nagy-Britanniához képest régóta csekély volt.[80] – Egyidejűleg szigorú gyapjúbeszolgáltatási kötelezettséget léptettek életbe, olyannyira, hogy a kis juhtartók számára még azt is megtiltották, hogy gyapjújukat kendőkre, kötőfonalra cseréljék, illetve háziipari üzemekben fonassanak.[81]

1936-ban közli az NS-Landpost az első „győzelmi jelentéseket": „Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a német gyapjútermelés az 1933-as 14 000 tonnáról 1935-re 16 000 tonnára nőtt."[82]

E téren is „Führer-adományt" propagáltak a sajtóban és más eszközökkel: „A Reichnährstand asszonyai hálából a Wehrmacht megalkotásáért . . . azt tervezik, hogy a Führernek a Bückebergen saját termelésű gyapjúból készült harisnyaadományt jelentenek be a katonák számára."[83] A Die deutsche Landfrau még a kötni szándékozott katonaharisnyák pontos méreteit is megadta.[84] – „A falusi asszonyok, akik bőven el vannak látva munkával, akik az utóbbi hónapokban napról napra a földeken álltak helyt valamely termény betakarításában, . . . csendben és szerényen" 120 000 pár harisnyát, valamint nyers- és kötőgyapjút ajánlottak fel.[85] „Lenyírták saját juhaik gyapját, megfonták, és a világos nyári estéken harisnyákat kötöttek belőle."[86] Egyedül a bajor parasztasszonyok 56 000 pár harisnyát ajánlottak meg a Wehrmachtnak.[87] Ezt a harisnyafelajánlást is kiaknázta ideológiailag a Die deutsche Landfrau 1936-ban: „A négergyerekeknek harisnyát kötő asszonyból német anya lett, aki gyermekeit jellemerőre és harckészségre neveli Németországnak."[88]

[76] Landfrau 1937/30, 208. l.
[77] NS-Landpost 1936/50.
[78] Landfrau 1937/30, 208. l.
[79] Uo. 1935/28, 209. s köv. l., 244. l.
[80] Vö. Deutsche landwirtschaftliche Presse 1933/60, 126. l.
[81] Vö. *Steinberger* 1935, 74. l.
[82] NS-Landpost 1936/8.
[83] Landfrau 1936/29, 374. l.
[84] Uo.
[85] NS-Landpost 1936/44.
[86] Uo.
[87] Uo. – A bajor parasztnők harisnyaadományáról így ír a Die deutsche Landfrau (1936/29, 781. l.): „. . . a bajor parasztszövetség a parasztnőkhöz fordult, hogy a lenadomány kiegészítéseképp, amelyet a parasztszövetség az aratási hálaünnepségen a Führernek át fog adni, kössenek erős harisnyákat hadseregünk gyakorlóruháihoz".
[88] Landfrau 1936/29, 671. s köv. l.

1937-ig mégis csak a teljes gyapjúszükséglet 9%-át sikerült Németországból fedezni.[89] Ezért a parasztasszonyoknak angóranyulak tartását ajánlották, amelyek 1937-ig állítólag 50 000 kg gyapjút adtak.[90]

„A termelési csata fogalma nemcsak a többtermeléssel kapcsolatos intézkedéseket fogja át, hanem a termékek ésszerű felhasználását is,"[91] és parasztasszonyoknak épp a házi és készletgazdálkodás kereteiben kellett jelentősen hozzájárulniuk az „élelmezési szabadsághoz". Ugyanis „az állami és magán-készletgazdálkodás fogja döntő mértékben meghatározni a termelési csata végeredményét. Tekintve a parasztasszony nagy befolyását a paraszti üzem egész menetére, elsősorban tőle kell megkívánni, hogy ezt a felismerést teljes mértékben magáévá tegye és tényked ését ahhoz igazítsa".[92]

1936-ig 172 000 tanfolyamon 520 000 asszonyt oktattak ki „a termelési csata eredményeire és céljaira".[93] A tanfolyamokat főleg a belföldi termékek felhasználásával kapcsolatos kurzusok töltötték ki, a tulajdonképpeni házimunka témája kevés teret kapott.[94]

A termelési csata a háztartás terén vasfegyelmet jelentett a kiegészítő élelmiszerek felvásárlásában, illetve lemondást minden tartalékképzésről az élelmiszerek, textíliák és más szükséges cikkek terén. A parasztcsaládot kizárólag saját gazdaságának termékei kellett volna táplálják. Amellett a parasztasszonynak számos takarékossági irányelvre kellett figyelemmel lennie és megfelelő takarékossági recepteket betartania. Semmi sem mehetett veszendőbe a háztartásban, ezt „meggátolta" a „10 parancsolat – harc a megromlás ellen".[95]

A nácik a pótanyagokat is propagálták, és idillikusan állították be a „természetes" anyagokhoz való visszatérést, sőt megideologizálták: a „jól nevelt" parasztasszony lakása, fehérneműje és ruhái ápolásához saját főzésű szappant használt, a mosott ruhát reszelt krumpliból készített keményítővel kezelte. A nagymosáshoz esővizet gyűjtött, hogy még saját készítésű szappanával is takarékoskodjék, és érzékeny anyagok mosásához krumplilevet használt. – Egészen természetes, hogy a nemzeti szocialista parasztasszony maga állította elő a ház textíliáit: a szekrény tele lenvászonnal, amely saját „rögön" termett; maga fonta-szőtte – ezt tűzték ki a büszke parasztasszony elérni vágyott céljául –, éppúgy, mint a tollasládát. A saját fonású gyapjút növényi színezékekkel (csarab, moha, dióhéj vagy erdei festéknövények) festette.[96]

[89] Uo. 1937/30, 208. l.
[90] Vö. uo.
[91] Uo. 1935/28, 698. l.
[92] Uo.
[93] Uo. 1936/29, 805. l.
[94] Vö. uo.
[95] Közli: Landfrau 1936/29, 698. l. – A 10. parancsolat: „A megromlás elleni harc a német nép aratási hálája."
[96] A növényi anyagokkal való festést kulturális és gazdasági feladatként propagálták. A Landfrau (1935/28, 720. s köv. l.) széles teret szentelt e témának. Többek közt így ír: „És ezt az időrabló, fáradságos munkát most megint a háziasszonyra kell kényszeríteni? ! Nem helyesebb, ha amúgy is szűkös idejét fontosabb dolgokra használja fel, mint pl. a gyereknevelés – ahelyett, hogy festéknövényeket gyűjtsön és a főzőfazék mellett még a festékesfazekat is a tűzhelyre emelje? ! . . . Erre csak egy válasz adható: itt a lehetőség minden asszony számára az önkéntes szolgálatra. És a szegény, elhanyagolt gyerekek: a szavak nevelő értéke halvány a leány büszke élményéhez képest, aki együttműködhet anyja házimunkájában. Azonkívül a gyerekek biztosan örömmel és buzgón gyűjtenek festéknövénye-

Mindent, ami német földön termett, nagyra értékeltek. Így a parasztasszonynak a külföldi fűszerek pótlására kertjében német füveket kellett termesztenie, tealeveleket gyűjtenie, gyerekeivel „a csendes erdőben" bogyókat keresgélhetett,[97] mandula helyett (már 1935-ben!) mogyorót használhatott, a citromot borbolyalevél pótolhatta.[98]

A termelési csata továbbá azt jelentette a parasztasszony számára, hogy helyt kellett állnia „a megromlás elleni harcban" – ezt a jelszót a nácik minden eszközzel propagálták, a vidéki asszonynak kulcsszerepet szántak benne, mivel ő volt az, akinél „az élelmiszerek szortírozása és raktározása rögtön elkészültük után történik, és így a parasztasszony felelőssé válik a városi háztartások élelmezésében".[98a] Mindenütt idézték az élelmiszerek megromlása révén előállt évi másfél milliárd márkás veszteséget, sőt elrettentő példaképpen külön e célra rendezett kiállításon is demonstrálták. Erről a kiállításról, amely 1936. október 23-ától 30-ig volt látható Kölnben, így írnak: „Az asszony megkapja sajátos harci feladatait, gondoskodik a háztartásban a tartalékképzés és felhasználás során az élelmiszerek maradéktalan felhasználásáról."[99] A sajtó és a rádió gondoskodtak „irányelvekről hazai termékek célszerű felhasználására" áttekinthető receptszolgálattal a széles közönség számára.[100] – A „birodalmi parasztvezető igazgatási hivatala" 1937-ben brosúrát adott ki az alábbi címmel: „A termelési csata jelentése: a javakat szaporítani. A romlás elleni harc jelentése: a károkat megelőzni."[101]

A fasiszta vezetők számára másodlagos volt, hogy egyértelműen a hadigazdálkodásra orientált követeléseikkel az amúgy is határtalanul kihasznált parasztasszonynak a munkák milyen tömegét varrták a nyakába. A háztartás semmilyen tekintetben nem tartott lépést az idővel. Egyáltalán nem kielégítő segédeszközeivel nem felelhetett meg a kor követelményeinek. H. Caesar-Weigel így nyilatkozott: „A vidéki asszonyokat annyira leköti napi munkájuk, hogy nincs idejük elgondolkodni afelől: háztartásuk korszerű (a fasiszta autarkiás törekvésekre orientált – S. J.) átállítása, akár kis házi változtatásokkal is, milyen nagy könnyítéseket jelentene."[102] Következésképp a parasztasszonyokkal szemben támasztott, részben teljesen értelmetlen és időrabló követelmények pótlólagos erőkihasználással jártak, amely többet húzott ki belőlük, mint a megelőző évszázadok. A fasiszta vezetés a „termelési csatával" brutálisan figyelmen kívül hagyta a parasztasszonyok fizikai és pszichikai teljesítőképességét; egyedül csak a jövendő háborús gazdálkodás biztosítása volt a célja. Amiért a parasztasszony 1939-ben még „békésen dolgozhat és alkothat" (gürcölhet – S. J.),[103] „legyen bensőséges hálával",[104] „szerénységgel és alázattal eltelve

---

ket, ha egyszer megismertették velük azokat. Végül is minden munka időt igényel. De nem áldozzuk-e szívesen ezt az időt, ha ezáltal olyan nagy eszmei és anyagi értékeket teremthetünk, mint éppen a szövéssel, fonással és festéssel? "

[97] Vö. Landfrau 1937/30, 552. s köv. l.

[98] A Landfrau (1935/28, 552. l.) így propagálja a citrompótlást: „Aki úgy vélekedik, hogy a citrom tulajdonképpen 'pótolhatatlan', annak adjunk néhány csepp rebarbaralevet, hogy egyszer s mindenkorra kigyógyuljon tévedéséből . . . A Reichsnährstand közleményei már utaltak rá, hogy sem üdítő italokhoz, sem salátához, majonézhez vagy ételízesítéshez és tartósításhoz nem vagyunk citromra utalva, hanem elég, ha csak hazai termékeket használunk."

[98a] NS-Landpost 1936/39.

[99] Landfrau 1936/29, 697. l.

[100] NS-Landpost 1936/4.

[101] Landfrau 1937/30, 686. l.

[102] *Caesar-Weigel* 1937, 7. s köv. l.

[103] Landfrau 1938/31, 524. l.

[104] Uo.

feladataival szemben",[105] amelyeket „a nagy gazdaság, Németország"[106] követel tőle. A Die deutsche Landfrau az irónia csúcsára emelkedik, mikor így ír:

„Tudjuk, hogy a német parasztnépet Göring a négyéves terv válogatott magjának szemelte ki, és hogy tőlünk egészen határozott tartást és teljesítményt várnak el... Mi német vidéki asszonyok büszkék vagyunk arra, hogy ehhez az elithez tartozhatunk, és vele menetelhetünk."[107]

3. Alapvető szükségletek

3..1. Táplálkozás

Bizonyos prof. Flößner a „birodalmi egészségügyi hivatal"-ból 1936-ban így ír cikkében „A falusi táplálkozásról": „Ma feltétlenül meg kell szabadulnunk attól a nézettől, hogy a parasztok táplálkozása mindig jó és célszerű..."[108] Éppen a paraszti gazdaságnak kellett a fasiszta Németországban a célul kitűzött „élelmezési szabadság" követelményeihez felzárkóznia és a fogyasztási megszorításokhoz alkalmazkodnia. A parasztasszonynak jutott a nehéz felelősség, hogy családja táplálását összeegyeztesse az élelmezéspolitikai normákkal. A városi háziasszonnyal szemben saját termésű élelmiszerekkel kellett megoldani a család élelmezését, így teremtve meg „a dolgozó birtokközösség fizikai teljesítőképességének előfeltételét".[109] Terjedelmes, demagóg felvilágosító akciók oktatták ki a német élelmezési autarkia és fogyasztási korlátozások szükségességéről, hogy belássa: húst és zsírt a saját kertjéből vett zöldségfélékkel pótolva kell megtakarítania.[110] Minden tanfolyam, tanácsadás, ismertetés stb. egy célt szolgált; ahogy a Rheinisch-westfälische Bergwerkszeitung írja 1933. VI. 12-én:

„átállás egy sokkal egyszerűbb életvitelre a belföldi termékek bázisán... Kenyér és burgonya terem annyi, hogy minden lakosnak megvan a fejadagja; a húsfogyasztást valamelyest korlátozni kell, és a zsírfogyasztást erősebben korlátozni. Amellett a külföldi élelmiszerek erős megszorítással használhatók csak fel. Ugyanez vonatkozik a legtöbb egyéb termékre is... Az életvitelt le kell csavarni".

Az ehhez szükséges gigantikus propagandakampány igazolása egy másik helyen: „Ez idegeket kíván, és a Propagandaminisztérium tudni fogja, hogy kell azokat előteremteni."[111]

H. Backe, a későbbi „birodalmi parasztvezető" nem szégyellte nyíltan nevén nevezni a fasiszta élelmezési politika céljait és szándékait: „Mivel élelmiszergazdaságunkat kezdettől fogva arra állítottuk rá, hogy egy háborús konfliktus esetén a német népet lényegében a német rögből élelmezzük; minden rendszabály 1934 óta gyakorlatilag a

[105] Az 1935-ös düsseldorfi „Asszony és nép" kiállítás megnyitóján a „birodalmi asszonyvezetőnő" így beszélt: „A kiállítás tegye az asszonyokat szerénnyé és alázatossá az előttünk álló feladatokkal szemben, amelyeket csak a legszigorúbb fegyelemmel, szellemi töltéssel és természetes életmóddal felvértezett asszonyfajta teljesíthet" (Frauenkultur 1935/39, 12. l.).

[106] Vö. Landfrau 1937/30, 271. l.

[107] Uo. 1937/30, 2. s köv. l.

[108] Uo. 1936/29, 497. l.

[109] *Caesar-Weigel* 1937, 8. l.

[110] Vö. Landfrau 1936/29, 497. l.

[111] Idézve: *Steinberger* 1935, 95. s köv. l.

totális háború rendszabályának tekintendő."[112] Ezeket a rendszabályokat az RN irányította, amelynek állandóan pontos áttekintése volt a termelésről és a fogyasztásról.[112a] Így aztán a fasiszta uralom kezdetétől fogva sikerült a fogyasztást fokozatosan oly módon korlátozni, hogy igazodjék a mindenkori termelési szinthez. A fogyasztó azonban elsősorban a hadiipar volt, nem pedig a lakosság – ahogy H. Schacht egy, a Német Akadémián 1938-ban tartott beszédében szégyentelenül ki is nyilvánította: „Mennél kevesebb a fogyasztás, annál több jut a fegyverkezésre."[113] Göring számára is egészen maguktól értetődőek voltak „bizonyos korlátozások" már 1936-ban, a négyéves terv meghirdetésekor. Azt követelte az asszonyoktól, hogy „. . . elsősorban mindig az évszaknak megfelelő ételeket tűzzenek az étrendre, amelyek kaphatók, amelyeket a saját nemzeti termelés pillanatnyilag nyújtani tud".[114]

A náci vezetőség ettől fogva a fogyasztás irányításának keretében a házi étrendet is megszabta. A német lakosságnak „politikus gyomrot" kellett kifejlesztenie. A koszt változó összeállítása mellett, amelyet egyre inkább „zsírtalanítottak", a takarékosság maradt szinte a legfontosabb tényezője a táplálkozásnak, mivel „1% megtakarítás az élelmiszerek elkészítésénél már majdnem évi 200 millió RM nyereséget jelent".[115]

1936-ban a Konjunktúrakutató Intézet még irányelveket is adott ki „a népgazdaságilag kívánatos élelmiszerfelhasználási korlátozásokról, . . . amelyeket minden körülmények közt figyelembe kell venni".[116] Eszerint a legfontosabb élelmiszereket 3 kategóriába sorolták:

1. olyanok, amelyeknek fokozott fogyasztása népgazdaságilag kívánatos: burgonya, cukor, fölözött tej és termékei, árpa, árpagyöngy, zabpehely, szágó, belföldi zöldségek (mint kelkáposzta, sárgarépa), hal (a fehérjeszükséglet kielégítésére), ürü- és nyúlhús stb.;
2. olyanok, amelyeknek változatlan fogyasztása kívánatos: mint kenyér, péksütemények, rozsliszt, tojás, disznóhús, teljes tej, belföldi és déligyümölcsök; valamint
3. azok az élelmiszerek, amelyeknek fogyasztását korlátozni kellett, pl. vaj, zsír, marhahús, borjúhús, szalonna, margarin, importált zöldségek, zsíros sajtok, étolajak.[117]

Ehhez a fogyasztási kerethez naptárt mellékeltek, „amely felvilágosítást ad az egyes élelmiszerek évszakonkénti bőségéről és hiányáról".[118] Reklám és propaganda tehát pontosan közölték a fogyasztóval: mely évszakban milyen élelmiszereket fogyaszthat.

Az ilyen akciók sikere mindenekelőtt „a váratlan megjelenésen, az egységes végrehajtáson, valamint a rövid és találó jelszavakon" múlik: „Száraz kenyér – piros orca!; Ha halat eszel, karcsú, friss leszel!".[119]

A táplálkozásgazdasági propaganda mellett fontos szerepet játszottak a kiállítások, főzőtanfolyamok, kurzusok és a receptszolgálat is. Ennek a takarékos táplálkozást erőltető náci propagandának a kivitelezője a Német Nőszövetség „Népgazdaság – Házigazda-

[112] Idézve: *Denecke* 1972, 318. s köv. l.
[112a] Vö. I. fejezet 2. 1. pont.
[113] Idézve: *Kuczinsky* 1964, 103. l.
[114] Dokumente z. dt. Geschichte 1936–1939. 1977. 35. l.
[115] *Steiner* 1938, 105. s köv. l.
[116] Vö. NS-Landpost 1936/50.
[117] Uo.
[118] *Schürmann* 1941, 362. s köv. l.
[119] Uo.

ság" részlege volt az RN-nel és a Birodalmi Népegészségügyi Munkaközösséggel együttműködve.

Ami az össznépességet illeti, az kevesebb zsírt és fehérjét, kevesebb tojást, zöldséget és gyümölcsöt fogyasztott, úgyhogy a fasiszta vezetőség „eredményt" könyvelhetett el. A mennyiségi korlátozás mellett számos élelmiszernél minőségi romlással is számolni kellett, úgyhogy egyetérthetünk J. Kuczynski értékelésével: „Egészében véve a fogyasztás a fasizmus idején mind kalóriában, mind vitaminokban mérve, csökkent . . . "[120] „Egészen egyértelművé válik a fasiszta mezőgazdasági politika belső tartalma, ha arra gondolunk, hogy a táplálkozási szintnek ez a csökkenése akkor következett be, amikor a mezőgazdasági termelés magasabb eredményeket produkált."[121]

A kedvezőtlen gazdasági viszonyok a kis- és középparaszti gazdaságokban csak szerény életmódot tettek lehetővé.[122] A parasztcsalád már évtizedek óta megszokta, hogy táplálékát lehetőleg saját gazdaságában állítsa elő. Így a táplálkozás átállítása, amit a fasiszta önellátási politika a lakosságra kényszerített, vidéken általában nem volt olyan határozott, mint a városi háztartásokban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vidéki lakosság táplálkozási viszonyai jobbak lettek volna.[123] A Frauenkultur c. folyóirat 1938-ban így ír a Rhön-vidékiekről: „Mivel még nemrég hiányzott a megfelelő iskolázás, és a meggyökeresedett szokások és előítéletek nagy szerepet játszottak; a táplálkozás

[120] *Kuczynski* 1964, 119. s köv. l. a következő adatokat közli az élelmezési szinthez:

Élelmiszerfogyasztás, fő/kg:

Áru	1932	1938
Hús	42,1	47,5
Tojás (db)	138	124
Hal	8,5	11,9
Sajt	5,2	5,5
Tej (liter)	120	125
Vaj	7,5	8,8
Margarin és egyéb szintetikus növényi zsírok	11,9	9,7
Disznózsír	8,5	8,3
Fehérjék összesen	27,9	26,8
Búzaliszt	44,6	51,9
Rozsliszt	53,5	53,0
Rizs	2,9	2,4
Burgonya	191,0	182,9
Protein összesen	292,0	290,2
Zöldség	47,3	47,0
Gyümölcs	38,8	27,3
Gyümölcs és zöldség összesen	86,1	74,3

Vö. még: Statistisches Handbuch von Deutschland 1928–1944, 488. l.

[121] *Kuczynski* 1964. 119. s köv. l.

[122] Vö. I. fejezet 139. jegyzet.

[123] Vö. *Steinberger* 1935. 95. s köv. l.

szintje messze van attól, amit ma az orvosaink megkövetelnek;"[124] Württembergből pedig így tudósítanak 1939-ben: „A falusi lakosság hangulata ... egyenesen katasztrofális ... Az élelmezési hivatalok ... naponta a legrosszabb fajta fenyegető leveleket kapják ... A hangulatot általában a nem kielégítő zsírfejadag is befolyásolja."[125]

A parasztasszonyt nem annyira a rosszabbodó élelmezési helyzet sújtotta, mint inkább az a körülmény, hogy a munkák tömege miatt alig jutott szabályos étkezésekhez. „A család élelemmel való ellátásának jellemzője a sietség. A sietség miatt a parasztasszony alig jut hozzá, hogy nyugodtan egyen. Ő ül utoljára asztalhoz, és gyakran először kel fel ... Ez a kapkodása gyakran eredménytelenné teszi a táplálékfelvételt."[126]

A paraszti táplálkozásmódot vizsgálva kitűnik, hogy fő tényezői: burgonya, kenyér, tej- és gabonatermékek – vagyis azok, melyeknek fogasztása az „élelmezési szabadság" keretében kívánatos volt: „A paraszti ételek egyszerűek és nem nagyon változatosak ..."[127] Általában ötször étkeztek.

A nap első étkezése egész évben egyforma volt: kávé, pl. saját pörkölésű árpából, tejjel és cukorral, hozzá fekete kenyér (vaj nélkül!); többnyire csak vasárnap jutott fehér kenyér. „A zsemle élvezete valami rendkívülit jelentett."[128]

Tízóraira, amely nem volt általános, fekete kenyér volt túróval, vajjal, ritkábban kolbásszal vagy lekvárral; innivaló kávé vagy must.

A főétkezés az ebéd volt. Fő fogásokként a parasztasszony levest, gombócot, káposztát, tésztákat és főzelékeket készített – a felsorolás sorrendje megfelel az ételek gyakoriságának. Hús ritkán volt. Idő híján a parasztasszony gyakran csak egy-kétszer főzött meleg ételt hetente. „Aratásidőben – legyen az széna, gabona vagy krumpli betakarítása – vagy amikor az asszony a szokásosnál is erősebben van igénybe véve pl. sütéssel vagy mosással; szinte semmit sem főz. Akkor kenyeret és malátakávét vagy kenyeret, kolbászt és sört, vagy kenyeret, kávét és krumplit fogyasztanak ..."[129]

Uzsonnára megint fekete kenyeret ettek vajjal, kolbásszal vagy sajttal, ritkán volt kalács és kávé. A vacsora sokhelyütt megegyezett a reggelivel, néha kávé helyett kakaó volt. Gyakrabban készített a parasztasszony kenyérlevest és főttkrumplit időmegtakarítás végett vagy sültkrumplit, hozzá nyáron uborka- vagy fejessalátát. Sok parasztgazdaságban este tejlevest ettek. Kedvelt vacsora volt még a kenyérleves krumplival és tejjel vagy főttkrumpli és túró.[130]

[124] Frauenkultur 1938/42, 6. füzet 9. l.

[125] Meldungen aus dem Reich 1965, 14. l.

[126] Írja *M. Bidlingmaier* 1918, 105. l. A Hitler-diktatúra a parasztasszonyt még inkább igénybe vette és lehajszolta, úgyhogy a helyzet csak rosszabbodhatott.

[127] Frauenkultur 1938/42, 7. füzet 15. l.

[128] *Münzinger* 1929, 1. k. 421. l.

[129] Frauenkultur 1939/43, 6. füzet 10. l.

[130] *Münzinger* 1929, 1. k. 53. l. a havi táplálkozásra egy 10 hektáros üzemben a következő példákat adja:

Reggel: Kávé fehér vagy fekete kenyérrel.
Délben: Metéltleves, savanyúkáposzta, pirított krumpli.
Becsináltleves, sertéssült salátával.
Lencse hússal, galuskával.
Grízleves, vagdalthús salátával.
Krumplifőzelék vagdalthússal.
Kalács kakaóval.
Rizsleves, metélt hússal és savanyúkáposzta.

A Die deutsche Landfrau tartósan fáradozott a paraszti háztartás étrendjének befolyásolásán is, hogy még tovább redukálhassa azt. Folyton takarékossági recepteket adott: a parasztasszony hús helyett több főzeléket adjon, hiszen „a főzelékfogyasztás a paraszti háztartásban rendkívül csekély"[131] – elsősorban valószínűleg azért, mert a parasztasszonynak az egyes fogások elkészítésére kevés ideje volt. Több növényi ételt kellett tehát fogyasztani, ennek megfelelően új és ismeretlen ételeket ismertettek,[132] a paraszti zöldségeskert készítményeiből. Az egytál étel, amit minden német családnak a hónap egy vasárnapján ajánlottak, amúgy is eléggé jellemző volt a paraszti háztartások étrendjére.

De a parasztasszonyok legfőbb kötelessége a saját gazdaságban előállított készítmények felhasználása és a takarékosság volt. Az élelmiszerek tartósításához sokszor vásárolt cukorra volt szükségük, amihez „cukorperselyt" kellett rendszeresíteniük.[133] A Völkische Beobachter azt javasolta, hogy a külföldi fűszereket, pl. az egészborsot, kétszer is használják fel.[134] – Mivel azonban a parasztasszonynak aligha volt ideje elolvasni a takarékossági előírásokat; fel kell tennünk, hogy azokat a legritkább esetben hasznosította.

A fasiszta uralom folyamán fokozatosan romlott a paraszti háztartások élelmezési helyzete is; részben maguk a nácik is be kellett ismerjék a kényszerhelyzetet. Tiszta cinizmus tehát, amikor az RN „Házigazdaság" részlegének 1937-es látogatásáról paraszti üzemekben így írnak: „. . . mindnyájunkat eltöltött a nehéz élet benyomása, amely itt folyik. Minden szűkösség dacára mindenütt barátságos arcokat láttunk".[135]

Csak a háborús élelmiszerjegyek kiadásakor kezdtek a nácik a vidéki népesség munkaerejének és munkakedvének megcsappanásától félni, ezért az „önellátók"-nak nagyobb fejadagokat engedélyeztek, mint a „normál fogyasztóknak".

Grízleves, borjúhús pirított krumplival stb.
Uzsonna: Kenyer, sajt és lekvár.
Kenyér, vaj, sajt és lekvár.
Tükörtojás és lekvár.
Kenyér, kolbász és lekvár.
Füstölthús, kenyér és lekvár.
Vajaskenyér és lekvár.
Kávé és kalács.
Este: Kávé fehérkenyérrel.
Tejfelleves krumplival és tej.
Pirított metélt, tojás és saláta, tea.
Kávé és kalács.
Kávé pirított krumplival.
Kávé feketekenyérrel és sóssütemény.
Kenyérleves krumplival és tej.
Pirított burgonya hússal.

[131] Frauenkultur 1938/42, 7. füzet 15. l.

[132] Vö. Landfrau 1936/29, 119. l. – A folyóirat példákat hoz: „Egy délnémet heti étrend meleg hónapokra" (472. l.), „Egy északnémet étrend" (539. l.), „Tengerihal-ételek" (505. l.). Különböző kenőkolbász-recepteket ajánl: krumpli-kenőkolbász, krumplikolbász, krumplis-májas kolbász, főttkolbász, zsemlésmájas kolbász, fehérkolbász stb. (Landfrau 1939/32, 760. l.)

[133] A „cukortakarékpénztár" jelentése: minden, az év folyamán kiürült befőttesüveget cukorral megtölteni. (Landfrau 1936/29, 184. l.)

[134] Völkischer Beobachter – Tanácsok, 11. l. (é. n.): „Fűszer- és borsmagvakat duplán felhasználni."

[135] Landfrau 1937/30, 697. l.

3.2. Ruházkodás

A vidéki és városi asszonyokat nemcsak arckifejezésük vagy frizurájuk különböztette meg; mindenekelőtt a többnyire divatjamúlt és sötét színű ruházat jellemezte a parasztasszonyok külső megjelenését. Az ok itt is elsősorban a kis- és középparaszti asszonyok igen szerény, majdnem szűkös életvitele, amely nem adott pénzügyi lehetőséget, hogy gyakran vegyenek új ruhát. Ha mégis vásárlásra került sor, a parasztasszony saját magára legutoljára gondolt.

A másik ok a náciknak az a szándéka, hogy a parasztság napi viselete a fasiszta állam, világnézet és életfelfogás melletti színvallás legyen. Különös súlyt helyeztek arra, hogy „a parasztságot mint egészet a népen belül kiemeljék", és a paraszti öntudatot erősítsék.[136] A sajátos ruházatot – amely viseletnek is tekinthető – ezért nem volt szabad „divatőrületté hamisítani", fel is hívták a parasztasszonyokat, hogy „őrizkedjenek a konfekció, azaz készruha vásárlásától".[137] A kézi szövésű anyagokból kellett szoknyát és nyári ruhát készíteni, „mert ezek tiszta, valódi paraszti jellegűek".[138] Csak blúzokhoz használtak csalánszövetet vagy műselymet, hogy így devizát takarítsanak meg.[139] A Die deutsche Landfrau számos cikkben reklámozta a „paraszti ruházatot": „Kézi fonású szövésű gyapjúból és vászonból fog a parasztasszony mindig újra ruhákat alkotni, amelyek a legjobb értelemben tősgyökeresek."[140] Hogy ezekhez a lent a saját földjükön kellett megtermelni, azt magától értetődőnek tekintették.

Már jóval az első világháború előtt végbement a parasztasszonyok ruházkodásában az a változás, amelynek folyamán a saját készítésű vászon és gyapjú textíliákat fokozatosan felváltották a boltban vásároltak; ezt most a fasiszta Németországban vissza kellett volna csinálni. Amellett a parasztasszonyok gyakorlati okból váltak meg a saját szövésű ruhától, „mert nyáron túl nehéz, és átizzadva nehezen szárad meg", ahogy A. Münzinger tanulmányában erről tudósít.[141] De már M. Bidlingmaier gazdasági okokat állapíthatott meg Klein-Aspach és Lauffen württembergi községeket vizsgálva:

„Klein-Aspachban a ruházati nyersanyagok előállítása jószerével megszűnt ... a nyersanyagtermelés kisüzemi módszerekkel túl drága lett ... Ez a változás – saját készítmény helyett áru – súlyos következményekkel járt a paraszti ruházkodásban. Nemcsak a népviselet feladásához járult hozzá, de mindenekelőtt a ruhadarabok gyors elhasználódását jelenti, mert a vásárolt anyag nem hasonlítható össze a régi lenvászonnal tartósság szempontjából. Ezzel a parasztházban folyó fonás – az anyag előállítása – helyébe a ruhák és fehérneműk összeállítása – az anyag továbbfeldolgozása – lép."[142]

Lauffen vonatkozásában ugyanilyen helyzetet vázol 1918-ban: „... a ruhaanyagok mindenfajta előállítása megszűnt. A rokkák 15–20 éve nem surrognak. Ezzel szemben erősen elterjedt a ruhadarabok önálló készítése".[143] A. Müznzinger 1929-ben mindezt

[136] Vö. *Küttner* 1970, 72. l.
[137] *Wagner* 1932, 189. l.
[138] *Caesar-Weigel* 1937, 160. s köv. l.
[139] Landfrau 1937/30, 697. l.
[140] *Münzinger* 1929, 2. k. 841. s köv. l.
[141] *Bidlingmaier* 1918, 107. s köv. l. – A szerzőnő a saját fonású lenvászon előállítási költségét méterenként 0,90 márkában adja meg.
[142] Uo. 115. l.
[143] *Bidlingmaier* 1918, 115. l.

így egészíti ki: „A mai nemzedék elutasítja ezt a saját készítésű fehérneműt, a vásároltat részesíti előnyben, amely városiasabb."[144] Ennek fejében a gyorsabb elhasználódást sem bánták.

Végül is a napi munkakörülmények késztették a parasztasszonyokat arra, hogy a saját maguk fonta népviselettel egyre inkább felhagyjanak, és praktikusabb, bár hamarább elhasználódó ruhákat vegyenek fel. E progresszív folyamat teljesen érthető, és megfelel a paraszti életviszonyok fejlődése objektív törvényszerűségeinek. Amit viszont a német fasiszták követeltek – gazdasági és ideológiai okokból –, az minden tekintetben visszalépést jelentett.

A hitleri reklám és propaganda folyamatosan a vidéki asszonyok „paraszti büszkeségére" hivatkozva azt követelte, hogy „... a téli hónapokat még inkább mint eddig a fonás, szövés, kötés, varrás és foltozás tevékenységével töltsék ki a családtagok számára".[145] Ez újra csak többletmunkát jelentett a parasztasszonyoknak. De erre a náci vezetőség a maga autarkiás törekvéseinek keresztülvitele során a ruházkodás vonatkozásában sem volt tekintettel – ellenkezőleg: „A textilnyersanyagok takarékos felhasználásának mai (1936 – S. J.) szükségszerűsége a vidéki asszonyra azt a feladatot rója, hogy minden fehérneműt és ruhadarabot különösen óvjon, hogy azok minél tovább használhatók maradjanak,"[146] így szól a parasztasszonyok folyóiratában megjelent precíz foltozási, stoppolási és kötési útmutató bevezetője.[147]

A saját fonású és szövésű paraszti ruházat progpagálása a fasiszta Németországban a rokka és a szövőszék reneszánszát eredményezte. Amellett a házi fonásnak az autarkiás és „a város civilizációs javaival"szembeállított „tősgyökeres ruházkodáson" kívül: „kulturális", azaz ideológiai funkciója is volt, „mivel a fonás és szövés a germán paraszt legősibb házimunkái közé számít".[148] Ezeket reaktiválandó, Darré 1934-ben az összes tartományi parasztszövetségekkel összeíratta a szövőszékeket. Ezt körrendelet előzte meg, amely ezeknek a munkaeszközöknek üzemen kívül helyezését vagy megsemmisítését azonnali hatállyal megtiltotta. Az eredmény két különböző forrás szerint a következő képet mutatja: az Odal összesen 128 000 szövőszőket említ a Német Birodalomban, ebből 47 000, vagyis 28,9% üzemel.[149] Az NS-Landpost a paraszti üzemek szövőszékeinek számát 105 ezerre teszi, ennek kétharmadát használják.[150] A túlnyomóan paraszti gazdasági struktúrájú területek mutatták fel a legnagyobb szövőszék-sűrűséget.[151]

A számlálás a szövőszékek érthetően feltartóztathatatlan országos visszaszorulását tanúsította; ez épp elég ok volt a náci vezetőségnek arra, hogy még jobban belesulykolja minden vidéki asszonyba „a fonás és szövés értékét". A Die deutsche Landfrau feldicsért mindent, ami a házi készítésű ruházat felélesztéséhez hozzájárulhatott: az NS-Nőszövetség „szövőszobáiban" „fonóesteket" rendeztek, amelyek „a német haza és a német történe-

[144] *Münzinger* 1929, 2. k. 841. l.
[145] *Küttner* 1970, 61. l.
[146] Landfrau 1936/29, 777. l.
[147] Vö. Landfrau 1936/29, 777., 848. l.; 1937/30, 59. l.
[148] Odal 1936/5, 2. füzet 126. s köv. l.
[149] Uo.
[150] NS-Landpost 1934/43.
[151] Itt Pomeránia, Kelet-Poroszország, Prignitz, Altmark és a Weser középső folyásának vidéke (Hannover, Oldenburg) jártak az élen. – A leggyengébb eredményeket Szászország, Sachsen-Anhalt, Türingia, Schleswig-Holstein és főleg Dél-Németország produkálták.

lem megismerésére is szolgálnak, és . . . hozzájárulnak a népközösség megvalósításához".[152] Sokhelyütt szövőiskolákat rendeztek be, a jelentősebbek: Bückeburg, Rochlitz (Szászország), Hummelshain (Thüringia) és a Kurmärkische Webschule Neumühle (Alsó-Lausitz).[153] Az itt tartott tanfolyamokon a részt vevő nők „nemzeti szocialista világnézeti" iskolázást is kaptak. A tanfolyamok időtartama az egyes iskolákban különböző volt, pl. Hummelshainban 7 nap, Neumühlében 14 naptól 5 hétig. A tanterv Rohlitzban a következőképpen nézett ki: „. . . naponta 8 óra gyakorlat a rokka, szövőszék, kézi szövődeszka („ősi germán") mellett, közben beszélgetés népi kérdésekről stb.".[154] „Praktikus használati tárgyakat: ruhát, kabátkát, kötényt, törölközőt, szőnyeget, sálat, párnát stb." szőttek.[155] Bückeburgban „szövőszoba-vezetőnőket" képeztek, akiknek később falusi szövőtanfolyamokat kellett tartaniuk. Mecklenburgból így tudósítanak: „Az elmúlt télen (1936 – S. J.) toboroztunk először falusi szövőtanfolyamokra. 19 tanfolyam valósult meg, melyeken 179 asszony és leány vett részt."[156] (Itt nagyon érdekes lenne tudni a résztvevők szociális összetételét; feltételezhető ugyanis, hogy a parasztasszonyok részvétele 2 × 8 órás munkanapjuk következtében igen csekély volt.) Ugyanez a tudósítás így folytatja: „Különös örömet azonban a különböző gyermekruhácskák okoztak nekem . . . A fiúk nadrágja erős zöld gyapjúból van, még a nadrágtartók is kézi szövésűek, fonalmaradékból készítve." Kézzel szőtt keresztelői ruhák is voltak, és természetesen „az anya is kézi szövésű ruhát" hordott.[157]

A tulajdonképpeni gazdasági okról így írnak: „A viseletek készítése megtermékenyíti a szövést. (Szoknya: csíkozott láncfonalas szoknya, piros szoknya fekete svédszegéllyel) . . . az asszonyokba belerögződik az anyagtakarékosság követelménye," és „a német nyersanyagú fonalak feldolgozása" kívánatossá válik.[158] 1937-ben jelent meg ez a „győzelmi jelentés": „Mindenütt a falvakban szövőszobák létesülnek, amelyekben újra surrognak a rokkák és kattognak a szövőszékek, és ahol újraéled egy régi népművészet, amely nemcsak művészeti teremtést és alakítást jelent, hanem azonkívül figyelemre méltó szerepet játszik a négyéves tervben."[159]

De a falusi fonószoba-esteket és szövőtanfolyamokat csak átmeneti megoldásnak tekintették, hogy azokat is megnyerjék, akiknek otthon nem volt szövőszékük vagy pénzük a szükséges javításra. Ezért Mecklenburgban 1939-ben 89 nyilvános szövőszobát

[152] A történelem és a haza megismerésének a következőképp kellett végbemennie: „Legyenek azok költőink, hőseink és vezetőink könyvei. Mindenekelőtt A. Hitler Mein Kampf-ját kell megismernie, valamint a birodalmi parasztvezető könyvét: 'Das Bauerntum als Lebensquell der nordischen Rasse' és a birodalmi ifjúsági vezető 'Die Hitlerjugend, Idee und Gestalt' c. művét" (Landfrau 1935/28, 190. l.).

[153] A Hummelshain szövőiskola alapításához: „Türingia tartományi parasztszövetségének I/C osztálya (az RN-é – S. J.) azért rendezett be a türingiai parasztasszonyok és -lányok részére szövő- és pihenőotthont, hogy megmentse a feledéstől a régi, értékes viseletet, hogy a türingiai parasztasszonyok visszanyerjék paraszti kézügyességüket, hogy megtanítsa őket a helyi, sajátos, saját fonású és szövésű ruházat értékelésére . . . " (Landfrau 1936/29, 443. s köv. l.).

[154] Landfrau 1936/29, 266. l.

[155] Vö. Landfrau 1936/29, 443. s köv. l.

[156] Uo. 1937/30, 698. l.

[157] Uo.

[158] Uo. 1939/32, 2. s köv. l.

[159] Uo. 1937/30, 506. l.

rendeztek be 208 szövőszékkel, ahol is 1894 asszony szőtt, 693 szalagszövést végzett és 1260 font.[160]

Az 1938-as königsbergi kiállítás, az „Ostschau" a „Házigazdaság" és „Az asszony" részlegeket, egy szövőszobát stb. mutatott be. A kiállításról beszámoló tudósítás azonban nemcsak örvendezett a számadatok felett. Úgy értékelték ugyanis, hogy mindenekelőtt az asszonyok túlterheltsége, de egyáltalán „a parasztság nehéz gazdasági helyzete" szemben áll a fonás és szövés fellendítésére irányuló kísérletekkel.[161] Féltették tehát – minden propaganda dacára – „a valódi paraszti ruhát", mert csak ott „nem kell aggódnunk többé a valódi paraszti ruháért, ahol a szövőszék a parasztházban visszanyerte tisztességét; ott magától fog nőni . . ."[162] – írja a Landfrau, amely 1937-ben külön „Szövőnők Levélszekrényét" rendszeresített, hogy „a kézi szövés a vidéken folytonosan fejlődjék".[163]

Mégis, hogy kellett kinéznie ennek a paraszti ruházatnak a nácik elképzelései szerint, és mik voltak az előfeltételek viselői számára?

„Az ember ruhájának nem szabadna összefüggések és szellemiség nélküli buroknak lennie; az ember mindig tudatában kéne legyen annak, hogy örökölt értékek hordozója. Őseink vére és szelleme él benne; a parasztősök vére és szelleme azt követeli a parasztembertől, hogy ruházatát ehhez az örökséghez méltóan alakítsa."[164]

1936-ban jelent meg az RN „Megjegyzés a paraszti ruházathoz" c. röpirata,[165] amelyben egyebek közt ez áll:

„Példaképnek az ógermán női ruha kitűnő kiindulási alap: a bő vágott szoknya, amely felfekszik a csípőre, és a szorosan simuló pruszlik hozzászabott ujjakkal vagy ujja nélkül az alatta hordandó felső inggel (blúz).[166] A kötény teszi teljessé a paraszti ruházatot, még a vasárnapi ruhánál sem szabadna hiányoznia." Ékszerek, cipő és harisnya meg kellett feleljenek a ruha jellegének.[167] Ilyen „új paraszti ékszereket" mutattak be a 4. Birodalmi Parasztnapon Goslarban 1936-ban: „. . . a paraszti ékszer példaképe az ősidők formagazdag ékszere: ezüst függő, korong a népvándorlás korából . . . és kettős spirál . . ."[168]

Így akarták elkerülni, hogy a paraszti, germánná kicentizett ruházatot „olcsó tömegáru egészítse ki".[169]

A „Megjegyzésben" bemutatott „valódi" ruházat viselésének előfeltétele azonban elsősorban a parasztnő nemzeti szocialista világnézete volt. Ruházatát távol kellett tartania minden városi befolyástól és a divattól. A „Megjegyzés" szerint: „A paraszti ruházat éppoly kevéssé van alávetve a folytonos változásnak, mint a hagyományos népviselet."[170]

[160] Uo. 1939/32, 2. s köv. l.
[161] Uo. 1938/31, 506. s köv. l.
[162] Uo. 1937/30, 164. s köv. l.
[163] Uo. 698. l.
[164] Idézi: *Küttner* 1970, 72. s köv. l.
[165] A Die deutsche Landfrau (1936/29, 156. s köv. l.) éppúgy, mint az NS-Landpost a paraszti ruházathoz fűzött kommentár teljes előszavát közölte.
[166] A blúzhoz (Landfrau 1935/28, 284. l.): „Mért használjuk csak a francia 'Bluse' kifejezést, mikor egy olyan jó német szavunk van erre a ruhadarabra . . . " – Oberhemd.
[167] Landfrau 1936/29, 157. l.
[168] Vö. NS-Landpost 1936/48.
[169] Uo.
[170] Landfrau 1936/29, 157. l.

Ez viszont feltételezi a „csak értékes, tartós anyagok és tartozékok" alkalmazását,[171] tehát kézi fonásúakét és szövésűekét. Arra törekedtek, hogy „a jelenlegi ruházkodási igények a vidéki stílussal egy nevezőre kerüljenek, egy szabásúvá váljanak, amely egyéni díszítéssel megfelelően változatossá tehető".[172]

Területére vonatkozóan a Wochenblatt der Landesbauernschaft Schleswig-Holstein „Gondolatok a vidéki nép ruházatának újraélesztéséhez vagy újjáalkotásához" címmel[173] így vázolja elképzelését 1934-ben a parasztnők munkaruházatáról:

Reggelre, valamint mezei és kerti munkához pamut, bebújós Idanthren-ruha buggyos vagy félujjal és gombolós pruszlikkal a fiatal nőknek, fejkendővel és hosszú ujjakkal az idősebbeknek. Hozzátartozott továbbá egy sötét „házikötény" bécsi vászonból vagy gyapotból, efölött hordandó kékfestő kötény; aratáshoz fehér zsákvászonból. Fejéshez Idanthren–Stouts kombinációt javasolnak. A mosóvászon fejkendőt háromszög alakban a konty alatt kellett megkötni (istállói munkákhoz sötét, aratási és konyhai munkákhoz fehér).

A vasárnapi és ünneplőruha kézzel szövött kellett legyen – vászonból vagy gyapjúmuszlinból az életkornak és az évszaknak megfelelően. Az idősebb parasztasszonyok komolyabb ünneplője fekete gyapjú volt, a fiatalabbaké fekete viselőszoknya fehér vagy hímzett gyapjúblúzzal. Az öltözet nem lehetett túl szűk.

E ruházat kiegészítői: vízhatlan viharkabát, gumi vagy más esőkabát, fűzős csizma, kötött fekete vagy szürke gyapjúharisnya.[174] A Die deutsche Landfrau is kékfestő ruhát ajánl az északnémeteknek, és tanácsokat ad a parasztasszonyoknak munkaruhájuk elkészítéséhez.[175]

A viselettel mint „a paraszti jelleg és egy közös népi életérzés"[176] kifejezőjével, illetve azzal a jelenséggel kapcsolatban, hogy mégis terjedt a városi áruházak konfekcióruháinak vásárlása,[177] Darré 1936-ban, a 4. Birodalmi Parasztnapon úgy foglalt állást, hogy a népviselet újjáalakítása nem érhető el „intellektuális ládaszimatolók muzeális rekonstrukciós tevékenységével". Ezzel szemben a KdF (Kraft durch Freude) „a viselet hordásának professzionalizálását" követelte „viseleti csoportokkal".[178] Nézetkülönbség volt tehát ebben a viseletkérdésben két fasiszta tömegszervezet között. Idézzük magát Darrét: „A viselet szó (Tracht) összefüggésben áll a vemhes (trächtig) szóval . . . A viselet közvetlen kifejezője az embernek, aki hordja . . . kifejezése annak, ami az ember lenni akar . . . " Viseletet tehát csak a nemzeti szocializmushoz hűségesen ragaszkodó parasztnőknek szabadna hordaniuk.[179] Mecklenburgban különösen igyekeztek, hogy a „birodalmi parasztvezető" fenti elképzeléseinek megfeleljenek, „megkeressék az utat az ősök

[171] Uo.
[172] *Küttner* 1970, 71. s köv. l.
[173] Vö. uo.
[174] Idézve: ugyanonnan.
[175] Landfrau 1935/28, 284. l.
[176] Uo. 1937/30, 136. s köv. l.
[177] Schwarzwaldi, tiroli és bückeburgi konfekcióruházatot kínáltak „fogasról" 42–48-as nagyságban, amit a Landfrau (1936/29, 278. l.) így kommentált: „Mit látunk? Egy szörnyen összeállított „Dreimäderlhaus-salátát", egyes összefüggéseikből kiszakított darabokat, divatoskodóan és botrányosan összefércelve, önkényesen és fantáziátlanul díszítve. Egy visszataszító keverékcivilizáció nemzetközi divattermékei, amely beképzeli magának, hogy a német parasztviselet részletei segítségével 'megfiatalodhat'." – Vö. még *Verhey* 1965, 76. s köv. l.
[178] Vö. *Verhey* 1965, 76. s köv. l.
[179] NS-Landpost 1936/49.

viseletéhez". Egy jelentés így számol be erről: „Azt az alapelvet állítottuk fel, hogy lehetőleg minden parasztasszony, minden parasztlány a viseletét maga szője. A kézzel szőtt viselet egészen másképp lélegzi ki a földszagot (!), a kötődést a hazához, mint egy mégoly szép gyári szövet. Saját lenből és gyapjúból, a maga fáradságával megalkotva, ez ébreszti csak fel a legnagyobb büszkeséget a parasztasszonyban."[180] „A nemzeti szocializmus talaján szilárdan álló", viseletet hordó parasztasszony mutatkozott be évente a bückebergi „birodalmi aratási hálaünnepen". Itt a legkevésbé a kis- és középüzemek parasztasszonyai voltak képviselve, nem ők mutatták be ruházatukat és szellemüket; a nagygazdaságok asszonyai, a Deutsches Frauenwerk, az NS-Frauenschaft és az RN aktívái voltak ezek.

A kis- és középparaszti asszonyoknak mindig is csak két nyári és egy téli munkaruhájuk volt, s azokhoz különböző öreg zubbonyok és szoknyák.[181] Tulajdonképpeni vasárnapi vagy ünnepi viseletről alig beszélhetünk, mivel ezeknek a parasztnőknek csak egy „jobb" ruhájuk volt, ezt vették fel éveken át minden alkalomra, amely néhanapján változatosságot hozott munkás életükbe: keresztelőre, bérmálásra, lakodalomra, évfordulókra, temetésre. Érdemes itt is M. Bidlingmaiert idézni, aki az első világháború idején néhány württembergi parasztasszonyt kérdezett meg vasárnapi ruházkodásukról:[182]

„1. Idős asszony: 7 éve nem kapott ruhát.
2. Fiatalabb: házassága 10 éve alatt nem kapott ruhát, és egy fillért sem adott ki varrónőre.
3. 32 éve nem volt dolga varrónővel.
4. 14 éve házasodott, azóta kétszer csináltatott valamit.
5. 20 éve nem kapott ünneplőt. Varrónőt egyébként is alig vett igénybe.
6. Házassága 36 éve folyamán nem használt vászonneműt.
7. Hat házaséve alatt még nem viselt csináltatott ruhát.
8. 11 éve 1 ünneplőt kapott.
9. 8 éve házasodott, eddig semmit nem használt.
10. 9 éve házasodott, ezalatt semmit nem használt."

Ez az első világháborús ruházkodási helyzet a fasiszta Németországban aligha változott e társadalmi réteg asszonyai körében, mivel a birkatartás és a lentermesztés fejlődése még messze nem fedezte a hadiipar igényeit, nem beszélve a ruházatról, beleértve a saját fonásút és szövésűt.[183]

A parasztasszony ruhavásárlásai a végletekig szerények voltak; gazdasági helyzete arra kényszerítette, hogy minden textíliát addig stoppoljon, foltozzon, amíg csak lehetséges, hogy a régiből újat csináljon. Így a háborús évek textíliakiutalásai kevésbé érintették, mint más társadalmi csoportokat,[184] ami a következőképpen jutott kifejezésre egy, a ruhajegyekhez fűzött kommentárban:

[180] Új ünnepi viseletekként említik meg a poeleri, warnemünderi, ratzeburgi, biestoweri, warprocki viseleteket (vö. Landfrau 1935/28, 168. s köv. l.).
[181] Vö. *Bidlingmaier* 1918, 107. s köv. l.
[182] Uo. 117. l.
[183] Frauenkultur 1938/42, 7. füzet 15. l.
[184] A háború kezdete (1939) óta bevásárlójegyek voltak ágy- és asztalneműre, télikabátra és gyászruházatra. 1939 decemberétől bevezették a ruhajegyet, amely minden textíliát, valamint varró- és foltozófonalat pontrendszerbe sorolt.

„Sok tekintetben jobban fog tudni gazdálkodni ruhajegyének pontjaival, mint a városi asszonyok. Aligha fog 4 pontot áldozni egy pár selyemharisnyára, hanem ugyanezért a pontszámért vastag harisnyát vesz gyapjúból, Mako-ból vagy megfelelő kevert fonalból. A parasztasszonynak továbbá lehetősége van arra is, hogy maga kössön harisnyát... A ruhajegy tehát nem hoz magával alapvető átállást a ruházkodási szokásokban, csupán tervezést és ésszerű beosztást igényel egy évre..."[185]

E kommentár reális képet ad a kis- és középparaszti asszonyok ruházkodásának mennyiségi és minőségi mutatóiról, és a ruházkodás vonatkozásában általában más periódusokra is használható.

3.3. Lakás és lakberendezés

1937-ben H. Caesar-Weigel így jellemzi a vidéki lakásviszonyokat „Tagewerk der Landfrau" c. művében: „Sajnos... a síkvidéki lakások túlnyomó része nem kielégítő. Kínos szűkösség, rossz szellőzés, kevés fény és állandó nedvesség a jellemzői sok vidéki lakásnak."[186] Hasonló megfigyelést tett 1939-ben J. Müller: „... parasztjaink lakóhelyiségei általában kopárak, józanok, szegényesek, és kevés bútor van bennük".[187] Valójában a német fasizmus idején a kis- és középparaszti lakásviszonyok nagyrészt megfeleltek e képnek, zsúfoltság volt a jellemzőjük, amely részben nagyobb volt, mint a városokban.[188] Ha közelebbről megvizsgáljuk a belső berendezést, úgy érvényes a megállapítás, hogy „ami bútor és berendezés a mi német parasztszobáinkban van, azt elsősorban az asszony határozta meg, és még ma is ő határozza meg..."[189] Őrá volt tehát visszavezethető, ha sokhelyütt a stílusos keveredett a vásárolt gyári termékkel.[190]

A parasztasszonynak ebből a „házberendező" szerepéből indultak ki a nácik is, amikor arra ösztönözték, hogy otthonának „tősgyökeres" kinézést adjon, ne csúfítsa el „városi tömegáruval", „unalmas gyári termékekkel", mint a tálaló, kredenc, plüssbútorok és hasonlók. Ha bútorzatát városi bútorkereskedőnél vásárolta vagy kapta hozományba, úgy lakása „kulturálatlannak" számított. Feladata a ház berendezésében az volt, hogy „tősgyökeres", „valódi" darabokat válogasson össze, amelyek „stílusosan összeillenek", és „a paraszti lét kifejezését" testesítik meg. Egy „új paraszti kultúra hordozójának" szemelték ki, aki a falusi kézművesekkel együtt hozzájárul „a paraszti lakáskultúra megújításához".[191]

Mégis hogy kellett kinézzen ez a „tősgyökeres paraszti lakáskultúra"? Szorítkozzunk most a lakást meghatározó berendezési tárgyakra.

Asztal: nehéz, lehetőleg tölgyfából készült kettős vagy keretes asztal.

Szék: itt az „alnémet esztergált széket" ajánlották, melynek állítólagos előnye igen egyszerű elkészíthetősége; elemei: lábak, keret és osztólécek.

Szekrény: masszív kivitel „jó német fából".

[185] Landfrau 1939/32, 757. l.

[186] *Caesar-Weigel* 1937, 27. l.

[187] *Müller* 1939, 79. l.

[188] Különösen nagy volt a lakások túlzsúfoltsága Kelet-Poroszországban, Kelet-Pomerániában, Grenzmark Posten-Westpreussenben és Sziléziában – a lakások több mint egytizede volt itt túlzsúfolt. *Fey* (1939, 30. s köv. l.) ezt egyrészt azzal indokolja, hogy e területeken többségben voltak a kislakások, másrészt az átlagosan nagyobb családokkal.

[189] Landfrau 1936/29, 518. s köv. l.

[190] Vö. uo. 1935/28, 262. s köv. l.

[191] Vö. uo. 1936/29, 518. s köv. l.

Ilyen bútorokhoz azonban nem illenek tüllfüggönyök, ehhez „kézi nyomású, szép régi mintájú"[192] függöny való, valamint asztalterítő saját termesztésű lenből, amelyet a parasztasszony maga hímzett[193] – csak ne vásárolt legyen!

„Mélyértelmű" térdíszítést is követeltek: „az örökölt gazdaság őseinek képei, családfák . . . ",[194] „Führerünknek egy erőteljes mondása vagy egy régi paraszti mondás bölcsessége."[195] „De képek a gazdaságról, egy különösen szép, értékes állatról vagy hasonlóról szintén komoly faldíszek, amelyek nemzedékek számára megőrzik értéküket, mert kötődnek a gazdasághoz." Olajnyomatokat ajánlottak Dürertől, Schongauertől és Thomától. „. . . Mindez együtt teszi meghitt othonunkat és teremti meg gyermekkori emlékeinket, amelyeken egy életen át csüggünk."[196] A parasztcsalád meghitt otthonának micsoda idillje!

A nácik már közvetlenül a hatalomátvétel után megkísérelték a parasztasszonyokra ezt a klisét rátukmálni. Cikksorozat „A vidéki asszony otthonában"[197] címmel, kiállítások, előadások és tanfolyamok demonstrálták számukra a „tősgyökeres paraszti lakáskultúrát", és ösztönözték őket annak utánzására, természetesen itt is – mint a táplálkozás és a ruházkodás esetében – a deviza- és anyagmegtakarítás érdekében. Így orientáltak a nácik fokozatosan az önellátásra a propagandaeszközökben megadott bútorminták alapján.

A falusi kézműves pedig „arra hivatott, hogy a paraszti lakást kialakítsa; az új házi felszerelés készítésekor – legyen az bútor, fazekas-, kosár-, kovácsoltáru vagy szövet – megint a régről ránk hagyományozott formákhoz kell kötődnie . . . ",[198] és „a germán házi felszerelés . . . szépségét és célszerűségét"[199] utánoznia. „A német paraszt régről hagyományozott lakáskultúráját" – így mondták – a „liberalizmus" idején egy „nemzetközi civilizáció" váltotta fel, amelynek hatásai még mindig érezhetők a német parasztházakban.[200]

A régi megbízható hagyományok újraélesztése érdekében a berlini „Deutsches Heimatwerk"[201] kiállítását 1934-ben átalakították, „a Reichnährstand közhasznú társasága a paraszti kézműveskultúra ösztönzésére" lett belőle kettős feladattal: „Egyrészt vevők toborzása volt a cél, akiknek ízlését elrontotta a szabványkorszak zsidó forgalmi mániája által előidézett homlokzatkultúra; másrészt viszont fel kellett keresni a falusi kézművesség műhelyeit, és a legtöbb esetben egyáltalán új élettel megtölteni."[202] A Heimatwerk összefogott minden falusi kézművest mint az RN tagjait, hogy „. . . gond-

[192] Landfrau 1936/29, 444. l.

[193] Uo. 319. l. példaként említ egy vászonzsákokból készült asztalterítőt keresztöltéses mintákkal: „. . . olcsó, praktikus, mosás- és kopásálló terítő, amely jól illik a szobába . . . "

[194] Landfrau 1937/30, 326. s köv. l.

[195] Uo. 1938/31, 349. s köv. l.

[196] Uo. 1936/29, 444. l. Tovább ehhez: „Az asszony feladata a gyerekek számára ezeket az emlékeket feleleveníteni, a régi örökséget számukra megtartani és újat alkotni nekik és a jövendő nemzedékeknek."

[197] Vö. Landfrau 1935/28, 295. s köv. l., passim.

[198] NS-Landpost 1936/31.

[199] *Rehm* 1936/37, 571. s köv. l.

[200] Uo. 572. l.

[201] A Zürichben 1931-ben megnyílt „Svájci háziipar" kiállítás volt a „Német háziipar" előképe (vö. *Rehm* 1936/37, 537. s köv. l.).

[202] Odal 1936/37/5, 1024. s köv. l.

jukat viselje és megrendelések szétosztásával gazdaságilag támogassa őket".[203] A Heimatwerk aztán roppant aktivitást fejtett ki: már 1933-ban megnyitotta első kiállítását Berlinben „Népművészet és tősgyökeres kézművesség" tematikával.[204] 1935-ben az NS-Landpost a Heimatwerk „Paraszti házi felszerelés"[205] kiállításáról számol be, 1936-ban a Die deutsche Landfrau egy újabb nagy kiállításról: „Német paraszti lakáskultúra".[206] Az utóbbi „a paraszti otthonalakítás eddig legnagyvonalúbb, ilyen méretekben párját ritkító szemléje".[207] Idézünk a megnyitóbeszédből:

„Rövid tevékenysége folyamán a Deutsches Heimatwerknek már sikerült figyelemre méltó eredményeket felmutatnia ... Az eredmények ... különösen a fazekasságban mutatkoznak, ahonnan minden iparművészeti kerámiát kigyomláltak; valamint a faeszközök, a vessző- és kosárfonás terén és a kéziszövésben. A legerőteljesebb változáson a bútorok mentek át. Épp ezen a területen demonstrálta egyáltalán először világosan a paraszti lakáskultúra fogalmát és képzetét Németországban a Deutsches Heimatwerk tevékenysége."[208]

E megnyitóbeszéd utalt továbbá arra a hatásra, amit a Heimatwerknek az RN kiállításai keretében és egyebütt rendezett különkiállításai keltettek, amelyeknek célja „... azokat a parasztokat, akik a nagyvárosok közelsége miatt paraszti jellegüket elveszítették ...",[209] meggondolkodtatni (Drezda 1935), vagy éppen „a városi lakosoknak a paraszti kultúrát felmutatni".[210]

Az évente megrendezett RN-kiállítások komplett parasztgazdaságokat mutattak be „újkori" berendezéssel,[211] több más kiállítás témakörét pedig a paraszti lakásviszonyok képezték. A königsbergi Ostmesse (1936) alkalmából rendezett RN-kiállítás mindent a „paraszti kultúra" jelszavának alárendelve bemutatott többek közt „... egy boxot paraszti szövésekkel: asztalterítő, ágyelőtétek, függönyök és párnák ..." és egy másikban „paraszti lakószobát német tölgyfabútorokkal: asztal, székek kákaüléssel, egy nagy szekrény a paraszti életből vett faragásokkal díszítve ..."[212] Akiknek nem volt módjuk az RN mammutkiállításait meglátogatni, azokat is elérték a nácik a tartományi parasztszövetségek kiállításai révén. Különösen Thüringiában 1936-ban és Schleswig-Holsteinben 1937-ben törekedtek a „tősgyökeres paraszti lakás" bemutatására. A Die deutsche Landfrau így ír a thüringiai kiállításról: „Egy parasztszoba ... egyszerű sima paraszti bútorok ... a sarokpad kézzel szőtt párnákkal kirakva, az asztalon kézi szövésű vászonterítő,

[203] Uo.

[204] NS-Landpost 1936/31; vö. még *Rehm* 1936/37, 573. s köv. l.

[205] NS-Landpost 1935/30.

[206] Landfrau 1936/29, 518. s köv. l.

[207] Uo.

[208] NS-Landpost 1936/31. – Egy sor félremagyarázás mellett, amelyeket a szocialista kultúrtörténetírásnak sürgősen fel kéne dolgoznia korszakunk vonatkozásában, a szerzőnő éppen a „Heimatwerk" ábrázolására szeretne utalni.

[209] Landfrau 1935/28, 296. l.

[210] Uo.

[211] A 3. Birodalmi Élelmezésügyi Kiállítás (1936. május 17–24. Frankfurt/Main) először mutatott be egy parasztgazdaságot, „munkatechnikai szempontból célszerűen ellátva újkori berendezésekkel ..." (Landfrau 1936/29, 300. l.); a 4. kiállítás pedig (München 1937) „egy parasztgazdaságot a termelési csatában, amely a mintaszerű gazdasági felszereltség mellett példamutató háziipart mutatott" (Landfrau 1937/30, 367. l.).

[212] Vö. Landfrau 1936/29, 673. l.

az ablakon kézi nyomású függönyök . . . bürgeli edények . . . a szoba közepén egy nagy szövőszék teljes felszereléssel . . . Nagy tölgyfaszekrényben fiatal parasztnő fehérneműkészlete . . . " stb.[213]

A kieli „Alkotó falusi nép" kiállítás (1937. VII. 17–25.) barkácsolásra ösztönözte a parasztasszonyokat. Fiatal parasztházaspár bútorait mutatták be, minden német fából, a bútorszövetek és párnák kézi szövésűek, stb.[214]

Az 1938-as königsbergi RN-Ostschau (mint már Frankfurtban és Münchenben is) egy egész mintagazdaságot mutatott be, lakóházzal „az igazi tősgyökeres lakáskultúra" demonstrálására.[215]

Számos további különkiállítás volt a Zöld Hét, a Német Hét stb. keretében. Mind ugyanazt a képet nyújtották. – Két kiállítást kell még megemlítenünk, hogy a nácik szándékait „a paraszti lakáskultúra megújítása" tekintetében világosabban lássuk: a Német parasztművészet" – a Staatliches Museum für Deutsche Volkskunde kiállítását 1935-ben Berlinben[216] és az 1937-ben Münchenben bemutatott „Délnémet népművészet" c. kiállítást. Mindkettő azt igyekezett bizonyítani, hogy „a művészet forrásai . . . kiváltképp a parasztságban keresendők . . ."[217] Idézzünk a berlini kiállítás katalógusából:

„Az évezredes paraszti élet- és gazdasági közösség egységes jellemvonásokat alakított ki. Ezek . . . egy népi meghatározottságú szellemi tartást és egy sajátosan őszinte alakítási akaratot örökítettek nemzedékről nemzedékre. A művészi felfogásnak egy német vonala vezet a bronzkor germán parasztkultúrájától egészen a jelenig."[218]

Ebben a szellemben akart a kiállítás felmutatni egy „öröklési vonalat . . . Germánia ősi paraszti kultúrájától az elmúlt évszázadok parasztművészetén át a jelenig";[219] hogy a parasztoknak és a falusi kézműveseknek megint bemutassa az „igaz értékeket", melyeknek meg kellett volna határozniuk a paraszti lakáskultúra alakulását. A „paraszti kézművesektől" azt követelték, hogy újra „régi varázsjeleket és runajelképeket" alkalmazzanak a bútorok és házi eszközök díszítésére.[220] A „Német parasztművészet" kiállításon két termet is szenteltek a „jelkép" és „képi jel" témának, hogy lehetőleg minden kézművest, akik valami módon részesei lehettek vagy kellett volna legyenek a paraszti lakáskultúra „újraélesztésének", ilyenképpen is nemzeti szocialista szellemben neveljenek.[220a]

[213] Uo. 746. l.

[214] Vö. uo. 1937/30, 531. l.

[215] Uo. 1938/31, 523. l.

[216] 1935. okt. 1-én nyílt meg újra a Museum für Deutsche Volkskunde a berlini Bellevue-kastélyban a „Német parasztművészet" c. kiállítással.

[217] Landfrau 1937/30, 486. s köv. l.

[218] „Deutsche Bauernkunst" kiállítási katalógus, 1935.

[219] A kiállítási tárgyak skálája a házépítéstől, „több mint 2000 év viseletétől, fegyverzetétől, ékszereitől és házi eszközeitől, . . . a bronz- és vaskortól" a jelenig terjedt; bemutatta több mint 2000 év szövését, fa-, fém- és agyagtárgyait a paraszti ruházatig.

[220] Egyenesen ehhez a témához rendezett kiállítást az RN és a Heimatwerk a „Nyári virágok a rádióadónál" bemutató keretében a következő mottóval: „A virág a német kézműiparban" (Landfrau 1935/28, 521. l.).

[220a] Túllépné dolgozatunk kereteit, ha a náci folklór-interpretáció és -ábrázolás „ideológiavemhességét" részletesebben vizsgálnánk. Szeretnénk azonban nyomatékosan utalni *Wolfgang Emmerich* általánosan elismert munkájára: „Zur Kritik der Volkstumsideologiee," Frankfurt/Main 1971. – Kiemelkedő a náci ideológusok tudományos nonszensze: a hagyományok töretlen folyamatosságát akarták demonstrálni a germán bronzkortól a fasiszta jelenig.

Az RN más csatornákon keresztül is igyekezett megnyerni céljainak az „értékteremtő" kézműveseket. „A kézművesnek jut a feladat, hogy az ilyen emberek (a parasztok – S. J.) környezetét megteremtse és ezzel ennek az embertípusnak a formálásában közreműködjék" – írja a Landfrau.[221] Az iskolázás keretében jellemző témák voltak az ilyenek: „Az asztalosművesség alakulása a nemzeti szocialista államban", „Régi és új házieszközök formája és díszítése mint a világnézet kifejezése", „A parasztember népi küldetése" stb.[222] Az RN 1938-tól különösen az Asztalosszövetséggel erőltette az együttműködést, tanfolyamokat szervezett tagjai számára. Mecklenburgban asztalosmesterek működtek tanácsadóként a járási parasztszövetségek „falusi lakás-tanácsadó szolgálatai-ban".[223] Ezek a náci iskolázottságú iparosok voltak aztán azok, akik a Deutsches Heimatwerk boltjait „tősgyökeres, sajátos paraszti bútorokkal" és egyebekkel látták el. Itt kellett volna aztán a falusi asszonynak berendezési tárgyait megvásárolnia.[224]

De milyen asszonyok rendezték be lakásukat és házukat valóban a Heimatwerk készítményeivel? Nem a kis- és középüzemek asszonyai voltak ezek, akik, mint láttuk, csak szerény élelmezési és ruházkodási igényeket realizálhattak, és lakberendezésre a Heimatwerk áruival aligha gondolhattak. Az ő lakásaik minden propaganda dacára jószerével szegényesek maradtak, csak a legszükségesebbekkel voltak felszerelve. Nekik nem volt színesen kialakított lakószobájuk, „igazi paraszti érzékkel megalkotva ...".[225] A realitás csak ritkán felelt meg a paraszti lakásviszonyok kiállításokon bemutatott és dokumentált atmoszférájának, mint amilyen pl. az 1938-as Ostschau mintagazdaságáé: „E gazdaság kialakítását már külsőleg is egy nyugodt paraszti szellem lengi át ... Kényelmességet sugároznak a tájba illő épületek. Olyan lakáskultúrát élünk át, amely a paraszti lényeg kifejezése."[226]

Egy középparaszti gazdaság valóságos lakberendezését így képzelhetjük el: a ház minden helyisége egyszerű kiállítású. A lakószobában az asztalon, székeken és padon kívül többnyire egy szófa, varrógép és egyfajta vitrin állt, utóbbi a „jobb edények" és olyasféle ajándékok tárolására, mint feliratos tálcák, képmintás üvegek és korsók, lakodalmi tányérok és csokrok meg sok egyéb. A lakószoba mindenekelőtt a hidegebb évszakban volt az a helyiség, ahol „... a család intim élete zajlik. Hisz ez minden! Gyermekszoba, munkahelyiség, társalgó, ünnepi szoba, hálószoba, sütöde. Nincs semmi az általános családi életben, ami ne a parasztszoba négy fala közt zajlana"[227] – így figyelte meg M. Bidlingmaier már 1918-ban, és ez a helyzet a fasiszta Németországban is kevéssé változott.[228] (Ha volt szövőszék, annak is a lakószobában kellett helyet találni, mert a többi helyiség hálószobául szolgált.)

[221] Landfrau 1938/31, 730. l.

[222] Ezek az előadások az RN és az Asztalosszövetség egy tanfolyamán hangzottak el Freiburg/Unstrutban (vö. Landfrau 1938/31, 730. l.).

[223] Vö. Landfrau 1938/31, 29. l.

[224] Vö. Landfrau 1937/30, 347. l.; vö. még uo. 365. l.

[225] Landfrau 1936/29, 347. l.

[226] Uo. 1938/31, 523. l.

[227] *Bidlingmaier* 1918, 125. s köv. l.

[228] A szerzőnő érdeklődésére kapott válaszok azt tanúsítják, hogy a vidéki lakásviszonyok terén, főleg a kis- és középparasztoknál, valójában alig változott valami 1945-ig. Természetesen voltak a helyi háztípusoktól függő különbségek, de alapjában véve M. Bidlingmaier megállapításai általánosan érvényesek.

Csak kevés középparasztnál volt megtalálható az ismert „tisztaszoba", amelyet csupán karácsonykor és más ünnepeken használtak, és amelyhez korszakunkban a bútorzatot az RN minden fáradozása és reklámkampánya ellenére a megfelelő városi bútorkereskedőknél rendelték meg. Itt figyelembe kell vennünk, hogy a hitleri Németországban számos középüzem sem volt abban a pénzügyi helyzetben, hogy ilyen helyiséget berendezzen. Az étkezőhelyiség a melegebb évszakokban mindenekelőtt a konyha volt. A konyha pótolta többnyire a fürdőszobát is, amelynek hiányáért a Die deutsche Landfrau 1935-ben „a paraszti akaratot" tette felelőssé: „Újra szükségünk van fürdőszobára falvainkban és parasztgazdaságainkban, nagyobb szükségünk van rá, mint szőnyegekre és párnázott bútorokra."[229] Alig volt ekkoriban parasztházban fürdőszoba, ami pedig sok városi lakásban már rég magától értetődő volt.[230]

A konyha többnyire igen nagy helyiség volt vízvezeték és elektromos áram nélkül,[231] amelyek hiánya a parasztasszonynak kényelmetlenséget, sok szaladgálást és megterhelést jelentett. A napi mosogatást pl. így kell elképzelnünk: „Gyakran . . . minden előfeltétel hiányzik a napi takarítási és mosogatási munkák gyors és kényelmes elvégzéséhez." Nincs mosogató lefolyóval, nincs vízcsap a medence fölött, melegvíz még kevésbé![232] „Épp a háztartás területére eddig kevéssé tört be a technika" – konstatálta a nők folyóirata 1939-ben.[233] Ehhez jött, hogy részben a takarmánykészítés is a konyhában zajlott. Így a parasztasszony számára minden háziasszonynál nehezebb volt a tisztaságról gondoskodni, főképp mivel ideje is igen kevés volt erre.[234]

A földmunkáslakások berendezése még primitívebb és szegényesebb volt. A családoknak itt igen szűk területen kellett élniük. A nácik tudatában voltak ennek a kényes helyzetnek, ezért nem is vonták be a földmunkáscsaládokat a „nemzeti jellegű otthonalakítás" programjába. Alighanem a föld fokozódó elhagyása volt az oka annak, hogy a 4. RN-kiállításon (München 1937) először mutattak be „mintaszerűen" egy földmunkáslakást, ill. -házat, „. . . hogy a földmunkáscsaládokat a földhöz kössük és szembeszálljunk a földtől való menekülléssel".[235] De hogyan, amikor a hitleri Németországban 350 000 földmunkáslakás hiányzott?

Az alapvető élelmezési, ruházkodási és lakásigények hiányos kielégítése a parasztcsalád alacsony életszínvonalát tükrözi a német fasizmus idején. Az élelmiszerfogyasztás, amelyet folytonos takarékossági intézkedések szabtak meg a „fogyasztásirányítás" keretében, csökkent. A táplálék készítését és fogyasztását befolyásolta a túl kevés idő is, amely erre a parasztasszonynak rendelkezésére állt.

[229] Landfrau 1935/28, 529. s köv. l.

[230] A német vidéki lakásviszonyokban alapvető változások csak azután mentek végbe, hogy az NDK-ban megtörtént a mezőgazdaság szocialista átalakulása, az NSZK-ban pedig fokozódott a specializálódás, és nőttek az értékesítési lehetőségek.

[231] Még 1939-ben is az összes mezőgazdasági üzemek 65%-a nélkülözte a vízvezetéket (*Müller* 1940, 92. l.).

[232] Vö. Landfrau 1937/30, 657. s köv. l.

[233] A háztartások alacsony technikai felszereltségét az elektromos áram magas árával és az elektromos motorok, eszközök drágaságával indokolják (Landfrau 1939/32, 17. l.).

[234] Vö. *Bidlingmaier* 1918, 125. s köv. l.

[235] 1938-ban az Ostschau kiállítás Königsbergben egy minta-parasztgazdaság keretében földmunkáslakást mutatott be, és az 5. RN-kiállítás Lipcsében 1939-ben külön részleget szentelt a földmunkásoknak.

A parasztasszony egyszerű, többnyire korszerűtlen ruházata alapvetően megszabta külső megjelenését, megkülönböztetve őt a többi asszonyoktól. Az RN előírásai szerint készített „paraszti lényeget tükröző ruházat" nem felelt meg életmódjának. Ilyen ruhát inkább a gazdagparaszti asszonyok és a Frauenschaft, a Frauenwerk, az RN és a „Kraft durch Freude" funkcionáriusai hordtak. De részben ezek is az áruházakban a városi nőknek kínált konfekcióruhákat viselték, vagy az „újjáélesztett" népviseletet.

A kis- és középparasztok lakásviszonyait zsúfoltság jellemzi, valamint az, hogy a helyiségekben csak a legszükségesebb bútorzat volt. A Deutsches Heimatwerkben vásárolt „tősgyökeres paraszti" bútort legfeljebb a nagyparasztok házaiban és az NS-mintagazdaságokban találunk. Heimatwerk-bútorok azonban sok városi lakásban is álltak, hiszen általánosan kedvelt volt megbízható kézműipari kidolgozásuk.[235a]

Ennek az alacsony életszintnek a vidéki népesség jövedelmi helyzete volt a fő oka, amelyet L. Herrmann 1937-ben reálisan így értékelt:

„A német vidéki nép tényleges jövedelme 1936-ban csak 67,8%-át tette ki az őt jogosan megillető összegnek . . . [236] Ez az óriási hiány nem egyedül a többi réteghez viszonyított alacsony életszintjét idézte elő, hanem . . . csekély jövedelme az üzemek olyannyira szükséges technikai fejlesztését is meggátolta . . . "[237]

Így „. . . a parasztcsalád létfenntartása csak a legtakarékosabb gazdálkodással és felelősségteljes, nehéz munkával szavatolható".[238] Herrmann ugyanakkor találóan ítéli meg a parasztasszony valóságos helyzetét és mindennapjait:

„Különösen a súlyosan meggyötört parasztasszonnyal nem lehetne többé megértetni, hogy sovány vállaira a nép (a háborús előkészületek – S. J.) érdekében ilyen nehéz terhet kell továbbra is vennie, míg társnői a nem mezőgazdasági szektorban kizárólag háziasszonyi és anyai feladataiknak szentelhetik magukat, és ehhez ráadásul gyakran segéderő is rendelkezésükre áll . . . A parasztasszony is szívesebben megőrizné frissességét és szépségét, mintsem hogy, mint manapság, 35 évvel már agyondolgozott legyen és 20 évvel idősebbnek nézzen ki."[239]

Így a náci vezetőség minden törekvése „a parasztság szellemi kultúrájának emelésére . . . eredménytelen volt".[240] Hiszen „amíg a parasztság minden ereje és érzése a legelemibb igények kielégítésére van befogva, semmi vagy csak kevés marad a magasabbrendű élet kialakítására".[241]

Nem érdektelen, hogy ez az értékelés J. Müllertől, a fasiszta agrárszakembertől származik.[242]

[235a] A „Heimatwerk" szükséges vizsgálatának mindenekelőtt – amennyiben ez lehetséges – a vásárlórétegek szociális összetételét kellene feltárnia.

[236] *Herrmann* „So steht es um die Landwirtschaft" c. beszámolójában (1937, 108. s köv. l.) kimutatta: a német nemzeti jövedelem 1936-ban 65 218 milliárd RM volt; a mezőgazdaságé 10 140 mrd RM. Az összes foglalkoztatottak 23%-a 1936/37-ben a mezőgazdaságban dolgozott, következésképp a mezőgazdasági keresők részesedése a nemzeti jövedelemből 15,51% volt. Ez a mezőgazdaság számára 4775 mrd RM hiányt jelentett, amiből a tényleges jövedelem 67,8%-kal részesedett.

[237] *Herrmann* 1937, 108. s köv. l.

[238] Fraunekultur 1938/42, 7. füzet 14. s köv. l.

[239] *Herrmann* 1937, 108. s köv. l.

[240] *Müller* 1940, 172. l.

[241] Uo.

[242] Uo.

4. A túlterhelt parasztasszony

4.1. Terhelés – túlterhelés

J. Müller 1940-ben így kommentálta megfigyeléseit a paraszt és parasztasszony munkájának kihatásairól:

„A mi kis- és középparaszti embereink lenyúzott, testileg-lelkileg fáradt emberek, akiknek arcvonásai igen gyakran keserűséget és életuntságot tükröznek ... Mindenekelőtt a parasztasszony beszédes példája a munkatúlterhelés okozta fizikai hanyatlásnak."[243]

Kétségbeejtő megállapítás, amelyet még kiegészítünk egy másikkal, egy olyan közléssel, amely sok hasonló helyett beszél,[244] leplezetlenül feltárva a Harmadik Birodalom sokezer tragikus asszonysorsának egyikét. Egy beszélgetésből apa (paraszt) és fia (diplomás) között, melyet L. Herrmann közöl, a következőket tudjuk meg a parasztasszonyról:

„... még egy munkaállatunk van a házban, ez ma még télen-nyáron egy órával a Róka (ez a ló neve volt – S. J.) előtt kel fel és 2 órával utána megy aludni, közben folyton dolgozva. De a Rókának megvannak a vasár- és ünnepnapjai, amikor különösen jó táplálékot és gondozást kap. A te anyád hatszor öt gyermekágyi nap kivételével esküvőnk napja óta soha nem kelt fel télen reggel 5, nyáron 4 óra után. Mennyi idős vagy most, Fritz? Harmincöt. – Jó. Tehát 36 éven át élt ő így, morgás nélkül, csendes kötelességtudattal, szeretetből irántam, iránt tok gyerekek iránt, küldetésként. Soha nem hallottam panaszkodni. Örült, ha örültetek. A legjobb falatokat mindig nekem és nektek tolta oda. Mikor este kutya fáradtan hazajövünk ... neki még az istállóban, aztán a vacsorával van dolga. És amikor mi ketten férfiak, mielőtt a szemünk leragad, egy pipa dohány mellett még elolvassuk az újságból a legfontosabbakat, ő rendbe teszi a konyhát, aztán még előveszi a foltozókosarát ... A kezei lehorzsoltak, az ujjai görbék a munkától, a szemei alig találják meg a tű fokát. Mi férfiak szívesen és keményen dolgozunk; de hogy egy ilyen türelmes és szegényes kreatúra legyen az egész német hazában reggel az első és este az utolsó a munkában – azt nem akarhatja a mi Úristenünk. Miért küszködtünk és szenvedtünk 36 évig"? [245]

Ez volt a parasztasszony életének realitása. Kizsákmányolását a fasiszta agrárpolitika még csak fokozta, és terhét „a népközösség asszonyaként" továbbra is türelmesen kellett viselnie.

Az 1933. évi hatalomátvétellel a fasiszták a mértéktelenül igénybe vett parasztasszony sorsának örökségét is átvették. Hogy viszonyultak hozzá?

Mindenekelőtt feltűnő, hogy a szerző e tanulmányhoz nem talált adatokat a parasztasszonyok túlterheléséről az 1933–34-es évekből. Úgy tűnik, csak 1935-től foglalkoztak ezzel. Így a Die deutsche Landfrau arról tudósít 1935-ben, hogy Pomeránia 160 000 mezőgazdasági kisüzeme közül 130 000 „minden idegen segítség nélkül kénytelen dolgozni ... A legnagyobb az asszonyok munkaterhe ... Napi teendőiknek sose szakad vége. Reggel ők az elsők és este az utolsók ... Megijed, aki a falvakat járva látja, milyen fáradtak, betegek és öregek lesznek idő előtt"![246] A gazdasági követelmények

[243] *Müller* 1940, 108. l.; vö. e fejezet 9. jegyzetével.
[244] Vö. *Herrmann* 1939, 15. s köv. l.; vö. még *Münzinger* 1929, 2. k. 821. l.
[245] *Herrmann* 1939, 15. s köv. l.
[246] Landfrau 1935/28, 131. s köv. l.

forszírozásával a „termelési csata" és a négyéves terv keretében szaporodtak az értékelések is arról, hogy „a kemény kötelességek a házban és a gazdaságban", valamint „a túlterheltség a munkában és a felelősségben" oda vezetnek, hogy ezek az asszonyok „ . . . betű szerint lelkileg és testileg szenvednek . . . "[247] Az NS-Landpost tudósításában az 1936-os goslari 4. Birodalmi Parasztnap külön üléseiről többek közt arról olvashatunk, hogy az ott tartott előadások „a vidéki élet speciális kérdéseivel" is foglalkoztak, ami alatt olyan referátumok értendők, amelyek hangsúlyozták, hogy „a vidéki asszonynak a legnehezebb munkatúlterheléstől kell szenvednie".[248] Hasonló beszámolókkal oldalakat tölthetnénk meg.[249]

A kis- és középparaszti asszonyok megterheléséről beszámoló publikációk szaporodása magukat a fasiszta agrárfunkcionáriusokat is úgy megrémítette, hogy a második világháború kitörése előtt egy évvel egyes minisztériumoknak átfogó anyagot bocsátottak rendelkezésre, amelyben a népszaporulat helyzetének (a vetélések növekedésének) és a népszaporulatnak a mezőgazdaságra kiható következményeire utaltak. Mason találóan kommentálja ezt a visszhangot és helyesen következtet:

„E beszámolók keserű iróniája aligha került el a figyelmét azoknak a miniszteriális olvasóknak, akik valaha dicsőítették a paraszti élet egészséges hatását a családra és a születési rátára; a kormányzat azonban képtelen volt hatásos rendszabályokat hozni."[250]

Mielőtt azonban megvizsgálnánk egyes tervezett elképzeléseket a parasztasszonyok munkájának megkönnyítésére, utána kell néznünk eme óriási túlterhelés tényeinek és körülményeinek.

A nácik állandó többtermelési követeléseivel kapcsolatos agrárpolitikai-gazdasági nyomás nem az egyedüli oka volt a nagy munkamegterhelésnek, de mindenesetre egyike a legsúlyosabbaknak. Az idegen munkaerő hiánya és a gazdaságok hiányos gépi és eszközállománya határozták meg a dolgozó parasztasszonyok munkakörülményeit. A kiszabott termelési cél gyakran csak a paraszt és asszonya nagy személyes munkaráfordításával volt elérhető. A munkaerő tehermentesítése és túlterhelése ezzel egyrészt a parasztgazdaság létkérdésévé lett; másrészt kérlelhetetlenül éppen a parasztasszony fizikai és lelkierejének gátlástalan igénybevételét eredményezte, és így emberi létkérdéssé is vált.

A kis- és középüzemek alacsony technikai szintje a parasztasszonyok iszonyú munkaterheinek lényeges kritériuma volt. Nézzük meg, hogyan mutatja be ezt a helyzetet Kelet-Poroszország vonatkozásában 1938-ban a Die Deutsche Landfrau:

„Kevés kivétellel mindenféle eszköz hiányzik. A parasztasszony a legprimitívebb eszközökkel kínlódik, mivel egyszerűen nincs módja jobbakat beszerezni. Sok házban még ébresztőóra sincs. A mosógép a legnagyobb ritkaság. A vizet szinte mindenütt messziről kell hordani . . . Csak néhány községnek van elektromos csatlakozása . . . "[251]

A túlterhelés mértékének eklatáns példáját idézi A. Gausebeck: „Nincs még egy munkaterület, amely nagyobb megterhelést jelentene és komolyabb egészségi károsodások

[247] Vö. NS-Landpost 1936/24.
[248] Vö. uo. 1936/49.
[249] Vö. Landfrau 1936/29, 122. l.; uo. 1937/30, 272. l.; uo. 561. l.
[250] *Mason* 1976, 172. s köv. l.
[251] Landfrau 1938/31, 524. s köv. l.

veszélyét rejtené, mint a napi vízhordás . . . , ahol nincs vízvezeték."[252] Valójában 1938/39-ben Németország összes mezőgazdasági üzemeinek mintegy kétharmada nélkülözte a vízvezetéket. E körülmény indította az RN-t arra, hogy 1937-ben felmérést végezzen a vidéki vízellátásról. Az eredmény katasztrofális lehetett, mert 1939-ig statisztikai anyagát nem hozták nyilvánosságra. Csak a Landfrau hozott egy tudósítást.[253] De már 1936-ban a Deutsches Frauenwerk Birodalmi Háztartási Kutató és Kísérleti Állomása kérdőívet szerkesztett és osztott szét nagy példányszámban, hogy megismerje a vidéki vízellátás körülményeit.[254]

A vízellátás problémái Németországban a következők voltak: míg Dél-Németországban a községek nagyrészt be voltak kapcsolva egy központi vízellátásba, egész Észak-Németországban még a kutak voltak túlnyomóak.[255] A hiányzó vízvezeték pótlására itt a legjobb esetben pumpák szolgáltak (szárnylapátos vagy himbás pumpák). A nyitott kutak és ciszternák éppoly általánosak voltak, mint a merítés nyílt vizekből az állatok és a háztartás (!) számára.[256] Az ezzel kapcsolatos hallatlan időbeli és fizikai megterhelés még nyilvánvalóbbá válik, ha meggondoljuk, hogy egyrészt a vízhordás szinte kizárólag a parasztasszony dolga volt, másrészt ha számításba vesszük azt a vízmennyiséget, amit egy parasztgazdaság naponta igényelt. H. Caesar-Weigel egy 10 hektáros üzem napi vízfelhasználását 500–800 literben adja meg.[257] J. Müller 2000–4000 litert említ.[258] A parasztasszony tehát napi átlagban 10 mázsa vizet cipelt, és „1 1/2–2 1/2 órája ment rá erre, sőt néha 3 1/2 . . . "[259] A vizet vödörben hordták, némi könnyítést jelentett a vállfa. Micsoda iszonyú pluszmunka volt ilyen körülmények közt egy mosónap, különösen ha, mint a Steigerwaldban, a vizet „háton, puttonyokban hordták, . . . amelyek 30–50 kilót nyomtak". Ilyen körülmények közt érthető, hogy „az asszonyok csak a legszükségesebbet mossák és tisztítják, hogy a heti fehérneműváltást luxusnak tartják. Az sem ritkaság, hogy a csészéket és tányérokat néhány öblítés után újra használják . . . Az edénytörlő kendőt a legtöbben nem ismerik".[260]

A parasztasszony napi meg- és túlterhelése azonban nem korlátozódott a vízhordásra. A. Gausebeck 25 30–100 holdas gazdaság adatait összegyűjtve Németország különböző vidékeiről, igen pontos és tanulságos képet ad a parasztasszony *sokrétű* munkaterheiről.[261] Eredményként a napi teherhordási munkák 17,78 mázsás középértékét kapja

[252] *Gausebeck* 1950, 19. l.

[253] Vö. Landfrau 1939/32, 344. s köv. l., amely szerint a vízellátással kapcsolatos vizsgálat 17 000 falut fogott at. A kérdések: 1. A vízellátási létesítmények jellege a falvakban; 2. gazdaságokon belüli, ill. közös kutak megléte; 3. a gazdasági épületek (konyha, istálló, etető) ellátása.

[254] A kérdőív célja volt még: „Dokumentációt kidolgozni az asszonyok valóban érezhető tehermentesítésére." Úgy gondolták továbbá, hogy ezzel megfelelnek „a népgazdasági és népegészségügyi követelményeknek" (Landfrau 1936/29, 841. l.).

[255] Württembergben 1938-ban a helységek 70%-a rendelkezett központi vízellátással, Kelet-Poroszországban 0,2% (Landfrau 1938/31, 751. l.).

[256] A Frauenkultur (1938/42, 8. s köv. l.) kifogásolta a falusi kutakat, amelyek többnyire nem feleltek meg a higiéniai követelményeknek.

[257] *Caesar-Weigel* 1937, 27. l.

[258] *Müller* 1950, 161. l.; vö. még Landfrau 1938/31, 459. l.: 12 marha, 4 ló, 18 sertés számára a parasztasszony nyáron naponta mintegy 950 liter vizet cipelt, valamint 100 litert a háztartásba. 50 l vizet számoltak nagyállatonként, 25 litert egy-egy sertésre.

[259] Landfrau 1938/31, 751. l.; vö. még uo. 1937/30, 689. l.; uo. 1938/31, 459. l.

[260] Frauenkultur 1939/43, 6. füzet 10. l.

[261] *Gausebeck* 1950, 15. s köv. l.

(amihez kb. 10 mázsa víz cipelését kell hozzászámítanunk a folyóvíz nélküli üzemek esetében), az alábbi megoszlásban:

anyagok a főzéshez (pl. főzelék, krumpli)	0,27 q
tüzelőanyag- és hamuhordás (nyári adatok, télen több)	0,59 q
baromfieleség hordása, tojások összeszedése, baromfipiszok eltakarítása	0,61 q
különböző cipekedések a háztartásban, pl. tisztítási munkáknál, takarítóvíz stb.	1,22 q
a takarmányfőző készülék megtöltése	1,27 q
a sertések etetésével kapcsolatban (néhány jelentős sertéstartó vidéken jóval több)	1,31 q
a víz csupán a fejőedények, tejeskannák napi többszöri tisztítása céljából	1,86 q
a teli fejőcsöbrök és tejeskannák cipelése	2,36 q
trágyaszórás vagy -hordás (vagy mindkettő)	2,87 q
a szarvasmarhák etetése (itatás nélkül)	5,42 q[262]

A vasárnapokra 13 mázsás átlagot vagy a hétköznapi terhek 91%-át adja meg. Ezzel szemben áll a mosónapok kb. 24 mázsás és a vágónapok 20 mázsás túlterhelése. Itt sem veszi tekintetbe a folyóvíz nélküli gazdaságok napi 10 mázsás vízhordását.

A parasztasszony munkateljesítményét meghatározó további tényező: a napi gyaloglás, melynek mennyiségét pl. a lakó- és gazdasági épületek, istállók egymáshoz viszonyított rossz elhelyezése szabta meg. Vizsgálatokat végzett ezzel kapcsolatban a „Paraszti házi gazdálkodást kutató intézet, Pommritz". Az eredmények: 2,5-től 12–14 km-ig terjedő napi gyaloglás.[263]

A fent részletezett munkákhoz egy csomó olyan dolog elintézése járult, aminek munkaterhei szinte soha nem értek véget, még a késő öregkorban sem.[264] Idézzük egy parasztasszony naplófeljegyzéseit:

„30 év folyamán
8 gyereket neveltem fel,
56 900 étkezéshez főztem,
133 ünnepi étkezést készítettem,
33 400 kenyeret sütöttem,
7 890 kalácsot sütöttem
43 680 óra háztartási munkát végeztem,
200 gyermekruhát varrtam magam,
224 pár zoknit kötöttem,
2 800 baromfit neveltem,
220 disznót hizlaltam,
131 400 etetést végeztem".[265]

[262] Uo. 16. l.
[263] Uo. 11. l.
[264] Uo. 12.1.; vö. még 282. jegyzettel.
[265] Uo. 8. l. kiegészítőleg megállapítja: „Tudjuk, hogy a parasztasszonyok ezrei hasonló, sőt jóval hosszabb listával tudnának szolgálni, amelynek fel kéne még sorolni ezer meg ezer fáradságos szántóföldi munkaóra szenvedéseit a nyári hőségben vagy nedves őszi időben, és nem kevés éjszakai virrasztást az istállóban a növendéknevelésnél."

Ki kell egészítenünk ezeket az adatokat a parasztasszony nehezi munkájával, amely a női szervezetet éppúgy túlterhelte, hiszen „könnyű földmunkák" alig akadtak. Ismeretes, hogy a parasztasszonyok fokozott igénybevétele e területen a fasiszta agrárpolitika keretében fontosabb volt, „. . . mint anyai és háziasszonyi feladataik teljesítése".[266] A kis- és középparaszti asszonyok földmunkájának „megkönnyítése" a hagyományos eszközök (kapa, marokszedő sarló, kötözőfa, gereblye) hasznosítására korlátozódott. Marokrakó és -kötő készülékek híján a gabona aratásakor továbbra is a parasztasszony szedte a markot – e nehéz munkát hajlott háttal végezte, többnyire izzó hőségben hordta a kévéket stb. Testi erejüket iszonyúan igénybe vette, nem kevésbé volt fárasztó a kapások őszi betakarítása – térden csúsztak az asszonyok a nedves, hideg talajon, segítőeszközük csupán a krumplikapa meg a kosár –, majd a répaszedés házi késsel és répaásóval. Az asszonyok földmunkájának nehézségéről tudtak ugyan a fasiszta agrárvezetők, de tudatosan mellőzték a gépek és munkamegtakarító eszközök propagálását, hiszen ezek amúgy sem álltak rendelkezésre kielégítő mennyiségben. Jellemző, hogy a Die deutsche Landfrau 1933-tól 1939-ig csupán két apró cikket szentelt e problémáknak.[267]

A parasztasszonyok általános túlterhelésének következményeiről, amelyeket, mint tanulmányunk során mindig újra meg kellett állapítanunk, további tényezők súlyosbították, 1938-ban a „birodalmi parasztvezető" úgy nyilatkozott, hogy „a paraszti törvényalkotás tulajdonképpeni értelme, a gyermeksereg megteremtése a vidéken, egyelőre alig valósítható meg".[268] Valóban, az adott körülmények között a gyermek a parasztasszonyok számára hallatlan megterhelést jelentett, másrészt viszont mint segítőerő nélkülözhetetlen volt. Már M. Bidlingmaier és A. Münzinger megállapították megfigyeléseik alapján: „A paraszti üzemekben általános szokás, hogy a gyerekeket már iskolaköteles korban bevonják a munkába . . . nevezetesen anyjuknak segítenek az istállóban és a házban, fiatalabb testvéreik felügyeletében . . . "[269] J. Müller is széles teret szentelt e ténynek egy tanulmányban, megállapítva, hogy a parasztasszony túlterhelése a gyermekszám korlátozását eredményezte. Így ír: „Az anyaságnak és a gyermekgondozásnak (ilyen körülmények közt – S. J.) fékező erőként kéne hatnia."[270] Ebben az összefüggésben számol be a 9–13 éves gyerekek munkájáról a kisparaszti üzemben:

„Összesen 60 gyermek közül (fele leány, fele fiú)
10 télen
44 nyáron iskolakezdet előtt (7-kor), illetve az iskolai istentisztelet (6.15) előtt kell hogy segítsen az üzemben.
16 fiú este egyedül eteti a jószágot.
15 fiúnak egyedül kell szántania, mivel szüleik nehéz munkákat végeznek.
50 gyerek segít a burgonya kikapálásában.
7 fiú és 1 lány füvet vagy gabonát kaszál.
21 fiú, köztük 9 évesek egész kocsirakomány gabonát rakodnak egyedül.
10 fiú egész fuvar trágyát rakodik egyedül."[271]

[266] *Müller* 1950, 101. s köv. l.

[267] A Landfrau (1938/31, 492. l.) ugyan „Munkamegtakarítás a parasztasszonyok számára a gabonaaratásnál" címmel javasolja legalább egy fűkaszáló alkalmazását kézi lerakóval, ugyanakkor azonban utal a beszerzés csekély lehetőségeire.

[268] Idézi: *Steiner* 1938, 31. l.

[269] *Münzinger* 1929, 2. k. 815. l.; vö. még *Schürmann* 1941, 176. l.

[270] *Müller* 1950, 101. l.; vö. még III. fejezet 1 pont.

[271] *Müller* 1939, 74. l.

Érthető, ha ezek a gyerekek, akiket már szüleik gazdaságában korán megterheltek munkával, később „menekültek" a mezőgazdaságból.

Az állandó fizikai túlterhelés természetesen nem maradt hatás nélkül a parasztasszonyok egészségi állapotára. A születések csökkenése mint az asszonyok lehetséges reakciója és a vetélések egyidejű növekedése, amely különösen a háború kitörése előtt volt félelmetes méretű,[272] a nácik szemében „a vidéki nép biológiai teljesítményének csökkenését" jelentette, és még a fanatikus ideológusokat is nyugtalanította, mint azt egyik képviselőjük, K. Meyer nyilatkozata tükrözi: „Ebben az állandó harcban egy megnyugtató életszínvonal fenntartásáért maga az élet kerül fenyegető veszedelembe."[273] Nemcsak az újonnan született életet veszélyeztette az általános túlterhelés, hanem magának a parasztasszonynak az egészsége is fokozott veszélyben forgott. A vidéki orvosok becslése szerint a mezőgazdaságban dolgozó 40 éven felüli asszonyok 50%-a már keresőképtelen volt.[274] Így ír erről a Die deutsche Landfrau az RN I/C (Az asszony) részlegének „Anya és gyermek" tematikájú konferenciájáról tudósítva:

„Hogy ez a téma életfontosságú, azt az a szomorú tény mutatja, hogy a vidéki népesség egészségi állapota a háború előtti idők óta erősen romlott . . . Úgy tűnik, a legfontosabb előfeltétele (az egészségügyi gondozásnak – S. J.) mindenütt a vidéki asszonyok nagyobb mérvű tehermentesítése. Egy olyan munkatúlterhelés, amilyen a jelenlegi, hosszú távon a legsúlyosabb egészségi károsodást jelentené."[275]

Ugyanezen az ülésen szó esett a vidéki szülésznők munkájáról, „akik részben igen visszás állapotokkal találkoztak".[276] – Az 1936-os 4. Birodalmi Parasztnap egy külön tanácskozásának eredményeiről így tudósít az NS-Landpost: „Mindenekelőtt súlyos aggályok merültek fel atekintetben, hogy az egészségügyi helyzetért és a szociális nyomorért a Harmadik Birodalomban vállalható-e még egyáltalán a felelősség?"[277] Másutt: „Míg szociális gondozó és védő intézményeink szinte minden gazdaságcsoportban jól kiépítettek; a kisparaszt és kisbirtokos asszonya sorsára van hagyva."[278]

Részletező és általánosító adatokat közölt a Frauen-Kultur 1939-ben „az asszonyok egészségi állapotáról a mezőgazdaságban". Összesen 884 asszonyt vizsgált meg egy diákcsoport szűrővizsgálattal és családlátogatással[279] az 1938/39-es „birodalmi hivatási verseny" keretében. A következő kategóriákat vetették össze: az „örökbirtok", a középüzem, a kisüzem parasztasszonyai, valamint gyári munkásnők és városi háziasszonyok. Különösen rossz egészségügyi viszonyok uralkodtak az 1–4 hektáros kisparaszti üzemek asszonyai körében. Indítóokokként a munkatúlterhelést, a helytelen munkamódszereket és a rossz munkafeltételeket állapították meg, de a vidéki asszonyok nem kielégítő orvosi ellátását is. „A munkásasszonyok orvosi ellátása jobb, mint a falusaiké. Az utóbbiak

[272] Vö. *Nonnenbruch,* Neues deutsches Bauerntum. In: Völkischer Beobachter, 1942. 7. 22.
[273] Idézve: *Melzer* 1966, 149. l.
[274] Vö. *Müller* 1940, 108. l.
[275] Landfrau 1936/29, 745. l.
[276] Uo.
[277] NS-Landpost 1936/49.
[278] Uo. 1936/50.
[279] A diákcsoport összetétele: 5 orvostanhallgatónő, 1 orvosgyakornoknő, 1 gyakornokasszisztensnő, 1 „segélyintézkedések lehetőségeinek jogi felügyelőnője". (Frauenkultur 1939/43, 6. füzet 9. s köv. l.)

számára olyan intézményt kéne létrehozni, amely lehetővé tenné, hogy magas költségek nélkül, amit többnyire nem tudnak előteremteni, orvoshoz mehessenek."[280] A kis- és középparaszti családok nagy részének azonban még betegbiztosítása sem volt, ami oda vezetett, hogy csak a legsúlyosabb esetekben hozattak vagy kerestek fel orvost, részben a magas költségek miatt, részben mivel annyira féltek a parasztasszony kiesésétől a munkából, hogy az legtöbbször szó szerint az összerogyásig dolgozott. Gyalázatos cinizmusról tanúskodik ezek után a Die deutsche Landfrau, amikor egy „munkaútmutatás" keretében 1938-ban előírja, hogy minden olyan beavatkozásra, amely kórházi tartózkodást igényel, a januártól február közepéig terjedő időszakot kell választani.[281]

A parasztasszony túlterhelése késő örekoráig tartott. Míg 100 65 éven felüli nő közül 1938/39-ben az iparban csak 8-at foglalkoztattak, a kereskedelemben és a közlekedésben pedig 15-öt; addig a statisztika a mezőgazdaságban még 77 ilyen foglalkoztatottat mutatott ki.[282]

4.2. Munkakönnyítések?

Milyen definitív könnyítéseket kínált a fasiszta agrárvezetés a súlyosan túlterhelt parasztasszonyoknak? Szögezzük le, hogy mindenekelőtt a Die deutsche Landfrau, de más fasiszta sajtóorgánumok is széles teret szenteltek ennek a kérdésnek. Minden publikáció eleve a termelési csata követelményeit állítja szembe a parasztasszonyok munkájának könnyítésére irányuló intézkedésekkel.

De ha a vidéki dolgozó asszonyok valódi segítésének realitását nézzük, úgy azt alapvetően korlátozta az a körülmény, hogy a segítség „sohasem mehetett az intenzitás rovására".[283]

Osszuk fel a munkakönnyítésre irányuló kísérleteket három csoportra: 1. segítség technikai, 2. egyéb, 3. szervezeti intézkedések révén.

Az 1. csoportnál a hangsúly a házigazdálkodásra-háztartásra esett. „Csak akkor sikerül tartósan tehermentesíteni a vidéki asszonyt, ha . . . háztartása a munkatervezés, a munkakönnyítés és a munkamegtakarítás alapelvein fog felépülni" – írta Caesar-Weigel 1937-ben.[284] Több kutatóhely meglehetősen intenzív „házigazdálkodási kutatómunkát" végzett, sőt magát a háztartást intézményesen „tudomány" rangjára emelték, pl. a „Versuchsstelle für bäuerliche Werkarbeit Pommritz", a „Versuchsstelle für Hauswirtschaft Leipzig", az „Institut für Hauswirtschaftswissenschaft Berlin", a „Reichskuratorium für Technik in der Landwirtschaft", együttműködve a Frauenwerk által 1937-ben létrehozott „Reichsstelle für hauswirtschaftliche Forschungs- und Versuchsarbeit" nevű intézménynyel.[285]

Kutatási eredményként, pl. Pommritzban, a következőket mutatták fel: a nehéz tejeskannák hordását vállfával kell megoldani, a tehenek itatását önitatóval megkönnyí-

[280] Frauenkultur 1939/43, 6. füzet 6. s köv. l.
[281] Vö. Landfrau 1938/32, 21. l.
[282] *Gausebeck* 1950, 12. l.
[283] NS-Landpost 1936/49.
[284] *Caesar-Weigel* 1937, 7. s köv. l.
[285] Vö. Landfrau 1937/30, 464. s köv. l.

teni (amely azonban vízvezetéket igényelt). Jól és rosszul berendezett raktárhelyiségeket, valamint kisebb-nagyobb gépeket mutattak be.

Az RN háztartási részlege 1939-ben tanácsadást kezdeményezett parasztasszonyok részére. Komplett és munkakönnyítő módon berendezett gazdasági helyiségeket (konyhakamra, raktár, pince) demonstráltak modelleken. Ún. „munkakönnyítő mintagazdaságokat" választottak ki 5–100 hektár között a Rajna-vidéken vagy pl. Szászország mind a 150 kerületi parasztszövetségében, a különös gazdasági teljesítőképesség és a nemzeti szocialista világnézet szempontjai alapján, amelyeknek az volt a feladata, hogy bizonyítsák életképességüket és tanácsadó támaszpontokként bemutassák a falusi asszonyoknak a munkakönnyítés lehetőségeit.

Megjegyzendő, hogy 1939-ben tervbe volt véve még a „parasztasszonyok birodalmi versenye a munkakönnyítésekért" is.[286]

A „Vereinigte Elektrizitätswerke Westfalen" a Lüdinghausen kerületi Sending-Wierlingben „elektromos kísérleti falut" rendezett be.[287]

1938-tól minden kiállítás erőteljesen utalt a munkakönnyítő gépekre és eszközökre.[288] Különösen három gépcsoportot ajánlottak a paraszti háztartásoknak: „amelyek a munka javítását szolgálják; amelyek a mezőgazdasági termékek minőségének javulását eredményezik; és amelyek a parasztasszonyok nehéz munkáját megkönnyítik".

Az utolsónak említett csoporthoz számították az egyszerű mosóeszközöket, vállfákat, kézikocsikat tejeskannáknak, a vízvezetéket és a szárnylapátos szivattyút, vízcsapot a tűzhelyen stb.; míg a konzerválókészülékek, dobozzáró gépek, lekvárkészítők stb. a 2. csoportba tartoztak.[289] Különösen propagálták az eszközök saját elkészítését, illetve falusi kézművesekkel való csináltatását. Ehhez szánta útmutatónak az RN „Praktikus szöglet a vidéki asszonynak" c. kiadványát. Itt olyan primitív dolgokat ajánlottak a parasztasszonynak „konyhai és házi segítőeszközökként", mint lábzsámoly, konyhasámli, súrolókefetartó stb.; segítőként a mosáshoz: farostát, bakokat a mosódézsának, teknőket stb. Ezek eredményeztek volna munkakönnyítést és tehermentesítést?![290] Az ajánlatok palettáját még tarkíthatnánk: széles padlósúroló kefe, mosódézsa-állvány és egyéb nevetséges öreg holmik, melyek nemzedékek óta megszokottak voltak. De ezeknek az archaikus eszközöknek a használata nem terhelte meg a fasiszta gazdaságot, nagyobbrészt nem is igényelt pénzkiadást vagy nyersanyagot. Nyilvánvaló, hogy a parasztasszonyokat csak szédítették a „tehermentesítéssel", az orruknál fogva vezették, egyszerűen becsapták őket.

A háztartás sokat dicsőített és követelt átállítása, főleg a legújabb technikai vívmányok alapján, elmaradt. Annál inkább propagálták a nácik a gépek közös használatát,

[286] Landfrau 1939/32, 182. s köv. l.

[287] „Ez az elektromos kísérleti falu lehetőséget akar adni az egyes parasztnak és birtokosnak, hogy maga próbálja ki, hogyan lehet felhasználni az elektromosságot a paraszti háztartásban a munka megkönnyítésének és egyszerűsítésének eszközeként." Az elektromos üzem 2–57 ha-os üzemek háztartásai számára villanytűzhelyeket, melegvíztárolókat, takarmánygőzölőket és részben elektromos kemencéket bocsátott rendelkezésre (Landfrau 1939/32, 382. l.).

[288] 1938-ban a königsbergi „Ostschau" keretében pl. külön kiállítást rendeztek „Víz és meleg a falusi háztartásban" címmel. Az 5. birodalmi élelmiszerkiállításon 1939-ben elektromos bemutatót rendeztek (vö. Landfrau 1939/32, 415. s köv. l.).

[289] Vö. NS-Landpost 1936/19; vö. Landfrau 1935/28, 276. s köv. l.

[290] Vö. „Praktische Winke für die Landfrau." In: Arbeiten des Reichnährstands 40;1938. k. 7. s köv. l.

mert így nyersanyagmegtakarításról lehetett szó. Ilyen vásárlások céljára az RN még „birodalmi hozzájárulást" is adott. Így a Die deutsche Landfrau 1939-ben egyebek közt 1046 konzerválógépről, 932 lekvárkészítőről, 243 nagy káposztagyaluról, 42 hús- és kolbásztöltő gépről, 92 füstölőkészülékről, 183 közös mosóberendezésről, közös sütőházakról tudósít.[291] Egész Németországra vonatkoztatva – „büszke" számok!

A háztartás átállításával kapcsolatban az „elöregedettről az újkorira" az illetékesek pontosan azokat a tehermentesítő intézkedéseket vették számításba, amelyek realizálásuk esetén valóban könnyítést jelentettek volna a parasztasszonynak: 1. vízellátás, 2. villamosítás, 3. az építkezés technikája.

De a hiányzó pénzügyi eszközök éppúgy okai voltak a változatlanul katasztrofális vidéki vízellátásnak, mint ahogy a fokozott energiafelhasználásnak is gátat szabtak. A Die deutsche Landfrau már 1937-ben beismeri e fáradozások kudarcát: „A mezőgazdasági technikával foglalkozó birodalmi kuratórium (RKTL – S. J.) megkísérelte a technika legmodernebb formáját, a villamosságot a vidéki asszony számára hasznosíthatóvá tenni; ez azonban túl gyakran kudarcot vall az áram magas ára miatt . . .[292] Ugyanilyen megállapítást tett az RKTL egy képviselője az 1939-es berlini Zöld Hét egy ülésén.[293]

Ugyanebben az évben a Die deutsche Landfrau teljes csődöt jelent be a túlterhelt parasztasszonyok technikai tehermentesítésével kapcsolatban munkamegtakarító gépek, eszközök és berendezések bevezetése révén. Kénytelen beismerni, hogy „sajnos sok mezőgazdasági üzem nincs abban a helyzetben, hogy a legszükségesebb munkaeszközöket beszerezze".[294] Az „elektromos konyha", amely hallatlan könnyítést jelentene a parasztasszonynak a villanytűzhellyel, a melegvíztárolóval, az elektromos kemencével, hűtőszekrénnyel és egyéb eszközökkel – csak az agrárfunkcionáriusok elképzeléseiben létezett. A fasiszta vezetők összes követelései a dolgozó parasztasszonyokkal szemben szintén teljesítetlen vágyálmok kellett hogy maradjanak, ami viszont az alábbi magyarázatra ad alkalmat a Die deutsche Landfrau-nak: csak úgy van értelme népbiológiai, népegészségi és népgazdasági feladatokról beszélni, „ha először megteremtődnek az előfeltételek . . . a technika bevezetésével a megfelelő helyre, hogy a vidéki háziasszonynak időt adjunk kulturális és népgazdasági munkára, és hogy az örökké túlterheltből a jövő feladatainak örömteli munkása váljék".[295]

Ami a parasztasszonyok földmunkájának megkönnyítését illeti, annak kudarca nemcsak annak a rovására írható, hogy erőteljes gépadagolást vezettek be az erőltetett fegyverkezés érdekében. Ugyanebben az esztendőben vaskontingentálást vezettek be, aminek következtében a kis mezőgazdasági eszközöket (istállói berendezések, tejgazdasági eszközök, szerszámok és háztartási felszerelések) előállító cégek egyáltalán nem kaptak anyagot.[296] Így a mezei munkák megkönnyítésére vonatkozó, egyenesen nevetséges javaslatok ilyesmikre korlátozódtak: „csíraládák burgonyaültetéshez, hevederek, szalma-

[291] Landfrau 1939/32, 16. l.
[292] Vö. Landfrau 1937/20, 315. l.
[293] Az áram árát kilowattóránként nappal 8, éjjel 4 pfennigben adják meg (Landfrau 1939/32, 124. l.).
[294] Landfrau 1939/32, 346. s köv. l.
[295] Uo. 1936/29, 841. l.
[296] Vö. *Denecke* 1972, 338. s köv. l.; vö. még *Hoernle* 1965, 494. l.

vágók, gyomirtó kampók, ültetőkarók" és külön ajánlatként: térdvédő. „A térdvédők öreg autógumik darabjaiból házilag elkészíthetők, és használatuk nagy könnyebbséget jelent minden munkánál, amit a mezőgazdaságban még térdelve kell végezni (gyomlálás, krumpliszedés) . . . "[297] Egyedül az agrárvezetés nyilvános követelménye: „a paraszti üzem legsürgetőbb munkagazdasági feladata a parasztasszony megszabadítása a mezei munkától . . . "[298] elég kellett volna legyen a parasztasszonynak arra, hogy pihenés nélkül tovább robotoljon a „hadi és élelmezési szabadság" eléréséért.

Fordítsuk figyelmünket egyes szervezeti intézkedésekre, amelyeket a nemzeti szocialista állam mint a falusi asszonyok tehermentesítését propagált ugyan, sőt időszakonként kötelezően bevezetett, de általános megvalósításukat az agrárszektor kritikus munkaerőhelyzete lehetetlenné tette. Az RN és a Deutsches Frauenwerk fokozódó erőfeszítései itt is 1937-től figyelhetők meg; egyértelmű, hogy a fasiszta háborús készülődés élelmiszer- és nyersanyagtartalékainak képzése érdekében mindent ki akartak hozni a parasztgazdaságokból. Aratási óvodák, munkaszolgálat, „kötelező év", a Hitlerjugend vidéki szolgálata és az ún. aratási segítség a parasztasszonynak kellett volna segítsenek, de inkább „a nemzeti szocialista világnézet nevelőiskolái" voltak. Ezekhez járultak még olyan akciók, mint „A falu segítőközössége," „Anya-gyermek segítőszolgálat" és a „Hit és szépség" BDM-szervezet (Bund deutscher Mädel).

Az „Anya-gyermek segítőszolgálatot" az NSV (National-Sozialistische Volkswohlfahrt) alapította 1934. IV. 1-én. Feladatai közé tartozott az aratási óvodák szervezése. A tehermentesítés mellett itt lényeges szerepet játszott az „egészségügyi nevelés és edzés" nemzeti szocialista értelemben.[298a] A Die deutsche Landfrau így tudósít Heidenheim kerületből: „E vidék szinte minden gyermekének túlterhelt az anyja! Ezek a mi sokoldalú kis- és középüzemeink parasztasszonyai . . . " Ezért kell egy éven belül 15 aratási óvodát berendezni átlagosan 50 gyerekkel.[299] – 1934-ben Németországban 597 óvoda volt 17 538 gyerekkel; 1939-ben 7211 óvoda 279 562 férőhellyel.[299a] Egészen bizonyos, hogy ezek az óvodák, és ahol voltak, a csecsemőotthonok is a szervezett intézkedések keretében segítséget jelentettek a parasztasszonyok egy részének.

Az akciók közé, amelyek egyebek közt a parasztasszonyok segítését is célozták, tartozott a „birodalmi munkaszolgálat" is. Egy 1935-ös törvény kötelezett minden „ifjú németet (18 és 26 év között – S. J.) . . . népének szolgálatára".[300] „A leányok munkaszolgálata anyai szolgálat – különösen a sokgyermekes és munkával túlterhelt paraszt-

[297] Vö. „Praktische Winke . . . " 290. jegyzetben id. helyen.

[298] Landfrau 1939/32, 340. s köv. l.

[298a] Az aratási óvodák feladatáról továbbá: „Időben nevelni kell őket (a gyerekeket – S. J.) a feladatokra, amelyeket később a nemzeti szocialista állam és a német rög eléjük állít. Ezenkívül az aratási óvodának kulturális és nemzetpolitikai jelentősége is van. A faluközösség középpontjává kell válnia . . . " (Landfrau 1935/28, 416. l.) Még a tehermentesítés feladatait is alá kellett rendelni a fasiszta agressziós elképzeléseknek: „A határterületeken az aratási óvodák legyenek védőbástyák a németellenes befolyásokkal szemben."

[299] Landfrau 1935/28, 703. l.

[299a] Uo. 1943/36, 30. s köv. l.

[300] A „női munkaszolgálat" mint önkéntes egyesület már 1931 óta fennállt. 1934. jan. 1-én átszervezték; a „birodalmi asszonyvezetőnő" a „női munkaszolgálat" országos vezetését is átvette. Sok tábort vidékre telepítettek. A „munkaszolgálatos lányok" száma az 1934-es 7347-ről 1939-re kb. 30 000-re nőtt (vö. *Winkler* 1976, 53. s köv. l.; vö. Landfrau 1937/30, 258. s köv. l.).

asszonyok javára . . . " – írta az NS-Landpost 1936-ban.[301] Ugyanez a kiadvány azonban beismeri, hogy „a 10 000 munkaszolgálatos leány segítségnyújtása . . . annyi, mint vízcsepp a forró kőre . . . "[302]

1938 februárjában indította be Göring a „kötelesség évét".[303] Eszerint minden 25 év alatti hajadon női munkaerőnek egy évi tevékenységet kellett felmutatnia a mezőgazdaságban vagy a háztartásban. 1938-ban 30 400 leány teljesítette a mezőgazdaságban és 47 000 a háztartásban a kötelező évet; 1939-ben összesen 217 000.[304] Göringnek ezt a kényszerintézkedését a parasztasszonyok tehermentesítésével indokolták, ugyanakkor azonban a férfiak katonai szolgálatának női megfelelője volt. Általános érvényűnek tekinthetjük a Die Landfrau 1938-as becslését Kelet-Poroszországra: „Erős reménység kapcsolódik (a parasztnők tehermentesítése vonatkozásában – S. J.) a Kötelesség Évéhez . . . amely vidéken egyelőre alig vált be."[305]

A Hitlerjugend Vidéki Szolgálata is,[306] amelyet a fasiszta vezetés „Haza a faluba" jelszóval propagált, igen kevés segítséget jelentett a kis- és középparaszti gazdaságoknak. Steinberger találóan így jellemezte a Vidéki Szolgálatot: „városi kényszermunkások kiküldése vidékre – a junker- és nagyparaszti birtokokra".[307] A „Landdienst" feladata volt végül, hogy a mezőgazdaság még megmaradt, nehéz munkát végző munkásainak (1933 és 1939 között 800 000 munkaerő vándorolt el) „figyelmet, elismerést és tiszteletet" szerezzen, hogy kitartsanak. Ugyanakkor „az ifjúság praktikus vidéki nevelője" kellett legyen.

1936-tól a BDM „mindenekelőtt a parasztasszonyok támogatására" ún. önkéntes „aratási segítséget" szervezett mint „falusi leányszolgálatot".[308] Nyolchetes „átképző táborban" sulykolták bele ezekbe a leányokba a nemzeti szocialista ideológiát, mielőtt a „birodalmi parasztvezető" által kiválasztott mezőgazdasági üzemekbe küldték őket, ahol aztán egy évig kellett maradniuk. Fűzzük hozzá, hogy ezeket a lányokat szinte kizárólag ideológiailag „szilárd" üzemekben vetették be.

[301] NS-Landpost 1936/39.

[302] Uo.

[303] „A négyéves terv végrehajtására irányuló rendelkezés a női munkaerő fokozott bevetése révén" – deklarálták ezt a kényszerévet („kötelező évnek" nevezték). „Az úgynevezett jobb családok leányaival nem dolgoztatták le a kötelező évet" (*Winkler* 1976, 53. s köv. l.). Sok „kötelező éves leány" a vidéki munkával szemben előnyben részesítette a városi (lehetőleg gyerektelen) háztartásban végzett munkát. Ez kihívta a náci funkcionáriusok kritikáját, de jele annak is, hogyan lehetett bizonyos módon kijátszani a rezsim rendeleteit.

[304] Vö. *Winkler,* 1976, 53. s köv. l.

[305] Landfrau 1938/31, 506. s köv. l.

[306] A „falusi szolgálat" a birodalmi ifjúsági vezetés és a Reichsnährstand 1939/40 december/-januári megegyezésének eredménye, valamint Hess, Himmler és Schirach előzetes felhívásának következménye „önkéntes falusi szolgálatra".

[307] *Steinberger* 1935, 55. l.

[308] A „Mädellanddienst"-re Trude Brückner, a „BDM birodalmi referense" 1936-ban felhívást tett közzé, amelyben többek közt ez állt: „Mi lányok ezekben a munkás hetekben a mi német parasztasszonyaink oldalán állunk . . . " 16 évnél idősebb lányokat kérdeztek meg ezzel kapcsolatban (vö. Landfrau 1936/29, 524. l.). – A bevetés egyenként és csoportosan történt, és kiterjedt a zöldtakarmányok betakarítására, gombaszedésre, széna-, gabona- és lenaratásra, hullott gyümölcs- és bogyószedésre, valamint makk- és gesztenyegyűjtésre (vö. Landfrau 1939/32, 472. l.).

[309] Landfrau 1939/32, 457. l. – „A birodalmi asszonyvezetőnő felhívása az aratáshoz nyújtandó segítségre" többek közt így szólt: „Tekintettel a munkaerőhiányra és a parasztasszony túlterheltségére, minden német nőnek büszkén kell vállalnia, hogy erejéhez mérten hozzájárul a termés betakarításához és ezzel népünk élelmezésének biztosításához."

Az említett intézkedések – és sorolhatnánk tovább a hasonlókat – csak propagandisztikus okokból keltették azt a látszatot, hogy „minden mértékadó hely életük (a parasztasszonyokról van szó – S. J.) megkönnyítésén fáradozik",[309] ahogy a „birodalmi asszonyvezetőnő" 1939-ben kifejezte magát egy „aratási segítség-felhívásban".

A kis- és középparaszti asszonyok tömegei számára nem volt semmiféle tehermentesítés és nem is lehetett, mivel „a falu felszerelését" Hitler csak a háború utánra tervezte, „azzal a céllal, hogy a falunak is a legmesszebbmenően megteremtsük mindazt a kényelmet és munkakönnyítést, amely a városban már magától értetődik . . . "[310] Csak akkor játszott volna a parasztasszony tehermentesítése „egészen különleges szerepet". Előfeltételként tűzték azonban ki megfelelő hozzáállását „a munkaegyszerűsítéshez, a munkajavításhoz és a korszerű gazdálkodáshoz".[311]

A fasiszta agrárvezetőknek nem volt lelkiismeretfurdalásuk. Az elmaradt könnyítések kárpótlásaképpen Darré és Göring „mindennapi hőstettként" glorifikálták a parasztasszonyok teljesítményeit. Idézünk Darré beszédéből az 1938-as birodalmi parasztnapon: „Amit parasztasszonyainknak az elmúlt esztendőkben munkában és lelki megterhelésben, fáradságban és szükségben ki kellett állniuk, az valóban az igaz hősiesség himnusza."[312]

„A nácizmus sajátosan hazug és durva jellegét"[313] semmi sem jellemezhetné találóbban: korán megöregedett, görbére dolgozott, beteg asszonyok, „a legelkínzottabb nők egész Németországban . . . "[314] – mint a fasiszta rendszer „hétköznapi hősei". Asszonyok, akik nem ismerték a szabadidőt, a szabadságot, akik sosem voltak nélkülözhetők, mert nem volt, aki pótolja őket, akiknek szociális helyzete rosszabb volt, mint bármely más asszonyé Németországban.

Keserű irónia, amikor az RN funkcionáriusai az 1939-es drezdai, 18. nemzetközi agrárkongresszuson határozatot írnak alá, amely kötelezné a kormányokat, hogy a parasztasszonyoknak „anyavédelmet biztosítsanak, javítsák a falusi szülésznőszolgálatot és beteggondozást", és amely szorgalmazza a férfi és női munka igazságos megosztását.[315]

IRODALOMJEGYZÉK

Arbeiten des Reichsnährstandes, Bd. 40. Berlin 1938.

Bidlingmaier, Maria: Die Bäuerin in zwei Gemeinden Württembergs. Diss. Tübingen 1918.

Brand, Marie von: Die Frau in der Landwirtschaft Süddeutschlands. In: Die Frau in der deutschen Landwirtschaft (Schriften d. internationalen Konferenz für Agrarwissenschaft. Deutsche Agrarpolitik III.) Berlin 1939.

Caesar-Weigel, Hildegard: Das Tagewerk der Landfrau. Berlin 1937.

Denecke, Horst: Die agrarpolitischen Konzeptionen des deutschen Imperialismus beim Übergang vom Bürgerlich-parlamentarischen System zur faschistischen Diktatur (Frühjahr 1930 bis Herbst 1934). Diss. Gesellschaftswiss. Fak. d. Humboldt-Universität Berlin. Berlin 1972.

[310] „Die Landfrau in der Erzeugungsschlacht" 1942, előszó.

[311] Uo.

[312] Idézve: Landfrau 1939/32, 126. l.

[313] Vö. *Klemperer* 1978, 10. s köv. l.

[314] Így nyilatkozott dr. Syrup államtitkár a Birodalmi Munkaügyi Minisztériumból (idézve: *Hoernle* 1939, 50. l.).

[315] Landfrau 1939/32, 457. s köv. l.

Dokumente zur deutschen Geschichte 1936–1939. Hg. v. Wolfgang Ruge und Wolfgang Schumann. Berlin 1977.

Gausebeck, Aenne: Landfrau und Kamerad Maschine. Essen 1950.

Statistisches Handbuch von Deutschland 1928–1944. München 1949.

Herferth, Wilhelm: Der faschistische Reichsnährstand und die Stellung seiner Funktionäre im Bonner Staat. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft H. 5, S. 1046 ff. Berlin 1962.

Herrmann, Ludwig: So steht es um die Landwirtschaft. Stuttgart 1937.

Hoernle, Edwin: Deutsche Bauern unterm Hakenkreuz. Paris 1939.

Katalog: Deutsche Bauernkunst (Ausstellung). Berlin 1935.

Klemperer, Victor: LTI. Notizbuch eines Philologen. 5. Aufl. Leipzig 1978.

Kotow, G. G.: Agrarverhältnisse und Bodenreform in Deutschland. Tl. 1. Berlin 1959.

Kuczynski, Jürgen: Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 193 bis 1945. (= Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus Tl. 1, Bd. 6.) Berlin 1964.

Kettner, Irmelin: Volkskundliche Aspekte zur Stellung der Bauernschaft im Faschismus 1933 bis 1945. Diplomarbeit im Fernstudium Volkskunde der Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin 1970.

Landfrau in der Erzeugungsschlacht. Königsberg 1942.

Landfrauenkalender (Landwirtschaftlicher Frauenkalender). Berlin 1934–1937.

Mason, Tim: Zur Lage der Frauen in Deutschland 1930 bis 1940: Wohlfahrt, Arbeit und Familie. In: Gesellschaftliche Beiträge zur Marxschen Theorie 6. Frankfurt/Main 1976.

Meldungen aus dem Reich. Auswahl aus den geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939 bis 1944. Neuwied–Berlin 1965.

Melzer, Hildegard: Das Tagewerk der Landfrau. 5. Aufl. Berlin 1944.

Melzer, Rolf: Studien zur Agrarpolitik der faschistischen deutschen Imperialisten in Deutschland im System der Kriegsplanung und Kriegsführung, 1933 bis 1941. Phil. Diss Rostock 1966.

Müller, Josef: Ein deutsches Bauerndorf im Umbruch der Zeit. Sulzthal in Mainfranken Eine bevölkerungspolitische, soziologische und kulturelle Untersuchung. Würzburg 1939.

Uő: Deutsches Bauerntum zwischen gestern und morgen. Würzburg 1940.

Uő: Bauer in Gefahr. Freiburg 1950.

Münzinger, Adolf: Der Arbeitsertrag der bäuerlichen Familienwirtschaft. 2 Bde. Berlin 1929.

Rehm, Friedrich: Das deutsche Heimatwerk. Seine Geschichte und seine Aufgabe. In: Odal 5, S. 571 ff. Berlin 1936/37.

Schürmann, Artur: Deutsche Agrarpolitik. Neudamm 1941.

Semmelroth, Ellen Renate von Stieda: N. S. Frauenbuch. München 1935.

Landwirtschaftliche Statistik, Berlin 1943.

Steinberger, Nathan: Die Agrarpolitik des Nationalsozialismus. Moskau–Leningrad 1935.

Steiner, Elisabeth: Agrarwirtschaft und Agrarpolitik. Diss. München (Münchner volkswirtschaftliche Studien NF. 28). München 1938.

Sudan, H.: Untersuchung über die Arbeitswirtschaft bäuerlicher Betriebe. o. O. 1938.

Verhey, Klaus: Der Bauernstand und der Mythos von Blut und Boden im Nationalsozialismus mit besonderer Berücksichtigung Niedersachsens. Phil. Diss. Göttingen. Göttingen 1965.

Wagner, Wilhelm: Die Schule der Jungbäuerin. 4. Aufl. Berlin 1932.

Winkler, Dörte: Frauenarbeit im „Dritten Reich" (Historische Perspektiven 9). Hamburg 1977.

KÖZLEMÉNYEK

SUGÁR ISTVÁN

AZ EGRI VÖRÖS BOR TERMELÉSÉNEK MÚLTJÁBÓL AZ EGRI BIKAVÉR KIALAKULÁSA

Eger város szőlőkultúrájára a török hódoltságtól a filoxéráig általánosságban a vörös bort adó szőlőfajták voltak dominálóan jellemzők, de azzal a megszorítással, hogy a XIX. század középső harmadától egyre szaporodott a fehér bort termő szőlőkkel beültetett terület, s ez a folyamat a filoxéra utáni rekonstrukciótól kezdődően egyre inkább tért hódított.

A kutatás mai állása szerint *Eger térsége a középkor során eredetileg az ősi felvidéki fehér bort adó szőlőterülethez tartozott.*[1] Ezt már a XIX. század derekán a város szőlészetét s borászatát nagy hozzáértéssel elemzően leíró Mártonffy Károly is gyanította, de nyomban hozzátette azt, hogy feltehetően a török uralom emberöltői alatt alakult ki a *„fekete szőlők"* uralkodóvá válása.[2] Mártonffy mintegy 130 éve tett megállapítását napjaink kutatói egybehangzóan megerősítik. Általánosan elfogadott az a vélekedés, hogy *hazánkban is a Balkán felől terjedtek el a vörös bort adó szőlőfajták.*[3] Andrásfalvy éppen a túlnyomó többséggel előforduló *kadarka* vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy *a vörösbor-kultúra elterjesztői a török hódoltság alatt a hazánkba telepedett szerbek voltak.*[4]

Andrásfalvy megállapítását egri vonatkozásban beható vizsgálat tárgyává tettem, s azt megerősíthetem. Evlija Cselebi török világutazó 1664–65. évi helyszíni beszámolója szerint az oszmán hódoltság alatti Eger 17 városrésze közül hetet keresztények laktak, s a város *„népe mind bosnyák"*.[5] Ezeket a délszláv népelemeket a török hódoltság megszűnése után Egerben *rácok*nak nevezték, kik közül többen az oszmánok kivonulása után visszamaradtak a városban. Iványi Béla levéltári adatok alapján állapította meg, hogy *Egerben a török hódoltság alatt is laktak szerbek.*[6] Bihari József, az egri szerbek kutatója is ugyanezt vallja.[7] A törökök 1610 körül, amikor átszervezték a magyarországi hódoltság közigazgatási beosztását, a felállított négy vilájet egyikébe, az egribe a szegedi szerb lakosságú szandzsákot is beolvasztották.[8]

A görögkeleti szerbeknek, a rácoknak saját templomuk volt Egerben a török hódoltság alatt: az ősi Ágoston-rendi Szent Miklós egyház. A város felszabadulása után is ez maradt az egri rácok temploma. Tudjuk azt is, hogy a nyugat-magyarországi szerb települések az egri szerb autonóm hitközséggel az 1619-ben alapított szerb marcsai püspökség egyházi hatósága alá tartoztak.[9]

Ezt az alapmegállapítást annyiban lehet tovább finomítani, hogy joggal feltehető: Eger 1596. évi török kézre kerülte előtti egy-két évtizedben az ország szívét kitöltő hódoltság területéről talán már beszivárgott az egri szőlőhegyekre a kadarka. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Egerhez közel fekvő területek népe élt ekkor már török uralom alatt. Sajnálatos tény, hogy a dézsmajegyzékek és az egri vár fennmaradt számadásai nem jegyzik fel a borok színét.

[1] *Andrásfalvy* 54 – *Szabó-Jilek* 11. – *Vincze* 1960. 19.
[2] *Mártonffy* 62.
[3] *Andrásfalvy* 58–59.
[4] *Andrásfalvy* 59.
[5] *Evlia Cselebi*
[6] *Iványi* 8.
[7] *Bihari* 398.
[8] *Salamon* 270. – *Popović* 259.
[9] Marćanska eparhija i. m. 45–46. – *Grujić* 344.

A törökök kiűzésük után a városban virágzó szőlőkultúrát hagytak maguk után. Az Egert kamarai kezelésbe vevő biztos haladéktalanul gondoskodott a beköszöntő tél előtt a szőlőültetvények kellő védelméről.[10] Az Edelspacher-féle összeírás szerint 1689-ben 280 személy birtokában összesen 1974 fossa szőlő volt, melynek 41%-a a keleti (az Eged és környéke), 29%-a az északi (Cigléd és melléke), 26%-a a nyugati (Rác-hegy) s végül 4%-a a déli (Tihamér) területen feküdt.[11] 1 fossa alatt Egerben 200 négyszögölnyi területet értettek.[12]

A levéltári adatok ismertetése előtt csak néhány irodalmi adatot említek. Bombardus magyarországi leírásában Eger kapcsán kiemeli 1750-ben a város híres veres borát, melyet az egészségre is hasznosnak tartottak.[13] Vályi András 1796-ban arról számol be, hogy itt *„a hegyeken nevezetes termékenységű s számos szőlők vagynak"*, s hogy azok *„e vidéken legjobb veres bort teremnek"*.[14] Görög Demeter valósággal dicshimnuszt zengett az egri vörös borról imígyen: *„Az egri veres bor általában kellemetes ízű, könnyű, egészséges, a gyomrot éppen nem terheli, s különös jó tulajdonságai olyanok, hogy azokat akármely külországi veres borban nehéz együtt feltalálni."* Szőlészeti-borászati munkájában annyira dominálónak találta Egerben a vörös bort, hogy a fehérről szinte alig mond valamit.[15] Fényes Elek 1847-ben így jellemezte a helyzetet: *„Eger népessége főként szőlőmívelésből él. Az egri veres bor mind kellemes ízére, mind tartósságára nézve a budaival vetekszik."*[16]

Kísérletet tettem az egri vörös és fehér bor termelése közötti viszony megállapítására levéltári adatok alapján. A feltárt számadások egyértelmű határozottsággal bizonyítják a vörösbor-termelés elsőprő fölényét a fehér felett a XVIII. század derekától a XIX. század első harmadáig, – amikor e témára megfelelően értékelhető iratanyag maradt fenn.

A püspökföldesúr által 1754-ben bedézsmált 344 hordónyi teljes bormennyiség vörös volt, fehérből egyetlen hordónyi sem szerepel a pinceleltár kimutatásában.[17] 1767-ben az egri szőlőhegyekről dézsma címén az egri püspökség részére behajtott bormennyiségnek pusztán 18%-a volt fehér bor.[18]

Az egri püspöki pinceleltárak arról tanúskodnak, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a vörös bort gyakorta két kategóriába soroltan vették lajstromba: részben és zömében úgynevezett *„subrubrum"*, illetve *„siller"* néven, részben pedig *„vinum rubrum"*, azaz valóban vörös bor néven.[19]

Egy 1828. évi egri beszámoló szerint *az évente termő bormennyiségnek pusztán 1/50-ed része volt fehér bor.*[20] Méltán írhatta tehát 1865-ben Hunfalvy János, hogy *„az egri veres bor . . . híres"*.[21] Az évi mintegy 16 160 000 liternyi egri bortermésből csupán 203 000 litert tett ki a fehér bor.

Kétségtelen tehát, hogy a termelők általánosságban a csekélyebb fehérszőlő-mennyiséget összeszűrték vörössel, – s bizonyára csak az igényesebb és tekintélyesebb szőlőbirtokosok készítettek külön fehér bort is, akiknek nagyobb kiterjedésű szőlejében volt számottevőbb fehér szőlő is. Ugyanez a birtokoskategória engedhette meg magának, hogy minőségi vörös bor készítésére való törekvés jegyében a nagy festéktartalmú sötétkék fürtökből a „vinum subrubrum", illetve a „siller" mellett „vinum rubrum"-ot, azaz kifejezett vörös bort is készítsen. Ennek a körülménynek döntő szerepe volt az egri bikavér kialakulásában, – amint azt majd alább látni fogjuk.

[10] Soós Imre Heves megyei Levéltár nyugalmazott igazgatójának szíves szóbeli tájékoztatása.
[11] Heves megyei Levéltár, Eger. Továbbiakban: HmL. XII–3/a. 55. sz. kötet.
[12] HmL. V–1/b. 1827. B. CLXXXVIII. 2430.
[13] *Bonbardus* 521.
[14] *Vályi* 564.
[15] *Görög*
[16] *Fényes* 294.
[17] HmL. XII–3/e. 200. rsz. ad Nr. 152.
[18] HmL. XII–3/c. 112. rsz.
[19] HmL. XII–3/e. 14. rsz. 1791. 1793., 1800. évek összeírásai.
[20] HmL. XII–3/e. 155. rsz. Nr. 948.
[21] *Hunfalvy* 632.

Az egri vörösbor-kultúra kapcsán vizsgáltam *az egri szőlőhegyekben a XIX. század elején művelt szőlőfajták*at. Egy 1828-ban készült szőlészeti-borászati feljegyzésből maradéktalanul felderíthető volt a város határában művelt szőlőfajták pontos listája.[22] A nagy tudású, szakmailag rendkívül művelt, de magát név szerint meg nem nevező szakember az Egri Érseki Gazdasági Levéltárban megőrzött munkájában céltudatosan különbséget tesz a *„fehér fürtű szőlők"* mellett a *„veres fürtű"*, valamint a *„fekete vagy sötétkék fürtű szőlők"* között, sőt az utóbbiak kategóriáján belül számba veszi a *bor készítésére kevésbé alkalmas fajták*at is. Bár kifejezetten a vörös bort adó szőlőket vizsgáljuk, de példátlan történeti becsére való tekintettel szükségesnek és hasznosnak látszik az egri szőlőhegyekben művelt valamennyi szőlőfajta nevének közreadása.

I. FEHÉR FÜRTŰ SZŐLŐK

A) *Jó és közepes fajták:*

Bátai édes szőlő
Fejér góhér
Fejér kadarka
Fejér rózsa szőlő
Galyas fejér nagy fürtű
Gyöngyösi fejér
Jóféle fejér frankus Kőszemű
Nagyszemű muskataly
Pelyhes szőlő
Petrezselyemszőlő
Som góhér
Tóth Góhér
Zöld furmint

B) *Inkább étkezésre és fürtösen való eltételre alkalmas, mint borkészítésre:*

Fejér bakator
Fejér kecskecsecsű
Kisszemű muskatal
Nagyszemű maruzsa
Fejér tökszőlő
Polyhos
Rossz fajtájú frankus
Zöld kecskecsecsű

II. VERES FÜRTŰ SZŐLŐK

Közönséges rózsaszőlő
Pankota rózsaszőlő
Rákszemű rózsaszőlő
Veres kecskecsecsű
Veres muskatal

III. FEKETE VAGY SÖTÉTKÉK FÜRTŰ SZŐLŐK

A) *Jó és közönséges fajták:*

Budai nagy fürtű szőlő
Fekete frankus
Fekete juhfark
Fekete kadarka, – aprószemű
Fekete muskatal
Fekete török szőlő, török góhérnak is nevezett
Hárslevelű szőlő
Ingaly, – igen nagy fürtű
Kerek levelű szőlő
Lúdtalpú szőlő
Szent Jakab szőleje
Török góhér sógora

B) *Rossz, bornak kevésbé alkalmas fajták:*

Cigány szőlő, – apró, savanyú
Égő-nyellő, – elég, lehull
Kocsos, – csak 10–12 szemet tart meg
Kupakos, – savanyú
Purcsin, – ecetnek való
Rossz féle frankus
Sima fekete, – apró szőlő, savanyú
Sötét levelű gordoványos
Tejfeles virágú, – savanyú
Tökszőlő, – bőven termő, de savanyú
Válla-hányó, – savanyú
Változó góhér, – savanyú
Veres nadrágos
Világos levelű gordoványos

C) *Csak étkezésre és fürtösen való eltételre alkalmas fajták:*

Fekete bakator
Fekete kecskecsecsű
Romolya

[22] HmL. XII–3/e. 155. rsz. Nr. 948.

Emellett az értékes és teljes felsorolás mellett eltörpül Görög Demeter 1829. évi listája az egri vörös bort adó szőlőfajtákról:[23]

Budai fekete, másutt kadarka
Egri fekete vagy lúdtalpú szőlő
Egri fekete vagy kerek levelű szőlő
Furmant fekete, másutt rác fekete
Góhér fekete vagy török góhér.

A XIX. század derekáról származó adat szerint a sok fajta közül *a lúdtalpú és a kerek levelű volt a legelterjedtebb.*[24] A kadarka több változatban és biotípusban ismeretes hazánkban, s ezeknek egyike a lúdtalpú szőlő.[25]

Láthatjuk tehát, hogy Egerben a vörös bort adó szőlőfajtáknak igen széles skálája volt a gazdák kezén. Ez egyébként Schams közléséből is kiderül, aki szerint a budai állami szőlőiskolában *Heves megyéből nem kevesebb, mint 56 szőlőfajtát sikerült összegyűjtenie,* – ezt számszerűen az egész ország területén csak Pest és Baranya megye múlta felül.[26]

„Egerben minden hegyen zömében vörös bor terem – írja 1828. évi levéltári forrásunk –, *mely átlagosan világos vörös színű, de akadnak közöttük éppen olyan sötét vörös színű borok, mint a budaiak."*[27]

*

Az egri bikavért megalapozó XVIII. századi és XIX. század eleji vörös bor kultúrának kutatása során természetszerűen érintőleg vizsgáltam az *egri borkereskedelmet* is. A környező megyék és országrész mellett *rendkívül jelentékeny volt a Lengyelország felé irányuló borexport,* melyet a XVIII. századra jellemzőnek mondhatunk, s az még középkori alapokon nyugodott. A helybeli borkereskedelem élvonalában a nagy üzleti kapcsolattal és tapasztalattal rendelkező rác kereskedők állottak. *Ez a lengyel borexport egészen a XIX. század elejéig virágzott,* amikor is a magyar borokra kivetett magas adó kiszorította onnan az osztrák borok javára a híres egri vörös bort.

Egész város tanácsa a XIX. század elején ilyen képet fest az egri borkereskedelemről:

„Az egri borok országszerte ismeretesek és nevezetesek általlyában, minthogy az itt levő minden promonthoriumokon számos oly alkalmatos termések szoktak lenni, melyek einschlog nélkül vízen és levegőnek változásával és távolabb helyekre lehet vinni anélkül, hogy törődnék és színeket változtatnák. Számosak lévén az egri szőlőhegyek, itten nagy és a kereskedelemre nézve elegendő mennyiséget szoktak teremni, úgy hogy az helybeli consummát a termésnek egytizedére lehet számítani. Az egri borokat az ekkori tapasztalás szerint a Jászság és Kunságban, s környül lévő vármegyékben, leginkább pedig Gömörben, Duklában, Krakkóban, Lembergben, Varsóban, Bécsben gyakran és Saxóniában is néha a kereskedés által szokták kivinni. Egyedül Kassa felé legalkalmatosabbnak véljük a boroknak szállítását az éjszaki részekre nézve, mivel arra az utak legalkalmatosabbnak találtatnak."

A magisztrátus jelentéséből megtudjuk, hogy a szállítás költsége „függ az időnek forgásától", azaz az időjárástól. Egerből a lengyelországi Lembergig való szállítás is tekintélyes összegre rúgott: 1 akó bort 13 forinttal terhelt meg.[28]

Hogy a borkereskedőknek milyen nagy tőkével kellett rendelkezniük, és gyakorta milyen nagy kockázattal járt egy-egy szállítmány sorsa, szépen illusztrálja egy XVIII. század végi levéltári adat. Eszerint Alexievics János egri rác kereskedő még 1793-ban *Lublin*ba nagy borszállítmányt küldött, de

[23] *Görög*
[24] *Mártonffy* 63–4.
[25] *Prohászka* é. n. 101. Eszerint a kadarka több változatban és biotípusban ismeretes hazánkban.
[26] *Schams* 1937. 93–94.
[27] HmL. XII–3/e. 155. rsz. Nr. 948.
[28] HmL. V–1/b. 1817. B. CLVII. a. 13.

abból 32 hordónyi mennyiséget nem tudván eladni, azt beraktározta. A tekintélyes érték azonban még 3 esztendő múltán is eladatlanul hevert, úgyhogy a lublini városi elöljáróság kérte az egri magisztrátus sürgős közbenjárását az ügyben.[29] Nyilvánvalóan a kereskedőnek gazdaságosabb volt veszni hagyni szállítmányát, mint azt hazafuvaroztatnia.

*

Témánk vizsgálata szempontjából igen fontos kérdés, hogy *milyen területen műveltek a XVIII. században szőlőt az egri határban, s hogy alakult a kép a XIX. század során.*

A XVIII. század második felének viszonyait igen pontosan tükrözik az egri püspökföldesúri levéltárban megőrzött bordézsmajegyzékek.

A szőlőtermő területet keleti és nyugati részre osztottan tárgyalom, annak a ténynek a megjegyzésével, hogy Eger város ősi bortermő térsége az Eged-heggyel az élen a keleti volt. Kovács Béla azt gyanítja, hogy maga az *Eged-hegy* neve is szoros kapcsolatban áll a szőlőtermeléssel, ugyanis a tatárjárás után Egerben telepített *vallonok* körében nagy tiszteletnek örvendett *Szent Egyed* (Sanctus Aegidius), márpedig általánosan elfogadott, hogy a vallonok milyen számottevő szerepet játszottak a XIII. században fellendülő szőlőkultúra kialakításában.[30]

Kutatásaim szerint a várost nyugatról szegélyező magaslatokon csak a török hódoltság alatt indult meg a szőlőtermelés, ugyanis először az 1689. évi Edelspacher-féle kamarai összeírás említi az itt fekvő szőlőskerteket.[31]

Rendkívül nagy lökést adott a város szőlőtelepítésének *gróf Barkóczy Ferenc egri püspök,* aki nemcsak a róla elnevezett Barkóczy-hegyen (ma: Birka), de a Felső Cigléden, a Sík-hegyen és a Kisbajuszon újabb és újabb területeket biztosított a város lakosainak szőlőtelepítésre. Éppen az ő püspökföldesurasága alatt vett nagy lendületet a bortermelés a nyugati térségben is, ahol az emberek erdő- és bozótirtással jutottak mezőgazdaságilag művelhető területhez. Nagy jelentőségre tettek szert a Hajdú-hegy, a Szarkás és a Kecske-dellés új szőlőültetvényei.

Említést érdemel, hogy ugyanekkor gazdasági kárt is szenvedtek az egriek, mivel faizásra használt területeket számoltak fel. „Eger városa körül több erdős helyek lévén – panaszolkodtak 1787-ben az egriek –, jelesen a Hajdú hegy oldalán a Töviskes völgy felé mindenkor onnan szegény emberek tüzifát szabadon hordottak és mi is hordtunk. Következendőképpen azt, valamint a Szarkás és Kecske düllő helyeket is az uraság mind szőlőnek felosztotta, és *ahol annakelőtte erdős berkek voltak, már most mind szőlők vannak.*"[32]

A Maklány-dűlőt az egri káptalan, a város másik, a püspöknél kisebb földesura 1778–79-ben osztotta ki szőlő alá.[33] Az Afrikában, a Mészhegyen és a Szarkáson már a XIX. század elején termőre fordultak olyan új szőlőültetvények, melyek újonan felforgott területeken nyertek telepítést: Új Afrika, Új Mészhegy és Új Szarkás.[34]

Lássuk tehát Eger szőlőtermő területeit a XVIII. század második felében s a XIX. század első évtizedeiben.

[29] HmL. V–1/b. 1796. B. CVII. b. 1104. – V–1/a. 61. kötet. 1796. dec. 19-i bejegyzés.

[30] Kovács Bélának, a Heves megyei Levéltár igazgatójának sorozatos konzultációkon kialakult véleménye.

[31] HmL. XII–3/a. 55. rsz. k.

[32] HmL. V–5. Fasc. 2. (1787. május 23.) – Figyelmet érdemel egy 1787. évi tanúvallomás is: „Hajdúhegyen ember emlékezetitül fogva mindenkor Szőllők voltanak, hanem csak a megnevezett Szarkás hegyen és Kecske döllőn volt erdőség, az honnan az Egriek hátifát Szabadon hordtak, hanem üdő jártával néhai gróf Barkóczy (ti. Ferenc egri püspök, S. I.) idejében többére vágatott ki az Erdő, és Szőllőnek osztatott fel némely Egri Gazdák kérésére, akik kívántak. Ezután pedig mostani Püspök (ti. Eszterházy Károly, S. I.) . . . bejövetelével ami Fák még azon helyeken találtattak, Egriek által irtódtak ki és rész szerint Szőllőnek osztatott, részint Egri Marha járásnak hagyattak azon nevezett helyek." Jelzete, mint az előbbié.

[33] HmL. V–5. Fasc. 2. (1787.)

[34] HmL. XII–3/e. 135. rsz. Nr. 132. – XII–3/e. 155. rsz. Nr. 9. Nr. 948.

A) *Keleti oldal*

1. Püspöki (1804-től érseki) terület:

Nagy Eged vagy Szőlőske, Eged oldal, Kis Eged, Alsó- és Felső-Cigléd, Nagy és Kis Bajusz, Barkóczy-hegy, Városoldal (a Cigléd déli végénél a város felé fekvő oldal), Dónát, Tót-hegy, Afrika, Mészhegy, Sík-hegy és Nyergeskő.

2. Káptalani terület:

Almagyar, Kőporos, Tihamér.

B) *Nyugati oldal*

1. Püspöki (1804-től érseki) terület:

Hajdúhegy, Ráchegy, Szarkás és Kecske dellés.

2. Káptalani terület:

Nagy és Kis Galagonyás, Maklány, Kocs.

E tekintélyes kiterjedésű szőlőtermő terület legjelentékenyebb tagját a XVIII. században, de még a XIX. század elején is – csakúgy mint a középkorban! – a Nagy Eged, azaz Szőlőske és az Eged-oldal alkotta. Többször idézett szakértőnk 1828-ban egyértelműen azt állapította meg, hogy *Egerben erősségre, színre (!) és aromára a legjobb minőségű borok az Egeden termett szőlőből voltak szüretelhetők.* De jó szőlőtermő hegynek vallotta a Sík-hegyet, a Kis Egedet, a Ciglédet, Városoldalt, a Bajuszt és a Barkóczy-hegyet, a Kecske-dellést, a Rác- és Mészhegyet, a Tihamért, Almagyart és a Kőporost, nem feledve ki a Galagonyást. Egy futó összeállításban szemlélteti a szőlőtermelő gazdák számát:

Év	Szőlők száma
1692	203
1713	278
1726	643
1754	1267
1801–1802	1888

Az egri szőlőhegyek területi kimutatását fossa szerinti megosztásban egy 1750. évi irat tartalmazza:[35]

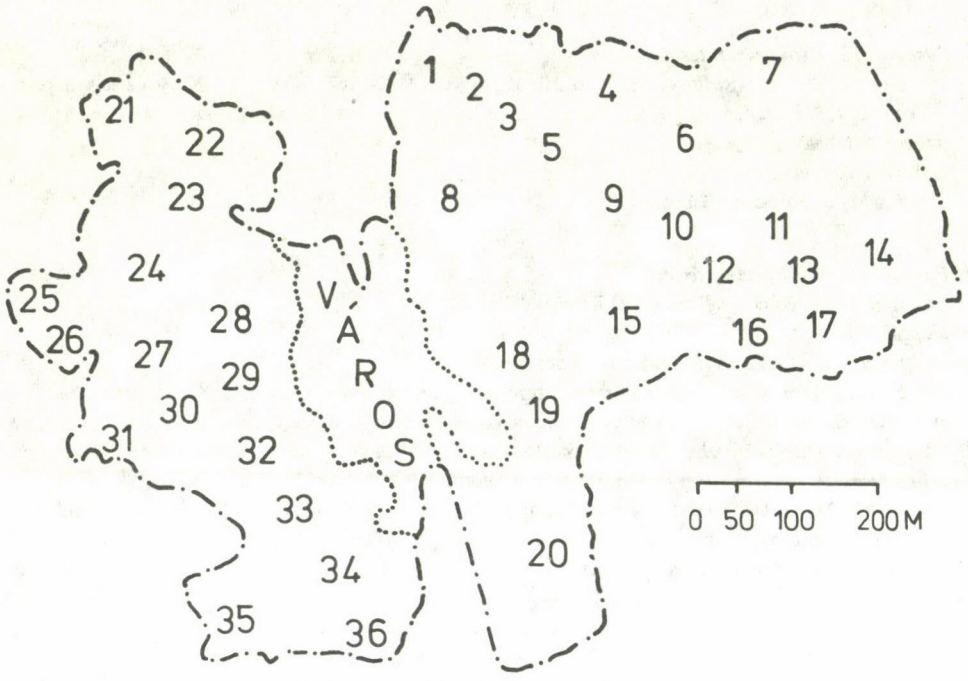
1. Püspöki földesúri terület:

Alsó Cegléd	1 607 fossa
Kis Eged	253 „
Eged oldal	2 312 „
Vidra	327 „
Sikhegy	2 389 „
Mészhegy	368 „
Nyergeskő	157 „
Ráchegy	1 430 „
Barkóczy-hegy és Felső Cegléd	3 561 „
Hajduhegy	1 659 „
Összesen	14 063 fossa

2. Káptalani földesúri terület:

Almagyar	3 339 fossa
Tihamér	982 „
Galagonyás	1 333 „
Kocs	1 483 „
Felső Szalók	2 207 „
Alsó Szalók	2 388 „
Összesen	10 732 fossa

[35] HmL. XII–3/e. 155. rsz. Nr. 948. Meg kell azonban jegyeznem, hogy *Alsó és Felső Szalók, valamint Kocs ma Egerszalók területéhez tartozik.* HmL. XII–3/f. 52. rsz. dobozban.

1. ábra. Eger szőlőtermő dűlői:

Keleti oldal: 1. Birka, 2. Bajusz, 3. Felső galagonyás, 4. Szurdok, 5. Hergyimó, 6. Nagy Eged, 7. Szőlőske, 8. Cegléd ~ Cigléd, 9. Kis Eged, 10. Nádas, 11. Vidra, 12. Tóthegy, 13. Áfrika, 14. Szőlőske, 15. Síkhegy, 16. Nyerges, 17. Mészhegy, 18. Almagyar, 19. Kőporos, 20. Tihamér

Nyugati oldal: 21. Ráchegy, 22. Szarkás, 23. Töviskes völgy, 24. Nagy Kocs, 25. Kis nyúzó, 26. Nagy nyúzó, 27. Kis Kocs, 28. Hajdúhegy, 29. Agárdi, 30. Belső rózsás, 31. Nagy rózsás, 32. Paphegy, 33. Fertő, 34. Kis galagonyás, 35. Maklány, 36. Nagy galagonyás

Az 1750-es kimutatás tehát Eger város területén a püspökség és a káptalan 24 795 fossa terjedelmű szőlőjét vette számba. A püspöki részen feküdt a szőlők 56,6%-a, a káptalanin pedig 43,4%-a.

Hogy plasztikusabb képet nyerhessünk a XVIII. század második felének bortermeléséről, több, egymást nyomon követő esztendő szőlőhegyenkénti hozamát iparkodtam feltárni. Sajnálatosan az egész városra kiterjedően ilyen bontott formában, több egymásutáni év adatsorai nem maradtak fenn. Előkerült azonban az egri püspöki terület 1767–68–69–70. évre vonatkozó dézsmalajstroma.[35a] A kimutatott összegszerű eredmény nem teljesen mérvadó, mert természetszerűen *a szüreti musthozam nem tartalmazza a majorsági, a kivételezettek és egyes dézsmabérlők termését, melyek nem kerültek a dézsmaszékre.* Kimutatásunk az egymásutáni négy esztendő dézsmára bemutatott musttermését tartalmazza az egyes szőlőhegyeknek megfelelő százalékos megosztásban. Jó kép nyerhető tehát a termés szőlőhegyenkénti megoszlásáról (figyelmen kívül hagyva a lajstromba fel nem vett tételeket), a súlyponti szőlőtermő területekről, a keleti és nyugati térség hozamarányának megoszlásáról, nem kevésbé pedig ezen arányok négy év alatti változásáról. (Lásd a túloldali táblázatot.)

A vizsgált négy esztendőben, 1767 és 1770 között Eger város püspöki területén a legdominálóbb bortermő helynek az Eged hegye bizonyult. Az egedi terméshozam aránya messze felülmúlta bármelyik promontoriumét. *Négy év átlagában az összmusthozam 21,5%-a, azaz több mint egyötöd*

[35a] HmL. Egri Érseki Gazdasági Levéltár. III. Classis. 871.

A szőlőhegy neve	A musthozam százalékos megoszlása				
	1767	1768	1769	1770	átlag
Nagy Eged (Szőlőske)	21,6	31,5	15,6	17,4	21,5
Egedoldal	3,2	4,2	3,8	3,9	3,5
Kis Eged	1,6	1,3	1,0	1,0	1,2
Alsó-Cigléd	15,0	9,8	12,4	5,0	10,5
Felső-Cigléd	8,5	6,3	9,4	6,7	7,7
Városoldal	1,7	1,1	1,7	1,9	1,6
Nagy Bajusz	1,4	0,8	1,6	1,7	1,4
Kis Bajusz	0,5	0,7	1,0	1,2	0,8
Barkóczy-hegy	4,0	1,6	3,7	5,3	3,6
Dónát	0,8	0,3	0,9	0,2	0,5
Sikhegy	11,5	18,7	16,0	19,4	16,4
Mészhegy	2,8	2,5	3,6	5,6	3,8
Tóthegy	4,4	7,1	7,0	6,4	6,2
Afrika	2,6	4,6	3,1	4,6	3,7
Nyergeskő	1,3	0,2	1,1	2,0	1,2
Hajduhegy	11,2	6,4	10,7	8,0	9,0
Ráchegy	8,0	3,1	7,4	8,0	7,0
Szarkás	új telepítés			1,7	0,4

2. ábra. Az egri vörös bor feldolgozásában használatos eszközök 1800-ból. Bal oldalon egy egri „szőlőpásztor" egy püspöki uradalmi tiszttel. Háttérben bal oldalon az egri vár, jobbról pedig a híres Eged szőlőhegy. Eger város térképének akvarell festéssel készült díszítése (Neuwirth Vince)

része a Nagy Egeden, a Szőlőskén termett. Még reálisabb képet kapunk, ha a Nagy Egedhez hozzászámítjuk a hegy oldalán elterült szőlőültetvények hozamát is. Ennek alapján tehát *a Nagy Eged és az Egedoldal szőlőiből szüretelték 1767. és 1770. átlagában az összhozam 25%-át, azaz egynegyedét! Az 1768-as év pedig egészen kimagasló eredményt hozott 35,5%-kal, azaz ekkor az egri püspöki területen a leszüretelt szőlőből nyert must egyharmada az Egedről kerül ki.*

Tehát az egedi vörös bor jelentősége nem csupán abban rejlett, hogy az itt szüretelt volt a legkiválóbb minőségű, színét, aromáját és erejét tekintve, de ezt még hatványozta, hogy onnan került a legtöbb bor a hordókba. E kimunkált számszerű adatok mindennél világosabban dokumentálják *az ősi egedi szőlőkultúra* kimagasló XVIII. századi jelentőségét is.

Érdekes képet nyújt a város keleti és nyugati püspöki szőlőtermő területei hozamának összevetése. Eszerint a százalékos megoszlás így alakult:

Szőlőtermő terület	A musthozam százalékos megoszlása				
	1767	1768	1769	1770	Átlag
Keleti terület	80,8	90,5	89,9	84,0	84,3
Nyugati terület	19,2	9,5	18,1	16,0	15,7

Láthatjuk tehát, hogy az Eger keleti oldalán emelkedő püspöki szőlőhegyek adták a termésnek átlagban 84,3; a nyugatiak pedig csupán 15,7%-át ekkor. A keleti oldal kiváló szőlőhegyei közül az Eged mellett a Síkhegy és Alsó-Cigléd termésrészesedése messze felülmúlta a többit, hiszen a vizsgált négy esztendő átlagában itt szüretelték a püspöki terület musthozamának 51,9%-át.

A bemutatott nagy táblázaton nyomban szembetűnik *az egyes esztendők nem is gyanítható mértékű ingadozása.* Éppen azon okból kifolyóan választottunk négy egymásutáni évet elemző vizsgálatunk tárgyává, hogy fényt derítsünk e jelenségre. A kimunkált számadatok egyértelműen bizonyítják, hogy *egy-egy vaktában kiemelt esztendő szüreti eredményei félrevezető eredményt hozhatnak attól függően, hogy a szélsőséges ingadozásnak milyen pontján állott az éppen kutatás alá vett gazdasági év szüreti eredménye.*

Mint a táblázat mutatja, vannak szinte tragikus visszaesések és kiugró eredmények egyaránt. Például a Nagy Eged termése 1768-ban kiugró részesedéshozamot mutat, viszont a következő két esztendő számottevően csökkentebb eredménnyel zárult. Ugyanekkor a másik jeles szőlőhegy, az Alsó-Cigléd csak 9,8%-ban részesedett az összhozamból, viszont az előző 1767-es évben ez az arány 15% volt. A szeszélyes ingadozásnak szinte példája a Nyergeskő szüreti hozama mind a négy év során, 0,2 és 2%-os részesedéssel.

A rendkívül erős terméshozam-ingadozásnak a magyarázatául még a XIX. század második felében is a kezdetleges művelést adja Feyér Piroska.[36] Én azonban úgy vélem, hogy a négy egymást követő esztendő szembeszökő termésingadozásában emellett jelentékeny szerepet kaptak az egyes szőlőhegyek változó időjárási viszonyai (fagy, jégverés, nagy záporesők okozta termőföld-lemosódás a hegyoldalakon) vagy éppen a különböző szőlőbetegségek, melyeknek teljesen ki voltak szolgáltatva a termelők.

Levéltári adatok hosszú sora emlékezik meg az egri szőlőket pusztító károkról. Néhány jellegzetes eset érdemlegesnek látszik a közlésre. 1771-ben azt olvassuk a városi jegyzőkönyvben, hogy *„a szőllőt . . . a hideg elvitte".*[37] Számtalanszor említik az iratok a XVIII. században a *„buddgyogó*

[36] *Feyér* 59.
[37] HmL. V–1/a. 31. k. 131.

ragyá"-t. A XIX. század derekán Mártonffytól megtudjuk, hogy a *„veres ragya"* a szőlő leveleit, a *„buddogó vagy fekete ragya"* pedig a fürtöket támadta meg.[38]

Nem egy esetben *száskajárás* pusztításával is számolnunk kell. Így volt ez például 1748-ban.[39]

Az ilyen nagy terméskiesés a termelőt nemcsak a bor mennyiségét illetően érintette érzékenyen, de a bor minőségére is kihatott, melynek a bor árában látták kárát a termelő egriek. Mint érdekességet megemlítem, hogy 1572-ben súlyos problémát okozott a bor értékesítése Lengyelországban, mivel *„a bor savaniu, egyebkor az lengielnek atták pénzen, posztón, most azoknak sem kell"*.[40]

Erre a gyenge minőségre utal egy paraszti bor minősítése 1782-ben, melyet a városi kiküldöttek *„ízére, színére igen csekély"*-nek találták.[41]

Miért pusztultak ki az egedi szőlők?

Aminő nagy jelentősége volt az egedi szőlőültetvényeknek a középkortól a XIX. század első feléig, olyannyira csökkent fokozatosan, – majd pedig teljességel meg is szűnt. Mivel az ott termett szőlőből szűrték a legnemesebb egri vörös bort, szüksége mutatkozott beható levéltári kutatás tárgyává tenni e csökkenő tendencia okát és körülményeit. *Még 1860-ban is az Egedet tekintették szinte az egri bortermelés szimbólumának, mert ekkor az egedi szőlők pusztulásában látták az egri bor ázsiójának vészes csökkenését.*

Az egri szőlőhegyek talajművelési technológiájában a XVIII–XIX. század során döntő szerepet kapott a termőtalaj megvédése a heves esőzésekből adódó súlyos eróziók ellen, valamint az elveszett termőtalaj pótlása.

Levéltári adatok tanúsítják, hogy az egyes szőlőparcellák legmélyebb részén úgynevezett *„sankgödröt"* ástak, hogy felfogják a heves esőzések során lemosott földet, melyet azután ismételten visszahordtak a tőkék közé. Egy 1769-ből származó egedi adat szemléletesen írja le a sankgödör funkcióját: *„Az Szőllőnek a közepén jön le a nagy brázda, és az víz Járásának elkerülhetetlen úttya, mellyen vagyon egy nagy Sankgödör."*[42]

Annyira általános szükségesség volt ez a meredek hegyoldali szőlőkben Egerben, hogy a vincellérek szerződésében kikötötték a sankgödör kellő mélységben való tartását és gondozását, valamint a nagy záporesők után beléhordott termőtalaj visszahordását a tőkékre. Ennek a folyamatnak a neve Egerben *„földelés"* volt. Mivel a többszörösen lemosott és visszaszállított talaj termőértéke erősen csökkent, illetve a szőlőben a föld lassan-lassan számottevően megfogyatkozott, elengedhetetlenné vált *a termőtalaj pótlása*. A városi magisztrátus 1723-ban például úgy határozott, hogy *„mivel a Város Egedi Szőlleibe a Víz nagy károkat tett és más képpen is a föld igen elvonódott* (erózió, S. I.), *azért Borbíró Uraimék ahol Szüségesnek látják, földeltessék meg"*.[43]

A szőlők talajutánpótlását, a földelést az úgynevezett *földelőhelyek*ről végezték, jelesen a legveszélyeztetettebb egedi szőlőknél a szomszédos szőlőskei püspöki földesúri erdőből. Ez a gyakorlat olyannyira rendszeressé vált, hogy veszélyeztette az erdő faállományát. A püspöki birtokok prefektusa 1768-ban szigorú tilalmat bocsátott ki, mely szerint *„senki mind erdőben vagy menedékes cserés helyeken földet hányni és az Uraság külön engedelme nélkül ne merészellyen"*.[44] Tehát az egri püspök-földesúr egyre éberebben figyelte *„az egri kapások földeléseit a Szőllőskei Erdeiből"*.[45]

[38] *Bakos* 12. – *Mártonffy* 75.
[39] HmL. V–1/a. 29. rsz. k.
[40] Magyar Országos Levéltár, továbbiakban: MOL. E. 252. 3188 (30–31.)
[41] HmL. V–1/a. 43. k. 18.
[42] HmL. V–1/a. 29.
[43] HmL. V–1/a. 7. k. 1723. márc. 15). 241.
[44] *Sugár* 1971. márc. 9.
[45] *Sugár* 1971. márc. 9.

Az egedi szőlők helyzete évtizedről évtizedre rosszabbodott. 1793-ban egy szőlősgazda az Egeden *„nagy drága pénzen szerzett jószágát a sebessen le folyó s rea ütő víztül más móddal nem oltalmazhatta, az allyárul* (az úgynevezett szőlőaljból, mely szüretelő helyül, kis rétként és általában gyümölcsfák ültetésére szolgált, S. I.) *pedig földelni nem győzi, s kínteleníttetik is Szőllejét tehát gyámolítani . . .* "[46]

Adatok tanúskodnak arról, hogy a hegyoldalon lezúduló vízzel lehordott talaj ugyanakkor súlyosan károsította a lejtő aljában fekvő szőlőültetvényeket is, tőkéiket magasan betemetve.

A védekezésnek oly módjával is találkoztam levéltári kutatásaim során, hogy a gazda *„szőllejének felső csatornája tetején"* ásta meg a sankgödröt, hogy azzal fogja fel a felette fekvő területről leömlő víztömeget.

A termőtalaj kifejezett eróziója a XIX. század középső harmadában az Egeddel szomszédos Afrika-dűlőben is aggasztó méreteket öltött. 1845-ben a termelők súlyos problémájával az érseki gazdasági ülés foglalkozik. Korábban megengedték ugyan az egedi és az afrikai szőlők *„javítás"*-ára a szőlőskei pusztáról *„a földnek hányását és kihordását"*, de mivel már a fák közötti termőtalajt termelték ki a gazdák, a jövőben ezt a gyakorlatot nem engedélyezi a földesúr. Amint írják: *„A környező erdőkből a föld végképp elfogyott."* A szőlősgazdák beadványából kiderül, hogy *„földszűke miatt"* néhány darab egedi szőlő már *„elhagyatott . . . amelyek pedig máig is állanak, régen felhasználták a nékik szolgáló földkörnyékét, többé könnyen nem is fognak hozzájutni, ha csak nem az erdők kárával."*[47]

Amikor 1851-ben a gazdák ismét kérelmezték *„szőlleik javítása végett a földhányást . . . erdős részen megengedni"*, a földesúri érseki gazdasági kormányzat azt a szőlőskei erdők védelmében a legszigorúbban megtiltotta, mondván: *„Nem tartozván Uraság szőllők földeléssére földhányást engedni."*[48]

Ilyen körülmények között tehát *a XIX. század második felére lassan pusztulni kezdtek az Egedhegy középkor óta virágzó szőlőültetvényei.* 1828-ban a többször említett névtelen egri szőlész-borász kéziratában már keserű szívvel emlegeti a híres egri veres bort adó, hajdan oly virágzó egedi szőlőket.[49]

Azért oly rendkívül figyelemre méltó ez az eddig ismeretlen jelenség, mert *a város messze földön híres legízletesebb, legsötétebb színű és legtüzesebb borát termő nagy kiterjedésű déli fekvésű hegyoldal kapcsolódott ki a város virágzó szőlőkultúrájából.* Éppen ezért fontos e téma feltárása és feldolgozása, hiszen ma már csak levéltári iratok és régi leírások emlékeztetnek a messze földön keresett *egedi vörös bor*ra. Méltán írhatta Fényes Elek, hogy Egerben *„olly híres vörös bor terem, hogy azt Magyarországon jóságra, tűzre, zamatra egy sem haladja felül . . . Legjobb, a legnemesebb bort adja a magas Egyed* (Eged, S. I.) *hegye"*.[50]

Próbálkozások a vörös bor exportjára a XIX. század elején

A XIX. század első fele Eger szőlészetében és borászatában igen nehéz és ellentmondásokkal terhes korszakot jelent. A legsúlyosabb csapást *a terhes borvámmal együtt a középkor óta virágzó lengyel borexport megszűnése* jelentette. A magyar borkivitelnek általában Mária Terézia 1754. évi vámrendelete volt a legerősebb kerékkötője, mert a bécsi udvari hatóságok az osztrák bortermelés érdekében a magyarországi exportnak gátat vetettek. Bármilyen hihetetlenül is hangzik, már azokban az években Magyarország több pénzt adott ki osztrák borért, mint amennyit kapott az osztrákoktól a

[46] HmL. V–1/a. 57. k.
[47] HmL. XII–3/e. 189. rsz. (1845.)
[48] HmL. XII–3/e. 191. rsz. (1851. jan. 26-i ülés).
[49] HmL. XII–3/e. 155. rsz. Nr. 948.
[50] *Fényes* 294.

magyar borért.[51] Nem pusztán az Ausztriába, de a német államokba való export is problémákkal küzdött. A XVIII. század során, sőt a XIX. elején is azonban még az egri vörös bornak jó felvevő piacát jelentette Lengyelország.

A borkivitelben megmutatkozó nehézségek kiküszöbölésére már 1783-ból előkerült egy levéltári adat. *A Helytartótanács egy Londonba irányuló országos borkiviteli társaság felállításával kísérletezett*, melyben Buda, Somlyó és Sopron mellett Eger is helyet kapott volna 3–3 taggal. A tervezet szerint a 12 társasági tag a vállalkozási alap összegének a felét készpénzben, a másik felét pedig borban adta volna. A tervezet az exportbor minőségére vonatkozóan csak *„középszerű feletti"* („supra mediocria") *„legjobb minőség"* („de optima qualitate") jöhet számításba.[52] A kezdeményezés azonban tőkehiány és az ismeretlen piac bizonytalan értékesítési lehetőségei, valamint a tengelyen való rendkívül költséges szállítás miatt zátonyra futott.

Tudnunk kell ugyanis, hogy II. József bár az osztrák–magyar vámterület híve volt, de nem tartotta még kellően érettnek a helyzetet és a magyarokat a Mária Terézia-féle vámkorlátozás feloldására.[53]

A reformkor, legalább elvi kezdeményezések terén, Egerben is a borkészletek kivitelének megszervezésével próbálkozik, – kivált *Fiumé*nek ismét az országhoz való csatolása nyomán. Az ország egyetlen tengeri kikötője ugyanis, mely 1809-ben francia uralom alá került, majd 1813-ban az angolok szállták meg, ismét szabaddá vált.

1824-ben Ürményi Ferenc, Fiume kormányzója Heves vármegye alispánjának javaslatot tett az egri vörös bor tengeri külkereskedelmi forgalmának megszervezésére. *„Reménylem, lehetne őket* (tudniillik az egri vörös borokat, S. I.) *haszonnal ösmertesekké tenni és eladni, ha éppen nem keverve ide* (azaz a fiumei kikötőbe, S. I.) *jönnének és lassan-lassan többi olasz és külföldi tájékokra is jó állapotba próbára jöhetnének."* Azt javasolja a fiumei kormányzó, hogy 25–30 akó bort küldjenek Egerből, mert *„próbát tenni kellene"*. S egyben a tekintélyes férfiú kezességet vállalt a következő tavaszig netalán eladatlan borokért. Azt kéri, hogy menjen majd a szállítmánnyal egy jó egri kereskedő, aki azután Fiumében „leginkább anglusokkal" Triesztbe, Velencébe, Korfuba és Máltába utazhatna a borokkal, azaz elsőként a „próbákkal". *„. . . a Generális Consulnak Recomendatiója kezében lévén, jó és nagyobb számra kiterjesztett alkut tehetne, mely által az Egri Borok minden Esztendőbe számossan a külföldre kiküldethetnének"*. Az egri szállítmánnyal utazó egri kereskedőt – amint írja a kormányzó – *„mindenhová Tenger által kevés költséggel elküldeném és Commercialis tapasztalások, melyeket csinálhatna . . . sokkal többet érnének és költségeit sajnossá nem hagynák"*.[54]

A fiumei „Magyar Tengeri Kormányszék" pedig a kocsikon való szállítás tekintélyes költségének megtérítésére azt javasolta, hogy a borszállító járművek Fiuméből haza felé való útukban „colonialis portékát", azaz gyarmatárut, mint aminő a „finum cukor", a jamaikai kávé és a chenzói étolaj, hozhatnának az országba a kikötőből. Megtudjuk, hogy a kormányzó azért kívánt „próbát tenni" az egri vörös borral, mert a korábban neki küldött ilyen ital mindenkinek igen ízlett, közte egy az Ion-tengeren hajózó angol hajóskapitánynak.[55]

A figyelemre méltó borkereskedelmi ötlet azonban meghiúsult. Minden bizonnyal szerepet játszott ebben az Eger–Fiume közötti tekintélyes szállítási költség mellett a merész vállalkozási kedv hiánya, s nem utolsósorban a bizalmatlanság a merőben ismeretlen távoli piaccal szemben.

Rövidesen azonban újból felmerül a Helytartótanács egy javaslata az egri vörös borokkal *„elindítandó Tengeri Kereskedések miképpen leendő elkezdése felül"*. Az 1828-ban felmerült ötlettel a városi magisztrátus ülése foglalkozott, mely alapálláspontjaként kinyilatkoztatta, hogy ugyan *„kedves*

[51] *Feyér* 37.
[52] HmL. V–1/b. 1784. B. LXVIII. 44.
[53] *Feyér* 38.
[54] HmL. V–1/b. 1826. B. CLXXVIII. b. 1883.
[55] HmL. V–1/b. 1826. B. CLXXVIII. b. 1883.

lévén a terv" és „*bátor ezen tárgy hasznos kinézéssel biztat is, mégis . . . hogy elindíttathasson, . . . egy Társaságot kíván, minthogy privátus, ha csak valami nagy tehetségű Földes Ur nem találkozna, elő nem mozdíthatná*". Az egri szőlősgazdák rendkívül nagynak találták a „rizikó"-t, ezért határozatukban kimondták, hogy az ügy „*Társaságban való állást kíván*". A főszolgabíró a vállalkozás elindítására Spetz Józsefet javasolta.[56]

Spetz József gyógyszerész, „a város jeles érdemű polgára . . . ki különben is a kereskedésbéli állapotokban tapasztalt férfiú",[57] magára vállalta 60 akó „*válogatott asztali borok*"-nak, minőségi vörösbornak exportját. Úgy nyilatkozott, hogy 3,5 akó vörös bort és 500 palack („butellia") „*egri asszu bor*"-t (Egerben vörös aszú készült!) hajlandó Kappel pesti kereskedőhöz küldeni az említett kivitelre, mivel ő van kijelölve „*Amerika kereskedő piacaira való átszállítás*"-ra. A vállalkozó szellemű Spetz a szállítmány első részletének a teljesítése után egy társaságot kívánt létrehozni, hogy kellő minőségű és mennyiségű bor álljon rendelkezésre export céljára." *Ennél fogva* – írja Spetz József – *nincs már egyéb hátra, minthogy Városunk Szőllőtenyésztőit ezennel még egyszer barátságosan meghivjam, hogy velem társaságba lépvén, összekapcsolt erővel ezen felfogott jó ügyet folytassuk és . . . az egészen ezen célhoz megkívántató bormennyiséget felküldhessük.*"

Spetz felvette a kapcsolatot a borexport ügyét támogató és szervező Mihanovics Antallal, Fiume országgyűlési képviselőjével, s egyeztetve vele az egri lehetőségeket, a tervezetet közli Eger város tanácsával. „*Minden polgártársaim, valakik csak borgazdák, szinte jól tudják, hogy a mai üdőkben éppen a legjobb boraink kelete legnehezebb és a középszerűnek is eladása többnyire csak a vakszerencsétül és tulajdon becsén alóli árától függ, nemcsak azért, hogy a mostani üdők általjában súlyosak és mostohák, hanem azért is, mivel Egernek fekvése az Országútnak Lineáján kívül esvén, nincs oly alkalmatossága a folyó kereskedésbe egyenesen való belépésre, hogy az nyilván nyereséges lehessen.*" Ezért kell megragadni Mihanovics amerikai borkiviteli tervezetét. „*Az első lépés csak próba, de oly próba, amely a többi borok között az Egri veres Bort is különössen szerencsélteti.*" Elmondja Spetz, hogy a spanyol–amerikai birtokokon a veres spanyol és portugál borok voltak forgalomban, de most azok „egészen ki vannak rekesztve" onnan. Ezért jön jól ott az egri veres bor, mely „*ha mindjárt a ménesi bornak nem találna elejébe hágni, bír mégis oly különös tűzzel, erővel és qualitásokkal, amelyekkel minden egyéb honi veres borokat többnyire fejülhalad és némely külföldi veresekkel is vetekedhet.*" Spetz kéri a városi magisztrátus támogatását, hogy „*az előkelő Borgazdák hazafiúi buzgalombul is egy társaságba összeállván*" a kiszabott bormennyiséget hordóban és palackozottan egyaránt leszállíthassák. Előadja, hogy a nagy egri tűzvész őt súlyosan megkárosította, ezért képtelen a teljes mennyiséget kiállítani az amerikai exportra. Megtudjuk a beadványból, hogy a tervezet szerint a következő szállítmány *Brazíliá*ba, az utolsó, a harmadik pedig *Kolumbiá*ba és *Kelet-Indiá*ba (azaz a kelet-indiai szigetvilágba) kerül leszállításra.[58]

Nem sikerült Spetz Józsefnek a borértékesítő társaság létrehozása, s így nem ismeretes, hogy mi lett ennek az első amerikai borkiviteli vállalkozásnak a sorsa. Spetz József azonban a XIX. század harmadik és negyedik évtizedében egri vörös borát a tengerentúlra exportálta. Amikor ugyanis 1833-ban nemességet kapott az uralkodótól, elvitathatatlan érdemei (a napóleóni háború időszakában ingyen gyógyszertárral látta el a Heves megyei inszurgens csapatokat, 15 ezer forinttal sietette a kincstár segítségére, a tengeri blokád ellensúlyozására cukorfábrikát létesített) sorában említi az oklevél, hogy „*saját kockázatára, vagyonának nem csekély veszélyeztetésével külföldre, nevezetesen Porosz-, Lengyel- és Oroszországba, sőt Brazíliába és az Észak-Amerikai Egyesült Államokba is szállított egri bort, amivel polgártársai számára a kereskedelem új ágát nyitotta meg, ezzel a jobb megélhetés útját-módját is biztosította számukra. Ezen felül mindig azon buzgólkodott fáradhatatlan*

[56] HmL. V–1/b. 1828. B. CLXXIII. 1119.

[57] Spetz vállalkozó kedvét jellemzi, hogy a mai Széchenyi utcán álló házának emeletén színháztermet, valamint a színészek részére szállásokat építtetett és rendezett be. „Cukorgyártó fábriká"-t is létesített Egerben, melynek a tőkehiány vetett véget. *Sugár* 1971. ápr. 29.

[58] HmL. V–1/b. 1826. B. CLXXVIII. b. 1883.

igyekezettel, hogy az adózók szegényebb osztályainak bőségesebb kereseti lehetőségeket nyisson hasznos ötleteivel".[59]

Ugyanakkor, amikor próbálkozások és kísérletek történtek az egri vörös bor kivitelének fokozására, illetve a lelassult, majd pedig teljesen leállott lengyel export pótlására, a városba illegálisan bort próbáltak egyesek becsempészni.

Egerben már a középkorban védekeztek saját bortermelésük megoltalmazása érdekében idegen boroknak a város falai közé való beszállítása ellen. 1473. november 25-én János egri püspök és Heves vármegye örökös comese a káptalannal egyetértésben elrendeli, hogy Szent Jakab napjától (július 25.) Szent Márton napjáig (november 11.) idegen bort tilos bevinni és kimérni az Egri Völgybe. A rendelkezés alól csak a kanonokok és oltárosok képeznek kivételt. Kimondják azonban, hogy ez a tilalom nem vonatkozik olyan esztendőre, amikor az Egri Völgyben rossz termés van.[60]

A török hódoltság után az úgynevezett Fenessy-féle transactio szerint – mely az egyházi földesurak és a város közötti viszonyt és jogállást rögzítette – *„régi szokás szerint" tilos a város határán kívül termett bort beszállítani, illetve azt a város határán belül lerakni.* Ez *„az itt lakozó Polgárok igaz jussa"*, állapította meg 1827-ben Eger magisztrátusa. Éberen őrködtek tehát az egriek a helybeli borok felett, s óvták minden rendű másutt termettől. Az előírásban szerepel, hogy amennyiben a városon való keresztülszállítás a rossz útviszonyok miatt pillanatnyilag nem lehetséges, a hordóknak a kocsikról való lerakása a városi bíró „felvigyázása mellett történhet csak", akinek azután figyelemmel kell kísérnie a borszállítmány mielőbbi továbbvitelét.[61]

A város tehát élve földesurától kapott jogával, saját jól felfogott érdekéből, szigorúan védelmezte a bortermelők érdekeit azzal is, hogy behozatallal ne ronthassa meg senki az egri bor, jelesen az egri vörös bor jóhírét, sem pedig az értékesítés lehetőségét.

A sötét vörös borok a filoxéravész előtt

A minőségi sötét vörös borok készítésében a XIX. század első évtizedei során figyelemre méltó fejlődés következett be. Ezt a változást több tényező eredményezte.

Első helyen említendő a megfelelő sötét vörös bort adó szőlőfajták megléte Egerben és túlnyomó elterjedtségük a szőlőhegyeken. Kétségtelen, hogy a paraszti kézben levő kis szőlők fajtaállománya ebből a szempontból minőségileg messze alulmaradt a nagyobb szőlőbirtokokkal szemben. A szőlőültetvények zömét a XIX. század derekán *a lúdtalpú és a kerek levelű szőlő* alkotta, melyek tulajdonképpen a kadarka változatai. Az egri vörös bort adó szőlőfajták fentebb közölt ismertetéséből azonban kitűnik, hogy még egész sor jó minőségű sötét kék szőlőt is termeltek a XIX. század elején Egerben.[62]

1859-ben a Szőllészeti Lapok nagy nyomatékkal hívta fel az egriek figyelmét a megfelelő szőlőfajták szaporítására. Első helyen a *kadarkát* említi *„még néhány kék fajjal"*, s megjegyzi, hogy *„a kadarka jó bort ád s meglehetősen is terem"*. A szerző nagy hozzáértéssel felveti további fajok megfelelő mértékű szaporításának a szükségességét is. Itt kiemeli a jó borfestő képességgel rendelkező *oportót és a fekete muskotályt,*[63] – s mint már láttuk, az utóbbi már 1828-ban ismeretes Egerben.

Második helyen kell említeni azt a jelenséget, hogy az igényesebb, műveltebb és számottevőbb egri szőlősgazdák a borértékesítési gondokból a kiutat minőségi vörös bor készítésével kívánták elérni. Tiszteletre méltó törekvéseiket az a nyomós meggondolás vezérelte, hogy bortermésüknek rendszeres és zavartalan értékesítését a kereskedelemben csak kifogástalan minőségű hagyományosan jó egri vörös

[59] HmL. IV–1/a. 107. rsz. k. 508–18.
[60] HmL. Mohács előtti oklevelek gyűjteménye. Nr. 34.
[61] HmL. V–1/b. 1827. B. CLXXX. b. 1341.
[62] HmL. XII–3/e. 155. rsz. Nr. 948.
[63] Szőllészeti Lapok. 1859. nov. 9. Minő szőllőfajokat kell szaporítás végett választani?

bor formájában célszerű biztosítani. *Egri jó minőségű sötét vörös borral kívánták eredményesen felvenni a piaci versenyt a silányabb, világosabb hazai s az importált külföldi vörös borokkal, valamint az amúgy is egyre jobban terjedő fehér borral.*

Az igényesebb szőlősgazdák eme törekvését hathatósan támogatta, illetve azzal a legszorosabb kapcsolatban állott *a szőlőfeldolgozásbeli ismeretek és a felszerelés fejlődése.* A XIX. századnak már az első évtizedeitől hazai viszonyok közepette is tudományos megalapozottsággal rendelkező szakemberek hosszabb-rövidebb időt megélt folyóiratokban, valamint egyre több szakkönyvben különböző színvonalon és bő választékban publikálták a komoly problémát jelentő vörös bort adó szőlőfajták termésének helyes feldolgozására és kezelésére vonatkozó ismereteket. 1812-ben pedig már az uralkodó által kibocsátott leiratban is azt olvashatjuk, hogy arra kell törekedniök a szőlőtermelőknek, *„hogy a szőlőkultúra Magyarországon lehetőleg megjavuljon, s hogy a borkezelés még határozottabban kémiai alapelvekre helyeztessék".*[64] 1812-ben a főkancellár megküldi Eger város magisztrátusának Mitterpacher Lajos munkájának egy példányát, melynek címe: A szőllő tőkék, bornak és ecetnek finomabb elkészítése és beültetése felől.[65] Schams már 1836-ban megjelent folyóiratában leszögezte, hogy *a borkészítésnél legfontosabb az erjedés, és aki nem rendelkezik kellő szakismerettel a folyamat lezajlásáról, az a legjobb szőlőből is legfeljebb középszerű italt készíthet.*[66] Kivált nagy körültekintést kívánt a jó minőségű vörös bor készítése, mert Schams szerint: *„A színe adja el a bort!"* Ezért terjedt Egerben is a szőlőfürtök közötti különböző szennyeződések és romlott bogyóknak a törkölykészítés előtt való eltávolítása. *„Egy rothadt bogyó öt egészséges színanyagát teszi tönkre!"*[67] Rájöttek, hogy a sötét kék szőlőknél is minő nagy fontossággal bír a jó minőségű vörös bor készítésénél *a késői szüret.*[68] Egyre jobban tért hódít a külföldi, elsősorban is a francia termelők jól bevált tapasztalata éppen a vörös bor készítésénél.

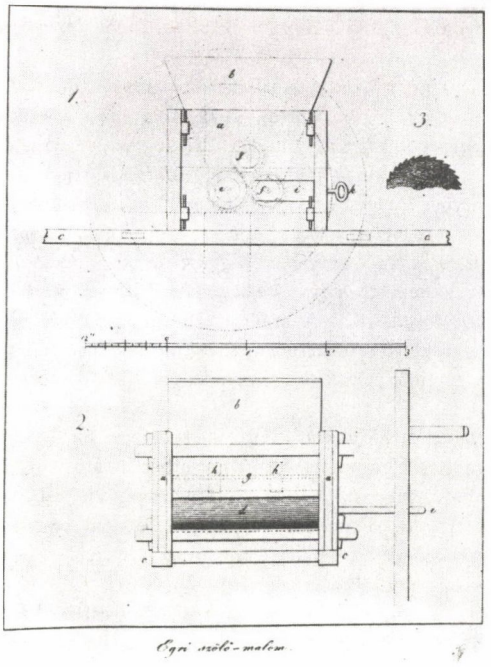
A XIX. század első esztendei óta egyre köztudottabbá vált, hogy a minőségi sötét vörös borok készítésének egyik alapfeltétele a leszüretelt fürtök bogyóinak maradéktalan összezúzása, mert csak ennek a révén érhető el, hogy a törkölyön való erjesztés során kioldódjanak a héj s a mag szín- és ízanyagai. Feyér Piroska közli, hogy a szőlőzúzógép az 1800-as évek eleje óta ismeretes hazánkban, s hogy egy újság 1807-ben közölte is egy fahengeres *„tsomoszoló"* leírását és ábráját.[69]

Eger ezen a téren kimagasló helyet tölt be, hiszen ott *már 1808 körül* (egy 1838. évi közlés szerint: „valami 30 évvel ezelőtt") egy Oberfrank Antal nevű asztalosmester elkészítette az első egri szőlőmalmot, melyet *„azóta itt a nagyobb szőllős gazdák közönségesen használják".*[70]

Az egri Joó János 1838-ban a Héti Lapok hasábjain ismertette az „egri szőllőmalom" részletes leírását és műszaki rajzát.[71] A jelentékeny, de eddig szakmailag ismeretlen szőlőzúzógéppel az egri vörös bor készítése során részleteiben is foglalkozunk.

Joó János, aki külföldi kiállításon is díjat nyert egri szőlőtermelő és pincetulajdonos volt, 1838. évi leírásából megtudjuk, hogy az általa leírt szőlőmalom tudtával „más vidéken nemigen ismeretes". Igen tanulságosak az egri sötét vörös bor készítése szempontjából tett megállapításai: *„E malom a szőlőnek összetörésére igen alkalmatos. Minden szőlősgazda főleg szűkévben ügyekszik terméseiből minél több levet nyerhetni. Tudjuk azonban, hogy a szokott szőlőtörési mód szerint minden ipar mellett is igen sok szem épen marad a törkölyben, és azután csak a pálinkafőző kazánba jut. Ennek elhárítására a fehér bor szűrésénél gyakorlatban levő taposás elégtelen, de kielégítő lehet az 1835-ben feltaláltatott kerlési-malom. Azonban a vörös bor készítésénél, melynél a must még hosszabb időig a*

[64] *Schams* 1836. 23.
[65] HmL. V–1/a. 79. k. 255.
[66] *Schams* 1836. 31.
[67] *Schams* 1837. 32.
[68] *Schams* 1837. 37.
[69] *Feyér* 42.
[70] Héti Lapok. 1838. szept. 10. 75.
[71] Héti Lapok. 1838. szept. 8. 10. sz. 75–76.

3. ábra. Joó János által a Héti Lapok 1838. szeptember 8-i számában közölt „egri szőlőmalom" műszaki rajza

törkölyön áll, igen óhajtható, hogy a szőlőgerezdek összetöretvén, a kádban sajtolás előtt már kiforrjon a must. E célra legalkalmasabb az itt lerajzolt gépelymalom, mely a kádra helyeztetvén, a szőlő minden előleges törés nélkül felöntetik a garatba, és egy hozzá állított ember által forgattatván öszvetöretik."

Joó első egri készítésű szőlőmalma hasonló a ma használthoz. Egy hajtókarral mozgásba hozott fogaskerekek áttétele révén két hosszan és mélyen rovátkolt s a szükség szerint közelebb-távolabb állítható henger zúzza össze a bogyókat. Szellemes megoldásként a zúzóhengerek felett a malom garatjában egy vastengelyre szerelt „két vasnyelv"-et is forgásban tart a hajtókar, hogy ezzel megakadályozza „a szőlőfürtök dugulását".

Találóan írhatta Joó János, hogy ezen egri szőlőmalmot *„egyszerűsége, hasznossága és olcsósága ajánlja"*, hogy a bemutatott műszaki rajz alapján azt *„minden értelmesebb mester elkészítheti"*. Ezt a szőlőmalmot 1838-ban 12–16 pengőforintért Méhes István egri lakatosmester készítette, akinek volt egyébként egy saját találmányú és kis helyet elfoglaló szőlősatuja is.[72]

*

Ezután vegyük vizsgálat alá a vörös bor készítés s azon belül a kifejezetten jó minőségű sötét vörös bor készítésének a filoxéravész előtti technológiáját. *Azért kell szigorúan határt szabni a filoxéravésszel, mert az azt követő rekonstrukció során jelentékenyen megváltozott Egerben a kék szőlők fajtaösszetétele, s éppen ennek nyomán a sötét vörös bor készítésének egy speciális módja fejlődött ki a bikavér kialakításával.* Adataink mind a XVIII. században, mind a XIX. első évtizedeiben

[72] Héti Lapok. 1838. szept. 8. 10. sz. 75–76.

csak közvetett módon és szegényesek, az 1850–60-as évektől kezdődően azonban már értékes forrásokkal rendelkezünk.

A szőlő feldolgozásának négy fázisát vizsgáljuk, mint amelyek döntő fontossággal bírnak a vörös bor készítésben: a szüret idejét, a szőlőfürtök zúzását, a must erjesztését, valamint a sutulást. Szükséges e mozzanatok megismerése, mivel e korszakban az igényes termelők előtt is ismeretessé vált, hogy *a vörös bor készítésének csak egyik alapfeltétele a sötét kék színű szőlő, de a készítés módjától függ, hogy valóban jó minőségű vörös bor lesz-e belőle.*[73] A probléma Egerben különösen élesen vetődött fel a lengyel borexport lehanyatlása nyomán. *„Egy időben a lengyelek mindig biztos vevők voltak . . . és miután jól fizettek és temérdeket fogyasztottak, nagyszerű pénzösszegek szivárogtak onnét . . . évenként. A lengyel nemzet hanyatlása egy részről, de más részről a vámsorompók okozták, hogy lassan a lengyelek elmaradtak."*[74] A számottevő egri szőlő- és pincetulajdonosok fokozott körültekintéssel iparkodtak meglevő szőlőállományuk termését eddigi tapasztalataik továbbérlelésével s a tudományos kutatások eredményeinek (borkémia fejlődése) felhasználásával a korábbinál számottevően igényesebben feldolgozni.

A szüret jól megválasztott időpontja döntő jelentőséggel bírt a szüreti eredmény minőségét illetően. A szüret megkezdésének időpontját minden esetben a városi magisztrátus állapította meg az időjáráshoz és a szőlő éréséhez igazodva. Az egri szüret három periódusban zajlott: először „az urak", azaz a püspök és a káptalan, illetve bérlőik, majd a bordézsmát készpénzfizetéssel megváltók, az úgynevezett árendálók, végül pedig a tizedet adó „közönség" következett.

A szüret Egerben általában októberben volt. Mártonffy arról tájékoztat, hogy az 1850-es években is *október elején* kezdték a gazdák a szüretet.[75] Az egriek általában a késői szüret hívei voltak, – így a két világháború között is a kiváló minőségű bort termelők, kivált a bikavért készítők is október végén szüreteltek.[76]

A szüret időpontjának kitűzésében a magisztrátus körültekintő gondosságát fényesen illusztrálja az 1794. évi eset. A szeptember 7-i közgyűlésen úgy határoztak, hogy az árendánsok 15-én, „a közönség" pedig 18-án kezdheti meg a szüretet. *„Meghatároztatott, hogy a Szüretnek ideje dob Szóval az egész Városon ki hirdettessen . . . Megjegyzésre méltónak ítéltetett, hogy ezen esztendő olly különös volt, hogy illyenre a leg öregebb Emberek sem emlékeznek, mert egész telén, tavaszán és Nyáron majd Szüntelen tartó Meleg és Szárazság lévén, már első Májusban Zsendület idején érő cseresznyét a Piacon látni és venni, Szőllőt pedig Júliusnak utóllyán találni lehetett."*[77]

Az egri bor minőségének a védelmében a megszabott idő előtt büntetés terhe alatt tilos volt a szüret. Ezt már 1698-ban kimondta a városi tanácsülés.[78]

Október 1-e jelentékeny dátum volt az egri szőlősgazdák körében. 1779-ben a városi protokollum így jellemezte október 1-ét: *„mely üdőre szokták a pincéket kiárendálni s kezdődik a szüreti esztendő".*[79]

Éppen a késői egri szürettel magyarázható többek között, hogy az amúgy is *asszúsodásra hajlamos kadarkából aszút is készítettek* az igényes jó minőségű bortermelésre törekvő gazdák. *Az egri vörös aszú*ról, mely egyébként teljesen ismeretlen a szakirodalomban, már a XVIII. századból vannak levéltári adatok, éspedig a püspöki pincék leltárában. De ez a ma már ismeretlen italféleség még a XIX. század utolján is szerepel egri pincészetek borválasztékában. A vörös aszú ára volt a legmagasabb az egri boripacon. Például 1874-ben a vörös aszú pintjét 2 forintjával árusították, míg a 6 évesért már 3 forintot kértek. Ugyanekkor viszont a legsötétebb vörös borért, az úgynevezett *„fekete bor"*-ért is csak

[73] Gazdasági Lapok. 1861. ápr. 21. 16. sz. 250.
[74] Borászati Lapok. 1859. márc. 27. 13. sz. 97. Sóhalmi János: A Hegyaljának hanyatlása.
[75] *Mártonffy* 68.
[76] Borhy-Braun Béla szíves szóbeli közlése.
[77] HmL. V–1/a. 58.
[78] HmL. V–1/a. 1. k. (1698.) 358.
[79] HmL. V–1/a. 40. k. 161.

1 forint 20–40 krajcárt fizettek, nem is beszélve arról, hogy az olcsó siller ára 26, 46, a fehér boré pedig 30–40 krajcár volt.[80]

Minden bizonnyal a körültekintéssel megválasztott késői szüreti időpontban rejlik az egyik magyarázata annak, hogy a századfordulón az egri bikavér is magasabb cukortartalmú, édesebb jellegű ital volt, mint a jelenlegi emberöltő során.[81]

Éppen *a jól megválasztott késői szüret*tel érték el, hogy egy-egy kedvező időjárású esztendőben általában kimagasló minőségű vörös borokat szűrtek Egerben. Így például az 1858. évi szüreti jelentésből arról értesülünk a borok kiforrása után, 1859 februárjában, hogy *„új boraink nem asztali, hanem általában nehéz pecsenyeboroknak mondhatók, mert erős és édesek . . . A legnehezebb új vörös boraink még most is édesek"*.[82]

A kiváló egri borász, Mártonffy Károly szerint az 1850-es esztendőben nem nagy mennyiségű vörös aszú készült Egerben, de ami készült, *„az a vörös aszúk közt ha édességre nem is, de erő- és tűzre hazánkban első helyet érdemel"*.[83]

Áttérve a szőlő szüreti feldoglozására, ez különbözött némileg és esetlegesen aszerint, hogy az illető termelő a földesurat megillető dézsmát természetben, azaz mustban rótta-e le, vagy pedig azt készpénzben váltotta meg, amint említik az iratok: „árendálta". Bizonyos mértékig ezzel kapcsolatban nagy különbség mutatkozott a széles termelőtömegek és a minőségi bortermelésre törekvő jelentékenyebb és tehetős szőlőbirtokosok feldolgozási technikája között.

A dézsmát természetben, azaz mustban beszolgáltató többségnek a leszüretelt termés feldolgozását kivétel nélkül nyomban a helyszínen, a szőlőaljban meg kellett kezdenie azzal, hogy a leszüretelt fürtöket *szedő*kádban[84] vagy kisebb *csomoszoló dézsá*ban[85] és *szedőhordó*ban[86] összezúzta, hogy abból a városba való beszállítás során a dézsmaszéken *füzér*rel[87] megállapíthassa a dézsmás mellett szolgálatot teljesítő *füzérelő, füzértő*[88] a *törkölyös ~ törkölös hordók*ban ~ *fennállók*ban[89] levő szőlőzúzalék musttartalmát, hogy ennek alapján kivegye a földesúri dézsmát.[90] A termelőnek nyilvánvaló érdeke volt, hogy minél kevésbé összezúzott állapotban kerüljön dézsmaszékre a termése, hogy annál kisebb musttartalmat mutassanak ki abban, azaz hogy minél kisebb legyen vesztesége a földesúri dézsma révén. Erre felfigyelt természetesen a püspöki gazdasági kormányzat, és éppen ebből az okból kifolyóan rendelte el a földesúr, hogy *„a Szőllő Terméseket . . . jól meg csomoszollyák, úgy vigyék a Dézsma Székre"*.[91] A termelők zöme ekkor még nem rendelkezett szőlőmalommal, s így ők a dézsmát csak „megcsomoszolt" szőlőzúzalék formájában adták be.

A vörös bor készítésnek egyik alapfeltétele a feldolgozásra kerülő szőlőgerezdek bogyóinak maradéktalan összeroncsolása, szétzúzása. A szőlőmalom megjelenéséig, illetve annak szélesebb körben való elterjedéséig ezt *taposás*sal végezték. Egy 1755. évi szőlőmunkás-kimutatás szerint ezt a munkát a *kádas* végezte.[92] *A kék szőlő taposása szemben a fehérrel nem a kipréselt, nem a felszabadult szőlőlé, nem a must különválasztását szolgálta, hanem csak a bogyók szétzúzását, hiszen a szőlőzúzalék együttesen erjedt ki, – így tehát ez a kétféle borkészítésnek egyik igen lényeges különbsége.*

[80] Eger. 1874. évf. 166.
[81] *Drucker*
[82] Borászati Lapok. 1859. febr. 6. Vidéki levelek. Eger.
[83] *Mártonffy* 71.
[84] HmL. V–1/a. 43. k. 130. – *Mártonffy* 69.
[85] HmL. XII–3/e. 214. rsz. ad 313.
[86] HmL. V–1/a. 46. k. 35. – 53. k. 400.
[87] Vasból és fából készült füzért használtak. HmL. XII–3/e. 214. rsz. ad 313.
[88] Latinul: füzerius
[89] HmL. V–1/a. 43. k. 183. és 53. k. 703.
[90] A HmL-ban őrzött Egri Érseki Gazdasági Levéltár őrzi az egri dézsmaszékeken felvett jegyzékeket.
[91] HmL. XII–3/e. 100. rsz. k.
[92] HmL. V–1/a. 18. k. 231.

A XIX. század közepén a *taposókád*ban végezték ezt a fontos munkát, mely olyan nagy volt, hogy két ember is táncolhatott a szőlőn.[93]

1850 körül azonban a nagyobb szőlősgazdák körében felbukkan Egerben a *kádszi*, ez a különleges kádforma.[94] Általában e faedénynek a neve *káci*,[95] sőt *a Magyar Nyelvőr egri adatként közli e szót.*[96] A káci azonban nem tudott elterjedni s meghonosodni Egerben – amint azt Vincze István is megállapította személyes helyszíni kutatásai alapján –, szemben a budai borvidékkel.[97] 1868-ban *gáci* formában is előfordul.[98] A jeles szőlősgazda, Mártonffy Károly leírása szerint az 1850-es években *az egri káci* magassága 5–6 láb (155–186 cm) volt, s a felső átmérője keskenyebb, mint az alsó. A kádak legnagyobbja 100 akós (5080 liter) volt, de a kácik között 300 akósak (15 240 liter) is akadtak. Általában tölgyfából készült a dongája, a feneke azonban vörösfenyőből.[99]

A káci jelentőségét az adta meg, hogy éppen a vörös bor feldolgozási technológiája folytán *a törkölyös must kierjesztésére is felhasználták.*

Az egri szüretelő edények között két idevágó adatra bukkantam. A különböző kádak mellett 1790-ben szerepel a *„szőllő taposó kétfülű faedény"*,[100] 1775-ben pedig a *„szőllő taposó rosta"*.[101] Kétségtelen, hogy az előbbi egy kisebb, dézsaszerű faedény volt, az utóbbiról pedig arra tudunk következtetni, hogy olyan lehetett, mint a Vincze István által leírt különleges, átlyuggatott fenekű egri taposókád a vörös bor készítéséhez.[102] A Vincze által leírt *taposókád*at, melyet Bakó Ferenc gyűjtése szerint napjainkban az öregek *csőszhordó*nak is neveznek,[103] két vánkosra fektetve egy nagy kád fölé helyezték. *A taposó feneke rostaszerűen át van lyuggatva, melyen át a tipratás révén felszabaduló*

4. ábra. Egri szüreti jelenet a XIX. század közepén. Előtérben kocsira állított kádszi, a háttérben kádra helyezett szőlőmalom

[93] *Mártonffy* 69.
[94] *Mártonffy* 68.
[95] *Bakos* 27.
[96] Magyar Nyelvőr. 3 : 43.
[97] *Vincze* 1960. i. m. 20–21.
[98] *Albert* 362.
[99] *Mártonffy* 68–70.
[100] HmL. V–1/a. 53. k. 703.
[101] HmL. XII–3/e. 214. rsz. ad 313.
[102] *Vincze* 1960. 12., 21.
[103] Dobó István Vármúzeum, Eger. Továbbiakban: DIVM. Néprajzi Adattár. Nr. 2294.

szőlőlé a kádba folyik. s ennek a révén eredményesebb a taposás, a bogyók szétzúzása. A kád fenekének a közepén egy hosszú nyéllel ellátott elzáró ajtócska található, melyen át a már kellően „összetáncolt" szőlőt végül is leeresztik a kádba. Az ilyen lyukacsos fenekű taposókád ismeretes mind a Buda környéki, mind a szekszárdi vörös bor termelők körében, s Vincze szerint vitathatatlanul már *a fejlettebb vörös bor feldolgozási technológiát jelenti.*[104] Mivel a szőlőtaposó rosta már 1775-ben előfordult Egerben, egyértelműen azt bizonyítja, hogy használatának ott nagy hagyományai vannak. Vincze szerint az ilyen lyukas fenekű szőlőtaposó kád a XVIII. században a német telepítésű szőlőművelők révén terjedt el hazánkban, de Württembergben már a XVII. században is ismeretes volt.[105] Az ilyen rendszerű szőlőtaposó a XVIII. században Franciaország területén is előfordul, s ennek az az érdekessége, hogy az ezt ismertető borászati szakmunka 1805-ben már magyar fordításban is megjelent.[106]

A XIX. századtól – amint erre már kitértünk az előzőek során – megkezdődött *a szőlőzúzók, a szőlőmalmok* elterjedése is, s ezen a téren éppen a Joó János által 1838-ban leírt és ábrázolt zúzóberendezés érdemel fokozott figyelmet Egerben.[107] Az ipar a jelentékeny vörös bor termelésre való tekintettel újabb és tökéletesebb szőlőzúzókat produkált. Az 1864-ben piacra került Bocskay-féle szőlőmalomról egy borászati szaklap a következőként számolt be: *„A szőlőzúzó célszerűbb lenne oly vidéken, hol vörös bort készítenek, mert a csomaszolást tökéletesen végzi, miután nem marad meg egyetlen bogyó sem, hogy szétmorzsolva ne lenne."* Nem mellékes körülmény az sem, hogy a szőlőzúzó használata a csomoszolással és taposással szemben igen gazdaságos is volt, hiszen 1 ezer puttony szőlő megtaposása 30 krajcáros napszám mellett 300 forintba került, viszont a szőlőzúzót hajtó munkás könnyebb munkájáért csak 20 krajcárt kapott, s így a berendezés csekély 2 esztendő alatt amortizálódott.[108]

A megcsomoszolt, megtaposott szőlőnek a városba szállítására általánosságban az úgynevezett *törkölyös ~ törkölös hordó*t használták, melynek régi változata 1853-as adat szerint 16–20 akó űrtartalmú, alul szélesebb, felül keskenyebb faedény volt, a fedelét pedig a két fülén levő lyukon átdugott farúddal rögzítették, nehogy a kocsin való döcögős szállítás során a must kilocsogjon belőle.[109] Ezt a hordót tehát a kocsin álló helyzetben szállították, – s ebben leli magyarázatát, hogy én ezt a két világháború között *fennálló* néven hallottam emlegetni.

A szállításra használatos másik változat egy 20–24 akós (1016–1218,2 liter) nagy hordó volt, melyet lefektetve, azaz vízszintes helyzetben szállítottak a kocsin. A hordó hasán legfelül egy nagyobb lezárható nyílás szolgált a szőlőzúzalék betöltésére és kiürítésére.[110]

Mártonffy fenti elbeszélését XVIII. századi adatokkal sikerült hitelesítenem, ugyanis az általa *törkölyös hordó*nak nevezett kisebb faedény űrtartalmát 1790-ben 9 és 12 akósnak,[111] 1823-ban pedig csak 7 akósnak leltározták,[112] tehát valóban kisebb faedény volt, sőt láthatóan a XVIII. században, de a XIX-ben is a Mártonffy által közölt adatoknál lényegesen kisebb változatban is készítették, nyilván a kistermelők használatára.

A fektetett és oldalán nyílással ellátott szállító alkalmatosságot Vincze István mint *lajt*ot említi és ábrázolja.[113] Belényessy Márta szerint ez a megoldás német hatás eredménye s a polgári (városi) szőlőtermelés egyik jellegzetessége.[114]

[104] *Vincze* 1960. 21.
[105] *Vincze* 1960. 21.
[106] *Chaptal* 55.
[107] Héti Lapok. 1838. szept. 8. 10. sz. 75–76.
[108] Székesfehérvári Borász-csarnok. 1864. 4. sz. 46.
[109] *Mártonffy* 69.
[110] *Mártonffy* 69.
[111] HmL. V–1/a. 53. k. 797.
[112] HmL. V–5. Fasc. 5.
[113] *Vincze* 1960. 4–5.
[114] *Belényesy* 13.

A bordézsmát természetben beadók csoportjának általánosságban tehát a szőlő feldolgozása a vörös bor készítés szempontjából mindenképpen azt jelentette, hogy a termelők zöme a különböző fajtájú és színű szőlőfürtöket egybe szüretelve ezt együtt is dolgozta fel, s a tökéletlenül zúzott bogyókból általában nem készíthetett valóban sötét vörös bort, hanem végül is sillert szűrtek le terméséből. Ennek általános voltát hitelt érdemlően bizonyítja, hogy egy ismeretlen nevű egri borász beszámolója szerint 1828 körül *„átlagosan világos vörös színű* (lichtrothe Farbe ist) *bor készült"* a városban.[115] Hogy a feldolgozással mennyiben befolyásolhatták és befolyásolták is a bor színét, az alábbiakban fogom tárgyalni.

A termelők másik csoportja, általában tekintélyesebb szőlőbirtokosok, igényes termelők viszont készpénzben is megválthatták dézsmájukat a földesúrnál. Ezeknek tehát módjában állott, hogy amúgy is terjedelmesebb szőlőültetvényeikről külön szüreteljék a fehér és a vörös bort adó szőlőket, de főleg az, hogy termésüket, illetve annak egy részét fürtös állapotban, tehát zúzatlanul (!) is beszállíthassák a hegyekről a városi pincékhez, hogy ott azt – amint majd látni fogjuk – kiválogathassák, lebogyóztathassák, s csak ezt követően ledarálhassák. Erre az igényes feldolgozási módra utalnak egyébként azok a dézsmaszéki bejegyzések is, melyek szerint akadtak olyan termelők, akik egyébként a természetben dézsmálók közé tartoztak, de ennek ellenére *„fürtökben dézsmált", „szőllőben dézsmált"* bejegyzéssel utaltak arra, hogy ők a városi pincéiknél végezték el a szőlő feldolgozását.[116] A nagyobb szőlőbirtokosok természetesen termésük zömét a szüretelőhelyen darálták le, s úgy szállították be a zúzalékot pincéikhez a városba.

Csakis az utóbbi esetekben volt várható, hogy valóban kifejezetten sötét vörös jó minőségű bort szűrhessenek a gazdák termésükből.

A szőlőbirtokosok, akiknek módjukban állott a dézsmának készpénzben való megváltása révén a feudális korban, tehát a dézsmaváltság előtt fürtösen beszállítaniok a hegyről a termést az igényesebb városi, pincei feldolgozásra, ezeknek egy része a szállításra egy különleges kádat használt. Például Buttler János gróf szüretelőedényeinek sorában találtam az 1793. évi leltár szerint egy vasabroncsos *„termény hordó kád"*-at.[117] Belényesy Márta tanulmánya közli analógiáját, – ő *kocsi-kád*ról beszél, mely a német eredetű s a polgári (városi) szőlőkultúra (Pozsony, Sopron, Moson, Buda) egyik jellemzője.[118]

A vörös bort adó must erjesztése a XIX. század során, a filoxéravész előtti időben két alaptípus szerint történt. Az első változatban a megcsomoszolt, megtaposott szőlőzúzalékot törkölyöstől a kádban erjesztették ki. Ennél az eljárásnál tehát a mustot a szőlőfürt szárán (csutka, csuta), héján és magján, azaz *törkölyén erjesztették ki.* Ez az ősi vörös bor készítési eljárás volt még a XIX. század második felében is az általános. Ennek az eljárásnak már kifinomultabb változata volt az, melynek során a *kiváló minőségű vörös bort csak kiválogatott, egészséges, érett fürtökből szőlőzúzón való ledarálás után törkölyön erjesztéssel nyerték.* Egy 1868. évi leírást idézünk erről: *„. . . a gerezdeket megválogatván, megőröltem, s rögtön a borházban levő káciba hordattam"*. Ez a eljárás azonban csakis a jó minőségű bor termelésére törekvők sorában volt használatos.[119]

A vörös bort adó szőlőzúzalék erjesztése a törkölyön történt, s erre a célra a nagy *erjesztő kád*at vagy pedig a XIX. század közepe táján a nagybirtokosok körében egy időre elterjedt *kác*it használták. Mártonffy Károly 1853-ban abban látta, több anyagi előnye mellett a káciban való erjesztés előnyét, *„mert a must nagyobb mennyiségben* (300 akó = 15 240 liter) *együtt jobban forr ki".*[120]

Az erjesztés 1–2 hétig tartott, míg végül is a törköly a kád fenekére szállt, s megszűnt a must pezsgése. Ezután a kádból vagy káciból a *szűrőkas* igénybevételével kimeregették a frissen kiforrt borból a törkölyt, melyet kisutultak.

[115] HmL. XII–3/e. 155. rsz. Nr. 948.
[116] HmL. Egri Érseki Gazdasági Levéltár. III. Classis. 871.
[117] MOL. Táblai perek. 4. 6670. sz.
[118] *Belényesy* 13.
[119] *Albert* 362.
[120] *Mártonffy* 68–9.

A szőlőprést a XVIII. századi levéltári források rendszertelenül *sutu, sutó* vagy *sotu* néven emlegetik.[121] Sok esetben azonban *gyalog sutu ~ suto ~ sotu* formájában szerepel a leltárakban,[122] s az elnevezés a sajtó kézi erővel, körben járással való működtetésére utal. A sutut általában két ember hajtotta.[123]

A XVIII–XIX. században a fából készített úgynevezett *bálványsajtók*kal dolgoztak. Vincze István, a magyar borsajtók monográfusa szerint az egri borvidékre a *középcsavaros sajtó* használata volt a jellemző, melynek egy alulhajtós és felülhajtós változata ismeretes.[124] Bakó Ferenc egri múzeumigazgató kutatásai szerint *az alulhajtós szőlősutu a régebbi típus.*[125] A szőlősajtók kisebb és nagyobb változatban készültek, amint gazdájuk szükséglete azt megkívánta. Ezért szerepel az iratokban kis sutó és nagy sutó.[126]

Egerben a nagyobb szőlősgazdáknál nem ment ritkaságszámba az úgynevezett *ikersajtó*, melynek két törkölyládája volt. Egy 1795-ben készült remek példány van ilyenből az egri Dobó István Vármúzeum birtokában.[127] A levéltári források pedig, például 1750-ben *kettős ládájú sutó*ként említik.[128] Az egyládájú neve *fél sutó* volt.[129]

A szőlősajtókat, jelentőségükre való tekintettel, már 1780-ban összeíratta Egerben a püspökföldesúr (Conscriptio torcularium).[130]

A XIX. század dereka táján kezdett elterjedni Egerben a *vassutu*, mely a nevét a nagy facsavart („srófˮ) helyettesítő vascsavartól nyerte, s melynek a hajtása lényegesen könnyebb volt, mint a korábbi típusoké.[131]

A leírt eljárással készült vörös borok ízének sajátosságát a bogyók héjából, a fürt szárából az erjedés során kioldódott, majd kisajtolt jellemzően keserű, kesernyés anyagok adják. 1853-ból tudjuk, hogy a csutkáján erjedt bor lassabban érik ugyan meg, az első évben fanyar, s ezt az ízét csak évről évre fokozatosan vesztette el, de a 3–4 éves bor már „kedves italt ádˮ. Ugyanis a fanyarság az egri vörös borok egyik jellemző tulajdonsága. Ezt az egyesek szerint előnytelenül erős fanyarságát az így készített vörös bor több esztendő alatt elvesztette, és *10–20 évig is jól eltartható volt.* Figyelemre méltó, hogy a XIX. század közepén ezt az ősi eljárással készült bort kiválónak tartották, sőt Mártonffy Károly részletesebben számol be róla, mint a kifinomultabb eljárással, részben bogyózott szőlőből készült egri vörös borról. (!)[132]

A XIX. században Egerben is – akárcsak szerte az országban – *a fehér bor* készítése nagy lendületet vett. Fehér bor készítésére a vörös bort adó szőlőfajták, élén a kadarkával, alkalmasak voltak. Az egri termelők körében már az 1850-es esztendők során *„általában véve divatozik vörös szőlő mustjából a fejér bor szűrése, azaz a kitaposott szőllőlé még mielőtt a szőllő hajából legkevesebb színt is kapna, tüstént hordóba szűretik, az ily időben szűrt must tökéletesen fejér bor ádˮ*.[133] Ez volt az

[121] HmL. V–1/a. 19. k. 135. – 8. k. 175. – 43. k. 183. – A szőlősajtó tökéletesítésére való törekvésre már a XVIII. század elején találtam értékes adatot. 1726-ban gróf Erdődy Gábor egri püspök arról tájékoztatta egri provizorát, hogy „a Napokban . . . láttam ollyan Ráf Prést, derég alapot, ha az enyém is ollyan Jó lenne, sokkal szaporább(an) lehet vele Présülni, nem mint előbbivelˮ. HmL. XII–3/b. 46. Sajnos nem ismeretes, hogy milyen rendszerű sajtóra célzott az egri püspökföldesúr, s hogy került-e abból Egerbe.

[122] HmL. V–1/a. 42. kötet. 240. – 43. k. 183. – XII–3/e. 1318. rsz.

[123] *Mártonffy* 72.

[124] *Vincze* 1960. 15. – *Vinçze* 1958.

[125] *Bakó* 56.

[126] HmL. V–1/a. 8. k. és 47. k.

[127] *Bakó* 56.

[128] HmL. V–1/a. 15. k. 57.

[129] HmL. V–1/a. 31. k.

[130] *Bakó* 50.

[131] *Mártonffy* 72.

[132] *Mártonffy* 71.

[133] *Mártonffy* 71.

egri szőlő- és borkultúra XIX. századi szerelmeseinek és úttörőinek egyik legsúlyosabb sérelme. A veszélyt mi sem mutatja jobban, minthogy a század derekán már akadt olyan gazda Egerben, aki egész terméséből fehér bort készített, de a legtöbb is termése felét vagy esetleg egyharmadát fehér bornak készítette.[134] A kereskedelem, beleértve az exportot is, a vörös borok iránti „némi idegenséget mutat", olvassuk 1864-ben egy borászati szaklap hasábjain, s ez a megváltozott ízlés az oka, hogy egyre terjedt Egerben is a fehér bor készítése, termelése.[135] Az egri vörös borok mindennek ellenére egyik sikert aratták a másik után. A Heves megyei Gazdasági Egylet 1859. évi kiállításán csakúgy az egri vörös bor vitte el a pálmát, mint az 1869-es hamburgi világkiállításon, ahol Joó János egri vörös bora nagy bronzérmet nyert.[136]

Az egri „fekete borok", a bikavér első felbukkanása

A borkészítés technológiájának XIX. századi fejlődése a külföldi, elsősorban a franciaországi *bordeaux-i példa* nyomán[137] oda irányult, hogy Egerben is a század közepe tájától kezdődően a jó minőségű sötét vörös bort nem a fürt szárával együtt összezúzottan erjesztették, készítették, hanem csupán a bogyókból. Ezt a kifinomult vörös borkészítési eljárást 1853-ban még csak „némelyek" űzik,[138] tehát még akkor szórványosan egyes tehetős és számottevő szőlőbirtokosok készítették pincészetükben.

Minthogy ismerjük a filoxéravész utáni időkből a bikavér nevű borkülönlegesség előállítási módját, kutattam annak előzményeit, azaz a későbbi egri bikavér készítésének kialakulását.

Egy 1861. évi borászati szakcikknek – mely *„a vörös bor kezelése és javítása módjá"*-val foglalkozik a Gazdasági Lapokban, s az itt javasolt jó minőségű vörös bornak nemcsak a készítése, de a leírása alapján az íze is a későbbi bikavéréhez hasonló – szükségesnek látjuk ismertetését, mivel a lap kétségtelenül eljutott a művelt és tehetős egri szőlőbirtokosokhoz.[139]

E bor követelményeinek az élén szerepel, hogy az *igen sötét legyen*, amit a jól megválasztott szőlőfajták mellett a tökéletesen összezúzott szőlőbogyóknak héjából és magjából álló törkölyén *„elegendő hosszú ideig"* való erjesztésével lehet elérni. Elégtelen egy-két nap az erjesztésre, amint egyesek csinálták. Tudnunk kell viszont, hogy egyesek a vörös bor mustját csak azért erjesztették rövid ideig a törkölyön, nehogy a szárából (csutka) kivonja az erjedő must az erősen fanyar ízanyagokat. Éppen ezért elengedhetetlen feltétele volt a jó minőségű sötét vörös bor készítésének a fürtök lebogyózása, mert ennek a révén a csak bogyó héjából és magjából álló törköly nélkülözi a szőlőfürt csutkájában levő vad, keserű ízt, viszont a magból kellemesen kesernyés íz oldódik ki a must kiforrása alatt. Egy néhány hónappal későbbi cikk már arról tájékoztatta a minőségi vörös bor készítőket, hogy kövessék a bevált bordeaux-i példát, ahol a sötét vörös minőségi bort csakis lebogyózott, majd jól összezúzott termésből s a héján és magján való erjesztéssel állították elő, – s az ilyen bor ára háromszor-négyszer olyan magas volt, mint a többi vörös boré.[140]

Óva int az idézett utasítás a *mesterséges festés*től, akár bodza-, akár fagyalbogyóval, melynek a révén nem csupán félre van vezetve a vásárló, de ezek az anyagok megrontják a bor nemes ízét, sőt könnyebben ecetesedik is meg. – Itt említjük meg, hogy mivel *„a bor színe adja el a bort"*, egyes lelkiismeretlen kereskedők Egerben is kísérletet tettek a vörös bor festésével. Az értékes levéltári adat

[134] *Mártonffy* 71.
[135] Székesfehérvári Borász-csarnok. 1864. 3. sz. 33. Haz i levelek. Ó-Buda.
[136] Borászati Lapok. 1859. nov. 20. 373. – Eger. 1863. évf. júl. 30.
[137] Gazdasági Lapok. 1861. ápr. 30. 26. sz. 40.
[138] *Mártonffy* 71.
[139] Gazdasági Lapok. 1861. ápr. 21. 16. sz. 250–51.
[140] Gazdasági Lapok. 1861. jún. 30. 26. sz. 410.

szerint a városi magisztrátus 1834-ben egy jól képzett patikussal vizsgáltatta meg egy kereskedő gyanússá vált borkészletét. Miután pedig a bor *fagyalbogyóval* megfestettnek bizonyult az ellenőrző kémiai vizsgálat során, a magisztrátus a kérdéses borkészletet megsemmisíteni rendelte.[141]

Visszatérve a jó minőségű sötét vörös bor követelményeire, leírja a cikk, hogy az *legyen zamatos, erős és testes, továbbá kellemesen, de nem túlzottan fanyar.* E kívánalmak teljesítése a jól megválasztott szőlőfajták mellett a fürtök lebogyózásával, maradéktalan összezúzásával, helyes erjesztésével és kezelésével érhető el. Nyomatékkal emelte ki a tanulmánycikk e kívánalmak szempontjából *a késői szüret* nagy jelentőségét. A jó minőségű sötét vörös bornak kristálytisztának és fényesnek kellett lennie, ami helyes borkezeléssel érhető el.

Láthatjuk tehát, hogy az 1861. évi cikk mindenben ráillik a filoxéravész után készített egri bikavérre. Kétségtelenül hasonló módon készülhettek 1850 körül az igényes gazdák minőségi sötét vörös borai Egerben.

A bikavér nevű sötét vörös egri borféleség neve kutatásaim szerint először 1851-ben fordul elő egy nyelvészeti munkában: *„Bikavér . . . Igy nevezik az erős veres bort, például az egrit."*[142] Egy következő előfordulása hasonlóan nyelvészeti műben található 1868-ban: *„. . . . bikavér (tréfásan) erős sötét-vörös színű bor".*[143] A teljességhez tartozik, hogy ezen az alapon a szekszárdi sötét vörös bort is bikavérnek nevezték.

A bikavér elnevezés vitathatatlanul a bor igen sötét vörös színére utal, és hasonlat alapján a bika sötét vörös színű vérétől kölcsönözte az elnevezést. Erre utal báró Orczy Lőrinc 1787. október 15-én írt verse az egri szüretről: *„Vérszínű takarmányt húznak szekereken."*[144] Ilyen hasonlattal élt egri útja nyomán Erdélyi János is 1825-ben: *„Kétszer éltem a szent vidámító bikavérszín bor fészkelte hegy oldalán."*[145]

Igen figyelemre méltó, hogy bár Mártonffy Károly behatóan elemzi 1853-ban az egri szőlészetet s borászatot, de nem említi a bikavért. Sőt, az egri újságokban, bár rendkívül gyakran foglalkoztak borászati kérdésekkel és tömegesen közöltek borhirdetéseket, *csak 1897-ben találtam meg először a bikavér nevű bor nevét.*[146] Egy élenjáró egri bortermelő minden helyi borféleségre kiterjedő hirdetésében sem szerepel a bikavér, hanem csak mint *„fekete bor"*-t kurrentálta.[147] Egyébként ez az első alkalom, hogy e minőségi sötét vörös bor áráról is tájékoztatást kapunk helyi viszonylatban. Eszerint az ára pintenként (1,4 liter) a 6 éves fekete bornak 1 forint 20–60 krajcár volt, minőség szerint. Ez az ár négy és félszer drágább a jó egri sillernél, s hatszor az olcsóbb fajtánál. *A fekete bor négyszer volt drágább a fehérnél.* Az egri borpiacon *a fekete bornál csak az aszú volt drágább,* – a hatéves közel kétszerese.

A lelkiismeretes kereskedők élesen elkülönítették a valóban vörös bort a *sillertől*, s az utóbbit, ha valóban nagyobb festéktartalmú volt, *sötét siller* néven hozták forgalomba.[148]

Joggal feltételezem, hogy az 1860-ban hirdetett *„nehéz veres pecsenyebor"*[149] fedte az első egri bikavér fogalmát.

Közbevetőleg meg kell említenem, hogy éppen a bikavér kialakulása szempontjából nem hagyható figyelmen kívül, hogy ezekben az esztendőkben már kezdett terjedni az egri promontoriumokon az *oportó*, mint jól használható borfestő szőlő.[150]

[141] HmL. V–1/b. 250. rsz. Nr. 431
[142] Magyar Közmondások Könyve. Pest 1851.
[143] *Ballagi* 110.
[144] *Orczy* 70–72.
[145] *Erdélyi*
[146] Egri Híradó. 1897. évf. júl. 17.
[147] Eger. 1874. évf. 166.
[148] Eger. 1875. évf. 415.
[149] Eger. 1866. évf. márc. 28.
[150] Eger. 1871. évf. ápr. 6.

Egyértelműen megállapítható, hogy *a filoxéravész előtt, a század közepétől felbukkanó bikavér bornév nem fedte a mai értelemben vett hasonló borféleséget, hiszen nem volt még meghonosítva Egerben azon szőlőfajták zöme, melyeket csak a szőlőpusztulás utáni rekonstrukció során telepítettek meg először a városban, s melyek felhasználásával kialakítást nyert a mai értelemben vett bikavér.* Igazat kell adnunk Szabó-Jilek Jenőnek, aki joggal feltételezte, hogy *a bikavér elnevezés a kereskedelmi forgalomban vált használatossá és lett végül is általánossá.*[151]

A bikavér bornévvel kapcsolatban a tudományos teljesség igényével meg kell említenünk, hogy Andrásfalvy kutatásai szerint *Bogyiszlón* is előfordul ez a kifejezés, mely ott is egy különleges készítésű sötét vörös bort jelent. A vörös bor mustját nagy kacában törkölyén kierjesztették. Egy hónap múltán tiszta lett a bor, s ekkor a törkölyt sárral letapasztották, „hadd álljon a törköly alatt" még a bor. Így tartották a bort még egy hónapon át, melyet azután a káca alján levő csapon át eresztettek le. Az így nyert valóban sötét vörös bort nevezték Bogyiszlón bikavérnek.[152]

A mai értelemben vett bikavér és keletkezése

Egert 1886. június 29-i városi közgyűlésén vették zárlat alá, miután a *filoxéra*fertőzöttség ott megállapítást nyert.[153] A pusztulás a szőlőhegyeken óriási méretű volt, s miután véget ért, a filoxéra előtti régi időkből a város határában szőlőültetvény jóformán nem is maradt, mert a talajviszonyok miatt a szénkénegezéses gyérítéssel azokat már nem lehetett megmenteni, fenntartani.[154] A hamarosan megindult *rekonstrukció* során az új telepítés amerikai alanyba ojtott értékes fajtákkal történt.[155] A kék szőlők közül kivált felkarolták a *nagyburgundi*t, a *kékfrankos*t és az *oportó*t. A régi fajták közül az értékes *kadarka* maradt meg és terjedt el.[156] Az új telepítések Riparia Portalis, Rupestris Monticula és Aramon × Rupestris alanyokon fás ojtásokkal történtek.[157] Témánk, a sötét vörös jó minőségű bor készítése szempontjából döntő jelentőségre tettek szert a filoxéravész után az egri szőlőhegyeken meghonosított kiváló szőlőfajták: a *cabernet franc, sauvignon,* valamint a *medoc noir* és *merlot.* Nem hagyható említés nélkül, hogy a sötét kék bogyójú *othelló,* ez a direkttermő fajta is megjelent az egri szőlőültetvényeken.

Szükségesnek látszik, hogy egy-egy mondat erejéig jellemezzük a filoxéravész utáni rekonstrukció során szerepet kapott új kék szőlőkből szűrt borokat. *A kadarka bora* fűszeres zamatú. *A nagyburgundi bora* elsőrendű, tüzes és szép színű vörös bor. *A kékfrankos bora* szép színű, csersavban gazdag, kellemes zamatú, elsőrendű minőségű bor. *A cabernet, a medoc noir és a merlot* ugyan kistermésű fajták, de kiváló vörös bort adnak. A medoc noir bora különösen fűszeres zamata és sötét színe, a cabernet gyönyörű sötét vörös színe és kiváló zamata révén tűnik ki.[158] Ezekkel szemben az *othelló és direkttermő társainak a bora* gyenge minőségű, savanykás, jellegzetesen kellemetlen, poloskaízű, de szép sötét vörös színű, s ezért csekély mennyiségben a vörös borok színének a javítására használták fel.

A költséges és nagy szakmai ismereteket kívánó rekonstrukcióban kivált jelentős szerepet vállaltak és ténylegesen töltöttek is be a város tőkeerős, kimagasló szakképzettséggel és gyakorlattal rendelkező szőlőbirtokosai, akik elsősorban a francia szőlő- és borkultúra hasznosítható eredményeit

[151] *Szabó-Jilek* 32.
[152] *Andrásfalvy* 64.
[153] HmL. V–71. 5. k. 1886. jún. 29. Nr. 5213.
[154] *Szabó-Jilek* 19.
[155] *Szabó-Jilek* 17.
[156] *Szabó-Jilek* 19.
[157] *Szabó-Jilek* 17. – Egri Híradó. 1906. dec. 8. – Kezdetben amerikai direkttermőkkel tettek kísérletet, de azok nem váltak be Egerben, s csak azután alapították az újjátelepítést ojtványokra. *Drucker* 51.
[158] *Prohászka* 1953. 44–6., 303. – *Prohászka* é. n. 97–101.

igyekeztek átplántálni az egri viszonyok és adottságok közé. Hangsúlyozzuk, hogy itt nem a szőlőültetvénnyel nem vagy csak lényegtelen kiterjedésűvel rendelkező borkereskedőkre célzunk, akiknek nem volt szívügyük a város szőlőkultúrájának minőségi újjáépítése, illetve új arculatának kialakítása.

A szőlőrekonstrukció és az azt követő szőlő- és borkultúra igazi egri úttörői a régi, jól bevált és nagy hírű vörös, elsősorban is a sötét vörös bor készítése korszerű továbbfejlesztésének az útját járták. Korábban is jól bevált eljárásaikat ötvözték a világhírű dél-franciaországi jó minőségű vörös bortermelők körében kikristályosodott tapasztalattal, mely szerint *az igazán jó és szép vörös bort csakis többféle, de megfelelően összeválogatott szőlőfajták boranak egybedolgozása adja.*[159] *A filoxéravész előtti időszakban, a XIX. század során kialakult s leírt jó minőségű vörös borkészítés alapelvének korszerű továbbfejlesztése eredményeként alakult ki Grőber Jenő szőlőbirtokos pincészetében a mai értelemben vett bikavér.* Az a tény, hogy Grőber Jenő nevéhez köthető ennek a világhírűvé vált egri borkülönlegességnek a megteremtése, nemcsak családi hagyományként volt vizsgálódásaim során megállapítható,[160] de a *Szőlészeti Kutató Intézet Egri Kísérleti Gazdaságának tudományos munkatársa, Csizmazia József* is már 1957-ben ezt egy újságcikkében megállapította.[161] Azon a tényen, hogy Eger egyik legjelentékenyebb pincészetében alakult ki a bikavér, nem lehet csodálkozni, mert a Vincze István által a minőségi szőlésznek-borásznak megszabott feltételek Grőbernél kumulálódtak a legmagasabb fokon: a megkívánt több szőlőfajta termelésére alkalmas nagy kiterjedésű birtok, kellő tőke, jó gazdasági felszerelés és korszerű szakmai ismeretek.[162] Grőber Jenő volt az, akinek a nevéhez fűződik a bikavér egyik lényeges komponensének, a medoc noirnak Egerben való elterjesztése.[163] Magasfokú szőlőgazdasági ismereteire mi sem volt jellemzőbb, mint hogy elsőnek kísérletezett az országban a szőlőültetvények öntözésével, sőt egy szőlőmegmunkáló ekekapát is konstruált.[164] Grőber és társainak az érdeme egyébként, hogy a filoxéravész utáni újjátelepítés során, amikor a fehér bort adó fajták háttérbe szorították Egerben a vöröset, az utóbbi kultúráját nemcsak felkarolták, szorgalmazták, de azt gazdaságuk révén tovább is fejlesztették.

Grőber alakította ki a bikavér készítésének azt a módját, hogy az ismeretlen összetételű, de zömében kadarkából álló s meghatározott arányban medoc noirból s egyéb fentiekben említett, Egerben újonnan meghonosított nemes vörös fajtákból részben lebogyózott szőlőzúzalékot a héjából, magból és bizonyos mennyiségű csutkából álló törkölyön erjesztette ki, majd utána kisutulta. Sikerült megtalálnom *az egri bikavér első hivatalos kémiai analíziséi* is 1905-ből. A Grőber-féle egri bikavér vizsgálatára a Magyarországi Szőlőtermelők Országos Egyesületének 1905. évi tátralomnici borkiállítása alkalmából került sor. Hasznos a bikavér adatait egyéb egri borokéval összehasonlítani.[165]

Borfajta és évjárata 1905-ben	Alkohol	Összes szabad sav	Kivonat-anyag	Cukor	Hamu	Alkohol térfogat-százalék
	100 köbcentiméter borban gramm-tartalom					
Egri bikavér, 1900	8,93	0,56	2,68	0,18	0,24	11,27
Egri vörös, 1888	9,64	0,58	2,26	0,06	0,18	12,17
Egri vörös, 1903	9,06	0,64	2,38	0,17	0,23	11,42
Egri fehér, 1900	11,89	0,54	1,96	0,10	0,19	9,0
Muskotály+rizling, 1900	9,57	0,59	2,02	0,07	0,20	12,07

[159] *Balásházy* 4. – *Szabó-Jilek* 31. oldalon idézi a francia Oddart munkáját.
[160] Néhai Bruckner József szíveli szóbeli tájékoztatása, mint a Grőber család tagjáé.
[161] *Csizmazia*
[162] *Vincze* 1960. 19.
[163] Magyar Életrajzi Lexikon 625.
[164] Magyar Életrajzi Lexikon 625–626.
[165] *Drucker*

Szembetűnő, hogy a három vörös bor közül a bikavérben volt a legkisebb az összes szabad savtartalom, s hogy a vizsgált öt egri borfajta közül legalacsonyabb volt az alkoholtartalom, s legmagasabb a cukortartalom.

Mivel a bikavér mustját és törkölyét több, meghatározott szőlőfajtából kellett összeállítani, ezért ennek készítésére a múltban csakis nagyobb szőlőbirtokos vállalkozhatott. De egyben a sokféle összetevőben rejlett a magyarázata annak is, hogy nem minden esztendőben lehetett kifogástalan minőségű bikavért készíteni, hiszen ha például a medoc noir nem hozott elegendő termést mind mennyiségre, mind minőségre, már felborult a bor kidolgozott s megszokott egyensúlya. Különösen a bogyók festéktartalma volt döntő, ugyanis nem minden esztendőben fejlődött ki a bogyókban annyi színanyag, hogy koromsötét bikavért lehetett volna előállítani. Egyébként erre már az 1905. évi tátralomnici borkiállítás katalógusában is utal Grőber Ferenc.[166]

Kutattam, hogy a különböző források milyen összetételben ismertetik a bikavért adó szőlőfajtákat. A legkorábbi adat 1912-ből származik, amikor *a kadarka mellett nagyburgundit, cabernet-t és merlot-t* találtam.[167] Az 1958. évi Mezőgazdasági Lexikon szerint *kadarkából, nagyburgundiból, oportóból, cabernet-ből és medoc noirból* áll.[168] Pommen-Matuska kötete úgy véli, hogy *70% kadarkából, 15–20% nagyburgundiból és 10–15% medoc noirból* állítják elő.[169] Csizmazia József szerint *a bikavér „alapbora" a kadarka, körülbelül 60 térfogatszázalék erejéig.*[170]

Az 1970-es évek elején, az akkor még élő *Borhy-Braun Béla*tól sikerült megtudnom, hogy a két világháború között a minőségi egri bortermelők, akik közé ő is tartozott, miként készítették a bikavért. Borhy-Braun Béla egri bikavérével egyébként több díjat is nyert.

Az egri bikavért adó szőlőkeverék összetétele így alakult. A kadarka, mint „az egri bikavér alapja", több, mint 50% erejéig vette ki a részét a borból. A nagyburgundi 20, az oportó és medoc noir keverék, melyben az oportó dominált, 15–20, az otelló és a bakó, mint borfestő szőlő mintegy 5%-ban részesedett.

A szüret általánosságban október 20 körül volt ideális; a túl késői, a novemberi szüret már nem hozott jó eredményt. Csakis igen jól beérett szőlőt volt szabad felhasználni a bikavér készítésére, – elsősorban jó festékanyagtartalma miatt. Az alkalmasságot úgy szokták megállapítani, hogy egy-egy szemet jól összerágtak, és kiköpéskor annak igen sötét színűnek kellett lennie. A leszüretelt és a pincéhez beszállított szőlőfürtöket egy 3–4 méter hosszú úgynevezett *válogató asztal*on a mellette ülő dolgozók gondosan átnézték, és a bikavér készítésére alkalmas fürtöket kiválogatták. Nemcsak a hibás fürtöket nem használták fel erre a célra, de még a nem kifogástalanul érett, rothadt vagy penészes bogyókat is eltávolították. *Az alkalmas fürtöket azután a válogatórostán lebogyózták,* de szép, egészséges fürtökből álló bizonyos kisebb mennyiséget szárastól (csutkástól) daráltak le a szőlőmalomban. *Egy-egy bikavérkészítő gazdának tapasztalati titka volt az, hogy mennyi fürtös szőlőt használt fel e bor készítésére, ugyanis a kelletténél több csutka élvetzhetetlenül fanyarrá tette a bort, s az csak 3–4 esztendő múltán vált így ihatóvá.* Borhy-Braun azt a mustot tartotta jónak, mely elérte a 21 cukorfokot. Külön kiemelte tájékoztatásában, hogy nagyon ritka esetben elérte a bikavér mustja a 25 fokot is, kivált a jó medoc noir termés miatt, s ilyenkor az egri bikavér édesebb lett.

A kádban való erjesztés során a bogyók héjából, magjából és a kevés szőlőcsutkából összeálló törköly úgynevezett *sapk*át alkotva a felszínre emelkedett. A jó és szép sötét vörös bikavér készítésének a titka abban rejlett a többi között, hogy *a kádban erjedő mustot napjában többször „megcsömöszölték"*, azaz a felszínre emelkedett törkölyt lenyomták a mustba, mert csak így volt elérhető, hogy a

[166] *Drucker* 52.
[167] Eger. 1912. évf. jún.
[168] Mezőgazdasági Lexikon 136.
[169] *Pommen–Matuska*
[170] *Csizmazia*

maximális színanyag kioldódjék a héjakból, részben pedig meg kellett akadályozni az ecetesedést. *Minél többször csömöszölték le a felszínre felemelkedő törkölyt a mustba, annál jobb lett a bikavér. Jó gazda ezt a műveletet naponta tízszer is elvégezte készítendő bora minősége érdekében.* 1930 táján e munka megkönnyítésére faráccsal szorították le állandóan a mustban úszó törkölyt, hogy az ne emelkedhessen a felszínre, s állandóan a lében legyenek a szétzúzott héjak. Próbálkoztak a csömöszölés nehéz munkáját megkönnyítendő, szivattyúval keverni a kád tartalmát, de ez az eljárás nem vált be.

Az egri bikavér általában a második évben érte el igazi ízét és zamatát. Egyéves bikavért ezért nem hoztak általánosságban forgalomba.

Az egri bikavér mindig igen keresett borféleség volt, de éppen igényes készítési módja miatt sokat sohasem készítettek még a minőségi bortermelők sem belőle. *A bikavér sohasem volt közönségesen elterjedt borféleség.* Már 1898-ban így írt az Egri Híradó *A mi specialitásunk* című cikkében: *„Nem az egri bikavért értem a cím alatt, hiszen az már ritka ember látta pincében hever . . .* "[171]

A századforduló táján az 5–8, sőt 10 esztendősnél idősebb évjáratokat keresték. Láttuk, hogy maga Grőber Jenő is az 1905-ös tátralomnici országos borkiállításon 5 éves borával szerepelt.[172] De adatokat találtam arra is, hogy például 1909-ben 9 esztendős,[173] 1907-ben pedig 6, sőt 11 éves bort kínáltak a jeles egri bortermelők eladásra.[174]

A bikavért keresett, de ugyanakkor viszonylag csekély bepincézett mennyiségei miatt már korán elkezdték hamisítani. Az *Egri Szőlészeti és Borászati Egylet* egyik 1885. évi ülésén kiderült, hogy *„dalmát borral megfestett csigert egri vörös, egri bikavér címen értékesítettek egyes kereskedők"*.[175] Ugyanakkor az Eger című lap megírta, hogy több egri borkereskedő szüret idején olcsó áron összevásárolta „a hitvány vinkókat", s azokat lopva éjjel szállították városi pincéikbe, ahol *„kevés egri borral, de még inkább kémiai eszközökkel preparálják, dalmát borral megfestik, a csinos vignettákkal ellátott palackokban tetszetős kiállításban Egri vörös, Egri bikavér stb. színen jutányos áron, de mind amellett jelentékeny nyereséggel bocsátják a világkereskedelembe"*.[176]

Figyelmet érdemel, hogy 1934-ben, amikor Eger város képviselőtestülete kérte az önálló egri borvidék felállítását a Földmívelésügyi Minisztériumtól, megállapították a jegyzőkönyvben: *„ . . . sérelem az egri borvidéken az is,* hogy az egri bikavér állandóan nagy veszélynek van kitéve az által, hogy bár Egerben csak kis mennyiségben van othelló, azonban az ezt igen nagy mennyiségben termelő Gyöngyösről behozzák s részben bikavér készítésére használják, mely elveszi a bikavér karakterét s annak világhírességét, részben pedig fehér borral keverve előállítják a *„rosé"*-t, mely külföldre ugyan mehet, de ugyancsak az egri bor hírnevét rontja, mivel meg sem közelíti az *„egri nemes kadar"*-t".[177]

Hamarosan a felszabadulás után felmerült az egri bikavér minőségi, illetve minősítési problémája. A Nemzeti Bizottságban 1945-ben tervezet készült *az egri bikavér szervezett minősítésére*. *„Eger nagy tragédiája, hogy a hírnévnek örvendő úgynevezett bikavér bora . . . sohasem állt kellő mennyiségben rendelkezésre . . . Az egriek tudják legjobban, hogy bikavér név alatt milyen borokat hoztak forgalomba . . . Egerben vannak kiváló borszakértők, csak ezek vághatnák össze az általuk megfelelőnek talált borokat, csak ezek kezelhetnék az úgynevezett bikavért és itt minden egyéni szempontnak háttérbe kell szorulnia."*[178] Az életrevaló tervezetből sajnálatosan ugyan nem lett semmi, de világosan

[171] Egri Híradó. 1898. évf. júl. 17.
[172] *Drucker*
[173] Eger. 1909. évf. jún. 6.
[174] Egri Híradó. 1907. évf. jún. 22.
[175] Eger. 1885. évf. 205–6.
[176] Eger. 1885. évf. júl. 14.
[177] HmL. V–71. 48. rsz. 1934. okt. 27-i ülés. Az egri borvidék keretébe kérték sorolni a következő helységeket: Eger, Felnémet, Felsőtárkány, Egerszalók, Egerbakta, Egerszólát, Kerecsend, Demjén, Maklár, Nagy- és Kistálya, Ostoros, Szomolya, Novaj és Noszvaj.
[178] HmL. XVII–1. 2. csomag A/4.

és egyértelműen tanúsítja, hogy felelős és feladatuk magaslatán álló egri borászok a földbirtokreform végrehajtása után is milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az egri bikavérnek.

Napjainkban is készül az értékes valutaszerző egri bikavér, de mivel annak *előállítása, technológiája merőben eltér a hagyományos eljárástól,* ezért is bír történeti jelentőséggel kialakulásának és múltjának elemző feltárása.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. Néprajzi Értesítő. XXXIX. 1957. Bp. 1957.

Albert Ferenc: Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyének leírása. Eger. 1868.

Bakó Ferenc: Egri borospincék. Eger. É. n.

Bakos József: Az egri régi szőlőművelés szókincse. Eger 1969.

Balásházy János: A pincegazdászatról, borkereskedésről. Pest 1851.

Ballagi Mór: A Magyar Nyelv Teljes Szótára. I. k. Pest 1868.

Belényesy Márta: Szőlő- és gyümölcstermelésünk a XVI. században. Néprajzi Értesítő. 1955.

Bihari József: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, II. Eger. 1956.

Bonbardus, M.: Toporgraphia magni regni Hungariae. Viennae. 1750.

Chaptal, Jean Antoine: A borok termeléséről való értekezés. Fordította: N. Fábián József. Veszprém 1805.

Csizmazia József: Hozzászólás „Az egri bikavér hírnevéért" című vitacikkhez. Az egri „Bikavér" előállításához szükséges vörösbor-szőlőfajták nemesítése. = Új Úton. 1957. aug. 7.

Drucker Jenő: Magyarország szőlőgazdasága. Az 1905. augusztus 19–23-ig Tátralomnicon rendezett borkiállítás alkalmából. Bp. 1905.

Erdélyi, Johann: Hetvenhét közmondástól támadt gunyorzák vagyis rendes tréfa. Pesten 1825.

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. Fordította: Karácson Imre. II. k. Bp. 1908.

Fényes Elek: Magyarország geográphiai szótára. I. k. Pest 1851.

Feyér Piroska: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp. 1970.

Görög Demeter: Azon sokféle szőlőfajtáknak lajstroma. Bécsben 1829.

Radislav M. Grujić: Duhovni život. Vojvodina. I. Novi Sad. 1939.

Hunfalvy János: A Magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest 1865.

Iványi Béla: Eger város rangemelési törekvései. Különlenyomat a Városi Szemle XVI. évfolyamából.

Mártonffy Károly: Eger szőllő-gazdászata. = Magyarország és Erdély képekben. I. k. Pest 1853.

Magyar Életrajzi Lexikon. I. k. Bp. 1967.

Magyar Közmondások Könyve. Pest 1851.

„Marćansce eparhija, R. Grujić, Pakracka eparhija. Novi Sad 1931.

Mezőgazdasági Lexikon. Bp. 1958.

Orczy Lőrinc: Költeményes holmi. Pozsony 1787.

Pommen–Matuska: Italok A-tól Z-ig. Bp. 1972.

Pallas Nagy Lexikonja: VII. k. Bp. 1894.

D. J. Popović: Vojvodina u turske duba. Vojvodina. Novi Sad 1939.

Prohászka Ferenc: Szőlőművelés és borgazdaság. Bp. 1953.

Prohászka Ferenc: Szőlőtermeléstan. III. k. Bp. é. n. (Rota).

Salamon Ferenc: Magyarország a török hódoltság korában. Pest 1886.

Schams, Franz: Zeitschrift für Weinbau und Einbereitung in Ungarn. Ofen 1836, 1837.

Sugár István: Miért pusztultak ki az egedi szőlők? = (Hevesmegyei) Népújság. 1971. márc. 9.

Sugár István: Az egri cukorfábrika históriája. = (Hevesmegyei) Népújság. 1971. ápr. 29.

Szabó-Jilek Jenő: (összeállította és szerkesztette) Munkás évek. A Szőlészeti Kutató Intézet Kísérleti Gazdaságának 11 éve. Egri telep. Bp. é. n.

Vályi András: Magyarország leírása. I. k. Bp. 1796.

Vincze István: Magyar borsajtók. Bp. 1958.

Vincze István: Magyar borpincék. = Néprajzi Értesítő. XL. (1956.)

Vincze István: A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre. = Ethnographia. 1960. 1–25.

KÁVÁSSY SÁNDOR

GAZDASÁGI VISZONYOK SZATMÁRBAN A XIX. SZÁZAD ELEJÉN
(Az egykorú honismertető és statisztikai irodalom alapján)

A hajdani Szatmár[1] a Tiszántúl északi részén, a Nyírségtől a kővári hegyekig terjedő változatos tájon terült el. Keletről Kővár vidéke és Máramaros, északon Ugocsa és Bereg, nyugaton Szabolcs, délen pedig Bihar és Közép-Szolnok megyék határolták. Hatósága azonban korántsem korlátozódott a felsorolt megyék által közrefogott területre, enkláve- vagy exkláveszerűen még öt kisebb-nagyobb terület kapcsolódott hozzá: 1. Rohod és Sige-puszta, 2. Szalmad, Encsencs és Lugos a szabolcsi részeken, 3. Alsószopor, Kegye és Felsőszopor, 4. Cikó a közép-szolnoki falvak közé ékelődve, és 5. Ilosva Közép-Szolnokon is túl, már Kraszna megye területén. Egyidejűleg Szatmár testéből sem hiányoztak a más törvényhatóságok alá tartozó, beékelt területek. A megye északnyugati részén elhelyezkedő Dobos község Bereg megyéhez tartozott, tőszomszédságában pedig Szabolcsnak volt öt falura (Panyola, Semjén, Kér, Szamosszeg, Pályi) kiterjedő enklávéja. Mindebből a közigazgatásban sajátos viszonyok adódtak. Alsószopor, Ilosva és Cikó pl. közös igazgatás alatt állottak. De közös igazgatású helységek enklávék nélkül is voltak; Királydaróc mezőváros, Géres és Gyöngy dolgaiban a megye hatósága mellett Erdély felsőbbsége érvényesült.[2] Ezeket az állapotokat a törvényhozás az enklávékkal együtt az 1820-as, 30-as évektől számolta fel. Az 1827. évi XXXIV. törvény értelmében Szatmár a fent említett öt faluért Szalmad, Rohod, Encsencs, Őr, Lugos, Kismada és Gyüre helységeket, továbbá Szennyes, Sige és Bánháza pusztákat engedte át Szabolcsnak.[3] Az 1836. évi XXIX. törvény alapján pedig a Bereghez csatolt Tarpa mezőváros ellenében Dobos községet kebelezték át Szatmárhoz.[4]

A megyét mint az ország egyik legkiterjedtebb, messze vidékeket egymáshoz ölelő törvényhatóságát tartották számon, melynek hossza a 15–16, szélessége a 12 mérföldet is elérte,[5] ami osztrák mérföldeket számolva át, 114–121, illetve 91 kilométernek felel meg. Hogy e szélesség és hosszúság közt mekkora föld terült el, arra nézve különböző adatok vannak. Honoratus Novotny 1798-ban

[1] A régi Szatmárról a következő egykorú művek tájékoztatnak: *a)* Topographia Magni Regni Hungariae. Viennae 1718. 163–64. l.; *b) Tomka Szászky János:* Introductio in orbis hodierni geographicum. Posonii 1748. 485–86. l.; *c) Bél Mátyás:* Compendium Hungariae geographicum. Posonii 1753. 292–99. l.; *d) Karl Gottlieb von Windisch:* Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn. Preßburg, 1772. 93–4. l.; *e) Tomka Szászky János:* Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam. I. Posonii–Kassoviae 1777. 560–61. l.; *f) Karl Gottlieb von Windisch:* Geographie des Königreichs Ungarn. Preßburg, 1780. II. rész 155–67. l.; *g) Szirmay Antal:* Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete I–II. Buda 1809–1810.; *h) Magda Pál:* Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geográphiai leírása. Pest 1819. 438–49. l.; *i) Johann von Csaplovics:* Gemälde von Ungarn I. Pest 1829. 161. l.; *j) Dóczy József:* Magyarország tekintete jelenvaló természeti, míveleti és kormányi állapotjában. Bécs 1830. 295–98. l.; *k) J. C. von Thiele:* Das Königreich Ungarn IV. Kaschau 1833. 41–63. l.; *l) Fényes Elek:* Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak állapotja statisticai és geographiai tekintetben IV. Pest 1839. 255–327. l.; *m) Uő.:* Magyarország leírása II. Pest 1847. 395–406. l.

[2] *Szirmay Antal:* Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete I. Buda 1809. 15. l.

[3] 1740–1835. évi törvénycikkek Bp. 1901. 467. l.

[4] 1836 –1868. évi törvénycikkek Bp. 1896. 68. l.

[5] Ld. erre az 1. jegyzetben felsorolt munkákat.

megjelent művében 115 négyzetmérföldnek mondja a megye területét,[6] ami továbbra is osztrák mértékeket véve alapul, modern fogalmak szerint 6617,1 négyzetkilométert tesz ki. Lipszky János, aki először határozta meg komoly alapokra építve az ország és az egyes megyék területének nagyságát, 1806-ban 106,5 földrajzi négyzetmérföldnek írja Szatmár kiterjedését.[7] Martin von Schwartner hírneves statisztikai munkája második bővített és javított kiadásában (valószínűleg Lipszky nyomán) 106,539 négyzetmérföldről ad számot,[8] egykorú monográfiájában Szirmay Antal 110 négyzetmérföldről tud,[9] és ugyanennyiről beszél Magda Pál is,[10] ami – számunkra érzékelhetőbb egységekben – 6128, illetve 6329,4 négyzetkilométert jelentene. Fényes Elek 106,539 geográfiai négyzetmérföldről ír,[11] ez pedig átszámítva 5864,97 km². Az 1870 elején végrehajtott népszámlálás alkalmával nagyságrendben a 13. helyen, 101,69 osztrák négyzetmérföldre (5851,24 km²) kiterjedő területtel veszik nyilvántartásba.[12] Legvalószínűbbnek a megye század eleji területállományára is ez az adat látszik, mert ha voltak is közben területkiigazítások és elcsatolások, azok nem érintették lényegbevágóan a megye területét, másfelől – mint láttuk – az elcsatolt földekért nagyjából hasonló kiterjedésű részeket adtak cserébe. (Ld. az eddigiekre a megye közel egykorú, Mező Cirill és Zanathy Antal feltehetően a XVIII. század második felében készült, 1. sz. mellékletünkben közreadott térképét.)[13]

A megye több, mint kétharmada az Alföld szerves részét alkotó sík vidék volt, melynek utolsó nyúlványai a Szamos és a Lápos mentén simulnak be az erdős bércek alá, hogy aztán keleten az Avas és a Gutin, dél felé a Bükk hegyei és völgyei vegyék át a terepet.

Az egykorú monográfus, Szirmay Antal szerint a megye területén öt nagyobb tájegység különült el, éspedig nyugatról kelet felé haladva a következők: 1. a *Nyíri kerület*, 2. a *Krasznaköz*, 3. a *Bükkalja*, 4. a *Szamosköz* és 5. az *Avasság* vagy *Avasi kerület (districtus Avasság)*. Jóllehet a *Nyíri kerület*[14] kiterjedését, határait nem írja körül, utalásaiból egyértelmű, hogy azon a Nyírség Szatmárba átnyúló, nagyjából a Krasznáig és az Ecsedi-lápig, illetve északon a Szamosig és a Tiszáig húzódó részét érti, vagyis azt a területet, amit Szatmárban a köznapi beszédben ma *Nyíri részeknek* szokás nevezni. A *Krasznaköz* – meghatározása szerint – a Kraszna vize által öntözött vidék,[15] a *köz* név azonban világosan utal rá, hogy itt korántsem csak a Kraszna mentére, hanem a Kraszna és a Szamos által körülölelt síkságra kell gondolni, melyet dél felől a Bükk-hegység zár le. A *Bükkalja*, melyet legprecízebben ír körül, a Bükk-hegység Szatmárba eső erdős-hegyes vidéke, amely mintegy a Géres, Gyöngy, Béltek, Erdőd, Hirip, Szinfalu érintésével Erdőszádáig húzható vonalig a megye délkeleti részén félkör

[6] *Honoratus Novotny:* Sciagraphia I. Viennae 1798. 46. laphoz kapcsolt táblázat.

[7] *Benda Gyula:* Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Bp. 1973. 51. l.

[8] *Martin von Schwartner:* Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch. II–III. Ofen 1811. 521. l.

[9] *Szirmay* i. m. 15. l.

[10] *Magda Pál:* Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geográphiai leírása. Pest 1819. 438. l.

[11] *Fényes Elek:* Magyarország statisztikája I. Pest 1842. 44. l.

[12] A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Pest 1871. 2., 10. l.

[13] A térképet itt *Görög Demeter:* Magyar atlasz, azaz a magyar–horvát- és tótországi megyék és szabad kerületek földképei. Pest 1848. c. gyűjteményes munkája alapján adjuk. Ezt a térképet már *Szirmay* is említi (Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete II. Buda, 1810. 7. l.), ennek alapján datáljuk a XVIII. század második felére, ámbár az sem merőben kizárt, hogy a XIX. század legelején keletkezett. Mező Cirillről mindössze annyit tudunk, hogy földmérő volt, Zanathy Antalról pedig, hogy valamikor a XVIII. század dereka táján Szatmár megyében született és utóbb a vármegyének volt főmérnöke. (Vö. *Nagy Iván:* Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal XI. Pest 1865. 310–11. lapján írottakat *Reiszig Ede–Gorzó Bertalan:* A vármegye nemes családai. Szatmár vármegye. Bp. é. n. 613. lapon levőkkel.)

[14] *Szirmay* i. m. II. Buda, 1810. 7. l.

[15] *Szirmay* i. m. I. 19. l.

alakban terül el.[16] A *Szamosközt* mint a Szamos folyása által „kerülget"-ett, illetőleg Oláh Miklós alapján, mint a Szamos és a Tisza között elterülő tájat értelmezi.[17] *Avasságon* vagy *Avasi kerületen* egyértelműen az Avas-hegység vidékét érti,[18] amelyhez 16 helység (Avasújváros, Avasújfalu, Bikszád, Bujánháza, Felsőfalu, Kányaháza, Komorzán, Kőszegremete, Lekence, Mózesfalu, Ráksa, Rózsapallag, Tartolc, Terep, Turvékonya és Vámfalu) tartozott.

Szirmay művében mindezeken túl még két kisebb vidékről, a *Szamoshátról*[19] és a *Palágyságról,* modernebb nevén *Paládságról* történik említés. Mindkettő a Szamosköz vidékére esik. A *Szamoshát* térségét egy egészen újkeletű térkép segítségével sikerült azonosítanunk, eszerint az a Szamos felső folyásának jobb partján, a Szamos és a Szenke közé eső vidéken terült el.[20] Feltehető azonban, hogy Szirmay korában ennél lényegesen nagyobb terület volt az, amit Szamoshátnak neveztek. A *Palágyságról* vagy *Paládságról,* melyet a mai szatmári köznyelvben a *Paládok vidékének* is mondanak, maga Szirmay adja elő, hogy az Botpalád, Kispalád és Nagypalád vidékét jelenti.[21]

Az egyébként sem egyhangú táj egyik legsajátságosabb vonása a folyó és egyéb vizekben való gazdaság volt. Az északi határfolyó, a Tisza mellett e vidéket öntözte a Szamos, a Lápos, a Kraszna, a Túr, a Batár, a Kékes, a Zazar és a Fernezely vize, azonkívül se szeri, se száma az itt csörgedező kisebb-nagyobb patakoknak és ereknek, melyek közül mint fontosabbak, talán a Szinér, a Tálna és a Terep emelhetők ki.[22]

Mindezeken túl hatalmas területeket borítottak a mocsarak, a tavak, a pocsolyák, a náddal, sással és kákával benőtt állóvizek. A vármegye nyugati részén, a Szamostól balra még élő valóság volt a Mátészalkától Domahidáig és Kismajtényig húzódó *Ecsedi láp,* mely az egykorú (nyilván nem pontos) adat szerint, kerekszámban 4 négyzetmérföldre, tehát 225 négyzetkilométerre, vagyis 39 098 kat. holdra terjedt ki. Nevezetes tava vagy inkább mocsara volt a megyének az Apától Aranyosmeggyes, Józsefháza, Sárköz érintésével Adorjánig nyúló *Rátkaéger,* továbbá a Sár falutól északi irányba húzódó *Sár.* Ezen túl számos falu határában csillogtak a Tisza és a Szamos holtágainak, valamint az áradások nyomán visszamaradt s *halvány*nak nevezett mocsaras helyek víztükrei. A hegyek közt tengerszemekben gyönyörködhetett az arra járó. Szirmay közlése szerint 15 néegyzetmérföldet foglaltak el a lápok, mocsarak és a különféleképp minősíthető vízfelületek, ami tehát azt jelentette, hogy a megye földjéből 13,6%, vagyis 844 km², illetve 146 622 kat. h. állott állandó jelleggel víz alatt. A vizek változatos madár- és állatvilágnak adtak otthont. A tavakat hattyúk, vadludak, szárcsák, gólyák, gémek és még rajtuk kívül a szárnyasok és a csúszómászók megszámlálhatatlan sokasága népesítette be.

A táj egykorú képét meghatározó másik tényezőt a hatalmas erdőségek jelentették, amelyek ekkor még a hegyvidéken kívül a megyéhez tartozó síkságnak is jelentős részét takarták be. Fél megyényi erdő húzódott Tarpától és Kisartól Kömörő, Istvándi, Kölcse, Sonkád és Magosliget érintésével a három Palád, Hodos, Rozsály, Szárazberek irányában Szatmárig, a hírneves és a középkori források által is emlegetett Gombás-erdőig, hogy azután Sárközt elhagyva, Avasújvárosnál az Avas-hegység erdőségeihez csatlakozzék. A szatmári erdők jellegzetes fája a bükk és a tölgy volt, de bőségesen került itt kőris, szil, éger, hárs, jávor, juhar, nyár, mogyoró és egyéb fa is. Az erdőkben szarvasok, őzek, rókák, farkasok, borzok, fajdok, fácánok és foglyok tanyáztak, melyekhez a szomszédos Máramarosból medvék, vadkecskék és hiúzok kóboroltak át.[23] (Az egykorú megye táji tagolódására, valamint fontosabb földrajzi objektumaira ld. a 2. mellékletben közölt térképet.)

[16] Uo. 25. l.
[17] Uo. 16., 38. l. – Ld. még ehhez *Oláh Miklós:* Hungaria c. munkájának XVI. fejezetét (*N. Oláh:* Hungaria – Attila. Ed. Colomanus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Bp. 1938. 27. l.).
[18] *Szirmay* i. m. I. 23. l.
[19] Uo. 27. l.
[20] Magyarország nemzeti atlasza. Bp. 1967. 14–15. l.
[21] *Szirmay* i. m. 267. l.
[22] *Szirmay* i. m. I. 15–21. l.
[23] Uo. 21–26. l.

A fő termelési ág a megyében a XIX. század elején természetesen a mezőgazdaság volt. Mezőgazdaságilag a megye területéből Max Joseph von Liechtenstern báró és Theodor Link osztrák statisztikusok 1790-re visszamenő forrásból származó adata szerint 801 669 kat. holdat hasznosítottak. Liechtenstern közlése alapján ebből 348 400 kat. h. (43,46%) volt szántó, 113 590 (14,17%) rét és legelő, 15 528 (1,94%) szőlő. Link a szőlőket ennél jóval magasabbra veszi és kiterjedésüket 46 869 kat. holdban (5,8%) állapítja meg. Stocz 1824-ben megjelent munkája a szatmári erdőségeket 93 935 holdra (11,72%) számítja.[24]

A felsorolt földekből – mint Szirmay idézi – az 1778-ban végrehajtott úrbéri összeírás szerint 66 455 hold szántó, 41 232 szekér szénát termő rét és 4242 kapás szőlő volt nem nemesek kezén.[25] Az 1786. évi kancelláriai összesítésben ezzel szemben 74 107 hold szántó, 45 933 kaszás (34 449 kat. h.) rét, 6396 kapás (799 kat. h.) szőlő szerepel, mint a szatmári jobbágyság úrbéres birtokállománya, amihez még 6317 hold irtáson létesített szántó és 2925 kaszás (2193,7 kat. h.) rét csatlakozott.[26] Az általunk vizsgált időszak végén, az 1828. évi országos összeírás végösszegei szerint 87 854 (1200 négyszögöles) magyar hold szántót, 12 995 magyar hold rétet, 603 magyar hold szőlőt és 212 szintén magyar hold szilvást, összesen 101 664 magyar holdat mutattak ki jobbágybirtokként.[27]

A megyében elterülő földek termőerejét illetően különféle megállapításokat találni. Windisch, a sokfelé előforduló homoktalaj miatt, a megye földjét nem különösen termékenynek mondja.[28] A vidéket közvetlenül és jól ismerő Szirmay szerint Szatmár földje – termékenység szempontjából – három csoportba sorolható. A legkövérebb földek Nagykárolytól Biharig, Szatmártól a Nyírig, valamint a Szamosközben terülnek el. A következő csoportba a Nyír fövenyes földje, a Nagybányától nyugatra elterülő részek és a Bükkalja tartozik. A legsoványabb földek Nagybányától északra és keletre az Avason, továbbá Nagybánya és Felsőbánya környékén vannak.[29] Semmi különös nincs hát benne, hogy élen Nagybányával, itt terültek el azok a községek (Bajfalu, Dobravica, Györkefalu, Iloba, Nyegrefalu, Misztótfalu, Pusztatelek, Sándorfalu), amelyeknek életében alárendelt szerepet játszott a mezőgazdaság, továbbá azok (Felsőbánya, Alsófernezely, Alsóhandal, Felsőhandal, Alsóújfalu, Felsőújfalu, Felsőfernezely, Giródtótfalu, Kapnik, Lacfalu, Láposbánya, Misztbánya, Sürgyefalu), amelyekből teljesen vagy csaknem teljesen hiányzott a szántóföldi művelés, habár valamelyes mezőgazdasági tevékenység (gyümölcstermelés, szőlőművelés, háztáji gazdálkodás) mégis folyt; de a lakosság megélhetését már nem ez, hanem valamilyen ipari vagy ipari jellegű munka, szénégetés, fazekasság stb., de mindenekelőtt a bányák részére végzett bérmunka, a napszám, a bányászat, nem utolsósorban a szekerezés, azaz a fuvarozás biztosította.

A mezőgazdaság fejlődésének legnagyobb kerékkötője a folyók szabályozatlansága volt. Az egykorú megye tudós főorvosa, Thomász Ferdinánd, a magyarok eredetéről és nyelvéről írott vélekedéseiben a Szatmár nevet a héber „zoth" és „már" szavakra vezette vissza, amik együtt „áradás miatt szomorú"-t jelentenek. Ha az eredeztetés természetesen nem állja is meg a helyét, kétségtelen, hogy a vizek gyakran hoztak ínséget és nyomorúságot a népre. Nemegyszer esett meg, hogy az ár a már érett vetést ragadta el és hagyta betevő falat nélkül a kétségbeesetten siránkozó népet. Míg azonban a Szamos termékeny iszapot terített, a Túr vize kilúgozta, soványította az amúgy sem kiváló földeket.[30]

A mezőgazdaságot űző szatmári falvak mindenekelőtt szántóvető falvak voltak. A megye egyes vidékein, illetve helységeiben divatozó művelési rendszereket ma még nem ismerjük, ennek felderítése a jövő feladata. Szirmay művében mindössze 53 helység művelési rendszeréről tájékoztat. Ezek

[24] *Benda* i. m. 74., 75., 104–5., 106–7., 110–11. l.
[25] *Szirmay* i. m. I. 33. l.
[26] *Benda* i. m. 153. l.
[27] Uo. 162. l.
[28] *Karl Gottlieb von Windisch:* Geographie des Königreichs Ungarn II. Preßburg 1780. 155. l.
[29] *Szirmay* i. m. I. 26. l.
[30] Uo. 1., 2., 17., 18., 26. l.

sorában a kétnyomásos gazdálkodás 12, a háromnyomásos pedig 40 helységnek volt művelési rendszere.[31] Egy helyen, Cikón az egymezős művelés jelentette a földművelés rendszerét.[32] Ám a művelési rendszerek pontos feltérképezése nélkül is biztos, hogy ebben a vonatkozásban is kivételt jelentettek az erdőirtás útján létrejött s főként az Avas-hegységben elterülő, román lakosságú halmaztelepülések (Rózsapallag, Kányaháza, Lekence, Komorzán, Tartolc, Bujánháza, Avasújfalu, Felsőfalu, Turvékonya, Ráksa, Nagysikárló, Lénárdfalu, Alsóújfalu, Feketefalu), amelyekben külső szántók nemigen voltak, vagy ha voltak is, csekély kiterjedésűek; s a gazdálkodás főként – mint pl. Felsőfalun vagy Lénárdfalun[33] – a házak körül elterülő, nemegyszer nagy kiterjedésű telkeken folyt.

A trágyázás, mint még sokfelé az országban, a XIX. század elején Szatmárban sem volt általánosan elterjedt, mindenütt bevett szokás. Világosan utalnak erre az olyasféle megjegyzések, mint aminőt pl. Dob község ismertetése kapcsán találhatunk, nevezetesen, hogy szántóföldjei trágyázás nélkül is teremnek. Vagy amiről pl. Nántü leírása kapcsán értesülhetünk: „Határja sovány, trágyázással élik." Ez utóbbi pedig arra enged következtetni, hogy a trágyázás jobbára csak a sovány, gyenge határú falvakban járta.[34] Ilyen helység persze sok volt a megyében.

A szántókon mindenekelőtt gabonaneműeket: búzát, rozsot, kétszerest, árpát, zabot, kölest termeltek. A hüvelyesek közül a borsó, a bab és a lencse voltak a művelt növények. A kapásokat a tengeri, a dinnye és a burgonya képviselték. míg az ipari növényeket a dohány, a kender és a len. A zöldségfélék közül a vereshagymáról és a káposztáról vannak adataink. Szirmay még más növényféleségek, így a tönköly, uborka, tök, csicsóka, póré-, fok- és metélőhagyma, karó- és sárgarépa stb. termeléséről is tudósít,[35] azonban az egyes helységek viszonyait ismertetve, csak a felsorolt kalászosokról és kapásokról szól.

A művelt növényféleségek tekintetében helyenként és vidékenként észrevehető, néhol számottevő különbségek voltak, amik elsősorban az eltérő adottságokból következtek. Néhány helyen a rendelkezésre álló földmennyiség csekély volta szabott határt a termelésnek. Kifejezetten szűk határúnak Szirmay 11 helységet (Oláhtótfalu, Oláhújfalu, Pettyén, Szamoskóród, Fülpös, Mánd, Matolcs, Pete, Pusztadaróc, Kak, Lacfalu), mond. Meghatározóbb volt ennél a föld minősége. A megyében termékeny fekete, homok, homokos, agyagos, közelebbről nem ismert sovány, továbbá hegyvidéki köves talajok váltották egymást. Szirmay – korántsem teljes felsorolásban – 33 helység földjét mondja feketének, 64-ét (közelebbi meghatározás nélkül) termékenynek, 25-ét homoknak, 27-ét agyagosnak, 41-ét sovány, terméketlennek; az utóbbiak többsége (29) a Krasznaközben terült el. A legkedvezőtlenebb helyzetben Penészlek és Szalmad voltak, a határt itt mindkét helyen sívóhomok borította. Hátráltatta még a termelést – mint erre már történt utalás – a folyók szabályozatlansága. Szirmay szerint 47 helységnek volt vízjárásos a határa; ezek – kivétel nélkül – folyómenti települések voltak. Egy helyen, Sándorfalván pedig vízhiány nehezítette a lakosság életét, nyáridőben a szomszéd faluból hordták a vizet.

[31] *Szirmay* i. m. I–II. kötetének adatai szerint kétnyomásos gazdálkodás a következő helységekben dívott: 1. Esztrő, 2. Iklód (nyíri járás), 3. Györtelek, 4. Pátyod, 5. Réztelek, 6. Tyukod (krasznaközi járás), 7. Géberjén, 8. Hermánszeg, 9. Kishodos (szamosközi járás), 10. Bikszád, 11. Hidegkút, 12. Iloba (nagybányai járás); háromnyomásos pedig: 1. Szatmárnémeti sz. kir. város, 2. Császári, 3. Dengeleg, 4. Gebe, 5. Hodász, 6. Kaplony, 7. Olcsvaapáti (nyíri járás), 8. Angyalos, 9. Bagos, 10. Csenger, 11. Béltek, 12. Dob, 13. Dobra, 14. Géres, 15. Gyöngy, 16. Erdőd, 17. Ivácskó, 18. Sándorfalva, 19. Szakasz (krasznaközi járás), 20. Csaholc, 21. Császló, 22. Darnó, 23. Dara, 24. Egri, 25. Fülpösdaróc, 26. Gacsály, 27. Garbolc, 28. Gyügye, 29. Homok, 30. Istvándi, 31. Jánk, 32. Matolcs, 33. Nagygéc, 34. Nagyhodos, 35. Mikola (szamosközi járás), 36. Adorján, 37. Apa, 38. Görbed, 39. Józsefháza (nagybányai járás).

[32] *Szirmay* i. m. II. 176. l.

[33] Uo. 334., 347. l.

[34] Trágyázásra vonatkozó adalékokat *Szirmay* i. m. II. 93., 139., 153., 166., 178., 181., 243., 247., 249. lapjain találni.

[35] *Szirmay* i. m. I. 27. l.

Gabonaneműek termelése a hegyek lábáig, nagyjából a Nántü, Dobra, Béltek, Szakasz, Középhomoród, Réztelek, Ivácskó, Remetemező, Iloba, Szinérváralja, Avasújváros, Kányaháza érintésével meghúzható vonalig terjedő sík vidéken folyt. Ezen túl, a hegyek között a fő termék a kukorica volt, ha egyébként itt-ott kevés búzát, kölest, rozsot vagy zabot még termeltek is mellette. Jellemző egyébként közkedvelt voltára, hogy termelése ott sem szűnt meg, ahol már elfogytak a szántók, itt kerti veteményként művelték.

A búza termelése a fent jelzett vonalig meglehetősen általános volt, bár a gyengébb minőségű homokon, különösen a nyíri részeken, helyette inkább rozsot vetettek. Mint jó búzatermő helységeket Szirmay Ders, Domahida, Kántorjánosi, Mátészalka, Mérk, Nagymajtény, Géres, Hirip, Krassó, Lippó, Papbikó, Porcsalma, Rápolt, Téketerebes, Zsadány, Császló, Jánk, Kisnamény nevét említi. A rozstermelésben Császári, Ilk, Kántorjánosi, Mátészalka, Nyírcsaholy, Vitka, Tőketerebes, Császló jártak az élen. Jó minőségű árpáról Pátyod, Porcsalma és Rápolt kapcsán van tudósításunk. Zabjáról – forrásunk szerint – Géres, Hirip, Porcsalma, Rápolt, Tőketerebes, Zsadány, Jánk volt híres.

A terméseredményekre a vizsgált irodalomban csak kevés, bizonytalan adat áll rendelkezésünkre. Szirmay szerint a dicső Mária Terézia császár- s királynő uralkodása idején, 1778-ban eszközölt összeírás alkalmával 143 952 pozsonyi mérő (69 546,8 q) búzában, 40 845 p. mérő (16 925,1 q) rozsban, 16 222 p. mérő (6245,5 q) árpában és 67 719 p. mérő (15 956,3 q) zabban határozták meg a megye gabonatermését. A közölt adatokhoz azonban hozzáfűzi, hogy félvén a következményektől, az egykorúak a terméseredményeket „igen szűken íratták bé", vagyis más szavakkal: csak a minimumot vallották be, másfelől pedig, hogy az ismertetett végeredményekből kimaradt a nemesi jogállású földek termése. Így – mint írja – bízvást lehet az évi termést kétannyira tenni.[36] A Szirmay által közölt terméseredmények csaknem hajszálpontosan egyeznek meg azokkal a mennyiségekkel, amiket az a feltehetően 1780-ban kelt kimutatás tartalmaz, amit a jobbágyi földek terméséről Benda Gyula ad közre jeles statisztikai művében. Eszerint a szatmári jobbágyok búzatermése 89 970 hektoliter, azaz 69 546 8 q (!) volt, rozsból 25 528 hl, vagyis 16 9255,1 q (!) termett, az árpa hozadéka 10 139 hl, tehát 6235,5 q volt, zabot pedig 41 987 hektolitert, azaz 15 829 q-át arattak, összesen 167 624 hektolitert, tehát 108 536,5 q szemesterményt takarítottak be.[37]

A hüvelyeseket illetően csak szórványadatok állnak rendelkezésünkre. Kiemelést e helyen csupán az érdemel, hogy híres lencsét a korban Gacsályban termeltek a megyében.

A legelterjedtebb növényféleség a kukorica volt. Szirmay 17 jó kukoricatermelő helységet említ. Dinnyét főként a nyíri homokon, Bánházán, Gebén, Lugoson és Penészleken termeltek. Jó krumplit Ilken és Vitkán termeltek.

Dohányt részint a Nyírséghez közel eső helyeken (Csomaköz, Kálmánd, Körtvélyes, Szaniszló, Szentmiklós), részint a Szamos vidékén (Csenger, Fehérgyarmat, Nagyszekeres) műveltek. Hírnévnek a csengeri, a gyarmati, a szekeresi és a kálmándi dohány örvendett. Kender- és lentermelés nyilván sokfelé folyt. Adataink azonban csak az erről nevezetes helységekről vannak. Kendertermeléséről Ilk, lentermeléséről Őr volt ismert.

A vereshagyma-termelést nagyban Hiripen űzték. Jó káposztáskertekről Amacon és Fülpösdarócon hallunk.

Gyümölcstermelés 44 helységben folyt. Az ezzel foglalkozó helységek zöme (23) a Szamos mentén helyezkedett el. A gyümölcstermelő szatmári helységeknek ebbe a sorába Amac, Dobrácsapáti, Farkasaszó, Krassó, Lippó, Nagykolcs, Ombod, Sályi, Szamoskóród, Dányád, Fülpösdaróc, Gyügye, Hermánszeg, Komlódtótfalu, Matolcs, Szamosbecs, Szamosújlak, Tatárfalva, Berence, Patóháza, Szentmárton, Udvari és Szatmárnémeti tartozott. Ide számítható még a Szamostól valamivel távolabb fekvő Jánk, Darnó és Csegöld is. A gyümölcstermelő falvak másik csoportját a Tisza vidékén elterülő helységek alkották, éspedig: Olcsvaapáti, Csécse, Cseke, Kisar, Milota, Nagyar, Tarpa, Tiszabecs,

[36] Uo. 33. l.
[37] *Benda* i. m. 124. l.

Tiszakóród. Hírnévnek örvendett a Nagybányán és környékén (Felsőbánya, Misztótfalu, Giródtótfalu) végzett gyümölcstermelés. Volt ezenkívül gyümölcstermelés a nyíri részekhez közel eső Nagykárolyban, Csanáloson, Nagymajtényban, továbbá az Avas-hegység egy-két falujában is: Ráksán és Felsőfalun.

A megye legnevezetesebb gyümölcsének Szirmay a gesztenyét mondja, amely a Nagybánya környéki gyümölcstermelésnek volt a specialitása, bár ugyanitt más gyümölcsféleségeket is termeltek: almát, körtét, cseresznyét, őszi- és kajszinbarackot. A Nagybányán és vidékén előállított gesztenyét messze földre szállították. A Szamoshát és a Tisza vidéke az almának és a szilvának volt a hazája. A szomszédos megyékben nagy kelendősége volt a víziúton és szekereken odaszállított almának és szilvának. Legjobb ízűként és legtartósabbként Szirmay a kormosalmákat említi. A szilvából sokfelé főztek pálinkát, de aszalva is árusították. Mindezen túl mandula-, naspolya-, birsalma-, meggy-, köszméte- és diótermelésről is olvashatunk. Különösen sok diót Fülposdarócon termeltek. Nagykárolynak külön specialitása volt az epercsemete-kert, melyet a selyemtenyésztés céljára tartottak fenn.

Szirmay leírásából sajnos nem derül ki minden esetben világosan, vajon a gyümölcstermelés a háztáji gazdálkodásnak képezte-e részét, vagy pedig már a helység határában külön táblákban, gyümölcskertekben folyt a termelés. Dányád, Darnó, Fülpösdaróc esetében kifejezetten belső gyümölcsösökről, gyümölcsöskertekről beszél. Csécséről írván, a ház körüli kertekben és a mezőkön elterülő jó hasznot hajtó almás- és szilváskertekről esik szó. Nagyarról szólva a Tisza-szegekben, Berencén és Patóházán a Szamos menti lankákon folytatott gyümölcstermelésről ír. Ezekből az adatokból az látszik megállapíthatónak, hogy a gyümölcstermelésnek ekkor már mindkét fajtája dívott. Így tehát azokban a helységekben, ahol egyszerűen csak „sok szép gyümölcsfák"-ról, „gyümölcsös"-ről vagy „gyümölcsöskertek"-ről olvashatunk, ott már mind a két formát feltételezhetjük. Csanáloson a szőlőben folytatott gyümölcstermelésről hallunk. Világos azonban, hogy korántsem egyedi esetről van szó; kisebb-nagyobb mérvű gyümölcstermelés az alább tárgyalandó szőlőtermelő helységekben is volt.

A rétek vonatkozásában 142 helységre nézve vannak adataink. Ezek közül 22 helységben volt bőven, 15-ben elegendő mennyiségben rét, kevés rétje 23-nak volt, és 3-nak egyáltalán nem volt. A legjobb szénát a Domahida, Gencs és Nagykároly határában fekvő réteken kaszálták. Hat helységben hallunk kétszer kaszálható rétekről, 39-ben jó szénát termőkről, 15-ben „meglehetős"-ekről, azaz közepesekről, 10-ben sásas szénájúakról és 6-ban sovány füvet termőkről. A jó és tágas rétekkel rendelkező Szatmárnémeti határában általában 4000 boglya szénát kaszáltak.[38] A jobbágyi földek szénatermése a megyében a fentebb már idézett, talán 1780-ból való kimutatás szerint 187 732 métermázsa volt.[39] A rétek létének vagy nem létének, jó, közepes vagy rossz minőségének az agrárnépesség megélhetése, jövedelme szempontjából ekkor már nagy, ha nem éppen döntő jelentősége volt. Szalmadról szólva, Szirmay a lakosság szegénységének egyik fő okát – a földek gyenge minősége mellett – a kaszálók teljes hiányában jelöli meg.[40] Ez a körülmény teszi érthetővé, hogy a lakosság mindent megragadott, hogy kaszálókhoz, szénához jusson. A szegény hegyvidéki falvakban, mint pl. Alsóújfalun és Felsőújfalun, más tér nem állván rendelkezésre, a kertekben termelték.

Szatmárt ismertetve már Windisch is elismeréssel emeli ki a szatmári nép szőlőművelés terén tanúsított buzgalmát. „A hegyeken és a dombokon a legtöbb helyen szőlő díszlik" – írja.[41] A szőlőtermelő szatmári városok és falvak – a szórványokat nem számítva – öt nagy tömbben helyezkedtek el. Egyfelől a megye nyugati peremén, a Nyírséggel érintkező vidéken. Ide Bere, Csanálos, Dengeleg, Fábiánháza, Fény, Gebe, Hodász, Jármi, Kálmánd, Kántorjánosi, Mátészalka, Mérk, Mezőpetri, Nagykároly, Nagymajtény, Nyírvasvári, Őr, Reszege, Vállaj szőlő- és bortermelését számíthatjuk. Ezzel a vidékkel érintkezett északról a beregi részeken Tarpa szőlőművelése. A másik csoportot a Bükkalja szőlőtermelő falvai (Alsóboldád, Alsóhomoród, Béltek, Erdőd, Erdőszáda, Felsőboldád, Királydaróc, Nagyszokond, Nántü, Pácafalu, Sándorfalva, Szakasz) alkották. A következő egységbe az

[38] *Szirmay* i. m. 1809. 213. l.
[39] *Benda* i. m. 124. l.
[40] *Szirmay* i. m. II. 63. l.
[41] *Windisch* i. m. II. 155. l.

Avashoz közel fekvő és az avasi falvakat (Apa, Avasújváros, Bikszád, Józsefháza, Kányaháza, Kőszegremete, Lekence, Ráksa, Sárköz, Szinérváralja, Vámfalu) vehetjük. Önálló egységnek tekinthető Nagybánya és vidéke (Felsőbánya, Busák, Giródtótfalu, Misztótfalu, Monostor), végül Szatmárnémeti bortermelése.

A művelt szőlőfajtákról csupán Szatmárnémeti vonatkozásában vannak adataink. Itt góhér, furmin, bakator, sárga és zöld ardai vagy erdei, járdován, juhfark, som, törő, szerémi zöld, hárslevelű, rózsás, kadarka, fekete bodon, porcsin, fehér rózsa, öreg, középtörő vagy apró boros, nyárhéjú, fehér és fekete muskotály, kőbélű, fekete és fehér kecskecsecsű stb. szőlőket termesztettek. A szatmárnémeti szőlőkultúra fellendítésében Jeney György szerzett hervadhatatlan érdemeket, aki Tokaj vidékéről hozott szőlővesszők meghonosítása révén igyekezett az itt virágzó kultúrát még virágzóbbá tenni.

A legjobb szatmári borként Szirmay az erdődi bort említi. Itt vörösbort és aszút is készítettek. Az erdődi bor erős volt és évekig el lehetett tartani. Ezután következtek a szinérváraljai, az apai, az avasújvárosi, a nagy- és felsőbányai, a szatmári, a sárközi és a bélteki borok. Szatmárnémeti 12 szőlőhegye évi átlagban 5000 akó bort termett.[42] Az adózók szőlőinek borterméseként 1828-ban, az országos összeírás alkalmával, 10 281 hektolitert mutattak ki.[43]

A nyírségi részeken általában könnyű nyári, illetve savanyú borokat állítottak elő. Jó bora itt Dengelegnek, Mátészalkának, Nagykárolynak és Nagymajténynak volt. A nagybányai bort a kortársak mint jó asztali bort jellemezték, de inkább csak a környéken örvendett nagyobb népszerűségnek. Világosan utal erre a már akkor is közszájon forgó mondás: „A bányai bor és a bányai lány csak helyben jó!"

Ha keveset szólhattunk fentebb a rétekről, még kevesebb mondanivalónk lehet a legelőkről, minthogy a rendelkezésre álló irodalom csupán 39 helység legelőiről tájékoztat, ez pedig nem elégséges, hogy e művelési ág megyebeli viszonyairól érdemleges megállapításokat tehessünk.

Olyan helység, melyről biztosan tudjuk, hogy nem volt erdeje, mindössze 11 volt a megyében. Ezzel szemben 181 azoknak a helységeknek a száma, amelyekről egészen bizonyos, hogy rendelkeztek erdővel a tárgyalt időszakban. A városoknak több erdeje is volt, Szatmárnémetinek és Nagykárolynak pl. öt. De a kisebb helységek esetében sem volt ritka, hogy két-három erdő tartozott határukhoz. Endrédnek, Irinynek, Körtvélyesnek, Mérknek, Kisgécnek két, míg Magosligetnek, Nagypaládnak, Nagypeleskének, Sárnak három erdeje volt. Míg a nyíri részeken ligetes nyíri erdők voltak, beljebb a bükkös, tölgyes, cserfás erdők uralták a vidéket, mint erre a megye földrajzi arculatának leírása kapcsán már történt utalás. Az erdők jelentős része a nagybirtok tulajdonában volt, és szerte a megyében sokfelé terültek el urasági és tilalmas erdők. A sváb falvakban (Csanálos, Fény, Kálmánd, Vállaj stb.) a gazdák a kezükön levő telek nagysága szerint részesedtek erdőhasználatban. Az erdőket főként tűzi- és épületfa biztosítása céljából hasznosították, de vannak adatok a makkoltatásra is (Dengeleg, Atya, Csaholc, Császló stb.). A makkoltatásból származó jövedelem Szatmárnémeti bevételeinek sorában is számon tartott tétel volt.

Az erdők kapcsán kell utalnunk a vadgazdálkodás általunk fellelt nyomaira is. Nagykárolyban pl. szarvasok számára tartottak fenn vadaskertet, ugyanitt és Mezőteremben fácánoskert volt, míg Börvelyben a vaddisznóknak volt külön védett területük.

A nádasok főként az Ecsedi-láp környékén (Börvely, Kálmánd, Nagyecsed, Nyírcsaholy, Tyukod, Porcsalma stb.) és folyók mentén játszottak szerepet a lakosság életében. Több helyen, mint pl. Tunyogon és Porcsalmán, a tűzifa hiányát pótolták vele, tehát náddal fűtöttek.

Lényegesen kevesebbet tudunk a korabeli állattartásról. Szirmay szerint az ökrök és bivalyok, a serény lovak, kecskék és juhok, valamint a szálas sertések megszámlálhatatlan sokasága legelt a megyében. Az egykorú felvételek tükrében jóval szerényebb a kép. 1828-ban adózók tulajdonában 18 023 szarvasmarhát, 10 741 lovat, 2557 sertést, 3804 juhot és 247 kecskét vettek számba.[44]

[42] *Szirmay* i. m. I. 25., 214. l.
[43] *Benda* i. m. 165. l.
[44] Uo. 166–171. l.

Nyilvánvaló, hogy az idézett számok irreálisan alacsonyak, illetve jobb esetben a hihetőség alsó határán állanak. Másfelől, ezek szintén nem tartalmazzák a megyében meglehetősen nagy tömegben élő nemesség állatvagyonára vonatkozó adatokat. Így mindenképp indokolt, hogy a kimutatottnál lényegesen magasabbra vegyük a megye állatlétszámát. Mint általában, a valóság ezúttal is a két véglet között, vagyis a Szirmay által talán túlontúl is „rózsaszínűre" festett kép és az 1828. évi országos összeírás szívszorongató adatai között keresendő. Szép szarvasmarháiról Cseke és Kömörő, szép lovairól Kegye, jó lovairól Fény és Börvely volt híres. A kettő, tehát a szép szarvasmarha és jó ló együtt Csanálos, Kálmánd, Gilvács és Nábrád nevezetességei közé tartozott. Sárközön az akkori főispánnak, Vécsey Miklós bárónak volt tehenészete. Bánházán és a Szennyesi-pusztán gulya és ménes legelt. Kövér sertésekről Kishodos ismertetésében olvashatunk. A disznótartás egyébként főleg az erdős vidékeken dívott, ahol a foglalatosság jelentős jövedelmet biztosított a lakosságnak. Juhtartásról Szaniszló kapcsán értesülünk. Sokfelé volt keletje a méhészkedésnek, a lépesmézet Debrecenben adták el, illetve szlovák kereskedők szállították Gömörbe.[4 5]

Az agrárnépesség megélhetésének már ebben az időben is fontos forrása volt a napszámosmunka. A szűk és sovány határú községekben a lakosság fele vagy még ennél is nagyobb része élt ebből. A krasznaközi járásban valósággal napszámosfalvakról lehet beszélni. Alsószopor, Felsőhomoród, Felsőszopor, Ivácskó, Kisszokond, Középhomoród, Lophágy, Medes, Gyűrűs, Oláhhodos, Oroszfalu, Szoldobágy szegénysége és erdődi és szatmári szőlőhegyekben kapálta kérgesre a tenyerét. A nagybányai járás napszámosfalvai (Bajfalu, Felsőfernezely, Györkefalu, Iloba, Kissikárló, Sebespatak) népe részint a bányáknál, részint szintén a szőlőhegyekben kereste kenyerét. A sebespatakiak pl. a szinérváraljai szőlőkbe jártak.

Szirmay 20 helységet említ, melyben a lakosságnak talán legfőbb foglalkozása a szekeresség vagy szekerezés, vagyis a fuvarozás volt. Ezek közül mindössze kettő esik a megye alföldi részére, Endréd és Fehérgyarmat. Az endrédiek az Érmellék fuvarosai voltak, szüret után ők szállították szét a vidék borait. A többi szekerező falu (Alsóújfalu, Bikszád, Dobrovica, Giródtótfalu, Györkefalu, Iloba, Kissikárló, Lacfalu, Láposbánya, Lénárdfalu, Magyarkékes, Misztótfalu, Nagysikárló, Nyegrefalu, Oláhkékes, Oroszfalu, Sándorfalu, Sürgyefalu) az Avasban és Nagybánya környékén helyezkedett el. Ezek jórészt a bányáknál dolgoztak.

A Tisza menti falvakban (Csécse, Cseke, Tiszabecs, Tiszakóród) a vízi fuvar, a csajkáskodás vagy sajkáskodás dívott. Ugyanezekről a helyekről kerültek ki azok is, akik a tutajokhoz szegődtek be kormányosnak.

Jóllehet sok erdő volt a megyében, a favágásról mint foglalkozásról Szirmay művében egyetlen hely, Felsőfernezely leírásában olvashatunk. Biztosak lehetünk benne, hogy a favágás korántsem csak itt képezte egyik alapját a megélhetésnek. Felsőfernezely azonban híres favágó centrum volt. Ide a szomszédos Máramaroson kívül Lengyelországból is érkeztek favágók és szénégetők.

Az agrárnépesség megélhetési forrásai felett tartott szemle lezárásaként szólni kell végül a halászatról és a csíkászatról. A halászat elsősorban az Ecsedi-láp és a folyók vidékén virágzott. Mint a halászatot kiváltképp is űző községeket Szirmay Börvely, Gyüre, Kálmánd, Kismajtény, Kocsord, Nagyecsed, Rohod, Géberjén, Istvándi, Kömörő, Nagyszekeres, Penyige, Rozsály, Sár, Sima, Feketefalu, Terep, Felsőfernezely nevét említi. Istvándiban, Kömörőben, Nagyszerekeresen a halon kívül rákot, Sáron pedig teknősbékát is fogtak.

A csíkászat központjai részint az Ecsedi-láp környékén (Börvely, Kálmánd, Kismajtény, Kocsord, Nagyecsed, Ura), részint a megye más mocsaras, vizes vidékein (Rohod, Mikola, Rozsály, Sár) helyezkedtek el. A csík a megyén belül és azon kívül keresett csemege volt, a városok és mezővárosok piacain jó pénzt adtak érte.

[4 5] *Szirmay* i. m. 1809. I. 26–27.; II. 16., 19., 23., 26., 58., 59., 61., 144., 152., 231., 238., 241., 272., 319., l.

Habár Szirmay művében nem esik szó róla, a vadbőség folytán mint megélhetési forrással kell számolnunk még a vadászattal és a vadfogással, a különféle erdei növények (pl. gomba), gyümölcsök, nem utolsósorban a gyógyfüvek gyűjtögetésével és árusításával is. (A megye agrárviszonyára és az agrárnépesség megélhetési forrásaira ld. a 3. mellékletben közölt térképeket.)

Az ilobai, miszt-, lápos-, nagy-, felsőbányai, a felsőfernezelyi, továbbá kapniki érclelőhelyek gazdagsága alapján a megye iparának valóban fejlett ágát a bányászat jelentette. A bányák művelésénél az arany és az ezüst kitermelése volt a fő cél. Termésarany csak kivételes esetekben fordult elő, általában más ásványokkal, fémekkel és fémeselemekkel, kénnel, magnéziummal, ónnal, vassal, cinkkel, antimonnal, bizmuttal, ezüsttel, rézzel hozták felszínre. Hasonló volt az ezüst előfordulása. Ilobán, Misztbányán és Lábosbányán azonban több volt a réz, mint az arany és ezüst. Ugyanígy Kapnikon is inkább a rézért, mint az ezüstért művelték a bányákat. Arany inkább Nagy- és Felsőbányán volt, az utóbbi bányáiban – sok más mellett – vas és kőszén is. A bányák általában a kincstár tulajdonában voltak, de magánosok is bányásztak. Felsőbányán pl. 1800-ban 46 bányásztársaság működött. Ugyanitt magának a városnak is voltak bányái.

A kincstári vagy királyi bányák igazgatását 1748-tól az akkor felállított Inspectoratus, Királyi Főfelügyelőség végezte. A királyi főfelügyelő tisztét az általunk tárgyalt korban, 1798-tól Szeleczky János császári és királyi tanácsos töltötte be. A főfelügyelő mellett nyolc ülnök működött, akik a polgári és a törvényes ügyeket adták elő. A főfelügyelőség hatásköre a szatmári bányákon kívül a szomszédos megyék (Kővár vidéke, Belső-Szolnok, Máramaros) bányáira is kiterjedt, s így a következő intézmények voltak alárendelve: 1. nagybányai pénzverőház, 2. pénztár, 3. tiszttartóságok hivatalai, 4. négy ércpróbáló műhely, 5. a felsőbányai bányászati hivatal, 6. a kapniki bányahivatal a kővári kerülettel, 7. az oláhláposi bányahivatal (Belső-Szolnok m.), 8. a fernezelyi olvasztó, 9. láposbányai hivatalok, 10. az oláhláposi tiszttartóság (Belső-Szolnok m.), 11. a belső-szolnoki vashámorok, 12. a borsai tiszttartóság (Máramaros m.), továbbá a felsőbányai, kapniki és borsai altörvényszékek.

Az ércet – mint értesülünk – puskaporral robbantották, érctörő malmok és ütők segítségével összezúzták, majd olvasztó- és választókemencékben, műhelyekben dolgozták fel. A XIX. század elején a felügyelőség tulajdonában 30 érctörő malom, 28 olvasztókemence, 8 választókemence és 8 műhely működött. A gépek meghajtásában nagyban hasznosították az itt bőségesen kínálkozó vízierőt. A Zazar, a Lápos és a Fernezely számos bányagépnek és egyéb alkotmánynak forgatta kerekét.

Az egyes bányákban és üzemekben több száz, a bányavidék egészén pedig több ezer ember volt szüntelen munkában. E munkásság részben a környék falvainak (Iloba, Kissikárló, Busák, Misztótfalu, Lénárdfalu, Alsóújfalu, Oláhkékes, Magyarkékes, Dobrovica, Oroszfalu, Sürgyefalu, Nyegrefalu, Lacfalu, Giródtótfalu, Alsófernezely) szegény népe köréből került ki, akik napszámmal, kétkezi munkával, fuvarral keresték a bányáknál, illetve a bányákkal kapcsolatos üzemekben kenyerüket. A tulajdonképpeni bányászság, tehát a szó klasszikus értelmében vett ipari proletariátus részint Nagybányán, Felsőbányán, Kapnikon, Láposbányán, Sándorfalun, Pusztatelken, Felsőfernezelyen, részint az ún. handalokban élt. A *handalok* sajátos jogállású helyek, az érctörők, olvasztók, pergelők, kohók stb., tehát a bányászattal kapcsolatos ipari telepek körül létrejött települések voltak. Lakóik királyi bányászok voltak, megyei hatóság alá nem tartoztak, adót nem fizettek. Ilyen handal ezen a vidéken Misztbánya, Kisbánya, Alsóhandal és Felsőhandal voltak.[46] Az egykorú bányászság lélekszámát nem ismerjük.

Az ércbányászat kapcsán emlékezhetünk meg a kőbányászatról és a kőfeldolgozó iparról is. Követ Felsőbányán, Kapnikon, Fernezelyen, Sürgyefaluban, Aranyosmeggyesen, Avasújvároson, Apán, Szinérváralján és Kegyén bányásztak. Felsőbányán és Kapnikon jáspist, alabástromot és gránitkövet termeltek ki, Sürgyefalun köszörűkövet gyártottak, Aranyosmeggyesen, Fernezelyben, Józsefházán és Avasújvároson malomköveket. Lekencén az ott található, könnyen faragható fehérkőből három-négy darabból összeállítható tüzelő- és sütőkemencéket készítettek. Mészégetésről vámfaluban van tudomásunk.[47]

[46] A bányászattal kapcsolatos összefoglalás *Szirmay* i. m. I. 20., 21., 27–28., 250–51., 254–55. l.; II. 340–42., 347–57. l. alapján.

[47] *Szirmay* i. m. I. 28. l.; II. 152., 308., 336., 338., 351. l.

Fontos ipari létesítmény volt az Újhuta-pusztán működő üvegműhely, ahol – mint már fentebb utaltunk rá – cseh mesterek dolgoztak. Mint részben az üveggyártással kapcsolatos ipari tevékenységről szólhatunk a hamuzsírfőzésről, amelyet üzemszerűen Kegyén és Középhomoródon végeztek. Mintegy félszáz körül volt a malmok száma, ezek többsége urasági, egyszersmind vízimalom volt. Volt néhány szárazmalom is, és egyik-másik városnak és mezővárosnak is volt malma. Szatmárnémetinek pl. éppen hét. De kisebb helységek is voltak, amelyek valóságos malomcentrumoknak számítottak. Dengelegen pl. 2 vízimalomban és 3 szárazmalomban lehetett őröltetni vagy daráltatni. A malmok területi eloszlása azonban korántsem volt kedvező. Sokszor kellett nagy utat megtenni, ha őröltetni akartak. A malmok között jó hírnévnek örvendők is voltak. Az istvándi vízimalmot pl. a távolabbi Nyírségből is felkeresték.

Sörgyártásról Szatmárnémeti és Vállaj kapcsán hallunk, pálinkafőzésről Vállajon és Gyökefalun. Fazekasságáról Misztotfalu volt híres, fűrészmalom Felsőbányán és Vámfaluban működött. Mint a fafeldolgozás egyik formájáról szólhatunk a Bajfalun és Felsőfernezelyen divatozó szénégetésről. Mindezen túl megemlítendő, hogy Nagybányán puskaport, késeket és „sajtoló alkotmányokat", Mezőpetriben rostálóeszközöket gyártottak.

Köznapi szükségletek kielégítésére termelő iparos kevés volt a megyében, és ezek többsége is a városokban, illetve a mezővárosokban lakott. Szatmárnémetiben 1 órás, 336 csizmadia, 115 varga, 64 kádár, 65 szabó és gombkötő, 137 gubatakács, 17 fazekas, 18 szíjgyártó, 32 lakatos és kovács, 18 kötélverő, 58 kerékgyártó, 3 nyereggyártó, 37 mészáros, 1 szitaszövő, 13 asztalos, 1 kéményseprő, 1 festő, 19 fésű- és csutoracsináló, 1 rézműves, 4 saru- és cipőkészítő, 3 könyvkötő, 18 szűcs, 7 kalapos, 1 bádogos, 2 ács, 2 kőművesmester, 1 zsemlesütő, 110 sütő kisiparos, 1 üveges, 2 szappanfőző, 17 takács és 1 késgyártó állt a közönség rendelkezésére. Viszonylagos bőséggel volt iparos Nagykárolyban is, Fehérgyarmaton a vargáknak és csizmadiáknak volt egyesült céhük. Matolcson szövők, szűrszabók, csapó- és gubatakácsok dolgoztak. Falun a legtöbbször a kovácsok, az itt-ott előforduló takácsok és gubakészítők képviselték az ipart. Így megyeszerte nagyban jutott szóhoz a háziipar, a szövés-fonás. Komorzánban, ahol a románok a szomszédos viski szász asszonyoktól tanulták meg a lenművelést, igen szép vásznat szőttek.[48] (Az iparra vonatkozóan ld. a 4. mellékletben látható térképet.)

A kereskedelem központjai természetesen a megyében is a sokadalmas helyek, Szatmárnémeti, Nagybánya, Felsőbánya, Nagykároly, Szinérváralja, Mátészalka, Csenger, Aranyosmeggyes, Avasújváros, Fehérgyarmat, Erdőd, Béltek, Nagymajtény, Jánk, Erdőszáda, Misztótfalu, Alsóhandal voltak. Nem ismerjük pontosan a vásárok számát. Ami ez idő szerint rendelkezésünkre áll, csupán annyi, hogy Erdődön évenként 2, Erdőszádán 4, Jánkon 2, Aranyosmeggyesen 2, Avasújvároson 1 országos vásár esett. Hetipiacról Alsóhandalon, Misztótfalun, Szinérváralján van biztos tudomásunk. Ilyenek nyilván másutt is voltak, főként a nagyobb helyeken, Szatmáron, Nagybányán stb. A legnevezetesebbek a Szatmáron, Nagy- és Felsőbányán, Nagykárolyban és Szinérváralján esni szokott vásárok voltak. Ezeket a szomszédos Máramarosból, Erdélyből, sőt Havasalföldről is keresték fel kereskedők, akik jó lovakat hoztak. Társzekerek hosszú sora szállította a vásárokról az érc- és sóbányák munkásai számára az élelmet, a bort, a szilvapálinkát és a dohányt. A szalkai, csengeri, meggyesi, gyarmati, erdődi, bélteki, nagymajtényi és jánki vásárok főleg állatvásárok voltak, ahol szarvasmarha, ló, sertés és juh cserélt gazdát. Tavaszonként hatalmas juhnyájak indultak útnak a Felföld felé, amiket jó pénzért szlovák kereskedők vettek.

Hivatásos kereskedők főként a városokban éltek, ezek jórészt örmények és németek voltak. Itt-ott azonban kupeckedő nemesekről vagy parasztokról is hallani. Endréden és Irinyben pl. a lakosság egyik fő foglalkozását a szarvasmarha-kereskedelem jelentette.

118 helység piacozási helyének ismeretében a piaci körzetekről is van valamelyes képünk. A legnagyobb piaci gyűrű Szatmárnémetit övezte, sugara 50–60 km körül lehetett. Az általunk ismert adatok szerint 70 helység népe járt Szatmárra piacolni. A második helyen a megyeszékhely, Nagykároly állott, bár piaci körzete lényegesen kisebb volt, gazdasági vonzásába – az általunk ismert adatok

[48] Az iparra vonatkozó adatok *Szirmay* i. m. I. 29., 215., 256., 1.; II. 9., 230., 232. l.

szerint – félszáz helység tartozott. Nagybánya főleg a környékén fekvő hegyvidéki községeknek volt a piaci központja, Mátészalka a nyíri részek forgalmát bonyolította. Jelentősebb piaci központ szerepét Erdőd, Szinérváralja, Béltek töltötték be. A lakosság természetesen korántsem csak a megyében levő vásárokat látogatta. A nyíri részeken pl. gyakorta keresték a nyírbátori, baktai, madai vásárokat, a Tiszához közel fekvő vidéken Tiszaújlakra, Beregszászba, Váriba jártak, míg az Érmelléken a tasnádi vásárok örvendtek népszerűségnek. Volt község, amely Munkácsra, más pedig Margitára járt adni-venni.

A megye egészen – világosan és egyértelműen állapítható meg – Debrecen gazdasági vonzáskörébe tartozott.

A kereskedés és a gazdasági vérkeringés kérdéseitől elválaszthatatlanok a közlekedés kérdései. A megyét a vizsgált korban 5 főút, éspedig: 1. a károlyi, 2. a kocsordi, 3. a kölcsei, 4. az újvárosi és 5. a nagybányai szelte keresztül. A károlyi útnak két ága volt, az egyik Bihar felől, Mihályfalva, Piskolt érintésével Reszegénél lépte át a megyehatárt és vezetett Mezőpetrin át Nagykárolyba, a másik ág Debrecenből indulva Lugoson át ért ugyanoda, a két ág itt egyesült és – a kiágazásokat nem számítva – Kismajtényon, Dobon keresztül vezetett a megye természetes központjába, Szatmárnémetibe. A kocsordi a Tokajból induló és Szabolcs megyén keresztül haladó útnak volt folytatása, mely Győrteleken, Ökörítón, Porcsalmán, Pátyodon át jutott el Csengerig, itt egyrészt Komlódtótfalu, Pete, Daróc felé, másfelől Óvári, Vetés irányába ágazva érkezett Szatmárba. Míg az első kettő a nyugati területekkel, a kölcsei út az északi, főleg a beregi részekkel kapcsolta össze a megyét. Ez Milotán, Csécsén, Kölcsén, Fülesden, Vámosoroszin, Kisnaményon, Gacsályon, Zajtán és Nagypeleskén keresztül ért Szatmárra. Az újvárosi út a Máramarossal való kapcsolat biztosítását szolgálta. Técsőtől indult és Mózesfalunál lépett a megye földjére, innen Felsőfalun, Vámfalun vezetett Avasújvárosig: az út egyik ága Apán, Udvarin keresztül Szatmárra haladt, a másik ág Szinérváralján, Sebespatakon, Ilobán, Sikárlón, Misztótfalun át Nagybányára. A nagybányai út részint Máramarossal, részint Erdéllyel biztosította az összeköttetést. Nagybányáról lehetett Máramarossziget re, illetve Kapnikon át Désre utazni; míg viszont az onnan érkezők Nagybányán keresztül jutottak a Misztótfalu, Iloba, Szinérváralja, Apa, Udvari irányában húzódó útvonalon Szatmárra. Ezek az utak azonban korántsem voltak mind ún. csinált utak, csupán a Szatmártól Técsőig vezető, tehát az újvárosi út, a nagybányai és a károlyinak a Kismajtényig terjedő szakasza volt mesterségesen töltve, kaviccsal meghordva. A többiek gyatra állapotban voltak és nem kedveztek a forgalomnak. (A piaci körzetekre és az útviszonyokra ld. az 5. mellékletben levő térképet.)

A forgalmat azonban távolról sem csak az utak gyönge minősége gátolta, hanem számos egyéb akadály is. Többfelé kellett hídvámot fizetni. A Tiszán és a Szamoson nemegy helyen csak hidas segítségével lehetett az egyik partról a másikra jutni. Az ilyen helyen révbért szedtek. Másutt hajósok biztosították a továbbhaladást, ami szintén nem volt ingyen. A Túron meg olykor egy-egy palló vagy malomgát állt az utas rendelkezésére, ami szintén nehézkessé és bonyolulttá tette a közlekedést.[49]

A közlekedéssel összefüggésben foglalhatjuk össze a gazdaság és a társadalom életében már ekkor sem lebecsülendő szerepet játszó postahálózatra vonatkozó mondandónkat is. A postahelyek földrajzi elhelyezkedéséből megállapíthatóan, a postai forgalom a károlyi és a nagybányai úton bonyolódott le. A károlyi útnak – mint láttuk – két ága volt, az egyik Bihar felől, a másik Debrecen irányából haladt Nagykároly felé. Postajárat a jelek szerint mindkét úton volt. Debrecen felé a vállaji, Bihar felé pedig a körtvélyesi posta biztosította a kapcsolatot, illetve közvetítette Nagykárolyba a küldeményeket és szállítmányokat. Nagykárolyból a posta útja Szatmárnémetibe vezetett, közben Bagoson volt postahivatal. Szatmárnémetinél tért rá a nagybányai útra, s innen az aranyosmeggyesi, az ilobai posták érintésével futott be Nagybányára, ahonnan Erdély felé Kapnik, illetve Bajfalu irányában vezetett az út.[50]

[49] A kereskedelemre és a közlekedésre vonatkozó tájékoztatásunk *Szirmay* i. m. I. 29–30., 215., 255., 256. l.; II. 9., 30., 32., 337., 342., 357. l. alapján.

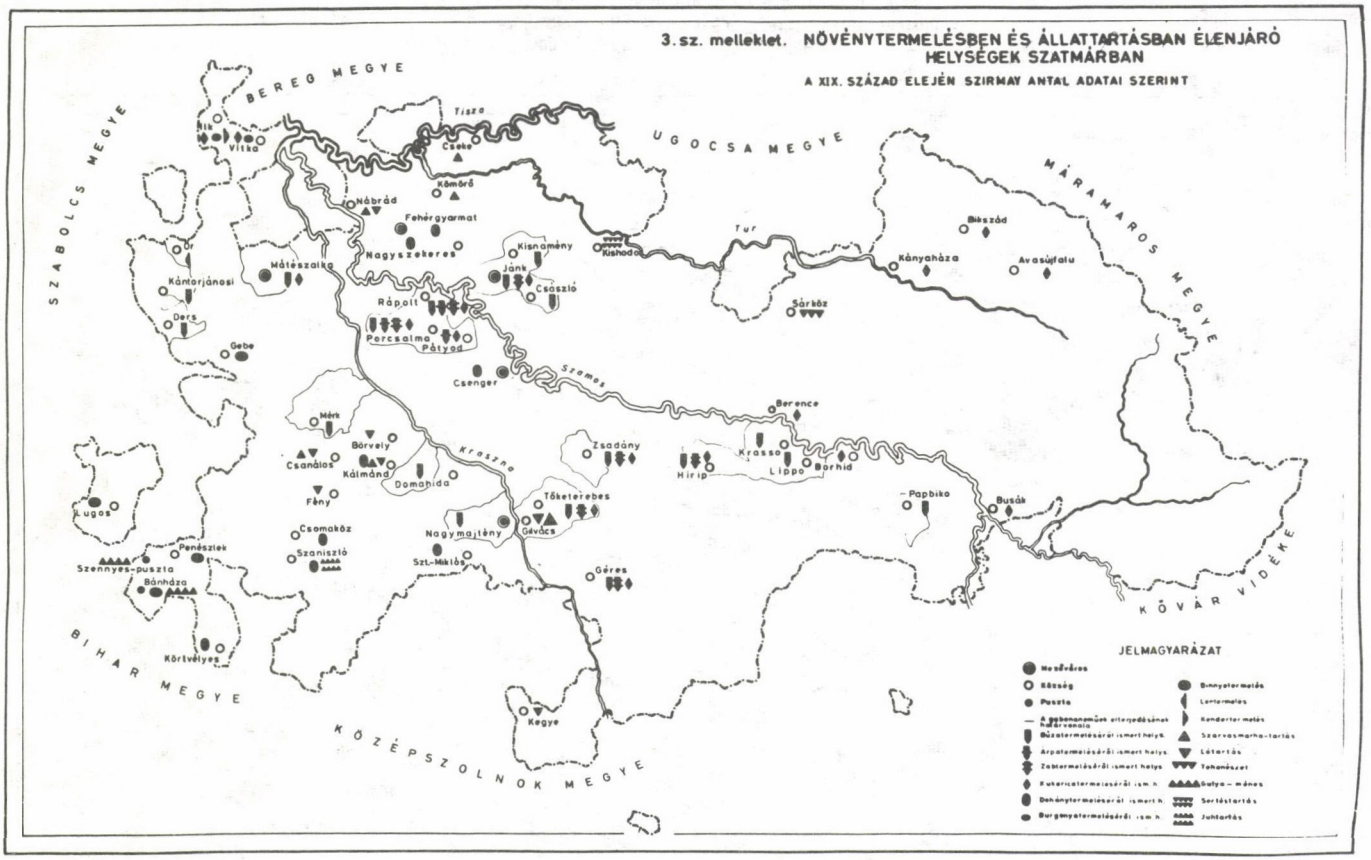
[50] *Windisch* i. m. I. 155–67. l.; *Szirmay* i. m. I. 213., 244. l.; II. 62., 310., 340., 352., 353. l.; *L. Nagy:* Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum I. Budae 1828. 360–71. l.

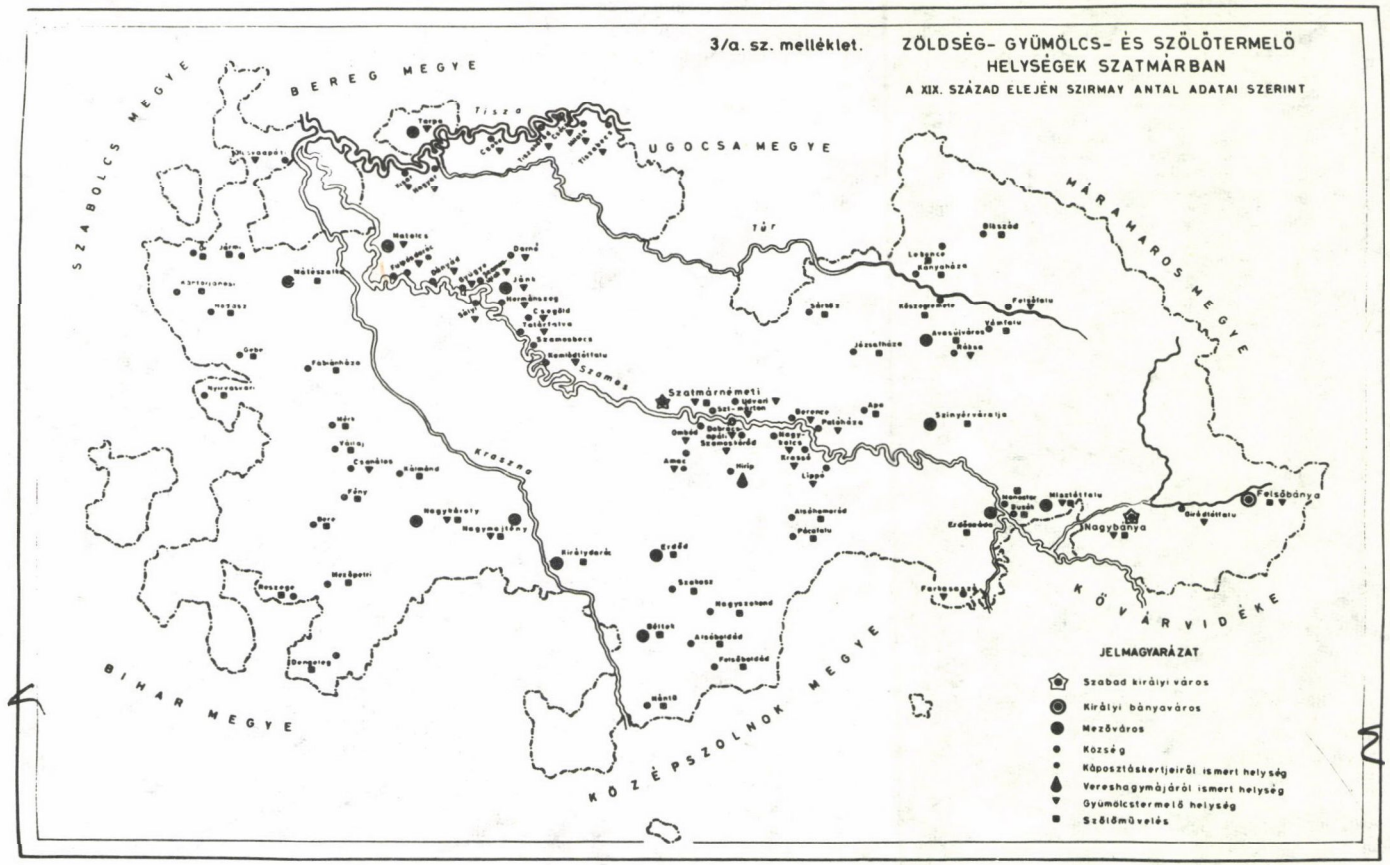
1. melléklet. Mező Cirill és Zanathy Antal térképe Szatmár vármegyéről
(valószínűleg a XVIII. század 2. feléből)

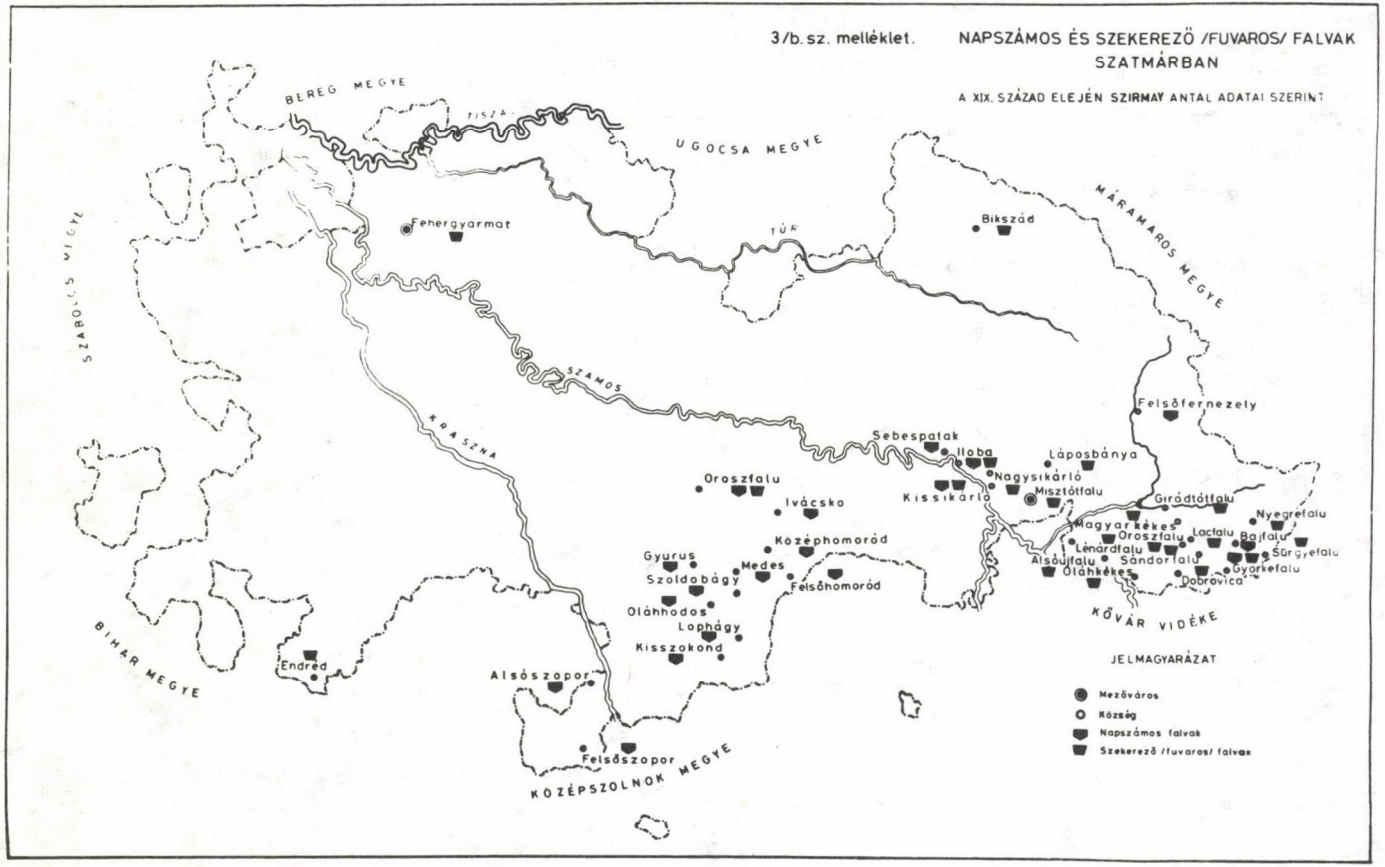
2. melléklet: Szatmár megye táji tagolódása Szirmay Antal szerint
(Tervezte: Kávássy Sándor. Rajzolta. Bozsik Rafael)

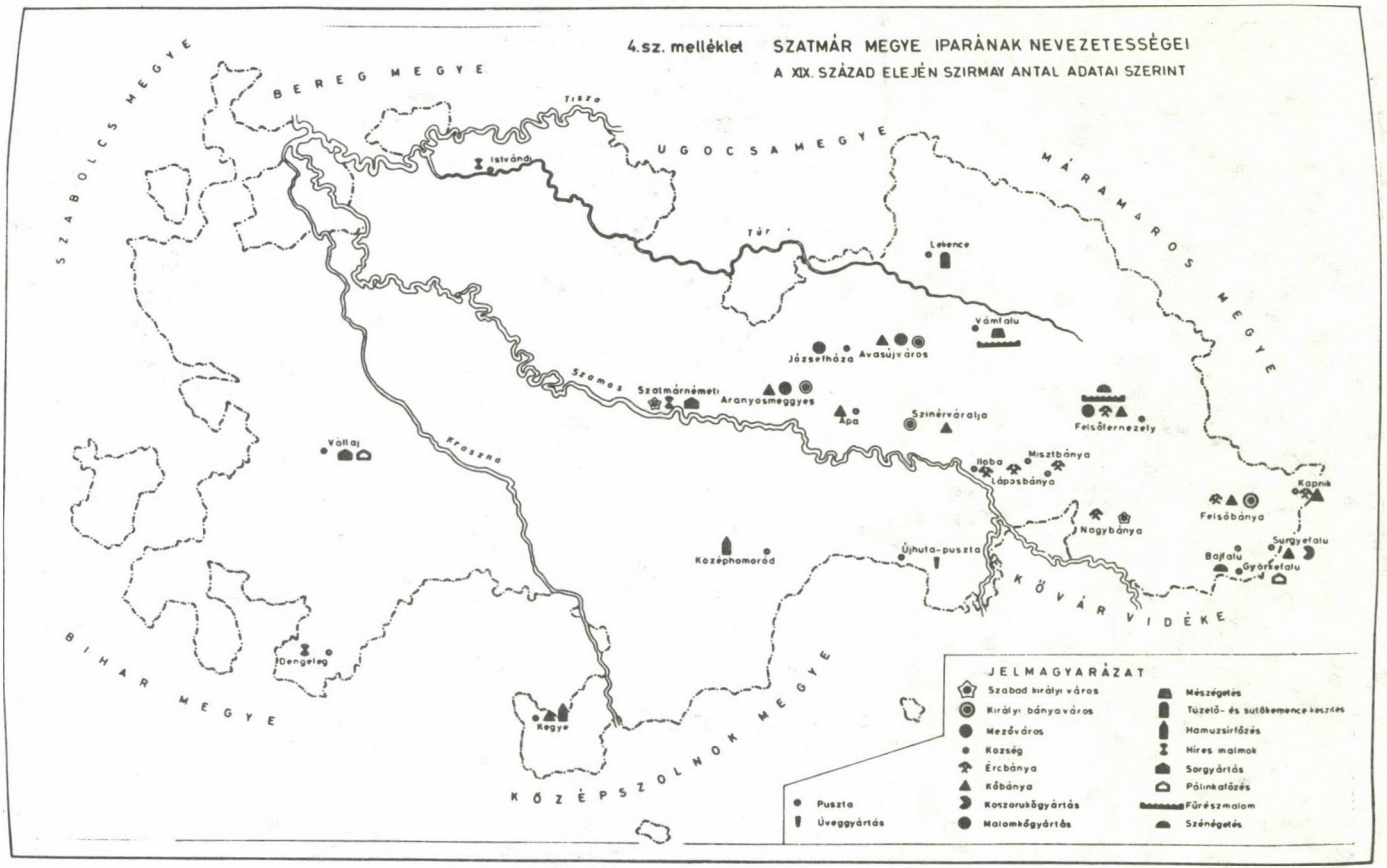
3. melléklet. Növénytermelésben és állattartásban élenjáró helységek Szatmárban
(A XIX. század elején, Szirmay Antal adatai szerint)
Tervezte: Kávássy Sándor. Rajzolta: Kozári József

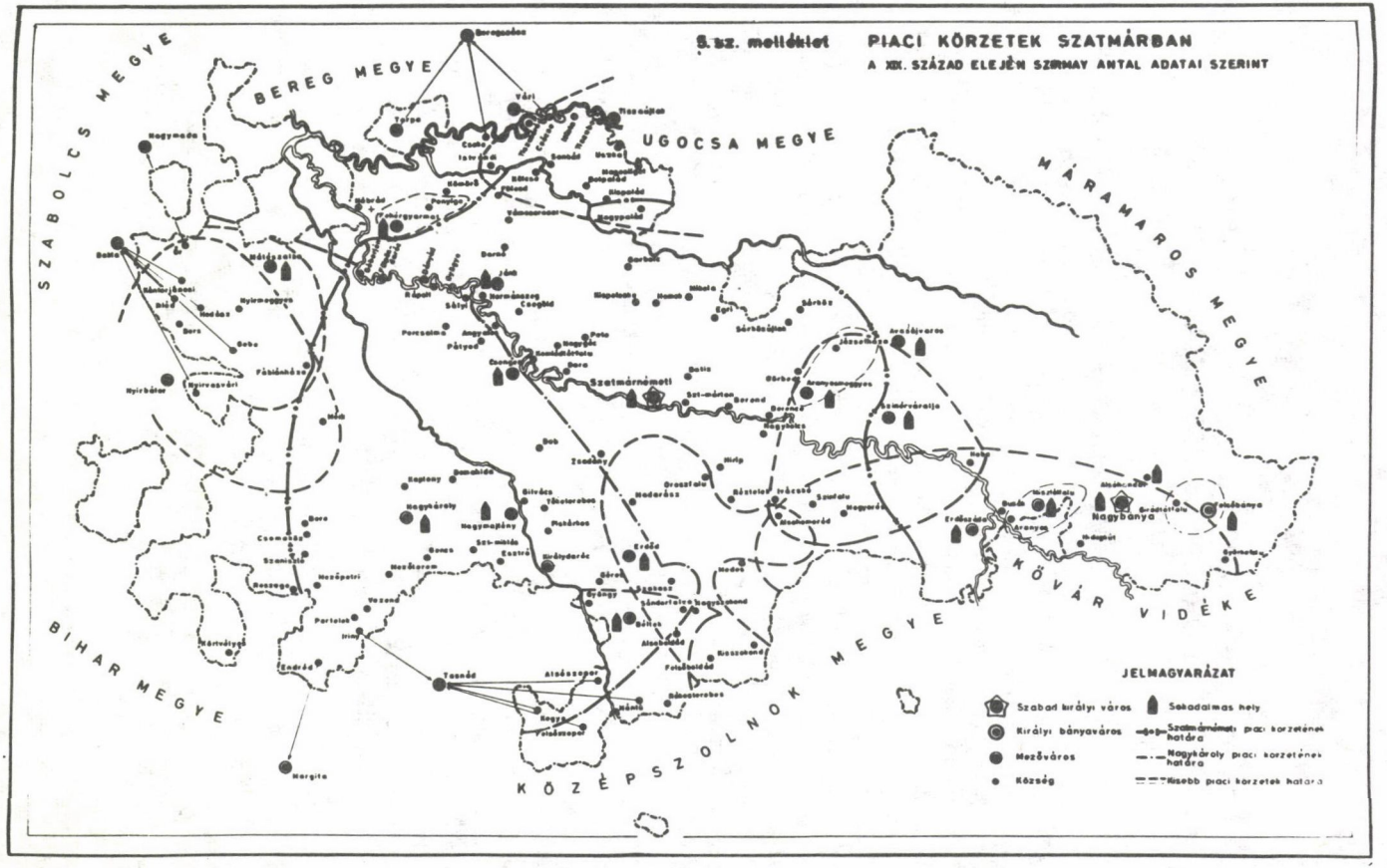
3a melléklet. Zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermelő helységek Szatmárban
(A XIX. század elején, Szirmay Antal adatai szerint)
Tervezte: Kávássy Sándor. Rajzolta: Kozári József

3b melléklet. Napszámos és szekerező (fuvaros) falvak Szatmárban
(A XIX. század elején. Szirmay Antal adatai szerint)
Tervezte: Kávássy Sándor. Rajzolta: Kozári József

4. melléklet. **Szatmár megye iparának nevezetességei (A XIX. század elején, Szirmay Antal adatai szerint) Tervezte: Kávássy Sándor. Rajzolta: Kozári József**

5. melléklet. Piaci körzetek Szatmárban
(A XIX. század elején, Szirmay Antal adatai szerint)
Tervezte: Kávássy Sándor. Rajzolta: Kozári József

VARGA ÉVA

GYÖNGYÖS GAZDASÁGA ÉS TÁRSADALMA AZ 1828. ÉVI ORSZÁGOS ÖSSZEÍRÁS TÜKRÉBEN

Gyöngyös, Heves megye egyik legrégibb és legjelentősebb települése, a Mátra vonulatától délre helyezkedik el, Bél Mátyás leírása szerint keleten Sár, északon Gyöngyössolymos, nyugaton Tarján, délen pedig Gyöngyöspüspöki községek határolják.[1] Már a honfoglalás előtt is lakott helység, nevét Istvánffy a gemmeum szóra vezeti vissza, amely magyarul tölgyet jelent, s magyarázata szerint a települést a környékén nagy bőségben előforduló tölgyesekről nevezték el.

Első ismert birtokosai az Aba-nembéli Csobánkák, akik 1327-ben a lázadás vétkébe esve, minden jószágukat, tehát Gyöngyöst is elvesztítik, s ettől kezdve az új úr Széchenyi Farkasfia Tamás erdélyi vajda, aki 1335-ben a gyöngyösieket minden jobbágyi szolgáltatás alól mentesíti. Helységünk ezzel mezővárosi rangot szerez, s rövidesen védfalakkal, illetve tornyokkal erősítik meg. A donátor földesúr emlékét beszédesen örökíti, hogy a város címerében a vajda címerállata, a farkas a főalak. Később a Pohárnok, Berzeviczy, Salgó és Rozgonyi családok Gyöngyös urai, 1445-ben pedig már egyszerre két urat is szolgál, Guthy-Országh Mihályt és Losonczy Albertet, aki az oppidum egy részét zálogként birtokolja. A város gazdasági életében ekkortájt már nagy szerepet játszik a szőlőtermesztés és a bor; erre utal, hogy János király 1536-ban oltalomlevélben erősíti meg a gyöngyösi borkereskedők jogát, miszerint az egész országban szabadon mozoghatnak áruikkal.[2] A XVI. és XVII. században a Perényiek, Rákócziak és Grassalkovichok személyében újabb birtokosok lépnek színre, később Forgách Antal tulajdonába kerül.[3] A török hódoltságot viszonylag könnyen vészeli át, és a megyében 1686–87-ben vívott harcok is megkímélik. Egy évtizeddel később pedig már a vármegye legnépesebb helységeinek egyike.[4]

A XVII. század végén a szerb és görög kereskedők betelepülése pezsgést hoz a város gazdasági életébe. Nagyjából ezekkel egy időben jelennek meg a főként házaló kereskedést űző zsidók is, akiknek tekintélyes létszámára és gyarapodó anyagi erejére utal, hogy 1724-ben zsinagógát építenek.[5]

A XVIII. század első harmadában a céhes ipar nagyarányú fejlődése figyelhető meg. Az aranyműveseknek, ércöntőknek, kártyakészítőknek, tímároknak, késeseknek, drótosoknak és kalapgyártóknak önálló céhszervezetük van.[6] Sajátos, céhszerű társulásként jelennek meg a szőlőművelés terén a vallási confraternitások is, melyekre az utóbbi időkben Lénárt Andor tanulmánya hívta fel a kutatás figyelmét.[7]

1715-ben a gyöngyösiek korábbi kiváltságait megerősítve, III. Károly jogot ad, hogy hetente kétszer tarthassanak hebdomadalist, azaz hetivásárt, évenként négyszer pedig országos vásárt.[8] A Bertalan-, Erzsébet- és Orbán-napi vásároknak az egész országban hírük van.[9]

[1] *Bél Mátyás:* Heves megye ismertetése 1730–1735 (Ford. és magyarázattal ellátta Soós Imre). Eger 1968. 101. l.

[2] *Török Kálmán:* Gyöngyös. Magyarország vármegyéi és városai, Heves vármegye (szerk.: Borovszky Samu.) Bp. é. n. 111–13., 135. l.

[3] *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története IV. Eger 1893. 421. l.

[4] 1697-ben 784 15 éven felüli férfilakost írtak össze. *Szederkényi:* i. m. 71. l.

[5] *Török Kálmán:* i. m. 124. l.

[6] *Szederkényi Nándor:* i. m. 206–7., 267. l.

[7] *Lénárt Andor:* A confraternitások, mint szőlőmíves céhek. Archívum, 1975. 5. sz. 96–102. l.

[8] *Török Kálmán:* i. m. 123. l.

[9] *Bél Mátyás:* i. m. 101. l.

A város élén a XIX. század első felében két bíró áll, mellettük szenátori és konzuli minőségben hat nemes és hat nem nemes polgár tevékenykedik. A közügyek intézésében további hat nemes és hat nem nemes képviselő vesz részt. A városi elöljáróság tagjai között egyébként a jegyzőt, a pénztárnokot, a városgazdát és végül a gondnokot találjuk. A kocsmák felett a felügyeletet az ún. borbírák gyakorolják.[10]

Amikor 1828 májusában a conscriptorok Gyöngyösön is megjelentek, hogy végrehajtsák a nádor által ugyanez év február 14-én elrendelt próba-összeírást,[11] a városban 2429 adózó családfőt, illetve 8636 adózó személyt találtak.[12] Az Egri Egyházmegye ugyanez évből fennmaradt schematizmusa szerint a városban 15 092 lélek élt, akiknek túlnyomó többsége, 13 920 fő a katolikus, 374 a református, 32 a lutheránus, 374 a zsidó felekezethez tartozott.[13] A lakosság, miként az a névanyagból is egyértelműen tűnik ki, nemzetiségi hovatartozását tekintve túlnyomóan magyar volt.

Az összeírás elemzésére térve, a város belterületéről mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy ott 1917 ház épült fel. E házak közül 1912 volt lakott és 5 állott üresen. 47 ház esetében az összeírás a lakó- és az egyéb helyiségeket is feltünteti. E 47 házból 7 volt egyszoba-konyhás. 1 egyszoba-kamarás, 3 egyszoba-konyha-kamarás, 1 szoba-pincés és boltból álló, 5 kétszoba és egykonyhás, 3 kétszoba és kétkonyhás, 1 kétszoba-kétkonyha és egykamarás, 2 kétszoba egykonyha és egypincés, 1 kétszoba-egypince és egyboltos, egy kétszoba-egykorcsma és egyvermes, egy háromszoba és egykonyhás, 1 háromszoba-egykonyha és egykamarás, 1 háromszoba-kétkonyha és egyboltos, 1 négyszobás és egykonyhás, 3 négyszobás és kétkonyhás, 1 négyszobás-kétkonyhás és kétkamarás, 1 négyszobás és háromkamarás, 1 négyszobás-kétkonyhás és egypincés, 1 négyszobás-kétkonyhás egy pincéből és egy boltból álló, 1 ötszobás és kétkonyhás, 1 ötszobás és egypincés, egy hatszobás és háromkonyhás, 1 hatszobás és háromkamarás, 1 hatszobás és kétpincés, 1 hatszobás egy pincéből és négy bolthelyiségből álló, 1 hatszobás egy konyhából, két kamarából és egy pincéből álló, 1 hat szobából, három konyhából, két kamarából és egy pincéből álló, 1 nyolc szobából, két konyhából, egy éléskamrából, egy pincéből és egy veremből álló, 1 kilencszobás egykonyhás és egy pincéből álló, végül 1 tíz szobából, négy konyhából, egy pincéből és egy bolthelyiségből álló. A legnagyobb háza a városban Filtsó János kereskedőnek volt, az övé volt a fenti felsorolásban utolsóként említett ház. 10 ház különleges jogállása is kitűnik. Ezek közül kettő volt „domus iure nobilitari", azaz nemesi joggal bíró, egy „domus iure nobilitari pignoratoris", tehát nemesi joggal zálogként birtokolt, hat „domus in fundo ciruali sita", azaz kurális telken fekvő, és egy volt a kallómalmosok céhének tulajdona.

Az összeírók mindössze 47 esetben tüntették fel az ún. „census domalis"-t, vagyis a ház bérleti díját, mégpedig úgy, hogy a megfelelő rovatba a bérleti díjnak csupán egy tizedét vették fel. A bérleti díj nagysága forrásunkból megállapíthatóan a helyiségek számától és nagyságától függött. Egy szoba-konyhás lakás árendája 8–10 forint körül mozgott. A nagy házak után 120, 140, sőt 160 forintos bért is fizettek. A legnagyobb bérleti díjat 1828-ban Nikolics István, Jok Antal, Bosztoczky József esetében állapították meg. Az említett 47 ház árendája összesen 1391,4 forint volt. Az összeírás megjegyzései (observationes) szerint a felvétel időszakában Gyöngyösön lendületes építkezés folyt. Azt olvashatjuk ui., hogy rövid idő óta úgy megszaporodott a házak száma, hogy „már alig van szabad hely, ahová új házat építhetnének", és ezért a város „további terjeszkedését remélni nem lehet". A telektulajdonról és a belső telekállomány megoszlásáról az összeírás nem szól, így arra kitérni itt nem áll módunkban.

A város határában az összeírás megjegyzései szerint dél felé síkság volt, észak felé pedig a Mátra irányában emelkedett, s amelynek harmad részét borították kavicsos, a többit pedig agyagos fekete földek. A lakosok tisztabúzát és kétszerest, valamint kukoricát termeltek. Az összeírás adataiból

[10] *Török Kálmán:* i. m. 142. l.

[11] Heves Megye Levéltára. Protocollum actorum publicorum 1828. 291. l.

[12] Heves és Külső-Szolnok vármegye adószedőinek iratai. Országos összeírások 1820–28. Conscriptio. Regnicolaris Privilegiati Oppidi Gyöngyös 1828. IV–7/a.

[13] Schematismus venerabilis cleri diocesis agriensis. Agriae, 1828. 92., 93. l.

kiszámíthatóan 3911,55 kat. hold volt az adó alá vethető földterület, amely természetesen nem volt azonos a városhatárral, minthogy az összeírásba nem kerültek be a nemesi jogállású földek, az adózás alól mentesített személyek birtokai és más adó alá nem eső területek. Az említett 3911,55 kat. holdból 2898,75 kat. h. a város tulajdonát képező Bene-pusztához,[14] 411,75 kat. h. pedig az ugyancsak városi tulajdonban levő Encs-pusztához tartozott. A Mátrában fekvő Bene-puszta területét erdők borították, ahol a városi elöljáróság gazdasági utasításai mellett a gyöngyösieknek ingyen faizási joguk volt. A puszta bevételeit Encs bevételeivel együtt a közösség szükségleteire, így a hivatalnokok saláriumára (fizetésére), a szegődményesek kommenciójára, az épületek kijavítására fordították. A sík területen fekvő Encs puszta földjeinek „census arendalis"-a, vagyis az összeírók által felbecsült bérleti díja 552,3 ft volt. A két praedium 3310,5 kat. holdat kitevő területén kívül 601,05 kat. h. volt a város adóköteles földje.

E 601,05 kat. holdból 338,18 kat. h. volt szántó és 262,8 kat. h. szőlő. A városnak mindezen túl rétjei is voltak, amikről az összeírásból csak annyit tudhatunk meg, hogy leromlottak, elhanyagoltak.

A szántókból 246,56 kat. holdat évről évre „inter incolas gyöngyösiensis" osztottak fel.[14a] Ezek bérleti díja 109,8 forint volt. További 41,25 kat. h. a város kezelésében állott, 30 kat. h. nemesek birtokában levő adóköteles föld volt, és végül 20,37 (!) kat. holdat inquilinusok és más adózók használtak. Ez utóbbi földek az összeírás szerint három classisba, azaz osztályba tartoztak, az osztályozás szempontjai és az egyes osztályokba sorolt földek mennyisége azonban az összeírásból nem derül ki. Mindössze annyi állapítható meg, hogy az elsőosztályú szántók 600 négyszögölének (egy pozsonyi mérős vetésterületnek) bérleti díja egy forint harminchat krajcár, a másodosztályú földek 600 négyszögöle egy ft, míg a harmadosztályúak 600 négyszögöle huszonnégy krajcár volt.

A szőlők, cenzus arealis-a (bérleti díja) az elsőosztályú földekével volt azonos, és így ennek megfelelően 1 ft 36 krajcárt tett ki.

A szántókat háromnyomásos rendszerben művelték, a szántást négy ökör vonta ekével végezték. Az ősziek alá háromszor, a tavasziak alá pedig kétszer szántottak. A közösen használt földek kivételével minden földet trágyáztak. A szántókon különféle gabonaneműeket, így tiszta és kevert búzát, valamint kukoricát termesztettek.

A szántóföldek hasznosítását és a rajtuk folyó termelést tekintve, az összeírásban csupán a fent említett 338,18 kat. holdra találni részleges adatokat. Eszerint az évenként felosztásra kerülő 246,8 kat. boldon 1 p. mérő után 3 mérő volt a szaporulat, összesen tehát 1315 mérő volt a hozam, minek pénzben kifejezett értéke 1278 ft és 28 kr volt. Arról azonban, hogy milyen növényféleségek termeléséből állt elő ez az érték, összeírásunk hallgat. Valamivel részletesebb adatok csupán a fent külön is kiemelt 20,37 kat. h. szántóról szólnak. Ezeken a földeken búzából, kétszeresből és kukoricából az elvetett mag ötszöröse volt a termés. Egy kat. holdon – a megfelelő átszámítások elvégzése alapján modern fogalmaink szerint – búzából 5,17 q, kétszeresből 4,28 q és kukoricából 4,14 q volt a termés.

A 262,8 kat. h. szőlőben – az összeírás adataira támaszkodó átszámítások szerint – összesen 4187,46 hl bor termett, vagyis egy kat. h. hozama 15 hl volt. Az össztermelési érték pénzben kifejezve 9379, illetve egy kat. h. viszonylatában 35 forintnak felelt meg.

Ugyanakkor – az összeírás rektifikációjában olvasható díjszabás szerint – egy kapás, azaz 200 négyszögöl megtrágyázása, valamint az e területi egységen szükséges karók pótlása 28,08 krajcár, a metszés, tisztítás és kötözés 42 krajcár és a négyszeri kapálás 40 krajcár volt. 200 négyszögöl termelési

[14] Későbbi nevén Pusztabene, ma: Mátrafüred.

[14a] „328 3/4 jugera nulli contributioni subjecta, pro recepto antiquo usu, partim inter oppidi primores, partim ipsos incolas annue . . . distribui solent . . . ", azaz „328 3/4 hold semmiféle adónak sincs alávetve, régi és bevett gyakorlat szerint részben a város előkelői, részben a város lakosai között évről évre fel szokták osztani." H. M. L. Heves és Külső-Szolnok vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 740/1830. sz. irat.

költségei tehát összesen 1 ft 51 krajcárt emésztettek fel, ami 1 kat. holdra átszámítva 14,77 forintot tett ki. A 262,8 kat. h. szőlőt összesen tehát 3881,57 ft termelési költség terhelte. Ha ezután a termelési költségek 3881,57 forintos összegét a 9379 forintos össztermelési értékből levonjuk, úgy a maradék 5497,43 ft. Ezzel azonban még korántsem közelítettük meg az egyes területek tiszta jövedelmét. A valóságban ugyanis csak 14,8 kat. h. volt a további terhektől mentes. E 14,8 holdon az 1 kat. holdra eső tiszta jövedelem 20,91 ft volt. 192,5 kat. hold kilenced- és tizedszolgáltatásnak volt alávetve, ami 1347,50 forintot jelentett. 17 kat. h. viszont nyolcad- (octava-) szolgáltatással volt terhelve, ami 124,74 ft volt. 38,5 hold után hetedet (septima) kellett fizetni, ami 449,23 forintra rúgott. A terhek és szolgáltatások összesen 1921,47 forintot vittek el. A fentiekben láttuk, hogy a termelési költségek levonása után a maradék 5497,43 ft volt. Ha most a terhek és az említett maradék különbségét tekintjük, úgy az 3575,96 ft. A tizeddel, kilenceddel, nyolcaddal és heteddel terhelt szőlőkben így 1 kat. hold közgazdasági értelemben vett tiszta jövedelme 14,41 ft volt.

Az adózók szarvasmarha-állományát Gyöngyösön – az összeírás szerint – 1828-ban 12 igásökör, 77 tehén (ebből 5 volt meddő) és két növendékmarha képezte. A teheneket általában – mint az adatok helyesbítésére felvett jegyzőkönyvben, az ún. rectificatióban olvashatjuk – 180 napig fejték. Egy tehén napi tejhozama 3 icce, vagyis 2,52 liter volt, így a 180 napra eső mennyiséget 540 iccére, azaz 453,6 literre tehetjük. Egy icce (0,84 liter) tej ára 2,2 kr lévén, az egy tehéntől 180 nap alatt fejhető 453,6 liter tej pénzben kifejezett értéke 16,74 forintot tett ki. A 72 darabból álló állomány 1 havi tejhozamának értéke 200,88 ft, a fejési időszakra, tehát 6 hónapra számított hozam értéke pedig 1205,28 forintra rúgott. Tekintve, hogy az összeírók minden tehén után 1 borjú szaporulattal számoltak, s a borjak értékét 2 forintban állapították meg, így a fent kimutatott 1205,28 forintos értékhez a borjak után újabb 154 forintot kell tenni, minek eredményeként 1359,28 forintot kapunk. Az összeírók ehhez még az egy tehén által termelt trágya értékét is hozzávették, ami 12 kr volt, 77 tehén után tehát 15,4 forintot tett ki. A 77 tehéntől származó össztermelési érték eszerint tehát 1374,68 forintra ment, ami azt jelenti, hogy egy tehén után 17,85 ft termelési érték állott elő. Egy tehén takarmányozási költsége ugyanakkor – a rectificatióban olvasható megállapítás szerint – 14 forintot emésztett fel. Az összeírásban szereplő 77 tehén 1078 forintos takarmányozási költségét az 1374,68 forintos össztermelési értékből levonva azt az eredményt kapjuk, hogy a tehenek tiszta hozama 296,68 ft volt, amiből egy tehénre 3,85 ft haszon esett. Ebben azonban nem foglaltatik benne az a kiadás, amit a pásztorok bére és a „téli szállás", vagyis az állatok etetésére fordított széna emésztett fel.

A fent elszámolt szarvasmarha-állományhoz még 182 ló és 42 sertés társult. A lovak közül kettő volt 2 évnél és 180 három évnél idősebb. A lóállomány értékéről, hasznáról, valamint egyéb költségeiről adatok hiányában szólni nem tudunk. Ami a 42 darabból álló sertésállományt illeti, az még akkor is alacsonynak tűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy az összeírást a nagy disznóölési szezon után, márciusban vették fel, s ekkor is csak az 1 évnél idősebb állatokat írták össze.

Összegezve tehát az állatlétszámokat, végeredményben az állapítható meg, hogy 2429 adózóra 320 állat esett. Arra a kérdésre, hogy a gyöngyösiek miként biztosították az összeírásban kimutatott állatállomány takarmányszükségletét, forrásunk nem ad választ.

Az összeírás adatai szerint a városban meglehetősen kiterjedt és differenciált ipar virágzott. 1828-ban 531 üzemben, illetve kisebb-nagyobb műhelyben űztek ipari tevékenységet. A mezőgazdaság számára termelő ipart 8 bognár-, 4 kádár-, 1 szíjgyártó-, 1 nyerges-, 4 kötélverő- és 1 kovácsműhely képviselte. A közélelmezés szolgálatában 3 malom, 4 pékség és 3 serfőző üzem dolgozott. Az építkezést, a lakberendezést és a lakással kapcsolatos egyéb szükségleteket 2 kőművesség, 1 kőfaragó-, 1 ács-, 2 bádogos-, 3 üveges-, 13 asztalos- és 4 festőműhely elégítette ki. A ruházkodás és a divat rendelkezésére 13 kalapos, 22 takács, 9 posztós műhelye állott, 37 szabóságnál lehetett ruhát csináltatni, 6 szűrszabó, 5 gombkötő, 54 tímár, 23 szűcs, 1 harisnyakötő, 33 varga és 105 csizmadia műhelyében lehetett a mindennapi lábbelivel és az öltözködéssel kapcsolatos szükségleteket kielégíteni. A háztartásra 3 fazekas-, 2 szitakötő-, 2 gyertyamártó-, 4 szappanfőző-, 4 fésűs-, 1 gyékényszövő-,

2 tűkészítő-, 1 szegkovács-, 5 rézművesműhely, illetve 1 kéményseprőüzem dolgozott. A luxust 4 aranyműves- és 2 órásműhely szolgálta. Egy kardkovács és egy puskaműves műhelyében lehetett fegyvereket javíttatni és csináltatni. A gyógyászati ipart végül, de nem utolsósorban 1 sebész képviselte.

A városban 1 kereskedő (quaestor) és 77 kalmár (mercator) bonyolította a cserét. Míg kereskedőnek az egykorúak a nagykereskedőket nevezték, addig a kalmár néven azokat értették, akik közvetlenül a fogyasztó részére közvetítették az árut. Jogainál fogva mint hatóság aktív részese volt a kereskedelmi életnek a város is. 14 mészárszékéből évenként 20 forint haszon származott. A kocsmáltatási jog gyakorlása további 60 forintot hozott a város konyhájára. A heti és országos vásárok évi viszonylatban 1600 forintot jövedelmeztek.

A fentiekben más összefüggésben már említett jövedelmi tételek alapján a város összeírásunk alapján kimutatható bevétele évenként 2312,1 ft volt. Ezt a bevételt a tisztviselők és más városi alkalmazottak, a gimnáziumi tanárok, a középületek, az iskolafenntartás és a postaállomás összeírás alapján ki nem deríthető költségei terhelték.

A város lakosságát mint közösséget évi 600 ft beszállásolási költség, valamint az „ember- és lóporciók" értéke terhelte. Ez utóbbira nézve számszerű adatot az összeírás nem közöl.

Az elősorolt 1917 házból, szántókból, szőlőkből, erdőkből, állatokból, műhelyekből, vállalkozásokból, illetve üzletekből és boltokból összetevődő vagyon 2741 tulajdonos, az adózók 31,72 százalékának kezén oszlott meg. Ebből 2738 volt természetes személy és 2 jogi személy (Gyöngyös város és a kallómalmosok céhe). A 2738 természetes személy közül 2736 volt férfi, köztük 202 özvegy, 2 nő és ebből 1 özvegy. Mindezek háztartásában 3 adóköteles testvér, 106 adóra kötelezett fiú, 37 adózó lány, 101 adóköteles szolga élt. A szolgák sorában 33 volt férfi (servus) és 68 nő (ancilla). Jogi statusát tekintve 21 volt honorácior, 1724 inquilinus, azaz zsellér, 505 subinquilinus, magyarul alzsellér, mint az imént már említettük, 101 servus, illetve ancilla. Foglalkozási megoszlás szerint 1 volt megyei jegyző, 1 megyei seborvos, 1 városi jegyző, 1 ügyvéd és levéltáros, 1 mezőváros adószedője, 1 tanácsos, 1 ügyvéd, 2 orvos, 1 uradalmi tiszt, 2 gyógyszerész, 1 professor, 1 tanácsos és elemi iskolában tanító, 1 tanácsos és fertálymester, 4 hivatalnok, 1 elemi iskolai tanító és végül 1 akadémiai festő. 531 iparos, 1 kereskedő és 77 kalmár. Az inquilinusok és subinquilinusok feltehetően döntő többségükben földművelésből éltek, tehát modern fogalmaink szerint földműves foglalkozású egyének voltak. 186 személy esetében az összeírás alapján sem jogi státus, sem foglalkozás nem volt megállapítható.

A város összeírásunkból megismerhető társadalmát vizsgálva, első helyen a honorációrokról szólhatunk. Ezt a réteget a fentiekben már említett 21 személy képviselte, akik a már szintén felsorolt foglalkozásokat űzték. Valamennyien férfiak voltak, köztük egy özvegy. Háztartásukban – sejthetően szolgálatukban – 16 személy élt, akik közül 8 volt zsellér, 4 subinquilinus, 2 szolga és 2 szolgálólány. 15-en rendelkeztek tulajdonnal. Ezek között 6-nak volt háza, 7-nek háza és szőlője, egynek volt háza, szőlője és ezen túl állatvagyona és végül egynek volt háza és állatvagyona. Összességében tehát a honorációrok vagyoni állagát 15 ház, 38 kapás, vagyis 4,75 kh szőlő, 4 ló és egy tehén képezte. Így az összeírásban szereplő házak 0,46, illetve szőlők 1,8%-át mondhatták magukénak. A honorácior réteg vagyoni erő szerint megállapítható élvonalát 3 személy, Rostás Antal dominalis officialis (uradalmi tiszt), Homonay Antal városi adószedő, valamint Filó József orvos képviselte. Háztartásukhoz jelesül is hozzátartozott a cseléd, illetve a szolga. A réteg egészét tekintve általában elmondhatjuk, hogy az összeírás alapján megállapítható vagyoni helyzetük szerény volt és nem állt arányban azzal a fontos szereppel, amit a város életében egyébként betöltöttek.

A következő társadalmi csoportot 1 kereskedő és 77 kalmár képviselte. A városban a kereskedő Hersl Hermann volt, háztartásában 5 adózó személy élt, ezek közül az összeírás csupán fiát és a nála lakó subinquilinust emeli ki. Hatszobás házban lakott, melynek összeírók által feljegyzett bére 88 ft volt. Évi jövedelme 4500 forintra rúgott. Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy 1 kh szolgáltatásokkal terhelt szőlő közgazdasági értelemben vett tisztahaszna 14,41 ft volt, Hersl Hermann valóságos krőzusnak tűnhet, hiszen az a jövedelem, amit ő mondhatott magáénak, 312 kh szőlő tisztajövedelmének felelt meg.

A kalmárkodást űzők valamennyien férfiak voltak, köztük egy özvegyember. Háztartásukban 1 adóköteles testvér, 8 adóköteles gyermek (ebből 3 volt leány), 14 zsellér, 62 subinquilinus, 16 szolga és szolgálólány lakott. Ingatlanokkal – legalábbis is az összeírás szerint – nemigen rendelkeztek, mindössze 5-nek volt háza, 9-nek háza és szőlője, egynek háza, szőlője és szántóföldje. Igaz viszont, hogy egy esetben (Tarnay János) arra is találhattunk példát, hogy saját szőlei mellett, zálogbirtokként kezelésében tartott nemesi jogállású szőlőkön is gazdálkodott. Egy személy esetében pedig 4 lóból álló állatvagyont mutat ki összeírásunk. Annál jelentősebb volt az az érték, amivel áruban és a kezükön levő tőkében rendelkeztek. Átlagjövedelmük 96,7 ft volt, ami megintcsak szőlőben gondolkodva, 6,7 kh szolgáltatásokkal terhelt szőlő tisztajövedelmének felelt meg. A valóságban persze 200, 300, 600, 800, 1200, sőt 1400 forintos jövedelemmel rendelkező kalmárok is voltak. A leggazdagabb közöttük Fajts István volt, akinek 1200 forintos évi jövedelme, a városban nagy háza, mindezen túl 14 kh szőlője és kerekszámban 1 hold szántója is volt.

A városban ügyködő kalmárok az összeírás szerint egyébként harmad- és negyedosztályúak voltak. A harmadik osztályba 5-en tartoztak, jövedelmük, szélső értékek szerint, 300 és 1400 ft között mozgott. A negyedik osztályban 71-en voltak. Jövedelmük, ismét csak szélső értékeket véve figyelembe, 200 és 800 ft között váltakozott.

A kalmárok egészében módos, vagyonos rétegét alkották a városnak. Világosan utal erre a jövedelmek többsége, valamint a házakban élő, fentebb már számbavett nagyszámú zsellér, subinquilinus és szolga.

A fent említett 531 iparoson kívül, akik az ipar jellemzése során már ismertetett szakmákban és iparágakban dolgoztak, iparűzésből még két személy élt, egy malom- és egy serfőzde-árendátor. Az előbbi árenda címén 325 pozsonyi mérőt, azaz 152 q gabonát fizetett a malom használatáért, míg a másiknak évi bérleti díja 440 forintra ment, ami 30,53 kh szolgáltatásokkal terhelt szőlő tiszta jövedelmével volt egyenlő. Ingatlan vagyonukat 800 négyszögöl szőlő, az összeírásban kimutatott ingóságot 2 ló és 1 tehén jelentette. Háztartásukban 2 subinquilinus, 1 szolga és 2 cselédlány volt. Bár a kezükön levő ingatlan szerény volt, a bérleti tételek alapján feltételezhető jövedelmük jelentős lehetett.

Az 531 iparos sorában, akik közül 13 volt özvegy, 126-nak nem, 405-nek viszont volt ingatlana. Ez utóbbiak között 221-nek volt háza, 137-nek háza és szőlője, 1-nek háza, szőlője és szántója, 1-nek háza és szántója, 10-nek háza, szőlője és állatvagyonban feltüntetett ingósága, 19-nek háza és állatvagyona és 16-nak szőlőbirtoka. Mindez együttesen – csupán az ingatlanokat tekintve – 389 házat, 6,99 p. mérő, azaz 2,62 kh szántóföldet és 562 kapás, tehát 70,35 kh szőlőt jelentett. Így a város házainak 20,29%-a, a szántók 0,71, a szőlők 26,83%-a volt iparosok kezén.

Amennyiben iparosaink között az ingatlanbirtoklás mentén húznánk határvonalat, úgy azt az iparosok egynegyede táján húzhatnánk meg, minthogy 23,72% volt az a csoport, melynek az összeírás szerint nem volt ingatlana. A dolog természetéből következően azonban iparosaink nem csupán és nem is elsősorban az ingatlanhoz való viszony, hanem más, ennél fontosabb tényezők alapján különböztek egymástól.

Így pl. a mesterség folytatásával, azaz az ipari termelésben eltöltött idő alapján. „Integro anno", illetve „continuo", vagyis egész éven át folyamatosan 477 mester dolgozott. „Medio anno" vagy „per medium anni", tehát fél éven át négyen (két szabó és két szűcs), „duobus mensibus", illetve két hónapot egy iparos (egy szűcs) dolgozott. Ezenkívül „transitorie", időszakosan 7, akik mesterségükre nézve tímárok, takácsok, szűcsök, vargák voltak.

Lényegesebb volt ennél az a különbség, amely az általuk alkalmazott idegen munkaerő alapján bontotta csoportokra őket. Az összeírás szerint 268 iparos (48,58%) volt, aki műhelyében nem alkalmazott idegen munkaerőt. Egy alkalmazottal senki sem dolgozott. Két alkalmazottat 152, az iparosok 28,6%-a foglalkoztatott. Három alkalmazott 48-nál, az iparosok 9,03%-ánál volt. Négy alkalmazottat 25-nél (4,7%) találunk. Öt alkalmazottja 8-nak (1,5%), 6 alkalmazottja 7-nek (1,3%) volt, 24 alkalmazottja pedig 23-nak, az iparűzők 4,33%-ának volt. Az egy iparosra eső alkalmazottak átlagos száma tehát 2 fő volt.

Ha tehát az alkalmazottak mennyisége alapján próbálunk a város iparos társadalmának rétegződésére következtetéseket levonni, úgy azt állapíthatjuk meg, hogy a felső réteget azok alkották, akiknek szolgálatában 5, illetve ennél több alkalmazott állott. Ilyen Gyöngyösön összesen 38 volt. Középütt azok állottak, akiknél az alkalmazottak száma 2 és 5 között mozgott, ezek 73-an voltak. Az iparosság alsó csoportját pedig azok alkották, akik 2–2 alkalmazottat tartottak, illetve egyáltalán senkit sem tartottak. A zöm, 420 fő ebbe a kategóriába tartozott.

Még érdekesebb a kép, ha e szemle során az alkalmazottak minőségét is szemügyre vesszük. A két alkalmazottat dolgoztató mestereknél már megjelenik a sodalis, vagyis a segéd; a servus, a szolga és az ancilla, vagyis a szolgálólány. A továbbiakban pedig, ahogyan nő az alkalmazottak száma, abban az arányban nő a segédek és szolgaszemélyzet száma is. A két alkalmazottat foglalkoztatóknál 96,05–3,95% a segédek és szolgák aránya. A 3 alkalmazottat foglalkoztatóknál 68,75–31,25%, a 4 alkalmazottal dolgozóknál 52–48%, az 5 alkalmazottal dolgozóknál 62,5–37,5%, a 6 alkalmazottal dolgozóknál viszont csökkenni kezd a szolgák és szolgálólányok száma, itt a 85,7–14,3%-os arány a sodalisok javára tolódik el, a 24 alkalmazottal dolgozóknál hasonló a helyzet (86,95–13,5%).

Tekintve, hogy az alkalmazottakban a gyöngyösi ipari munkásság ősét feltételezzük, összegezésként el kell mondanunk, hogy azok száma összesen 1182 volt. Köztük 984 a sodalis, 65 a servus és 133 az ancilla. (A munkáltatók és munkavállalókra ld. a mellékelt táblázatot.)

A város leggazdagabb iparosa a 20 alkalmazottal dolgozó és inkább tőkés vállalkozónak tekinthető Rabl Károly kőművesmester volt. A legnagyobb szőlőbirtokos Staffenberger György volt, akinek 20 kapás (2,5 kh) szőlője volt. A módos iparosok lényegében a gazdag kereskedőkkel állottak egy szinten, a vagyoni erő és gazdaság síkján pedig felülmúlhatták a honoráciorokat.

A város társadalmának legnépesebb rétegét az összeírásban 1407 adózó fővel szereplő inquilinusok alkották, minthogy a colonus, tehát a jobbágy, mint társadalmi kategória, az observationes szavai szerint, „a földművesek száma és sokasága", másfelől a földszűke, vagyis a kimérhető teleknagyság miatt, teljességgel hiányzott a város társadalmi szerkezetéből. Az összeírásba felvett inquilinusok valamennyien férfiak voltak, köztük 119 özvegy. Köreikben 2074 személy élt egy kenyéren, a továbbiakban az összeírás 104 adóra kötelezett családtagot (80 fiút és 24 leányt) és 23 szolgát, illetve szolgálóleányt mutat ki.

Inquilinusaink, vagyis zselléreink sorában az összeírás adatai alapján 872-nek volt háza, 534-en voltak, akik a házon kívül más ingatlannal is rendelkeztek, illetve valamiféle számbavett vagyonuk volt. Ez utóbbiak között 405-nek volt ház- és szőlőingatlana, 4-nek jelentette ház, szőlő és szántóföld az ingatlanát, 1-nek volt háza és szántóföldje, 69-en rendelkeztek házzal, szőlővel és állatingósággal, 1-nek volt tulajdonában ház, szántó és állat, 11-en voltak ház-, szőlő-, szántó- és állatvagyon tulajdonosai, 43-nak határozta meg anyagi helyzetét ház és az állattulajdon. Egynek nem volt sem ingó, sem ingatlan vagyona.

Az inquilinusok vagyoni állagát összesen 1406 ház, a városban levő házak 73%-a, 35,3 p. mérő (13,23 kh) szántóföld, az adóköteles szántók 3,91%-a, 1116 kapás szőlő (13,95 kh), az adóköteles szőlők 5,32%-a, 6 jármosökör, 53 tehén, 2 növendékmarha, 112 ló és 12 sertés jelentette.

Körülményeikről az összeírás alapján pontosabb képet nem alkotható, annyi azonban így is világos, hogy döntő többségükben földművelésből éltek, ők jelentették a város parasztságát. Az is világosan tűnik ki, hogy a város társadalmának ez a rétege sem volt egységes. Mindenesetre tény, hogy 23 háztartásban volt servus és ancilla. Valószínűleg ezekben a szolgákat is alkalmazókban kell látni a város inquilinusainak felső rétegét. A leggazdagabb inquilinus a városban a szolgát is tartó Szántó Mihály volt, akinek az összeírás szerint 5,33 p. mérő (1,9 kh) szántó, 12 kapás (1,5 kh) szőlő és egy pár ló volt tulajdonában.

Házaik után – az összeírás tanúsága szerint – 385 forint bérleti díjat fizettek, aminek alacsony volta világosan utal rá, hogy a házak eléggé szerény kis hajlékok, illetve viskók lehettek. Ezen felül dikális adót is fizettek, ennek összege azonban az összeírásból nem derül ki.

A társadalom összeírásunk alapján „megfogható" alsó fokát a subinquilinusok, az ún. házatlan zsellérek képezték. Számuk az összeírás szerint Gyöngyösön 294 volt, az összeírtak, soraikban 14 özvegyemberrel valamennyien férfiak voltak. Háztartásukban összesen két fiú és két lány volt adóköteles. Három háztartásban egy-egy szolgálólány is volt. Saját háza az összeírás szerint egynek sem volt. Ingatlannal, illetve valamelyes ingó vagyonnal mindössze 27-en rendelkeztek. Köztük 23-nak volt szőlője, egynek szőlője és állatvagyona és háromnak állatokban feljegyzett ingósága. A kezükön levő vagyonállag 44 kapás (5,5 kh) szőlő, 1 tehén, 2 ló, 1 sertés volt. A legtehetősebb köztük Koller János és Driska István volt. Kollernek 3 kapás (600 négyszögöl) szőlője és egy disznója volt, Driskának pedig 4 kapás (800 négyszögöl) szőlőföldje.

Mint az összeírásból egyértelműen derül ki, a városban ez a réteg jelentette a városi szegénységet, a Földnélküli Jánosok és a Nincstelen Péterek világát. Feltételezésünk szerint többségükben földművelő életformában élhettek, napszámmal, alkalmi és idénymunkával keresték kenyerüket. Valószínű, hogy részint köztük kell keresni az országos hírnévnek örvendő gyöngyösi kapás elődjét.

Végezetül 186 olyan férfit, köztük 10 özvegyet találunk, akinek az összeírás alapján se társadalmi státusa, se foglalkozása nem volt megállapítható. Háztartásukban, rajtuk kívül, nem élt más adóra kötelezett személy. Valamennyien rendelkeztek ingatlannal. 153-nak volt háza, 26-nak háza és szőlője, 1-nek háza, szőlője és állatvagyona, 3-nak háza és állata, 3-nak pusztán szőlője. Tulajdonukban összesen 183 ház, a városban található házak 9,54%-a, 112 kapás (14 kh) szőlő, a szőlők 5,34%-a, 4 tehén, 6 ló és 4 sertés volt. Az idézett adatokból úgy tetszik, hogy legalábbis részben földművesek lehettek, pontosabban szőlőműveléssel foglalkozhattak. A fentiekben felsorolt vagyoni állag alapján egy részük az inquilinusok sorait gyarapíthatta. A vagyoni viszonyok alapján listavezető köztük Tokay Balázs és Komendó János volt, akik közül az előbbi 14 kapás (1,75 kh), a másik 8 kapás (1,00 kh) szőlőjét szabadon birtokolta.[15]

Vizsgálódásaink végére érve nem tehetünk pontot anélkül, hogy a legfontosabb és a legközvetlenebb következtetéseket és tanulságokat le ne vonnánk. Így mindenekelőtt magát a forrást értékelve, nem hallgathatjuk el, hogy csupán az összeírásra támaszkodva nem rajzolható teljes értékű gazdaság- és társadalomtörténeti kép, annál is inkább, mert az általunk használt forrás – mint említettük – ún. „probatica", azaz próbafelvétel volt, és így az összeírók tapasztalatlanságából eredő fogyatékosságoktól sem mentes. Céljából és jellegéből következően ugyanis az összeírásba nem kerültek bele nemesek és más nem adózók vagyoni és egyéb viszonyai. E fogyatékosságai folytán pl. arra sem lehet alkalmas, hogy segítségével rekonstruálható legyen a településhatár pontos kiterjedése, művelési ágak szerinti megoszlása és számos más olyan fontos tény és tényező, aminek ismerete nélkül a gazdaság- és a társadalomtörténet kutatója jóformán mozdulni sem tud. Az összeírásból elsősorban az adózók viszonyai ismerhetők meg. Azonban e tekintetben sem teljesen mentes a hiányoktól. Adózók vonatkozásában csak a férfiakra terjed ki, és nem tünteti fel az özvegyasszonyokat. Demográfiai szempontból fogyatékossága még, hogy az egy háztartásban csak a 18. és 60. életév közötti adóköteles személyeket mutatja ki. Segítségével nem tisztázható a lakott terület nagysága, az ott található háztáji telkek megoszlása és azok értéke, használata, se hozama. Ugyanakkor azonban értékes és a további kutatások alapjául szolgáló adatokat nyújt az ipar esetében az egyre differenciálódó munkamegosztásról, a kis- és nagykereskedelemről, az értékesítés körülményeiről, valamint az ár- és bérviszonyokról, az adózók anyagi erejéről, társadalmi megoszlásáról. A rájuk háruló terheket azonban nem részletezi.

Ami már most Gyöngyös – összeírásunkból megismerhető – gazdasági viszonyait illeti, azt mondhatjuk, hogy a várost 1828 táján pezsgő gazdasági élet jellemezte. A mezőgazdaság döntő eleme a tradíciókat sem nélkülöző szőlőművelés volt. A szántóföldi termelésre viszont a föld szűke nyomta rá a bélyegét. A kedvező földrajzi fekvés, valamint a „királyi kereskedelmi út" közelsége jótékony hatást gyakorolt a város kereskedelmére és iparára. A társadalom összeírásunk segítségével megeleveníthető része jól tükrözi azt az alapot, mely létének bázisa volt. Jellegzetessége a városnak, hogy nem volt

[15] Ld. 12. sz. jegyzetnél idézett helyet.

jobbágysága, viszont népes és erős kereskedő és iparos rétege volt, melyből hovatovább kiváltak a város életében egyre nagyobb szerepre emelkedő és már tőkésként jellemezhető vállalkozók. Mellettük már formálódik az a társadalmi csoport is, amelyet az ipari munkásság ősének lehet tekinteni. Végül már az összeírás tükrében is nagy sokaságként jelent meg a kutató előtt az a szegényparaszttömeg, amelynek megoldatlan kérdései már ekkor sem lehettek jelentéktelenek, de felszínre csak a századforduló táján kerültek.*

1. TÁBLÁZAT

47 ház helyiségeinek megoszlása az összeírás adatai szerint

1.	1 szoba + 1 konyhás házak száma	7
2.	1 szoba + 1 kamrás házak száma	1
3.	1 szoba + 1 konyha + 1 kamrás házak	3
4.	1 szoba + 1 pince + 1 boltos házak	1
5.	2 szoba + 1 konyhás házak	5
6.	2 szoba + 2 konyhás házak	3
7.	2 szoba + 2 konyha + 1 kamrás házak	1
8.	2 szoba + 1 konyha + 1 pincés házak	2
9.	2 szoba + 1 pince + 1 boltos házak	1
10.	2 szoba + 1 kocsma + 1 vermes házak	1
11.	3 szoba + 1 konyhás házak	1
12.	3 szoba + 1konyha + 1 kamrás házak	1
13.	3 szoba + 2 konyha + 1 boltos házak	1
14.	4 szoba + 1 konyhás házak	1
15.	4 szoba + 2 konyhás házak	3
16.	4 szoba + 2 konyha + 2 kamrás házak	1
17.	4 szoba + 3 kamrás házak	1
18.	4 szoba + 2 konyha + 1 pincés házak	1
19.	4 szoba + 2 konyha + 1 pince + 1 boltos házak	1
20.	5 szoba + 2 konyhás házak	1
21.	5 szoba + 1 pincés házak	1
22.	6 szoba + 3 konyhás házak	1
23.	6 szoba + 3 kamrás házak	1
24.	6 szoba + 2 pincés házak	1
25.	6 szoba + 1 pince + 4 boltos házak	1
26.	6 szoba + 1 konyha + 2 kamra + 1 pincés házak	1
27.	6 szoba + 3 konyha + 2 kamra + 1 pincés házak	1
28.	8 szoba + 2 konyha + 1 kamra + 1 pince + 1 vermes házak	1
29.	9 szoba + 1 konyha + 1 pincés házak	1
30.	10 szoba + 4 konyha + 1 bolt + 1 pincés házak	1
31.	A házak száma összesen	47
32.	A szobák száma összesen	122
33.	A konyhák száma összesen	37
34.	A boltok száma összesen	9
35.	A kocsmák száma összesen	1
36.	A kamrák száma összesen	17
37.	A pincék száma összesen	14
38.	A vermek száma összesen	2
39.	A helyiségek száma összesen	202

*Mulaszthatatlan kötelességem, hogy mindazoknak, akik a kutatásban és munkám megírásában segítséget nyújtottak, köszönetet mondjak. Így dr. Soós Imre nyug. megyei levéltári igazgatónak, Iványi Sándor főegyházmegyei könyvtárvezetőnek, Bohony Nándor főiskolai tanársegédnek, nem utolsósorban dr. Kávássy Sándor kandidátus, főiskolai docensnek.

2. TÁBLÁZAT

Munkáltatók, az általuk foglalkoztatottak és ezek megoszlása Gyöngyös iparában 1828-ban

1.	Az üzemek, illetve műhelyek száma	531
2.	Idegen munkaerőt nem alkalmaz	268
3.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	48,58
4.	Idegen munkaerőt alkalmaz	263
5.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	51,42
6.	Az üzemek, illetve műhelyek alkalmazottainak összlétszáma	1182
7.	1 alkalmazottal dolgozik	–
8.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	–
9.	Alkalmazottak száma	
	Sodalis	–
	Servus (szolga)	–
	Ancilla (szolgálólány)	–
10.	Alkalmazottak összesen	–
11.	Az alkalmazottak %-ában	–
12.	2 alkalmazottal dolgozik	152
13.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	28,62
14.	Alkalmazottak száma	
	Sodalis	292
	Servus (szolga)	2
	Ancilla (szolgálólány)	10
15.	Alkalmazottak összesen	304
16.	Az alkalmazottak %-ában	25,71
17.	3 alkalmazottal dolgozik	48
18.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	9,03
19.	Alkalmazottak száma	
	Sodalis	99
	Servus (szolga)	12
	Ancilla (szolgálólány)	33
20.	Alkalmazottak összesen	144
21.	Az alkalmazottak %-ában	12,18
22.	4 alkalmazottal dolgozik	25
23.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	4,70
24.	Alkalmazottak száma	
	Sodalis	52
	Servus (szolga)	16
	Ancilla (szolgálólány)	32
25.	Alkalmazottak összesen	100
26.	Az alkalmazottak %-ában	8,46
27.	5 alkalmazottal dolgozik	8
28.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	1,50
29.	Alkalmazottak száma	
	Sodalis	25
	Servus (szolga)	5
	Ancilla (szolgálólány)	10
30.	Alkalmazottak összesen	40
31.	Az alkalmazottak %-ában	3,38
32.	6 alkalmazottal dolgozik	7
33.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	1,31

2. TÁBLÁZAT folyt.

34.	Alkalmazottak száma	
	Sodalis	36
	Servus (szolga)	6
	Ancilla (szolgálólány)	–
35.	Alkalmazottak összesen	42
36.	Az alkalmazottak %-ában	3,55
37.	24 alkalmazottal dolgozik	23
38.	Az üzemek, illetve műhelyek %-ában	4,33
39.	Alkalmazottak száma	
	Sodalis	480
	Servus (szolga)	24
	Ancilla (szolgálólány)	48
40.	Alkalmazottak összesen	552
41.	Az alkalmazottak %-ában	46,72
42.	Alkalmazottak összlétszáma	
	Sodalis	984
	Servus (szolga)	65
	Ancilla (szolgálólány)	133

SURÁNYI DEZSŐ

BOLGÁRKERTÉSZETEK CEGLÉDEN ÉS HATÁSUK A VÁROS ZÖLDSÉGTERMESZTÉSÉRE

1. Általános történelmi-gazdasági háttér

Az elmúlt másfél évtizedben alapvetően megváltozott a magyarság őstörténetével kapcsolatos tudományos felfogás, amit többek között elősegítettek a honfoglaló magyarok vándorlásának idejéből, így az etelközi tartózkodás korából származó, magas színvonalú mezőgazdasági termelésre utaló bizonyítékok. A honfoglaló magyarok a Kubány vidékéről részben magukkal hozták a kultúrnövényeket (torma, vöröshagyma), részben a környezetükben élő, szomszédos népektől átvették (pl. bolgárok, görögök), esetleg itt találták a Kárpát-medencében (spárga, sóska).

Mindez méreteiben, a megismert zöldségnövények táplálkozásélettani jelentőségében messze elmaradt a szántóföldi és gyümölcstermő növények mögött. A zöldségtermesztés összességében a legfiatalabb mezőgazdasági ágazat, amit biológiai és különleges történelmi körülmények lényegében meg is magyaráznak.

A XV. század elejéig csak olyan zöldségfélék termesztéséről lehet beszélni, amely fajok a Kárpát-medencében (spárga, sóska), a Földközi-tenger mellékén (sárgarépa, petrezselyem, zeller, retek, torma, vöröshagyma, káposztafélék, spenót, borsó) vagy Indiában (uborka, sárgadinnye) honosak voltak.[1] Amerika felfedezését s általában a nagy földrajzi felfedezéseket tekintve, tovább nőtt a zöldségtermő növények száma: Amerikában (paradicsom, paprika, burgonya, bab, spárgatök) és trópusi Afrikában honos (görögdinnye), valamint kevésbé fontosnak vélt mediterrán fajokkal (cékla). A XIX. század második felében válik ismertté a tojásgyümölcs (bár kelet-indiai eredetű faj), s hazai elterjesztésében épp a bolgárkertészek játszottak döntő szerepet.[2]

A növényföldrajzi adatok birtokában végső soron megállapítható, hogy biológiai, gazdasági és történelmi okok együttes hatása folytán a zöldségfélék kultiválása általában csak a fő mezőgazdasági és gyümölcstermő növények (és a szőlő) termesztését követően lendült fel. A folyamat befejezetlensége (gondoljunk arra, hogy a patisson szinte napjainkban került a termesztésbe),[3] a termelés állandónak minősíthető gondjai magyarázhatók meg ezen ágazat „fiatal" voltával (beleértve a termesztési tapasztalatokat is), a táplálkozási szokások rendkívül lassú változásával (konzervativizmusával) és a kedvezőtlen gazdasági tényezőkkel.

Az elkövetkező részben csupán az utóbbi kérdést, továbbá a zöldségtermesztő tájak kialakulásának történetét vizsgáljuk, ami feltétlen kellő magyarázatot is ad a kapitalizmus viszonyai között a zöldségtermesztés iránti fokozódó igény és a termesztés elmaradottsága közti ellentmondás létrejöttére.

Amennyiben sorra vesszük hazánk termesztő tájait, kitűnik, hogy a múlt század végén, e század elején a bolgárkertészek nagy lendületet adtak a hazai zöldségtermesztésnek. *Somos*[4] könyvében 9 termesztési körzetet írt le, melyek közül csak néhányban nem mutatható ki vagy csak nagyon kis mértékben a bolgárok hatása. Különösen kiemelkedő szerepük volt a hevesi, békés-csongrádi, cecei és

[1] Ld. bővebben *Somos A.*: Zöldségtermesztés I. k. Bp. 1961 15. l.-tól; II. k.-ben az egyes fajokra vonatkozó általános ismertetések; *Mándy Gy.*: Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink? Bp. 1971. 191–201. l.; *Kárpáti Z.–Terpó A.*: Alkalmazott növényföldrajz. Bp. 1971. 145–49. l.

[2] Mint az előbbi idézett könyvek.

[3] Még nem foglalkozott vele Somos idézett műve sem!

[4] *Somos* i. m. I. k. 31–53. l.

budapesti körzetben,[5] de közvetve bizonyítható szerepük a többi termőtájban is. Sőt, az egri püspöki kertben a XIII–XIV. században már dolgoztak török és bolgár nemzetiségű kertészek,[6] az Anjouk idejében azonban ez még kivételnek számított.

Történelmi távlat birtokában szükséges leszögezni, hogy a bolgárkertészek magyarországi tevékenységére igen nagy szüksége volt az országnak. A múlt században ugyanis a zöldségtermesztés, a konjunktúra ellenére, visszaesett; épp ezért a bolgárkertészek megjelenése a tradicionális termesztőtájakon, esetleg azokon kívül eső területeken a hazai termesztés fellendüléséhez vezetett annak ellenére is, hogy bizonyos történelmi, államközi változások ezt a folyamatot jelentős mértékben hátráltatták.

A XIX. század utolsó évtizedében a mezőgazdasági növények területe meghaladta a 17 millió kh-at, ami két évtized alatt közel 3 millió kh-dal növekedett, s feltűnő, hogy épp a kapásnövények és kisebb mértékben a szálastakarmányfélék területe emelkedett az 1890-es évekhez képest.[7] Viszonylagosan a gabonafélék vetésterülete változatlan maradt a kérdéses időszakban, az ipari növények termesztése pedig súlyos mértékű csökkenést mutat. A *Für* által vizsgált években a ténylegesen kimutatható fellendülést kedvezőtlenül befolyásolta az 1913-ban kitört bolgár–szerb, majd az egész Európát gazdasági téren is megrázkódtató I. világháború.

A magyar hatóságok felismerték az intenzív bolgárkertészkedés fontosságát: a felszerelések megvásárlását, a vezető bolgárkertész szakemberek fizetését az állam folyósította,[8] annak ellenére, hogy a sok bolgárkertész munkavállalása nagyobb méretű valutakiáramlást is okozott (30–40 millió korona).[9] Tanulságos képet mutat *Für*[10] tanulmányának egy másik adatsora, nevezetesen az ország tájegységein termelt zöldségnövények vetésterülete nagyon torz, következésképp aránytalan. Magyarország zöldségterületének 66,2%-át a káposztafélék adták, ugyanez mondható el a Duna bal (85,6%) és jobb (70,5), továbbá a Tisza jobb partja (86,3%) területéről. A termesztett fajok tekintetében a legváltozatosabb a kép Duna–Tisza közén (42,3%), ugyancsak kedvezőbb volt a helyzet Erdélyben (65,1%), a Tisza bal partján (56,6%) és a Tisza–Maros szögében (48,0%).

Az I. világháború végén megváltozott Magyarország államhatára és gazdasági helyzete, ami többek között a mezőgazdasági termelés szerkezetének gyors átalakulását is szükségessé tette. A szántóterület elenyésző részén (0,5%) folyt zöldségtermesztés, noha megnőtt a termelés volumene, és kedvező helyzet alakult ki a zöldségfélék exportálására.[11] 1923–28 között lényegesen csökkent, viszont 1928–33 között nagymértékben nőtt a zöldségfélék vetésterülete (kivétel a zöldpaprika). Impozáns a saláta területének mintegy 6-szorosra emelkedése (1923–33) vagy a paradicsom-vetésterület megsokszorozódása (257 kh-ról 9691 kh-ra 1923–38 között).

A táblázatból az is kitűnik, hogy a *Gunst* által vizsgált 15 éves időszakban a termésátlagok egyértelműen csökkentek, egy faj azonban kivételt képez – paradicsom (növekedési ráta: 158) –, a kelkáposzta, sárgarépa és petrezselyem hozamcsökkenése megközelíti a katasztrofális mértéket.[12]

Nagyon helyesen mutat rá *Gunst* az egyik okra, nevezetesen: a konjunktúra eredményezte, hogy a zöldségfélék vetésterületének egyre jelentékenyebb része helyeződött át az optimális termőhelyről a gyenge minőségű talajokra.[13] Másik ok is előtérbe kerül: a területi specializálódás. Különösen jól

[5] Uo. 36., 50., 46. és 38–39. l.

[6] Uo. 35. l.

[7] *Für L.*: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914). In: *Gunst P.–Hoffmann T.* (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Bp. 1976. 196. l.

[8] Uo., *Für L.* tanulmányának 220–21. l.

[9] *Végh K.*: Bolgárkertészet. Bp. 1916. 7. l.

[10] Ld. *Für* i. m. 220–21. l.

[11] *Gunst P.*: A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (1920–30-as években). In: *Gunst P.–Hoffmann T.* (szerk.): A magyar mezőgazdaság . . . 1976. 339. l.

[12] *Gunst P.*: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–38. Bp. 1970. 260–61. l.

[13] Uo. 262. l.

megfigyelhető ez a folyamat a Duna–Tisza közi termőtájban. Nagykőrös a 30-as években az uborka (22%), a zöldborsó (30%) és a saláta (90%) kivitelének jelentős részét adta. Az alföldi vetésterület 3,5-szerese a dunántúlinak. Ugyancsak az alföldi termesztés sajátsága, hogy a zöldségfélék nagy része kisbirtokon, esetleg közepes méretű gazdaságokban termett. Így a zöldborsó 70, a vöröshagyma 82, a főzőtök, saláta és zöldpaprika 85, a zöldbab 88, valamint a káposztafélék és a paradicsom 90%-a 100 kh-nál kisebb gazdaságokból származott.[14] Véleményünk szerint azonban a súlyos terméskiesésben nem kis szerepet játszott a kistermelő rendszer *és* a bolgárkertészetek fokozatos megszűnése a két világháború között. Ezen fajok termesztése ugyanis rendkívül nagy mértékben folyt a bolgárkertészetekben (erre a kérdésre a későbbiekben még vissza fogunk térni). Hasonlóan súlyos gondot okozott a bolgárok távozása a tradicionálisan nem zöldségtermesztő körzetekben is (pl. Cegléd), ahol azután végképp nem vagy csak alig akadt folytatója a bolgár rendszerű belterjes zöldségtermesztésnek.

A kezdeti időszakban, a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején újabb gond jelentkezett: belterjes kultúrák termesztése nagy felületen. Talán ennek megoldatlansága ad magyarázatot a sárgadinnye-termesztés határozott visszaesésére, a görögdinnye, vöröshagyma, fokhagyma és saláta kultúrák igen kis mérvű fellendülésére.[15] Ugyanakkor azonban a sárgarépa, zöldborsó, zöldbab, petrezselyem és paradicsom vetésterülete feltűnően megnőtt.

Somos[16] a következőképpen foglalja össze szakmai szempontból a bolgárkertészek tevékenységét: „Sokat lendítettek a magyarországi zöldségtermesztésen a XIX. század második felében nagy számmal hozzánk érkező bolgár zöldségkertészek. A bolgárok főleg a városok közelében telepedtek le, és ott alakították ki az öntözéses zöldségtermesztést. Nagy mesterei voltak az öntözésnek, a kettős- és köztestermesztésnek. Ők honosították meg hazánkban az ún. bolgár zöldségforgókat, az árasztó és lapátoló öntözési módszert. Sok értékes zöldségfajtát hoztak magukkal, amelyek nálunk és egész Közép-, valamint Dél-Európában elterjedtek, és sok közülük még ma is közismert."

A XIX. század közepén igen fejlett és belterjes zöldségtermesztés fejlődött ki Bulgária északi részén. Az elvándorlást két tényező segítette elő: saját kertészet létesítésére nem kaptak engedélyt,[17] és munkaerőfelesleg alakult ki.[18] A XVI–XVIII. században a több évszázados török elnyomás alaposan megváltoztatta a bolgárok étkezési szokásait, egy részük Konstantinápolyba ment, ahol a bolgárok elsajátították a termesztési módszer alapelemeit,[19] sőt, a kirajzás első állomáshelyére, Brassóba a török és görög kereskedőktől származó veteményeket hozattak.[20]

A török hatást látszik megerősíteni a török eredetű fitotechnikai kifejezések nagy száma: jasztak (melegágy), rogozka (melegágyi takaró), motika (kapa), sadiló (ültetőfa), kaval (öntözőbarázda), leha (két csatorna közti művelési terület). – Az elsajátított ismereteket továbbfejlesztették, s viszonylag rövid idő alatt szakemberfelesleg alakult ki, ezért nagy számban kerestek megélhetést a Havasalföldön, Erdélyben, Magyarországon, sőt Szlovákiában is. A múlt század közepén Vingán és Óbesnyőn sok bolgárkertész élt, s néhány év leforgása alatt eljutottak Fótra is.[21] A 70-es években Nagybecskerek, Temesvár, Arad, Nagyszeben, Torontál-Almás és Baja, sőt Esztergom határában is megjelentek a bolgárkertészek.[22]

[14] *Gunst* 1976. i. m. 340. l.

[15] *Somos* i. m. I. k. 26. l.

[16] Uo. 21–22. l.

[17] *Böcsvarov, Sz.:* Iz njakolko dumi ot isztorijata na naseto gradinarsztvo (bacskoval'k) i za uradbite na gradinite. 1969. Gradinarsztvo 11 (8): 28–31. l.

[18] *Kósa L.:* Bolgárkertész címszó. Néprajzi Lexikon. Bp. 1977. 316–20. l.

[19] *Böcsvarov* i. m. 30. l.

[20] *Böcsvarov* i. m. és *Boross M.:* Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. 1973. Ethnographia 84 (1–2): 30. l.

[21] *Boross* i. m. 30. l. és *Somos* i. m. 39. l.: a fővárosban érkező kertészek Konstantinápolyban vették a zöldségmagvakat.

[22] *Boross* i. m. 30. l. és *Kósa* i. m. 316–17. l.

Néprajzi szempontból a magyarországi bolgárkertészek tevékenységét *Boross* vizsgálta, akinek megállapításait még több esetben idézzük, s ugyancsak jelentősek *Szalva*[23] idevonatkozó közlései is. *Ecsedi* 1928-ban megjelent könyve kevés újat ad, bár a Marica-völgyi zöldségtermesztés egyes szokásai fontos leírások, különösen a Trnovo–Rusze–Kolarovgrad háromszögben folyó kertészkedés fogásainak ismeretében.[24]

Megítélésünk szerint a hazai helytörténetírás még sok fontos tárgyi bizonyítékot tudna felszínre hozni a települések körüli bolgárkertészekről. Eddig csak a következő települések bolgár rendszerű kertészeteinek történetét dolgozták fel: Budapest környéke,[24a] Tótkomlós,[25] Zagyvaapátfalva,[26] Vecsés,[27] Cegléd,[28] Kecskemét,[29] Szentes,[30] Kalocsa[31] és Gyula.[32]

2. A bolgár rendszerű kertészkedés, mint zöldségtermesztési módszer

A múlt század második felében hazánkban meghonosodott rendkívül belterjes termesztési módszer lényegét talán legjobban a *vetésforgó* elemzésével tudjuk megfogni; egyúttal azt is megjegyezzük, hogy amit ma a mezőgazdasági szakirodalom bolgár forgónak ismer, sohasem alkalmazták olyan mereven, mint az általában a forgó tényéből következne. A bolgár forgó inkább alternatívákat adott, amit rugalmasan alkalmaztak a kertészek a helyi természeti és közgazdasági tényezők figyelembe vételével.

Ebben a forgóban mégis felismerhető két rendkívül fontos törekvés: egyik, hogy a növényfajok sorrendjét a talaj pillanatnyi tápanyagellátottsága szerint állapították meg; a másik pedig, hogy a termesztők sokféle termény előállítására törekedtek. *Végh*[33] az alábbi növényfajokat említi: káposztafélék, karalábé, cékla, retek, torma, csemegekukorica, tök, uborka, sárgarépa, petrezselyem, uborka, póréhagyma, karfiol, zeller, saláta, vöröshagyma, paprika és laboda. Termesztőkörzetenként változott a zöldségtermények iránti igény, a nagyobb települések közelében a bolgárok új zöldségfajok (pl. tojásgyümölcs[34]) meghonosításával is próbálkoztak. A helyi körülmények annyira erősen hatottak rájuk, hogy a jobb megélhetés érdekében esetleg kiegészítő tevékenységet is folytattak: szántóföldi növényeket termesztettek (búza, árpa, csalamádékukorica, lucerna), sőt erdőn dolgoztak.[35]

A bolgár forgóban egy tenyészidő alatt egymást követik a különféle növények (elő-, fő- és utóvetemény), vagy bizonyos fajokat közteskent termesztenek. A talajt nagyon kiéli a nagy kihasználásra való törekvés, ezért rendkívül magas (400–800 q/kh) szervestrágya adagot használnak. Ma csak területszegény helyen érdemes kisüzemi méretekben bolgár forgót alkalmazni,[36] így a területnövekedés kb. 40%-ot ér el.[37]

[23] *Szalva P.*: A szentesi paprika. Bp. 1959. 17–31. l., ill. a bolgárkertészek hatása: 31–35. l.

[24] *Ecsedi I.*: A bolgárok ősi földművelése. 1928. Néprajzi Értesítő 20 (2): 78–85. l.

[24a] *Bölcsvarov* i. m.

[25] *Boross M.*: Tótkomlós. Ethnológiai Adattár 6354/1958.

[26] *Cseh J.*: Zagyvaapátfalva. Ethnológiai Adattár 4501/1938.

[27] *O. K.*: Az utolsó bolgárkertész – Palánták üvegfedél alatt. 1978. Monor és Vidéke 20. évf. 125. sz.

[28] *Surányi D.*: Bolgárkertészek Cegléden. 1977. Ceglédi Hírlap. 21. évf. 277. sz.

[29] *Boross M.*: A kecskeméti homoki zöldségtermelés. 1963. Néprajzi Értesítő 74 (2): 202–29. l.

[30] *Szalva* i. m. 17–40. l.

[31] *Dimitrov I.*: Bolgárkertészkedés Kalocsán. Ethnológiai Adattár. P 107/1971.

[32] *Kósa L.*: A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása. 1967. Agrártört. Szemle 9 (3–4): 496–512. l.

[33] *Végh K.* i. m. 48. l.

[34] *Szabó I.*: A konyhakerti termények okszerű termesztése. Bp. 1938. 137–38. l. és *Szalva* i. m. 21. l.

[35] *Dimitrov* i. m. P 107/1971.

[36] *Somos* i. m. 112. l.

[37] *Végh* i. m. 21. l.

Somos bemutat egy klasszikus négyszakaszos zöldséges forgót, aminek elemeit sokfelé ténylegesen alkalmazták a bolgárkertészek, ebben a forgóban a teljes naptári területkihasználást kívánták megvalósítani.[38] A városok vonzáskörében létesült kertészetek jó minőségű, piacképes árut termeltek, a mindenkori fogyasztási igényekhez, a kereslethez igazodtak a terményekkel.

Ahol nem volt hagyománya a zöldségtermesztésnek, ott a bolgár forgó alkalmazása tovább élt a felszabadulás után is, a megváltozott tulajdonviszonyok mellett. – A *Cegléd Népe* 1947. március 22-én Gámán Rózsi írását közli, ebből kitűnik, hogy az ellátási gondok enyhítésére propagálták a bolgár rendszerű kertészkedést. Az első táblában palántanövényeket, levélzöldségeket, káposztaféléket, salátát, paprikát, paradicsomot, uborkát, főzőtököt és dinyét termesztenek. A második tábla a gyökgumósok, hagymafélék és burgonya helye, a harmadik táblába bab és borsó kerül. A negyedik táblába telepítik az évelő növényeket, mint a sóskát (tormát, spárgát) és szamócát. Ehhez még egy forgóváltó sémát is közölt az említett írás.[39]

Úgy tűnik, az 1911-ben kiadott földművelésügyi miniszteri jelentésben rögzített célkitűzés megvalósult a 30-as években. „Remélni lehet, hogy idővel a bolgárkertészek helyettesíthetők lesznek magyar elemekkel. Hogy egyébként lakosságunk körében a bolgár mód szerinti zöldségtermesztés nagyobb mértékben terjedjen el és a hazai kisgazdák is megkedveljék . . . "[40]

Végh megpróbálta közgazdasági szempontból értékelni a bolgár rendszerű zöldségtermesztést. Előnyei: élelmiszerforrás, magas haszonbér (100–150 K/kh), növeli a kereseti lehetőségeket, napszámot ad (foglalkoztatottság biztosítása), és felhasználja a szervestrágyát. Hátrányának tartja a talaj kiélését, a devizakiáramlást, a gyors kultúraváltást – ugyanis általában gyeptörésbe vetnek első évben, majd az elhagyott föld újra parlaggá válik.[41]

A Mezőgazdasági Lexikon a következőképpen foglalja össze a bolgárkertészet jellemzőit: belterjes öntözéses módszer, üzemük a fogyasztópiac közelében található, vízigényes növényeket termesztenek, általában árasztó öntözést alkalmaznak (vízpocsékoló, élőmunka-igényes), ugyanazon a területen 3–5 terményt is termelnek, igen sok szervestrágyát (400–800 q/kh) juttatnak a földbe, amit vásárolnak, nagy a kézi munkaerőigény (1–1,2 fő/kh), a vizet természetes vizekből (folyó, patak, tó), fúrt vagy ásott kutakból nyerik, szigorú vetésforgót nem alkalmaznak.[42]

Sajátságos a bolgárok hagyományos öntözési módszere. Többek között talán emiatt is írja róluk *Somos:* nagy vállalkozókedv, jó üzleti szellem,[43] hallatlan szorgalom, egyszerűség, igénytelenség, takarékosság, jó szervezőkészség és nagy gyakorlati jártasság jellemezte a bolgárkertészeket.[44]

Víznyerésre öntözőkereket használnak, ugyanis nem szeretik a kútvizet, mert hideg (visszaveti a növények fejlődését) és túl sok sót tartalmaz. A folyóvíz és forrásvíz is elég hideg, ezért tárolóban állni hagyják, s csak úgy juttatják ki a fiterákba.[45]

Kétféle öntözőkerék terjedt el körükben: a sebes folyású vízekből *dulap*pal, a lassú folyású természetes vízekből pedig *aszma dulap*pal nyerték a vizet. Csak az utóbbi terjedt el Magyarországon, e módszerrel a nem túl mély kutakból történő víznyerés is megoldható. A kerékre láncokkal vödröket erősítenek, ami a vízbe merül. Az egykarú emelőszerkezetet lovak mozgatják, az erőátvitelt egy fogaskerék biztosítja, bővebb leírását *Boross,* ill. *Dimitrov*[46] adta. Egyes szerzők szerint a Földközi-tenger mellékén több helyen is ismerték ezt a vízkiemelési módszert, így Mezopotámiában, Görögországban, Egyiptomban. A bolgárok feltétlen török közvetítéssel ismerhették meg, ahol ugyanis meg-

[38] *Somos* i. m. 112. l.
[39] *Gémán Rózsi:* Kertészeti tanácsadás. 1947. Cegléd Népe 2. évf. 12. sz.
[40] *Végh* i. m. 5. l.
[41] *Végh* i. m. 7. l.
[42] Mezőgazdasági Lexikon I. k. Bp. 1958. 148. l.
[43] „Mindig úgy ültess, hogy a termény fele a földben legyen." (Elemi károk mérséklése: a jégverés és viharkár kevésbé károsítja a földbeli növényrészeket.)
[44] *Somos* i. m. 38. l.
[45] *Végh* i. m. 9. l.
[46] *Boross* 1973. i. m. 35–37. l. és *Dimitrov* P 107/1971.

jelentek a török hódítók, a megszállott területeken rövid idő után alkalmazták azt. *Evlia Cselebi* ekként tudósít az esztergomi „bámulatos vízhajtó gép"-ről, aminek mérete az utazót is lenyűgözte. A vízemelő kerék neve törökül *csárkhi má.*[47]

„... a Dunából jövő egészséges víz számára kerek vízmedence van. Ebben a medencében különféle *hengerkerekek* találhatók, melyeknek minden eszközük, így a kerék is vastag tölgy-, cser- és égerfából van, és egészen *a Dunában állnak.* Eme *hengerkerekeknél magasabban* egy *tölgyfából* készült, *kocsikerék nagyságú hengerkerék van, melynek kereke körös-körül a szélén lyukas* és így a *vizet beeresztő ötven darab kis láda van rajta;* ez a hengerkerék azonban nincs a vízben, mint az alsó hengerkerekek... E vaskerekek szélein ágyúgolyó formájú, negyven-ötven darab kerek vasgolyó van: ezen eszközök- és kerekekkel *a különféle hengereket a víz* erővel *mozgásba hozza,* és a keréken levő *golyók a Dunába csapódva, a Duna vizét* erővel a *vascsövekbe hajtják,* és míg a kerekek forognak, ezen golyók folyton egymást követik. A *Duna vize* ily módon *fenn a belső várban levő csorgókút víztartójába ömlik...* (kiemelés tőlem, S. D.)[48]

Az öntözőkerék (természetesen a Cselebi által leírtnál jóval kisebb) készítését *Végh*[49] pontosan leírja könyvében. Annyira precíz eligazítás, hogy ebből a magyar kertészek is elkészíthették a kerekes vízemelő berendezést. A költségszámítások szerint egy bolgárkerék a 10-es években 252 K 46 f-be került.[50] Különböző víznyerési lehetőségek mellett használták a bolgárkereket. Így a vödrös bolgárkerék a földfelszín fölé emeli a kútvizet 5–6 literes vödrökkel; a földfelszín fölött épített bolgárkerék és a süllyesztett bolgárkerék folyóvízből emeli ki a vizet.[51] *Révész* (1915) számításaira támaszkodva *Végh* ismerteti a különböző öntözési módok (idényre vonatkozó) költségeit, ami vitathatatlanná teszi a kerekes vízemelés gazdaságosságát, hisz csak 12 m távolságra kannával történő vízszállítás és öntözés is 9-szer annyiba kerül, mint a bolgárkerékkel végzett vízkivétel. Ez magyarázza meg, hogy ahol csak a 20-as évek végén jelentek meg a bolgárkertészek, miért inkább a benzinmotoros vízkivételt alkalmazták a hagyományos lóvontatású aszma dulap helyett.[52]

A vízkivételi helytől tömörített oldalú csatornában (kötött talajon), fa- vagy betonvályúban (homok-, laza talajon) vezetik el a vizet a földekre.[53] Az öntözőcsatornára merőlegesen a talajfelszín fölé emelt kisméretű öntözőcsatornákat készítenek. Kevésbé egyenletes felszínű területen és laza talajon 5 m-re, jó lejtés és megfelelő talajviszonyok esetén 8–10 m-re helyezkednek el az öntözőcsatornák. Az öntözőcsatornából kerül a víz az öntözőágyásokba, amelyeket vízválasztó bakháttal határolnak körül. Az öntözőágyások az öntözőcsatornák mellett jobbra és balra helyezkednek el. A hosszuk a csatornák fele távolságának felel meg, szélességük 1,5 m. Egy ágy területe 5–10 m^2. Az öntözőágyások egész felületét vízzel borítják, eredményes öntözéshez egyenletes talajfelszín kialakítása szükséges. Az ágyások kiképzése igen sok kézi munkát kíván, a bakhát készítése különösen nehéz munka. A felső 8–10 cm-es réteg egy idény alatt – állandó lazítás nélkül – teljesen összetömörül, vagyis levegőtlenné válik. 50–100 mm öntözési normát lehet kijuttatni; ha rövid barázdás öntözést alkalmaznak, kevesebb vizet igényel. Komoly hátránya ennek az öntözési módnak, hogy a lófogatos vagy gépi művelés lehetetlen.[54]

A bolgár öntözési módszer nem víztakarékos, a talaj levegőzöttsége, a felső réteg „elszigetelése" csak állandó kézi talajműveléssel oldható meg, amit a gyors gyomosodás is nagyon szükségessé tesz.[55]

[47] *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. ford. Karácson I. MTA, Bp. 1904. 276. l.

[48] Uo. 276–77. l.

[49] *Végh* i. m. 22–36. l.

[50] Uo. 38. l., továbbá *Szalva* i. m. 24. l.

[51] *Végh* i. m. 40–42. l.

[52] Uo. 43. l.

[53] Uo. 10–15. l.

[54] Mezőgazdasági Lexikon I. k. 147–48. l.; *Somos* i. m. 204. l. és *Boross* 1973. i. m. 37–39. l.

[55] Szalva idézi a következő hasznos tanácsot: Kapálj fiam, csak ne öntözz! (*Szalva* i. m. 26. l.)

A *melegágy*készítés fogásait is a törököktől tanulták meg, de Magyarországon a bolgárok a helyi szokásokat is figyelembe vették. Legkevésbé épp a melegágy készítésében és a paránta előállításában szakítottak a bolgárok a hagyományokkal. Eleinte ugyanis nem használtak melegágyi keretet és üvegablakokat, de ez mégis általánossá vált a századforduló idején, pl. Szentesen már csak az üvegablak alatti palántanevelést alkalmazták.[56] *Szalva* és *Boross* trágyakezelési és melegágy-készítési leírása különbözik, ami egyáltalán nem meglepő, sőt inkább a bolgárkertészek rugalmas termelési módszereit jelzi: rövid idő alatt alkalmazkodtak a helyi adottságokhoz. Ló- és marhatrágyát használtak általában, a talpfűtést lótrágyával oldották meg, és előszeretettel juttattak a növények alá komposztot.[56a] Trágyakezelésük precíz, alaposan megforgatták a trágyát, s teljesen érett (nem szálas) állapotban használták fel; a komposztálásra hasonló alaposság jellemző.[57]

A melegágyi telepeket egyszerű kerítéssel (nád, léc, tüskés ág) vették körül, az ágyásokba előcsíráztatott magot vetettek. A magot a trágyadomb tövében, esetleg az ágy alatt, tűz közelében – a melegen – csíráztatták.[57a] Melegágyban nevelték a paprika, paradicsom, karfiol, tojásgyümölcs, retek és karalábé növényeket, s hidegágyban készítettek kései káposzta és vöröshagyma palántákat.[58] *Szabó*[59] összegezi a bolgár palántanevelési technikát. „A bolgárkertészek paránta-nevelési eljárása igen egyszerű. A kert védett helyén langyos ágyat készítenek, deszkakeret helyett a földet erősen felhúzzák, s az ablakokat csak addig tartják a palántákon, míg azok az első levelüket ki nem hozták. Azután az ablakok a másik ágyra kerülnek. A palánták takarása szalmatakaróval, gyékénnyel stb.-vel történik."

Eszközanyaguk ugyancsak tartalmaz török elemeket, ettől függetlenül jól beilleszkedtek a bolgár zöldségtermesztők mindennapos tevékenységébe; ügyes eszközök, bár a csekély számú munkaeszköz bizonyos értelemben a bolgárkertészek szegény(es)ségét is sugallja.[60] *Végh* egyáltalán nem foglalkozik a bolgárok művelési eszközeivel, pontos leírásukat *Boross*[61] adta. A nagykapa neve *motika,* ezzel lazították az öntöző árkokat; a növények közti talajt *csapá*val (káposztafélék, paprika) vagy *kalisztirijá*val (hagyma, saláta) lazították fel. Az ásót nem használták, ásás helyett szántottak, a hantokat kétágú kapával, *dikel*lel egyengették el, a melegágy földjének és fiterák elsimítására *grapát* használtak. Ültetőfájuk a *sadiló*; a hagymát különböző hosszúságú *silóval* emelték ki, a *koszer* kacor alakú eszköz. A melegágyak kialakítása még fagyos időben kezdődik, a fagyos földet *kirká*val (csákánnyal) vágták ki. A termények szállítására hátikosarat, szedőkast készítettek fűzfából, ezt saját gyűjtésből és más közlésből is ismerjük.[62]

A bolgárkertészek megjelenése a hazai zöldségtermesztők között *szélesítette a zöldségfélék választékát, új zöldségművelési fogásokat tett ismertté,* de ez kölcsönösnek tekinthető. Elterjedt nálunk az étkezési paprika termesztése és nagyobb méretű fogyasztása, *Szalva* tíz fajtát sorol fel, *Boross* pedig hármat (Kalinkói, Polonski piper, Bamija), viszont átvették a hozott fajtáknál jobb magyar fajtákat, az itthoniakat is (Cecei, Kalocsai, Bajai, Kosszarvú stb.).[63] Magukkal hozták az almaparadicsomot, amit azonban a jobb Kecskeméti és Fóti fajtákkal cserélték fel. A bolgárok nálunk ismerkedtek meg a kelkáposzta, petrezselyem, cékla, karfiol, karalábé, sóska, spenót és zeller termesztésével, ugyanakkor meghonosították a tojásgyümölcs termesztését.[64]

A gazdálkodás céljára földet béreltek, a terület nagysága a rendelkezésre álló pénzmennyiségtől függött. 5–10 kh-on már gazdaságosan tudtak termelni, ez a két világháború között 40–60 kh-ra

[56] *Boross* 1973. i. m. 43. l. és *Szalva* i. m. 23. l.
[56a] *Boross* uo. és *Szalva* uo.
[57] *Boross* 1973. i. m. 44. l. és *Szalva* i. m. 23. l.
[57a] *Boross* uo. és *Szalva* uo.
[58] *Boross* uo. 44. l.
[59] *Szabó* i. m. 55. l.
[60] *Boross* i. m. 42. l.
[61] *Boross* i. m. 40–43. l.
[62] *Boross* i. m. 42. l. és *Szalva* i. m. 29. l.
[63] *Boross* i. m. 46–47. l. és *Szalva* i. m. 21–22. l.
[64] *Boross* i. m. 47. l.

növekedett.[65] Ennek részben anyagi (tőkeképzés), részben társadalmi (társulásos rendszer) okai voltak. Szinte ugyanerre az időre esik a bérleti rendszer megszűnése; a hajdani bérlők tulajdonjogot szereztek, saját földjükön újszerűen – okszerűen és szakszerűen – kezdtek gazdálkodni. A magyar társadalomba való beilleszkedést a letelepedés, családalapítás is elősegítette. A korábbi gazdálkodási feltételek nem hatottak kényszerítőleg a forgó alkalmazására, a kötött helyen való termelés döntő fordulatot hozott.

A terület harmadán búzát, árpát, csalamádét vetettek, s következő évben a szántóföldi kultúrák vándoroltak tovább; a kalocsai bolgárkertészetben már ugyanezt gyűjtötte fel az egyik néprajzi pályázat írója.[66]

A szövetkezeti társulás elemeit lehet felfedezni a kertészeti üzemekben. *Dram*-ra szerződtek a vezető szakemberek és havibérre a kisegítő munkások. a magasabb százalékban érdekelt munkások pénzt hoztak a vállalkozásba (mint részvényesek), a kisegítő munkákra csak heti, havi vagy idénybért fizettek. A pénzkezelés megkönnyítésére különleges rováspálcákat használtak, minden munkásnak a *robosán* jelölték a beadott és kivett pénzösszeget. Az elszámolás eleinte szept. 15-én, majd az első fagyok idején történt. Az osztozkodás nagyon tisztességes formában folyt le, így a legritkább esetben támadtak a bérletesek között peres ügyek.[67]

Végezetül röviden szükséges foglalkozni a bolgár rendszerű gazdálkodás jövedelmezőségének kérdésével. Korabeli üzemgazdasági számítások szerint 3 kh területű kertészet létesítése, üzemeltetése 4652 korona költséget igényel, vagyis 10 kh-nyi zöldségeskert esetében megközelíti a 16 ezer koronát. A bolgárkertészkedés rentabilitását az egyik modell jól bizonyítja: 1 kh paprika bruttó termelési értéke 7457 korona (paprikabogyónként egységesen 1 fillérrel számolva), ennek termelési költsége 837 K, a nettó jövedelem 6620 K.[68] 10 kh-nyi területen folyó gazdálkodás költségeit (ha volt induló hitel vagy saját tőke), már 2,34 kh paprika tiszta jövedelme megtérítette.

3. A bolgárkertészetek működése Cegléden

a) Cegléd ökológiai, történelmi-közgazdasági jellemzése

A város a *Duna–Tisza közi hátság* két részének határán helyezkedik el. A *Vecsés–Pilis–Cegléd környéki homoklepel* területén félig kötött homoktalajok találhatók, hosszanti vízlevezető láposokkal és zárt mélyedésekkel. Északi határa a Gödöllő–Monori-dombság déli lábánál húzódó mélyedés, illetve a Gerje laposa. Nagykőrös–Törtel vonalától keletre a felszínt a Kőrös-ér menti és Kocsér környéki nagy szikesek teszik változatosabbá. A Cegléd–Csemő-pusztai homokbuckás részen változatos a talaj: nyers homok, máshol kötöttebb homok, a mély fekvésű laposokban réti agyag és szikes a felszín.

A *Cegléd–Abonyi-síkság* a Gerje laposától északra, a Gödöllő–Monori-dombság délkeleti végénél a Perje vízgyűjtője mentén a Tiszáig húzódik. Parti dűnesor zárja el a Tápió–Zagyva lapályától. A felszín rendkívül egyenletes, sima; csernozjom, réti csernozjom és kisebb foltokban réti talajok borítják. Abony környékét régi morotvák hálózata és a parti dűnék jellemzik.[69]

A Duna–Tisza közi hátság fajlagos vízlefolyása 1 lit/sec. km^2.[70] A hátság vízben szegény, a területen csak a Gerje-patak és a hajdani Kőrös-ér természetes vízfolyás. A Gerje–Perje-főcsatorna vízfolyásba ásott. A *Gerje* a Cserhát legdélibb nyúlványaiból ered, a forráshely 134 m-rel van a tengerszint felett. A Gerje–Perje rendszer teljes vízgyűjtő területe 904 km^2, ebből a Gerje-pataké

[65] Uo. 32. l.
[66] Uo. 47. l. és *Ivanov* P 107/1971.
[67] *Boross* i. m. 33–34. l.
[68] *Végh* i. m. 54–56. l. és 69. l.
[69] A dunai Alföld. (Szerk.) *Marosi S.–Szilárd J.* Bp. 1967. 219. l.
[70] Uo. 225. l.

külön 261 km². A rendszer által szállított összes vízmennyiség 4–15 millió m³ között ingadozik, a patak medre Pilisnél 50 cm-es vízmagasságot bír el, Ceglédnél már 210 cm-t. A 27. kilométernél találkozik a Gerje-mellékkel, a Dánszentmiklós közelében eredő kis vízfolyás 22 km-es hosszúságú. Tápiószentmárton közelében az út mellett ered a Perje-felső, kb. 20 km hosszú, melyet Cifrakertnél újabb csatorna bővít, innen *Perje*-főcsatorna a neve. Régen ezt nevezték Krakó-főcsatornának. Vízgyűjtője 280 km², hossza pedig 26 km. Tószeg alatt egyesül a Gerje és a Perje, innen még 8,2 km után éri el az érpár a Tiszát.

A 904 km-es vízgyűjtő terület nagy része mezőgazdasági művelés alatt áll, 40%-a homok, 50%-a vályog, 2%-a szík, 8%-a pedig részben vízjárásos, részben beépített terület. Zömmel szántó (75%), kisebb mértékben rét-legelő (12%), az erdő csak 4%-ot képvisel, egyéb művelési ágra mindössze 13% esik.[71]

Másik természetes vízfolyás a *Kőrös-ér*, Nagykőröstől keletre több ágból ered, a XVIII. századi erdőirtások után elveszett a víze, jelenleg 223 km a teljes hossza, s vízgyűjtője 561 km². A Tiszát Vezsenynél éri el, maximális vízszállítása 8 m³/sec, a hidrológiai jellemzőket az 1. táblázat foglalja össze, amely a Gerje–Perje rendszer adatait is tartalmazza (1. táblázat).

Cegléd környéke talajvizekben sem mondható gazdagnak, általában csak 150 lit/perc teljesítményű kutak fúrhatók.[72] Rétegvizek tekintetében más a helyzet, a legnagyobb tartalékok Vecsés–Cegléd–Kecskemét–Lakitelek–Kiskunfélegyháza irányában húzódnak. Az öntözésre alkalmas víztartó réteg alsó határa egybeesik a pleisztocén szárazföldi-folyami rétegek alsó határával. A kis sótartalmú vizek 20–150 m mélységben húzódnak.[73]

A város legmagasabb pontja 105 m, legmélyebb része 95 m tengerszint feletti magasságon van, a határban 157 m-ig emelkedik a magassági csúcs. A talajvíz szintje 1–4 m között ingadozik, ami már a városban is szélsőséges vízjárást okozhat (95 és 105 m).[74]

Cegléd földrajzi pozíciója: az északi szélesség 47° 10'-e és a keleti hosszúság 19° 48'-e. A város területe megközelíti a 43 ezer kh-at (24 ezer ha).[75] Éghajlata erősen kontinentális, az átlaghőmérséklet alig 10°C-nál, az éves ingadozás 23,5°C. Csapadékszegény terület, a vegetációban alig esik több 300 mm-nél. A lehetséges párologtatás 680 mm, így a vízhiány 135 mm; mindebből levonható

1. TÁBLÁZAT

Cegléd környéki vízfolyások hidrológiai jellemzése

Hidrológiai jellemzők	Gerje–Perje	Körös-ér
Teljes vízgyűjtő terület, km²	904	565
Teljes hossz, km	60,5	56
LKV, cm	0	
NV, cm	170	
LKQ, m³/sec	0	
KOQ, m³/sec	0,14	
NQ 2%, m³/sec	14	8

Forrás: A dunai Alföld. (Szerk.) Marosi S.–Szilárd J. Bp. 1967. 227. l.

[71] Uo. 226. l. és *Surányi D.*: Városunk folyója, a Gerje. 1977. Ceglédi Hírlap 21. évf. 83. sz.
[72] A dunai Alföld. i. m. 230. l.
[73] Uo. 231. l.
[74] Magyar városok monográfiája X. Cegléd. (Szerk.) *Kolofont J.* Bp. 1931. 234. l.
[75] Magyar városok. (Szerk.) *Dallos F.–Szabady E.* Bp. 1966. 64. l.

2. TÁBLÁZAT
Cegléd klimatikus jellemzése (50 éves átlagok alapján)

Klimatológiai adatok	50 éves átlag
Évi átlaghőmérséklet, °C	10,2
évi ingás, °C	23,5
ingás a vegetáció idején, °C	17,3
Évi átlagos csapadékmennyiség, mm	545
vegetációban (ápr.–szept.)	313
nyugalmi időben (okt.–márc.)	232
Évi átlagos	
potenciális evapotranspiráció, mm	680
tényleges evapotranspiráció, mm	545
vízhiány, mm	135

Forrás: Magyarország éghajlati atlasza II. köt. Adattár. (Szerk.) Kakas J. Bp. 1967. 43., 125., 192., 194. és 196. l.

a következtetés, hogy szükséges (és érdemes) öntözni a mezőgazdaságilag művelt területeken (2. táblázat).[76]

Cegléd királyi birtok volt, majd a klarisszák, utánuk pedig a Vallásalapítvány gyakorolta a földesúri jogokat. A város fekete földjein terültek el a jobbágytelkek, aminek méretét 93 kisholdban (40,1 ha) állapították meg, a negyedtelkek voltak a fertályok s ezenkívül az ún. maradékföldek.[77] Az elkövetkező évszázadokban alig változtak alapvetően a birtokviszonyok, csak a résztelkek és maradékföldek mérete egyre csökkent. 1790-ben a lakosság 2/3-a a mezőgazdaságból élt,[78] 1884-ben a birtokok 2/3-a nem haladta meg a 10 kh-t, s igen sok volt a földnélküli cselédek száma. A 30 kh-nál nagyobb birtokok az összes tulajdonjogilag különálló birtoktag 5,8%-át tette ki (3. táblázat).[79]

A város környéke gabonatermelésre általában igen alkalmas. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a termésátlagok meghaladták a mindenkori országos átlagot.[80] Egyéb kultúrák közül a

3. TÁBLÁZAT
A birtokviszonyok alakulása Cegléden 1884-ben

Terület, kh	Birtokszám	%
1– 10	3302	67,7
10– 30	684	13,9
30–100	271	5,5
100 felett	14	0,29
földnélküli cselédek	617	12,6

Forrás: Magyar Városok Monográfiája X. Cegléd. (Szerk.) Kolofont J. Bp. 1931. 260. l.

[76] Magyarország éghajlatai atlasza II. k. Adattár. (Szerk.) *Kakas J.* Bp. 1967. 28., 43., 125., 192., 194. és 196. l.
[77] Magyar városok monográfiája X. Cegléd. i. m. 235–37. l.
[78] Uo. 238. l.
[79] Uo. 259. l.
[80] Uo. 265. l.

4. TÁBLÁZAT

Művelési ágak alakulása (kh-ban) 1902–1928 között Cegléden

Művelési ág	1902	%	1928	%	Index 1928/1902
Szántó	33 518	67,1	33 678	69,2	100,5
Kert	349	0,7	312	0,6	89,4
Szőlő	3 769	7,5	4 218	8,7	111,9
Rét	4 578	9,2	4 082	8,4	89,2
Legelő	3 726	7,4	2 662	5,5	71,4
Erdő	830	1,7	375	0,7	45,2
Nádas	41	0,08	26	0,05	63,4
Út, udvar	3 152	6,3	3 324	6,8	105,4
Összesen	49 963	100	48 677	100	97,4

Forrás: Magyar Városok Monográfiája X. Cegléd. (Szerk.) Kolofont J. Bp. 1931. 260. l.

burgonya az egyik legfontosabb növény, cseh és morva katonák ismertették meg termesztését a ceglédiekkel, a szabadságharc idején. A zöldségféléket nagyobb méretekben csak a 80-as években kezdték termeszteni,[81] de jelentőségük korlátozott volt. A rét- és legelőgazdálkodás sokkal jobban fellendült a századforduló idején, mint a zöldségtermesztés. A holland lapálymarha honosítása nem járt sikerrel, noha rendelkezésre álltak a jó minőségű rétek és legelők.[82]

A művelési ágak szerinti területmegoszlást a 4. táblázat mutatja be. Döntő súlya a szántóföldi növényeknek volt, amelyek területe 1902–1928 között alig változott. Visszaesést lehet tapasztalni a rét, legelő, nádas, kert és erdő területében; a XX. század első harmadában csak a szőlő (és köztes gyümölcs) művelési ága gyarapodott, s a gabona mellett fő művelési ágnak lépett elő.[83]

Cegléd határában a művelhető terület méretének növelését sokáig akadályozta a vízrendezés hiánya. Az év nagy részében a lapos részeket elöntötte a víz, komoly károkat szenvedett a Pörös, a Gerje-oldal és az Értem-lapos. A Gerje mellékágait felduzzasztották, rajta vízimalmok működtek, kb. 8 malom összesen; a vízjárás kiegyenlítését szolgálta egyben a vízduzzasztás is.[84]

A pörösi laposok és az abonyi határ belvízrendezése érdekében 1812–16-ban kiásták a Perje-csatornát, ami állandó kezelés és karbantartás nélkül eliszaposodott. 1853-ban kelt rendelet előírta a Perje és Gerje vizének lecsapolását, ennek a szervezési és működtetési munkáit a *Gerje–Perje Vízszabályozó Társulat* végezte. Az abonyi központú társulat története még nincs feldolgozva, ugyanolyan hiánya ez a helytörténetírásnak, mint a mezőgazdasági termelés történetének a feldolgozása.[85]

b) Bolgárkertészek Cegléden

Cegléd zöldségtermesztési múltja csak néhány évtizedes; ami korábban zöldségtermesztésnek minősíthető, az nem haladta meg, vagy csak alig a saját szükségletek kielégítését. *Hídvégi* írt ezekről a kiskertekről, melyek a Déli út alatt a Csutak Kálmán utca és a Mizsei út között sorakoztak, a kerteket lezárt a Várkonyi István utca. „Cegléd egyetlen városrésze, melyhez a gazdáknak nem volt jussuk. Zsellér, értelmiségi és kézműves kapott itt helyet, mind olyan ember, kinek egy talpalatnyi földje sem

[81] Uo. 261. l.
[82] Uo. 272. l.
[83] Uo. 260. l.
[84] Uo. 234. l.
[85] Uo. 234–35. l.

volt. A kimérés a XIX. század elején kezdődött, líciummal védett portáinak beépítése pedig az első világháború után."[86]

A ceglédi vizsgálatok részben kikérdezésen alapultak, ami rendkívül megnehezítette a munkát, mindössze két személy maradt Cegléden, aki bolgárkertész volt, ill. bolgárkertésznek a leszármazottja és még egy iparos, aki mint asztalos sokat dolgozott nekik (melegágyi ablakkeret készítése, javítása). Mindemellett még mások is szolgáltak néhány pontosító adattal, kiknek segítségét az előbbiekkel együtt, e helyen külön köszönöm meg.[87]

Az *adatközlők* életrajzi adatai röviden a következők. *Dimitrov Marinosz* munkavezető volt Krisztov Kosztadin és Ganev Iljics kertészetében. 1900. augusztus 15-én született Popovo Zvezdában, a család többi tagja (beleértve a 3 fiú- és 2 leánytestvért is) Trnovoban él, s nem kertészkednek. Dimitrov 1929-ben jött Magyarországra, Cegléden 1942-től él. Nálunk tanulta a kertészkedést, mégpedig Csepel-szigeten. Magyar családba nősült, egy fia van, aki már nem ért a zöldségtermesztéshez.

A Krisztov–Ganev kertészetben 1942–45 között – mint említettük – munkavezető volt, ez később a Szabadság MGTSZ területébe esett, 1948–52-ben ugyanitt kertészeti vezető, majd a Városi Tanács gyümölcs- és zöldségtermesztési agronómusa (1952–54), ezután egy évig a Vörös Csillag MGTSZ elnöke. 1956–58-ban a FÖLDSZÖV-nél a termelési szerződések bonyolítója, 1958-ban a Zrínyi MGTSZ elnöke s az összevonások után elnökhelyettese. 1961–62-ben anyagbeszerző, majd 1963–71 között a Gépállomás gondnoka, 1971 óta nyugdíjas volt, 1980-ban hunyt el.

Sziráki Péter (szül. 1931-ben), apja – *Szirakov Atanasz* – a legjelentősebb bolgárkertészet vezetője, tulajdonosa volt Cegléden. Az adatközlő édesapja 1897. január 2-án Dragonovoban született, másik három testvére ugyancsak kertészkedett rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon, Romániában és Erdélyben. 1908-ban jött 11 évesen Magyarországra, itt is maradt, testvérei visszamentek Bulgáriába. 2 évig Szegeden, 4 évig Debrecenben, ezután Törtelen (testvérével a Beretvás-birtokon), majd a Jalsoviczky-tanyán, később a Nagykátai út mellett a ref. egyháztól bérelt földön, legutoljára a Gerje-parton gazdálkodott.

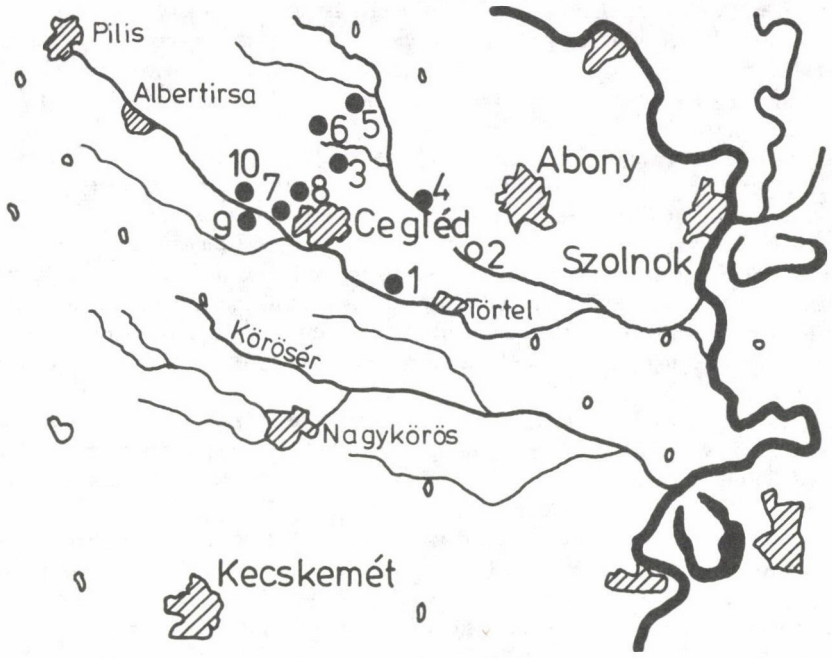
Feleségét a Beretvás-birtokon ismerte meg, egy gyermeke van, aki Cegléden él, a Járási Hivatal titkárságvezetője. A II. világháború végén tolmácsként tényked ett, 1948-ban adta fel a magánkertészetét, 1949-ben munkavezető lett a Kossuth MGTSZ-ben, onnan is ment nyugdíjba, s 1972-ben halt meg Cegléden.

Borsós János nyugdíjas. Eredeti foglalkozása asztalos, de hosszabb idő óta gazdálkodó, iparos-munkát csak mellékesen folytatott. 1893-ban született, ma múzeumi őr. Elmondása szerint igen jó kapcsolata volt a bolgárokkal, szívesen dolgoztattak vele, sohasem került sor anyagi vitákra. 1929-ben a gazdasági világválság idején tönkrement, mert igen drágán tudott faanyaghoz jutni. A válság csillapodtával áttért a földművelésre, apósától tanulta meg a kertészkedést (ő pedig a Pest megyei bolgárkertészektől), és sokat jelentett számára a bolgárok segítsége is. 1934-től télidőben melegágyi kereteket javított a kertészetnek, főként Ilievnek, Szirakovnak és Kirovnak.

A termesztés feltételei. A bolgárkertészek 1929-ben jelentek meg Cegléd környékén, vagyis viszonylag későn. Ennek okai között feltétlen számításba lehet venni az előzőekben taglalt természeti feltételeket, a termesztési tradíciókat és a demográfiai-közgazdasági tényezőket. Szirakov és Kirov tette az első kapavágást Cegléd határában, s mindkettő hosszú itteni tényked ése egy, ill. több termesztőhelyen, a munkájuk sikeres voltát bizonyítja. Ezután érkezett Ceglédre Iliev, Mokrev, Nikolov, Dimitrov és Krisztov, végül Krisztov és Ganev. A 30–40-es években átlagosan 20–30 bolgár nemzetiségű kertész dolgozott a városban.[88]

A kertészetek helyét az 1. ábra mutatja be, ahol világosan kitűnik, hogy a vízfolyásokban szegény környéken is megtalálták a természetes vízforrást, a Gerje–Perje rendszer egyes ereit, a halastavat – a szolnoki műút mellett – és néhány esetben a bővízű kutakat. Az utolsó kertészet

[86] *Hídvégi L.:* A ceglédi kertváros története. 1977. Ceglédi Hírlap 21. évf. 143. sz.
[87] Dimitrov M., Sziráki P. és Borsós J.
[88] Borsós közlése.

1. ábra. Bolgárkertészetek Cegléd határában (1929–1948)

1 – Atanasz Szirakov és testvére (Beretvás-tanya) 1929–35
2 – Atanasz Szirakov és testvére (Jalsoviczky-birtok) 1936–43
3 – Atanasz Szirakov (Ref. kántorföld, Kátai út mögött) 1943–44
4 – Atanasz Szirakov (tulajdon, Perje-part) 1946–48
5 – Nedelko Sztojcsev (Kátai út mellett, ref. egyházé) 1940–45
6 – Nikola Mokrev és Grigor Nikolov (Kátai út mellett, ref. egyházé) 1941–44
7 – Minko Iliev (Kosárhegy, ref. egyházé) 1937–42
8 – Kosztadin Krisztov és Iljics Ganev (Kosárhegy, ref. egyházé) 1942–47
9 – Todor Kirov (Justin Józseftől bérelt, Gerje-part) 1930–41
10 – Sztojan Dimitrov és Nikola Krisztov (Téglagyári gödrök) 1941–45

1948-ban bomlott fel, belőle már csak néhány reliktum értékű vízhasznosítási műtárgyat találtunk meg. Az érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy az egyik rövidéletű kertészet, a Dimitrov–Krisztov vállalkozás a téglagyári kubik gödrökből nyerte a vizet; ez is a felszabadulás után szűnt meg.[89]

A ceglédi termesztési sajátságokat a Krisztov–Ganev és Szirakov-kertészetekre vonatkozó pontos, többszörösen ellenőrzött adatok alapján mutatjuk be, a többi kertész, vagy mert rövid ideig működött, vagy annyira elzárkóztak a helybeli lakosoktól, hogy lényeges információt nem szereztünk az adatgyűjtés során, csak utalásképpen kerülnek előtérbe jelen tanulmányban.

Az itteni bolgárkertészek legtöbbje *földet bérelt,* a módosabbak, tőkeerősek 40–50 kh-at, de az esetek döntő többségében 10–15 kh-nyi földet béreltek, sőt Szirakov még ennél kevesebbre is kötött szerződést (3–5 kh). Így sem volt kevés a bérleti díj, amit főleg terményben fizettek a tulajdonosnak a bolgárok.

[89] Sziráki közlése.

A bérbeadók gazdák (Jalsoviczky, Beretvás), tisztviselők (Justin) és a református egyház (nagy politikai és gazdasági hatalmat képviselt a városban) voltak. Ha nem léptek be a tulajdonosok a bolgárok vállalkozásába, előre kikötött használati díjat fizettek a földért, amely aranykorona-értéktől függően változott, átlagosan 9 q/kh bérleti díjat fizettek folyó gabonaárban,[90] ez mintegy 150–180 P/kh-nak felel meg.

Egybehangzó vélemény, hogy a bolgárok a földhasználat dolgában is rendkívül tisztességesnek bizonyultak, peres ügyeket nem okoztak, s ami volt, az sem a bolgárok rovására írható. Borsós elmondása szerint Szirakovnak rendkívül sok kellemetlenséget okozott a református kántor, Darab Lajos. Erre Sziráki Péter nem tért ki különösebben az elbeszélgetés során, mondván apja rendkívül szangvinikus ember volt. Borsós, ki akkor a református egyház iskolaszolgájaként dolgozott, bennfentesként láthatta a problémát. Egyszer a hereföld mérete, máskor a disznó szalmás perzselése vagy épp a jogtalan komposztföld-készítés miatt fordult a bírósághoz a kötöszködős kántor. Megítélésünk szerint Darab Lajost sértette, hogy idegen bérlője van az egyházi földnek, aki ráadásul nem is a református egyház tagja.

Kevésbé megbízható információk származnak az adatközlőktől a bolgárkertészek száma tekintetében. Annyi azonban kihámozható, hogy átlagosan 6–8 bolgár dolgozott mindegyik kertészetben; kivétel csak a Szirakov-kertészet, bár méretei alapján igény lett volna nagyobb létszámra, az asszimilálódása miatt 4–5 magyar embert vett maga mellé.[91]

*Víznyerés*re sehol sem használtak bolgárkereket, helyette kutakból, halastóból vagy ciszternából öntöztek.[92] A Krakó, ill. Gerje vízét (6., 7., 8. és 9. kertészet) némileg felduzzasztották terelőlappal, és az elzárt, felesleges víz ciszternákban gyűlt össze. Több helyen alkalmazták ezt a víznyerési formát, pl. a Balaton mellett is.[93] A rossz természeti adottságok nem engedték a klasszikus öntözési-vízkivételi formák meghonosítását, s egyben a nagykőrösi (zöldség)termesztő körzet közelsége erősebb hatást gyakorolt a ceglédi zöldségesekre, az ideérkező bolgárokra, mint amilyen hatással lehettek a helybeliekre a bolgárok.[94] Az öntözés vonatkozásában két tény jelzi a bolgárok nagy alkalmazkodó képességét: zökkenőmentesen átálltak a mérsékelt vízhasználatra (kútból nyerték többnyire a vizet, a közepes és kis vízigényű zöldségeket kezdték termeszteni), és alkalmazni tudták a kőrösi kutat.

Mint az előzőekben szó esett róla, Szirakov volt az utolsó önálló bolgárkertész Cegléden (1. ábra, 4. kertészet). 1948-ig kertészkedett, elég nagy vízhozamú kútból (720 lit./perc) nyerte a vizet, amit betonvályúban vezet a ciszternába. Maradványai még ma is láthatók, akárcsak a záró szerepét betöltő, beton áteresz. Sajnos, a nád és nádtippan teljesen felverte a csatornák medrét és oldalát, alig kivehetők a körvonalak. A víztároló tónak csak a rézsűszerűen kiképzett partjai ismerhetők fel, ma ezt sem, a kutat sem használják.

Szirakov nem csupán egyféleképpen kezelt kútvizet használt a négy kertészetében, mert az előbb említetten kívül artézi kútból (Beretvás-tanya), ásott kútból (Jalsoviczky-birtok), sőt élővízből (Krakó) is nyert öntözővizet. Motorral vett vizet, bár eleinte a gravitációs vízkivételt is alkalmazta. Mindenféle vizet ciszternába gyűjtött, ülepített, közben felmelegedett a víz, csak azután juttatta ki a növényekre. Hasonló víztárolást alkalmazott Krisztov és Ganev, a kisebb hozamú Perje-mellékből rekesztették le a szükséges öntözővizet.[95] (Érdekességként megemlítem, hogy a Gerje–Perje Víztár-

[90] 8–12 q/kh között ingadozott. Dimitrov, Sziráki és Borsós egybehangzó közlése.

[91] Borsós és Sziráki közlése, továbbá *Maczelka Tibor* kiegészítő megjegyzése, aki a 40-es években köztisztviselő volt Cegléden.

[92] Az 1. ábra egyes pontjainak megfelelően: kútból (2., 3., 5., 6.), vízgyűjtő ciszternából, amely kútvíz vagy csatornavíz tározott formában (1., 7., 8.), vízfolyásból motoros szivattyúval (9.), halastó (4.) vagy kubigödör (10.) vizéből nyerték az öntözővizet.

[93] *Jeszenszky Á.*: A Balaton-vidék zöldség- és gyümölcsellátásának története. 1979. Kertgazdaság 11 (5): 86. l.

[94] Kutas öntözés. *Márkus I.*: Nagykőrös. Bp. 1979. 75–78. és 80. l.

[95] Sziráki közlése.

sulat iratai között nem találkoztam olyan adatokkal, melyek igazolták volna, hogy a bolgárok fizettek a vízhasználatért.)

A bolgárok *trágya*vásárlásairól, az alkalmazott trágyaadagokról igen értékes adatokat nyújtott Borsós János. Különösen sok szervestrágyát használt Kirov, Sztojcsev, Iliev, Krisztov és Ganev, továbbá Szirakov (650–850 q/kh). Dimitrov közli, hogy a Krisztov–Ganev kertészet részben a ceglédi huszárlaktanyából, részben a szolnoki laktanyából vásárolt sok szervestrágyát. Mások főleg a pilisi hizlaldából szerezték be a szükséges trágyamennyiséget, amelyet vasúton szállítottak Ceglédre.[96]

A bolgárok által használt trágyafeléségek tehát a következők: sertés-, marha-, ló- és baromfitrágya, mindegyik használta a komposztföldet is. Nem alkalmaztak viszont egyáltalán műtrágyát, de trágyalevet sem mindegyiket. Szirakov, mivel véglegesen Magyarországon maradt, a megtakarított pénz egy részéből állatokat vásárolt, így disznók és tehenek, továbbá 4 igavonó ökör trágyatermelése némileg csökkentette a trágyaigényt.[97] A többi bolgárkertész csak lovat tartott, esetleg kevés baromfit és sertést.[98]

Mindegyik kertészetben *melegágy*at használtak a melegigényes palánták előállítására. Csak saját célra termeltek, sőt egyes zöldségféléket palántaként vásároltak meg. Borsós János ceglédi asztalos nagyon sokat dolgozott Kirovnak, Ilievnek és Szirakovnak. Mivel a 29-es gazdasági válság tönkretette, a 30–40-es években csak hozott anyagból dolgozott. Így készített hagyományos méretű üvegkereteket, 28 × 32 cm méretű üvegsejtekből. Nagyon jól keresett vele, szívesen dolgozott nekik, megbecsülték a munkájáért; részben új melegágyi kereteket, részben javítást csináltattak Borsós Jánossal.[99]

Sziráki Péter igen precízen adta meg a melegágykészítés módszerét, amit az ügyesebb időszaki dolgozók is megtanultak náluk. A fagyos földet december közepén felcsákányozták, a kb. 30 cm-es mélyedésbe előbb akácvesszőket terítettek el, majd lótrágyával fedték le, s megtaposták. Komposztföld és erősen érett marhatrágya került rá, a trágyatalpat teljesen finomra rostált földdel fedték be. Erre került a melegágyi keret, és a kereteket rozsszalmával vagy nádhasurával árnyékolták.

Általában előcsíráztatott magot vetettek a keretek alá, amelyet szükség esetén szellőztettek, pl. ha nagyon tömör volt a trágyatalp vagy túlmelegedett, vasvillával szurkálták meg, esetleg néhány helyen karót vertek bele.

Termelési folyamat (éves menetrend, termesztett növények, eszközök). Dimitrov Marinosz mint munkavezető kellő szakismeretet szerzett Angelov kertészetében (Csepel-sziget). A Krisztov–Ganev kertészetben a következőképpen alakult a palántanevelés és magvetés menetrendje, ettől jóval egyszerűbb volt a termelési szerkezet Szirakovnál, sokkal jobban idomult a magyar szokásokhoz, mint Krisztov–Ganev vagy a többi, kisebb jelentőségű bolgárkertészet.

December közepén vetették a salátát, 20-a után melegágyba került a zöld hegyespaprika is. Január folyamán a későbbi érésű fajtákat vetik, pl. Cecei, Szentesi paprika; Gyertyaszentelő után a karalábé (Fehér prágai), kelkáposzta és karfiol magvetése történik, s még a hónap végén földbe kerülnek a paradicsommagvak is.

Márciusban a petrezselyem, sárgarépa – barna retekkel keverten, majd április elején a retek (Pilseni sörretek) és zeller szabadföldi magvetésére kerül sor. Az őszi karfiol palántáit Szt. György (május 5.) napján napfelkelte előtt vetették, s ebben az időben az őszi ültetésre szánt karalábét és kelkáposztát is elveteményezték. A babonásnak tűnő karfiol-magvetésre nem találtunk máshol adatot, de feltétlen élt a bolgárok körében ez a hiedelem, hisz ezt Dimitrov már Magyarországra érkezése előtt is ismerte, noha a családja Bulgáriában nem kertészkedett.[100]

[96] Kirov és Szirakov szinte csak Pilisen, a hizlaldában vásárolt szervestrágyát. Itt elsősorban Sziráki szerteágazó közlésére és Dimitrov elbeszélésére támaszkodtunk.

[97] Sziráki közlése.

[98] Borsós közlése.

[99] Borsós és Dimitrov egybehangzó közlése.

[100] Dimitrov közlése.

A hidegágyat egyáltalán nem alkalmazták a bolgárok, ugyanis vagy melegágyba vetették az előcsíráztatott magvakat, vagy közvetlen szabadföldbe kerültek a magvak. Ennek az lett az eredménye, hogy a ceglédi és távolabbi piacokon uborkát és dinnyét nem, ill. nagyon korlátozott mértékben termesztettek (inkább a kőrösiek hozták az uborkát és az ideérkező csányiak, dányiak termelték a dinnyét). A vöröshagymát is termesztették a bolgárok, de elsősorban dughagymáról, igaz, a két mintakertészet a saját szükségletét is megtermelte „feketemagból".

Szirakov hasonló elvek szerint dolgozott, mint a Krisztov–Ganev, ill. a többi kertészet, a keresleti viszonyok alapján elsősorban zöldpaprikát, paradicsomot, salátát, zöldhagymát, karfiolt, karalábét, gyökgumósokat termeltek. A kabakosok, hüvelyesek, burgonya, fokhagyma, tojásgyümölcs, spenót és sóska terményekkel nem jelentkeztek a bolgárok, alig keresték a ceglédi piacon, sőt a saját szükségletüket maguk is vásárlással szerezték be.

Nagyon lényeges, hogy a bolgárok bizonyos értelemben munkamegosztásban voltak a ceglédi zöldségesekkel; ez akár kimondott, akár véletlenszerű is – de létezett. Amilyen palántából nem állítottak elő kellő mennyiséget, a bolgárok a helybeliektől vették meg, ez ceglédi viszonylatban nagyon gyakori volt, nem szívesen bajlódtak a palántaneveléssel.[101]

A palánták szabadföldbe április végén, május elején kerültek, sajnos, a kései fagyoktól így is sokat szenvedtek a fiatal növények. Biztosítás híján, a ceglédi bolgárkertészetek igen nagy kockázatot vállaltak, ha március hónapban ültették ki a palántákat.

A talajművelés alapművelete a szántás. Egy pár lóval vagy ökörrel viszonylag sekély forgatást értek el; a 40-es években mindegyik bolgárkertészetben gépi szántásra tértek át, a nagygazdáktól béreltek traktort és ekét, ez sokkal jobb talajmunkát eredményezett. Megérte a gyors és hatékony munka a bolgároknak, mert a 40-es években már mindegyik bérszántással forgattatta meg a földjét.

Ha nem az egész növényállomány került ki a földből, lazító kapálást végeztek, melynek eszközei a motika, csapa, kalisztirija voltak. Ismerték a kétágú kapát is, amit kisebb átalakítással a városi (virág)kertészek is átvettek. A palántát sadilóval ültették el, a kisebb talajegyengetést grapával végezték el. Ásót nem használtak. – A melegágyi keretet nádból készített hasurával fedték, rozsszalmához ritkán jutottak, így rozsszövetből nem is nagyon készült hasura. Kisebb felületen Szirakov, Kirov és Iliev termelt kabakosokat, ehhez gyeptéglát vágtak a Gerje-parton a zöldhalmi részen, speciális eszköze a hancsika volt. – Fűzvesszőből fonták az egyfülű (garaboló), kétfülű (több méretben), háti és pelyvás kosarat; kisebb mennyiségű árut kosárban vittek a piacra, kétfülű kosarakkal pedig rakodtak.

Munkaszervezet és bérezés. A ceglédi termelési viszonyok értékeléséhez szükséges visszautalnunk az adatközlőkre vonatkozó általános leírásra, továbbá a földbérleti módozatokra. Az 1. ábra szerint a tíz kertészetben a következő tulajdonosi, ill. bérleti forma érvényesült (5. táblázat). 1929–48 között átlagosan 20–30 bolgár élt Cegléden, 1929-ben és 1948-ban csak ketten dolgoztak itt, az 1941-es esztendő a csúcs, ekkor az öt kertészetben 56 bolgár kertészkedett. 4–25 alkalmi munkást, summást vettek fel évente, ami 3 hónapos munkát jelentett. Ehhez véve a bolgárok február 1–október 15 közti idényét, az egyes kertészetekben a következő munkahónap-szám, ill. a bérelt területre jutó munkahónap esett. Az összehasonlításokból az is kitűnik, hogy részben a zöldségfajoktól, részben az egyes kertészetek lehetőségeitől függően – viszonylag nagy a ráfordítás nivellálása (2,50–7,33 hónap/kh), megközelíti az 50%-ot.

Az élőmunka-ráfordítás nem lehet az összehasonlítás egyetlen szempontja, hisz a munkaerőstabilitás jelentősen fokozza a termelési biztonságot, így sokatmondó az alkalmi munkások időszerinti részaránya az állandó kertészek számához viszonyítva. Eszerint a klasszikus értelemben bolgár szervezetű kertészetekben az alkalmi munkások száma 40% alatt mozog, de Szirakov merészen oldotta meg a munkaerőgondokat alkalmi munkások foglalkoztatásával. Könnyen tehette, mert a többi kertészet

[101] Borsós Jánostól is vásároltak palántát, főleg karalábé- és karfiolpalántát; kisebb mennyiségben pedig dughagymát, Borsós apósától. Dimitrov és Sziráki megerősítették Borsós közlésének hitelét; ugyanezt mondta Kniezsek Gézáné is.

5. TÁBLÁZAT

A ceglédi bolgárkertészetek területi és munkaszervezeti jellemzése (1929–1948)

Száma	Vállalkozó(k)	Tulajdonos	Munkások		Állandó munkás, %-ában	Terület, kh	Munka-hónap	Ráfordítás, hónap/kh
			állandó bolgár	idény magyar				
9.	Kirov	Justin	14	6– 8	15	29	140	4,83
7.	Iliev	református egyház	12	10–12	24	42	135	3,21
8.	Krisztov és Ganev	református egyház	9	16–18	40	51	127,5	2,50
6.	Mokrev és Nikolov	református egyház	13	12–15	27	36	151	4,19
5.	Sztojcsev	református egyház	15	4– 6	10	45	142,5	3,16
3.	Szirakov	református egyház	1	6– 8	71	5	29,5	5,90
10.	Dimitrov és Krisztov	református egyház	8	12–15	37	17	108,5	6,38
1.	Szirakov és testvére + Beretvás	Beretvás	1	8–10	76	8	35,5	4,47
2.	Szirakov és testvére + Jalsoviczky	Jalsoviczky	1	4– 5	61	3	22	7,33
4.	Szirakov	saját	1	5– 6	66	6	25	4,17

gazdáihoz képest sokkal közvetlenebb kapcsolata volt (a felesége révén is) a helybeliekkel, mint a többi bolgárkertésznek.

A gazdák ugyanúgy dolgoztak, mint a munkavezetők vagy piacozók (kik egyben vállalkozó társak is voltak) s más betanított munkások. Mindegyik kertészet ceglédi lányokat, asszonyokat, esetenként férfiakat fogadott fel dolgozni. Krisztov és Ganev kertészetében 5–6 szentesi férfi és 10–15 csongrádi leány dolgozott (ezek személyét illetően ezideig nem sikerült semmi közelebbit megtudni).

Robosán általában nem számoltak el a bolgárok, bár mindegyik kertészetben ismerték azt, sőt „emlékeztek rá", helyette a részesedési rendszert alkalmazták. Ehhez igen sok adattal szolgált Dimitrov Marinosz és Sziráki Péter, mindketten a többi kertészet helyzetét is ismerték, így véleményük megalapozott. Cegléden a főbb vállalkozók anyagiakkal is beléptek az üzletbe, a társulás tagjai dramban szerződtek, ennek nagysága évtől, földterülettől és tulajdonostól függően változott.

Sziráki szerint a gazda 400 dramos volt, a munkavezető valamivel kevesebbre (350 dram) szerződött. Magas az öntöző munkásoknak és a piaci árusoknak is a fizetése (350 dram), az egyszerű tagok 80–350 dram között kapták meg a részt a vállalkozásból. Dimitrov a Krisztov–Ganev kertészet munkavezetőjeként 200 dramért dolgozott, akárcsak az árusok; a (szakképzetlen) rokonok 150, az idegenek pedig csak 50 dram részesedést kaptak.

Az évközi kiadások és piaci eredmények egybevetése után derült ki, hogy egy-egy dram mennyit ér valójában. Nagyon pontos könyvelést végeztek a bolgárok, egyedül a Mokrev–Nikolov kertészetben maradt meg a rovásfás elszámolás (kicsit bizonytalan közlés, az illető azóta már meghalt). A bevételekből hét végén kivették a felmerült költségeket (adó, anyagköltség, vásárlások). Július közepén, végén már komolyabb és pontosabb számvetést végeztek; ha valami oknál fogva deficit mutatkozott, a vasárnapi bevételeket tőkének használták, kimaradt az elszámolásból, a sapkába már csak az osztható tiszta jövedelem összege került. Dimitrov ismerve a többi kertészet munkavezetőit is, egy-egy dram 5 P-nek jött nekik, vagyis az irányító-vezető szakemberek 1000 P körül kerestek, de ez tovább növekedett a részvények arányában.

Krisztov és Ganev területre állította fel a dramokat, 2 kh föld volt 1 paj, amit 400 dramra bontottak fel, így a nevezett kertészet területe alapján 25,5 pajt tett ki, s ez összesen 10 200 dram. – Nem egyenlő arányban, de minden kertészeti dolgozó végkielégítést is kapott, általában 10 kosár kelkáposztát és 30 zsák burgonyát.

Kirov, Iliev és Sztojcsev kertészete is legalább így vagy még jobban fizetett; Mokrev és Nikolov, valamint Dimitrov és Krisztov hamar elmentek Ceglédről, így a rájuk vonatkozó információk nagyon hiányosak. Szirakov gazdálkodásának eredményességét nehéz megítélni, hisz kertészete féligmeddig magánvállalkozás és egyben ún. „őstermelői" forma. Egy ideig testvére dolgozott vele és felesége, egyébként csak alkalmi munkásokat foglalkoztatott. A sok kétkezi munka feleslegessé tette saját maga számára a sok adminisztrációt, ezért fiának anyagi jellegű tájékoztatásai nagyon általánosaknak tekinthetők. Egy azonban bizonyos: hogy noha nehéz körülmények között gazdálkodott Szirakov, elég jól éltek, csak a háború tette tönkre a gazdaságát, kiesett a munkából, a felszabadulás idején pedig tolmácsként tényked ett a szovjet csapatok mellett.[102]

Árukikészítés, piacozás. A ceglédi bolgárkertészek a terményeket különböző csatornákon keresztül értékesítették, a legnagyobb termelők (Kirov, Iliev, Krisztov és Ganev, Sztojcsev) közületeknek is szállítottak, pl. honvédség (Cegléd, Szolnok, Nagykőrös), éttermek. Viszont nem alakult ki kereskedelmi kapcsolat sem a helyi konzerv- és ecetgyárral, sem a kőrösi konzervgyárral. Az áru jelentős része inkább a kofákhoz került (akiknek nem voltak magyarul beszélő árusai, rákényszerültek; a paradicsom zömét mindegyik eladta pesti kofáknak, maguk sehová sem szállították a paradicsomot); a fővárosba, különböző vidéki piacokra, városokba maguk vitték el a terményeiket. A szállításra lovaskocsit tartottak, mindegyik kertészetben 2–4 ló, esetleg ökör (farmosi piacra) csak a piacozóknak

[102] Dimitrov és Unghváry József – ceglédi faiskolás – közlése.

dolgozott. A stráfkocsit 2–3, magyarul is beszélő ember kísérte. Borsós János mesélte, hogy a bolgárokat nagyon szerették a városban, az egyes árusok, kocsisok nehezen kimondható neve helyett becenéven ismerte mindenki őket: Sanyi (Kirov árusa), Stefán (Sztojcsev kocsisa), Józsi (Mokrev árusa), Mircsu (Szirákov ugyanis termelt és árult, sokat volt a piacon).[103]

Az egyes zöldségesek általában különféle terményeket vittek a piacra, így komolyabb konkurrencia nem bontakozott ki közöttük. A ceglédi Kossuth téren árultak a zöldségesek, mindenkinek állandó helye volt, a bolgárok nem különültek el a bolgároktól, azt mutatja be a 2. ábra vázlata is. Az 1. és 2. ábra egybevetéséből kitűnik, hogy csak a Krisztov–Ganev kertészet nem árusított állandó jelleggel Cegléden, a többiek kedden, pénteken és vasárnap küldtek árut a piacra.

Szerdán Farmosra és Szolnokra, csütörtökön Tápiószelére, Tápiógyörgyére, szombaton pedig Farmosra, Kecskemétre jártak. Általában minden nap megjelentek a kertészetekben a pesti és szolnoki kofák, ha pedig nem, akkor hétfő–péntek között gumikerekű kocsik szállították a terményeket Pestre és Üllőre. A ceglédi bolgárok piaci mozgását a 3. ábra szemlélteti,[104] ha hetente több vidéki településre indítottak árut, az hetente összesen 200–240 km-nyi utat jelentett; a piaci árusok fő idényben nem is tudtak, vagy csak nagyritkán segíteni a termelési munkában. A kisebb kertészetek csak Farmosra, Ceglédbercelre, Szolnokra és Tápiószelére küldtek árut.

KIROV	JALSOVICZKY	BERETVÁS	KRISZTOV és MOKREV	ILIEV

SZIRAKOV	SZTOJCSEV	ÁBRAHÁMNÉ	TÚRINÉ	BORSÓS

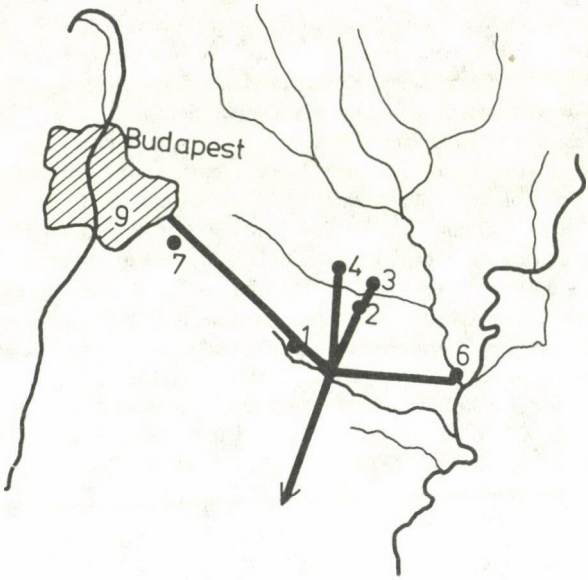
ÚT

2. ábra. Bolgár és magyar zöldségtermesztők árusító helye a ceglédi piacon (1935–45)

Hozzávetőleges számadatok szerint a bolgárok kh-anként 50–60 q zöldárut takarítottak be, ami a 7 kertészetben együttesen 1939–1945 átlagában 12–14 vagonra rúgott.[105] Két tényező játszott komoly szerepet abban, hogy a bolgárkertészetek terményei nem kifejezetten a ceglédi ellátást javították: csak bizonyos fajokból volt magas a kínálat, az áruik általában nem számítottak tetszetősnek, pl. sárgarépa, zeller és petrezselyem, káposztahegyek mögött álltak a bolgárok, miközben Jalsoviczky, Túriné és mások csomózva adták el a gyökgumósokat, a paprikát és káposztát vízzel mosták meg stb. A kofák ezért vásároltak szívesen tőlük, olcsón jutottak ömlesztett áruhoz, és átformálva, a helyi ízlésnek megfelelően kétszeres áron adták tovább.[106] Magasabb árat fizettek viszont a paradicsomért, ezt mindnyájuktól főleg egy pesti kofa vásárolta fel, innen bérelt vagonban érkezett az áru a fővárosba. A felvásárló nevét az adatközlők közül senki sem tudta megmondani.

A ceglédi piacon a 40-es években a következő zöldségfajokat és fajtákat árusították: zöldpaprika (Kalinkói, Bogyiszlói, Cecei, Szerb fehér, Szarvas paprika; vulgarizáló nevek: Hegyes, Erős, Édes fehér,

[103] Borsós és Sziráki közlése.
[104] Borsós és Dimitrov közlése.
[105] Dimitrov feljegyzése alapján.
[106] Egyik ma is működő kiskereskedő bizalmas közlése. A pénztárkönyvvel bizonyítani tudta, hogy ez a tényeknek megfelel. Néhány zöldségfélére a következő felvásárlási és értékesítési árat állapított meg 1941-ben (P/kg):

3. ábra. Zöldségtermények szállítása a fontosabb piacokra
1 – Ceglédbercel (12 km). 2 – Tápiószele (32 km). 3 – Tápiógyörgye (39 km). 4 – Farmos (37 km). 5 – Cegléd. 6 – Szolnok (30 km). 7 – Üllő (55 km). 8 – Kecskemét (31 km). 9 – Budapest (70 km)

Erős fehér, Töltenivaló paprika), paradicsompaprika, paradicsom (Almaparadicsom, San Marsano, Tóti, Zölden eltennivaló), karalábé, karfiol, káposzta (sima, lila, kel, savanyítanivaló), sárgarépa, petrezselyem, zeller, cékla, vöröshagyma, fokhagyma, fejessaláta (őszi és tavaszi), spenót és sóska. A három adatközlő elmondásából megállapítható, hogy az egyes kertészetek milyen áruval jelentkeztek leginkább a ceglédi piacon (6. táblázat). Elég olcsón keltek el a bolgárok által előállított termények, átlagosan 25–40%-kal olcsóbban vették meg a terményeiket. Lényegében ezzel magyarázható a gyors és sikeres értékesítés, hisz délben már csak nagyritkán maradt áru a gyékényen.[107] Télen csak azok jártak piacra, akik tárolható terményeket is termeltek, így gyökgumósokat, levélzöldségeket, burgonyát.[108] A legnagyobb dömping az őszi, háromnapos vásáron volt Cegléden, ugyanis a környékbeli

	Felvásárlási ár	Értékesítési ár
sárgarépa	0,35	0,65
petrezselyem	1,30	1,90
vöröshagyma	3,00	4,30
uborka	2,60	3,95
paradicsom	0,18	0,75
fehér paprika	1,45	3,00
paradicsompaprika	3,90	5,00
étkezési paprika	0,48	0,75
burgonya	1,20	2,10

Nevét az illető személy kérésére, nem közöljük. Megjegyezzük még, hogy az árai nagyjából megfeleltek a Futura RT árajánlatának (vö. Ceglédi Hírlap 1941. 9. évf. 14. sz.)

[107] Dimitrov Sziráki és Borsós közlése.

[108] Dimitrov és Borsós közlése. Tanulságos a ceglédi bolgárkertész gazdák sorsa: Szirakov Ceglédre nősült és itt is halt meg; Mokrev, Nikolov, Sztojcsev Nagytétényben élnek, Kirov valahol a Csepel-szigeten lakik. Dimitrov és Krisztov ismeretlen helyre távozott (valószínűleg visszaköltöztek

6. TÁBLÁZAT

Zöldségtermények a ceglédi piacon (1939–1944)

Termények	Szirakov	Sztojcsev	Mokrev–Nikolov	Iliev	Kirov	Dimitrov–Krisztov
Zöldpaprika	+	+	+	+	+	+
Paradicsom	+	+	+	+		+
Karalábé	+	+	+		+	
Karfiol	+	+		+	+	+
Kelkáposzta	+	+		+		+
Lilakáposzta		+	+			+
Fehérkáposzta	+			+		+
Sárgarépa	+		+	+	+	+
Petrezselyem	+		+	+	+	+
Zeller		+		+		
Cékla	+			+	+	+
Vöröshagyma		+	+	+		
Fokhagyma		+		+		
Őszi saláta	+			+	+	+
Tavaszi saláta	+		+		+	+
Spenót		+		+		+
Sóska			+	+		

(főleg tanyai) emberek ekkor vásárolták meg a késő őszi, téli zöldségszükségletüket (káposzta, burgonya, cékla, sárgarépa, petrezselyem).[109]

Az olcsó árak nem hatottak kedvezőtlenül a bolgárok jövedelmi viszonyaira, hisz általában meggazdagodtak; érdekes módon a kevésbé módosabbak maradtak tovább a városban. A tőkeerősek mind elmentek Ceglédről, a nagyobb haszon reményében a nagyvárosok környékére települtek át.

Életmódjuk. A bolgárok közül csak néhányan maradtak Cegléden télidőben, a hazatérők közül is legelőbb a gazdák és munkavezetők jöttek ismét a városba. A bolgárok vonattal a fővárosba utaztak, s onnan olcsó személyszállító hajón Ruszéig mentek. A beosztott kertészek és a családtagok már október végén női ruhákat, ágyneműket, háztartási eszközöket vásároltak és útra keltek, bár ezeknek a cikkeknek a kivitele nagy nehézségbe ütközött.[110] Kevés részletre derült fény, az adatközlők (elsősorban Dimitrov és Sziráki, mint közvetlen érdekeltek) bizonyára érdekes részleteket hallgathattak el, hisz a ceglédiek általában úgy ismerték őket, mint akik egyben sokféle árut, anyagot is hoztak Magyarországra, Ceglédre.[111]

Étrendjük teljesen egyoldalú, hisz húst alig vagy egyáltalán nem fogyasztottak.[112] Kevés hústerméket magukkal hoztak Bulgáriából, a szudzsik nevű kolbász áprilisig is elállt. Először a Sárkányölő napján, majd Iván-napkor sütöttek bárányt. Főleg a cseméri juhászoktól vásárolták a birkát, nagyritkán néhányat tartottak is a tanya körül. Húsvétkor kemencében sült a bárány, de Szirakov, Kirov és Iliev emberei sertéssonkát ettek helyette. Főleg Krisztov és Ganev, továbbá Szirakov a sertéshúshoz majoránnás, kapribogyós, rizses aprósültet készítettek bárányhúsból. Ez a bolgárok

---

Bulgáriába), Nikola és Kosztadin Krisztov, továbbá Szirakov testvére valóban visszamentek szülőföldjükre. Ganev a háború befejeződése előtt Nyugatra emigrált. Iliev 1942-ben meghalt, a rokonok hazavitették – utolsó kívánságának megfelelően. Lényegében a Cegléden maradt két bolgár, Szirakov és Dimitrov tovább folytatta a kertészkedést, megváltozott tulajdonviszonyok között a tsz-ben.

[109] Vö. *Somos* i. m. 21. l.

[110] Sziráki közlése.

[111] *Szalva* i. m. 28–31. l.

[112] Sziráki, Dimitrov és Borsós egybehangzó közlése.

számára elengedhetetlen ételnek számított. A húsos napok számához mérten a kevés fehérje (állati termék) sajt, túró, tojás volt.

Reggelire tejet, teát ittak, hozzá kenyeret ettek. Délben levest fogyasztottak (bab és borsó), melybe kenyeret aprítottak, eltanulták a hagymaleves készítését a magyaroktól, és gyakran főztek laskát is. Rizzsel (vagy tarhonyával) készítették a lecsót, s bele kevés tojás is került. Ha nagyon szorított a munka, nem maradt elég idő az étel készítésére, ún. hideg lecsót ettek: paprikát, petrezselymet, hagymát, paradicsomot aprítottak el, s az egészet kevés borssal ízesítették. Saját célra kevés tojásgyümölcsöt, laskatököt is termeltek, pl. sokat fogyasztottak belőle Szirakovék és Dimitrovék. A nagy húsos zöldpaprikákat, paradicsomokat megsütötték egészben, a paradicsom héját azután lehúzták s kenyérrelették. Vacsorájuk rántott leves volt, valamilyen túróféleséggel (aludttejjel).

Szeszes italt alig fogyasztottak, ünnepeken üveges sört és reggelente kevés pálinkát ittak. Általában mindegyik erős dohányos volt, különösen a magas nikotintartalmú cigarettákat kedvelték.

Rendszertelen életmódjuk (soknak itt sem volt a családja, folyton kirobbanó asszonyügyek), egyoldalú és hiányos táplálkozásuk, kevés főtt étel, ritkán fogyasztott húsételek és a sok cigaretta miatt alig úszták meg néhányan a gyomorfekélyt. Ennek ellenére csak a legritkább esetben fordultak orvoshoz.

Még kevesebb adat gyűlt össze hit- és hiedelemvilágukról, néhány érdekesség azonban említést érdemel. A görögkeleti vallás egyes szokásait nem tartották, ha mégis valamelyik felekezethez fordultak ellátási ügyben, az a református voltak (esküvő, keresztelő, temetés). Az ősi hiedelmek azonban sokkal élénkebben éltek bennük, különösen a hazájuktól távol.

Korán reggel mindig kelet felé fordulva mosakodtak, fejüket sóval hintették meg, ez a testi és szellemi megtisztulás ősi, keleti szokása.[113] Sziráki Péter azt is elmondta, hogy a húsvéti bárányt sült és sonka csontjait az étkezések után gondosan összegyűjtötték, kivették belőle a velőt, és a halastóba, árokba, patakmederbe szórták. Semmilyen magyarázatot nem tudtak adni e szokás jelentésére vonatkozóan az adatközlők.

c) Hatásuk a ceglédi zöldségtermesztésre

1929–1948 között a város környékén 10 kertészet működött, néhány tucat helybeli (magyar) zöldségtermesztő élt a városban, de azok a termelés volumenében messze elmaradtak a bolgárok mögött. A balkáni kertészek új fajokkal, fajtákkal, termelési módszerekkel jelentek meg Cegléden, de nem zárták ki a helyi, hasznos tapasztalatok átvételét sem. Inkább ők adtak új ismereteket, mint kaptak. Ugyanezt lehet megfigyelni más termőhelyeken is, igaz, a történelmileg híres zöldségtermesztő körzetekben az ismeretcsere nem volt ilyen egyoldalú.[114]

Rugalmas termesztési elveik számos hibát is magukban foglaltak: igen sok munkaerőt igényeltek, a vízzel pazarlóan bántak, termesztési módszerük nagyon kiélte a földet, igen alacsony fokú gépesítést értek el, magas volt az élőmunka-felhasználás.

A német kertészek pozsonyi (1674), pesti (1788) letelepedése, működése, majd a pestiek szétrajzása eredményeként terjedt el a korai (primőr) termesztés, a hajtatás, a gombaházban való gombatermesztés. Tapasztalataik ugyancsak fontosak, pl. az alföldi zöldségtermesztő környezetben, így Nagykőrös és Kecskemét környékén. Jellegzetes kistermesztői módszer a németeké is, s épp a vízkivételi módszerük az, mely leginkább hatott a magyar és bolgár kertészekre egyaránt.

Cegléd a két, sok tekintetben eltérő s egymással konkurráló kertészeti termesztési forma érintkezési területén helyezkedett el, s a szakmai alapismeretek híján inkább a bolgár rendszerű kertész-

[113] Sziráki közlése.

[114] *Szalva* i. m. 16–40. l., *Boross* 1963. i. m. 74 (2): 202–29. l., *Kósa L.* i. m. 1967. 496–512. l., vö. *Sipos Zs.*: Dunavecse. Adalékok egy alföldi község kertkultúrájának kialakulásához. 1959. Agrártört. Szemle 1 (3–4): 536–561. l.

kedés nyert átmenetileg nagyobb teret, miközben találkozott a tradicionális paraszti, száraztermesztéssel is.[114a]

A bolgárkertészetek létesítése Cegléden nagy próbálkozásnak számított, de a történelmi hagyományok hiánya, a három város (Kecsekemét, Nagykőrös, Cegléd) közti mezőgazdasági termelési specializálódás, a világháborús, kedvezőtlen gazdálkodási feltételek mellett a folytonos vízhiány eleve meghatározta a zöldségtermesztés fellendülésének ütemét.

Tulajdonképpen már korábban is a vízhiány okozott gondot a városban, mert a Gerje-patak, a Gerje–Perje-főcsatorna időszakos vize (mint olcsó vízforrások), a kis-közepes vízhozamú kutak, a talajvíz rendkívül nagymérvű mozgása csökkentette mindig is a zöldségtermesztés iránti érdeklődést.

Meghatározó szerepet játszottak a város életében a nagygazdák, akik a rentábilis búza, kukorica, takarmánynövény-termesztés mellett nem vagy csak alig voltak érdekeltek abban, hogy más kultúrákkal is foglalkozzanak, esetleg földjüket bérbe adják. Valószínű, hogy a város alapvető gazdasági-társadalmi szerkezetét sem óhajtották megváltoztatni, hisz a belterjes kertészeti kultúrák művelői is jelentősebb szerepet játszhattak volna Cegléden.

Ennek az érdekes problémának az írásos dokumentumai ugyanúgy elkallódtak (az értesülések személyes információkból származnak), mint a református egyházi irattárának földszerződési okmányai.[115] A felszabadulás utáni bizonytalan birtokviszonyok igen sok, felbecsülhetetlen értékű dokumentum megsemmisítését eredményezték, a másolati példányok is valószínűleg hasonló sorsra jutottak a bolgárok elköltözésével. Így maradtak a kikérdezésekben fellelhető azonos, objektív elemek – a gazdasági iratok helyett.

A bolgárok nagyobb érdemeket szereztek volna a városi kertkultúra fellendítésében – más történelmi szituációban. Többen a régi dolgozóik közül ugyanis elsajátították a zöldségtermesztés főbb fogásait, sőt a vasutasok is ellesték azt. Hogy mekkora sikerrel, jelzi, hogy maguk továbbfejlesztették, esetleg egyszerűsítették a termesztési módszereket. Lendületet kapott a kertvárosi zöldségtermesztés is, ami a hosszú hanyatlási korszakból csak a közelmúltban kezdett ismét megerősödni.

Úgy tűnik, a torz gazdasági fejlődés sem hatott kedvezően a ceglédi zöldségtermesztésre. Az alapvető élelmiszer-alapanyagok megtermelése lett a fő probléma, nem pedig az ínyenc zöldségfélék választékának, a primőrök mennyiségének növelése.

A zöldségtermények ekből mutatkozó hiány megemelte az árakat, kisebb mértékben az alapvető zöldségfélékét (káposztafélék, burgonya, sárgarépa, zeller, tökfélék), annál inkább a finom zöldségfélékét. A két világháború közötti időszakban, de azóta is a ceglédi piac az ország egyik legdrágább piaca (erre még később visszatérünk).

A háborúba sodrodó ország egyes városaiban – így Cegléden is – az ellátási gondok hű tükre a korabeli sajtó. 1940. március 10-én a Ceglédi Hírlap felhívást tett közzé, hogy karolják fel a bab, borsó és lencse termesztését. Udvarban, kertben is lehetne ültetni, akárcsak a burgonyát. Méltán dohog a cikkíró, hogy 50 ezer kh-nyi területen sem terem meg a 38 ezer lakosú város szükséglete,[116] egyre nagyobb mennyiség került ugyanis a fővárosba.[117] Az élelmezés megkönnyítésére a város 500 mázsa burgonyát vásárolt, az elosztást az Eötvös téren szervezték meg.[118]

Akadozott az aprómagvak termesztése, pedig már 1 kh-nyi területen 1000–2000 P tiszta jövedelemmel lehetett számolni.[119]

A súlyos gazdasági helyzet miatt a közellátásügyi miniszter rendelete szellemében a Gubody parkot is kijelölik zöldségtermesztő helynek (vagyis épp akkor, amikor a bolgárok nagy része elment a

[114a] *Boross* i. m. 1963. 220. l.; *Boross* i. m. 1973. 29. l. és *Boross M.*: Német kertész címszó. Néprajzi Lexikon. Bp. 1980. 703–04. l.

[115] Dr. Arany László szóbeli közlése.

[116] Ceglédi Hírlap 1940. 8. évf. 10. sz.

[117] Uo. 1941. 9. évf. 47. sz.

[118] Uo. 1941. 9. évf. 51. sz.

[119] Uo. 1941. 9. évf. 49. sz.

városból).[120] Az ellátási gondokat az ilyen kényszerintézkedések sem csökkentették lényegesen, a szinten maradást csak az ittmaradó bolgárkertészek és néhány hagyományos helyi kertészet termelése biztosította. Különféle újságokban folyton olvashatók voltak a mezőgazdasági jellegű hirdetések, tanácsadó cikkek, megnőtt a szervestrágya-kínálat.[121] Állandóan megjelentek a Mautner, Unghváry, Futura Rt. cégek hirdetései is. Mások kertiszerszámokat, vetőmagvakat ajánlottak.[122]

A kertészeti kultúrák közül a legfiatalabb ágazat kibontakozása ígéretesnek tűnt a gabona-, szőlő- és gyümölcstermesztő, állattenyésztő mezővárosban. De mint az egész gazdasági életre is, egyre súlyosabb terheket rótt a kistermelőkre a II. világháború. Mire pl. a ceglédi vasutasok, parasztemberek nagy számban kezdtek volna zöldségtermesztéssel foglalkozni a Szűcs-telepen, a munkájuk tulajdonképpen értelmetlenné is vált.[123] A háborús pusztítások, emberveszteségek után szinte a semmiből kezdődött meg a mezőgazdasági termelés fellendítése részben a kistermelők segítségével, részben a szerveződő termelőszövetkezetekben.

Rövid korszakot ölel át a bolgárok jelenléte a városban, főleg olyan helyen, mint Cegléd, ahol nem volt komoly hagyománya a zöldségtermesztésnek. A talaj- és vízszerzési viszonyok, a birtokviszonyok, a betelepült zöldségtermesztők izoláltsága feltétlen kedvezőtlenül hatott. Megakadályozta ugyanis, hogy szerepük, hatásuk, jelentőségük emelkedjék Cegléd agrárkultúrájában.

Sajnos, ebben maguk a bolgárok is közreműködtek: gyenge volt kapcsolatuk a várossal. Városi földet nem béreltek, egy-egy gazdától, ill. a református egyháztól fogtak ki földet. A családi-nemzetiségi munkaszervezetükre mi sem jobb bizonyíték, mint hogy komolyabb munkát a helybeliek nem kaptak a bolgárkertészetekben.

Néhány személyes kapcsolat biztosított némi termesztési, kölcsönös orientációs információt, a summások zöme is más helységekből jött Ceglédre dolgozni. A tevékenységüket némi gyanakvás is övezte, zárt céhrendszerű csoportnak tartották a bolgárokat.

Nyelvi elkülönülésük és az említett visszahúzódó viselkedésük miatt szinte elszigetelődtek a városban. A korabeli helyi sajtó egyetlen híranyagot sem közölt róluk, mikor sok-sok bulvárlapi írásnak bőven maradt hely a lapokban.

A II. világháború után megszűntek a bolgárkertészetek Cegléden, így eltűnésükkel a helyi zöldségtermesztés megrekedt, sőt vissza is esett. Pedig 1929 után kedvező feltételek alakultak ki a városban; ecetgyár, majd konzervgyár létesült Cegléden. Intenzív termelésfejlesztő tevékenységet fejtett ki a Futura és a Gazdasági Egyesület. 1941-ben a Futura igen kedvező vásárlási szerződéseket ajánlott,[124] s az Unghváry László Rt. termeltetési szerződései akár fajta- (termesztés) történeti

[120] Uo. 1941. 10. évf. 15. és 16. sz., továbbá árokparton és dűlőúton is kell burgonyát, káposztát, karalábét termeszteni – adja hírül a 22.290/1942. sz. alispáni rendelet (ld. Ceglédi Hírlap 1942. 10. évf. 16. sz.)

[121] A 40-es években Stern Lajos (Karcag), Kupa László és Borsos József (Cegléd, Ibolya u. 1.), továbbá Szabó József (Cegléd) árusítottak szervestrágyát.

[122] Kollár fűszerkereskedő. Ceglédi Hírlap 1940. 8. évf. 15. sz. – Juhász Ferenc (gabonapiac) hirdetése: borsó és burgonya. Ceglédi Hírlap, 1940. 8. évf. 13. sz. – A Gazdasági Egyesület tagjainak Korai sárga burgonyát osztottak szét. Ceglédi Hírlap 1940. 8. évf. 34. sz.

[123] Dimitrov közlése, Sziráki kiegészítése: főleg Dimitrov Marinosz vállalt tevékeny szerepet a vasutasok zöldségtermesztési ismereteinek elsajátításában. Ezt a munkát a felszabadulás utáni években felújította.

[124] A Futura Áruforgalmi RT zöldségtermesztésre buzdítja a lakosságot. Árajánlatuk a következő:

fejessaláta korai	290 P/q	hosszú (kígyó) uborka	350 P/q
középkorai	360 P/q	egynyári retek	110 P/q
metélősaláta	200 P/q	petrezselyem	130 P/q
téli endívia	320 P/q	póréhagyma	310 P/q
fürtös uborka	230 P/q	vöröshagyma	300 P/q
félhosszú uborka	260 P/q		

Ceglédi Hírlap 1941. 9. évf. 14. sz.

dokumentumnak is beillenek.[125] Érthető volt a nagy propaganda, ugyanis 1942. március 14-én üzembe helyezték a konzervgyárat, melyet 100 vagon/év kapacitásra terveztek. Az optimális kihasználtságot azonban már nem tudták elérni, noha a Kossuth Ferenc utcában termelési tanácsadó irodát is nyitottak.[126]

Minden bizonnyal a felszabadulás után is gyorsabban fejlődött volna ki a nagyüzemi zöldségtermesztés, ha a helyi személyi adottságok jobban megvannak. Dimitrov (egykori munkavezető) törekvése, hogy a bolgárkertészeteket átmentsék a termelőszövetkezetekbe, nem járt sikerrel – partnerek és megértés hiányában. Szirakov pedig nem találta meg helyét az új körülmények közepette, szakértelme holt tőkévé vált. Így a termesztési tapasztalatok szinte teljes hiánya szükségessé tette a felvilágosító-oktató munkát, ezt a célt szolgálták a lapok is, pl. a Cegléd és Vidéke c. lap írása a magvetések idejéről.[127]

Ma már biztos, hogy a forradalmi birtokviszony-változások (talán az egyik élenjáró város épp Cegléd volt) károsan hatottak a zöldségtermesztés „újdonsült" hagyományainak továbbfejlesztésére.

Túl sok termelőszövetkezet alakult a városban. a lelkesedés azonban nagyon kevés volt az ellátási gondok megszüntetéséhez. Több, teljesen szakképzetlen vezető állt a termelőszövetkezetek élén, ami a jó gazdák jogos ellenérzését is kiváltotta.

Nem tudtak a termelőszövetkezetek megbirkózni a nagy feladatokkal, ezt a város jelenlegi zöldségellátási helyzete is megérzi. Drága maradt a ceglédi piac, ma sem változott ugyanis – sajnos – a helyzet, hisz az ország 15–20 legdrágább piaca között tartják számon a ceglédit, egyes termények ára esetenként 20–40%-kal magasabb, mint a fővárosi Vásárcsarnokban.[128]

A vizsgált 20 éves korszak zöldségtermesztési jelentősége sokkal nagyobb, mint azt a jelen közlemény következtetései is jelezni tudták. Tradíciók hiányában gyorsan feledésbe merült a bolgárkertészek értékes és eredményes tevékenysége. A mai nagyüzemi zöldségtermesztés fellendítésének gondjai talán felértékelik ennek a rövid, de nagyon tanulságos korszaknak a jelentőségét. Ugyanis nem a bolgárkertészek tehetnek róla, hogy tevékenységük nem hagyott nagyobb nyomot a város mezőgazdasági kultúrájában. Ennek a kérdésnek – a jelenleginél is részletezőbb – elemzése sem adhat teljesen megnyugtató magyarázatot az itteni speciális vonatkozásokra; nevezetesen, a termelőszövetkezeti mozgalom miért nem tudta meghagyni életképes formában a szövetkezeti elemeket is magába foglaló bolgár rendszerű termesztést.

A város ilyen szempontból – véleményünk szerint – szélsőséges példát szolgáltat, de hasonló bolgárkertész múlttal rendelkező helységekkel való egybevetése után, megnyugtató magyarázatot lehet találni arra, hogy a ceglédi zöldségtermesztési regresszió a felszabadulás után csupán véletlen, több tényező sajnálatos összejátszásának következménye, avagy a kibontakozó termelőszövetkezeti mozgalomnak egy jellemző sajátsága a bolgár rendszerű kertészet elsorvasztása.

[125] *Zöldségtermesztők figyelmébe!* (az Ungváry László RT hirdetése)

paradicsom: Lucullus, San Marsano
paprika: paradicsompaprika, Bogyiszlói, Kalinkói
burgonya: Ella
zöldborsó: Express, Amerika csodája
Vajbab: Aranyeső
zöldbab: Long Fellow, Hinrichriesen
sárgarépa: Nantesi karotta, Braunschweigi
petrezselyemgyökér: Pastinak, Olasz óriás
zeller: Prágai óriás
káposzta: Korai János-napi, Késői Csurgói
kelkáposzta: Vasfej, Ulmi
vöröshagyma: Makói, Zittaui
tök: spárgatök, Isten gyalulta tök
sárgadinnye: Ananász
görögdinnye: Hevescsányi

Ceglédi Hírlap 1942. 10. évf. 13. sz.

[126] Uo. 10. évf. 11. sz.

[127] Magvetés tanácsadás a Cegléd és Vidéke c. újságban 1947. 2. évf. 10. sz.:

Márciusban: mák, petrezselyem, borsó vetés, hagyma duggatás takarható palántaágyban: kései fejeskáposzta vetés, továbbá kelkáposzta, karalábé, vöröskáposzta, saláta magvetés. Jó időben, március végén – április elején: káposzta, karfiol, karalábé, saláta kiültetés. Április végén: hónaposretek, vöröshagyma, spenót, előhajtatott burgonya, csemegekukorica.

[128] Szin Mihálynészóbeli közlése.

KECSKÉS SÁNDOR

TEHENESGAZDÁK, TEHENESEK FIZETÉSE ÉS JUTALÉKRENDSZERE FEJÉR MEGYEI URADALMI TEHENÉSZETEKBEN (1934)

Az alkalmazottak fizetése mindenkor az érdeklődés középpontjában állott. A mezőgazdaságban dolgozó cselédség fizetése a két világháború közötti időben a falukutatók és az írók kedvelt témája volt. *Illyés Gyula,*[1] *Féja Géza,*[2] *Kovács Imre*[3] részletesen elemezték a cselédek fizetését és nehéz viszonyait. *Heller András* (1937) könyvben írta le a Fejér megye székesfehérvári járásában élő cselédek életkörülményeit.[4] A szegődményesek járandóságának pénzértéke 1933–36-ig mélyponton volt, így a tanulmányomban jelzett járandóság értékelésekor ezt figyelembe kell venni.[5]

Hensch Árpád (1906) szerint a gazdasági cseléd bére akkora legyen, hogy abból magát és családját fenntarthassa, gyermekeit fölnevelhesse. Minél értékesebb, produktívabb a cseléd munkája, annál nagyobb lehet a munkabére. Hensch szerint „. . . óvakodjunk a cseléd kényszerhelyzetének kiaknázásától, a cselédbér aránytalan leszállításától, mert ezirányú túlságos takarékoskodás keseru gyümölcsöt terem és rövid idő alatt megbosszulja magát, megbízhatatlanná teszi a cselédet, gyakori cselédváltozást von maga után, lopásra indít és a szocialisták karjaiba tereli a cselédosztályt; a cseléd-kivándorlás oka is főképpen az alacsony bérekben keresendő".[6]

Reichenbach Béla (1930) szerint[7] az állandó mezőgazdasági munkások (cselédek) viszonyát az 1907. XLV. t. c. szabályozza. A szegődményes cselédek lakáson és tüzelőanyagon kívül készpénzfizetést, élelmiszer-járandóságot, kisebb földhasználatot és némi állattartást szoktak kapni.

„A cselédek szempontjából a szegődményes rendszer előnyei a következők:

1. Háztartási szükségletei legnagyobb részben mindig fedezve vannak és emellett a bevásárlással járó időt és a kereskedői közvetítői hasznot is megtakarítja.

2. Nem sínyli meg a termények drágulását, járandóságainak és állati terményeinek feleslegét ilyenkor értékesítheti a legjobban. Ezért a szegődménybér a cselédre annál előnyösebb, minél fejlettebbek a közgazdasági és piaci viszonyok, mert az agrártermények annál értékesebbek.

3. Alkalma van a családalapításra, gyermekeit aránylag könnyen felnevelheti és őket a háztartásban és a gazdasági munkánál jól felhasználhatja.

4. Kedvezőbb körülmények között a szorgalmas és takarékos szegődményes cseléd ügyes gazdálkodással jövedelméből valamit félre is tehet és öregségére egy kis vagyont is szerezhet."

Reichenbach hangsúlyozta a cselédek alkalmazásának hátrányait is:

„1. Kedvezőbb közgazdasági viszonyok között a szegődményes bér költségesebb módja a cselédtartásnak.

2. A szegődmény pontos megállapítása nehézkes, kiszolgáltatása körülményes, sok fuvarozással jár és a gazdasági termények minősége differenciákra adhat alkalmat.

[1] *Illyés Gyula:* Puszták népe. Bp. 1972.
[2] *Féja Géza:* Viharsarok. Bp. 1957.
[3] *Kovács Imre:* Néma forradalom. Bp. 1937.
[4] *Heller András:* Cselédsor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben, különös tekintettel a székesfehérvári járásra. Bp. 1937.
[5] *Heller András:* Egy uradalom munkabér-számadása. Mezőgazdasági Munkatudomány, 1943. 5. sz. 391–420. l.
[6] *Hensch Árpád:* Mezőgazdasági üzemtan I–II. Kassa 1906.
[7] *Reichenbach Béla:* A mezőgazdasági üzem berendezése és szervezése I. Bp. 1930. 187–198. l.

3. A szegődmény haszonértéke a cseléd, főleg pedig a cselédasszony ügyessége és szorgalma szerint kisebb vagy nagyobb lehet, ami a cseléd munkakedvét kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolja.

4. Nagyobb állattartás engedélyezése mellett a cseléd figyelmét a saját kisgazdasága túlságosan leköti és nagy felügyeletre van szükség, hogy a cselédek állataik részére a járandóságon felül takarmányt ne vigyenek el a gazdaságból. A jószágtartó cseléd a vásározással időt tölt el és állati járványokat hurcolhat be a gazdaságba.

5. Nagyobb szegődményföld a cseléd családtagjait köti le és elvonja attól, hogy a gazdaságba járjanak dolgozni.

6. A termés- és áringadozás kockázata kedvezőtlen években a szegődményes cselédet erősen sújthatja, amely végeredményben a munkaadóra hárulhat."

Patakay Ernő (1949) szerint „A cseléd . . . nagyobb birtokon . . . nem egyéb állandó bérmunkásnál, ahol a cseléd a munka eredményében vagy egyáltalán nincs, vagy csak nagyon kis mértékben van érdekelve.

A jó munkára főképpen az ösztönzi, hogy állandó, bár alacsony életnívót jelentő, de mégis biztos megélhetése van, ami a mezőgazdasági munkanélküliség nehéz hónapjaiban előnyös számára."[8]

Az előzőekben rögzített elvek nyomták rá bélyegüket a szegődményes cselédek fizetésére és életkörülményeire. Ezek az okok annyira érvényesültek, hogy még a differenciáltabb bérezést sem tették lehetővé, így a legnehezebb munkát végző tehenészek és tehenesgazdák[9] fizetése is sablonosan a kocsisok és béresek járandóságához volt hasonló.

Saját vizsgálatok

A tanulmányom alapját képező adatokat 1934. évben a Fejér megyei Állattenyésztők Egyesületében történt szolgálatom idején a Fejér megyében törzskönyvi ellenőrzés alatt álló 72 nagygazdaságban gyűjtöttem.

Az üzemekben adott kommenciónak pénzértékre való átszámításakor az 1934. évben kialakult terményárakat vettem alapul. A gabonaféléknél az I., IV., VII., X. hónap első hetében érvényes árakkal számoltam. Ez azért fontos, mert a kommenció fizetés negyedévenként történt.

A termények közül a búza, rozs, árpa, kukorica, burgonya, tej, tojás, tűzifa árát a 2. táblázatban közölt átlagárakkal számoltam.

A gabonajárandóságot a ténylegesen adott mennyiség figyelembevételével, a kukoricaföld termését k. holdanként 10,7 q morzsolt kukoricával, a burgonyáét 70 q-val, a tűzifát egységesen 6 m^3-rel (á: 710 kg = 43 q) vettem számításba.[10] A lakást évi 120 P-vel, az orvost, gyógyszert 40 P-vel, a só kg-ját 0,20 P-vel.

Nem tudtam értékelni a konyhakertből kikerült termények árát és a sertéstartásból származó jövedelmet, mivel ezek gazdaságonként és családonként változók voltak.

[8] *Pataky Ernő:* A földművelésügyi közigazgatás és az agrárpolitika elemei. Bp. 1947. 32 l.

[9] A tehenészetekben alkalmazott tehenesgazdák és tehenesek elnevezése vidékenként eltérő volt. Fejér megyében: „tehenesgazda", „tehenészgazda", „csirás gazda", „svájceros gazda", „tehenes", „tehenész", „csirás", „svájceros". A „svájceros" elnevezést a Dreher-uradalom váli és martonvásári tehenészeteiben alkalmazták.

[10] Mezőgazdasági Zsebkönyv. Bp. 1954. 2. l.

1. TÁBLÁZAT

Adatszolgáltató gazdaságok

A tehenészet			
sor-száma	tulajdonosa	száma, helye	a tehenek száma
1.	Dreher Jenő	2. Marianna puszta	111
2.	Alcsúti Főhercegi Uradalom	3. Hatvan puszta	78
3.	Dreher Jenő	5. Kismarton	138
4.	Dreher Jenő	6. Erdőhát	165
5.	Dreher Jenő	8. Szt. László	206
6.	Hg. Pálffy Miklós	11. Kislók	58
7.	Hg. Pálffy Miklós	12. Nagyhörcsök	70
8.	Dr. Sigray Béla	20. Sándorháza	84
9.	Alcsúti Főhercegi Uradalom	22. Göböljárás	85
10.	Dr. Hoffmann Frigyesné	23. Vázsony puszta	74
11.	K. K. Gr. Károlyi István	24. Sárkeresztes	46
12.	K. K. Gr. Károlyi István	25. Igarpuszta	61
13.	Gr. Papenheim uradalom	26. Imre major	74
14.	Elek Ferenc és Dr. Elek István	27. Hipolit	104
15.	Gr. Esterházy László	28. Sárosd – Belsőmajor	106
16.	Hónig Andor	31. Aranyos puszta	122
17.	Gr. Zichy János	34. Nagyláng	60
18.	Strasser Vilmos	35. Vám puszta	81
19.	Dr. Gr. Pálffy Daun József	37. Tükrös puszta	166
20.	Dr. Hofman Ede	38. Nagynémetegyháza	71
21.	Gr. Merán Jánosné	39. Borbála puszta	47
22.	Fried László	41. Rácegres	36
23.	Ifj. Pajzs Gyula	45. Újgalambos	47
24.	Dr. Vértessy Ferenc és László	48. Bakonysárkány	42
25.	Domokos Géza	49. Csordakút	44
26.	Klein Lajos	52. Baracs	78
27.	Dreher Jenő	53. Tordas	61
28.	Frankl László	59. Szedres puszta	48
29.	Gr. Hunyadi Ferenc	60. Gróftanya	67
30.	Hajdú testvérek	63. Hajdútanya	43
31.	Gr. Zichy Rafael	64. Felsőszentiván	42
32.	Br. Ivánka Géza	68. Pátka	113
33.	Hg. Esterházy Antal	69. Tótipuszta	44
34.	Gschvindt Ernő	70. Velence	25
35.	Gr. Hadik Béla	71. Seregélyes	111
36.	Dlauchy Guidó	72. Pettend	100
37.	Gr. Esterházy Móric	73. Csákvár	115
38.	Sárosi Sándor	74. Fülöpmajor	38
39.	Gr. Esterházy László	75. Sárosd – Tükrös puszta	80
40.	Hg. Pálffy Miklós	77. Felsőtöbörzsök	56
41.	Dr. Kozma Jenő	78. Felcsút	80
42.	Magyar Növénynemesítő RT.	79. Lívia puszta	135
43.	Dr. Szegő Miklós	80. Mária major	95
44.	Dr. Bontha László	81. Selymes puszta	34
45.	Sigray István	82. Agárd	33
46.	Dr. Stéger György	83. Bicske	93
47.	Gönczy testvérek	84. Bélápa	36

1. TÁBLÁZAT folyt.

A tehenészet			
sor-száma	tulajdonosa	száma, helye	a tehenek száma
48.	Toró Tivadar	85. Buhim puszta	40
49.	Dr. Tóthfaludy Aladár	86. Lívia puszta	60
50.	Blum Dávid	87. Sövénykút	40
51.	Königsberg László	88. Gyulamajor	30
52.	Vető János Zsigmond	89. Felcsút	28
53.	Gr. Merán Jánosné	90. Zámoly	52
54.	Özv. Trautenberg Frigyesné	91. Árki puszta	30
55.	Gr. Wimpffen uradalom	92. Malonta	39
56.	Gr. Wimpffen uradalom	93. Aggszentpéter	76
57.	Dr. Bónis Henrik és Schreiber Ernőné	94. Szabadbattyán	55
58.	Dr. Csilléry Kálmán	95. Középhard	35
59.	Br. Szterényi József	96. Pálmajor	76
60.	Dr. Kálnoki Bedő Sándor	97. Agárd	24
61.	Fái Géza	98. Agárd	26
62.	Dr. Karczag Pálné	99. Elek puszta	45
63.	Farkas Géza	100. Farkassismánd	76
64.	Gr. Széchenyi Györgyné	101. Káloz-Belmajor	51
65.	Magyar Hollandi Földművelő RT.	103. Polgárdi	252
66.	Gr. Nádasdy Tamásné	104. Agárd	13
67.	Dr. Bíró Pál	105. Százhalombatta	49
68.	Gedőváry Frigyes	106. Nagyhantos	6
69.	Dán György	107. Baracska	27
70.	Barcza Imre	108. Pusztazámor	36
71.	Gr. Wenckheim uradalom	109. Velence	27
72.	Dr. Ujlaki Müller Pál	110. Felsősomlyó	20

Tehenesgazdák fizetése

A tehenesgazdák a tehenészetben dolgozó tehenészek felügyelői és a munkafolyamatok irányítói voltak. Közvetlen kapcsolatot tartottak a gazdaság vezetőjével. Kötelesek voltak a tehenészetben alkalmazott tenyésztési és termelési nyilvántartásokat naprakész állapotban vezetni. Ők voltak az állattenyésztők egyesülete körzeti ellenőrének segítségei az adatok szolgáltatásában és a munkálatok végzésében.

Szerepük és feladatuk a nagyobb tehenészetekben nélkülözhetetlen volt. A kisebb tehénlétszámú tehenészetekben az ügyesebb és értelmesebb tehenesek közül ún. első tehenesek töltötték be a gazdai szerepet.

Az általam vizsgált 72 uradalom közül 51-ben (70,8%) volt tehenesgazda, és 21-ben (29,2%) első tehenesek töltötték be ezt a munkakört, akik maguk is teheneket gondoztak és fejtek.

A tehenesgazdák fizetését a 3. táblázat adatai részletesen szemléltetik. A kommenció átlagos értéke 976,75 Pengő. Ez a fizetés – a saját adataim szerint – 21,44%-kal volt több a tehenesek fizetésénél. Az első tehenesek fizetése a társaikétól eltérően 1–3 q gabonával és egyéb járandósággal volt több. A 2. táblázat szerint 1000 Pengőn felüli fizetés 16 gazdaságban volt. A legkisebb fizetést a

2. TÁBLÁZAT
Termények ára 1934. évben

Termény	Súly-egység	I.	III.	VII.	IX.	Átlag
		hónapokban, Pengő				
Búza	1 q	6,85	9,70	12,20	15,75	11,10
Rozs	1 q	3,55	5,10	6,00	12,25	6,70
Árpa	1 q	6,80	8,90	10,50	12,90	9,80
Kukorica	1 q	7,70	9,70	11,00	11,65	10,00
Burgonya	1 q					4,40
Tej	1 liter	tehéntartásnál 1 tehén/1500 liter. Tejjárandóságnál a tényleges mennyiség				0,14
Tojás	1 db	évi 720 db				0,06
Akácfa	1 q	6 m^3 á 710 kg = 43 q				2,80

14. sorszámú tehenészetben adták. A 976,75 P évi átlagos fizetésből az egy napi átlagos bér 2,67 P. A legnagyobb 1000 Pengőn felüli fizetések átlaga 1195,91 P, amelyből egy napra 3,28 P jutott.

Az 51 tehenesgazdát foglalkoztató üzem közül:

49-ben az átlagos készpénzfizetés 101 P
50-ben az átlagos búzajárandóság 8 q
50-ben az átlagos rozsjárandóság 8,6 q
50-ben az átlagos árpajárandóság 4,4 q
9-ben az átlagos kukoricajárandóság 6,8 q
47-ben a kukoricaföld átlagnagysága 2243 □-öl
23-ban a burgonyaföld átlagnagysága 352 □-öl
40-ben a kertiföld átlagnagysága 237 □-öl
16-ban a tehéntartás átlagnagysága 1,6
50-ben az anyakocatartás átlagnagysága 2,3
34-ben a napi tej átlagnagysága 2,7 liter
34-ben a só átlagnagysága 23,0 kg

A 36. sorszámú üzemben csupán 1 anyakocatartás volt, és a termények helyett készpénzben 1440 P volt a fizetés. Ez volt a legnagyobb tehenesgazdai járandóság a 72 üzem között.

Tehenesek fizetése

A tehenesek a tehenészetben ellátták a tehenek gondozását, takarmányozását és fejését, a legtöbb helyen a takarmány behordását és előkészítését is.

A két világháború között a gépesítés nélküli istállókban emberfeletti nehéz munkát végeztek a napi 13–15 órás munkaidőben, hétköznap éppúgy, mint ünnepnapokon. A vasárnapi váltórendszert még csak néhány uradalomban szervezték meg, tehát vasárnapi pihenőjük sem volt.

A tehenesek részletes fizetésének adatait a 4. táblázat szemlélteti. A 72 üzemben az átlag 767,36 P. A legnagyobb fizetés 942,56 P volt a 62. sorszámú üzemben, a legkisebb a 25. sorszámú üzemben 644,90 P.

A 72 gazdaság közül:

69-ben a készpénzjárandóság átlaga 23.40 P
72-ben a búzajárandóság átlaga 7,13 q
70-ben a rozsjárandóság átlaga 7,94 q
71-ben az árpajárandóság átlaga 3,90 q
74-ben a kukoricajárandóság átlaga 2,75 q
71-ben a kukoricaföld átlagnagysága 1328 □-öl

30-ban a burgonyaföld átlagnagysága 267 □-öl
61-ben a kertiföld átlagnagysága 193 □-öl
26-ban a tehéntartás átlagnagysága 1
71-ben az anyakocatartás átlagnagysága 2,4
47-ben a tej napi átlagnagysága 1,6 liter
48-ban a só átlagnagysága 22,0 kg

A 767,36 P átlagos fizetésből az egy napi bér átlaga 2,10 P, a legkevesebb 644,90 P fizetésből pedig 1,77 P.

Az egy tehenes által gondozott tehenek száma a 4. táblázat szerint átlagosan 12,6 volt.

A tehenesgazdák és tehenesek fizetésének jellemzése

A fizetéseket összehasonlítom az ipari munkások és a kisgazdák jövedelmével. Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a tehenészetben dolgozók napi munkaideje átlagosan 13 óra volt.[11]

Az összehasonlítás eredményét az 5. táblázat adatai mutatják, mely szerint az ipari munkások fizetése jobb volt. Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy a tehenészetekben dolgozóknak a napi kiadását enyhítették a különféle naturáliák, pl. a földjárandóságon termelt kerti növények, a kukorica közteskénti termelt bab, a kukoricaföld termésén és a konyhai hulladékon nevelt és hizlalt sertések, a háztartás szükségletén felül még eladásra kerülő választási malacok és süldők árából befolyt összegek, amelyek nem szerepelnek a 3. és 4. táblázatban, mert ezek értéke gazdaságonként és háztartásonként annyira változó volt, hogy reálisan nem mutathatók ki.

A tehenészetekben dolgozók jövedelmét kedvezően befolyásolták a gazdaságonként változó jutalékok is, amelyekkel e tanulmányban részletesen foglalkozom.

Kesztyűs Lajos (1934) vizsgálatai szerint[12] a *Tiszántúlon* a kisgazdáknál 17,51 kh-nál kisebb kultúrterület volt elegendő egy cselédbér értékéhez. Az *Északi-dombosvidéken* a kisgazdáknál 8,47 kh-nál kisebb terület volt elegendő egy cselédbér értékéhez.

Tanulságosak *Juhos Lajos* (1934) vizsgálatai is,[13] melyek szerint a Dunántúlon 1932-ben a kisgazdaságok jövedelme k. holdanként:

nyershozam	129,00 P
üzemköltség	145,00 P
veszteség	16,00 P volt[14]

[11] A tehenészetben dolgozók munkaideje:

Reggel	3– 7-ig	4 óra
	7– 8-ig reggeli	–
	8–10-ig	2 óra
	10–11-ig pihenő	–
	11–12-ig	1 óra
	12–14-ig ebéd	–
	14–19-ig	6 óra
		13 óra

[12] *Kesztyűs Lajos:* Kutatások a Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdák jövedelmi helyzetéről az 1931–1936-ig terjedő években. Debrecen 1938. 57–8. l.

[13] *Juhos Lajos:* Dunántúli kisgazdaságok jövedelmi helyzete I. Köztelek, 1934. 776–77. l.

[14] Szerző szülei a Fejér megyei Vál községben 9 kh gyenge minőségű földön gazdálkodtak. Sok tekintetben rosszabb körülmények között éltek, mint a Dreher-uradalom váli cselédei. Tűzifát, választási malacokat, süldőket gyakran vásároltak a Vál–Marianna és Farkasfa-pusztai cselédektől.

3. TÁBLÁZAT

A tehenesgazdák fizetése

Sor-szám	Készpénz-járandóság, Pengő	Termény				Föld			Állattartás		Egyéb		A kommenció értéke, Pengő
		búza	rozs	árpa	kukorica	kukorica-föld	burgonya-föld	kert	tehén	sertés	tej	só	
		q				□-öl			n		liter	kg	
1.	32,00	7	8	4	–	2400	300	–	–	3	4	24	954,18
2.	100,00	6	7	5	–	1800	–	300	–	tetszés szerint	2	–	808,90
3.	32,00	7	8	4	–	2400	300	–	–	3	4	24	954,18
4.	32,00	7	8	4	–	2400	300	–	–	3	4	24	954,18
5.	32,00	7	8	4	–	2400	300	–	–	3	4	24	954,18
6.	80,00	8	8	5	–	2400	400	300	2	3	–	24	1258,04
7.	80,00	8	8	5	–	2400	400	300	2	3	–	24	1258,04
8.	50,00	8	8	4	–	2000	300	100	–	2	3	16	904,18
9.	100,00	6	7	5	–	1800	–	300	–	tetszés szerint	2	–	808,90
10.	100,00	10	8	6	–	3000	600	400	–	2	3,5	24	1147,72
11.	80,00	6	8	2	2	2400	–	300	–	2	2	–	826,40
12.	80,00	6	8	2	2	2400	–	300	–	2	2	–	826,40
13.	26,00	10	8	4	–	2100	–	300	1	2	–	–	904,10
14.	4,80	7	8	6	–	1600	–	300	–	2	1,5	24	706,95
15.	10,00	8	8	8	–	3000	400	200	2	2	–	24	1257,64
16.	40,00	6	8	3,6	–	2200	200	200	1	2	–	30	922,20
17.	90,00	8	8	4	–	1800	200	100	–	2	2	–	856,72
18.	60,00	8	10	2	–	3000	300	100	–	2	3	24	1073,08
19.	120,00	9	9	3	3	2400	–	300	–	2	3	24	979,00
20.	40,00	8	8	4	3	3000	–	400	–	2	3	24	1037,40
21.	480,00	10	8	8	14	–	–	200	–	2	4	–	1391,00
22.	80,00	11	9	4	–	2700	300	100	1	3	–	20	878,18
23.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

24.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
25.	48,00	6,5	8,5	4	–	2400	–	200	–	2	2	–	802,90
26.	60,00	9	9	4	–	1800	300	100	1	2	–	12	976,48
27.	32,00	7	8	4	–	2400	300	–	–	3	4	24	954,18
28.	40,00	8	8	4	–	1800	300	100	–	2	2	–	826,08
29.	–	8	11,5	6	–	2400	–	200	2	2	–	28	1134,65
30.	30,00	7	8	4	–	1600	300	100	1	1	–	24	904,18
31.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
32.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
33.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
34.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
35.	50,00	10	10	4	–	3000	–	–	–	2	4	24	1001,00
36.	440,00	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1440,00
37.	70,00	7	7	4	–	1200	–	200	–	2	2	–	740,00
38.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
39.	10,00	8	8	8	–	3000	400	200	2	2	–	28	1258,44
40.	80,00	8	8	5	–	2400	400	300	2	3	–	24	1258,00
41.	10,00	8	8	5	–	2400	–	300	–	4	3	24	843,90
42.	40,00	10	10	4	–	2400	–	–	–	2	3	24	899,70
43.	40,00	8	9	5	–	1600	–	300	–	2	2	24	775,90
44.	60,00	10	10	4	13	–	–	300	1	–	–	–	940,80
45.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
46.	160,00	10	10	6	–	2400	–	300	–	2	2	–	983,40
47.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
48.	80,00	8	10	6	18	–	400	–	–	3	3	24	1031,98
49.	60,00	7	9	2	2	2000	–	–	–	2	2	20	801,40
50.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
51.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
52.	80,00	7	7	3	3	1800	–	300	–	2	1,5	–	762,95
53.	72,00	10	8	6	–	2400	–	300	–	2	2	–	882,00
54.	60,00	7	8	4	–	1800	–	400	–	1	2	–	776,90
55.	64,00	10	10	4	–	2400	400	–	2	4	–	24	1267,84
56.	48,00	10	8	4	–	1600	–	200	1	2	–	24	897,40
57.	60,00	8	8	4	–	2400	–	200	2	2	–	–	1146,00

3. TÁBLÁZAT folytatás

Sor-szám	Készpénz-járandóság, Pengő	Termény				Föld			Állattartás		Egyéb		A kommenció értéke, Pengő
		búza	rozs	árpa	kukorica	kukorica-föld	burgonya-föld	kert	tehén	sertés	tej	só	
		q				□-öl			n		liter	kg	
58.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
59.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
60.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
61.	240,00	6	6	6	–	1200	–	100	–	2	2	24	916,60
62.	2 q búza ért.	8	9	3	–	2200	600	300	–	2	4	20	996,06
63.	–	8	9	4	–	2400	400	100	2	4	–	16	1173,34
64.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
65.	120,00	7	8	4	–	2400	–	300	–	2	2	24	887,26
66.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
67.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
68.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
69.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
70.	36,00	8	10	4	–	2400	–	200	–	2	3	24	873,50
71.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
72.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
n	49	50	50	50	9	47	23	40	16	50	34	34	51
Átlag	101,00	8	8,6	4,4	6,8	2243	352	237	1,6	2,3	2,7	23	976,75

4. TÁBLÁZAT

A tehenesek fizetése

Sor-szám	Készpénz-járandóság, Pengő	Termény				Föld			Állattartás		Egyéb		A kommenció értéke, Pengő	Egy tehenes által gondozott tehén
		búza	rozs	árpa	kukorica	kukorica-föld	burgonya-föld	kert	tehén	sertés	tej	só		
		q				□-öl			n		liter	kg		
1.	10,00	7	8	4	–	1200	200	–	–	2	2,5	24	755,27	18
2.	48,00	6	7	5	–	1200	–	300	–	tetszés szerint	1,5	–	694,35	16
3.	10,00	7	8	4	–	1200	200	–	–	2	2,5	24	755,27	15
4.	10,00	7	8	4	–	1200	200	–	–	2	2,5	24	755,27	15
5.	10,00	7	8	4	–	1200	200	50	–	2	2,5	24	755,27	15
6.	40,00	8	8	4	–	1200	400	300	1	2	–	24	917,84	12
7.	40,00	8	8	4	–	1200	400	300	1	2	–	24	917,84	12
8.	20,00	7	8	4	–	1200	300	100	–	2	1,5	16	732,43	13
9.	48,00	6	7	5	–	1200	–	300	–	tetszés szerint	1,5	–	691,15	15
10.	–	8	7	4	–	1200	300	200	–	1	2	24	743,98	16
11.	48,00	6	8	2	2	1200	–	200	–	2	1	–	662,90	12
12.	48,00	6	8	2	2	1200	–	200	–	2	1	–	662,90	13
13.	16,00	8	8	4	–	1200	–	200	–	2	1,5	–	678,25	14
14.	2,40	7	8	4	–	1200	–	100	1	2	–	24	791,70	13
15.	4,00	7	8	5	–	1200	300	200	1	2	–	20	860,78	13
16.	32,00	6	8	3,6	–	1400	200	200	1	2	–	24	858,40	11
17.	12,00	7	8	4	–	1200	–	200	1	2	1	–	847,60	12
18.	20,00	6	8	4	–	1400	200	200	–	2	2	20	741,72	12
19.	–	7	7	2,5	–	1800	–	200	–	2	1,5	24	674,75	14
20.	20,00	7	8	4	–	1600	–	300	–	1	1,5	24	702,75	12
21.	48,00	7	8	4	–	1800	–	200	–	2	1,5	–	739,35	12
22.	3 q búza ára	7	8	2	–	1400	400	200	1	2	–	20	892,74	11
23.	40,00	7	8	4	–	1200	200	100	–	2	2	–	755,42	12

4. TÁBLÁZAT folytatás

Sor-szám	Készpénz-járandóság, Pengő	Termény				Föld			Állattartás		Egyéb		A kommenció értéke, Pengő	Egy tehenes által gondozott tehén
		búza	rozs	árpa	kukorica	kukorica-föld	burgonya-föld	kert	tehén	sertés	tej	só		
		q				□-öl			n		liter	kg		
24.	52,00	6	8	4	–	1200	–	200	–	1	1,5	–	692,05	10
25.	30,00	6	8	2	2	1200	–	100	–	1	1	–	644,90	12
26.	40,00	8	7	4	–	1200	300	100	1	2	–	–	886,98	12
27.	10,00	7	8	4	–	1200	200	–	–	2	2,5	24	755,77	15
28.	20,00	7	7	4	–	1800	300	100	–	2	1,5	–	759,73	13
29.	–	7	8,75	4	–	1800	–	200	1	2	–	24	831,53	14
30.	20,00	6	8	4	–	1200	300	100	–	1	1,5	24	719,93	14
31.	10,40	7	10	4	–	1800	–	200	1	2	–	–	835,50	10
32.	60,00	8	7	4	–	1200	–	200	–	2	2	24	746,22	12
33.	12,00	8	8	2	–	1500	300	200	1	2	–	20	869,78	11
34.	48,00	6	8	4	–	1600	100	–	–	2	2	24	764,48	15
35.	20,00	7	8	4	–	1800	–	300	1	2	–	24	849,42	13
36.	24,00	6	8	4	–	1500	100	–	–	2	1,5	24	708,23	16
37.	48,00	7	7	4	–	1200	–	200	–	2	1–2	–	692,77	16
38.	8,00	8	9	4	–	1800	400	200	1	2	–	24	933,06	12
39.	4,00	7	8	5	–	1200	300	200	1	2	–	24	860,78	11
40.	40,00	8	8	4	–	1200	400	100	1	2	–	16	916,16	12
41.	10,00	8	8	5	–	1200	–	200	1	2	–	24	819,80	14
42.	24,00	8	7	4	–	1800	200	–	–	2	1,5	24	763,59	12
43.	16,00	8	9	3	–	1200	–	300	–	2	1,5	24	679,95	12
44.	20,00	7	8	4	–	1200	–	200	1	2	–	–	804,50	11
45.	30,00	6	8	4	–	1200	–	100	–	2	1	24	649,30	12
46.	80,00	6	8	4	–	1200	–	100	–	1	1	24	699,30	14
47.	100,00	7	8	4	–	1200	–	200	–	1	1,5	24	755,95	12
48.	20,00	6	10	4	–	1200	–	400	–	2	1,5	24	678,25	11
49.	30,00	6	8	2	2	1800	–	200	–	1	1	16	688,30	16

50.	48,00	7	9	4	–	1200	–	200	–	2	1,5	–	709,05	10
51.	16,00	8	8	4	–	1200	–	300	–	2	1	–	652,70	10
52.	40,00	6	6	3	3	1200	–	200	–	2	1	–	742,68	15
53.	48,00	7	8	4	–	1800	–	200	–	1	1,5	–	763,25	10
54.	60,00	7	8	4	–	1800	–	200	–	1	1,5	–	775,10	14
55.	32,00	7	8	4	–	1200	–	200	1	2	–	24	821,30	12
56.	32,00	7	8	4	–	1200	–	200	1	2	–	24	821,30	12
57.	16,00	7	8	4	–	1200	–	200	1	2	–	–	800,50	12
58.	8,00	8	8	4	–	1000	300	200	1	1	–	24	853,08	10
59.	4,00	7	8	4	–	1200	–	100	1	2	–	16	791,70	14
60.	40,00	6	8	4	–	1200	–	100	–	2	2	24	710,40	11
61.	30,00	6	8	4	–	1200	–	100	–	2	1	24	649,30	10
62.	1 q búza ára	8	9	3	–	1500	600	300	1	3	–	14	942,56	11
63.	10,00	7,5	8	4	–	1200	200	100	1	2–4	–	16	841,97	13
64.	80,00	7	7	4	–	1200	200	–	1	1	–	–	896,52	11
65.	48,00	6	8	4	–	1200	–	200	–	2	1	24	667,30	13
66.	48,00	6	8	4	–	1200	100	–	–	1	1,5	24	712,41	7
67.	80,00	16	–	4	–	1200	200	–	–	2	1,5	20	820,17	13
68.	240,00	12	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	747,90	6
69.	40,00	7	7	5	–	1200	–	250	–	1	1,5	24	695,05	13
70.	16,00	7	8	4	–	1200	–	200	–	1	1	24	646,40	13
71.	40,00	7	8	4	–	1600	–	200	–	2	2	–	743,50	15
72.	16,00	7	8	4	–	1200	–	200	1	2	–	–	851,60	14
n	69,00	72	70	71	4	71	30	61	26	71	47	48	72	72
Átlag	23,40	7,13	7,94	3,90	2,75	1328	267	193	1	2,4	1,6	22	767,36	12,6

5. TÁBLÁZAT

Fizetések összehasonlítása az 1934. évi fizetések alapján

	Évi	Havi	Napi	Órabér
	Pengő			
Tehenesgazdák	976,75	81,40	3,28	0,25
Tehenesek	767,36	63,95	2,10	0,16
Ipari munkások[15]	1248,00	104,00	3,44*	0,43

*Napi 8 órás munkaidőre.

Ha a tehenészetben dolgozó férfiak jövedelmét a mezőgazdasági férfi napszámosok jövedelméhez hasonlítjuk, akkor szomorú képet kapunk.

Férfi napszámbér élelmezés nélkül:[16]		*Összehasonlítás:*	napi bér
télen	1,20		
tavasszal	1,30	Tehenesgazdák	3,28
nyáron	1,70	Tehenesek	2,10
ősszel	1,30	Mezőgazdasági napszámosok	1,38
		Ipari munkások	3,44
átlag	1,38 P		

A legrosszabb keresete a mezőgazdaságban dolgozó napszámosoknak volt. Az évi 200–225 napos munkaidőre az 1,38 P napi átlagos bérrel számolva az évi keresetük 276–310,50 P volt, ami a családosoknál még a megélhetést sem fedezte. Ezt igazolják *Kulin Sándor* adatai is.[17] Vizsgálatai szerint az 1929–41. évek átlagában:

1 férfi munkanapra napszám	1,47 P
1 férfi munkanapra cselédbér	2,87 P

Jutalékrendszerek

A mezőgazdaság egyes üzemágainál alkalmazott különféle jutalék (prémium, tantiéme, percent) rendszerek régi keletűek. A szakirodalom már a XIX. század végén, az akkori viszonyokhoz képest részletesen foglalkozott a „gazdasági kezelők" és „arra érdemes cselédek" jutalékrendszerével.

A tejgazdaságban és általában az állattenyésztésben a többtermelésre való törekvés hatására vezették be a gazdaságokban a rendes évi fizetésen felül az érdem szerint fizetett jutalékot, ezzel is fokozni kívánva főleg a tejelési és később a tenyésztési eredményeket.

Jelentősnek tartották a jutalékot szociális szempontból is, mivel éppen a tehenészetekben alkalmazott tehenesgazdáknak és teheneseknek a külső mezőgazdasági cselédekkel szemben jelentősen nehezebb, egészségtelenebb, nagy lelkiismeretet igénylő munkáját jobban kívánták honorálni.

Az irodalomban *Hensch Árpád* (1906) javasolta, hogy a cselédeket a rendes díjazáson kívül mellékdíjazásban is részesítsék. Pl. a teheneseket a kifejt vagy eladott tej, a juhászokat a fölnevelt bárányok vagy az eladott gyapjú, a kanászokat a fölnevelt malacok arányában.[18]

[15] Beruházási Statisztikai Évkönyv. Bp. 1961.

[16] KSH Mezőgazdasági adattár II. Munkaügy. Átlagos napszámbérek a mezőgazdaságban. Bp. 1965. 40. l.

[17] *Kulin Sándor:* A dunántúli parasztgazdaságok számokban és ábrákban. Kaposvár 1947.

[18] *Hensch Árpád:* i. m. Kassa 1906.

Ujhelyi Imre (1908) is behatóan foglalkozott a fejési jutalék kérdésével.[19] Szerinte „... a jutalomdíjak a teheneseket a gazdaság érdektársává teszik". Részletesen közölte az óvári főhercegi uradalomban és a martonvásári Dreher-uradalomban alkalmazott jutalékrendszert.

Óváron a napi és évenként eltért átlagos tejtermelés alapján a következő jutalék adását határozták el 1907-ben:

	Minden tehenes részére évenként
6 – 6,5 liter átlagos tejtermelésnél	25 Korona
6,5– 7 liter átlagos tejtermelésnél	30 Korona
7 – 7,5 liter átlagos tejtermelésnél	40 Korona
7,5– 8 liter átlagos tejtermelésnél	50 Korona
8 – 8,5 liter átlagos tejtermelésnél	60 Korona
8,5– 9 liter átlagos tejtermelésnél	65 Korona
9 – 9,5 liter átlagos tejtermelésnél	70 Korona
9,5–10 liter átlagos tejtermelésnél	75 Korona
10 –10,5 liter átlagos tejtermelésnél	80 Korona
10,5 feletti liter átlagos tejtermelésnél	85 Korona

A főtehenesek a tehenészeteknél 200 tehénállományig a tehenes jutalomdíj négyszeresét, 200 tehénen felüli állományban a tehenes jutalomdíj ötszörösét kapták. A jutalomdíjakat a vonatkozó számadási évet követő március végén fizették ki.

A Martonvásár-erdőháti és a kismartoni tehenészetben 5 liter átlagfejésig nem adtak jutalékot,

5–6 liter átlagfejésig minden literért	0,6 fillért
6–7 liter átlagfejésig minden literért	0,8 fillért
7 liter átlag felett minden literért	1,0 fillért

Az összes jutalék 10%-a a tehenesgazdáé, 4%-a a hűtő személyzeté, 5%-a az első tehenesé és 81%-a a többi teheneseké volt.

Egy fejő Kismarton-pusztán egy negyedévre	39,04 Koronát
Egy fejő Erdőháton egy negyedévre	66,37 Koronát

kapott. A jutalék hatására Kismarton-pusztán az évi átlagos tejelés az 1906/07. évi 2939 literrel szemben 1907/08-ban 3763 literre emelkedett.

Kunffy Zoltán dr. (1927) a tehenészetben dolgozó tehenesek és tehenesgazdák részére a havi tejtermelés, az istállóátlag és az istállóátlaggal kombinált zsírtermelés alapján javasolt prémiumot.[20]

Reichenbach Béla (1930) szerint a tehenészetekben fizetett prémium lehet fix, pl. minden 100 liter tej után 20 fillér, vagy progresszív, pl.: az első liter után 1/10 fillér, a harmadik liter után már 3/10 fillér. A *Luders* módszere szerinti progresszív tejprémiumot javasolta. A borjúnevelés és hizlalás eredményei alapján az elért súlygyarapodás szerint javasolt jutalékot adni.[21]

Horn Artúr (1942) a Deutsche Landwirtschaftliche Presse-ben *E. Wiesweg* tollából megjelent cikkben közölt prémiumot ismertette.[22]

1. Első és második borjazás után az évi átlagos termelés figyelembevételével adtak prémiumot.
2. A július 1 után eladott tehenek után csak 50% prémium fizethető, a július 1 előtt eladott tehenek után pedig prémium nem járt.
3. Minden eladott tenyészbika után az eladási ár 2%-át fizették.
4. Minden eladott vemhes üsző vagy tenyésztehén után 10 márka.

[19] *Ujhelyi Imre:* Fejési jutalomdíjak. Köztelek, 1908. 2762–64. l.
[20] *Kunffy Zoltán:* A tejtermelés prémiumokkal való fokozása. Köztelek, 1927. 835–36. l.
[21] *Reichenbach Béla* i. m. 241–45. l.
[22] *Horn, Arthur:* A fejőszemélyzet érdem szerinti javadalmazása a tehenészetekben. Köztelek, 1942. 681. l.

5. Minden eladott tenyészborjú után 5 márka és minden hatodik hónapját betöltött növendékállat után 7,50 márka.

6. Minden élve született borjú után 2 márka.

7. Minden levágásra kerülő tehén után 1 márka.

8. Első alkalommal fedeztetett üszők után 1 márka.

A tejprémium fizetésénél a hivatalos próbafejés eredménye az alap.

Gerényi Jakab (1942) a Magyar Tudományos Akadémia tehenészetében alkalmazott tejelési jutalék rendszerét ismertette.[23]

A havi próbafejések alkalmával kifejt tejmennyiség után havonként és tehenenként a következő jutalékot adták:

1 kg tej után	2 fillér	15 kg tej után	60 fillér	29 kg tej után	203 fillér
2 kg tej után	4 fillér	16 kg tej után	80 fillér	30 kg tej után	210 fillér
3 kg tej után	6 fillér	17 kg tej után	85 fillér	31 kg tej után	248 fillér
4 kg tej után	8 fillér	18 kg tej után	90 fillér	32 kg tej után	256 fillér
5 kg tej után	10 fillér	19 kg tej után	95 fillér	33 kg tej után	264 fillér
6 kg tej után	18 fillér	20 kg tej után	100 fillér	34 kg tej után	272 fillér
7 kg tej után	21 fillér	21 kg tej után	126 fillér	35 kg tej után	280 fillér
8 kg tej után	24 fillér	22 kg tej után	132 fillér	36 kg tej után	324 fillér
9 kg tej után	27 fillér	23 kg tej után	138 fillér	37 kg tej után	333 fillér
10 kg tej után	30 fillér	24 kg tej után	144 fillér	38 kg tej után	342 fillér
11 kg tej után	44 fillér	25 kg tej után	150 fillér	39 kg tej után	351 fillér
12 kg tej után	48 fillér	26 kg tej után	182 fillér	40 kg tej után	360 fillér
13 kg tej után	52 fillér	27 kg tej után	189 fillér	41 kg tej után	410 fillér
14 kg tej után	56 fillér	28 kg tej után	196 fillér		

A tejprémiumot a tehenesek negyedévenként egyenlő arányban kapták. A tehenesgazdának a tej- és a bikaeladási prémium kétszeresét adták. Az eladott tenyészbikák árából a tehenesek 1% értéket kaptak.

Szunyogh Gáspár (1942) szerint az érdem szerinti premizálás alapja a félhavonkénti próbafejés eredménye. A próbafejés alkalmával az egyes tehenektől kifejt tej után tehenesenként külön-külön történt a jutalék megállapítása. Minden esetben megállapították az alsó határt, amelyen felül kifejt összes tej után fizettek jutalékot.[24]

Pl. X. Y. tehenes 12 tehéntől fejt

összesen	169,2 liter tejet
jutalékmentes tej 12×10 liter	120,0 liter tej
jutalékos tej	49,2 liter
49,2×5 fillérrel	2,46 Pengő

Horn Artúr (1949) a tejtermelés fokozása céljából *E. Weisweg* módszerének alapulvételével javasolt jutalékot pontozás alapján.[25]

Egy fejő által kezelt tehenek után:

[23] *Gerényi Jakab:* A fejőszemélyzet érdem szerinti javadalmazása a tehenészetben. Köztelek, 1942. 767. l.

[24] *Szunyogh Gáspár:* A fejőszemélyzet érdem szerinti javadalmazása a tehenészetben. Köztelek, 1942. 799–800. l.

[25] *Horn Artur:* A fejők termelés szerinti díjazása a tehenészetben. Magyar Mezőgazdaság, 1949. dec. 9. és dec. 16. sz.

1. Elsőborjas tehenek után:		2. Második borjútól kezdve:	
2000–2499 kg tejtermelés	5 pont	2500–2999 kg tejtermelés	5 pont
2500–2999 kg tejtermelés	10 pont	3000–3499 kg tejtermelés	7 pont
3000–3499 kg tejtermelés	20 pont	3500–3999 kg tejtermelés	10 pont
3500–3999 kg tejtermelés	30 pont	4000–4499 kg tejtermelés	20 pont
4000–4500 kg tejtermelés és több	40 pont	4500–4999 kg tejtermelés	30 pont
		5000–5499 kg tejtermelés	40 pont
		5500–5999 kg tejtermelés	50 pont
		6000 és több kg tejtermelés	60 pont

3. Tőgyalakulás	0–4 pont
4. Az év során megbetegedett tőgyek százaléka	0–4 pont
5. A tehénállomány életkora (7 évesnél idősebb tehenek után)	0–4 pont
6. A tehenek százaléka, amelyek 14 hónapon belül életerős borjút ellettek	0–8 pont
7. Borjú minősége és kezelése	0–4 pont
8. Tehenek és bikák ápoltsága és tisztasága	0–4 pont
9. A fejt tehenek létszáma után 14-ig 1–1 pont. 10 tehénnél több fejése esetén	0–6 pont
10. A fejő személyi tulajdonságai, tisztaság, tájékozottság, szaktudás	0–6 pont

Saját vizsgálatok

Az 1933/34. számadási évben 72 nagygazdaságban vizsgáltam a törzskönyvi ellenőrzés alatt álló tehenészetekben alkalmazott jutalékrendszereket. Fejér megyében szinte általánosnak vehetjük a jutalékot, mert 54 gazdaságban (75%) megtaláltam annak valamilyen formáját, sőt sokszor jó tehenesgazdát vagy tehenest „percent" nélkül nem is tudtak a gazdaságok a tehenészetük részére alkalmazni.

Az adatokat kérdőíveken és kiszállásaim alkalmával magam gyűjtöttem.[26]

Az 54 tehenészetre vonatkozó adatok közül 26 tehenészetben 19 féle jutalékrendszer adatait ismertetem, mivel 28 tehenészetben jelentéktelen és nem célirányos jutalékrendszert találtam, míg 18 tehenészetben semmilyen jutalékot nem adtak. Az egyes tehenészetekben alkalmazott jutalékrendszereket megfelelő csoportosításban dolgoztam fel.

I. csoport: Tenyésztéssel kapcsolatos tejelési jutalékrendszerek

Ezeknél a jutalékrendszereknél a tejtermelés fokozására helyezték a fő súlyt, de figyelembe vették a borjúnevelést is.

1. sz. A tejelés után fizetett jutalék alapjául ún. „jutalékátlag" szolgál (havi istállóátlag × 4 + fejési átlag, eredmény osztva 5-tel). Egy tehenes 17 tehenet gondoz, amit a jutalék fizetésénél figyelembe vesznek, vagyis azt, hogy hány tehenet gondoz egy tehenes. Ha egy tehenesre 17 tehénnél kevesebb jut, a jutalékból annyiszor egytizenheted részt levonnak, ahány darabbal kevesebb tehén áll gondozása alatt. Ha pedig 17-nél többet gondoz, jutaléka darabonként egytizenheted résszel emelkedik. A 17 darabos átlagot úgy számítják ki, hogy az istálló állományát – beszámítva a hasas üszőket is – elosztják a fejősök, esetleges borjúsok számával. A borjús éppúgy kapja a jutalékot, mint a tehenes. A gazda 1 és 3/4 részt kap. A kiszámítás alapjául szolgáló („jutalékátlag") egységeknél alacsonyabb törteket 5 felett fölfelé, 5 alatt lefelé kerekítik. A 17-es tehénlétszám kiszámításánál azonban a legkisebb törteket is figyelembe vették.

[26] *Kecskés Sándor:* Tehenesgazda- és tehenes jutalékrendszerek. Klny. az Állattenyésztők Lapja 1935. 10., 11., 12., 13–14. és a 15–16. számából.

Táblázat a fejési jutalék kiszámításához:

Havi jutalékátlag	Havi jutalék 17 db-ra
6,50– 7,00 literig	14,00 P
7,00– 7,50 literig	16,00 P
7,50– 7,75 literig	17,00 P
7,75– 8,00 literig	18,00 P
8,00–11,00 literig minden 0,1 liter emelkedés további	0,15 P
11,00 literen felül minden 0,1 liter emelkedés további	0,20 P

Az eladott borjúk után 0,50 P-t, a tenyésztésre meghagyott növendékek után 2 P-t adtak, mely összeget az egész személyzet (gazda, tehenesek, borjúsok) között év végén osztották ki. A gazda 1 és 3/4, a tehenes, borjús 1 egységet kapott.

Az uradalom a fenti rendszert a következőkben indokolta: „Egy-egy fejő 17 db tehenet gondoz. A 10 literen felülieket naponta háromszor, a többit naponta kétszer fejik, így egy-egy fejőre 37–38 fejés jut. Tehenészeteinkben lehetőleg az összes üszőborjúkat és a szép bikaborjúkat felneveljük. Ha a jutalék kiszámításának alapjául csak az istálló-átlagot vettük volna, a fejők pénzügyi érdeke azt kívánta volna, hogy kevés hasas tehén legyen, tehát a csendes üzekedőket ne jelentsék, a borjúk elhulljanak, egyszóval a borjúnevelést meggátolják. Ezért vettük az ún. „jutalékátlag" kiszámításánál egyik coefficiensnek a fejési átlagot. Ugyanazt a célt szolgálja, hogy a jutalék kifizetésénél ne tegyünk különbséget a fejősök és borjúsok között, kiknek más eljárási mód mellett szintén ellentétes érdekeik voltak. Ezen módszer bevezetése óta a tehenészeti személyzet havi 18–20 pengős bevételi többlethez jutván, elértük, hogy a borjúelhullás és elvetélés a minimumra csökkent, személyzetünk a vasárnapokon és ünnepnapokon is kedvvel végzi kötelességét, az istállók tiszták, a tehenek és borjúk jól gondozottak."

2. sz. A tehenesgazda és tehenesek tejelési jutaléka minden kifejt 1 liter tej után egytized fillér. A felnevelt borjúk után db-ként csak a tehenes gazdának 1 pengő jár. „Ezen prémiumrendszer nálunk a gyakorlatban bevált, miután így a tehenesek is arra törekszenek, hogy minél jobban kifejjék a teheneket. Így a prémiumra fordított kiadás a többlettejből meg is térül. Ezenkívül nagyobb gonddal is kezelik a teheneket. Ezen a vidéken ez különben is annyira bevett szokás, hogy enélkül teheneseket kapni nem lehetne, miután ez sokkal fárasztóbb és lekötöttebb munka, mint a többi cselédeké."

3. sz. Tejelés után: 1000 liter kifejt tej után 1 P a tehenesek között egyenlő részben. A tehenesgazda ebből két részt kap. Külön a befejéskor a 25 kg-on felül minden további 1 kg tejért 1 P jutalom jár. A tenyésztésre meghagyott növendékek után db-ként 1 pengőt fizetnek a teheneseknek egyenlő arányban elosztva. Az uradalom véleménye a fenti prémiumrendszerről: „Ezen prémiumrendszerrel azt véljük elérni, hogy az emberek nagyobb ambícióval dolgoznak, alaposabban kifejik a teheneket, gondosabbak, etetésnél fokozottabban vigyáznak. Fejés alatt figyelnek és a kiömlött tej alig fordul elő. Minden törekvésünk, hogy minél többet fejjünk."

4. sz. Tejelési jutalék: minden 100 liter kifejt tej után 1 liter teljestej értékesülési ára. Az eladott borjúk után 30, a tenyésztésre meghagyott minden borjú után 60 fillért kapnak a tehenesek, a tehenesgazdával együtt egyenlő arányban. Indoklás: „A prémiumrendszernek tulajdonítja a gazdaság, hogy alaposan kifejik és csepegtetik a teheneket. Pontos eredményt csak úgy lehetne megállapítani, hogy egy évben nem volna prémium s ez összehasonlítási alapul szolgálna. Valószínű, hogy kevesebb ambícióval dolgoznának."

II. csoport: Tejeléssel kapcsolatos tenyésztési jutalékrendszerek

Ebben a csoportban a közölt jutalékrendszerek az előbbi rendszerekkel szemben a tenyésztés előmozdítását célozzák. Azonban – egy tehenészetet (II. csop. 4. sorsz.) kivéve – a tejelésre is súlyt helyeztek.

1. sz. Tejelési jutalék: 6 literen felüli istállóátlagnál minden kifejt liter tej után 0,2 fillér. Tenyésztési jutalék: minden eladott szopósborjú után, mely legalább 60 kg-ot nyom, kg-ként 2 fillér,

míg a felnevelt borjak után (az üszők 12, a bikák 16 hetes korban leválasztva), ha azok legalább 140 kg-ot nyomnak, kg-onként 6 fillér jutalék jár. A megállapított átlagfejésen, illetve súlyon alul jutalékot nem adnak. A jutalék negyedévenként kerül kifizetésre, melyből a gazdának 20%, a fennmaradó 80% egyenlő arányban a teheneseké. Az uradalom főtisztjének a véleménye e jutalékrendszerről: „Ezen rendszer 1930. január 1-től van tehenészetünkben bevezetve, mellyel az alapos kifejést, az állatokkal való jobb bánásmódot, ezzel természetesen jobb eredményt kívántunk elérni, ami sikerült is. Azóta embereink nem sietnek állataikat otthagyni, a fejést alaposan elvégzik, a borjúkkal szépen bánnak. Helyesnek tartjuk a jutalékrendszert szociális szempontból is, hogy azok a cselédek, kik a legnehezebb munkát végzik, a többieknél jobban is honoráltassanak."

2. sz. „Az uradalomban alkalmazott tehenesgazdák mindkét tehenészetben a kifejt tej 1%-át, a tehenesek pedig együtt 0,8%-át kapják fejési jutalék címén, a tej havi értékesülési átlagárán pénzben kifejezve, mely utóbbin egyforma arányban osztozkodnak. A borjúnevelési jutalom pedig akként van megállapítva, hogy minden felnevelt üsző és bikaborjú után db-ként 80 fillért, míg a szopósborjúként eladott borjúk után 40 fillért kapnak a tehenesek, míg a tehenesgazdák borjúnevelési jutalmat nem kapnak. A jutalmak célja, hogy a tehenesek rendes fizetésükön felül is olyan bizonyos anyagi segítségben részesüljenek, aminek mértéke és nagysága részben az ő szorgalmuktól és lelkiismeretes munkájuktól van függővé téve, s hogy ezen munka eredményét a tökéletesebb fejés és gondosabb felnevelés révén az uradalom is megérezze."

3. sz. Tejelési jutalék: 10 literen felüli fejési átlagon felül a termelt tej értékének 2%-a. Tenyésztési jutalék: az eladott és tenyésztésre meghagyott borjúk értékének 10%-a. A jutalékot egyenlő részben kapják a tehenesek és 1 részt kap a tehenesgazda is.

4. sz. A tejelés után csak a tehenesek kapnak jutalék címén havonként 6 pengőt. A tenyésztésre felnevelt és eladott üsző és bikák eladási árának 1%-át kapja a tehenesgazda. A tejelés után a tehenesgazda, a tenyésztés után pedig a tehenesek nem kapnak jutalékot.

5. sz. A tehenesgazda tejelési jutalék címén a kifejt tej értékének 1%-át, a tehenesek együtt 0,5%-át kapják. A tenyésztésre meghagyott borjúk után a tehenesgazda 2, az eladott borjúk után db-ként 1 pengőt, míg a tehenesek együtt, csak a leválasztott borjúk után kapnak 1–1 db után 1 pengőt.

III. csoport: Vegyes célú jutalékrendszerek

Ebben a csoportban 10 olyan tehenészet jutalékrendszerét ismertetem, ahol nem a termelés fokozása vagy a tökéletes borjúfölnevelés a főcél, hanem pl. a gyors fejést, szociális szempontot, továbbá minden különösebb cél nélküli helyi szokást veszik figyelembe.

1. sz. Az eladott tej értékének 1%-át közösen kapják a tehenesek mint jutalékot, ami negyedévenként és fejenként kb. 7–10 pengőt tesz ki. Indoklás: „A prémium adásával egyrészt honorálni akarjuk a tehenesek több munkáját, összehasonlítva kocsissal vagy béressel, másrészt őket gondosabb fejésre véljük bírni."

2. sz. A tehenesgazda jutalék címén egy pár csizmát kap. A tehenesek a gyors fejésért 10 db tehén kifejésén túl minden további tehén kifejése után esetenként 4 fillért, egész évi jutalom címén egy pár bakancsot, egy évi szolgálat után 1 q búzakonvenció-többletet kapnak.

3. sz. Tejelési jutalékot csak a tehenesek kapnak, naponta 1 liter tejtöbbletet. Tenyésztési jutalék a született borjúk után db-onként a tehenesgazdának 5 kg búza, a teheneseknek közösen 0,40 P. A jutalékkal a gazdaságnak semmi célja sincs, ez itt csupán helyi szokás.

4. sz. A tehenesgazda és tehenesek minden kifejt liter tej után 1 fillért kapnak, mely összegből a tehenesgazda 1,5, a tehenesek 1–1 részt kapnak. A felnevelt borjúk után db-onként a teheneseknek közösen 25 fillér. Indoklás: „A prémiumrendszerrel azt akarjuk elérni, hogy rendes teheneseket kapjunk, miután ezeket nehéz megszerezni."

5. sz. A tehenesek tejelési jutalék címén havonként és fejenként 1–2 pengőt, minden élve született borjú után 50 fillért, a tenyésztésre meghagyott növendékek után db-onként 1 pengőt kapnak. A tehenesgazda semmilyen jutalékot nem kap.

6. sz. Tejelési jutalék címén a kifejt tej értékének 1%-át, a született borjúk után db-onként 1 pengőt kapnak a tehenesek és a tehenesgazda egyenlő arányban.

7. sz. Tejelési jutalék címén jár a tehenesgazdának és teheneseknek együtt az eladott tej értékének 1/4%-a egyenlő elosztásban. A tenyésztésre felnevelt borjúk után csak a tehenesgazda kap jutalék címén db-onként 1,5 pengőt.

8. sz. Jutalék címén az elszállított tej értékének 1%-át, a született borjúk után db-onként 1 pengőt kapnak a tehenesek egyenlő részben. Tehenesgazda nincs.

9. sz. A tehenesgazda és tehenesek együtt fejési jutalék címén az elszállított (eladott) tej értékének 1/4%-át kapják. Borjúnevelési jutalékot nem adnak.

10. sz. A tehenesgazdának és teheneseknek minden 100 liter tej után 1 liter tej értéke kerül egyenlő arányban kiosztásra. Tenyésztési jutalékot nem ad az uradalom.

Ha a közölt jutalékrendszereket alapos vizsgálat tárgyává tesszük, világosan láthatjuk, hogy minden tekintetben megfelelő jutalékrendszer alig akad köztük, vagy egyáltalán nincsen egy tehenészetben sem, azonban mégis a legmegfelelőbbnek mondhatók a II. csoportban (4. sorszámút kivéve) ismertetett jutalékrendszerek.

Természetesen a tejelési és tenyésztési eredmények nem csupán a jutalékrendszerektől vannak függővé téve, hanem azokra más itt nem részletezhető körülmények is közrehatnak; mégis érdekes képet látunk, ha a különböző célú jutalékrendszereket a gyakorlatban elért tejelési és borjúfejlődési eredményekkel összehasonlítjuk. Ezeket az adatokat a 6. táblázatban tüntetem fel.

A táblázatból kitűnik, hogy az I. csoportba tartozó jutalékrendszerek főként a nagyobb tejelési eredmények elérését célozzák, a legtöbb esetben a borjúnevelés rovására.

A II. csoportnál előnyösen kidomborodik a tenyésztési eredmények hathatósabb fokozása, ami az akkori viszonyok szerint egészségesebb iránynak mondható. A III. csoportnál erősen kifejezésre jut, hogy a jutalékkal sem a tejelési, sem a tenyésztési eredményeket nem tudták kedvezően befolyásolni, így ezeknek csupán szociális szempontból van jelentőségük, a gazda szempontjából, azt lehet mondani, semmi céljuk és hasznuk nincsen.

Helyesnek mondható a tejelés fokozását célzó jutalékrenszerek közül az I. csoport 1. sorszám alatt ismertetett progresszív jutalékrendszer. Kár, hogy a borjúnevelésnél fix összegű jutalékot adott az uradalom. Egyéb körülmények, de részint ez utóbbi oka is lehet, hogy a borjúk fejlődése a törzskönyvi bírálóbizottság véleménye szerint is átlagon aluli.

Több szempontból nem mondható helyesnek az I. csoport 3. sorszámú jutalékrendszer, mivel az egyedi eredmények fokozásánál részint a befejéskori tejhozamot jutalmazták, aminek következménye lehet, hogy csak a borjazást követő első befejésig törekednek arra a tehenesek, hogy a kérdéses tehén a 25, illetve 30 liter napi tejet megadja, később természetszerűen nem nagy súlyt helyeztek erre, mert akkor már nem kaptak érte jutalékot. Hátrányos, sőt káros lehetett ez a rendszer azáltal is, hogy a tehenesek lopva túletették a befejésre kerülő teheneket, aminek következménye sokszor az egész laktációra kedvezőtlen hatást gyakorló hosszantartó emésztési zavar, állandó étvágytalanság, esetleg súlyos tőgygyulladás stb. Egyszóval ez a rendszer többféle visszaélésre, illetve szabálytalanságra ösztönözhette a teheneseket.

Alapjában véve a leghelyesebbnek mondható a II. csoport 1. szám alatti jutalékrendszer. Célszerűbb lett volna azonban a tejelési jutaléknál nem az istálló-, hanem a fejési és istállóátlag középértékét alapul venni. Ugyanis tapasztalat szerint azért nem helyes csak az istállóátlagot figyelembe venni, mert annak számszerű nagyságát kedvezőtlenül befolyásolja a hasas és borjas tehenek száma. Így előállhatott az az eset, hogy a tehenesek eltitkolták a jó tejelő tehenek folyatását, ami mind a tejtermelés, mind a tenyésztés szempontjából sok kárt okozhatott a gazdának.

6. TÁBLÁZAT

Különböző célú jutalékrendszerek mellett elért magyartarka tejelési átlag- és borjúnövekedési eredmények

A jutalékcsoport	A tehenészet sorszáma	A tehenészet 1932/33, 1933/34. évi tejtermelési átlaga, kg	Üszők			
			szoptatási ideje, nap	születési súlya	választási súlya	napi átlagos súlygyarapodás
				kg		
I. Tejelés fokozását célzó jutalékrendszer	1. *a*	3701	70	38,8	*1)*	–
	2. *b*	5157	70	41,2	107,5	0,95
	3. *c*	5015	84	43,0	142,3	1,18
	4. *d*	4924	84	42,0	150,0	1,29
Átlag:		4699	77	41,2	133,3	1,14
II. Tenyésztést és tejelést célzó jutalékrendszer	1. *e*	3697	84	42,9	151,0	1,29
	2. *f*	4703	112	46,8	189,2	1,27
	3. *g*	5249	112	44,3	151,0	0,95
	4. *h*	3572	112	46,2	180,0	1,20
	5. *i*	3829	84	36,9	153,7	1,39
Átlag:		4190	101	43,4	165,0	1,22
III. Vegyes célú jutalékrendszerek	1. *j*	2600	56	*3)*	–	–
	2. *k*	4512	84	45,1	135,0	1,07
	3. *l*	3416	56	40,0	90,0	0,89
	4. *m*	4000	*6)*	45,0	–	–
	5. *n*	3774	84	44,7	137,2	1,10
	6. *o*	3163	70	44,7	131,3	1,24
	7. *p*	3811	84	43,2	141,6	1,17
	8. *r*	3640	70	44,1	129,6	1,22
	9. *s*	4164	63	42,8	111,0	1,08
	10. *t*	3259	84	38,0	125,0	1,04
Átlag:		3634	72	43,1	125,0	1,10

6. TÁBLÁZAT folytatása

A jutalékcsoport	A tehenészet sorszáma	A tehenészet 1932/33, 1933/34. évi tejtermelési átlaga, kg	Bikák			
			szoptatási ideje, nap	születési súlya	választási súlya	napi átlagos súlygyarapodás
				kg		
I. Tejelés fokozását célzó jutalékrendszer	1. *a*	3701	84	40,4	*1)*	–
	2. *b*	5157	84	42,3	139,0	1,15
	3. *c*	5015	112	48,0	147,8	0,89
	4. *d*	4924	84	44,0	*j 2)*	–
Átlag:		4699	91	43,7	143,4	1,02
II. Tenyésztést és tejelést célzó jutalékrendszer	1. *e*	3697	112	48,5	207,5	1,42
	2. *f*	4703	140	49,8	245,1	1,40
	3. *g*	5249	140	49,0	236,0	1,34
	4. *h*	3572	140	52,1	250,0	1,41
	5. *i*	3829	98	38,2	170,0	1,35
Átlag:		4190	126	47,5	221,7	1,38
III. Vegyes célú jutalékrendszerek	1. *j*	2600	84	–	–	–
	2. *k*	4512	*4)*	48,0	–	–
	3. *l*	3416	*5)*	43,0	–	–
	4. *m*	4000	–	50,0	–	–
	5. *n*	3774	112	48,5	180,0	1,17
	6. *o*	3163	84	50,7	134,8	1,00
	7. *p*	3811	84	51,1	145,7	1,13
	8. *r*	3640	70	48,7	147,1	1,41
	9. *s*	4164	63	52,3	115,8	1,01
	10. *t*	3259	84	42,0	140,0	1,17
Átlag:		3634	83	48,3	143,9	1,15

A törzskönyvi bírálóbizottság véleménye a növendékállatok fejlődéséről:

a átlagon jóval aluli gyenge szervezet, finom csontozat
b kielégítő
c átlagos
d jó
e jó
f igen jó
g átlagon felüli
h kitűnő
i mesterséges nevelés mellett átlagon felüli
j átlagon aluli
k átlagos
l elválasztás gyenge
m jó, tartása jó
n nem kielégítő
o átlagos
p átlagon aluli
r átlagos
s elválasztás után átlagon némileg aluli
t közepes

1. A borjak választási súlyát nem mérik.
2. Nem állapítható meg pontosan.
3. A borjúk születési és választási súlyát nem mérik.
4. Bikákat nem nevel a gazdaság.
5. Bikákat nem nevel a gazdaság.
6. A tehenészet ellenőrzése óta (1934. V. 1.) ellenőrzött utódot nem nevelt föl az uradalom, így a hivatalos választási súly hiányzik. A növendékbírálat eredménye még az ellenőrzés előtt született növendékekre vonatkozik.

Ugyanebben a tehenészetben alkalmazott tenyésztési jutalékrendszer a közölt rendszerek között szintén a legcélszerűbb volt. Azonban ilyen színvonalú tehenészetben a bikáknál is alsó határként kikötött élősúly (16 hetes korban 140 kg) alacsonynak látszik. Itt ebben a korban legalább 180 kg-ra vehették volna jutalmazás alapjául az alsó határt.

A II. csoport 2. sz. tejelési jutalékrendszer helyes volt, de a tenyésztési jutalékot célszerűbb lett volna élősúlykilogramm alapján fizetni, és mind a tejelési, mind a tenyésztési jutalékból a tehenesgazdát és teheneseket is részesíteni.

A II. csoport 3. sz. tejelési jutaléknál helyesebb lett volna, ha a kitűzött alsó határ elérése esetén minden kifejt liter tejet jutalmazzák, míg a tenyésztésnél nem a leválasztáskori pénzérték, hanem szintén élősúlykilogramm alapján fizették volna a jutalékot. Ugyanis az érték meghatározása a tehenesekben kételyt támaszthatott volna, és így a gazda jóakarata esetleg elégedetlenséget válthatott ki, annak ellenére, hogy jutalomról van szó.

A II. csoport 4–5. sz. tejelési és tenyésztési jutalékrendszerek célszerűtlenek. Ezeknél is helyesebb lett volna, ha az elért tejelési eredmények után, a tenyésztésnél pedig élősúlykilogramm szerint adtak volna jutalékot.

Az 1935-ben megjelent tanulmányomban – az akkori viszonyoknak megfelelően – javaslatokat tettem az alkalmazandó jutalékrendszerekre nézve is.[27]

[27] *Kecskés Sándor* i. m.

PINTÉR ILONA

EGY TANYAGAZDASÁG 1939-BEN

Gesztelyi Nagy László, a Duna–Tisza közi Mezőgazdasági Kamara igazgatója a Magyar Állattenyésztés 1940. évi első számában „Állattenyésztési teendők az Alföld tanyavilágában" címmel a tanyai állattartás gondjait vázolta.

A bevezetőben megállapította, hogy a tanyagazdaságok kevés állatot tartanak, a főterményük a gabona. Az alföldi kisgazda idegenkedik a takarmánytermelés bevezetésétől, a szükségletet réti szénából fedezi. A szántóföldi takarmánytermesztés az Alföldön szinte ismeretlen. A gazdák sajnálják a földet takarmánynak, és ha vetnek, csak másodterménynek, általában nem kielégítő eredménnyel.

A cikkíró ezután sorra vette az állattenyésztési ágazatokat. Véleménye szerint a szarvasmarhák korcs keresztezésűek és rosszul tartottak. Ugyanígy vélekedett a ló-, sertés- és juhállományról is. Javulást szerinte megfelelő számú és minőségű apaállat biztosításával és nőivarú tenyészállatok juttatásával lehetne elérni – olyan árak mellett, hogy a kisgazdák számára is elérhetők legyenek.

A szarvasmarha-tenyésztés kiszélesítése a szarvasmarha-tenyésztő egyesületek feladata. A minőségi tenyésztés és a tejellenőrzés bevezetése azonban addig nem vezethet eredményre, amíg a tej ára olyan alacsony, hogy az előállítás költsége sem térül meg. A lótenyésztés területén – egy-két tájfajta-egyesület kivételével – még egyesületek sincsenek. A méntelep-parancsnokságoktól nem lehet elvárni, hogy előadásokat, tanfolyamokat, istállószemléket tartsanak. A sertés- és juhtenyésztés területe pedig teljesen szervezetlen.

A cikk szerint a fejlődés útja az egyesületek megszervezése, a tenyésztés irányítása és az értékesítés segítése. Az egyesületeknek fokozott figyelmet kell fordítaniuk a gazdák ismereteinek bővítésére. Tanfolyamokat, előadásokat kell tartaniuk, propagandafüzeteket terjeszteniük, mintatelepeket létrehozniuk.

A cikk megjelenése után egy Szentes melletti 22 holdas tanyásgazda levelet írt a mezőgazdasági kamarának, amelyben összegezte a témával kapcsolatos tapasztalatait. A levelet újabbak követték, amelyekből egy hozzáértő és törekvő gazda elkeseredett küzdelmének képe bontakozik ki. Levelei és költségszámításai[1] mindennél pontosabban érzékeltetik a parasztgazdaságok sokat emlegetett termelési nehézségeit.

1. sz. levél

A Duna–Tisza közi Mezőgazdasági Kamara tekintetes Igazgatóságának, Kecskemét

A „Magyar Állattenyésztés" f. hó 1-i számában olvastam Gesztelyi Nagy László igazgató úr őméltósága cikkét az alföldi tanyavilág állattenyésztési teendőiről. Az Alföld problémájának ilyen előtérbe állítása most már csakugyan annyira időszerű, hogy bizonyára nem fog megmaradni a cikk keretei között: országos ügy lesz. Jelen soraimat azért írom, hogy ez a fontos kérdés a teendők további kidolgozása során a gyakorlati kisgazda nézőpontjából is megvilágíttassék.

[1] A leveleket a nem szorosan a gazdálkodásra vonatkozó részek elhagyásával közlöm. A közölt szövegben és költségszámításokban az elírásokat és a mai helyesírási szabályoktól eltérő írásmódot javítottam. A közölt iratok a Bács-Kiskun megyei Levéltár őrizetében levő Duna–Tisza közi Mezőgazdasági Kamara anyagában, 1971/1940. sz. alatt találhatók.

Baj az Alföldön tényleg van elegendő. Mi, kisgazdák látjuk legközvetlenebbül, hogy termőtalajunk általában sovány, trágyaszegény. Silány az állatunk, mert főtakarmánya a török és a búzaszalma, meg több-kevesebb tengeriszár. A jószág létszáma nem a bemunkált föld területéhez, hanem a termelt török mennyiségéhez igazodik. Az így előállott silány trágyamennyiség, még ha rendesen kezeljük is, a szántó 1/10 részére elegendő. Vagyis minden hold föld 10 évben egyszer jut trágyához. A legelő trágyázására és intenzívebb karbantartására gondolni sem lehet. Nem csoda, ha legszebb vályogtalajunk egyszer csak szérűnagyságú foltokon kötötté válik, szántáskor hantos marad. Vetés előtt a hantokat csákánnyal aprítjuk szét, hogy a magot mégis betakarja. Elegendő trágyázás ezen kötöttséget késleltetné, legtöbbször meg is szüntetné. Így azonban ezeken a foltokon hamarosan előbukkan a szik. Trágya hiányában ilyen sors fenyegeti a sárgaföldde l korábban megjavított sziket is. Az előbbi folyamat az évek során ezeknél is ismétlődik, és kezdhetjük a digózást elölről. A föld termőerejének hanyatlása tehát tagadhatatlan, de ellene minden akaratunkkal és erőfeszítésünkkel küzdünk. Mivel a rombolást a gyakori aszály és más szélsőséges időjárás is állandóan táplálja, küzdelmünk úgyszólván soha véget nem ér. Sivataghódítás ez. Hasonló nemzeti munka, mint a hollandusok tengerhódítása. Persze méreteiben és eredményében szerényebb. De hát könnyű a hollandusnak! Őket a tengerhódításukban hatalmas gyarmataik minden gazdagsága támogatja, míg a magyar kisgazda sivataghódításában magára hagyatva, szegényen, agyonterhelve, csupán két karjára támaszkodhatik.

Teljes tudatában van a kisgazda jószágai hiányosságának is. Ha csupán a kisgazdától függene, ez már régen másként lenne. Nem kellene hozzá biztatás sem, hiszen köztudomású, hogy jószágát a gazda mennyire szereti. Önként felmerülhet tehát a gondolat, hogy az Alföldön a kisgazda ez irányú előrehaladása nem tőle függ, hanem valami hátráltató tényezőtől, melynek leküzdésére képtelen.

Mert a kisgazda kigúnyolt tudatlansága és maradisága már régen a múlté. A régi Tatár Péter históriák helyén ma már gazdasági szakkönyvek sorakoznak. Nagy számmal vannak képzett kisgazdák, sőt olyanok is, akik azelőtt uradalmi gazdatisztek voltak. Különösen ez utóbbiak eleinte megpróbálnak majd a termelés, majd a jószágtenyésztés terén ezzel is, azzal is. Hamarosan rátérnek azonban a régen megtaposott útra, amelyiken a többiek a viszonyokhoz képest évtizedeken át kialakult gyakorlat szerint haladnak. Észreveszik, hogy a munkán és szaktudáson kívül valóban létezik egy kérlelhetetlen hatalmasság: a helyi adottság, amely megállít vagy a saját képére formál minden vele ellenkező törekvést.

A jobb állattenyésztés nehézségeit sajnos gyakorlatból ismerem. Tíz év óta 22 kat. holdnyi saját kisgazdaságomban szimmentáli jellegű okszerű szarvasmarha-tenyészetem van. Két évvel ezelőtt beállítottam 200 baromfiból álló ellenőrzött baromfitelepet is. A jószágállomány, úgyszintén a kisbirtok minden más munkáját én és családom látjuk el. Csupán aratáskor van egy munkaerő segítségem. A tíz év alatt felnevelt szarvasmarhák közül kitenyésztettem két értékes tehenet. Ezek tejbősége ellés után 5–6 héttel, legelőtartás mellett, abrak nélkül, egyenként 18–20 liter, 4,4% zsírtartalmú tej. Meg lehetek velök elégedve, mert elég ritka, hogy egy tehén ilyen jó tejet ilyen bőségben adjon. A teheneket tehát bemutattam a törzskönyvező bizottságnak. Valósággal feltűnést keltettek küllemi tekintetben, de tejellenőrzésük sajnos kivihetetlen, mert a tanyámtól a város 20 km-re van. Még köves út sincs. Most van ebből a családból 5 darab. Nagy érték volna, ha megfelelő tartás és szelekció révén továbbfejleszteni képes volnék. De jönnek az akadályok. A fenti teljes tejért nem adott a csarnok többet 10 fillérnél. Pedig elismerte, hogy ennél jobb tejet hozzá senki sem visz be. Hiába mutattam a Magyar Állattenyésztés megfelelő számát, hogy a tejet 13 fillérért köteles átvenni a kormányrendelet szerint. Nem használt. Ilyen ár mellett természetesen a tehenek abrakoltatására gondolni sem lehetett, mert a dara a 10 fillérnek csak a duplájáért kapható, sőt még többért. Értékes teheneim tehát nem juthattak abrakhoz egész éven át, mindössze ellés előtt néhány hétig, hogy legalább a várható borjú túlságosan satnya ne legyen.

Később vajat készítettem. Ez jövedelmezőbbnek látszik, csakhogy a kisgazdának ilyen pepecselésre nemigen van ideje, meg nem tudtam a fölözött tejjel mit csinálni. Etettem sertéssel és baromfival. De ez nem okos dolog, mert a gazdaság valamennyi ágának bevétele mindig kockázatos. S ha már

egyszer a tej kéznél van, szeretnénk ebből pénzt látni, ahelyett, hogy azt akár a veszendő sertésekben, akár a baromfiban további kockázatnak kitegyük. Sertésállományomat ugyanis tíz év óta háromszor kellett vész miatt újra beállítanom, 200 darab baromfiállományom felét pedig a nyáron söpörte el a baromfikolera.

Az ilyen nagyobb gonddal felnevelt és kitenyésztett állomány nagy költséggel jár. A legnagyobb baj, hogy amikor aztán úgy fordul, hogy el akarnám adni (pedig ilyen fordulat a tőkeszegény kisgazdánál nem ritkaság), akkor nincs rá vevő. Mészárosnak tenyészállatot nem adhatok, nem is fizetné meg. Gazdának viszont megint nem érték a tejbőség, mert a 10 fillérrel megfizetve nincsen. A törzskönyvezett, drágán felnevelt tehén tehát vagy a tenyésztőnek marad végelgyengülésig, vagy ha egészen rákényszerül, eladja a vásáron annyiért, mint a közönséges tucattehenet. Beismerem, szinte hihetetlenül hangzik, hogy jó tehenet éppen itt, a jószágszegény Alföldön nehéz értékesíteni, mégis így van. Magamon tapasztalom. Három kitűnő vemhes tehenem közül 5 hónap óta árulok egyet. Nem azért, mert felesleges, mert birtokomhoz a mostani 5 darab számosállat kevés is, 7–8 számosállat kellene. Az idén azonban a lucernaszénám és a vetett szálas takarmányom egy része a tartós viharok és esőzések miatt tönkrement, szemes takarmány és tengeri pedig az idén ezen a tájon majdnem semmi sem termett. A tehén árán takarmányt kellett volna vennem, és a nyáron elhullott baromfiak helyett állományomat újra kiegészítenem. A tehenemre azonban vevő egy sem jelentkezett. Pedig hirdetem 5 hónap óta mindenfelé. Felvétettem a Csongrád vármegyei Szarvasmarha-tenyésztő Egyesületnél is az eladó tenyészállatok lajstromába. Minden hiába. Így azután teljesen megakadtam. Nem volt más megoldás, állataimat én is törekre és búzaszalmára fogtam. Szomorú tapasztalás lesz megfigyelni, hogy kitűnő képességeiket ez a takarmányozás mennyire veti vissza. És milyen lesz majd a három kisborjú! Mert most nincs rá kilátás, hogy, mint máskor tettem, vemhes teheneimnek ellés előtt a kitőgyeléshez abrakot is adhassak.

Érdekes, hogy ezzel szemben a közismert 5–6 literes, hitvány alföldi tehenet bármely pillanatban el lehetne adni. Viszonyokhoz kialakult helyi körülmény ez is.

Mindezek dacára nagyon szeretném a sok gonddal és áldozattal beállított korszerű állattenyésztésem eredményeit bevárni. Kérem a tekintetes Igazgatóságot, hogy ha van lehetőség rá, méltóztassék 500 pengő segélyt vagy kölcsönt folyósítani. Ezzel szarvasmarháim és egyéb jószágaim legszükségesebb takarmányozását, baromfiállományom kiegészítését és a szokásos téli csirkenevelés gondját le tudnám küzdeni. Tudom, hogy hasonló kéréssel sok más kisgazda is előállhatna, az én helyzetem azonban külön elbírálást érdemel. Akárhogy meg vagyok győződve az alföldi helyes és intenzív jószágtartás fontosságáról, munkám mégis itten úttörő, emellett közérdekű is. Korszerű állattenyésztésemet ugyanis az egész határ tanyavilága éber figyelemmel kíséri, és nem szeretnék ezirányban elrettentő példát szolgáltatni.

Nem is lett volna szabad nekem így megakadni, de az a tíz év, mióta birtokomat magam kezelem, a beruházások szakadatlan láncolata volt. Ez a kis örökölt birtok ugyanis azelőtt 25 évig bérbe volt adva. A bérbeadott birtok pedig, amint azóta megtanultam, mindig tönkremegy. Ebben az esetben is a gazdasági épületek lerombolódtak, a szántóföld 3/4 része elszikesedett.

Ahogy saját kezelésbe vettem, hozzáfogtam a szikterületek megjavításához. Kész vagyok eddig 6 holddal, a másik 6 holdnak a megjavítása most van folyamatban. Beállítottam eddig 2 hold lucernást, de ezt jószágaim arányához képest emelem. Addig is szálas takarmányul szöszös bükkölyt vetek rozzsal és némi csalamádét. A tanya környékét megfordítottam egy méterig, elültettem bele ezernél több fát. Kutat és 4 új gazdasági épületet létesítettem, köztük két évvel ezelőtt korszerű baromfiólat kecskeméti mintára.[2] Végül a múlt évben a roskadozó, több mint ötvenéves régi lakóházam helyébe elkészült a kényelmesebb és egészségnek megfelelő új lakóház is.

[2] A helyes és egészséges ólazás népszerűsítésére a kamara 1937-től egyszerű, fából készült, hordozható, ún. mintabaromfiólat igyekezett elterjeszteni a területéhez tartozó községekben. Az ól tervrajzát bárki ingyen megkaphatta.

A gazdaság helyreállításával tehát rendben vagyok, de elkészültem minden hozzáférhető forgótőkémmel is. Így történt, hogy az ilyen gyakori, máskor nem áthidalhatatlan körülmény, mint a takarmányhiány, egész gazdaságomat megállítással és sok szorgalmas munkám eredményét összeomlással fenyegeti.

Kérem tehát a tekintetes Igazgatóságot, hogy a helyzetemet méltányosan elbírálni, és ahhoz képest a fenti összeggel kisegíteni méltóztassék.

Szentesen, 1940. jan. 21.

Legalázatosabb tisztelettel
Czakó Ferenc gazdálkodó
Szentes, Mucsihát 6.

A kamara válaszlevelében közölte, hogy az állattenyésztési előadója, Guoth Ernő fel fogja keresni, hogy megbeszélhessék a levélben felvetetteket. A találkozás azonban a Czakó Ferenc ajánlotta időpontban nem jött létre. Erről beszél a levélíró a következő levél elején, és a találkozás lehetőségéről a levél végén, amely részek közlésétől eltekintek.

2. sz. levél

A Duna–Tisza közi Mezőgazdasági Kamara tekintetes Igazgatóságának, Kecskemét

. . . Kedves vendégem elmaradását – tekintettel az időjárásra – szinte biztosra vettem.

Pedig még a törzskönyvezett kedves teheneim is rákészültek a megtekintésre. A kéthónapi kizárólagos török takarmányon szemlélhetővé tették csontozatuk összes vonalait, mintha mondanák: kedves gazdánk, ha már bőséges tejhozamunkat és arányos testalkatunkat nem méltányoltad, íme tekintsd meg finom csontozatunkat, és mondd, nem érdemelnénk egy kissé jobb takarmányt? Bizony megérdemelnének! A gazda jóérzésében nincs is hiba. Ez meglátszik rajtunk, mikor dolgunk végeztével az istálló ajtaját behúzzuk. De nem tehetünk róla, hogy ez az érzés nem nótában vagy fütyülésben fejeződik ki.

Mikor a magyar kisgazda segítség után folyamodik, egészen bizonyos, hogy nagy bajban van. Őszintén mondom, hogy mikor első levelemben az itteni alföldi viszonyok tüzetes ismertetésére ajánlkoztam, ezt teljesen önzetlenül, csupán az ügy nagy fontosságától lelkesedve tettem. Végre ezt a vidéket nagyon ismerem, hiszen gazdálkodási viszonyainak minden átalakulását figyelem ötven év óta. Amellett nagyon boldog lennék, ha az Alföld újraépítésének nagy munkájában, ilyen csekély formában is, részt vehetnék. Mindamellett nem tudtam szabadulni a gondolattól, hátha a célul kitűzött és most megakadt jószágtenyésztési törekvésemben segítséget kapok. Ha nem, akkor egy reménnyel szegényebb leszek. Szegényebb, mert a kisgazda bizalma és energiája évtizedek óta reményekből táplálkozik. Méltóztassék tehát megbocsátani, hogy reményeimhez ennyire ragaszkodom . . .

Szentesen, 1940. febr. 14.

Legalázatosabb tisztelettel
Czakó Ferenc gazdálkodó

3. sz. levél

A Duna–Tisza közi Mezőgazdasági Kamara tekintetes Igazgatóságának, Kecskemét

Szívesen remélem, hogy Guoth titkár úr mucsiháti tájékozódásából szerencsésen visszaérkezett. Bizony, ez elég rideg tájék, főleg így télvíz idején, de hát ilyen helyen is lakni kell, sőt, ha csak lehet, élni is. Pedig amit a titkár úr látott, azzal inkább ünnepi hangulatot kívántam kelteni, hogy a tanyai nyomorúság képével kedves vendégemet ne molesztáljam. De bizonyos, hogy így is látott eleget.

Titkár úr látta agyonteleltetett állataimat, de hál istennek nem látta azt, ahogy ellés előtt álló egyik legkedvesebb tehenünket kétségbeesetten dédelgettük. Mégis hiába áldoztuk utolsó filléreinket egy kis szénára és abrakra, hiába virrasztgattuk: a szép törzskönyvezett tehén nem bírta ki a leellést, elpusztult a gyönyörűen kifejlett üszőborjával együtt. Oda a várva várt tej, mely többet tett ki, mint a kisgazdaság egész évi haszna! Ez utóbbinak számszerű adatait különben titkár úr volt szíves magával vinni, bár befejezni még nem tudtam.[3] Részletesen írtam az itteni bajok közül az állandóan fenyegető vadvizekről, és részben a talajmívelésről. Felhasználva a kedves alkalmat, ezt is befejezetlenül küldtem el.[4]

Most azonban ilyen irányú további tájékoztatásomat egyelőre be is szüntetem, mert, hogy tanyai kifejezéssel éljek: nagyon el vagyok szontyorodva. Tekintve azonban az ügy fontosságát, ha tájékoztató adataim mégis valami csekély értéket jelentenek, felhívásukra később szívesen folytatom.

Szentesen, 1940. III. 8.

Legalázatosabb tisztelettel
Czakó Ferenc gazdálkodó

4. sz. levél

A Duna–Tisza közi Mezőgazdasági Kamara tekintetes Igazgatóságának, Kecskemét

... Az intenzívebb talajművelés eléri mélyszántásnál a 15 cm-t, de rendszerint csak 5–10 cm a mélyszántás, míg a búza alá ennek mintegy fele. A tavaszi szántás is olyan sekélyes, mint a búza alá, vagyis 4–5 cm. Tavaszi alá őszi mélyszántás ritkán sikerül, tehát a tarló szántatlanul kerül a hó alá. Ennek oka az, hogy a kisgazda igásállata elég gyenge, a talaj pedig nagyrészt igen nehéz munkálatú agyag és szik, csak a partosabb helyeken agyagos vályog. Amellett a szántás nyár utolján nehéz a szárazság miatt, de még nehezebb, ha az őszi esős időszak korán beköszönt. Ilyenkor a búzavetés is vagy megkésik, vagy kevesebb lesz a szokottnál. Arról pedig, hogy a tavaszi alá már ősszel szántsunk, alig lehet szó. Akik el tudják végezni az őszi mélyszántást is, gyakran nem járnak jobban, mert a szántás tavaszig a csapadék hatása alatt eggyé olvad, újra kell tavasszal szántani. Rendesen később munkálható, mint az, amelyik tavaszig tarlónak maradt, és tavaszkor hasábos lesz.

A különféle szántási lehetőségek miatt nagyon nehéz a szántóföld mennyiségével az igásállatok számát összhangban tartani. Az én 22 kat. hold földemből 16 kat. hold a szántó. Próbálkoztam már két erős muraközi lovat tartani. Ezek azonban néhány év alatt tönkrementek. Akkor vettem két magyar lovat. A harmadik évben az egyik elhullott, a másik megvakult. A két ló igaerejét próbáltam két jármos tehénnel is megerősíteni. Itt azonban, ahogy hamarosan beláttam, a tehén nem jármozható, mert az éles göröngyökön egy óra múlva kivérzik a lába. Nincs tehát más megoldás, négy lovat kell tartani. De ez esetben le kell mondanom az állattenyésztésről, mert ilyen kis földön termelt takarmányból a négy lovon kívül még legfeljebb egy tehenet tarthatok. A borjút ennek is hathetes korában el kell adnom, mert ha nevelem, több hasznom később sem lesz rajta.[5] Ezért szánja rá magát a kisgazda, hogy a szopós borjúkat a piacra vigye. Sajnos, ez rablógazdálkodás, mert ez ugyan az alföldi jószágállomány minőségi visszaesésére vezet. A gazdának nincs módjában tehenét ivakédaiban kitenyészteni, kiválasztani az utódok közül a legkiválóbbakat, szóval nem tud szelektálni. De ilyen módon visszaesik az alföldi tenyészet számbelileg is. A csikóneveléssel meg úgy vagyunk, hogy erről a kisgazdának egyenesen le kell mondania, mert legtöbbször egyenesen ráfizetéssel jár.[6]

[3] Ezt közlöm alább a termelési költségszámítás cím alatt.
[4] E levélből csak a talajművelésre vonatkozó részt közlöm.
[5] Az állattenyésztési költségszámítások II. sz. melléklete: A népies szarvasmarhanevelés (növendék) önköltsége kisgazdánál. Gondozást, legelésnél pásztorbért nem számítva, az anyatehén 5–8 liter tejbőséget feltételezve. A jegyzethez tartozó táblázatot lásd a túloldalon!
[6] A jegyzethez tartozó táblázatot lásd a 217-es oldalon!

A két ló mellé tehát, ha a kisgazdálkodó tenyészjószágot is akar mégis tartani, kénytelen bértraktorhoz folyamodni. Ez pedig drága, és barázdáról barázdára kell valakinek állandóan ellenőrizni, mert ha magára hagyjuk, azonnal felveszi az ekét, és sekélyebben szánt, mint ahogy kialkudtuk. Meg nyáron nem is ér rá, akkor csépel.

Ezen a ponton kellene a kisgazdaságon segíteni, hogy tízen összefogva közösen traktort állítsanak be, ami legalább az annyira szükséges mélyszántást elvégezze. Más munkát azután eltákolnánk a mi (ekkor már minimálisra méretezett) saját igánkkal. Persze ilyen közösködést könnyebb elgondolni, mint keresztülvinni. De ennek valahogy mégis meg kell lenni. A mezőgazdaságot inkább előbb, mint utóbb, nálunk is mechanizálni kell. Erre int az idők jele. Másképpen a külföldi mezőgazdaságok iramában mindjárt a startnál lemaradunk.

A traktorkérdés megoldása nem is jelentene anyagi áldozatot sem a gyárnak, ha az bocsátaná rendelkezésünkre, sem az államnak, ha onnan kapnánk, mert aki közülünk ezt a hovatovább nélkülözhetetlen szerszámot igénybe venné, azonnal fizetné érte a bérszántásnál szokásos, vagy annál valamivel méltányosabb szántási díjat. Teh.t az egész megsegítés csupán egy becsületes üzlet keretei között mozogna . . .

Dátum és aláírás nélkül.

Kor	Nevelési költség		Súly	Ár	Jövedelem
0–6 hét	fedeztetés	5,00			
	borjútej 168 l á 10 f.	16,80			
	5 kg dara á 18 f.	0,90			
	10 kg széna á 8 f.	0,80			
	borjúkötél, járlat, fuvar, mázsálás	4,60			
		28,10	75 kg	60,00	37,90
6 hét–1/2 év	42 l tej	4,20			
	20 kg széna	1,60			
	legelő 4,5 hónapig	7,00			
		40,90	120 kg	50,00	9,10
1/2 év–1 év	2 hónapi legeltetés	5,00			
	tengeri, csalamádé	4,00			
	törek, kukoricahaj	10,00			
	120 kéve tengeriszár, tök	8,00			
		67,90	170 kg	75,00	7,10
1–2 év	törek, szalma	12,00			
	5 hónapi legeltetés	12,50			
	törek, tengeriszár	15,00			
	tengerihaj, tök	4,00			
		110,40	220 kg	130,00	19,60
2–3 év, ellésig	törek, szár	29,00			
	5 hónap legeltetés	20,00			
	folyatás	5,00			
	répa	2,00			
	só	4,00			
	épület amort., adó	30,00			
		200,40	280 kg	230,00	29,60 P

Termelési költségszámítás:

A kisgazdaság termelése 22 kat. holdon 4 igáslóval

Búzatermelés 8 k. holdon

Megnevezés	Költség	Jövedelem
Fogatköltség, szántás, boronálás, vetés, berakodás	146,00	
Aratásnál kisegítő napszámos	50,00	
Vetőmagért	160,00	
Termés 56 q á 20 P		1120,00
ebből cséplésre 10%	112,00	
Rostálás (szelektor)	20,00	
4 öl törek és polyva		60,00
	488,00	1180,00
Egyenleg		692,00 P

[6] Az állattenyésztési költségszámítások III. sz. melléklete: A népies csikónevelés önköltsége kisgazdánál, gondozáson kívül.

Kor	Nevelési költség		Ára ekkor	Haszon
0–6 hónap	fedeztetés	10,00		
	szénatöbblet az anyának	6,40		
	abraktöbblet az anyának	20,00		
	munkakevesebblet az ellés körül	10,00		
	a 2–3. héttől abrak	2,40		
	a 2–3. héttől széna	0,32		
		49,12	50,00	0,88
1/2–1 év	széna 360 kg á 8 f.	28,80		
	100 kéve szár	6,00		
	törek, szalma	6,00		
	abrak 3 q á 16,00	48,00		
	általános kiadások	6,00		Ráfizetés:
		143,92	100,00	43,92
1–2 év	6 q széna á 8,00	48,00		
	abrak 10,8 q á 16,00	172,80		
	egyéb takarmány, só	10,00		Ráfizetés:
		374,72	200,00	174,72

Ha baj nem éri, 50 csikó közül 1 db megfelel remondának; ilyenen kivételesen lehet 1–200 P haszon.

Árpatermelés 1 k. holdon

Megnevezés	Költség	Jöveledem
Fogatköltség, szántás stb.	12,00	
Vetőmag 75 kg á 15,00	11,25	
Termés 6 q á 15,00		90,00
Gépnek kiment 60 kg	9,00	
Aratónak 30 kg	4,50	
	36,75	90,00
Egyenleg		53,25 P

Zabtermelés 1 k. holdon

Megnevezés	Költség	Jövedelem
Fogatköltség, szántás stb.	12,00	
Vetőmag 60 kg á 18,00	10,80	
Termés 8 q		144,00
Cséplőgépnek 10%	14,40	
Aratónak	7,20	
Zabszalma 8 q		16,00
Polyva, törek		2,00
	44,40	162,00
Egyenleg		117,60 P

Szöszösbükköny-termelés 1 k. holdon

Megnevezés	Költség	Jövedelem
Fogatköltség, szántás stb.	12,00	
Vetőmag	24,00	
Szénatermés 10 q á 8,00		80,00
2 q mag (sarjú után)		80,00
Szalma		6,00
Cséplőgépnek, aratónak	5,00	
	41,00	166,00
Egyenleg		125,00 P

Lucernatermelés 2 k. holdon

Megnevezés	Költség	Jövedelem
Kaszálás, szárítás, behordás	22,00	
30 q széna á 8,00		240,00
Egyenleg		218,00 P

Tengeritermelés 4 k. holdon, mellette 100 n-öl dinnyeföld és ugyanannyi répa

Megnevezés	Költség	Jövedelem
Trágyahordás, ekekapázás	30,00	
Őszi mélyszántás, tavaszi bemunkálás	60,00	
Kézi kapálás 2 ízben	36,00	
Letakarítás, szárbehordás	10,00	
Átlagtermés (5 éven át) 30 q csöves tengeri		180,00
200 kéve tengeriszár, haj és tök		16,00
Répa, napraforgó, dinnye		30,00
	136,00	226,00
Egyenleg		90,00 P

Legelő, belsőség 4,5 k. hold

Megnevezés	Költség	Jövedelem
Szénakaszálás	10,00	
Behordás	2,00	
Szénahozam 12 q á 7,00		84,00
Kaszálás után legelőérték		40,00
Belsőségen széna 1 q		7,00
	12,00	131,00
Egyenleg		119,00 P

Fogattartás, munkálás

Megnevezés	Költség	Jövedelem
4 lónak 300 napra naponként és darabonként 3 kg széna á 8 f. (30 q)	240,00	
2 öl törek	40,00	
5 q árpaszalma	10,00	
5 q zabszalma	10,00	
24 q abrak á 16,00 (naponta és darabonként 2 kg)	384,00	
20 kg só	6,00	
Kocsikenőcs, világítás az istállóban	10,00	
Kovácsszámla	60,00	
Bognárszámla	20,00	
Szíjgyártószámla	10,00	
Kötélgyártószámla	15,00	
Istállófelszerelés	10,00	
Értékcsökkenés évente a 4 lónál	40,00	
Értékcsökkenés évente a szerszámoknál	10,00	
2 hónapi legeltetés	10,00	
Hasznosítás búzatermelésnél		146,00
Ua. a takarmánytermelésnél		12,00
Ua. a lucernatermelésnél		6,00
Ua. az árpatermelésnél		12,00
Ua. a zabtermelésnél		12,00
Ua. a tengeritermelésnél		140,00
10 fuvar városra		50,00
Szikjavításnál kocsifuvar		30,00
Alkalmi fuvarokból		50,00
	875,00	458,00
Egyenleg	417,00 P	

2 db sertés hizlalása

Megnevezés	Költség	Jövedelem
2 db sovány süldő (70 kg á 80 f.)	56,00	
1 q korpa	15,00	
2 q árpa önköltsége á 12,20	24,40	
8 q szemes és 16 q csöves tengeri	150,00	
Darálás	10,00	
Só és szénsavas mész	1,60	
220 kg hízómalac á 80 f.		176,00
Járlatlevél és szállítás	6,50	
	263,50	176,00
Egyenleg	87,50 P	

1 db tehén hizlalása

Megnevezés	Költség	Jövedelem
Folyatás	5,00	
3 q árpaszalma	6,00	
3 q zabszalma	6,00	
1 öl törek és polyva	20,00	
1 q répa	12,00	
1 q tök	2,00	
2 q széna	4,00	
2 q abrak (korpa és tengeridara)	32,00	
Só és szénsavas mész	3,00	
150 l borjútej	15,00	
10 l zabdara	2,00	
A tehén tejhozama a borjútejen kívül		300,00
Borjúért 6 hetes korában		60,00
Legelődíj	20,00	
	127,00	360,00
Egyenleg		233,00 P

80 db baromfi tartás

Megnevezés	Költség	Jövedelem
2 q árpa, 10 q szemes tengeri, 2 q ocsu	245,00	
8400 db tojás á 10 f.		840,00
Egyenleg		595,00 P

A gazdálkodás összesített adatai

A gazdasági ág és az általános költségek	Költség	Jövedelem
Búzatermés		692,00
Árpatermés		53,25
Zabtermés		117,60
Bükkönyös rozs		125,00
Lucernatermés		218,00
Tengeritermés		90,00
Legelő, belsőség		119,00
Fogattartás	417,00	
Sertéstenyésztés	87,50	
Szarvasmarhatartás		233,00
Baromfitartás		595,00
Adó	210,00	
3000 P kölcsön amortizációja	200,00	
Rádió	28,00	
Magyar Állattenyésztés előfizetése	12,00	
Baromfitenyésztők Lapja előfizetése	10,00	
Épületek karbantartása	80,00	
Abrakkiegészítés 10 q á 15,00	150,00	
Munkásruha pótlása 3 személyre	90,00	
Gazdasági szerszámok pótlása	30,00	
Összesen	1314,50	2242,85 P

Tehát jó esetben – megfelelő időjárás mellett és állatbetegségek nélkül – 928 P marad 3 családtag egész évi munkájáért. Ez egy család évi háztartására és ruházatára a tanyán is elég kevés.

BELÉNYI GYULA

A SZEGEDI TANYÁK 1949-BEN

Célkitűzések és döntések

Mint ismeretes, az 1940-es évek végén, a politikai hatalomban bekövetkező döntő fordulatot követőleg az MDP politikájában napirendre került a magyar tanyák jövőjének kérdése is. Az MDP 1948 júniusi programnyilatkozata még igen általánosan, mint a hazai társadalmi elmaradottság elkövetkezendő megszüntetésének egyik fontos területéről tesz említést a „tanyakérdésről".[1] Az 1949 januárjában megalakult Tanyai Tanács (a továbbiakban: TT) már a határozottabb és konkrétabb formát öltő új tanyapolitikai koncepció gyakorlatba történő átültetésének irányítására jött létre.

A TT, illetve az MDP – mint az egykorú sajtóban ez megfogalmazást is nyert[2] – a tanyakérdés gyors és végleges megoldásának, azaz: a tanyarendszer megszüntetésének igényével lépett fel. Egyrészt azzal számolt, hogy a tanyai lakosság az anyavárosokba (falvakba) települ, másrészt – ahol az előbbi lehetőség nem állt fenn – új tanyaközpontok létesítését s a tanyai lakosságnak eme központokba történő tömörítését látta a megoldás útjának. Az agrártelepülési rendszer e gyökeres átalakítása és a mezőgazdaság szocialista átszervezése között szoros, mintegy oksági összefüggést feltételeztek.

A TT 1949 első felében az ország mintegy 240 tanyakörzetén végzett felmérést, majd ennek nyomán (1950-től) kb. 100 új tanyaközpont létesítését kezdték meg.[3] A tanyaközpontosítási tervek által érintett tanyavidékek közül a szegedin következett be a legnagyobb változás.

Az 1950-ig Szeged város közigazgatási területéhez tartozó tanyák az ország egyik legnagyobb azonos közigazgatású tanyakörzetét alkották. A város 1949. évi 141 ezer kat. holdas területéből mintegy 125 ezer holdat tett ki a tanyavidék, ahol 12 047 tanyaépületben 49 400 fős külterületi népesség élt, a város lakosságának 37,3%-a.[4] (Ennél nagyobb számú külterületi népességet csak Kecskeméten írt össze az 1949. évi népszámlálás.)

A TT javaslatai nyomán 1949 májusában a belügyminiszter 9 tanyaközpont önálló községgé alakítását rendelte el a szegedi határban. Ezt követőleg 1949 júliusában a TT irányításával, különböző szakminsiztériumok (Belügy-, Építésügyi, Földművelésügyi) és a szegedi közigazgatás képviselőinek bevonásával sokoldalú elemzések készültek az önálló községgé alakulás konkrét lehetőségeiről, időpontjairól. A felméréseket végző bizottságok javaslatai alapján 1950-től nyolc, 1952. január 1-től pedig újabb egy nagyközség kezdte meg önálló életét a szegedi határban: Felsőközpont (neve 1950-től: Balástya), Szatymaz, Csengele, Alsóközpont (Mórahalom), Királyhalom vagy Városlanya (Ásott-

[1] A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 596. l.

[2] Ld.: a Szabad Nép 1949. II. 6-i számában megjelent „Tanyai Tanács alakult a tanyakérdés megoldására és a tanyaközpontok kijelölésére," illetve a Délmagyarország 1949. II. 20-i „A tanyakérdés megoldása" c. cikkeit. – A felszabadulás utáni tanyapolitika főbb kérdéseire ld.: *Orbán Sándor:* A tanyarendszer átalakulásának néhány problémája a felszabadulás után. Történelmi Szemle, 1975. 1. sz. 88–96. l. – E tanulmány kézirata már nyomdában volt, amikor megjelent A magyar tanyarendszer múltja (szerk.: *Pölöskei Ferenc–Szabad György,* Akadémiai Kiadó, Bp. 1980) c. kötet; az abban közzétett eredményeket ezért már nem hasznosíthattuk.

[3] *Orbán* i. m. 89. l.

[4] 1949. évi népszámlálás 11. k. A külterületi lakotthelyek adatai. KSH, Bp. 1951. 55. l.

halom), Ruzsajárás (Csorva, majd Ruzsa), Lengyelkápolna (Zákányszék), Röszke és 1952-től Domaszék.[5] *Ez volt az ország legnagyobb azonos közigazgatás alá tartozó olyan tanyás vidéke, amely 1950–52-ben anyavárosából kiszakadva közigazgatási önállóságot kapott: az átszervezés közel 120 ezer kh területet és 45 ezer 304 lakost érintett.*[6] (A város közvetlen közelében fekvő kb. 1000 tanyaépületben élő 4100 külterületi lakos továbbra is Szeged közigazgatási határain belül maradt, tehát a *város* külterületi lakosának számított. Innen adódik az új tanyás községek lakosságszáma és az 1949. évi szegedi külterületi népesség száma közötti különbözet.)

A korabeli tervek arra számítottak, hogy a 9 önálló község megszervezését követőleg, a következő 5–6 esztendőben (kb. az I. ötéves terv végéig) a tanyai lakosság egyharmada, mintegy 13 ezer fő[7] fog betelepülni a központokba.

Az alábbiakban arra keresünk választ, mennyire tekinthetők reálisnak az önálló községek létrehozására, illetve a tanyai lakosság tömeges betelepítésére vonatkozó elképzelések. E két – egyébként szorosan összefüggő – kérdés szétválasztása nem csupán tárgyilag indokolt, mintegy követve az akkori elképzelések két fázisát, hanem logikailag is. Mint látni fogjuk ugyanis, a szegedi tanyavidék teljesen ellentétes feltételeket kínált az egyik, illetve a másik számára.

A közigazgatási átszervezés és a helyi adottságok

Ismeretes, hogy a tanyaközpontok létesítése az ország számos tanyavidékén nem járt sikerrel, mert nem felelt meg az ottani sajátos feltételeknek. A központok kialakítása vagy el sem jutott a megvalósítás stádiumába, vagy már a kezdet kezdetén elakadt. Hogy Szeged vidékén a helyzet egészen másképpen alakult, hogy itt kilenc, hosszú távon is életképes, önálló tanácsú tanyás község jöhetett létre a volt városi határban, abban a vidék *települési sajátosságainak* volt döntő szerepe. A szegedi tanyák ugyanis – Erdei Ferenc kifejezésével élve – *szórványok*[8] voltak, amelyek a várossal csak laza kapcsolatban álltak, s amelyek a bennük élők egyetlen, kizárólagos lakóhelyét képezték. (Ez a megállapítás nem vonatkozik a város közvetlen környékén fekvő s a tanyaközpontosítási terv által nem is érintett tanyákra, s csak részben igaz az ezeken túl, de a városhoz még mindig elég közel fekvőkre. A szegedi tanyák legnagyobb része azonban nem ebbe a kategóriába tartozott.)

[5] Tanulmányom alapvető forrásbázisát a felsorolt kilenc Szeged-környéki tanyaközpont 1949-es felméréseinek levéltári anyaga képezi. E rendkívül értékes forrásokat *Orbán Sándor* egyetemi tanár, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője bocsátotta rendelkezésemre; amiért – elvi útmutatásaiért pedig külön is – köszönetet mondok.

Az iratok lelőhelyei a következők: Alsóközpont tanyaközpont, Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban UMKL), Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 22. d.; Domaszék tanyaközpont, UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 2. d.; Felsőközpont tanyaközpont, UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 2. d.; Királyhalom tanyaközpont, UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 2. d.; Röszke tanyaközpont, UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 2. d.; Csengele tanyaközpont, Csongrád megyei Levéltár (a továbbiakban CsmL.) Szeged város titkos levéltára, IV. A. 1021. 7. d. 355–356.; Lengyelkápolna tanyaközpont, CsmL., Szeged város titkos levéltára, IV. A. 1021. 7. d. 355–356.; Ruzsajárás tanyaközpont, CsmL, Szeged város titkos levéltára, IV. A. 1021. 7. d. 355–356.; Szatymaz tanyaközpont, CsmL., Szeged város titkos levéltára, IV. A. 1021. 7. d. 355–356.

[6] A földterületre vonatkozó adatot az 5. jegyzetben megjelölt forrásokból számítottuk. A kilenc község lakóinak számát az 1970. évi népszámlálás községsoros, visszatekintő adatai alapján összesítettük. – 1970. évi népszámlálás 6/I. k. KSH, Bp. 1974. 388–89. l.

[7] A közigazgatási átszervezés által érintett 45 300 külterületi lakosból – mint erről alább részletesen szólni fogunk – ténylegesen 39 ezer élt tanyán, a fennmaradó 6300 pedig a tanyavidék belterületi központjaiban. A tanyai lakosság harmada tehát pontosan 13 ezer fő volt.

[8] Vö.: *Erdei Ferenc:* Magyar tanyák. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. (hasonmás kiadás), különösen 135–6. l.

A szórványok kialakulásában fontos szerepet játszott a szegedi agrárfejlődés egyik legsajátosabb vonása, a bérleti rendszer, amelyet az 1945. évi demokratikus agrárforradalom felszámolt ugyan,[9] a településviszonyokra korábban gyakorolt hatása azonban még 1949-ben is erőteljesen érződött.

A bérleti rendszer tárgyunk szempontjából legfontosabb következménye az volt, hogy a bérlők elszakadtak a várostól: a bérlet megváltásához és a gazdálkodás megindításához szükséges anyagi eszközöket csak a városi lakóhely teljes és végleges feladása árán teremthették elő. A hosszú, 15–25 éves bérleti idő az állandó jellegű tanyai megtelepedésre és – erőforrásaikhoz mérten – komolyabb beruházásokra ösztönzött, elsősorban a család élőmunkájára alapozva (tanyaépítés, szőlő- és gyümölcstelepítés). A bérletbe fektetett munka azután még erősebben odakötötte a bérlőt gazdaságához. Így tehát – kivételektől eltekintve – *a bérlő és családja egyetlen, állandó lakóhelye a tanya volt.*

A szórványtelepülési forma kialakulásában földrajzi tényezők is jelentős szerepet játszottak. A Duna–Tisza közének déli része, a Szeged–Kiskunfélegyháza–Kiskunhalas–Baja által határolt nagy kiterjedésű háromszög a közvetlen környezetén túlnövő jelentőségű településekben igen szegény. Így a Szegedtől távol (25–45 km-re) fekvő tanyák számára nemcsak az anyaváros volt távoli, nehezen megközelíthető, de a nyugatról vagy északról szomszédos területeken sem volt olyan városi vagy nagyközségi jellegű település, amely ezt ellensúlyozhatta volna. (Úgy, ahogy a felszabadulás előtt a hódmezővásárhelyi tanyák egy része Orosházához kapcsolódott.)[10]

A felszabadulás előtti szegedi városvezetés agrár- és településpolitikája szintén elősegítette a tanyák városi kapcsolatainak lazulását. Már a múlt század végén, országosan is az elsők között, megkezdte olyan külterületi központok kialakítását, amelyek átvették és ellátták a városi közigazgatási, sőt a gazdasági-termelői, a kereskedelmi és különösen az oktatási funkciók egy részét is.[11]

[9] A tőkés agrárfejlődés korában Szeged város ugyanis – ellentétben a magyar mezővárosok többségével – földterületének egy jelentős részét, még 1944-ben is kb. 2/5-ét, 64 ezer kat. holdat megtartotta tulajdonában. Ezért a XIX. század közepétől a szegedi határba hatalmas tömegekben kiáramló városi agrárlakosság csak hosszúlejáratú (15–25 éves) bérletként, és nem saját birtokként juthatott földterülethez. A bérleti rendszer egészen 1945-ig – lényegileg változatlanul – fennállt, ezáltal a szegedi agrártársadalom talán legjellegzetesebb csoportját, a bérlőkét is megőrizve (1942-ben a városi birtok bérlőinek száma elérte a 10 ezret). A szegedi bérlők közbülső helyet foglaltak el a városuk határában saját földön gazdálkodó parasztok és a tulajdonképpeni kishaszonbérlők között, bár a tanyás gazdálkodás és a tanyai megtelepedés szempontjából inkább az előbbiekhez estek közelebb. Mégis, ezektől is jelentősen különbözött a helyzetük, mert a bérleti idő lejártával fennállt a bérlet elvesztésének veszélye (erre különösen a két világháború között számos példa is akadt). Másrészt utóbbiaktól – ismét csak a tanyás gazdálkodás és a tanyai megtelepedés szempontjából tekintve – még inkább eltért a helyzetük: a hosszú bérleti idő a tartós megtelepedésre és nagyobb beruházásokra ösztönzött.

1945-ben a 64 ezer kat. holdas városi birtokot maradéktalanul kisajáították és felosztották a bérlők között. A szegedi földosztásnak éppen ez volt a legfőbb sajátossága: döntő többségében a bérletek tulajdonba adásából állt.

A szegedi tanyás gazdálkodás és a bérleti rendszer összefüggéseire ld.: *Erdei* i. m. 135–6. l. – Számos értékes megjegyzést tesz a szegedi tanyák 1848–1914 közötti történetére *Balogh István:* Az alföldi tanyás gazdálkodás c. tanulmánya. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. k. Szerk.: Szabó István, Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 429–79. l. A bérlők két világháború közötti helyzetére és különösen az 1945. évi földosztásra ld.: *Szabó István:* Agrárforradalom a Viharsarokban (1945–1947) Akadémiai Kiadó Bp. 1976, valamint *Fehér István:* Gazdasági és társadalmi változások Szegeden a felszabadulás után. Akadémiai Kiadó Bp. 1973. 86. és 100. l.

[10] A szegedi tanyavidék déli területeire a dualizmus korában Szabadka gyakorolt ilyen hatást. 1949-ben azonban ilyen ellensúlyozó szerepet csak Kiskunfélegyházának tulajdoníthatunk a csengelei tanyák esetében, a Szegeddel történelmileg kialakult szoros kapcsolatok miatt csupán korlátozott értelemben.

[11] *Balogh* i. m. 470., 473–74. l. – Balogh kimutatja, hogy a szegedi tanyavilágban a közigazgatási önállósulás csírái már 1850-ben megjelennek az ún. kapitányságok létrehozásával. Részletesen szól a tanyai iskolák korabeli fejlődéséről is.

A szórványtanyák elszaporodása teremtette meg tehát azt az igényt, hogy lakóik alsófokú igazgatási, kereskedelmi, kulturális stb. szükségleteiket a távoli város helyett a hozzájuk térben közelebb eső központokban elégíthessék ki. S valóban, már a XIX. század végén megindult e központok kialakulása, amelyek – miközben természetesen továbbra is a városi igazgatás részét képezték – Szegedtől átvették és ellátták az említett alsófokú települési funkciókat.

Sőt, Alsóközpont (Mórahalom) belterülete és tanyái között – egy kivételes fejlődési folyamat eredményeképpen – olyan szerves gazdasági-társadalmi kapcsolatok alakultak ki, mint amilyenek a magyar tanyás mezővárosok jelentős részét (pl. Makót vagy Hódmezővásárhelyt) jellemezték. Úgy tehát, hogy előbb elszaporodtak a szórványtanyák, majd ezek szorosan összekapcsolódtak a később kifejlődő belterületi központtal. Az alsóközponti belterületen számos, főként módosabb család épített házat, amelyben az idősebb generáció élt, s amely részben gazdasági központ is volt, emellett pedig fenntartotta tanyáját, ahol az ifjabb generáció vagy a család által alkalmazott agrárproletárok (pl. az ún. kapások) folytatták a tanyás gazdálkodást.[12]

A Szegedtől 30 km-re nyugatra fekvő alsóközponti belterület e fejlődési folyamata még a XIX. század végén indult el. 1886-ban polgármesteri határozat született közigazgatási kirendeltség felállításáról, amely ténylegesen 1891-től működött.[13] Ezután Alsóközpont fokozatosan növekvő alsófokú közigazgatási, oktatási, közlekedési, kereskedelmi centrummá változott. Az 1920-as években folytatódott a belterület kiépülése. 1924-ben 600 házhelyet alakítottak ki a központban, s ebből 400-ra építkeztek is a juttatottak. 1926-ban megindult a Szeged–Alsóközpont közötti helyiérdekű vasúti közlekedés, fellendítve a személy- és teherszállítást.[14]

Így tehát Alsóközpont már 1949 előtt – bár közigazgatásilag Szegedhez tartozott – gyakorlatilag önálló tanyás községgé fejlődött. Belterületén 1949-ben 1400 fő lakott, az összlakosság 20,8%-a. Közigazgatási kirendeltségének hatásköre az alsófokú közigazgatási teendők mellett kiterjedt a rendőri büntetőbírói, a községi büntetőeljárási, hatósági állategészségügyi teendőkre is. A belterület kiépültsége, kommunális ellátottsága, gazdasági és kereskedelmi fejlettsége nemcsak más, létrehozni tervezett tanyaközpontokét múlta felül igen jelentősen, de számos önálló községét is. Többek között modern községházával, öt iskolaépülettel, gazdaképző iskolával, orvosi rendelővel, szülőotthonnal, tüdőgondozóval, mozival (amelyet 1949-ben magtárként használtak), üzletekkel, két malommal, fűrészteleppel stb. rendelkezett.[15]

A belterületen élők differenciált foglalkozási szerkezete a központ és a tanyák viszonyában az előbbi sokoldalú ellátó jellegét mutatja: a keresők 15,5%-a volt iparos és kereskedő (Alsóközpont egészét tekintve: 6%), 15,8% tisztségviselő és értelmiségi (2,9%), 11,8% egyéb foglalkozású, s mindössze 56,8% dolgozott a mezőgazdaságban (90,0%)! A belterület további sajátossága volt, hogy ott az átlagosnál több agrárproletár, ill. gazdagparaszt s jóval kevesebb szegény- és középparaszt élt.[16]

A többi belterület fejlettsége az alsóközpontié alatt maradt. Jellegük, funkciójuk azonban hasonló volt, legföljebb a községi önállósulás történeti folyamatának kezdetibb fokán álltak, mint Alsóközpont. Ezért önálló községgé szervezésük mellett is lényegileg ugyanazok az érvek szóltak, mint Alsóközpont esetében: *a város és a tanyák közötti közbülső települési lépcső megteremtésének objektív igénye, illetve a valóságban már kialakult ilyen szerepüknek megerősítése a községi önállóság megteremtésével.*

Domaszék kivételével, amely éppen ezért csak 1952. január 1-én vált ki Szegedből, valamennyi kijelölt tanyaközpont rendelkezett belterülettel, s valamennyiben (Domaszéket is beleértve) működött közigazgatási kirendeltség, az alsóközpontival azonos vagy azt megközelítő hatáskörrel. Az alábbi

[12] UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 2. d. (Alsóközpont.)
[13] Uo.
[14] Uo.
[15] Uo.
[16] Uo.

táblázatos áttekintés a belterületek 1949. évi lélekszámát és a közigazgatási kirendeltség felállításának éveit mutatja:[17]

	1949. évi belterületi lakosság száma	Az összlakosság %-ában	A közigazgatási kirendeltség felállításának éve
Alsóközpont	1400	20,8	1891.
Röszke	2964	70,0	1949. ápr. 1.
Királyhalom	376	4,6	1944.
Domaszék	–	–	1949. júl. 1.
Lengyelkápolna	208	5,9	1948.
Ruzsajárás	170	3,4	1947.
Felsőközpont	600	9,4	1893.
Csengele	360	9,8	1940.
Szatymaz	250	6,3	1949. júl.
Összesen	6328	14,0	–

Jóllehet nem tartozik szorosan a tárgyhoz, mégis idekívánkozik egy megjegyzés. Erdei Ferenc – a tanyakutatók számára ma is alapirodalmul szolgáló – könyvében, a *„Magyar tanyák"*-ban a községesítést nem tartotta a tanyakérdés „értő megoldásának". A tanyák és a mezővárosok szoros „egybeszerveződésének" gondolatát – amelyen a községesítés elutasítása alapult – bár finomította, de lényegileg élete végéig fenntartotta. Ebben a tekintetben tehát ellentmondás áll fenn a „Magyar tanyák"-ban leírtak és a Tanyai Tanács elnökeként végzett gyakorlati – és részben elméleti – tevékenysége között.

Anélkül, hogy ennek az ellentmondásnak az elkendőzésére törekednénk – Erdei esetében erre szükség nincsen – tárgyunk szempontjából nézeteinek *árnyaltságáról* adódik alkalom szólni. A „Magyar tanyák" egyik legfontosabb végkövetkeztetése ugyan valóban a községesítés elutasítása. Az egyes tanyavidékek és településtípusok konkrét elemzése során azonban ezt az álláspontot igen differenciáltan képviselte. Sőt, a szórványtanyák számára – s jellegzetesen ilyennek tekintette a szegediek nagy részét is – épp a községesítésben látta társadalmi felemelkedésük útját: „A szórványtelepülések számára valóban a községesítés az egyetlen lehetséges . . . út," mert ebben az esetben „a falusi egybeszervezés nem a magasabb, városrészi státusból ejti vissza a tanyákat a falusi helyzetbe, hanem a magánosságból emeli föl a falusi társadalmi keretek közé".[18] A szegedi tanyavidék önálló tanyás községekbe szerveződését, ill. szervezését pontosan ilyen jellegű átalakulásnak tekinthetjük. Ugyanakkor nem állítható, hogy a TT részéről a helyi adottságok tudatos felismeréséről s az ennek megfelelő gyakorlat kialakításáról lett volna szó. Sokkal inkább az országosan szigorúan érvényesítendőnek tartott egységes tanyapolitikai koncepció s a Szeged vidéki adottságok véletlenszerű – ám szerencsés – találkozásáról.

Az önálló községek kialakításával egyidejűleg tisztázni kellett, milyen igazgatási kapcsolatban álljanak volt anyavárosukkal. Két megoldási javaslat vetődött fel. Az egyik ún. „városkörnyéki községek" létesítését javasolta. Ebben az esetben az önállósult községek mint ilyenek a városi

[17] A belterületi lélekszámra és a közigazgatási kirendeltség felállításának évere vonatkozó adatokat az 5. jegyzetben megjelölt forrásokból vettük. Az összlakosság számánál viszont ezen források e tekintetben nyilvánvaló pontatlansága miatt az 1970. évi népszámlálás visszatekintő adatait használtuk. – 1970. évi népszámlálás 6/I. k. i. kiad. 388–389. l. – Megjegyezzük, hogy Röszke jellegében teljesen eltért a többi belterülettől. Még a török hódoltság előtt telepített zárt falusi település volt, amelyhez a XIX. század folyamán kapcsolódtak hozzá a tanyák.

[18] *Erdei* i. m. 252. l.

közigazgatás irányítása alatt álltak volna: a járási főjegyzői és az alispáni teendőket Szeged város polgármestere látta volna el. Ez az újszerű és érdekes gondolat végül is két okból sem valósulhatott meg. Egyrészt nem illett bele a kialakulóban levő, országos jellegű közigazgatási reform elképzeléseibe. Másrészt – tűnjék bár első pillantásra meglepőnek – a szegedi városi vezetés idevágó terveivel sem egyezett. Nem egyezett azért, mert Szeged megyei centrális funkcióinak erőteljes szűkítésére irányuló törekvések ez idő tájt már éreztették hatásukat. Így – érthető módon – a város vezetése egy, a korábbi határánál jóval nagyobb, szegedi székhelyű járás létrehozását szorgalmazta.[19] Mint ismeretes, sikerrel: 1950-ben létrejött az ország kisebb megyéinek területét megközelítő nagyságú Szegedi járás. Véleményünk szerint ez a közigazgatási reform a legfontosabb: a város és vidéke közötti szoros kapcsolat kérdésében, mind az új igazgatási határú Szeged városa, mind a közvetlen vonzáskörében fekvő községek – köztük az általunk vizsgáltak – számára is megfelelő megoldás volt.

Az új községek területének kijelölése a belterületi központokat mint bázisokat alapul véve készült el. A belterületi központtal nem rendelkező Domaszék község kialakítása mellett pedig az szólt, hogy a nyolc központ közül egyik sem gyakorolt vonzerőt ennek a területnek a tanyáira.

Az új közigazgatási beosztás kialakításának volt egy komoly fogyatékossága is. A belterületi központok vonzásköre egyes kisebb, de még mindig 800–1500 lakosú tanyakörzetekre nem terjedt ki, viszont a vonatkozó (szigorú) rendelkezések értelmében ezeket önálló községgé alakítani nem lehetett. Sőt, azt az áthidaló javaslatot is elvetették, hogy ti. az említett területeken ún. „mellléktelepeket" létesítsenek. (A „mellléktelep" a tanyás község alá rendelt viszonylagos önállóságú központ lett volna. A TT bizottságai eredetileg négy ilyen „mellléktelep" létrehozását javasolták vidékünkön, teljesen indokoltan: Királyhalmon kettőt, Röszkén és Felsőközponton egyet-egyet.) Az új tanyás községek kialakításában jelentkező merev gyakorlat – mint a későbbi fejlődés során országszerte kiviláglott[20] – éppen az eredeti cél megvalósítását, a tanyák megszüntetését akadályozta. Az említett tanyakörzetek lakói ugyanis mondhatni teljes érdektelenséget mutattak a távoli, számukra nem vonzó belterületre költözés iránt. Egyes helyeken pedig (pl. az ún. „Észak-Balástyán") a tanyai lakosságnak a távoli belterületre költözés a mezőgazdasági termelés megszűnésének veszélyét idézte volna fel: a messze fekvő központból a silány, futóhomokos, ezért munkaigényes földek megművelését nem lehetett volna biztosítani.[21]

Az 1949-et követő évtizedben az új községek belterületi központjaiban élő lakosság száma 7,4%-kal növekedett. A belterületen élőknek az *összlakossághoz* viszonyított aránya ennél jelentősebben, egyhatoddal emelkedett az összlakosság 7%-os csökkenése miatt. A következő évtizedben jelentősen felgyorsult a belterületek fejlődése, s 1970. évi lakosságuk száma már 38%-kal haladta meg az 1949-est. Mivel pedig 1960 és 1970 között az elvándorlás is erősödött – 1970-ben 15%-kal volt kevesebb az összlakosság az 1949. évinél –, a belterületi lakosság aránya még jelentősebb mértékben növekedett: 1970-ben már az összlakosság 23%-a élt e kilenc község belterületén.[22]

A tanyák megszüntetésének akadályai

Ezek az adatok a belterületi központok életképességének bizonyítása mellett arról is árulkodnak, hogy nem öt, de húsz esztendő alatt sem sikerült még megközelíteni sem a tanyai lakosság tömeges betelepülésére vonatkozó célkitűzéseket. Egy településföldrajzi értekezés tanúsága szerint[23] az 1970-es évek közepén is vidékünk – ide értve a vele területileg összefüggő volt kiskundorozsmai

[19] UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 2. d. (Felsőközpont.)

[20] A mellléktelepek kialakítása gondolatának elvetése azzal a következménnyel járt, „hogy az új tanyai községek jelentős részébe egyszerűen nem költöztek be a tanyai lakosok, mert az ott nyújtott települési feltételek nem feleltek meg számukra". – *Erdei Ferenc:* Egy régi települési probléma új megoldása. In: *Erdei Ferenc:* Válogatott beszédei és írásai. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1973. 28–89. l.

[21] UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 2. d.

[22] 1970. évi népszámlálás 6/I. k. i. kiad. 388–89. l.

[23] A változó falu. Szerk Kulcsár Viktor: Gondolat, Bp. 1976. 108. l. 30. ábra.

tanyavilágot – alkotta az ország legnagyobb olyan tanyavidékét, ahol a négyzetkilométerenkénti tanyasűrűség 20 fölött volt.

Azok az okok, amelyek miatt az 1949-ben kitűzött célnak még a megközelítése sem sikerült, lényegileg három csoportba oszthatók. Először: 1949-ben, ill. az I. ötéves terv idején nem voltak adottak az átalakulás beruházási feltételei. Másodszor: akadályozták a gyors felszámolást a vidékünkön meghonosodott tanyás gazdálkodás sajátosságai is. Harmadszor: a tanyai parasztság – a gazdálkodás jellegéből, adott életkörülményeiből, történelmi múltjából és egész sor más tényezőből is következő – *törekvései* az adott pillanatban jórészt szintén a tanyák gyors felszámolása ellen hatottak.

1. Az 1949-es tanyapolitikai koncepció legnagyobb önellentmondása a belterületre költözés föltételezett *üteme* és az ehhez szükséges *anyagi fedezet hiánya* között állt fenn.

A TT által kiküldött bizottságok többek között 5 új községháza-épület felépítését és további 3 községháza bővítését javasolták. 1954-ig tervbe vették három tanyaközpont (Alsóközpont, Csengele, Felsőközpont) villamosítását, mintegy 45–60 km szilárd burkolatú bekötőút, 12–15 oktatási, 10–12 egészségügyi, 6–8 rendőrségi, ill. tűzoltósági épület és több tucatnyi szolgálati lakás felépítését. A központok gazdasági szerepének feltételezett nagyarányú megnövekedése miatt számos gazdasági épület létesítését is javasolták, pl. nyolc helyen apaállat-istállók s valamennyi belterületen földművesszövetkezeti üzlet- és székházak építését.[24]

A tervbe vett közösségi célú beruházások és a – feltételezetten – beköltöző 13 ezer fő számára felépítendő 3,5–4 ezer lakóház (utóbbiak esetében egyenként mindössze 10–12 ezer forintos hiteltámogatással számolva is) becslésünk szerint 65–80 millió ft-os beruházási hitelt igényeltek volna. Akkor, amikor országosan ennél vitathatatlanul fontosabb gazdaságpolitikai feladatok adódtak, ilyen célra ekkora összegek eleve nem állhattak rendelkezésre. Ezért azután nem sokkal később még a községháza-építésekre fordítandó összegeket is zárolták, s ugyanígy – ritka kivételektől eltekintve – nem került sor a lakóházépítési hitelek folyósítására sem.

A helyzet ellentmondásosságát fokozta, hogy a tanyai agrárszegénység egy része – persze távolról sem az összlakosság harmada! – komoly érdeklődést mutatott a betelepülés iránt. Ők azonban a belterületi ház felépítéséhez a család munkaerején kívül úgyszólván semmivel sem rendelkeztek. Ahogyan forrásaink kiemelik: a betelepülni szándékozók legnagyobb részének „a belterületi ház felépítéséhez anyagi tehetsége nincs".[25]

Az anyagi fedezet hiánya nem pusztán a betelepülők *tömegére* vonatkozó elképzeléseket tette kérdésessé. A Tanyai Tanács által a szegedi tanyavidékről készített elemzések teljes joggal emelték ki, hogy a kezdetleges technikával épült, alapozás nélkül, vályogból emelt tanyák (ilyen volt az épületek 96%-a)[26] által nyújtott életfeltételek rendkívül rosszak, egészségtelenek. Ilyen értelemben is szembetűnő a korabeli elképzelések ellentmondásossága: az adott színvonal *minőségi* meghaladása is elképzelhetetlen lett volna a betelepülőknek nyújtott hiteltámogatás nélkül.

2. A gyors, tömeges betelepülést azonban nemcsak az adott időszakhoz kötődő hibás elképzelések, hanem tartósan érvényesülő objektív tényezők is akadályozták. A tanyai és belterületi lakosság arányának radikális megváltozása együtt járt volna például a földművelés kialakult rendjének átalakulásával is. A *tanyás gazdálkodást* – az elképzelések szerint – egyre inkább a környező határnak (a falvakéhoz hasonló) egy központból történő művelése váltotta volna fel, szoros összefüggésben a termelőszövetkezeti átszervezéssel is.

A mezőgazdasági termelés helyi adottságai és a tanyák gyors megszüntetésének célkitűzése közötti összefüggéseket vizsgálva, elsősorban *a Szeged környéki tanyás gazdálkodásnak a tanyákat konzerváló jellege tűnik szembe.* Annak illusztrálására, hogy a tanyás gazdálkodás felváltása a környe-

[24] UMKL, Tanyai Tanács iratai 2. d. (Alsóközpont, Domaszék, Felsőközpont, Királyhalom, Röszke.) CsmL: Szeged város titkos levéltára IV. A. 1021. 7. d. 355–56. (Csengele, Lengyelkápolna, Ruzsajárás, Szatymaz.)

[25] CsmL: Szeged város titkos levéltára IV. A. 1021. 7. d. 355–56. (Lengyelkápolna.)

[26] 1949. évi népszámlálás 11. k. i. kiad. 54–55. l.

ző határ egy központból történő – a falvakéhoz hasonló – megművelésével miért ütközött (hosszabb időszakra szólóan is) súlyos akadályokba, szükségesnek látszik röviden kitérni a helyi tanyás gazdálkodás néhány jellemzőjére.

Az említett szempontból a vidékünkön folyó gazdálkodásnak két alapadottsága ötlik szembe: egyrészt *munkaigényessége*, másrészt a különféle mezőgazdasági kultúrák *szétszórtsága, parcellás jellege*. A mezőgazdasági termelés természeti, gazdasági és társadalmi feltételei már a XIX. század folyamán kialakították azt a művelési szerkezetet és birtokstruktúrát, amelyek fő vonalaiban 1949-ben is jellemezték vidékünket. A túlnyomó részben homokos, futóhomokos talajon a gazdálkodás rentabilitása szempontjából a szőlő- és gyümölcstermelésnek, helyenként a fűszerpaprika-termelésnek (Röszke és részben Domaszék), valamint az állattenyésztésnek (Felsőközpont) volt kulcsszerepe. 1949-ben a közel 100 ezer kat. holdas megművelt földterület kereken 10%-án folyt szőlő- és gyümölcstermelés. E közismerten munkaigényes kultúrák mellett – éppen a mostoha természeti feltételek miatt – a termelés egyéb ágai is csak különlegesen nagy élőmunka-ráfordítással lehettek valamennyire is eredményesek. (Vidékünk mezőgazdaságának minimális gépesítettsége mellett.)[27]

A másik említett adottság a *kisüzemek egyeduralkodó* volta miatt alakult ki, szintén jóval 1949 előtt. (A demokratikus agrárforradalom előtti 60 ezer kat. holdas városi nagybirtok *üzemformája* is – a bérleti rendszer miatt – a kisüzem volt.) A kis- és törpegazdaságok túlsúlyát jól szemlélteti egyetlen adat: 1949-ben a megművelt földterület 86%-a tartozott a 25 kat. hold alatti gazdaságokhoz.

A kisüzemekben folyó sokoldalú növénytermelés következtében alakult ki a növényi kultúrák szétszórtsága. Vidékünk jellegzetes adottságaként kis területű, negyed-másfél holdas szőlő- és gyümölcsültetvények váltakoztak keskeny (olykor csak néhány holdas) erdőterületekkel, szántóföldekkel, rétekkel és legelőkkel. Az összefüggő, azonos művelésű – akár különböző tulajdonban levő – nagy táblák szinte teljesen hiányoztak, még a legelők is szétszórtan feküdtek. A növényi kultúrák és a tanyaépületek meghatározott rendben kapcsolódtak egymáshoz. A tanyákat a veteményeskert, a szőlő- és gyümölcsültetvények övezték, majd ezekhez kapcsolódtak a szántóföldek, a rétek és a legelők. A belsőséget, ritkábban az egész gazdaságot keskeny erdősávok fogták körül.

E jellegzetességek áttekintése nyomán, a fent említett összefüggésben, két következtetés adódik.

Először: a földművelés rentabilitása, esetleges továbbfejlődése a rendkívüli munkaigényesség miatt csak a munkaerő tartós, állandó termelőhelyi, azaz tanyai jelenlétével volt biztosítható. Másodszor: a tartós telepítésű kultúrák (szőlő-, gyümölcs- és erdőterületek) szétszórtsága miatt a kialakult struktúrák megváltozása – adott esetben, a termelőszövetkezeti mozgalom programjának talaján: nagyüzemi táblásítása – csak a feltételezett néhány esztendőnél jóval hosszabb idő alatt volt elvárható.

E sajátosságok egyik vonatkozását a TT is felismerte. Látta, hogy a Szegedtől távol eső, külső tanyaövezetek silány talaján a mezőgazdasági termelés fenntartását csak a tanyás gazdálkodás biztosíthatja. A Lengyelkápolnáról és felsőközpontról készült elemzések külön ki is emelték ezt. Mint írják: a szikes, futóhomokos földeken épült, távoli tanyák „felszámolása már csak azért is nehézségekbe ütközik, mert" a lakosság tömeges beköltöztetése esetén „az itteni területek, melyek értékes termőtalajokká váltak az intenzív . . . mezőgazdasági munkák által" megművelését biztosítani nem lehetne.[28]

A tanyák felszámolása és a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása között országos szinten a legszorosabb összefüggést feltételezték. A tanyarendszer megszüntetése mellett szóló érvrendszerben központi helyet foglalt el az az ítélet, miszerint a tanyák léte akadályozza a mezőgazdaság szocialista átszervezését, míg a tanyán élők központokba tömörítése megkönnyíti azt, s megfordítva: a termelőszövetkezetek létrehozása meg is gyorsítja a tanyák megszűnési folyamatát. Így a termelőszö-

[27] 1949-ben vidékünk nyolc tanyaközpontjában mindössze 44 traktor, 61 cséplőszekrény és 11 gőzgép képezte a fontosabb gépállományt. Szatymaz hiányzó adatai bizonyára emelnék ezeket a számokat – itt állították fel a vidék első gépállomását –, minőségi változást azonban semmiképpen sem jelentenének. – CsmL: Szeged város titkos levéltára IV. A. 1021. 7. d. 355–56. (Szatymaz.)

[28] CsmL: Szeged város titkos levéltára IV. A. 1021. 7. d. 355–56. (Lengyelkápolna).

vetkezeti mozgalom programja – mint a szocialista agrárátalakulás központi kérdése – egyben indoka és eszköze is lett a tanyák megszüntetésének.

Mint látni fogjuk, a parasztság magatartásában valóban felfedezhető az összefüggés-teremtés a régi lakóhely feladása és a régi gazdálkodási forma megváltoztatása között. Ennek a kapcsolatteremtésnek azonban csak bizonyos rétegeknél volt pozitív, másoknál – a többségnél – mindkét irányban inkább negatív a töltése. (És így igencsak kérdésessé vált a mezőgazdaság szocialista átszervezésének néhány évre tervezett gyors befejezése is.)

E direkt, ok–okozati összefüggés feltételezése más szempontból sem tekinthető reálisnak. Ismeretes, hogy a szocialista nagyüzemek léte önmagában még akkor sem szünteti meg teljesen a tanyák gazdasági létalapját,[29] ha ezek valóban modern, gépesített, jól felszerelt nagyüzemek, bár ez esetben kétségtelenül jelentősen hozzájárulhatnak a tanyák felszámolásához. (Ekkor is tovább élhetnek például a háztáji gazdálkodáshoz kapcsolódó tanyák.) 1949-ben viszont – az MDP-nek a kollektivizálással kapcsolatos elképzeléseiből következően – az is eleve nagyon kétséges volt, hogy a létrehozott közös gazdaságok képesek lesznek-e a kisparaszti termelést minőségileg meghaladó módon gazdálkodni, s ezá.tal – a hagyományos paraszti termelés és életforma átalakításának közvetítő láncszemein keresztül – erőteljes lökést adni a tanyák felszámolási folyamatának.

A Szeged vidéki termelőszövetkezeti mozgalom első évei szemléletesen példázzák, hogy a minden vonatkozásban elvárt gyors fordulatnak az objektív és szubjektív feltételei csak kis részben voltak adottak. A szegedi tanyavidéken a termelőszövetkezeti átszervezés országos és megyei összehasonlításban egyaránt csak késve kezdődhetett el. Az első tsz-ek megalakulásában országszerte fontos szerepet játszó gazdagparaszti bérletek, illetve számottevőbb, nagyüzemileg hasznosítható vagyonnal rendelkező földművesszövetkezetek ugyanis vidékünkön egyáltalán nem voltak.

Mint ismeretes, a gazdagparaszti bérleteket megszüntető ún. 9000/1948. sz. kormányrendelet nyomán 1948-ban országszerte földbérlő szövetkezetek létesültek, amelyek közül számos még az év őszén termelőszövetkezeti csoporttá alakult át. Rendelkezésre álló adataink szerint nem csupán földbérlő szövetkezet nem alakult a szegedi tanyavilágban, hanem az említett rendelet értelmében igénybevétel is csak egyetlen helyen, Felsőközponton fordult elő. A területünkön működő 9 földművesszövetkezetből önálló épületekkel csupán egy rendelkezett, a nagyüzemi gazdálkodás megindítását segítő komolyabb gépi felszereléssel pedig egyetlen egy sem. (1948–49 folyamán ui. számos földművesszövetkezet átadta a kollektív művelésben hasznosítható felszereléseit a frissen alakult tszcs-knek). A gazdagparaszti bérletek elenyésző száma és a közös felszerelésnek híjával levő földművesszövetkezetek a felszabadulás előtti sajátos agrárfejlődés „termékeképpen" alakultak ki: 1945 előtt a szemügyre vett területen nem csupán a mezőgazdasági nagyüzemek hiányoztak a birtokstruktúrából, hanem még a földosztás során kisajátítható középüzemek is.

A fentiek érthetővé teszik, hogy az 1948–49-es gazdasági évben vidékünkön egyetlen termelőszövetkezeti csoport (tszcs) sem alakult, holott mind országosan, mind Szegeden és környékén ekkor már megtörténtek az első, igaz szerény lépések a termelőszövetkezeti mozgalom területén. A szegedi tanyavilág első termelőszövetkezeti összefogásai 1949 őszén születtek meg, főleg a fokozódó „kulákkorlátozó" politika nyomán felajánlott gazdagparaszti tulajdonú földeken.

Az 1949-et követő néhány év szemléletesen példázza a mezőgazdaság szocialista átalakításának helyi nehézségeit. 1951-ig számszerű lemaradás, 1951–53 között egy adminisztratív eszközökkel folytatott átszervezési hullám által meghozott számszerű fejlődés mellett súlyos belső ellentmondások jellemezték a helyi termelőszövetkezeti mozgalmat. Nem tekinthető véletlennek, hogy 1953 őszén ezen a vidéken az országos átlagot több mint kétszeresen „meghaladó" visszaesés következett be a termelőszövetkezeti mozgalomban.[30]

[29] Vö. *Rományi Pál:* A tanyarendszer ma. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1973. 40–48. l.

[30] A szegedi és a Szeged környéki termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteire ld.: *Belényi Gyula:* A termelőszövetkezeti mozgalom első kísérlete Szegeden és vidékén (1948–1953). In: Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944–1962). Szerk.: Balogh Sándor és Pölöskei Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979 155–169. l.

A tanyák megszüntetési folyamatában tehát egyfelől az átszervezés tényleges üteme, másfelől a termelőszövetkezetek belső helyzete sem indokolta az 1949. évi optimizmust. Utóbbival kapcsolatban utalhatunk arra, hogy a közös gazdálkodás első évei alatt jószerivel meg sem kezdődhetett a modern nagyüzemeknek a kialakítása. A kollektív gazdálkodás keretein belül jobbára tovább élt a családi munkaszervezet, dominált a művelés kézi jellege, s fennmaradt a tartós telepítésű kultúrák szétszórtsága. Megváltozott viszonyok között ugyan, de továbbra is fennállt tehát a tanyákat éltető okok jelentős része.

3. Végül a tanyai lakosság harmadának néhány esztendőn belüli beköltözésére számítani azért is túlzott reménység volt, mert *maguk az érintettek sem hajlottak megközelítőleg sem ilyen arányban a tanyai élet feladására.* S mindez elsősorban természetesen nem a szubjektív be-nem-látáson, hanem az objektív helyzetből következő indítékokon múlott.

A társadalmi és ezen keresztül a települési mobilitási készséget vizsgált időszakunkban alapvetően három tényező befolyásolta: a lakosság foglalkozási szerkezete, életkor szerinti összetétele és a mezőgazdasági népesség osztálystruktúrája.

A kilenc Szeged vidéki község lakosságának kereken 10%-a[31] volt nem mezőgazdasági kereső. Ezek nagyobb része azonban nem tanyán, hanem a belterületi központokban élt. Ezért a települési mobilitásban valamiféle példaadó, vezető szerepet tőlük elvárni eleve nem lehetett. Ilyen szerepet az adott pillanatban még a valóban tanyán élő *ipari munkások* sem tölthettek be. Számuk (mintegy 370 kereső)[32] ugyanis elenyésző volt, még a hasonló tanyás városok (pl. Kecskemét) mögött is elmaradt. Másrészt – bár a várossal mindennapos kapcsolatokat tartottak – a tanyai élet a család egésze számára összekapcsolódott a mezőgazdasági termeléssel. Így az ebből származó jövedelem a maradásra ösztönzött. Ha az ilyen családok mégis feladták tanyai lakóhelyüket, akkor viszont nem a tanyaközpontba, hanem az anyavárosba vagy más, ipari munkaalkalmat biztosító településre költöztek.

A betelepülés kérdésében az összlakosság 90, a tanyai lakosság 95–96%-át képező parasztság álláspontja játszotta a döntő szerepet. Ez az álláspont nem volt egyöntetű, hanem erőteljesen függött a parasztság rétegződésétől. Éppen ezért szükségesnek látszik az osztályviszonyok főbb jellegzetességeinek bemutatása.

A külterületi mezőgazdasági népesség keresői (segítő családtagok nélkül) 1949-ben[33]

		Mező-gazdasági munkás	0–1	1–10	10–25	25–	Összesen
			kat. holdas birtokos és bérlő				
Szeged város	szám	1 632	749	7 334	2 579	394	12 688
	%	12,9	5,9	57,8	20,3	3,1	100,0
Magyarország	szám	50 511	14 190	193 482	62 841	11 550	332 574
	%	15,2	4,3	58,2	18,8	3,5	100,0
Csongrád megye	szám	5 183	1 742	22 769	8 639	1 739	40 126
	%	13,0	4,3	56,7	21,6	4,4	100,0
Bács-Kiskun	szám	9 601	3 152	32 315	12 058	3 213	60 339
megye	%	15,9	5,2	53,6	20,0	5,3	100,0
Kecskemét város	szám	2 279	780	6 100	2 109	535	11 803
	%	19,3	6,6	51,7	17,9	4,5	100,0
Hódmezővásárhely	szám	1 037	186	2 495	1 669	412	5 799
város	%	17,9	3,2	43,0	28,8	7,1	100,0

[31] 1949. évi népszámlálás 11. k. A külterületi lakotthelyek főbb adatai, KSH, Bp. 1952. 54–55. l.

[32] Uo.

A külső, nagy kiterjedésű, elmaradott tanyakörzetekben jóval nagyobb tömegben élt a szegényparasztság, mint arra esetleg a táblázat adataiból következtetni lehetne. E területeken olykor a 25–35 kat. holdas gazdaságok is csak a szegényparaszti nívó biztosítására voltak elegendőek. Erre enged következtetni két, a 25 kat. hold feletti kategóriával kapcsolatos adat is. A 25 kat. holdnál nagyobb, összesen 394 gazdaság közül 286-nak (73%) ismerjük az aranykorona-értékét, amely átlag mindössze 271 (!) volt.[34] Feltűnő továbbá, hogy a 25 hold feletti gazdaságok az összes földterületnek csupán 18%-ával rendelkeztek, míg egyes számítások[35] szerint országosan ez az adat 24%. Ezzel szemben a városhoz közel eső tanyakörzetekben vagy a távolabbi vidékek belterületein az intenzív, árutermelő gazdálkodás miatt jóval magasabb volt a közép- és gazdagparasztok aránya, mint azt ismét csak a táblázat adatai alapján gondolni lehetne.

Az 1949. évi tanyapolitikai elképzelések elsősorban vidékünk *agrárproletárjai* esetében találtak valóságos társadalmi bázisra. Ők eredendően *szociális helyzetük* miatt törekedtek a tulajdoni és a települési status quo megváltoztatására. Jelentős részük nemcsak földtulajdonnal, de lakóházzal sem rendelkezett. Így például az éves kapások szerződésük ideje alatt a gazdagparaszti, olykor tisztviselői-értelmiségi tulajdonban levő szőlőkben, gyümölcsösökben emelt ún. kapásházakban laktak. (A szerződés magában foglalta a lakhatást is.)

Ezek a települési adottságok éppen 1949 első felében – az agrár- és szövetségi politikában bekövetkezett jelentős módosulások nyomán – kezdtek átalakulni. Az agrárproletárok és a gazdagparasztok kapcsolatában a politikai változások legszembetűnőbb vonása utóbbiak – hamarosan likvidálásba átcsapó – korlátozásának megkezdése volt. Hatására vidékünkön is gyors ütemben csökkent a 25 kh feletti birtokok területe. A helyzetet és a parasztságon belüli pozíciók megváltozását jelzi, hogy a 25 kh feletti birtokosok egy része – mintegy prevencióképpen – még a közvetlen korlátozó intézkedések előtt igyekezett visszahúzódni a 25 holdas birtokhatár alá és idegen munkaerő alkalmazása nélkül gazdálkodni.[36]

Az így felajánlott vagy hatóságilag kisajátított, elkobzott földterületek s a rajtuk emelt, de még inkább a belterületen épült gazdagparaszti házak megszerzése – akár a termelőszövetkezeti belépés által is – az agrárproletárok természetes törekvése lett. Azok közül, akik sem házzal, sem földdel nem rendelkeztek, vagy saját „ház" gyanánt „földbe vájt kunyhókban" laktak,[37] többen éltek is az így adódó lehetőséggel, s leggyakrabban a termelőszövetkezeti tagság vállalásával együtt beköltöztek – különösen a belterületen épült – gazdagparaszti lakóházakba. Ezzel az egyébként nyilvánvalóan a legkézenfekvőbb megoldási móddal természetesen csak kevesen élhettek, e lakóházak korlátozott száma és egyéb irányú (pl. gazdasági vagy közigazgatási célú) igénybevétele miatt. Az agrárszegénység – ide értve a gazdaságilag megszilárdulni nem tudó újbirtokosokat is – mobilitási készsége azonban ezen a lehetőségen túlmenően is megnyilvánult, vállalva a belterületi lakóház felépítését. (Egyébként ebből a szempontból tűnik fel legjobban a lakóházépítési hitelek hiánya – az elképzelések objektíve adott társadalmi bázisát is szűkítve.)

Más esetekben viszont a társadalmi és települési mobilitási készség nemcsak a tanya, hanem az egész vidék elhagyását vonta maga után. Az effajta mobilitás elsősorban az agrárproletárokon belül is a

[33] Uo.

[34] UMKL, Tanyai Tanács iratai, 1949–1951. 2. d. (Alsóközpont, Domaszék, Felsőközpont, Királyhalom, Röszke); CsmL: Szeged város titkos levéltára IV. A. 1021. 7. d. 355–356. (Csengele, Lengyelkápolna, Ruzsajárás, Szatymaz.)

[35] *Szakács Sándor:* A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 149. l.

[36] UMKL, Tanyai Tanács iratai, 1949–1951. 2. d. (Királyhalom.)

[37] CsmL. Szeged város titkos levéltára, IV. A. 1021. 7. d. 355–356. (Lengyelkápolna.) – A szegedi külterület 12 047 lakóházából csupán 456 épült téglából vagy kőből, 5335 tégla vagy kő alapozással vályogból, 6256 pedig teljes egészében vályogból. Egy lakóházra átlag 1,26 lakószoba esett, s mindössze 93 tanyaépületbe volt bekötve a villany. – 1949. évi népszámlálás 11. k. id. kiad. 54–55. l.

fiatalokat jellemezte.[38] A következő esztendőtől egyébként ezt rendszeres, a nagy iparosítási centrumok számára történő állami munkaerő-toborzással is ösztönözték.[39] Mivel pedig 1957-ig Szegeden számottevő iparfejlesztés nem történt, az ipari munkaerőtoborzás nemcsak a tanyavidékről, hanem a megyéből, sőt jórészt az Alföldről történő elvándorlást vonta maga után.[40] Főképpen ez az elvándorlás járult hozzá vidékünkön is a tanyai lakosság elöregedéséhez, hiszen 1949-ben még a szegedi külterületi népességen belül magasabb volt a 20 év alatti és alacsonyabb a 60 év feletti korosztályok aránya a szegedi átlagnál.[41]

Az elvándorlás ténye – mint fentebb említettük, 20 év alatt 15%-kal csökkent az összlakosság – jelzi, hogy a tanyarendszer valóságosan kibontakozott átalakulási folyamata nem maradt meg önmaga keretei között, hanem összefonódott az országos települési és társadalmi mobilitás szélesebb hullámával. Egyszersmind arra is utalva, hogy az átalakulás feltételeinek nemcsak a tanyákban és a tanyaközpontokban, ill. a mezőgazdaságban kellett halmozódniok, de ugyanígy a városfejlődés, ill. a gazdaság más szektorainak területén is.

A tömeges betelepülés fő akadályát a lakosság túlnyomó többségét képező *birtokos parasztság* érdektelensége vagy kifejezett szembenállása jelentette.

A tanyai lakóhely iránti ragaszkodás *gazdasági alapját* a kisárutermelő, homoki gazdálkodás – a fentebbiekben bemutatott – „ellenállóképessége" képezte. E magatartás további motívumainak jelentős része is túlmutatott a vagy tanyai, vagy belterületi *lakóhely* alternatíváján. Az adott időpontban – és sokkal inkább, mint bármikor – nemcsak a felső döntéshozatali régiókban, hanem a legközvetlenebbül érintettek részéről is összefonódott *a magángazdálkodás fenntartásának vagy feladásának dilemmájával.*[42] Ennek a dilemmának a feloldására pedig – számos ok miatt – az adott pillanatban olyan tényezők voltak túlsúlyban, amelyek a szubjektív szférában inkább az *előbbi* megoldás mellett sorakoztak fel.

A birtokos parasztság jelentős részénél a föld s vele a tanya iránti ragaszkodás általános érvényű okaihoz Szeged vidékén még sajátos helyi, *történelmi* jellegű indítékok is társultak. Annak ellenére ugyanis, hogy 1945-ben 40 ezer kh föld, az összes megművelt terület 40%-a került paraszti tulajdonba – s e tekintetben az agrárforradalom mértéke jelentősen meghaladta a földosztás országos adatait –, a tanyás megtelepedés és gazdálkodás túlnyomó részben *régi keletű volt.* Az egykori bérlőkből lett újbirtokosok is tartósan kötődtek már a tanyához és a hozzá kapcsolódó gazdasághoz. Sőt, a felszabadulás előtti kiszolgáltatott helyzetük, a bérlet megszerzéséért, megtartásáért, a gazdálkodás valamelyes rentabilitásáért folytatott erős küzdelem miatt ez a kötődés éppen a volt bérlők esetében bizonyult különlegesen erősnek 1945 után is. E probléma horderejét pedig jól szemlélteti egyetlen adat: 1942-ben kb. 10 ezer fő volt a bérlők száma.[43]

Ezek a gazdasági és történelmi jellegű kötelmek az általános, közös vonásokon túl természetesen *a birtokos parasztságon belüli rétegek eltérő helyzetének megfelelően, sajátosan jelentkeztek.* Ennek hangsúlyozása már csak azért is fontos, mert a magatartás *végeredményének* azonossága *az érdekek azonosságának látszatát keltheti.* Hogy erről viszont távolról sem lehet beszélni, forrásaink tényszerűen bizonyítják. Számos alkalommal utalnak arra, hogy a parasztságon belüli ellentétek frontvonala nem

[38] UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–51. 2. d. (Királyhalom.)

[39] CsmL. Szeged Járási Tanács VB. Munkaügyi Csoport iratai, 1. d.

[40] A központilag toborzott munkaerő jelentős része Pest, Borsod, Győr és Fehér megyében vállalt munkát. Uo.

[41] 1949. évi népszámlálás 11. k. id. kiad. 34–35. l.

[42] Ezzel kapcsolatban egyetértőleg idézhetjük *Orbán Sándor* megállapítását: „. . . a tanyai parasztságnak szinte egyszerre két olyan alapvető életformaváltozást kellett volna vállalnia, mint a gazdálkodás hagyományos egyéni formájának, valamint . . . megszokott lakhelyének megváltozását új formációra, illetve településre". I. m. 93. l.

[43] *Fehér* i. m. 86. l.

csupán a gazdagparasztok és agrárproletárok, hanem előbbiek és a szegényparasztok között is húzódott.[44]

A gazdagparasztság és jelentős részben a középparasztság számára a tanyához kötődés alapját a számottevő, jól jövedelmező árutermelés képezte. Még akkor is, ha – különösen az előbbieknek – egyre kedvezőtlenebb gazdaságpolitikai feltételekkel kellett szembenézniök. Ezek az átlagosnál jóval izmosabb gazdaságok a népi demokratikus agrárfejlődés időszakában is képesek voltak az akkumulációra (főként az inflációs időszakban a Budapestre irányuló áruszállítások révén).[45] Ilyen, jól értékesíthető termékeket előállító gazdaságok nagyobb részben a Szegedhez közel eső, fejlettebb területeken, valamint a külső tanyaövezetek központjaiban és azok közvetlen környékén feküdtek.

E rétegekétől számottevően eltért a *szegényparasztság* helyzete. Ők tanyájukban mint kizárólagos lakóhelyen éltek. Életkörülményeiket általában a mostoha viszonyok, az elmaradottság jellemezték. Gazdálkodásuk, különösen a várostól távol fekvő területeken, elsősorban önellátó jellegű volt. Árutermelésük a felszabadulás előtt sem volt jelentős, a népi demokratikus agrárfejlődés időszakában pedig tovább szűkült.[46] Ez a körülmény fokozta a szórványtanyák lakóinak egyébként is erős bezártságát. Munkájuk helyhezkötöttsége, a városi kapcsolatok esetlegessége miatt „sokszor hetekig nem mozdulnak ki tanyájukból".[47]

Az árutermelés és az életkörülmények elmaradottsága, továbbá a közlekedési nehézségek miatt a szegényparaszti tanyák lakóinak nagy része tehát elzártan, tanyához kötve élt. Az elmaradottság azonban – éppen motívumainak összetettsége miatt – távolról sem csak önmaga felszámolásának irányába hatott! A szegényparasztság tanyákkal kapcsolatos magatartásának az adott helyzetben inkább bizonyos konzervatív színezetet kölcsönzött. Természetesen indítéka lehetett (és volt is!) az ezzel ellenkező törekvéseknek is. Általában azonban a szegényparasztság magatartásának a változásokkal szembeni *óvatosság* volt a fő jellemzője. Megváltoztatásához pedig az adott pillanatban nem állhatott rendelkezésre elegendő konkrét tapasztalás.

*

Az 1948–49-ben kialakított tanyapolitika megvalósítására a szegedi tanyavidék ellentmondásos feltételeket kínált. Az önálló községek kialakítása itt adekvát megoldásnak bizonyult. Mint láttuk, az 1949-et követő évtizedekben meg is indult a betelepülés folyamata. Az akkori várakozással szemben azonban *ez az intézkedés éppen azáltal nyerte el fő értelmét, hogy a tanyák tartósan fennmaradnak, mert a belterületek fejlődése egyben a szórványtanyákon élők* – sokszor felidézett – *elszigeteltségét, elmaradottságát is jelentősen enyhíthette.*

Ha országosan sem, Szeged vidékén még kevésbé volt reális a tanyák gyors megszűnésével számolni. A tanyakérdés egyetlen rohammal történő – vélt – „megoldása" helyett hosszú távú, a részletekre is kiterjedő, a helyi adottságokon is alapuló stratégia kialakítására lett volna szükség. Ide értve azt is, hogy az átmenet elkerülhetetlen időbeli megnyúlása erre az egész korszakra megkövetelte volna a tanyákkal történő együttélés valamiféle modus vivendijének kialakítását is.

[44] UMKL, Tanyai Tanács iratai 1949–1951. 2. d. (Alsóközpont); CsmL: Szeged város titkos levéltára IV. A. 1021. 7. d. 355–356. (Ruzsajárás, Csengele.)

[45] UMKL, Tanyai Tanács ir. 1949–1951. 2. d. (Domaszék.) CsmL. Szeged város titkos levéltára IV. A. 1021. 7. d. 355–356. (Szatymaz.)

[46] A szegényparasztok „piacra alig termelnek" – emeli ki például a Lengyelkápolnáról szóló jelentés. CsmL., Szeged város titkos levéltára, IV. A. 1021. 7. d. 355–56. l.

[47] UMKL, Tanyai Tanács ir. 1949–1951. 2. d. (Alsóközpont.)

ADATTÁR

SÁNDOR PÁL

IPAROS ÉS KERESKEDŐ ZSELLÉREK FEJÉR MEGYÉBEN AZ 1828. ÉVI ORSZÁGOS ÖSSZEÍRÁS TÜKRÉBEN

Több, mint hét évvel ezelőtt ismertettük a Fejér megyei úrbéres népesség megoszlásának adatait, különböző típusú források felhasználása, azok kritikai egybevetése alapján. A közölt adatok az 1828–1864. évi időszakra vonatkoztak.[1] Olyan alapadatokat tettünk közzé, értékelő megjegyzéseket fűzve hozzájuk, amelyek rávilágítanak a jelzett népesség földbirtok-foglalkozási-kereseti-anyagi viszonyaira a jelzett időszakban. A keletkezésük és eredeti rendeltetésük szerint különböző típusú források közül több ízben is folyamodtunk az egyik – agrármúltunk történetét őrző – legértékesebb forrás, az 1828. évi országos összeírás vonatkozó rovatolt és a „Megjegyzések"-ben leírt adatainak használatához, különösen a vizsgált népesség foglalkozási-kereseti-jövedelmi viszonyainak bemutatása céljából. Hiszen ennek az összeírásnak az anyaga – egyéb kérdések mellett – ezek megválaszolására is alkalmas. Dolgozatunkban azonban nem volt módunk, terjedelmi okoknál fogva, a gyűjtött adatok mindegyikének, különösen azoknak a közlésére, amelyek az úrbéres zsellérregzisztencia igen differenciált viszonyairól tájékoztatnak a megyében. Az alábbiakban most ezeket az eddig ismeretlen adatokat publikáljuk, azzal a céllal, hogy ezek ismerete is hozzájárul az említett népréteg gazdasági és társadalmi viszonyainak teljesebb ismeretéhez, közvetve pedig az országos problémák konkrétabb és máig sem befejezettnek tekinthető további vizsgálataihoz.[2]

Adatközlésről lévén szó, itt és most eltekintünk minden különösebb leírástól és részletező magyarázattól. Csupán a következőket bocsátjuk előre.

1. Számadatainkat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatokba foglaltuk.

2. Az úrbéres zsellérek két nagy kategóriáját – a házasokat és a háznélkülieket – minden esetben külön is csoportosítottuk.

3. A földbirtokviszonyaikra vonatkozó adatok már ismeretesek, ezek újraközlésétől tehát most eltekintettünk.

4. A különféle háziipari, valamint a kereskedelmi tevékenységre vonatkozó, eddig részleteiben ismeretlen adatok bemutatása a célunk. Jónak láttuk azonban a birtokolt szőlők pozsonyi mérőkben kifejezett értékeit is feltüntetni, külön rovatban.

5. Az 1828. évi összeírók a kereső és az adózó családfők kereskedői tevékenységet is folytató rétegének két nagy csoportját különböztették meg: az ún. „mercator"-ok és a „quaestor"-ok csoportját. Az előbbi kategóriába tartozók általában a kiskereskedők fogalmával azonosíthatók. Ezek rendszerint bolttal rendelkeznek; azok használatáért bérleti díjat fizetnek a földesúrnak. Egyhelyben élnek; különféle áruikat kis tételekben és közvetlenül a helybeli fogyasztóknak adják el. Többnyire különféle élelmiszereket: sót, cukrot, lisztet; ruházati cikkeket: szövetet, bőrárut, gyapjúholmit; továbbá a paraszti háztartáshoz nélkülözhetetlen vas- és edényárukat, az élvezeti cikkek közül pedig a leggyakrabban a dohányt és a kávét. Az ilyen kereskedő legáltalánosabb típusa a falusi szatócs, aki a jelzett

[1] Az úrbéres népesség megoszlásának statisztikájához Fejér megyében 1828–1864. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 7., Székesfehérvár 1973, 215–273. l.

[2] Itt utalunk arra a közben elkészült forráskatalógusra, amelynek használata, 1976 óta, immár országos szinten is lehetővé teszi agrármúltunk módszeres és igen sokoldalú feltárását. Számítógépes agrártörténeti kutatások a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban és a KSH Könyvtára Történeti Statisztikai Kutatóhelyén. Agrártörténeti Szemle 1976, 1–2. sz. 115–147. l.

áruféleségek mindegyikével kereskedik. Akadnak közöttük azonban olyanok is, akik csak meghatározott áruféleség eladásával foglalkoznak. Mindezeket a „kiskereskedő" gyűjtőnévvel tüntettük fel táblázataink fejrovatában. Az utóbbi kategóriákba tartozók viszont nagyban kereskednek. Leggyakrabban gabonával, sóval, gyapjúáruval, lóval, épületfával, többnyire nem helyben, hanem a lakhelyükön kívüli falvakban, sőt a megye határain túl is. A családi munkaerőn kívül 1–2 szolga vagy szolgáló munkaerejét is igénybe veszik. Az ebbe a csoportba tartozó házas és házatlan zsellércsaládfőket a „nagykereskedő" gyűjtőneve alatt foglaltuk táblázataink fejrovatába. Bár majd minden helységben akadt néhány mindkét csoportbeliből – a legtöbb Lovasberényben –, csekély számarányuk okából községenként nem, csupán összevontan mutattuk ki őket.

6. Községi csoportosítást csak az alábbi esetekben alkalmaztunk: A) az iparűzés foglalkozási ágak szerint, B) az iparűzés évi időtartama, C) az egyedül vagy a segéderővel dolgozók száma, D) a használt segéderők (legény, szolga, szolgálólány) száma, E) az összes szőlők terjedelme pozsonyi mérőkben.

Lássuk most az adatokat.[3]

[3] Országos Levéltár, Archivum Palatinale Archiducis Josephi II. Conscriptiones Regnicolares Articulo VII. 1825/27 Ordinatae 1828–1832, Comitatus Albensis.

1. TÁBLÁZAT

Az iparral és kereskedéssel foglalkozó adózó zsellércsaládfők összes száma és számaránya a 74 úrbéres helységben

Az összes úrbéres helységek száma	Az összes adózó			ebből								
				az iparral			a kiskereskedéssel			a nagykereskedéssel		
				foglalkozó								
	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes	házas	házatlan	összes
	zsellércsaládfők száma											
74	6281	2977	9258	1116	476	1592	31	81	112	9	4	13
	zsellércsaládfők aránya az összeshez											
				17,8	16,0	17,2	0,5	2,7	1,2	0,1	0,0	0,1

2. TÁBLÁZAT

Az iparral foglalkozó házas zsellércsaládfők számának megoszlása az egyes iparágak, az iparűzés időtartama és az alkalmazott segédszemélyzet száma szerint

Az összes úrbéres helységek száma	74
	Az iparosok száma foglalkozási ágak szerint
Asztalos	40
Ács	6
Cipész	50
Csizmadia	106
Esztergályos	4
Fazekas	52
Festő	5
Gombkészítő	3
Harisnyakészítő	7
Kalapkészítő	4
Kerékgyártó	68
Kosárfonó	28
Kovács	99
Kőfaragó	1
Kőműves	1
Kötélgyártó	10
Lakatos	12
Mészáros	4
Mézeskalácskészítő	4
Molnár	76
Nyeregkészítő	3
Olajsajtoló	1
Pék	11
Posztókészítő	6
Puskaműves	1
Révbérlő	1
Szabó	57
Szappanfőző	1
Szíjgyártó	9
Szűcs	24
Szűrszabó	3
Takács	412
Tímár	6
Üveges	1
Az iparűzés évi időtartama	
1/2 évig vagy azon alul	829
1/2 éven felül vagy 1 évig	287
Egyedül dolgozik	857
Segéderővel dolgozik	259
Segéderőinek száma	
legény	256
szolga	140
szolgálólány	11
Az összeírt szőlők terjedelme p.m.-ben	$736^{1}/_{6}$

3. TÁBLÁZAT

Az iparral foglalkozó házatlan zsellércsaládfők számának megoszlása az egyes iparágak, az iparűzés időtartama és az alkalmazott segédszemélyzet száma szerint

Az összes úrbéres helységek száma	74
	Az iparosok száma foglalkozási ágak szerint
Aranyműves	1
Asztalos	18
Bádogos	3
Cipész	27
Csizmadia	62
Esztergályos	2
Fazekas	29
Festő	1
Fésűkészítő	1
Gombkészítő	1
Harisnyakötő	3
Kalapkészítő	2
Kerékgyártó	10
Kosárfonó	10
Kovács	33
Kötélgyártó	4
Lakatos	8
Mészáros	23
Molnár	40
Nyeregkészítő	2
Órás	1
Pék	3
Posztókészítő	8
Rézműves	1
Serfőző	1
Szabó	66
Szappanfőző	2
Szíjgyártó	2
Szűrszabó	1
Szűcs	14
Takács	87
Tímár	7
Üveges	3
Az iparűzés évi időtartama	
1/2 évig vagy azon alul	300
1/2 éven felül vagy 1 évig	176
Egyedül dolgozik	368
Segéderővel dolgozik	108
Az alkalmazott munkaerő száma	230
Az összeírt szőlők terjedelme p.m.-ben	$92^{7}/_{12}$

4. TÁBLÁZA

Az iparral foglalkozó házas zsellércsaládfők számának megoszlása helységenként az egyes ip rágak, az iparűzés időtartama, az alkalmazott segédszemélyzet száma szerint

| Helység | Az iparosok száma foglalkozási ágak szeri t | | |

5 TÁBLÁZAT

Az iparral foglalkozó házatlan zsellércsaládfők számának megoszlása helységenk nt az egyes iparágak, az iparűzés időtartama, az alkalmazott segédszemélyzet száma szerint

| Helység | Az iparosok száma foglalkozási ágak szerint | | |

SZEMZŐ BÉLA

A MAGYAR CUKORRÉPA-TERMELÉS ÚJJÁSZERVEZÉSE, 1945–1948
(Egy volt miniszteri biztos visszaemlékezései)
I. rész

Mi késztetett arra, hogy 1945 nyarán elfogadjam a Parasztpárt meghívását, és elvállaljam a magyar cukorrépa-termesztésnek kistermelői alapon való megszervezését? Amikor 1945 augusztusában Pozsonyban ért a fenti meghívás, csehszlovák állampolgár voltam, és – tekintettel arra, hogy birtokomat, mint magyar birtokot elkobozták – részben azon fáradoztam, hogy az elkobzás hatálytalanítását kiharcoljam, mire némi reményt nyújtott az I. Csehszlovák Köztársaság idejében folytatott Érdekképviseleti tevékenységem, amellyel nemcsak a magyar, de a szlovák gazdatársadalomnak is nagy szolgálatokat tettem. Másrészt – mivel fenti fáradozásom kimenetele igen kétséges volt, esetleges kivándorláson is gondolkoztam. Ebben a lelkiállapotban talált engem az igen megtisztelő meghívás, amit annak köszönhettem, hogy egy magyarországi szakember sem vállalkozott erre a feladatra, amelyet mindenki kilátástalannak látott. Ekkor javasolták azok a parasztpárti szakemberek, akik ismerték a volt Csehszlovákiában ilyen irányban kifejtett tevékenységemet, az én meghívásomat!

Az alatt az 5 év alatt, amikor a „bécsi döntés" folytán birtokom Magyarországra került, alkalmam volt tapasztalni, milyen rossz irányban alkalmazzák a magyar vezető körök a közgazdaság általános érvényű szabályait. Meg voltam győződve arról, hogy a felszabadulás előtti cukorrépa-termesztés nem azon alapult, hogy azt a nagy- és középbirtok művelte. Tapasztalataim alapján tudtam, hogy a paraszt és kisbirtokos, akik jobbára maguk művelik a földet, Magyarországon is, mint Európa legtöbb országában felismerték a cukorrépának mint a legintenzívebb szántóföldi növénynek a jelentőségét, és csak arra van szükség, hogy érdekképviseletet kapjanak, amely olyan szerződési feltételeket biztosít számukra, amelyek egyrészt az ár megállapításában, másrészt az átadási feltételekben felszabadítják őket a cukoripar gyámsága alól, amely alatt a múltban a nagytermelők is szenvedtek! Ezen meggyőződésemnek már különben az 1941-ben megjelent (Pátria, Budapest) kis munkámban is kifejezést adtam, amelynek ismerete egyik indítéka volt fenti meghívásomnak. Ez az 5 év előtt megírt munka és az abban lefektetett irányelvek vezettek az 1945–48-as években végzett munkámban is.

*

Mielőtt rátérnék visszaemlékezéseim tulajdonképpeni tárgyára, szükségesnek tartom röviden ismertetni 20 éves csehszlovákiai érdekképviseleti működésemnek a cukorrépa-termesztésre vonatkozó azon részét, amelyet a Parasztpártban elsősorban *dr. Kárász Artúr* barátom és még néhány képviselő ismert, és amelynek köszönhettem tehát 1945. augusztusában, mint akkor újból csehszlovák állampolgár, meghívásomat.

Az első Csehszlovák Köztársaságban játszott szerepem részben a cukorrépát szerető gazdacsaládból való származásom, részben az első világháborúban több éves frontszolgálatom és a bécsi mezőgazdasági főiskolán (Hochschule für Bodenkultur) töltött egyetemi időm egyenes következménye volt. Elsősorban a parasztsághoz fűződő viszonyom buzdított, hogy a magyarság elnyomott helyzetében, mint érdekképviseleti vezető vegyek részt a jogainkért 20 éven át folytatott küzdelemben. Hogy ennek a működésnek nemcsak a magyar paraszt, de szűkebb osztálytársaim, sőt a szlovák mezőgazdaság is hasznát látta, az magától értetődő. Falun születtem (1894-ben), gyermekkoromat falun töltöttem, gyermekkori játszótársaim szlovák parasztgyerekek voltak, a fronton olyan hadosztályban szolgáltam,

amelyben a legénység nagy része magyar, szlovák és német parasztfiú volt, sőt a bécsi egyetemi évemben évfolyamtársaim közt jó egynéhány cseh-morva parasztfiú akadt (akik az egyetem elvégzése után hazamentek, és újból megfogták az eke szarvát). Így már korán arra a meggyőződésre jutottam, hogy csak az az ország – legyen az ipari, agrár- vagy ipari agrárország – fejlődik, amelynek paraszti lakossága jól boldogul! Így érthető, hogy a frontról hazatérve és bekapcsolódva apám gazdaságának vezetésébe, már a húszas évek elején vezető szerepet játszottam a szlovákiai magyar mezőgazdaság újjászervezésében.

Egyik megalapítója lettem a „Slovenská Repárská Jednota"-nak (a szlovákiai cukorrépatermelők szövetségének), amelynek többsége (részben a már akkor keresztülvitt földreform útján földhöz jutott) szlovák, kisebbsége pedig magyar répatermelő parasztból állt. Mint a magyar répatermelők képviselőjét egyhangúlag választottak meg a Szövetség ügyv. alelnökévé, miután az elnök állandóan valamely szlovák agrárképviselő volt, a leghuzamosabb ideig *Teplánszky Pál* volt magyar falusi tanító, aki mint elnök lehetővé tette, hogy a magyar répatermelők nemcsak egyenjogú tagok legyenek, de személyem által a súlyuknak megfelelő szerepet is játsszanak a Szövetség életében. Fenti szerepben kiharcoltam a szlovákiai répatermelők (túlnyomóan kistermelők) egyenjogúságát a cukoriparral szemben. A harmincas évek gazdasági válságában pedig több javaslatommal (saját cukordenaturálási eljárás stb.) olyan hírre tettem szert, hogy az ún. utódállamok (köztük Magyarország) hasonló érdekképviseleti vezetői levélben, sőt személyesen is felkerestek és elkérték tőlem a Szlovákiában bevált módszereim receptjét. Mint az Európai Cukorrépatermelők Nemzetközi Szövetség (CIBE) egyik alapító tagja nemzetközi kongresszusokon is ismertettem a Szlovákiában elért eredményeket. Miután a „bécsi döntés" után birtokom – a környék tiszta szlovák lakossága ellenére – Magyarországhoz került, a Magyar Cukorrépatermelők Szövetsége (COSZ) tárgyaló bizottságának tagjaként saját tapasztalataimból is megerősítve láttam azt a szerepet, amelyet az akkori COSZ (Purgly Emil volt földmívelésügyi miniszter elnöklete alatt) játszott, amely nemcsak nem törődött a kevés magyar kistermelő érdekeivel, de még a nagytermelők érdekeit is rosszul képviselte. Látva, hogy javaslataim közül egy sem talál meghallgatásra, a bizottságból kiléptem, és megírtam (1941. Pátria) „A cukorrépa szerepe a háborúban és a háború után" c. munkámat, amelyet nagy példányszámban, saját költségemre terjesztettem az országban.

Ezek voltak az előzmények, amelyek szakkörökben, de még azon túl is a nevemet, mint cukorrépa-szakértőét ismerté tették és amelyek 1945 októberében a felszabadulás utáni kistermelői cukorrépa-termesztés megszervezésére miniszteri biztosi kinevezésemhez vezettek.

A következőkben vázolni kívánom az általam újjászervezett *Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségének* (a továbbiakban COSZ) *működését és azt a munkát, amely lehetővé tette, hogy már 1948-ban, tehát működésünk harmadik évében a kistermelők több cukorrépát termesztettek, mint akármikor azelőtt a főleg nagytermelőkre alapozott cukorrépa-termesztés, és hogy miképpen lett Magyarország az első állam Európában, amely eltörölte a cukorjegyet!*

Augusztusban Budapestre érkezve igyekeztem informálódni az ország, a mezőgazdaság és ezen belül elsősorban a cukorrépa-termesztés helyzete felől.

Az ország ezer sebből vérzett. A háború csak ápr. 4-én ért véget. Addig az egész ország, illetve nagy része hadszíntér volt. A német hadsereg, a nyilas banda és azok, akiket az exodusra rémhírekkel vagy erőszakkal kényszerítettek, igyekeztek mindent, ami elmozdítható és amit a lakosság előlük el nem rejtett, tehát gyári felszereléseket, gabonát, állatokat stb. nyugatra vinni.

Közben a Tiszántúl és a Tisza–Duna köze felszabadulása után még az év elején megalakult az új Magyarország első kormánya Debrecenben, ahol a provizórikus nemzetgyűlés 1945. márc. 17-én elfogadta a radikális földreformot, amely az ország birtokviszonyainak gyökeres megváltozását vonta maga után. Míg Nyugat-Magyarországon még folytak a harcok, az ország keleti és középső részében már megkezdődött a földosztás, ami a parasztság forradalmi felszabadítását jelentette a nagybirtok béklyói alól.

Ilyen körülmények között kezdődtek meg a tavaszi mezőgazdasági munkák, amelyeket a sokszor rendszertelen földosztás és a háború pusztításai is megnehezítettek. Bár ezek a körülmények és a termelési eszközöknek sokszor teljes hiánya késleltették a tavaszi vetési munkálatok elvégzését, és sok föld parlagon maradt, mégis egyet kell érteni *Fazekas Béla* (1967) következő megállapításaival: „1945 és 1948 között a mezőgazdaság példátlan fellendülésének lehettünk tanúi. Ebben – más fontos tényezők mellett – a földreformnak volt döntő szerepe. *Ha a földosztás nem lett volna halaszthatatlan társadalmi és politikai okokból, akkor végre kellett volna hajtani a termelés érdekében*". (45. o.) Majd: „A régi rendszer híveinek azt az állítását – vagy inkább reményét –, hogy a nagybirtok felszámolása katasztrófába sodorja a mezőgazdasági termelést, a parasztság nagyon rövid idő alatt megcáfolta." (uo.)

Tájékozódásom természetesen elsősorban a cukorrépa-helyzetet illette, bár feltételeimet a jelenlegi helyzettől függetlenül fogalmaztam meg. Ezek: mindenekelőtt új szerződés megkötése közvetlenül a cukoriparral, amelynek főpontjait a bevezetésben említett 1941-es kiadványban már rögzítettem, a kormány az egyezkedésbe ne folyjon közvetlenül be, – viszont a létrejött szerződést a hivatalos lapban való közléssel tegye kötelezővé. Továbbá a cukorrépa árának meghatározása *cukorban* (in natura) és ne pénzben történhessék. Miután a „cukorhelyzet" még kritikusabb volt, mint a többi terményeké, s minthogy a még fennálló régi kötelező termesztési rendelkezést, mint a Horthy-kormány rendeletét senki sem tartotta kötelezőnek, – csak a fent vázolt utat tartottam hatékonynak.

Mihelyt nagyjából tájékozódtam a helyzetről, bejelentettem az akkori földm. miniszternek, *Nagy Imrének*, hogy a fenti feltételek teljesítése esetén hajlandó vagyok elfogadni egy ilyen természetű megbízást. Nagy Imrétől kértem egyúttal a helyiség kiutalásán kívül, az OMGE Köztelek utcai székházában korábban működött COSZ (Cukorrépatermelők Országos Szövetsége) berendezésének kiadását. Mint ugyanis a COSZ volt igazgatójától, Fabriczius Endrétől – akit az iroda vezetésére szemeltem ki – megtudtam, abban az irodában írógépek, könyvtár és egyéb irodai felszerelések voltak, amelyek a COSZ tulajdonát képezték. Nagy Imre adott is egy kézzel írott utasítást a VIII. kerületi Pártbizottságának, amely az OMGE székházában helyezkedett el, a berendezés kiadására. Másik kívánságom teljesítését, azaz a főfeltételem biztosítását: a cukorrépának *cukorban* való fizetési lehetőségét azzal hárította el magától, hogy az az élelmezési miniszter hatáskörébe tartozik, és kérésemmel Rónai Sándor élelmezésügyi miniszterhez utasított. Mindjárt el is mentem az Élelmezésügyi Minisztérium dunaparti székházába.

Itt kerestem fel 1945 szeptemberében Rónai Sándor minisztert. Még ma is – közel 35 éve – kellemesen emlékezem vissza erre az első találkozásunkra. Amikor ugyanis kívánságomat Rónai elé terjesztettem, azzal szerette volna elhárítani magáról a döntés felelősségét, hogy magyarázni kezdte a demokratikus kormányzás mibenlétét, amelynél nem szükséges, hogy a miniszter egyúttal szakembere legyen a tárcájának. Mikor felvilágosítottam őt, hogy közel 20 évig voltam az első Csehszlovák Köztársaság állampolgára, és ismerem a koalíciós kormányformát, amelyben a tárcákat nem szaktudás, hanem pártbeli hovatartozás szerint osztják fel, azt kérdezte, hogy – ha mindezt tudom – miért nem fordultam a témával az illetékes államtitkárhoz, mint szakemberhez. Elhatározásomat azzal okoltam meg, hogy itt egy egészen új dologról van szó, tulajdonképpen az ősi cserekereskedésnek törvényesítéséről, amelyről csak a minisztertanács dönthet, oda pedig az illetékes miniszternek kell a tárgyat döntés céljából előterjeszteni. Miután röviden papíron számolva kimutattam a tárgy lényegét, és igazoltam a döntés sürgősségét, ő megígérte, hogy még aznap délután beviszi a minisztertanácsba. Másnap azzal fogadott, hogy gratulált, mint miniszteri biztosnak, tehát a Kormány döntése pozitív volt. Ennek ismeretében azonnal közöltem a Cukorgyárosok Egyesületével, hogy – egyéb feltételek mellett, amelyek különösen az átvételre vonatkoztak – a megkötendő szerződés fő feltétele a cukorban való fizetés. Erre az Egyesület igazgatója – Harmat Sándor, akit már ismertem – felkért, hogy a szerződés megkötése miatt rövidesen vegyem fel velük a kapcsolatot.

Ezután be sem várva a tényleges kinevezést –, megkezdtem a COSZ irodájának megszervezését, ami nem kis nehézségekbe ütközött. A kormánytól ugyanis a megbízáson kívül semmi anyagi támogatásban sem részesültünk. Itt álltunk helyiség és irodai felszerelés nélkül, és amikor a miniszter

írásával megjelentem a Köztelek utcai házban, ahol a régi COSZ-nak teljesen berendezett irodája volt, a ház akkori tulajdonosa, a VIII. kerületi Pártbizottság még egy írógép elvitelét sem engedélyezte. A helyiség tekintetében segítségemre sietett az Országos Mezőgazdasági Kamara akkori igazgatója, *Halács Ágoston,* aki rendelkezésünkre bocsátott egyet a Kamarának a Nemzeti Bank Szabadság téri épületében lévő helyiségeiből. A helyiség ablaküvegei, mint akkor a legtöbb épületé, töröttek voltak, és egy íróasztalon kívül minden berendezés hiányzott. Egyidejűleg összeállítottam az első vezetőséget, amelynek tagjai rajtam, mint min. biztos-igazgatón kívül a következők voltak: *Fabriczius Endre,* mint főelőadó és az igazgató helyettese, *Elek Szilárd Pál* titkár és *Binder Erzsébet* gépírónő. A vezetőség fenti tagjai vállalták a berendezés nehéz munkáját anélkül, hogy tudták volna, mi lesz a fizetésük.

Ugyancsak szeptember végén zajlott le első találkozásom a Cukoripar vezetőivel, akiknek nevében *Kornfeld Pál,* mint elnök üdvözölt könnyekkel a szemében, és arra kért, hogy mentsem meg az ország legnagyobb mezőgazdasági iparát, a cukoripart. A Cukorgyárosok Egyesülete elnökének fenti üdvözlésére hozzávetőleg a következőket válaszoltam: Mint azt már az 1941-ben kiadott vitairatomban is hangoztattam: „A cukoripar cukorrépa nélkül csak ócskavas!" Ez a tény volt a fő fegyverem a Csehszlovák Cukoriparral szemben 15 éven át folytatott ártárgyalásaimnál, és – ha ki sem mondtam – ez tette lehetővé, hogy ezzel a kemény ellenféllel szemben az akkor csak filléreket kitévő árjavításokat minden évben keresztül tudtam vinni. Ez az akkor csak teoretikusan felvetett lehetőség íme most valóra vált: Mint tudjuk – a legnagyobb erőfeszítés árán is, ebben az idényben csak kb. 5000 vagon cukorrépát lehet remélni és feldolgozni. Az abból készült cukor kb. 700 vagon lenne, amelyből azon javaslatom alapján, hogy a termelőnek ellenértékül *2 kg cukor* adattassék ki behozott métermázsánként, 100 vg. jönne levonásra. Az így fennmaradó 600 vg. ugyan kis mennyiség, mégis a kórházak és az öregek, ill. gyerekek számára kimondhatatlan értéket képviselne. Így, ha a cukoripar elfogadja fenti árjavaslatomat és azokat a mellékfeltételeket, amelyeket az Elek titkár által átadandó tervezet tartalmaz, úgy – meggyőződésem szerint – megvetjük a jövő kistermelői cukorrépa-termesztésének alapját, és már a következő évben annyi cukorrépát fog az ország parasztsága termeszteni, amelyből készült cukor elegendő lesz az ország minimális cukorellátására. Ezzel a cukoripart meg lehet menteni, és a népgazdaság nem veszíti el ezt a – bár kis volumenű, mégis igen fontos – termesztési ágát.

Végül felkértem *Elek Szilárd Pált,* első titkáromat, hogy adja át a magunkkal hozott ideiglenes szerződéstervezetet, amelynek elfogadásától remélhetjük a cukorrépa-termesztés újjászervezését. Ebben a tervezetben a 2 kg-os cukoráron kívül részben már benne voltak azok a rendelkezések, amelyek a répaátvételnél egyenjogúsították a termelők megbízottját a gyári átvevővel, valamint az a jog, hogy a COSZ igazgatója minden gyár területére kinevezhet egy-egy felügyelőt, aki az egész gyár termelési körzetében az ellenőrzés jogát gyakorolva ellenpartnere lenne a gyári felügyelőnek.

A gyárak vezetői rövid tanácskozás után parafálták az ideiglenes szerződést, és egyúttal rendelkezésünkre bocsátottak a tagdíj kontójára annyi cukrot, amennyire a szervezéshez szükségünk van. Ezzel megszűnt az anyagi gond is, és lehetővé vált az iroda berendezése és egy személyautó beszerzése, mely nélkül a tulajdonképpeni szervezés meg sem kezdődhetett. A cukor akkori értékére jellemzőek a következő számok: a négyhengeres, igen jó karban lévő Tátra személyautó vételi ára 50 kg cukor, a vezetőség első fizetése pedig: igazgató havi 20 kg, főelőadó 15 kg, titkár 10 kg és gépírónő 8 kg cukor.

A miniszteri biztosi kinevezés a Hivatalos Lapban 24.460/1945 szám alatt okt. 10-i kelettel jelent meg és szövege a következő volt:

„A Magyar Cukorrépa Termelők Országos Szövetsége, a Szövetség elnökségének, illetőleg vezetőségének akadályoztatása folytán ezidő szerint nem tud kielégítő működést kifejteni.

Egyébként is szükségesnek tartom a Szövetség szervezetének a változott viszonyokhoz alkalmazkodó demokratikus szellemben való átszervezését.

Ezért a Szövetség alapszabályaiban megjelölt összes szerveinek működését felfüggesztem és e szervek hatáskörébe utalt ügyek intésére Önt miniszteri biztosul kiküldöm.

Miniszteri biztosi minőségében kifejtendő működési körében legelső feladatává teszem, hogy a Szövetség átszervezésére részletes javaslatot terjesszen elém.

Felhívom egyidejűleg arra is, hogy az átszervezés megtörténtéig a Szövetség ügyeit a kötelező takarékosság szempontjainak szem előtt tartásával, nem különben a vezetésem alatt álló minisztérium termelési főosztályának közvetlen irányítása mellett lássa el.

Nagy Imre s.k.
Budapest, 1945. évi október hó 10-én. földmívelésügyi miniszter."

1945 utolsó négy hónapja lázas munkával telt el. Összeszedve az abból az időből megmaradt iratokat és azokat emlékezetemmel kiegészítve a következőkben igyekszem részben írásbeli adatok közlésével, részben az azt összekötő szöveggel érzékeltetni az akkor végzett munkát, amely megvetette a COSZ egész következő működésének és a későbbi sikereknek alapját.

Igyekszem az eseményeket időrendi sorrendben közölni. Így első helyre kívánkozik az az irat, amelyet 1945. szept. 24-én adtam át Nagy Imre földm. miniszternek:

A mezőgazdaság újjászervezésére irányuló legfontosabb és legsürgősebb intézkedések irányelvei

I. Az 1945/46 évi gazdasági évre vonatkozó és azonnal végrehajtandó intézkedések:

1. Minden községbe, de legalább minden körjegyzőségbe gazdaszakértő *(a továbbiakban: g. sz.) nevezendő ki, aki az F. M. munkaprogramjának végrehajtója. Ezeket a g. sz.-ket elsősorban a Mezőgazdasági-, Erdészeti-, és Kertészeti Szakemberek Országos Szövetsége útján kell igénybevenni az igazolt gazdatisztek és ispánok, továbbá a földreform folytán foglalkozásuktól megfosztott, de igazolt alkalmas gazdák köréből. Részükre megfelelő javadalmazás biztosítandó (szerződéses alapon), esetleg katonaszolgálatra hívandók be és így rendelendők ki. Amennyiben ezek nem volnának elegendők, a H. M. megkeresendő alkalmas tisztek és altisztek átengedése céljából. Ezen g. sz.-ek széleskörű hatáskörrel ruházandók fel, utasításokat csak az F. M. újjászervezési osztályától (amennyiben ilyen nincs, azonnal felállítandó) kapnak és csak annak tartoznak felelősséggel. Rendeletileg kell részükre biztosítani a jogot, hogy feladatuk végrehajtásához úgy a helyi, mint járási hatóságokat, termelési bizottságokat és gazd. felügyelőket igénybe vehetik.*

2. Minden traktor, gőzeke, iga és jármű azonnal összeírandó. Ezek másra, mint mezőgazdasági munkára csak a g. sz. írásbeli engedélye alapján használhatók fel. A be nem jelentettek elkobzandók! A g. sz. jogosult úgy az igákat, mint az összeírt és az eddigi nagybirtokhoz tartozott gazdasági szerszámokat legjobb belátása szerint a munka sürgősségére való tekintettel beosztani.

3. Minden g. sz. az alája tartozó területen szétosztott nagybirtokon levő új és régi gazdákat összefogja és közösen művelési és vetési tervet dolgoznak ki már a f. gazd. évre oly módon, hogy a gőzeke- és traktor-szántás lehetővé tétessék. Szükség esetén kényszer alkalmazandó; erre azonban helyes felvilágosítás mellett nem lesz szükség.

4. A g. sz. egyelőre minden vasár- és ünnep-délután előadást tart a kiadandó útmutatás szerint. Ezen előadásokon az új gazdák kötelezőleg, a régiek önként vesznek részt, amennyiben nem dolgoznak a földeken. Az őszi munkák befejezése után a g. sz. lesz a téli gazd. tanfolyam vezetője, amelyeken szakelőadók vándortanító módszer szerint vesznek részt.

5. Az idő előrehaladottságára való tekintettel minden fellelhető tárcsás borona, kultivátor és egyéb alkalmas szerszám azonnal munkába állítandó, lehetőleg traktorral, esetleg 3 vagy 4 ló egybefogásával és az egész eddig szántatlan terület tekintet nélkül a tulajdonosokra, ha kell kétszer hosszában keresztben feldolgozandó nem törődve azzal, hogy milyen termény következik. Ahol az elgazosodás oly mérvű, hogy a tárcsa nem fog, ott ha kell, közmunka igénybevételével, a gaz lekaszálandó és felgyújtandó! Ahol a talajviszonyok olyanok, hogy még két-, háromszori tárcsázással sem készíthető alkalmas vetőágy, ott a földek a fenti módon közösen megszántandók! A művelhető területből egy talpalatnyi sem maradhat míveletlenül! Ahol a birtokviszonyok vitásak, vagy a tulajdonos nem jelentkezik, ott kisbérletekkel kell segíteni a bajon.

6. A vetésterv *úgy készítendő el, hogy a területnek legalább egy negyede őszivel legyen bevetve. A cukorrépára alkalmas területeken, illetve vidékeken, amelyeket a Cukorrépatermelők Orsz. Szövetsége az F. M.-mel egyetértőleg haladéktalanul kijelöl, a területnek legalább egy tizede cukorrépa részére jelölendő ki és a tél beállta előtt mélyen felszántandó. Ezen célra lehetőleg trágyázott föld hagyandó. Ezen terület mélyszántását a cukorgyárak szervezik meg a COSZ közvetítésével.*

Az őszi vetőmag *egyrészt az odavaló vagy kiutalt nemesített, ill. utántermesztett magból, másrészt a helybeli termés tisztított részéből, ezek elégtelensége esetén a szomszéd megyékből csere útján biztosítandó. E célból addig is, míg g. sz. kinevezve nincs, minden helyi termelési bizottság azonnal jelentse be az újjászervezési osztálynak: a falu össz-szántóterületét, az őszi vetésre előkészített területet, és a földmíveseknél rendelkezésre álló, vagy már beszerzett magot (táviratilag!). A g. sz. (vagy addig is a termelési biz. elnöke) gondoskodik a helyes elosztásról a fenti ügyosztály utasítása szerint.*

7. Az állatállomány *fenntartása, helyes tenyésztése és elosztása céljából minden g. sz. (amíg nincs a term. biz. elnöke) személyes felelősség mellett összeírja (akkor is, ha az már egyszer megtörtént) minden földmíves (új és régi) egész állatállományát, lótól egész a baromfiig, fajta, nem és kor szerint, és azt az újjászervezési osztály által rendelkezésre bocsátott nyomtatványokon a legsürgősebben egyenesen a fenti osztálynak küldi be. Külön nyomtatványon összeirandó a faluban található és várható összes* takarmány és szalma!

II. Ötéves terv készítése:

a) *Az újjászervezési osztály támogatására* agytröszt *szervezendő, amelybe néhány kiváló elméleti és gyakorlati szakember hivandó meg. Feladat: az O. G. T-vel egyetértően kidolgozandó egy olyan ötéves terv, amely tekintettel a várható lehetőségekre és adottságokra megállapítja azon optimumot, amelyet a növénytermesztés, állattartás és gépesítés, továbbá szövetkezetesítés terén el akarunk érni. A terv keresztülvitelét célzó újjászervezés propagandája az irányítást, segélynyújtást helyezze kilátásba az alkalmazkodóknak, kényszerrendszabályok lehetőleg kerülendők, mert úgysem vezetnek eredményre.*

b) *Haladéktalanul megteendők az előkészületek politikamentes és általános* gazdaérdekképviselet *életbehívására, amelynek feladata minden a mezőgazdaság körébe tartozó törvényjavaslat előzetes megvitatása és a meghozott törvények életbeültetésénél való segédkezés.*

Időközben egymást követték az értekezletek és a hozzánk befutó különböző javaslatok. Az előbbiek közül csak az első, az FM-ben megtartott értekezletet említem, mivel a többi értekezletre személyesen nem mentem el, és azokon Fabriczius főelőadó képviselte a COSZ-t. A fentebb említett első értekezlet az FM-ben folyt le, amelyen dr. Szabó Jenő gazd. felügyelő (a termelési osztály vezetője) elnökölt. Az értekezlet tárgya: *Az ipari növények termesztésének szabályozásáról kiadandó pénzügyminiszteri rendelet* megbeszélése volt. Ennek célja az ipari növények kötelező termesztéséről való rendelkezés volt, amely a háborús intézkedések egyikének fenntartását célozta. Az értekezleten az egyes ipari növények megalakítandó érdekképviseleti szervezeteinek kívánságait tolmácsolták az egyes ad hoc, csak papíron létező szervezetek jövő vezetői. Így a Dohánytermelők Orsz. Szövetségének képviseletében egy parasztpárti képviselő, az Ipari Növények régi Szervezetének nevében Igmándy Aladár adta elő a lenesek, kenderesek stb. kívánságait. Ezek közül később ténylegesen csak a dohányosok szervezete működött. Miután mindenki előadta területi követeléseit, Szabó Jenő hozzám, mint a legnagyobb területet kitevő ipari növény, a cukorrépa termelőinek képviselőjéhez fordult azzal a kérdéssel: vajon nekem nincs-e valami követelésem? Erre azt válaszoltam, hogy engem a kötelező termesztésről szóló rendelet nem érdekel, mivel rendeletekkel nem lehet termeszteni. Ahhoz, hogy valamely növényt megfelelő mértékben termesszenek, *megfelelő ár szükséges*, nem pedig rendelet. Előre is kijelentettem, hogy akármit ír majd elő a rendelet, én sohasem fogok senkit a rendelet megsértése miatt felelősségre vonatni.

A rendelet természetesen mégis megjelent, száma: P. M. 1975/1945. és okt. 2-án adta ki a pénzügyminiszter, mint a 10.060 sz. ME rendelet végrehajtási utasítását.

Mint a hozzászólások egyikét felhozom az FM 1945. okt. 4-i átiratával hozzám juttatottat, amelynek tárgya: „a Szociáldemokrata Párt titkárságának tervezete a cukortermelés racionalizálására" volt. Ezt a tervezetet nem közlöm szószerint, mert azon erősen látszik az ipar befolyása, és nagyfokú tájékozatlanságot árul el. Egyetlen pozitívum benne a cukorban való fizetés volt, amely akkor már, mint a COSZ-nak a Cukorgyárosok Egyesületével való szerződéskötés főpontja köztudomású volt!

A fenti megegyezés eredményeképpen a *Magyar Közlöny* közli az 1945. okt. 21-én kibocsátott 2.023/1945 sz. pénzügyminiszteri rendeletet, amely az 1945. évi termésű cukorrépa átvételi árának (ellenértékének) megállapítása tárgyában lett kibocsátva, és amelynek szövege a következő:

„A rendelet értelmében az 1945. évi termésű cukorrépa átvételi ára fejében a cukorgyári vállalat köteles a cukorgyárba szállított minden 100 kg fizetendő súlyú cukorrépa után a cukorrépa-termelőnek a gyártelepen kiszolgáltatni: a) *2 kg kristálycukrot.*

b) *60% nedves szeletet, vagy 40% kétszer préselt szeletet, vagy ahol a gyár ennél erősebben préselt szeletet állít elő, 24% erősebben préselt szeletet, vagy a termelő kérelmére ott, ahol a cukorgyári vállalat száraz répaszelettel is rendelkezik, 3% száraz szeletet.*

c) *1/2 kg legalább 45% cukortartalmú melaszt-t."*

Alig vártam, hogy kiutazzam a vidékre, és érintkezésbe lépjek a termelőkkel, akik az általam vezetett Érdekképviselet jövőbeli tagjai is lesznek. A COSZ ugyanis talán az egyetlen olyan érdekképviselet volt, amelyet még a régi rezsim – bizonyos kényszerítő körülmények hatása alatt – törvénnyel létesített. Ez a törvény (az 1931. évi XXIX tc. és az azt követő ME. rendeletben [ME. 5220/32] közölt végrehajtási utasítás) kimondja, hogy mindenki, aki cukorrépát termel, kötelezően tagja a COSZ-nak, és köteles a rendelet szerint tagdíjképpen előírt 1/2%-nak levonását a gyári elszámolásnál tűrni. Ez a régi törvény – amely érdekes módon még ma is érvényben van, csak a COSZ működése van felfüggesztve – helyesen a tagdíj beszedésének biztosítására a COSZ-szal egyetértve, csak ezt a módot találta járhatónak.

Ebben az előkészülési időszakban nagyon fontosnak tartottam a tagság tájékoztatására egy hivatalos lap kiadását. Addigi, főleg Csehszlovákiában szerzett tapasztalataim szerint egy ilyen lapnak minél szélesebb körben való terjesztése a tagság munkájának legjobb propagálója. Mivel 1945-ben még nem volt olyan fórum, amelytől lapengedélyt lehetett volna kérni, a „Cukorrépatermelő"-t egyelőre mint *Tájékoztató Körlevelet* adtuk ki. A végleges lapengedélyt csak 1946. május 20-án kaptuk meg:

Magyar Tájékoztatásügyi Minisztérium
1470/1946 T. M.

Magyar Cukorrépa-termelők Országos Szövetségének,
Budapest

A Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal egyetértésben megengedem, hogy „Cukorrépatermelő" címen, havonként egyszer-kétszer, a szükséghez mérten 4–6–8 oldalon lapot jelentethessen meg az utcai terjesztés jogával.

Tudomásul veszem, hogy felelős szerkesztő: Szemző Béla

Budapest, 1946. május hó 20-án.

A kiadvány hiteléül:
olvashatatlan aláírás sk.
min. irodatiszt.

P. H.

A miniszter helyett:
Kállai Gyula sk.
államtitkár

A lap mint Tájékoztató Körlevél már 1945 novemberében megindult – havi egy számmal. A lap felelős szerkesztője ugyan elejétől végig én voltam, mégis szükségem volt olyan sajtótitkárra, akire a szerkesztést és a lap kiadásával összefüggő munkákat rábízhattam. Ilyen munkatársat találtam *Nyigri Imrében*, a felszabadulás előtti *Népszava* volt munkatársában, aki – bár nagyon csekély mezőgazdasági

ismerettel bírt – kitűnő munkát végzett. A szövetség vezetőségét is ki kellett egészíteni egy könyvelési részleggel, amelyre *Brenner* személyében szintén találtunk megfelelő főkönyvelőt. Miután ezeket a munkákat befejeztem, megkezdtem vidéki körútjaimat, amelyekről a Cukorrépatermelő novemberi, 1. számában számoltam be.

A „Cukorrépatermelő" már 1945 novemberében, mint a felszabadulás utáni első mezőgazdasági szaklap megjelent. Vezércikkből, tanácsadó szakcikkekből és Hírek-ből áll. Közöltük benne mindazokat a rendeleteket, amelyek a cukorrépa-termesztéssel kapcsolatban megjelentek, továbbá olvasói leveleket stb.

A részben általam, mint az „Országos Gazdasági Egyesület Szlovenszkón" ügyv. alelnöke által létrehozott „Gazda" c. lap szerkesztőbizottságának több éven át volt tagja, néhány évig elnökeként, sok tapasztalatot szereztem ilyen mezőgazdasági, nem tudományos szaklap szerkesztésében. A lap vezércikkeit, egy kivételével, magam írtam. Az első számban megjelentetett „Beköszöntő" című írásom lényegét a következőkben azért közlöm, mert az magában foglalja célkitűzésemet, amellyel az előttem álló, rögös úton megindultam, és amely sok buktató átvészelése után a kistermelői cukorrépatermesztésnek nem remélt eredményeihez vezetett:

„A cukor, amelyet az első világháború után mintegy tíz évig európaszerte „fehér arany"-nak neveztek, ismét aranyá *változott. Az első világháború utáni tíz év elteltével a nádcukornak tengerentúli túltermelése a cukorrépa általános mezőgazdasági jelentőségét fel nem ismerő európai kormányoknak komoly gondokat okozott. Ezért a cukorrépa-termelés nemzetközi szabályozására került sor. E szabályozás eredményeképpen jelent meg hazánkban az 1931. évi XXIX. t.c. és ezt követően a M. E. 5220/32. rendelet, amelyek a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségét keltették életre.*

A Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségét az ország széles földműves rétegei alig ismerik. A maradi Magyarországon a cukorrépa-termelés úgyszólván csak a nagybirtokokon folyt. Az elmúlt idők földművelési miniszterei, akik nagyrészben a nagybirtokosok köréből kerültek ki, nem ismerték fel a cukorrépa nagy talajjavító és szociális jelentőségét. Ennek volt a következménye, hogy még az olyan hivatalos kiadványban is, mint a téli gazdasági iskolák részére kiadott „Utasítás", azt állították, hogy a cukorrépa-termelés nem való a kisgazdáknak. A sok bűn között, amit a múltban a mindenkori földművelési kormányok a parasztság és ezzel az egész ország ellen elkövettek, a legnagyobbak közül való a cukorrépának ilyen megítélése. Ennek következménye volt, hogy a cukorrépa-termesztés nemzetközi szabályozásánál az ország rosszul járt, amiből viszont az következett, hogy most, amikor a föld végre azok kezébe került, akik megmunkálják, tizenkét cukorgyárunk van ugyan, de úgyszólván semmi cukrunk.

Hogy az ország szempontjából mit jelent az, hogy cukrot kell behoznunk, ahelyett, hogy cukorfeleslegünket kivinnénk és azért fontos iparcikkeket hoznánk az országba, úgy hiszem, mindenki előtt világos...

Most, amikor a parasztság a maga sorsa mellett a föld és ezzel az ország sorsát is a kezébe vette, a cukorrépa-termesztés terén forradalmi változásoknak kell bekövetkezni.

A törvény értelmében mindenki, aki – bármilyen kis területen – cukorrépát termel, automatikusan tagja a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségének. Itt az ideje, hogy ez a szervezet azzá váljék, amivé az ország érdekében válnia kell, vagyis a cukorrépa-termesztés és ezzel az egész magyar mezőgazdaság általános fellendülésének előharcosává és bástyájává.

Mindenki, akinek arra alkalmas földje van, legyen az a legkisebb juttatott vagy százholdas gazda, készüljön fel a jövő évi cukorrépa-termelésre, amivel elsősorban önmagának használ, de egyúttal az egész magyar mezőgazdaságot is fellendíti.

Addig is, amíg Szövetségünk átszervezése és a nehéz közlekedési viszonyok a közgyűlés megtartását akadályozzák, a Szövetség vezetői keresik fel a répatermelőket. Kint, a helyszínen kisebb-nagyobb rögtönzött vagy előkészített gyűléseken beszéljük meg a bennünket érdeklő kérdéseket.

A kölcsönös érintkezés megkönnyítését célozza megindítandó lapunk, a „Cukorrépatermelő" is. Ez a lap, amely a demokratikus Magyarország első mezőgazdasági szaklapja lesz, nemcsak hű

tanácsaadója óhajt lenni minden haladni vágyó gazdának, hanem ennek a lapnak hasábjai minden tárgyilagos kritika részére nyitva állanak.

A Magyar Cukorrépa-termelők Országos Szövetsége legyen mintaképe a mezőgazdasági érdekképviseletnek, váljék egy nagy szétágazott családdá.

Ugyanebben az első számban jelent meg első beszámolóm az országos körutaimról, amelyeket három éven át folytattam, mindig amikor időm engedte. Ezek az országjárások voltak munkám legeredményesebb részei, amelyeknek különös jelentőséget tulajdonítottam. Ezen első országos körutam legfőbb tanulságai a következők:

Igen kellemesem érintett – bár a pesszimistákkal szemben nem is vártam mást – az a nagy érdeklődés, amellyel a cukorrépa kérdését mindenütt kísérték.

Összefoglalóan foglalkozni kívánok mindazon kérdésekkel, amelyek sok helyen tartott megbeszéléseimen felmerültek. Természetesen minden répatermesztőt elsősorban az ár kérdés érdekli. A leszállított cukorrépa után 2 kg cukrot átmenetileg megfelelő megoldásnak találták, azonban a jövőben ez nem felel meg a termelőt megillető részesedésnek. Ezen a helyen is hangsúlyoztam – amit már a Cukorgyárosok Országos Egyesületében is kijelentettem –, hogy a répatermelő jogos igényt jelent be a répájából gyártott cukormennyiség 50 százalékára és mindazon melléktermékekre, amelyek a cukorgyártás folyamán a gyárból kikerülnek és takarmányozásra alkalmasak. Ezt a végső célt kell a jövő évi ártárgyalásoknál szem előtt tartanunk.

Az árkérdés ilyen, 50 százalékos részesedés formájában való megoldása azonban csak a normális viszonyok helyreálltával várható, amikor értékálló pénz alakjában kaphatják meg a termelők a termelt cukor felének az árát. . .

Igen fontos kérdés és általános panasz tárgya a traktorok működésének hiányossága, ami az őszi mélyszántás teljesítését veszélyezteti. Egyúttal felhívtam a figyelmet arra, hogy két erős, három gyengébb ló vagy négy szarvasmarha összefogásával vontatott acélekével is el lehet érni azt a mélyszántási mélységet, amely a cukorrépa alá kívánatos.

A fenti cél elérésére a legjobbnak azt ajánlottam, hogy szövetkezzenek a répatermesztők és így segítsék ki egymást! Sajnos, tapasztalnom kellett körutamon, hogy még az arra legjobban rászorulók, a volt gazdasági cselédek sem hajlandók termelési szövetkezetekbe tömörülni, sőt még azokat az alkalmi szövetkezéseket is felbontják, amelyekre az idei tavasz kényszerítette őket. Diadalmaskodjék legalább az egymásrautaltság ilyen eseteiben az egészséges önzés, amely tekintet nélkül a részesedés arányára, a megmunkálás ilyen eseteiben mindkét félre feltétlenül előnyt jelent!

Visszatérve a traktorkérdésre, ennek tanulmányozásánál számos bajt találtunk. A cséplés befejezése után készen álltak a traktorok vagy legalább azok nagy része, de nem indulhattak el, mert nem volt üzemanyag. Amikorra megjött az üzemanyag és megindult a szántás, a traktorok nagy része felmondta a szolgálatot. Hol gyengének bizonyult, hol pedig eltörött az amúgy is rég kicserélésre váró kopott alkatrésze. Sok helyen az üzemanyag sikkadt el. Volt eset, amikor a tényleges 12 kg-os fogyasztás helyett annak többszörösét számolta el a traktorszerelő.

A hibák legnagyobb része onnan ered, hogy a termelési bizottságok képtelenek a földművelésügyi minisztérium rendelkezéseit végrehajtani. Ahol a termelési bizottságok feladatuk magaslatán állanak, vagy a felettes termelési biztosok erős kézzel belenyúltak a traktordzsungelbe, ott a hatás nem is maradt el. . . .

Traktorokra a jövőben mind fokozottabb mértékben lesz szükség. A tél által ránkparancsolt szünetet fel kell használnunk. A traktorokat számba kell venni! A gyengébbeket (különösen a régi Fordsonokat) szántás helyett gépek hajtására és vontatására kell beosztani. Ezek végeznék a cséplés és az állomástól messzeeső községekből a gabona-, de különösen a répakordást. A javításra szorulókat traktorállomásokra vagy rég bevált javítóműhelyekbe és a cukorgyárak által felajánlott, de eddig igénybe nem vett műhelyekbe kell beutalni! A szükséges pótalkatrészeket bocsássák a gépgyárak rendelkezésre. Ellenértékül a jövő évi termésből kapjanak gabonát vagy lisztet. A traktorok munkadíját addig, amíg valutánk nem stabil, szintén terményben kell megállapítani!

A traktorkérdéssel azért foglalkoztam oly részletesen, mert helyes megoldásától függ a földhözjutottak és ezen keresztül az egész ország jövője!

Befejezésül, különösen a városi lakosság megnyugtatására! Végigjárván az országot, nyugodt lelkiismerettel állíthattam, hogy a magyar gazdatársadalom, minden kezdeti szervezési akadályt leküzdve, derekas munkát végzett.

Ha csak közepes répatermés lesz 1946-ban, augusztusban mindenkinek jut kenyér, és novemberben cukor.

Hogy ezek a körutak milyen fáradsággal jártak, annak illusztrálására az alábbiakban közlöm három nap (1945. X. 30., 31. és XI. 1.) történetét, naplóm alapján:

X. 30. Indulás reggel 8 órakor Bpestről Fabriczius főelőadóval a Dunántúlra. Útban Kaposvárra értekezés a termelőkkel Tabon és Igalon. A termelők sürgetik az átvétel megkezdését. Délután Kaposvárt intervenció a gyárban. Megsürgetjük az átvétel megkezdését és megtekintjük a Répásmajoron (volt Eszterházy hercegi hitb.) meghagyott dugványrépákat. Nem ajánljuk a kiültetést, mivel „Z" répáról van szó, és a dugványnak hagyott répák amúgy is igen nagyok, úgyhogy csak igen kis területet lehetne magtermesztésre kiültetni. Ajánljuk inkább cukorrá való feldolgozását. Közlik, hogy egy másik gazdaságukban lesz „N" dugványuk kiültetésre. Dicsérik a Beta magot, amely mind cukortartalomra, mind terméshozamra vetekszik a Rabbethge-féle N répával, viszont cercospórára ellenállóbb. Ezután a szintén volt Eszterházy birtokra, Répáspusztára megyünk, ahol megismerkedünk *Varasdy Albert* volt tiszttartóval, aki igen értelmes ember és olyan jó viszonyban volt cselédjeivel, hogy azok, mint új gazdák, megbízták őt képviseletükkel. Ő maga is kap a majorból földet, mint a többi juttatott. Megbízzuk őt a kaposvári körzet szervezésével, amelyben ő lesz majd a felügyelő, később főfelügyelő a COSZ részéről. Jellemzésül, hogy milyen kiválóan teljesítette feladatát ez a korán elhunyt szakember, a COSZ működésének megszűntével a cukorgyár alkalmazza, mint répafelügyelőt!

Este 6 órakor a vm. gazd. főfelügyelőnél találkozunk a gyár igazgatójával, dr. Novačekkel és répafelügyelőjével Dierával. Mindketten morva származású kiváló szakemberek, akikkel könnyű szót érteni. Ezen a rögtönzött értekezleten még más érdeklődők is jelen voltak. Igen behatóan foglalkoztunk nemcsak a cukorrépával, hanem az újjáépítéssel és a volt gazdatisztek bekapcsolódásának kérdéseivel is. A répatermeltetésnek itt is, mint országszerte, a közl. utak és kis vasutak hiánya a legnagyobb akadálya.

X. 31. Kaposvárról reggel Keszthelyen át Sárvárra utazunk, ahol az egyetlen olyan cukorgyár van, amely a háborús károk következtében sem ebben az évben, sem 1946-ban nem vehet még részt a környékbeli répa feldolgozásában. Keszthelyen sem a gazd. felügyelőt, sem a term. megbízottat nem találjuk a hivatalban, ezért névjegyünket hagyjuk csak ott azzal a kérelemmel, hogy mielőbb tegyenek javaslatot a járási megbízottak kinevezése tárgyában.

A sárvári cukorgyár körzetében ellenőriztük a répaátvételt. A gyár répáját a fenti okokból a petőházai cukorgyárnak adja át. Az ellenőrzés a mázsák helytelen beállítását és túl nagy földszázalék levonását fedte fel. A gyárban *Zechmeister* cégjegyző fogadott, akivel hosszasan értekeztünk. Vasúti kocsi hiányaira panaszkodott, ami miatt a betakarítás szervezése igen nehéz. Falragaszokon tették közzé a répa idei árát! Bár nem volt általános a megelégedettség, a cukorár mégis igen sok titkos répát hozott a felszínre. Zechmeister több anomáliára hívta fel a figyelmünket, többek közt a gyárak közt folyó rayon-harcra. Ennek megszüntetését megígértük. Figyelmeztetett az ácsi cukorgyár elesettségére, amely nem lesz képes termelőit összeszedni! A jár. gazd. felügyelőt itt sem találtuk a hivatalában, de sikerült a term. bizottság elnökével, aki maga is répafelügyelő a gyárnál, hosszasan értekezni. Az a körülmény, hogy a gyári répafelügyelőt választották meg a jár. term. bizottság elnökének, mutatja, hogy itt a gyár és a termelők közti viszony jónak mondható. Később is – akárcsak a sarkadi cukorgyárnál –, itt is kevés volt a panasz a cukorgyárra. Megkértük a term. bizottság elnökét, hogy mielőbb tegyen javaslatot a járási megbízott kinevezésére.

Az út folytatásában Lövőn át Lédecre (Sopronhorpácsra) érkeztünk, ahol a birtok bérlője és az egyetlen magyarországi répanemesítő állomás szervezője: *Sedlmayer Kurt dr.* fogadott. Vele megbeszél-

tük a répamag-szaporítás kérdését, amelyet szintén be kívánunk vonni a Szövetség szervezetébe. Megígértük, hogy számára az FM-ben kieszközlünk megfelelő üzemi hitelt, hogy működését intenzíven folytathassa. Megtekintettük a laboratóriumot, amely igen jól van felszerelve. Az első nap 220 km-t, a második nap 200 km-t tettünk meg.

XI. 1-én korán reggel a házigazda vezetése mellett megtekintettük a kísérleti telepet és az állatállományt, amely – bár nagy veszteségekkel – mégis aránylag jól úszta meg a háborús viszontagságokat. Közölte, hogy ellenőrző kísérleteihez szüksége volna külföldi magra. Kilátásba helyeztem, hogy igyekezni fogok Prágában, ahova 1946 első felében szándékozom mag kérdésben utazni és meglehetős összeköttetéseim vannak, lépéseket tenni ebben az irányban.

Ezután folytattuk utunkat a petőházi cukorgyárba, ahol a répafelügyelővel folytattunk megbeszélést, aki előterjesztette igen jó, gyakorlati javaslatait, amelyeket azonban a jelen viszonyok közt nem lehet keresztül vinni, de feljegyeztük őket a jövő számára. Szintén a munkáskérdésről panaszkodott, megígértük, hogy ezzel a kérdéssel is foglalkozni fogunk. A kötelező termesztésről szóló rendeletet ő sem tartja célravezetőnek, viszont a cukorban való fizetést igen jó propagandának tartja. Felhívta a figyelmünket a műtrágya juttatásának fontosságára. Igen pozitíven nyilatkozott *M. Marbeaux*, belga származású cukorgyári igazgató. Kevesebb megértésre találtunk *Barta* főintézőnél, aki most lett az ácsi cukorgyár vezetője, és technikus létére igen keveset ért a répához. Az ácsi cukorgyár termelési propagadáját különös figyelemmel kell majd kísérni!

Budapestre visszatérve, összesen 630 km-t tettünk meg.

A „Cukorrépatermelő" első száma közli még *Surányi János* egy. tanár figyelemreméltó cikkét „A mélyművelés a cukorrépa-termesztés alapja" címmel, az általam írt „Répafej (karaj) és nedves répaszelet eltevése" c. cikket, rendeleteket, felhívásokat stb.

A Cukorrépatermelőt a minden faluban működő cukorrépa-termelői megbízottak kapták, akiket a termelők választottak, és akik a termelők érdekeit védték a répa átadásánál, ami megakadályozta azokat a túlkapásokat, amelyeket a gyári átvevők a felszabadulás előtt nemcsak a kistermelőkkel, de nagytermelőkkel szemben is elkövettek (1. *Wagner* kiadványát az 1932. évből, „Útmutatás a cukorrépa helyes átadására" címmel). A jól működő megbízottak a lapot vagy felolvasták, vagy körözték a termelők között. Annak bizonyítékára, hogy milyen népszerű volt, szolgáljon az a körülmény, hogy a hatvanas évek végén Sopronban megtartott előadássorozat vitájában jelentkezett olyan kistermelő, akinek még 30 év után is megvoltak a Cukorrépatermelő összegyűjtött számai.

November 8-án sikerült a fent leírt országos tanulmányút kiegészítéseként Selypre és Hatvanba utazni. Az előbbi helyen összehivattam a termelőket, hogy olyan községben állapítsam meg a termelési kedvet, amelyben cukorgyár működik. Itt nem találkoztam nagy termelési kedvvel, mivel sokan visszaemlékeztek azokra a visszaélésekre, amelyeket a gyári megbízott és az átvevő követtek el. Megnyugtattam őket, hogy ilyesmi a jövőben nem fordulhat elő, és a termelők, illetve az azok által választott termelői megbízott jogait már a szerződésben fogjuk biztosítani. Itt láttam, hogy nem elég a helyi megbízottak szervezetének kiépítése, szükséges a gyári répafelügyelők működésének ellensúlyozására és a megbízottak ellenőrzésére minden gyárhoz egy termelői felügyelő kinevezése, akinek jogait szintén a szerződésben kívántam rögzíteni. A felügyelői hálózat kiépítéséről majd később számolok be, itt csak annyit jegyzek meg, hogy sikerült kiváló felügyelői kar megszervezése. A volt gazdatisztek ugyanis sehol sem találtak elhelyezkedési lehetőséget, és így igen sokan más pályára mentek, és később sem jöttek vissza a mezőgazdaságba, ahol pedig nagy szükség lett volna rájuk, küiönösen a termelőszövetkezetek szervezésekor. Így nekem bő választékom volt, és sikerült pl. két volt Esterházy hercegi tiszttartót is megnyerni: *Varasdy Albertet* a *kaposvári gyár* és *Gaál Lászlót* a *petőházai cukorgyár* körzetének megszervezésére, mint felügyelőket, illetve később főfelügyelőket.

Az akkori nehéz és nem veszélytelen utazási viszonyokra jellemző, hogy a következő *Igazolványt* adta ki *Lázár Vilmos*, az FM Termelési Osztályának főosztályvezetője, aki mindvégig nagy segítséget nyújtott munkánknak:

„Magyar Földmívelésügyi Miniszter *25.491/1945. I. 1. szám.*

IGAZOLVÁNY

Szemző Béla *budapesti lakost 24.460/1945. I. 1. F. M. számú rendelettel a Magyar Cukorrépa-termelők Országos Szövetsége miniszteri biztosául neveztem ki. Ebben a minőségében nevezett jogosult a Szövetség nevében eljárni és ugyanazok a jogok illetik meg, mint az említett Szövetség szerveit, nevezetesen:*

A cukorrépa-termelők támogatása, érdekeinek képviselete és védelme, a cukorrépa-termelés fejlesztése, a cukorrépa-termeléshez szükséges anyagok, szerek, gépek beszerzésének előmozdítása és a cukorrépa mennyiségének nyilvántartása.

Felkérem az összes katonai parancsnokságokat, valamint felhívom a polgári hatóságokat, hogy nevezettet feladata teljesítésében hathatósan támogassák, működését, az ország területén való szabad mozgását minden rendelkezésre álló eszközzel segítsék elő.

Ez az igazolvány visszavonásig érvényes.

A miniszter rendeletére:

Budapest, 1945. november hó 8.

P. H.

Lázár Vilmos sk.
miniszteri tanácsos."

A magyarhoz orosz szöveg is mellékelve volt! A benzin kérdése sem volt könnyű. Benzint ugyanis csak az FM kiutalására kaptunk. Kisebb kiutalások után végre XI. 22-én, miután *S. Szabó Ferenc* parasztpárti államtitkárnak referáltam az eddigiekről, 500 l benzinre kaptam kiutalást.

Az első országos körút után kb. egy hónapig Budapesthez voltam lekötve. Ennek a hónapnak a történetét az akkor vezetett naplóm nélkül képtelen lettem volna megírni. A naplót azonban 1946-ban már nem folytattam, miután rendelkezésemre állt a „Cukorrépatermelő", amelyben a legfontosabb eseményeket közölhettem, és a mindenkori helyzetről a vezércikkekben adhattam számot. Így a sok időt igénylő napló helyett csak feljegyzéseket készítettem Nyigri Imre sajtóelőadó számára, aki azután ezek alapján tett javaslatot a következő havi lap tartalmára vonatkozólag.

Miután az első írógépet egy eladott ékszerdarabom árából sikerült megvenni, a gépírónő a Mezőgazdasági Kamarától kölcsönkapott asztalon megkezdhette működését. November 13-án már másodszor kíséreltem meg az OMGE régi székházából – amelyben akkor a VIII. ker. Kommunista Pártszervezet székelt – kihozni a COSZ tulajdonát képező berendezési tárgyakat és könyvtárat. Sajnos kérésemet elutasították!

Mindezeknek megfelelően kénytelen voltam a közben tagdíj-előlegnek kapott cukor részbeni felhasználásával az irodát a legszerényebben berendezni.

November 20-án mutatkoztam be az új földművelésügyi miniszternek, a Kisgazdapárti *Kovács Bélának,* aki igen jó benyomást tett rám. Akkor ismerkedtem meg *Vásáryval,* az akkor kinevezett államtitkárral, aki a bemutatkozásomnál jelen volt.

November 21-én *Vásáry* magához kéretett, és azt kérdezte, nem lehetne-e a 3 kg-os répaárat visszamenőleg az 1945. évi répára is kifizettetni. Erre a kérdésre kénytelen voltam nemleges választ adni, mivel a 2 kg cukorár 1945-re már szerződésileg rögzítve volt, sőt az erre vonatkozó PM-rendelet is még októberben megjelent. Mivel Vásáryhoz tartoztak az Állami Gazdaságok, arra kértem, hogy adjon ki azoknak utasítást, hogy a cukorrépamag szaporítása céljából vegyék át a kistermelőktől hozzájuk juttatott répát, prizmálják be, és jövőre ültessék ki azt, hogy biztosítva legyen a szakszerű répamagtermesztés, és függetleníthessük magunkat a külföldi behozataltól. Vásáry telefonon azonnal intézkedett, hogy a fenti kérdéseket az Állami Gazdaságok vezetősége közvetlenül velem tárgyalja meg.

Az ezután következő idő a dec. 5-ére tervezett országos körút megkezdéséig szervezési kérdésekkel, az országos cukorrépafelügyelői kar megszervezésével és különböző ankétokkal telt el. Elküldtük a 3. sz. körlevelet az összes számbajövő községekbe, amelyben sürgettük az előzetes szerződések megkötését, biztosítva a termelőket, hogy mindent elkövetünk a mázsánkénti 3 kg-os cukorár elérésére. Az előzetes termelési szerződések megkötése azért volt sürgős, hogy azok alapján tudjunk a vetőmagról gondoskodni, amely nem kis gondot okozott, mivel a gyárak és Sedlmayer Nemesítési Telepének készletein kívül csak Csehszlovákiából hozhattunk be magot – ha idejében megvesszük azt.

Erre a hétre esett tárgyalásom *dr. Zámbóval,* az Állami Gazdaságok főigazgatójával, aki nagy megértést mutatott terveim iránt, és közölte velem, hogy Mezőhegyesnek 2000 kat. hold cukorrépa termesztésére adott utasítást, de tőlem kérte a munkáskérdés megoldását. A répamag szaporításának megszervezését is készségesen megígérte. A november 23-tól december 1-ig terjedő napokban állapodtam meg a Cukorgyárosok Egyesületével abban, hogy XII. 3-án megkezdjük az 1946. évi termésű cukorrépa árának a tárgyalását.

November 26-án adtam át az új miniszternek, *Kovács Bélának* a kívánságára készített tanulmányt, amelyet az alábbiakban közlök, mivel ez áttekintést nyújt nemcsak a cukorrépa-termesztés, hanem az egész mezőgazdaság helyzetéről és a jövő teendőiről is:

„Magyar Cukorrépa-termelők Országos Szövetsége
Budapest V. Szabadság tér 10.

Igazgató Miniszteri Biztos

MINISZTER ÚR!

Személyesen kifejezett kívánságának eleget téve, bátorkodom az alábbiakban azon javaslataimat beterjeszteni, melyek teljesítése nagy mértékben hozzájárulna a cukorrépa-termesztés nagyjelentőségű kiterjesztésének biztosításához.

Meggyőződésem, hogy az idén a hivatalos vetésterv szerint felvett 100 000 kat. hold vetőterület három év alatt legalább 300 000 holdra volna felemelendő, hogy a cukorrépa termesztésének, a velünk közvetlenül határos nyugati államokban a többi növények átlagtermésére és a haszonállat tartására gyakorolt fölöttébb kedvező hatása nálunk is mutatkozzék.

Ezen cél elérésére a következő intézkedések látszanak szükségesnek:

1. a cukorrépát feldolgozó és általában az egész mezőgazdasági iparnak a földmívelési kormány hatáskörébe való bevonása;

2. a cukorrépmag-termesztők érdekvédelmének a Szövetség kötelékébe való utalása;

3. a Szövetség részére kísérleti tanulmányi birtok kiutalása;

4. a mezőgazdasági kisvasutak, gőzekék és traktorok kérdésének helyes megoldása;

5. a munkáskérdés egységes országos rendezése;

6. az 1944. évi termésű átadott cukorrépa kifizetésének és valorizációjának elrendelése ott, ahol az még meg nem történt, vagy későn következett be;

7. M. E. rendelet kiadatása, amely a cukorgyárakat szárítóberendezés felállítására és a répaterületek ésszerű beosztására kötelezi;

8. a Szövetség mellett felállítandó Szövetkezet engedélyezése;

9. a Nyugatról hazahozott gazdátlan lovaknak elsősorban a cukorrépa-termelők közti felosztása;

10. a különféle műtrágyáknak minél nagyobb mértékben való gyártásának előmozdítása, amelyből elsősorban a cukorrépa-termelők szükséglete fedezendő. A savanyú talajok meszezésének elrendelése, a talajvizsgálatoknak országos megszervezése, a cukorgyári laboratóriumok bevonásával;

11. a termelési miniszteri biztosok, gazdasági felügyelőségek, termelési bizottságok és az állami birtokok utasítandók, hogy a c. répatermesztés kiterjesztésében a Szövetség munkáját hathatósan támogassák, egyben annak elrendelését kérem, hogy az illetékes szervek az őszi vetés-szántás befejeztével a traktorokkal elsősorban a cukorrépa alá szükséges mélyszántást végeztessék el.

A mellékelt részletes indokolás értelmében kérem Miniszter Urat fenti javaslataimnak jóakaratú mérlegelésére és a lehetőségekhez mérten a szükséges intézkedések megtételére.

A Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége nevében

tisztelettel
Szemző Béla sk.
miniszteri biztos igazgató"

Budapest, 1945. november 26.

Ehhez – mint függeléket – még a következőket mellékeltem.

„A cukorrépa szerepe a magyar mezőgazdaság újjáépítésében:

I. A cukorrépa legfontosabb ipari növényünk:

Modern mezőgazdasági kultúráról csak a cukorrépának Európában való meghonosodása óta beszélhetünk (kb. 100 éve).

A cukorrépa termeli holdanként a legtöbb kalóriát: *16 100 000; a burgonya: 9 000 000, tengeri: 5 000 000, búza: 4 160 000.*

A cukorrépa adja a legnagyobb brutto hozamot.

A cukorrépa adja a legtöbb takarmányt.

A cukorrépa foglalkoztatja a legtöbb munkáskezet.

A cukorrépa ad nyersanyagot *a legnagyobb és még fejlődésképes mezőgazdasági iparágak részére (cukor- és szeszipar), amelyeknek szövetkezetek útján a földmíves társadalom tulajdonába juttatása a végcél.*

II. A cukorrépa szerepe a mezőgazdaság általános nívójának emelésénél:

A cukorrépával bevezett terület növekedésével a többi termények átlagtermése is emelkedik.

Az alábbi statisztika világosan mutatja, hogy minden egyéb befektetésnél (betonszilók, beton trágyatelepek stb.) a cukorrépa vetésterületének emelése többet ér:

1937-ben:	*Magyarország cukorrépaterülete*	*0,8%,*	*búzaátlag/ha*	*10,7 q*
	Németország cukorrépaterülete	*2,4%,*	*búzaátlag/ha*	*22,6 q*
	Belgium cukorrépaterülete	*4,5%,*	*búzaátlag/ha*	*24,7 q*
	Jugoszlávia cukorrépaterülete	*0,28%*	*búzaátlag/ha*	*10,7 q*

A statisztika azt is mutatja, hogy a cukorrépaterület emelkedésével együttjár az állattartás emelkedése is, *amely a gazdajólétnek legjobb jele.*

III. A cukorrépa vetésterület fokozására irányuló legsürgősebb feladatok:

1. Az 1944/45. évi cukorrépa-szerződés finalizálása és az idei cukorrépaátadás megszervezése helyi bizalmi férfiak bevonásával.

2. Az 1945/46. évi szerződés előkészítése és megkötése.

3. Az új szerződés alapján a legnagyobb propaganda kifejtése. Kitűzendő cél az első évre 100 000 kat. hold vetőterület, mely évenként fokozatosan emelendő.

4. A cukorrépa-termesztésre alkalmas vidékek kijelölése. A kijelölt területeken a Cukorgyárosok Országos Egyesületének bevonásával hathatós segítség nyújtandó az új és régi termelőknek a répatermelés lehetővé tétele céljából.

5. Az arra alkalmas, felosztott nagybirtokon önkéntes, alkalmi társulás vagy termelőszövetkezetek útján a vetésterv úgy készítendő el, hogy a mélyszántást gőzekékkel és traktorokkal vihessék keresztül. A gőzekék erre a célra azonnal igénybe veendők!"

„A Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségének szervezete, működése és jövőbeli feladatai

I. Miért létesült a Szövetség?

A Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségét az 1931. XIX. t.c. (6. §), valamint a Szövetség megalakítása és szabályzata tárgyában kibocsátott 5220/1931. M. E. számú rendelet keltette életre. Hivatkozott törvény és rendelet szerint a Szövetségnek kötelezőleg tagja minden cukorrépa-termesztő gazda, aki cukorgyár részére cukorrépát termeszt és a Szövetség működésének biztosítására tagdíjként a cukorrépa-termesztők a cukorrépáért kapott ellenérték 1/2 százalékát fizetik. A kötelező tagság rendszeresítésére szükség volt, mert:

a) *Visszás és tarthatatlan volt az, hogy míg önkéntes társulás alapján a répatermesztőknek csak kisebb százaléka volt tagja a Szövetségnek, addig a Szövetség munkásságának eredményét – különösen az érdekképviseleti vonalon – minden cukorrépa-termesztő élvezte, aki cukorgyár részére cukorrépát termesztett. Az önkéntes társulási rendszer folytán a taglétszám állandóan csökkent, mert a répatermesztők egymásután arra az álláspontra helyezkedtek, hogy miért fizessék a szövetségi tagdíjat, amikor más sem fizet, de az előnyöket élvezi;*

b) *a cukorrépa-termesztők érdekében folytatott tárgyalásoknál állandóan az a kérdés merült fel, vajon a Szövetség az egész cukorrépa-termesztői érdekeltséget képviseli-e, és így beszélhet-e a répatermesztők összessége nevében;*

c) *az érdekvédelmi és cukorrépa-termesztés fejlesztési munkásséghoz megfelelő anyagiak szükségesek, amelyek önkéntes társulással nem voltak biztosíthatók.*

II. A Szövetség feladata

A Szövetség feladata kettős irányú. Egyrészt a hazai cukorrépa-termesztés korszerű fejlesztése, másrészt a cukorrépa-termesztők érdekképviselete.

A cukorrépa-termesztés korszerű fejlesztése érdekében a Szövetség feladata:

a) *a szakszerű gyakorlati cukorrépa-termesztés népszerűsítése, a kisparasztok, újgazdák okszerű talajművelési, növényápolási, növényvédelmi munkásságának irányítása, ezzel a cukorrépa kat. holdankénti többtermésének és a kisgazdaságok jövedelmezőségének elősegítése tanácsok, felvilágítások, előadások, röpiratok, szaklap, versenyek, kiállítások útján;*

b) *a cukorrépa-nemesítés és vetőmagszaporítás felkarolása, elősegítése;*

c) *a cukorrépa-termesztés szaktudományának fejlesztése;*

d) *a cukorrépa kártevőinek leküzdésére forgalombahozott védekezőszerek, anyagok használati értékének kipróbálása, a bevált védekezési eljárások széleskörű népszerű ismertetése;*

e) *a cukorrépa-termesztéshez szükséges és bevált anyagok, szerek, eszközök, gépek beszerzésének előmozdítása;*

f) *cukorrépa-termesztési kísérletek beállítása és a kísérlet eredményeinek népszerű ismertetése;*

g) *cukorrépa mintagazdaság létesítése.*"

Ezekután még a következőket intéztem el:

Tárgyaltam Farkas Ferenccel, a Parasztpárt egyik vezető tagjával, a Pénzintézeti Központ elnökével a cukoripar szövetkezetesítése tárgyában. Abban állapodtunk meg, hogy kísérletképpen már most szövetkezetesítjük valamelyik cukorgyárat. Ez a terv azonban nem került megvalósításra. Ebben az összefüggésben közlöm: 1948-ban azt javasoltam, hogy a cukoripart államosítás helyett szövetkezet alakjában juttassuk ténylegesen a termelők kezébe. Ezt a javaslatot *Dinnyés Lajos* mint miniszterelnök magáévá tette, és a benyújtott memorandumomat bevitte a minisztertanácsba, ahol azonban leszavazták. Ezt ő maga közölte velem szóbelileg.

1945. dec. 3-án kezdte végre tárgyalni a Cukorgyárosok Egyesülete és a COSZ az 1946. évi cukorrépa átvételi árát és az átvételi mellékfeltételeket. Ezen az első tárgyaláson ismét csak Elek és Fabriczius kíséretében vettem részt, és terjesztettem elő azokat a javaslatokat, amelyek azután az 1946 tavaszán megkötött szerződésben láttak napvilágot. A Cukorgyárosok Egyesületének Vezetősége javaslataimat nagy megrökönyödéssel fogadta, és dec. 14-re ígért választ.

Dec. 4-re ankétot hívtam össze a kisvasutak és az elhagyott gőzekék ügyében. Ezen az ankéton jelen volt *Kemenesy Ernő*, az Újjáépítési Minisztérium főosztályvezetője, *Rázsó Imre*, a mezőgazdasági géptan egy. tanára, *Szabó Jenő* miniszteri tanácsos az FM képviseletében, *Harmat Sándor*, a Cukorgyárosok Egyesületének igazgatója, *Molnár Jenő* a Cukoripar képviseletében, *Mészáros József*, a Georgia képviselője, *Zámbó*, az Állami Birtokok főigazgatója stb. Alapos vita után úgy határoztunk, hogy az FM azonnal igénybevételt rendel el a fenti ingóságokra, és törvényjavaslatot készít elő az igénybe vett

kisvasutak és gőzekék hasznosítására vonatkozólag. Én egy memorandumot készítettem, amelyben javasoltam az akkor még meglévő, de részben már igen kikezdett kb. 300 gőzeke-garnitúra tulajdonosainak szövetkezetbe szervezését és a szövetkezetben egyesített gőzekéknek legalább az állami birtokokon való felhasználását. E javaslatból – szintén ismeretlen okból – nem lett semmi; későbbi országjárásomban szomorú szívvel láttam ezen értékes és a cukorrépa-termesztéshez szinte nélkülözhetetlen gépeknek leszerelését, úgyhogy rövidesen már csak a csupasz kazánok voltak láthatók. Az egyetlen gőzőke-garnitúrát a Mezőhegyesi Állami Gazdaság mentette meg és használta évekig.

Az akkor már nagyon aktuális traktorkérdést *Rázsó Imre* világította meg egy kitűnő előadásban. Az ankét végén Zámbóval az FM-be mentem és elintéztem, hogy Mezőhegyesnek egy *20 literes benzüjegyet* adjanak, ami akkor nagy értéket jelentett.

Még aznap munkatársaimmal értekezletet tartottunk irodánkban, amelyen előkészítettük a dec. 15-ére összehívott értekezletet.

Végre dec. 5-én megkezdhettem 1000 km-es körutamat 11 vármegye területén, amelyen 50 000 kat. hold cukorrépa vetése volt előirányozva. (Az út leírásánál szigorúan ragaszkodom naplómhoz, amelyet akkor még pontosan vezettem).

Dec. 5-én 11 órakor megbeszélést folytattam a hatvani cukorgyár fővegyészével, *Korboniccsal.* Megígérte, hogy felkeres hivatalomban, és előadja a Cukorrépa Kutató Intézet felállítására vonatkozó javaslatait.

A hatvani cukorgyárban másnap, dec. 6-án kezdik meg a munkát. Eddig 405 vg. répa futott be, még 50 vagont várnak. Ezzel a mennyiséggel 4–5 nap alatt végeznek. A gyár körzetében kb. 30 k. hold dugványrépa van elvetve, amelyből – jó termés esetén – *500 q* répamag várható. A jövő évi össz-szükséglet kb. *1500 q* répamag. Eddig kb. 2000 k. holdra kötöttek termelési szerződést.

Hatvanból felhívtam Heves vármegye gazd. főfelügyelőjét, aki meghívott Egerbe. Megbeszélésünk igen pozitív volt, erélyes propagandát helyezett kilátásba. Útban Miskolcra Füzesabony és Kerencséd közt Mezőnyárad határában sok fel nem osztott, műveletlen földet láttam. Általában Heves és Borsod megyékben látni, hogy ez volt a szovjet csapatok fő átvonulási útja.

Miskolcon a Pannónia Szállóban megszállva megbeszélést folytattam *Novy Ferdinánd* ker. min. biztossal és *Kováts* várm. gazd. főfelügyelővel, akik 6-ára nagyszabású értekezletet készítettek elő, amelyre még a sajtónak is küldtek meghívót.

Dec. 6-án 9 órától délig tartó értekezlet, amelyet az újságok előzőleg meghirdették, és amelyre elküldték tudósítóikat is. Elnökölt *Kun András,* a Borsod megyei Gazd. Egyesület elnöke, jelen voltak: *Bárczay* a Mezőgazdasági Kamara képviseletében, *Bózon* ker. gazd. főfelügyelő, *Novy* ker. term. min. biztos, *Jónap* vm. term. biztos, *Kováts* vm. gazd. főfelügyelő stb. Az ülésen előadtam programunkat. Utána élénk vita folyt, amelyről jegyzőkönyv készült. Általában nagy termelési kedvet tapasztaltam. Még aznap ebéd után Szerencsre utaztam, ahol a gyárban közölték velem, hogy az állam a gyár által kért 200 holdat elvette. A minisztériumban javasolni fogom, hogy ezt a területet répamag termesztése céljából adják vissza a gyárnak. Az ad hoc gyűlésen megtudom, hogy a termelők elégedetlenkednek, és valami adóbeszámoltatást követelnek!

Innen szép havas tájon, a Tokaj-hegyvidéken át utazva este Nyíregyházára érkezem, ahol *Andrássy Dániel* kisgazdapárti főispánnak, volt tiszttársamnak vagyok a vendége. Andrássyval hosszas megbeszélést folytattam, akitől megtudom, hogy a vm. gazd. felügyelő gyenge, és a járási term. biztosok sem működnek. Mivel Szabolcs amúgyis inkább burgonya-, mint cukorrépavidék, nem hívok össze értekezletet, csak a „Bokrok"-ban élő szlovák nyelvű termelőket keresem fel, akik megígérik, hogy ahol lehet, termelnek cukorrépát.

Dec. 7-én Pehány gyári megbízottal folytatok megbeszéléseket, aki szerint – ha a cukrot a termelőkhöz kiszállítják – nagyobb termelésre lehet számítani. Közli egyúttal, hogy *dr. Bodor* Dombrádon 16 k. holdon termesztett felesben cukorrépát; a termés kb. 16 vg., ebből a termelő 8 vg-t leadott, viszont a felesek csak 50 q-át és a további 750 q-át visszatartják. Felhívtam a pénzügyigazgatóságot, hogy a be nem szolgáltatott cukorrépát foglalja le! Az alispánnal és a főispánnal folytatott

megbeszéléseimen nagy megértést tapasztaltam, kevesebbet a vm. gazd. főfelügyelőnél, akinek rossz és hiányos gazd. felügyelői kara van, és ezért, valamint azért, hogy ezen a vidéken eddig csak nagytermelők vetettek c.-répát, igen pesszimista.

Délben indulás Debrecenbe, azonban még a város határában defektet kapunk, és így az éjjelt megint Nyíregyházán kell töltenünk. (Az utamra elkísért *Binder Erzsébet* titkárnő, aki az értekezleteken a jegyzőkönyvet is vezette). A dec. 8-ára Debrecenben összehívott értekezletet le kellett mondani!

Dec. 8-án indulás nagy havazásban és hidegben Debrecenen át Berettyóújfaluba, ahova 10 órakor délelőtt érkeztem meg. Ott már népes gyűlés várt. Itt az előadásom után élénk vita keletkezett. A termelés legfőbb akadályának a szállítástól való félelem látszik. Kívánják a Berettyóújfalu–Püspökladány vonalon leállított kitérő reaktiválását és a Szt. Kozmai rakodó üzembehelyezését. Megígérem közbenjárásomat a MÁV-nál. A juttatottak a *sarkadi cukorgyártól* előleg helyett a szállítás biztosítását kérik. A termelési kedv nagy, és biztosítanak, hogy több lesz ebben a megyében a cukorrépa, mint a múltban volt. Előadásom általában tetszett, csak kifogásolták, hogy felhívtam a figyelmüket, miszerint a cukorrépa-termesztéssel nem egyeztethető össze a kizárólagos mangalicatenyésztés, és ajánlottam, hogy térjenek át a hússertés tenyésztésére. (Az akkori ellenkezés már rég eltűnt, és a mangalica helyét azóta teljesen elfoglalta a hússertés.) Nagy segítségemre volt a vm. gazd. főfelügyelő (ha jól emlékszem *Kubinyi* volt a neve), aki a bécsi döntés utáni visszacsatoláskor Lévára, Bars megye székhelyére került gazd. felügyelőnek, amely megye határában volt birtokom is feküdt, és így régi ismerősök voltunk.

Délután 4-kor, már sötétben programszerűen megérkeztünk Sarkadra, ahol népes gyűlés várt. Ezen, beadványukhoz kapcsolódva, tartom előadásomat, amelyben kérték közbenjárásunkat, hogy a pénzügyőrség ne akadályozza a román határon át folyó cserekereskedelmet. Az ebben a cserekereskedelemben kialakult árak alapján elemezve a 2 kg-os cukorárat, kiderül, hogy miután 3 kg cukorért 50 kg sót kapnak, és 1 kg só értéke 6 kg búzával egyenlő, a répáért 2 q búza árát kapják, holott a múltban: a háború alatt 25 kg búza ellenértéke volt a cukorrépa ára, de a háború előtti időben 1 q cukorrépa áráért csak 10 kg búzát lehetett venni. Ha nem határmenti viszonyokat veszünk, hanem belföldieket, akkor is annál a számításnál, hogy 1 kg cukor = 6 kg só = 36 kg búza, *1 q répáért 72 kg búza kapható, ami rekordárat jelent.* A sarkadi termelők megállapodtak a gyárral, hogy 10 km körzeten belül minden q gyárba szállított répa után külön 1 kg száraz szeletet kapnak, és akiknek cukorjárandósága kisebb, mint 15 kg, annál a mag árának levonását a következő évre halasztják. Ebből látható, hogy a sarkadi cukorgyár nagy megértést tanúsított a termelőkkel szemben, amit a gyári vezetőséggel folytatott megbeszélésen is tapasztaltam. Később is a legkevesebb panasz ennek a gyárnak körzetéből érkezett. A gyűlés résztvevői általában 4 kg-os cukorárat szerettek volna a jövőben elérni, azonban arra kértek, hogy az általam már kilátásba helyezett *3 kg-os* cukorárból ne engedjek.

Sarkadon töltött éjszaka után *dec. 9-én* délelőtt Békéscsabán volt igen jól látogatott gyűlés. Előadásomat szlovák nyelven kezdtem, tekintettel a város szlovák többségű lakosságára, azonban a szlovák beszéd kezdett a hallgatóság között nagy mozgolódást okozni, amelynek okát kérdezve a mellettem ülő polgármestertől, az arra kért, hogy inkább magyarul beszéljek. Úgy látszik bennem akkor a szlovákiai magyarság helyzete és az áttelepítési hírek miatt valamiféle hivatalos „agent provocateur"-t láttak. Különben a túlnyomó szlovák gazdák nagy termelési kedvet árultak el, és Békés megye a jövőben is a cukorrépa-termesztés bástyája volt.

Dec. 9-e délutánján Orosházán csak a vezető jegyzővel *(dr. Papp Károly)* tárgyaltam, aki vállalja az orosházi és szarvasi járások megszervezését. Ezért azon nyomban *kerületi megbízottunknak* neveztem ki. Este Mezőhegyesen csak a jegyzővel és az Állami Birtok igazgatójával, valamint *Rudnyánszky Béla* (a felszabadulás előtt birtokszomszédom) és *Szabados Árpád* répafelügyelőkkel tudtam tárgyalni. Úgy ezeknek, mint az orosházi jegyzőnek közlései alapján megállapíthattam, hogy a mezőhegyesi cukorgyár vezetése rossz kezekben van.

Mindenütt a mezei kisvasút gördülőanyagának pusztulására panaszkodtak. Az Állami Birtok vezetője 1000 sommást kér jövőre a tervezett 1400 kh cukorrépa megmunkálására. A sommások számára adó és beszolgáltatás alóli mentességet kérnek. Az ellátásukhoz szükséges 90 vg. búzát és

70 vg. tengerit vagy 240 q olajat szeretnék központi készletekből megkapni. Ezen kívánságukkal központi főigazgatóságukhoz irányítottam őket.

A mezőhegyesi állapotok jellemzésére közlöm a Sarkadon beszerzett adatokat: ott már eddig feldolgoztak 700 vg. répát, összesen kb. 1200 vg-ra számítanak. Kb. 7 vg. cukrot már kiadtak, ami nagy örömöt okozott a vidéken, és annyira növelte a termelési kedvet, hogy már eddig 4000 k. holdra kötöttek előzetes szerződést. Ezzel szemben *Mezőhegyesen,* tehát a szomszéd cukorgyárban késlekedtek az átvétellel, miáltal sok répa elveszett a cukorgyártás céljaira. Eddig csak 400 vg-t vettek át, és a feldolgozást csak jövő héten kezdik meg. A MÁV-val szembeni szűkkeblűségük miatt a vagonkiállítás csak nagyon vontatottan halad, úgyhogy még az átvettből is 130 vg. van kinn. Azonkívül sok át nem vett répa megy majd veszendőbe. Az Állami Birtok 1400 holdján kívül ezen a kitűnő répatermő vidéken csak kb. 2600 k. holdat szerződtek eddig a kistermelőkkel.

Dec. 10-én Battonyán a gazd. felügyelő távolléte miatt nem bontották fel táviratunkat, és így a tervezett termelői értekezlet elmaradt. Miután erről Mezőhegyesről telefonon tudomást szereztem, megtakarítottuk ezt a hiábavaló utat. Így egyenesen Makóra mentünk. Itt *Nyomorkai* vm. gazd. felügyelővel, *Nagy Ferenc* vm. term. miniszteri biztossal, a növényterm. felügyelővel és a földeáki term. bizottság 3 kiküldöttjével folytatott megbeszélésem meggyőzött, hogy a Csanád megye az igazi Viharsarok, ahol semmi tekintély sincs. A parasztpárti főispán és alispán a termeléssel nem sokat törődnek. Erre mutat legalább is a vm. term. min. biztos közlése, hogy a főispán a min. rendeleteket semmibe véve *még a tenyészállatokat is leadatja!* Itt a répatermelés legnagyobb akadálya éppen ez a *tekintélyhiány.* Ennek ellenére Makón, ahol nincs kötelező termesztés előírva a hagymatermesztés miatt, mégis 79 hold cukorrépát lekötöttek, ami ezek szerint szép eredménynek mondható.

Du. 4-kor programszerűen Hódmezővásárhelyen tartottunk igen sikerült és népes értekezletet. Itt megtudtam, hogy vannak gazdák, akik beprizmálják a c.-répát, és egy ottani zug-cukorgyártó számára tartogatják azt. Azonkívül sokan szirupot főznek a répából és a piacon árusítják. Mindezekre felhívtam a szentesi pénzügyigazgatóság figyelmét. Az értekezleten *Fülöp Béla* földművelési iskolai tanár igen hasznos felszólalással figyelmeztetett az itteni cukorrépa-termesztés akadályaira, különösen a nagy távolságokra. Felkértem, hogy legyen segítségünkre, és majd Budapestről felszólítást küldök a mezőhegyesi cukorgyárnak, hogy itteni alkalmatlan megbízottját cserélje ki. Mezőhegyes rossz szervezése egyben oka az itteni rossz szerződési eredményeknek. Mint a felszólalásokból kitűnt, itt a fő akadályok a nagy távolságok, a kistermelők félelme a szállítástól, a nagyobb termelők aggályai a munkáskérdés tekintetében. Az éjszakát a földművesiskola vendégszobáiban töltöttük; este a tanerőkkel kellemesen elbeszélgettem, akiktől sok felvilágosítást kaptam erről a számomra ismeretlen vidékről.

Dec. 11-én Szentesen át indultunk hazafelé. Az átkelés Csongrád felé a Tiszán elég veszélyes volt, és mire Csongrádra érkeztünk a rossz utakon, kifogyott a benzinünk. Itt sikerült 10 l benzint kapni, ami elég volt Budapestig. Csongrádon sikerült a gazd. felügyelővel és *Domonkossal,* a term. bizottság elnökével beszélni. Panaszolták, hogy a szolnoki cukorgyár sem szerződéseket nem küld, sem a kért műszaki tisztviselő nem szállt ki, aki a kisvasúti összeköttetést volna hivatva megvizsgálni. Megállapítottuk, hogy itt nagy súlyt kell helyezni a *tiszai hajózás* kihasználására, és ezért szerződtetésre elsősorban Szolnok jön tekintetbe. Kértek, intézkedjek, hogy Selyp szüntesse be a szerződtetést Felgyőn.

Innen végre a hétnapos igen megerőltető túra után Budapestre érkeztünk vissza, ahol felgyülemlett munka várt ránk.

Dec. 15-én egyesületünk helyiségében szűkebb értekezletet tartottunk, amelynek *célja azon teendők megbeszélése volt, amelyek szükségesek az eredményes ipari növénytermesztés biztosítására, különös tekintettel a cukorrépára.* Ezen megjelentek az ipari növények érdekképviseleteinek vezetői és a Földmunkás Szövetség kiküldöttei *Rácz Gyula* főtitkár vezetésével. A bevezető előadást és határozati javaslatot mint összehívó én mondtam el. Ezt az előadást teljes egészében közlöm, mert hozzájárul az akkori helyzet megértéséhez:

„Ahhoz, hogy a cukorrépa-termesztés hatása egész szántóföldi termelésünkre és állattartásunkra döntőleg rányomja bélyegét, szükséges az 1946-ra előirányzott 100 000 kat. holdnyi területnek legalább 300 000 holdra való felemelése.

Ez a cél helyes árpolitika és propaganda mellett 3 év alatt elérhető.

Ennek a célkitűzésnek nemcsak mezőgazdasági, hanem országos közgazdasági jelentősége van, és ezért az újjáépítés programjában az első helyek egyikét kell elfoglalnia.

Mit jelentene az ország részére valutáris szempontból, hogy ha nemcsak egy fokozott belföldi cukorellátást biztosíthatnánk a lakosságnak, de még néhány ezer vagon cukrot exportálhatnánk?

A cukorrépa-termesztés bevezetése a kisgazdát törvényszerűen a belterjes gazdálkodásra készteti. Cukorrépa: olcsó takarmány, olcsó takarmány: több állattartás, több állat: több trágya, több termés az egész vonalon. *Több termés holdanként egyúttal olcsóbb termelést is jelent. Már pedig a jövő versenyében csak az győzhet, aki jobban és olcsóbban fog termelni. A cukorrépa-kultúrán keresztül mutatkozó nagyobb gabona-átlagtermések alkalmasak a búza vetésterületének csökkentésére. Ezáltal nagy terület szabadul fel pillangós takarmányneműek és egyéb, fehérjét termelő növények részére.*

Fehérjére nagy szükségünk lesz a minőségi friss állati termékek előállítására, amellyel meg kell hódítanunk a nyugati piacokat.

Nem búzát vagy lisztet, hanem cukrot, gyümölcsöt és friss állati termékeket kell majd a jövőben exportálnunk. Ezen cél eléréséhez a leggyorsabban és legolcsóbban a cukorrépán keresztül jutunk.

A cukorrépa által előállított nagyobb és jobb takarmány kihasználására a hússertést kell a mangalicával szemben előnyben részesíteni. Gyors fejlődése mellett ötödére olvadt sertésállományunkat három év alatt képesek vagyunk feltölteni, sőt a szimultánozás kötelezővé tétele mellett még a békeállományt is túlszárnyalni.

Azok, akik még emlékeznek a harmicas évek gazdasági krízisére, méltán vethetik fel a kérdést, mi lesz, ha megint betör Európába a nádcukor, a tengerentúli gabona és fagyasztott hús?

Ezeknek válaszul szintén a múlt tapasztalatai alapján felelhettünk. A megoldásra az a régi mondás mutat utat, amely szerint: „Az ördögöt Belzebuzzal kell kiűzni'. A szintén matematikai pontossággal bekövetkezendő gazdasági krízist csakis több termeléssel lehet legyőzni. Több termelés egyúttal olcsóbb termelést jelent. A konjuktúra éveit hasznos beruházásokra kell felhasználni.

A konjunkturális évek várható nyereségeit a következőkre kell felhasználni: a földmíves gazdasági udvarát ésszerűen újjá kell építeni, a vizenyős földeket, réteket alagcsövezéssel vagy árkolással ki kell szárítani, a kisgazdaságok gépi berendezését, a termények értékesítését és a szükségletek beszerzését lehetőleg szövetkezetek útján meg kell szervezni, végül a községi utakat rendbe kell hozni. Csakis az ilyen hasznos beruházások tehetik a gazdatársadalmat minden jövendő gazdasági krízissel szemben ellenállóvá. Ez a legközelebbi évek feladata hazai viszonylatban.

Ezenkívül meg kell teremteni a dunai agrárállamok mezőgazdasági érdekvédelmét és ezenfelül egész Európa gazdasági összefogását. Az így egységesen fellépő gazdasági Európa megtalálhatja a többi világrészekkel együttműködve a világ tervgazdálkodásának olyan útjait, amelyek egyedül képesek nemcsak a gazdasági kríziseknek, de a politikaiaknak is elejét venni.

Legyünk tisztában azzal, hogy az egész Földet egynek véve, még évszázadok szükségesek ahhoz, hogy a Föld minden lakója mindennel úgy el legyen látva, mint az átlag-amerikai.

Tehát a gazdasági válságoknak nem a túltermelés az oka, hanem a helytelen elosztás.

Visszatérve a cukorrépára, senki se féljen egy háromszorosára emelkedett termeléstől.

Először is lakosságunk békebeli cukorfogyasztása a szomszéd nyugati államok cukorfogyasztásának nem is egyharmadát tette ki. Így csak a cukorfogyasztás emelésén át, amely a birtokreform, a demokratizálódási és az iparosodási folyamat folytatása mellett joggal várható, magunk fogyaszthatjuk el a háromszorosára megnőtt cukortermelés eredményét.

Vegyük még számításba a termésátlagok növekedését is, és akkor a felesleges cukorrépának szeszre való feldolgozásával végzünk nagy nemzetgazdasági feladatot.

A motorizálás előrehaladásával, a kőolajforrások lassú, de biztos kiapadásával a szesznek mint motorikus hajtóerőnek sokáig uralkodó szerepe lesz. A burgonyának, tengerinek és melasznak, az emberi és állati táplálkozás ezen fontos forrásainak szeszégetésre való felhasználása közgazdasági pazarlást jelent.

Mi répatermelők már most bejelentjük igényünket a cukorrépának minden, az állatok takarmányozására szolgáló gyári melléktermékére, így a melaszprodukcióra is, amely eddig a szeszegyedáruság oly kényelmes és kedvelt, olcsó, de közgazdaságilag káros nyersanyaga volt.

Így a jövőben a cukorrépának, mint a szeszgyártás legfontosabb nyersanyagának, mindig fokozódó jelentősége lesz. Nem elképzelhetetlen, hogy ha majd a nemzetközi cukorverseny veszteségessé teszi a cukorkivitelt, a cukorrépa nagyobb fele a szeszgyártás alapanyagául fog szolgálni, és csak annyit fogunk cukorrá feldolgozni, amennyi a belföldi fogyasztásnak megfelel.

Ebben a tekintetben biztosítva látszik a cukorrépának – még oly nagy termelés esetében is – hasznot hajtó termelése. Így nem kell attól félnünk, hogy ismét redukálni fogja valamely kormány a cukorrépa-vetésterületet, amely redukció már 1931-ben is elhamarkodott, káros és szükségtelen volt. Nemzetközi megegyezés ugyanis megállapíthatja az egyes országok exportquótáját, de nem tilthatja meg, hogy valamely ország belföldi fogyasztásának emelésével vagy a szeszégetés kiterjesztésével biztosítsa az elért cukorrépa-vetőterületet. Különösen áll ez Magyarországra, ahol a békeévek cukorfogyasztása fejenként alig tett ki 10 kg-ot, vagyis a szomszéd nyugati államok cukorfogyasztásának egyharmadát.

A cukorrépa sokirányú használhatóságánál ne feledkezzünk meg annak igen fontos szociális jelentőségéről sem. A most szükségből bevezetett árrendszer, a cukorrépa átvételi árának cukorban való térítése megismerteti a falu lakosságát a cukor áldásaival, amelyeket a múltban alig ismert. Már pedig a fejenkénti átlag cukor-, hús- és szappanfogyasztás a lakosság művelődési állapotának legjobb fokmérője. Ne feledkezzünk el arról sem, hogy a régi és új törpebirtokosok ezrei szorulnak rá mellékkeresetre, amelyet a legbőségesebben a cukorrépa megművelésénél találunk.

Téves azt hinni, hogy a földreform „felszívta" a mezőgazdasági munkásságot. Merem állítani, hogy már a most következő tavasszal egyike lesz a legnagyobb problémáknak annak a sok tízezer mezőgazdasági munkásnak a foglalkoztatása, akik a törpebirtokosok, új juttatottak, sőt még a régi kisgazdák családtagjainak köréből kerülnek majd ki. Ezek nem találva törpebirtokuk megművelésében sem elegendő keresetet, sem elegendő foglalkozást, keresni fogják a napszámmunkát mint mellékkeresetet.

Ezt a problémát a cukorrépa termesztésnek újjászervezésével karöltve kell megoldani. Csak a munkavállalók kérdésének megoldásával foglalhatják el az új mezőgazdaságban a nagyobb kis- és középgazdák azt a helyet, amely reájuk vár.

Legyünk tisztában azzal, hogy ha ezt a kérdést meg nem oldjuk, akkor a nagy terméskiesést nem az újonnan juttatottak által megművelt területeken, hanem azokon a földeken várhatjuk, amelyek a nagyobb gazdák kezében vannak és amely területeknek a közellátás és mintaszerű gazdálkodás szempontjából a jövőben fokozott jelentőségük lesz. Haladéktalanul meg kell tehát teremteni a mezőgazdasági munkáltatók és munkavállalók országos és kötelező érdekképviseletét, mert csak ezek szabad megegyezése lesz képes a munkáskérdést helyesen megoldani.

A cukorrépa felsorolt előnyei feledtessék el velünk a mát és a közeljövőt, amikor a háború pusztításai következtében örülni fogunk, ha a betegeknek, gyermekeknek és terhes anyáknak tudunk cukrot juttatni. Gondoljunk a holnapra! Előbb meg kell törnünk a jeget, azt a sokakban – úgy a gazdákban, mint a városi lakosságban – beidegződött és bizonyos oldalról még táplált tévhitet, mintha a kisgazda nem lenne képes az ország cukorellátását biztosítani. Eszméljen rá a gazdatársadalom kötelezettségére! A hivatalos tényezők és az ipari munkásság nyújtsák azt a segítséget, amelyre a cukorrépa-termelőknek szükségük van!

Ha így minden tényező összefog, úgy biztosíthatjuk az ország lakosságát, hogy 1946. évben ilyenkor, bőven lesz cukor!

INDITVÁNY: Fentiek alapján kérem határozatilag kimondani, hogy az értekezlet felkéri a Földm. Miniszter urat a mezőgazdasági munkáltatók és munkavállalók országos politikamentes érdekképviseletének sürgős megszervezésére."

Decemoer végén megalakítottuk a Mezőgazdasági, Erdészeti és Kertészeti Szakemberek Országos Szövetségét (A Szakszervezeti Tanács kötelékében), amelynek első és utolsó elnöke *Kreybig Lajos* volt, mivel a Szövetséget, mint a Szakszervezeti Központ kötelékébe tartozó érdekképviseletet 1950-ben beszüntették, akárcsak a vele párhuzamosan alakult társadalmi szervet, a Magyar Mezőgazdasági Művelődési Társaságot, amelynek elnöke a parasztpárti *S. Szabó Ferenc* FM-államtitkár volt. A Szakemberek Országos Szövetsége főtitkára *Fáber György* lett.

Így Kreybig Lajos *standard munkáját,* melynek címe: „Mezőgazdasági természeti adottságaink és érvényesülésük a növénytermesztésben" csak a felszabadulás után, 1946-ban tudta megjelentetni, mint *A magyar mezőgazdaság új útjai* sorozat első kötetét a Magyar Mezőgazdasági Művelődési Társaság kiadásában. Ez a munka, amely éppúgy, mint Kreybig régebbi munkái nem kapható, megérdemelné, hogy még élő tanítványainak egyike vagy más szakember javításával és esetleg bővítésével a Mezőgazdasági vagy az Akadémiai Kiadó újból kiadja.

A Szakemberek Szövetségének elnökségébe, az Egyesületnek választmányába választottak be, mivel ezek azonban ténylegesen csak nagyon rövid ideig működhettek és szervezési munkámmal amúgy is túl voltam terhelve, csak igen kevés ülésen vettem részt.

Karácsony alatt készítettem el a kisgazdák számára írt „Gazdasági Tanácsadó" első kötetét, amely saját kiadásomban 1946 elején jelent meg, és igen rövid idő alatt el is fogyott. Bár többen, köztük földm. iskolai tanárok sürgették a II. kötet megjelenését, az már – a közbejött események miatt – időszerűtlenné vált és meg sem jelent, bár a kézirat nagyrészt készen volt.

Közben készülödtem arra a korreferátumra, amelyet a dec. 18-án a Mezőgazdasági, Erdészeti és Kertészeti Szakemberek Orsz. Szövetsége által a mezőgazdaság újjáépítése érdekében tartott előadás-sorozat keretében kellett megtartani.

Ugyancsak elég dolgot adott a Cukorrépatermelő decemberi számának előkészítése, úgyhogy az „Tájékoztató Körlevél"-nek álcázva még decemberben megjelenhessék. Ma el sem képzelhetjük, hogy néhány nap alatt ki lehessen szedni, hasáb- és tördelt korrektúrát úgy lehessen teljesíteni, hogy az egy héten belül már az olvasók kezében legyen. Ehhez nagy mértékben hozzájárult *Wiesmayernak,* az Antiqua nyomda tulajdonosának és *Koromnak,* a nyomda vezetőjének baráti segítsége. (Különben Korom jelenleg a Mezőgazdasági Kiadó műszaki vezetője!) A fő érdem természetesen a sajtóreferens, *Nyigri Imre* nevéhez fűződik, akit sajnos azóta már elég fiatalon elragadott a halál, és aki nélkül sem a lap gyors és korszerű elkészítése, sem előadásaim nem sikerülhettek volna, mert mind az előbbi, mind az utóbbiak korrektúrája az ő kezében volt. Azonkívül gondoskodott a sajtóval való összeköttetésről is. Az a körülmény, hogy 1938 ősze óta, mint visszacsatolt vidéken gazdálkodó ismertem a trianoni Magyarország bürokratizmusát, valamint az, hogy *Fabriczius Endre* főelőadó – azelőtt a régi COSZ igazgatója – most az új COSZ szervezésénél segítségemre volt, és hogy *Nyigri Imre,* mint régi újságíró ismerte a sajtó berkeit, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy úgyszólván hetek alatt teljesen informálódhattam.

A Cukorrépatermelő 1945. decemberi számában közöltük a fent említett előadás-sorozatból Horvát Alajos cukorgyári igazgató (Selyp), v. jószágfelügyelő bevezető előadását „Gazdasági teendők az eredményes iparinövénytermesztés biztosítására" címmel. Ezután következik az alábbi hozzászólásom:

„Horváth igazgató úr előadása annyira kimerítette a gazdasági teendők témáját a cukorrépatermesztéssel kapcsolatban, hogy azokkal felesleges foglalkoznom. Előadásának néhány pontjához a helyzet tisztázása érdekében mégis néhány megjegyzést kell fűznöm. Vonatkozik ez elsősorban a gőzekék és a mezőgazdasági vasutak kérdéséhez. A jelen ankétet megelőzően december 3-ára éppen a fenti tárgy megvitatására hívtam össze egy szűkebb értekezletet, amely elhatározta, hogy a Földműve-

lésügyi Miniszter úrnak javaslatot tesz úgy a gőzekék, mint a kisvasutak állami kezelésbe vételére. Ez az intézkedés a földreform-törvényt van hivatva kiegészíteni, mert ezt a feladatot, amellyel sem a termelési bizottságok, sem pedig az alapítandó szövetkezetek nem tudnának megbirkózni, csak úgy lehet megoldani, hogy ezeket a fontos termelési eszközöket a lehetőség szerint az érdekelt mezőgazdasági ipari vállalatok bérelnék, amelyek azokat üzemben tartanák, a szerződésben megállapított feltételek mellett. Azon leszünk, hogy ha a szénhelyzet megengedi, még a tél folyamán annyi gőzekét helyezzünk üzembe, amennyi csak lehetséges.

Az előadó úrnak a kisvasutakra vonatkozó véleményével szemben azokat a mezőgazdaság fellendítése olyan fontos kellékének tartom, hogy azokat nemcsak fenntartani, hanem kibővíteni is szükségesnek vélem. Ez a feladat ugyanis sokkal könnyebben látszik keresztülvihetőnek, mint az utak rendbehozatala, amelyhez évekre lesz szükségünk.

Ugyancsak téves az a felfogás, hogy a birtokreform következtében a munkáskérdés úgyszólván elhanyagolható, mint ahogy azt az előadó úr megjegyezte, nyilván a saját gyára körzetében tapasztaltakból kiindulva. Ismételt országos körutaimon éppen ellenkezőleg azt tapasztaltam, hogy a legtöbb nagyobb régi kisgazdánál és középbirtokosnál, akik közt a legtöbb eddig is foglalkozott cukorrépa termesztésével, éppen a munkáskérdés rendezetlensége okozza a legnagyobb gondot. A helyzet ismeretében december 15-ére a munkáskérdésben értekezletet tartottunk, és az ott kialakult helyzetkép indokolja, hogy csatlakozzam a Földmunkás Szövetség főtitkárának, Rácz Gyulának azon javaslatához, amely a mezőgazdasági munkaadók érdekképviseletének sürgős felállítását célozza. A kérdés oly súlyos, hogy idevonatkozólag a következő határozati javaslatot nyújtom át az ankét vezetőségének.

»Az ipari növények természtési feltételeit tárgyalva megállapítottuk, hogy ezek eredményes termesztése csak akkor biztosítható, ha a mezőgazdasági munkavállalók kérdése biztosítva van. A munkavállalók érdekképviselete: a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége vállalja a szükséges munkavállaló kontingens megszerzését, ha a bérek tekintetében a munkaadókkal megegyezésre jut. Tekintettel arra, hogy a mezőgazdasági munkaadóknak jelenleg nincs országos érdekképviseletük, javasolja az értekezlet a Földművelésügyi Miniszter Úrnak, hogy ezen érdekképviselet sürgős felállítása érdekében a szükséges intézkedéseket megtenni szíveskedjék.«

Örömmel állapíthatom meg, hogy az általános felfogással ellentétben mindenütt az országban, ahol a cukorrépa-termesztés előfeltételei megvannak, igen nagy kedv mutatkozik a cukorrépa irányában. Ennek döntő bizonyítéka, hogy annak ellenére, hogy sok helyt az idén átadott répáért járó cukrot a termelők még nem kapták meg, az eddig leszerződött terület a tervbe vett százezer kat. holdnak felét máris majdnem elérte. Sok helyt a leszerződött terület az előírást messze túlhaladja, és egyre-másra kapom az értesítéseket, hogy a gazdatársadalom él azon jogával, miszerint a napraforgót cukorrépával kívánják helyettesíteni. Nem kell nagy optimizmus ahhoz, hogy feladatom vállalásánál kifejezett reményem teljesülésbe megy, és az előirányzott terület teljes egészében le lesz szerződve. Ezzel a szervezés munkájának egy része befejezést nyert. Hátra van a nagyobb feladat, a papíron lefektetett területet az életbe átültetni és a legalább 60 métermázsás átlagtermést a jövő ősszel a gyárakba beszállítani, aminek megvalósítása az országot a kenyérkérdés után talán legfontosabb kérdésének, a cukorellátás kérdésének megoldásával ajándékozná meg.

Ennek a feladatnak első problémája a vetőmag-kérdés. A közellátásügyi minisztériumnak javaslatot tettünk az országban található minden cukorrépamag igénybevételére. A Cukorgyárosok Orsz. Egyesületének közlése szerint az ország területén található mag az 1946. évi szükségletet kielégíti. Addig, amíg végleges adatok nem állanak rendelkezésünkre, e tekintetben pontos és megnyugtató képet e kérdésben nem alkothatunk.

Annak elérésére, hogy a vetőmag hiánya semmiképpen se akadályozhassa meg a szerződött terület bevetését és számolva egy részleges másod-, sőt harmadvetéssel, két intézkedés látszik célszerűnek. Az egyik a múltban elkövetett magpocsékolásnak beszüntetése azáltal, hogy az eddigi 16 kg helyett csak 12 kg magot fogunk a termelőknek rendelkezésére bocsátani kat. holdankint. Sokéves

tapasztalatok szerint ez a mennyiség teljesen elegendő, és nemcsak nem segíti elő a kártevők munkáját, hanem ellenkezőleg hathatósan hozzájárul ahhoz, hogy a fiatal répanövény mielőbb kinőjjön a barkó foga alól. Abban az esetben, ha várakozásunk ellenére az országban számbavett magmennyiség még az így leszállított magszükségletet sem fedezné, kénytelenek lennénk a segítés másik módjához folyamodni s a hiányzó mennyiséget külföldről behozni.

Az idei magmennyiség biztosításán túl, már most foglalkoznunk kell az 1947-ben szükségelt magmennyiség előteremtésével. Ez a nehezebb feladat. Sajnos, amennyire az egyes gyárak körletében meg tudtam állapítani, alig áll annyi dugvány rendelkezésünkre, amennyi közepes termelés mellett 50 000 hold bevezetéséhez elegendő. A hiányt csakis behozatallal fogjuk fedezhetni, melyre 1946–47. év telén remélhetőleg, különösen cseh és lengyel viszonylatban könnyebb cserelehetőség lesz, mint az idén. Tekintettel arra, hogy a magnemesítést és -szaporítást majdnem egészen újjá kell szerveznünk, már most ki kell építenünk azoknak a termelőknek a hálózatát, akik 1946-ban anyamagot vessenek, hogy abból az 1948-as vetési év számára meg teremjen. Mint a közgazdaság számos egyéb terén is, ki kell használnunk azokat a lehetőségeket, amelyeket minden pusztulás magában rejt. A hazai cukorrépamag-termesztést új alapokra kell fektetni, és minden vidék részére ki kell termesztenünk megfelelő magot. Le kell számolnunk azzal a felfogással, hogy mint a múltban, a magtermesztés tisztán a gyárak feladata. Véleményünk szerint az a sajnálatos körülmény, amit a nemzetközi statisztika mutat, hogy míg a nyugati országokban az utóbbi 20 évben az átlag répatermés 15–20%-kal emelkedett, addig nálunk legjobb esetben stagnált, főképp annak a következménye, hogy a termeltető vállalatok – amelyek majdnem kivétel nélkül a cukoripar érdekkörébe tartoztak – olyan magokat termeltettek, amelyek egyoldalúan cukorhozamra voltak kitenyésztve. Elsőrangú közgazdasági érdek, hogy olyan magokat nemesítsünk és hozzunk forgalomba, amelyek a termelt mennyiség és cukortartalom egybevetésével a lehető legnagyobb cukorhozamot produkálják. Ennek biztosítására a földművelési kormányzattal egyetértőleg a cukorrépamag-termesztés kérdését Szövetségünk szintén hatáskörébe kívánja vonni. Az erre irányuló megbeszélések és előkészületek már folyamatban vannak.

Annak biztosítására, hogy a folyton változó termelési feltételek mellett a termelők az utolsó pillanatban vissza ne riadjanak a vetéstől és azoktól a befektetésektől, amelyeket a cukorrépa megmunkálása és betakarítása megkíván, feltétlenül szükséges olyan árnak és mellékfeltételeknek a biztosítása, amelyek a termés jövedelmezőségét kétségtelenné teszik. Tekintettel arra, hogy az ártárgyalások még nem fejeződtek be, nem tartom illomosnak az elérhető eredményről részletesen nyilatkozni, arról azonban már most biztosíthatom a gazdatársadalmat, hogy mind az ár, mind a mellékfeltételek tekintetében lényeges javulás várható. A cukoriparnak és az egész mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparnak létkérdése a kapacitásának megfelelő nyersanyag biztosítása, amit semmiképpen se lehet a termesztés kötelezővé tételével, hanem csak annak a jövedelmezőségével elérni. Megelégedéssel állapíthatom meg, hogy a magyar cukoriparban ez irányban megfelelő megértést tapasztalunk, és reméljük, hogy a mezőgazdasági ipar egyéb ágai is hasonló belátásra jutottak.

Feltételezve, hogy az előbb említett két feltétel: a mag és az ár megfelelő szabályozása megvalósul és a vetés tényleg megtörténik, szembetaláljuk magunkat a harmadik, talán legnehezebb feladattal, a bevetett és kikelt növény helyes megmunkálásával. Teljesen egyetértek az előadónak avval a megállapításával, hogy egy balsiker ezen a téren igen megnehezítené a jövő munkáját. Ennek elkerülésére már most szervezzük a községi, járási és kerületi megbízottak rendszerét, amelyek közül az előbbiek a termelők által választva, mint azok bizalmi emberei összekötő kapcsot fognak alkotni a Szövetség központi vezetősége és a répatermelők között. A kerületi megbízottakat a Szövetség nevezi ki és választja a megfelelő szakemberek sorából. Ezek lesznek hivatottak – fáradságot nem ismerve – szaktudásukkal és tapasztalataikkal a termelők segítségére lenni. Remélem, hogy ezen szakemberek helyes megválasztásával sikerülni fog ezt a legnehezebbnek látszó feladatot is közmegelégedésre megoldani. Szövetségünk szervező munkájával lehetőség szerint gondoskodni kíván a megfelelő és szükséges termelőeszközök beszerzéséről és szétosztásáról is. Ebből a célból és azért, hogy a termelők által át nem vett szelet és melasz igazságos szétosztásáról gondoskodhassunk, a Szövetség mellett a Cukorrépatermelők Országos Szövetkezetét kívánjuk felállítani.

Az előadó úr által említett műtrágyakérdés sajnos, legalábbis a pétisó tekintetében, igen rosszul áll. Ami a szuperfoszfátot illeti, ígéretet kaptunk, hogy a rendelkezésre álló mennyiség elsősorban a cukorrépa-termelők közt kerül kiosztásra. A Szövetség mindezeken felül kötelességének tartja, hogy mindazoknak a tudományos felkészültségét, akiket nem kapcsolhat be közvetlenül szervezetébe, szintén a gazdatársadalom hasznára fordítsa, és e célból már novemberben megindítottuk a „Cukorrépatermelő" c. szaklapot, amely mindenkinek, aki a belterjes gazdálkodás és a minőségi termelés megvalósításán velünk együtt kíván dolgozni, rendelkezésre áll. Ezek azok a feladatok és célok nagy vonásokban, amelyeket a Szövetség maga elé tűzött, és amelyek megvalósításától a magyar mezőgazdaság fellendítését reméljük."

A „Szövetségi Hírek" c. rovat tájékoztatja a termelőket az ártárgyalások jelenlegi állásáról, felszólítja, hogy a közben meghosszabított határidőt az előzetes szerződések megkötésére használják ki, mivel vetőmagról csak a terület ismeretében gondoskodhatunk, és félő, hogy a későn jelentkezők nem kapnak magot, és így a saját és a köz kárára kimaradnak az 1946. évi cukorrépa-termelésből.

Részletesen tájékoztatunk a kisvasutak és a gőzekék ügyében Szövetségünk által összehívott ankét határozatairól.

Felhívtuk a termelőket, akik maguk nem képesek az általuk bevetetett répa megmunkálását elvégezni, haladéktalanul közöljék a Szövetséggel sommások szerződtetése iránti igényüket.

1946

Az előttünk álló év döntő fontosságú volt a jövő szempontjából. Most kellett eldőlni, vajon a COSZ képes-e a gazdatársadalmat mozgósítani, és az első termelési évet úgy lebonyolítani, hogy a kistermelői cukorrépa-termesztés jövője meg legyen alapozva. Mint látni fogjuk, ez annak ellenére sikerült, hogy a természet igen mostoha volt, és rég nem látott aszály sújtotta a mezőgazdaságot. A termelési kedvvel és annak következtében a bevetett terület nagyságával meg lehettünk elégedve, annál kevésbé a kat. holdanként elért terméseredménnyel, amely részben a hozzá nem értés, részben a termelési eszközök hiánya, de legfőképpen a fent említett katasztrofális szárazság miatt igen mérsékelt volt. Viszont az év tanulságai, az országszerte tartott gazdagyűlések tapasztalatai nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy olyan termelési kedvet tudjunk a cukorrépa-termeszsztők körében felkelteni, amely azt eredményezte, hogy az 1947. évi szerződéskötésre annyi volt a jelentkező, hogy kénytelenek voltunk – maghiány miatt – bizonyos korlátozó intézkedéseket tenni, és mindenekelőtt azok számára biztosítani vetőmagot, akik már 1946-ban vetettek cukorrépát.

Mivel a felgyülemlett munka miatt nem folytattam az 1945-ben megkezdett naplót, és a sajtótitkár számára csak feljegyzéseket és rövid beszámolókat készítettem, a COSZ működésének további megírásánál elsősorban a Cukorrépatermelőre mint a COSZ hivatalos lapjára, másodsorban pedig a fenti feljegyzésekre és a rendelkezésre álló iratokra támaszkodom. Emlékezetemet csak ott hívom segítségül, ahol az összefüggéseket kell megteremteni.

A Cukorrépatermelő 1946. januári száma annak a meghívónak közlésével kezdődik, amellyel az ország cukorrépa-termelőit az 1946. febr. 4-én megtartandó Országos Nagygyűlésre hívtuk meg. Ez volt az első lépés a kinevezésemben foglalt egyik feladat, a COSZ demokratizálása teljesítésének rögös útján. Csak most utólag döbbenek rá, milyen kockázatos volt ez a lépés.

A közlekedési viszonyok, különös tekintettel a télre, még igen kezdetlegesek voltak az országban, a posta sem volt mindenütt üzemben, mégis olyan nagy számban jöttek az ország minden részéből a termelők és a szakemberek, hogy alig fértek be a Kereskedelmi Kamara nagytermébe. Annak megítélésére, hogy miért vállaltuk a kockázatot, amely fiaskó esetén addigi fáradozásunk nagy részének meghiúsuláshoz vezethetett volna, vissza kell idéznünk azt a szinte lázas hangulatot, amely nélkül távolról sem lehetett volna azt az eredményt elérni, amelyet három termelési idény alatt –

egyesek csodálkozására, mások megrökönyödésére – elértünk. Ezt a hangulatot és elhatározottságot fejezte ki a Cukorrépatermelő 1946. januári számában a „Meghívó után" címmel megjelent cikkem, amelyből a következőket idézem:

„Egyik legerősebb mezőgazdasági érdekképviseletünknek demokratikus újjászervezését kezdtük meg, és az elmúlt 3 hónap agrárdemokráciánk részére máris igen értékes választ adott. Az ország minden részén megtartott, úgyszólván mindig csak rögtönzött gyűléseinken gazdaközönségünk olyan érettséget tanúsított, amely csak a beavatottak előtt nem meglepetés. . .

. . . A közös sors, közös érdek és összefogás gondolatát az érdekképviseleti életben kell tudatossá tenni. Ez a 3 hónap megmutatta, hogy a magyar gazdatársadalom érett érdekeinek megvédésére és várja az érdekképviseletek egészséges megszervezését. *Gyűléseink, kiterjedt levelezésünk élő tanújelei azon vágynak, amely, minden politikai és társadalmi különbséget félretéve, az ország gazdasági érdekeit szem előtt tartva, annak keretén belül a mezőgazdaság érdekeinek olyan védelmét kívánja, amely számbeliségének és nemzetgazdasági jelentőségének megfelel. . .*

. . . A modern demokrácia az ország vezetésében a politikus mellett a szakembernek biztosít döntő befolyást. A politikus irányt mutat, de közgazdasági és technikai kérdésekben a szakemberek véleménye dönt. Csak akkor remélhetjük az ország gyors tapraállását és egészséges fejlődését, ha demokráciánk ilyen értelmezésben lesz az ország újjáépítésénél irányadó.

A szakemberek befolyását csak erős és egészséges érdekképviselet biztosíthatja. Ezért kell a gazdasági élet minden ágát és elsősorban a mezőgazdaságot megszervezni. Gazdasági kérdésekben egy demokratikus országban az érdekképviseletek meghallgatása nélkül nem lehet dönteni!

Február 4-ére nagygyűlést hívtunk össze. Tettük ezt először azért, hogy a demokrácia elveinek megfelelően megkérdezzük a cukorrépa-termelőket, egyetértenek-e a Szövetség vezetőségének eddigi működésével, másodszor azért, hogy egységes fellépéssel, a vitás kérdések érett és nyugodt megbeszélésével irányt mutassunk, elindítsuk az egészséges érdekképviseleti fejlődést, amely egyedül lehet alapja nemzetgazdaságunk újjáépítésének."

A fenti szám közölte még *Mészáros József,* kiváló állattenyésztő gazd. főfelügyelő „A cukorrépa-termesztés hatása az állattenyésztésre" c. cikkét. Ebben a számban jelent meg *Sedlmayr Kurt* sopronhorpácsi répanemesítő első cikke a magyar cukorrépa-nemesítés és cukorrépamag-termesztés jelentőségéről. A később megalakított Répaszaporítói Szakosztálynak ő lett a vezetője, és folyamatosan közölte a lapban a szaporítással összefüggő tudnivalókat. Ez a szám ad hírt a január 27-én du. fél 5-kor megtartott rádió-előadásomról is.

E hónap munkájának legnagyobb részét – a nagygyűlésre való előkészületeken kívül – az ártárgyalásokra való felkészülés töltötte ki.

Itt meg kell még említenem annak az értekezletnek a lefolyását, amely egyetlen volt egész működésem alatt, amikor az ellenvetések keresztтüzébe kerültem, és ahol talán még verekedésre is sor került volna a két párt között, ha nem lett volna jelen a megye vezetősége, a főispántól kezdve a járási szolgabírákig. Ez az eset Debrecenben történt 1946. január közepén, ahova azért mentem ki, hogy a decemberben elmaradt gyűlést pótoljam. Erre azért szántam a két napot a tél közepén, amikor amúgyis tele voltam munkával, mert értesültem, hogy az előzetes szerződéskötés ott nehézségekbe ütközik. Az okok után kutatva megállapítottam, hogy bár Debrecennek és vidékének olyan nagy és kiváló répatermő területe van, amely egyedül is képes volna egy cukorgyárat répával ellátni, ott a múltban egyáltalán nem termeltek répát – kivéve egy-két protekciós nagybirtokon vagy bérleten. Annak, hogy a cukoripar mindenható kartellje miért hanyagolta el ezt a kitűnő területet, az volt az oka, hogy vasúti paritásban minden cukorgyártól távol volt, és így az amúgyis minél kisebb répamennyiségre törekvő kapitalista nagyipar, amely elegendő és biztos hasznot zsebelt be a belföldi fogyasztási cukor előállításából, nem törekedett a kockázatos exportra termelni, – ezt a vidéket teljesen kikapcsolta a szerződéskötéstől. *Hogy akkori megállapításaim mennyire helyén voltak, bizonyítja, hogy most 1979-ben kezdi meg az első gyártási szezont az a kabai cukorgyár, amelynek főleg a Hajdúság fogja szolgáltatni a nyersanyagot!*

Visszatérve a debreceni gyűlésre, mert nem értekezlet, hanem szépszámú gyülekezet volt jelen: a hallgatóság legnagyobb része debreceni kálvinista gazda volt, akiknek mentalitását akkor még nem ismertem. Így – tekintettel az előkelő közönségre – a szokásostól-eltérően talán kissé magasabb fokon tartottam meg az előadást, amely így elég hosszú lett. A befejezés után mindjárt feltűnt a helyeslés megszokott kifejezésének igen gyér megnyilatkozása, bár arra – mint gyakorlott előadó – már az előadás közben elhangzott közbeszólások következtében el voltam készülve. Az előadás befejezése után felszólítottam azokat, akiknek kérdezni valójuk van, szólaljanak fel, hogy kérdéseiket megválaszolhassam. Eltérően a szokásostól itt nem kellett – mint rendesen – várni az első felszólalóra, mert azonnal felugrott egy kis ember, és igen izgatottan tiltakozott az ellen, hogy őket kényszeríteni akarjuk olyan növény termesztésére, amelyet ők sohasem termesztettek, és amely – mint a répamunkásoktól, akik a múltban az idegenbe szegődtek, hallották – sok kézi munkával jár! Márpedig ők nem hajlandók kapálni és répát szedni, hanem inkább megmaradnak a szokásos növények, mint búza, kukorica, dohány és napraforgó termesztésénél.

A hallgatóság egy része hallgatott, másik része helyeselt. Mindjárt válaszoltam neki, és hangsúlyoztam azokat az előnyöket, amelyekkel a cukorrépa termesztése jár, és különösen azt a q-kénti 3 kg cukort, amelyet – látva a már megkezdett ártárgyalások kimenetelét – bátran ígérhettem, mint a tavalyinál 50%-kal nagyobb árat, amelynek akkori nagy szabadpiaci ára – összehasonlítva egyéb növények jövedelmével – azoknak többszörösét ígéri. Ezután felszólalt még néhány józanabb gazda, akik – bár fenntartással – megígérték, hogy még meggondolják a dolgot, és aszerint szerződnek majd. Az első felszólaló azonban nem hagyta annyiban a dolgot, és még agresszívebben tiltakozott. Miután láttam a helyzetet, javasoltam a főispánnak, hogy fejezzük be a gyűlést, mielőtt még komolyabb összeütközésre kerül sor a két párt között, amely közben kialakult. Így azzal zártam be a szokatlan gyűlést, hogy ajánlom, miszerint a szerződéskötéssel ne sokáig késlekedjenek, mert a vetőmag fogytán van és azután, ha jobb belátásra térnek is, mag híján nem kapnak szerződést. Különben – mondottam – mi senkit nem fogunk kényszeríteni, bár a kötelező termesztésről közben megjelent rendelet alapján jogunk volna megbírságoltatni azokat, akik a minimális területet, amelyre kötelezettek, sem vetik be.

A pénzt nagyon is szerető debreceni gazdák közül sokan később meggondolva magukat, mégis siettek leszerződni, úgyhogy ezen a területen kb. 2000 kh cukorrépát vetettek be, és az aszályos időjárás ellenére ezek a mélyebb fekvésű, cukorrépától szűz, tehát barkómentes területek meghozták a 60 q-ás kat. holdankénti termést, amely 10%-kal haladta meg az országos átlagot. Az így beszállított kb. 1200 vg. répa után tehát 3600 q cukrot kaptak, amelynek az értéke, csak a 10 Ft-os jegyes cukor árát számítva, 3 600 000 új forintot jelentett. Mint az 1947. év történetében látni fogjuk, az 1947 tavaszán megtartott gyűlés az 1946. évinek épp a megfordítottja volt, mivel akkor a gyűlés után a szó szoros értelmében véve diadalmenetben „vittek" a díszebéd színhelyére.

Később olyan vidékeken, ahol az emberek forrófejűek voltak, mint pl. a Viharsarokban, még a gyűlés előtt a már később minden faluban működő bizalmi emberek által a főkolomposoknak megmagyaráztam vagy megmagyaráztattam, hogy miről van szó. Így el lehetett kerülni az olyan turbulens jeleneteket, mint amilyenek az 1946. januári debreceni gyűlésen voltak, amelyek csak a termelőknek okoztak kárt. Ezzel nem akartam a jogos kritika hangját elfojtani, sőt mindenütt buzdítottam a hallgatókat, hogy hallassák hangjukat, de rendszerint már az előadás kezdetén megjegyeztem, hogy csak azok kritizáljanak, akik meg tudják mondani, hogy kellene a dolgot jobban csinálni! A későbbiekben az is hozzájárult az objektívebb viták kialakulásához, hogy az ilyen vidékeken igyekeztem olyan körzeti felügyelőket kinevezni, akikre éppen az első gyűléseken mint hangadókra felfigyeltem.

A cukorrépa-termelők első Országos Nagygyűléséről szóló beszámolót a Cukorrépatermelő a következő szöveggel közölte:

A Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége, mint a demokratikus Magyarország egyik legerősebb, ötvenezer tagot számláló mezőgazdasági érdekképviselete, új életre kelve, alig negyedéves működése után, február 4-én, hétfőn tartotta nagygyűlését a kereskedelmi és iparkamara nagytermében, hogy a demokrácia elveinek megfelelően megkérdezze a cukorrépatermelőket, egyetértenek-e a

Szövetség vezetőségének eddigi működésével. A Nagygyűlés bizonyságot adott arról, hogy a Szövetség valóban egyetemes, egészséges és független érdekképviselet, amelynek az elért eredmények adnak súlyt, és a legjobb úton van ahhoz, hogy a mezőgazdasági érdekképviseletek mintaképévé fejlődjék, amely munkájuk minden terén segíti a cukorrépatermelőket. A nagygyűlésen kialakult egység, a vitás kérdések érett és nyugodt megbeszélése irányt mutatott arra, hogy valóban elindult nemzetgazdasági jelentőségű munkásságára az érdekképviseleti fejlődés, amely erős alapja lesz mezőgazdaságunk újjáépítésének és agrárdemokráciánk fejlődésének.

Az ország minden részéből nagy számban gyűltek össze a termelők és a szakemberek, és megtisztelték a cukorrépa-termelők nagygyűlését megjelenésükkel Vásáry József *földmívelésügyi,* Vasadi-Kovách Ferenc *pénzügyminiszteri,* Adorján János *újjáépítési államtitkárok is, megjelent* Lázár Vilmos *miniszteri tanácsos, a földmívelésügyi minisztérium termelési főosztályának vezetője,* Solthy Ernő *miniszteri tanácsos, a termelési főosztály helyettes vezetője,* Réthy Antal, *a Meteorológiai Intézet tudós főigazgatója,* Gerencsér Béla, *a Központi Vegykísérleti Állomás igazgatója,* Gonda Béla *országos termelési miniszteri biztos,* dr. Novy Ferdinánd *kerületi termelési biztos és a vármegyei termelési miniszteri biztosok nagy része. Képviseltette magát az* Országos Mezőgazdasági Kamara, *a* Földbérlők Országos Szövetsége, *a* Parasztszövetség, *a* Mezőgazdasági Szakemberek Országos Szövetsége, *a* Mezőgazdasági Szesztermelők Országos Egyesülete *és az* Ipari Növénytermesztési Bizottság. *Sok más érdeklődő között ott láttuk a zsúfolt padsorokban a cukorgyárak képviselőit is.*

Szemző Béla *igazgató, miniszteri biztos megnyitójában kiemelte, hogy a fiatal magyar köztársaság első gazdagyűlése bizonyítani akarja: tudunk és akarunk dolgozni. Együtt ünnepeljük a munkássággal és a haladó szellemű értelmiséggel a magyar köztársaság megalakulását. Javaslatára a nagygyűlés, mint a magyar köztársaság első gazdamegnyilatkozása, lelkes hangú táviratban köszöntötte* Tildy Zoltán *köztársasági elnököt.*

Vásáry József *államtitkár megnyitójában visszapillantást vetett az érdekképviseletek eddigi működésére és hangoztatta, hogy azok eddig elsősorban hatalmi szervei voltak a letűnt politikai rendszernek, és ezért fordult el tőlük minden önérzetes magyar ember. A magyar nép mindig demokratikus gondolkodású volt, és fiai inkább félreálltak, de nem szolgálták a hatalmi politikát. Ennek a helyzetnek meg kell változnia. Igenis, nagy szükség van érdekképviseleti szervekre, de azok úgy működjenek, ahogyan a magyar nép lelke kívánja. Készülőben van az érdekképviseleti törvény, amely majd gondoskodik róla, hogy ezek a szervek ne politikai praktikákat műveljenek. A magyar nép mindig megtalálja a helyes utat, ha megadják számára a szabadságot. Az új érdekképviseleti szervnek olyannak kell lennie, hogy érvényt szerezzen a magyar nép érdekeinek, amellett legyen hatósági jogköre és lehetősége arra, hogy kifejthesse oktató hivatását. A mi népünk haladni fog, ha megkapja a tudás eszközeit, mi produkálni fogunk, és boldog, megelégedett életet tudunk biztosítani ebben az országban, de igyekezzünk olyan politikát folytatni, hogy adjuk meg azt a termelőnek, ami az övé. A magyar föld gyümölcseit idebenn dolgozzuk fel, hogy a magyar munkáskezeket foglalkoztassuk. Ez legyen a demokratikus magyar gazdasági politikának az alapja, így jutunk előre a boldogabb Magyarország felé.*

Vásáry államtitkár nagy lelkesedéssel fogadott megnyitója után Szemző Béla *igazgató, miniszteri biztos tartotta meg, a jelenlévők nagy érdeklődése mellett, minden részletre kiterjedő, a nagy összefüggéseket szem előtt tartó és komoly eredményeket közlő, magas színvonalú beszámolóját a Szövetség eddigi működéséről, az ártérgyalásokról és a jövő feladatairól. Hangoztatta, hogy minden erővel törekedni kell a mezőgazdasági ipar felépítésére.* A Duna-medence népeinek agrárdemokrata alapon kell egymáshoz közeledniök az egymásrautaltság szellemében.

Az elmúlt négy hónapban – mondotta a többi között – az 1945-ös répaárnak mázsánként 2 kg cukorban történt megállapítása eredményezte, hogy az a kevés répa, ami megtermett, valóban a cukorgyártás céljait szolgálta. Ennek köszönhető, hogy ma Budapest közönsége – bár csekély mennyiségben – mégis kap jegyre cukrot. A további működés a termelőkkel való közvetlen összeköttetés felvételéből, a szervezkedésből és a 46-os ártérgyalásokhoz szükséges anyag összegyűjtéséből állt.

Többszöri hosszas tárgyalások után sikerült a cukoriparral megegyezni a termelési szerződés mellékfeltételeiben. E megegyezésnek a múlttól eltérő legfontosabb pontja a répamag nagy részének ingyen szolgáltatása, *amennyiben minden átadott 100 mázsa répa után 10 kg répamag jár. Fontos újítás, hogy a répaszeletet a szerződtető gyárak, tekintet nélkül saját fekvésükre* a termelőkhöz legközelebb fekvő gyártól *kötelesek beszerezni, hogy a termelő egészséges és a legkisebb fuvarral terhelt szeletet kaphasson. Ugyancsak fontos újítás, hogy mind a répaátadásnál, mind a szelet minőségének megállapításánál* a Szövetség megbízottai egyenrangú feleknek *tekintendők a gyárak felügyelő közegeivel. Előlegként 10–15 kg cukor értékének holdankénti kiadását tervezzük, a további segítséget lehetőleg természetbeni juttatások alakjában: műtrágya, védekezőszerek stb. kívánjuk a répatermelők részére biztosítani. Ár tekintetében még nem lehet véglegeset közölni, tekintettel a folyamatban lévő tárgyalásokra. A Szövetség változatlanul 3 kg cukor részint természetben, részint pénzben való juttatását kívánja 100 kg répáért, amiből legalább 2 és 1/2 kg-nak természetbeni cukornak kell lennie. Az ár végleges megállapítása rövidesen várható, végleges kialakulása az érdekelt minisztériumok és az érdekképviseletek között folyó tárgyalások eredménye lesz.*

Ami a jövő terveit illeti, azok középpontjában a szerződéses terület tényleges répatermő területté való változtatására igyekvő törekvés áll. Ennek elérése végett a Szövetség minden kamara területén egy felügyelőt és mellettük egy-egy körzeti felügyelőt kíván munkába állítani, akiknek feladatuk, hogy a gazdákat felvilágosításokkal és tanácsadásokkal támogassák. Előkészületben van a termesztési utasítás, amelyet minden végleges szerződéshez mellékelnek majd.

A gazdák anyagi támogatásának céljait kívánja szolgálni a megalakítandó Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetkezete. *A munkáskérdés megoldása ugyancsak egyik fő feladata a jövőnek. Fontos szerepet játszik majd a vasúti és szekérfuvarozás kérdésének megoldása, a kisvasutak, esetleg teherautók szolgálatba állítása, szóval az őszi átadás kielégítő megoldásának megszervezése. Tervezzük talajvizsgáló állomások felállítását, a répamagnemesítés és szaporítás megszervezését, öntözőkészülékek felállítását stb.*

A többszöri tapssal félbeszakított beszámoló a résztvevők osztatlan tetszésével találkozott. Utána Lukács Antal, Őre Lajos, Jász Antal, Szombathy István, Bartosik Lajos *és még több cukorrépatermelő szólt hozzá. A felszólalók kérdéseire* Szemző Béla *adott összefoglaló választ, és megígérte, hogy a felmerült kérdésekben a Szövetség az illetékes miniszterekhez fordul. Megállapítja, hogy már a gyűlés eddigi lefolyása is sok ígéretet rejteget magában a jövő szempontjából, és annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy még ez év végén fix forinttal számolhatunk, ami lehetővé teszi majd a reálisabb kalkulációt.*

Ezután Varasdy Albert, *a kaposvári kerület COSZ főfelügyelője tartotta meg nagy helyesléssel fogadott előadását, amelyben ismertette a termesztés gazdasági feladatait és javaslatokat tett a cukorrépa-termesztők hathatós megsegítésére.*

Gerencsér Béla dr., *a Központi Vegykísérleti Állomás igazgatója javasolta, hogy állítsanak fel Magyarországon* Cukorrépakísérleti Állomást, *amely a talaj, a trágya, a földkérdés és a termesztés minden kérdéseiben korszerű színvonalon tudományos értékű útbaigazításokkal legyen a cukorrépatermesztők segítségére, hogy majdan a világversenyben is megállhassuk a helyünket.*

Szemző *erre a javaslatra reflektálva közli, hogy e kérdésben a Szövetség segítségért* Szentgyörgyi Albert *Nobel-díjas professzorhoz fordult, és a földm. miniszternek azt javasolta, hogy bocsásson az állam a Szövetség rendelkezésére egy* kísérleti birtokot, *amely nélkül hatahatós tudományos kísérleteket folytatni nem lehet.*

A nagygyűlés ezután határozati javaslatokat fogadott el a Növénytermesztők érdekképviseleti csúcsszervének megalakításáról, *a nagy nemzeti vagyont jelentős* kisvasutak, gőzekék és egyéb nagy gazdasági gépek *megmentéséről, és végül arról, hogy szükségesnek tartja a földmívelésügyi minisztériumban* mezőgazdasági ipari főosztály *megszervezését. A nagygyűlés ezután kimondta* a cukorrépamagnemesítők és termesztők osztályának megalakítását.

A tárgysorozat utolsó pontja a Magyar Cukorrépa-termelők Országos Szövetkezete megalakításának *előkészítése volt. Az elnök kiemeli, hogy erre a szövetkezetre vár az a feladat, hogy a* termelési eszközöket *központi úton, tehát* olcsóbban *szerezzük be, és a hamarosan mutatkozó* termelői cukorfelesleget *szintén közösen, tehát* drágábban *lehessen értékesíteni.* Rentka Gyula *gazd. főfelügyelő kifejtette, hogy nem szabad mindent az államtól várni, magunknak kell segíteni magunkon becsületes szövetkezeti munkával. Ismertette a szlovákiai magyarok két évtizedes szövetkezeti mozgalmának a szlovákiai magyarságot megmentő tevékenységét, és javasolta a szövetkezet megalakítását. Miután a nagygyűlés egyhangúlag helyesléssel fogadta a javaslatot, az elnök bejelentette, hogy a Szövetség a Szövetkezet alakuló közgyűlését haladéktalanul összehívja.*

A nagygyűlés résztvevőinek lelkes éljenzése mellett Lukács Antal *répatermelő mondott köszönetet a Szövetség vezetőségének alig negyedéves, de értékes eredményekben máris gazdag munkásságáért. Megállapította, hogy* a Szövetség vezetésében valóban érvényesül a demokratikus szellem, *mert nem állítja a gazdákat befejezett tények elé, hanem meghallgatja kívánságaikat és fáradtságot nem ismerő buzgalommal dolgozik a termesztők érdekeiért. Ezzel a nagygyűlés véget ért."*

A nagygyűlés előtt és után a COSZ vezetősége sürgette az ártárgyalások mielőbbi befejezését, nehogy, mint a múltban volt, a termelők csak ősszel a betakarításkor tudják meg az átvételi árat!

A Cukorrépa-termelő februári száma közli a cukorrépa-termesztés két tízparancsolatát, amelyeket én állítottam össze:

a) *A cukorrépa-termesztés tízparancsolata*

1. Trágyázz a nyár végén!
2. Szánts a répa alá ősszel mélyen!
3. Tavasszal ne használj ekét, de használj, ha teheted, műtrágyát!
4. Vess kertileg művelt földbe 40 cm sortávolságra!
5. Kapálj mielőbb!
6. Védekezz a kártevők ellen!
7. Egyezz – ha a növénynek 3–4 levele van, lelkiismeretesen 25 cm növénytávolságra!
8. Tartsd répaföldedet gyommentesen és porhanyón!
9. Végezd gondosan a szedést és a fejelést!
10. Fordulj minden bajodban és kétségedben a COSZ-felügyelőhöz, aki ingyen segít rajtad!

b) *A cukorrépa-termesztés előnyei:*

1. Jövedelmező.
2. Belterjessé teszi a gazdálkodást.
3. Ellátja cukorral a családodat.
4. Ingyen biztosítja állataid takarmányát a répafejjel és répaszelettel.
5. Igen olcsó takarmányt juttat a melasz révén.
6. Cukorrépa után a következő évben biztos a jó termésed.
7. Nemcsak magadon segítsz, hanem az országon is, mert minden termény közül a cukorrépa adja holdanként a legtöbb kalóriát.
8. A cukorrépa-termelőkről gondoskodik először az állam, ipari vonalon.
9. Nem jelent gondot a vetőmag, a műtrágya beszerzése, a termés értékesítése és átadása.
10. Mindenben védelmez és segít – ingyen – a COSZ felügyelője.

Még a múlt év december 18-án tartott szakemberek értekezletén terjesztettem be a következő határozati javaslatot, amelyet az értekezlet egyhangúan elfogadott:

„A mezőgazdasági termelés folytatásához elengedhetetlenül szükséges ipari termékek rendelkezésre bocsátása, a mezőgazdaság és az ipar közötti egyenlő elbánás elvének helyreállítása és a városi ellátatlanok élelmezésének biztosítása érdekében: kötelezze a kormány az iparvállalatokat arra, hogy az általuk előállított termékek egy részét a közellátási hatóságok útján a mezőgazdasági lakosság rendelkezésére bocsássák".

Ezzel kapcsolatban örömmel lehetett megállapítani, hogy a közélelmezési miniszter részben a fenti elvek figyelembevételével szervezte át a közellátást. Ennek következtében a gazdatársadalom, ha csekély mértékben is, de mégis ipari cikkekhez jut, ugyanakkor ellátják az ipari munkásságot és a szellemi dolgozókat is a legszükségesebb élelmiszerekkel. Reméljük – teszi hozzá a szerkesztőség – hogy a jövő évi beszolgáltatási kötelezettséget is a fenti elvek és tapasztalatok figyelembevételével rendezik majd.

Ugyancsak a februári szám közli, hogy a COSZ vezetősége minden Mezőgazdasági Kamara területére egy-egy főfelügyelői és a szükséghez képest több felügyelői állást rendszeresített.

A főfelügyelői kar feladatai:

1. A községi és járási megbízottak ellenőrzése;
2. a termelőkkel való közvetlen érintkezés létesítése;
3. a termelőknek tanáccsal és közbenjárással történő megsegítése;
4. a Szövetség vezetőségének állandó informálása.

Az eddigi kinevezett főfelügyelők, ill. körzeti felügyelők a következők:

Miskolci Kamara: Bán József főfelügyelő (1. Esztergom); beosztva: *Frank Imre* felügyelő, (1. Miskolc).
Komáromi Kamara: Kovács Géza főfelügyelő (1. Dunaalmás), beosztva: *Péchy Rezső* kamarai titkár (1. Győr) és *Lalák Gyula* okl. gazda (1. Komárom), mint felügyelők.
Szombathelyi Kamara: Gaál László főfelügyelő (1. Devecser).
Kapuvári Kamara: Varasdy Albert főfelügyelő (1. Somogyaszaló).
Debreceni Kamara: Faluhelyi György, beosztva: *Szentannay Dénes*, felügyelő (1. Karcag)
Kecskeméti Kamara: Vidra József főfelügyelő (1. Budapest).

Szövetségünk elsőnek az érdekképviseletek közt rendez a f. évben *répatermesztési versenyt*, amelynek nyertesei termelési eszközöket kapnak jutalmul.

A lap e számában beszámol még a *Mórott* február 10-én tartott termelői gyűlésről, amelyen részt vett *Szemző* igazgató és *Bezerics* járási gazd. felügyelő. A beszámolót élénk vita követte, és a kérdésekre kapott felvilágosítások után a nagyszámban megjelent termelők a beszámolót egyhangúlag tudomásul vették.

A Cukorrépatermelő márciusi száma közli az új cukorrépa-termelési szerződést, amelyet a következőkben szószerint közölünk. Ez az érdekképviseleti megállapodás, amely az 1946. évi termésű cukorrépára vonatkozik, azért fontos, mert a következő évi szerződések az áron kívül csak kis eltérést mutatnak ettől, és így azokat nem kell megismételnem.

„Érdekképviseleti megállapodás, az 1946. évi termésű cukorrépára

Hazai cukorrépa-termesztésünknek a közellátás szükségletei szerinti megfelelő mértékben való kiterjesztését célozta a 10.060/1945. M. E. sz. kormányrendelet. Nyilvánvaló azonban, hogy az elérni kívánt célt nem annyira ez a kormányrendelet, mint inkább az biztosíthatja, ha a répatermesztők tudatában vannak annak, hogy az általuk nagy fáradsággal és gonddal termesztett cukorrépáért azt az ellenértéket kapják, amelyet fáradozásukkal méltán megérdemelnek. Ez a megállapítás sarkalta kötelességszerűen Szövetségünket abban a törekvésünkben, hogy a cukorrépa-termesztők jogos érdekének érvényt szerezve a leszállított cukorrépáért oly ellenérték állapíttassék meg, amely a mai viszonyok mellett – az ésszerűség és a tényeket figyelembe vevő szakszerűség határain belül – a termesztőket jogosan megilleti.

Szövetségünk ezen törekvését a Magyar Cukorgyárosok Országos Egyesületével lefolytatott számos tárgyalás alatt iparkodott Szemző Béla *Szövetségünk miniszteri biztosa és igazgatója, érvényesíteni, amely munkásságában mind az illetékes miniszterek, mind a gazdatársadalom és annak nemzetgyűlési képviseletének egységes kiállása támogatták. Ennek a szívós és kitartó munkának volt ered-*

ménye, hogy az 1946. évi cukorrépa-termesztésre vonatkozó „Érdekképviseleti Megállapodás" a Magyar Cukorgyárosok Országos Egyesülete és a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége közt létrejött. A megállapodást répatermesztőinkkel az alábbiakban ismertetjük:

Répaszerződtetés

Az 1946. répatermelési évre a cukorgyárak mindazon termelőkkel kötelesek szerződést kötni, akiket cukorrépa-termesztésre a 10.060/1945. M. E. sz. rendelet kötelez, valamint mindazokkal, akik 1946. évben cukorrépa-termesztésre vállalkoznak, miután a cél az, hogy az 1946. évre cukorgyártás céljára mennél nagyobb mennyiségű répa biztosíttassék. A cukorgyáraknak és a répatermesztőknek a cukorrépatermesztéssel kapcsolatos jogviszonyait az „Érdekképviseleti Megállapodás" és annak A) alatti melléklete, valamint a cukorgyár és a termelő közt kötött répatermelési szerződés szabályozzák.

Vetőmag

A cukorgyár kat. holdanként 12 kg vetőmagot köteles a termesztőnek 1946. március 31-ig csomagolatlanul kiszolgáltatni. Ahol a cukorgyár vetőgépet bocsát a termelő rendelkezésére, joga van a vetést ellenőrizni és annyi magot kiadni, amennyi tényleg el lesz vetve. Az elszámolás alapjául ez esetben is kat. holdanként 12 kg mag szolgál. Ha a termesztő zsákban veszi át a magot, köteles a zsákot legkésőbb 1946. május 31-ig visszaadni, különben minden vissza nem adott zsákért a gyár 1 kg cukrot vonhat le a répa ellenértékét képező cukormennyiségből. A gyár a magot hitelezi és az az elvetésig a gyár tulajdona, ennek folytán a magot sem elidegeníteni, sem más célra, mint a lekötött terület bevetésére felhasználni nem szabad és a fel nem használt mag a vetés befejezése után a gyárnak visszaadandó. Minden átadott 100 q fizetendő súlyú cukorrépa után a termesztőnek 10 kg mag ingyen jár, az ezen felül igénybe vett minden kg fejében a cukorgyár jogosult 24 kg répát a fizetendő súlyú répamennyiségből levonni. A múltban a gazdák az egész répamag árát megfizették, így a 10 kg ingyen répamag esetén a cukorgyár nem köteles több magot ingyen szolgáltatni, mint a leszerződött területre kat. holdanként 4 kg-ot, míg az ezenfelül esetleg kiszolgáltatott mag minden kg-ja után 24 kg-ot jogosult a gyár a répa fizetendő súlyából levonni. Azon nem várt esetben, ha elegendő mag nem állna rendelkezésre, a gyár nem köteles a másodvetéshez magot szolgáltatni.

Répaár

Minden 100 kg fizetendő súlyú átadott cukorrépáért ab gyári raktár 3 kg csomagolatlan fogyasztási kristálycukor szolgáltatandó ki, amellyel a termesztő szabadon rendelkezik. A Pénzügyminiszter fenntartotta magának, hogy az 1946/47. évi cukorgyártási idény befejeztével az érdekképviseletek bevonásával, a termesztési és gyártási költségek figyelembe vételével, a földművelésügyi és közellátásügyi Miniszter Urakkal egyetértésben, a répaár utólagos felemelését elrendelhesse. A most megállapított 3 kg cukor répaellenértékkel szemben a múltban csupán 2 kg volt megállapítva, viszont a mostani 3 kg cukorrépaár esetleges megjavítása is lehetséges lesz, amennyiben azt az utólagos vizsgálat indokolja.

Répaszelet

Minden 100 kg fizetendő súlyú cukorrépa után igénye van a termesztőnek saját választása szerint vagy 60 kg egyszer préselt friss, vagy ha a gyár előállít, 3 kg szárazszeletre, ab gyár vagonba vagy szekérre rakva. A szelet mennyiségi és minőségi átvétele a gyárban történik. Az a gyár, amely kétszer préselt friss szeletet is előállít, egyszer préselt friss szelet helyet kétszer préseltet is szállíthat, a kétszer préselt friss szelet szárazanyag tartalmának arányosan megfelelő kisebb mennyiségben. Aki szárazszeletre tart igényt, köteles ezt a gyárnak írásban 1946. augusztus 31-ig bejelenteni. Aki bejelentést nem tesz, csak friss szeletre tarthat igényt. A szelet fuvarja a termelőt terheli, köteles

azonban a gyár, a végelszámolás megejtéséig szállított szeletet a termelő állomására bérmentve feladni, viszont a bérmentesítés összegét az elszámoláskor tartozik a termesztő készpénzben kiegyenlíteni. Az elszámolás megejtése után joga van a gyárnak a szeletet bérmentesítés nélkül feladni. A szárított szelet elszállításához, szükség esetén, a termesztő zsákot tartozik rendelkezésre bocsátani. A termesztő tartozik a friss szeletet a répafeldolgozási üzem alatt, a szárított szeletet pedig legkésőbb 1947. május 31-ig átvenni.

A gyár köteles a friss szeletet a termesztőkhöz legközelebb eső gyárból szállítani. Az a termelő, aki járandóságán felül vételszeletre tart igényt, tartozik azt 1946. augusztus 31-ig a gyárnak írásban bejelenteni. A szelet minőségét Szövetségünk megbízottjai útján ellenőriztetheti, és azon esetben, ha a szelet a szokásos minőségnek nem felel meg, a répatermesztőnek természetben vagy készpénzben kárpótlásra van igénye. Az a törekvés, hogy a termesztők általi természetben igénybe nem vett szeletjárandóság elsősorban a répatermesztőknek jusson, és ezért az így visszamaradt mennyiség az arra legjobban rászoruló répatermesztők között Szövetségünk közbenjöttével fog felosztatni. A megállapodásban sikerült a répaszelet tekintetében is vívmányokat elérni, így a múltban 2,4 kg-os ingyen répaszeletet most 3 kg-ra emeltük fel, ezen felül pedig az át nem vett szeletjárandóságot teljes egészében a répatermesztők összessége részére biztosítottuk.

Melasz

A termesztőnek minden 100 kg fizetendő súlyú répa után 1/2 kg melasz jár ingyen ab gyár a termesztő edényeibe töltve. A termesztő tartozik a melaszt legkésőbb 1947. augusztus 31-ig átvenni. Aki járandóságán felüli vételmelaszra tart igényt, tartozik azt 1946. augusztus 31-ig a gyárnak írásban bejelenteni. A melasznál ugyanaz a törekvés áll fenn, mint a szeletnél, vagyis hogy az egyes termelők által természetben igénybe nem vett melasz elsősorban a répatermesztőknek jusson. Ezen melasz elosztása az arra legjobban rászoruló termelők között ugyancsak Szövetségünk közbenjöttével fog megtörténni. A melasznál is sikerült a múltban volt 1/4 kg-nyi melaszmennyiséget 1/2 kg-ra felemelni és a járandóságból visszamaradt melaszt teljes egészében a cukorrépa-termesztők összességének biztosítani.

Mészizap

A cukorgyár, amely a gyártás folyamán mészizapot előállít, azt a termesztőnek a gyári tárolóhelyen ingyen bocsátja rendelkezésre. A termesztő köteles ebbeli igényét 1946. augusztus 31-ig a cukorgyárnak és Szövetségünknek bejelenteni és a kiutalt mészizapot 1947. május 31-ig a gyárból elszállítani. Ha a bejelentett igények meghaladják a gyár által előállított mészizap mennyiségét, a felosztást az igénylők között a cukorgyár Szövetségünkkel egyetértően eszközli.

Előleg

A cukorrépa-művelési előleg tekintetében Szövetségünk és a Magyar Cukorgyárosok Országos Egyesülete között 1946. március 31-ig létesítendő megállapodás lesz irányadó.

Szövetségi tagdíj

Az átvételi árként kiszolgáltatott cukor után 1/2% a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségének beszolgáltatandó.

Tulajdonjog

A cukorrépatermés az elvetés pillanatától kezdve a szerződéses cukorgyár kizárólagos tulajdona, és a termesztő a cukorgyár részére lekötött területről származó egész cukorrépatermését kizárólagosan a cukorgyárnak köteles leszállítani és ebből sem magának megtartani, sem másnak juttatni nem jogosult.

Jogviszony

Szóbeli megállapodások érvénytelenek, és azokra hivatkozni nem lehet. A termesztő és a gyár között fennálló jogviszonyt kizárólag a répatermesztési szerződés, az azzal összefüggésben létesített esetleges külön írásbeli megállapodások, valamint a Szövetségünk és a Magyar Cukorgyárosok Országos Egyesülete közt létesült „Érdekképviseleti Megállapodás" és annak melléklete szabályozzák.

Elszámolás és fizetés

A cukorgyár és a termesztők közötti végső elszámolásnak az illető gyár gyártási idényének befejezésétől számított 30 nap alatt kell megtörténnie, de a termelő nem igényelheti az elszámolást a saját répaszállításának befejeztétől számított 15 nap alatt. Ha a termesztő által leszállított répa ellenértéke a gyárnak az elszámolás szerint vele szemben fennálló összes követeléseit nem fedezné és a felek között más megállapodás létre nem jön, úgy tartozik a termesztő a gyár követelésének nem fedezett részét a gyár pénztáránál 21 nap alatt a fizetés napján érvényes gyári cukorár alapulvételével készpénzben megfizetni. Jogosítva van a gyár ez esetben a birtokában lévő és a termesztőt megillető összes ingókra, különösen természetbeni járandóságaira is a kereskedelmi törvény 309. §-a értelmében megtartási jogot gyakorolni. A cukorgyár jogosult a termesztő váltóelfogadványát a vele szemben mindenkor fennálló összes követeléseinek erejéig azonnal érvényesíteni, ha a termesztő a gyárral szemben fennálló bármely fizetési kötelezettségének a lejáratkor eleget nem tenne, ha a cukorrépamagot el nem vetné, ha a répát meg nem művelné, ha a szállítható répatermése előreláthatólag nem lesz meg, ha a termesztő ellen biztosítási vagy kielégítési végrehajtás rendeltetnék el, ha a termesztő kényszeregyességi eljárás alá kerülne, ha ellene zárlati kezelés rendeltetnék el, ha ellene csődnyitás kéretnék vagy csődön kívüli kényszeregyességi eljárás indíttatnék, végül ha a termesztő a szerződést és annak kiegészítő részét képező és az Érdekképviseleti Megállapodás mellékleteként szereplő bármely határozmányt megsértené.

Szerződésszegés

Ha a termesztő a cukorgyárral szembeni kötelezettségeinek eleget nem tenne, a cukorgyárnak biztosított területet répával be nem vetné, ha nem a gyár által szállított répamagot vetné el, vagy a gyár részére lekötött területen termelt répát teljes egészében a gyárnak le nem szállítaná, úgy tartozik minden a cukorgyárnak lekötött kat. hold répaterület termése után kat. holdanként 200 kg csomagolatlan fogyasztási kristálycukor 1946. november 1-i gyári árának megfelelő, bíróilag sem mérsékelhető kötbért megfizetni. Nem tartozik azonban a termesztő sem kötbérrel, sem kártérítési kötelezettséggel, ha répatermése kedvezőtlen időjárás, elemi csapás, rovarkár, répabetegség folytán nem lenne, vagy vis major folytán nem tudná a répát elvetni vagy elszállítani.

Részletes termesztési és átadási határozmányok:

1. Termesztés és annak ellenőrzése. *A cukorrépa részére jó erőben lévő, lehetőleg összes előkészített talajon végzendő. A kikelt répát mihelyt a sorok láthatóak, meg kell sarabolni. Amint a répának négy levele van, azt azonnal egyelni kell. Az egyelt répát pedig annyiszor kell megkapálni, ahányszor azt a talaj és időjárás megkívánja, úgyhogy a talaj mindig nyitott és gazmentes legyen. Kártevők ellen a termesztő köteles a jó gazda gondosságával védekezni. A kártevők elleni védekezőszerekről és azok biztosításáról a lehetőségekhez képest a cukorgyár a termesztő költségére gondoskodik, de a termesztő kötelessége a kártevők szedése és irtása. A gyárnak joga van a termesztést annak minden szakában ellenőrizni. A vetés kiszántása csak a gyár hozzájárulásával történhetik. Vitás esetekben a cukorgyár Szövetségünkkel egyetértően dönt. 1946. május 31-e után a termesztő új vetésre nem kötelezhető.*

2. Kiszedés. *A kiszedésnek úgy kell történnie, hogy a répa meg ne sértessék és hogy lehetőleg érett répa kerüljön kiszedésre. A répa gaztól mentesen kezelendő és azt az esetleges gaztól átadás előtt*

meg kell tisztítani. Beteg, rothadt, fagyott, nem fejelt répákat átadás előtt a répából el kell távolítani. A kiszedett és átadandó répát megfelelő takarással fonnyadás és fagyás ellen tartozik a termesztő megvédeni és ha a répa 36 órán belül elszállításra nem kerülne, levéllel, fagyveszély esetén pedig földdel kell betakarni.

3. Répaszállítás. *A répa átvétele megkezdésének időpontját az egyes cukorgyárak megbízottaik útján közölni fogják a termelőkkel és tájékoztatják őket a répafeldolgozási üzem valószínű tartamáról.*

A répaátvétel befejezésének időpontját a cukorgyárak a termesztőkkel legalább 8 nappal előbb ugyancsak közölni tartoznak. Ugyanakkor a cukorgyárak a répaátvétel befejezésének időpontját tartoznak bejelenteni a Magyar Cukorgyárosok Egyesületének, amely haladéktalanul közli a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségével, hogy melyik cukorgyár mikor fejezi be a cukorrépa átvételét. Amennyiben valamely cukorgyár répaátvételére nézve a megállapított végső határidő ellen a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége részéről kifogás emeltetnék, úgy a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége és a Magyar Cukorgyárosok Országos Egyesülete által kiküldött 2–2 szakértő meghallgatása után a pénzügyminiszter és földművelésügyi miniszter megbízottai egyetértően döntenek. Az ezek szerint megállapítandó időponton túl a termelők a cukorgyáraktól sem a répa átvételét nem követelhetik, sem az átvétel elmaradása folytán kártérítésre igényt nem tarthatnak.

Kölcsönös egyetértés áll fenn a két érdekképviselet között a tekintetben, hogy a gyárak répafeldolgozási üzemei alatt minden cukorgyári termelő répája az adott lehetőségek között árvételre és feldolgozásra kerüljön. Az átadásnál a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége helyi megbízottai és igazolvánnyal ellátott felügyelő közegei ugyanazon jogokat élvezik az összes termesztők tekintetében, mint amilyenek az egyes termelőket mint szerződő feleket megilletik. Joguk van nevezetesen a mérlegelést ellenőrizni, úgy a kitárázás, mint a megállapított súly tekintetében. Továbbá ellenőrizhetik az esetben, ha a levonás tekintetében a felek között megegyezés nem jön létre, a próbavétel és próbatisztítás, illetően fejelés lefolyását. Ugyanezen jogok illetik meg a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetségének az egyes gyárakba küldött megbízottait a gyárakba tengelyen beérkező, valamint vagonba közvetlenül rakott répa tekintetében is.

4. Átadás, átvétel. *Az átadás a termesztés helyéhez legközelebb fekvő átadási helyen történik rendszerint. Az átadás kezdetének időpontját és ütemét a gyár Szövetségünkkel egyetértőleg határozza meg. 1946. szeptember 15-e előtt a cukorgyár nem igényelheti a szállítás megkezdését, viszont a termesztő legkésőbb október 15-ig tartozik a szállítást megkezdeni. Ha a termesztő az alatt az idő alatt, amíg a ránézve illetékes átvételi helyen az átvételt tart, répáját nem szállítja le, úgy a visszamaradt répa átvételét a gyár jogosult megtagadni, viszont a répatermelő a répa átvételének elmaradása miatt kártérítési igényt a gyárral szemben nem tarthat.*

A répatermesztő akár közvetlenül, akár Szövetségünk helyi megbízottjai útján legalább 24 órával előbb tartozik a répaátvevőnek bejelenteni, hogy másnap mennyi répát szállít.

A cukorgyár lehetőleg mindenütt, ahol legalább 30 vagon répa előreláthatólag átadásra kerül, átvevő állomásról gondoskodik. Az átvétel napkeltétől napnyugtáig történik. A termesztő köteles a répát a gyár választása szerint vagonba, vagonettbe, teherautóra, hajóra vagy prizmába rakni. A járművek mikénti megrakása, az azok körüli rend fenntartása és a prizmák rendbentartása a gyár feladata. Az átadás, illetve átvétel lehetőleg úgy rendezendő, hogy a termesztő munkájában ne legyen akadályozva, tehát szállítóeszköz vagy prizmahely álljon rendelkezésre és hogy a prizmálás október 31-e előtt kikerülhető legyen. Oly állomásokon, amelyeken kevés répa kerül átadásra, a gyár Szövetségünk helyi megbízottjával egyetértőleg jelöli ki az átvételi napokat. Ahol átvevő állomás van, az esetleg fizetendő kocsiálláspénz vagy holtfuvar a gyárat terheli.

Oly állomásokon rakott répa, amelyeken szekér, illetve Vagonett-mérleg vagy vasúti hivatalos mérleg nincs, közvetlenül rakott répának minősül és az ilyen répának mennyiségi és minőségi átvétele a cukorgyárban történik. A gyárban megállapított fizetendő súly után a gyár választása szerint vagy 2% répa vagy 1% szárított szeletrépa térítés illeti meg a termelőt a közvetlen rakodásért. Ha egy vagonban több termelő szállít, úgy Szövetségünk helyi megbízottja köteles a gyárral közölni, hogy a vagonban lévő répamennyiség az egyes termelők között hogyan oszlik meg.

A közvetlenül rakott vagonok megrakásánál felmerülő kocsi álláspénz és holtfuvar a termesztőt terheli, de az esetben, ha a termesztő a holtfuvaros vagonban egész répatermését beszállította, a felmerülő holtfuvart a cukorgyár viseli. A termesztő által a gyárba fuvarozott répa után a gyár választásában 2% répa vagy 1% szárazszelet térítést ad.

5. Minőségi átvétel. *A termesztő köteles egészséges, jól tisztított és közvetlenül a levélrügyek alatt egyenes vágással fejelt répát átadni. A szekérben lévő lazaföld, a répán maradt tapadóföld és a rosszul fejelt répán maradt fejrész az átvételnél levonásba kerül. Mindezek összessége adja a levonandó súlyt, amely közös megegyezéssel vagy próba útján állapítandó meg. A levonandó súly azonnal az átvételi könyvbe írandó, és a levonás után megmaradó nettó répamennyiség képezi az elszámolás alapját, tehát az így megállapított nettosúly azonos a fizetendő súllyal.*

Ha a felek a levonásban megállapodni nem tudnak, a levonási százalék megállapítása próbatisztítás, illetve próbafejelés útján történik. A próba költségeit a vesztes fél viseli.

A próba a következő módon történik:

a) *A répával megrakott szekér súlyának pontos megállapítása után a szekeret feldöntik és az üres szekér súlyát megállapítják. Az így megállapított súlykülönbség adja meg a répa bruttó súlyát, amely a levonás alapja.*

b) *A kidöntött répát ezután szekérre dobják, azt ismét lemázsálják és az így megállapított súlyból az üres szekér súlyát levonják. A bruttó répasúly és a most megállapított súly közti különbség adja a lazaföld súlyát. A lazaföld %-nak megállapítási módját a következő példa mutatja:*

A próba részére kiválasztott répával megrakott szekér súlya	*1500 kg*
az üres szekér súlya	*–500 kg*
a bruttó répa súlya	*1000 kg*
Az újból felrakott répával teli szekér súlya	*1450 kg*
az üres szekér súlya	*–500 kg*
A lazaföld nélküli répa súlya	*950 kg*
A bruttó répasúlyból, amely	*1000 kg volt*
levonva a lazaföld nélküli	*950 kg-ot*
a különbség	*50 kg,*
ez a lazaföld súlya.	

Ezt 100-zal megszorozzuk, lesz 5000, amelyet 1000-rel, a bruttórépa súlyával elosztunk és az így adódó 5 a lazaföld %-a.

c) *A felrakott répából úgy az átvevő, mint az átadó villával kb. egyenlő mennyiséget (mintegy 15–15 kg-t) tesz egy kosárba, ezen mintegy 30 kg répát kosárral együtt tizedesmérlegen lemérik és az így kapott súlyból az üres kosár súlyát levonják. Ezután késsel vagy mosás útján a kosárban lévő répát minden földtől megtisztítják és kosárral együtt ismét lemérik. Az így megállapított tiszta súlyból mosópróba esetén a felszívódott vízre 1%-ot levonnak. A mosatlan, illetve tisztítatlan és a mosott, illetve tisztított répa súlyának különbsége adja a tapadó jöld súlyát. A tapadóföld %-nak kiszámítása a lazaföldéhez hasonlóan történik.*

d) *A mosott, illetve tisztított répával telt kosarat ismét lemérik és kiöntik. A kiöntött répát megvizsgálják és az esetleg rossz fejelésből visszamaradt levélcsíra részeket levágják, az így kezelt répát pedig a kosárral együtt ismét lemérik. A két súly közötti különbség adja a rossz fejelésből származó levonási %-ot.*

A b), c), d) *alatt megállapított %-ok összege adja a végleges és az átvételi könybe írandó levonási %-ot.*

6. Döntőbizottság. *Minden vitás kérdésben, amely a répa átadása és átvétele folyamán felmerül, a gyárat és a termesztőt egyaránt kötelező módon döntőbizottság dönt végérvényesen, amely döntőbizottságba a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége és a Magyar Cukorgyárosok Országos Egyesülete egy-egy megbízottat nevez meg, és amennyiben a két megbízott egyetértő megálla-*

podásra jutni nem tud, közös megállapodással elnököt választanak és az így kiegészített 3 tagú döntőbizottság szavazattöbbséggel dönt. Ha a 2 megbízott az elnök személyében megállapodni nem tud, az elnök kinevezésére a Budapesti Ítélőtábla Elnöke kérendő fel. A répa átadása körül felmerült vita nem jogosítja fel sem a termesztőt a további átadásnak, sem a gyárat a további átvételnek a beszüntetésére.

7. Mellékköltségek. *A kövezetvám, illetve az azt helyettesítő vidéki külön díj a termelőt terheli. Az átvételnél megállapított föld- és sármennyiségre eső fuvardíjból legfeljebb a fizetendő súly 5%-át meghaladó mennyiségű föld- és sármennyiség fuvardíját a termelő viseli. A lazaföld a fenti 5%-ba természetszerűleg nem számítható be.*

A Szövetségi Hírek rovatában közöltük a *községi és járási megbízottak* megválasztásának módját. A járási megbízottak lesznek egyelőre a közgyűlések tagjai.

Az első rendkívüli közgyűlés összehívását nyárra terveztem, feltételezve, hogy addig az új *Alapszabály* tervezetét a földm. miniszter jóváhagyja.

A cukorrépával bevetett terület örvendetes, a békemértéken felüli kiterjedése (mint azt az eddigi szerződéskötések alapján állapította meg a COSZ) mutatja, hogy a gazdatársadalom megértette az idők szavát és tudja, hogy jövő boldogulásunk kizárólag a belterjes gazdálkodás bevezetésétől és a mezőgazdasági termékek hazai feldolgozásától függ. A cukorrépával bevetett terület nagysága elsősorban attól függ, vajon képes-e a Szövetség és a cukoripar annyi magot szerezni, amellyel a bővülő területet be lehessen vetni. Ezért a COSZ felhívja a nagyobb gazdákat, az állami birtokokat és az esetleg szövetkezetekbe tömörült kisebb gazdákat, hogy mielőbb jelentkezzenek magtermesztésre és jelentsék be a magvetésre szánt terület nagyságát. A termelői kedv felkeltése érdekében a földm. miniszter megbízta a COSZ-t a cukorrépamag árának és termesztésének szabályozásával és megszervezésével. Ezzel a kérdéssel foglalkozva a szövetség elérte, hogy a közélelmezési miniszter szabaddá tette azt a cukormennyiséget, amelyet a magtermelő kapna – az átlagtermés alapján – az általa bevetett területnek cukorrépával történő hasznosítása esetén. Ezen felül az ipari növények kötelező termesztéséről szóló ME-rendelet végrehajtási utasítása a cukorrépa-anyamaggal és a dugvánnyal bevetett területet a kötelező termesztés keretébe besorozandónak rendelte el. Annak érdekében, hogy az érdeklődő gazdák maguk is hozzászólhassanak a szerződéshez, a Szövetség felhívja az érdeklődőket, hogy vegyenek részt a Cukorrépatermelők Országos Szövetkezetének március 19-én de. 9 órakor a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara nagytermében megtartandó alakuló közgyűlése, amely után megalakítjuk a Cukorrépanemesítők és a magszaporítók szakosztályát és részletesen megbeszéljük a szerződést.

A márciusban összetorlódott sok esemény és az Érdekképviseleti Megállapodás közlése arra kényszerítette a Cukorrépatermelő szerkesztőséget, hogy kivételesen ebben a hónapban még egy számot adjon ki. Ez a márciusi (II.) szám tartalmazza a Szövetkezet fent említett alakuló közgyűlésének lefolyásáról szóló beszámolót is:

„A megnyitó beszédet, a COSZ min. biztos-igazgatója tartotta. A beszéd két részre oszlott. Az első részben a Szövetkezet céljaival és fontosságával foglalkozott – kiemelve a cukorrépa-termesztők jelenlegi helyzetében a közösen nagyban vásárolt termelési eszközök olcsóbb voltát, a keretében helyileg alakítható kisebb egyesülések lehetőségét, amelyek közös erővel munkálhatják meg répaföldjeiket. Másik előnye, sőt nélkülözhetetlensége majd ősszel az egyszerre a termelők kezébe jutott cukorfeleslegeknek eladásánál vagy esetleg időleges raktározásánál fog jelentkezni, mert különben az egyszerre piacra kerülő cukormennyiség a cukor árát még a hivatalos jegycukor áránál is alacsonyabbra fogja nyomni, ami által a termelő keserves munkájának gyümölcse a termelők kárára olcsón jutna a kufárok kezébe.

A beszéd második része a jelenlegi helyzettel foglalkozik, és azzal a sok levéllel és küldöttséggel, akik a nagy nehezen kiharcolt 3 kg-os cukros répaárat keveslik. Eltekintve attól, hogy az árat a kormány nyomása és közbenjárása tette csak lehetővé, és ez rendeletileg fog megjelenni, az ár olyan magas, hogy egész Európában nem találunk még egy országot, ahol a termelők ilyen árat kapnának. Ne

felejtsük el, hogy búzára számolva át egy q répa ára 60 kg búza árának felel meg, holott a felszabadulás előtt az arány egy mázsa répa = 10 kg búza volt!

A megnyitó beszéd ezután felvázolta a cukorrépa-termelés nagy perspektíváját és a végső célnak 300 000 kat. hold vetésterületet jelölt meg. Ennek eléréséhez azonban még sok mindent kell elvégezni. Mindenekelőtt ki kell alakítani az érdekképviselet tagjaiban a közösségi szellemet *és meg kell cáfolni azokat, akik a parasztságot – mint a múltban – ma is azzal vádolják, hogy – nem törődve a köz érdekeivel – csak saját hasznát tartja szem előtt. Lehetővé kell tenni olyan cukorár kialakulását, amely minél szélesebb körben népszerűsíthesse a cukor fogyasztását, amelyre az emberi szervezetnek ahhoz, hogy harmonikusan fejlődjék, okvetlenül szüksége van. Különösen áll ez a gyerekekre és az öregekre, az előbbieknél a harmonikus fejlődést, az utóbbiaknál pedig azt teszi lehetővé, hogy – mivel a gyomor már csak kisebb mennyiségeket képes feldolgozni – ez a 99%-ra könnyen emészthető, sok kalóriát tartalmazó élelmiszer, amely az elmeszesedést elősegítő zsírok egy részét is feleslegessé teszi, megkönnyítse életfenntartásukat. Aki akár a háborúból, akár a békéből ismeri a nagy utakra készülő repülők, hegymászók, sielők úti proviantját, tudhatja, hogy abban mily nagy szerepe van a csokoládénak és egyéb cukorral készített élelmiszernek, amelyek kis helyen sok kalóriát tartalmaznak. (A beszéd és az erre vonatkozó vezércikk szövegét megtaláljuk a Cukorrépa-termelő 1946. II. márciusi számában az 1., ill. 4. és 5. oldalakon.)*

A megnyitó beszéd után a hozzászólások következtek. Elsőnek Szanyi József *a nagybajomi termesztők képviseletében előterjesztette azok kívánságát, amelyek erősen meghaladták a már szerződésben rögzített, és mint M. E. rendelet kiadott szerződésben foglaltakat. Az elnöklő* Szemlő Béla *a további hasonló felszólalások megelőzésére Szanyinak azonnal válaszolt. Válaszában elutasította azt az elképzelést, hogy egyes szélsőséges követeléseket egyáltalán felhozzanak, mivel az árat egyrészt már országos és helyi gyűléseken a termelők jóváhagytak, másrészt minden tagnak, még azoknak is, akik nincsenek az árral megelégedve, meg kell hajolniok a többség határozata és a köz érdeke előtt, ezért a nagybajomi követeléseket kénytelen elutasítani.*

Felszólaltak még Kaszap Lajos *(Ercsi),* Mercz Zsigmond *(Abaújszántó),* Őré Lajos *(Sarkad),* Verebi Lajos *(Sarkad),* Szombati István *(Kunszentmiklós) és végül* Várócza Lajos *(Kápolnásnyék). Ez utóbbi mint tapasztalt és tanult gazda, aki már a Horthy-korszakban is termesztett répát, rámutatott az ár és különösen a mellékfeltételek előnyös voltára, amelyek a múlttól eltérőleg a termelőt egy rangra emelik a cukoriparral, és messzemenően kielégítik a termelők kívánságait.*

Miután az elnök minden felszólalónak válaszolt, felolvasták a létesítendő Szövetkezet Alapszabályait, amelyeket a jelenlévők egyhangúlag elfogadtak. Eszerint egy üzletrész ára 1 kg természetben beszolgáltatott cukor, és a közgyűlésen minden tagnak – részjegyei számától függetlenül – egyenlő szavazati joga van. Ezután összeállították a jelölő bizottságot, amely minden kamara területe számára 1–1 igazgatósági ill. felügyelői bizottsági tagot van hivatva jelölni. A jelölés megejtése céljából az elnök a délelőtti ülést bezárta és az ülés folytatását 3 órára halasztotta.

A délutáni ülésen a jelölő bizottság javaslata alapján megválasztották igazgatósági, ill. felügyelőbizottsági tagnak a Debreceni Kamara területére Szanyi Józsefet, *illetve* Leszenyicki Jánost; *a Miskolci Kamara területére* Földes Józsefet, *illetve* Mezei Józsefet; *a Szombathelyi Kamara területére* Sarlai Lászlót, *ill.* Ráth Endrét; *a Kaposvári Kamara területére* Bajcsy Edét, *ill.* Pető Józsefet; *a Kecskeméti Kamara területére* Zsoldos Károlyt, *ill.* P. Tóth Sándort; *a Komáromi Kamara területére* Péntek Lászlót, *ill.* Szatmári Józsefet.

Az elnökségre Szemző Bélát *kérték fel, aki ezt – ideiglenes jelleggel – elfogadta. Ezzel az ülés véget ért.*

Ezután megalakítottuk a Cukorrépamagszaporítók és a Cukorrépatermesztő Szakemberek alosztályait a COSZ keretén belül. Az előbbi alosztály nevében a COSZ felszólította a Termelő Szövetkezeteket, az 50 holdnál nagyobb területen gazdálkodókat, hogy azonnal jelentsék be azokat a területeket, amelyen répamag-szaporítást kívánnak végezni, hogy azoknak dugványtermesztés céljaira

azonnal szerződést és anyamagot lehessen küldeni. Ez az akció sürgős lebonyolítást kíván, és mivel a mag előállítása a jövő szempontjából létfontosságú, minél nagyobb számú jelentkezőket várunk, nehogy a Földm. Kormányzat kénytelen legyen a répamag kötelező termesztését elrendelni!

Március hónapban népes taggyűléseket tartottunk Székesfehérvárt, Bonyhádon, Pécsett, Békésben és Csanádban, amely két utóbbi gyűlésen március 25-én és 26-án az igazgató személyesen is megjelent – tekintettel arra, hogy ezek a megyék rendelkeznek a legjobb répatermelő földekkel. Ez utóbbi gyűlések – a Viharsarok hírének megfelelve – igen népesek és zajosak voltak. Azonban ezeken is a józan gazdák voltak többségben, és így végül egyhangú álláspont alakult ki, amely a COSZ vezetőségének működésével való megelégedést fejezte ki.

A „Cukorrépatermelő" ezen II. márciusi száma abból a szempontból is nevezetes, mivel ebben a számban kezdtem meg az azután minden számban megjelenő cikksorozatot, amely minden hónapban a cukorrépa-termesztés időszerű kérdéseivel foglalkozott. Ezeknek különösen azért volt nagy jelentőségük, mivel igen sok új kistermelő szerződött, akik addig még répát nem termesztettek! Ezen első cikk címe: *A cukorrépa-termesztés első tavaszi feladatai* volt (Cukorrépatermelő, ezentúl csak *C.* II. márc. száma 3. o.)

Ugyanebben a számban ír *Varady Albert,* COSZ főfelügyelő „A melasz" címen ennek a melléktermeknek nagy jelentőségéről a gazd. állatok takarmányozásában. Egyúttal javasolja, hogy azok a gazdák, akiknek nem jár egy hordónyi melasz, álljanak össze és közösen vegyék át ezt az értékes takarmányt, és a községi megbízott segítségével otthon osszák szét. Semmiesetre se elégedjenek meg a melaszjárandóság pénzbeni megtérítésével, amit a gyárak szívesebben vesznek: egyrészt a kicsiben való elosztás kényelmetlensége miatt, másrészt és *főleg,* amiatt, hogy azt a gyárak szeszégetés céljaira igen jó áron tudják értékesíteni, és így külön hasznot húznak a gazdák kényelemszeretetéből.

Erre az időre esik az a memorandum, amellyel a földm. miniszterhez fordultam, és amely szószerint a következőképpen hangzik:

„A statisztikai adatok tanúsága szerint Magyarország népességének több, mint a fele találja meg létalapját közvetlenül a mezőgazdasági termelésben. A gazdasági válság legsúlyosabb éveiben is a nyers mezőgazdasági termelésből származott a magyar nemzeti jövedelem 30–40%-a, vagyis a legnagyobb hányada. A külkereskedelmi forgalom összértékében pedig a mezőgazdaság és a mezőgazdasági ipar produktuma 70–80%-kal, tehát túlnyomó hányaddal szerepelt. Bár Magyarország agrárjellege már ezekből, a mezőgazdasági termelés közvetlen *jelentőségét szemléltető adatokból is nyilvánvaló, még inkább kidomborodik ez a jelleg a mezőgazdasági termelés* közvetett *jelentőségének számbavételéből. Az ipar nagy része a mezőgazdaság termelvényeit dolgozza fel, a legnagyobb, legbiztosabb fogyasztóját a mezőgazdaságban találja meg. A kereskedelem túlnyomó részben a mezőgazdaság termelvényeit forgalmazza és a mezőgazdaság részére szállít árut. De a gazdasági élet minden más ágazata is a legnagyobb termelő és fogyasztó rétegre, a mezőgazdaságra támaszkodik, s nem egy ízben bizonyosodott már, hogy Magyarországon minden termelési és foglalkozási ág, minden társadalmi osztály csak akkor találja meg a maga boldogulását, ha a mezőgazdasági termelés, a gazdálkodás eredményes.*

Nyilvánvaló, hogy Magyarország agrár jellege a háború által előidézett gazdasági átalakulás folytán sem csökkent. Nyilvánvaló, hogy ha az esztelen háború pusztításai által tönkretett mezőgazdaság pillanatnyilag nem is tudja termelését a régi színvonalig fejleszteni, gazdasági adottságai folytán az ország gazdasági élete a jövőben is elsősorban a föld termőerejének megfelelő kiaknázására és a mezőgazdasági termelők munkájának eredményességére lesz alapozva.

Ilyen körülmények között már a múltban is mindenki joggal feltételezhette volna, hogy az ország gazdasági életének irányításánál a mezőgazdasági termelés szempontjai megfelelő érdeklődésre és méltánylásra tarthattak számot. De különösen messzemenő, tettekben is megnyilvánuló megértést és rokonszenvet kellett feltételezni az agrárproblémákkal szemben a mai demokratikus államvezetésben, amikor a mezőgazdasági termelés nemcsak az ország legfontosabb közgazdasági ágát, hanem egyben a demokratikus átalakulás legfontosabb vívmányának, a földbirtokreformnak létjogosultságát is hivatott igazolni.

Ezzel szemben a mezőgazdasági érdekképviseletek megdöbbenve és komoly aggodalomtól eltelve kénytelenek tapasztalni, hogy az ország mai újjáépítésének és jövő boldogulásának hosszú időre szóló megalapozásánál igen kevés hajlandóság mutatkozik a mezőgazdaság érdekeinek figyelembevételére, sőt még csak ezeknek az érdekeknek mérlegelésére is. Bár a demokratikus államrendszer egyik alapvető feltétele, hogy az érdekeltek sorsuk intézésére, jövőjük kialakítására közvetlenül befolyást gyakorolhassanak, a legfontosabb termelési ág, a magyar mezőgazdaság nincs abban a helyzetben, hogy kívánságait előadhassa, véleményét elmondhassa és akaratát érvényesíthesse. Nagy fontosságú intézkedések, rendelkezések történnek, melyek előkészítésében a mezőgazdaság sem meglévő érdekképviseletei, sem más intézményi képviselet útján részt nem vett, s melyek megítélése szerint egyáltalában nem vagy nem kellő mértékben veszik figyelembe létérdekeit.

Ugyanakkor szerte az országban a városi lakosság részéről mind ellenszenvesebb hangulat kezd kialakulni azzal a mezőgazdasággal szemben, amely a legnehezebb, szinte a lehetetlenséggel határos körülményei között vívja verejtékes harcát a természet elemeivel és igyekszik az ország dolgozó népességének ellátását biztosítani.

A mezőgazdaság érdekképviseletei nem öncélúságból teszik szóvá a mezőgazdaság érdekeinek mellőzését. Nemcsak az tölti el aggodalommal az érdekképviseleteket, hogy nekik maguknak s általuk a mezőgazdasági népességnek nincs alkalma kívánságait, véleményét közvetlenül előadni, hanem még aggasztóbbaknak látják azt, hogy a mezőgazdasági termelés legfőbb irányítójának, a mezőgazdasági érdekek leghivatottabb őrének, a földmívelésügyi miniszternek sincs olyan befolyása a kormányzat gazdasági döntéseire, amilyen befolyást egy kifejezetten agrár jellegű országban a földmívelési tárca joggal követelhet a maga számára.

Elég arra rámutatnunk, hogy a Gazdasági Főtanácsban, amely ma gazdasági kérdésekben az ország életét irányítja, a földmívelésügyi tárca képviselve nincsen. Még ha a Tanács meg is hallgatja a földmívelésügyi minisztert egyes, a tárcát közvetlenül érintő kérdésekben, természetes, hogy a földmívelésügyi kormány nem érvényesítheti megfelelő mértékben befolyását, ha az összes tárgyalás alatt álló kérdésekről megfelelően és idejekorán tájékoztatva nincsen s csak egyes, az összefüggésekből kiragadott kérdésekben hallathatja – szakértőként – szavát.

Alig néhány nappal ezelőtt alakult meg az Országos Termelési Tanács az ország ipari termelésével összefüggő kérdések legfőbb irányító szerveként. Eltekintve attól, hogy a mezőgazdaság, mint az ipari termelés egyik legnagyobb fogyasztója, már e minőségénél fogva is helyet követel a maga számára egy ilyen fontos irányító szervben, a mezőgazdasági iparágak folytán a mezőgazdaság közvetlenül mint termelő is érdekelve van az Országos Termelési Tanács munkásságában. A földmívelésügyi tárcának vagy a megfelelő érdekképviseletnek bevonásáról még nem történt intézkedés. De folytathatnánk ezt a felsorolást s még számos olyan fontos döntés meghozatalára hivatott szervre mutathatnánk rá, amelyekben sem a földművelésügyi tárca, sem a mezőgazdasági érdekképviseletek bevonva nincsenek.

Igen messzire vezetne az is, ha az érdekképviseletek az előbbiekben tett megállapításaik igazolásaként rámutatnának mindazokra az intézkedésekre, amelyek a mezőgazdasági termelés szempontjából súlyos kifogás alá esnek. Éppen ezért ezúttal csupán arra az árpolitikára *mutatnak rá, amely a többi – magában véve bizonyára szintén fontos és jogos – érdek javára a mezőgazdaság érdekeit áldozta fel, A közellátás szempontjából nélkülözhetetlen, viszont a mezőgazdasági termelés szempontjából a tömegtermelés tárgyát képező, tehát szintén legfontosabb terményeknek árának alacsony színvonalon történt megállapítása és tartása az elmúlt évben teljesen megfosztotta a mezőgazdaságot annak lehetőségétől, hogy munkájának ellenértékéhez hozzájusson s a pusztítások helyreállítására beruházásokat, nagyobb javításokat végezhessen. Amennyiben ilyenre az adott szűk keretek között lehetősége nyílt, az ehhez szükséges költséget csak meglévő értékeinek feláldozásával teremthette elő.*

Más közszükségleti cikkek árszínvonalát is tartósan alacsony színvonalon tartotta a kormány. Azonban az ipari eredetű közszükségleti cikkek alacsony fogyasztói ára és előállítási költsége közötti különbséget a kormány fedezte, mert elképzelhetetlen volt – mint ahogy valóban elképzelhetetlen is – hogy egy termelési ág termelését tartósan ráfizetéssel folytathassa.

A mezőgazdaságban azonban nem ez volt elképzelhetetlen, s a kormány kiegyenlítést vélt látni abban, hogy a gazda szabad cikkeinek árában megtalálja számítását. Azonban ez a megítélés nem volt tekintettel arra, hogy egyfelől a tömegtermelés cikkeinél *elszenvedett veszteség a* kisebb termelési ágak *magasabb hasznával csak kis mértékben pótolható, de arra sem, hogy ez a lehetőség nem áll fenn azonos mértékben minden termelőnél, tehát már csak ez okból sem alkalmas a tömegtermelés cikkeinél rákényszerített veszteséges termelés ellensúlyozására. Hogy ezt példával is megvilágítsuk, a viszonylag kedvezőbb borárak csak a bortermelőkre nézve jelentenek esetleg hasznot, viszont a mezőgazdasági termelők túlnyomó többsége nem volt és nem is lehet bortermelő. De mindettől eltekintve ennek az árpolitikának a jövő szempontjából is súlyos veszélyei vannak. A közellátás szempontjából elsőrendű fontosságú cikkek termelése helyett ez az árpolitika azoknak a cikkeknek kedvez, amelyek nem lesznek képesek a közellátásban jelentkező hiányokat pótolni. Mert – hogy az előbbi példánál maradjunk – nem is volna kívánatos, hogy minden termelő szőlővel telepítse be szántóföldjeit, mint ahogy a közellátás szempontjából nélkülözhetetlen cukorrépa termelése is csak addig a mértékig kívánatos, amíg az ország szükséglete és az esetleges kiviteli lehetőség a termelést fel tudja venni. Viszont az e célra elvont terület termése a közellátást más területeken állítja komoly hiányok s így nehézségek elé.*

Nem ok nélkül ragadtuk ki a sérelmezett intézkedések hosszú sorából éppen az árszabályozás terén elszenvedett sérelmeket. A már lezáruló múlt termelési év szempontjából ugyan az elszenvedett sérelmeket helyrehozni már nem lehet, de a jövő szempontjából orvoslásuk elengedhetetlen. Ha most, amikor az értékálló pénz bevezetésének előkészítése és ezzel kapcsolatban az új árszínvonal kialakítása folyik, nem sikerül a földmívelésügyi kormányzatnak érvényesíteni azt a felfogást, sőt követelést, hogy minden más termelési ághoz hasonlóan a mezőgazdaság is csak akkor tudja termelését folytatni és fenntartani, ha termelésének eredményessége biztosítva lesz, a mezőgazdasági termelés helyreállítása pótolhatatlan késedelmet szenved, ami azután természetszerűleg válságba sodorja majd mindazokat a többi termelési ágakat is, amelyeknek pillanatnyi érdekéért a mezőgazdaság érdekei feláldoztatnak."

A C. áprilisi száma első helyen a márciusi számban (I) „A magyar mezőgazdaság legsürgősebb feladatai" főcím alatt megkezdett cikksorozatom II. részét közli „Mezőgazdasági ipar" alcím alatt. Ezt a cikket memorandum formájában szintén felterjesztettem a Földm. Miniszterhez. A cikk fő pontjait a következőkben foglaltam össze:

Messze vezetne annak kifejtése, miért vezet leggyorsabban a mezőgazdasági ipar minél jobb és nagyobb terjedelmű megszervezése, a mindenki által kívánt boldoguláshoz.

Kétségtelen, a Duna-államok mezőgazdasági visszamaradottságának legfőbb oka az a hosszú út, amelyet a mezőgazdasági terméknek a termeléstől a fogyasztóig tesznek. Ez a piac szervezetlenségének *következménye, amire még egy külön cikk keretében vissza fogunk térni.*

Az értékesítés azonban nemcsak attól függ, mily utat tesz meg földünk gyümölcse, de attól is, mily formában kerül a kereskedelembe. Különösen áll ez a kiviteli verseny tárgyát képező termelvényeknél.

Kétségtelen: a mezőgazdaság annál nagyobb arányban részesedik termelvényei értékesítéséből, minél feldolgozottabb állapotban juttatja áruként a fogyasztóhoz.

Megfelelő húsfeldolgozó ipar hiányában nem voltunk képesek a múltban a sonka- és bacon-kivitelben Lengyel- és Csehországgal felvenni a versenyt. Ezért maradtunk a mangalicánál, mert annál a szalonna- és szalámikivitel biztosítottabb volt. Az előbbi nem is kíván különösebb feldolgozást.

Ezzel szemben megfelelő feldolgozást és megfelelő tenyészanyagot feltételezve, füstölt hentesáru- és bacon-kivitellel, *a hússertés-tenyésztést oly jövedelmezővé lehetne tenni, hogy az mindenütt, ahol belterjes gazdálkodás, tehát pl. cukorrépa-termelés folyik, elfoglalná a neki járó helyet.*

Ugyanez áll a szántóföldi termelvényeinkre is. Árpát csak maláta formájában, búzát tészta, legrosszabb esetben liszt formájában, burgonyát szárított pehely, keményítő vagy legrosszabb esetben szesz formájában szabad a jövőben kivinni.

És még valami! Közelebb kell hozni a mezőgazdasági ipart a termelőhöz. Érdekeltté kell tenni a termelőt az iparban. Ez éppen úgy áll a felállítandó iparra, mint a már meglevőre.

Az előbbit már eleve szövetkezeti formában kell felállítani, az utóbbinál a termelőt a termelés részesévé kell tenni.

Meggyőződésem, hogy a mezőgazdasági ipari kérdések gyors és helyes megoldásától függ mezőgazdasági lakosságunk és ezzel egész közgazdaságunk jövő boldogulása.

A C. áprilisi számának második helyén „Helyi répatermelő szövetségek, csoportok és szövetkezetek alakítása" c. alatt szükséges volt a kizárólag a Tisza tájáról beérkezett levelekre egy cikkben válaszolni. A levelek és felterjesztések Kabáról, Biharnagybajomról, Újkígyósról, Csorvásról, Jászberényből és Medgyesházáról érkeztek. Ezek a községek alig képviselték a cukorrépa-termelők összességének 5%-át. Mégis, annak érdekében, hogy véget vessünk ezeknek a külön utakon járó mozgalmaknak, a cikk keretében megismételtük a Szövetségnek mint törvényes érdekképviseletnek jogállását. Eszerint minden cukorrépa-termelő külön belépési nyilatkozat nélkül tagja a COSZ-nak, és a gyárak senkivel külön megállapodást nem köthetnek. Mivel az Érdekképviselet már megkötötte az 1946/47 gazd. évre a termelési szerződést és az egy ME-rendelettel törvényerejűvé vált, minden további lépés ez ügyben hiábavaló és csak a termesztés nyugodt folyamatát zavarja. Amennyiben a gyárak a jogos nyereségnél nagyobb nyereséget érnének el, jogunkban lesz visszamenőleg árkiegészítést kívánni. A termelők nyugodtak lehetnek, hogy a COSZ semmiféle külön profitot a gyáriparnak nem fog engedélyezni.

E szám 5. oldalán „Községi megbízottaink feladatai" címen a következő közlemény jelent meg:

„A COSZ községi megbízottja állását, mint társainak és a köznek teljesített tiszteletbeli szolgálatot tekinti. Fizetésre tehát igényt nem tart, de kész kiadásainak (bélyeg, papír, útiköltség stb.) megfizetését a Szövetségtől, elszámolás ellenében, kívánhatja.

Természetesen ősszel, amikor az átvétel ellenőrzésénél fokozottabb áldozatokat követelünk a megbízottól, igényt tarthat külön tiszteletdíjra, aminek mértékét a Szövetség vezetősége a szolgálathoz mérten, cukorban fogja megállapítani és kifizetni.

Alábbiakban közöljük a COSZ községi megbízott legfontosabb feladatait:

1. Listát vezet községének összes répatermelőiről, terület és gyár megjelölésével.

2. Ingyen kapja a „Cukorrépatermelő" c. lapot, azt vasár- és ünnepnap felolvassa a termelőknek.

3. A vasárnapi összejöveteleken elhangzott panaszokat írásban vagy személyesen közli a járási COSZ-megbízottal és a kerületi COSZ felügyelővel.

4. A COSZ központi vezetőségétől, járási megbízottól, vagy kerületi felügyelőtől érkező általános érdekű közleményeket a termelők tudomására hozza.

5. A répamag, cukor, előleg stb. elosztását ellenőrzi.

6. Ellenőrzi a vetést és megmunkálást, a termelőket tanáccsal és útbaigazítással látja el.

7. A cukorgyári megbízottal közli, ha valamely termelő az első vetést kénytelen kiszántani. A termelőt figyelmezteti, hogy a szerződés értelmében répát csakis a cukorgyári megbízott belegyezésével szabad kiszántani.

8. Figyelmezteti a termelőket, amint répakártevőkről vesz tudomást. E számunkban megjelent védekezési utasítást a gazdaközönség tudomására hozza és nyomatékosan felhívja figyelmüket a répabarkó szedésére. (Egyes vidékeken már jelentkezik a barkóveszély.)

9. Ősszel a répaátadás kezdetétől állandóan ellenőrzi az átvételt és az esetleges vitás esetekben, a szerződés értelmében, védi a termelők érdekeit.

10. Minden községi megbízott igazolványt kap a Szövetségtől, hogy fenti feladatait hatékonyabban végezhesse és a helyi hivatalok előtt magát igazolhassa."

A Szövetségi Hírek rovatában főleg a répamag-helyzettel és a szaporítás kérdésével foglalkoztunk, minthogy csak annak az akciónak sikerülte biztosíthatja a jövő évi cukorrépa-termesztést –

lehetőleg az eddiginél nagyobb területen. A répamag-helyzet ugyanis egész Európában katasztrofális volt, úgyhogy mi is kénytelenek voltunk az Egyesült Államokból is répamagot behozni, ami súlyos devizakiadást jelentett.

Beszámoltunk a répavetés eddigi folyamatáról, amely kielégítőnek mondható. A répa egyenletes kelését azonban a nagy szárazság hátráltatta.

A répatermelők körében, akik többek közt a március 24-én *Süttör* községben tartott nagygyűlésen követelték a cukorrépával bevetett területeknek az ún. beszolgáltatási kötelezettség alóli felmentését, nagy megelégedést keltett a 10.400/1946. KM sz. rendelet, amely ennek a kívánságnak eleget tesz azzal a megszorítással, hogy ez a kedvezmény csak azokra vonatkozik, akik répával bevetett területüket a jó gazda gondosságával ápolják, és a termelést teljes egészében a cukorgyárakba beszállítják.

Ebben a számban is felhívtuk a termelők figyelmét az Országos Cukorrépa-termesztési Versenyre, mellyel a COSZ jelentkezett elsőnek az országban.

A Szövetkezeti Hírek rovatában beszámolunk a Szövetkezet megalakulásáról, amelynek igazgatójává *dr. Holota Jánost*, Érsekújvár volt polgármesterét kértük fel, aki kezébe vette a szervezési munkát, amelynek befejeztével a Szövetkezet megkezdi működését.

Mint látjuk, sokszor ismétlésekbe kellett bocsátkozni, mivel csakis kitartó és következetes munkával lehetett a parasztságot a demokratikus állam előnyeivel megismertetni, és azokat mindenki számára hozzáférhetővé tenni.

A C. májusi számának elején feltűnő helyen közöljük, hogy a gazdák kívánságának megfelelően az előleget holdanként 3 kg cukorban és 20 kg pétisóban fogják a termelők megkapni!

E szám első cikkeként, amely egyúttal vezércikknek is számított, folytattam a „A magyar mezőgazdaság legsürgősebb feladatai" c. cikksorozatomat „III. A piac megszervezése" címmel.

A COSZ megállapodott a Cukorgyárosok Egyesületével, miszerint a nemesítő vállalatok a dugványtermesztőknek biztosíthatják azt a jogot, hogy minden hold elültetett dugvány bevermelése után 200 kg cukrot gyári áron vásárolhatnak. A tavaszi előírásos kiültetés után holdanként 20 kg cukornak gyári áron való vásárlását biztosítják, amely elegendő az összes költségek fedezésére. A megtermelt mag árára vonatkozó érdekképviseleti tárgyalás folyamatban van. Az ár megállapítása elég bonyolult, arról azonban biztosíthatjuk a termesztőket, hogy az nekik legalább olyan jövedelmet fog jelenteni, mintha azon a területen cukorrépát termesztettek volna. Ez azért is előnyös, mivel a magszaporítás sokkal kevesebb kézi munkával jár, mint a cukorrépa termesztése, és ezeket az ültetvényeket úgyszólván semmiféle károsító rovar vagy betegség nem fenyegeti.

„Mezőgazdasági közérdekű munkakötelezettség" c. alatt tájékoztattuk tagjainkat az Újjáépítési Minisztérium 4.920/1946. UM sz. rendeletéről, melyet a május 3-án megjelent 99. sz. Rendeleti Közlöny tartalmaz. Ez a rendelet biztosítja azokat a termelőket, akik saját és családtagjaik munkáján felüli segítségre szorulnak, bérmunkával való kisegítésről.

„Holdankint 3 kg cukor és 20 kg pétisó lesz az előleg" cím alatt részletesen tájékoztattuk a termelőket a megállapodásról, amely a szárazság vagy kártevők által kipusztított első vetésnek megismétlését is elősegíti.

Hogy azok a termelők is tájékozva legyenek a COSZ működéséről, akikhez a Cukorrépatermelő valamilyen okból nem került, felkértük az Új Magyar Föld és az Új Szabad Föld szerkesztőségét a következő cikk közlésére:

„Az összes cukorrépatermelők figyelmébe!

Az ország minden részében megkezdődött a répaszedés és az átadás. Most, amikor az egész évi verejtékes munka eredményét kell biztosítani, kétszeresen szükség van az Érdekképviselet hiánytalan működésére.

A Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége demokratikus átalakításának első évében az ország legnagyobb részében megszervezte a termelőket. Szerződésben biztosította a termelőknek azt a jogát, hogy az átadásnál a Szövetség igazolványával ellátott, választott megbízottjuk útján gondoskodjanak a gyári átvevő ellenőrzéséről.

A kezdet nehézségei részint abban mutatkoznak, hogy felhívásunk némely termelési bizottságnál elsikkadt és így még mindig vannak olyan községek, amelyekben nincs megbízottunk. Másutt ismét a termelők nemtörődömsége folytán a cukorgyári megbízott, aki sokszor azonos a bizottság elnökével, lett egyúttal a COSZ megbízottjaként bejelentve. Természetes, hogy az átadás ellenőrzésénél a gyári megbízott nem képviselheti a termelőket is.

Ezúton is felhívjuk tehát tagjainkat, a cukorrépatermelőket, hogy ott, ahol nem választottak megbízottat, vagy ahol a COSZ megbízott azonos a gyári megbízottal, sürgősen *válasszák meg a cukorrépa-termelői megbízottat és jelentsék azt be Szövetségünknek levélben, vagy ha az átadás már megkezdődött, táviratilag: Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége, Budapest V. Szabadság tér 10. Távirati címünk: COSZ, Budapest.*

A bejelentésre megküldjük az igazolványt, hogy az átadásnál mielőbb képviselhesse a termelők érdekeit.

Elvétve akadnak olyan termelők is, akik tájékozatlanságból vagy más okból kifolyólag szerződés nélkül *termesztettek cukorrépát és így elestek a kötelezettség elengedésétől.*

Mivel rendelet tiltja a cukorrépának másra, mint cukorgyártásra való felhasználását, sokan hozzánk fordultak segítségért.

Tekintetbe véve, hogy tájékoztatásaink az első évben még nem jutottak el mindenüvé, eljártunk a Közellátási Minisztériumban, ahol kivételesen megengedték, hogy azok is, akik ugyan nem szerződtek és összes répájukat beszállítják, a gyár által kiállított igazolvány alapján az arányos területre részesüljenek a beszolgáltatási kötelezettség elengedésében.

Reméljük, hogy a termelők tudatára ébrednek az Érdekképviseletben rejlő erőnek és maguk is hozzájárulnak ahhoz, hogy Szövetségünk megszervezése befejeződjék, és ezáltal érdekeiket hiánytalanul képviselhesse."

A májusi szám közli a Cukorrépatermesztő Szakemberek Szakosztályának szervezetét és működési programját. Az általános szervezeti szabályokon túl a Szakosztály feladatkörét a következőkben állapítottuk meg:

„1. A földbirtokreform során megváltozott körülményeknek megfelelő termelési rendszer kidolgozása.

2. A cukorrépa-termesztés megszervezése.

3. A répanemesítés figyelemmel kísérése.

4. A szakosztályban tartott vitákról, előadásokról, az elért eredményekről tájékoztató készítése. A tájékoztató két irányú: a) *szakemberek részére és* b) *termesztők részére.*

5. A cukorrépa-termesztés ismertetése és propagálása céljából előadások tartása.

6. A Szakosztály több nyelvet beszélő tagjai figyelemmel kísérik a külföldi cukorrépa-termesztési helyzetet és arról, valamint a szakirodalomról tájékoztatják a Szakosztályt és ennek alapján a COSZ az érdeklődő gazdákat.

7. Rádióelőadások tartása.

8. Szakkönyvtár összeállítása.

9. Egyetemen, főiskolán, akadémián a törzstagok egyike által havonta előadás tartása olyan hallgatóknak, akik a cukorrépa-termesztésben specializálni kívánják magukat. Az előadó gyakorlati gazda lenne.

10. Gondoskodás arról, hogy az agrogeológia, kémia kutatásainak eredményei miként állíttassanak a gyakorlati mezőgazdálkodás szolgálatába.

11. Az előadások keretében levetítendő keskenyfilm készíttetése.

12. A „Cukorrépatermelési Intézet" megszervezésének előkészíttetése.

13. Rendelettervezeteknél szakvélemény nyújtása.

14. A szakosztályban tartott legjobb előadásért, legeredményesebb munkálkodásért, értékes kísérleti eredményért stb. a COSZ-nak jutalmazásra javaslat előterjesztése."

A Magyar Közlöny ápr. 28-án megjelent 96/1946. száma közölte az 140.800/1946 FM sz. rendeletet, amely ismerteti a mezőgazdasági munkabérek új irányelveit. Ebben – tekintettel az inflációra – az alsó és felső határt búzában, ill. búzában és cukorban állapítja meg. Ez főleg a szakmánymunkára vonatkozik. A cukorrépa termesztésénél gyakran előforduló részes munkára is megállapítja a rendelet a részesedés arányát, amely az összes répamunkák elvégzése esetén a gyökértermés 2/5-e.

Áprilisban a Duna–Tisza közén több taggyűlést tartottunk, amelyeken rajtam és az illetékes COSZ-felügyelőkön kívül a járási gazdasági felügyelők és termelési biztosok is megjelentek. Sőt nemegy esetben ott láttuk a gyári felügyelőket is, akikkel a jó együttműködés érdekében a COSZ-felügyelők állandóan érintkezésben voltak. Április 13-án Kalocsán, 14-én Baján, 15-én Bácsalmáson, 16-án Jánoshalmán és 28-án Kecskeméten tartottunk ilyen taggyűlést. Ezeken a gyűléseken mindenütt megjelent a termelők nagy része és előadták panaszaikat és kívánságaikat. Mindenütt jegyzőkönyvet vezettünk. Ezeken a gyűléseken, amelyeken a COSZ-igazgató és a körzeti COSZ-felügyelő beszámoltak a Szövetség munkájáról, ezeket követően élénk vita keletkezett. Meggyőződhettünk arról, hogy mindenütt az aszály és a rovarkárok ellenére a termelők mindent elkövettek, hogy megmentsék vetéseiket. A másodvetéseket lehetőleg kerülni kellett, mivel csak legfeljebb a terület 10%-ára volt elegendő vetőmag.

Bácsalmáson feltűnt, hogy egy répatábla szélén dupla sorok voltak bevetve. Ennek okáról érdeklődve a parcella tulajdonosa közölte, hogy közbe kendert vetett, mivel annak rossz szaga távol tartja a *földi bolhákat!* A COSZ-felügyelő azt az utasítást kapta, hogy kísérje figyelemmel ezt a kísérletet, amelynek beválása esetén újabb védekezőszert kap a termelő ezek ellen a kártevők ellen.

A május 28-án Kecskeméten megtartott taggyűlésen kb. 240 főnyi hallgatóság előtt – beszámolóm után – *Varasdy Albert* alsó-dunántúli COSZ-főlelügyelő tartott igen érdekes előadást a cukorrépatermesztés legfontosabb időszerű kérdéseiről. Az előadás után az összegyűlt répatermelők egyhangúlag *Barborik István* piarista tanárt választották meg helyi megbízottuknak.

A lap II. márciusi számában közölt felhívás alapján mindenütt megkezdték a *községi megbízottak* megválasztását. Felkértük a járási gazd. felügyelőket, hogy ellenőrizzék ezeket a választásokat, nehogy arra érdemteleneket válasszanak, és hogy azokban a községekben, ahol valamilyen okból a választás meg nem történt, intézkedjenek, esetleg ők nevezzenek ki községi megbízottakat. A községi megbízottak megválasztása annál sürgősebb volt, mivel ezek választják majd meg a *járási megbízottakat*, akik a tervezett új alapszabályok szerint a *közgyűléseken* képviselni fogják a tagokat. Ezeknek a járási taggyűléseknek összehívására is a járási gazd. felügyelőket kértük fel, akik legjobban ismerik a termelőket. Irányelvül azt tűztük ki, hogy párt- és birtoknagyság-különbség nélkül igyekezzenek olyan járási megbízottakat megválasztani, akik hozzáértők és kifogástalan jelleműek! A megválasztott járási megbízottak nevét szintén a gazd. felügyelők lesznek hivatottak a Szövetség központjának bejelenteni. Sürgettem ezeket a választásokat, mert szerettem volna mielőbb elfogadtatni az FM-mel az alapszabályokat, hogy azután – visszaállítva a COSZ autonómiáját – meg lehessen tartani az alakuló közgyűlést és átvezetni a Szövetséget a független érdekképviseleti demokratikus működésbe. Az autonómia visszaállítása *Bárányos* miniszterségе alatt vált aktuálissá, az ő korai távozása azonban ezt meghiúsította, úgyhogy később már nem került sor erre a demokratikus átalakulásra.

Május 3-án tartotta meg a Szövetkezet igazgatósága és felügyelő bizottsága alakuló ülését, amelyen *Szemző Bélát* elnöknek és *dr. Holota Jánost* igazgatónak választották meg. Az ország minden részéről összegyűlt igazgatósági és felügyelőbizottsági tagokkal az alakulás után behatóan megvitattuk a vetések akkori helyzetét. Az ő közléseik nem sok jóval kecsegtettek, mert az országosan pusztító aszály nemcsak a kelést tette egyenlőtlenné, de a kártevők elszaporodását is lehetővé tette. Felkértem a megjelenteket, hogy kövessenek el mindent a termelés érdekében, és ott, ahol segítségre van szükség, hívják fel a Szövetség vezetőségének a figyelmét.

A szövetkezeti mozgalom fontosságát mutatta a kormánynak azon terve, hogy a Kereskedelmi Minisztériumot kettéosztva Szövetkezeti Minisztériumot szervezzen meg. Addig is a nemzeti kormány

2330/1946 ME sz. rendeletével a mezőgazdasági Szövetkezeteket a *Mezőgazdasági Szövetkezetek Központjába,* a fogyasztási szövetkezeteket a *Szövetkezetek Országos Központjába,* mint csúcsszervekbe tömörítette. E központba való belépés – a demokratikus elveknek megfelelően – *önkéntes elhatározás alapján* történt.

Most beszámolok néhány érdekes epizódról:

Mindenekelőtt az FM Sajtó- és Propaganda-Ügyosztályának vezetője fordult hozzánk azzal a kéréssel, hogy bocsássunk egy rövid útmutatást (3–4 lap) június eleji aktualitással a répatermelők számára a rendelkezésére, amely kérésének természetesen szívesen tettünk eleget.

Sajtóreferensünk böngészett a vidéki lapok cikkeiben és a következőkre bukkant:

A „Makói Népújság" jún. 19-i számában „Van cukor vagy nincs cukor? " címmel megjelent egy alá nem írt, tehát szerkesztőségi cikk, amely panaszolja, hogy – míg jegyre cukrot nem kaphatnak a dolgozók, a fekete piacon zsírért vagy egyéb csereáruért bármely mennyiségben lehet cukrot kapni! A cikk felhívja a kormányt, hogy vessen véget a feketekereskedelemnek, és gondoskodjék a cukor egyenletes elosztásáról, hogy legalább a gyerekeknek és a betegeknek jusson belőle.

Az „Igazság" 1946. jún. 20. száma a Csongrádba kiküldött munkatársának beküldött tudósítását közli a következő cím alatt: „Százezer hold termésből tizenkét magyar gyárban készül télre az *infláció sztárja: a cukor*". A tudósítás tárgyilagosan beszámol azokról a nehézségekről (szárazság, kártevők stb.), amelyekkel a régi és új termelőknek meg kell küzdeni. Kiemeli a COSZ szerepét a megfelelő ár (3 kg cukor q-ként) kiharcolásában és az új termelők útbaigazításával. A szakemberek 60 mázsára becsülik az idei répatermést k. holdanként, amely ugyan messze elmarad a háború előtti elért eredményektől, mégis – mint a pénzügyminiszter nyilatkozata hangsúlyozza: „decemberben a magyar gyárak leszállított igények mellett biztosítani tudják az ország cukorszükségletét, és az új cukornak is szerepe lesz a magyar pénz stabilizációjában".

Végül a „Győri Munkás" közli a Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara győri kirendeltségének felhívását „Cukorrépa termesztése" címmel. Ez a cikk megérdemli, hogy szó szerint közöljük:

„Cukorrépa-termelésünk jövőbeni biztosításának egyik alapfeltétele a répamag szaporítása. Eredményes répatermeléshez nemesített vetőmagra van szükség. Cukorrépanemesítő Üzemeink elit magot adnak ki az arra alkalmas gazdaságok részére továbbszaporítás céljából. A szárazság vagy rovarkár által kiszántásra került répaföldeket, ősziárpa learatása után feltört tarlókat nyári dugványterméssel lehet hasznosítani. A 60 cm sortávolságra vetett elit mag kiegyelés nélkül marad a földben és ott telel át. A dugványrépát kiszedni nem kell. A nyári dugványtermelés ilyen módon munkamegtakarítást jelent a répamagtermelő gazdaságok részére. – Kisgazdáink a cukorellátás fontosságának átérzésével, sok nehézségek árán 100 000 kat. hold. cukorrépét vetettek el ez évben. Sajnos az időjárás nem volt kedvező, kétszer, háromszor is újból kellett vetni. Legtöbb helyen csak a második-harmadik vetés maradt meg. Sok munkával és jó vetőmaggal lehet eredményt elérni. Ma fontosabb, mint valaha, hogy jobb fajták nemesítésével biztosítsuk a magyar mezőgazdaság talpraállítását és az új földhözjutottak boldogulását. Nyári dugványtermelés feltételeire tájékoztatást nyújt a Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara győri kirendeltsége, Vármegyeház, II. 18."

Ezek után visszatérünk beszámolónknak júniusi eseményeire.

A COSZ 868/1946. sz. alatt a következő feljegyzést terjesztette a Földm. Miniszterhez:

„Feljegyzés a mezőgazdaság szerepéről az ország közgazdaságának újjászervezésénél

Országunk nemzeti vagyonának oroszlánrészét termőföldünk képezi. Nem kétséges tehát: nemzetgazdaságunk újjáépítésénél elsősorban mezőgazdaságunk átszervezésének tervét kell kidolgozni. Lakosságunk sűrűsége megköveteli, hogy az ország a céltudatos iparosodás útjára lépjen. Az iparosodás és a mezőgazdaság belterjessé tétele együtt jár. A kettőnek kölcsönhatása annyira világos, hogy azzal nem foglalkozunk.

Az egész nemzetgazdaság átszervezésénél a nemzetközi helyzet várható és kívánatos fejlődését is figyelembe kell venni. Világos, hogy az egész világot átfogó demokratikus politikai átalakulásnak a világgazdaságra is messzeható kihatása lesz. A fejlődés a szabad kereskedelem felé mutat, amelyből a kis államok sem maradhatnak ki. Részünkre ez a fejlődés elsősorban a dunai államokkal való szabadkereskedelemben, esetleg bizonyos vámunióban fogja éreztetni hatását. Évekre szóló terveknél a fejlődésnek ezen valószínűségét nem szabad kalkuláción kívül hagyni, és már a pénzegység megválasztásánál közelednünk kell a legstabilabb valutához ezen területen: a csehszlovák koronához. A húszas évek pengőértékének megállapítása a magyar közgazdaságnak mérhetetlen károkat okozott.

Ezeknek az elveknek gyakorlatba való áttétele igen körültekintő tanulmányokat igényel, úgy saját, mint a szomszéd államok és ezek közt is elsősorban az agrár államok gazdasági lehetőségei tekintetében.

Ezekután világos, hogy nem lehet vita a tekintetben, miszerint elsősorban, ill. egyidejűleg kell az ipart és a mezőgazdaságot újjászervezni.

Az ipar újjászervezésénél, éppúgy mint a mezőgazdaság termelési irányainak megválasztásánál a területi és természeti adottságokat kell szem előtt tartani. Azokat az iparokat kell kifejleszteni és olyan iparágakat kell bevezetni, amelyek részére a legtermészetesebb adottságokat találjuk hazánkban.

Ezek közt első helyen a mezőgazdasági iparok állanak, amelyeket a múltban elhanyagoltak, és amelyek átszervezése és új ágak bevezetése nem tűr haladékot, ha meg akarjuk állni helyünket a jövő versenyében. Meg kell szűnnie a protekcionizmusnak, amely egyes gyökértelen iparok mesterséges fenntartását célozta a lakosság kétoldalú megterhelése árán. Ezek az iparok csak úgy állhattak fenn, hogy magas vámvédelemben és állami szubvenciókban (szállítások stb.) részesültek, aminek következtében az illető iparcikkek, mint szövet, cipő stb., sokkal drágábban kerültek a belföldi fogyasztókhoz, mint ha azokat behoztuk volna, másrészt pedig az adózók viselték a szubvencionizmus terheit is.

Természetesen ugyanez állt a múltban a mezőgazdaságban is, ahol a helytelen termelési politika pl. boletákkal terhelte meg a fogyasztóközönséget. Ezen kétoldalú helytelen gazdasági politika okozta elsősorban a magyar tömegek katasztrofális elszegényedését.

A múlt keserű tapasztalatait kell értékesíteni a jövő gazdasági terveinek kidolgozásánál, és elsősorban a mezőgazdasági ipart, a mezőgazdasági piacot, az értékesítés megkönnyítését, a szilóhálózatot, a hűtőházak rendszerét kell át, ill. újjászervezni. Egyidejűleg a nagyipar azon részeit kell kiépíteni, amelyeknél a nyersanyag adva van. Ilyenek az aluminiumipar és a nyersolajjal, valamint gyenge kalóriájú szenünkkel összefüggő vegyiparnak, gépiparunknak és azoknak az iparágaknak kiépítése, amelyeknél ugyan nyersanyagbázisunk gyenge, viszont fejlettségénél fogva fel tudja venni a szerencsésebb konkurensekkel a versenyt.

Ezekkel egyidejűleg nagyszabású talajjavítási és öntözési munkálatokba kell kezdeni, amelyek gyors és alapos keresztülvitele új honfoglalást jelentene és alkalmas volna termőföldünk hozamát megkétszerezni és a mezőgazdasági termelést lényegesen olcsóbbá, tehát versenyképessé tenni. Ezen viszonylatban olyképpen lehetne idegen tőkesegítséget kapni, hogy a tengeren túl élő honfitársainkat tennénk érdekeltté, akik szívesen fektetnék be vagyonukat az ilyen vállalkozásokba, ha ennek révén kilátásuk volna otthon földhöz jutni és repatriálni. Ezen elgondolás keresztülvitelének megkönnyítésére, a múlttól eltérően félállami társaságok megszervezése volna célszerű, amelyeknél (akár a Szuezi-csatorna építésénél) a magánkezdeményezéseknek kellene lehetőséget adni.

A fentebb egészen röviden, vázlatosan érintett irányelvek megokolttá teszik, hogy a Termelési Tanács megszervezésénél a földművelési kormányzat és a Mezőgazdasági Érdekképviseletek legalább paritásos alapon kapjanak helyet az ipar és a kereskedelem képviselőivel."

A folyamatos vetőmagtermesztés szempontjából a „Kormány 6350/1946 M. E. sz. rendelete a minőségi növénytermesztés folytonosságának biztosítása tárgyában" bírt nagy jelentőséggel. Ebben a növénynemesítőknek, ill. az elit mag szaporítóinak különböző kedvezményeket biztosít, viszont szigorú intézkedéseket hoz a növénynemesítés minőségének biztosítására.

A C. júniusi számában „Dunántúli tapasztalatok" címmel beszámoltam a május első felében elkezdett országos körutamon szerzett tapasztalatokról, amelyek röviden a következők voltak:

A májusban megkezdett körutamon sajnos szomorú kép fogadott. Az 1863 óta, tehát 84 év óta nem tapasztalt száraz téli és tavaszi időjárás – mint azt *Kulin István* a Meteorológiai Intézetben történt látogatásomkor kifejtette – a majdnem maximális napfolt-tevékenység következménye volt. Különösen a Dunántúl mutatkozott ezen extrém időjárásnak káros következménye. Kulin István főmeteorológust különben felkértem, hogy ezentúl időnként hivatalos lapunk hasábjain számoljon be az időjárásról, lehetőleg prognózissal egybekötve.

Általában 60%-os kiesésről beszélhetünk, kivéve Sopron megyét, ahol a petőházai cukorgyár felmérése szerint a kiesés csak 40%-os lesz. Itt mutatkozik a múlt tapasztalatainak hatása. Ezen a vidéken ugyanis az ausztriai hatás folytán a kisgazdák már évtizedek óta foglalkoztak a cukorrépa-termesztéssel, és így nagyobb hozzáértésük sok veszélyeztetett répavetést mentett meg. A *dr. Sedlmayr Kurt*nak – az egyetlen komoly magyar cukorrépa-nemesítőnek – gazdaságában talált kitűnő karban lévő répavetések mutatták a legjobban, hogy hozzáértéssel még az idei rendkívüli időjárásban is lehet jól beállott répatáblákat előállítani.

A legtermékenyebb dunántúli megyékben a legrosszabbkor végrehajtott sváb kitelepítés mérhetetlen károkat okozott. A régi gazdák – félve a kitelepítéstől – nem sokat törődtek földjeikkel, az új gazdák pedig, akik főleg csángókból állottak, még nem rendezkedtek be, és különben sem értettek nagyon a répatermesztéshez. Ezekben a megyékben a helyzet gyökeresen megváltozott, amikor később a csehszlovák–magyar lakosságcsere folytán a Csallóköz kitűnő répatermelői foglalták el a svábok helyét. Ez azonban csak a következő években mutatja majd meg jótékony hatását.

Kellemesen lepett meg a dombóvári járásban fekvő Mászoly községben a volt Esterházy-birtokon talált munkaközösség, amelyre *Vágó*, az agilis gazd. felügyelő hívta fel a figyelmünket. Itt ugyanis a volt uradalmi béresgazda vezetésével megalakult a volt uradalmi cselédek munkaközössége, amelyben sikerült a cukorrépát egy tagban bevetni, és részben a C.-ben közölt útmutatások alapján, részben a béresgazda nagyobb hozzáértése folytán – az aszály ellenére – elfogadható répavetés volt látható. A Cukorrépatermelők Szövetkezetének egyik fő feladata lesz az ilyen kezdeményezéseket anyagilag segíteni és propagálni. Különben hasonló munkaközösségekről hallottunk még Szelestyénben, Szentlőrincen és más községekben. Az állami gazdaságokban is tűrhető volt a cukorrépa állása.

Körútunk végén, május 19-én a püspökbolyi állami birtokon találkoztam Dobi István földm. miniszterrel, akit még a háború előtti Komáromi Mezőgazdasági Kamarából ismertem, ahol a Munkásosztály elnöke volt. Beszámoltam neki a látottakról. Lehet, hogy ennek volt a következménye, hogy a röviddel ezután megtartott első sajtóértekezletének tárgyául a cukorrépa-termesztést választotta. Erre engem is meghívott, és a sajtó által feltett kérdésekre én, mint a cukorrépa-termesztés min. biztosa adtam felvilágosítást. A sajtóértekezlet végén teljesen szabadon igen sikerült összefoglalással lepte meg az újságírókat, akik talpraesett befejezését élénken megtapsolták. Ebben ugyanis hivatkozott arra, hogy mint volt répamunkás anélkül végezte az előírt munkát, hogy tudta volna, mit miért tesz. Ezért felhívta a sajtó képviselőit, hogy minél gyakrabban mutassanak rá, milyen fontossága van a tanulásnak, és buzdítsák a földművelőket minél több szakismeret megszerzésére.

Felhívtuk tagjainkat a sörárpa-termesztés fontosságára, amelyre vonatkozólag a kormány hozzájárult, hogy a malátaipar szerződéses alapon vásárolhasson sörárpát, melynek termesztése szorosan összefügg a cukorrépa termesztésével. Mint a cseh *Stehlik* professzor kimutatta, jól kezelt és műtrágyázott cukorrépa után minden műtrágya nélkül hektáronként 2–4 q sörárpával terem több, mint más elővetemény után. A cukorrépa mint elővetemény azonban nemcsak a mennyiségre van ilyen hatással, hanem a minőségre is! Ennek volt köszönhető Csehszlovákia kiterjedt maláta- és söripara, de azontúl ezek exportja is, amely az 1930-as években bekövetkezett gazdasági válság idején is sok haszonnal járt. A régi Magyarországon sajnos nem fektettek olyan nagy súlyt a sörárpa termesztésére, és mivel a legjobb sörárpát az ún. *Hanna* árpából lehetett előállítani, annak vetőmagját – hazai nemesítésről nemigen lehetett beszélni – Csehszlovákiából hozták be. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a magyarországi klíma kevésbé felel meg jó minőségű sörárpa termesztésének, mivel ez több csapadékot

kíván, mint a takarmányárpa. Természetesen Magyarország nyugati és északi részén is akadnak megfelelő termesztési helyek szép számmal! A sörárpa termesztési szerződések létrehozásában és megfelelő értékesítésében a szövetkezet is nagy szerepet kívánt játszani.

Közben a Szövetkezetet a budapesti törvényszék, mint cégbíróság a cégjegyzékbe bejegyezte. Így a Szövetkezet most már jogilag is megkezdhette tevékenységét. Egyes vidékeken máris nagy érdeklődés mutatkozott a Szövetkezet iránt.

A tájékoztatási miniszter máj. 20-án kelt 1470/1946. TM sz. leiratával értesítette Szövetségünket, hogy a Cukorrépatermelő mint a Szövetség hivatalos lapja havonként egyszer-kétszer a szükséghez mérten 4–8 oldalon megjelenhet. Júniustól kezdve tehát lapunk már nem mint a COSZ *értesítője*, hanem mint a *Szövetség hivatalos lapja* jelenik meg.

A C. júniusi számában első helyen „Álhírek, munkafegyelem, szilárd pénz, kaláka" címmel beszámoltam a vezetőségnek július első felében a Tiszántúlon végzett körútján szerzett tapasztalatok nyomán szükséges felvilágosításokról.

1. A Tiszántúl, de különösen a Viharsarokban a zavart kelteni akaró elemek azt híresztelik, hogy a szilárd forint bevezetésével a szerződésben biztosított 100 kg *répa utáni 3 kg cukor árat* részben vagy egészben pénzben fogják kifizetni. Ezeket a híreszteléseket a leghatározottabban megcáfoltam, és kijelentettem, hogy a cukorban való fizetés ME-rendeletben van biztosítva és ettől még akkor sem fogok eltérni, ha majd a jövőben annyi répa fog teremni, hogy a cukor kiadása idején túlkínálat fog jelentkezni és annak következtében a cukor ára egyes helyeken a hivatalos ár alá fog esni. Ennek elkerülésére szolgál a Szövetkezet, amely a cukor árának stabilizálására fel fogja vásárolni a felesleges termelői cukrot, és a nagykereskedelemmel történő megállapodással annak legalább a hivatalos áron történő eladásáról gondoskodik. A répa árának természetben való kiadásával ugyanis nemcsak a megfelelő ellenértékről kívánunk gondoskodni, de gondolunk ennek a fizetési módnak szociális jelentőségére is, amely lehetővé teszi, hogy azok a parasztcsaládok, akik az előző években cukrot csak nagyritkán voltak képesek vásárolni, most bőven elláthassák családjukat cukorral. Ennek az lesz a következménye, hogy az egy fejre eső cukorfogyasztás rövidesen megduplázódik, és megközelíti majd a nyugati országok cukorfogyasztásának mértékét. Tehát a répának cukorban való fizetése nem a mezőgazdasági lakosság bizalmatlanságának jele a fix pengővel szemben, mint azt egy megbeszélés alkalmával *Vas Zoltán*, a Tervhivatal akkori vezetője szememre vetette, hanem elsősorban szociális kérdés. (Én, mint később látni fogjuk, végig kitartottam a természetben való fizetés mellett! Hogy milyen jól ismertem a parasztság mentalitását, annak legjobb jele, hogy mikor 1949-re az államosított cukoripar kívánságára csak részben is eltértek az általam bevezetett fizetési rendszertől, a termelés hirtelen a felére esett!) Ennek a kérdésnek feldolgozásával még mindig tartoznak a szociológusok, akiknek feladata volna a cukorral való ellátottságnak a falusi lakosság szociális helyzetére, egészségére stb. való hatásának értékelése!

2. A körút folyamán találtunk – szerencsére – nagyobbrészt *szépen megmunkált répaparcellákat*, sajnos azonban elég szép számmal elhanyagolt, elgyomosodott répákat is. Az okokat kutatva megállapítottuk, hogy az előbbieket a termelők maguk munkálták meg, az utóbbiakat pedig olyan részes munkások, akik nem tartották be azokat az előírásokat, amelyeket a szerződtetésükkor a tulajdonos kikötött. Ezzel kapcsolatban írtam le a következő mondatot: „Munkafegyelem nélkül nincs sem újjáépítés, sem szilárd pénz!". (Ez a megállapítás sohasem volt aktuálisabb, mint most!) Ezért azokkal a részes munkásokkal szemben, akik elhanyagolják kötelességeiket, megtorlást helyeztem kilátásba.

3. Már ezen országjárásunk alatt megállapítottuk, hogy a termelt répa leszállítása sok helyütt – az igahiány következtében – gondot fog okozni. Ezért felhívtuk a COSZ-megbízottakat, a községi és járási termelési bizottságokat és biztosokat, hogy már most gondoskodjanak a kisvasutak rendbehozataláról, mert különben intézkedni fogunk az elhanyagolt kisvasutak állami kezelésbe való vételéről. (Ezt a kijelentést nyugodtan kockáztathattuk meg, mivel a javaslatunkra összehívott e tárgyú értekez-

leten *Gerő Ernő*, közlekedési miniszter erre kötelező ígéretet tett.) Felhívtuk a cukorgyárakat is, hogy a kisvasutak rendbehozatalában legyenek a termelők segítésére. Ott, ahol nincsenek kisvasutak, vagy más ok akadályozza a szállítást, az igahiányban szenvedő termelőket ki kell segíteniük azoknak a termelőknek, akik elegendő igával rendelkeznek. Ha kell, javasolni fogjuk a nemzeti fontosságú munka elvégzésére a *közmunka* bevezetését. Mint követendő példát hoztam fel cikkemben az Erdélyben szokásos ún. *kaláka*-rendszert, amely az egymás megsegítését jelenti!

4. Az átadás zavartalan lefolyásának biztosítására bevezettük az átadást ellenőrző községi megbízottak javadalmazását, hogy így a saját elmulasztott munkájukért kárpótlást nyerjenek. E célból kilátásba helyeztük, hogy a megbízottak számára az átvevő állomáson átadott cukorrépa után járó tagdíj 10%-át, azaz répavagononként 15 dkg cukor juttatását biztosítjuk.

5. Végül annak érdekében, hogy az átvevő állomástól vagy a vasúttól távol fekvő földekről elsőnek kerüljenek átadásra az ott termett répamennyiségek, fel fogjuk szólítani a gyárakat, hogy az átvételt már *szeptember*ben megkezdjék. Evvel két célt érünk el. Egyrészt az ilyen messze fekvő földeken termett répa még a száraz idő idején sármentes utakon kerülhet átadásra, másrészt a korán megkezdett kampány mielőbb juttatja majd a lakosságot a türelmetlenül várt cukor élvezetéhez.

Keresztülvittük, hogy a cukorrépával bevetett terület a beszolgáltatás alól mentesítve legyen! Ezt tartalmazza a 10.580/1946. KM sz. rendelet, amelyet a C-ben részletesen ismertettünk.

Június közepén országos jelentőségű növénytermelési gyűlés zajlott le Magyaróvárott, ezen a magyar mezőgazdaság fejlesztését szolgáló helyen, ahol olyan kiváló tudósok foglalkoztak a magyar mezőgazdaság fejlesztésének kérdéseivel, mint *Cserháti, Grábner, Villax* stb. Ezen a gyűlésen a Földm. Minisztérium felkérésére én is részt vettem. A gyűlésen dr. Villax Ödön elnökölt, akinek felkérésére megtartottam előadásomat, amelyben rámutattam a cukorrépa kultúrájának nagy jelentőségére. Vázoltam a múlt század mezőgazdasági fejlődését, amelynek a motorja a cukorrépa volt, mert a cukorrépa igényessége termelte ki a múlt század kiváló német mezőgazdasági kutatóit, akiknek útmutatásai nyomán vezették be a műtrágya gyártását és felhasználását, a gépek fejlesztését stb., ami sok ipari munkásnak adott kenyeret. Áttekintettem a hazánkban uralkodó helyzetet, nem titkolva a nehézségeket, amelyek legyőzése minden szervnek és elsősorban az Érdekképviseleteknek, mint a COSZ-nak is kell hogy legfőbb feladatuk legyen. Rámutattam a magkérdésre, amelyet már első érdekképviseleti megállapodásunkban igyekeztünk rendbe hozni. Így kizártuk a „Z" és „ZZ" répák vetőmagjának kiadását, és a nemesítőket elsősorban az „E" és az „N" típusú magvak nemesítésére buzdítottuk. Annak illusztrálására, hogy mennyire összefügg a répakultúrával bevetett terület százalékos aránya a mezőgazdaság fejlődésével, a következő táblázatot mutattam be:

	Cukorrépával bevetett terület %-ban	Gabonatermés hektáronként, q
Hollandia	4,3	27
Belgium	4,5	25
Németország	2,4	23
Magyarország	0,8	13
Jugoszlávia	0,28	11
Románia	0,20	11

(C. júliusi szám 5. és 6. oldal)

Magyaróvárról vissza megtekintettük az utunkba ejtett répaparcellákat. Utamra *Holla Emil* titkár kísért, és ő számolt be a C. hasábjain az eseményekről.

Utunkon tapasztalhattuk már a júniusi esőzések kedvező hatását, és sok szép répaparcellát láttunk, ami reményt adott arra, hogy a kezdet nehézségei és a kedvezőtlen tavaszi időjárás ellenére

félig-meddig el fogjuk látni az ország lakosságát legalább a békebeli fejadag felével. Ez a reményünk mint látni fogjuk, teljesedett is.

Holla cikkéből a következőket szószerint közlöm:

„Körutunkon elszomorító látvánnyal szolgált *néhány telepes községenek – különösen a Bakony mentén* – rendezetlen állapota. *Ezek mintegy iskolapéldái voltak annak, hogy hogy* nem szabad *telepítést végezni, mert abból ilyen módon egyeseknek sem lesz hasznuk, az országnak pedig mérhetetlen kárára szolgál.*

Amikor ezekre a jelenségekre az illetékes szervek figyelmét felhívjuk, az *ország ügyeit* véljük szolgálni, aminthogy egész munkakészségünkkel azon vagyunk, hogy Magyarország gazdasági talpraállításában őszinte szívvel segédkezzünk."

Megnyitottuk a „Levélszekrény" c. rovatot, mivel mind gyakrabban kaptunk olvasóinktól közérdekű leveleket. Az elsők közt volt *Molnár Jenő* cukorgyári igazgató levele, aki a múltban Erdélyben működött. *Varasdy*nak az első számban megjelent cikkére reflektál. Levelét így kezdi:

„Nagy érdeklődéssel olvastam Varasdy főfelügyelő sorait. Igen jó gyakorlati megjegyzések azok és még hasznosabbak volnának, ha

1. az általa ajánlott kapákat lehetséges lenne valahol megvásárolni is. Sajnos, mi ez irányban nem tudtunk eredményt elérni;

2. ha a szaklapban, képen is, láthatóak volnának az ajánlott eszközök".

Megemlíti ezután, hogy Erdélyben az úgynevezett „Zöptauer" kapa volt elterjedve, amelyet leír és nagyon hasznosnak találná azoknak gyártását. Felhívja a figyelmet az ún. Wolf-*féle kapára is.*

A fogatos kapák közül Erdélyben igen intenzív kultúrában, két kapa volt használatban: 1. az ún. „Schmotzer"-kapa és az egyfogatú lókapa. Munkás-megtakarítást jelentett a tolókapa és a fogatos lókapa használata, úgyhogy ezeket gyártani és propagálni kellene (C. m. f.).

1946. jún. 11-én a Magyar Kémikusok Egyesülete az Országos Iparegyesülettel karöltve rendezett előadássorozatot, amelynek keretében *Telegdy-Kováts László dr.* tartott „A mezőgazdasági kémiai ipar hazai nyersanyagai és helyzete" címmel egy bennünket is érdeklő előadást. A cukorrépa-termesztés jelentőségét ugyanúgy okolta meg, mint azt mi már több ízben tettük. A mi szempontunkból legértékesebb az előadás azon része volt, ahol ellentmond annak a véleménynek, hogy a cukoripar 12 egységével túlméretezett. Szerinte a cukoripar a mai kiterjedésében mégegyszer annyi répát is fel tudna dolgozni, mint amennyi az utolsó békeévben termett. Ezzel ő is alátámasztja azon követelésünket, hogy a cukorrépa vetésterületét 300 000 kat. holdra kell növelni, hogy így a cukoripar teljes kapacitása kihasználható, a cukorfogyasztás várható emelkedése kielégíthető legyen, és még exportra is jusson cukor.

Előadásának végén rámutatott arra, hogy napjainkban ugyanarra a célra kell törekednünk, amit *Kossuth, Széchenyi* már egy évszázaddal ezelőtt megállapítottak, nevezetesen: a legnagyobb súlyt kell fektetnünk iparunk, s ennek keretén belül a mezőgazdasági iparunk fejlesztésére, mert a meginduló nagy világversenyben csak így tudjuk megállni a helyünket.

A C. júliusi számának Szövetségi és Szövetkezeti Hírei különféle felszólításokat és tudnivalókat közölnek. Ezek közül a legérdekesebbek a Cukorrépa-termesztési versenyre való jelentkezésre és a járási megbízottak mielőbbi megválasztására vonatkozó felhívások. A szövetkezésre való buzdítás, a cégjegyzésre, szövetkezeti adóra stb. vonatkozó tudnivalók közlése szintén ebben a számban szerepel.

A C. *augusztusi* számának vezércikke „A magyar mezőgazdaság legsürgősebb feladatai" c. sorozatom V. része „Az Alföld öntözése" címmel, amelyből az alábbiakat idézem:

„Azon, hogy az osztrák–magyar monarchia idején a kormányzat, de még az ellenzék sem igen törődött azzal, hogy hazánk mezőgazdaságát oly irányba fejlessze és szervezze, amely fejlődés és szervezés versenyképessé tehette volna, – ma nem csodálkozunk. Annál elítélendőbb azonban az önálló Magyarország utolsó 25 évének kormányzata, amely ahelyett, hogy hazánkat a Duna-medence

minta agrár államává fejlesztette volna – amire minden lehetősége megvolt –, az ipar egyoldalú támogatásával mezőgazdasági lakosságunkat a tönk szélére juttatta. Ennek legfőbb okát mezőgazdaságunk szervezetlenségében kell keresnünk.

Azt hiszem ma már senki előtt sem kétséges, hogy az Alföld öntözhetővé tétele mezőgazdasági kultúránk hihetetlen emelkedését, népsűrűségünk levezetését és az ország gazdasági értékének megsokszorozódását jelentené.

Az ország mezőgazdasági lakosságának életérdeke – párt- és osztálykülönbség nélkül – ennek és hasonló mezőgazdaságunkat forradalmasító terveknek megvalósítása.

A mezőgazdasági lakosságon túl azonban ezt követeli az egész ország érdeke is!"

A C. 9. száma közli *Varasdy Albert* „A cukorrépa melléktermékei" c. cikkét, amely nemcsak a melléktermékek felhasználásának fontosságára figyelmeztet, de közli is táblázatokban az egyes gazd. állatfajokkal etethető adagokat és azoknak szárazanyag-, keményítő- és fehérje-tartalmát is.

A cikk vége után a szerk. felhívja a termelők figyelmét arra, hogy az érdekképvisleleti megállapodás értelmében augusztus 31-ig kell az illetékes cukorgyárral közölni:

1. ki kívánja a szeletjárandóságát száraz szelet formájában igénybe venni;

2. akinél a nagyobb állattartás indokolja, a cukorrépatermesztő igényelhet a járandóságán felül vételszeletet és vételmelaszt. Ezt az igényt ugyancsak augusztus 31-ig kell bejelenteni.

3. Augusztus 31-ig kell értékesítést küldeni arról is, hogy ki tart igényt a 6%-os ingyen mészisza pjárandóságra.

A fenti bejelentéseket és igényléseket a COSZ községi megbízottak útján is el lehet juttatni a gyárhoz.

A Szövetség mind az igénylést, mind az elosztást ellenőrizni fogja.

Feyér Gyula „Az öntözés jelentősége a magyar újjáépítésben" c. cikkében olyan megállapításokat közöl, amelyek ma is aktuálisak (C. 9. sz. 3–4 oldal).

A július 6–14-ig tartó körutamról a következő „Tiszántúli körút" c. cikk számol be (C. II. évf. 9. sz. 5. o.):

Érdekes volt látni, hogy még a legreménytelenebb répák is, kedvező időjárás és megfelelő munka hatása alatt, mennyire feljavultak, és hogy kellő hozzáértéssel és rátermettséggel még a könnyebb talajokon, sőt homokon is termeszthető több-kevesebb sikerrel a cukorrépa.

Örömmel tapasztaltam, hogy a cukorrépa-termelés sok helyütt a gazdák szívügyévé vált.

Gyűléseink, amelyeket Debrecen, Nádudvar és Tiszaföldvár termelőivel tartottunk, általában nagy látogatottságnak örvendtek. A felszólalók tárgyilagos kritikával és olyan javaslatokkal álltak elő, amelyek alkalmasak fiatal szervezetünket a még itt-ott mutatkozó hibáktól megszabadítani. Hálásak vagyunk gazdatársainknak minden hozzászólásért, csak vigyáznunk kell, hogy a politika ne lopózzék be sorainkba, és egyesek szerepelni vágyásukkal meg ne bontsák a szépen alakuló egységet. Igy meg kell állapítanom, hogy igen elkedvetlenítőleg hatott a debreceni gyűlés egyik felszólalójának az a kijelentése, miszerint nincs szükség könyvekre és számokra, sem pedig arra, hogy a Szövetséget tanult emberek vezessék. Szerencsére az ilyen megnyilatkozás egyedülálló volt, és Debrecenben, ahol felszólalt Eöry főispán, Horváth ker. gazd. főfelügyelő, Jámbor Ferenc, Lévai Imre, Pándi István stb., Nádudvaron, ahol Zsom Miklós képviselő, Molnár Márton, Árvay László és Szatmári Antal termelők, végül Tiszaföldváron, ahol Szakáll Sándor, Olasz Pál, Kiss Imre és Katona Mihály szólaltak fel, a vita tényleges problémákkal, mint a szállítási nehézségek, árkérdés, átvételével mikéntje stb. foglalkozott..

Utunk többi állomásain: Berettyóújfalu, Körösszakáll, Sarkadkeresztúr, Sarkad, Gyula, Békéscsaba, Békés, Füzesgyarmat, Biharnagybajom és Kaba, részint a hivatalos körökkel, részint megbízottjainkkal léptünk érintkezésbe és hallgattuk meg a kívánságokat, mivel a nagy munka idején nem akartuk dolgozó termelőinket kötelességüktől, a termés betakarításától, gyűlések tartásával elvonni.

Ami a répahelyzetet illeti, láttam közepes, sőt kimondottan jó répákat is, különösen Hajdú, Bihar és Békés megyékben, míg Szolnok vármegye felé közeledve a terméskilátások jelentékenyen

rosszabbodtak. Ott már gyakrabban találtam elhanyagolt táblákat, és tengerivel, kenderrel vagy mákkal vegyített répák sem voltak kivételek. Érdekességből megemlítem a Nyíregyháza mellett lévő tirpák-településeket (melyeket „Bokroknak" hívnak), ahol szorgalmas szlovák gazdák a futóhomokon is tudnak kisebb-nagyobb parcellákat eredményesen művelni. A répa művelését illetőleg mind jobban meggyőződtem, hogy répakapa *nélkül eredményes művelés nem lehetséges, mert a nagy kukorica-kapákkal nem lehet a répát tökéletesen körülkapálni.*

A szállítási problémák nehézsége is mind jobban kibontakozik, minél kedvezőbb termésre van kilátásunk. A nagyobb mennyiségű répa szállítása csak úgy képzelhető el, ha a vasúttól távolabb fekvő répákat már szeptember második felében leszállítanák, ha kell megfelelő prémium kilátásba helyezésével. A répaátvétellel kapcsolatban a községi megbízottainkra több munka fog hárulni, és ezért már most jelezzük, hogy az átadás ellenőrzésének céljaira a szövetségi tagdíj 10%-át a helybeli megbízottak, illetve szakcsoportok részére természetben ki akarjuk utalni, az átadott répa arányában.

Mind a szolnoki, mind a sarkadi cukorgyár figyelmét felhívtuk arra a tűrhetetlen helyzetre, hogy egyes gazdák, sőt községek még nem kapták meg az esedékes cukorelőleget.

Mint általános kívánság hangzott el az az óhaj: a Szövetség igyekezzék oda hatni, hogy ősszel a répa árát emeljék fel, és a közös érdek elérésében a „Parasztszövetség" is segédkezet kíván nyújtani.

Utunk legmegfelelőbb tanulsága, hogy a komoly és rátermett gazdák felismerve a cukorrépa jelentőségét, értékelik Szövetségünk fáradozását és bizalommal sereglenek köréje. Meg vagyunk győződve, hogy az összes – még fennálló – nehézségeken közös összefogással győzedelmeskedni fogunk, és a cukorrépa-termesztés mind a gazdáknak, mind az országnak áldás lesz. Törekedjünk arra, hogy így is legyen!

Sz. B."

E számban feltűnő nyomással a következőket olvassuk: *„Az augusztusi répakapálás mindig kifizetődik!"*. Erre azért kellett a gazdák figyelmét külön is felhívni, mert a felszabadulás előtti Magyarországon ezt a kapálást még a legbelterjesebb gazdaságokban is elmulasztották!

Az utolsó oldal különösen a szilárd forint jelentőségével és annak a szövetkezetek működésére való hatásával foglalkozik.

Augusztusra esett első külföldi utam a cukorrépamag-beszerzéssel kapcsolatban. Ez az út Prágába vezetett, ahol részben még kapható vetőmag beszerzésével, részbel pedig a Dobrovicei Cukorrépanemesítő Intézettel való kooperációval foglalkoztam.

Erre az utazásra vonatkozó beadványomat még 1945. december végén, 180.973/7–45 iktatószám alatt adtam be az FM-hez, mivel megtudtam, hogy Csehszlovákiában kapható még répamag, és erre még az 1946. évi vetéshez volt szükségünk, hogy az előirányzott 100 000 k. holdat be is vethessük. Miután az engedélyezés hosszadalmassága következtében az utazásra *csak aug. 14-én* került sor, a 100 000 holdat tényleg maghiány miatt – dacára annak, hogy a vetőmagot a szerződésben az eddigi k. holdankénti 16 kg-ról 12 kg-ra redukáltuk – nem tudtuk bevetni. Augusztusi utazásom már csak legfeljebb az 1947. évi vetőmag kiegészítésére szolgálhatott volna, közben azonban a csehszlovák vetőmag-készlet is kifogyott, úgyhogy vetőmagot még 1947-be sem tudtam ott beszerezni, és utazásom haszna csak az volt, hogy megállapodtam a Dobrovicei Répamagtermesztő Intézettel, hogy Magyarországon is fognak szaporítani, a szerződéskötés céljából az Intézet igazgatója Magyarországra jön. Ez meg is történt, a szerződést megkötöttük, azonban, mivel az elitmagot csak 1947-ben tudtuk elvetni, és a dugványokat csak 1948-ban kiültetni, a cukoriparnak közbejött államosítása és a COSZ működésének 1948 végén való megszüntetése miatt a termés sikerültéről és a szerződés teljesítéséről hivatalos tudomásom már nem volt; azt azonban később sikerült megállapítani, hogy az ettől kezdve uralkodó cukoripar a szerződést meg nem hosszabította, és így elestünk ennek a kiváló magnak magyarországi használatától is!

Miután a *traktorkérdést* már több cikkemben – sajnos eredmény nélkül – tettem szóvá, 1946. augusztus 6-án a következő átirattal fordultam közvetlenül a földm. miniszterhez:

„Miniszter Úr!

Mezőgazdaságunk újjáépítése és továbbfejlesztése azon múlik, hogy a nagymértékben hiányzó igaerő helyett szükséges gépierő mily mértékben áll majd rendelkezésre. A traktoroknak van tehát elsősorban jelentős szerepük, viszont a traktorok használhatósága országszerte igen gyenge lábon áll, azok jórészében alig használhatók, sőt az országban sok használhatatlan traktor is van, amelyek azonban szakszerű javítással a mezőgazdaság szolgálatába állíthatók lennének. E tekintetben azonban a köz kárára az a helyzet, hogy vidéken vagy anyaghiány, vagy szakmunkáshiány miatt a traktorok helyreállítása lehetetlen.

Ennek a helyzetnek a felismerése vezetett arra az elgondolásra, hogy Budapesten egy központi vállalatot, szervet vagy szövetkezetet kellene létesíteni, amely működése nyomán mint mozgó traktor- és gépkocsijavító-üzem látná el vidéken a szükséges javítási munkálatokat. Az elgondolás szerinti üzem feladatához mérten a következőleg lenne szervezendő:

Esetleg a cukorrépa-termelők Szövetkezete keretében alakított tőkeerős vállalkozás, amely a traktorokat és a motormeghajtású szállítóeszközöket részletfizetésre javítaná meg, tekintettel arra, hogy a legtöbb traktortulajdonosnak nem áll annyi készpénz rendelkezésére, hogy a javítást egy összegben ki tudná fizetni. Ezzel kapcsolatosan – tekintettel a pénzszűkére – kívánatos lenne, ha a Szövetkezet engedélyt kapna arra, hogy a javítások ellenértékét terményben is elfogadhassa és azt a közellátási szervek felügyelete mellett összegyűjtve, hatósági áron átadná azoknak. Egyrészt megkönnyítené a traktortulajdonosoknak a javíttatást, másrészt az előírt gabonabeszolgáltatási kötelezettség alapján összegyűjtött gabonamennyiségen felül egy igen tekintélyes többletet lehetne a közellátás céljára összeszedni és átadni a közforgalomnak.

A vállalkozás szervezetének vázlata:

A budapesti központi iroda *nyilvántartása alapján érintkezésbe lép a traktortulajdonosokkal, és az országot körzetekre osztva gépkocsin közlekedő megbízottakat (mérnök és szerelő) küld ki, kik a traktor hibáit és hiányait megállapítják. Ezeknek jelentése alapján beszerzik vagy legyártják a szükséges alkatrészeket. A központi iroda eljuttatja az árajánlatokat a traktortulajdonosokhoz és a helyszínre küldi a gépkocsira szerelt „mozgó műhely"-ét, mely a kis- és középjavításokat ott elvégzi. Nagyjavítás (generál) esetén a mozgó műhely a traktort a helyszínen szétszereli és annak nagyjavítására műhelybe szállítja be, majd a nagyjavítás elvégzése után azt a helyszínen összeszereli. A központi műhely a szerelést, csapágyöntést stb. maga végzi, a hengerfúrást és csiszolást, főtengelyköszörülést bérmunkába adja ki.*

A fenti munkálatokba akarjuk bekapcsolni a kisparosokat is oly módon, hogy:

1. Az alkatrészek legyártását lehetőség szerint kisiparosnak adjuk ki bérmunkába,

2. Ott, ahol helybeli szerelőműhely van, a szerelési munkálatokat felügyeletünk mellett azzal végeztetjük.

A mozgóműhely *3 tonnás műhelygépkocsikból áll, melynek felszerelése: áramfejlesztő agregátor, esztergapad, fúrógép, hegesztőkészlet, tábori kovácsműhely, accumulátortöltő berendezés, motorszerelő, villanyszerelő és alvázlakatos szerszámkészlet. Személyzete 4 fő. Megjegyezzük, hogy egyelőre három-négy darab ilyen műhelykocsi üzembehelyezését vettük tervbe.*

A javítások gyorsabb lebonyolítása végett és takarékossági szempontból az ország területét körzetekre osztjuk, amelyben a körzeti mozgóműhely a javításokat helységről helységre járva végzi. A központból irányított anyagutánpótlást, valamint a bérmunkába adott szerelési munkálatok felügyeletét külön e célra beállított gépkocsival látja el a központ.

Tekintettel arra az országos érdekre, hogy minél több traktort és a mezőgazdaságban használatos motorvontatású szállítóeszközt állíthassunk a termelés szolgálatába, kérjük a Miniszter Urat, szíveskedjen a nagyszabású és termelésünk újjáépítése szempontjából oly fontos tervet támogatni.

Tisztelettel

1946. augusztus 6. Budapest *Szemző Béla) sk."*

A C. *szeptemberi számának* vezércikke a répaszedéssel, a legaktuálisabb kérdéssel foglalkozik:

„Répaszedés előtt

Ismét elérkeztünk egy termelési év fordulójához. Számot vetünk az elmúlt év eredményeivel és megalapozzuk a jövő év termését.

Ilyenkor torlódik a dolog, és talpán legyen az a gazda, aki megbirkózik a sokoldalú és halasztást nem tűrő munkák sorozatával. Az aratás és cséplés keresztezi a tarlóhántást, trágyahordást és buktatást. Meg kell adni a vetőszántást az ősziek alá, hogy a föld megüllepedjék és máris itt a szüret, a kukorica- és burgonyaszedés. A répaásás és hordás egyidejű az őszi vetéssel. Így halmozódnak a munkák, és azokat idejében és jól kell elvégezni.

Annak érdekében, hogy az igahiány miatt ne szenvedjen fennakadást a répa szállítása, keresztülvittük, hogy az ásást már szeptember 23-án általánosan meg lehessen kezdeni.

E számunkban részletesen közöljük mindazokat a rendelkezéseket, amelyeket a február 28-án kötött „Érdekképviseleti megállapodás" az árra és az átadási feltételekre vonatkozólag tartalmaz.

Mivel a termelők közt itt-ott elégedetlenség mutatkozik, szükséges, hogy e kérdéssel ehelyütt nyíltan foglalkozzunk.

Mindenekelőtt rámutatunk az érdekképviseleti megállapodásnak arra a pontjára, amely lehetővé teszi, hogy a gyártás befejezése után, a gyártási és termelési költségek figyelembevételével, az árak utólagos felemelését kérhessük. Ezzel a jogunkkal élni fogunk!

Ennek a pontnak az a legnagyobb jelentősége, hogy végre betekintést nyerhetünk a gyárak kalkulációjába. Ily módon lehetővé válik majd, hogy a jövő évi ártárgyalásokat biztosabb alapokon vezethessük, mint az ideieket. Másik jelentősége, hogy ezt a felülvizsgálást már az a bizottság végzi, amelyet maguk a termelők választanak azon a gyűlésen, amelyen járási megbízottaik fognak részt venni.

Nézzük most, hogyan viszonylik a répaár a többi mezőgazdasági cikk árához? Nap-nap után olvasunk az újságokban az agrárollóról, amely megjelölés azt fejezi ki, hogy mennyi iparcikket tudunk a megállapított terményárakért vásárolni, a háború előtti árakhoz viszonyítva.

Az alábbi adatokból láthatjuk, hogy 1939-ben 745 mázsa búza kellett egy traktor, 4,9 mázsa búza kellett egy eke megvételéhez stb. Ezzel szemben 1946-ban 1065 mázsa búza kell egy traktor és 12 mázsa búza kell egy eke megvásárolásához stb.

Nézzük, hogy áll ez az arány a cukorrépánál: 1939-ben 6180 mázsa cukorrépa kellett egy traktor, 40,9 mázsa cukorrépa kellett egy eke megvételéhez stb. Ezzel szemben 1946-ban 1246 mázsa cukorrépa kell egy traktor, 14 mázsa cukorrépa kell egy eke vételéhez stb.

Ez a kis összeállítás mutatja, hogy a cukorrépánál agrárollóról nem lehet szó, és az ára nemcsak megfelel az ipari árak mai állásának, de a békebelinél sokkal előnyösebb vásárlási lehetőséget biztosít.

Melyik mezőgazdasági terményről mondhatjuk el ugyanezt?

De nézzük, mit jelent ez a nehezen elért vívmány, hogy a termelő az árat tényleg cukorban és nem annak hivatalos árában kapja kézhez.

Tudjuk, hogy a hivatalos hatósági cukor ára (békében csak ez az egy ár létezett) ma 7,60 Ft, ezzel szemben a termelői szabad cukor megengedett ára 11,40 Ft. Tehát, ha a répaárat pénzben kapnánk, a gyárak 22,80 Ft-ot fizetnének ki egy mázsa répáért, ezzel szemben a termelő 34,20 Ft értéket kap kézhez, ami hatósági cukorárra átszámítva 4,5 kg cukor értékét jelenti.

Ezzel a kormányzat lehetővé tette, hogy „a káposzta is megmaradjon és a kecske is jóllakjék". Más szavakkal: a kincstár is megkapja azt a részesedést, amelyre az államháztartásnak szüksége van, és a termelő is megfelelő árhoz jut.

Ez az ár cukorban jól kifejezve a békebeli árnak több mint duplája.

Ezenkívül keresztülvittük, hogy

1. répamag nagyrészt ingyen kerül a termelő birtokába, szemben a múlttal, amikor az egész magot a termelőnek kellett megfizetnie;

2. elmarad az az 1,1|4%-os levonás, amelyet a gyár a múltban a végelszámolásnál a mázsán megállapított súlyból az irodában minden megokolás nélkül végrehajtott;

3. 2,5% száraz szelet helyett 3%-ot kapunk;

4. a gyárba szekéren szállított vagy magánrakodott répáért 1% száraz szeletet vagy 2% répát kap a termelő; és végül

5. jogot kaptunk arra, hogy az átvételt a termelők megbízottai maguk ellenőrizhessék.

Mindezek a vívmányok mutatják, hogy Szövetségünk nem végzett rossz munkát! Ezt igazolja különben az országos cukorrépa-termelői versenyünk is, amelyre 150 községből 1600 versenyző jelentkezett, jeléül annak, hogy sikerült megmozgatnunk a belterjesebb gazdálkodásra törekvő termesztőinket.

Ezek az eredmények megnyugtatják a termelőket, hogy a Szövetség vezetősége, megerősítve a termelők kiküldötteivel, a jövőben is meg fogja állni a helyét abban a harcban, amelyet tagjai érdekében kifejt.

Ebben a küzdelemben számíthatunk a parasztság nemzetgyűlési képviselőinek és érdekképviseleteinek segítségére, mert már tavasszal is nagyban hozzájárultak a tárgyalt sikerek eléréséhez.

Nem utolsósorban a termesztők végső eredménye attól függ, hogy milyen ápolásban részesítették ezt a legértékesebb növényüket, mert – akármilyen árat is biztosítottunk – annak az egyesek anyagi eredményére csak akkor lesz igazán komoly hatása, ha terméseredményeik legalább megközelítik a hazánkban elérhető termésátlagot.

Elsősorban a munka visz felfelé azon az úton, amely az egyes emberek és hazánk felemelkedéséhez vezet.

Ezekután csak azt tanácsolhatjuk tagjainknak, hogy igyekezzenek az időt kihasználva répájukat kiásni és átadni, amely munkához, különösen a fogathiány miatt olyan nehéz elszállításhoz, a kölcsönös megsegítés szükséges.

A fogatos gazda segítsen méltányos fuvardíjért annak, akinek fogatja nincs, az egy igavonóval rendelkezők fogjanak össze és így tegyék lehetővé egymásnak, hogy az egész évi munka eredménye megédesítse családjuk életét és anyagilag megkönnyítse a családfőnek gazdasága újjáépítését.

Megbízottaink pedig, akik a termelők bizalmát élvezik, kérjük, legyenek mindenben segítségükre, és ahol maguk nem tudják a bajok okait megszüntetni, forduljanak a felügyelőkhöz vagy egyenesen a szövetségi központhoz, amely az átadás nehéz ideje alatt teljes erővel támogatja a termelőket.

Csak együttesen, szervezetten, egymást segítve haladhatunk felfelé azon az úton, amelyen elindultunk.

Szemző Béla"

A *Magyar Parasztszövetség* a háromnapos országos Parasztnapok alkalmával *Hajdú-Németh Lajos* nemzetgyűlési képviselővel és *Benárd Gézával*, a Parasztszövetség mezőgazdasági osztályának vezetőjével az élen 10 tagú küldöttséget menesztett *dr. Rácz Jenő* pénzügyminiszterhez és *Dobi István* földm. miniszterhez, amelyhez a COSZ igazgatója is csatlakozott, aki a küldöttség panaszainak elmondása után mindkét minisztert tájékoztatta a tényleges helyzetről. Miután mindkét miniszter megígérte, hogy a termelők fő kívánságát, az utólagos *árreviziót* meg fogják ejteni, a küldöttség elégedetten távozott.

Hivatalos lapunk felhívja a községi megbízottakat és a járási gazd. felügyelőket, hogy mielőbb fejezzék be a járási megbízottak megválasztását és azok nevét és lakhelyét közöljék a COSZ-szal, hogy még ebben az évben össze lehessen hívni a járási megbízottakból álló közgyűlést, amely hivatva lesz az előkészített új *Alapszabályok* megvitatására és elfogadására, hogy azokat mielőbb az FM-hez terjeszthessük jóváhagyás végett.

A szeptember 10-i szám az utolsó oldalon feltűnő nyomással hívja fel a termelők figyelmét a következő rendeletre: „A cukorgyárba szállított répa mázsája utáni 3 kiló cukorjárandóság felett a

termelőt szabad rendelkezési jog illeti meg, tekintet nélkül az annak idején fennálló jogszabályok által megállapított esetleges korlátozásokra." (10.060/1945. NE sz. rendelet)

Az Eszterháza környéki járási és községi megbízottak *Gaál László* COSZ-főfelügyelő meghívására nagy számban jöttek össze, hogy megtárgyalják a termelők panaszait és az 1946. termelési év vége felé mutatkozó helyzetet. Az őszi teendők megbeszélése után a gyűlés egyhangúlag *megelégedését fejezte ki a COSZ eddigi munkája felett.*

A C. októberi számában „Az Érdekképviselet ereje!" c. írtam vezércikket, amelyet a következőkben röviden ismertetek:

Mindenki érzi, hogy gazdasági életünk, de különösen annak mezőgazdasági része, még nincs abban a kerékvégésban, amely a felemelkedéshez vezetne. Ennek főoka a vesztett háború következtében támadt elszegényedésünk mellett abban található, hogy talán túl sokat foglalkozunk politikával és túl keveset érdekeink közvetlen védelmével. Különösen komoly baj ez egy olyan kis államban, mint amilyen a mienk.

Itt az ideje, hogy minden tényező tudatára ébredjen annak: az ország gazdasági élete összefüggő, élő szervezet, amelyre ugyanazok a szabályok érvényesek, mint az egyes ember, állat vagy növény szervezetére, vagyis a természet örök törvényei.

Az *érdekképviselet* legfőbb ereje, ha ezeket az igazságokat felismeri, elfogadja és félredobva minden demagógiát, minden jelszót, nem ötletszerűen, hanem tervszerűen dolgozza ki programját és céltudatosan küzd annak megvalósításáért.

Ezek előrebocsátása után kitűztem a célokat, amelyekért nekünk répatermesztőknek harcolnunk kell.

Elsősorban küzdenünk kell egy igazságos árrendszerért. E cél eléréséért folytatott alig egyéves küzdelmünk során kezdeti eredményeket máris elkönyvelhetünk. Helyes utat választottunk tehát, ki kell tartanunk rajta! Az idei árrevíziós vizsgálatok eredményeit fel kell használnunk annak érdekében, hogy olyan árrendszert dolgozzunk ki, amely kielégíti a termelők jogos igényeit. Igen nehéz tárgyalásokra kell felkészülnünk, amelyekhez már hónapok óta gyűjtjük az adatokat és azokat kiegészítjük az idei év tapasztalataival.

Másik főcélunk a hazai magtermesztés olyan megszervezése, ami lehetővé teszi, hogy az ország ezirányú szükségletét kiváló maggal elégítsük ki. Olyan magféleségeket kell kitenyészteni, minden táj részére, amelyek a betegségekkel szemben való ellenállás mellett a legnagyobb termést a legnagyobb cukortartalommal párosítják. Ennek a feladatnak elvégzésére hosszú évek programja szükséges és az eredmény elérése nehezebbnek tűnik, mint a cukorrépa-termesztés kiterjesztése.

Tekintettel arra, hogy a Pénzügyminiszter és a Földművelésügyi Miniszter az 1975/1945. PM sz. rendeletben foglalt cukorrépaszedési tilalmat 1946. szept. 23-val megszüntette, a cukorrépa szedése az egész ország területén megindult. A répatermesztés ezen befejező és talán legnehezebb munkája foglalkoztat minden répatermelőt, és természetesen a COSZ és szervei számára ennek a nagy munkának sima lebonyolítása képezte egyúttal a Szövetség vizsgáját is. Mielőtt azokra a cikkekre, eseményekre stb., amelyek evvel a nagy munkával összefüggnek, részletesen rátérnék, megállapíthatjuk, hogy a COSZ és szervei jól vizsgáztak, és a cukoripar is – belátva, hogy a jövőben csak úgy számíthat a termesztés kiterjesztésére, ha a termelőkkel méltányosan jár el – mindent elkövetett a súrlódások elkerülésére. Ez látványos különbséget jelentett a múlttal szemben, amikor sokszor még a nagytermelők sem voltak képesek a gyárak basáskodásai ellen eredményesen védekezni. *Minden szerénységet félretéve ez az eredmény a COSZ aktív közreműködésének köszönhető, amely – a múlttól eltérően – nem szorítkozott csak az ártárgyalásokra, hanem mindent megmozgatott, hogy olyan szervezetet állítson fel, amely a termelők védelmét képes hathatósan ellátni.*

A szeptemberi engedélyt főleg a *békési* és *bihari* gazdák használták fel, hogy az átadóhelytől távol fekvő répájukat, mely fekvésénél fogva országos viszonylatban is a legérettebb volt, átadják, és így a sarkadi cukorgyár volt az első, amely a kampányt megkezdte. Annak érdekében, hogy már a répaátadás kezdete zavartalan legyen, a COSZ igazgatója *Less Józsefnek*, a körzet népszerű COSZ-fel-

ügyelőjének kíséretében végigjárta az átvevő helyeket, és megállapította, hogy a községi megbízottak rendszere bevált. Ott, ahol a helyi megbízottak helyükön voltak, mint *Gyulán, Békéscsabán* és *Mezőberényben,* az átadás simán ment végbe, csak *Köröstarcsán,* ahol a megbízott nem jelent meg, tapasztaltunk visszásságokat, amelyek megjelenésünkkel megszűntek.

Utunkon sajnos azt is tapasztalnunk kellett, hogy voltak községek, ahol a COSZ-megbízott azonos volt a gyári megbízottal, ezért ismételten felhívtuk a C.-ben azokat a községeket, ahol ez az anomália fennállott, hogy a termelők válasszanak új megbízottat, mert a két megbízatás egymással összeférhetetlen!

Ebben a számban közöltük az egyes gyárakhoz kinevezett COSZ-felügyelők következő névsorát, hogy a megbízottak tudják, hova forduljanak az átadásnál előforduló esetleges viták elintézése céljából: *Bán József* Esztergom – *Selypi Cukorgyár; Baer Gerolf* Kiskamond, Veszprém m. – *Sárvári* cukorgyár; Faluhelyi György, Budapest, Bajcsy Zsilinszky u. 34. – *Hatvani* cukorgyár; *Frank Imre,* Miskolc – *Szerencsi* cukorgyár; *Gaál László* – Pusztamiske u. p. Devecser – *Petőházai* cukorgyár; *Kováts Géza* Dunaalmás, Komárom m. – *Ácsi* cukorgyár; *Nagy Sándor,* Mezőkovácsháza, Csanád m. – *Mezőhegyesi* cukorgyár; *Szánti Gyula,* Magyarkeszi, Tolna m. – *Ercsi* cukorgyár; *Szentannay Dénes,* Karcag – *Szolnoki* cukorgyár; *Varasdy Albert,* Somodord-Somogyaszaló – *Kaposvári* cukorgyár, *Less József,* Gyula – *Sarkadi* cukorgyár és *Holla Emil,* Budapest, Szabadság tér 10. (egyúttal az igazgató titkárja) – *Óbudai* cukorgyár. Közben megválasztották a legtöbb járásban a járási COSZ-megbízottakat is, akiknek névsorát és lakcímét a felügyelők után szintén közöltük, hogy kisebb ügyeknél ezeket hívják a községi megbízottak a vitás kérdések eldöntésére. Egyúttal felhívtuk mind a gyári COSZ-felügyelők, mind a járási COSZ-megbízottak figyelmét azokra a feladatokra, amelyek hatáskörükbe tartoznak, valamint a járási gazd. felügyelőket, hogy ott, ahol még nem választották meg a járási megbízottakat, ezt a hiányt haladéktalanul pótolják!

A C. októberi száma közli *Kulin* beszámolóját a szeptemberi időjárásról *„Ebben az évszázadban nem volt ilyen száraz szeptemberünk"* címmel (4. o.). Ez a körülmény magában is eléggé magyarázza az ez évi termésátlag csekély voltát. Normális években ugyanis a cukorrépa szeptemberben nemcsak cukorban, de mennyiségben is gyarapodik, mégpedig – gyakorlati tapasztalatom szerint – napi 1–1,1/2 mázsával holdanként. Ha még hozzávesszük a termelők nagyobb felének tapasztalatlanságát, a hiányos kelést okozó tavaszi szárazságot stb., megvan a magyarázata annak, hogy miért nem értünk el ebben az évben 100 q átlagtermést, ahogy azt terveztük.

Októberben állapították meg a mezőgazdasági és ipari cikkek forintárát, amely a mezőgazdaság számára olyan hátrányos volt, hogy az *Országos Mezőgazdasági Kamara* emlékiratot terjesztett a kormány elé, amelyben részletesen és szigorú tárgyilagossággal rámutatott a bajokra és a hibákra. A fennálló *agrárollóra* a következőképpen mutat rá az emlékirat:

Az iparcikk árszínvonalát és az eltolódásokat szemléltetőleg mutatja az alábbi kimutatás, éspedig először az árakat pénzben, majd búzában feltüntetve:

Ár pénzben	*1933*	*1939*	*1946*
	Pengő		*Forint*
Traktor HSCS 28-30-30/35 mm	*8 103*	*13 596*	*42 600*
Cséplőgép HSCS 1070×560 mm	*5 665*	*8 240*	*30 990*
Eke taligával 80 kg UP. 7	*92*	*90*	*383*
Szecskavágó JE	*84*	*91*	*513*
Répavágó BF	*56*	*54*	*289*
Kukoricamorzsoló RR	*81*	*76*	*419*
Rézgálic, q	*51,84*	*53,56*	*295*
Kapa, kovácsolt 0,51–1 kg (1000 db)	*82,50*	*59,39*	*400*
Ásó, kovácsolt 0,51–1 kg (1000 db)	*81,29*	*58,01*	*384*

Ugyanez búzamennyiségben kifejezve:

Ár búzában

	1933	*1939*	*1946*
	Pengő		*Forint*
Traktor HSCS 28-30/35 mm	*880*	*745*	*1 065*
Cséplőgép HSCS 1070×560 mm	*615*	*451*	*774*
Eke taligával 80 kg UP. 7	*10*	*4,93*	*12,08*
Szecskavágó JE	*9,13*	*4,99*	*12,83*
Répavágó BF	*6,09*	*2,96*	*7,23*
Kukoricamorzsoló RR	*8,80*	*4,16*	*10,48*
Rézgálic, q	*5,63*	*2,93*	*7,38*
Kapa, kovácsolt 0,51–1 kg (1000 db)	*8,97*	*3,25*	*10,00*
Ásó, kovácsolt 0,51–1 kg (1000 db)	*8,84*	*3,18*	*9,60*

Ebben a hónapban jelent meg először a „Magyar Mezőgazdaság" c. lap, amelynek második számában jelent meg a „A cukorrépa jelentőségéről" szóló cikkem.

Szeptember 28-án nyílt meg Budapesten a Magyar Mezőgazdasági Művelődési Társaság rendezésében az Állatkertben az *Őszi Kertgazdasági és Kisállat Vásár,* amelynek célja volt egyrészt a városi lakosságnak a mező- és kertgazdasági munkálatait és az elért eredményeket bemutatni, másrészt a vidékről érkezett gazdáknak a termesztés mikéntjére vonatkozóan oktatással szolgálni. Ezen a kiállításon a Földm. Minisztérium termelési főosztálya által a rendelkezésre bocsátott csarnokban *Szövetségünk is részt vett.* Kiállításunkat *Tildy Zoltán* köztársasági elnök és *Nagy Ferenc* miniszterelnök is megtekintették, és legnagyobb megelégedésüknek adtak kifejezést. *Dobi István* földm. miniszter a kiállításunkat kétszer is megtekintette. A kiállításról a C. II. 11. számának 7. oldalán részletesen is beszámoltunk.

Szeptember első felében bejártam *Nógrád* és *Heves* megyéket. Tapasztalataimról „Hivatalos utak Nógrádban és Hevesben" címmel a C.-ben is beszámoltam (m. f.).

Különös agilitással tűnt ki ebben a hónapban a *Szövetkezet,* amely most kezdte kifejteni áldásos működését.

A C. novemberi számának vezércikkét „Szövetség – Szövetkezet" címmel írtam. Ebben rámutattam a Szövetkezetnek a cukorfelesleg szabad áron való értékesítésében kifejtendő szerepére. A vezércikkből csak a következő részt idézem: „Hiába ért el a szövetség természetbeni *szabad cukrot,* mint árat, ha a termelő a felesleget csak nyomott áron tudja értékesíteni. A Szövetségnek nem lehet feladata az értékesítés legjobb feltételeiről való gondoskodás, mert akkor mindjárt kiköthette volna a pénz ellenértéket. Annak idején a termelők nem ezt akarták! Az értékesítés a termelő dolga, de ahhoz, hogy ezt jól végezze, szövetkeznie kell!"

Az átvételt ellenőrző körútaink tapasztalatairól szintén beszámoltunk (C. II. 12. sz. 2. o.).

Az őszi mezőgazdasági munkák biztosításáról a 40.000/1946. FM-rendelet részletesen gondoskodott (Magyar Közlöny, 1946. okt. 18. 238 sz.).

A „Szövetségi Hírek" rovatban szóltunk a gazdacukornak adóra történő lefoglalásra vonatkozó eljárásunkról a pénzügyminiszternél, akinél elértük, hogy az ilyen foglalásokat letiltsa. Viszont felhívtuk az adóval tartozókat, hogy a cukorfeleslegükből elért bevételeiket elsősorban az adók befizetésére használják fel.

Felhívással fordultunk a *hatvani* és a *sarkadi* cukorgyár termelőihez. Miután a fenti két cukorgyár üzemét okt. 31-én befejezi, felhívtuk azokat a gazdákat, akik a fenti időpontig termésüket nem tudják leszállítani, jelentsék azt Szövetségünknek, hogy répájukat más cukorgyárhoz irányíthassuk.

Beszámoltunk a *Cukorrépa-termesztési Verseny* állásáról is. Eszerint 66 járás termelői vettek részt a versenyben. A *járási győztesekből* fognak kikerülni a *kamarai győztesek,* akiket természetbeni jutalommal (termelési eszközökkel) fogunk jutalmazni.

Szövetségünk és a Magyar Cukorgyárosok Országos Egyesülete közt megállapodás jött létre a cukorrépa utáni mellékszolgáltatások pénzbeli megváltásáról. Eszerint 100 kg cukorrépa utáni 60 kg szeletjárandóság megváltási ára 50, 100 kg melasz megváltási és vásárlási ára 20 Ft. Amennyiben valamelyik termelő szeletet akar vásárolni, azt a cukorgyár köteles a gyári kereten belül a termelőnek eladni. A nedves szelet 100 kg-jáért 90, a száraz szelet 100 kg-jáért 20 forintot lehet felszámolni.

Felkérésünkre a Pénzügyminiszter 148.000(X) a számmal valamennyi pénzügyi igazgatósághoz körrendeletet bocsátott ki, amelyben közli, hogy a *termelői cukor adómentes,* mivel az utána járó fogyasztási és forgalmi adót a cukorgyár köteles befizetni! Ez mutatja, hogy a répáért kapott ellenérték adózott cukorban legalább a cukor hivatalos árának felével több, amit az ártárgyalásoknál figyelembe kellett venni.

Kurelec Viktor fővegyész a *C.* novemberi számában felveti a *szárazszelet* kérdését.

Sajnos nem minden gyárnak volt szárítókapacitása, és amelyiknek volt, az is csak szűk keretek közt mozgott. Többször felhívtam erre a kormány figyelmét, és kértem, hogy addig, amíg a gyárak magánkézben vannak, rendelje el, hogy minden gyár építsen szárítóberendezést, amelyet a szeletszárítás befejeztével más mezőgazdasági termék szárítására is fel lehet használni. Sajnos a kért rendelet nem jelent meg, aminek következménye, hogy a gyárak még ma is csak legfeljebb a nedves szelet 50%-át képesek megszárítani – holott ma már a fejlett cukorrépa-termelő országokban a nedves szeletet 100%-ban megszárítják, és csak annyit hagynak meg nedves állapotban, amennyit a gyárkörnyéki termelők nedves szeletben kívánnák átvenni. Hogy csak szállítási kapacitásban ez mit jelent, mindenki elképzelheti.

Az igen szoros 1946. év december 2-án először ült össze a járási megbízottak országos értekezlete, melyet eredetileg az alakuló közgyűlésnek szántam. Az alakuló közgyűlés azonban *Bárányos Károly* korai távozása miatt 1947-ben – az alapszabályok ő általa ígért jóváhagyásának elmaradása miatt – elmaradt, és az 1948-ban bekövetkezett politikai események miatt soha meg sem lett tartva.

*

Megvallom őszintén, hogy ma – 33 év távlatában – sem értem, miért nem lehetett kiépíteni az érdekképviseleteket épp a mezőgazdaságban és miért nem lehet még ma sem, amikor mindenféle foglalkozású embereknek, pl. a fodrászoknak stb. is van egyesületük. Amikor *Dobi* miniszter 1948-ban közölte velem, hogy a cukoripar államosításával megszűnt az érdekképviselet szüksége, mivel – mint mondotta – „a gyárak most a termelőké is," szóban és *memorandum* formájában is kifejtettem, hogy milyen hamis ez az álláspont, mivel a jövőben – ha államosítják és nem szövetkezetesítik az ipart, ahogy ezt egy másik memorandumban, amelyet *Dinnyés* miniszterelnöknek nyújtottam át, javasoltam –, akkor megint a gyáripar fogja diktálni a szerződés feltételeit, mint tette azt a kapitalizmus korában, talán még korlátlanabb formában. Megszűnnek majd a községi megbízottak, akiket a termelők védelmére sikerült elfogadtatni a COSZ-nak, és a COSZ működésének felfüggesztésével megint ki lesznek téve az ipar önkényének. A következmény csak a cukorrépa-termesztés hanyatlása lehet! Ez a jóslatom teljes mértékben bekövetkezett. A vezetésterület már 1949-ben, az első évben, amikor nem a COSZ képviselte a termelőket, a felére csökkent, mivel – bár csak részben – eltörölték a répának cukorban való kifizetést, és később még a régi ár visszaállítása árán sem voltak képesek az 1948-as termőterületre feltornászni a termesztést. Ennek oka az volt, hogy a termelők, akik három év alatt

megszokták a COSZ által megszervezett védelmet, nem voltak hajlandók magukat kitenni a gyári átvevők önkényének.*

*

Visszatérve a dec. 2-i értekezlet lefolyására, az – tekintettel arra, hogy az Alapszabályok előzetes jóváhagyása nem történt meg – csak termelői értekezlet volt, amelynek jelentősége így is nagy volt. Az ország minden részéből 106 járási megbízott volt jelen, akik az 1600 községben dolgozó kb. 150 000 termelőt képviselték.

Ez a tanácskozó testület ült össze Budapesten 1946. dec. 2-án, hogy megvitassa az összes megoldandó kérdéseket és felhatalmazást adjon a COSZ vezetőségének a további képviseletre. Erre ugyan, mint min. biztosnak nem volt szükségem, mivel a kinevezési okmány alapján az összes tisztségeket: közgyűlés, elnök stb. teljes joggal helyesítettem, mint az autonómiájától megfosztott szövetség min. biztosa. Mivel azonban a kinevezési okmány azt is feladatomul tűzte ki, hogy szervezzem át a szövetséget demokratikus alapokon, az ilyen gyűléseket a demokráciára való nevelés eszközeinek tartottam. Módszerem bevált, és minden további formaság nélkül át lehetett volna térni a demokratikus autonómiára, csak éppen a Kormány ilyen irányú intézkedésére, vagyis az autonómia

*Hogy mennyire ez volt a főok, annak legfőbb bizonyítéka, hogy 1954 tavaszán, amikor én Martonvásárt voltam könyvtáros az Akadémiai Mezőgazdasági Kutató Intézetben, egy szép napon megjelent az a *Tabák* elvtárs, az akkori cukoripar vezérigazgatója, aki 1948 végén – mint látni fogjuk – még ahhoz sem járult hozzá, hogy engem a cukoripar a Répaosztály vezetőjeként alkalmazzon – és arra kérte *Kemenesy Ernő* igazgatót, járuljon hozzá ahhoz, hogy én vele menjek egy székesfehérvári nagy termelői gyűlésre, és vegyem rá a gazdákat, akiknél nagyon népszerű voltam, a cukorrépa-termesztés kiterjesztésére. Én – bár nem szívesen – elmentem erre a gyűlésre, amely annak hírére, hogy én is fel fogok szólalni, igen népes volt. Elképzelhető, hogy milyen nagy volt *Tabáknak* és a többi cukoriparíaknak a megrökönyödése, amikor én *Achard*ról, akinek akkor volt jubileuma, emlékbeszédet mondtam, és nem szóltam egy szót sem a cukorrépa-termesztés akkori állapotáról. A nagy tapssal fogadott előadásomat kénytelen volt azután a „Cukoripar" c. lap is közölni. Hogy mennyire aktuális még ma is ez a kérdés, arra bizonyíték a Falu Rádió egyik 1979. novemberi adásában közölt beszélgetés, amelyet a Falu Rádió munkatársa folytatott az egyik tsz-főkönyvelővel, aki elpanaszolta, hogy az újonnan bevezetett cukorszázalékon való fizetés milyen hátrányos a termelőre. Elmondta, hogy náluk *szeptemberben* állapították meg a cukorszázalékot, amikor is a gazdaság egyik részében vett minta cukorszázaléka 2%-kal volt kisebb, mint egy a gazdaság másik részében vett minta cukorszázaléka. Ez q-ánként 29 Ft-tal kisebb árat jelent.

Nem áll fenn az az ellenvetés sem, hogy jelenleg csak szocialista nagybirtokok vesznek részt a termelésben, és ezért nincs szükség a termelők által gyakorolt ellenőrzésére, mert jelenleg csak 600 gazdaságban termesztenek cukorrépát, akik nagy apparátusukkal maguk is képesek érdekeiket megvédeni. Ez az ellenvetés nem állja meg a helyét: először azért, mert – ha a termelőknek megvolna az érdekképvisletük, akkor nem következett volna be a termelésnek ilyen nagyarányú koncentrációja, amely ugyan – szállítási okból – a cukoripar önköltségét csökkenti, ezzel szemben azonban kirekeszti az ország sok, cukorrépa-termesztésre alkalmas területén gazdálkodó üzemét a cukorrépa-termesztés áldásaiból, ami az országnak mérhetetlen károkat okoz. Azonfelül lehetetlenné teszi a cukorrépa-termesztés melléktermékeinek maradék nélküli felhasználását, és megfosztja az ország állatállományát a legjobb és legolcsóbb takarmánytól. A Gazdasági Kutató Intézet feladata, hogy kiszámítsa, mit jelent az elpocsékolt takarmány a devizagazdálkodás szempontjából. De tovább megyek, ez a koncentráció még a cukoripar számára is káros! Ki van téve ugyanis annak, hogy ha egy ilyen koncentrált területen valamilyen ok – aszály, kártevők stb. – miatt kiesik a termelés, nincs ahol a kiesett mennyiséget pótolja, míg az ország egész területén eloszló termesztés esetén ezek a természeti károk kiegyenlítődnek. Káros az ipar számára ez a koncentráció azért is, mert rossz őszi időjárás esetén a gazdaságok nem lesznek képesek a répát idejében kiszedni, és annak egy része a földbe fagy.

A termelők szempontjából másodszor azért is káros ez az érdekképviselet nélküli termesztés, mert a szerződés megkötésébe nincs beleszólásuk, és még arra sincs lehetőségük, hogy az ő közreműködésük nélkül megkötött szerződés azon pontjainak betartását ellenőrizhessék, amelyeket pontatlan betartása árban károsítja meg őket.

visszaállítására volt szükség. Sőt már az elnök személye is ki volt szemelve, akit többször magammal is vittem, mert az illetőt mint parasztképviselőt erre a posztra nevelnem kellett. Én magamnak az autonómia visszaadása után csak az igazgatói szerepet szántam – legalább egy ötéves szerződéssel! Minderről tulajdonképpen kár beszélni, mert nem történt meg. Ezen emlékirat keretében mégis beszélnem kellett róla, hogy megmagyarázzam azokat az intézkedéseimet, amelyekre min. biztosként semmi szükségem nem volt, és csak a magam munkáját komplikáltam és tettem nehezebbé!

Az 1946. dec. 2-i Országos Értekezlet jelentőségét mutatja az azon megjelent hivatalos személyek névsora is: dr. *Prém Lóránd* min. osztályfőnök a pénzügyminiszter, *Lázár Vilmos* min. osztályfőnök a földművelésügyi miniszter, dr. *Hajas József*, min. titkár a földm. minisztérium termelési osztály, *Denke Sándor* min. titkár a mezőgazdasági ipari ügyosztály és *Clementis Lajos* kamarai titkár az Országos Mezőgazdasági Kamara képviseletében. A járási megbízottak sorai közt voltak *Hajdú-Németh Lajos, Veres Menyhért és Kanta Gyula* nemzetgyűlési képviselők is, mint választott járási megbízottak. Megjelentek a cukoripar képviselői, sok érdeklődő és természetesen a sajtó munkatársai is, akik riportokat hoztak a mezőgazdasági (Magyar Mezőgazdaság) és egyéb lapokban.

Felhívtam az értekezlet hivatalos résztvevőit, hogy felszólalásaikban tartsák szem előtt azt a körülményt, hogy ez az Országos Értekezlet tulajdonképpen próbaköve annak, hogy az eltelt 15 hónap alatt sikerült-e a Szövetség tagjait a demokratikus érdekképviselet szabályaira kioktatni, hogy ezzel a bizonyítékkal a kezünkben még nagyobb nyomatékkal kívánjuk a COSZ autonómiájának a visszaállítását. Mint minden nagyobb ülésen, most is figyelmeztette az elnök a résztvevőket, hogy a Szövetség vezetősége minden kritikát szívesen vesz, de csak akkor – ha a felszólaló, aki kifogásol valamit, meg is tudja mondani, hogy hogyan lehetne a kifogásolt ténykedés helyett helyesen cselekedni! Az elnöki beszámolót, mint az eddigi tevékenység összefoglalóját a következőkben szószerint közöljük (C. II. dec. kettős száma 13/14. 2–5 pp.):

..Jelentés a COSZ 1945/46. évi működéséről

A szövetség újjáéledésének első évében elért eredmények kellő értékelése végett szükséges röviden vázolni a megindulást közvetlen megelőző helyzetet.

Az 1944–45-ös év a háború utolsó éve, amely az 1944. tavaszán elvetett hozzávetőlegesen 103 000 kat. hold répaterület kereken 113 000 vagon répatermésének betakarítását és feldolgozását, valamint az 1945. év tavaszán kb. 34 000 kat. hold elvetését foglalja magába.

Mint ezekből az adatokból látjuk, a háború és a nagybirtok megszűntét megelőző évben az utolsó öt év legnagyobb hozama volt, amely főleg a háború alatt – különféle manipulációkkal felhajtott – látszólag nagy árnak volt köszönhető. Azért látszólag, mert pénzünk a háborúba lépésünk óta lassan, de biztosan, nemzetközi értékének egy töredék hányadára esett.

Az infláció hatása ugyan az ország határain belül, a különféle kényszerintézkedések következtében, nem mutatkozott teljes mértékben, mégis az élet napról napra drágult, és így a magas répaárat már inflatorikusnak kell minősíteni.

A nagy és csak a statisztika tükrében létező 1944. évi termésből a háború következményei nyomán sem a nemzetgazdaságnak, sem a gazdatársadalomnak nem volt sok haszna. A répa egyrészt a földben rothadt, másik része otthon került feldolgozásra, aminek következményeképp az úgynevezett melász lett a fővárosi és vidéki piacok kedvenc cikke. A termésnek az a része pedig, amely mégis a gyárba került, szintén nem a hazai piacot látta el cukorral.

1945 tavaszán a melász, tehát az otthon főzött szirup magas árának és a kötelező termelés elrendelésének ellenére az előző évi terület alig 1/3-át, 34 000 kat. holdat vetették be a háborútól feldúlt és a földreform forradalmi végrehajtása következtében társadalmi átrétegződésben levő országban.

A munkáshiány és az aszály következtében összel hozzávetőlegesen mindössze 20 000 kat. hold répaterületet találunk, amelynek egy részét már augusztusban kezdik szedni és otthon sziruppá főzni.

Az újjászületett Szövetség

Az államhatalom és cukoripar nem találta meg ennek a folyamatnak megállítási módját, mivel hiányzott a termelők Érdekképviseletének működése, ami a termelők kívánságait az állam és a gyáripar felé képviselte volna. Az 1931. évi XIX. tc. alapján létező Szövetség ugyanis teljes aléltságban – miután elnöksége, mely túlnyomórészt nagybirtokosokból állott, nem működött – feladatának nem tudott eleget tenni.

Ekkor, mondhatnám a 24. órában a földművelésügyi miniszter a csak papíron létező Szövetség élére, Szemző Béla *személyében, miniszteri biztost állított, akinek legelső feladatai közé az 1945. évi répa árának letárgyalása, az 1946. évi vetés előkészítése és a Szövetség demokratikus átszervezése tartozott.*

Mindezen feladatok elvégzéséhez nem állott sem elég pénz, sem irodai helyiség, de még egy írógép sem rendelkezésre. E hiányok áthidalásának jelentőségét az egy évi távlatból már csak azok tudják megítélni, akik a munka kezdetén ott voltak az újjászületett Szövetség bölcsőjénél.

Tény az, hogy napok alatt, az Országos Mezőgazdasági Kamara jóvoltából helyiséghez, a legkülönbözőbb pénzügyi manőverekhez, kölcsön-írógéphez, papírhoz jutottunk, anélkül, hogy az állam terhére lettünk volna.

Az első körlevelek kibocsátása után már novemberben megjelent a „Cukorrépatermelő", – egyelőre mint a Szövetség értesítője.

Az első tennivalók

Közben egymást kergették a sürgős tennivalók. Az első feladatok közé az 1945-ös ár megállapítása tartozott, mivel az 1945. év tavaszán kiadott rendeletek csak a mellékfeltételeket állapították meg, ár tekintetében ragaszkodtak az évek óta bevezetett szokáshoz, mely szerint az árat mindig ősszel, tehát utólag szabták meg.

Ez egyszer ez a szerintünk különben elvetendő eljárás helyesnek bizonyult, mivel a pengő értéke 1945 őszén az infláció örvényében csúszott lefelé, és az esetleg még 1945. tavaszán megállapított ár mellett egy darab répa sem került volna a gyárakba.

Az előtt a feladat előtt állottunk, hogy az amúgyis kevés répának legalább egy részét vezessük a cukoriparba, és így a háborúban teljesen kifosztott országnak legalább a betegeit és gyermekeit tudja a közellátás – ha szűkösen is – cukorral ellátni.

A kormány különféle intézkedéseket léptetett életbe, mint a répaszedési tilalmat, a répa tisztán cukorrá való felhasználását stb. Ez intézkedések az államhatalom tekintélyének megrendülése és a feketepiac virágzása következtében nem látszottak hatályosaknak.

A szövetség élére állított min. biztos a legnagyobb nehézségek és az utazás bizonytalansága ellenére, útjai során az ország minden részében szerzett tapasztalatai alapján, csak úgy vélte lehetségesnek a répatermés egy részének megmentését, ha a termelő értékálló és vonzó terményben kapja meg termelvénye ellenértékét. Ezért a Cukorgyárosok Országos Egyesületével folytatott tárgyalásokon javaslatot tett az 1945. évi termésű répa ellenértékének cukorban való megfizetésére.

Javaslatához mind a földművelésügyi, mind a pénzügyi és közellátási miniszter urak támogatását is megkapva, hosszas tárgyalások után sikerült 100 kg répa után 2 kg cukor ellenértékében megállapodni, ami kb. a háborúelőtti évek átlagának felelt meg. A mellékfeltételeket már 1945 tavaszán rendeletileg állapították meg, s így a nettó répából az elszámolásnál történő 1,25% külön levonás is megmaradt, mivel ezen már nem lehetett változtatni.

Bár a répa ára elég alacsony volt, a cukor árának kiváltságos helyzete a termelők nagy részét átadásra késztette, úgyhogy a termelt répa több mint felét sikerült cukorrá feldolgozni. A gyártási eredmény így is minimális volt: kb. 5500 vagon répából készült 600 vagon cukor, vagyis a békebeli utolsó tízéves átlagnak alig 5%-a.

Szervezés, felvilágosítás, megfelelő ár

A lesújtó eredmény után a Magyar Cukorgyárosok Egyesülete főleg a termesztés kötelezővé tételétől várta a répatermesztés újjáéledésének lehetőségét. Ezzel szemben Szövetségünk vezetősége elejétől kezdve hangoztatta, hogy csakis a termelők megszervezése és felvilágosítása, valamint a megfelelő átvételi ár biztosíthatja az ország cukorellátását.

Kötelességszerűen részt vettünk a 10.060/1945. sz., az ipari növények kötelező termesztéséről szóló rendelet megalkotásában, amely 100 000 kat. hold vetésterületet irányzott elő és a múlt termelése alapján, járásonkint kötelezte termelésre a gazdákat. Azon termelési év letelte után, melyre ez a rendelet vonatkozott, megállapíthatjuk, hogy a rendeletnek volt ugyan bizonyos ösztönző hatása, de tudtunkkal senki sem kísérelte meg azoknak a megbüntetését, akik nem tettek eleget a rendeletnek.

Szövetségünk, mint a termelők érdekképviselete, természetesen szintén nem élt a rendeletben biztosított jogokkal; körutainkon, gyűléseinken és lapunkban állandóan a felvilágosítás fegyverét használtuk, és ennek köszönhető, hogy a gazdatársadalom, megértve a belterjes gazdálkodásban rejlő előnyöket és azokat a kötelességeket, amelyek reája a közzel szemben hárulnak, többet vetett be cukorrépával, mint amennyit a rendelet előírt. Nem a termelőkön, hanem a mostoha időjárási viszonyokon múlott, hogy a cukorrépával bevetett több mint 100 000 kat. hold területből hozzávetőlegesen csak 70 000 kat. hold maradt meg, amely terület az utolsó tíz békeév átlag vetésterületének (81 000 kat. hold) 90%-át jelentette. Igaz ugyan, hogy ezen a területen learatott és átadott répamennyiség, kb. 4 500 000 mázsa, a békebeli tízéves átlagnak alig 50%-át jelenti, ami a termésátlagnak katasztrófális visszaesését mutatja. Ennek okát az egész kivételesen száraz időjáráson és a nagy számban fellépő állati kártevőkön kívül főleg trágya és műtrágya, őszi mélyszántás és megfelelő megmunkálás hiányában kell keresnünk.

Mindezeknek ellenére elégedettek lehetünk az első évi kisbirtokos répatermés eredményével. Tehetjük ezt annál inkább, mivel általános volt a vélemény, hogy a földbirtokreform okozta új birtokelosztás következtében a cukorrépa termesztése, amely eddig a nagybirtoknak volt elismert növénye, nem lesz folytatható. Még szembetűnőbb az eredmény, ha tekintetbe vesszük, hogy a múlt háború után – földreform nélkül is – csak 1921-ben, vagyis a háború utáni harmadik évben értek el ilyen vetésterületet, nem mint most, már az első évben. Ez az eredmény, azon a felvilágosító munkán kívül, amelyről már említést tettünk, a szervezésnek és különösen az ár terén elért eredménynek tudható be.

A szervezés, amely az ártárgyalások mellett, a Szövetség vezetőségének legfőbb gondja volt, a termelési bizottságokon keresztül a termelők maguk választotta megbízottai révén, lassan megindult, aztán mind nagyobb eredményeket ért el, úgyhogy ez év őszén a répa átadása idején túlnyomó részben befejeződött. Az az elv vezetett, hogy a szervezésből és vezetésből a parasztság kivegye az őt megillető részt. Már eddig is sikerült néhány kiváló termesztőt, mint felügyelőt – akik a központi vezetésben is részt vesznek – munkánkba bekapcsolni.

A COSZ községi megbízottak száma 1597 és azok megyénkint a következőképp oszlanak meg:

Abaúj	46	*Szolnok*	57
Bács	22	*Komárom–Esztergom*	38
Baranya	87	*Nógrád*	60
Békés	38	*Pest*	99
Bihar	59	*Somogy*	168
Borsod	97	*Sopron*	84
Csanád	45	*Szatmár*	38
Csongrád	16	*Tolna*	92
Fejér	54	*Vas*	102
Győr-Moson	98	*Veszprém*	71
Hajdú	22	*Zala*	47
Heves	60	*Zemplén*	46

A járási megbízottak száma 107.

Ártárgyalások, eredmények

Közben hónapokon át folytak az ártárgyalások, mert nemcsak az árat kellett megállapítani, hanem a szerződés feltételein is lényeges változtatásokat kellett keresztülvinni. Mielőtt a szerződést a Szövetség vezetősége aláírta volna, február 4-re nagygyűlést hirdetett és kikérte az ország minden részéből összegyűlt megbízottak hozzájárulását. Ennek a nagygyűlésnek határozatait és az ott történt felszólalásokat – melyeket lapunk februári számában közöltünk – figyelembe véve, február 28-án sikerült olyan érdekképviseleti megállapodást kötni, amely ugyan nem érte el az összes kívánságok teljesítését, mégis lehetővé tette a cukorrépa vetésterületének nagymértékű növelését.

Azt a nagy befektetést, amit emberi és állati munkában a cukorrépa megkíván – különösen az infláció idején – csak értékálló ellenérték reményben kockáztathatja a termelő. Márpedig a megkötött érdekképviseleti megállapodás a cukorrépa teljes ellenértékét a gyártás termékeiben nyújtotta a termelőnek. Hazánkban ez volt az első olyan szerződés, amely a termelőt a gyártás termékeivel olyan szoros összefüggésbe hozta, hogy szinte részesévé vált a termékeit feldolgozó ipari vállalatnak. Azóta a más ipari növényekkel foglalkozó szerződések megkötésénél a termelők állandóan erre a példára hivatkoznak. Az 1946. évi szerződés az 1945. évinél s az utolsó békeévek átlagánál 50%-kal jobb árat és azt a lehetőséget jelentette, hogy a gyárak számításait utólag felülvizsgálva a répaár további feljavításban részesülhet. A gyárak számításaiba történő betekintés lehetősége szabja meg ennek az érdekképviseleti megállapodásnak másik igen fontos jelentőségét. Ezen eredmények elérésében nagy segítségünkre volt a földművelésügyi miniszter úr és a Minisztérium termelési osztálya, valamint a Pénzügyminisztérium illetékes osztálya.

A múlttal szemben a mellékfeltételeket is sok tekintetben sikerült megjavítani. Így az eddig készpénzzel megváltandó magnak rendes termésnél teljes mennyiségét, az idei katasztrófális termésnél is kb. a felét ingyen kapta a gazda. Elértük, hogy az elszámolás alapjául az a répamennyiség számít, amelyet a mázsánál megállapítanak, és az elszámolásnál további levonásnak nincs helye. Az eddig 2,5%-ban megállapított ingyen száraz-szelet juttatást 3%-ra emeltük fel. Nem lekicsinylendő tétel az a rendelkezés sem, mely szerint a nedves-szelet járandóságot, tekintet nélkül arra, hogy melyik gyárral köt szerződést a termelő, a legközelebbi gyárból lehet elszállítani. Megemlítendő még az eddig 1/4%-os melaszjárandóság 1/2%-ra való felemelése. A demokratikus elveknek megfelelően kiküzdöttük a termelők részére azt a jogot, hogy a répa átadását saját megbízottaikkal ellenőrizhetik. Ezen a demokratikus rendszeren építjük fel Szövetségünket, mivel az idei átvétel bebizonyította, hogy a szervezet bevált. Az igazság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy a sikerhez gyakran nagyban hozzájárult a gyárak belátása, amelyet csak itt-ott zavart meg egy-egy túlbuzgó átvevő vagy megbízott hatalmaskodása.

A Szövetség munkája

Az érdekképviseleti megállapodás aláírásával nem láttuk befejezettnek feladatunkat, ellenkezőleg mind saját magunk, mind felügyelőink számos gyűlésen folytattuk szervező és felvilágosító munkásságunkat, amit kiegészített havonta megjelenő hivatalos lapunk, a „Cukorrépatermelő", amely szakcikkeivel és hasznos közléseivel kedvenc olvasmányává vált a gazdaközönségnek.

A szervezés munkájának előrehaladtával állandóan növekszik irodánk munkája, amit csak úgy tudtunk elvégezni, hogy növeltük a tisztviselők számát. A megszaporodott irodai munka szükségessé teszi végleges helyiség igénylését, mivel tagjaink érdekeit minden téren csak akkor fogjuk hiánytalanul elláthatni, ha a szellemi vezetés is zavartalanul folyhat. A napi posta elintézése mellett az egyes tagokat és azok csoportjait érdeklő ügyekben számtalanszor jártunk el a különböző hivatalokban. A beszolgáltatási kötelezettség, magtermesztés és behozatal, a termelői, úgynevezett gazdacukor adóletiltása, cukorértékesítés, szeletfuvarmérséklés, hídmérlegek rendelkezésre bocsátása, új vasúti kitérők létesítése, az 1944. évi ki nem szolgáltatott cukor kiadása, kisvasutak helyreállítása, a répalopások elterjedésének meggátlása stb. tárgyában felterjesztésekkel fordultunk az illetékes miniszterekhez,

számos tanácskozáson vettünk részt, amelyek részint fenti tárgyakat, részint még általánosabb jellegű kérdéseket, mint műtrágya, munkáskérdés stb. öleltek fel.

A Magyar Mezőgazdasági Művelődési Társaság felkérésére október elején részt vettünk a Budapesten rendezett kiállításon, amelyen sikerült összeállításunkkal az idő rövidsége ellenére általános elismerést és díjat nyernünk. Ez alkalommal a Köztársaság elnöke, a miniszterelnök és a szakminiszterek a Szövetség működése felett őszinte elismerésüket fejezték ki.

A répatermesztés belterjesebbé tétele érdekében országos versenyt rendeztünk, amelyet a gyáraktól kitűzött nagyobb díjak tettek különösen vonzóvá. Annak ellenére, hogy ez volt az első ilyen termelési verseny az országban, meghirdetése igen nagy visszhangra talált, aminek legfőbb bizonyítéka, hogy azon 63 járás, 152 község, 1558 termelővel vett részt. A végleges eredményeket egyelőre nem hirdetjük ki, a Tiszántúli Kamaráktól az eredményeket még nem kaptuk meg, nyilván azért, mert ezek körzetében divó tanyarendszer a bírálók munkáját igen megnehezítette. Különben is ezen az első versenyen sok hibát kell elkönyvelnünk, amely kissé elrontja az elért eredményt. Ezek a hibák, tapasztalat híján, nem voltak elkerülhetők, és remélhetőleg ezek tanulságai a jövő évi verseny javára fognak szolgálni. Szeretnénk ezeket a versenyeket állandósítani és úgy megszervezni, hogy azok a más termelési ágban rendezésre kerülő versenyek mintaképéül szolgáljanak.

A cukorrépamag

Szövetségünk egyik legnagyobb gondját a cukorrépamag kérdésének megoldása jelentette és jelenti még ma is. A cukorrépamag-szaporítás teljes szervezetlensége arra indította a földművelési kormányzatot, hogy ennek megszervezését is Szövetségünkre bízza. A tavalyi dugványtermelés kiesése magával hozta, hogy az idei hazai termésű mag számításba sem vehető tételt jelent. Cukorrépamag-nemesítő cégeink közül egyedül dr. Sedlmayer Kurt sopronhorpácsi telepe maradt sértetlen. A cukorgyári érdekeltségű nemesítések kiesése lehetővé teszi, hogy cukorrépamag nemesítésünket egész új alapokra fektessük. Célunkul tűztük ki olyan magnak nemesítését, amely a mi éghajlatunk és talajviszonyaink mellett mind mennyiség, mind minőség tekintetében a legnagyobb termést adja. Az egészséges verseny helyreállítása végett szükségesnek látszik a fent nevezetten kívül még egy-két nemesítő vállalat létesítése. Ennek érdekében Szövetségünk igazgatója külföldön is tárgyalásokat folytatott, amelyek reményekre jogosítanak.

Kevesebb eredménnyel járt eddig az 1947. évre szükséges répamag biztosítása. Európai magot beszerezni alig tudunk, úgyhogy túlnyomórészben az Egyesült Államokból kell azt behozni. Erre a célra sikerült a Gazdasági Főtanácstól 1 000 000 dolláros keretet kapni, amelynek alapján eddig kb. 150 vagon tengerentúli magot kötöttünk le. Reméljük, hogy ez a mag idejében megérkezik, mert ellenkező esetben az 1947. évi vetésterület kétségessé válik.

Az 1948. évre szükséges magnak kb. felét sikerül majd már hazánkban kitermeszteni, és oda kell törekednünk, hogy 1949-ben már ne szoruljunk külföldi segítségre. Klímánk a kapások termesztése szempontjából nem mondható valami jónak, de annál kiválóbb magtermesztésre, amiért is a gazdatársadalomnak az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell bekapcsolódnia mind a répamag, mind egyéb magvak termesztésébe. Különösen azok a községek, amelyeknek ugyan van répamagjuk, de messze fekszenek a vasúttól, saját érdekükben karolják fel a cukorrépamag-termesztést és szándékukat mielőbb jelentsék be Szövetségünknek, hogy 47 tavaszára anyamagról gondoskodhassunk.

A Cukorrépatermelők Szövetkezete

Szövetségünk mellett megalakítottuk a Cukorrépatermelők Szövetkezetét, amely elnökéül Szemző Bélát, *igazgatójául* dr. Holota Jánost *választotta meg. Szövetkezetünk célkitűzései igen messzemenőek, ezeknek anélkül, hogy nevén nevezzük a gyereket, minden termelő előtt magától értetődőknek kell lenniök. Végső célunk eléréséhez hosszú, céltudatos munkára lesz szükség. Részt*

kell vennünk minden olyan akcióban, amely hivatva van segíteni a termelők nagy többségét, viszont nem akarjuk a Földműves Szövetkezetek helyi munkáját keresztezni vagy zavarni. Bár a taggyűlés csak most kezdődött, puszta létünkkel sikerült a cukor szabad eladásánál kezdetben mutató bizonytalanságot kiküszöbölni és olyan árat biztosítani, amely a termelőket kielégíti. Tevékenységünk kiterjed a mag biztosítására, a műtrágyakérdés megoldására, védőszerek beszerzésének megszervezésére stb. Szövetkezetünkre nagy feladatok várnak, ezeknek sikeres teljesítése megérdemli tagjaink minél nagyobb érdeklődését és támogatását.

Beszámolónk nem volna teljes, ha nem említenénk meg azt a kutató munkát, amelyet a hazai cukorrépa-termesztés és cukorgyártás adatainak felkutatása érdekében kifejtettünk. A most következő tárgyalásokon már nem állunk fegyvertelenül, mint a legutóbbinál. Immár fel vagyunk szerelve mindazokkal az adatokkal, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a felmerülő kérdéseknél a szellem minden fegyverével rendelkezzünk.

A jövő évi feladatok

Ezek után vegyük sorra azokat a feladatokat, amelyek a következő évben ránk várnak:

A most felolvasásra kerülő alapszabályok a demokratikusan átszervezett Szövetség több mint egy éves működésének tanulságai alapján készültek. Az alapszabályoknak a földművelésügyi miniszter úr által való jóváhagyása és a szervezés befejezése után a Szövetség visszanyeri autonómiáját és elfoglalja az érdekképviseletek sorában azt a helyet, amely méltán megilleti. Addig is, míg a közgyűlés megválasztja az összes szerveket, a halasztást nem tűrő ártárgyalások levezetésére tanácsadó testületet választunk, amelynek minden Kamara területéről két rendes és két póttagja lesz. Ez a bizottság lesz hivatva a Szövetség vezetőségével együtt mind az 1946. évi répaár revíziójánál, mint az 1947. évi répaár megállapítását célzó tárgyalásokon a termelők érdekeit képviselni. Reméljük, hogy ezek a tárgyalások gyorsan lezajlanak és sikeresek lesznek. Az árkérdést nyugvópontra kell hozni, annál is inkább, mivel ez a kérdés állandó izgalomban tartja a termelőket és eltéríti őket attól a feladattól, amely az ár kérdésével legalábbis egyenrangú és ez: a termésátlagok emelésének kérdése. Akarattal kerülöm az ártárgyalásoknál várható vagy kívánatos eredmény számokban való kifejezését, hogy így a tárgyalóbizottságnak teljesen szabad kezet biztosítsunk. Elegendő, ha leszögezzük, hogy olyan árat kell elérnünk, amely a termelőt kielégíti, a fogyasztót túlságosan meg nem terheli, a gyárak termelői munkájának folytatását lehetővé teszi és az államháztartást is megsegíti. E cél elérése érdekében minden tényezőnek áldozatot kell hoznia.

Fennálló és még kiépítésre váró szervezetünket a tél folyamán fel kell használnunk a második végcél elérése érdekében, amelynek eredménye a termésátlag lényeges emelése legyen. Meg kell találnunk annak a módját, hogyan biztosítsuk műtrágyaszükségletünket és annak felhasználását. Az utóbbi nehezebbnek látszik, mint az előbbi.

A felvilágosítás minden módját fel kell használnunk, hogy a répa művelését belterjesebbé tegyük. Ezt célozza a kis füzet, amelyet a répatermesztésről összeállítottam, és amelyet 30 000 példányban, karácsonyi ajándékképpen osztunk majd szét a termesztők közt.

Szövetkezetünk segítségére lesz azoknak a termelőknek, akik gépekkel és szerszámokkal kívánják magukat felszerelni. Mindent meg kell mozgatnunk, hogy kisvasútaink és utaink mielőbb rendbejöjjenek, a víziutak kihasználása lényegében megjavuljon. Országszerte öntözési kísérleteket kell beállítani. Répamag-összehasonlító és műtrágyázási kísérletek beállítása, a répa okszerű megmunkálásának tanítása végett Szövetségünk tangazdaságot kíván bérelni és berendezni.

Meg kell szervezni a hazai répamag-szaporítást. Ehhez megfelelő érdekképviseleti megállapodás és felvilágosító munka szükséges.

Ki kell fejlesztenünk felügyelői karunkat, hogy országszerte szakelőadásokat tarthassunk és a vetés megindultával a helyszínen tanáccsal és útbaigazítással lehessünk tagjaink segítségére.

E sokrétű munka elvégzéséhez elsősorban az összes termelők egységes összefogására van szükség. Minden olyan kísérletet, amely, ha még oly jószándékú is, de a termelők megosztására vezethet, a leghatározottabban vissza kell utasítani.

Csak ha minden tényező a maga helyén hiánytalanul eleget tesz a kötelességének, remélhetjük gazdatársadalmunk gyors felemelkedését, amihez az Úristen segítségét kérjük."

Az évi jelentést hosszú és termékeny vita követte. A vitába bevonjuk a *Fabriczius Endre* főelőadó által felsorolt határozati javaslatokat is, amelyeknek legtöbbjét a javaslattevők még szóban is megindokolták. A javaslatok kiterjedtek a cukorrépa-termesztés minden olyan kérdésére, amelyek a helyzet javítását célozták. A vita mindvégig nyugodt és tárgyilagos volt, és a felvetett kérdésekre az elnök azonnal válaszolt. A legtöbb kérdést a megválasztandó ártárgyaló bizottság elé utaltuk, amelyet az ülés végén – mint alább látni fogjuk – paritásos alapon, azaz minden Kamara területéről valókból meg is választottak.

A legfontosabb felszólalásokat alább közlöm.

Hajas József FM min. titkár megvilágította a műtrágya-helyzetet, és javaslatokat kért az árra vonatkozólag, miközben megjegyezte, hogy a földm. minisztérium az ár kérdését úgy gondolja megoldhatónak, hogy annak költségeit az összes érdekeltek egyenlő arányban fedezzék: egyharmadát az állam, egyharmadát a cukoripar és egyharmadát a termelő. Kifejtette, hogy a talaj elszegényedése oly nagymérvű, hogy annak csak részbeni megjavítására is *6 400 000 q pétisó, 2 700 000 q szuperfoszfát és 1 300 000 q kálisó* volna szükséges. Ezen óriási mennyiségből azonban egyelőre csak 100 000 q szuperfoszfát áll rendelkezésre. A kormány hajlandó ennek a felét a legbelterjesebb növény, a cukorrépa számára fenntartani. A szuperfoszfát beszerzési ára 80 Ft, ezért kéri a gazdákat, hogy 20 Ft q-kénti árnál nagyobb részt vállaljanak. *Hajas* nyilatkozatát számos felszólaló vette nagyító alá. *Varga Domokos* (Süttör) szerint amikor a paraszt mezítláb és sokszor ruha nélkül jár, készpénzben nem fizethet, ezért javasolja a búzakötvényben való kifizetést. Tekintettel arra, hogy az érdekképviseleti megállapodás szerint, ha a répa cukortartalma országosan a 12%-ot meghaladja, a termelőnek utánfizetés jár, és ez az eset tényleg fennáll, többen azt javasolják, hogy ezt az utánfizetési összeget használják fel a szuperfoszfát árának termelői egyharmada kifizetésére. Ki kell emelni még *Mezei József* hevesi termelő felszólalását, aki közli, hogy az idén kat. holdanként 200 q, négy holdon összesen 800 q cukorrépát tudott előállítani, amit műtrágya nélkül lehetetlen lett volna megtermeszteni. Ezért ő javasolja, hogy minél több műtrágyát kell beszerezni, az ár mellékes!

Az elnök összefoglalásként arra kéri az értekezletet, hogy a kérdés megoldását bízzák az ártárgyaló bizottságra. A javaslatot az értekezlet egyhangúlag elfogadta.

Prém Lóránd a pénzügyminiszter nevében a következőket mondotta: „A két előbbi felszólalás késztet arra, hogy a pénzügyminiszter úr nevében felszólaljak és a legnagyobb elismeréssel adózzak *Szemző Béla* igazgató úrnak. Maga a beszámoló nemcsak a mai helyzetnek összefoglalása volt, hanem felölelte az összes szükséges szempontokat és tárgyilagos, nemes erkölcsi szemlélettel taglalja a múlt év óta kifejtett erőfeszítéseket is. A felszólalásokból azt érzem, hogy a demokratikus Magyarországnak ez a Szövetség olyan érdekképviselete, amely példát szolgáltatott mindenfelé. Én az utolsó hetekben végigjártam a gyárakat, Petőházát, Sárvárt és Szerencset és egyik helyen a gyártást is ellenőriztem, de nemcsak a gyárakat néztem meg, hanem a beváltóhelyeket is, kimentem a mázsához és beszéltem a termesztőkkel is. Mindenfelé a legnagyobb nyugalmat találtam. A legnagyobb egyetértésben dolgozott együtt a termesztő és az átvevő. Sikeresen vizsgázott a földbirtokreform is. Különösen a Dunántúlon olyan tiszta, megmosott répát láttam az új gazdáktól és kistermesztőktől átadva, hogy még a nagybirtok sem tudott olyat produkálni. A Dunántúl egyes községeiben összedolgozott az egész falu, mindenki odaadta az igáját a beszállításhoz. A cukorgyárak részéről is megértést tapasztaltam, de a legnagyobb megértés nyilatkozott meg a MÁV részéről is. Egy gyár sem állott le a szénszállítások, a répaküldemények akadozása miatt. A kincstár részéről is megvan a jóakarat, s ha így dolgozunk, itt is megértésre fogunk találni és minden téren eredményt érünk majd el. (Éljenzés)"

A javaslatokhoz és az évi jelentéshez az ország minden részéből összegyűlt résztvevők közül 23-an szóltak hozzá, és egyesek újabb javaslatokkal álltak elő. Különösen az ár kérdésben volt a felszólalók közt nagy eltérés, 5 kg cukortól a kitermelt cukor egyharmadáig a legkülönbözőbb variációkat ajánlották, ill. követelték! Minden felszólalóra itt nem térhetünk ki. Akit érdekel, megtalálja az egész értekezlet jegyzőkönyv szerinti leírását a C. II. évf. 13–14. kettős szám 2–6 oldalain!

A felszólalók közt mégis ki kell emelni két nemzetgyűlési képviselő felszólalását, mivel ezek hivatottak voltak képviselni a termelők és a munkások érdekeit a nemzetgyűlésben!

Több felszólaló kifogásolta, hogy a részes munkások jelenleg a termés 2/5-ét kapják az összes munkák elvégzéséért, és kérik, hogy ezt szállítsák le a termés 1/3-ára! A munkások védelmében *Kanta Gyula* nemzetgyűlési képviselő szólalt fel.

A másik nemzetgyűlési képviselő felszólalása azért érdekes, mert *Bárányos Károly* földm. miniszter őt javasolta az ismét autonómmá váló Szövetség elnökének. Ezért felszólalását a következőkben szószerint közöljük:

Hajdú-Németh Lajos nemzetgyűlési képviselő (Nagylózs): „Minden elismerésem *Szemző* min. biztos úré. Amikor az új demokratikus Magyarország a magyar gazdasági élet alapjait akarja lerakni, akkor az élet minden vonalán meg kell indulnia az építő munkának. Ez történt a répatermesztők szövetsége működésének megkezdésével. A jelentés bizonyíték arra, hogy ahol ilyen szívós, céltudatos munka folyik, ott eredménynek kell lennie. Helytelen és furcsa dolog lenne, ha a mezőgazdasági termelés terén külön célokkal indulnánk el, ez veszélyes lenne, esetleg a magyar nemzetgazdaságra és az egész nemzetre. Ha egyöntetűség van a mezőgazdasági termelés irányvonalában, akkor az előnyt jelent az érdekelteknek is. A minisztérium összefogja a termelést és irányítja azt, de nemcsak cukorrépa-termesztés van, hanem gabonatermesztés, állattenyésztés, gyümölcstermelés. E termelési ágaknak is megvannak a maguk érdekei, mert más az érdeke egy méhészgazdának és más a cukorrépatermesztőnek. Ha ez így van, annak kiépítése csak úgy biztosítható, ha a termelési ágakon belül önálló szervet létesítünk, hogy az érdekeket meg lehessen védeni. Ha nem lett volna Cukorrépatermelők Szövetsége, amely speciálisan az odatartozó termelők érdekeit védi meg, ha most kellene megindítani a szervezést, akkor a gazdák csak 6 forintért adhatták volna el a cukrot. Országos viszonylatban ott van a probléma, hogy az árkérdésben differenciák merülnek fel. Az egyik gazda azt mondja, hogy 4–5 kiló cukrot kér, a másik egyharmadát a gyárott cukornak. A beszámolóban hallottuk, hogy a magunk érdekeit kell számításba vennünk, de a közösség, a magyar állam érdekeit is. Én nem azt mondom, hogy mi védjük a gyárak érdekeit, de amikor a tárgyalásnál ki akarjuk harcolni jogos kívánságaink teljesítését, akkor figyelembe kell venni minden szempontot. Máris kezdődik a jövő termelési év, meg kell kötni az új szerződést, de úgy, hogy a termesztők érdekei képviselve legyenek és erre hivatott a COSZ. Össze kell fogni, az ország szeme van rajtunk, hiszen az egész országból jöttünk össze, hogy a cukorrépa-termelők problémáit megtárgyaljuk és lerakjuk a jövő év termelésének alapjait is. A Szövetség visszakapja az önkormányzatát és akkor ebben a termelési ágban az összefogás még erősebb lesz. A magyar parasztság megmutatta, hogy nagykorú, megérett, erős és alkalmas arra, hogy saját sorsa irányítását kezébe vegye, az ország és a saját érdekében. (Nagy tetszés)."

A javaslatokat legnagyobb részben áttettük a tárgyalóbizottsághoz.

Ezután áttértünk a „Cukorrépatermelő" terjesztésének ügyére. A lap sajtóelőadója *Nyigri Imre* indítványozza, hogy a járási megbízottak a COSZ községi megbízottai útján jobban propagálják a Cukorrépatermelő elterjedését, mint eddig. Nagyobb számú előfizető lehetővé tenné a lapnak havonként kétszer való megjelenését, ami még nagyobb szolgálatot tehetne a termelőknek, akik a lapból nemcsak az őket érdeklő ár- és egyéb tárgyalásokról, rendeletekről stb. tájékozódhatnak, hanem a napi munkához is mindig kapnak időszerű tanácsokat. A lap egyúttal a termelők szócsövévé is válhatna, mivel a közérdekű leveleket vagy szószerint, vagy kivonatosan közölhetnénk és így a kérdések, közlések, válaszok és viszontválaszok a lapot 150 000 termelő fórumává tehetnék. A nagy tetszéssel fogadott indítványt élénk vita követte, és különböző indítványok hangzottak el, amelyek az előfizetők számát gyorsan megsokszorozhatnák. *Oláh István* (Battonya) javasolja, hogy az 1 kat. holdnál nagyobb

területre szerződött termelők előfizetési díját, a tagdíjhoz hasonlóan a gyárban vonják le. Az elnök az indítványt nem tartja helyesnek, mert a lap megrendelésére senkit sem lehet kötelezni! *Nagy István* (Berettyóújfalu) azt mondta: „Érdekképviseletünknek egyedül ez a lap a szellemi fegyvere, ígérjük, hogy a legnagyobb propagandát fejtjük ki mellette". *Lengyel István* (Szikszó) kívánatosnak tartaná, ha minden termesztő ingyen kapná a lapot. *Nyigri* erre közli, hogy a lapot 150 000 példányban már a fennálló papírkorlátozások miatt sem lehet megjelentetni, elég terhet jelent, hogy a járási és községi megbízottaknak, felügyelőknek, járási és megyei gazd. felügyelőknek stb. ingyen küldjük a lapot. Az újból felszólaló *Oláh István* közli, hogy a termelők a cukor szétosztása után már *6–7 forintért* kezdték a felesleges cukrot eladni, de mikor a községi megbízottak a Cukorrépatermelőben megjelent felhívásra elkezdték azoknak az összeírását, akik cukrot el akarnak adni, hogy azt a Szövetkezetünkön keresztül lehessen értékesíteni, még *12 Ft-ért* nem lehetett a faluban cukrot kapni. *Szani József* (Biharnagybajom): „Láttuk, hogy milyen példával szolgált a *„Cukorrépatermelő"*, milyen jó érzés az, hogy, amikor területileg szét vagyunk tagolva, a lap körül ilyen szép egységben megvagyunk!"

Ezután következett az Alapszabálytervezet megvitatása. Ezt *Fabricius Endre* a következő bevezetéssel terjesztette az értekezlet elé:

„A Szövetségnek voltak alapszabályai, amelyeket annak idején a földmívelésügyi miniszter jóvá is hagyott. Most azonban a kor szellemének, a magunk elképzeléseinek és a demokratikus követelményeknek megfelelően ezeket az alapszabályokat újjá kell alakítani. A mai országos értekezlet hivatott arra, hogy ezt a tervezetet véleményezze, illetve elfogadja. Az alapszabálytervezet gerince az, hogy a Szövetség felépítése a répatermesztők legszélesebb rétegein nyugszik és abból kiindulva épül felfelé. Minden községben, ahol répatermesztés folyik, a termesztők megbízottat választanak. Elsősorban ezek a COSZ megbízottak biztosítják a kapcsolatot a Szövetség központja és a helybeli répatermesztők között, ezért számukra megfelelő befolyást kell biztosítani. A községi megbízottak választják a járási megbízottakat, akik tagjai a Szövetség közgyűlésének és így végeredményben az egész répatermesztő társadalom véleményének és akaratának nyilvánítói."

Ezek után pontról-pontra részletesen ismertette az alapszabályokat és felkérte a megjelenteket, hogy esetleges észrevételeiket tegyék meg.

A vita megkezdése előtt az elnök a következőket bocsátotta előre:

„Ezekben az alapszabályokban azokat az elveket fektettük le, amelyeket az első év tapasztalataiból merítettünk, és meg kell állapítanunk, hogy ezek 70%-ban be is váltak. Ott, ahol nem váltak be, ott nem a szervezés volt a hibás, hanem az emberek. Sok helyen a cukorgyári megbízottat választották meg, nem tudva azt, hogy mi az érdekképviselet. Ezeket a hibákat részben már sikerült kiküszöbölni, de még mindig előfordulnak ilyen esetek. Voltak olyanok is, akik vállalták ezt a megbízatást, de nem úgy teljesítették, ahogy kellett volna. Ezek azonban, hála Istennek, szórványos esetek. Ez a rendszer már az első évben bevált és most, ha megkapjuk a földmívelésügyi minisztérium jóváhagyását, akkor megindulhat az az autonóm működés, amelyet a törvény céloz és ez még nagyobb bizalommal fogja eltölteni a gazdatársadalmat".

Az alapszabályokhoz a következők szóltak hozzá: *Fejes Imre* (Jászjákóhalma), *Révhegyi Antal* (Győrszentiván), *Román István* (Parasztszövetség, Eger), *Less József* (Gyula) és *Szani József* (Biharnagybajom).

Az elnök a hozzászólásokat és az indítványokat figyelemreméltónak találta, és megígérte, hogy azokat a Miniszterhez való felterjesztés előtt figyelembe fogja venni. Mint már fentebb közöltem, az Alapszabályok csak papíron voltak meg, de jóváhagyásuk sohasem történt meg!

Elérkezve az értekezlet tárgysorozatának utolsó pontjához: az *ártárgyaló bizottság megválasztásához* az elnök felkérte a megjelenteket, hogy minden Kamara területéről jelöljenek ki két rendes és két póttagot, hogy azok megválasztásáról az értekezlet dönthessen. A jelölés megejtésére az elnök 10 perc szünetet rendel el. A szünet után felolvassa a jelöltek neveit, akiket az értekezlet egyhangúan meg is választott. Ezek:

A Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara területén rendes tag: Pócs Lajos (Ond) és Varga Pál (Szécsény), póttag: Draskóczy Sándor (Gibárt) és Kovács István (Mezőkövesd). A Tiszántúli Kamara területén, rendes tag: Less József (Gyula) és Szani József (Biharnagybajom), póttag: Fejes Imre (Jászjákülhalma) és Jámbor Femrenc (Debrecen). A Kisalföldi Kamara területén, rendes tag: Barsi János (Tata) és Révhegyi Antal (Győrszentiván), póttag: Szabó Miklós (Győrszentmárton) és Kiss István (Kisbér). Az Alsódunántúli Kamara területén, rendes tag: Iberpacker Jenő (Zalaapáti) és Szekér Kálmán (Sárvár), póttag: Szánti Gyula (Magyarkeszi) és dr. Hoffmann Pál (Keszthely). A Felsődunántúli Kamara területén, rendes tag: Hajdú-Németh Lajos (Nagylózs) és Martina Mihály (Csákánydoroszló), póttag: Horváth Lajos (Kéttornyúlak) és Huszár Gábor (Sárbogárd). A Duna-Tiszaközi Kamara területén, rendes tag: Nagy Sándor (Mezőkovácsháza) és Zsoldos Károly (Vác), póttag: Dudás Antal (Dunavecse) és Oláh István (Dombegyház).

Ezzel a tárgysorozat kimerültével az elnök az ülést bezárja! Ismételten megállapítom, hogy sem az ülés összehívására, sem az ártárgyaló bizottság megválasztására nem volt szükség, mivel mint min. biztos mindenben önállóan intézkedhettem volna. Minden önkényuralomnak ellensége lévén, és attól az elhatározástól kiindulva, hogy addig is, míg a COSZ autonómiáját vissza nem kapja, hozzászoktatom a termelőket a demokratikus élethez, lépésről lépésre alulról építettem fel az Érdekképviseletet. Munkám olyan eredményes volt, hogy a már eddig is megválasztott szervek minden pillanatban átvehették volna a COSZ vezetését, és csak az Elnök megválasztása kellett volna ahhoz, hogy helyemet, mint min. biztos átadjam az elnöknek, és magam számára csak az igazgatói állást tartsam meg!

November első felében meglátogattam az ácsi, a sárvári és a petőházai cukorgyárak termesztési körzeteit. Mindhárom gyárnál ugyanazon hibákat találtam, ami arra utal, hogy a gyárak nem voltak berendezkedve a kistermelők kiszolgálására. Mindhárom gyár vezetőségével megbeszéltem a tapasztalt hiányosságokat, és ígéretet kaptam arra nézve, hogy a jövőben több átvevő állomást létesítenek és jobban kioktatják az átvevőiket a kistermelővel való bánásmódra. Sok helyütt a helyszínen orvosoltuk az átadásnál tapasztalt panaszokat, és általában meggyőződtünk arról, hogy az átadás-átvétel megszervezése a községi megbízottak közbeiktatásával helyes! Ezért ezen az úton kívánunk tovább haladni és a szervezetet tökéletesen kiépíteni, hogy ne legyen egy község sem az országban, ahol a termelőknek ne volna az átadásnál szószólójuk. A főfelügyelők ez esetben *Kovács Géza, Baer Gerolf* és *Gaál László*, mint képzett cukorrépa-termelők és kitűnő szervezők hivatásuk magaslatán állottak, úgyhogy csak dicsérni lehetett a vidéken – mostoha viszonyok közt – végzett lelkiismeretes és lelkes munkájukat. Az ilyen kiváló szakemberek nélkül ezt a szervezési munkát nem lehetett volna még évek alatt sem elvégezni.

Visszatérve a november első felében végzett dunántúli körútamon tapasztaltakra ki kell emelnem *dr. Sedlmayr Kurt*, sopronhorpácsi kitűnő répanemsítő munkáját, aki saját erejéből – minden állami támogatás nélkül, sőt a cukoripar ellenállása ellenére – képes volt egy kiváló répanemesítő laboratóriumot és gazdaságot felépíteni. Bár a múltban a Cukoripar nem volt hajlandó – kevés kivétellel – az általa nemesített „N" típusú Bétamagot, mert az nem volt egyoldalúan „Z" vagy éppen „ZZ" típusra, tehát cukortartalomra kinemesítve, megvásárolni, mégis főleg a külföldre eladott elitmag árából képes volt önálló maradni. Le kell szögezni, hogy az, ami a múltban kárára volt, az lett a cukorrépa-termesztés újjáépítésének a szerencséje, mivel tárolóhelyei a felszabaduláskor tele voltak répamaggal, és így alapja lett az 1946. évi cukorrépa-termesztésnek. A nála tett látogatásomkor elégedetten láttam, hogy az általam kezdeményezett (saját gyakorlatomban kipróbált) úgynevezett nyári dugványtermesztést mily sikerrel szervezte meg saját körzetében a kistermelőknél. Ennek a magtermesztési módnak nagy előnye, hogy – megfelelő ritkítással – helyben hagyható és feleslegessé teszi a dugványok őszi kiszedését és prizmálását, majd a tavaszi kiültetéssel egybekötött munkákat. Ezt természetesen csak a kereskedelmi célokra szolgáló répamagtermesztésnél lehet alkalmazni, mivel a nemesítésnél, az elitrépák előállítására a dugványrépákat laboratóriumban kell egyenként megvizsgálni, ami csak a régi módszerrel termesztett répadugványoknál lehetséges. Viszont a helyén hagyott dugványokból kinőtt répabokrok sokkal több magot hoznak sokkal kisebb költséggel. Megvan ugyan

annak a veszélye, hogy hőtakaró nélküli erős fagy esetén egy része kifagy, ezért elővigyázatosságból egy részét hagyományos módon kell termeszteni.

Fenti körutamon egy olyan általános panasz merült fel, amelyet nem intézhettem el a helyszínen, hanem kénytelen voltam központilag orvosolni. Egyes adóhivatalok ugyanis a termelők cukorjárandóságát adóhátralék címén letiltották a gyárakban, tekintet nélkül arra, hogy az adóhátralék fedezésére elegendő lett volna a cukorjárandóság csak egy részének a letiltása is. Sőt akadtak olyan adóhivatalok is, amelyek egész községek cukorjárandóságát tiltották le. Mihelyt visszaérkeztem Budapestre, első dolgom volt eljárni a Pénzügyminisztériumban ezeknek az anomáliáknak orvoslása érdekében. Mivel az illetékes államtitkár nem volt hajlandó kérésemnek eleget tenni, személyesen mentem el a pénzügyminiszterhez (dr. Rácz Jenőhöz), aki megígérte, hogy olyan intézkedést fog elrendelni, amely – „a kecske is jóllakik és a káposzta is megmarad" alapon – igazságos eljárást fog eredményezni. Így kaptuk meg – a bürokrácia lassú járásához képest elég gyorsan – 1946. nov. 27-én az 196.598/1946. sz. pénzügyminiszteri leiratot, amely közölte velünk, hogy – bár az 600/1927 PM sz. rendelet szerint a letiltások törvényesek, kivéve az egész községre szóló letiltást –, mégis az adóhivataloknak körlevélben olyan utasítást adtak, hogy csak annyit lehet – személyre szólóan – letiltani, amennyi 7,40 Ft-os hivatalos cukorár alapon az adóhátralék fedezésére elégséges. További kedvezményként elrendelték, hogy – amennyiben a termelő jobb vevőt hoz a cukorra, a cukorgyár köteles a cukrot a vevőnek kiadni, és a befolyt vételárból annyit átutalni az adóhivatalnak, amennyi az adóhátralék fedezésére elégséges, a többit és a cukor többi részét pedig a termelőnek kiadni. Ezzel az intézkedéssel a termelők meg voltak elégedve.

Hogy mennyire megértették törekvéseinket a községi megbízottak, azt bizonyította az a több mint ezer cukorrépa-átadási ellenőrző lap, amely a kampány folyamán Szövetségünkhöz beérkezett. Hogy a tagok lássák, hogyan kell a termelők érdekeit képviselni, a C. II. évf. 13–14. kettős szám 10. oldalán *„Gondos és lelkiismeretes munkát végeztek a községi COSZ megbízottak"* címmel *Bertók Mihály* szarvasi COSZ megbízott levelét a benne lévő helyrajzzal együtt közöltük. Ezt a levelet főleg azért választottuk ki teljes közlésre, mivel a szarvasi cukorrépa-termelő terület egyike volt a legnagyobbnak, amit igazol az a körülmény is, hogy területén négy átadó állomás volt, amelyeket helyes beosztással egyedül el tudott látni Bertók, annak ellenére, hogy maga is termelő. Hogy megbízatásának eleget tehessen, és saját répáját is át tudja adni, felvett egy embert, akinek fizetését a COSZ-tól az átadott répa után járó cukor-tiszteletdíjból szándékozik fedezni. Amennyiben ez nem volna elég, ezen különköltségének fedezésére a többi termelő vállalta, hogy a különbözetet az átadott répájuk arányában fedezni fogják. És mindez éppen a *Viharsarokban* történt, ami mutatja, hogy ott a gazdák haladó szelleműek voltak, és belátták, hogy aki a közérdeket szolgálja, az ő érdeküket is védi!

A C. decemberi számának 12. oldalán közöltük a cukorrépa-termesztési verseny járási győzteseit a következő cikkben:

„Az 1946. évi országos cukorrépa-termesztési versenyünk járási győztesei

Az illetékes bírálóbizottságok jelentései alapján az alábbiakban közöljük az ez év áprilisában meghirdetett országos cukorrépa-termesztési versenyünk járási győzteseinek névsorát. A járási győztesek sorából kerülnek majd ki az országos verseny mezőgazdasági kamarai kerületi győztesei. A kamarai győztesek nevét, amint azt lapunk más helyén, a COSZ 1945/46. évi működéséről beszámoló jelentésünkben közöljük; még nem hirdethetjük ki, mert az eredményeket még nem kaptuk meg minden kamara körzetéből. Hisszük, hogy legközelebbi számunkban már a végleges eredményekről is beszámolhatunk és méltathatjuk a verseny jelentőségét és tanulságait.

Adonyi járás: Hönich Miklósné, Ercsi.
Alsódabasi járás: Apostagi Béla, Ócsa.
Bácsalmási járás: Hartar Ernő és Gazdász Ernő, Bácsalmás.
Balassagyarmati járás: Molnár István, Érsekvadkert.
Budakörnyéki járás: Lepsis István, Páty.
Celldömölki járás: Pajor Ferenc, Köcsk.
Csanád megye, Központi járás: Solc Kálmán, Csanádpalota.
Csepregi járás: Németh József, Chernelházadamonya és Baranyai Sándor, Répceszemere.
Csongrádi járás: ifj. Gémes Ferenc, Csanytelek.
Csornai járás: Bella Rezső, Pásztor.
Derecseki járás: Simon Vince, Pocsaj.
Devecseri járás: Mauer Ede, Középiszkáz.
Dombóvári járás: Szőke János, Tüske-puszta.
Dunavecsei járás: Szőllősi Lajos, Apostag.
Egri járás: Szigli Márton, Feldebrő.
Enyingi járás: Strobl Mihály, Lajoskomárom.
Esztergomi járás: Maróth Sándor, Nagyság.
Fehérgyarmati járás: Tisza Zoltán, Matolcs.
Gesztesi járás: Kriváchy Jenő, Bábolna.
Gyomai járás: Batári Sándor, Gyoma.
Gyömrői járás: Bukovszky Béla, Tápiósüly.
Hajdú megye, Központi járás: Major József, Egyek.
Hatvani járás: Nyilas Ferenc, Szurdokpüspöki.
Hevesi járás: Mezei József, Heves.
Igali járás: Röss György, Igal.
Jászsági alsójárás: Nagypál István, Jászapáti.
Kalocsai járás: ifj. Kovács Gábor, Foktő.
Kapuvári járás: Rácz Imre, Veszkény.
Kiskudorozsmai járás: Barta Mihály, Kiskundorozsma.
Lengyeltóti járás: Miseta János, Nemesbikk.
Mezőkeresztesi járás: Harsághy József, Vatta.
Mezőkövesdi járás: ifj. Kalló Sándor, Novaj.
Mohácsi járás: Takács József, Kölked.
Móri járás: Németh Pál, Bodajk.
Nagykanizsai járás: Garai Ernő, Zalaszentjakab.
Nagyszalontai járás: Őré Lajos, Sarkad.
Pannonhalmi járás: Szabó Géza, Győrszentmárton.
Pápai járás: Horváth Lajos, Mezőlak.
Pest megye, Központi járás: Nagy Sándor, Budapest.
Püspökladányi járás: Fekete Imre, Püspökladány.
Sajószentpéteri járás: Kovács István, Vadna.
Salgótarjáni járás: Gyetvai György, Kazár.
Sárvári járás: Kovács testvérek, Vámoscsalád.
Sokoróaljai járás: Molnár István, Kajár.
Soproni járás: Vissi Ernő, Lövő.
Sümegi járás: Sifter Ferenc, Ukk.
Szabolcs vármegye: Fabula János, Nyíregyháza.
Szécsényi járás: Puszta Bertalan, Ludány és Iván Aladár, Benczúrfalva.
Szeghalmi járás: Petri István, Szeghalom.
Szentlőrinci járás: Tari Kálmán, Tarcsa-puszta.
Szerencsi járás: Balla István, Taktaharkány.
Sziráki járás: Horváth Károly, Zagyvaszántó.
Tabi járás: Oldal József, Tab.
Tamási járás: Bordán Imre, Felsőnyék.
Tapolcai járás: Burgyán Károly, Révfülöp.
Tatai járás: Giber László, Tata.
Tiszai alsójárás: Bagi Mihály, Tiszaföldvár.
Tiszai felsőjárás: Csoma Gáspár, Kunhegyes.
Tiszai középjárás: H. Tóth József, Törökszentmiklós.
Tokaji járás: Sári József, Tokaj.
Tósziget–Csilizközi járás: Józsa Mihály, Ménfőcsanak.
Tasvári járás: Jámbor Ernő, Gerse."

„Gazdatapasztalatok a répaátadásról" c. cikkben közöljük a megbízottaknak az ország minden részéről beküldött jelentéseinek kivonatait (C. II. 13–14. sz. 14. o.), valamint beszámolót a cukorrépa-termelők gyűléseiről a Hajdúságban és Sopron megyében, amelyet *Less József* COSZ-felügyelő, ill. *Gaál László* COSZ-főfelügyelő küldöttek be.

Bozó József újkígyósi COSZ megbízott közli, hogy a Békés megyei Újkígyós termesztői 470 vagon cukorrépát adtak át, amelyért 14 vagon cukrot kaptak. A 9000 k. hold kiterjedésű községben a fenti mennyiség 450 k. holdon tehát holdanként több mint 100 q termett, amely termésátlag ebben az aszályos évben *rekordnak* számított. Jelentésében *Bozó* kiemeli *Horváth Gábor* 13 holdon gazdálkodó, szakiskolát végzett kisgazda termését, amely 2100 négyszögölön 413 q nettó átadott répát tett ki, ez *holdanként 315 q átlagtermésnek felel meg.* Az ország termelőinek okulására közli *Horváth* talajművelését, amelyben ugyan istállótrágyát találunk, de műtrágyát nem. A példás beszámoló közli az Újkígyóson 1946-ban esett 230,9 mm összcsapadék havonkénti elosztását is: jan. 7,9, febr. 7,9, márc.

7,9, ápr. 8,5, máj. 29, jún. 88,2, júl. 271,1, aug. 6,4, szept. 1,9 és okt. 46,1 mm. A „Példás kisgazdaeredmény a cukorrépa-termesztés terén" c. közölt (C. II. 13–4. sz. 15. o.) beszámoló utolsó bekezdését következőkben szószerint közöljük:

„Példaadó és kimagasló eredményt mutatott Újkígyós 1945-ben is, amikor 1944 őszén semmi vetőelőkészületet nem végezhetett a répatermelésre, mert igaerő nélkül maradt, de az újkígyósi termelő bizottság 1945 tavaszán felismerte a helyzet jelentőségét és az elhagyott Wenckheim-birtokon táblás művelésbe bevetett házilag 400 kat. hold cukorrépát a község kisgazdáival és azt kikelés után kisbérletben kiosztotta a község nincstelen lakossága között. Így 1945-ben is kapott a község lakossága közel 7 vagon cukrot, amiből a lerongyolódott lakosság valamennyire felruházhatta családját és sok új földhöz juttatott tudott tehenet vásárolni. Ilymódon most, összefogva a szomszédjával munkálni tudja a neki kiosztott földjét."

A fenti rovat közli, hogy december folyamán postázásra kerül az általam készült, és *Manninger G. Adolf* ismert répatermesztő szakember, későbbi parlagi főiskolai tanár által lektorált „Cukorrépatermesztési Tanácsadó" 20 000 példányban. Minden községi megbízott annyi példányt kap, hogy azokból 5 holdanként egyet a répatermesztők közt szétosszon. A kiadvány ingyenes volt!

A karácsonyi kettős számhoz mellékletként, mint különlenyomat, a Magyar Mezőgazdasági Művelődési Társaság által kiadott „Új Magyar Föld" c. mezőgazdasági hetilap egyik utolsó számában megjelent „Hogyan lesz a répából cukor? " c. cikket adtuk.

Végül megemlítjük *Kazsik József*, a Zemplén megyei Bekecs község COSZ megbízottjának levelét, mint egyikét azon számos levélnek, amelyeket a dec. 2-án megtartott nagygyűléssel kapcsolatban kaptunk. A levélhez *Kazsik* egy személyemnek szóló karácsonyi üdvözlő lapot küldött angol nyelvű kísérő szöveggel, amelynek helyesírása kifogástalan, szemben a magyarral. Elküldője tehát egyike azoknak az Amerikát járt magyar parasztoknak, akik a régi magyarországi viszonyok miatt vándoroltak ki az Új Hazába, és a felszabadulás után siettek vissza, hogy részt vegyenek az új, demokratikus magyar Köztársaság újjáépítésében.

Befejezésül közöljük ennek a karácsonyi számnak vezércikkeként írt „Egységesen az új évbe" c. írásom főbb pontjait:

„Tavaly ilyenkor megfogadtuk, hogy Szövetségünket a mezőgazdasági Érdekképviseletek mintaképévé építjük ki.

Jogos büszkeséggel állapíthatjuk meg, hogy alig egy esztendő leteltével nem egy mezőgazdasági ág fordul hozzánk tanácsért. Méltán mondhatták a gyűlés résztvevői: a répatermesztés új átszervezése terén valóságos rohammunkát végeztünk. A Szövetségünkbe tömörült gazdák megmutatták, mire képes a magyar paraszt, ha látja munkájának megbecsülését.

Megmutattuk az utat, amelyen a magyar mezőgazdaságnak haladnia kell, ha be akarja hozni azokat az évtizedeket, amelyekkel visszamaradtunk.

A megnyilvánult egység és elismerés azonban kötelez is: fel kell használnunk a telet a szervezés befejezésére, az itt-ott mutatkozó hiányok kiküszöbölésére.

. . . Túljutva az első nehézségeken, a jég megtört, felfigyelt ránk az egész ország. Most már csak rajtunk répatermesztőkön múlik, hogy azt a nagy erkölcsi erőt, amelyet egységes fellépésünk jelent, ki is használjuk. Tegyünk félre minden mellékszempontot, egymásban csak a répatermesztőt lássuk, a belterjes gazdálkodás és egy boldogabb Magyarország előharcosát. Senkit se keseritsen el ennek az évnek esetleges termesztési sikertelensége vagy a közért végzett munkának elmaradt jutalma. Ha nem is kaptuk meg működésünk ellenértékét, a jól végzett önzetlen munka önmagunknak, a lelkiismeretünknek ad megnyugvást s ez legyen kárpótlás számunkra.

. . . Ezekkel a célokkal és gondolatokkal lépjük át az 1947. év küszöbét. Az új esztendőre tagjainknak, az ország gazdatársadalmának s rajtuk keresztül az egész nemzetnek mindazon egyéni és közös remények megvalósulását kívánjuk, amelyek minden becsületes demokrata magyar lelkében élnek.

Ezzel be is zárult visszaemlékezésem *első része*, amely a COSZ megszervezésének befejeztét is jelenti.

KRÓNIKA

VOLKER KLEMM

AGRÁRTÖRTÉNETI KUTATÁS ÉS OKTATÁS A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGBAN

Az eltelt évtizedek folyamán az NDK-ban számos agrártörténeti publikáció és eddig meg nem jelent kutatási eredmény jött létre.[1] Nincs azonban központi koordináló szerve sem e szakágazat kutatómunkájának, sem oktatásának. Az NDK Történettudományi Társulatához tartozó agrártörténeti szakbizottság feladatának szinte kizárólag a történeti propaganda ösztönzését tartja.

Köztársaságunkban az agrártörténeti kutatás jelentős központja a mezőgazdasági termelőerők történetének munkacsoportja, az NDK Tudományos Akadémiája Gazdaságtörténeti Intézetének keretében. Mindenekelőtt a XIX. és a XX. század első felének német agrártörténetével foglalkozik.

Az NDK Mezőgazdaságtudományi Akadémiájához tartozó Agrártörténeti és Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet csak az NDK agrártörténetének és a Kommunisták Németországi Pártja 1918–1945-ös agrárpolitikáját vizsgálja. A rostocki Wilhelm Pieck Egyetem történeti tanszéke agrártörténészeinek kutatási súlypontja a XVII. és XVIII. század. A Gazdaságtörténeti Intézet említett kollektívájával együttműködve a berlini Humboldt Egyetem növénytermesztési tanszékének kis agrártörténeti munkacsoportja a németországi agrártudományok 1945-ig tartó fejlődésére összpontosít.

Emellett van még egy sor agrártörténeti kutatóhely az NDK különböző egyetemeinek és főiskoláinak történeti és agrártörténeti tanszékein, valamint a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Akadémiáján.

Maradnának utolsóként mint agrártörténeti kutatási centrumok az NDK mezőgazdasági múzeumai. Jelenleg mintegy 30 múzeumunknak van különböző jellegű agrártörténeti kiállítása. A legnevesebbek: Alt-Schwerin (Neubrandenburg kerület), Mues (Schwerin kerület) és Wandlitz (Berlini kerület). Itt is hiányzik a koordináló központi intézmény. A múzeumok így főleg az általuk átfogott terület agrártörténetét vizsgálják.

A kutatási intézményeknek ez a decentralizált, szétszórt állapota tükröződik a publikációs lehetőségekben is. Önálló agrártörténeti folyóirat vagy kiadványsorozat nincs. A német agrártörténet marxista szempontú vázlatának terve eddig nem jutott túl a puszta felvetésen. Emellett a bevezetőben említett „számos" agrártörténeti közlemény nagy számú folyóiratban, sorozatban és más kiadványban szétszórva található.

Az agrártörténeti munkák elsősorban az NDK Tudományos Akadémiája Gazdaságtörténeti Intézetének sorozataiban koncetrálódnak, így az évente négy részben megjelenő Gazdaságtörténeti Évkönyvben és a Jürgen Kuczynski és Hans Mottek által kiadott Gazdaságtörténeti Kutatásokban. Örvendetes módon az utóbbi években az egyetemeken munkálkodó agrártörténészeknek sikerült az

[1] Sajnos az NDK-ban nincsen rendszeres dokumentáció vagy bibliográfia az agrártörténeti munkákról. Bizonyos áttekintést nyújtanak: Historische Forschungen in der DDR. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 8. évf. (1960) Sonderheft; *Heitz, G.–Haak, H.–Dillwitz, S.–Polzin, M.–Wilhelm, H. G.:* Forschungen zur Agrargeschichte. Historische Forschungen in der DDR 1960–1970. Ztschr. f. Geschichtsw. 18. évf. (1970) Sonderheft 121–46. l.; Informationen zur Wirtschaftsgeschichte in der Deutschen Demokratischen Republik. Kiadja az Institut für Wirtschaftsgeschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR (idáig évente két füzet 1966-tól 1979-ig). Szinte teljes képet adnak az NDK agrártörténeti publikációiról is az NSZK-ban megjelenő Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (1952 óta jelenik meg) „Besprechungen" és „Notizen" rovatai.

ottani tudományos folyóiratok néhány, agrártörténeti anyagot tartalmazó számát kiadniuk.[2] Ezzel szemben az NDK egyéb történeti sorozataiban és folyóirataiban ilyen munkák csak szórványosan bukkannak fel.

Az agrártörténet oktatásával kapcsolatban az NDK egyetemein két területet kell megkülönböztetni: a történészek és az agrárszakemberek képzését. A gazdaságtörténészek képzése keretében, amely a berlin-karlshorsti Gazdasági Főiskolán, illetve a berlini Humboldt Egyetem gazdaságtudományi tanszékén folyik, speciális agrártörténeti oktatás nincs. Agrártörténeti témákat a gazdaságtörténeti előadások során természetesen érintenek. A történelemtanárok és történészek képzésénél hasonló a helyzet. A politikai, társadalom- és gazdaságtörténeti előadások, gyakorlatok és szemináriumok keretében merülnek fel agrártörténeti kérdések.

Kivételt képez a roctocki Wilhelm Pieck Egyetem történeti tanszéke. Mivel azoknak a hallgatóknak a jó része, akiket itt az általános képzést nyújtó iskolák történelemtanáraivá képeznek, tanulmányai befejeztével vidéken lesz tanár; a tanszék lehetőséget teremtett speciális agrártörténeti képzésre. Ennek során tudatosan kapcsolódnak azokhoz a tudományos tradíciókhoz is, amelyeket marxista agrártörténészek csoportja, így többek közt Gerhard Heitz alakított ki az utóbbi évtizedekben a rostocki egyetemen. A történeti alaptanulmányok abszolválása után tehát a rostocki történészhallgatóknak fakultatív lehetőségük van az agrártörténeti specializálódásra.

Az agrártörténeti oktatás másik területe az NDK egyetemein, mint említettük, az agrártudományi oktatás részét képezi. Mintegy három évtizede szerepel tantárgyként az agrártörténet az agronómusok és agrármérnökök tantervében. Thaer megállapításához híven, aki úgy vélte, hogy „. . . nincs célszerűbb bevezetése a mezőgazdaságtudomány rendszeres előadásának, mint e szakág története",[3] a lipcsei Karl Marx Egyetem sok éven át volt igazgatója, Georg Mayer és a berlini Humboldt Egyetemé, Kurt Ritter megalapozták eme oktatási szervezetet az akkori mezőgazdasági fakultásokon. Kurt Ritter tanszékének sajátos feladatát oly módon is hangsúlyozta, hogy az egyetem általa vezetett intézetét, a későbbi Agrárgazdasági Intézetet Agrárpolitikai és Agrártörténeti Intézetnek nevezte el.

Az NDK mezőgazdasága szervezetének a 60-as évek vége óta mind kifejezettebben jelentkező új minőségi formái, mindenekelőtt az erősödő munkamegosztás és szakosodás szükségessé tették az agrártudományi felsőoktatási intézmények képzési rendszerének átalakítását. Eltűntek a régi fakultások, helyükre több, specializált állattenyésztési és növénytermesztési szak lépett.

Ez a fejlődési folyamat természetesen az agrártörténet oktatásának területét sem hagyta érintetlenül. Fő feladatául az NDK főiskolai és szakoktatásügyi miniszterének kötelező programja azt tűzte ki, hogy a mezőgazdasági hallgatók szocialista történeti tudatát tovább fejlessze. „Az oktatási terület nyújtson a mezőgazdasági kollektívák jövendő vezetőinek tudományosan megalapozott álláspontot a rájuk váró tevékenység politikai-ideológiai kérdéseinek vonatkozásában. A történeti fejlődés okainak és hatásainak taglalása révén tegye képessé a hallgatókat a jelen agrárpolitikai kérdéseinek átfogóbb és mélyrehatóbb megértésére a maguk dialektikus kölcsönhatásaiban."[4]

[2] Itt elsősorban a következők említendők: Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. 17. évf. (1968). Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 2/3 füzet; Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität Berlin. 27. évf. (1978). Mathematisch-Naturwissenschaftliche Reihe, 1. füzet; és mindenekelőtt az 1972 óta a Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm Pieck-Universität Rostock, Sektion Geschichte által kiadott sorozat: Probleme der Agrargeschichte des Feudalismus und Kapitalismus.

[3] *Thaer, A. D.:* Grundriß einer Geschichte des Ackerbaus. Annalen des Ackerbaus. 5. k. (1807) 2. l.; ld. még: *Klemm, V.:* Zur Bedeutung Albrecht Daniel Thaers für die Agrarhistoriographie. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1975. I. rész 121. s köv. l.

[4] Lásd: Lehrprogramm für das Fachgebiet Agrargeschichte zur Ausbildung in den Fachrichtungen Pflanzenproduktion, Agrochemie und Pflanzenschutz, Pflanzenzüchtung und Saatgutproduktion, Gärtnerische Produktion, Tierproduktion, Veterinärmedizin, Fischwirtschaft, Fachlehrer für Pflanzenproduktion, Fachlehrer für Tierproduktion, Fachlehrer für Gartenbau innerhalb der Grundstudienrichtungen Agraringenieurwesen (Pflanzenproduktion) und Agraringeniuerwesen (Tierproduktion) an den Hochschulen und Universitäten der DDR. Berlin 1974.

Az agrártörténeti előadások, melveket 1968-tól 1972-ig összevontak a mezőgazdaság és élelmiszertermelés ökonómiájának oktatásával, újra önállósultak. 1974 óta az agrártörténet minden agrártudományi tanszéken 30 előadási órával rendelkezik, amelyeket általában az első vagy a második tanulmányi évben tartanak meg. Az agrártudományok levelező hallgatói számára hat agrártörténeti konzultációt tartanak. Míg 1968-ig az agrártörténet csak fakultatív vizsgatárgy volt és a következő években összevonták az agrárgazdaságtani vizsgákkal; ma minden hallgatónak bizonyítania kell tudását. Az agrártörténeti tanszékeken a főiskolai oktatók agrártörténeti szakdolgozatokat és doktori disszertációkat írathatnak.

E feladatok megoldására azonban egyelőre csak a berlini Humboldt Egyetem van önálló agrártörténeti okatatási és kutatási intézmény. A kutatás szervezésével kapcsolatban már említett agrártörténeti munkacsoport itt a külföldi mezőgazdaság szakterületével együtt önálló tudományszakot képez a növénytermesztési karon belül. A lipcsei, hallei és rostocki egyetemeken ezt a funkciót megbízott oktatók töltik be, akik vagy az agrárgazdasági tanszékhez tartoznak, mint Lipcsében és Halléban, vagy a történetihez, mint Rostockban. Berlin kivételes helyzetét e tekintetben az magyarázza, hogy a fővárosi Alma Materben három agrártudományi tanszéket kell ellátni előadásokkal. Ezenkívül a berlini csoport kapta a feladatot, hogy koordináló hatást gyakoroljon az agrártudományi karokon folyó agrártörténeti képzésre.

Az elmúlt évtizedek folyamán az oktatási program tartalma is lényegesen változott. Kurt Ritter az 50-es években berlini előadásain még világméretekben át akarta fogni a mezőgazdaság fejlődését az őstársadalomtól a kapitalizmus általános válságának első szakaszáig; hamarosan kiderült azonban, hogy az anyag bőségén nem lehet úrrá lenni. A világ agrártörténete vázlatának Ritter által kidolgozott terve[5] érthetően sosem realizálódott. Georg Mayer első agrártörténeti oktatási koncepciója a lipcsei Karl Marx Egyetem mezőgazdaságtudományi hallgatói számára ezzel szemben eleve bölcsebb behatárolást irányzott elő. Szintén az őstársadalomtól a XX. század 20-as éveiig terjedő óriási időszakot fogta át, de a német viszonyokra koncentrált.[6] A 60-as évek végére a berlini és hallei mezőgazdasági tanszékeken is lényegében a lipcsei előkép alapján szervezték meg az agrártörténeti előadásokat.

Az agrártörténetnek kötelező miniszteri oktatási programja csak 1974 óta van.[7] A program kialakítása során a már említett politikai-ideológiai célkitűzés mellett mindenekelőtt abból kellett kiindulni, hogy elkerüljék az átfedéseket más tanszékek anyagával és egyidejűleg megőrizzék az oktatási folyamat rendszerét. Így pl. a külföldi mezőgazdasággal foglalkozó oktatási intézmények[8] messzemenően alkalmasak voltak arra, hogy e szakághoz csatlakozzék az agrártörténeti fejlődés nemzetközi aspektusainak tárgyalása. Míg a 70-es évekig a mezőgazdaság fejlődése az NDK-ban az agrár- és élelmiszergazdasági szak tárgya volt, ma az 1945–61-es időszakot agrártörténeti előadássorozat keretében elemzik. És mivel itt a nevelési és oktatási célkitűzés mindenekelőtt arra irányul, hogy a jövendő abszolvensek döntési képességét az aktuális problémákkal kapcsolatban megalapozzák; a tanterv az agrártörténeti program kezdő időpontját a XVIII/XIX. század fordulópontjára rögzítette.

Az NDK egyetemeinek és főiskoláinak agrártudományi tanszékein jelenleg alkalmazott agrártörténeti oktatási program tartalmi súlypontjai a következők:

1. A szakterület tárgya.
2. A kapitalizmus behatolása és fejlődése a német mezőgazdaságban (a XVIII. század végétől az első világháborúig).
   – A feudális termelési viszonyok fékező hatása a termelőerők fejlődésére a német mezőgazdaságban.

[5] Lásd: *Ritter, Kurt:* Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Kapitalismus. 1. félkötet. Berlin 1955. IX. L.

[6] Lásd: *Mayer, G.–Rothmann, H.:* Agrargeschichte. Karl-Marx-Universität Leipzig. Lehrbriefe für das Fernstudium. Landwirtschaftliche Fakultät. Lepizig 1960. 2 rész.

[7] Vö. a 4. jegyzettel.

[8] Az agrárgazdasági oktatáshoz tartozik egy 20 órás előadássorozat a külföldi mezőgazdaság kérdéseiről.

- A kapitalizmus fejlődési útjai a mezőgazdaságban.
- Polgári német agrárreformok
- A termelőerők fellendülése a német mezőgazdaságban.
- A társadalmi-gazdasági szerkezet változásai falun.

3. A kapitalizmus általános válsága első szakaszának kihatásai a német mezőgazdaságra (az első világháború végétől a második világháborúig).
   - A háború utáni forradalmi válság kihatásai a mezőgazdaságra.
   - A világgazdasági válság és a mezőgazdaság.
   - Németország Kommunista Pártjának agrárpolitikája.
   - Fasiszta diktatúra és mezőgazdaság.
   - A mezőgazdasági termelőerők fejlődése.
4. Az agrárkérdés megoldása az NDK-ban (a második világháború végétől a szocialista termelési viszonyok győzelméig).
   - Az újjáépítés kezdete a mezőgazdaságban.
   - Demokratikus földreform; az antifasiszta-demokratikus szakasz lezárása a mezőgazdaságban.
   - A mezőgazdaság szocialista átalakításának szükségessége.
   - A mezőgazdaság szocialista átalakítása elveinek realizálása, 1952–1961.
   - A szocialista termelési viszonyok győzelmének jelentősége a mezőgazdaságban.

E program órafelosztása a következő: a rendelkezésre álló idő 60%-a az 1–3. pontoké, 40% a 4. pontnak jut.

Eléggé kedvezően áll rendelkezésre az utóbbi években az agrártörténeti előadások írásos oktatási anyaga. Már az ötvenes évek vége óta rendelkezésre álltak az agrártudományi levelező oktatás számára sokszorosított agrártörténeti jegyzetek. Természetesen gyakran a nappali hallgatók is használták ezeket a publikációkat mint tanulmányi vezérfonalat. Az első ilyen jegyzet[9] öt előadási egységre tagolódott:

1. A mezőgazdaság kialakulása az őstársadalomban; további fejlődése a rabszolgatartó társadalomban.
2. A mezőgazdaság fejlődése és szerkezete a feudalizmusban.
3. A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban.
4. A mezőgazdasági termelés fejlődése a XIX. században.
5. Az agrárstruktúra és agrárpolitika problémái a kapitalista Németországban.

A jegyzet továbbá ellenőrző kérdéseket és irodalmi adatokat tartalmazott a továbbtanulás segítésére, valamint agrártörténeti időrendi táblázatot.

A Gerhard Winkler által 1976-ban szerkesztett második agrártörténeti jegyzet[10] már jóval inkább orientálódott az új oktatási programra. Tagolódása:

1. Az agrártörténet tárgya és feladatai.
2. A kapitalizmus behatolása a német mezőgazdaságba.
3. A kapitalizmus általános válságának kihatásai a német mezőgazdaságra.
4. Az agrárkérdés megoldása az NDK-ban.

Minden szakaszhoz iránymutató irodalom tartozik. A jegyzetet terjedelmes történeti időrendi táblázat és számos recenzió zárja az NDK legfontosabb agrártörténeti publikációiról.

E sorozat legújabb darabja az 1978-ban Volker Klemm által szerkesztett agrártörténeti tankönyv.[11] Anyagkiválasztását és rendszerét kizárólag az 1974-ben az agrártudományi oktatástól leválasztott program határozza meg. Fő szakaszai:

[9] Lásd a 6. jegyzetet.

[10] Agrargeschichte. Hochschulfernstudium Agraringenieurwesen. Szerk. Gerhard Winkler. Karl-Marx-Univ. Leipzig. Sektion Tierproduktion/Veterinärmedizin. Fachgruppe Ökonomie. 1976; javított utánnyomás 1978.

[11] Agrargeschichte. Von den bürgerlichen Agrarreformen zur sozialistischen Landwirtschaft in der DDR. Szerk. Volker Klemm. Szerzők: Rudolf Berthold, Volker Klemm, Hans Scholz. Berlin 1978.

1. A német mezőgazdaság fejlődése az agrárreformoktól a kapitalizmus általános válságának kirobbanásáig.
2. A német mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmus általános válságának kitörésétől a második világháború végéig.
3. A parasztság felszabadítása az NDK-ban a demokratikus földreformtól a szocialista termelési viszonyok győzelméig.

A könyv az imént említett jegyzettől elsősorban jóval részletesebb tartalmi megformálásában és gazdag irodalmi anyagával különbözik.

A kötelező agrártörténeti oktatásnak az NDK agrártudományi felsőoktatási intézményeiben immár három évtizedes hagyománya kétségtelenül hozzájárult a hallgatók történeti tudatának fejlesztéséhez, valamint ahhoz, hogy későbbi szakmai tevékenységük során elmélyülhessen a történeti okozatok megértése. Éppoly bizonyos azonban az is, hogy nem utolsósorban e feladat volt az, amely arra késztette az NDK felsőoktatásában működő agrártörténészeket, hogy szakterületük célszerűségét és módszertanát újra meg újra átgondolják és a társadalmi gyakorlat változó követelményeihez igazítsák. Az utóbbi évek legfontosabb pedagógiai tapasztalata véleményünk szerint mindenekelőtt az, hogy az egyes agrártudományi diszciplínák történeti specifikumát az agrártörténeti kutatásnak és oktatásnak erőteljesebben figyelembe kell vennie, és az előadásokat gyakorlatokkal és szemináriumokkal kiegészítve a hallgatók önálló tudományos tevékenységét e szakterületen is fokozni kell.

SZEMLE

ILA BÁLINT

GÖMÖR MEGYE I. A MEGYE TÖRTÉNETE 1773-IG

Budapest 1976

1976-ban jelent meg *Ila Bálint*nak a megye történetét a megtelepedéstől az úrbérrendezésig feldolgozó, négykötetes monográfiájának a megjelenés sorrendjében az utolsó kötete, amelyben a korábbi kötetekben kiadott adatokat egy összefoglaló tanulmányban dolgozta fel.

A hatalmas vállalkozás a Mályusz Elemér által irányított népiségtörténeti megyemonográfiák sorában foglalt helyet, amelyek között mind terjedelmét, adatgazdaságát, mind a feldolgozás igényességét tekintve a legjelentősebbek közé sorolható, mint amilyen pl. Szabó István Ugocsa megyéje volt.

A mű sorsa azonban különbözik a többi megyetörténeti monográfia sorsától. Bár Gömör megye történetének mind a négy kötete elkészült már 1943-ban kéziratban, az egyes kötetek megjelenése között hosszú idő telt el. Részben ennek a hosszú időnek, részben a történetírás szemléletében időközben bekövetkezett változásnak a hatására a mű eredeti koncepciója bizonyos mértékben módosult. Így változás következett be az adattárat tartalmazó kötetekben is, az adatok közlésének egységes rendszere megváltozott. Az egyes községek tárgyalása eredetileg a következőképpen történt: az adattár feltüntette a település nevének valamennyi változatát, a benne birtokos nemesi családok nevét, az előforduló határneveket az előfordulás idejének a megjelölésével, végül a forrásokban szereplő jobbágyneveket, a családnevek alapján megállapított nemzetiségi hovatartozás szerint csoportosítva. Végül minden községről rövid településtörténeti összefoglaló is készült. Az 1944-ben megjelent II. kötet, amely a községeket A–L betűkig tárgyalta, majd az 1946-ban megjelent III. kötet, amely M–R betűkig követte nyomon a települések történetét, még az előbb ismertetett rendszer szerint készült. Az adattár utolsó, a monográfia IV. kötetében, amely 1969-ben látott napvilágot, a szerző bizonyos módosításokat hajtott végre. Közülük a legjelentősebb az volt, hogy a helységben lakó jobbágyok családneveinek etnikai meghatározását elhagyta, így a nemzetiségi hovatartozás eldöntését az olvasóra bízta. Tette ezt azért, mert úgy látta, hogy a mai történettudomány számára a népesség nemzetiségi megoszlásának kimutatása helyett lényegesebb a jobbágyság gazdaság- és társadalomtörténeti viszonyainak a feltárása. A családneveket mint forrásokat pedig nemcsak az etnikum meghatározására, hanem a népesség migrációjának, a telekosztódásoknak az alakulására, az esetleges nagycsaládi munkaszervezet kialakulásának a nyomon követésére is eredményesen fel lehet használni.

A községenként előforduló jobbágyneveket az adattár utolsó kötete tehát már csak időrend szerint csoportosította.

A történeti szemléletben bekövetkezett változás, a történettudomány fejlődése természetesen a legutóbb megjelent összefoglaló részt, a megyemonográfiát sem hagyta az eredeti megfogalmazásban. Az átdolgozásban és a végrehajtott kiegészítésekben azonban a legnagyobb szerepe magának a szerzőnek az eredeti kézirat elkészülte és a mű kiadása között eltelt három évtizedben végzett történetírói munkásságának volt, amelynek eredményeit, ahol ez az eredeti koncepció megbontása nélkül lehetséges volt, beépítette munkájába. Figyelembe vette ugyanakkor a témakörben azóta megjelent történeti és néprajzi szakirodalom termését is, és a lehetőség szerint ezeket is felhasználta.

Az összefoglaló tanulmány nem terjed ki az egyes történeti korszakokban a megye történetének valamennyi részproblémájára, hanem az egyes periódusokban kiemeli a leglényegesebb, a megye fejlődését leginkább jellemző mozzanatot, és azt tárgyalja részleteiben.

A megye ismertetését a többi népiségtörténeti megyemonográfia szerkezeti felépítéséhez hasonlóan Ila Bálint is a megye természet- és gazdaságföldrajzi leírásával vezeti be. Ezt a bevezetést követi a

munka legterjedelmesebb fejezete, a kora középkori századok eseményeit tárgyaló rész, ebből az időszakból a szerző a megtelepedés folyamatának a leírását emeli ki. A megye megszállását tájegységek szerint taglalja, azonban ezeket a megtelepülési tájakat nem földrajzi vagy birtoktörténeti szempontok alapján választotta ki, hanem mint maga írja: „részben azonos települési viszonyok, részben azonos telepítési tényezők határozták meg őket". Módszertanilag vitatható azonban az, hogy szükséges volt-e minden egyes település kialakulására és benépesítésére itt is részletekbe menően kitérni akkor, amikor az egyes falvak megtelepülési körülményeire az adattárban közölt rövid településtörténeti áttekintés is utalt. A fejezet legérdekesebb részei azok a fejtegetések, amelyek során a nemzetségi szállásbirtokok felbomlását, a közös nemzetségi birtoklás megszűnését és a nemzetségekből kiváló birtokoscsaládok által alapított szálláshelyekből kialakult nemesi falvak létrejöttét ábrázolta.

A megye XV–XVI. századi történetéből a parasztság és a birtokos osztály rétegződésének a tárgyalása került az első helyre. A kérdés vizsgálatánál az ekkor már sokasodó adójegyzékek és összeírások alkották elsősorban a szerző forrásbázisát, a problémát pedig a történeti demográfia módszereivel közelítette meg.

A tárgykör legszakavatottabb ismerője szól a Gömör megye történeti arculatában sajátos színfoltot jelentő vlach pásztornép XV. századi bevándorlásáról és szerepéről. A megyemonográfiában a szerző több évtizedes kutatómunkáját összefoglalva, a megyetörténeti jelentőséget túllépő szinten ismerteti a vlach pásztorok életmódját, a vlach jogú települések mindennapjait a néprajzi leírásokat jellemző részletességgel írva le. A megye természetföldrajzi adottságai mellett a vlach pásztorkodás döntő tényező volt a gazdasági életben, a szerző véleménye szerint a vlach típusú pásztorkodás elterjedése nélkül a hegyvidék XIV. században keletkezett irtásfalvai a későbbiekben életképtelenek lettek volna. A vlach pásztorkodás mibenlétét összefoglaló fejezet a mai formájában valószínűleg a későbbi átdolgozás eredményeként került a tanulmányba.

A megye népeinek sorsát a XVII. században elsősorban a török hódítással kapcsolatos hadjáratok pusztításai, a császári sereg tartásával együtt járó tehernövekedés, majd a kuruc harcok következményei alakították és befolyásolták. Mindezek a tényezők a termelőerők nagyarányú pusztulásához és a népesség megfogyatkozásához vezettek. A szerző ezt a folyamatot is az adójegyzékek és összeírások tükrében ábrázolja. A termelőerők állapotában bekövetkezett változásokra eltérő módon reagált a megye világi nemessége, birtokos osztálya és a kamarai birtokigazgatás. Pl. egyes magánnagybirtokokon a parasztság számára kedvezőbb, az adózó gazdaságok helyreállítását elősegítő adózási rendszer, az árendás adózás alakult ki, és egyes jól képzett gazdatisztek az ésszerűbb gazdálkodás bevezetését szorgalmazták.

A következő, a XVIII. századi állapotokat tárgyaló fejezet alapproblémája a népesség számának, a lakosság rétegződésének és nemzetiségi megoszlásának a kérdése maradt. A XVIII. századi népességvizsgálatokat a szerző az 1964-ben megjelent Veszprém megyei helytörténeti lexikonban is használt történeti demográfiai módszerekkel kíséri nyomon. Új, a népességvizsgálatok számszerűségeit megbízhatóbbá tevő források, az Urbárium és az első népszámlálás adatai bővítik a tanulmány korábbi forrásbázisát.

A gazdasági és társadalmi élet jelenségeinek a vizsgálata közül külön kiemelendő a megyében a XVIII. századra jellemző nagycsaládi szervezetnek és a nagycsaládi keretek között folytatott gazdálkodás helyi formáinak a jellemzése, amely szervezet nyomai a palóc „hadak" életformájában szinte napjainkig fennmaradtak.

A tanulmány ugyanakkor nem mondott le arról, hogy a lakosság nemzetiségi összetételének arányait, az arányokban bekövetkezett változásokat végigkísérje az egyes történeti korszakokban, hiszen a nemzetiségi megoszlás vizsgálata alapvető szempontja volt valamennyi népiségtörténeti értekezésnek. Ila Bálint az egyes etnikai csoportok nagyságának meghatározására az egyes korszakokban más-más, a jellemző forrásadottságok által meghatározott módszert használt. A kora középkor évszázadaiban elsősorban a nyelvészetre, a névadás és a földrajzi nevek előfordulásának szabályaira és a birtoktörténet meghatározó szerepére támaszkodott. A XVI. századtól a történeti demográfia alapvető

forrásainak, az adójegyzékeknek a névanyagát vette alapul. A XVIII. században a források már egyre több lehetőséget kínáltak az etnikum pontosabb meghatározására, így pl. az úrbérrendezés forrásanyaga már a lakosság nyelvhasználatáról is tájékoztatást adott.

Kutatási eredményei szerint a megye népességének nemzetiségi összetétele a következőképpen alakult: A megtelepedés és a faluhálózat kialakulásának időszakában a lakosság számában a magyar elem volt túlsúlyban. A szlávság számaránya a XV. században jelentékeny mértékben megnőtt a megyébe beköltöző vlach pásztorok csoportjaival. A vlach pásztorelemet szlovák etnikumnak tartó mai szlovák történetírás felfogásával szemben bebizonyítja, hogy a vlachok zöme rutén eredetű. Ebben az időszakban a megye két uralkodó népeleme, a magyar és a szláv mind területi elhelyezkedését, mind foglalkozását tekintve meglehetősen elhatárolódott egymástól. A magyarság a síkvidéken élt és elsősorban földműveléssel foglalkozott, míg a szláv népek az északabbra eső hegyes vidékeken állattartásból, bányászati kisegítő iparágból, erdőgazdálkodásból éltek meg.

Ami a későbbi évszázadok nemzetiségi csoportjainak egymáshoz való viszonyát illeti, kimutatja, hogy a török pusztítás, a császári katonaság hadmozdulatai, majd az ezeket követő kuruc hadjáratok egyaránt a lakosság magyar elemeinek a megfogyatkozását eredményezték. A háborús események ugyanis elsősorban a síkvidéki, földműveléssel foglalkozó magyarság létfeltételeit nehezítették, soraik közül történt a legnagyobb arányú elvándorlás, magyar nemzetiségű lakosságutánpótlást a szintén megfogyatkozott népességű déli területekről sem kaptak eleget. A XVIII. század végére a megyében a szlovák etnikum került túlsúlyba, akik közé a vlach kiváltságokat elvesztő rutén eredetű vlach pásztorok is beolvadtak. A túlnyomórészt állattartással, erdőgazdálkodással és kereskedelemmel foglalkozó szlovákság életmódja miatt nem sínylette meg annyira a hadjáratokat, termelőerői nem pusztultak a magyarokéhoz hasonló mértékben. Lakosságfölöslegük leáramlott az elnéptelenedett síkvidéki magyar falvakba, és ott korábbi foglalkozását és életmódját megváltoztatva földműveléssel kezdett foglalkozni. 1773-ban a megye lakosságának mindössze 30%-a maradt magyar nemzetiségű.

Az összefoglaló tanulmány, amelyet gondosan elkészített földrajzinév- és névmutató tesz még gazdagabbá, nagy segítséget nyújt a Felvidék történetével foglalkozó kutatóknak.

Magyar Eszter

WELLMANN IMRE

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG A XVIII. SZÁZADBAN

Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 194 l. (Agrártörténeti tanulmányok 6.)

Wellmann Imre könyve a harmadik összefoglaló jellegű mű az agrártörténeti tanulmányok sorozatában, amely ezúttal a XVIII. század magyar mezőgazdaságáról ad képet. Egyedülálló vállalkozás a maga nemében, mert e témakörből eddig csak uradalmankénti, legfeljebb megyei összegezések készültek. Az előbbire a szerző maga, Szántó Imre és mások, az utóbbira Rúzsás Lajos baranyai vagy T. Mérey Klára Somogy megyei összefoglalása igen jó példa.

A szerző – a korszak egyik legkiválóbb és legfelkészültebb kutatója, aki maga is tanulmányok sorával gyarapította ezirányú ismereteinket – monográfiáját alapjában két agrártörténeti folyóirat idevágó közleményeire (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Agrártörténeti Szemle), az 1930-as években Domanovszky Sándor irányításával megjelent tanulmánysorozatra (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez) – amelyben mellesleg Wellmann egyik legjelesebb, s azóta is igen gyakran idézett műve jelent meg (A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815 esztendőkre. Bp. 1933.) –, valamint az 1945 utáni marxista történetírás eredményeire építette. Ez utóbbi időszakból főként a II. József-féle népességi összeírás és kataszteri felvétel adatai és agrárstatisztikai vonatkozású feldolgozásai érdemeltek figyelmet. Nincs okunk azonban a bőséges

jegyzetapparátus további részletes ismertetésére, hiszen az a korszakra és a vizsgált területre vonatkozó összes lényeges művet tartalmazza.

A XVIII. századdal új korszak kezdődött Magyarország mezőgazdaságának történetében – állapítja meg a Bevezetésben, de ez még nem valamiféle agrárforradalom kezdete volt: külső körülmény, a török végleges kiűzése indította meg.

Mit hagyott az előző korszak a XVIII. századra? Jót nem sokat, nagyrészt a török pusztítást, elhagyott vagy létszámukban erősen megfogyatkozott településeket, szabályozatlan vizeket, röviden: tönkretett kultúrtájat. S a pusztulás a század elején a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc során csak tovább fokozódott. Lényegében két élesen elkülönülő terület – s ezen belül persze számos alrégió, amelyek a fejlődési különbségekből eredeztethetők – állt a szemlélő előtt: a volt török hódoltsági területek s a jóval kevesebb pusztulást szenvedett „királyi Magyarország".

A pusztulás mértékét a népességgyarapodás lassú üteme jelzi a XVIII. századot megelőző időszakban. Míg a XV/XVI. század fordulóján az ország népességét 4 millióra lehetett becsülni, addig 1720-ban a XVIII. század eleji beköltözésekkel együtt sem több az ország lakóinak lélekszáma 4,5 milliónál.

A településhálózat alakulása – különösen a volt török hódoltsági területek nagymértékű pusztásodása – szintén a pusztulás képét idézi fel.

A művelésbe vont szántó, rét, szőlő területét, valamint a jobbágyok állattartására vonatkozó adatokat a kellő kritikával kezelt 1720-as, illetve Erdélyre az 1721. évi összeírások alapján közli. A század elején a terméseredményekről szintén csak igen töredékes kép rajzolható – írja a szerző –, de annyi megállapítható, hogy a táblázatosan közölt adatok a mezőgazdaság újjáépítésének csupán a megindulását jelezhetik.

A mezőgazdaság újjáépítéséhez nélkülözhetetlen munkáskezet a háborúktól nagyrészt mentes időszakban alapvetően két forrásból lehetett pótolni. Az egyik a meglévő népesség természetes szaporodása, ami évi 1%-os növekedéssel számolva a népesség utánpótlását biztosította, de a pusztulás hagyta űröket kitölteni nem tudta, a másik a volt hódoltsági területeken elsősorban a kezdetben még rendszertelen, majd állami szempontból egyre szervezettebbé váló telepítés és a jobbágyoknak az egyik megyéből a másikba irányuló vándormozgalma volt. A szerző részletesen foglalkozik a telepesek életkörülményeivel, a telepítési szerződésekkel. Megállapítja, hogy az államilag szervezett telepítések az 1760-as évektől vettek nagyobb lendületet, s irányuk főképp a Délvidék, ahol a török pusztítás is a legnagyobb mértékű volt. Az állami telepítések lendülete 1787-től lefékeződött, majd lassanként teljesen megszűnt. Sajnálatos, hogy a telepesek létszámáról, a jobbágyok vándormozgalmának méreteiről pontos képet nem lehet rajzolni, mert a kérdés csak egyes vidékekre vonatkozóan feldolgozott, az ország egész területére összesítő adatok nem állnak rendelkezésre.

A belső, az országrészek és vármegyék közötti jobbágyvándorlás a XVIII. század elejétől a század közepéig tartott – persze kisebb mértékben, szórványosan még ennél is tovább –, s a Felvidékről, az északi, volt királyi Magyarország vármegyéiből a volt török hódoltsági területek felé irányult.

A vizsgált korszak első felére vonatkozóan a népességszámítások az 1720-as összeírásra alapozhatók csupán, mert más forrás az ország egész területére nincsen. Álláspontja szerint 1 háztartásra 15,55 fő esett ekkor, ha tekintetbe vesszük az összeírás hiányosságait.

A népesség alakulása s a művelésre vonatkozó fontosabb adatok után a gazdálkodási formákról szól, s kiemeli az alföldi mezővárosok vagy mezővárosokká alakuló falvak lakosságának folytonosságát a török hódoltság időszakában. Evvel kapcsolatban követi végig a jellegzetes alföldi tanyásgazdálkodás kialakulását, s megállapítja, hogy ez az alföldi – a török hódoltság idején is továbbélő mezővárosi – fejlődés Magyarországon a tőkés fejlődés kiindulópontjává válhatott volna, amelyben a főszerep a paraszti árutermelésnek, elsősorban a göbölyhizlalásnak jutott. A fejlődés fő iránya azonban a XVIII. században nem ez volt, hanem a jobbágyság második kiadásának útja, s az előbbi szabadparaszti fejlődés csak igen kis területekre korlátozódott.

Másutt a gazdálkodás menete a volt hódoltsági területeken a szabad foglalástól a kétnyomásos osztó földközösség felé haladt, számos kitérővel és hosszas megtorpanásokkal persze. Itt-ott felbukkant a háromnyomásos művelés is, főképp a szűk határú északi falvakban. Az osztó földközösségnek általában a Mária Terézia-féle úrbérrendezés vetett véget, meghonosítva az egyéni birtoklási formát. A nyomásos gazdálkodás keretein túl az allódiumokon sem jutottak a földesurak.

Összességében a XVIII. századot a termelőerők jelentős fejlődése, a minden területre kiterjedő gyarapodás jellemezte. E század szolgált arra, hogy a nyugat-európaitól elkanyarodott és megtorpant fejlődés irányát a mezőgazdaságban is az eredeti vágányokra terelje.

A termelőerők fejlődése mutatkozik meg a népesség nagymértékű gyarapodásában a század folyamán. Ez tűnik ki a II. József-féle népszámlálás elemzéséből, de ugyanerre lehet következtetni a szintén II. József kezdeményezte kataszteri felvételnek – igaz meglehetősen töredékesen fennmaradt, de a lehető legpontosabb adatfelvételen alapuló összeírásnak – a művelésbe vont földterületet, a terméseredményeket bemutató táblázataiból. Igaz, hogy kritikai észrevételek még ennek az összeírásnak az adataival kapcsolatban is tehetők, amelyek persze főképp a forrás töredékességéből származnak.

A negyedik fejezetben a földesúri és a paraszti üzem kérdéseivel foglalkozik a szerző. Bemutatja a jobbágytársadalmat alkotó három fő társadalmi réteget: a telkes jobbágyot, a házas zsellért és a házatlan zsellért, közli létszámukat, egymáshoz viszonyított arányukat az úrbérrendezést követő időszakban. A telkes jobbágyok természetesen telkük s állatállományuk alapján tovább rétegződtek, de az országosan átlagos teleknagyság csupán 0,47 volt, azaz még a féltelket sem érte el.

A mezőgazdasági árutermelés kibontakozásának azonban csak egyik alapfeltétele volt a népesség növekedése, a puszták benépesítése. A másik, nem kevésbé fontos feltétel a megfelelő piac, ahol a jobbágy és természetesen a földesúr is elhelyezhette áruját. Az árutermelésnek azonban korlátokat állított a szárazföldi utak használhatatlansága, elhanyagolt állapota, de még a vízi szállítást is legnagyobbrészt a Dunára kellett korlátozni a folyóvizek szabályozatlansága miatt. Így a paraszti áruk számára az igen szűk belső piac állt rendelkezésre. A helyi piacközpontok így néhol jelentős szereppel bírtak, mint Pest, Vác és más városok piacai.

A belső piachoz hasonlóan korlátozott volt a külső piac részben a szállítás nehézségei, részben a bécsi udvar Magyarország számára kedvezőtlen gazdaságpolitikája miatt. Az árnyalt megítélést jelzi, hogy Wellmann az udvar gazdaságpolitikáját nem ítéli sommásan el. Kiemeli, hogy ez számos hátrányos következménnyel járt Magyarországra nézve, s alapjában véve negatív volt, de mégis pozitív mozzanat az, hogy a mezőgazdaság árucikkei biztos piacot találtak a birodalomban.

Magyarország mezőgazdaságának XVIII. századi külkereskedelmi forgalmáról a harmincadjegyzékek alapján ad képet. Megállapítja, hogy a kivitelben a szarvasmarha, a hízott ökör, amelyet lábon hajtottak ki, foglalta el az első helyet, majd a bor és a gabona következett. A behozatal mezőgazdasági termékekből elenyésző volt. Összegezve a két vizsgált időszak, az 1733–1752, illetve 1767–1780 közötti kivitelt, úgy látja, hogy ez jelentős mértékben nőtt, s az ország külkereskedelmi mérlege pozitív volt.

A paraszti gazdaság mellett nagy és a század folyamán egyre növekvő szerephez jutott a földesúri gazdaság. E gazdaságnak három típusát különbözteti meg a XVIII. század folyamán: az önellátó, az abszentista és az árutermelő gazdaság típusát. Ezek közül az első csupán a földesúri feudális járadékok behajtását tekintette fő céljának, a piacra irányultság ebből teljesen hiányzott. A második a pénzjövedelmek növelését tűzte ki céljául, s ennek érdekében nemcsak a feudális járadékok pénzre váltását szorgalmazta, hanem az árutermelés vonásai is felfedezhetők benne. A harmadik – inkább csak a század utolsó harmadában megjelenő típus – céljául a piacra termelést jelölte meg. A három típus közül az első inkább a köznemesi gazdaságra jellemző, bár mindezidáig éppen ez a legfeltáratlanabb terület, a másik kettő pedig a nagybirtokosok gazdaságát jellemezte.

Az árutermelő földesúri gazdaság fejlődése maga után vonta a földesúri földek kiterjesztésére irányuló szándékot. Ez még a fejlettebb területeken is elsősorban a jobbágyok kezén lévő irtványföldek visszaváltásával vagy egyszerűen elfoglalásával történt, s az úrbéri regulatiókkal, amelyek során a

földesúr felmérette a határt, de törekvése nemcsak az uraságí földek egy tagban való egyesítésére, hanem a földterület megnövelésére is irányult.

Az allódiumot a földesúr a jobbágyai által szolgáltatott feudális jellegű munkaformával, robotban műveltette. Bérmunka alkalmazására csak nagyon ritkán s akkor is kismértékben került sor. Az ily módon megtermelt áru a terményjáradékkal, a kilenceddel és néhol a megváltott tizeddel együtt a piacra került. A jobbágy persze a munka- és terményjáradék mellett a pénzjáradék számos formájával is tartozott földesurának, amelyeket itt nincs módunk részletezni.

Az úrbéres jobbágyság földterületét és szolgáltatásait az 1767-ben megkezdődő úrbérrendezés szabályozta. Részletesen ismerteti a szerző a Mária Terézia-féle úrbéri rendeletet, valamint az ekkor bevezetett Urbáriumot, annak rendelkezéseit. Sajnálatos, hogy az úrbérrendezés értékelésére, amely pedig hosszú időszakra megszabta a jobbágyok helyzetét, hisz a parasztok polgári földtulajdona is lényegében ezen alapult, kevés teret szentelt.

A nagybirtok igazgatási apparátusa általában a jószágigazgatóból vagy tiszttartóból, a fiskálisból, az uradalmi ügyészből, kasznárból, kulcsárból és számtartóból állt. Az alsóbb szintű igazgatás élén az ispán állt, aki a majorsági munkákat közvetlenül irányította, de ide tartoztak a kertészek, méhészek és a földesúri gazdaság más teendőit ellátók is. Az igazgatási apparátus lényegében fokmérője volt annak, hogy a földesúr alapjában a feudális járadékrendszerre vagy az árutermelő majorkodásra építette-e gazdaságát. Minthogy bérmunka alkalmazásáról a század folyamán alig-alig beszélhetünk, így ekkor a majorkodás még egyáltalán nem kapitalista vállalkozás.

Éppen a növekvő feudális munkajáradék szorította vissza a paraszti árutermelést, amelynek így főként az intenzívebb gazdasági ágak maradtak, mint a szőlőművelés vagy a kertkultúra egyes ágai. Összességében ahogy a majorsági üzem terjeszkedett, úgy szorult vissza a paraszti árutermelés.

Itt kell megemlítenünk a Wellmann által a XVIII. századra jellemzőnek tartott másik tényezőt: a volt török hódoltsági területek lassan, de a század végéig mindenképpen felzárkóztak a királyi Magyarországhoz.

Az utolsó, a Hagyományos termelés az újkori „mezőgazdasági forradalom" felé címet viselő fejezetben a mezőgazdálkodás ágainak helyzetét tekinti át, majd megállapítja, hogy a meglévő feltételek nem voltak elégségesek ahhoz, hogy a mezőgazdaságot hagyományos korlátai közül kilendítsék. A mezőgazdaság gyökeres megújulása, az újkori „mezőgazdasági forradalom", amelynek eredményeképpen a háromnyomásos rendszert a vetésforgó váltotta fel, s a jobbágy személyében független paraszttá alakult, még váratott magára. A meginduló átalakulás jelei csak egyes birtokokon s főképp az agrárszakirodalom örvendetesen bővülő mennyiségén és javuló minőségén voltak felfedezhetők.

Ilyen jelek voltak a vizek megzabolására tett erőfeszítések, a céltudatos erdőgazdálkodás kialakítására tett első lépések, az állattenyésztésben a fejőstehenészetekre való berendezkedés, az elhullás korlátozására lassanként állatorvosok alkalmazása, a rendszeres trágyázásra való áttérés a szántóföldi gazdálkodásban.

Ismertetésünk persze egyáltalán nem alkalmas arra, hogy az adatgazdaságnak azt a bőségét, amely a könyvre annyira jellemző – s minden egyes adat szigorú kritikával kezelve – visszaadja. Erénye a könyvnek a gördülékeny, sőt a kor hangulatát is felidéző barokkosan zsúfolt mondatszerkesztés. Fel kell hívjuk azonban az olvasó figyelmét arra, hogy Wellmann Imre könyve nem könnyű olvasmány. S evvel elérkeztünk a könyv erényeinek harmadik sarkalatos pontjához: az agrárstatisztikai szemlélet következetes érvényesítéséhez.

Sajnálatos, hogy a magyarországi fejlődés nem helyeződik el a környező országok agrártörténetének szerves folyamába. E középkelet-európai látásmód hiánya egy későbbi kiadásból eltűnik talán.

Végül is örülhetünk annak, hogy a korszak egyik legavatottabb kutatója foglalta össze ismereteinket a XVIII. századi Magyarország mezőgazdaságáról, s a szerző sok esetben a továbblépés irányait is kijelölte. Érdekes, adatokban gazdag művel gyarapodott a magyar agrártörténetírás.

Sándor László

TÓTH TIBOR

HITELEZŐK ÉS ADÓSOK. A KÖLCSÖNFORGALOM KÉRDÉSÉHEZ SOMOGYBAN 1756–1812

Történeti statisztikai füzetek 2. 1979. 156 l.

Gazdaságtörténeti kutatásaink egyik súlypontja a tőkés gazdasági fejlődés, a modern gazdasági növekedés vizsgálata a XIX. század közepétől. Hosszú távú fejlődési tendenciák eredményeképpen formálódtak ki az iparosodás magyarországi jellemzői. A tőkés korszakkal foglalkozó elemzések szinte egyöntetűen kiemelik a XVIII. század közepétől, utolsó harmadától keltezhető, megalapozó szakasz fontosságát, mégis az 1740–1848 közötti korszak az utolsó évtizedben szinte senki földjévé lett a gazdaságtörténeti kutatás szempontjából.

A XIX. század második felének kutatója, jóllehet kijelöli a korábbi időszak értelmezési keretét, általában nem vállalkozik elmélyülésre a feudális intézményekre épülő, gyökeresen eltérő forrásadottságú korszakban. A XVIII. században és a reformkorban otthonos történész pedig más fogalmi rendszerben gondolkodik, s korábban megfogalmazódott kutatási programokat követ. Ennek következtében a modern tőkés fejlődés előkészítő szakaszára vonatkozóan nincs jelentősebb szervezett kutatás, égetően hiányoznak a modern monográfiák.

Tóth Tibor munkája – Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812 – önmagában természetesen nem pótol kutatási programokat, s nem is monografikus jellegű, mégis rendkívül fontos könyv. Bizonyítja, hogy lehetséges megvalósítani egy tanulmányon belül a hagyományos történetírói erényeket felmutató forráselemzést és a korszerű közgazdasági tudásra épülő elemzést.

A 156 oldalas füzet kétharmada forrásközlés. Ahogy a bevezető röviden összefoglalja, a XVIII. század elején születtek meg azok a törvények, amelyek az adósságbetáblázás lehetőségét és formai szabályait kialakították. Ezen a jogi alapon a hitelforgalomnak a gazdasági fellendülés hatására való megélénkülése teremtette meg a megyékben a külön vezetett és őrzött be- és kitáblázási jegyzőkönyveket. Forrásértéküket Ungár László 1935-ben írt tanulmánya óta ismerjük, Varga Jánosnak 1958-ban a bihari nemesség hitelviszonyairól készített cikke ezt megerősítette és elmélyítette; majd megint huszonegy év kellett ahhoz, hogy történettudományunk egy újabb lépést tegyen előre a forrás kiaknázásában. Tóth Tibor a jegyzőkönyvek alapján részletesen közli az 1756 és 1812 közötti kölcsönügyletek adatait: a táblázat feltünteti a betáblázás és a kölcsönzés időpontját, a kölcsön összegét, a kamatláb nagyságát, a lejárat idejét, a hitelező és az adós nevét, az esetleges extabuláció idejét, megjelöli a kölcsönformát (záloghitel vagy nem). Összefoglaló táblái évenként adják a betáblázott, illetve a folyósított kölcsönök összegét, a betáblázás és kölcsönnyújtás közti időeltolódás nagyságát, a kamatláb szerinti megoszlást. Az adatközlő rész néhány jelentősebb somogyi birtokos család kölcsönügyleteinek összesítő kimutatásaival zárul. Az igen gazdag s példaszerű forrásközlés nemcsak a gazdaságtörténész, hanem a társadalom kutatója számára is további elemzési lehetőségeket kínál.

Bevezető tanulmányában Tóth Tibor abból indul ki, hogy a kölcsönforgalom alapfeltétele, hogy az „egyik oldalon a gazdasági fejlettség tartalékot halmozzon fel, más oldalról a szükséglet – és ennek fontos eleme lehet a forgalomhoz való üzletszerű alkalmazkodásra irányuló vállalkozási törekvés is – ezt fel is vehesse." (3. l.) A kölcsönnyújtás mértéke, annak forrásai, a felhasználás módjai, az adósok és hitelezők magatartása az elemzés számára mind tükrözi közvetve a gazdasági viszonyok és azon belül is elsősorban a mezőgazdaság fejlődését. A XVIII. század második fele, majd a napóleoni háborúk időszaka fellendülést, kiemelkedően kedvező konjunktúrát hozott a magyar mezőgazdaságnak. Hogyan tükröződik mindez a kölcsönforgalomban? Ezt tekinthetjük annak az alapkérdésnek, amelyre adott válasz elemei vörös fonálként végighúzódnak a tanulmány egészén.

A Somogy megyei betáblázások azt mutatják, hogy a XVIII. század második felében a kölcsönforgalom összege és növekedése elérhette az ország „jó átlagát", de az 1790 utáni gazdasági lehetőségeket a megye mezőgazdasága a kedvezőbb adottságú területeknél (Pest megye) kevésbé tudta kihasználni – a kölcsönök összege magas szinten stagnált, s Tóth Tibor számos részadattal bizonyítja, hogy a megyében pénzhiányra utaló jelenségek figyelhetők meg. 1812-ben a somogyi nemesi birtokokra összesen 5 327 689 forint adósság esett, vagyis egy hold allodiális földre 14,50 forint. Az adott időszakban a zálogos ügyletek elszórt adatai a földérték emelkedését mutatják, s az átlagként kiszámítható holdankénti 55 forint földértékkel számolva a szerző szerint a nemesi birtok eladósodása semmiképpen sem haladhatta meg a 30%-ot.

A betáblázási jegyzőkönyvek alapján megfigyelhető hitelforgalom nem tartalmazza a jobbágyok kölcsöneit, s elenyésző töredékben szerepelnek csak polgári kölcsönök. A kölcsönként funkcionáló pénzösszeget tehát a nemesi birtok termelte ki. (Az intézmények, testületek szerepe az egész korszakban nem volt túl jelentős.) Pontosabb elemzés céljából Tóth Tibor külön vizsgálja az arisztokrácia és a gazdag köznemesség kölcsönügyleteit. Eredményei azt mutatják, hogy elsősorban a gazdag középnemesi családok rendelkeztek kihelyezhető feleslegekkel. Úgy becsüli, hogy e réteg esetében egy hold földre 8 Ft kölcsönkitermelés esett, az arisztokraták esetében csak 4,5 Ft, a többi nemesi kölcsönzőnél pedig 3 Ft. Összefoglalóan megállapítja: „A gazdag középnemesség tehát létre tudott hozni a saját gazdasági szükségleteit lényegesen meghaladó pénzfelesleget, s erre azonnal megjelentek az igénylők is. Az arisztokraták gazdaságuk fejlesztésében, de még inkább a korábbi kölcsönök prolongálásában voltak erősen érdekeltek – a kölcsönfizetésre felvett újabb kölcsönök háromnegyede esett erre a csoportra –, a harmadik kategória pedig kisebb részben adósságtörlesztésre, nagyobbrészt gazdálkodási és személyi szükségletei fedezésére vett fel kölcsönt. A középbirtokos réteg tehát gazdaságának az adott viszonyok között történő lehetséges fejlesztésére fordított összegeken túli erőforrásait fektette kamatozó kölcsönbe, a másik két réteg pedig éppen e fejlesztés miatt igényelte a kölcsönöket." (51. l.)

A legtöbb kölcsönt folyósító köznemesi családok, a Boronkay, Vajda, Inkey, Király, Paizs, Tallián, Gaál, Somssich família az összes megyei kölcsön egyharmadát folyósította, s ezáltal szilárd társadalmi kapcsolatrendszert is épített ki, a vizsgált félévszázadban kezében tartotta a megye vezetését. A kölcsönügyletek nagymértékben koncentrálódtak, s ez mutatja, hogy a XVIII. század második felének konjunktúráját a megye nemességének csak egy töredéke tudta kihasználni.

A bevezető tanulmány – aminek itt a mezőgazdaság fejlődését érintő fő gondolatmenetét emeltük ki – természetesen foglalkozik a forrás alapvető problémáival, bemutatja a kölcsönzési formákat és fajtákat, a kamatláb alakulását; egészében életszerű képet fest a hiteléletről, egyben bizonyítja annak létezését és rekonstruálja tényleges működését. A leírás és elemzés, a modern módszerek és esetleírások szerencsés arányban mintegy láncszerűen kapcsolódnak össze a tanulmányban, s olvasmányossá teszik azt.

A forrásközlés és elemzés módját példaként is ajánlhatjuk, s reméljük, a folytatás nem várat magára további két évtizedet, s a hasonló részközlések és eredmények megszaporodása talán elvezet minket az 1848 előtti hitelélet átfogó monográfiájához is.

Benda Gyula

A CUKORRÉPA-TERMESZTÉS MAGYARORSZÁGON 1808–1938

Budapest, 1979

Az elmúlt másfél évtizedben a cukorrépa termesztéséről két monografikus igénnyel megírt kötet is napvilágot látott, agrártörténetírásunkat gazdagítva. Az első kötetet *Schmillár Manó* szerkesztette „A cukorrépa termesztése" címmel és az Akadémiai Kiadó 1965-ben jelentette meg. A múlt évben ismét az Akadémiai Kiadó gondozásában és *Szemző Béla* szerkesztésében adták ki „A cukorrépa-termesztés Magyarországon 1808–1938" c. munkát. A kötetek az országosan is ismert jeles agrárszakemberek team-munkájának az eredményeként jöhettek létre.

Joggal tehetjük fel a kérdést, vajon mi tette indokolttá, hogy viszonylag rövid időn belül a cukorrépa-termesztés történetével két országos kiadvány is foglalkozzék? Mindenekelőtt a téma mindenkori aktualitása, nemzetgazdasági és európai szintű jelentősége. Miként az sem lehet véletlen, hogy az elmúlt évszázadban – a történeti bibliográfia szerint – a cukorrépa-termesztést és az azzal mindenkor összefonódó cukoripart megkülönböztetett figyelemmel kísérték a szakemberek, e témáról kötetek jelentek meg, a különböző gazdasági folyóiratokban, szaklapokban és a Köztelekben a vitacikkek százait írták. Ezen túlmenően a Schmillár által szerkesztett könyv funkciója elsősorban az volt, hogy egy vertikális mélyfúrással elemezze a cukorrépa-termesztés sokrétű folyamatait, összegezze e témát érintő szakirodalom évszázados tapasztalatait és egyben tegye közzé a legújabb tudományos vizsgálatok eredményeit is. Ebből adódóan e kötet szerzői a cukorrépa-termesztés sokágú hatásait csak éppen érintették, így az ipari-mezőgazdasági vertikum kölcsönhatásait sem állt módjukban részletesen megvizsgálniuk.

A cukorrépa-termesztés Magyarországon című monográfia szerzői – *Csoma Jenő, Fabriczius Endre, Schmillár Manó, Szemző Béla* – a kutatás horizontját tágítva, az addig vizsgált kérdéseket is más aspektusból közelítették meg. Munkájukban óhatatlanul nagyobb figyelmet kellett fordítaniok a cukorrépa és más növényi kultúrák kapcsolatrendszerére, a cukorrépa intenzifikáló hatására, az agrotechnika és az agrokémia területén lecsapódó változásokra is. Az ipari-mezőgazdasági vertikum kialakulásának a folyamatát is plasztikusan érzékeltették.

A cukorrépa termesztésével és a répafeldolgozással kapcsolatos statisztikai adatokat a megyei, regionális és országos szinten is túlmutatóan, az európai fejlődésbe ágyazottan elemezték. Helyesen tapintották ki a termelés folyamatának azon neuralgikus pontjait, amelyek a gazdasági és politikai viszonyok következményeként esetenként túltermelést vagy regressziót idéztek elő. Éppen ezért a dualizmus-kori cukorrépa-termesztés problematikáját a Monarchia gazdasági struktúrájában vizsgálták. De a Trianont követő strukturális torzulás következményeit is figyelembe vették. E sokszempontú vizsgálat kétségkívül igényelte a gazdasági és a politikai folyamatok áttekintését és egyben a történész kutatási és feldolgozási módszereinek az ismeretét is. A kérdés, hogy mennyit sikerült ebből a szerzőknek megvalósítaniok? A munka éppen a korszerű feldolgozási módszernek köszönheti a sikerét és egyben példát mutat a történészeknek is, hogy az interdiszciplináris tudományágak mélyebb ismerete és módszereinek alkalmazása számukra is követendő példa, mint ahogy agrár- és ipartörténetírás tekintetében már eddig is megjelentek hasonló igénnyel megírt tanulmányok.

A recenzens kötelessége a fogyatékosságokra is felhívni mind a szerzők, mind az olvasók figyelmét. E tekintetben az alábbiakat kívánom megemlíteni. Történetírásunkra jellemző – napjainkban is –, hogy előbb elkészülnek a szintetizáló monográfiák, mint a helyi és a regionális fejlődést részleteiben taglaló tudományos igényű tanulmányok. Ebből következően bizonyos részletkérdések túl jelentőseknek, míg mások jelentéktelennek tűnhetnek, amelyek az összkép egészét is átformálhatják. Jelen esetben miről is van szó? Ezideig sem a magyarországi cukorgyárak történetét, sem a vonzáskörzeteikbe tartozó régiók cukorrépa-termesztését – eltekintve két-három tanulmánytól – nem dolgozták még fel. A szerzőknek azok birtokában kétségkívül még e munkánál is korszerűbbet lehetett volna alkotniok, áttekinthették volna a cukorrépa-termesztés és a cukoripar vonzásának, de egyben következményeinek messzehatóan érvényesülő folyamatait is. Így többek között választ kaphattunk volna olyan kérdésekre is, amelyek a jelen vizsgálódás perifériájára vagy akár azon túl kerültek. A cukoripar országos jelentőségét nyomon követhettük, de azt már kevésbé, hogy egy-egy gyár milyen szinten formálta át a nagybirtoküzemek, de bizonyos fokig a paraszti kisüzemek belső szerkezetét és termelési mechanizmusát; hogyan mobilizálta a környék agrárproletárjait és a „túlnépesedett" megyék nincstelenjeinek munkaerőhadát. A cukorgyárak településfejlesztő funkciója is aligha vitatható. Átformálták az addig „oxigénhiánnyal" küszködő kisvárosok társadalmát is. A cukorrépa-termesztése és a cukoripar összefonódott a magyar munkásosztály szerkezeti átalakulásával, életmódjával. Kultúrtörténeti vonatkozásai sem jelentéktelenek, mivel a tudományok gyakorlati realizálása a tömegek körében is szemléletváltozást idézett elő. A cukoriparral párhuzamosan kiépülő háttéripar és a

kiskereskedelem a régiókban az indusztriális fejlődést segítette. Az összefüggések törvényszerű folyamatait ez alkalommal nem áll módomban részletesebben érzékeltetni, csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy még e kiváló munkát sem lehet a teljesség igényével mérni és a témát véglegesen megoldottnak tekinteni. Mindezekre természetesen nem azért hívtam fel a figyelmet, hogy a szerzők érdemét kisebbítsem, éppen ellenkezőleg a munka nehézségét kívántam ezzel érzékeltetni. A cukorrépa nemesítésének fejlődése c. fejezet szerzőjének pl. nem álltak rendelkezésére azok az adatok, amelyek alapján tisztább képet kapott volna a magyar cukorgyárak ezirányú erőfeszítéseiről. A Kaposvári Cukorgyár már 1901-től végzett fajtaösszehasonlító kísérleteket a 30-as évek végéig, a kor tudományos igényeinek színvonalán; e kérdés feltárása tehát sokkal mélyebb kutatást igényel.

Végezetül egy pontatlanságra szeretném felhívni a figyelmet, amely a Magyarország cukorgyárai (1848–1918) c. táblázatnál található. A szerző Szigetvárt Tolna megyébe helyezi, holott az Somogy megyéhez tartozott.

Szili Ferenc

BALOGH SÁNDOR–IZSÁK LAJOS

PÁRTOK ÉS PÁRTPROGRAMOK MAGYARORSZÁGON (1944–1948)

Tankönyvkiadó Bp. 1978, 438 l.

Gondolatok a parasztdemokráciáról – talán ez lehetne a recenzió alcíme. A könyv ismertetése kapcsán ugyanis – az Agrártörténeti Szemle arculatának megfelelően – a parasztdemokráciáról, a parasztságról, illetve a parasztpártokról kívánunk írni, de ezúttal a fő figyelmet a Kisgazdapárt és a kisgazdapárti parasztság kapja.

Balogh Sándor és *Izsák Lajos* könyve olyan igényes vállalkozás, amely nem csupán a részmonográfiák eredményeire épül, hanem a téma feldolgozásában igen széles körű – gyakran monografikus igényű – saját kutatómunkára is támaszkodik, és számos új összefüggést tár fel. Emellett kevésbé vagy alig ismert fontos pártdokumentumok egész sorát adja az olvasó kezébe.

Abból indulnánk ki, hogy a két munkáspárt – a Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) – a parasztság képviseletére is vállalkozott. Az MKP-ban jelentős paraszti tömegek tömörültek. Az SZDP évtizedeken keresztül szervezte a földmunkásságot, és 1945 után is nagy figyelmet fordított a falu megnyerésére. A Kisgazdapárt a két világháború között a birtokos parasztság pártja volt. A felszabadulás után a falu szervezését tartotta elsődleges feladatának, emellett azonban a városi polgárság előtt is megnyitotta kapuit, és Budapesten a legnagyobb párt lett. A Kisgazdapárt felszabadulás utáni politikai irányvonalára a parasztdemokrácia alapján álló centrum – Nagy Ferenc, Kovács Béla – gyakorolta a legnagyobb befolyást. A baloldal Dobi István és Tildy Zoltán körül gyülekezett. A Nemzeti Parasztpárt (NPP) a parasztság következetesen demokratikus hagyományait folytató pártként jelentkezett és a dolgozó parasztságot tömörítette. A párt a munkás–paraszt szövetség elvi alapján állt. A Kovács Imre-féle szárny ennél kevesebbel, a polgári demokráciával is megelégedett.

Az 1945. évi földreformról a felszabadulás után tevékenykedő valamennyi párt – előbb vagy utóbb – hallatta a hangját. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba (MNFF) tömörült főbb pártok földreformprogramja és a reform végrehajtásában betöltött szerepük ismeretes. De a MNFF ötödik pártjának, a Polgári Demokrata Pártnak a földreformról vallott felfogására – arra ti., hogy az 1000 holdon felüli nagybirtokosoknak is meg kívánt hagyni 100 holdat – Balogh Sándor–Izsák Lajos munkája derít fényt.

A polgári és kispolgári ellenzéki pártok közül a Független Szocialista Néppárt a világi nagybirtokot javasolta igénybe venni a földreform céljára, míg az egyházi nagybirtokokat hatalmas

szövetkezetekké akarta átalakítani. A földreform végrehajtásának előrehaladottabb szakaszában megalakult Demokrata Néppárt elhatárolta magát a földreform elleni jobboldali támadásoktól, illetve azoktól a törekvésektől, amelyek a földreform felülvizsgálatára irányultak – írják a szerzők.

Az MKP az 1945. évi választási programja keretében a földreform befejezésének és a kiosztott földek telekkönyvi tulajdonbaadásának sürgetése mellett megpendítette a termelő-, beszerző- és értékesítőszövetkezetek széles hálózatának kiépítését is. A könyv – igen helyesen – úgy véli, hogy a szövetkezeti gondolat felvetése 1945 őszén még korai volt. Az SZDP választási programja ugyancsak a földreform gyors befejezését sürgette, de a kiosztott földek telekkönyvi tulajdonba adásáról nem tett említést. Az NPP síkraszállt a földreform következetes végrehajtása s kamatmentes, hosszú lejáratú mezőgazdasági hitelek nyújtása, valamint a paraszti értékesítő- és fogyasztási szövetkezetek alakítása mellett. Egyúttal azt is hangoztatta, hogy a párt a birtokos parasztság szövetkezeteire gondol, amelyeknek az egyéni magántulajdon sértetlensége alapján kell megalakulniuk. A Kisgazdapárt a mandátumok többségének megszerzése esetén a parasztdemokrácia megvalósítását ígérte a falunak. A parasztdemokrácia ígérete – amely széles paraszti tömegek számára igen vonzó volt – kétségtelenül jelentősen hozzájárult a Kisgazdapárt 1945. őszi választási győzelméhez. A munkáspártok nem írhatták zászlajukra a parasztdemokrácia követelését, mert hisz az visszalépést jelentett volna a kialakult hatalmi viszonyoktól.

Az NPP ugyan a munkás–paraszt szövetség elvi alapján állt, de akkor még nem beszélt parasztdemokráciáról.

Időzzünk el röviden a Kisgazdapárt parasztdemokráciájánál. A nagy népszerűségnek örvendő parasztdemokrácia jelszavát a Rubinek-féle Kisgazdapárt vetette fel 1919 őszén. Az 1920. január végén – az ellenforradalmi diktatúra közepette – megtartott nemzetgyűlési választásokon e jelszó jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Rubinek és Nagyatádi vezetése alatt fuzionált egységes Kisgazdapárt a mandátumok többségét megszerezte.

A fuzionált Kisgazdapártban másként értelmezte a parasztdemokráciát a Rubinek-féle szárny és másként a Nagyatádi körül csoportosulók. Rubinek parasztdemokrácia címén egy olyan politika folytatását értette, amely a mezőgazdaságból élő népesség érdekeit tartja szem előtt. Egyfelől azt hirdette, hogy a földmunkások sorából minél többen emelkedjenek a kisbirtokosok közé, vagyis egy korlátozott földreform programját; másfelől az agrárius nagybirtokosok politikai és gazdasági vezető szerepének igényét.

A Kisgazdapárt Nagyatádi Szabó körül gyülekező csoportjában 1919 őszétől a parasztdemokrácia a legfontosabb demokratikus követeléseket – a földreformot, a progresszív adórendszert, az általános választójogot, a közigazgatási reformot s a banktőke elleni védekezés igényét – takarta. Vagyis a demokratikus szabadságjogok követelése mellett nagybirtokellenes, úrellenes és antikapitalista éle volt. Ezt az 1919 őszén kidolgozott Nagyatádi-Szabó-féle programot a Kisgazdapárt 1920 és 1922 között feladta.

A Nagyatádi Szabó-féle szárny elsődleges törekvése arra irányult, hogy a Rubinek-csoportot háttérbe szorítsa és a párton belül megszerezze a vezetést, vagyis hogy megtörje a nagybirtokosok hegemón szerepét.

Bár a parasztdemokráciát eltérő módon értelmezték és tetszés szerint magyarázták a Kisgazdapártban, ennek ellenére igen jelentős agitációs jelszó volt Magyarországon, ahol az ország lakosságának többsége földműveléssel foglalkozott.

A Kisgazdapárt 1945 őszén a parasztdemokrácia egyszer már népszerűvé vált jelszavához tért vissza. 1945-ben megvalósult a földreform, s a nagybirtokos arisztokrácia megszűnt politikai tényező lenni. Ezzel egyidejűleg megváltozott a parasztdemokrácia tartalma, értelmezése a Kisgazdapártban: az új körülmények között egy olyan polgári demokráciát jelentett, ahol a politikai vezetés a birtokos parasztság – a közép- és módosparasztság – kezében összpontosul, amit a burzsoázia támogat és elfogad. Másszóval az új körülmények között a parasztdemokrácia a módosabb birtokos parasztság hegemón törekvését takarta és a szocializmus ellenlábasa volt.

Voltak azonban a régi kisgazdapárti programnak olyan, a parasztdemokrácia irányába mutató követelései, amelyek 1945 őszén sem vesztették még el teljesen aktualitásukat. Pl. a földreform demokratikus lezárása, a közigazgatás demokratizálása, a banktőke tevékenységének állami ellenőrzése, illetve korlátozása. E követelések azonban egytől egyig az 1946 márciusában megalakult Baloldali Blokk támogatásával s a kisgazdapárti vezetőség ellenállásának legyőzésével valósultak meg.

Az említett kisgazdapárti program a földreform végrehajtását a községek és a volt úrbéres testületek kezébe kívánta letenni. Ilyen előzmények után, az új viszonyok között – 1945/46 fordulóján – a községi földigénylő bizottságok tevékenységének szentesítését lehetett volna várni a Kisgazdapárttól. Nem így történt. A földreform felülvizsgálatára vonatkozó kezdeményezés a párt felső vezetésében támogatókra talált.

A bankok állami ellenőrzésének gondolata – amelyet most a Baloldali Blokk karolt fel – nem volt idegen a Nagyatádi Szabó-féle programtól. Annál is inkább, mert a bankok kedvezőtlen hitelnyújtási feltételei miatt a paraszti birtokok ezreit árverezték el. A Kisgazdapárt idézett Nagyatádi-féle programja ezért hangoztatja: „Követeljük a nagybankok túltengésének intézményes megakadályozását és a biztosító intézetek államosítását". Az 1930 őszén megjelent program pedig „. . . a bank- és kereskedelmi tőke hitelfeltételeinek hathatós ellenőrzését. . ." követeli.

A közigazgatás reformjáról és demokratizálásáról szólva a Nagyatádi Szabó-féle program kimondja: „a községi lakosság szabadon választhassa jegyzőjét, bíráját és elöljáróit". E kiindulópont alapján ugyancsak a közigazgatás átfogóbb demokratizálásának igényét lehetett volna várni. A Kisgazdapárt azonban nem volt híve a közigazgatás ilyen jellegű megújításának.

Miért nem szorgalmazta a Kisgazdapárt korábbi, a parasztdemokrácia irányába mutató követeléseinek a népi demokratikus viszonyok között történő megvalósítását, illetve újrafogalmazását? Egyfelől azért, mert a párt vezetését kezében tartó centrum attól félt, hogy e követelések az új viszonyok között a proletárdemokrácia, a munkáshatalom útját egyengetik, másfelől azért, mert a nagy- és középburzsoázia s a hozzájuk kapcsolódó hivatalnoki réteg részéről élvezett támogatást elvesztette volna a párt, ha e követeléseket szorgalmazza. Továbbá a párt falusi bázisában is számottevő polarizációt – esetleg szakadást – idézett volna elő e követelések felvetése.

Hozzájárult a kisgazdapárti vezetőség jelzett politikai irányvonalának megszilárdításához az a körülmény is, hogy 1946 őszén az NPP-ban a Kovács Imre körül tömörülők és az SZDP reformista szárnyán elhelyezkedők az MKP-val való kapcsolatok lazítása érdekében léptek fel.

Balogh Sándor–Izsák Lajos munkája méltán szentel nagy figyelmet az MKP III. kongresszusának, amely a kapitalizmus fokozatos s huzamosabb ideig tartó felszámolását hirdette meg. A kongresszus külön is szólt a Kisgazdapárt demokratáihoz s a munkásosztály követésére hívta fel őket. A kongresszus, illetve az általa elfogadott 3 éves terv a mezőgazdaság fejlesztését s a parasztság helyzetének javítását ígérte, de nem mulasztotta el megemlíteni az anyagi források korlátozott voltát sem. Az MKP III. kongresszusának kisgazdapárti fogadtatása arról árulkodik, hogy a párt élén álló centrum a megtett utat a demokratikus haladás csúcspontjának tekintette, s további előrehaladásra nem hajlandó. Emellett a pártvezetőség a teljesítetlen agrárkövetelések miatt a munkáspártokat, elsősorban az MKP-t okolta.

A könyv ezután a Magyar Közösség elnevezésű illegális szervezet 1946 decemberében történt leleplezésének a Kisgazdapárt további sorsára gyakorolt hatását elemzi. A Kisgazdapárt felső vezetése tudott a Magyar Közösség létezéséről, bár annak terveiről nem voltak pontos értesülései. A népi demokratikus rend ezt a körülményt használta fel egyfelől Kovács Bélának, a Kisgazdapárt főtitkárának a félreállítására, másfelől az 1947 májusában Svájcban tartózkodó Nagy Ferenc miniszterelnök választás elé állítására: térjen haza és tisztázza szerepét a Magyar Közösség ügyében, vagy küldje haza a miniszterelnöki posztról való lemondását. Nagy Ferenc az utóbbit választotta.

A továbbiakban a Kisgazdapárton belüli baloldali erők a Magyar Közösség ügyét felhasználták arra is, hogy a pártban a Dobi István-féle szegényparaszti szárny kerekedjék felül. 1947 júniusában Dobi Istvánt a párt elnökévé választották. Ezzel egyidejűleg több kizárás történt és számos kisgazda-

párti képviselő lépett ki a pártból, illetve hagyta el az országot. Mindez a Kisgazdapárt vidéki szervezeteinek a széthullását eredményezte. E folyamat során a Kisgazdapártot elhagyó paraszti tömegek kisebb hányada fordult az MKP felé.

Miért? Egyfelől azért, mert a Kisgazdapárt paraszti tömegei Kovács Bélát nem tartották a népi demokratikus rendszer ellenfelének. Másfelől azért, mert az 1947 tavaszán a Moszkvában eredménytelenül zárult külügyminiszteri értekezlet az antifasiszta koalíció felbomlásával volt egyenlő, s arra sarkallta a kelet-európai kommunista pártokat, hogy meggyorsítsák a szocialista társadalmi rendszer érdekében teendő lépéseket.

Az antifasiszta koalíció felbomlásának ténye a Kisgazdapárt széles paraszti tömegeinek nagyobb hányadában átmeneti irányvesztéssel járt, hisz körükben az angolszász–szovjet orientáció több mint fél évtizedes múltra tekintett vissza.

Mivel a Kisgazdapárt szétesése, az antifasiszta koalíció felbomlása, továbbá a szocializmus felé teendő gyorsabb lépések egybeesése a parasztság egy el nem hanyagolható – eddig a Kisgazdapártban szervezkedő – részét váratlanul érte, ezek a tömegek az MNFF-en kívül álló ellenzéki pártokra – Független Magyar Demokrata Párt (Balogh I.), Demokrata Néppárt (Barankovics), Magyar Függetlenségi Párt (Pfeiffer) – szavaztak az 1947. évi választásokon.

Ezek a pártok – a Magyar Függetlenségi Párt kivételével – a földreformot védelmükbe vették, de mint a közép- és kisburzsoázia, illetve a nagytőkés érdekek képviselői, a szocialista perspektívát elutasították. A külpolitikában a nyugati orientáció és egy semleges irányvonal alternatívájában gondolkodtak.

Ugyanakkor az 1947. évi választásokon a demokratikus s megfelelő politikai iskolázottsággal rendelkező paraszti tömegek még szorosabban zárkóztak fel az MNFF pártjai mögé, és az MKP az ország legnagyobb pártja lett.

Milyen választási programmal léptek fel az MNFF-be tömörült pártok a parasztság felé? E pártok választási programja a mezőgazdasági szövetkezetekről mint a parasztság érdekeit szolgáló intézményekről beszélt. Egyúttal igyekeztek eloszlatni a parasztságban a szövetkezetekkel kapcsolatos aggodalmakat.

Az MKP és az SZDP választási programjának közös vonása volt, hogy a 3 éves terv célkitűzései alapján az agrárérdekek orvoslását és a mezőgazdaság gyorsabb ütemű fejlődését ígérte. Az MKP emellett a hazatérő hadifoglyok földhözjuttatására is javaslatot tett. Az SZDP pedig a szociális biztosításnak a parasztságra való kiterjesztését kezdeményezte.

Az NPP az agrárolló fokozatos megszüntetésének, a progresszív adórendszer érvényesítésének következetes követelésével a mezőgazdasági érdekek, illetve dolgozó paraszti kívánságok elszánt védelmezőjének bizonyult. Új vonása volt az NPP választási programjának, hogy ezúttal a parasztdemokrácia jelszavával bocsátkozott a választási küzdelembe. A párt e jelszó alapján is hirdette és remélte, hogy a bomlásnak indult Kisgazdapártból a parasztság az NPP-ba áramlik át. Az NPP-nek a parasztdemokráciáról alkotott felfogása különbözött a Kisgazdapártétól. Egyfelől abban, hogy a párt a dolgozó parasztsággal akarta megvalósítani a parasztdemokráciát. Másfelől abban, hogy a parasztdemokráciát a munkásosztály és a parasztság összefogására alapozta. A megvalósítandó parasztdemokráciában a politikai vezetést elsősorban a dolgozó parasztság kezébe kívánta letenni.

A Kisgazdapárt, miközben vállalta a népi demokrácia államosítási intézkedéseit; az agrárolló megszüntetését, a falvak villamosítását és bekötőutak építését sürgette. A Kisgazdapárt az 1947. évi választásokon elejtette a parasztdemokrácia jelszavát. Pedig úgy véljük, hogy e jelszó most a párt felbomlását fékező egyik fontos tényező lehetett volna.

Az MKP választási programja nem érintette a külpolitikai orientáció kérdését. Az MNFF többi pártja az antifasiszta koalícióban részt vett hatalmak további együttműködését, a béke fenntartását s Magyarországnak az ENSZ-be való felvételét óhajtotta.

Míg az NPP-re 1945-ben a szavazatok 7%-a, addig 1947-ben 9%-a jutott. A párt így számottevően megerősödött. A Kisgazdapárt 1945-ben a szavazatok 57%-át, 1947-ben pedig csak 15%-át

kapta. Ezzel a Kisgazdapárt igen jelentős vereséget szenvedett, és nagy paraszttömegek hagyták el a pártot.

Igen hasznosnak tartjuk, hogy a szerzők a közölt dokumentumok között szerepeltetik az NPP 1948 elejéről keltezett szövetkezeti programját, továbbá a Kisgazdapárt 1948 tavaszán és őszén tartott balatonkenesei határozatait. A könyv ismételt megjelenése esetén helyet kellene biztosítani az MKP 1948. áprilisi szövetkezeti irányelveinek is.

Befejezésül még egyszer szeretnénk hangsúlyozni, hogy a szerzők igen értékes könyvvel gyarapították a népi demokratikus korszak történetét tárgyaló munkák sorát.

Mészáros Károly

HEGYI IMRE

A NÉPI ERDŐKIÉLÉS TÖRTÉNETI FORMÁI

(Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben)
Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 319 l., 42 ábra, 143 kép

A magyar gazdaságtörténeti és néprajzi irodalomban az erdő jelentőségére a sokmezejű tudós, Tagányi Károly irányította a figyelmet (Magyar erdészeti oklevéltár, I–III. Budapest 1896), noha az 1862-ben megindult Erdészeti Lapokban már korábban bőven vannak az erdő és az ember történeti kapcsolatát jelző tanulmányok, adatközlések. Erdészeti irodalmunk első terméke voltaképpen Oroszhegyi Mihálynak a fenyőfa hasznos voltáról 1656-ban megjelent néhány lapos írása. Az erdő és az ember közötti viszonyt monografikusan először Deffontaines P. francia antropogeográfus dolgozta fel (L'homme et la forêt, Paris 1933). Újabban pedig az észt Ants Viires írt az erdőnek, a fáknak az észt népi kultúrában való jelentőségéről (Puund ja inimested. Puude osast eesti rahvakultuuris. Tallinn 1975). Ő a szerzője az észt népi fafeldolgozás monográfiájának (Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn 1960).

Csak vázlatosan említett ilyen előzmények után örömmel üdvözöljük *Hegyi Imre* munkáját, amelyben gazdaságtörténeti igényekkel is feldolgozta az Északkeleti-Bakony egyik falujának, Bakonycsernyének és környékének népi erdőgazdálkodását s mindazt, amit az erdő nyújthat. Bakonycsernye vegyes lakosságú (magyar–szlovák) falu, amelynek szlovák lakosságát a XVIII. század elején Zólyom, Nyitra és Trencsén területéről telepítették le. Hegyi Imre vázolja a betelepítés részleteit, a korábbi lakosság életét, a település természeti adottságait. A telepesek eleinte szinte szabad erdőkiélési joggal rendelkeztek. Csak a makkoltatást korlátozta a földesúr. Az uradalom az erdőirtásnak, a szántóföldek kiterjesztésének nem vetett gátat. A tűzi- és épületfa szabad volt. Később az erdőhasználati jogban változások történnek. A házas és házatlan zsellérek, a telkes jobbágyok erdőhasználatát eltérő elvek szabályozták. Az erdők községi kezelésbe kerülnek, de nem jelentéktelenek az egyéni gazdák, a földesúr kezelésében lévő erdők sem. 1845-től az erdőjog a volt jobbágytelkek nagyságához igazodott. Részletesen ismerteti Hegyi a fakitermelés jogi, erdőművelési és technikai vonatkozásait. Feltűnő, hogy még századunk első évtizedeiben is az uradalmak az egykor úrbéri tekintetben hozzájuk tartozott falvak szegény lakosságát ellátták szárazfával, amelyért az ellenszolgáltatás gyalognapszám teljesítésében realizálódott.

Az uradalmi favágók életének, a fafeldolgozásnak a bemutatása hézagpótló irodalmunkban. Az uradalmi erdőkben horvátországi, szlavóniai pintérek, kádárok is dolgoztattak munkásaikkal. Az egyes bakonyi falvak lakói a legkülönbözőbb gazdasági szerszámokat készítették. Nemcsak az uradalmakat és saját gazdaságukat látták el favillával, gereblyével, hanem még a Balkánra is szállítottak. Tisztázatlan Hegyi Imre könyvében az ún. kévekötőfácskák kérdése. Ezekből állítólag 40–50 millió darabot készítettek, s legnagyobb részüket a balkáni államokba vitték. Mik voltak ezek a kévekötők? A kevés föld, a munkaerőfölösleg vezetett a vesszőfonáshoz és szalmakötéshez. A hamuzsírfőzés, a szén- és

mészégetés, kőfejtés emlékét az egyes családok foglalkozást jelentő ragadványnevei s a földrajzi nevek is őrzik.

Számtalan új adattal, megfigyeléssel egészíti ki a szerző az erdei állattartásról szóló eddigi ismereteinket. Különösen a XIX. századi sertésmakkoltatásról, a vándorló sertéskondákról közöltek jelentőségét húzom alá. A különböző állatok erdei legeltetése a XIX. század derekáig jórészt családonként történt. De ismertek a céhes és vándor juhászat nyomai is. Az erdő, a bokros, füves táj kedvezett a vadászat különböző formáinak, s nem volt jelentéktelen azoknak a vadontermő növényeknek, gyümölcsöknek a száma sem, amelyeket táplálkozás, gyógyítás céljára gyűjtöttek. Anélkül, hogy most itt vitába bocsájtkoznék Hegyinek azzal a megállapításával, hogy a vad elejtésének különböző módjai finnugor-kori műveltési réteghez tartoznak-e, inkább csak azt a tanulságos gazdaságtársadalmi megállapítását emelem ki, hogy az Északkeleti-Bakonyban a szántóföldi termeléssel, az állattenyésztéssel foglalkozó módosabb réteg mellett a házi faipar, az erdei iparok révén kialakult olyan réteg, amely megfosztva a föld birtoklásának jogától, egyéni képességei révén a teljes megélhetést biztosító „mellékfoglalkozást" (mezőgazdasági eszközkészítés, szén- és mészégetés) „főfoglalkozássá" emelte.

Amikor Hegyi Imre munkájának értékét, gazdag szempontjait, kiterjedt terepmunkán alapuló megfigyeléseinek sokrétűségét aláhúzom – egyúttal szükségesnek érzem annak elmondását, hogy a munkából hiányzik az erdőművelés rendszerének, a fakitermelés módjának összevetése a múlt századi erdészeti előírásokkal és eljárásokkal. Ez vonatkozik a mészégetésre, szénégetésre és más erdei iparokra is. Az eljárások és eszközök gondosabb analízise a történeti rétegek részletesebb feltárását eredményezte volna. (A rönkforgatók a modern erdőgazdálkodás eszközei. Egyik formájukat már Szécsi Zsigmond bemutatta Az erdő használattan kézikönyve, Bp. 1894. c. munkájában. Ír a szlovák, német, olasz szénégetési módszerekről is. A bakonyi rönkforgatót használják Svájcban is. Maissen A., Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in Romanisch Bünden. Erlenbach–Zürich 1943. 14. l.) Nyilvánvalóan az idegen talpfafaragók a Bakonyban új eszközöket is elterjesztettek, mint pl. az észteknél, ahol a XIX. század második felében lett közvetítéssel egy jellegzetes nyugati típusú fejsze terjedt el. Az erdei munkával, fafeldolgozással foglalkozó bakonyi német és szlovák falvak, lakosok helyi terminológiáját is hasznos lett volna közölni.

Gunda Béla

KISS LAJOS

FÖLDRAJZI NEVEK ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA

Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 727 l.

Épp szülőmegyém, a történeti Szatmár táji tagolódásának kérdéseivel bíbelődtem, amikor *Kiss Lajos* fenti címen írott könyve megjelent. Érthető örömmel láttam hozzá tanulmányozásához. Ám örömöm csak igen rövid ideig tartott. Már az első lapok olvasása közben kiderült, hogy Kiss Lajos szótárának nem erénye az ilyen munkáknál megszokott és teljes joggal elvárható pontosság. Van pl. szócikke az *Avas-hegységről*, de szóba se jön az ott elterülő táj, az *Avasság*, holott a név máig is használatos a szakirodalomban és az élőbeszédből sem kopott ki teljesen. Az egyetlen *Szamoshát* kivételével a történeti Szatmár valamennyi tájegysége (Bükkalja vagy Bükkoldal, Krasznaköz, Palágyság vagy Paládság, Szamosköz) kimaradt a műből, sőt maga a *Szatmár* név sem érdemesült rá, hogy külön szócikket kapjon, holott, ha másért nem, Erdősi Sylvester, Károlyi Gáspár, Misztótfalusi Kis Miklós, Kölcsey és Móricz kedvéért is rászolgált volna a nagyobb figyelemre.

Azt hittem először, hogy pusztán Szatmár járt pórul a kötetben. Meg akarván győződni, elővettem a Corpus Iurist. Ekkor derült ki, hogy az 1886. évi XXI. törvénybe felvett 63 vármegyének közel a fele nem jutott önálló szócikkhez, illetve ezek egy része nem is említődik a szótárban.

Készülhet-e nálunk nyelvészek, történészek, néprajzosok, geográfusok stb. vagy akárcsak az érdeklődő nagyközönség tájékoztatására földrajzi névszótár anélkül, hogy a történeti Magyarország valamennyi megyéjéről és fontosabb tájegységéről ne szólna? Nyilvánvaló, hogy mint minden kérdésre, erre is sokféle felelet adható. Szerintem, – semmiképp. A régi megyék ismeretét egyszerűen nem nélkülözhetjük. Világos pl., hogy Kölcsey Szatmárban élt és halt, és Móricz is Szatmárban született, nem pedig Szabolcs-Szatmárban, mint ahogy azt a mai közigazgatási beosztás alapján lehetne vélni.

Ennyit a kötet legnagyobb hiányosságáról. De ami benne van, illetve ami megtalálható a szótárban, attól sem lehetünk minden esetben elragadtatva. A *Szepességről* írott szócikk pl. így kezdődik: ‚történelmi terület Szlovákiában' (609. l.). Tisztában vagyok vele, hogy a szerző nem földrajzi munkát, hanem földrajzi névszótárt írt. Mégis úgy hiszem, hogy az ilyen és ehhez hasonló meghatározásoknál pontosabbakra van szükség.

Feltétlenül csak hasznára vált volna a munkának, ha a szerző nem hagyja figyelmen kívül, hogy egy-egy név korántsem csak egy területnek, illetve tájnak volt a neve az idők folyamán. Így van ez pl. az *Erdőhát* esetében. A szótár az Erdőhátat mint a mai *Király-erdő* régi, középkori nevét mutatja be (205., 334–35. l.); arról azonban szó sem esik, hogy az ma is élő tájnév, Szatmár magyar államterülethez tartozó részének egyik vidékét nevezik így. *Erdőháton, Nyíren* c. nagysikerű kötetében Végh Antal a Túr, a Tisza, a Szamos, a Szenke és a Batár folyók által körülzárt kis „szegelet"-et mondja Erdőhátnak. „Hajdan – írja – Erdőhátnak nevezték ezt a vidéket, mint Fazekas a Lúdas Matyi-ban" (Végh i. m. 227. l.). Tanulmányaim során semmit sem találtam, ami alátámasztaná Végh Antal állítását, és azt hiszem, hogy az általa megadott határok nem egészen pontosak. Erdőhátnak ma – ahogy én tudom – a Túr és a Sár erdős vidékét, Méhtelek, Garbolc, Nagy- és Kishodos környékét nevezik. Bármint álljon is a dolog, minderről a szótárnak kellett volna tájékoztatnia.

Hiba volna, ha Kiss Lajos szótáráról írván, elhallgatnánk pozitívumait. Örvendetes, hogy egyáltalán *van*, és az is tény, hogy kifogástalan szócikkei is vannak. Ami az észrevételezett hiányokat illeti, azok könnyen pótolhatók majd a következő kiadás alkalmával.

Legyen szabad végül egy rövid megjegyzést a kiadónak is címeznünk. Tudomásul kell végre venni: lejárt az ideje, hogy az ilyen és hasonló természetű munkák lektorálását egyetlen személy végezze. Az előttünk fekvő kötet esetében is sok hiányosság lett volna elkerülhető, ha a kiadó a kézirat ellenőrzését lektori együttesre bízza, és többek között a helytörténészek véleményét is kikéri.

Kávássy Sándor

S. D. SKAZKIN

DER BAUER IN WESTEUROPA WÄHREND DER EPOCHE DES FEUDALISMUS

Német fordítók: Bernhard Töpfer és Siegfried Epperlein. – Akademie Verlag Berlin, 1976. 314 l.

Ez a kötet egyike azon munkáknak, melyek szintetikusan mutatják be az európai parasztság történetét, és olyan szinten áll, mint a Cipolla-féle vagy a Postan szerkesztette Cambridge Economic History című munka. Skazkin eredetileg ezt a munkáját nagyon szerény címmel látta el, csupán Tanulmányok a nyugat-európai parasztság történetével jelezte, azonban az NDK-beli történészek egyetemleges szintézisként adták az olvasó kezébe ezt, mivel elsősorban olyan anyagokat dolgoz fel a német gazdaságtörténet írásai köréből, melyek a háborús pusztítások következtében az NDK területén a háború alatt elpusztultak. Továbbiakban ez a történeti tudományos hagyaték, mely alapján Marx a Grundherrschaft, Gutsherrschaft felosztását kidolgozta, oly hatalmas nagyságú irodalom, hogy ebben maguk a német kutatók sem igen tájékozódnak. Tehát ilyen jellegű szintézisre olyanok alkalmasak, akik a német tudomány fő erővonalait kívülről képesek feltárni. Továbbiakban arra is kell utalnunk,

hogy az NDK-beli könyvtárakban a XIX. századi katalógusokat már likvidálták, ennélfogva sem hozzáférhetők ezek az anyagok.

A kiadás gondozói jelzik, hogy egy olyan jellegű munkával van dolgunk, mely elsősorban a Villikationsverfassung jelenségét igyekszik tisztázni, továbbiakban pedig azt vizsgálja, hogy a vérségi szervezet alapján a feudalizmus és az eredeti tőkefelhalmozódás miként alakulhatott ki Európában.

A tanulmány első fejezete a római birodalom és a klasszikus antiqvitás mezőgazdasági technológiája leírásával kezdődik; és ez tulajdonképpen előfeltétele annak, hogy az európai középkori agrártörténetet és technológiát helyesen ismerhessük meg. Elsősorban nagyon plasztikusan mutatja be azt a jelenséget, hogy az egész mediterráneum földművelése és a római földművelés a neolitikus agrárforradalom egyik örököse, ugyanis a szimmetrikus túróekét alkalmazza, ismeri azon gabonafajtákat, melyek a neolitikum révén kerültek be a földművelés növényei közé, olyanok, mint triticum dicoccum a kétsoros gabona, mely Abbesszíniából származik és Kisázsián keresztül került el a mediterrán vidékekre, továbbiakban a triticum monococcum, az egysoros gabona, mely a Balkán vidékén valamikor vadon növő fajta volt, a mediterrán vidékekre is bekerült a Spelta fajtákkal együtt. A neolitikus eszköztár egyik tartozéka volt a nyomtatódeszka, a „tribulum". A mediterrán vidékeken a kétnyomásos rendszer volt az általános, ugyanis a csapadékszegénység következtében a harmadik fajta, a nyári gabonával nem lehetett kísérletezni. Az európai földművelés genezisével kapcsolatban jó érzékkel jelzi, hogy a barbaricumi és elsősorban a galliai tartományokban egészen más rendszer figyelhető meg. Felhívja a figyelmet a császárkorban a mezőgazdaságot népszerűsítő szakírókra, mint pl. Cato és Varo munkásságára, továbbiakban jelzi, hogy Plinius idejében megjelenik a gall provinciákban a nehezéke, az istállózó állattartás és a háromnyomásos rendszer. Helyesen hangoztatja, hogy a nehezéke alkalmazása igatársulásokat követelt meg (angol szóval élve oxen team), és ez lehetséges volt, mert a barbarikum területén nagyobb háztartási közösségek voltak megfigyelhetők, melyek a törzsi rendszerből erednek amit pl. Schlette már a neolitikum idejében kimutatott a neolitikus kultúrák nagycsaládi cölöpépítményei archeológiai forrásanyaga segítségével. Jelzi a római agrárstruktúra másik alapvető jelenségét, az itáliai traszhumációt, mely elsősorban a Spanyol Királyság területén és a mesta jelensége formájában volt jelentős, húzódott és tolódott át a középkorba.

A következő fejezetben az ősközösségi intézményekből kinövő faluközösség jelenségét vizsgálva megállapítja: a tacitusi Germániában a művelt föld egyéni tulajdonban van, azonban bizonyos haszonélvezetek; erdők, legelők, rétek, kaszálók az Allmende és a faluközösség tulajdonában vannak. Ismerteti azokat az elsősorban XIX. századi vitákat, melyeket a faluközösség eredetéről folytattak. A szerző elsősorban a fiskális iskola álláspontját támadja, mely szerint a faluközösség felsőbb földesúri vagy állami szervek beavatkozásának eredménye volna.

A további fejezetekben elsősorban a Szabó István által olyan plasztikusan bemutatott prédium jelenségét mutatja be, majd a feudális ranglétra és a feudális földadományozás rendszerét.

A késői középkorra vonatkozóan elsősorban azokat a jelenségeket jelzi, melyeket a német, elsősorban a nyugatnémet történészek mutattak be eddig, hogy a XII. és a XIII. században indul be az erdei irtás mozgalma, ekkor kezdődik a Drang nach Osten. Ekkor jelenik meg általánosan Európa területén a háromnyomásos rendszer, technikai újítások terjednek el a falun, a vízimalmok, a vízienergiával hajtott hámorok. A vaskohászatban változások következnek be, a kovácsmesterség egyre nagyobb teljesítményekre képes, az aszimmetrikus ekevasak nagyobb kapacitással való gyártása révén. A X. században ugyanakkor a ló befogásának módja megváltozik, a nyakhámról a szügyhámra való áttérés a ló igaerejének nagyobb kapacitását eredményezi. Továbbiakban utal a Meier vezette telepítési rendszerre.

A XII–XIII. századi fellendülés és irtásos tevékenység nyomán jelzi, hogy a XIV. században depresszió következik be, megindul a pusztásodás, és Abel kutatásaival egybehangzóan jelzi, hogy a falu elnéptelenedésével extenzív állattartás alakul ki, ugyanakkor a városok felvirágzása következik be, a városon a húsfogyasztás általánossá válik. Az eredeti tőkefelhalmozódás mozzanatai már ebben a korban megindulnak, elsősorban az olasz városállamok felvirágzása révén.

Továbbiakban felvázolja a mezőgazdasági termelésben megfigyelhető fejlődési vonalakat, így elsősorban Nyugaton a pénzadó révén megváltott Grundherrschaft és a paraszti bérlet jelenségét mutatja be, ugyanakkor az Elbától keletre a XVI. század folyamán a robotra alapozott Gutswirtschaft jelenségét jelzi.

A további fejezetekben jelzi kapitalisztikus tendenciák kialakulását a XVIII. századtól. Így elsősorban olyan növényi kultúrák megjelenésére hívja fel a figyelmet, mint a burgonya, mely Poroszországban az 1770–72-es éhséghullám következtében vált általánosan művelt és fogyasztott növénnyé. Jelzi a francia felvilágosodásnak a parasztság iránt érzett szimpátiáját és szentimentjét, ami a legjobban azzal mutatható be, hogy Maria Antoinette udvarában nagyon sokszor burgonyavirágok díszében jelent meg. A szintén Amerikából bekerült növény, a kukorica Törökországon keresztül jutott el Oroszországba, és ezt itt is törökbúzának hívják. Továbbiakban jelzi a XVIII. században a manufakturális termelés kialakulásának jelenségét, a paraszti háziipar miként válhatott az európai ipar kezdeményezőjévé, valamint azt a folyamatot, hogy az európai parasztság szegényebb eleme ipari bérmunkássá vált, hogy Németország területén a faluközösségeken belül a haszonélvezeti jelenségek különböző módon alakultak, ugyanis a keleti részeken a zsellér elemeket kiszorították a közösségi haszonélvezetekből, és ezek kénytelenek voltak bérmunkásokká, Deputatsarbeiterekké válni, viszont Németország nyugati területein a zsellérséget nem zárták ki a közös faluközösségi haszonélvezetekből, és így ez a réteg a legeltetés révén a közösségi haszonélvezetekből fenn tudta magát tartani.

A munka értékelésénél elsősorban a pozitív jelenségekre szeretném felhívni a figyelmet. Nagyon helyes az az eljárás, mely alapján kimutatja, hogy a mediterráneum vidékének mezőgazdasági technológiája a neolitikus agrárforradalomból, annak művelési rendszeréből, eszköz- és növénytárából indul ki. Úgyszintén helyesen mutatja be a római császárkor mezőgazdasági mozgalmát és agrárszakirodalmának jelenségét, mely döntő volt a nyugat-európai feudalizmus agrártechnológiájának alakulása szempontjából. A gall provinciákban mindaz megvolt az agrártermelés szempontjából, ami a nyugati középkori feudalizmusban általánossá vált. A klasszikus antikvitáshoz való közelítése nagyon helyes, mert például a nyugatnémet agrártörténetírás a középkori agrártörténetet a XII–XIII. századdal kezdi, amikor lényegében csak az erdei irtások mozgalmának kialakulása figyelhető meg, és ezen korszak agrártechnológiája nem vizsgálható a római hagyaték kontrolljának segítségével. Helyesen jelzi, hogy a kétnyomásos rendszer a mediterráneum vidékén elsősorban a klimatikus adottságokkal magyarázható. Azonban, a középkorra vonatkozóan bizony tévesen a kétnyomásos rendszert a háromnyomásos elé helyezi, noha tudjuk, hogy a kétnyomásos rendszer egy későbbi fejlődési eredmény az európai talajon, elsősorban a háromnyomásos rendszer egyik redukált fajtája. Azonban nem ez a fő fenntartásunk a munkával szemben.

Az egyik alapvető kérdés, melyet a szerző nem volt képes megoldani, a Villikationsverfassung kérdése. Ez a probléma több helyen és korszakban lép fel a szerzőnél a karoling, a XIII. századi irtásos és a XVII–XVIII. századi szászországi viszonyok közepette. Ennek a jelenségnek az alapvető fogalma a prédium, a korai allódium vagy az angol elve demesne. Ez a kérdés elsősorban a római császárság galliai provinciái, valamint a Karoling-korszakban fontos. Itt lényegében a következőkről van szó. A földbirtokos, a demense vagy az allódium tulajdonosa elsősorban bérleti viszony alapján, a részes ledolgozás alapján földet ad ki a kolonusnak, aki a kapott föld jövedelmének egy részét, rendszerint a felét leadja a föld tulajdonosának, és továbbiakban a földesúr saját igényeit kielégítő allódiumon, demensén vagy prédiumon egy meghatározott időben munkaszolgálatokat teljesít. Egy héten három napot a demense földjén dolgozik, ez például Sebohmnál a week work fogalma, majd háziipari és kézműipari szolgálatokkal is tartozik. Az ilyen szolgáltató népek összetétele meglehetősen összetett: mint ahogy ezt Franz Oppenheimer kimutatta, vannak közöttük szabadon engedett rabszolgák; inquilinusok, akik valamikor rabszolgák voltak és bérlőkké alakultak át; a régi kolunusok, a szabad bérlők; kis allódialisták és tulajdonosok, valamint szabad törzsi barbár népesség, végül a sort a glebae adsriptik rétege zárja le. Tehát ilyen rétegek voltak alkalmazva a korai római császárkori kolonátusra alapított Salenwirtschafton Werner Sombart értelmezésében vagy Fronhofon Franz Oppenheimer

alapján, vagy a Hofon és Familián Günther Franz értelmezése alapján. Ennek a korai Fronhof-fejlődésnek egyik következő szakasza, hogy a földtulajdonos a Fronhofot likvidálja, bérleti rendszert alakít ki, de úgy, hogy egy vállalkozót szerez, aki a falut megszervezi, kialakítja a háromnyomásos rendszert, bevezeti a telekrendszert, mely az adózás alapját és bázisát képezi, továbbiakban ipari objektumokat hoz létre; mint fűrészmalmok, hámorok, kovácsműhelyek; az adókat beszedi és ezen megosztozik a földesúrral a szervezési és tőkebefektetési erőfeszítések jutalmazásaként; és kialakul a Meier-féle, soltészi települési rendszer. Röviden így sommázható a Villikationsverfassung felbomlásának jelensége, melyet Skazkin nem tudott következetesen bemutatni.

A további vitatott kérdések Tacitus Germániájának problematikája és a faluközösség eredete. A hivatalos álláspont a tacitusi Germánia esetében az egyenlőségen alapuló közösségeket lát, és a szerző jelzi, hogy Tacitusnál a művelt földek egyéni birtokot képeznek, azonban a többi haszonélvezet közösségi tulajdonban van. Azonban pl. Oppenheimer kutatásai alapján tudjuk, hogy a germán társadalom ebben a korszakban már meglehetősen differenciált volt, ugyanis volt egy törzsi nemesi réteg, mely kis Fronhofokat tartott fenn a barbárság és a vérségi szervezet viszonyai közepette, továbbiakban létezett törzsi szabadok, kis allodialisták, szabadon eresztett rabszolgák és maguk a rabszolgáknak a rétege. Ezt azért is érdemes hangoztatni, mert a Cambridge History of Economic írói a tacitusi Germánia esetében is csupán néhány szabad allodialistáról emlékeznek meg; az ökonomisztikus egyenlőség világát nem sikerült felfedezni.

További vitás kérdés a faluközösség megítélése. Itt megfigyelhető a szerzőnél azon viták visszhangja, melyek az orosz tudományban folytak a XIX. században. A vesternisták a faluközösség fiskális mivoltát hirdették, a szlavofilek a faluközösségben szláv és őskommunisztikus intézményt láttak. Így ez utóbbiak, elsősorban Kovalevszkij, Miklasevszkij és Lappo Danyilevszkij alapján, a faluközösségben egy ősi intézményt látnak összhangban az angol Henry Summer Maine-nel és Sebohmmal. Viszont a fiskális iskola a faluközösséget elsősorban mint a földesúri és állami beavatkozás eredményeként kialakult intézményt vizsgálja. Érvelésük alapja, hogy a kezdeti szakaszon a föld és az erdő isteni ajándék, és mindenki ott vehet művelés alá földet és ott irthat, ahol akar. Ezt az álláspontot képviselik pl. Kacsarovszkij, valamint Kaufman a szibériai faluközösségek vizsgálata alapján és ezt az elméletet támogatja Jefimenko, aki elsősorban a Mauernak az Einleitung alapján, kialakított ősi kommunisztikus képét utasítja vissza. Ennek a kérdésnek megítélésében két tábor áll egymással szemben, azonban a felvetett kérdésekre a helyes válasz a következő. A fiskális iskola sohasem tagadta, hogy a faluközösségeknek van egy vérségi rétege. Így maga Jefimenko, aki a fiskális iskola híve Csicserinnel együtt, mikor a novgorodi államban megfigyelhető telepítési mozgalmakat mutatja be, akkor jelzi, hogy a telepítés elszórt hutorok formájában folyt, azonban a nagycsaládi kooperáció szükséges volt, ez pedig a novgorodi állam esetében zadrugához hasonló „pecsise" volt. A fiskális iskola sem tagadja, hogy a faluközösségnek volt egy vérségi előzménye, a szomszédságra alapozott faluközösség azonban egy későbbi fejlemény; szintén nem tagadta a „wergild" jelenségét, melyet a vérbosszú helyett alkalmaztak mint adóbüntetést az elkövetett gyilkosságok miatt. Jefimenko „pecsise" elmélete nem tagadta azt sem, hogy a korai fázisban is szükséges volt az eketársulás („oxen team") jelensége, ahogy ezt Sebohm mutatta be. Továbbmenve az sem vitatott, hogy a territoriális alapon nyugvó szomszédi faluközösséget megelőzően tizedes és százados beosztási rendszerek jelezték, melyek a vérségi kötelékek származékos elemei. Vagyis ezt az elmefuttatást azzal kell lezárnunk, hogy a fiskális iskola soha sem tagadta a faluközösség korai vérségi intézményeit, mindig világosan el kell különítenünk azokat a jegyeket, melyek aa vérségi és törzsi rétegből származnak, és minden kétséget kizáróan van egy olyan réteg a faluközösségek szervezetében, mely ezen közösségekre rátelepszik, amelyet elsősorban a faluközösség dualizmusának kérdésével szoktak jelezni.

A további jelenség, mellyel a szerző nem tudott megbirkózni, a majorsági gazdálkodás kérdésének megítélése. A lengyel történetírás már a hatvanas években felhívta a figyelmet arra, hogy a majorsági gazdálkodásban lényegében a XVI. századi irtásos falutelepítés folytatásáról van szó. Továbbiakban Nichtweiss munkássága alapján tudjuk, hogy a majorsági gazdálkodás késői fázisában, a XVIII. században kapitalisztikus tendenciák figyelhetők meg, így elsősorban a vetésszerkezet meg-

javulása, a nyolcas és a tizenkettes rotációs szisztémák alakultak a holland mintákat követve. A majorsági földesúr ipartelepítő tevékenységet is folytat: szeszfőzdék, keményítőgyárak stb. jelennek meg; így Franz Oppenheimer (Werner Sombart alapján) a majorsági gazdálkodásban egy sajátos kelet-európai agrárkapitalizmus jelenségét ismeri fel.

Mindezen hiányosságok ellenére nagyon határozottan mutatja ki a szerző Európában a Grundherrschaft és Gustherrschaft gazdálkodási módjának elkülönítését, amit a nyugatnémet történészek nem mindig ismernek fel helyesen.

Végül egy terminológiai kérdés a munkának oroszból németre fordításával kapcsolatosan. A szerző említi, hogy Spanyolországban a parlagoló földművelési rendszer, vándorló állattartás volt általános a reconquista időszaka előtt, Wanderviehhaltung terminust használva. A terminus akkor volna helyes, ha az adaptálók hivatkoznának Sebohmra, aki ezt a jelenséget a shiftung cultivation fogalmával jelzi, azonban ezt itt nem figyelhetjük meg, és csak a későbbiekben figyelhető meg a helyes terminus, a Feldgraswirtschaft fogalma, mely Hanssentől származik, s ezt a jelenséget a maga korában Tagányi Károly is ezen terminussal jelölte.

Tagányi Zoltán

P. A. KOLESZNYIKOV

SZEVERNAJA GYEREVNYA V XV–PERVOJ POLOVINYE XIX VEKA

Szev. – Zap. Izd. Vologda 1976. 415 l.
(Az északi falu. XV. század – XIX. század első fele)

A szerző bemutatja könyvében az európai Oroszország északi részén élő parasztság termelő tevékenységet a XV. századtól a jobbágyrendszer megszűnéséig. Műve megírásához sok levéltári forrást először von be a kutatásba. A korai időszakra a járások általános leírását, a XVII. századtól a XVIII. század elejéig terjedő időre az összeírásokat, a XVIII. század első negyedére pedig a kerületi főnöki és a vámkönyveket használja fel aktaanyaggal kiegészítve. *Kolesznyikov*, úgy véljük, helyesen mutat rá, hogy az I. Péter-kori összeírásokat gyakran kritikátlanul használták a lakosság meghatározására, de a migrációs folyamatok és a parasztság mozgósításának tanulmányozására ezek igen jó források.

Az északi parasztság alapkategóriáit vizsgálva a szerző érdekes adatokat közöl a földbirtoklás formáinak alakulásáról is. A XVIII. század elején lezajlott első összeírás adatai szerint az állami adózó parasztok túlsúlya figyelhető meg (2. táblázat: 44. l.). I. Péter rendeletei a nem feudalizált mezőgazdasági lakosságból formálták ki ezt a külön adózó réteget. A terület agrárviszonyainak vizsgálata szempontjából nagy jelentőségű a természeti-gazdasági övezetek és az adminisztratív felosztás nyomon követése a vázolt időszakban. Ez ad alapot a későbbi következtetésekre.

Az európai észak betelepítésére (a lakott pontok típusainak kialakulására és a mennyiségi változásokra) a természetföldrajzi feltételek és a társadalmi-gazdasági tényezők hatottak. A legnagyobb megrázkódtatást a XVII/XVIII. század fordulója jelentette, amikor csaknem megszakadt az új települések létrehozása. Más művekből jól ismerjük a korabeli kormánycélt és a feudális járadék növekvő tendenciáját. Bár a szerző teljes adatokkal nem rendelkezik, így is kimutatja a települések számának csökkenését (9. táblázat: 106–7. l.). Az északi faluban ekkor kevés udvar volt, amelyen azonban igen sok ember élt. Mivel az összeírástól való elzárkózás, illetve az adatok megváltoztatása is az osztályharc egyik módja volt, nehéz képet kapni a lakosság számának alakulásáról. Alapvető tendenciákat azonban megállapíthatunk. Bár az északi falu lassú, de folyamatos erősödése a vizsgált időszakban végig megfigyelhető, mégis elkülöníthetők külön szakaszok. A XVII. század végén és a XVIII. század elején csökkent a természetes szaporulat, és a falusi lakosság korösszetétele is kedvezőtlenül alakult. A parasztok tömegesen vándoroltak a területen kívülre (Ural, Szibéria), illetve annak keleti részébe. Ugyanakkor a pusztásodás növekedése is megfigyelhető.

A földek művelés alá vonását természeti, agrotechnikai, társadalmi-gazdasági és állami-politikai tényezők határozták meg. Kolesznyikov a mezőgazdasági földterületeket többféleképpen csoportosítja. A termelés jellege szerinti felosztásnál a legfontosabb alapforma a szántóföld. A szántóföldtartalékok a XVII/XVIII. század fordulójára nagyrészt kimerültek. A továbbiakban a földeket az erdők rovására lehetett bővíteni, e területen azonban térben és időben aszinkronitás van. Az északi falu társadalmi struktúráját is jól tükröző földújrafelosztás a gazdagparasztok, a kereskedők és az iparosok földbirtoklási arányát növelte. A szerző a földterületeket a földművelési rendszerek és a földhasználat jellege szerint is csoportosítja. A földek gazdasági kihasználásában a XVI. század végétől egyre nagyobb szerepet játszottak a szociális tényezők. A pusztán maradt területeket a falu gazdagjai szerezték meg.

Az agrokultúra fejlődését áttekintve a szerző kiemeli, hogy az alaprendszer északon is a háromnyomásos gazdálkodás volt. Ezen gazdálkodás fejlődését a földbirtoklás egyes formái akadályozták, az állattenyésztés és a takarmánytermesztés fejlődése viszont előmozdította. A technikai fejlődés elég lassú volt. A mezőgazdasági szerszámok fejlődésében ugyanaz a ciklikusság figyelhető meg, mint egész Oroszországban, helyi sajátosság a kronológiai határok eltolódásában van. Az északi parasztság sokat tett a mezőgazdasági termelés tökéletesítéséért, de a feudális termelési viszonyok akadályozták a mezőgazdasági termelőerők fejlődését.

A könyv írója ezután a jobbágyvándorlással és az északi parasztságnak az oroszországi termelőerők fejlődésében játszott szerepével foglalkozik. A tudományos kutatásban az I. Péter-kori kerületi főnöki könyveket eddig nem használták az adózó lakosság vándorlásának és mozgósításának vizsgálatakor, pedig erre a legértékesebb források. A lakosság mozgása – mint fentebb már említettük – főleg keleti irányú volt (28. táblázat: 244–47. l.). A szerző érdekes megállapításokat közöl a vándorlás szociális aspektusairól. Az áttelepülés a parasztoknak természetes dolgot jelentett, míg Péter kormánya szökötteknek tartotta őket. A kormánymozgósítás a gazdagparasztoknak kedvező feltételeket teremtett arra, hogy megszabaduljanak a falu nem teljes értékű adózóitól, és gazdaságukra rátegyék a kezüket. Összességében a vizsgált időszakban a migráció sértette a faluközösségi viszonyokat a mezőgazdaságban. A terület Oroszország más részeinél korábban bekapcsolódott az ország benépesítésébe, a parasztoknak azonban harcolniuk kellett a földesúri törvényhozással és a kormányadminisztrációval is. A szociális antagonizmus nőtt az északi falun.

A XVII. század végén és a XVIII. század első negyedében csökkent a földművelő lakosság, és növekedett a falun a vagyoni differenciálódás. Az udvarok csökkenésének és a pusztásodásnak belső gazdasági-társadalmi okai voltak, a kormánymozgósítás legfeljebb gyorsította ezeket a folyamatokat. Az északi falu már a XVII. századtól kezdve kevés földdel rendelkezett, s ez a jobbágyreformig tovább csökkent. A mezőgazdaság két alapvető ága közti összefüggés kimutatható az északi területeken is. A talaj termelékenységének fokozására trágyázásra volt szükség. Bár ezen a területen a vizsgált időszakban gyökeres változás nem történt, a földművelés és az állattenyésztés területi specializálódása segítette a mezőgazdasági termelőerők fejlődését.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az európai észak bár különböző mértékben, de a vázolt korban végig jelentős szerepet játszott Oroszország gazdasági és társadalmi életében. A könyvben bemutatott agrárviszonyok fejlődési tendenciája nemcsak a helyi specifikumot, hanem a közös, általános vonásokat is tükrözi. A szerző gazdag mellékletanyaggal egészíti ki megállapításait az északi faluról. Első ízben kaphatunk képet a melléklet alapján az összeírási számítások járási eredményeiről (az északi parasztság alapkategóriáiról), a földterületek nagyságáról, a kincstári leírások adatairól (kormányzóságok szerint a települések és az emberek száma, a szántóföldek, a kaszálók és az erdők mennyisége) és a termelékenységről. A művet az agrártörténészt is segítő terminológiai szótár és névmutató teszi teljessé. A kiadványok és az archívfondok rövidítésjegyzékéből is meggyőződhetünk arról, hogy Kolesznyikov gazdagon felhasználta a központi levéltárak, könyvtárak, múzeumok kéziratgyűjteményét, valamint az arhangelszki, a vologdai és a permi területi levéltárak anyagát.

Kurunczi Jenő

L. M. RUSSZAKOVA

SZELSZKOJE HOZJAJSZTVO SZREDNYEVO ZAURALJA NA RUBEZSE XVIII--XIX. VV.

Izdatyelstvo Nauka Szibirszkoje Otgyelenije, 1976. 182 l.

(A középurali vidéken túli terület mezőgazdasága a XVIII. és a XIX. század fordulóján)

A szibériai mezőgazdasági viszonyok és a szibériai paraszti földhasználat kérdése mindig az érdeklődés középpontját képezte az orosz tudományban, mivel a faluközösségnek az ősi vérségi és a fiskális eredetű magyarázási módjai elsősorban ezen a területen és konkrétan e terület földhasználati viszonyai kutatása alapján csaptak össze. Rendszerint azok, akik a faluközösségnek az őskommunisztikus megfontolásából és elméletéből indulnak ki, elsősorban az orosz európai falu újraosztásos viszonyait tartják szem előtt; viszont azok, akik a faluközösségnek a fiskális állami beavatkozás alapján kialakult elméletét védik, téziseikhez az igazolást a szibériai földközösségi viszonyokban keresik. Ezen eljárások körébe tartoznak Kaufmannak az alapvető munkái, aki a helyi koloniális szibériai adminisztratív és állami közigazgatási szervek munkásaként maga mutatta be, hogy Szibériában a faluközösség állami beavatkozás eredményeként alakult, és elsősorban a föld szűkössé válása eredményeként a tomszki guberniában és a Jenyiszej folyó vidékén a XIX. század 20–30-as éveiben a cári kolonizációs szervek olyan intézkedéseket hoztak, melynek értelmében megadták a telek nagyságát, és egyben korlátozták, úgyszintén a föld szűkössé válása következtében elrendelték a föld újbóli egyenlő felosztását. Lényegében ezt az elvet dokumentálta a szerző is ebben a munkában.

A szerző munkájának bevezetésében jelzi, hogy az állami szervek a föld újra való egyenlő elosztását rendelik el, és egy egységes adórendszert igyekeznek kialakítani, továbbiakban azon vannak, hogy a föld kereskedelmi forgalomba ne kerüljön, és ez ne okozzon egyenlőtlenségeket az adózás rendszerében.

A mezőgazdasági termelés rendszerére vonatkozóan nagyon jól domborítja ki, hogy a kezdeti időszakban elsősorban az égetéses parlagoló rendszer uralkodott. Ezt a művelést úgy folytatták, hogy az egy darabig művelt földterületeket elhagyták és 10–15 évi pihenés után ismét művelés alá vették. A földművelés alapvető technológiája elsősorban az égetéses parlagoló rendszer volt, majd amikor a föld szűkössé vált, áttértek a háromnyomásos rendszerre, és ha ennél a talaj kimerült, akkor pihenésképpen a kétnyomásos rendszert alkalmazták. Azonban szibériai területeken alapvető szabály volt, hogy a művelés alapja a parlagoló égetéses rendszer, majd utána a háromnyomásos és pihenésképpen a kétnyomásos rendszer, s végül ha a talaj teljesen kimerült, akkor 10–15 évre pihenni hagyták a földeket. Ennek a parlagoló művelési rendszernek egyik alapvető jelensége az volt, hogy az állatállomány igen magas volt, mondhatjuk úgy is, hogy itt nomád gazdálkodásról van szó, és elsősorban a vagyonosabb elemek rendelkeztek magasabb állatállománnyal, megfigyelhető volt az igauzsora rendszere, és a szibériai falun is megfigyelhető volt a „kabalnüje otnosenija", melyről a maga idejében a cári Oroszországban annyit írtak.

A szibériai falun tehát az irtásos-égetéses rendszer volt az uralkodó, és elsősorban a pihent irtásos földeken tudtak lent termelni, s ennek következtében a mezőgazdaság melletti másodlagos háziipari tevékenység, a takácsmesterség itt is nagyon korán kialakult, és így a földek szűkösebbé válása mellett elsősorban a szegényebb elemek tudták magukat lenfonással és szövéssel fenntartani. Így alakulhatott ki egy olyan iparág a szibériai falun, mely a kapitalizmus korszakában vált általánossá. Úgyszintén a művelési rendszerekkel kapcsolatban jelzi a szerző, hogy a terméshozamok az irtásos friss talajon való művelés következtében igen magasak voltak. Míg a középkorban egy mag utáni termés 3–4 szemet tett ki, ez a szibériai vidékeken ilyen művelési struktúra mellett 5–10 szemet is kitehetett.

A földviszonyok leírásánál a szerző jelzi, hogy a szibériai falun is az igauzsora jelensége általánosan megfigyelhető volt; a vagyonosabb gazdák földet és igát adtak bérbe a szegényebb gazdáknak, amit a ledolgozás rendszerében kellett kiegyenlíteni. Az állami szervek adminisztratív eszközök segítségével igyekeztek meghatározni azon földterület nagyságát, melyet egy család megművelhet, így ennek következtében elrendelik a cári szervek a „mezsevánije" rendszerét, a telkek nagyságának meghatározását. Az az adózási egység, mely egy család kezében lehetett, a hivatalos előírások szerint 15 gyeszjatnyina volt. Ez volt egyben az „ugyel" jelensége és ez képezte az adózási alapot a szibériai falun. Kezdetben az újra való elosztási rendszer nem volt megfigyelhető, azonban bizonyos időszakok elteltével a család létszámában és az állatállományban eltérések léphettek fel, noha az állami adózás nagysága lényegében mindenki számára azonos volt. Így alakult ki a periodikus újraosztás jelensége, és ekkor a falun az alapvető érdekellentétek kiéleződtek. Az újraelosztás esetében nem az „ugyel" és az adózás egyenlőségének elve uralkodott, hanem elsősorban az döntött, kinek volt több munkaereje és állata, mert lényegében ez döntötte el, hogy ki mekkora földet tudott megművelni és magának megtartani. Ilyen körülmények közepette is látható, hogy a faluközösség valójában nem az egyenlőségen alapuló intézmény, és így ennek figyelembevételével érthetjük meg igazában a fiskális iskola képviselőit, akik a „mir"-ben nem láttak egy kommunisztikus egyenlőségen alapuló intézményt.

A művelési szerkezetre jellemző, hogy a szibériai falun elsősorban állattartással igyekeztek foglalkozni, ugyanis a szemtermelés lényegében a szegénységet jelentette, és csak a magyobb gazdák engedhették meg maguknak, hogy csupán szemtermeléssel foglalkozzanak, viszont a szegényebb elemek háziiparral és lenszövéssel foglalkoznak, mivel Szibériában nem volt monokulturás művelés.

A munka elsősorban azért érdemel figyelmet, mert lényegében Kaufmannak a szibériai faluközösségre vonatkozó állításait, mely szerint ez állami és fiskális szervek hatására alakult ki, mutatja be és illusztrálja. Természetesen faluközösségről és földhasználati rendszerekről nem lehetne a vérségi jellegű alapintézmények mellőzésével írni. És itt a szerző elsősorban az ázsiai termelési mód fogalmával operál. Úgy tudja, hogy az ázsiai termelési mód elsősorban a vérségi rendszerekkel és vérségi kötelékekkel azonos, és ilyen fajta intézmény volna faluközösség is. Így tehát nem látja az ázsiai termelési mód mellett az egyes elkülönített formációkat, az antik, barbár és a germán módokat, hanem még az unilineáris fejlődési kép is feltűnik elmefuttatásaiban, és az európai, például az indiai feudalizmust egy fejlődési fonálra fűzi fel. Továbbiakban a faluközösség kialakulásánál elsősorban arról ír, hogy a vérségi jellegű intézmények az alapvetőek, és ezen intézményekre telepednek rá a territoriális intézmények. Itt említi a marxista felfogás szerint a faluközösség dualizmusát. A munka bemutatásából jól látszik, hogy a vérségi jellegű intézmények a szibériai falun alapvetően nem voltak meg, és a faluközösség és a háromnyomásos újraelosztási rendszer állami beavatkozásra alakult ki. Kaufmann és a szerző adatai alapján is jól látható, hogy a faluközösség szibériai területeken elsősorban az egyudvaros településekből alakult ki, és az újraelosztásos rendszer elsősorban felsőbb szervek beavatkozása révén alakult ki. Azonban a faluközösségnek vannak olyan intézményei is, melyek az új szibériai viszonyok közepette is újraéledhettek, és ugyanazok az intézmények alakulhattak ki, mint Oroszország európai területén. Így elsősorban a faluközösség tagjait visszatarthatta, a faluközösségből való kiválást megakadályozhatta, ez volt a paszportizáció intézménye, ugyanis a faluközösségi intézményeket, utakat, hidakat, gátakat rendben kellett tartani, és ezekre a munkálatokra visszatoloncolhatták a faluközösségi tagokat. Továbbiakban, mint másodlagos intézmények megjelenhettek a faluközösségi haszonélvezetek, ilyenek voltak a vadászó-, halászóhelyek és fakitermelő helyek, ezek a faluközösség tulajdonát képezhették, és a szegényebb elemek artyelszerű egvesülés révén bérelhették ki ezeket az intézményeket. Úgyszintén a felsőbb faluközösségi szervek, a „voloszty staroszta" intézménye is kialakulhatott, azonban az itt felsorolt intézmények alapvetően nem vérségi szervezetűek, hanem másodlagos képződmények.

Tagányi Zoltán

LANDWIRTSCHAFT UND KAPITALISMUS

Zur Entwicklung der ökonomischen und sozialen Verhältnisse in der Magdeburger Börde vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Ende des ersten Weltkrieges

1–2. Halbband. Szerk. Hans-Jürgen Rach és Bernhard Weissel. Veröffentlichungen zur Volkskude und Kulturgeschichte 66/1–2. Akademie-Verlag, Berlin 1978. 338 l. és 1979. 370 l.

Egy rendkívül nagyszabású regionális kutatás első eredményét képviseli ez a két terjedelmes tanulmánykötet, amely tematikailag szorosan összekapcsolódik egymással, ezért kapta a szokatlan félkötet megjelölést. Az NDK Tudományos Akadémiájának Központi Történeti Intézete (Zentralinstitut für Geschichte bei der Akademie der Wissenschaften der DDR) keretében végzett egy évtizedes kutatómunka alapvetően néprajzi aspektusú, amint azt a több kötetre tervezett kiadványsorozat összefoglaló munkacíme jelzi: *Untersuhungen zur Lebensweise und Kultur der werktätigen Dorfbevölkerung in der Magdeburger Börde.* Azonban ez a néprajzi orientáltság nem szűkül le a parasztság életmódjának és kultúrájának vizsgálatára, hanem kiterjed a dolgozó falusi lakosság valamennyi rétegére. Éppen a néprajzkutatás részéről merült fel annak a komplex vizsgálatnak az igénye, amely a dolgozó népesség életmódjának és kultúrájának történeti változását a maga társadalmi és gazdasági sokrétűségében ragadja meg. Ezért a néprajzi vizsgálat nemcsak a mezőgazdasági munkások életmódjának alakulására helyez súlyt, hanem az ipari proletariátus kiformálódásának folyamatára is figyelmet fordít. A sokténye zős vizsgálatok lokalizálására megfelelő területként kínálkozott Magdeburg széles vonzáskörzete, a természetes tájegységet alkotó ún. magdeburgi Börde. Ugyanis a múlt század harmincas éveiben itt bontakozott ki az első – világviszonylatban is jelentős – répacukoripar, amely a mezőgazdasági termelésre és a falusi lakosság társadalmi strukturálódására egyaránt döntő mértékben kihatott. E terület szélesebb keresztmetszetű történeti vizsgálata egyben a kapitalizálódás folyamatának lehető legteljesebb megragadása ígéretével is kecsegtet.

A magdeburgi Börde kutatásának megindításakor már felmerült az a probléma, hogy a legszélesebben értelmezett néprajzi jelenkutatás is csak csekély részét merítheti ki a regionális vizsgálat lehetőségeinek. (A tájkutatás első fázisáról ad részletes képet *Jacobeit, Wolfgang–Plaul, Hainer:* Untersuhungen zur Entwicklung der Volkskultur in der Magdeburger Börde. Aufgabenstellung, Forschungsstand und Forschungsmethoden. In: Probleme und Methoden volkskundlicher Gegenwartsforschung. [Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Volkskunde, Bd. 51.] Berlin 1969. 23–32.) A munkálatok folyamán egyértelművé vált az interdiszciplináris kooperáció szükségessége. Mindenekelőtt az agrártörténet felé kellett tágítani a kutatások körét, amit az egyik középponti téma: a kapitalista árutermelés vizsgálata is sürgetett. Az impozáns méretű agrártörténeti kutatásokhoz továbbá munkásmozgalmi, archivális és muzeológiai vonatkozású helytörténeti, társadalom- és gazdaságtörténeti, demográfiai, szociológiai és geográfiai vizsgálatok kapcsolódtak. A munkakollektíva sokirányú tevékenységének összehangolása, a néprajzkutatók és a gazdaságtörténészek együttműködése módszertani szempontból is figyelmet érdemel. (Ebbe a kollektív kutatómunkába adott betekintést legutóbb a *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 1977. 154–188. l.) A dolgozó falusi lakosság életmódváltozására irányuló néprajzi elemzésekhez ezek az interdiszciplináris vizsgálatok széles történeti bázist teremtenek.

A tanulmánykötetek tematikai felépítése ebből következően kronologikus rendhez igazodik. A kutatások által behatárolt időperiódus a XVIII. század végétől 1917/18-ig terjed. Ezen az időszakon belül az első tanulmánykötet a társadalmi és gazdasági viszonyokat szélesebb történeti összefüggéseikben tárja fel jobbára a századfordulóig, míg a következő félkötet a cukoripar meghatározó szerepével összhangban inkább konkretizált üzemtörténeti, ágazattörténeti elemzést nyújt. Az impozáns méretű dokumentációval rendelkező kötetek hatalmas helytörténeti tényanyaga nemcsak az említett néprajzi elemzések számára nyújt támpontot, hanem joggal tekinthető önálló agrártörténeti munkának is.

Az első félkötet tanulmányainak sorát – a helytörténeti munkáknak megfelelően – a vizsgált terület természetföldrajzi bemutatása indítja *(Gumperth, Lothar* feldolgozása), amit a közigazgatás alakulásának, rendszerének felvázolása követ *(Hartmann, Josef). Harnisch, Hartmut:* Termelőerők és termelési viszonyok a magdeburgi Börde mezőgazdaságában c. tanulmánya három időperiódusra tagolva elemzi a termelőerők fejlődését és a mezőgazdasági viszonyokat a XVIII. század közepétől az 1830-as évekig, a cukorrépa-művelés megindulásáig. A mezőgazdasági termelőerők fejlődésének folyamatát a földhasználati szisztéma, a talajművelés, a szántóföldi takarmánytermesztés és állattenyésztés színvonalának alakulásán keresztül méri le. Az 1790-es évek végének mezőgazdasági statisztikai adatfelvételei segítségével beható elemzést nyújt a speciális növénykultúrák (főképpen a cikória és a cukorrépa) kibontakozásának körülményeiről. A termelési viszonyok bemutatását, késő feudalizmuskori jellemzőinek rögzítését elsősorban a társadalmi struktúra, a nagybirtokrendszer és a kézművesség elemzésére építi. Majd a polgári agrárreform kezdetétől a cukorrépa-művelés és cukoripar kibontakozásáig terjedő időszak (1807–1835) mezőgazdasági termelőerőinek változását és a kapitalista termelési viszonyok érvényesülésének tendenciáit tekinti át.

A szabadversenyes kapitalizmus megjelenésének és teljes mértékű kibontakozásának időperiódusát (1830–1880) fogja át a következő tanulmány. *Plaul, Hainer* a társadalomgazdasági viszonyok fejlődésének fő jellemvonásaira koncentrálva elemzi a Börde mezőgazdaságának alakulását. A következő fontosabb kérdéskörökkel foglalkozik: a paraszti birtokviszonyok alakulása, az agrártörvényhozás lefolyása és tartalma, a mezőgazdaságilag hasznosított földek megoszlása, a nagybirtok- és osztályviszonyok, az agrárreform megvalósítása és eredményei, az agrárkapitalista viszonyok kialakulása, amit a „porosz utas" mezőgazdasági fejlődés egyik változatának tekint; a termelési módszerek megjavítása, a parasztság kapitalista rétegződésének megindulása, az agrárkapitalista viszonyok kiszélesedése és megszilárdulása. A kronologikus gazdaságtörténeti vizsgálat folytatását nyújtja *Bandoly, Sieglinde:* A szociálökonómiai struktúra megváltozása a magdeburgi Bördén az első világháború előtt c. tanulmánya. A szerző részletesen foglalkozik Magdeburg városának a Börde gazdasági és társadalmi életében játszott tradicionális meghatározó szerepével. Vizsgálja a mezőgazdasági üzemek összefonódását az iparral és a bankokkal, a monopolkapitalizálódást és annak növekvő befolyását a mezőgazdaságra. Részletes képet nyújt a századfordulót jellemző munkaerőhelyzetről, a földművelés és állattenyésztés mutatóinak alakulásáról, a gyárak, üzemek számáról és foglalkoztatási arányáról, valamint a mindezekkel összefüggésben álló népességmozgásról, amely egyre erőteljesebben hatott az ipari proletáriátus növekedésének irányába.

A második félkötet tanulmányai szorosabban kapcsolódnak a cukorrépa-termelés és -feldolgozás problematikájához. *Müller, Hans-Heinrich* a szász tartomány cukoriparának XIX. századi történetét a cukorrépa meghonosításától a világpiacon jelentkező gyáripari termelésig követi nyomon. Rendkívül tanulságos a termelés és feldolgozás egymásra ható kapcsolatának feltárása. Részletes statisztikai anyag tanúskodik a cukorrépa monokultúrát megvalósító gazdaságok fejlettebb agrotechnikájáról, amelyekben minden szántóföldi növény terméshozama magasan túlszárnyalta a szász tartomány nem cukorrépa-termelő területeinek mezőgazdasági üzemeit. Hasonló különbség mutatkozott meg az állattenyésztésben is.

1838-ban a parasztok által alapított egyik legelső cukorgyár (Klein Wanzleben) közel egy évszázados működését veszi beható vizsgálat alá *Diestel, Detlef* és *Müller, Hans-Heinrich.* A gyár műszaki, üzemszervezeti fejlődése, termelésének alakulása mellett figyelmet fordítanak a munkakörülményekre, és részleteikben tárják fel azokat a tényezőket, amelyek a XIX. század végére az osztályellentétek kiéleződéséhez vezettek.

Berthold, Rudolf terjedelmes tanulmánya a kutatott terület 5 járásának népességfejlődését és társadalomstruktúráját rögzíti az 1816–1910 közötti időszakban. A nagy statisztikai apparátussal dolgozó demográfiai elemzés a foglalkozási szerkezet járásonkénti alakulása mellett a mezőgazdasági üzemstruktúrának a népességmozgással és a társadalmi rétegződéssel megmutatkozó összefüggéseire is fényt vet. A népességnövekedés grafikonjai a városi és vidéki lakosság számarányának mind élesebb

eltéréseit jelzik. A nagyméretű adatanyag erőteljes idő- és térbeli tagoltsága miatt hiányát érezzük az összegező viszonyításnak, rövid értékelő elemzésnek.

Végezetül az a vizsgálat kerül sorra, amelyik a magdeburgi Börde gazdaság- és társadalomtörténetileg is meghatározó jelentőségű központjára irányul (*Asmus, Helmut:* Magdeburg város gazdasági fejlődésének alapjai a XVIII. század végétől 1917–18-ig). Az Elba középső folyásánál fekvő város kedvező gazdaságföldrajzi adottságai miatt a XVI. század óta fontos kereskedelmi és ipari centrumnak számított. A gyakran változó politikai és hadi körülmények nem zavarták meg lényegesen a város gazdasági, demográfiai fejlődését. A múlt század közepén a kereskedelem mellett a gyáripar, elsődlegesen az élelmiszeripar képezett jelentős súlyt a város gazdasági életében. Különösen a cukorgyártás kibővülése hozott gyors fellendülést, és jelentékenyen hozzájárult a magdeburgi gazdaság monopolkapitalista jegyeinek kiformálódásához.

Mindkét tanulmánykötethez terjedelmes forrás- és dokumentatív szövegközlés, a történelmi mértékegységek átszámításának jegyzéke (*Plaul, Hainer* munkája), szómagyarázatok, táblázatok jegyzéke, irodalomjegyzék és helymutató csatlakozik. A tekintélyes méretű függelék a kiadványok dokumentatív értékét tovább növeli.

A regionális néprajzi kutatásokban ez a páratlannak nevezhető történeti, agrártörténeti megalapozottságú vizsgálat nemcsak az interdiszciplináris kutatómunka példaszerű eredményességéről tanúskodik, hanem a néprajzi szakterület fejlődésének egyik perspektívájára, útjára is fényt vet. Amint a kötet szerkesztői ezt konkrétan megfogalmazták: „A kutatási területen élő dolgozó osztályok és rétegek életmódjának és kultúrájának történeti vizsgálata mintegy katalizátorként érvényesül az NDK marxista–leninista néprajztudományának további belső integrációjában".

Selmeczi Kovács Attila

JAHRBUCH FÜR VOLKSKUNDE UND KULTURGESCHICHTE

Jahrgang 1977. Akademie-Verlag, Berlin 1977. 280 l.

A megújított évkönyvnek ez a kötete is jelentős súlyt fektet a szaktudomány elméleti területére, elsősorban az ideológiai és módszertani kérdésekre. Ennek megfelelően több tanulmány foglalkozik aktuális kultúrpolitikai és szűkebben vett tudománypolitikai problémákkal, vizsgálatokkal *(Bock, Helmut; Schlicker, Wolfgang; Čistov, Kirill V.).* A további tanulmányok eddig kevésbé frekventált témákra irányítják a néprajzi és kultúrtörténeti kutatások figyelmét. *Müller, Ingeborg* egy mecklenburgi település (Damshagen) múlt századi életmódját tárja fel, elemzésének középpontjában a napszámosasszonyok életkörülményei állnak. Egy egészen más regionális kultúra fejlődésének tendenciáit és periódusait rögzíti a XVI–XIX. század között *Rudolph, Wolfgang.* A tanulmány történeti áttekintést nyújt a Keleti-tenger déli partvidékének hajósok által lakott falvairól, a speciális foglalkozású lakosság életformájáról, anyagi kultúrájáról.

Az évkönyv a továbbiakban két 1975-ben tartott tudományos ülés előadásaiból ad közre néhányat. A német parasztháború idejének népi kultúráját vizsgáló tanácskozás keretében emlékezett meg *Filep Antal* az 1514-es magyar parasztháború társadalomnéprajzi problémáiról a mezőgazdasági népesség kultúrszínvonalának történeti fejlődése alapján. *Robek, Antonín* az 1775-ös parasztfelkelést a népi krónikák feljegyzései nyomán regisztrálja, utalva vizsgálatának néprajzi tanulságaira is. *Kutrzeba-Pojnarowa, Anna* a lengyel paraszti kultúra XVI–XIX. század közötti változásának néhány jellemző vonását vázolja fel.

Széles tudományos összefogással megvalósuló kutatásról ad tájékoztatást a magdeburgi tanácskozás 3 előadása. *Berthold, Rudolf* a magdeburgi Börde szociálökonómiai fejlődésének a XVIII. század második felétől a XX. század elejéig mutatkozó alapproblémáit veszi számba. A kapitalizmus „porosz

utas" fejlődésének kihatását *Birk, Gerhard* az egykori négy magdeburgi porosz kerület egyesítésének történeti folyamatán keresztül érzékelteti. *Heinrich, Christel* e vidék legjelentősebb mezőgazdasági ágazatának, a cukorrépa-termelésnek társadalmi vetületével: a szezonmunkások XIX. századi helyzetével foglalkozik. Ezek a részvizsgálatok előzményeit képezik annak a jelentős monografikus feldolgozásnak, amelyet az NDK Tudományos Akadémiája *Landwirtschaft und Kapitalismus in der Magdeburger Börde* összefoglaló cím alatt 1978-tól több terjedelmes kötetben jelentet meg.

Selmeczi Kovács Attila

R. MINICH

WILDFÜTTERUNG IM 15. UND 16. JAHRHUNDERT

Österreichs Weidwerk, 1978. 10. sz. 565–567. l.

A vadászattörténetírás egyik legnagyobb buktatója talán az, hogy nem elég műveléséhez pusztán a történészi vagy vadászati szakismeret. A szerzőnek alaposan ismernie kell a kutatott kor történetét – elsősorban gazdaságtörténetét – s ugyanolyan alaposan a vadbiológiát, ökológiát, a korral változó vadászati módszereket. Ezen ismeretek hiányában sajnálatos, sőt néha nevetséges hibák tarkíthatják a dolgozatokat. Lelkes vadászemberek jószándékúan félremagyarázhatják az adatokat, fejlettebbnek tüntetve fel korai időszakok vadászatát-vadgazdálkodását, – s különben jeles történészek pedig teljesen jóhiszeműen zoológiai képtelenségeket állíthatnak.

Úgy érzem, az osztrák vadászati szaklap ismertetésre kerülő cikkének szerzője sem tudta teljesen elkerülni a felvázolt buktatók egyikét. Bevezetőben ugyanis felteszi a kérdést, hogy „vajon a vadetetés és sózás csak a XIX. és XX. század találmánya-e, vagy már korábban is szokásos volt? " – s rögtön válaszol is rá: „Dr. Kurt Linder professzor kutatásai, a XV. és XVI. századi vadászati szabályzatok (Jagdtraktate), valamint az ún. Hohenlohe és Wolfskeele féle kéziratok és a Cornelius Latomus-féle vadászkönyv megadja a kérdésre a választ. Ezek a kéziratok hivatásos vadászoktól származnak, s egyúttal az első vadászati tankönyvül szolgáltak a délnémet vidéken, ahol a mesterek legényeik tanítására leírták tapasztalataikat. Hangsúlyozni kell, hogy csak azt tették közzé, amit maguk is sokszor kipróbáltak."

Bár a szerző hangsúlyozza, hogy „a vad megélhetéséhez szükséges friss takarmány az akkori ‚egészséges biotópban' mindenesetre biztosítva volt. Ezért a vadetetés fogalmán semmiképp sem érthetjük azokat a rendszabályokat, melyek arra vonatkoznak, hogy az egészséges vadállomány szűkös időben való megélhetését lehetővé tegyük" – mégis kitart az „etetés" (Wildfütterung) következetes használata mellett. Szerinte az etetés ekkoriban „szemes takarmánnyal bizonyos vadfajoknak meghatározott erdőrészekre való szoktatására szolgált, másodsorban azonban lehetett bármi más termény vagy takarmány, amit a vad szívesen eszik". Mindebből arra következtet, hogy a „vadállomány – különösen a hasznosvadé – nem volt olyan nagy, mint általában hiszik". Ezzel véli indokolni az intenzív vadetetést.

A dolgozat második felében takarmányozási módokat és sózókészítési recepteket közöl a már hivatkozott kéziratok alapján. Ezek érdekes kuriózumok, de számunkra most csak annyiban fontosak, hogy írnak a vad nyári, illetve egész évben folyamatosan történő etetéséről is.

Minich így zárja cikkét: „Ez a néhány idézet a XV. és XVI. századi kéziratokból világosan mutatja, hogy az akkori hivatásos vadászok, az iratok szerzői, akár magánérdekből, akár uruk parancsára intenzíven foglalkoztak, talán a maitól eltérő céllal a vad etetésével."

A cikket figyelmesen átolvasva jutottak eszembe újra a bevezető mondatok, melyeket vadászathistoriográfiai kutatásaim során annyiszor leírtam. Egyáltalán nem vígasztaló számomra, hogy a hazainál sokkal fejlettebb osztrák vadászattörténetírás is elkövet a magyaréhoz hasonló hibákat.

A szerző által ismertetett kéziratok hitelességét nem vonom kétségbe. Semmiesetre sem Kemény József vagy Bolyky Miklós-szerű forráshamisításokkal van dolgunk – erre a gazdag forrásanyagú német nyelvterület nincs is rászorulva –, viszont a dolgozatból egyértelműen azt veszem ki, hogy a szerző forrásait bizonyos mértékig félreértette. Igaz, elég lényeges kérdésben.

Ugyanis állandóan azt hangsúlyozza, hogy a vadetetés a szabad vadászterületeken (freie Wildbahn) történt. Ezt azonban nem tudom elfogadni, különösen, hogy a vad folyamatos, illetve kifejezetten nyáron történő etetéséről is bőven olvashatunk. Egyetlen olyan vadászattörténeti adat sem ismert, hogy akár csak a téli vadetetés is dívott volna a „freie Wildbahn"-on e korban. Ez évszázadokkal későbbi találmány. Az akkori – a mainál jóval ritkább – vadállomány mellett sem lehetett ezt megoldani, részben a mezőgazdaság akkori fejlettsége, részben a nagyszámban élő ragadozók miatt. Az etetőre szoktatott vadat ugyanis egy csak kicsit is havasabb télen mind egy szálig levágták volna a ragadozók, és a „lelkes" – de valójában ostoba vagy felelőtlen – vadász fejével vagy testi épségével fizetett volna könnyelműségéért, – ha ugyan nem lett volna már korábban baja az életet jelentő gabona vagy szálastakarmány pazarlása miatt. Erre a megoldásra azonban nem is volt szükség, hiszen a szerző maga hangsúlyozza cikke elején, hogy akkor még „gesunde Biotop" volt a vad élettere, – tehát a többszintű erdőben mindig talált magának megfelelő élelmet.

Ellenben a vadaskertekben, ahova a vadeltartóképességet sokszorosan meghaladó állomány is került néha; részben, hogy legyen mindig friss pecsenye, részben, hogy a „Vadászünnepnek" vagy „Dianaünnepnek" nevezett vadmészárlások számára elegendő vad álljon készenlétben, létfeltétel volt a vad állandó etetése, mondhatni takarmányozása. Ezt viszont a XV–XVI. század mezőgazdaságának fejlettsége már lehetővé tette. A szabad területi vadetetés esetleg annyiban állhatott fenn, hogy helyenként és időnként – mint a mai disznószórókon – csalétekszerűen történhetett. Kérdés, egyáltalán megtörtént-e viszonylagos rendszerességgel is? És ha történt is, csak nagyon kivételezett helyeken.

A szerző – aki adatait másodkézből vette („durch die Forschungarbeit von Prof. . . .") – a fenti tényekről megfeledkezett, s így fejlettebbnek láttatja a XV/XVI. század vadgazdálkodását, mint az valójában lehetett. Az eredeti források figyelmes áttanulmányozása során valószínűleg meg is lehetne találni a közvetlen utalásokat is a vadaskertekre.

Némileg máshogyan áll a helyzet a sózással, melyre viszont valószínűleg korábbi adatok is találhatók lennének, hiszen nálunk is Árpád-kori a legkorábbi adat erről, II. Géza 1157-es oklevele.

Mindezeket azért tárgyaltam a szokásos folyóiratcikk-ismertetésnél valamivel részletesebben, hogy rámutassak néhány olyan forráskritikai és módszertani kérdésre, melyeket a vadászattörténet kutatójának nem szabad figyelmen kívül hagynia.

Nagy Domokos Imre

KORUNK ÉVKÖNYV 1977 – EMBER A GYORSULÓ IDŐBEN

Kolozsvár-Napoca 1977

KORUNK ÉVKÖNYV 1979 – ROMÁNIAI MAGYAR NÉPISMERET ORBÁN BALÁZS SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

Kolozsvár-Napoca 1978

A Korunk Évkönyv hű maradt hagyományaihoz; tartalomban, színvonalban igényeset nyújtott. Példát mutatott, hogyan kell, hogyan szabad csak ezt a műfajt művelni.

A Korunk Évkönyv 1977 szerkesztői, a tanulmányok írói hazájuk fejlődéséről, a világ alakulásáról gondolkodtak; a művészet, a filozófia, az életforma jövőbe futó erővonalait követték. Előre, olykor hátra is pillantottak, de tulajdonképpen „jelenbeli" magukról vázoltak fel szellemi önarcképet.

A célkitűzés jegyében született tanulmányokból, összeállításokból viszonylag kevés az agrártörténettel, a mezőgazdasági témával foglalkozó írás.

Csetri Elek egy agrártudós, Fridvalszky János portréját rajzolja meg a XVIII. századi Erdélyben úgy, hogy nemcsak Fridvalszky Jánosról, az emberről, a tudósról, munkásságáról kapunk képet, hanem a XVIII. századi Európa és Erdély gazdasági életéről, az agrotechnika fejlődéséről, illetve az azt lassító tényezőkről is. Egy ország, egy nép előrehaladása csak az anyagi-technikai bázis fejlesztésével, a tudomány eredményeinek felhasználásával lehetséges: Fridvalszky János (1730–1784) munkája része az erdélyi tudománytörténetnek. A természettudományok művelője, a nép életének, munkájának ismerője. A népen akart segíteni elsősorban találmányaival. Legjelentősebb mégis az agrártudós tevékenysége. Az 1769-ben (Nagyszeben) megalakult Erdélyi Mezőgazdasági Társaság pályázatára 1771-ben Értekezés a földek trágyázásáról és szántásáról az Erdélyi Nagyfejedelemségre alkalmazva címmel jelent meg munkája, mely agrártörténeti, néprajzi szempontból egyaránt fontos. Foglalkozik a talajjavító anyagokkal, hatásukkal; talajjavító eljárásokkal; a nép felvilágosításának fontosságával. Megismertet öt angol eredetű ekésszerkezettel, az Európában használatos ekefajták területi elterjedésével, a szántás legkedvezőbb idejével, a jó szántás fogalmával, új gépekkel, szántási eljárásokkal. A földművelés alapvető folyamatai: a talajjavítás és szántás bemutatásával, a használt es ajánlható munkaeszközök számbavételével érdekes képet ad az utókornak a korabeli gazdálkodás műszaki alapjáról – széles kitekintéssel a nyugat- és kelet-európai viszonyokra.

Cseke Péter A könyv és kenyér című írásában arra keres feleletet, mit jelent ma agronómusnak lenni? Idézi Nagy Miklósnak a Pillantás a világ mezőgazdaságára című könyvét; a csíki gazdálkodás élő példáit, akik felismerték a gépesítés és a jó szakkönyvek fontosságát a mezőgazdasági munka mindennapjaiban és ezt a felismerésüket kamatoztatták is a gyakorlatban (pl. az ugarrendszer felszámolása, a havasi gyepgazdálkodás, a burgonyatermesztés gépesítése stb.).

A Korunk Évkönyv 1979 a romániai magyar népismeret jegyében született. Népismeret-honismeret nem azonos, de rokontöltetű ikerszavak. A népismeret művelőit, a „népben, nemzetben gondolkodók"-at a ténytisztelet, a tárgyilagos hozzáállás, a realista szemléletmód jellemzi. A sokszínűségre, a határok tágítására törekvés – a népismeret jegyében – kitűnik a kötet 33 tanulmányából. Módszertani kérdésekről (falukutatás, folklórgyűjtés), kultúráról, művelődésről, népművészeti, népi gyógyászati kérdésekről, gazdaságtörténeti vonatkozásokról egyaránt olvashatunk. Az utóbbi témáról öt tanulmány szól.

Egri László: Kik a hóstátiak? című írásában egy lélekszámban csökkenő, de gazdasági szempontból ma is jelentős népcsoport életéről, munkájáról, gazdálkodási körülményeiről, viseletéről szól. Kolozsvár külvárosainak „mezőgazdálkodással és kertészettel foglalkozó azon lakosai a hóstátiak, akik legalább ünnepeken fölveszik a hagyományos 'földész' viseletet". Fontos munkát végzett a szerző, hiszen egy letűnőben lévő életformát örökített meg a ma, a jövő számára.

Hasonló jelentőségű *Palkó Attila* írása is, aki gazdag szakszókinccsel, szemléletes stílusban mutatja be a Maroson folyó tutajozást, mely a XVIII. századtól igen fontos szerepet játszott Erdély gazdasági életében. (A marosi tutajozásra vonatkozó első adat 1632-ből való.) Olvashatunk a dolgozatban a tutajvámról, a tavaszi tutajozásról, a tutajosok társadalmi, munkaszervezeti összetételéről (nyáj, parti), a tutajkészítésről, a szállításról, a tutajvezetés, -kifogás szakmai követelményeiről, a tutajozás megszűnéséről, a tutajosok életkörülményeiről; a tutajozás során kialakult hagyományokról, szokásokról; a tutajozásnak az emberi szervezetre gyakorolt káros hatásairól. Az ebben a témakörben megjelent tanulmányok sorában (Orbán Balázs, Kővári László, Czeglédy János, Kós Károly) fontos Palkó Attila írása néprajzi, életmódkutatási szempontból is.

A fakitermelés más módját mutatja be *Zsigmond József* Havasolás című tanulmányában. „A havasolás vagy havasrajárás a havasi erdőkitermeléseknél végzett munkálatok, munkafázisok összessége." A havasolás a Felső-Maros mentén állandósult; külön megélhetést biztosító foglalkozássá vált. Igen szemléletes az írásnak a havasolók között kialakult munkamegosztást, munkaszervezési formákat bemutató része. Olvashatunk a havasolók munkaeszközeiről, azok változásairól. Különösen hű leírás, gazdag szakszókincs jellemző az egy „vágtér", erdőparcella kitermelésének menetét bemutató fejezetre. Valós képet kapunk a havasolók élet- és munkakörülményeinek alakulásáról a kezdettől szinte napjainkig.

Sebestyén Kálmán a kalotaszegi fafaragás történetével ismerteti meg olvasóit. Ismerve, hogy milyen romboló hatást fejt ki a piac a népművészet világában, szívesen olvasunk a „tiszta forrás"-ról. Ma Kőrösfőn él tovább a régi kalotaszegi fafaragás. „Hogyan vált a kőrösfői fafaragás a kalotaszegi fafaragóművészet örökösévé, milyen körülmények segítették háziiparrá alakulását; mit jelent ma a népnek a közel száz éves háziipar? " – ezt mutatja be Sebestyén Kálmán.

Büch Antal: Letelepedés és gazdálkodás a Bánságban (1716–1848) című tanulmányából megismerjük a bécsi udvar bánsági birtokpolitikáját, II. József különleges „Benépesítési fő utasításai"-t, melynek következtében itt kedvezőbb lett a parasztság helyzete, mint az ország más területein; az Urbarium Banaticum és a magyarországi Urbarium eltérő vonásait; a termelés két alapvető módjának, a kincstári allodiális gazdálkodásnak és a parasztgazdaságok termelésének alakulását. Tájékozódunk a bánsági gyáriparról, a fejlett állattenyésztésről, építkezési szokásaikról, a lakosság lélekszámának változásáról, az 1848 utáni helyzetről. A jó talaj, a különleges bánsági állapotok a termelőerők gyorsabb fejlődését eredményezték.

A széleskörű anyaggyűjtéssel, tényfeltárással, a feldolgozás színvonalával, a felhasznált gazdag szakirodalommal lehetővé vált, hogy az idézett tanulmányok az adott tárgyra a legfontosabb tudnivalókat nyújtsák. Tájakat, népcsoportok életét, elfelejtett foglalkozásokat, mesterségeket ismerhettünk meg; mindnyájan gazdagodtunk általa. Köszönet érte a szerzőknek szerkesztőknek!

Leblancné Kelemen Mária

GEMER 1–3.

Gömöri Honismereti tanulmányok. Rimavska Sobota, 1973. 201 l., 1976. 352 l., 1978. 383 l.

Három kötet látott napvilágot az *Adam Pranda* szerkesztésében Rimaszombaton megjelenő szlovákiai honismereti kiadványból, három változatos tartalmú tanulmánykötet. Mivel ezen tájon a történelem során magyar, szlovák és német nemzetiségű lakosság élt és él ma is, a magyarországi kutatókat, agrártörténeti témájuknál fogva pedig a Szemle olvasóit is érdekelhetik ezek az írások. Ennek az érdeklődésnek az eddigi három kötet írásai különböző mértékben felelnek meg. Szövegüket – témájuktól függetlenül – csak szlovák nyelven közlik, magyarul és németül csak meglehetősen szűkre szabott összefoglalásokat találunk. A különböző nemzetiségű népcsoportok lazább vagy szorosabb együttélése, szellemi és anyagi kultúrájuk kölcsönhatásának lehetősége általában fokozza az ilyen területen végzett társadalomtudományi vizsgálatok jelentőségét, az említett nyelvi egyoldalúság tehát semmiképpen sem indokolt. A három kötet tanulmányai abból a szempontból is igen eltérőek, hogy mekkora súlyt helyeztek a különböző nemzetiségek hagyományos kultúrájának sajátos, illetve közös vonásaira.

Az eddig megjelent 23 írás közül 10 foglalkozik agrártörténeti vonatkozású témával.

Az 1. kötetben *Viera Urbancova* Bartholomeides Lászlónak a múlt század első tizedében megjelent, Gömör megyéről szóló monográfiáját ismerteti (39–66. l.) Figyelemre méltónak tartja Bartholomeidesnek – a nagy műveltségű csetneki lelkésznek – a vidék mezőgazdaságáról közölt adatait, „itt főleg a föld megművelésére és a cséplésre vonatkozó szerszámok leírása (két faeke-típus) érdemel említést", de foglalkozik az állattartás kérdéseivel is. A bemutatott munkát forrásértékűnek tartja.

Ján Gallo a gömöri fuvarozás történetével és a vizsgált települések lakosságának életében betöltött szerepével foglalkozik (67–89. l.). Ezek a fuvarosok *(fuvarmányosok)* sajátos helyet foglaltak el a gömöri társadalom munkamegosztásában, mert nemcsak szállítással, hanem kereskedéssel is foglalkoztak. A megvásárolt árut maguk szállították a piacokra, vásárokra, s ott árulták. Ez a fuvarozó-kereskedő tevékenység a XVIII. században és a XIX. század elején élte virágkorát. Elsősorban

az Alföld felé szállítottak – 16 jól meghatározható útvonalon – vasat és fát, valamint gyümölcsöt, mézet, szilvapálinkát, juhtúrót, vásznat és cserépedényeket; onnan pedig lisztet, zsírt, szalonnát, szappant és más mezőgazdasági terményeket és termékeket hoztak Gömörbe.

Hasonló szempontból érdemel figyelmet *Michal Markuš*nak a siveticei fazekaskészítmények értékesítési módját feldolgozó tanulmánya (91–105. l.). Ezek a fuvarosok ún. „tót fazekat", „tót vászonfazekat", „tót korsót" értékesítettek a XIX. és a XX. század fordulóján, de voltak olyan fazekasok is, akik maguk „terítették" az árujukat. Útirányuk általában a Sajó völgyén keresztül vezetett Miskolcig s innen Máramarosig, sőt Bukovináig; mások a Dunántúlra, Horvátországba, Boszniába is eljutottak. Voltak, akik észak felé indultak, a lengyel határon is túlra. Nemcsak pénzért adták, mezőgazdasági termékekért is cserélték a cserepeket, s a fölösleget hazaérve jól értékesítették.

Ádám Pranda a rejdovai ködmönökre vonatkozó ismeretanyagot dolgozta fel (131–161. l.), az irha kikészítésétől egészen a ködmön értékesítése során létrejött cserekapcsolatokig. A település terjedelmes hegyi legelőin és rétjein fejlett marha- és juhtenyésztést folytattak, s ez csaknem a XX. század közepéig alapvetően meghatározta a nép életének és műveltségének jellegét. A juhoktól származó tejet, egyéb tejtermékeket, sajtot, gyapjút és bőrholmikat dolgozták fel és értékesítették, illetve cserélték, elsősorban mezőgazdasági termékekért. A szerző részletesen leírja a juhbőr és a gyapjú feldolgozásának technológiáját, szerszámait, a „fő figyelmét a ködmönbőr készítésére, majd a finomabb, a legtöbb esetben színezett bőrdarabok, az irha előkészítésére fordítja". A ködmönök barna és zöld színét fagomba (Foliporus squamosus) főzetének segítségével kapták.

A Gemer 2. kötetében magyarországi szerzők tanulmányai is szerepelnek, ezek egy korábbi, a két ország közti megegyezés keretében végzett közös néprajzi kutatómunka eredményeként születtek. *Boross Marietta* Rudna (Rudnā) község gazdálkodását vizsgálja a kiegyezés és a kollektivizálás kezdete közötti időszakra vonatkozóan (103–144. l.). Témájának sajátossága, hogy a település magyar lakossága négy, többé-kevésbé párhuzamosan végzett tevékenységből élt, úgymint a gyűjtögetés, a fuvarozás, az erdei munkák és a bányászat. Ezek súlya társadalmi rétegenként eltért, a földművelés pedig másodlagos jelentőségű volt. A tanulmány mégis elsősorban ezzel foglalkozik, mégpedig azért, mert a kedvezőtlen természeti adottságok miatt a szántóföldi gazdálkodás sokáig megőrizte archaikus jellegét. „Földművelésük rendszere – olvashatjuk – a XVIII. század első felében sem a földközösség volt, ami csekély és rossz minőségű földjeiknek tudható be. A jobbágyok a belsőség után járó földjeiket állandó tulajdonként művelhették", ami lehetővé tette a rendszeres és bőséges trágya (lombalom) használatát. „Határhasználatuk háromnyomásos volt, amely művelési mód a felszabadulásig élő gyakorlatnak volt tekinthető." „A falu agrárlakosságának társadalmi szerkezete mérsékelten ugyanazokat a differenciálódásokat mutatja, mint a környező magyar és szlovák falvak zöme." A kevés szántóterület miatt nem alakult ki a nagygazdaréteg, de kimondott agrárproletárok sem voltak, mert a földnélküliek a közeli bányákban találtak munkát. Ám a munkamegosztásban elfoglalt helyétől függetlenül a falu egész lakosságára a paraszti életforma volt a jellemző.

Ugyancsak Rudnával, valamint néhány környező település népi építészetével foglalkozik *Vajkai Aurél* írása (145–173. l.), szoros összefüggésben a vidék hagyományos gazdálkodási módjával. Megállapítja, hogy az itt található „sok régi magyar helynév a magyarság földművelő életmódjára utal". Bár Rudna lakosságának fő jövedelme nem a mezőgazdaságból származott, az 1900-as évek elején épült házak földműves jellegűek, s elterjedt a volt csűrök használata is: ezekben csépeltek. „A belső telek, az udvar alaprajza a régebbi gazdálkodást tükrözi: a lakóház mellett istálló, juhól, disznóól, tyúkól, pince, csűr, szalmarakás, trágyadomb, hátrább a rakodó s a kert. Régen kerítés sem nagyon volt. . . " A szerző szerint a szomszédos falvak hagyományos építészete lényegében hasonlít ugyan Rudnáéhoz, de számtalan eltérő vonást is mutatnak, s többet őriztek meg a régi építkezés emlékeiből.

Ha áttételesen is, sok szállal kötődik a paraszti gazdálkodáshoz *Michal Markus* Rudna és Kőrös (Kruzna) népi táplálkozásának hagyományát s az ezzel kapcsolatos interetnikus hatásokat feldolgozó munkája. A kőrösiek csak később, e század derekán váltak bányászokká, korábban – akárcsak a rudnaiak – erdőirtással, szénégetéssel, fuvarozással és állattartással foglalkoztak. A kétlaki életforma

„erősen rányomta a bélyegét az itteni lakosság táplálkozásmódjára", s kitűnő természetismeretükben is megnyilvánul. „Az idősebb nemzedék tagjai közül még ma is nagyon sokan vannak, akik a határban járva közel száz vadnövény és mintegy 20–25 ehető gomba nevét ismerik, s azokat egymástól jól meg tudják különböztetni."

Ebből a kötetből meg kell még említenünk *Ján Gallo* munkáját (213–233. l.), amely a Gömörben működő községi pásztorokkal foglalkozik, és fontos ismereteket közöl a táj hagyományos állattartásáról a XVI. századig visszamenően. Megállapítja, hogy mivel a „pásztoroknak foglalkozásuk folytatásához nem volt szükségük termelőeszközökre, a társadalmi fejlődés alig befolyásolta ezt a társadalmi csoportot". Ismerteti a jószág számontartására szolgáló rováspálcák (rovás) használatát is.

A Gemer sorozat 3. kötetének első tanulmánya, *Mária Praslickova* munkája (5–84. l.), az eszterényi (Ostrany) viaszkereskedők méhviaszolvasztó tevékenységét dolgozza fel igen részletesen, elsősorban egy 1898-tól 1937-ig vezetett „olvasztási könyv" bejegyzései alapján, de foglalkozik egész Nyugat-Gömör méhviasztermelésével. A szlovák nyelvű dokumentumból megismerjük a sajtolással történő viaszolvasztás technikáját, a viasz értékesítésének módját és a valósággal céhszerűen működő eszterényi méhviaszolvasztó társulat szervezeti működését.

Érdekes témát dolgoz fel *Ján Gallo:* a falusi életmódnak a szocialista társadalomban bekövetkezett változását (85–132. l.). Vizsgálatait egy sajátos népességű településen végezte, az ún. Szlovák Érchegység gömöri részén fekvő Murányzdihaván (Muránska Zdychava), ahol 1945-ig az állattartás volt a lakosság főfoglalkozása, de emellett a burgonya- és a gabonatermesztés is megőrzött „bizonyos ősi elemeket". A település különlegessége, hogy a XV. és a XVI. században a murányi uradalomba bevándorolt – az ukrán etnikumhoz tartozó – „vlach" pásztorok határozták meg a település jellegét, életformáját. A szerző „tanyás rendszerű" gazdálkodásnak nevezi azt a sajátosságot, hogy „a jószág egy részét télen is a falun kívül, a szénapajták mellett tartották, hogy ott helyben takarmányozhassák fel a szénát, amelyet nehéz behordani a faluba, ott nincs is hol tárolni, továbbá hogy a trágyát ne kelljen a faluból kihordani a meredek domboldalakra, ahol a szántóföldek vannak". A „tanyákon" lévő kunyhókban az öregek gondozták az állatokat, a fiatalabb férfiak fuvaroztak vagy favágónak szegődtek, a legények és a lányok pedig szolgálni mentek. Ennek a sajátos életmódnak az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változása már meglehetősen sablonosan zajlott le: az állattenyésztés háttérbe szorult, a férfiak zöme, a nők egy része pedig az iparban talál megélhetést.

Jól érzékelhető a gazdálkodási mód és a paraszti élet egyéb területei közti összefüggés *Gunda Béla* A népi teherhordás Gömörben című igen alapos tanulmányából (133–176. l.). Szlovák és magyar falvakban végzett kutatások alapján ismerteti – egyebek mellett – a takarmány hordására szolgáló eszközöket, valamint a hátikosaraknak a gyümölcstermeléshez kapcsolódó használatát.

Végezetül figyelmet érdemel *Zora Valentova* dolgozata (247–274. l.), amelynek témája a jolsvai (Jelsava) bőrcserzőipar története. Az állattenyésztéshez szorosan kapcsolódó bőrkikészítéssel foglalkozó kézművesek mesterségük szerint két csoportra oszlottak. A cserzővargák (akik eredetileg lábbelieket is készítettek) csak birkabőrrel, a tímárok pedig csak marhabőrrel foglalkoztak, és két külön céhet alkottak. Ezek a mesteremberek azonban nem hagytak fel teljesen a gazdálkodással, sőt a bőripar pangása idején rendszerint a belterjesebb földműveléshez folyamodtak.

A bemutatott három kötet tanulmányai – mint említettem – színvonal és módszeresség tekintetében eltérnek egymástól. Együttesükben azonban számottevő értéket jelentenek, s jól példázzák a honismereti kutatások tudománysegítő szerepét.

Halász Péter

ENGLISH SUMMARIES

G. SZÉKELY

THE VORKS OF THE MONTHS AND MEDIEVAL ART

Relationship of the known artistic form of medieval art, the "Works of the months" with the veritable agricultural technique is studied in the report. In the various artistic forms such illustrations have arked over the various periods of the Middle Ages, romanticism, Gothic art and Renaissance. Survey, in the order of months, of the sources offered by sculpture, painting, miniatures etc. indicates that the various branches of art not only give a realistic portray of the succession of agricultural works, of some characteristic features of the respective periods but that they have preserved the stage of the medieval, slow developing agricultural technique. The conventional character of these representations, mostly going far back to ancient models, is beyond question, all the same, a more thorough examination indicates that the pictures and symbols frequently change, and the changes reflect the development of agricultural technique.

This is verified when studying the representations according to labour processes. Analysis of the art-works illustrating the elements of ploughing, harrowing, cutting of cereals, sheaving, production of grains, digging, pruning of vine, haymaking, masting, latter being of considerable importance in Hungary – proves that the artists have taken into consideration the local characteristics, the discrepancies in the use of tools in various regions, particular labour processes, differences in climate, configurations of the terrain, the different means of production and habit of individual social strata. Accordingly, the representation of labour in medieval art should not only be reckoned with as illustrative material but also as a valuable source of research.

J. BARTA JUN.

AGRICULTURAL SOCIETIES OF MARIA THERESA AN ATTEMPT TO ACTIVATE THE NOBILITY IN THE HABSBURG MONARCHY

In the countries of the Habsburg monarchy, eleven agricultural societies have been established between 1765 and 1770 on the queen's initiative (ten in the perpetual provinces, one in Transylvania). The Court supported their functioning by regular grants, meanwhile assigning them almost semi-official authority, tried to employ them in the work of the governing of provinces. These societies have been approached so far by historiography exclusively from the side of economic history although their significance is not confined to their part filled in econimic life. Maria Theresa endeavoured to activate through them the nobility of her monarchy.

As commonly known, feudel absolute rulers have always tried to thrust the nobility into the political background without naturally having intended to restrict the social privileges of this class. Meanwhile, in Eastern and East-Central Europe – where the bourgeoisie was weak or relatively weak – the nobility continued to be both financially and culturally the most influential factor of society. Accordingly, the nobility proved to be indispensable in the life of the state: in the army, in the official machinery.

Nevertheless, can it be expected from any social class to actively contribute to its own ousting from power ? Certainly not. The weakening of the nobility in the Habsburg monarchy offered free scope for a series of financial and administrative reforms, while the state apparatus was menaced by

increasing worries of replacement. By the 18th century, the nobility ousted from political power retired to the perpetual provinces and as a rule, drew back from the political life as well. The state apparatus was compelled to dispense with the most educated and most highly cultured members of this class.

From the mid-18th century on, the court of Vienna attempted to augment the activity of the nobility in several ways. Maria Theresa tried to attract the nobility to her court by raising them to the peerage, awarding medals, she had civil service and officers' schools founded, organized the Guards from Hungarian noblemen and endeavoured to make the landlords of provinces accustomed to the service of the absolute state by setting up semi-official agricultural societies. The wide-ranging interest for agriculture – aroused by the agricultural boom in the mid-18th century – afforded a favourable opportunity for stimulating these societies since the state was economically interested in increasing agricultural production.

In addition to immediate agrarian tasks, the societies established between 1765 to 1770 aided – in return for a regular subsidy granted by the court – the work of provincial offices with their advices, provided professional school examinations, control of farm managers. Suggestions of social character supporting the enlightened state policy were born in two societies (those of Carinthia and Lower Austria) that have favoured the increase of the number of peasant farms, division of the villages' common pastures, release of the socage burdens, criticized the socage system.

Beside these few promising instances, however, the court could scarcely be satisfied with the societies established by it. Their majority, namely, remained indifferent to social problems, moreover, there were some (e. g. the Society of Prague that otherwise was highly active in the economic field) that directly refused to discuss questions of social character. In Hungary, even an attempt of founding such societies has failed. It seems that the court – fearing intervention of the Hungarian nobility – contented itself with some sham results and did not insist on the functioning of the societies. The court tried to restrict the activity of the single society operating on the area of Hungary (in Transylvania) to economic issues.

Accordingly, the state failed to activate to the hoped extent the nobility of perpetual provinces. The failure of the societies was the most evident just in those countries and provinces where the state policy met anyway the greatest resistance on the part of the nobility (Bohemia, Hungary). But the societies mobilized but one or two dozen noblemen anyway in the provinces raising least problems (Lower Austria, Carinthia). Their activity can be said successful at most from economic but not from social aspect.

G. SPIRA

REVOLUTION AND PEASANTRY IN HUNGARY 1848–1849

On account of backwardness in the social structure in Hungary it was only the peasantry that was able to provide an adequate mass power for the revolution. For the same reason, the leaders of the revolution could be recruited merely from the nobility. Due to the feudal exploitation, until the outbreak of the revolution all along an overwhelming majority of the peasants were extremely opposed to the noblemen, even those fighting in the most dedicated way for the elimination of the feudal absolutism of the Habsburgs and for a bourgeois transformation. The gulf between landlords and serfs could not be bridged over by the national slogans of the Hungarian liberal noble politicians either, since six tenths of the peasants were no Hungarians while the Hungarian peasants were filled with deep hatred against the nobility.

In March 1848, however, when the Hungarian liberals having entered the road of revolution, seized power and enacted the abolition of serfdom, the situation changed at once and millions of peasants lined up on the side of the liberal nobility. The narrowing of frames of the revolutionary camp having started in Hungary, too, after the lapse of the first weeks, was slowed down partly by the danger of a counterrevolution menacing on the side of the Habsburgs, and partly by the circumstance that out of the earlier claims of peasants only the most important ones have been satisfied by the

abolition of serdom in March, and on effect of the March events the majority of peasants were expecting for a long time satisfaction of their so far unsatisfied requirements from the noble leaders of the revolution.

There have been, right from the beginning – especially in the frontier zones of the country – a fair number of peasants mostly of non-Hungarian nationality whose situation has not been changed at all due to some particular circumstances by the abolition of serfdom in March. As a matter of course, the Hungarian noble leading stratum could not turn them to their advantage, on the contrary, their sympathy was gained all the more by the leaders of anti-Hungarian nationality-movements who in the spring months hastened to encourage the demands of these groups.

Thus, when the Habsburgs have started their armed attack against Hungary, the nationality-movements having joined them could lead into action against the Hungarian revolution considerable masses of peasants. But the revolution itself, too, could mobilize for struggle significant masses of peasants using slogans pointing to the endangerment of the achievements of the abolition of serfdom, and by this time, national slogans, too (why, mutual devastations by Hungarian and non-Hungarian masses having turned against one another, furtheron, the circumstance that the main forces of the counter-revolution appeared on the scene in the image of external conquerors, created a possibility for nationalism to assume serious proportions overnight in the lines of the peasantry).

In the following months, it has gradually become evident that the Habsburgs – giving the lie to earlier fears – did not lift hand against the abolition of serfdom, moreover, the Hungarian noble leaders – refuting earlier hopes, kept on turning a deaf ear to the substantial expansion of the March frames of the abolition of serfdom. The factors having inflamed nationalist passions continued to act invariably on account of the protraction and ever increasing aggravation of the fights. As a consequence, the ardour of peasants gradually diminished but the tendency to discouragement did not become prevalent later on either, and the majority of peasants having joined the battle at the time of the armed outbreak, held on under the flags, to the end.

I. SUGÁR

THE PAST OF RED WINE PRODUCTION IN EGER DEVELOPMENT OF THE "BULL'S BLOOD OF EGER"

In the Middle Ages, the surface of the town Eger originally belonged to the ancient highland white wine area. During the Turkish rule, the kadarka (a Hungarian light red wine) introduced from the Balkans mainly through the Serbs has become prevalent. After expulsion of the Turks (1687) a florishing viticulture was left behind in the town that has become later on the basis of the 18th to 19th century, moreover, we can rightly say, of the 20th century viticulture.

In the 18th century, mostly Siller (in Latin: subrubrum), a light-bodied pink table wine was produced. In the cellars of the episcopate of Eger, from tithe wine only red wine was stored in 1754 but e. g. in 1767, likewise, only 18 per cent of the tithe wine collected in Eger was white wine. According to archival figures from 1828, out of the annual 16,600,000 litre wine yield average only one fifth, that is 203,000 litre was white wine.

In the early 19th century, beside white-cluster grapes, red- and black- or dark blue-cluster grapes were distinguished.

Already for those generations, the "red wine of Eger" represented a prominent brand, outside the country borders alike.

During the 18th century, the number of vine plantations suddenly increased. While in 1713, 278 vineyards were recorded, by 1801 their number rose to 1888.

The most significant hill planted with vines in Eger was the Eged where on the average of 1767 to 1770, 21.5 per cent of the must of the episcopal estate was produced. But when adding to Nagy Eged and Szőlőske, also the Egedoldal, 25 per cent, that is, one quarter of the total must yield was produced there. Moreover, in some good years, as e.g. in 1768, 35.5 per cent of the must produced on the episcopal estate of Eger was obtained on the Eged area.

The ancient vine area of the town was situated on the eastern side; on the western side, vines were planted first during the Turkish rule. On the average of 1767 to 1770, 84.3 per cent of the must was produced on the eastern part of the episcopal area of Eger.

Yield fluctuations were notable. Thus the yield average of the whole area or even of one hill can be stated with due foresight only.

By the late 19th century, however, the ancient famous viticulture of the Eged mountain slowly declined due to heavy erosion. In Eger, namely, the method of terracing was unknown. The lost surface soil was replaced from the nearby forest of Szőlőske but in 1845 it was strictly prohibited by the episcopate whose forest started deteriorating due to the exploited soil. This loss was the heavier since the darkest, most warming and best aroma red wine of Eger was produced on the Eged.

Main consumer of the vintage of Eger was the Polish market. With the customs regulations issued by the Habsburg rulers, however, exports were ceased and pressing cares of marketing appeared in Eger as well. On account of high shipping expenses and fully unkown markets, two wine export offers – one in 1783 to London and one in 1824 through Fiume to the countries of the Mediterranean – have failed.

József Spetz, pharmaceutist in Eger tried to bring about an association but his suggestion did not find response. The practical pharmaceutist, however, through a merchant of Pest exported wine of Eger to the USA and to Brasilia.

According to a municipal statement still extant from the early 19th century, in additon to supplying the neighbouring markets, red wine of Eger was exported to Cracow, Lemberg, Warsaw, Saxony, Russia and Vienna, too.

Dark ruby wine of excellent quality, however, could be produced only by vine growers having large vineyard area, adequate equipment and up-to-date professional knowledge since they took up armed with quality the fight against the marketing difficulties. That way, the marketing problem has become a stimulatory motive for maintaining and improving the quality of the red wine of Eger.

In Eger, the dark ruby wine was called "black wine", latter could not be produced by small producers forming the majority since they had to deliver the wine tithe in must in the landlord's tithe house set up on the confines of the city before conveying it from the vineyard to the cellar. This meant that had to harvest and process in one go the clusters of various colouring, and from the deficiently crushed (trodden) berries no really dark ruby wine could be made, thus they finally filtered Siller wine from their grapes. As a consequence, the red wine of Eger was generally of light colouring.

With the phylloxera (vine-pest), strict limits have to be set in the history of red wine production in Eger because in course of the subsequent replacement the blue grape varieties have considerably changed in composition, and therefore, a special way of making good quality dark ruby wine has been evolved by the production of the "egri bikavér" (bull's blood of Eger), a strong red wine. It was produced first in the cellars of the vineyard proprieter Jenő Grőber at some time late in the 19th or early in the 20th century. The name itself is of older origin, already in 1851, strong dark ruby wine has been marked with it.

The egri bikavér has been developed after the example of Bordeaux (France) where well assorted, healthy and ripe clusters of different varieties were partly destemmed and crushed and the must was fermented on the marc. After the phylloxera pest, entirely new blue grape varieties were introduced to the vine hills, such as Burgundy, "Kékfrankos", Oporto, Cabernet franc, Medoc noir, Sauvignon, Merlot and Othello, latter being a good wine colouring variety.

The grape mixture the egri bikavér is made of contains some 70 per cent Kadarka with the above mentioned varieties, first of all Medoc noir, admixed in varying ratios. As a rule, the grapes for egri bikavér were gathered in on or about the 20th October, and exclusively ripe, healthy, carefully picked out clusters were used for making the wine. The percentage of whole-cluster grapes added to the destemmed mixture was kept secret by the producers. By too many stalks, namely, the wine was rendered more harsh than necessary and became really drinkable only after three to four years. As a rule, the egri bikavér fermented from a well composed mixture developed its special aroma by the second year.

The egri bikavér has never been a commonly spread kind of wine since it was produced only in cellars of the owners of big vineyards equipped for producing wine of good quality.

S. KÁVÁSSY

ECONOMIC CONDITIONS IN COUNTY SZATMÁR IN THE EARLY 19TH CENTURY

Historical Szatmár, in the order of magnitude 13th county of ancient Hungary, is situated on the northern part of the area of the river Tisza extending from the Nyírség to the Kővár mountains, on a variable landscape. Larger part, more than two thirds of the county was flatland forming organic part of the Great Plain and was bordered from the east by the mountains Avas and Gutin, and from the south, by the mountains and valleys of the Bükk.

According to A. Szirmay, 19th century monographer of the county, five larger regions were differentiated on the area of Szatmár: 1. the Nyíri district (Nyíri részek), 2. the Krasznaköz, 3. the Bükkalja, 4. the Szamosköz and 5. the Avasság or Avas district. The most characteristic feature of the otherwise by far not monotonous region was its richness in rivers and other waters. Next to the northern boundary river, the Tisza, the Szamos, Lápos, Kraszna, Túr, Batár, Kékes, Zadar and Fernezely are flowing here and there are several smaller brooklets and streamlets here besides. East of the river Szamos, the moorland of Ecsed was situated extending from Mátészalka to Domahida and Kismajtény. The other determinant of the landscape was a vast woodland.

Up to the early 19th century, agriculture was the main branch of production in the county. According to the data of a source dating from 1790 compiled by the Austrian statisticians Baron Max Joseph von Liechtenstern and Theodor Link, an area of 801 669 cad. hold was under agricultural cultivation. Of this 348 000 cad. hold (43.36%) was arables, 113 590 (14.17%) meadows and pastures, 15 528 (1.94%) vineyards, 93 935 cad. hold (11.72%) forest. According to the socage census taken in 1778, of all this, 66 455 cad. hold arables, meadows yielding 41 232 cartloads of hay and 4242 hold vineyards were in the hands of commoners (Figures by A. Szirmay). In the early 19th century, the uncontrolled state of rivers was one of the main drawbacks of agricultural development. Floods and inland waters often brought about heavy damage and misery to the population.

On the arables, first of all, cereals, wheat, rye, mixture of wheat and rye, barley, oats and millet were grown. Of the legumes, peas, beans and lentils, of the hoed crops, maize, melon and potatoes were grown. In addition, tobacco, hemp and flax were grown as well. As regards vegetables, onion and cabbage are being mentioned in the sources of avail. Beside the crops mentioned, the contemporary monographer A. Szirmay informs about the growing of spelt, cucumber, squash, Jerusalem artichoke, leek, garlic, chives, furtheron, swede and carrot. In 1778, cereal production in the county was specified in 143 952 pozsonyi mérő (= an old and obsolete grain measure) wheat (69 546.8 q), 40 845 pozsonyi mérő rye (16 925 q), 16 222 pozsonyi mérő barley (6245.5 q) and 67 719 pozsonyi mérő oats (15 956 q). The figures cited being based on return should be treated with utmost reservations and considered as the lowest yield levels.

The county was renowned for its fruit production. In this respect, the villages situated along the rivers Szamos and Tisza took the lead. Chestnut grown in the region of Nagybánya was the most famous fruit of the county, but the apples and plums of Szatmár were renowned as well. So were vine growing and wine production, likewise. The vine growing towns and villages in county Szatmár were situated in five large blocks: in the Nyíri részek with Tarpa and environments at north, 2. the Bükkalja, 3. region of the Avas mountains, 4. surroundings of Nagybánya, and 5. the viticulture conducted at Szatmárnémeti and environments may be considered as a separate unit.

Animal breeding in the county was of medium level. According to the census taken in 1828, taxpayers owned 18 023 cattle, 10 741 horses, 2557 pigs, 3805 sheep and 247 goats, being rather low figures.

Day-labour was an important source of livelihood for the agrarian population already in the early 19th century. In the Krasznaköz, quite a number of day-labourer villages were to be found. The number of communities where majority of the inhabitants were engaged in cartage exceeded 20. Felling of trees, charcoal-burning, loach-catching and fishing – latter especially in the moorland – were important sources of livelihood, likewise.

Mining, mainly extraction of gold and silver was the most developed sector of industry in the county. Gold was mined especially at Nagybánya and Felsőbánya. Several hundred people were

constantly working in the various mines and connceted workshops and in the mining district situated on the eastern part of the county several thousand people were living from mining and the relating works. Quarrying and the stone processing industry were important, too. The branches of industry working to meet daily requirements were rather undeveloped in the county.

The centres of commerce were Szatmárnémeti, Nagybánya, Felsőbánya, Nagykároly, Szinérvár-alja, Mátészalka, Csenger, etc. Szatmárnémeti was surrounded by a market district of about 50 to 60 km radius. Some 50 villages went marketing to Nagykároly. The whole county belonged to the economic district of Debrecen. Trade and traffic passed off on five main roads. The quality of these roads was not very good which caused difficulties.

É. VARGA

THE ECONOMY AND SOCIETY OF GYÖNGYÖS AS REFLECTED IN THE NATIONAL CENSUS 1828

In the first part of the report, economy of the town as retraceable from the census is presented. The fields of the town liable to taxation can be established. As regards utilization of the fields and the crops grown on them, the census contains but partial data.

Concerning the livestock owned by the taxpayers it is only about the conditions of cattle breeding that more detailed data are available. Historical literature is treating with the greatest reservations the figures on the number of animals recorded in the census 1828. Relatively detailed data are to be found concerning the industrial activities of the town, the number of journeymen employed by tradesmen and the intensity in the practice of a trade.

Investigations into the society of the town cover the numerical distribution, financial conditions of the various social groups and their role filled in the life of the town.

In appreciating the source it has to be stressed that relying merely on the cemsus neither a full-value picture being exact in all respects, nor an economic and social-historical structure covering all relations can be drawn. Ensuing from its purpose and character, the economic and other conditions of the nobility and other taxpayers have not been included in the census. In consequence of this shortcoming, exact extension of the fields of the settlement, their distribution according to branches of cultivation and numerous other important factors are not retraceable, although in lack of these data researchers of economic and social history cannot even move.

Accordingly, first of all the conditions of the misera plebs contribuens, that is, of the tax-paying population can be known from the census. Latter is not free from gaps in this respect either since only tax-paying men are included, widows do not figure in the survey. From the demographic aspect it has the further shortcoming of presenting within the households only the taxpayers between 18 to 60 years of age.

By means of the census neither the dimensions of the inhabited area, nor the distribution, value, use and yields of household plots can be cleared up.

On the other hand, valuable data are supplied by the census that can serve as bases for further research in the fields of industry, the ever more differentiating division of labour, retail and wholesale trade, circumstances of marketing, as well as price and wage relations, financial strength and social distribution of the taxpayers.

Around 1828, Gyöngyös was characterized by a bustling economic life. As a characteristic feature of the town it had no serfs but had populous and strong strata of merchants and tradesmen from among whom undertakers rose to ever higher importance in the life of the town. In the census, likewise, the poor peasant masses appeared as a large multitude whose unsettled problems were coming to light only at about the tura of the century.

D. SURÁNYI

MARKET-GARDENS AND THE DEVELOPMENT OF VEGETABLE GROWING AT CEGLÉD

1. *General historico-economic background*

A short review is given of the past of vegetable growing in Hungary. This sector has shown the slowest development in comparison to other branches of crop growing. In a certain sense, the boom for vegetables was a necessary concomitant of this legacy. Bulgarians could break into this "gap" quickly and with spectacular results.

2. *Truck-gardening as a method of vegetable growing*

A summarizing evaluation of economic-historical and ethnographic investigations is to be found in this chapter. The methods of rotation, water-discharge and irrigation, ways of hotbed preparation, means of production, species and varieties of crops grown, further on, the share system of Bulgarians were characteristic of truck-gardening that was in several respects different from the traditional ways and means of vegetable growing in Hungary.

3. *Operation of truck-gardens at Cegléd*

a) *Ecological, historico-economic characterstics of Cegléd*

The town is situated on the border of the Vecsés–Pilis–Cegléd sandcover and the Cegléd–Abony lowland, at the co-ordinate point of latitude of 47°10′ north and logitude of 19°48′ east. Its climate is mostly continental, with an annual mean temperature of about 10° C and 300 mm rainfall during the vegetative period.

It is an area poor in waters, beside the Gerje being the only living water, there is only the channel system of the Perje inland waters. Half of the watershed area of the Gerje–Perje main channel is covered with loam soil, 8 per cent imbued with water, the share of sandsoils is high (40%).

Wells of low to medium water output permitted introduction of crops of medium water demand only to the environments of the town. It is a characteristic cereal growing district, between the two world wars, beside field crops only vine and fruit growing was prospering, vegetable growing was showing poor development.

b) *Market-gardesn at Cegléd*

The author found persons who could supply reliable data about the activity of truck-gardeners at Cegléd. For lack of archival data, the local press supplied some additional proof. Out of ten gardens, most of the appraisable data referred to the gardens of Krisztov–Ganev and Szirakov. The main characteristics are as follows:

- the Bulgarians leased land of highly variable extension, the renters were mostly large farmers, officials and, in the first place, the Reformed Church
- a farm rent equalling 9 q/cad. hold cereals was paid on average that meant some 150 to 180 P/cad. hold (1 cad. hold = 0.57 ha)
- as a rule, six to eight Bulgarians were working in a garden, they employed four, at some places as many as 25 local workmen
- the irrigation water was obtained from streams, channels, fishponds and wells, the water was always left rest before irrigation
- manure was purchased from the barracks of Cegléd and Szolnok and from a pig farm at Pilis
- waste materials were composted and used for making hotbeds
- their sowing, seedling raising programs followed the classic Bulgarian methods, only the large volume of tomato growing and neglecting of eggplants meant differences
- for ploughing, horses, oxen, in the fourties wage-ploughing were applied
- the tools used were motika, kalisztirija, forked hoe, grapa and hancsika. Some gardeners produced sods of grass in large amounts on the bank of the Gerje for the "kabakos".

From 1929 to 1948, on average 20 to 30 Bulgarian gardeners were working at Cegléd, the year 1941 was a peak since at that time, 56 Bulgarian gardeners were living in the town. Bulgarians employed four to 25 Hungarian seasonal workers, as a rule, for one to three months. In the truck-gardens, live labour input was relatively high, it ranged from 2.5 to 7.3 month/cad. hold.

Gardeners farming on smaller, 2 to 3 cad. hold area, maintained the garden almost by their own resources.

Work was paid for in proportion to yield. The annual settlement of accounts was carried out on the basis of capital invested, work done and data of the day-book. The share of cabbages and potatoes for winter was obtained then, too.

Bulgarian gardeners at Cegléd delivered crops to public institutions but rarely, thus to the local canning factory (!) and to restaurants, likewise. Majority of the commodity was purchased by market-women or else taken directly to the local markets by horse carriage (Tápiógyörgye, Tápiószele, Farmos, Szolnok, Kecskemét, Ceglédbercel, Üllő and Budapest) (Figure 7). At Cegléd they had a permanent stand, an outline thereof is shown on Figure 6.

The way of life of Bulgarian gardeners is not fully disclosed as yet, in a certain sense, new ethnographic data have come to light in relation to their meals, beliefs and cultivation work.

c) *Their effect on vegetable growing at Cegléd*

- Introduction of new species and varieties to the town
- application of new methods of cultivation
- in an indirect way they popularized co-operative farming
- carried out leased farming in a correct way
- irrigated the gardens to be found in the garden-suburb

Gaining ground of the Bulgarian system was hindered by the following:

- traditions of growing wheat and fodder-crops
- possession of partly concentrated, partly subdivided land with its contradictions
- The inhabitants of Cegléd preferred growing more profitable, test-proven crops requiring less special knowledge
- Bulgarian gardeners did not improve the town supply to a considerable extent
- did not become the background of production for the local canning factory
- for lack of adequate activity the townsfolk were not relying on them in postwar years either
- truck-gardens were unable to get on with the co-operative movement, and due to professional limits, wasted away in the constraint of the co-operative farms being in formation
- the vegetable market at Cegléd was and still is expensive, commodity supply is jerky even today.

S. KECSKÉS

SALARY AND PREMIUM SYSTEM OF COWMEN AND COW-HANDS IN MANORIAL DAIRY-FARMS BEING UNDER HERD-BOOK CONTROL IN COUNTY FEJÉR (1934)

The salary and premium system of cowmen and cow-hands employed in the dairy-farms of 72 large estates being under herd-book control in county Fejér have been studied by the author on the basis of hiw own data collection. These problems have been dealt with quite a lot by specialists and peasant writers dealing with questions of sociography.

Out of the 72 estates examined cowmen were to be found in 51 (70.8%) whereas in 21 (29.2%) first cow-hands fulfilled the duties of tending and milking the cows.

The salary of cowmen, on the basis of unit prices valid in 1934, is presented on Table 3. Their annual average salary was 976.75 pengő, 21.44% higher compared to cow-hands. Average wage by day calculated for 13 hours worktime was 2.67 pengő.

The salary of cow-hands is shown on Table 4. In the 72 dairy-farms their average salary amounted to 767.36 pengő. Wage by day – calculated for 13 hours worktime – was 2.10 pengő.

Table 5 well illustrates the salary paid comparing it with that of factory workers. It should be taken in consideration, however, that the cowmen employed in agriculture obtained major part of their salary in kind, thus – as depending on their efficient farming – they had much higher income than the salary stated.

The premium systems applied in dairy-farms are discussed as grouped separately on the basis of data collected and processed by the author:

1. Milk yield premium systems related to breeding
2. Premium systems related to milk yield
3. Mixed purpose premium systems.

The data on Table 6 indicate the results achieved with the various premium systems in milk yield average and in calf growth.

The conclusion was drawn by the author that the wages paid in 1934 did not recompense the much more difficult and responsible work of cowmen and cow-hands in comparison to the carmen and farm labourers employed in the farms.

I. PINTÉR

A DETACHED FARMSTEAD IN 1939

By virtue of Act 1920:18 the Chamber of Agriculture in the Danube Tisza Midregion was established with the aim to represent the universal interests of agriculture. Among its far-reaching duties, raising of the quality level of agricultural production was considered to be of importance. The report written by its Directer L. Gesztelyi Nagy under the title "Duties of animal breeding in the world of detached farmsteads on the Great Plain" published early in 1940 in the periodical Magyar Állattenyésztés (Animal Breeding in Hungary) was conceived in this spirit. In the report the author gives judgement against the farmers of detached farmsteads for being averse to produce fodder crops and for not paying attention to the purity of their stock. Though he pointed to the low level of the prices of animal products being insufficent to refund even the costs of production, nevertheless indicated the road of development in the establishment of animal breeding associations, organization of the marketing process and increasing the production experience of farmers.

Having read this report written by the Director of the Chamber an owner of a detached farm on the area east of the river Tisza took up his pen and wrote his production experiences of several decades. By the results of his 22-hold farm he proved that stock breeding was unprofitable, consequently impossible. On 8 hold of his farm he was growing wheat, on 4 hold maize, on 2 hold lucerne, on 1 hold each, barley, oats and hairy vetches, and utilized the rest as a pasture (1 hold = 0.57 ha). Crop growing resulted in an annual income of 1400 pengő. Maintenance of four horses – as required for the cultivation of his farm on heavy clay soil – would have meant yearly 420 pengő less. Therefore, ha did not maintain horses but hired draught animals. On pig breeding he lost yearly 100 pengő per animal. Although maintenance of a cow and a few hundred poultry was profitable in principle, with poultry breeding there was the risk of frequent fowl pest. But even when reckoning with normal weather and average yields only some 900 pengő was left over for a year's work of his family of three members and for the keeping up of his farm.

Under such conditions, the farmer could not even think of raising animals for breeding. According to his calculations, the maintenanace of one or two cattle – without reckoning the wages – would have brought scarcely a few pengő profit while foals were raised at a loss under the given conditions.

G. BELÉNYI

THE DETACHED FARMSTEAD REGION AT SZEGED IN 1949 AND THE PROSPECTS OF ITS TRANSFORMATION

In compliance with the policy of the Hungarian Communist Party, quick pace elimination of the extensive system of detached farmsteads has been announced. The Council of Detached Farmsteads established in January 1949 was convinced that by settling in villages the people living on detached farmsteads and establishing new centres for the detached farmsteads the plan will soon be realized. It was considered a prerequisite of the socialist reorganization of agriculture.

In 1949, out of the 141 000 hold area of Szeged 125 000 hold was the land of detached farmsteads (1 hold = 0.57 ha). In a total of 12 047 buildings, some 49 400 persons were living here. Until 1952, nine farmstead centres have been established on this area.

On a national scale this policy ended in failure. In the environments of Szeged, however, it was successful. The reason was that in this region the detached farmsteads had practically no relations with the town; on account of the tenancy system, the detached farmstead has become the constant place of residence for the farming family already earlier. Instead of the remote town, farmsteads grouped round local centres having developed in the last third of the 19th century. The farmstead centres have evolved from these.

In spite of the scattered character of the Szeged district of detached farmsteads, this farmstead policy did not achieve considerable result. The reasons were mostly financial: the farmers who intended to settle here had no sufficient financial basis for building houses. The possibility for transforming the pattern of agricultural production (farming in the farmstead was highly labour demanding) was missing, likewise. The part of vine and fruit production, poultry and livestock breeding could not be taken ever by mechanized grain production. Thus, it is comprehensible that although the landless agrarian proletariat inhabitants of the region would have gladly made the best of the opportunity, majority of the farmsteads have remained in their original form. The first impulse of the development of co-operatives has also come to a deadlock. Thus, finally, prior to 1956, this policy aiming at the quick elimination of the farmstead system did not achieve the desired result. After 1956, realistic conceptions have been worked out that did not reckon with changes of such a quick pace.

P. SÁNDOR

CRAFTSMAN AND MERCHANT COTTARS IN COUNTY FEJÉR AS REFLECTED IN THE NATIONAL CENSUS 1828

The auther having conducted extensive researches on the distribution of land in Hungary in the 19th century and published a number of works on this subject is dealing at present with the livelihood of cottars. Data unknown so far concerning the industrial and commercial activities of socage cottars in county Fejér are presented on the basis of tabulated and descriptive sources of the national census 1828.

The author intends to contribute to the more complete knowledge of the economic-social conditions of this stratum und in an indirect way, to the examination of some more concrete national problems not being fully cleared up as yet. In view of a better perspicuity, the numerical data are tabulated. Table 1 displays the total number and numerical ratio of tax-paying (socage) cottar family heads engaged in craft and trade in 74 communities of socage type. Table 2 presents the distribution of the number of cottar family heads engaged in craft and having a house (living in their own house) according to various branches of industry, time of the practice of a craft, and number of auxiliary staff (lads, servants, helps). Table 3 contains the same data in respect of cottar family heads having no house and living in the house of somebody else. Table 4 indicates the distribution of the number of cottar family heads having a house of their own.

In the introduction a short explanation is given of the historical interpretation of the individual categories.

B. SZEMZŐ

REORGANIZATION OF SUGAR BEET GROWING IN HUNGARY 1945–1948 (Part I)

As a Czechoslovak citizen of Hungarian nationality the author was called to Hungary in summer 1945 since after the radical land reform the reorganization of sugar beet growing in a farmer society that mainly consisted of small producers was considered impossible by Hungarian specialists who therefore did not undertake the commission. Prior to 1945, namely, 90 per cent of the sugar beet was produced by large-scale producers and there were small-scale producers only in the western counties bordering Austria.

The author whose activity as managing Vice President of the Association of Sugar Beet Producers in Slovakia (Slovenská Repárská Jednota) was known to some experts of the Hungarian Peasant Party, was invited on their suggestion. The author accepted the task on condition that the government assented to that the price of sugar beet should not be fixed in pengő that was losing in value from day to day on account of the inflation but in kind, in sugar. On these terms, the author as Directer of the Hungarian Confederation of Beet Growers and Ministerial Commissioner started in autumn 1945 the reorganization of sugar beet growing on a small-scale producer's basis. The present report contains the first part of his reminiscences (1945–1946).

Having come to an agreement with the National Association of Sugar-Manufacturers on the text of the contract for the production year 1945/1946 the author began his tour through the country. In the course of more than 100 meetings held in the counties and districts he exposed the advantages of the sugar beet price being established in 3 kg/q sugar (due to sugar shortage and inflation the price of 1 kg sugar was equivalent with 1 g gold) and the complementary stipulations of the contract that rendered the producer a partner of equal rights to the factories. From experiences gained in Slovakia, namely, the author was aware of the fact in the past small-scale producers were discouraged from growing sugar beet mainly due to the arbitrary acceptance behaviour of the factories and because they have seen that even large estate owners and their beet deliverers could not defend themselves against the sharp practices of factory receivers. In the meantime, the author started the official gazette of the Confederation, the Cukorrépa-termelő (Sugar beet producer) that he boosted in 1945 in the about 2000 villages of account through the production committees of villages and districts. In the first issues of the papaer he called upon the producers to choose in each village where they intended to grow beets local delegates who would be obliged to represent the producers at the delivery for which they will be paid by the Confederation in proportion with the beets delivered. These local agents elected the district delegates, representing the producers at national assemblies, and interceding at occasional debates of reception.

In view of restoring complete parity, the author as Ministerial Commissioner appointed for the area of each factory, Confederation beet inspectors who had the task to decide in matters in dispute jointly with the factory inspectors and to give professional advice to the producers. By the aid of this excellent staff of inspectors and the propaganda published in the paper, furtheron, by special advices given in compliance with the respective month, it succeeded to arouse so much interest that already in 1946 more than 100 000 cad. hold (some 60 000 ha) was sown to sugar beet. Due to seed shortage more could not have been sown anyway. Although partly on account of the exceptional drought and partly the producers' lack of experience, yields were not satisfactory but still sufficient to cover the sugar amount equalling the pre-war ration per head.

Since the producers obtained high price for the sugar obtained as free sugar in return for the sugar beet delivered, and besides, by bartering especially in the borderland they could complete from the neighbouring states their clothing, means of production and livestock lost during the war, the unhoped-for increase in the number of future producers was founded. Thereby the first period of the reorganization of sugar beet growing has come to an end!

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1980. VIII. 12. – Terjedelem: 33,00 (A/5) ív
81.8658 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető. Bernát György

SZEMLE

Ila Bálint: Gömör megye I. (Ism.: *Magyar Eszter)* 319
Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században (Ism.: *Sándor László)* 321
Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogy megyében 1756—1812 (Ism.: *Benda Gyula)* 325
A cukorrépa-termesztés Magyarországon 1808—1938 (Ism.: *Szili Ferenc)* 326
Balogh Sándor — Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944—1948) (Ism.: *Mészáros Károly)* 328
Hegyi Imre: A népi erdőkiélés történeti formái (Az Északkeleti Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben) (Ism.: *Gunda Béla)* 332
Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára (Ism.: *Kávássy Sándor)* 333
S. D. Skazkin: Der Bauer in Westeuropa während der Epoche des Feudalismus (Ism.: *Tagányi Zoltán)* 334
P. A. Kolesznyikov: Szevernaja gyerevnya v XV. — pervoj polovinye XIX. veka (Ism.: *Kurunczi Jenő)* 338
L. M. Russzakova: Szelszkoje hozjajsztvo szrednyevo Zauralja na rubezse XVIII—XIX. vv. (Ism.: *Tagányi Zoltán)* 340
Landwirtschaft und Kapitalismus (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila)* 342
Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila)* 344
R. Minich: Wildfütterung im 15. und 16. Jahrhundert (Ism.: *Nagy Domokos Imre)* 345
Korunk Évkönyve 1977 és 1979 (Ism.: *Leblancné Kelemen Mária)* 346
Gemer 1—3. (Ism.: *Halász Péter)* 348

ENGLISH SUMMARIES 351

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft

1 szám ára: 20,— Ft

Indexszám: 25 103

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 50,—Ft
Évi előfizetési ára: 100,— Ft

INDEX: 25 103
ISSN 0002—1105

CONTENTS

G. Székely: The works of the months and the medieval art 1
J. Barta Jun.: Agricultural societies of Maria Theresa. An attempt to activate the nobility in the Habsburg Monarchy 31
G. Spira: Revolution and peasantry in Hungary 1848—1949 51
S. Jacobeit: The real every day life of women in the little and middle peasant farms (Germany, 1934—1938) 60

CONTRIBUTIONS

I. Sugár: The past of red wine production in Eger. Development of the „Bull's blood of Eger" 104
S. Kávássy: Economic conditions in Country Szatmár in the early 19th century 133
É. Varga: The economy and society of Gyöngyös as reflected in the National Census 1828 152
D. Surányi: Market-gardens and the development of vegetable growing at Cegléd ... 163
S. Kecskés: Salary and premium system of cowmen and cow-hands in manorial dairy-farms being under herd-book control in County Fejér (1934) 188
I. Pintér: A detached farmstead in 1939 211
G. Belényi: The detached farmstead region at Szeged in 1949 and the prospects of its transformation 223
P. Sándor: Craftsman and merchant cotters in County Fejér as reflected in the National Census 1828 236
B. Szemző: Reorganization of sugar beet growing in Hungary 1945—1948 241

CRONICLE 314

REVIEWS 319

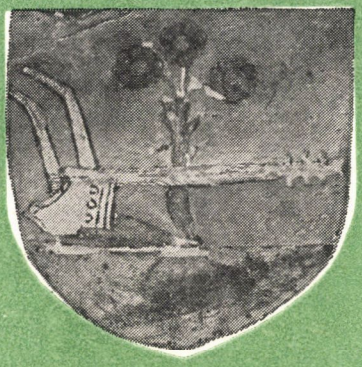
ENGLISH SUMMARIES 351

KÖNYVTÁRA

32-13

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XXIII. ÉVFOLYAM

1981. 3—4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Néprajzi Múzeum, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12.

Főszerkesztő: HOFFMANN TAMÁS

Felelős szerkesztő: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:

DONÁTH FERENC, GAÁL LÁSZLÓ, KISS ALBERT, MAKKAI LÁSZLÓ, SIPOS GÁBOR, SZABAD GYÖRGY, SZÉKELY GYÖRGY, SZUHAY MIKLÓS, TÁLASI ISTVÁN, WELLMANN IMRE

TARTALOM

Benda Gyula: Fényes Elek forrásai 365
Török Katalin: Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén 381
Virágh Ferenc: Adatok a dél-alföldi mezőgazdaság tőkés fejlődéséhez (1880—1910) 489

KÖZLEMÉNYEK

Sándor László: A robotmunka az Esterházyak bujáki uradalmában a XVIII. században 515
Király István: Tények és dokumentumok a magyar agrároktatás múltjából. — Bartók Béla családja és a parasztság 532
Ruzsás Lajos: A kisüzemi szőlőtermelés gazdasági jelentősége egy városi iparos gazdasági tevékenységében 542
Balázs György: A Csongrád megyei kubikusok helyzete és mozgalmai a gazdasági válság utáni években (1933—1939) 546

VITA

Tagányi Zoltán: Agrárforradalmak és parasztság. Egy történeti fejlődés összefoglalási kísérlete; megjegyzések a modern agrárrendszerek kialakulásához 564

ADATTÁR

Szemző Béla: A magyar cukorrépatermesztés újjászervezése, 1945—1948. II. rész 574

BENDA GYULA

FÉNYES ELEK FORRÁSAI

Fényes Elek életművét legutóbb 1957-ben, születésének 150. évfordulóján tette mérlegre a magyar tudomány. Mészáros István, Ember Győző, Trócsányi Zsolt, Thirring Lajos megemlékezése és Horváth Róbert kis összefoglaló monográfiája vázolta fel a ma is érvényes képet a haladó reformkori statisztikusról.[1] Mindmáig hiányzik azonban részletes életrajza, a részfeldolgozások sem számosak.[2]

Történeti statisztikai szempontból Thirring Lajos értékelte Fényes munkáit, s találóan fogalmazta meg munkássága mai népszerűségét: „Fényes Elek művei mint a múlt század második harmadára vonatkozó legbecsesebb történeti statisztikai kútfők újra éledtek – a feledés homályából a legelsősorban felhasználható források sorába léptek elő."[3] Az utolsó években szinte nincs is olyan összefoglaló vagy helytörténeti munka, amelyik a reformkor gazdasági, társadalmi, népességi viszonyainak bemutatásánál ne idézné Fényes Elek adatait. A kortársak megállapítása szerint a reformkor végén Fényes munkái valamennyi művelt magyar ház könyvtárának „nélkülözhetetetlen vezérczikkei" közé tartoztak, ma ugyanazok a kötetek a reformkorral foglalkozó történészek gyakran használt kézikönyvei.[4]

Fényes népesség- és gazdaságstatisztikai adatainak, földrajzi és statisztikai leírásainak széles körű felhasználása azonban mind a mai napig nem hozta magával azok forráskritikai elemzését. Életművének méltatói megelégedtek azzal, hogy néhány mondatban összefoglalják, honnan merítette adatait. Ezekben a tanulmányról tanulmányra hagyományozódó megállapításokban ki is merül a kérdés tárgyalása, s még azokat az apró megjegyzéseket sem gyűjtötték egybe, amelyeket könyvei lapjain maga Fényes hagyott ránk forrásairól. Ezek nagy része annyira feledésbe merült, hogy számtalan esetben helytelenül értelmezik Fényes számadatait.

[1] *Mészáros István:* Fényes Elek élete és munkássága. Statisztikai Szemle 1957. 533–534.; *Ember Győző:* Fényes Elek a magyar tudományban (előadás, összefoglalása: Stat. Szemle 1955. 216–28.); *Trócsányi Zsolt:* Az 1848–49-i Országos Statisztikai Hivatal. Stat. Szemle 1955. 216–28.; *Thirring Lajos:* Fényes Elek műveinek történeti statisztikai vonatkozásairól és értékeléséről. Történeti Statisztikai Közlemények 1958 (II) 1–2. 76–79.; *Horváth Róbert:* Fényes Elek a haladó magyar statisztikus és reformer. Szeged 1957; *Borbély Andor:* Fényes Elek emlékezete. Földrajzi Közlemények 1957. 362–64.

[2] 1957 óta két jelentősebb tanulmány született Fényes Elekről – *Fenyő István:* Haza és tudomány Bp. 1969. 321–430; *Paládi-Kovács Attila:* Fényes Elek. Bp. 1976. 211 l. A múlt magyar tudósai.

[3] *Thirring* i. m. 79.

[4] Vahot Imre Fényes Elekről írt cikkét idézi *Fenyő* i. m. 321. Jelenlegi használatára kiragadott példaként: *Ila Bálint–Kovacsics József:* Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964; *Balogh István:* Az alföldi tanyásgazdálkodás az 1830–40-es években. Agrártörténeti Szemle 1962. 617–33.; *Varga János:* A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Bp. 1967 (a földterületi adatokat használja).

Gazdaság- és társadalomtörténetünkben lassan megerősödik a kvantitatív szemlélet, terjed a statisztikai módszerek használata, megélénkült a magyar hivatalos statisztika kialakulását (1867) megelőző korszak statisztikai jellegű forrásanyagának publikálása – késlekedik azonban a rendelkezésünkre álló és egyre növekvő mennyiségű számszerű információ rendszerezése, kritikai elemzése és megrostálása. Pedig egyre sürgetőbb feladatként jelentkezik, hogy kritikailag feldolgozzuk a XVIII–XIX. századi közigazgatás termelte összeírásanyagot, történeti forrásként is értékeljük a magyar és osztrák leíró statisztikai irodalmat. Ez utóbbi problémakörhöz kapcsolódik tanulmányom fő kérdése: valóban használhatjuk-e alapvető forrásként a reformkori Magyarország jellemzésére Fényes Elek munkáit?

Az 1767–1867 közötti mezőgazdaságra vonatkozó elszórt kvantitatív források egybegyűjtése során találkoztam először ezzel a kérdéssel. Az 1840-es években mind a központi kormányzat, mind pedig a nemesi reformellenzék egyre erősebben törekszik arra, hogy az ország állapotáról a statisztika segítségével pontosabb képet nyerjen. Fényes Eleknek, Bárándy Jánosnak és a bécsi statisztikai igazgatóság évkönyvének (Tafeln) statisztikai adatai a szántó, szőlő, rét, legelő, erdő kiterjedéséről, a gabonatermés nagyságáról, az állatállományról nagyjából egyidőben kísérlik meg, hogy a mezőgazdaság vonatkozásában kielégítsék a jelentkező igényeket. Kutatásaim arra az eredményre vezettek, hogy mindhárom jelentős kísérlet a XVIII. század utolsó harmadában, a felvilágosodott abszolutizmus által létrehozott adatbázisra épül, lényegében annak felfrissítése. Számadataik nem vizsgálhatók a forrásként szolgáló kimutatások, statisztikai munkák ismerete nélkül, csak egy statisztikatörténeti fejlődési folyamaton belül értékelhetők.[5]

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a fenti tapasztalatok alapján a kérdést általánosabb formában is felvessem Fényes statisztikai munkáit illetően: honnan merítette számszerű adatait, leírásaiba foglalt ismereteit? Mennyire tekinthetők egyes művei önállóaknak, és mennyiben csak a korábbi ismeretek kompilátumai? Melyek azok a területek, ahol valóban újszerű és megbízható adatokat nyerhetünk Fényes munkáiból? [6]

Az elemzés hatékonysága megkívánja, hogy az itt megfogalmazott és valójában monografikus feldolgozást kívánó problémakört néhány ponton leszűkítsem. Fényes munkásságának első – jelentősebb – korszaka 1836-ban, hatkötetes földrajzi-statisztikai leíró munkája első kötetének megjelenésével kezdődik, és 1851-ben zárul a Geográphiai szótár kiadásával. Fényes Eleknek sikerült új színt hoznia az ellaposodott magyar leíró statisztikai irodalomba: munkáit magyar nyelven írta, s ez láthatóan találkozott egy széles körű olvasói tábor igényeivel, munkássága beilleszkedett a reformnemesség szellemi és politikai programjába. Ezenkívül Fényes az ellenzéki mozgalmon belül összefogta és képviselte azokat a törekvéseket, amelyek a hivatalos statisztikai szolgálat hiányát érezve saját eszközeikkel akarták megteremteni az ország rendszeres és korszerű statisztikai leírását. Az Országos Statisztikai Hivatal létrehozása 1848-ban átmenetileg megvalósította ezirányú elképzeléseit, statisztikai munkásságának eredményeit pedig az 1851-ben meg-

[5] L. *Benda Gyula:* Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Bp. 1973, különösen 78, 81–82, 87–88. és *Benda Gyula:* Bárándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról. Agrártört. Szemle 1973. 115–37.

[6] A jelen írás első formában előadásként hangzott el 1974-ben Zalaegerszegen a statisztikatörténeti vándorgyűlésen.

jelenő Geográphiai szótár foglalta össze. Fényes tehát megvalósította céljait, de 1849, a forradalom és szabadságharc bukása törést hoz életművében. Későbbi munkáival nem foglalkozunk.

Ily módon a vizsgált művek[7] köre leszűkül a következőkre: 1. Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográphiai tekintetben – első kiadás, megjelent 6 kötetben 1836 és 1840 között (a továbbiakban *Magyarország állapotja 1836)*); 2. ugyanezen munka első három kötetének második kiadása 1842–1844-ben *(Magyarország állapotja 1842);* 3. Magyarország statisztikája – három kötet, 1842 *(Magyarország statisztikája 1842);* 4. Magyarország leírása – két kötet, megjelent 1847-ben *(Magyarország leírása 1847);* 5. Geográphiai szótár – négy kötet, kiadva 1851-ben *(Geográphiai szótár 1851).*

A *Magyarország állapotja 1836* és a *Geográphiai szótár 1851* valamennyi magyarországi város, falu és puszta adatait és leírását tartalmazza (az utóbbiból azonban hiányzik a Muraköz, amelyet 1849-ben Horvátországhoz csatoltak). A *Magyarország állapotja 1842* csak három kötetből áll, hiányoznak belőle Észak- és Kelet-Magyarország és a Temesköz megyéi, községei. A *Magyarország statisztikája 1842* és a *Magyarország leírása 1847* összefoglalóan ismerteti az egész országot. Fényes tehát három alkalommal ad közre községi részletességű adatokat (egyszer pedig csak néhány kiemelt, nevezetesebb helyről), három alkalommal szolgál megyei és két alkalommal országos adatokkal.

Az egymást követően megjelenő munkákban a leírások és számok egy része természetesen megismétlődik, de az évek során Fényes elhagy adatokat, javít és nagymértékben bővíti is információit. A változatlanság és változás aránya, az új információk jellege kijelölheti vizsgálódásaink fő irányait, ezért szükséges az elemzendő munkák összevetése.[8] Ez a következőket mutatja:

a) Országos adatok *(Magyarország statisztikája 1842* és *Magyarország leírása 1847):* mindkettő más-más népességszámot közöl (1839–1840-es és 1846-os), 1847-re jelentősen kibővül a társadalom ismertetése, szinte teljesen újjáformálódik és sokat gazdagodik az ipart és kereskedelmet bemutató fejezet, csökkentett terjedelemben, de számadataiban és szövegében jórészt változatlan marad a mezőgazdaság jellemzése.

b) Megyei adatok *(Magyarország állapotja 1836* és *1842, Magyarország leírása 1847):* első munkájának dunántúli kötetét hat évvel később átdolgozva adta ki, sok helyen javította adatait, frissebb népességi adatokat közölt benne, az egész szöveget átfésülte stilisztikailag is, de alapvetően nem módosultak korábbi leírásai. A második és harmadik kötetet változatlan formában publikálta a második kiadás. 1847-re már minden megyénél új adatok szerepelnek a népességnél, a művelési ágak kiterjedésénél, bővül és gazdagodik a *Jobbágytelek és adó* fejezet, egészen új az *Ipar és kereskedés* rész, a *Termékek* leírásánál is kerülnek újabb adalékok a szövegbe. A jelentősen rövidített leírások alapját azonban 1847-ben is az 1836-os munka képezi, az azonosság nagyrészt szószerinti.

[7] Fényes munkáinak legteljesebb bibliográfiáját az 1957. évi emlékkiállítás tájékoztatója közli (kiadta a KSH Könyvtára, 1957). Elemzésem csak a könyvekre, azon belül is a magyar nyelvű változatokra terjed ki.

[8] Az összehasonlítást járásonként 3–4 véletlenül kiválasztott község és praedium adatainak összevetésével végeztük el. Kiemeltük a népességet, s mellette a szöveg egészét néztük csak. Az a tapasztalatunk, hogy Fényes megyénként dolgozta át anyagát, s csak ritkán fordul elő, hogy egy megyén belül valamely járás a megyétől eltérően átírásra került. Mindamellett egyes községek, városok esetében lehet eltérés az általunk megállapított tendenciától.

c) Községi adatok (itt a *Magyarország leírása 1847* kiesik az összehasonlításból, hiszen csak néhány rövid megjegyzést, egy-két számadatot nyújt – az aránylag gyakori népességszám kerekített, de mindig más, mint a korábbi és későbbi adatok; marad tehát a *Magyarország állapotja 1836* és *1842,* valamint a *Geográphiai szótár 1851*): 1842-ben Fényes – ahogy a megyei adatoknál említettük – csak az első kötetet dolgozta át, ezért új népesség szerepel Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megyénél. 1851-ben a dunántúli megyék közül Baranya és Komárom esetében megint újabb népességi adatot találunk, a többi törvényhatóságnál az 1842-ben közöltet, az ország egyéb vidékein új a népességszám Arad, Bihar, Borsod, Esztergom, Pest, Temes, Torontál esetében. 1836 óta a lakosságszám teljesen változatlan maradt 26 megye helységeinél (Abaúj, Árva, Bács-Bodrog, Bars, Békés, Bereg, Csanád, Csongrád, Heves, Hont, Krassó, Liptó, Máramaros, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén, Zólyom).

A szöveges részeknél ehhez hasonlóan szembeállíthatjuk az új leírást és a régi megismétlődését, jóllehet itt nem olyan egyszerű a besorolás. Fényes általában átfésülte szövegét,[9] helyenként megrövidítette. Mindenütt betoldotta az utolsó posta megnevezését. Viszont a kisebb változtatások ellenére egyértelműen elválasztható, hol bővül a leírás, jelennek meg újabb számadatok, hol pedig csak a régi szöveg marad meg. Az 1842. évi új kiadás a dunántúli községeknél számos apró javítást tartalmaz, de alapjában azonos marad. Átdolgozott és bővített leírást nyújt a *Geográphiai szótár 1851* 11 megye községeinél (ezek: Arad, Bács-Bodrog, Baranya, Bihar, Borsod, Esztergom, Komárom, Pest, Sopron, Temes, Torontál), további két megyénél egy-egy járás községei kerültek átdolgozásra (Gömör, Nógrád), valamennyi többi esetben az 1836-os leírás található meg 1851-ben is.

A népesség és a leírások összehasonlítása együttesen azt mutatja, hogy az évek során teljes felújításra, átdolgozásra került Arad, Baranya, Bihar, Borsod, Esztergom, Komárom, Pest, Sopron, Temes és Torontál községeinek anyaga (10 megye), teljesen változatlan maradt viszont 25 megye, részben változott 11 megye. Vagyis a községi adatok túlnyomó többsége 1836-ból származik, és csak kis mértékben bővült 1851-ig.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a megyék és községek leírása 1836 és 1840 között született meg, majd 1847-re, illetve 1851-re egyes részeiben megújult. Az ország átfogó ismertetésében elsősorban a társadalom tagolódásának elemzése és az iparstatisztika fejlődik. Ennek következtében elemzésünk középpontjába a *Magyarország állapotja 1836* kerül, a többi könyv esetében elsősorban azt vizsgáljuk, hogy mennyiben változik a Fényes által használt források köre, mennyiben gazdagodik és módosul a hat vastag kötetben egybegyűjtött ismeretanyag.

A címben megfogalmazott téma és megválaszolandó kérdéseink még egyetlen munka vizsgálata esetén is meghaladnák egy rövid tanulmány kereteit. A szellemi hatások, a követett minták feltárása, a művek mögött álló ember eszmei fejlődésének megrajzolása – jóllehet szerves része a problémakörnek – nem lehet feladata a jelen munkának.

[9] Igen érdekes lenne a stilisztikai újjáformálás külön vizsgálata. Fényes nyelve 1836-ban latinos, köznapi (gyakran henye, sőt lapos stílussal) – vö. *Fenyő* i. m. 385. 1842-ben és 1851-ben megkísérli kiirtani az idegen szavak egy részét (pl. fundálta helyett alapította), törekszik az irodalmi szóhasználatra (kolompér helyett burgonyát ír). Gyakran módosítja a -ja, -je birtokos személyragot -a, -e alakra (pl. határja helyett határa).

Hasonlóan nem végezhetem el annak a hatalmas irodalomnak értékelő bemutatását, amely az 1830-as évek második felében Fényes rendelkezésére állt, s nem ismertethetem a korabeli közigazgatás által termelt kimutatások rendszerét és problémáit sem. Nemcsak terjedelmi korlátok miatt szükséges mindezt elhagyni, hanem jelenlegi ismereteink elégtelen volta sem teszi lehetővé a végleges értékeléshez nélkülözhetetlen tudományos és intézményes háttér felrajzolását.

Elemzésemben tehát csak arra vállalkozom, hogy néhány kiemelt kérdésben, a népességnél, a mezőgazdasági területnél és a földrajzi (megyei, községi) leírásoknál bemutassam a Fényes Elek által használt forrásokat (illetve azok közül néhányat), rámutassak felhasználásuk módjára. Mindezt azzal a céllal, hogy az elemzett részek történeti forrásként való felhasználásának lehetőségeit és nehézségeit mutassam be.[10]

1. A népesség

A helytörténeti irodalom leggyakrabban a *Magyarország állapotja 1836* községi népességi számadatait használja. Ezek a lakosokat vallás szerint tüntetik fel, s a különböző felekezetek adatait Fényes nem is összesítette. Maga az első kötet előszavában a következőket mondja: „a népesség pedig általánosan az 1830-diki esztendőről van feltéve, s minthogy mind eddig a törvényhatóságok által készíttetni szokott népöszveírásokból a nemesség kihagyatott, a népszáma meghatározásában fő vezér vonalul vettem a római kath. egyházi megyék schematizmusait..." Majd később hozzáteszi: „igyekeztem e hiányt hiteles kútfők után kijavítani, vagy ahol azt el nem érhettem, ott a törvényhatóságok által tett populáris conscripciót hagytam meg."[11]

Ennek megfelelően Fényes Elek adatainak első használói 1830-ra datálták azokat, hivatkozva a bevezetőre, nem ellenőrizték azonban a megadott forrásból a számokat. Felhívták viszont a figyelmet a számtalan összeadási hibára.[12]

Tyukody Piroska, Fényes első monográfusa, úgy tűnik, végzetesen félreértette Fényes általunk is idézett szavait, s a következőket írta: „A népesség számára vonatkozólag pedig az első nagy, az egész országra kiterjedő s a törvény által is előírt 1828. évi adóösszeírásokat, illetőleg ezeknek 1832-ig megtörtént helyesbítő conscripcióit használta. Tekintve, hogy az összeírások célja igazságosabb adókivetés előkészítése volt, a népesség teljes képét nem adta, mert a nem adózó népesség nem szerepelt az összeírásokban. Fényes úgy segített magán, hogy a római katolikus egyházmegyék által kiadott sematizmusok alapján hajtotta végre a korrekciót."[13] Tyukody tehát összekeveri a népességösszeírást (conscriptio ignobilium vagy popularis) az adóösszeírással (conscriptio regni-

[10] Fényes csak 1842-es Statisztikájában közöl hivatkozásokat, máshol nem nevezi meg forrásait. Kortársa, Palugyay Imre utal munkájában a Fényes Elek által is használt cikkekre (*Palugyay Imre:* Békés–Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Magyarország legújabb leírása IV. Pest 1855. 356–57.). Fényes Elek olvasmányainak elemzésére tett kísérletet legújabban Fenyő István, de csak néhány kiemelt munkára korlátozta vizsgálatát. (*Fenyő* i. m.)

[11] Magyarország állapotja 1836. I. Előszó.

[12] Vö. *Kovács Alajos:* Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte óta. Bp. 1919. 8.; *Dolányi (Kovács Alajos):* Száz év Fejér vármegye községeinek népesedéstörténetéből. Statisztikai Szemle, 1938. 249.

[13] *Tyukody Piroska:* Fényes Elek. Pécs 1940. 13.

colaris), aminek célját és idejét helyesen adja meg. Megtartja emellett az 1830 körülire datálást is. Nem gondol azonban arra, hogy az 1828-as országos összeírás régóta közölt adatai olyan rovatokat tartalmaznak, amelyek alapján nem képzelhető el a teljes népesség vallás szerinti rekonstrukciója.[14]

Fényes újabb monográfusa, Horváth Róbert szintén Tyukody alapján mondja, hogy „Fényes az ország ún. polgári népességét, vagyis a nemesség és papság nélkül vett népességet az 1828–30-as adóösszeírásból ... merítette. Ezeket kiegészítette a saját adatgyűjtéseivel, valamint a közigazgatási hatóságoktól bekért és olvasóitól beküldött adatokkal. A nemesség és papság adatait az egyházi anyakönyvekből, a különböző felekezetek lelkészei segítségével gyűjtötte össze."[15] Itt is megmarad a helytelen azonosítás (népösszeírás = adóösszeírás), viszont sematizmusok helyett egyházi anyakönyvek szerepelnek.

A fent idézett monográfusok megtartják az eredeti 1830-as dátumot, viszont a történészek egyszerűen az egyes kötetek megjelenési évét figyelembe véve 1836-ra, 37-re vagy 38-ra szokták datálni a falvak, megyék népességi adatait.[16] Legújabban azonban megfogalmazódott némi kétely ezzel a gyakorlattal szemben a „Népmozgalmi adatok községenként" c. munkában: „Megjegyezzük azonban, hogy Fényes adatainak egy része a legújabb kutatások szerint azonos a század második évtizedének végén kiadott egyházi névtárakban szereplő népességszámmal, azaz valószínű, hogy korábbi időpont népességét jelöli."[17]

Fényes munkájának alaposabb vizsgálata természetesen megerősíti azt, amit bevezetőjében elmond és amit a „legújabb kutatások" is jeleznek. A püspökségek névtárainak használata könnyen igazolható, Fényes ugyanis a püspöki városok leírásánál kitér a püspöki megyére is, s akkor pontos évszám szerint közli a sematizmus összefoglaló adatait, pl. Pécs városánál: a pécsi püspökség „1830-ban 22 alesperességben számlált 155 plébániát, 71 250 kath. házaspárt, 317 789 katholikus lelket, 27 257 oskolás gyermeket, 50 nevendék, 5276 áldozó papot. . ."[18] Ezek az adatok megtalálhatók Esztergom, Veszprém, Eger, Pécs, Kalocsa, Nyitra, Kassa, Vác, Rozsnyó, Szatmár, Nagyvárad, Szombathely, Zágráb és Deakovár esetében, ezek területén a népességi adatok is feltételezhetően az 1830. évi sematizmusokból származnak. Nincs ilyen utalás a fennmaradó egyházmegyéknél (Csanád, Győr, Szepes, Besztercebánya, Székesfehérvár), ezek esetében viszont feltételezésünk közvetett bizonyítéka, hogy területükön Csanádot kivéve szinte mindig Ludovicus Nagy népességi adatai bukkannak fel.

A fenti feltételezést teljes mértékben alátámasztja a sematizmusokkal való összevetés. A *Magyarország állapotja 1836* a falvak népességét a megyék többségénél az 1830. évi egyházi sematizmusok alapján közli.

[14] Az 1828-as adóösszeírás eredményeit közreadta *Tagányi Károly* (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1896. 110–117, 206–213.). Az összeírás rovataira, az összeírt népességre l. *Bottló Béla:* Az 1828. évi országos összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 242–72.

[15] *Horváth* i. m.

[16] Vö. a 4. jegyzettel.

[17] A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. I. Bp. 1972. 12. oldalon a jegyzet. A szöveg azonos módon megismétlődik az azóta megjelent további kötetekben is.

[18] Magyarország állapotja 1836. I. 21–22.

Már említettük, hogy egyházi adatok mellett Ludovicus Nagy számai is felbukkannak; azt hiszem nyugodtan állíthatjuk, hogy a „más hiteles kútfők" kifejezés erre a munkára utal. Adatai 11 megyénél jönnek elő.[19]

A kétféle adatok gyakran keverednek, nemcsak egy megyén belül, pl. Pest megyénél, ahol a váci és kalocsai püspöki névtár mellett a székesfehérvári püspökséghez tartozó helységek népességének közlése Ludovicus Nagy alapján történt, hanem egy-egy községen belül is. A rozsnyói püspökség sematizmusa pl. csak a katolikusok számát adja meg 1830-ra, ehhez Fényes a másvallásúakat L. Nagytól veszi át.

A Fényes bevezetőjében megjelölt harmadik forrás, a népösszeírás külön kiemelve két megyénél, Temesben és Torontálban jön elő. Itt a vallási megoszlást és az összlakosságot csak a férfiak számának megkétszerezésével tudja megadni, tehát valamennyi számadata páros.[20]

A *Magyarország állapotja 1842* átdolgozott részei az 1839. és 1840. évi sematizmusok népességi számait használják, de Fényes megadja a nemesség és papság nélküli megyei népességet a nem-nemesek összeírása alapján is (Moson, Somogy, Tolna, Vas és Zala esetében az 1837. évit, Veszprém megyében az 1838. évit).

Az ország össznépességét Fényes Elek 1842-ben *(Magyarország statisztikája 1842)* az 1840. évi egyházi névtárak alapján határozza meg (a kassai, győri, szombathelyi, csanádi és váradi püspökségnél az 1839. évit használta). Ezeket a számokat kiegészítette a többi vallásfelekezet által kiadott sematizmusok adataival.

1847-ben *(Magyarország leírása 1847)* az 1846. évi sematizmusok mellett idézi az 1846. évi népösszeírás végeredményét is, de azt főleg a társadalmi szerkezet megrajzolásánál hasznosítja.[21]

Végül a *Geográphiai szótár 1851* községi lakosságszáma igen heterogén: Ludovicus Nagy 1827-ben közölt adatai, 1830-as és 1839–1840-es, valamint egy-két megyénél még újabb egyházi adatok mellett egyes városoknál az 1850–51. évi népszámlálás eredményei is felbukkannak.[22]

Egyértelműen megállapíthatjuk tehát, hogy Fényes Elek községi, megyei és országos népességi adatainak alapvető forrásai a katolikus egyházmegyék által közreadott névtárak. Fényes a következőképpen jellemzi azokat: „Ezen névtárak egy két kivétellel minden esztendőben kiadatnak, s közülük mindenik magában foglalja az egyházi megyéhez tartozó parochiális és fiók helységeket, ezeknek népességét a különböző hitvallások szerint, még pedig mint alább a protestánsok saját névtáraiból látni fogjuk, általánosan hitelt érdemlő hűséggel. Nagyon ajánlatossá teszi a névtárakat azon körülmény is, mi-

[19] *Ludovicus Nagy:* Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum I–II. Buda 1828–29. L. Nagy forrásait pontosan nem ismerjük, de helyenként hivatkozik az egyházi sematizmusokra. Újabban L. Nagy életéről, munkásságáról ismereteinket összefoglalja *B. Lukács Ágnes:* Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Történeti Statisztikai Füzetek 1. Bp. 1979. 1–8.

[20] Fényes Elek jegyzete Torontálnál: „Az összeírásban csak a férfiak vannak vallásuk szerint kitéve, de mivel a nőnem egyenlő szokott lenni (kevés különbséggel) a férfi nemmel, ez okból az összes népesség a férfiak kettőztetett számából tétetett össze." Magyarország állapotja 1836. IV. 386.

[21] Fényes a következőket mondja a nem-nemesek konskripciójáról: „de különben is ezen összeírások annyira tökéletlenek, hogy ezekre építeni teljesen lehetetlen." Magyarország leírása 1847, I. 18.

[22] Ungvár a IV. kötet végén a pótlások között.

szerint az ezekben foglaltatott egyházi összeírásból a nemesség sem maradt ki, melly pedig Magyarországban több száz ezer főből áll, valamint a világi és szerzetes katholikus papság tökéletes lajstromát is magukban foglalják, s így ezek által az országos összeírásnak épen a két legérezhetőbb hiánya pótoltatik. Némellyek a névtárak közül valóban példásan vannak szerkesztve, s így a magyar statisztikának megbecsülhetetlen forrásai."[23]

Ez utóbbi kijelentése azóta igencsak elfelejtődött, és az egyházak által rendszeresen közölt népességi adatokat igen ritkán használja helytörténetírásunk, forráskritikai elemzésük sem történt meg.[24] A XIX. század elején azonban valóban a legfontosabb népességi források ezek voltak, s Fényes csak az általános gyakorlatot követte, amikor rájuk épített.[25]

De ez egyben azt is jelenti, hogy a kutatók számára is rendelkezésre állnak az eredeti források, az egyházi névtárak, amelyekből egy-egy község lakosságának változása hosszabb időszakon át követhető. Községi szinten minden alkalommal ezekhez kell visszanyúlni.

Fényes azonban a községek népességét összesítve megyei, sőt országos adatokat is közöl. A *Magyarország állapotja 1836* megyei népességszámai még elég heterogének: zömmel az 1830. évi sematizmusokból származnak, de mellettük ott vannak Ludovicus Nagy 1827. évi munkájának adatai is, sőt két esetben népösszeírási adatok is. A *Magyarország leírása 1847* 1846-ból adja meg az egyes megyék lakosainak számát. Az ország össznépességére vonatkozó számításai az utóbbihoz hasonlóan nagyjából egyidőből származó adatokra épülnek. Ezek az összefoglaló népességi adatok képezik Fényes munkásságának valódi újdonságát.

2. A mezőgazdasági földterület[26]

A mezőgazdaság jellemzésére a korabeli statisztika általában a szántó, szőlő, rét, vagyis az egyes művelési ágak területét, a gabonatermelés nagyságát és az állatállományt adta meg. Fényes Elek a *Magyarország állapotja 1836*-ban mindegyik megyénél közli a mezőgazdaságilag hasznosított terület kiterjedését és megoszlását az egyes művelési ágak között. A *Magyarország leírása 1847* szintén közli ezeket az adatokat, de a két közlés nem azonos. Az 1847-ben megjelenő megyei számsorok összege megegyezik a *Magyarország statisztikája 1842*-ben szereplő országos adattal. Erről Fényes a következőket mondja: „Magyarország használható terét a felmérések s összeírások hiánya miatt bizonyosan nem tudhatni. Én kisebb nagyobb hitelességű adatokból a használható földeket összeszámlálván találtam 16 391 015 hold szátóföldet. . ."[27]

[23] Magyarország statisztikája 1842. 29–30.

[24] Az egyházi sematizmusok népességi adatainak értékelését még nem végezte el történettudományunk. *Körösy József* már Pest népességének kapcsán kísérletet tett erre. Pest városa népességének évenkénti kimutatása 1813-tól 1857-ig. Pestvárosi Statisztikai Évkönyv, I. 1873. 1–7. Újpest népessége kapcsán összefoglalja az ismereteket *Kubinyi András:* Újpest kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából XI.

[25] Korabeli használatukra lásd többek között *Csaplovics, Johann:* Gemälde von Ungern I. Pest 1829; *T. J.:* Magyar Országnak és nevezetesebb helységeinek népessége a R. Cath. Érsek- és Püspökségek idei Schematismusuk szerint. Tudományos Gyűjtemény, 1819. IV. 24–40.

[26] Az egész fejezet alapja, *Benda Gyula:* Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Bp. 1973.

[27] Magyarország statisztikája 1842.

Az első számbavehető adatforrás nyilvánvalóan az általa 1836-ban publikált adatsor. A filológiai összevetés alapján megállapítható, hogy ezek a korabeli munkákban eléggé elterjedt megyei számadatok Magda Pál statisztikájának 1832. évi német kiadásából kerültek át Fényeshez,[28] Magda pedig Theodor Link Kleine Geographie des Königreichs Ungarn[29] című munkájából vette azokat. Link hivatkozása szerint az ősforrás egy 1790-ből (1789-ből ?) származó kéziratos összeállítás, amelyik a magyarországi kataszteri munkálatok eredményeiről készült. Ez a kimutatás Liechtenstern osztrák statisztikus kéziratgyűjteményében található, és az ausztriai birodalomról készített munkájában ő maga is közli adatait.[30] Jellemzőjük, hogy a rét és legelő összevontan van kimutatva, s a területegység kataszteri hold.

Fényes Elek maga is több helyen utal arra, hogy az általa használt területi adatok 1790-ből származnak, de a mértékegységet 1200 négyszögöles magyar holdnak értelmezi.

Néhány megyénél Fényes kiegészíti vagy helyettesíti a Magdától átvett számokat: Zemplén megye szántóinak területét Szirmay Antal monográfiája alapján adja meg (ez szintén a II. József-kori kataszter eredménye);[31] Borsod megye községi és összefoglaló számai Bárány Péternek a Tudományos Gyűjteményben megjelent közléséből váltak ismertté (közreadójuk szerint ez is az első kataszteri felvétel eredménye);[32] végül Békés megyénél szerepel még más, ismeretlen eredetű adat.[33]

Vagyis a *Magyarország állapotja 1836* egyetlen kivétellel 1790-ből származó, mértékegységüket tekintve tévesen értelmezett adatokat közöl. Joggal írta róluk Fényes egyik kritikusa, hogy ez a forrás „annál bizonytalanabb, minél bizonyosabb az, hogy hazánkban az utolsó félszázad alatt nagy változás történt nemcsak észbeli kifejlődésben, hanem materiális tekintetben is; így majd csaknem minden vármegyében a művelt föld mennyisége s a jobbágytelkek száma szaporodott azóta, hogy azon összeírás történt, mellynek adatait Fényes úr közli."[34]

A bírálatot Fényes megfogadja, s egyes dunántúli megyéknél a második kiadásban el is hagyja ezeket az adatokat. De nyilvánvalóan nem hagyja azokat teljesen figyelmen kívül, amikor 1842 körül „kisebb nagyobb hitelességű adatokból" összeszámolja a megművelt föld nagyságát. Borsod megye esetében a szántó területét 40 ezer holddal megnöveli, a rét és legelő együttes területe változatlan marad, 10 ezer holddal emelkedik a szőlő kiterjedése, 49 700 holddal az erdőé. Feltehető, hogy Fényes egyszerűen megbecsülte a „mívelt föld mennyisége" szaporodását, és azt hozzáadta a régi területhez. (De a régi adatok kataszteri holdban voltak megadva, amelyeket Fényes magyar holdnak tekint – ezért becslésének eredménye használhatatlan.)

[28] Neueste statistisch-geographisch Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Gränze. Leipzig 1832.

[29] Megjelent Bécsben 1817-ben.

[30] *Liechtenstern, Joseph Marx:* Handbuch der neuesten Geographie des österreichischen Kaiserstaates III. Bécs 1818.

[31] *Szirmay de Szirma, Antonius:* Notitia topographica politica inclyti comitatus Zempleniensis. Buda 1803.

[32] *Bárány Péter:* Borsod vármegye némelly statistikai tekéntetekben. Tudományos Gyűjtemény, IX. 49–63.

[33] Feltehetőleg úrbéri eredetű (1100 négyszögöles holdak).

[34] *Pesti Lajos* – Hírnök, 1837. 4. sz.

A szántó, szőlő területének mechanikus megnövelése más megyék esetében sem zárható ki: Bihar, Krassó, Somogy, Szepes, Veszprém megye kivételével az újonnan becsült szántó mindig nagyobb, mint a korábbi, s ez a jelenség még általánosabb a szőlő esetében. Ez a tendencia erősen valószínűsíti, hogy Fényes korábbi adataihoz képest a szántó- és szőlőterület gyarapodásával számolt. Egyben azonban bizonytalanná teszi a becslést, mert a kataszteri holdakból magyar holdak lesznek.

1847-ben Bács megyénél Fényes az 1820-as években kiadott felmérési eredményeket közli[35] – apróbb változtatásokkal. A részletes községi adatokat a *Geográphiai szótár 1851* publikálja. Feltételezhető, hogy Fényes más esetekben is közreadta községi adatait, ha voltak: a *Geográphiai szótár 1851*-ben Arad, Békés, Bihar, Borsod, Komárom, Pest és Temes megyék egyes községeinél találhatunk ilyen adatokat. (Valamennyi falunál Borsod, Békés és Komárom esetében.) Kísérletképpen kiszámítottuk, hogy a Pest megyei községeknél elszórtan megadott részadatok összege a megyei területhez viszonyítva mekkora: 20–30%. Mindezek alapján kételkednünk kell abban, hogy Bács, Békés, Komárom megyét kivéve Fényesnek lehetősége lett volna a megye szántóföldjeinek részadatok segítségével történő „kiszámítására".

Természetesen nem róható meg Fényes azért, hogy nem tudta elvégezni azt a munkát – a részletadatok összegyűjtése, a felméretlen területek felmérése –, amit majd egy évtizeddel később az ideiglenes kataszter munkálatai során összeírók és földmérők egész hada vitt véghez. Felelnünk kell azonban a kérdésre, mennyiben használhatók Fényes adatai. Fényes 1,3 millió kat. holddal kevesebb szántót mutat ki Magyarországon, mint 1851-ben az ideiglenes kataszter (Fényesnél a szántó aránya 36,7%, a kataszter szerint 39,9%).[36] A két kimutatás összehasonlítását megyénként is elvégezve megállapítható: szinte teljesen megegyezik a szántó területe Abaúj, Árva, Bars, Heves, Nógrád, Szepes, Ugocsa, Zala és Zemplén megyékben; Fényes Elek a kataszternél több szántót tüntet fel Arad, Baranya, Bereg, Gömör, Liptó, Máramaros, Torna, Turóc és Zólyom megye területén. Ha a felsorolt megyék földrajzi elhelyezkedését megnézzük, azt mondhatjuk, hogy Heves megyét kivéve általában olyan hegyes-dombos tájak, amelyek adottságai kedvezőtlenek a szántóművelésre. Ezzel szemben a kedvező adottságú alföldi területeken Fényes adatai jelentősen elmaradnak az 1851-ben regisztrált szántó mennyiségétől: Bács-Bodrogban Fényes 610 ezer holdjával szemben 970 ezer, Békésben 180 ezerrel szemben 300 ezer, Csanádban 90 ezerrel szemben 160 ezer.[37] Megfogalmazható egy olyan feltételezés, hogy ahol a XIX. század első felében erősen szaporodtak az eke alá fogott területek, ott Fényes adatai elmaradtak az 1851-es kataszter számaitól, ott viszont, ahol lassúbb volt a gabonatermelés térhódítása vagy egyenesen stagnált a szántóművelés, a két forrás közel áll egymáshoz, vagy éppen Fényes mutat ki több szántót. Ha elfogadjuk azt, hogy Fényes elsősorban a régi adatok módosítását végezte el, akkor a fenti elemzés azt sugallja, hogy lebecsülte a szántóterület növekedési ütemét az ország alföldi jellegű részein, s ezáltal adatai nem alkalmasak a reformkor lendületes fejlődésének visszatükrözésére.

[35] *Bauer, Antonius:* Repertorium universorum terrenorum comitatibus Bacs-Bodroghiensis . . . é. n.

[36] Az ideiglenes kataszter végeredményeit l. *Benda* i. m. 245. l.

[37] A megyei adatokat a helytartótanács által 1865-ben kiadott kötetből vettük, vö. *Benda* i. m. 254.

Ellenkező előjelű torzulás mutatkozik a szőlő kiterjedésénél. Fényes a szőlő nagyságát a korábbi adatok felkerekítésével becsülte meg, hangsúlyozva például a szőlőművelés terjedését a síkvidéken: számításai szerint 1 millió kat. hold szőlő volt Magyarországon. Valójában a néhány évvel későbbi felmérések mindössze félmillió holdat találtak.

Fényes eredményei és tévedései csak tényleges lehetőségei alapján értékelhetők. A reformkori közigazgatás semmilyen rendszeres vagy alkalmi adatgyűjtést nem végzett a mezőgazdaság egészére: az 1828. évi összeírás csak az adózók földjeit, termését, állatállományát vette számba, a gabonatermésről évente beküldendő jelentések csak a várható vagy tényleges termés minőségét tudakolták. A külkereskedelmi statisztika tájékoztat ugyan az országból kivitt dohány, gyapjú stb. mennyiségéről, de a belső fogyasztás nagysága ismeretlen volt. A mezőgazdaság megismerése terén a statisztikusok lehetőségei a XVIII. század vége óta nem változtak, s így természetes, hogy az akkor kialakult becslési módszerek éltek tovább, azokat használta Fényes is a gabonatermelés vagy az állatállomány nagyságának kiszámításánál. Eredményei éppen ezért csak nagy óvatossággal használhatók. A történésznek, ha mennyiségi adatokkal is jellemezni akarja az 1840-es évek mezőgazdaságát, nem szabad megelégednie Fényes vagy más korabeli statisztikus számadataival, hanem eredményeik és kudarcaik alapján el kell végeznie a becslések pontosítását.[38]

3. *A földrajzi (megyei és községi) leírások*

Fényes Elek különböző munkáiban részletesen leírja az ország, az egyes megyék és falvak földrajzi (éghajlati, domborzati, vízrajzi) jellemzőit, történeti adalékokat tár elénk, megadja a politikai, közigazgatási felosztást, beszél a vidék gazdaságáról. A falvaknál a népesség száma, a földesúr neve mellett minden rendszer nélkül találhatók megjegyzések a szántóföld minőségére, a rét és legelő mennyiségére, a szőlőtermelésre, az erdőkre, a falut jellemző mezőgazdasági kultúrákra, majorság jelenlétére stb.

A megyék ismertetésénél a *Magyarország állapotja 1836* és a *Magyarország leírása 1847* arra törekszik, hogy egységesen szerkesztett, egyforma részletességű és mélységű leírást adjon. A községeknél azonban esetlegesek a részletesebb információk. Fényes gyakran említi, hogy valamely falunak szőlőhegye van, vagy éppen azt, hogy nincsen. Sok esetben azonban hallgat róla, s ez a hallgatás nem jelenti azt, hogy ténylegesen nincs szőlő. A községeknél a szórványos megjegyzések, adatok mennyisége láthatóan megyénként változó, mutatva, hogy a szerző bővebb vagy kevésbé gazdag anyaggal rendelkezett. A községi leírások egyenetlen részletessége erősen gyengíti Fényes munkáinak értékét. A *Geográphiai szótár 1851* csak elmélyíti ezt az egyenetlenséget azáltal, hogy az átdolgozott megyék községeiről adott információk mindig bővebbek és rendszeresebbek, mint az 1836 óta változatlanul hagyott részek.

Honnan merítette Fényes Elek adatait a többezer oldalt kitevő szöveges leírásokhoz? Nyilvánvaló, hogy hasznosította a Korabinszkyval és Schwartnerrel induló magyar, illetve német–osztrák statisztikai-földrajzi irodalmat, a könyvek mellett feldolgozta a korabeli folyóiratok és újságok közléseit. Már a kortársak is sűrűn emlegették Fényes

[38] Fényes becslésének kritikáját adja a juhállomány esetében *Komlos, John:* Austro-Hungarian agricultural development 1827–1877. The Journal of European Economic History, 1979. 51–55.

rendkívüli szorgalmát, s ha elkészítenénk hivatkozásainak, az általa használt könyveknek, kéziratoknak, folyóiratoknak, újságoknak jegyzékét, ez minden bizonnyal igazolná ezt. A leíró statisztika azonban a XIX. század elején virágzott, s így az onnan átvehető hatalmas információmennyiség is a század elejére vonatkozik.[39] Hogyan hasznosította Fényes ezt a forráscsoportot? Moson megye példájával igazolható, hogy sok esetben egész részeket vett át szó szerint elődei munkáiból.

Moson megyénél fő forrása Andreas Grailich zarándfalvi lelkész megyeleírása volt, amelyik 1818-ban íródott, 1820-ban jelent meg a Vaterländische Blätternben, majd 1821-ben Csaplovics Topographisch–statistisches Archivjában.[40] Az egybevetés azt mutatja, hogy Fényes nagyrészt egyszerűen lefordította, illetve a többi megye ismertetéséhez hasonlóan átszerkesztette Grailich leírását.[41] A magyaróvári uradalom hosszú leírása pedig egy 1824-ben a Tudományos Gyűjteményben megjelent útijegyzetből került át – szó szerint.[42]

Grailich szövegének fordítása nagyrészt hűséges, de egyben „magyarítás" is. Pl. VI. Károly császár III. Károly királlyá lesz. Alapvető az a kérdés, hogy megkísérli-e Fényes a közel két évtizeddel korábbi adatok felfrissítését, és hogyan tudja megoldani azt. Ezt a problémát Fényes úgy oldja fel, hogy elhagyja a pontos évszámokat, megváltoztatja a mennyiségeket. A rajkai posztómanufaktúra leírásánál nem közli az eredeti szövegben szereplő évszámot (1816), de megtartja az időmegjelölést: legközelebb – a német eredetiben in der neuesten Zeit. A termelésben foglalkoztatott emberek számát pedig 26-ról 30-ra emeli.[43]

Néhol elhagyja az állatállomány részletes felsorolását, helyette megjegyzések szerepelnek az állatállományt, főleg pedig a juhtenyésztést illetően: pl. Szentandrásnál – juhot mind az uraság, mind a jobbágyság tart (Grailich: Schafe 615, ohne die herrschaftliche Herden); Moson esetében – az uraság majorjaiban levő electoralis juhnyájak különösen szépek (Grailich: Die herrschaftliche Schäferei ist von hohen Werth).

Moson megye leírását 1836-ban tehát 1818-ból és 1824-ből származó művek alapján kapjuk meg, de sok községi leírást vesz át Fényes Vályi András 1796–99-ben megjelent munkájából is.[44] Vályi és Fényes községi leírásait néhány véletlenül kiválasztott falu esetében összevetettük.[45] Ez azt mutatja, hogy itt is előfordul a szószerinti egyezés vagy a teljes tartalmi megfelelés. Nem elhanyagolható viszont azon esetek száma sem, amikor homlokegyenest ellenkező minősítés, megjegyzés szerepel a két műben. Ez természetesen fakadhat az ilyen sztereotipia-szerű minősítések általános megbízhatatlanságából, de nem zárhatjuk ki egy-egy község esetén az adottságok megváltozását sem. Mindenesetre feladatként jelentkezik a Vályitól hagyományozódó és Fényes saját információira épülő leírások szétválasztása.

[39] A magyar leíró statisztikai irodalom átfogó ismertetésére l. *Horváth Róbert:* A magyar leíró statisztikai irány fejlődése. Bp. 1966.

[40] Mi az utóbbit használtuk. *Csaplovics, Johann:* Topographisch-statistisches Archiv des König-Reichs Ungern I–II. Bécs 1821. 187–236.

[41] L. Függelék.

[42] Utazásbeli jegyzetek Óvárról, Kismartonról, Fraknóról, s Eszterházáról(írta Y). Tudományos Gyűjtemény, 1824. III. 40–65.

[43] L. Függelék.

[44] *Vályi András:* Magyarország leírása I–III. Buda 1796–99.

[45] Néhány példát közöl a Függelék.

Más statisztikusok (Magda, Csaplovics, Hietzinger, Szepesházy) munkáival[46] való hasonló összevetés alapján kijelenthetjük, hogy a *Magyarország állapotja 1836* elsősorban a hatalmas, de egyben igen egyenetlen leíró statisztikai irodalomból állt össze, igen gyakran a fent ismertetett módon. A *Magyarország állapotja 1836* első kötetének vázlatos áttekintése is felhívja figyelmünket az adatok régiségére. A népesség 1827-ből vagy 1830-ból származik, az iskoláztatás adatai 1827-ből. Bizonyos újabb jelenségek, események, mint pl. az 1830-as kolerajárvány, a gőzhajózás hiányoznak belőle, s igen ritka az olyan friss adat, mint az 1834-es székesfehérvári tűz.

Az adatok régisége néhány esetben elavultságukat is jelentheti, s ennek bizonyítását éppen Fényes Elek munkájának második, átdolgozott kiadása teszi lehetővé. A Moson megyei példánkban szereplő manufaktúráról ezt írja: „A Scultéty által Rajkán felállított posztógyár hasonlóul már 1822-ben megszűnt és az épület pajtává fordíttatott."[47] Más helyeken is találkozunk ilyen típusú korrekciókkal.

A *Magyarország állapotja 1836* első kötetének megjelenése meghozta a hírnevet és népszerűséget szerzőjének, és újabb forráslehetőségeket nyitott meg számára.

Hivatalos statisztikai szolgálat hiányában a szerzők igyekeztek megnyerni a központi hatóságok (helytartótanács) támogatását,[48] vagy kénytelenek voltak közvetlenül a megyékhez, városokhoz fordulni megbízható leírásokért, adatokért. Fábián Dániel Arad megye ismertetése című munkája bevezetésében elmondja, hogy Szepesházy Károly adatokért fordult a megyéhez egy országos leíró munka számára, s a megye munkáját támogatásra méltónak ítélte, őt bízta meg egy részletes megyei leírás elkészítésével. Ennek első része később nyomtatásban is megjelent.[49]

A már hírnevet szerzett Fényes maga is sikerrel kérhetett munkája számára támogatást a megyéktől, városoktól. 1839-ben Nógrád megye levéltárosához azért fordult levéllel, hogy a dologházak számáról, működéséről kérjen adatokat. A *Magyarország állapotja 1842* előszavában pedig azt írja: „az itt leírt vármegyéket az illető megyei főtisztviselőkhöz olly alázatos kérésem mellett küldém el, miszerint ezeket átnézni, kijavítani s bővítni is kegyeskednének, s örömmel jelenthetem, hogy az általam megkeresett lelkes hazafiak legnagyobb része esedezésemet kész hazafiúi buzgósággal teljesíté, mi eránt forró köszönetemet ezennel nyilvánítani fő kötelességemnek ismerem."[50]

A bírálatokat is figyelembe véve és számos új értesülés birtokában átdolgozta a Magyarország állapotja első kötetét. A népességi adatokat felfrissítette, a legtöbb helyen elhagyta az 1790 körüli adatokat a szántó, rét, legelő, szőlő, erdő kiterjedéséről, megváltoztatta egyes települések jogállását, javította a birtokos személyét. Az egész szöveg stílusát átfésülte. Új információinak egy része bizonyára a megyei hatóságoktól származik: 1837., 1838. évi népösszeírás, a vármegyei börtönben levő rabok (1837) stb. A javítások szellemén érződik a nemesi reformmozgalom eszméinek hatása.[51]

[46] *Magda* i. m.; *Csaplovics* i. m. (mindkettő); *Hietzinger, Carl:* Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums I–II. Bécs 1820; *Szepesházy, Carl* és *Thiele, J. C. V.:* Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungern I–II. Kassa 1825.

[47] Magyarország állapotja 1842. 170.

[48] Pl. Vályi András, Nagy Lajos.

[49] *Fábián Dániel:* Arad vármegye leírása históriai, geographiai és statistikai tekintetben I. Buda 1835. Szepesházy munkáját l. 46. jegyzet.

[50] Magyarország állapotja 1842.

[51] Elsősorban a gazdasági eredmények, a pallérozott gazdaság dicséretében.

A korábban kiemelt Moson megye esetében részletesebben is bemutatjuk az átdolgozás eredményét. Elmarad itt is a művelési ágak kiterjedésének adata, kibővülnek a Hanságban ásott csatornákról írottak. (Fényes az 1822-ben végzett munkákat csak e második kiadásban ismerteti!) Az 1839. évi adóösszeírás alapján mutatja be az állattenyésztést (kiemeli, hogy 1817 óta csökkent a szarvasmarhák száma). A magyaróvári uradalom juhtenyésztésének leírását megrövidíti (egyes majorok említését elhagyja), a juhállomány nagyságát 80 ezerről 50 ezerre csökkenti.

Teljesen átírja a megye ásványkincseiről közölt rövid bekezdést, új népességi adatokat közöl, helyesbíti a gyárakra vonatkozó információkat. Erősen módosul a magyaróvári gazdasági intézetről szóló szövegrész, a jobbágyságnál is az 1839. évi adóösszeírást ismerteti, a nemesség számáról 1838-as adatokat közöl.

A községek leírásai is némileg átdolgozásra kerülnek – új népességi adatok mellett 1839-ből adja meg az adó alá eső szántók, rétek, szőlők területét, az állatállományt (korábban az 1817. évi adatokat közölte). Egyes településeknél elmarad a majorság említése, másutt viszont újak tűnnek fel.

Vagyis egyértelműen megállapítható, hogy a helyszínről származó értesülések alapján valóban korszerűsítette Moson megye leírását. Hasonló, ha nem is ilyen mértékű felfrissítést végzett el a többi dunántúli megyénél is.

Az első kötet után azonban a második és harmadik kötetben változatlanul adta ki a régi szöveget. Még a könyv végén feltüntetett sajtóhibákat sem javította ki. Feltehetőleg más munkák vonták el figyelmét. Ezek egyike lehetett az 1841-ben befejezett, 1842-ben megjelent Magyarország statisztikája – számos ponton érződik ebben is, hogy a nyomtatott források mellett megyéktől, városoktól kapott kimutatások is álltak rendelkezésére, személyes ismeretségei révén is jutott információkhoz.[52]

A személyes kapcsolatok, levelezés, utazás révén szerzett értesülések elsősorban az ipar és az uradalmak bemutatásánál játszhattak nagyobb szerepet. Elemzés helyett csak illusztrációként emeljük ki, hogy 1847-ben megjelent újabb munkájának végén leközölt előfizetői között 5 vármegyei levéltáros, 1 alispán, 5 főszolgabíró, 16 szolgabíró, 11 városi tisztviselő és ötvennél több uradalmi alkalmazott szerepel. Ez a személyi kapcsolatrendszer, a közéleti szereplés, a Hetilap és a gazdacímtár szerkesztése nyilvánvalóan igen sok friss információt biztosított Fényes számára az 1840-es években.[52/a] Ezt tüktözik a *Magyarország leírása 1847* újjáírt részei.

Az országos politika, az összefoglaló művek azonban elvonták figyelmét és energiáit kedvenc eszméjétől, a geográphiai szótártól. Mégis tudott néha időt szakítani magának, hogy községi adatait is felfrissítse: 1847-ben új sorozat nyitókötetéként jelentette meg Komárom megye statisztikáját.[53] Láthattuk, hogy más megyék részletes leírásán is dolgozott. Nem volt azonban ideje arra, hogy a feltételezhetően más megyékre és azok

[52] Egyetlen példaként – Zay-Ugrócon előfizető Vrchovszky Vilmos gyárigazgató, Trencsén megye iparánál pedig Fényes ezt írja: „azonban legnevezetesebb iparvállalat itt Zay Károly gr. nagyszerű posztógyára Zay-Ugrócban, melly csak 1846-ban szereltetett fel, mégis már 70 egynehány szövőszéken, jó közönséges és igen finom posztót készít . . ." Magyarország leírása 1847.

[52/a] 1847-ben Mezőkövesd állított össze leírást és iparstatisztikát a készülő „Magyar Szótár" részére. (A leírást a Geográphiai szótár 1851 le is közli.) Vö. *Sárközi Zoltán:* Mezőkövesdi iparstatisztika 1847-ből. Matyóföld, 1970. 98–99.

[53] A magyar birodalom statisticai, geographiai és történeti tekintetben. Első kötet. Komárom vármegye. Pest 1848.

községeire is összegyűlt új anyagot feldolgozza. A *Geográphiai szótár 1851* a megyék többségénél az 1836. évi, a Dunántúl megyéinél pedig az 1842-es átdolgozott szöveget közli újra.

Végeredményben az első, kompilált kötetek után Fényes Elek lehetőségei tágultak, s ez már a *Magyarország állapotja 1836* negyedik és ötödik kötetében is változást hoz: 1835–36-ból származó adatok bukkannak fel nagy bőségben, s megjelenik az úrbéri megváltás is (az 1836. évi törvények engedték meg). A korábbi 6–10 éves késést 2–3 éves frisseség váltja fel.

Hasonlóan bővül az 1840-es években az információ mennyisége és korszerűsége is: az előbbit illusztrálják a társadalomra, a nemességre vonatkozó adatok, az 1828-as összeírás eredményeinek ismertetése, az utóbbit pedig elsősorban az iparstatisztika.

A *Geográphiai szótár 1851* már beszámol a szabadságharc csatáiról, Borsod megyénél az 1848-as választási statisztikára hivatkozik, s az 1850–51-es népszámlálás végeredménye is szerepel elszórtan (pl. Ungvár adatai a kiigazítások között).

A friss adatok azonban nem szorítják ki a régieket, hanem egymás mellett szerepelnek a különböző időben gyűjtött információk.

Összefoglalóan azt mondhatjuk: Fényes Elek statisztikai és földrajzi munkáiban összegyűjtötte a korábbi irodalom adatait, majd ezt kiegészítette az 1830-as évek végén, az 1840-es évek elején maga által a megyéktől és városoktól, uradalmaktól és magánemberektől gyűjtött nagy mennyiségű információval. A történész feladata lenne az, hogy az egyes munkákon és az egyes területi egységeken belül feltárja az adatok eredetét, időbeli rétegeit, és kiemelje a *valóban új* adatokat. Másrészről viszont a népesség, a mezőgazdaság területén, de a községi adatok jó részénél is a felhasználónak nem szabad megelégednie Fényes műveivel, hanem el kell jutnia ahhoz a gazdag irodalomhoz, amelyből ő is merítette.

FÜGGELÉK

A)

A. Grailich

Das Land ist durchgehends eben und flach, die an den Laitha-Berg gränzende Gegend bei Jois und K. Steinbruch ausgenommen. Etwas erhöht erscheint es terrassenförmig in einem Halbkreise, der sich von Potz-Neusiedl über Zorndorf, Nikelsdorf, Halbthurm, Gols, Weiden, Neusiedl, bis Jois hinzieht. Die weit gestreckten schönen Ebenen, die Entfernung der mässigen Waldungen, und die übrige natürliche Beschaffenheit des Bodens biethen den Winden, Windsbräuten, Stürmen, Orkanen, und der Thätigkeit kampflustiger Heere, den willkommensten, unvergleichlichsten Spielraum dar. Der Tage, wo man sagen kann, heute ist recht stille, der Wind hat sich gelegt, – gibts ungleich weniger im Jahre, als derer, die von entgegen gesetzter Art sind. Die am häufigsten und am ungestümsten tobenden Winde sind die Nordwinde, die hier oft ganze Häuser abdecken, und die höchsten Bäume niederstrecken.

Abgesehen von den weit ausgedehnten Heiden, die den Wanderer im Winter, wenn durch häufig gefallenen

Fényes

Ezen megye, ha kivesszük azon kis részét, mellyet a Sopronból benyúló Lajta hegyének ága borít, egészen róna. Azonban jóval felemelkedettebb s dombosabbnak tetszik azon környék, mellyen Lajtafalu, Gáta, Zarándfalva, Baráthfalu, Gálos, Védény és Nezidér helységek feküsznek. Ezen leírt természeti tulajdonságából, magába következik az: hogy itt kevés napokat lehetne mondani, mellyen tökéletes szélcsend lenne. Egyébaránt az északi szél leguralkodóbb, s gyakran olly dühös, hogy egész házfedeleket hajít le. Földje majd csak nem egészen fekete porhanyós kertiföld, és igen termékeny mind gabonára, mind szénára; de vagynak némely terméketlen, csak száraz fűvel fedett pusztaságai is, melyekből mindazonáltal a Károly főherceg óvári uradalmának bölcs igazgatója T. Vittman úr már igen sokat virágzó rétekké, vagy gyümölcsösökké változtatott.

Schnee jede Spur von Weg vertilgt ist, und Sturm und Schneegestöber die Aussicht hemmt, der grössten Gefahr aussetzen, in trockenen Sommern dem Hornvieh nur als kärgliche Weideplatze dienen, daher einer bessern Benutzung entgegen sehen, von welchen der grösste Theil der Gespanschaft den Namen *Heideboden* und die Bewohner desselben den der *Heidebauern* führen; der hiesige Boden ist ein ungemein fruchtbares und gesegnetes Land. Er besteht grössten Theils aus eines lockern, schwarzen Erdreich. Das Klima ist eines der gesundesten. Seit vielen Jahren ist die Mortalität unbedeutend. Die Zahl der Gebornen übersteigt die der Verstorbenen. Menschen mit 80 bis 90 Jahren sind nichts Seltenes.

Csaplovics: Topographisch-statistisches Archiv II. 188–189.

Ezen terméketlen pusztaságok németül *Haideboden*-nek neveztetnek, s innen a posonyi, bécsi polgárok a Mosony vármegyei parasztokat *Haidebauern*-nak nevezik.
Levegője tiszta és egészséges; a halandóság nem nagy, s 80–90 esztendős öregek épen nem ritkaságok.

Magyarország állapotja 1836. I. 172–173.

B)

A. Grailich

In der neuesten Zeit legte, nach dem jene Anstalten eingegangen waren, Herr Paul Leopold von Sculteti, erster Fiscal des Wieselburger Comitats, zu Rakendorf in einem neu aufgeführten ansehnlichen Gebäude eine Tuchfabrik an, die zwar erst im Werden ist, aber doch schon im Jahre 1816 mit drei Spinn-Maschinen und einer Vorspinn-Maschine auf drei Stühlen über 100 Zentner Wolle (worunter beinahe 40 Zentner eigener Wolle) zu feinem und mittelfeinem Tuch verarbeitet hat. Diese Fabrik beschäftigt unmittelbar 16 Personen.

Csaplovics: Topographisch-statistisches Archiv II. 205.

Fényes

Legközelebb pedig Skultéti uraság állított Rajkán ugyan csak egy posztó fabrikát, melly esztendőnként 100 mázsa gyapjút dolgoz fel, s közvetetlen 30 embert foglalatoskodtat.

Magyarország állapotja 1836. I. 182.

C)

Vályi András

Ábránka (Bereg m.)

„A két elsőbb falunak határja nagyon sovány, úgy hogy trágyázás után is zabnál egyebet nem terem, rozsot csak ritkán; a hegyek és kövek miatt, legelőjük meglehetős, fájok mind a kétféle."

Fényes Elek

„Köves földbe trágyázás után is zabnál egyebet nem terem, rozsot ritkán; legelője meglehetős; fája mind a kétféle."

Devecser (Veszprém m.)

„határja gazdag"

„határja gazdagon fizet"

Egerág (Baranya m.)

„Határja gazdag termékenységű"

„Termékeny föld"

Aszóföld (Zala m.)

„Határja elég nagy és jó, legelői gazdagok, szőlő hegyei is vagynak, s kivált gyümölttsel bővelkednek, erdeje elégséges, szántó földgyei és réttyei is jók lévén, első osztálybéli"

„Határa szűk, szőlőhegye nincs"

Magyarország állapotja 1836.

Magyarországnak leírása 1796

TÖRÖK KATALIN

PARASZTI GAZDASÁG ÉS HÁZTARTÁS A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉN

Kísérlet az ipari forradalom előtti parasztgazdaságok rekonstruálására

A paraszti kisüzemek vizsgálatára irányuló kutatásaimat 1966-ban kezdtem el három Abaúj megyei faluban: Baskón, Mogyoróskán és Regécen, a Zempléni-hegyvidék völgyeiben fekvő irtáseredetű falvakban, amelyek még néhány évtizeddel ezelőtt is el voltak zárva a külvilágtól.[1]

Hátrányos földrajzi és mezőgazdasági adottságaik miatt termelőszövetkezet egyikükben sem alakult. Tagosítatlan határukban jelenleg is magángazdálkodás folyik, javított háromnyomásos rendszerrel. Egyedülálló kutatási lehetőségeket nyújtanak e falvak, minthogy itt még élő gyakorlatban figyelhető meg a hagyományos paraszti gazdálkodás és üzemszervezet. Arra törekedtem, hogy az egyes gazdaságokról minél szerteágazóbb ismeretanyagot tárjak fel. Egyre többet foglalkoztatott a gondolat, hogyan lehetne az ipari forradalom előtti jobbágy-parasztgazdaságokat és háztartásokat az eddig ismertnél részletesebben és élethűbben rekonstruálni. A jelenből visszafelé haladva kerestem azt a legkorábbi időmetszetet, amelyben ez megvalósítható, de amely még nem olyan távoli, hogy a recens adatok ne lennének biztonsággal beépíthetők. Ilyen szempontú levéltári kutatás tárta fel alapforrásaimat: az 1857. évi nép- és állatszámlálást, az 1867. évi kataszteri anyagot és a XVIII. század végén kezdődő anyakönyveket.[2] Külön-külön mindhárom forrás csoporttal foglalkozott már több tudományág is, de *ebben a csoportosításban,* valamint *struktúrák mikroelemzése* révén a hazai kutatás még nem elemezte őket.

A három község közül Baskón mutatom be az eddig elvégzett vizsgálat módszerét, eredményeit és buktatóit. Nem titkolt szándékom felhívni a figyelmet arra, hogy a mikroelemzésben mennyi kiaknázatlan lehetőség rejlik. Azt is nyomatékkal kell hangsúlyoznom, hogy igen fontos lenne a kutatást területileg kiterjeszteni, nagyobb táj paraszti gazdaság- és háztartásvizsgálatait is elvégezni. Ezt elősegítendő, röviden vázolom az idézett három forrásegyüttes tartalmi felépítését.

A *népszámlálás* a háztartások lajstroma, amelyekből az alábbi adatokat tudhatjuk meg:

- házszám (azonos a belsőségek sorszámával);
- lakszám (azokban az esetekben szerepel, amikor egy belsőségen két vagy több háztartás lakik);

[1] Itt mondok köszönetet *Hoffmann Tamás*nak, aki egyetemista koromban felhívta figyelmemet ezekre a falvakra és éveken keresztül segítette kutatásaimat.

[2] Népszámlálás és állatszámlálás 1857. Baskó, Kassai Állami Levéltár; A helységbeli idegenek táblája 1857. Uo. – Kataszteri térkép 1867. Baskó, Miskolci Járási Földhivatal; Birtokrészleti jegyzőkönyv 1867. Baskó, Községi Tanácsháza. – Anyakönyvek (XVIII. század végétől a XIX. század végéig) Baskó. OL Mikrofilmtár A 4611–4612.

– a házbirtokos neve (a házbirtokos és a háztartásfő nem mindig azonos személy. Ha valakinek a házában bérlő lakik, akkor a házbirtokos nevének feltüntetése után a népszámlálás részletezi a ténylegesen ott lakó háztartást);
– feleség és gyermekek keresztnevükön, majd következnek a rajtuk kívül bármilyen minőségben ott élő személyek, a rokonsági fok, szolga- vagy cselédállapot megjelölésével. (A feleség lánykori nevét az időnként a háztartáslapokhoz mellékelt születési anyakönyvi kivonatból vagy az anyakönyvi egyeztetésekből lehetett megállapítani.)

Minden felvett személyről megadja a népszámlálás:
– a születés idejét (év, hó, nap);
– a vallást;
– a foglalkozást, ill. a megélhetés forrását, az alábbi csoportosításban: pap, hivatalnok, katona, tudós és művész, ügyvéd és jegyző, egészségügyi személy, földbirtokos, ház- és járadékbirtokos, gyáros és iparűző, kereskedő, hajós és halász, mezőgazdasági segédmunkás, iparüzleti segédmunkás, kereskedelmi segédmunkás, másféle szolga, napszámos;
– korcsoportokba sorolást az életkor alapján;
– családi állapotot;
– távollevőknél a tartózkodás helyét és esetenként a távollét okát.

A háztartáslapok mellett található a *„Helységbeli idegenek táblája"* és az *állatszámlálás*. Az előbbi név szerint felsorolja mindazokat, akik átmenetileg tartózkodnak a helységben, feltüntetve életkorukat, családi állapotukat, származási helyüket, vallásukat, foglalkozásukat, ill. kereseti forrásukat. Az állatszámlálás, amely a december 30-i állapotot rögzíti, háztartásonként megadja a lovak, ökrök, borjak, tehenek, juhok, kecskék és sertések számát.

A *kataszteri felvételek* (térkép és birtokrészleti jegyzőkönyv) agrártörténeti forrásértékét a szakirodalomban[3] már több ízben hangsúlyozták, ezért csupán a következőket szeretném kiemelni: társadalmi-vagyoni helyzetre való tekintet nélkül, adatsoraiban megtalálható egy-egy településhatáron belül valamennyi birtoktest kiterjedése, művelésági hasznosítása, határbeli helye dűlők szerint, valamint tulajdonosának neve és társadalmi státusza. A kataszteri felvételek tehát a birtok- és határstruktúra, de nem kevésbé a társadalmi rétegződés vizsgálatának elsőrendű forrásai.

Az *anyakönyvek*ről kissé bővebben kell szólni. Mint az köztudott, háromféle demográfiai esemény: a születés, a házasságkötés és a halálozás bejegyzéseit tartalmazzák. Ha nem elégszünk meg e bejegyzések csupán statisztikai értékelésével, rendkívül gazdag társadalomtörténeti ismeretanyagra tehetünk szert. Sokszor szociografikus részletességgel tekinthetünk be a falu egészének, de ezen belül az egyes családoknak is az életébe. Néhány példát említek csupán. Képet alkothatunk a párválasztás szokásairól: milyen foglalkozású, státuszú családok választanak egymásból párt. Az exogém házasságok esetében megrajzolható a párválasztás körzete. A születési anyakönyvekből feltárható a keresztnévadás divatjának változása, a keresztszülő-választás szokása, a komaság intézménye. Ha elég pontosak a házszámbejegyzések, megállapítható, hogy több testvér

[3] *Orosz István:* 1963; *Szabad György:* Agrártörténeti Szemle 1966/1–2. 13–17. l.; *Bali János:* uo. 18–45. l.; *Fegyó János:* uo. 46–73. l.; *Bendefy László:* Levéltári Szemle 1966/1 135–243. l.; *Sándor Pál:* Történeti Statisztikai Kötetek, 1960.

esetében, házasságkötés után melyikük marad végleg vagy átmenetileg a szülői gazdaságban. Ugyancsak a házszámbejegyzések segítségével elemezhetjük a vőség intézményének gyakoriságát az egyes társadalmi rétegekben. A halálozási bejegyzések rávilágítanak a kor közegészségügyi helyzetére, megtudjuk, hogy milyen betegség vagy esemény következtében, hány éves korukban haltak meg az emberek.

Az imént elmondottakhoz hozzá kell tenni, hogy a felsoroltak közül nem mindegyik található meg valamennyi anyakönyvben, ugyanis a bejegyzések adatgazdagsága és pontossága mindig függvénye a plébános lelkiismeretességének.

Amennyiben a paraszti gazdaság és háztartásszerkezet vizsgálatához szolgáló források nem azonos időben készültek, de konkrét elemzéseket akarunk végezni, mint jelen esetben is, az anyakönyvek nélkülözhetetlenek. Segítségükkel készíthetők el a családfák, amelyek azután lehetővé teszik a különféle datálású forrásokban szereplő személyek azonosítását.

Nem kis gondot okozott a nagy mennyiségű és tartalmilag igen sokrétű adat feldolgozása során az egyes munkafolyamatok ütemezése, valamint az a tény, hogy az anyag, noha egyes részleteiben igen bő, de egyenetlen. Egyes témakörökről rendkívül sok információt nyertem, másokról szinte semmit nem sikerült megtudni. Ez a helyzet szükségszerűen rányomja bélyegét az elemzés egészére. Úgy kellett szelektálnom, hogy összehasonlításra alkalmas adatbázist kapjak a gazdaságok és háztartások egészéről. Bőven maradt hátra megválaszolhatatlan kérdés, sőt szép számmal olyan is, amelyet szándékosan hagytam nyitva, hogy később külön és behatóbban foglalkozzam vele.

Az itt bemutatásra kerülő vizsgálattal arra tettem kísérletet, hogy állóképszerűen bemutassam egy adott időpontban (1857) a falu valamennyi gazdaságát és háztartását. Annak tudatában tettem, hogy az állókép torzít. Mégis ezt a megoldást kellett választanom, mert csak így lehetett kiküszöbölni az adatok egyenetlenségeit, csak így állíthattam össze egy egységesen kezelhető dokumentációt. Az ábrák közötti szövegrészekben igyekeztem az állóképet feloldani, igaz, erősen koncentrálva a birtokjogi változásokra.

Baskó Abaúj megye délkeleti csúcsán, közel Erdőbényéhez, a Zempléni-hegyvidék belsejében fekszik, minden oldalról erdőkkel övezve. Tőle északra, a hegyek másik oldalán Mogyoróska és Regéc található. Nyugatról a Hernád, valamint a Zempléni-hegyvidék peremvidékén Boldogkőújfalu, Boldogkőváralja és Arka övezi.

Háztartás

A háztartásokat *Peter Laslett* módszerével osztályoztam.[4] Laslett olyan történeti források alapján dolgozta ki háztartáskategóriáit, amelyek alapvonásaikban megegyeznek az 1857. évi népszámlálással. Fő jellemzőjük, hogy egymást követő, de egymástól egyértelműen elhatárolt személynévblokkokból állnak. A blokkokon belül felsorolt személyek egymással többoldalú és meghatározott viszonyban állnak. Semmi okunk nincs feltételezni – írja Laslett –, hogy e listák készítői minden alap és ok nélkül rögzítették blokkokba szedve a népességet. Ő maga az egy blokkhoz tartozásnak három kritériumát adja meg:

[4] *E. A. Hammel–P. Laslett:* 1974. A fenti műre Faragó Tamás hívta fel a figyelmemet.

a) lokális kritérium (a blokk tagjai együtt laknak);
b) funkcionális kritérium (megosztják a tevékenységeket, azaz termelési közösségben élnek);
c) rokonsági kritérium (a blokk tagjait vérségi vagy házassági kapcsolat fűzi egybe).

Az együttesen felvett személyek tehát egymással rokoni kapcsolatban álló, együtt lakó és termelő csoportok, azaz háztartások. Két gondolattal kell a fentieket kiegészíteni:

1. Az együtt lakó személyek nem állnak egymással mindig és szükségszerűen rokoni kapcsolatban.

2. Az együtt lakás nem jelenti feltétlenül a termelés és fogyasztás közösségét is. Elég itt *Fél Edit* Tiszaigar társadalmáról írt tanulmányára utalni, amelyben a szerző az együtt lakó, egy kenyéren élő, közösen gazdálkodó összetett családformációktól kezdve, az egy fedél alatt, külön kenyéren élő, de közösen gazdálkodó családokon keresztül, a teljesen külön lakó és gazdálkodó családokig bezárólag a változatok széles skáláját érzékelteti.[5]

„A szó gazdaságtani jelentése szerint a háztartás a fogyasztás alapegysége. A társadalmi munkamegosztás kezdetlegesebb fokán azonban – így a feudalizmus és a feudális vonásokat őrző parasztság esetében – funkciója ennél természetszerűen tágabb: ahol a termelés még nem vagy nem teljesen vált külön a fogyasztástól, a háztartás egyúttal annak a termelő kisüzemnek a kerete, melynek termékeivel eltartják a háztartás tagjait. Ez esetben a termelés és fogyasztás alapegysége gyakorlatilag azonos."[6] A jobbágyparaszti kisüzemek által eltartott háztartások kevés kivételtől eltekintve egymással rokoni kapcsolatban álló személyek együttesei, más szóval: különböző családformációk. A család és a háztartás fogalma azonban nem fed mindig azonos tartalmat, jóllehet a történeti és a jelenlegi szóhasználatban egymás szinonímáiként használják őket. A háztartás a családnál tágabb fogalom, mert mint együtt lakó, termelő és fogyasztó közösség, magában foglalhat olyan személyt vagy személyeket is, akik a háztartás gerincét alkotó családdal vagy egymással semmilyen rokoni kapcsolatban nem állnak. Itt elsősorban állandó vagy idényjellegű szolgákra, cselédekre kell gondolnunk. Mindez persze nem mond ellent annak, hogy a háztartás és a család a jobbágyparaszti kisüzemek esetében igen gyakran egybeesik, tehát azonos tartalmú fogalom. Ez a tény szolgált a Laslett-féle háztartástipológia alapjául, s ennek megfelelően a háztartásokat családszerkezeti alapon három fő és ezen belül további alcsoportokba sorolta.

1. Elemi (vagy egyszerű nukleáris, konjugális) család:
   a) házaspár gyerek nélkül,
   b) házaspár gyerekkel vagy gyerekekkel,
   c) özvegy férfi gyerekkel vagy gyerekekkel,
   d) özvegy asszony gyerekkel vagy gyerekekkel.
2. Bővített (vagy kiterjesztett) család:
   a) felmenő rokonnal vagy rokonokkal bővített család,
   b) lemenő rokonnal vagy rokonokkal bővített család,
   c) oldalági rokonnal vagy rokonkkal bővített család,
   d) *a–c* kombinációi.

[5] *Fél Edit:* Néprajzi Közlemények 1959/1–2.
[6] *Veress Éva:* 1966. 289. l.

3. Többszörös család (legalább két elemi család együttélését feltételezi):
   a) a háztartásfő a másik felmenő rokona (pl. a háztartásfő az apa, aki együtt él nős fiával),
   b) a háztartásfő a többi családfő oldalági rokona (pl. házas testvérek együtt élése),
   c) a háztartásfő a másik családfő lemenő rokona (pl. a háztartásfő a nős fiú, aki szüleivel él együtt).

A legalább két elemi család megléte mellett az 1. és 2. tipusú háztartás bármelyik variációja és ezek kombinációja is előfordulhat itt.

*

Baskón 1857-ben kilencvenhat háztartást vesznek fel az összeírók, 5,3 fős átlagos létszámmal. Leggyakoribb háztartásformáció az elemi család „*b*" változata. A bővített családok minden esetben csak egy irányúak, azaz vagy felmenő, vagy lemenő, vagy oldalági rokonnal bővítettek, ezek kombinációi egyszer sem fordulnak elő. A többszörös családok aránya 7%, a háztartásfő szinte kivétel nélkül a másik családfő felmenő rokona, tehát házas gyerek él együtt szüleivel. A háztartástípusok megoszlását az I. táblázaton foglalom össze. Az összehasonlítás kedvéért felvettem a táblázatra a Baskóval határos és vele minden lényeges vonatkozásban azonos helyzetű és történetű Regéc és Mogyoróska, valamint Alsónyék és Kölked (Tolna és Baranya megye) vonatkozó adatait is. Ez utóbbi két falu háztartásait, ugyancsak Laslett módszerével, az 1792., a másik falunál az 1813. évi egyházi lélekösszeírás alapján *Andorka Rudolf* dolgozta fel.[7]

Baskó az ország tipikusan kiscsaládos (elemi család) területéhez tartozik, ezért érdemes a többszörös családú háztartásokat közelebbről megvizsgálni. Egyetlen olyan sincs közöttük, amelyikben kettőnél több elemi család élne együtt. E háztartástípusok átmeneti jellegét jól mutatja, hogy a második elemi családban egyáltalán nincs még gyerek vagy csak egy-két kiskorú, tehát a két elemi család együttélése csupán néhány éves múltra tekint vissza. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, miszerint a többszörös családok – egy-két kivételtől eltekintve – nem azonosak a legnépesebb háztartásokkal. Szeretném hangsúlyozni, hogy csupán egyetlen összeírást elemezve, a különböző háztartástípusok aránya megtévesztő lehet. Egy és ugyanazon háztartás lehet néhány éven keresztül többszörös családú háztartás, majd a szülők halálával bővített, ill. elemi családú háztartásra bomlik, hogy 15–20 év múlva ismét mint több családmagos háztartás álljon előttünk.[8]

A 96 háztartásból huszonháromban találnak az összeírók összesen 30 távollevőt. Az össznépességnek ugyan csak 6%-át teszik ki, de néhány szót érdemes róluk szólni. A 30 főből 11 katonaként távollevő, 19 pedig az alábbi helységekben tartózkodik: Erdőbénye (a Hegyalja egyik nevezetes mezővárosa, a nem katonaként távollevők többsége itt tartózkodik), Kassa, Sima, Regéc, Boldogkőújfalu, Encs, Sárospatak, Bekecs. A nem katonaként távollevők átlagos életkora férfiaknál 21, nőknél 17 év. Öt fő kivételével mindegyikük visszakerül a faluba. Nagyobb mennyiségű és ezáltal biztosabban értékelhető

[7] *Andorka Rudolf:* Ethnographia 1975/2–3.
[8] *A. Collomp:* Annales 1974.; *Berkner:* 1972.

adat birtokában külön vizsgálatot érdemelne a távollevők megoszlása a különböző szerkezetű és létszámú háztartások, valamint a különböző típusú és munkaerőhelyzetű gazdaságok között. Itt hívnám fel a figyelmet egy további elemzési szempontra, nevezetesen arra, hogy adott település mely hegységekkel érintkezik párválasztás, piacozás vagy cseretevékenység, munkaerő-kibocsátás, ill. -felvétel vonatkozásában, az egyes érintkezési alkalmak mely helységekben sűrűsödnek vagy válnak szét. A néprajzi gyűjtések szerint a baskóiak például Abaújkérre, Abaújszántóra, Gibártra jártak malomba gabonát őröltetni. Ha aratás előtt elfogyott az előző évi lisztjük, pótlásáért Olaszliszkára, Erdőbényére, Vámosújfalura jártak el az asszonyok. Encsre, Mérára, Dobnára, Büdre, Perére hordták a fát és cserélték el kukoricáért. Piacozni Erdőbényére, vásárba Encsre, Göncre, Tokajba, Bodrogkeresztúrra jártak. Ami a házasságkötéseket illeti, a népszámlálásban szereplő 513 főnél 75 esetben fordul elő (21 férfi, 54 nő), hogy a házastárs nem falubeli. A falun kívüli párválasztásban leggyakrabban szereplő helységek: Erdőhorváti, Mogyoróska, Erdőbénye, Komlóska, Boldogkőújfalu.

Gazdaság

Az 1828. évi országos összeírás szerint Baskó, Regéc, Mogyoróska zsellérei a hegyaljai városokba jártak le időszaki munkákra. A három falut környező óriási erdőségek állandó és sokrétű megélhetési lehetőséget, ill. kiegészítő kereseti tevékenységet jelentettek a földnélküli és kisbirtokos gazdáknak. A kitermelt, gyakran lopott fát feldolgozták kocsialkatrésznek, szőlőkarónak stb., és eladták kereskedőknek, felvásárlóknak. Az orvvadászat, szénégetés, erdei gyűjtögetés (pl. gomba, csipkebogyó), fakitermelés, fuvarozás, kepés aratás, szőlőművelés napszámban a Hegyalján, mindhárom falu adatközlői szerint a legáltalánosabban gyakorolt kereseti lehetőségek közé tartozott.

A birtokkal nem rendelkező háztartások között találjuk az összes községi és földesúri alkalmazottat (erdész, kocsmáros, molnár, pásztorok, tanító, kovács). A kataszteri térképvázlat az egész faluban hat belsőségen jelöl veteményeskertet, s közülük három a kocsmáros (Hsz: 25), a két községi pásztor (Hsz: 43) és az egyik zsellér (Hsz: 64) birtokában van. Ez utóbbinak az egész portája (0,81 kh) veteményeskert, még udvart sem jelöl a térkép. A 30 birtok nélküli háztartásból mindössze kettő rendelkezik egy-egy pár igavonóval, közülük az egyik az uradalmi erdész. Figyelmet érdemel, hogy a birtok nélküli háztartásokra esik az összes borjú 14%-a. Több gazdának van két, ill. három borja, ami arra enged következtetni, hogy közülük egyesek fuvarozással foglalkoznak és igavonóikat nevelik borjaikban, vagy eladás céljából tartják őket.

Igavonásra elsősorban ökröket használnak Baskón. Négy ökörrel az egész faluban csak egy gazda (Hsz: 39) rendelkezik, de az ő helyzete sem egyértelmű. Tőle eltekintve négy ökröt kizárólag akkor jelez csak az állatszámlálás, amikor közös belsőségen lakó két gazda állatállományát összevontan jegyzi be. Joggal feltételezhetjük, hogy ezekben az esetekben mindkét gazdaság rendelkezik egy pár igavonóval.

A birtokos gazdák közül csupán ötnek van lova, közülük kettő egyet-egyet tart, más igavonójuk nincs, birtokuk hat, ill. nyolc katasztrális hold. A fennmaradó háromnak két-két lova van, sőt kettőjük egy-egy pár ökörrel is rendelkezik. Mindhármuknak húsz k. holdnál nagyobb a birtoka. Akiknél nem írnak össze lovakat vagy ökröket, de legalább két

növendékmarhát igen, azoknak potenciálisan van igavonójuk. Azért vettem két borjút alsó határnak, mert azoknál a gazdaságoknál, ahol az állatszámlálás nem jelez igavonó ökröket, ott két borjú elvileg már magában rejti az utánpótlás lehetőségét. Az igaerő meglétének vagy hiányának mérlegelésében tudnunk kell, hogy a helyiek elbeszélése szerint szokás volt régen az őszi gabona elvetése után az öreg ökröket Szikszón, Fonyban, Göncön eladni. Rendszerint volt saját nevelésű növendék marhájuk, így az ökrök ára tisztán megmaradt. Azért adták el az ökröket ősszel, mert a növendék marhák kevesebb ennivalót igényeltek, könyebb volt télen a tartásuk. Tavasszal már velük szántottak. 1857-ben a baskói háztartások 8%-ában nincs semmilyen igásállat.

A 10 holdnál nagyobb birtokot élvező háztartások 86%-ában találnak az összeírók 3–7 nagyállatot. Az 1920-as évekig, amikor is kezdtek elterjedni a faluban a tarka marhák, kizárólag magyar marhákat tartottak, melyeket Göncön, Tokajban, Bodrogkeresztúron vettek a vásárban. A legtöbb nagyállatot tartó gazdaságban találjuk a juhállomány java részét is, amire magyarázatul szolgál a korabeli legeltetési rendszer. A községi korlátozott terejedelmű legelőket a gazdák legelőjogok szerint vehették igénybe. Az egy gazdára eső legelőjogok száma pedig a birtok kiterjedésétől függött. Három hold után járt egy jog, ami egy szarvasmarha legeltetését tette lehetővé. Hangsúlyozni szeretném, hogy nagyobb arányú növendékmarha-tartás egyik gazdaságtípusban sem mutatható ki. Egy-egy gazdaságban maximum négy borjút írnak össze 1857-ben, de ezt is csak négy-öt esetben. A növendékmarhákat szinte kizárólag az igaerőpótlásra tartják, jóllehet ez is egy módja a jövedelemszerzésnek.

A háztartások belső munkaerőbázisának vizsgálatánál alsó korhatárnak 14 évet vettem, azaz minden 14 éven felüli háztartástagot teljes értékű, felnőtt munkaerőnek vettem. Ezt részben gyűjtési tapasztalataim, részben a néprajzi szakirodalom analógiái indokolják. Mivel Baskó az ország egyik tipikusan kiscsaládos vidékén fekszik, a családi munkamegosztás a férj és a feleség kettősén alapszik. Tevékenységrendszerük azonban a gyerekek és öregek munkájával egészül ki.[9] Baskón a legalább két férfit és két vagy több nőt bíró háztartások 83%-a a 10 kh feletti gazdaságokban található.

A parasztgazdaságok belső munkaszervezetének szigorú rendjét és arányait, valamint a munkaerőnek a termelés, a demográfiai struktúra függvényeként való rugalmas változásait hangsúlyozza *Kula* egyik tanulmányában. „A parasztgazdaság demográfiai struktúrája olyan, hogy minden egyes tagjának egy sajátos hely van benne kijelölve, másrészt viszont az a hely, amit az egyes tagok ebben a struktúrában betöltenek, egyéni, csak hozzájuk tartozó és nem felcserélhető."[10]

Külön kell szólni arról a 14 esetről, ahol 1857-ben két háztartást találnak azonos belsőségen. Ugyanazon házszám alatt, de külön családlapon írják őket össze. Két kivételtől eltekintve (Hsz: 43, 59) a közös belsőségen osztozó háztartások fejei egymással rokonok, rendszerint testvérek. A feldolgozott adatok arra utalnak, hogy a közös lakótér és a rokoni kapcsolat mellett egyéb tényezők is egybekapcsolják őket. A 43-as és 84-es belsőségen lakó szolgaállapotú háztartásoktól a továbbiakban eltekintek, mert sem a korábbi, sem a későbbi forrásokban nem szerepelnek, együttélésükről így semmi közelebbit nem sikerült felderíteni. A fennmaradó 12 esetből tíznél már az 1850/51. évi

[9] *Szabó László:* Néprajzi Közlemények 1967/3–4.
[10] *Kula, W.:* Annales 1972/4–5.

adóösszeírásban[11] is két háztartás szerepel egy házszámon, két háztartás pedig azután keletkezett. A szóban forgó 12 háztartáspár egymáshoz való viszonyát az alábbiakban összegezhetjük:

1. Közös vagy külön fedél alatt lakva a belsőség udvar és kert részét az esetek többségében osztatlanul, közösen használják.

2. Határbeli földjeik nagysága – egy-két kivételtől eltekintve – megegyezik. Parcelláik túlnyomó többsége egymással szomszédos és az egymás mellett fekvő birtoktestek azonos kiterjedésüek. Igen gyakori, hogy parcellákat közösen, osztatlanul, azonos birtokrészleti számon használnak. Különösen figyelmet érdemlő, ha az ilyen birtoktest szántóföld, bár a közös birtoklás inkább a réteknél fordul elő.

3. Három kivételtől eltekintve, az állatszámlálás az együtt lakó háztartásfők neve alatt összevontan jegyzi fel az egész állatállományt.

4. A közös belsőségen lakó gazdák 10 k. holdnál kisebb birtokkal rendelkeznek.

Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy közös portán lakó, feltehetően külön kenyéren élő, részben vagy teljesen együtt gazdálkodó rokon háztartásokról van szó.

Vessünk egy pillantást a szomszédos Regéc és Mogyoróska hasonló helyzetű háztartásaira.

Regécen összesen 20 háztartás, az összesnek 25,64%-a osztozik közös belsőségen, de közülük csupán két esetben rokonok (apa és fia, vagy testvérek) a háztartásfők. Néhány kivételtől eltekintve az egy portán lakó családfők mind zsellérek, ill. szolgák.

Mogyoróskán 14 háztartás, az összesnek 24,13%-a él egy másikkal közös portán, a háztartásfők négy kivételével egymással rokonok. Többségük gazdasága 10 k. holdnál kisebb birtokot művel, de néhány szolgaháztartás is található közöttük.

Mindhárom falura jellemző tehát, hogy egy belsőségen közös vagy külön fedél alatt zsellér, szolga vagy 10 k. holdnál kisebb birtokkal rendelkező háztartások élnek, közülük az egymással rokoni kapcsolatban álló háztartáspárok, egy-két kivételtől eltekintve, birtokos gazdák. Mindezek pedig arra utalnak, hogy a lakótér megosztásának, ill. a birtokos gazdáknál a termelésben feltételezhető összefogásnak fő oka a kényszerű egymásrautaltságban, a földbirtok osztódásából adódó elszegényedésben rejlik.

Birtokjogi változások (öröklés)

Berkner, a már idézett tanulmányában, a háztartásszerkezetre ható négy tényező között említi a jogrendszert is, a társadalmi struktúra, a gazdasági terjeszkedés lehetősége és az etnikum mellett. A jogrendszer szoros összefüggésben áll a háztartásszerkezettel, az örökösödés és a házassági vagyonjog vonatkozásában. Osztatlan örökösödési rendszer esetén a törzscsalád, osztó örökösödési rendszernél pedig az elemi család a domináns. Az örökösödési rendszer a törvények, adott gazdasági helyzet, személyi és egyéni érdekek, szokásjog függvényeként változhat és változik. Itt utalnék arra a kettősségre, ami a források tükrözte és a helyszínen gyűjtött örökösödési rendszer között fennáll. Az elbeszélések alapján a lányok is örököltek földet, a források viszont ezt semmivel sem igazolják.

[11] Baskó. Adóügyi Iratok 1850/51. Fond Abaúj vm. 333. Kassai Állami Levéltár.

Egy-egy periódus örökösödési jogrendszerének áttekintését nehezíti, hogy a gyakorlatban a házassági vagyonjogi rendszerrel szoros kölcsönhatásban funkcionál. A házassági vagyonjogot közösséginek nevezzük, ha a házasfelek vagyonukat egyesítve, közösen kezelik. Ezzel szemben lineáris vagyonjogról beszélünk, ha a házasfelek továbbra is külön rendelkeznek a magukkal hozott vagyon felett. Ebben az esetben utód hiányában nem a házastárs, hanem az elhalálozott fél családja az örökös. A közösségi vagyonjognál viszont a jog szerinti örökös az özvegy. Az örökösödési jogrendszer bonyolultsága, sok és időben változó tényezőtől való függése mellett, jelen esetben tovább nehezíti a birtokjogi változások áttekintését az esetek kis száma. A feldolgozásnak ebben a stádiumában csupán arra vállalkozhattam, hogy a lehetőségekhez képest rendszerezzem és konkrétan bemutassam az ismert néhány birtokváltozást.

A Baskón 1857-ben számbavett 96 háztartásból 17 nem azonosítható a kataszteri felvételben szereplőkkel. A fennmaradó 79 háztartásból huszonnyolcnál (35,44%) megváltozik 1857 és 1867 között a birtokos családfő neve. A birtokos nevének megváltozása nem feltétlenül jelenti a gazdaság, ill. a birtok struktúrájának megváltozását is. Gondolok itt pl. az olyan esetekre, amikor az idős családfő átíratja a birtokát a vele élő fia nevére, jóllehet ezt megelőzően és követően is, a gazdaságot gyakorlatilag a fiú vitte, esetleg apja eszmei irányítása mellett.

Első lépésként különválasztottam a családfő halála miatt és az anélkül bekövetkezett változásokat, majd mindkét esetben tovább osztályoztam aszerint, hogy egy vagy több kézen megy tovább a birtok. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem szövegszerűen, hanem a háztartásrajzokon mutatom be a birtokjogi változásokat.[12] A 28 esetből tizenkettőnél a családfő halála okozza a birtokváltozást. A birtok többnyire egy kézen megy tovább, ami a rajzokat nézve nyilvánvaló, hiszen nincs is több (kivétel Hsz: 39) számításba jöhető fiú a családban. Ha összevetjük a családfő halálának és fia vagy fiai házasságkötésének dátumát, azt találjuk, hogy legtöbbször az apa halálát megelőzően már néhány éve él nős fiú a háztartásban. Az özvegy csak haszonélvezője férje után a birtoknak. A haláleset okozta birtokváltozáshoz sok kommentárt nem kell fűzni. Vegyük inkább azokat a példákat, amikor a családfő még életében átadja a birtok egészét vagy egy részét. Ez összesen négy ízben fordul elő Baskón.

1. Az ötvenegynéhány éves özvegyasszony vele élő egyetlen nős fiának adja át a birtokot (Hsz: 1).
2. A 80 évnél idősebb, fiúgyerekkel nem rendelkező családfőről a vele egy háztartásban élő vejére száll a birtok (Hsz: 23).
3. A családfő csak negyvenegynéhány éves, de az egész birtok mostohafiára száll, jóllehet van egy saját fia is. Arról lehet itt szó, hogy a feleség első házasságából özvegyi jogon magával hozott birtoknak második férje csak haszonélvezője, s amint a jog szerinti örökös (mostohafia) megnősül, a birtokot neki átadni kényszerül (Hsz: 46).
4. A 60 éven felüli apa egyetlen, vele közös háztartásban élő nős fiának adja át a birtokot (Hsz: 59).

Összesen hat alkalommal osztódik többfelé a birtok a családfő és több örökös között. Ezeknek az eseteknek megnyugtató értelmezésétől a vizsgálat jelen stádiumában

[12] I ásd a 6. és 7. táblázaton.

el kell tekintenem. Sokféleségük és kis esetszámuk miatt csupán bizonytalan feltételezésekre nyílna lehetőség.

Összegezve a birtokjogi változásokat megállapítható, hogy inkább az osztó örökösödési rendszer a jellemző, de nem kizárólagos. Jelenleg megválaszolhatatlan, hogy a háztartások ismeretlen sorsú fiai miért nem részesednek az ingatlan vagyonból. A 28 birtokjogi változás alapján nem mutatható ki semmi összefüggés a birtok kiterjedése és az örökösödés változatai között.

A háztartás- és gazdaságlapok elkészítésének módszere

A népszámlálás és állatszámlálás, valamint a kataszteri anyag tíz év különbséggel készültek. Az anyakönyvek segítségével azonosítottam a két időpontban felvett személyeket. Erre elsősorban azért volt szükség, hogy az 1867. évi birtokállapotot rávetíthessem a tíz évvel korábbi háztartásokra és állatállományra. Ahol a családfő mindkét időpontban azonos személy volt, ott az 1867. évi birtokot azonosnak vettem az 1857. évivel. Ezt tehettem azért, mert a kérdéses évtizeden belül – jelentősebb uradalmi szántó- és rétbirtok nem lévén, az irtások korszaka pedig lényegében már lezáródott – számottevő birtokváltozás, a határ strukturális átalakulása nem következhetett be. Itt utalnék arra, hogy a kataszteri anyag csak a faluhatáron belüli birtokstruktúra-vizsgálatra ad lehetőséget. Ha baskói gazdának valamelyik szomszédos vagy közeli községben is volt földje, az az itteni vizsgálatban nem szerepelhet. Azzal is számolnunk kell, hogy a birtokosztódások mellett adásvétel, bérlemény stb. formájában is volt bizonyos birtokmozgás. Ezeknek pontos ismeretéhez azonban legalább még egy kataszteri felvétel kellett volna a század végéről.

Azokban az esetekben, ahol megváltozott 1857 és 1867 között a birtokos családfő, az anyakönyvek segítségével megállapítható volt a birtokváltozás jellege, sőt megközelítő pontossággal annak ideje is. Így ezekben az esetekben is nagy biztonsággal tudtam rekonstruálni az 1857. évi birtokállapotot.

A két időpontból származó adatokat csak ilyen módon lehetett egymásra vetíteni. Nem tehettem meg, hogy a népszámlálás adatait viszem rá a kataszteri felvételre. Az előbbi vonatkozásában ugyanis tíz év sokkal jelentősebb mennyiségi és strukturális változást idézhet elő, mint az utóbbinál, s ráadásul e változások jellege nem is mindig értelmezhető pontosan. Csupán egy példát említek. A népszámlálás idején a háztartások túlnyomó része elemi család, melyekben a szülők nőtlen és hajadon gyermekeikkel élnek együtt. A tíz év alatt egyetlen háztartás sem marad változatlan. A változás bizonyos összetevői ismertek ugyan (kik születtek, haltak meg vagy kötöttek időközben házasságot), de az esetek többségében azt már biztonsággal nem állapíthatjuk meg, hogy az újonnan keletkezett családformációk milyen háztartástípust alkotnak. 1857-ben például egy háztartás áll férjből, feleségből és négy gyermekükből. 1867-re meghal az apa, két fiú megnősül, megkapják jussukat a birtokból, de a szülői házban élnek tovább özvegy anyjukkal és két hajadon testvérükkel. Nem lehet biztosan tudni, hogy együtt élő többszörös családdal vagy egymás mellett élő három elemi családdal van e dolgunk.

A népszámlálási és kataszteri felvétel közötti időkülönbség ilyetén *áthidalásával* ismeretes lett tehát egy adott időmetszetben (1857) az egész falu valamennyi paraszti üzemének:

1. kül- és belterületi birtokállománya, a birtok kiterjedése, művelésági hasznosítása, topográfiai helye, a parcellák szétszórtságának mértéke;
2. állat- és igaállománya;
3. belső (háztartás-szintű) nemenkénti munkaerő-ellátottsága;
4. a háztartás családszerkezete, kor és nem szerinti összetétele.

A népszámlálási és kataszteri anyag közötti időkülönbség *fenntartása* révén pedig lehetőség nyílt a tíz év alatt bekövetkezett birtokváltozások elemzésére.

A háztartás- és gazdaságleírás a belsőség sorszámával[13] és a birtokos családfő nevével kezdődik. Két név ott található, ahol a házbirtokos és a családfő nem azonos személy. Ilyen esetben az utóbbi neve zárójelben van. Minden házszám a hozzá tartozó egy vagy két háztartással önálló egységet képez. A háztartások családszerkezeti rajzát a népszámláláskor számba vett személyek alapján készítettem el, anyakönyvi ellenőrzés és kiegészítések mellett. A háromszög férfit, a kör nőt jelöl a népszámláláskori életkor feltüntetésével. A satírozás a családfőt mutatja. A távollevő személyek neve mellett „T" betű található. Ha az illető katonaként távollevő, a népszámlálás nem adja meg személyi adatait. Ilyen esetekben az életkort az anyakönyvek alapján határoztam meg, és zárójelbe tettem. Ha az illető egyszer sem szerepel az anyakönyvekben, az életkor helyén kérdőjel található. A háromszöget vagy kört övező tömör vonal az 1857. évi, a szaggatott vonal az 1867. évi birtokost ill. birtokosokat mutatja.

A háztartások ideografikus rajzai tehát a következő ismereteket tartalmazzák:

1. a háztartás családszerkezeti összetétele (geneológiai leszármazás);
2. a biológiai családon kívül a háztartásban található személyek;
3. a háztartás kor és nem szerinti összetétele (munkaerőhelyzet);
4. a birtokos személyében bekövetkezett változás;
5. távollevő személyek.

A belsőségrajzokon[14] „Kgy" gyümölcsöskertet, „KV" veteményeskertet jelent. A lakóházat üres és satírozott téglalap jelöli, ami építőanyagbeli különbségre utal. Az előbbi fa-, az utóbbi kő- és vályogépítményt jelöl. Egyes belsőségrajzokon gazdasági épület is található. Ezt a kifejezést csak a birtokrészleti jegyzőkönyv használja, a térkép funkció szerint nem különbözteti meg az épületeket. A belsőségen való elhelyezkedésük, építőanyaguk alapján, valamint a faluban még meglevő csűrök fekvését is szem előtt tartva, több építmény esetén én határoztam meg, hogy melyik a lakóház és melyik a gazdasági épület.

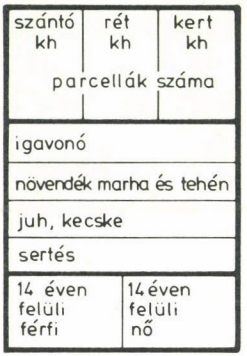
Néhány esetben a belsőség egyes részét szaggatott vonallal jelöltem. Erre ott volt szükség, ahol 1857 és 1867 között birtokosztódás következett be, és természetesen a térkép már ezt a megváltozott állapotot tükrözi. Mivel a népszámláláskori állapotot vettem alapul, minden azóta bekövetkezett és ismert változást jelölnöm kellett.

[13] Nem szerepel a feldolgozásban az 51., 65., 68. és 77. sorszámú belsőség, mert ezeket a népszámlálás a „Niemand" kifejezést használva, lakatlannak mondja.

[14] A 76. belsőségszámtól kezdődően nem tudom közölni a belsőségrajzokat, mert azok a térképen nem szerepelnek.

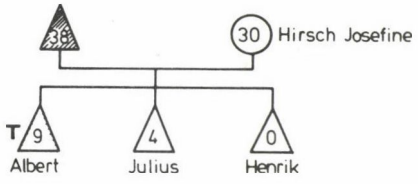
A harmadik ábrán a birtok- és állatállomány, valamint a háztartás belső munkaerőhelyzete található.

A háztartás- és gazdaságleírásokat, melyek sok nehézség és buktató mellett készültek el, elsősorban adattár jellegű forrásfeldolgozásnak szántam. Az adattár lényegét és jelentőségét elkészítésének módszerében látom, valamint abban, hogy egy adott időpontból és egy falu teljes egészéről ad áttekintést, mégpedig egységes szempontból, oly módon, hogy a részletekbe is bepillantást nyerhetünk.

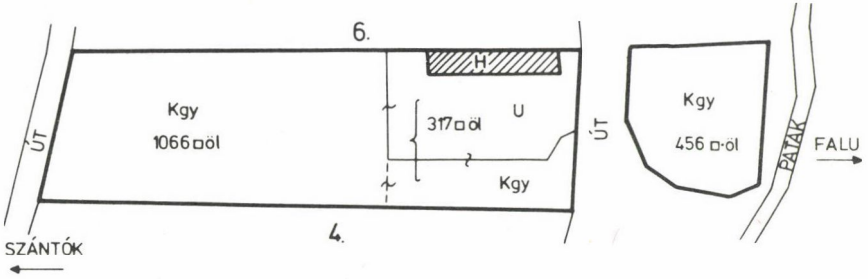

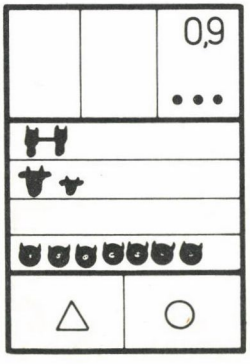
I. GAZDASÁGTÍPUS
0–1 kh birtokkal rendelkező gazdaságok

5. BR. BEUST ÖDÖN
(ZWEIGHARD ANDRÁS)

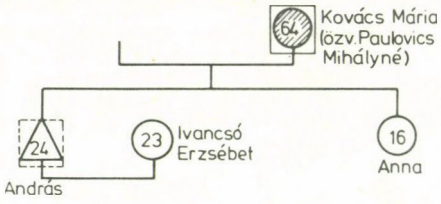

Az ötfős háztartás elemi család: szülők 3 gyerekkel. *Albert* Kassán (Abaúj-Torna vm.) távollevő. Zweighard András a népszámlálás hivatalnoknak mondja, a rá vonatkozó egyetlen anyakönyvi bejegyzésből (1857: *Henrik* fia születése) tudjuk, hogy uradalmi „sylvanator". Egyéb adatot sem az anyakönyvekben, sem a kataszteri anyagban nem találtam rájuk vonatkozóan. A ház, amelyben laknak, br. Beust Ödöné.

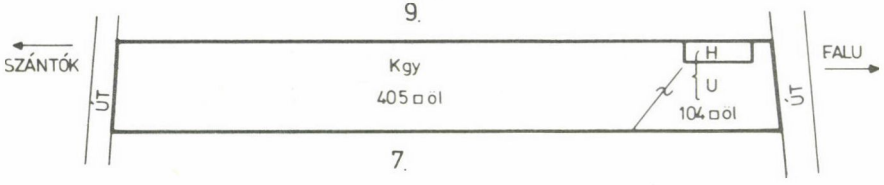

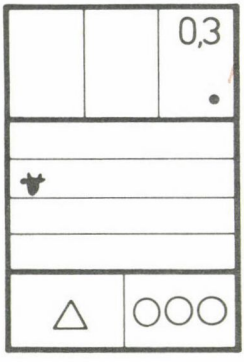
8. Özv. PAULOVICS MIHÁLYNÉ

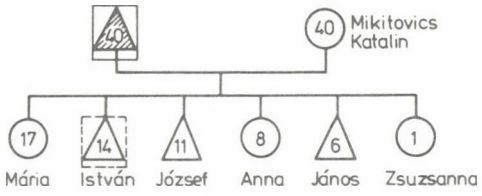
A négyfős zsellérháztartás többszörös család, az özvegy anya nős fiával és hajadon lányával lakik együtt. *Paulovics Mihály* a népszámlálás évében hal meg. 1867-ben a belsőség *András* nevén van, aki 1857-ben Ivancsó Erzsébetet (Hsz: 24), egy kilencholdas gazda lányát veszi feleségül. 1870-ben feljegyzi az anyakönyv, hogy mint uradalmi erdőkerülő keresi a kenyerét. Házasságkötésétől haláláig a szülői portán lakik. Egyik lányának haláleseténél megemlíti az anyakönyv, hogy a gyermek Tiszabüdön született. Nyilván a szülők alkalmi munkára jönnek ide.

Anna egy hernádkércsi (Abaúj-Torn vm.) csizmadiához, Sipos Pálhoz megy feleségül 1861-ben. Az anyakönyv alapján úgy tűnik, hogy az első években Andrásnál laknak. 1869 és 1875 között viszont ötféle különböző házszámon szerepelnek az anyakönyvekben, a falunak egymástól távoleső részein. Tekintettel arra, hogy férje nem falubeli, saját házzal nem rendelkezik, nagyon valószínű, hogy ún. „árendás házban", azaz bérben laknak, ami a baskói öregek elbeszélése szerint régen gyakran előfordult, különösen a szegényebb családok gyermekeivel.

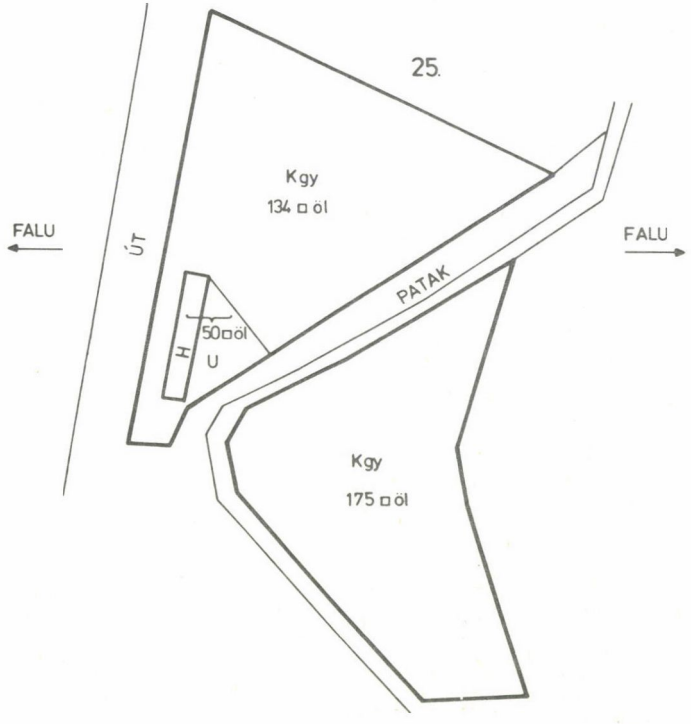
20. KÖTELES ISTVÁN

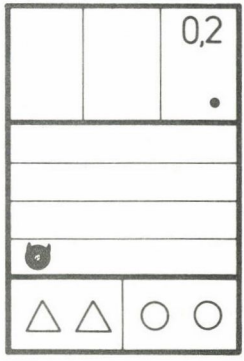

A nyolctagú zsellérháztartás elemi család: szülők 6 gyermekkel. *Köteles István* Vilmányról (Abaúj-Torna vm.) származik Baskóra, ahol haláláig (1864) uradalmi erdőkerülő.

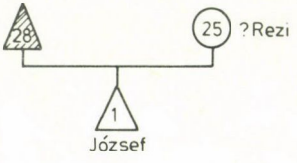
1867-ben már egyik szülő sem él, a belsőség és a ház a legidősebb fiú *István* nevén van, aki 1869-ben Gulyás Annát (Hsz: 68) veszi feleségül. Az anyakönyvek minden esetben zsellérnek nevezik, de foglalkozásáról semmi közelebbit nem árulnak el. Ifj. Köteles István fiatalon, 46 éves korában hectikában hal meg. Mindvégig a húszas beltelken szerepel.

A többi testvér közül *József* és *Anna* 16, illetve 17 éves korában meghal. *Jánosról* és *Zsuzsannáról* semmit nem tudunk. Egyedül *Máriának* a sorsa követhető nyomon. Megesett lányként, 1868-ban a forrói (Abaúj-Torna vm.) születésű Lencsés István zsellérhez megy feleségül. Az anyakönyvi házszám-bejegyzések alapján ő is a szülői portán lakik családjával. Zsellérállapotú férjét egy alkalommal aurigának, azaz kocsisnak nevezi az anyakönyv.

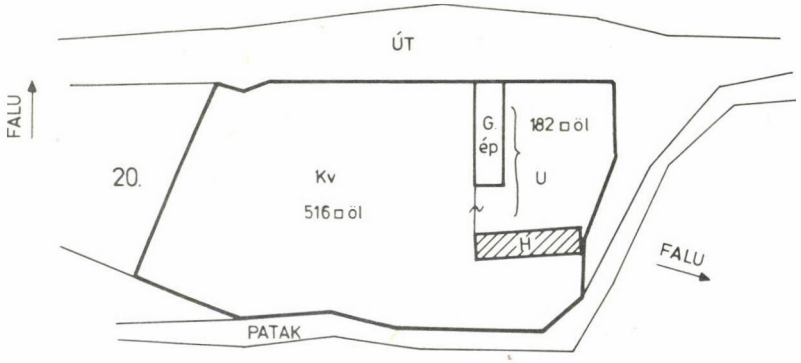

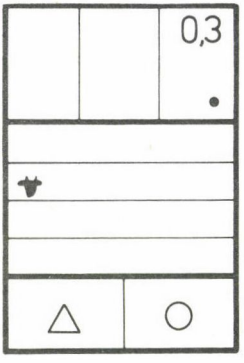
25. Br. BEUST ÖDÖN
(GROSS BERNÁT)

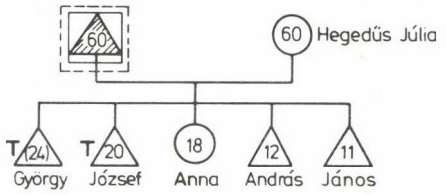
A háromtagú zsidó háztartás elemi család. Az apa foglalkozását, kereseti forrását a népszámlálás a „férfiak 14 éven felül" rovatban jelöli. Többet tudunk meg a kataszteri felvételből, amely a fenti telekre jelöli a kocsmát. Gross Bernát ezek szerint Beust Ödön kocsmárosa. Gross Bernát és családja egyszer sem szerepel az anyakönyvekben.

A kocsmáros semmi birtokkal nem rendelkezik, de ehhez a belsőséghez határbeli tartózékokat br. Beust Ödön neve alatt sem jegyez be a kataszteri felvétel. Gross Bernát nevén mindössze egy borjú szerepel.

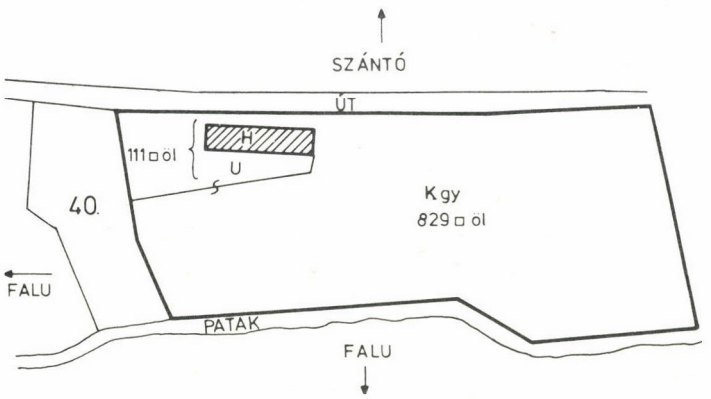
42. RÁCZ GYÖRGY

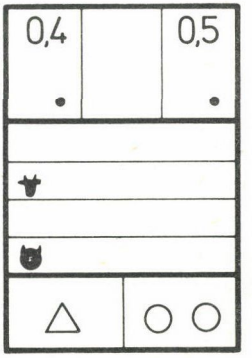

A hétfős zsellérháztartás elemi család, szülőkből és 5 gyermekükből áll. A két legidősebb fiú a népszámlálás idején távollevő; György katona, József pedig Erdőbényén (Zemplén vm.) tartózkodik, feltehetően itt szolgál. A Felvégen, szántóföldek és a falu patakja által határolt utolsó előtti portán laknak.

A népszámláláskor katonaként távollevő *György* első ízben 1863-ban nősül meg. Felesége, Barilkó Mária (Hsz: 48) elvesztése után, még ugyanabban az évben (1873) feleségül veszi Szűcs Pál özvegyét, Furman Júliát (Hsz: 60). Az anyakönyvek, melyek mindvégig zsellérnek mondják, mindkét házasságából való gyermekeinek születését változó házszámok alatt jegyzik fel. *Józsefről* a népszámlálás után többet semmi hír nincs, feltehetően végleg elszármazik a faluból.

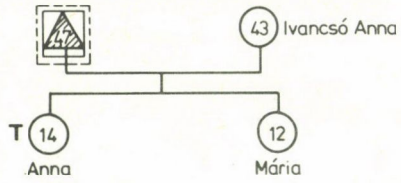
Anna Szemán István (Hsz: 49) zsellérlegényhez megy feleségül 1858-ban. Kettőjükről többet nem szólnak a baskói anyakönyvek; vagy nem születnek gyermekeik, vagy időközben máshol élnek. Közel 20 év múlva található ismét egy házasságkötési bejegyzés, ami arról szól, hogy a megözvegyült Anna másodszorra Lindvay Mihály, 42 éves felsőnovaji (Abaúj-Torna vm.) lakoshoz megy férjhez. Többet erről a házasságról sem tudunk. *András* 1869-ben Ács Rozáliát (Hsz: 15) veszi feleségül. Az anyakönyvi házszámadatok alapján 20 év alatt ők is több helyen laknak a faluban. András foglalkozásáról semmit nem árul el az anyakönyv, csak annyit tudunk, hogy zsellérember. *János,* a legfiatalabb fiú András bátyjával egy napon nősül meg. Felesége Varannay Zsuzsanna (Hsz: 14). Ők is változó házszámok alatt és mindvégig zsellérként szerepelnek az anyakönyvekben.

György és Anna házastársa hozzájuk hasonlóan zsellér, András egy négyholdas, János pedig egy nyolcholdas gazda lányával köt házasságot.

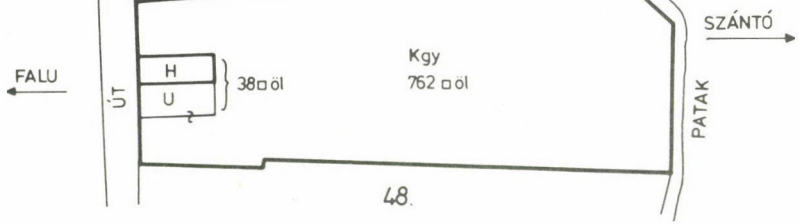
47. SAS PÁL

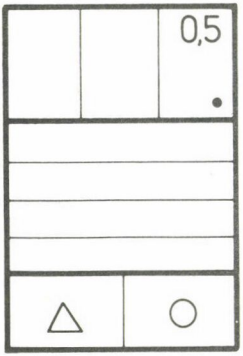

A négyfős zsellérháztartás elemi család: szülők két lányukkal élnek együtt. *Anna* 1857-ben Simán (Abaúj-Torna vm.) távollevő.

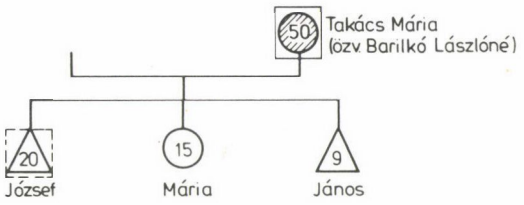
Sas Pál két lánya közül először a fiatalabbik, *Mária* megy férjhez 1866-ban Béres Jánoshoz (Hsz: nem azonosítható). Semmi többet nem tudunk erről a házasságról. 1873-ban, mint özvegyasszony az ugyancsak özvegy Tóth András erdőhorváti (Abaúj-Torna vm.) lakos felesége lesz. Erről a házasságról sincs több adat. Minden jel arra mutat, hogy elkerül a faluból.

Anna 1874-ben a Mogyoróskáról (Abaúj-Torna vm.) származó özv. Szűcs Györgyhöz megy feleségül. Az elkövetkező 13 éven keresztül folyamatosan Baskón élnek. Gyermekeik születését és halálát hatféle házszám alatt jegyzi be a plébános, mely házszámok 47 körül mozognak. Valószínű, hogy apja házában telepednek meg, bár ez nem bizonyítható.

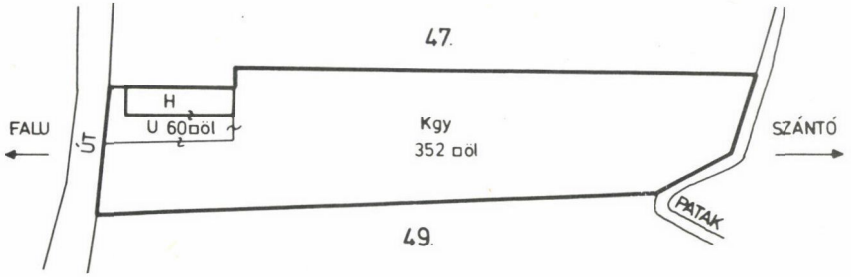

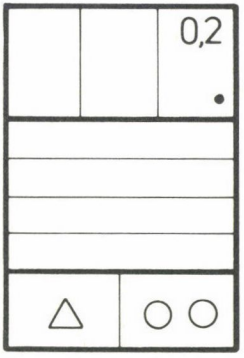

48. Özv. BARILKÓ LÁSZLÓNÉ

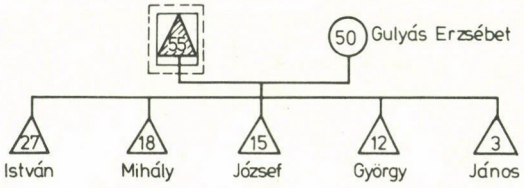

A négyfős zsellérháztartás elemi család: anya 3 gyermekével. 1867-ben még él az özvegy, de a belsőség már *József* fia nevén van, aki 1863-ban az ugyancsak zsellérállapotú Lázár Mártát (Hsz: 79) veszi feleségül. Az anyakönyvekből tudjuk, hogy József uradalmi erdőkerülőként keresi kenyerét. *Mária* bátyjával azonos évben megy férjhez Rácz Györgyhöz (Hsz: 42), aki szintén zsellér. *János* 1873-ban Bordás Erzsébetet (Hsz: 45) veszi feleségül. Bátyja ebben az évben hal meg, s úgy tűnik, hogy a belsőség az ő jussa lesz.

49. SZEMÁN JÓZSEF

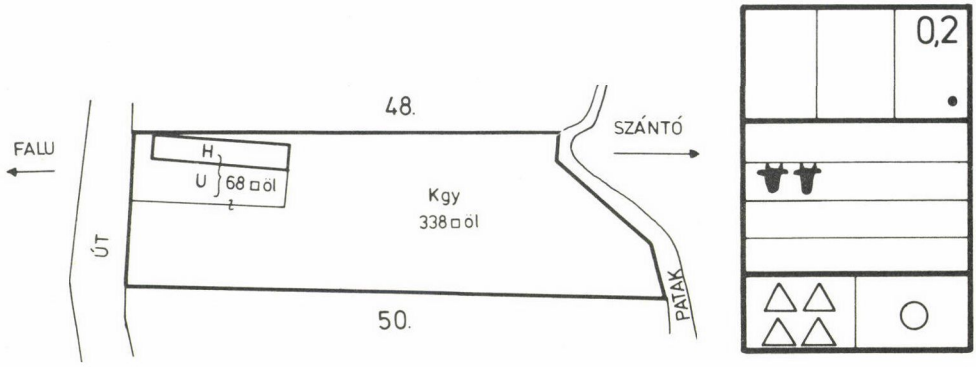
A hétfős zsellérháztartás elemi család, a szülők 5 fiukkal élnek együtt. Szemán Józsefnek mind az öt fia Baskón alapít családot, sorsuk rövidebb-hosszabb ideig követhető. Mindannyiukat zsellérnek mondja az anyakönyv, de megélhetési körülményeikről semmit nem árul el. Zsellércsaládról lévén szó, birtokörökösödés itt nem merül fel, így elegendő házasságkötésük adatait táblázatszerűen bemutatni.

Név	Házasságkötés éve	Házastárs neve	Házastárs származási helye, házszáma
István	1858	Rácz Anna	Hsz: 42
Mihály	I. 1868	Kiss Anna	Hsz: 61
	II. 1874	Lencsés Mária	Forró (Abaúj-Torna vm.)
József	1873	Takács Júlia	Hsz: 12
György	1870	Abrankó Mária	Hsz: 35
János	1879	Szűcs Zsuzsa	Hsz: 75

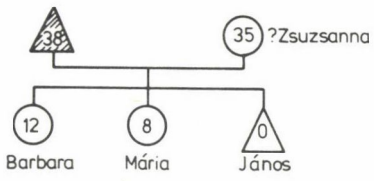
Az öt fiúra vonatkozó anyakönyvi házszámadatokból csak az állapítható meg, hogy mindannyian a faluban maradnak.

A rájuk vonatkozó különféle házszámbejegyzések itt is arra utalnak, hogy saját házuk nem lévén, a bérelt lakásokat kénytelenek váltogatni.

Figyelmet érdemel, hogy a legidősebb két fivér zsellérlányt vesz feleségül, három öccsük viszont nyolc-, ill. tízholdas gazdák családjába nősül.

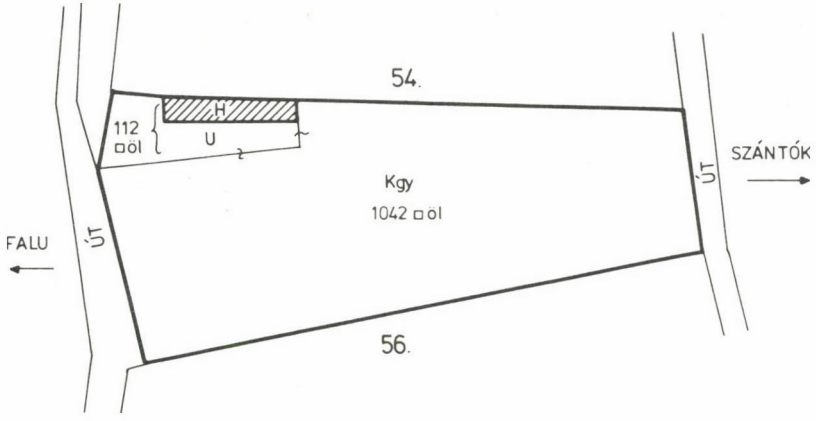

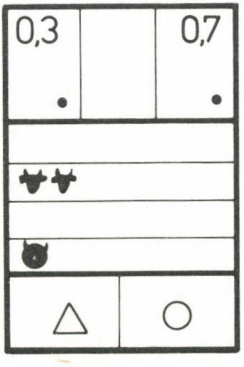
55. KÖZSÉGI ISKOLA
(FITKOVITS JÁNOS)

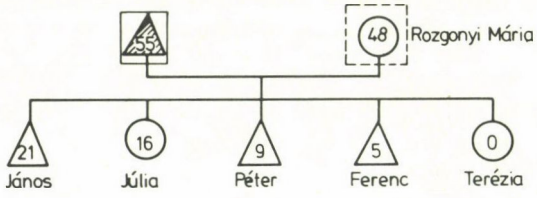
Az ötfős háztartás elemi család: a szülők 3 gyermekükkel élnek együtt. Fitkovits János a község tanítója. Felesége vezetékneve és házasságkötésük helye, ideje ismeretlen. Az anyakönyvekben és a kataszteri felvételben nem szerepel a fenti család, így róluk semmi közelebbit nem tudunk.

A belsőségen látható épület a községi iskola és egyben a tanító lakása. A 7 borjút és 1 sertést 1857-ben az állatszámlálás Fitkovits János neve alatt veszi számba. Az egy szántóparcella viszont – a kataszteri térkép szerint – az iskoláé.

60. (KIS) FURMAN JÁNOS

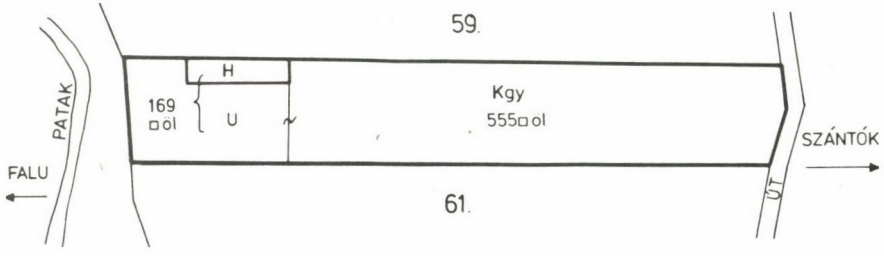
A héttagú zsellérháztartás elemi család, a szülők 5 gyermekükkel élnek együtt. A családfő uradalmi erdőkerülő.

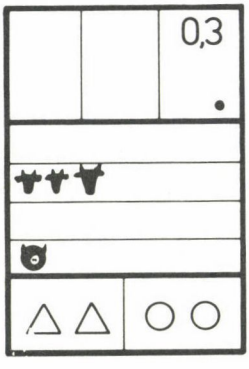
1857–1867 között meghal az apa és a legidősebb fiú *János,* így a kataszteri felvétel a belsőséget már az özvegy neve alatt jegyzi fel. A négy élő gyermek sorsának alakulásában jól tükröződik a család zsellér volta. *Júlia* első férje, a mogyoróskai (Abaúj-Torna vm.) szűcs Pál, a baskói uradalomban szolga. Második férje falubeli özvegy zsellérember, Rácz György (Hsz: 42).

Péter 1868-ban Takács Mihály 12 holdas gazda (Hsz: 28) Mária nevű lányát veszi feleségül. Kettőjükről 9 éven keresztül szólnak az anyakönyvi bejegyzések, amelyek mindegyike Pétert zsellérnek, egy alkalommal pedig harangozónak mondja. A házszámok alapján úgy tűnik, hogy a hatvanas portán laknak.

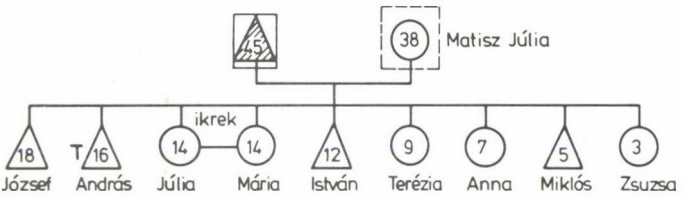
Ferenc 1877-ben felső szomszédjuk legidősebb fiának, Kiss Furman Józsefnek (Hsz: 61) – minden bizonnyal rokonok! – 35 éves özvegyét veszi feleségül. Ebben a házasságban két zsellércsalád kerül össze.

Terézia a regéc-hutai (Abaúj-Torna vm.) születésű, de a házasságkötés idején (1881) Erdőbényén (Zemplén vm.) lakó Lengyel Ferenc felesége lesz, s ő maga is ide költözik.

61. (KIS) FURMAN MIHÁLY

A tizenegytagú zsellérháztartás a falu legnépesebb családja. A népszámlálás idején *András* Újfalun (Boldogkőújfalu, Abaúj-Torna vm.) távollevő, feltehetően itt szolgál.

Furman Mihály már 1838-ban, amikor Matisz János zsellér lányát elveszi, uradalmi erdőkerülő. 24 év múlva, halálakor ugyanezt jegyzi be a plébános.

Több-kevesebb biztonsággal, de valamennyi gyerek sorsa nyomon követhető, *András* kivételével, aki már 1857-ben is távollevő és feltehetően végleg elkerült a faluból. Elsőnek a legidősebb, *József* nősül meg 1861-ben. Felesége Gulyás Erzsébet (Hsz: 1). József, apjához hasonlóan uradalmi erdőkerülő. Váltakozó felvégi házszámok alatt jegyzik be őket az anyakönyvbe, nem lehet megállapítani, hogy hol laknak.

Júlia 1868-ban Lukács alias Szűcs György mogyoróskai (Abaúj-Torna vm.) zsellérhez megy feleségül, de Baskón maradnak. A házszámok itt sem teszik lehetővé annak eldöntését, melyik portán telepedtek meg. Úgy tűnik, hogy gazdaembereknél laknak, esetleg szolgálnak is. Júlia öt évi házasság után kolerában hal meg.

Mária 1865-ben Magyar Péter (Hsz: 64) zsellér felesége lesz. A házszámok az ő esetükben is nagyon változóak, biztonsággal nem értelmezhetőek.

István házasságkötésének éve ismeretlen, felesége – neve alapján ítélve – nem falubeli. Státuszát illetően ő is zsellér, két alkalommal uradalmi csordapásztornak nevezi az anyakönyv.

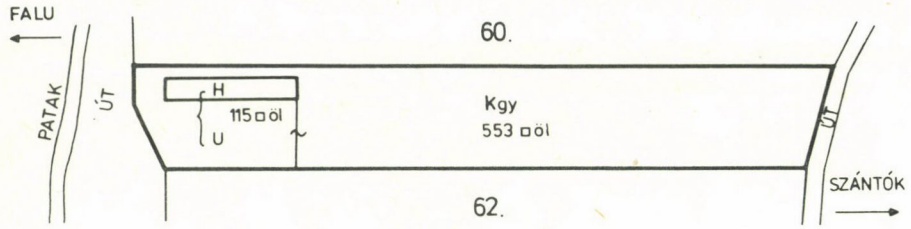
Terézia az egyetlen a 9 gyermek közül, akinek sikerül kitörni a zsellérsorsból. Abrankó István (Hsz: 35) háromholdas gazda harmadik felesége lesz, s ide is költözik férje gazdaságába.

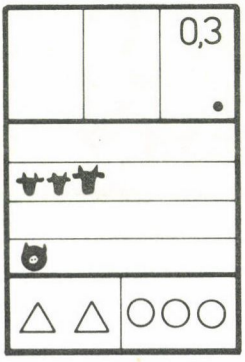
Anna szintén zsellérhez, Szemán Mihályhoz (Hsz: 49) megy feleségül 1868-ban, s Júlia nővéréhez hasonlóan ő is kolerában hal meg öt év múlva.

Miklós Cservák András (Hsz: 44) gazda egyik lányát veszi feleségül, de ez a házasság semmit sem változtat zsellér mivoltán.

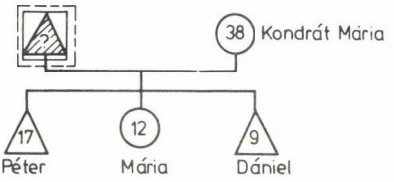
Zsuzsanna, a legfiatalabb kerül el utolsónak nemcsak a háztól, de a faluból is. A vecsei (Zemplén vm.) születésű, de Erdőbényén (Zemplén vm.) lakó Goda Jánosnak lesz a felesége 1881-ben. A baskói anyakönyv többet nem szól róluk.

Röviden összefoglalva a fent elmondottakat: a 4 fiú közül egyről semmit sem tudunk, 3 zsellérként a faluban marad. Az 5 lány közül pedig 3 zsellérhez megy feleségül, Zsuzsannának a férjéről közelebbit nem tudunk. Egyedül Terézia kerül be birtokkal rendelkező gazdaságba.

FALU
PATAK
ÚT
60.
H
115 □öl
U
Kgy
553 □öl
ÚT
SZÁNTÓK
62.

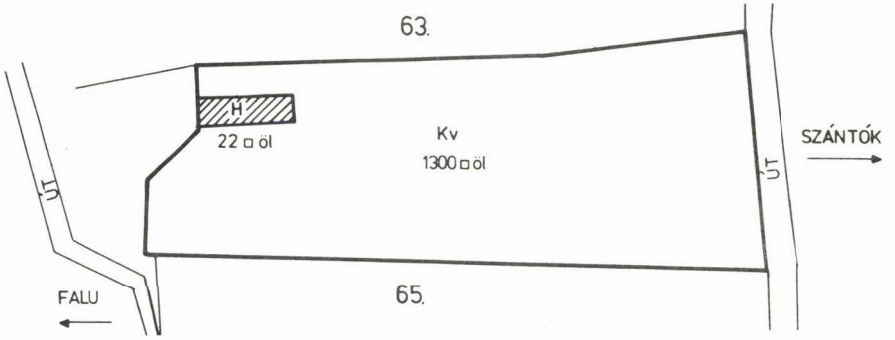

0,3

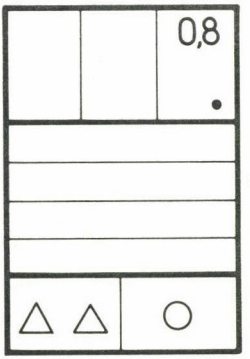
64. MAGYAR ISTVÁN

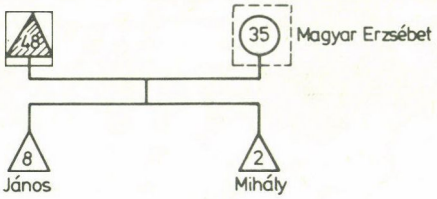
Az ötfős zsellérháztartás elemi család: szülők 3 gyerekkel. Nem egészen világos a család 1857. évi állapota. A népszámlálás Magyar Istvánt birtokosnak nevezi, de személyi adatait nem közli. Feleségét mint családfőt, özvegy napszámosként veszi számba. Ugyanakkor 1867-ben a belsőség még mindig a férfi nevén van, a halálesetét 1869-ben jegyzi fel az anyakönyv. A bejegyzés kétségtelenül rá vonatkozik. Arról lehet szó, hogy nem tudni miért, Magyar István nem él együtt családjával, talán nem is tartózkodik a faluban.

A 3 testvér közül csak *Péter* sorsa követhető nyomon. 1869-ben feleségül veszi Kis Mihály zsellér Mária nevű lányát (Hsz: 61), akivel 14 éven keresztül folyamatosan a faluban tartózkodnak. Pontosan nem lehet eldönteni, hogy hol laknak. Néhány anyakönyvi bejegyzés arra utal, hogy a szülői portán maradnak, néhány pedig belső migrálásra. Pétert az anyakönyvek mindvégig zsellérnek nevezik. *Mária* és *Dániel* a következő évben (1870) alapítanak családot. Az előbbi Abrankó József (Hsz: 73) zsellér felesége lesz, az utóbbi ugyenebből a családból Abrankó Annát (Hsz: 73) veszi el. Dániel, miután megözvegyül, másodszorra Erdőhorvátiba (Zemplén vm.) nősül. Sem róla, sem nővéréről nincs semmi hír a házasságkötés után.

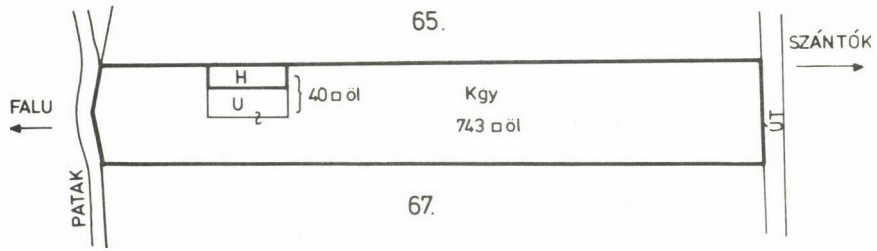

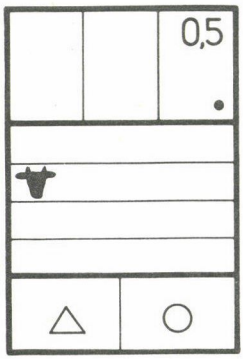

66. TOKÁR MIHÁLY

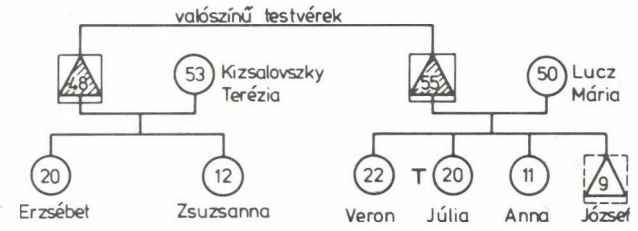

A négytagú zsellérháztartás elemi család, a szülőkből és 2 gyermekükből áll. Tokár Mihály 38 éves erdőkerülő legényember, amikor a nála 13 évvel fiatalabb Magyar Erzsébetet feleségül veszi. 1861-ben meghal, a kataszteri felvétel már felesége neve alatt jegyzi be a portát, aki 1866-ban ismét férjhez megy az ugyancsak özvegy, 69 éves Ferencz Jánoshoz (Hsz: 70).
Nem lehet megállapítani, hol élnek a továbbiakban, ugyanis Ferencz Jánosnak is van saját beltelke és háromholdas birtoka. Néhai Tokár Mihály két fia közül *János*ról semmit nem tudunk, egyszer sem szerepel az anyakönyvekben. *Mihály* feleségével, Javorniczky Annával (Hsz: 62) zselléremberként él apja portáján. Házasságkötésük ideje ismeretlen.

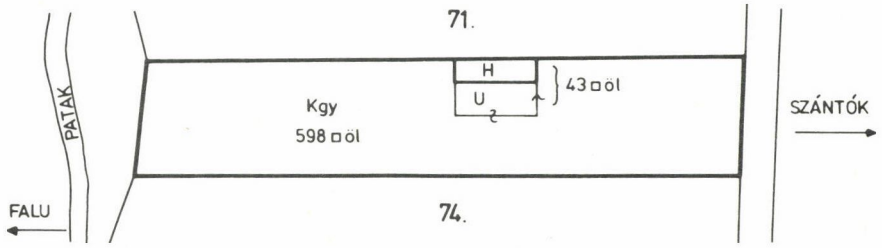

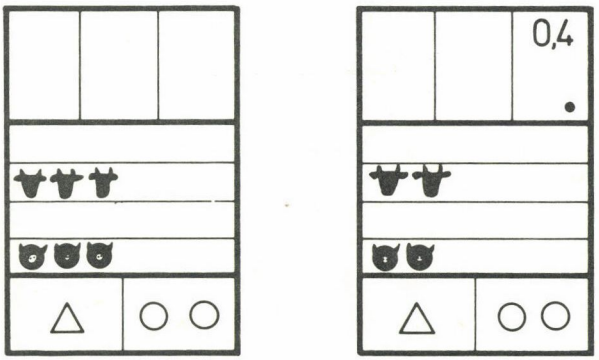
72. ABRANKÓ GYÖRGY 73. id. ABRANKÓ JÓZSEF

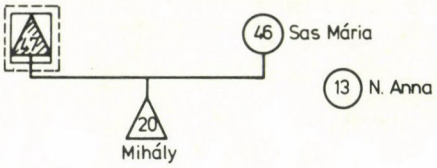
A két, feltehetően rokon háztartás egy-egy elemi család, az előbbiben a szülők 4, az utóbbiban 2 gyermekükkel élnek együtt. A népszámlálás két önálló háztartásként, külön-külön házszám alatt írja őket össze. 1867-ben közülük már csak id. Abrankó József fia, *József* szerepel a 72. házszámon. A 73. telken Balogh János lakik, aki 1857-ben a 74. számon szerepel. (Ez a csúszás a számozásban folytatódik tovább). *Abrankó György* csak 1869-ben hal meg, de a kataszteri felvételen már nincs jelen, mint belsőségtulajdonos sem. A fentiekben elmondottak indokolják, hogy a két háztartást együttesen mutassam be. Rájuk vonatkozóan csak a 72. belsőségrajzot közölhetem. *Júlia* a népszámlálás idején Erdőbényén (Zemplén vm.) távollevő, feltehetően itt szolgál.

Abrankó György 1869-ben Erdőbényén (Zemplén vm.) hal meg, valószínű itt vállalt munkát. Két lánya közül *Erzsébet*ről semmit nem tudunk, az anyakönyvekben nem szerepel. *Zsuzsanná*nak csak a második házassági bejegyzését ismerjük. Eszerint 1877-ben özvegyasszonyként feleségül megy az ugyancsak özvegy Kassai István erdőbényei „hazavénült katoná"-hoz. Házasságukról több bejegyzés nem található. Id. Abrankó József 1865-ben meghal, a kataszteri felvétel a belsőségét már fia nevén jegyzi be. A négy gyerek közül *Veron*ról és *Júliá*ról semmi adatunk nincs. Júlia már 1857-ben is távollevő Erdőbényén, valószínű végleg elszármazott Baskóról. *Anna* 1870-ben Magyar Dániel (Hsz: 64) felesége lesz, de néhány éven belül meghal. *József* ugyancsak 1870-ben köt házasságot Magyar Máriával (Hsz: 64). Róluk sem található több anyakönyvi bejegyzés. Anna és József tehát ugyanabban az évben és ugyanabból a családból választ magának párt.

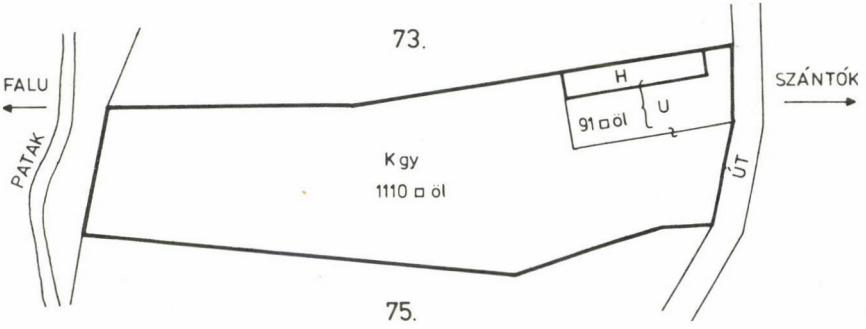

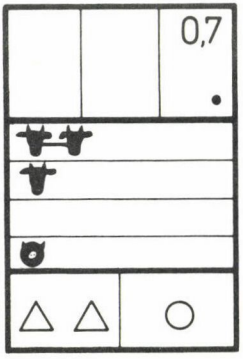
74. BALOGH JÁNOS

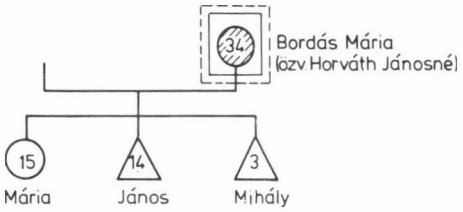
A négyfős zsellárháztartás elemi család, szülőkből, egy fiukból és az ismeretlen születésű, árva N. Annából áll. A népszámlálás nem jelöli őt szolgának vagy cselédnek, így nem tudni, milyen minőségben tagja a háztartásnak.

Balogh János egyetlen fia *Mihály*, egy évvel a népszámlálás után, 1858-ban megnősül, felesége Ivancsó Zsuzsanna (Hsz: 23) egy 9 holdas gazda lánya, aki birtokot nem örököl, ugyanis apja összes földje nővérére és annak férjére száll. (L. ott.) Sok gyermekük születését jegyzi fel az anyakönyv eléggé változó házszámok alatt, így nem dönthető el biztonsággal, hogy apja házában él-e tovább, vagy sem. N. Annáról semmit nem tudunk, először és utoljára a népszámlálásban szerepel.

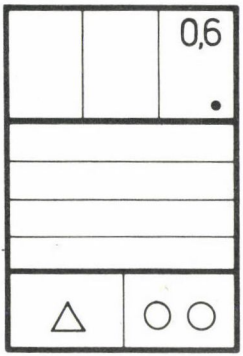

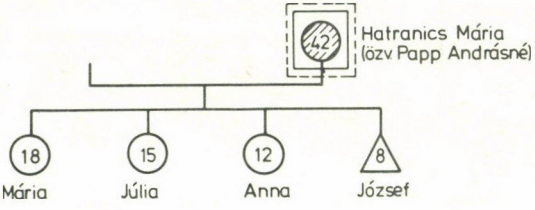
76. Özv. HORVÁTH JÁNOSNÉ

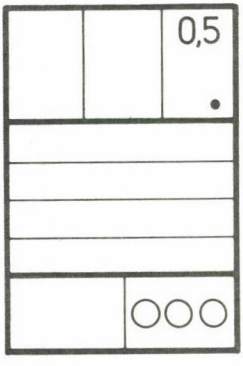
A négyfős zsellérháztartás elemi család: özvegy anya 3 gyermekével. A férfi halálának ideje ismeretlen, de a legkisebb gyermek életkorából következtetve, az asszony csak rövid ideje lehet özvegy.
Mária 1863-ban Kendrács András (Hsz: nem azonosítható, neve alapján nem falubeli) uradalmi szolgához, disznópásztorhoz megy feleségül. A faluban maradnak, de nem lehet megállapítani, melyik portán laknak.
János 1870-ben Pap Annát (Hsz: 78) veszi feleségül, aki 3 év múlva kolerában meghal. 1874-ben újra nősül, felesége Serfőző Júlia (Hsz: 26) árva lány, a parochián szolgál. 1857-ben még nincs a faluban. Jánost az anyakönyvek mindvégig zsellérnek mondják, de foglalkozásáról semmi közelebbit nem tudunk meg. Ők is változó házszámokon szerepelnek.
Mihály egyszer sem szerepel az anyakönyvekben, nem tudunk sorsáról semmit.

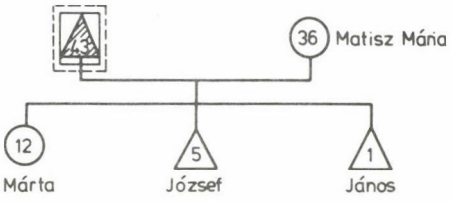
78. Özv. PAPP ANDRÁSNÉ

Az ötfős zsellérháztartás elemi család, az özvegy 4 gyermekével él együtt.
Mária 1861-ben Rozgonyi Miklós (Hsz: 18) gazdalegényhez megy feleségül.
Júlia 1862-ben özv. Ivancsó Pál (Hsz: 13) felesége lesz.
Anna 1870-ben megy férjhez Horváth János (Hsz: 76) zsellérlegényhez. Mindhárom lány elkerül a szülői háztól, de a faluban élnek tovább.
József 1871-ben Cservák Mártát, egy ötholdas gazda lányát veszi el.

79. LÁZÁR ANDRÁS

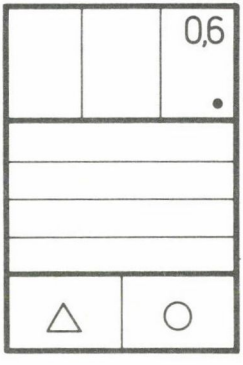

Az ötfős zsellérháztartás elemi család, a szülők 3 gyermekükkel élnek együtt. A férfi Stelbach (Csendespatak, Sáros vm.) helységből kerül Baskóra, nem tudni mikor. Mint szolgacseléd él itt, jegyzi fel róla a plébános a házasságkötés alkalmából.

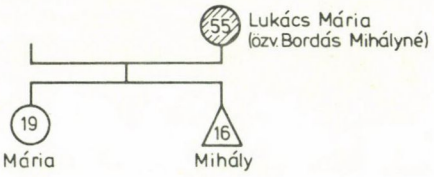
Márta 1863-ban Barilkó József (Hsz: 48) zsellérlegény felesége lesz, s elkerül a háztól. Férje 1873-ban meghal, s Márta két év múlva házasságot köt özv. Szamecz Andrással, ki Lucskáról (Zemplén vm.) kerül Baskóra. Két gyermekük születésének anyakönyvi bejegyzéséből az látszik, hogy Márta második férjével is a 48. házszám alatt lakik.

József 1872-ben özv. Javorniczky Mihálynét, született Rozgonyi Júliát (Hsz: 7) veszi feleségül. Falubeli lakóhelyük nem határozható meg, változó házszámokon szerepelnek az anyakönyvben.

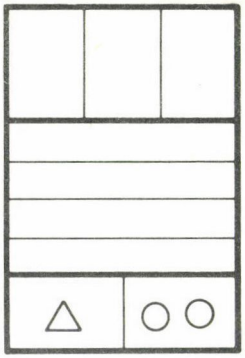
János 1877-ben legényemberként hal meg.

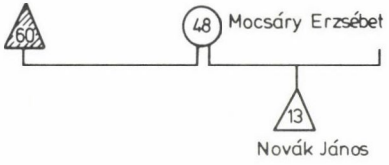
80. SZEMÁN JÁNOS
(Özv. BORDÁS MIHÁLYNÉ)

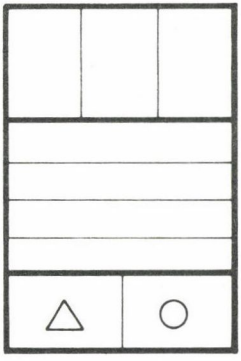
A háromfős háztartás elemi család: özvegy anya 2 gyermekével. A népszámlálás Szemán Jánost házbirtokosnak mondja, de nem közöl róla semmit.
Özv. Bordás Mihálynét a népszámlálás napszámosnak mondja. Családjáról a jelzett két haláleseten kívül csak *Mária* házasságkötéséről tudunk. 1865-ben özv. Hegedűs György (Hsz: 22) felesége lesz.

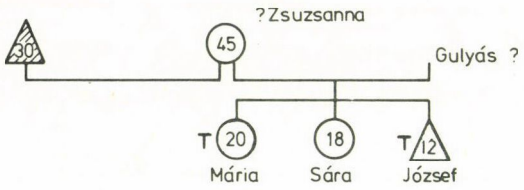
82. OLÁH MIKLÓS

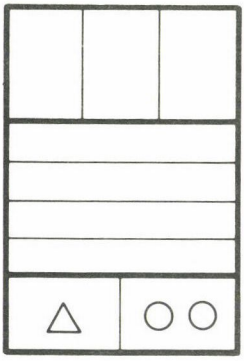
A háromfős zsellérháztartás elemi család, a szülők az asszony előző házasságából született fiával élnek együtt. Oláh Miklós Kántorról (Kántorjárási, Szatmár vm.) került Baskóra, s még a népszámlálás évében meghal. Ezenkívül mást nem tudunk a családról.

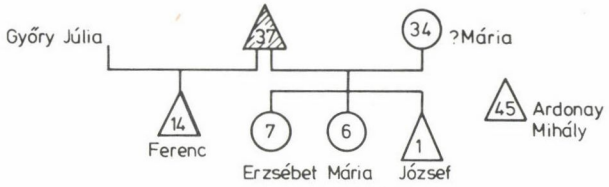
83. BASKÓ KÖZSÉG
(BATYI LÁSZLÓ)

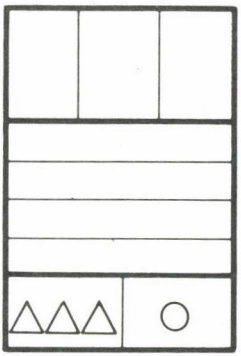
Az ötfős napszámos-háztartás elemi család. A szülőkön kívül itt találjuk az asszony előző házasságában született 3 gyermekét is. A Gulyás gyerekek közül *József* Regéczkén (Abaúj-Torna vm.), *Mária* Sárospatakon (Zemplén vm.) távollevő. Anyjuk szintén Sárospatakról került Baskóra. Egy 1869. évi anyakönyvi bejegyzésből tudjuk, hogy Batyi László a község kovácsa.

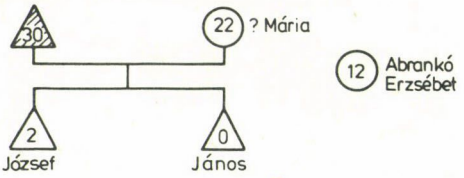
84. Br. BEUST ÖDÖN
(DUNA JÓZSEF)

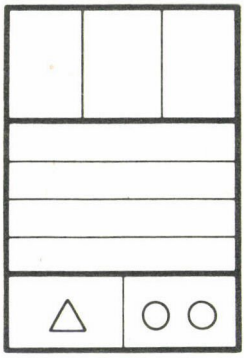
A hétfős szolgaháztartás elemi család, a szülőkön kívül itt találjuk 3 közös és egy, a férfi előző házasságából született gyermekét, valamint Ardonay Mihály szolgát („Diener"). A férfi első felesége a községi kántor lánya volt. Duna József egy 1840. évi anyakönyvi bejegyzés szerint uradalmi juhász.

85–92. Br. BEUST ÖDÖN
(FECZÁK JÁNOS)

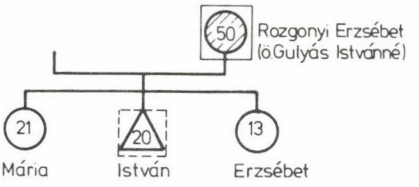

Az ötfős szolgaháztartás elemi család, a szülők 2 gyermekükkel és az ugyancsak szolgálónak („Magd") nevezett *Abrankó Erzsébet*tel élnek együtt. A népszámlálásban a 85–92. házszámok egy lapon, „Mayerhof" felirattal szerepelnek, ahol csak a fenti család lett összeírva.

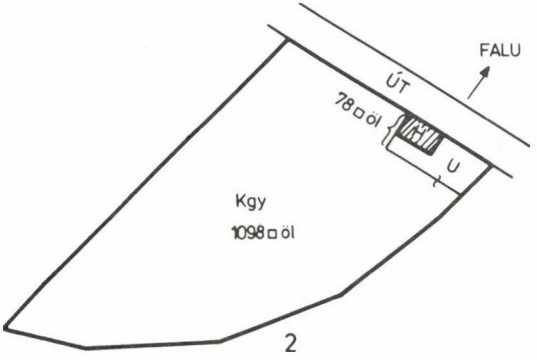

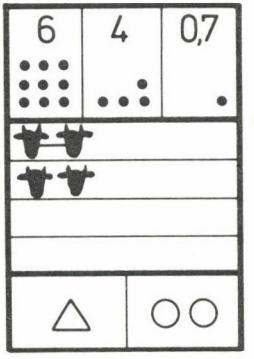
II. GAZDASÁGTÍPUS
1–10 kh birtokkal rendelkező gazdaságok

1. Özv. GULYÁS ISTVÁNNÉ

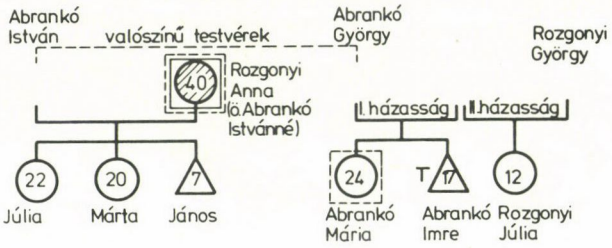

A négyfős háztartás elemi család, amelyben az özvegy anya 3 gyermekével él együtt. Az özvegy még életében átíratja az egész birtokot fiára, feltehetően azután, hogy az 1863-ban családot alapít. *István* a regéckei (Abaúj-Torna vm.) Pauliscsák Júliát veszi feleségül, akivel – mint egyetlen örökös – szülei portáján és gazdaságában marad. Mindkét lánytestvére Baskón megy férjhez. *Erzsébet* 1861-ben Kiss Józsefhez (Hsz: 61), *Mária* négy évvel később, mint megesett lány, özv. Alexovits Mihályhoz (Hsz: 30).

7. Özv. ABRANKÓ ISTVÁNNÉ

A hétfős háztartás bővített család, amely 3 elemi család töredékéből tevődik össze. Az özvegy 3 saját gyermekén kívül együtt él még néhai sógorának 2 gyermekével (Abrankó Mária és Imre) és azoknak egy mostohatestvérével (Rozgonyi Júlia). Máriát a népszámlálás napszámosnak mondja. Imre Erdőbényén (Zemplén vm.) távollevő.

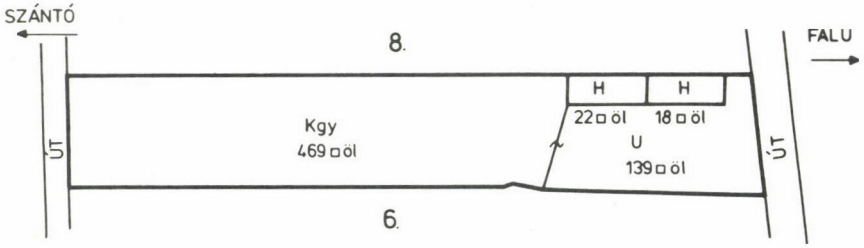
A bel- és külterületi birtok 1867-ben az *özvegy* és a korábban napszámosnak mondott *Mária* között feles arányban oszlik meg. Mária, aki lánykorában kétszer megesett, 32 éves korában, 1865-ben feleségül megy a Göncről (Abaúj-Torna vm.) ideszármazó 48 éves özvegy Orosz János csizmadiához. Feltehetően ez adja az okot a birtok megosztására. Öccse *Imre*, már 1857-ben is távollevő, feltehetően végleg elkerül Baskóról, hiszen az 1880-as évek végéig semmi hír nincs róla.

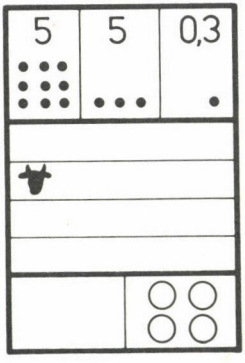
Júlia lányként hal meg 45 éves korában.

Márta 1858-ban Ivancsó Pálhoz (Hsz: 13) megy feleségül. Négy évvel férjhezmenetele után meghal (1862).

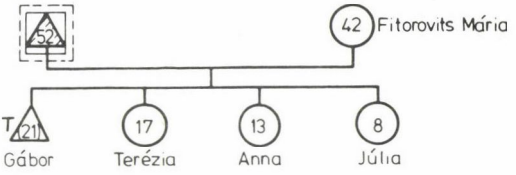
János 1870-ben nősül meg, felesége Juhász Zsuzsa (Hsz: 56). A szülői portán alapít családot, és anyja halála után (1872) ő veszi át a hátramaradt birtokot.

Rozgonyi Júlia 1867-ben a komlóskai (Zemplén vm.) Javorniczky Mihály felesége lesz. Öt éven keresztül nincs róluk semmi hír, majd 1872-ben özvegyasszonyként baskói gazdához, Lázár Józsefhez (Hsz: 79) megy nőül.

12. Id. TAKÁCS MIHÁLY

A hattagú háztartás elemi család: szülők négy gyerekkel. Gábor katonaként távollevő. Az asszony Komlóskáról (Zemplén vm.) került Baskóra.

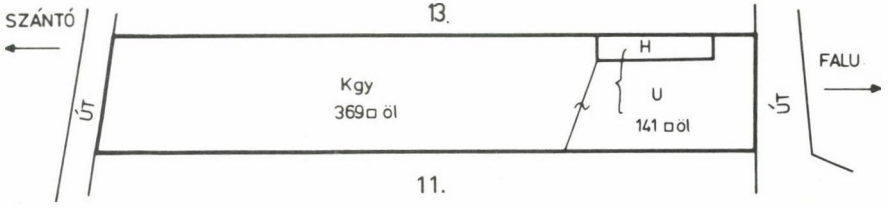
Gábor 1868-ban feleségül veszi a Felvégen lakó Ferencz Máriát (Hsz: 71), akivel mindössze 3 évig él együtt. Egy évvel szülei halála (1870) után ő is meghal.

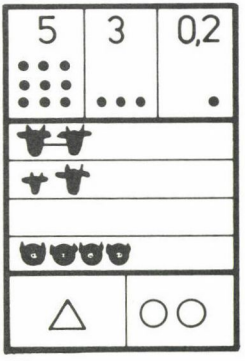
Terézia Magyar Miklós (Hsz: 37) felesége lesz 1863-ban.

Anna, miután 1875-ben törvénytelen gyermeknek ad életet, vele együtt meghal.

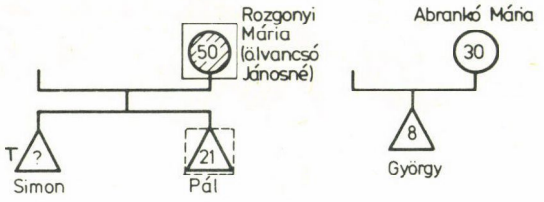
Júlia két évvel később, 1877-ben Szemán József (Hsz: 49) zsellér felesége lesz.

A szülők és egyetlen fiuk 1870/71-ben meghalnak, a két lány elkerül a háztól, így nem lehet tudni, mi lesz a birtok sorsa.

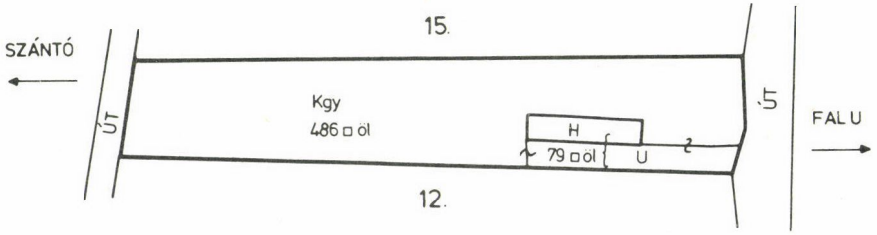

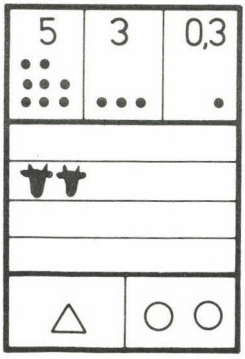
13. Özv. IVANCSÓ JÁNOSNÉ

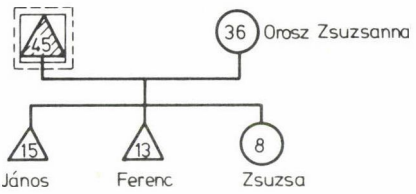
Az ötfős háztartás két töredék elemi családból áll. Az özvegyet birtokosnak, Abrankó Máriát hajadon napszámosnak nevezi a népszámlálása. Valószínű megesett asszony, aki fiával elszegődött szolgálni. Simon katona.

Az özvegy 1863-ban meghal, s így a kataszteri felvétel már *Pál* nevén jegyzi fel a birtokot. Pál 1858-ban köt házasságot Abrankó Mártával (Hsz: 7), akinek halála után egy hónappal 1862-ben újra megnősül. Második feleségével, Pap Júliával (Hsz: 78) is folyamatosan itt él a szülői portán. Bátyja *Simon,* valószínű elkerül a faluból, ugyanis három évtizeden keresztül semmi említés nem található rá vonatkozóan. *Abrankó Mária* és fia szintén egyszer sem szerepelnek az anyakönyvekben.

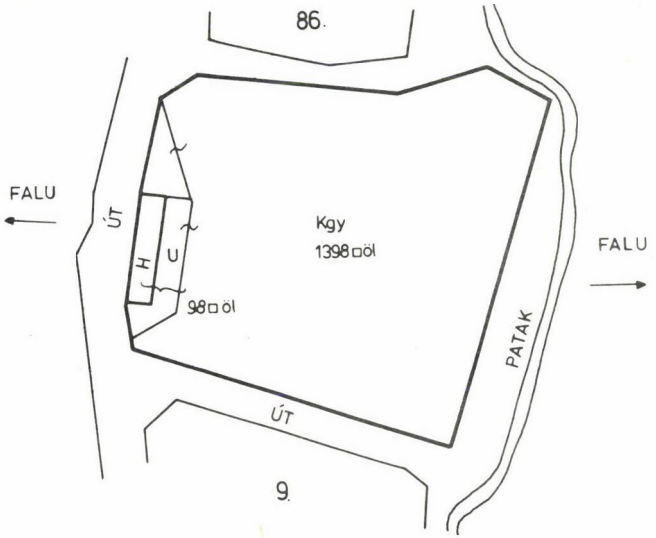
14. VARANAY JÁNOS

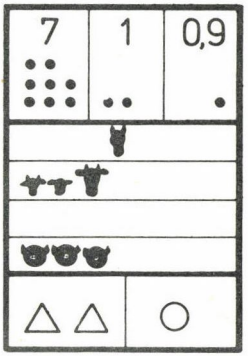

Az ötfős háztartás elemi család, a szülők 3 gyermekükkel élnek együtt.

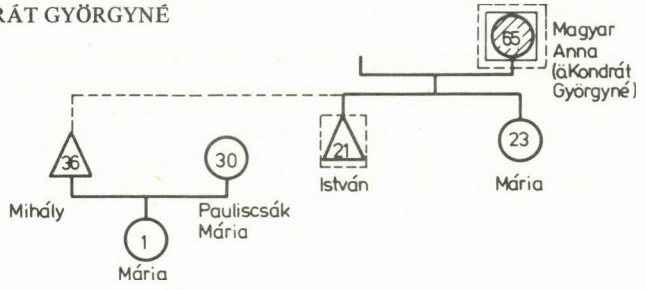
A kataszteri felvételt követő két éven belül meghalnak a szülők és középső gyermekük, *Ferenc* is. A birtok egyetlen örököse *János,* aki 1867-ben veszi feleségül Magyar Máriát (Hsz: 32). Csupán egy gyermekük születését jegyzi fel az anyakönyv 1869-ből, több említés nincs róluk.

Zsuzsa 1869-ben zsellérlegényhez, Rácz Jánoshoz (Hsz: 42) megy feleségül, s gyermekei már ezen a portán születnek.

16. Özv. KONDRÁT GYÖRGYNÉ

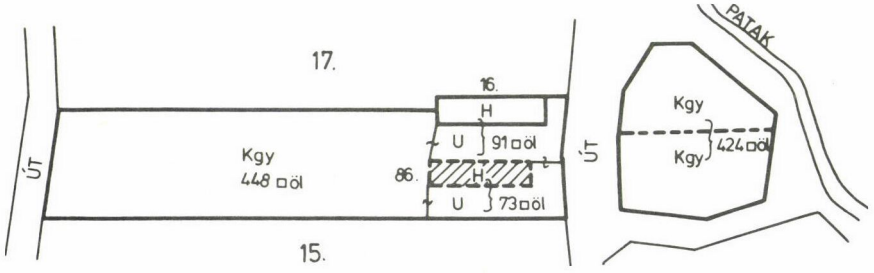

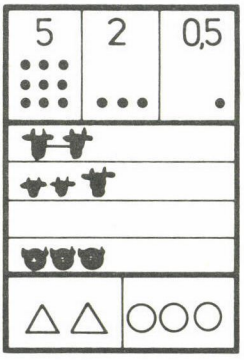
Özv. Kondrát Györgyné hatfős háztartása többszörös család, amely az özvegyből, két gyermekéből, valamint a szolgaállapotú *Mihály*ból és családjából áll. A népszámlálás az özvegy neve alatt veszi számba valamennyiüket. Nem lehet pontosan tudni, hogy az özvegy és Mihály között milyen kapcsolat áll fent. Életkorukat és azonos vezetéknevüket tekintve, feltehetően a fia.

István 1860-ban feleségül veszi Sas Annát (Hsz: 39). Felthetően ez adja az okot arra, hogy anyja 1,14 kh szántót (négy tagban) és 1,06 kh rétet (két tagban) átírasson a nevére, és a belsőséget is megfelezze vele. Így István a kataszteri felvétel idején már önálló gazda, külön lakóházat is épít magának (Hsz: 86) a telek rá eső részén.

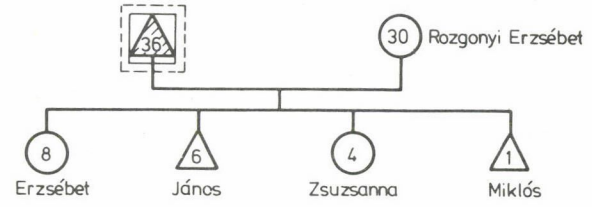
Az időközben megözvegyült *Kondrát Mihályné*nak 1867-ben két szántóparcellája van, amelyek együttes terjedelme sem éri el a 0,50 kh-t, sőt az egyiket közösen bírja az özveggyel. Nem lehet tudni, hogy örökség vagy vétel útján jut-e hozzá. Kondrát Mihályné mint házszám nélküli szerepel a birtokrészleti jegyzőkönyvben, de gyermekei házasságkötését a tizenhatos számon jegyzi be az anyakönyv, ami azt bizonyítja, hogy férje halála után is itt lakik.

Mária 1865-ben Barilkó György (Hsz: 30) második felesége lesz. Néhai Kondrát Mihály *Mária* nevű lánya pedig 1872-ben Kondrát Józsefhez (Hsz: 10), névrokonához megy feleségül, aki az asszony családjába jön vőnek, mivel a gazdaságban nincs férfi munkaerő.

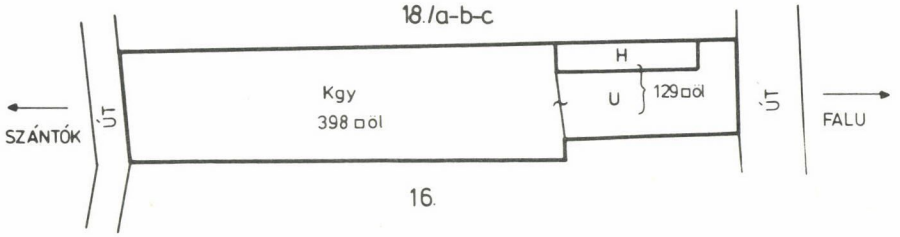

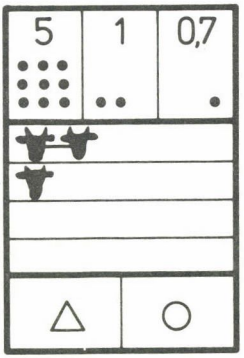

17. KONDRÁT (alias NAGY) GYÖRGY

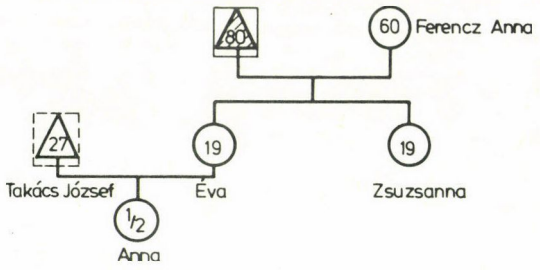

A hatfős háztartás elemi család, szülőkből és 4 gyermekükből áll. Közülük egyedül *Zsuzsánna* nem éri meg a családalapítást, tizenegyéves korában (1866) meghal. A többiek falubeliekkel kötnek házasságot, születésük sorrendjében. A legidősebb, *Erzsébet* kerül el elsőnek a háztól. Felső szomszédjuk, Rozgonyi Mihály (Hsz: 18) Ferenc nevű fiának lesz a felesége. *János* Sas Annát (Hsz: 34) veszi nőül 1873-ban. Gyermekeik születését és halálát 33–34. házszámok alatt jegyzi fel az anyakönyv, ami arra utal, hogy János apósa gazdaságába megy vőnek. Sas Jánosnak nincs fiúgyermeke, csak két lánya van. Közülük Anna, az idősebb itt marad férjével a szülői házban. Húga, Sas Mária a másik Kondrát fiúnak, Miklósnak lesz a felesége 1879-ben. Ő már elkerül a háztól a tizenhetes portára. Kondrát György két fia közül tehát az idősebbik (János) kikerül apja háztartásából, a fiatalabbik (Miklós) vele marad.

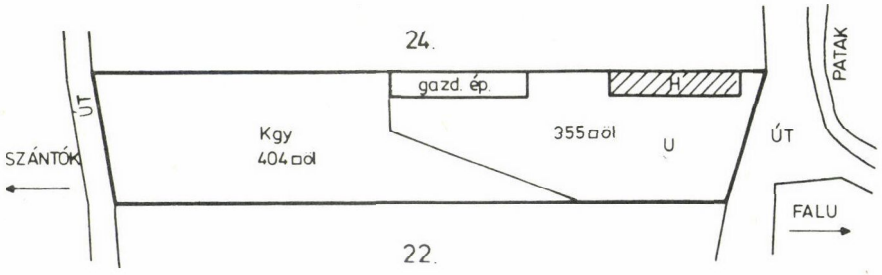

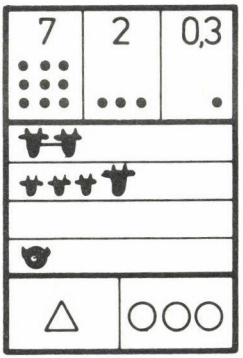

23. Id. IVANCSÓ GYÖRGY

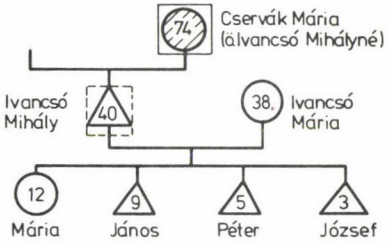

A hatfős háztartás háromgenerációs többszörös család. Id. Ivancsó György a feleségével, egy hajadon és egy családos lányával él együtt.
1867-ben, a kataszteri felvétel idején él még ugyan id. Ivancsó György, de az egész birtok már veje, *ifj. Takács József* nevén van. *Zsuzsanna* 1858-ban feleségül megy Balogh Mihályhoz (Hsz: 74) és elkerül a háztól. Id. Ivancsó György gazdaságát tehát egyik lánya és veje viszik tovább.

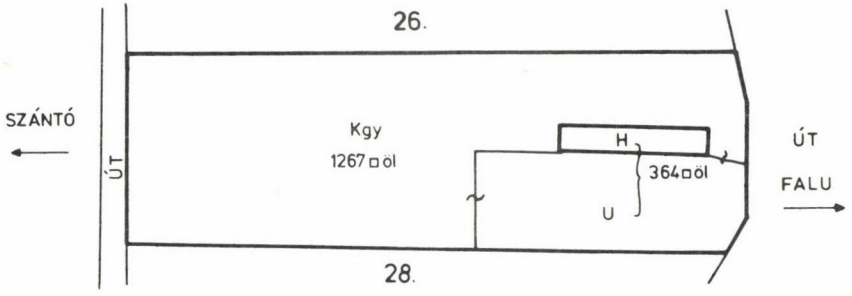

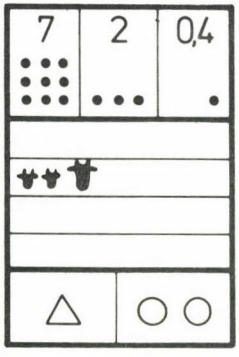
24. Özv. IVANCSÓ MIHÁLYNÉ

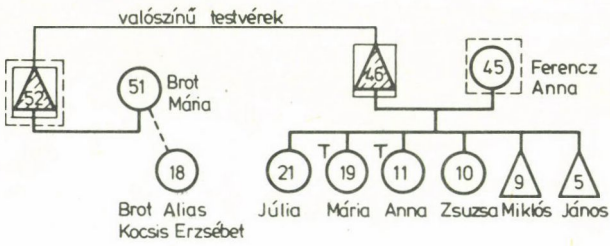
A hétfős háztartás bővített család, amelyben az özvegy anya családos fiával él együtt. Az anyakönyvből nem derül ki, hogy Ivancsó Mihály és felesége valódi vagy csak névrokonok. 1857-ben válik ki a családból az özvegy egyetlen lánya, *Erzsébet,* akit a népszámlálás már férje, Paulovits András házában (Hsz: 8) talál.

Az özvegy 1858-ban bekövetkezett halálával az egész birtok *Mihály*ra száll. A népszámlálás idején élő 4 gyermeke közül *Mária, János* és *József* meghalnak anélkül, hogy családot alapítanának. Egyedül *Péter* éri meg a házasságkötést: 1879-ben feleségül veszi Vavrek Annát (Hsz: 19). Egy gyermekük születik 1880-ban. Felesége a következő évben meghal, majd három év múlva, 1884-ben, egy évben anyjával, Péter is meghal. Az 1857-es családból ekkor már senki nem él. A birtok minden bizonnyal a népszámlálás után született (1860) *József*re száll. 1884-ben veszi feleségül Ferencz Erzsébetet (Hsz: 67), aki szintén a népszámlálás után születik. Gyermekeiket a 24. házszám alatt jegyzi fel a plébános. Ivancsó Mihálynak még egy lánya is születik 1864-ben, aki 22 év múlva Szántóra (Abaújszántó, Abaúj-Torna vm.) megy férjhez.

30. BARILKÓ GYÖRGY és 31. BARILKÓ JÁNOS

A két, feltehetően rokon háztartás 1857-ben egymás melletti házszámon szerepel, mégis összevontan mutatom be őket. Ennek oka a következő. Az 1850/51. évi adóösszeírásban, valamint az 1867. évi kataszteri felvételben Barilkó György és Barilkó János a 31. házszám alatt szerepelnek, a 30. számon pedig mindkét időpontban Barilkó Mihályt találjuk, aki viszont hiányzik a népszámlálásból. Nem lehet tudni mi okból, hiszen csak 1884-ben jegyzik fel halálát, ekkor 65 éves. A három Barilkó életkorát tekintve nagyon valószínű, hogy testvérek. Lehet, hogy Mihály átmenetileg nem tartózkodik a faluban, és ez idő alatt testvérei használják birtokát? Vagy pusztán a népszámlálás pontatlanságáról lenne szó? Ez utóbbi feltevésnek ellentmond, hogy az 1857. évi állatszámlálásban sem szerepel, ugyanakkor György és József állatait külön-külön veszik számba. Ez pedig azért érdemel figyelmet, mert legtöbbször, ha egy belsőségen két háztartás tartózkodik, az állatállományt a két háztartásfő neve alatt összevontan jegyzik fel. Összegezve az elmondottakat csak annyi bizonyos, hogy a 30–31. belsőségen Barilkó Mihály, György és János lakik. Közülük Mihálynak csupán a birtokát ismerjük, háztartását és állatállományát nem. Ennek ellenére belsőségének rajzát közlöm, birtokát röviden jellemzem, ugyanis minden jel arra mutat, hogy a hármuk nevén levő birtok valamikor egy egész volt.

Barilkó György és Barilkó János háztartása összesen 11 főt számlál, az egyik bővített, a másik elemi család. *Barilkó György* feleségével és annak egy nőrokonával lakik együtt. Ez utóbbit a népszámlálás pusztán „Verwandtin"-nak nevezi. A feleség Szináról (Abaújszína, Abaúj-Torna vm.) kerül Baskóra. A népszámlálás szerint nincs sem jelen-, sem távollevő gyermekük. Barilkó György felesége két évvel a népszámlálás után meghal. Még ugyanebben az évben új asszony kerül a házhoz, a 25 éves Kondrát Mária (Hsz: 16) személyében. Barilkó György ekkor már 54 éves. Haláláig, 1871-ig három gyermekük születését és kettőnek a halálát jegyzi fel az anyakönyv. Az özvegyen maradt Kondrát Mária a következő évben feleségül megy a nála 11 évvel fiatalabb, Erdőbényéről (Zemplén vm.) származó Abonyi Károlyhoz. Ebből a házasságból két gyermek születik. Barilkó György özvegye második férjével is ezen a portán él.

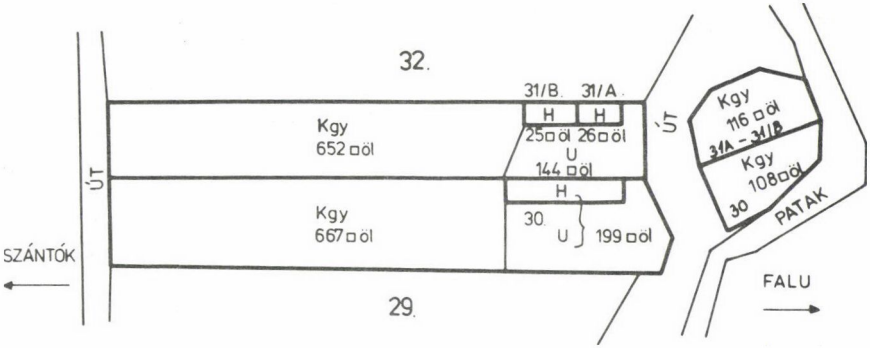
Brot alias Kocsis Erzsébet sorsáról semmit nem tudunk.

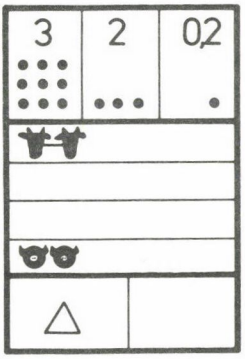
Barilkó János 1863-ban meghal, így a kataszteri felvétel már az özvegy neve alatt jegyzi be a birtokot. Gyermekeik közül *Júlia* és *Anna* egy évben, 1868-ban mennek férjhez. Az előbbi a Boldogkőújfaluról (Abaúj-Torna vm.) származó Kucsma János zsellér felesége lesz. Mindössze öt évig, Júlia haláláig élnek a harmincegyes portán. Anna végleg elkerül a faluból Erdőbényére (Zemplén vm.), ahol a népszámlálás idején tartózkodik. Feltehetően itt ismeri meg későbbi férjét, a világi (Zemplén vm.) születésű Kochuczoni Andrást. *Máriá*ról csak annyit tudunk, hogy 3 törvénytelen gyermeknek ad életet 1866-ban, 1870-ben és 1878-ban.

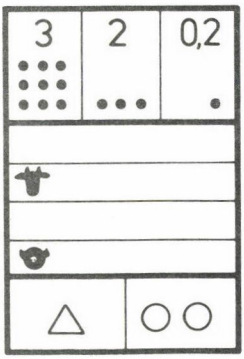
Zsuzsanna 1869-ben Hegedűs György abaújkéri (Abaúj-Torna vm.) legény felesége lesz. Több említés nincs róluk, feltehetően ő is elkerül Baskóról.

Miklós 1888-ban legényemberként hal meg.

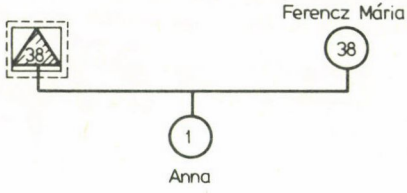
*János*ról a népszámlálás óta semmi hír, az anyakönyvekben egyszer sem szerepel.

32.
31/B.
31/A.
H
H
Kgy
652 □öl
25□öl
26□öl
U
144 □öl
ÚT
ÚT
Kgy
116 □öl
31A – 31/B
Kgy
108□öl
30
PATAK
H
Kgy
667 □öl
30.
U
199 □öl
SZÁNTÓK
FALU
29.

3
2
0,2

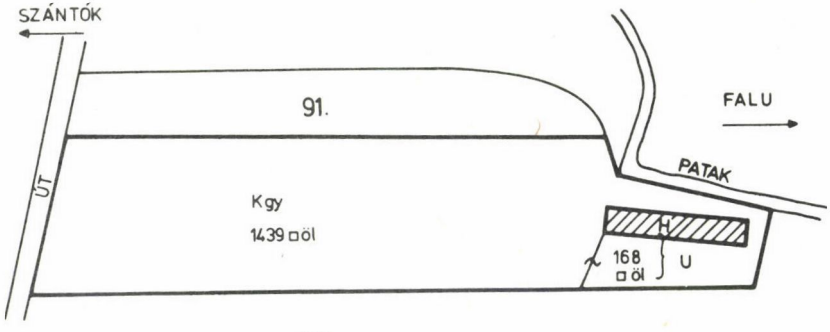

3
2
0,2

34. Ifj. SAS JÁNOS

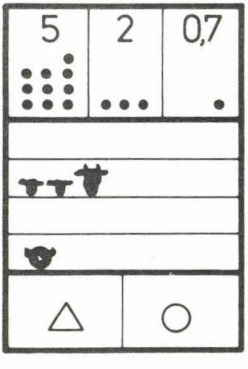

A háromfős háztartás elemi család, mely a szülőkből és egy gyermekükből áll.

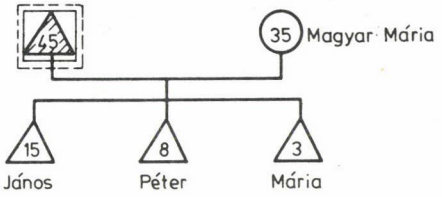
Anna 1873-ban feleségül megy Kondrát alias Nagy János gazdalegényhez (Hsz: 17), de nem ő megy el menyecskének férje gazdaságába, hanem az jön vőnek apósához. Az érdekesség kedvéért megemlítem, hogy Annának a népszámlálás után született húga szintén a Kondrát alias Nagy család egyik fiához megy feleségül 1879-ben, de ő már nem marad apja házában, hanem menyecskének megy férje gazdaságába.

33.

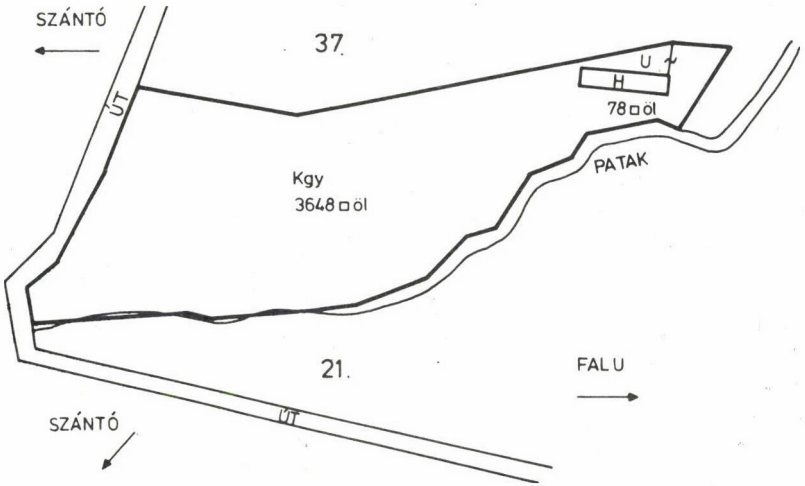

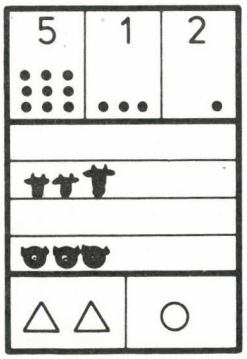
36. KOSZTECZKY JÁNOS

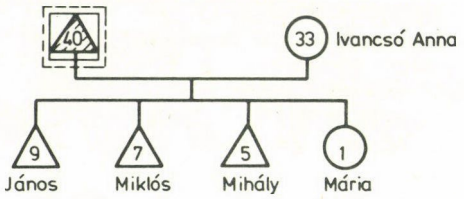
Az ötfős háztartás elemi család, szülőkből és 3 gyermekükből áll.

Koszteczky János mindkét fia baskói lányt vesz feleségül, s mindketten a szülői portán maradnak. Elsőnek az idősebb, *János* nősül meg 1867-ben. Felesége Ács Anna (Hsz: 15). *Péter* hat évvel később, 1873-ban veszi feleségül Skobely Ivancsó Zsuzsannát (Hsz: 59). János két évvel apja halála (1873) után szintén meghal, így minden bizonnyal Péter lesz az örökös, bár lehet, hogy anyja haláláig vele kell osztoznia a birtokon. Koszteczky János harmadik gyermeke, *Mária* még hároméves korában meghal.

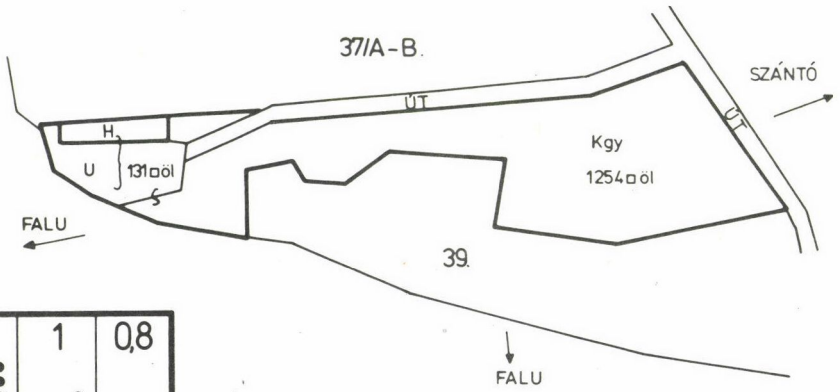

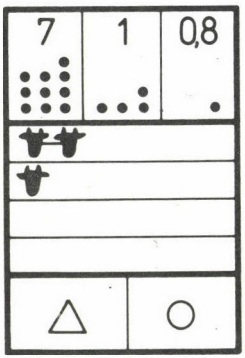
38. ALEXOVICS MIHÁLY

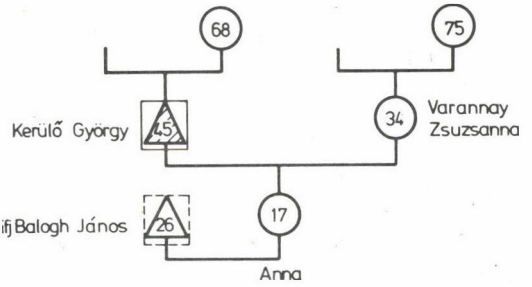
A hatfős háztartás elemi család, szülőkből és 4 gyermekükből áll.

Alexovics Mihály felesége elvesztése után egy évvel (1865) ismét megnősül. Néhai Gulyás József (Hsz: 1) megesett lányát, Máriát veszi feleségül. Ebből a házasságból 3 gyermek születik, de kettő még kiskorában meghal. A két legidősebb fiú egy évben (1877) és ugyanazon a napon nősül meg. *János* feleségül veszi Ács Máriát (Hsz: 63), akivel apja portáján telepszik meg. *Miklós*, feleségével, Rozgonyi Zsuzsannával (Hsz: 69) csak néhány évig él együtt. Utolsó közös gyermekük 1883-ban születik. Az asszony legközelebb 1887-ben szül, s ez alkalomból jegyzi fel a plébános az anyakönyvbe, hogy az Amerikába szakadt Alexovics Miklós felesége törvénytelen gyermeknek adott életet. Ezek szerint 1883 és 1887 között Miklós kivándorol Amerikába, nem tudni, hogy később visszajön-e. A harmadik fiú, *Mihály* 1882-ben alapít családot, felesége Ferencz Anna (Hsz: 71). Sorsuk az anyakönyvek lezárulása miatt tovább nem követhető. A legfiatalabb testvér, *Mária* 1875-ben Kondrát György (Hsz: 10) felesége lesz. A fentiekből csupán az derül ki, hogy a 3 fiú közül a legidősebb marad apja házában. A birtok további sorsáról, az öröklés módjáról közelebbit nem tudunk. Alexovics Mihálynak tudunk még egy lányáról, *Annáról*, aki a népszámlálás után születik (hasonlóan Miklós és Mihály feleségéhez). Anna 1889-ben nőül megy Oláh Dániel erdőbényei (Zemplén vm.) zsellérhez. Ez az utolsó fellelhető adat róla.

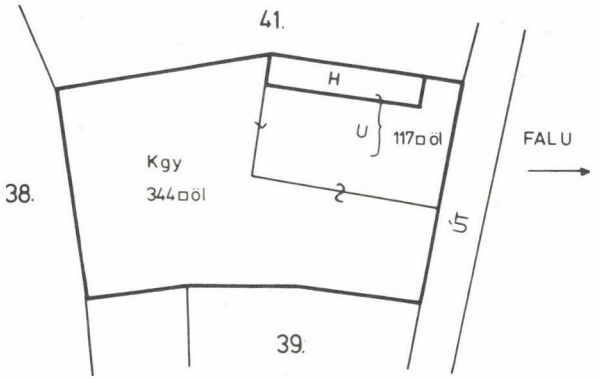

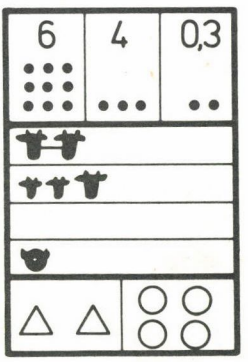
40. KERÜLŐ GYÖRGY

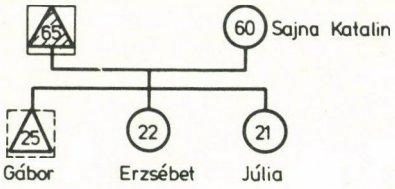
A hatfős háztartás háromgenerációs többszörös család. A szülőkön és Anna nevű gyermekükön kívül itt találjuk a férj és a feleség özvegy anyját, valamint Anna férjét.

Kerülő Györgynek *Anna* az egyetlen gyermeke és örököse. Ez magyarázza, hogy férje jött az ő gazdaságukba vőnek és nem ő ment el menyecskének. Kerülő György fiatalon, 1861-ben meghal, s jóllehet felesége két év múlva ismét férjhez megy alsó szomszédjuk katonaviselt fiához, Sas Józsefhez (Hsz: 39), a birtok 1867-ben ifj. Balogh János nevén van. Nem lehet biztosan tudni, hogy Kerülő György özvegye második férjével is itt marad-e ebben a gazdaságban, de semmi nem szól ellene.

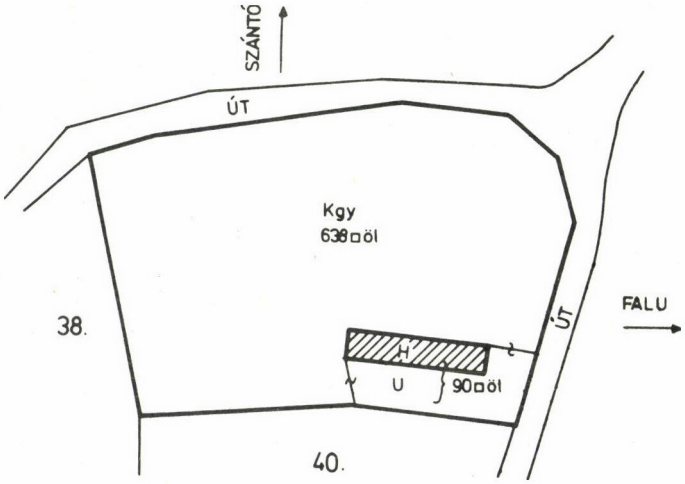

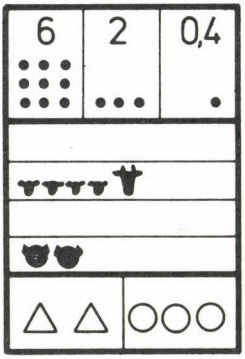

41. Id. ROZGONYI JÁNOS

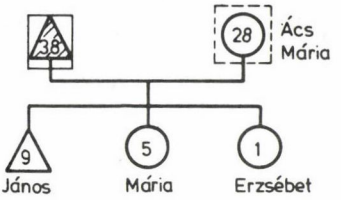

Az ötfős háztartás elemi család, a szülők 3 gyermekükkel élnek együtt.
A kataszteri felvétel idején már egyik szülő sem él, a birtok egyetlen fiuk, *Gábor* nevén van, aki 1862-ben veszi feleségül Kondrát Júliát (Hsz: 10). *Erzsébet* 1860-ban özv. Szénégető Jánoshoz (Hsz: 53) megy feleségül. *Júlia* egy évvel később, 1861-ben Pajkossy Miklós kántor (Hsz: 21) felesége lesz. A népszámlálásban szereplő kántor (Győri Ferenc) 1860-ban meghal. Pajkossy Havaj községből (Zemplén vm.) származik Baskóra. A házasságkötés után több említés nincs róluk.

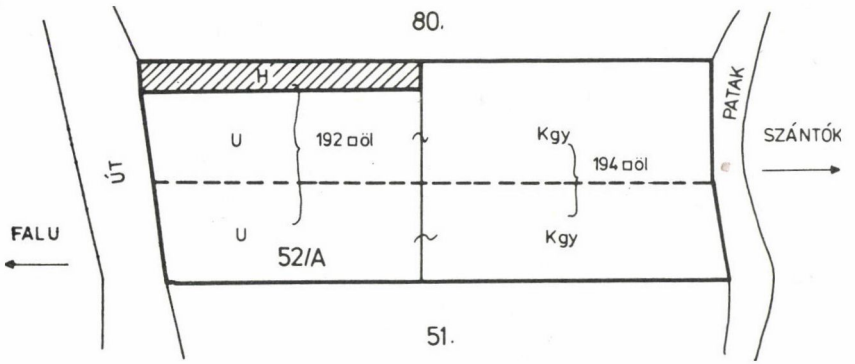

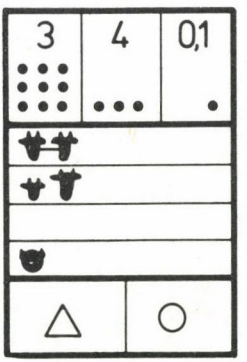
50. HATRANICS ISTVÁN*

Az ötfős háztartás elemi család, amely a szülőkből és 3 gyermekükből áll.

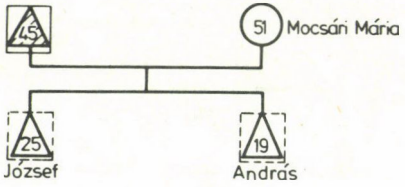
Hatranics István 1864-ben meghal, a kataszteri felvétel már özvegye nevén találja az egész birtokot. Gyermekeik közül *János* 1873-ban házasságot köt Szénégető Erzsébettel (Hsz: 53), de még ugyanabban az évben meghal. *Mária* 1875-ben Vavrek Ferenc (Hsz: 19) felesége lesz, de a következő évben ő is meghal. *Erzsébet* 1871-ben hajadonként hal meg. Tíz évvel a kataszteri felvétel után már csak az özvegy és *József* nevű fia él. Ez utóbbi a népszámlálás után születik, s 1886-ban köt házasságot. Feltehetően ő örökli meg a birtokot.

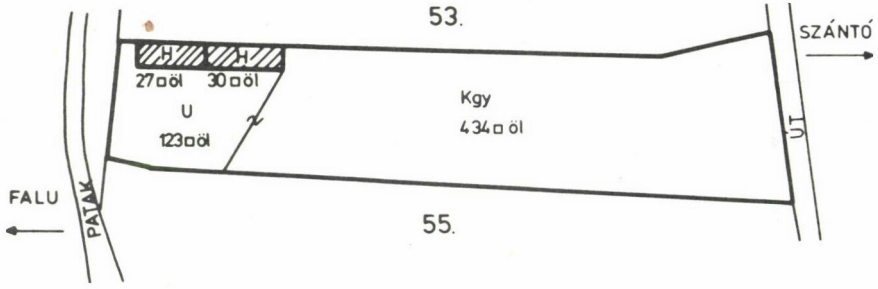
*L. még az 52. szám alatt.

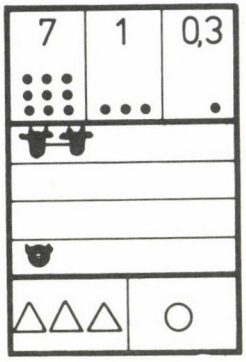
54. MAGYAR MIHÁLY

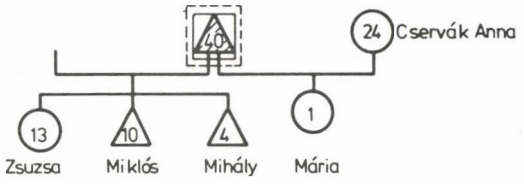
A négyfős háztartás elemi család, a szülőkből és 2 fiukból áll. Az asszony Fonyról (Abaúj-Torna vm.) származik Baskóra.

Az apa 1861-ben bekövetkezett halálával a birtok két egyenlő részre szakad fiai között. 1857 és 1867 között mindkét fiú családot alapít, sőt külön fedél alá is költöznek. A kataszteri felvétel már két lakóházat talál a telken. Az udvart és a kertet feles arányban, de közösen használják. Minden egyes birtokdarabot felesben bírnak, így valamennyi parcellájuk egymással szomszédos és azonos kiterjedésű. *József* nősül meg elsőnek, 1860-ban Keresztessy Júliát (Hsz: 9) veszi feleségül. Kettőjük házasságáról semmi többet nem tudunk. Keresztessy Júlia megözvegyülten 1866-ban ismét férjhez megy, tehát József 1860 és 1866 között meghal. Halálesetét, ill. gyermekeik születését nem jegyzi fel a baskói anyakönyv. *András* 1862-ben elveszi Alexovits Júliát (Hsz: 52), aki 17 év múlva meghal, majd András másodszorra is megnősül. Fiatal felesége, Orosz Anna Mogyoróskáról (Abaúj-Torna vm.) kerül Baskóra.

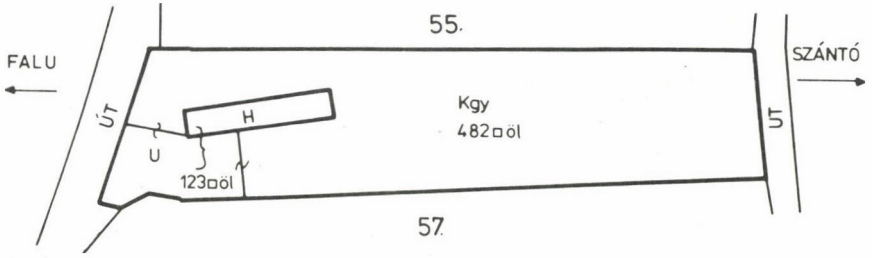

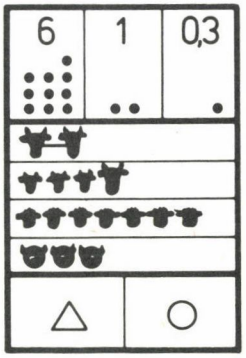
56. JUHÁSZ MIHÁLY

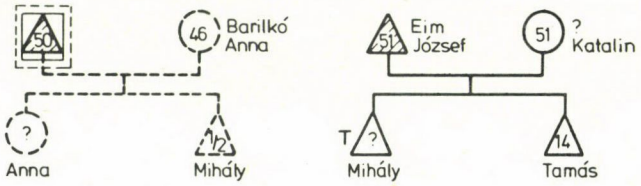
Az ötfős háztartás elemi család; a szülőkből, egy közös gyermekükből és a férfi első házasságából származó 3 gyermekéből áll. Juhász Mihály első házasságáról semmit sem tudunk.

A népszámlálás idején élő 4 gyerek közül *Miklós* sorsa ismeretlen, semmi adat nincs rá vonatkozóan. A többiek közül először a legidősebb, *Zsuzsanna* megy férjhez 1861-ben. Férje Hegedűs János (Hsz: 22). *Mihály* 1881-ben Kondrát József (Hsz: 10) népszámlálás után született lányával köt házasságot. Sorsuk az anyakönyvek lezárulása miatt nem követhető. A legfiatalabb testvérnek, *Máriá*nak csupán a házasságkötéséről ad hírt az anyakönyv. 1879-ben Kiss János (Hsz: nem azonosítható) veszi feleségül. Nem lehet megállapítani, hogy a birtok az apa halála után hogyan oszlik fel Mihály és az özvegy között.

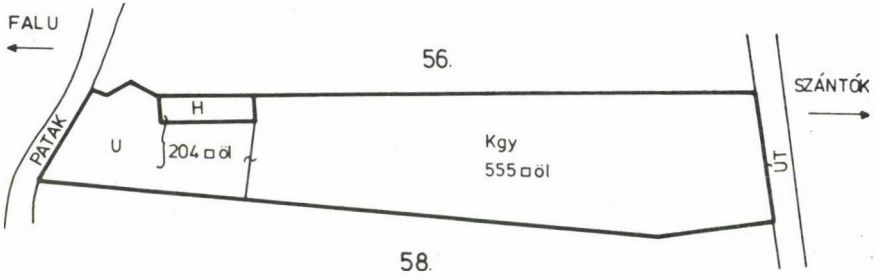

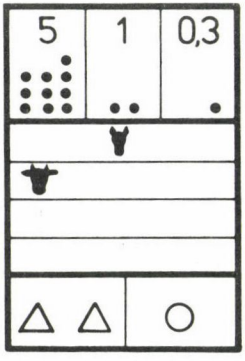
57. JUHÁSZ JÓZSEF

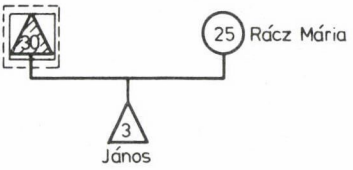
A népszámlálás Juhász Józsefet házbirtokosnak nevezi, de személyi adatait nem közli. Feleségének és két gyermekének a létezéséről csak az anyakönyvből értesülünk. Nem tudni, a népszámlálás miért nem szól róluk, még ha távollevők is. *Eim József* napszámos. Idősebbik fia katonaként távollevő, *Tamás* neve mellett pedig az a bejegyzés olvasható, miszerint Alsó-Meczenzéfen (Abaúj-Torna vm.) született. Eim József és családja csak a népszámlálásban szerepel, az anyakönyvekben egyikük sem található meg.

Juhász József családrajzát az anyakönyvi bejegyzések alapján készítettem el. Ez magyarázza a szaggatott vonalakat. Két gyermeke közül *Anna* 1865-ben Ferencz Andráshoz (Hsz: 4) megy feleségül. *Mihály* 1844-ben legényemberként hal meg.

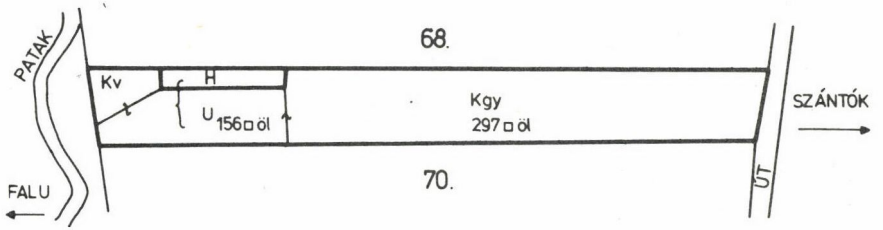

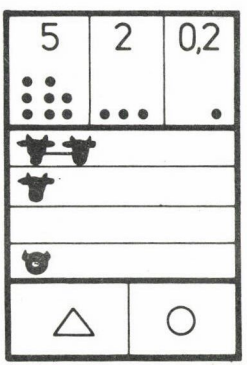

69. ROZGONYI JÓZSEF

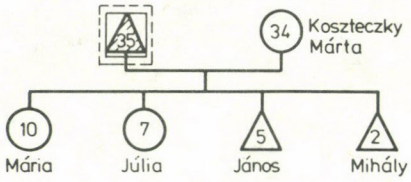

A fiatal, mindössze hároméves háztartás elemi család, a szülőkből és egy gyermekükből áll. *Rozgonyi József* két évvel a kataszteri felvétel után meghal, felesége a következő évben, 1870-ben újra férjhez megy özv. Szemán József zselléremberhez (Hsz: 49). A népszámlálás idején élő fiuk, *János* 12 éves korában meghal.

71. Ifj. FERENCZ MIHÁLY

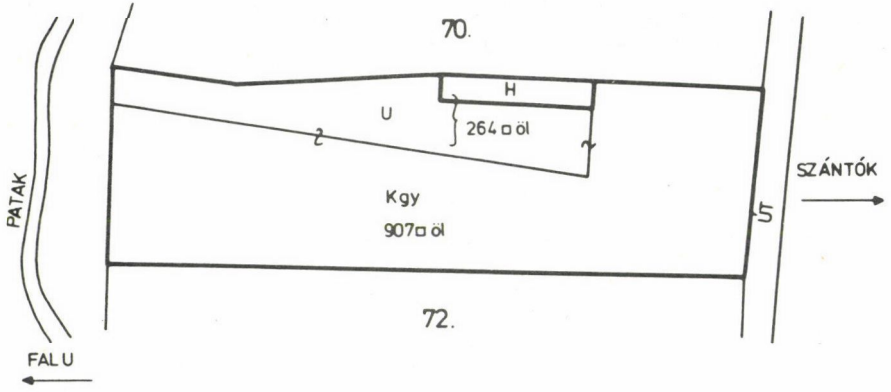

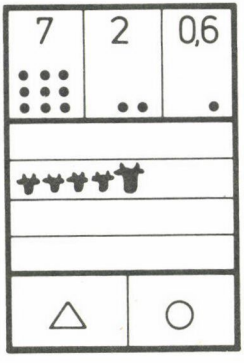
A hatfős háztartás elemi család, a szülők 4 gyermekükkel élnek együtt.

A birtok 1867-ben is ifj. Ferencz Mihály nevén van, hiszen javakorabeli gazda, gyermekei is még vele laknak. *Mária* és *Júlia* ugyanabban az évben, 1868-ban mennek férjhez, az előbbi Takács Gáborhoz (Hsz: 12), az utóbbi Keresztessy Jánoshoz (Hsz: 9).

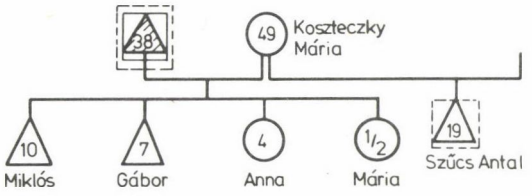
Jánosról semmit sem tudunk, egyszer sem szerepel az anyakönyvekben, ami arra utal, hogy későn vagy egyáltalán nem alapít családot, ill. elkerül a faluból.

Mihály 1882-ben Takács Máriát (Hsz: 59) veszi feleségül. *Mária* a népszámláláskor még nem él. A csupán 4 adat alapján úgy tűnik, hogy apja gazdaságában marad.

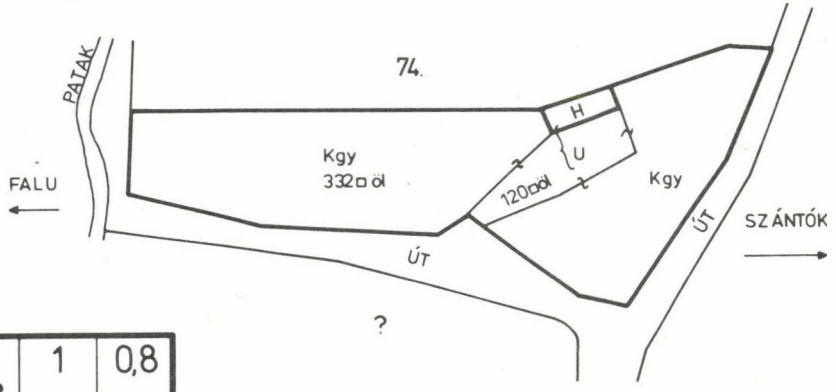

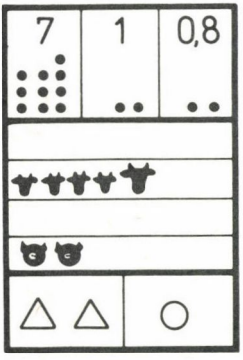
75. HANÁK GYÖRGY

A héttagú háztartás elemi család, a szülőkből, 4 közös gyermekükből és az asszony előző házasságában született fiából, *Szűcs Antal*ból áll.

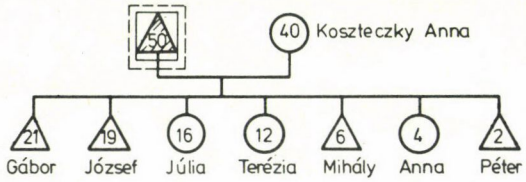
A kataszteri felvétel idején Hanák György a 65. házszám alatt szerepel, Szűcs Antal pedig mint már önálló gazda a 75. házszámon. Hanák Györgyöt a népszámlálásban mindkét szám alatt összeírják, de a 65. portán nem lakik senki. Erről a telekről mondja az 1850/51. évi adóösszeírás, hogy „Major ház puszta az Uraságé". Arról van itt szó, hogy a szóban forgó belsőséget Hanák György megveszi vagy bérli az uradalomtól, de 1857-ben még nem lakja. Mostohafia 1858-ban megnősül, elveszi Szénégető Júliát (Hsz: 53), megkapja a birtok felét és a 75. portát. Hanák György pedig családjával leköltözik a másikba. 4 gyermeke közül *Miklós* kétszer nősül. Első felesége Bordás Terézia (Hsz: 45). A házasságkötés éve ismeretlen. Második feleségét, a mogyoróskai (Abaúj-Torna vm.) Repata Annát 1884-ben veszi el. Az anyakönyvi házszámbejegyzések alapján úgy tűnik, hogy mintkét házasságában a 45. portán lakik. *Gábor* 1873-ban Takács Zsuzsannát (Hsz: 28) veszi nőül, akivel apja gazdaságában marad. *Anna* 1872-ben Ivancsó János (Hsz: 59), *Mária* pedig 1875-ben Ferencz János (Hsz: 4) felesége lesz. Mindketten apósuk családjába kerülnek át.

III. GAZDASÁGTÍPUS
11–15 kh birtokkal rendelkező gazdaságok

2. FERENCZ JÓZSEF

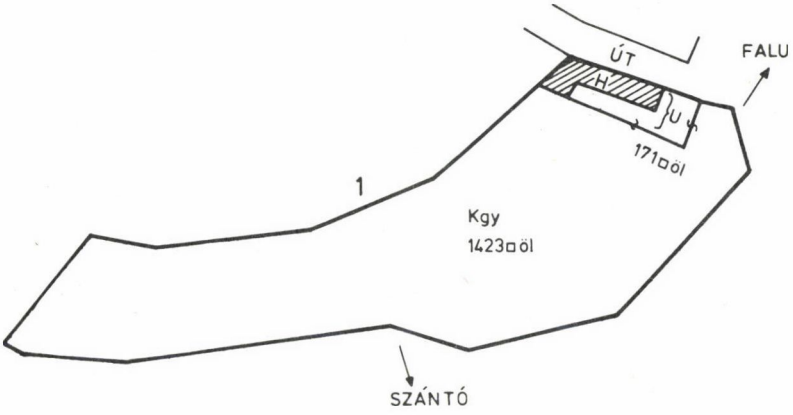

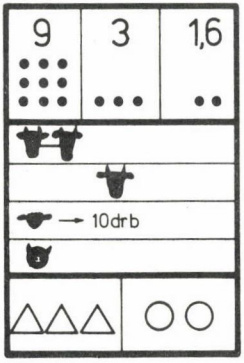
A kilencfős háztartás elemi család, amelyben a szülők 7 gyermekükkel élnek együtt. Ferencz József özvegyemberként veszi el Koszteczky Annát, de előző házasságáról semmit sem tudunk. A 7 gyerek mindegyike falubelivel köt házasságot, az alábbi sorrendben:

Gábor:	1858	Sas Zsuzsanna	Hsz: 39
Júlia:	1860	Sas Péter	Hsz: 39
Terézia:	1862	Magyar György	Hsz: 33
József:	1865	Barilkó Erzsébet	Hsz: 30
Anna:	1868	Alexovits György	Hsz: 52
Mihály:	1875	Keresztessy Erzsébet	Hsz: 9
Péter:	1880	Novák Borbála (a népszámlálás után születik)	Hsz: 29

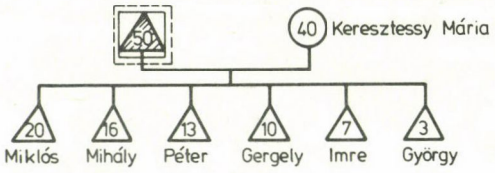
Elsőnek a legidősebb fiú nősül meg, majd férjhez megy a két legidősebb lány, a többiek nemenként és ezen belül életkoruk szerint következnek. A 3 lány elkerül a háztól, a fiúk minden anyakönyvi bejegyzésnél a 2. házszám alatt szerepelnek. Hozzá kell azonban tenni, hogy *Gábor*ról házasságkötése után 6 évvel található a második s egyben utolsó bejegyzés. Nem lehet tudni, hogy elkerül-e a faluból, vagy csak nem születik több gyermek. *Mihály* öt évi házasság után meghal. *Péter* olyan későn nősül meg, hogy sorsa ezért nem követhető. A negyedik fiúról, *József*ről tudunk a legtöbbet, 1865-től 12 éven keresztül folyamatosan itt él feleségével és gyermekeivel a szülői portán.

Amikor 1875-ben meghal az apjuk, a 3 lány már nem lakik itt, Péter még legényember, Mihály ebben az évben nősül meg, József itt lakik családostul, Gábor sorsa bizonytalan. Ha feltételezzük, hogy ő is itt tartózkodik feleségével együtt, akkor Ferencz József 3 nős, egy nőtlen fiút és özvegyét hagyja maga után. A birtok hogyan oszlik fel közöttük, nem lehet tudni.

3. FERENCZ GYÖRGY

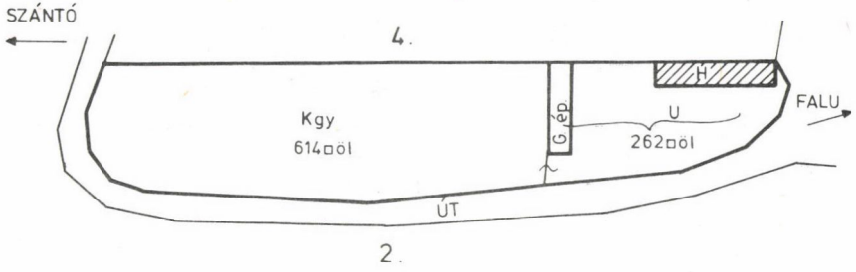
A nyolcfős háztartás elemi család, a szülők 6 fiukkal élnek együtt. A legidősebb és a legfiatalabb testvér között 17 év a korkülönbség.

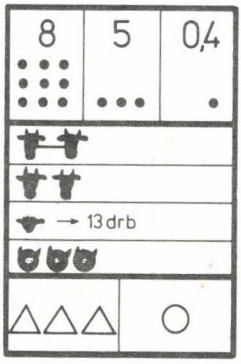
A 6 fiú közül *Mihály* és *Péter* egyszer sem szerepel az anyakönyvben, így számunkra elvesztek. A másik 4 fiú közül elsőnek *Miklós* nősül meg 1868-ban, 26 éves korában. Feleségével, Hegedűs Máriával (Hsz: 22) itt élnek folyamatosan apja portáján. Az ismeretlen sorsú Mihálytól és Pétertől eltekintve, korban a két következő fiú, *Gergely* és *Imre* egy évben, 1874-ben nősülnek meg. Gergely ekkor 27 éves, felesége Vavrek Mária (Hsz: 19). Ők is a hármas portán telepednek meg. Imre özv. Paulovits Andrásné zsellérasszony (Hsz: 8) Mária nevű lányát veszi feleségül. Az elkövetkező 13 évben megszakítás nélkül 8 körüli házszámokban jelöli az anyakönyv lakóhelyüket. Ennek magyarázatára később, a birtokjogi változások bemutatásánál térek ki. Legutolsónak *György* alapít családot 1880-ban, ő is apja portáján marad feleségével, Bordás Teréziával (Hsz: 45?). A fentiekből az látszik, hogy a 6 fiúból 3 az apai telken él tovább. Amikor 1871-ben Ferencz György meghal, egyedül Miklós nős, a többi még legényember. Két év múlva meghal az anyjuk is, így az egész gazdaság, nem tudni ugyan milyen arányban, a fiúkra száll. Ferencz György birtoka 1857–1867 között majdnem megduplázódik. Tekintettel arra, hogy a vizsgált időszakban ez az egyetlen ilyen eset, érdemes részletesebben bemutatni.

1857-ben a 9. belsőségen Keresztessy Mihály, a fenti Ferencz György sógora lakik. Vele közös háztartásban él 80 éves bátyja is. 1863–65 között mindketten meghalnak, s így a kataszteri felvétel idején már özvegy Keresztessy Mihályné nevén van a birtok egyik fele. Másik felét, mint tulajdonostárs, a 3. portán lakó Ferencz György bírja. A határbeli földek mellett a belsőség fele s rajta egy lakóház is az övé. Nem lehet pontosan tudni, hogy Ferencz György felesége révén örökli ezt a birtokot, vagy pedig megözvegyült sógornője nem bírván a gazdasággal, annak felét eladni kényszerül.

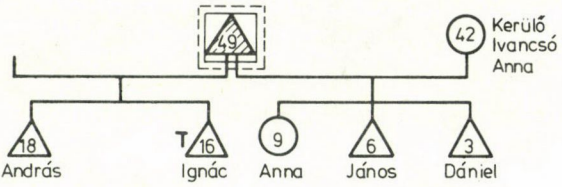
Hogy miért szerepel Imre 8 körüli házszámokon, ennek okát éppen a fentiekben leírt birtokváltozásban látom. Semmi nem indokolja, hogy a falu egyik első gazdájának a fia zsellérállapotú anyósához költözzék a 8. házszám alá, amikor közvetlenül mellette van egy nemrég szerzett porta, lakóházzal, határbeli tartozékokkal. Nyilvánvaló, hogy Imre feleségével ide költözik, és az anyakönyvi házszámbejegyzések pontatlanok.

Mindent összegezve, Ferencz György amikor meghal (1871), a 4 ismert és 2 ismeretlen sorsú fiára összesen 12 kh szántót, 8 kh rétet és két belsőséget hagy.

SZÁNTÓ
4.
H
Kgy
614□öl
G.ép
U
262□öl
FALU
ÚT
2.

8
5
0,4
13 drb

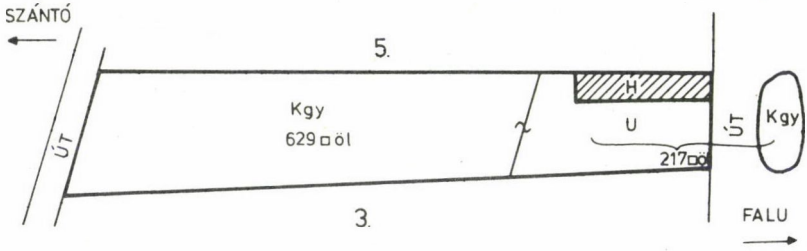
4. FERENCZ ANDRÁS

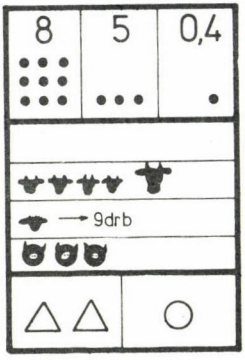

A héttagú háztartás elemi család, a szülők 3 közös gyermekből és az apa első házasságából származó két fiából áll. Közülük *Ignác* a népszámlálás idején Szántón (Abaújszántó, Abaúj-Torna vm.) távollevő. A későbbiekben semmi hír nincs felőle, valószínű végleg elszármazik Baskóról. A háztartás ilyen módon csak hattagúnak mondható.

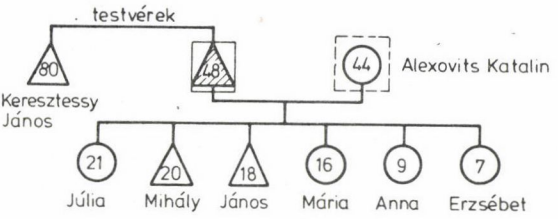
A négy gyermek születése sorrendjében köt házasságot. *András* 1865-ben elveszi Juhász Annát (Hsz: 57) és itt a 4. portán alapítanak családot. *Anna* két évvel később Cservák János (Hsz: 44/B) felesége lesz, majd 22 év múlva megözvegyülten ismét férjhez megy egy Erdőbényéről (Zemplén vm.) Baskóra származott özvegyemberhez. *János* 1875-ben a Felvégről választ magának feleséget, Hanák Mária (Hsz: 75) személyében, akivel a továbbiakban is szülőházában él. A legfiatalabb fiú, *Dániel* nősül meg utolsónak (1877), s az anyakönyvek szerint két bátyjával ellentétben, ő már nem marad az apai telken, hanem felesége Barilkó Borbála (Hsz: 30) családjához költözik. (Borbála a népszámlálás után születik.)

A fenti gazdaság örökösödési körülményeit nem ismerjük. 1867-ben még az apa kezén van az egész birtok, jóllehet legidősebb fia, András két éve nős emberként lakik a portán.

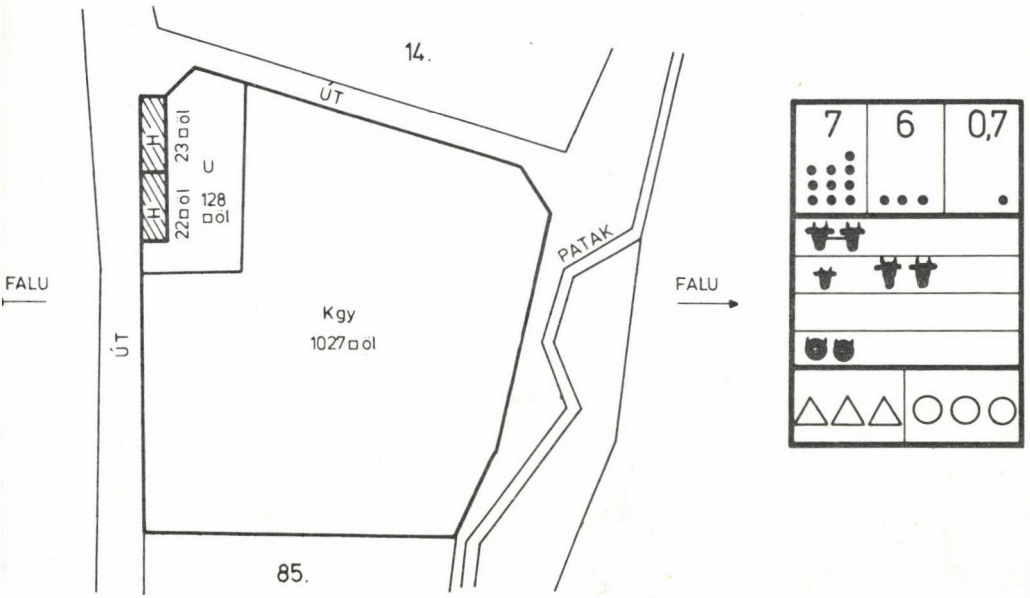

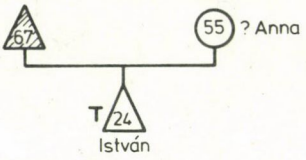
9. KERESZTESSY MIHÁLY

A kilencfős háztartás bővített család, a szülőkből, 6 gyermekükből és az apa idős bátyjából áll. A népszámlálás és a kataszteri felvétel közötti tíz évben meghal a családfő (1865) és a fivére. Így 1867-ben az özvegy neve alatt jegyzik fel a korábbi birtok egyik felét. Másik fele a 3. házszám alatt lakó Ferencz György kezén van. A fenti birtokosztódás körülményeit részletesen ez utóbbi neve alatt ismertetem. A 6 gyermek közül elsőnek a legidősebb, *Júlia* megy férjhez 1860-ban, Magyar Józsefhez (Hsz: 54). Legközelebb 1866-ban említi az anyakönyv, amikor mint özvegyasszony feleségül megy a mogyoróskai (Abaúj-Torna vm.) Béres Józsefhez. Egyik házasságról sincs több adat. *Mihály*ról semmit nem tudunk, egyszer sem szerepel az anyakönyvekben, feltehetően elkerül a faluból vagy itt él, de nem alapít családot. *János* 1868-ban nősül meg, feleségül veszi Ferencz Júliát (Hsz: 71), akivel 30 éven keresztül a 9. portán él. Feltehetően anyja halála után ő örökli meg a birtokot. *Mária* 1861-ben Sas Andráshoz (Hsz: 39) megy férjhez. *Anna*, 1871-ben Magyar János (Hsz: 37) felesége lesz. Magyar János 1857-ben már önálló, nős gazdaember. Első feleségét 1871-ben veszíti el, s még ugyanebben az évben feleségül veszi Annát. *Erzsébet* 1875-ben az Alvégen lakó Ferencz Mihály (Hsz: 2) feleségę lesz. A 4 lány elkerül a háztól, a 2 fiú közül pedig csak János sorsa követhető.

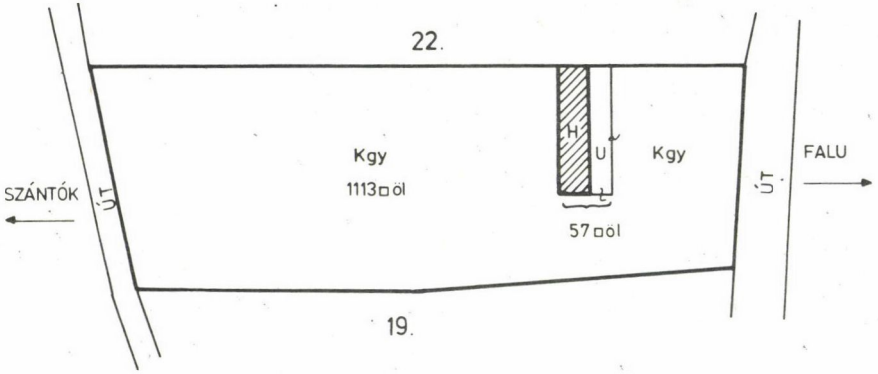
21. KÖZSÉGI G. KAT. EGYHÁZ
(GYŐRI FERENC)

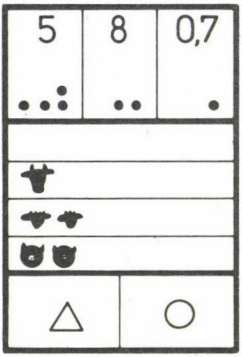

A háromtagú háztartás elemi család. *István* távollevő, a neve mellett az „auf der Wanderung" bejegyzés olvasható. Apja foglalkozását a „másféle szolgák" rovatban jelöli a népszámlálás. Az anyakönyvből tudjuk, hogy Császi községből (Szatmár vm.) származott Baskóra, ahol a g. kat. egyház kántora, s mint ilyen, a községi kántorházban lakik.

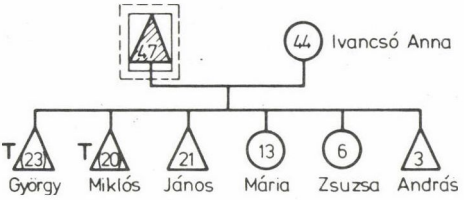
Győri Ferenf és családja, egy halálesettől eltekintve, egyszer sem szerepel az anyakönyvekben, sorsuk nem követhető. Saját birtokkal nem rendelkezvén, a fentieken kívül többet nem lehetett felderíteni róluk.

A 21. belsőséghez tartozó földeket a g. kat. plébánia birtokaként rögzíti a kataszteri felmérés. Az állatállomány viszont Győri Ferenc neve alatt szerepel.

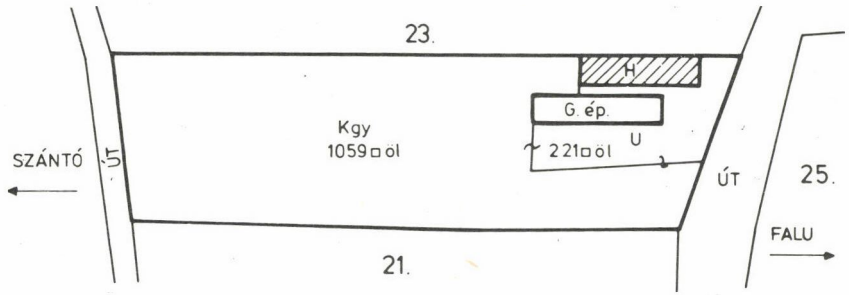
22. HEGEDŰS ANDRÁS

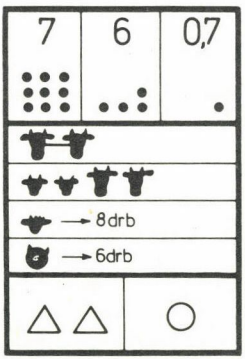

A nyolcfős háztartás elemi család. A népszámláláskor György és Miklós katona. A legidősebb és a legfiatalabb gyerek között 20 év a korkülönbség.

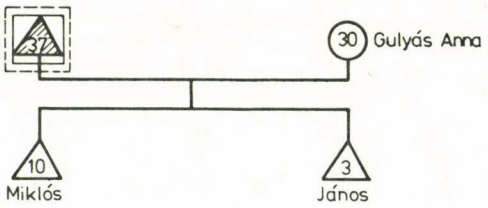
Az 1857-ben összeírt 6 gyermek közül a legidősebb fiú *György* 1865-ben özvegyemberként (előző házasságáról semmit sem tudunk) feleségül veszi a falubeli Bordás Máriát (Hsz: 80), és itt élnek folyamatosan a 22. portán. Öccse *Miklós,* aki szintén katonaviselt ember, 32 éves korában legényemberként hal meg (1869). *János* valamennyiük közül elsőnek köz házasságot 1861-ben Juhász Zsuzsannával (Hsz: 56). Nyolc év múlva anélkül, hogy gyermekek születését jegyezné fel az anyakönyv, meghal. *Mária* 1863-ban Ferencz Miklós (Hsz: 3) felesége lesz. *Zsuzsanna* 1872-ben Erdőbényére (Zemplén vm.) megy férjhez. Utolsónak a legfiatalabb testvér, *András* nősül meg (1876). Felesége, Takács Anna (Hsz: 23), a közvetlen szomszédból való. András is fiatalon, harmincnégyéves korában hal meg (1888).

A fentiekből az derül ki, hogy az apa halálakor (1873) mint örökös, csak György és András, a legidősebb és a legfiatalabb fiú jöhetnek számításba.

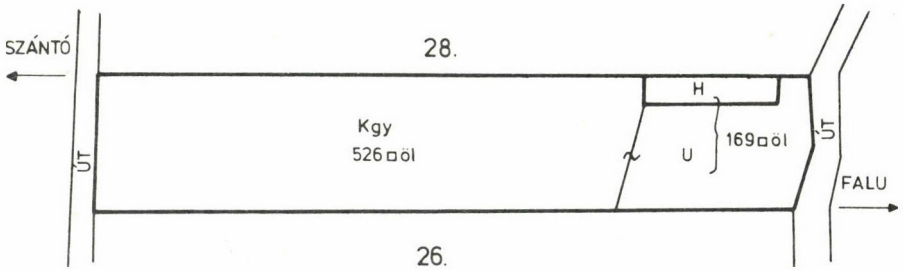

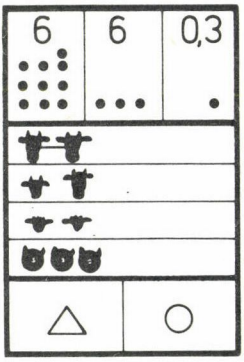
27. TAKÁCS JÁNOS

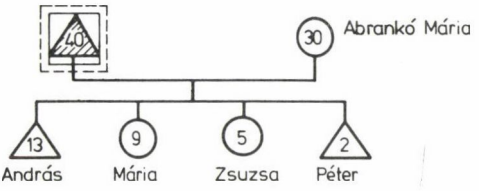
A négyfős háztartás elemi család, szülőkből és 2 gyermekükből áll. Az asszony erdőbényei (Zemplén vm.) születésű.

Takács Jánosnak – az anyakönyvi bejegyzések szerint – a népszámlálás idején élő két fián kívül több gyermeke nem született. Kettőjük közül elsőnek az idősebb, *Miklós* nősül meg. 1871-ben veszi feleségül Cservák Júliát (Hsz: 44). *János* 8 év múlva veszi feleségül Ivancsó Máriát (Hsz: 46), aki a népszámlálás után születik. Mindkét fiú a szülői portán marad. Apjuk halálakor (1885) már nős emberek, de nem tudni, hogy a birtokot közösen öröklik meg, vagy csupán az egyikük.

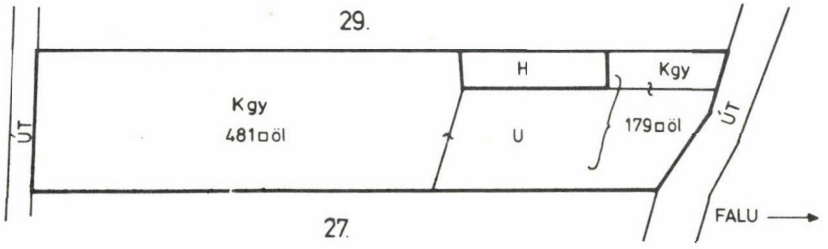

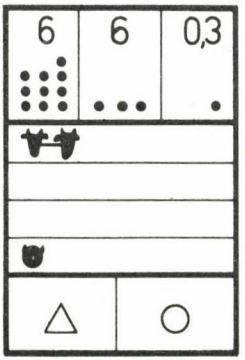
28. TAKÁCS MIHÁLY

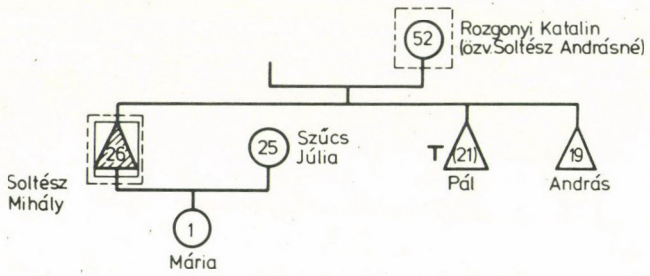
A hatfős háztartás elemi család, a szülőkből és 4 gyermekükből áll.

Takács Mihálynak mind a 4 gyermeke Baskón alapít családot. *András* 1869-ben feleségül veszi a Monokról (Zemplén vm.) származó Takács Mártát. Az elkövetkező 12 évben folyamatosan itt élnek a 28. portán. *Mária* 1868-ban Kis Péter Zsellér (Hsz: 60), *Zsuzsanna* 1873-ban Hanák Gábor (Hsz: 75) felesége lesz. *Péter,* a legfiatalabb testvér 1878-ban, apja halálának évében nősül meg. Feleségével, Juhász Annával (Hsz: 56) ő is a szülői telken marad (Anna a népszámlálás után születik). A két lány elkerül a háztól, a két fiú viszont családostul itt marad, s apjuk halála után tíz évig együtt laknak özvegy anyjukkal. A birtokot nem tudni hogyan öröklik meg. Feltehetően mindketten részesülnek belőle, legalábbis az anyakönyvek erről tanúskodnak, ugyanis mindkettőjüket birtokos gazdaként jegyzik be.

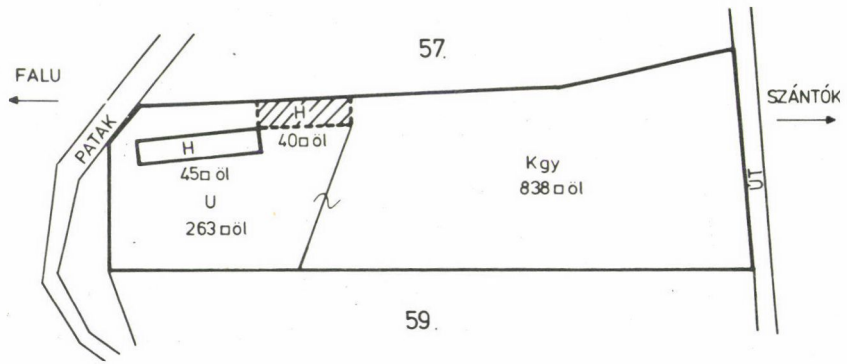

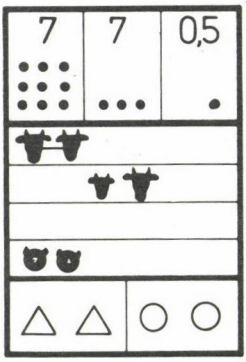

58. SOLTÉSZ MIHÁLY

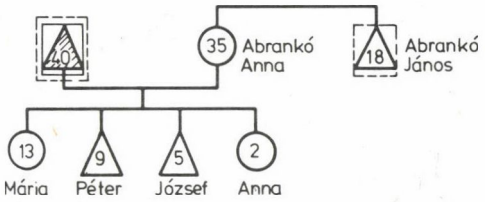

A hatfős háztartás bővített család, a legidősebb és nős fiú (Mihály) együtt él özvegy anyjával és két nőtlen öccsével. *Pál* a népszámláláskor katonaként távollevő. Az apa halálának éve ismeretlen. A birtok már 1857-ben is *Mihály* nevén van, anyja mindössze két rétföldet bír, ebből is az egyiket fiával közösen használja. Mihály a népszámlálás utáni tíz évben a szülői telken házat épít magának és családjával külön fedél alá költözik (a birtokrészleti jegyzőkönyvben házszáma 88., a térképen szaggatott vonallal jelölve). *Pál* 1869-ben nősül meg, felesége Serfőző Anna mogyoróskai (Abaúj-Torna vm.) lány. Az anyakönyvi házszámok alapján nem marad a szülői telken, halálakor feljegyzi róla a baskói plébános, hogy uradalmi csordapásztor Zomboron (Mezőzombor, Zemplén vm.). *András* 1868-ban Ács Máriát (Hsz: 15) veszi feleségül, s valószínűleg az 58. telken maradnak. Mihály *Mária* nevű lánya 1885-ben özv. Dudás Istvánhoz megy feleségül, s elkerül a faluból Boldogkőújfalura (Abaúj-Torna vm.).

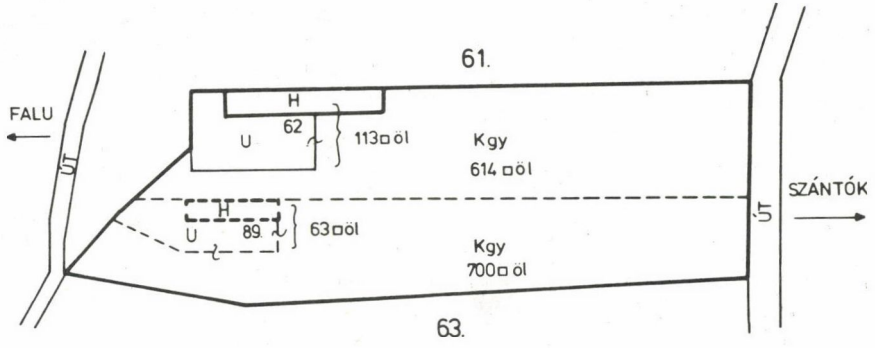

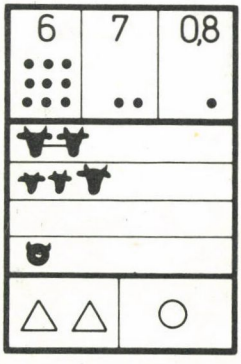
62. JAVORNICZKY MIHÁLY

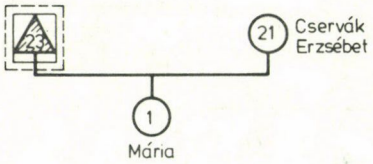
A hétfős háztartás bővített család, a szülőkön és 4 gyermekükön kívül itt találjuk az asszony öccsét is. Javorniczky Mihály Komlóskáról (Zemplén vm.) származik Baskóra. Ő is és felesége is még a hatvanas években meghalnak. Gyermekeik közül *Mária* 1872-ben özv. Hornyák János erdőbényei (Zemplén vm.) zsellérhez megy feleségül és elkerül a faluból. *Péter*ről a népszámlálás után semmi adat nincs. *József* 1881-ben Kondrát Annát (Hsz: 11) veszi feleségül (népszámlálás után születik), akivel néhai apja gazdaságában marad. *Anna* 1880-ban törvénytelen gyermeket szül, majd 1884-ben Tokár Mihály (Hsz: 66) zsellér veszi feleségül. Házasságkötésük éve ismeretlen. A gyerkek közül a két lány zsellérember felesége lesz, az idősebb fiú sorsa ismeretlen.

1857 és 1867 között a birtok közel tele arányban két részre szakad Javorniczky Mihály és sógora között. Ez utóbbi 1863-ban veszi feleségül a regéckei (Abaúj-Torna vm.) Onda Júliát, s feltehetően ez adja az okot a birtok megosztására. A térkép szerint a kettéosztott belsőségen Javorniczky Mihály épít magának új házat (89. számú), *Abrankó János* marad a régiben. Kettőjük birtoka (egy szántóparcellától eltekintve) minden esetben azonos kiterjedésű és szomszédos fekvésű.

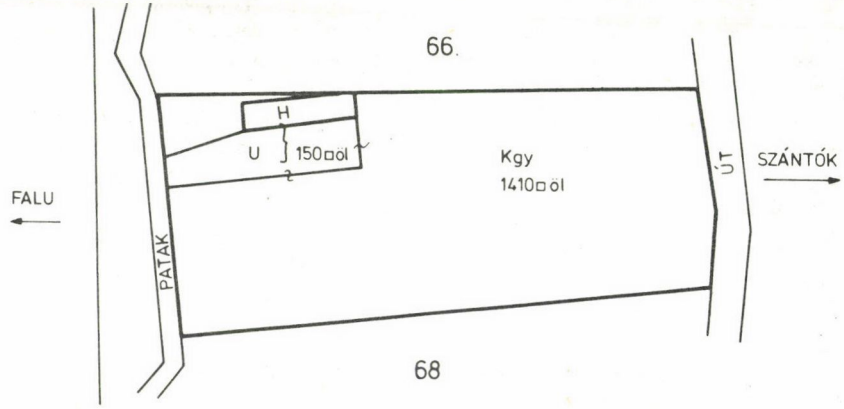

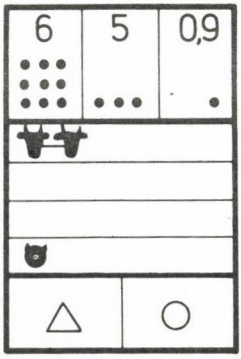

67. FERENCZ ISTVÁN

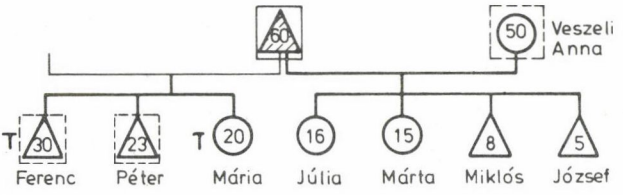
A háromtagú háztartás elemi család. A szülők mindössze két éve kötöttek házasságot, s már külön telken és házban laknak. A férfi szülei a 4., az asszony szülei a 44. portán laknak. Ferencz Istvánéknak a népszámlálás után több gyermekük születik és hal meg. Az 1857-ben összeírt *Mária* 1875-ben Vavrek Gábor (Hsz: 19) baskói legény felesége lesz.

IV. GAZDASÁGTÍPUS
15 kh feletti birtokkal rendelkező gazdaságok

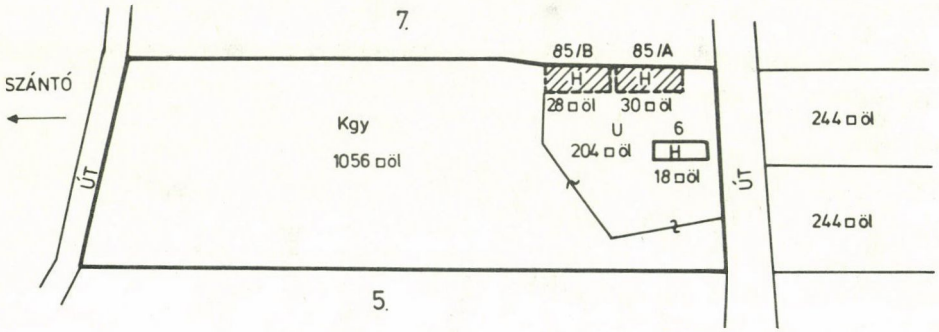
6. IVANCSÓ PÉTER

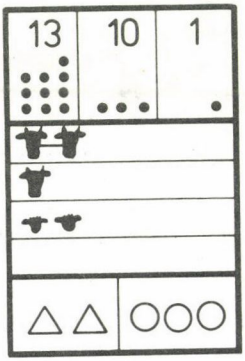

A kilenfős háztartás elemi család, amely a szülők 4 közös és a férfi első házasságában született 3 gyermekéből áll. *Ferenc* és *Mária* a népszámlálás idején távollevő, az előbbi Bekecsen (Zemplén vm.), az utóbbi Erdőbényén (Zemplén vm.). A legidősebb és legfiatalabb testvér között 25 év a korkülönbség.

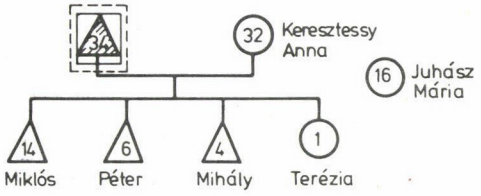
A családfő, Ivancsó Péter 1861-ben meghal, s ezzel a birtok három részre szakad az özvegy és a két legidősebb fiú, Ferenc és Péter között. A bel- és külterületi birtok egyaránt 2/4–1/4–1/4 arányban oszlik meg az anya és két mostohafia között. A belsőségen 1867-ben már mindkét örökös fiú saját házában lakik (85/A és 85/B számok alatt), de az udvart és a mögötte fekvő kertet a megadott arány szerint közösen használják. *Ferenc* 1863-ban feleségül veszi Novák Máriát (Hsz: 29), akinek apja a falu egyik legmódosabb gazdája. Rövidesen külön fedél alá költöznek a porta rájuk eső részén, és folyamatosan, egészen halálukig itt találjuk őket. Öccse és örököstársa *Péter,* 1862-ben Ács Erzsébetet (Hsz: nem azonosítható) veszi nőül. Ők is külön fedél alá költöznek. *Mária* 1861-ben feleségül megy özv. Abrankó György erdőbényei (Abaúj-Torna vm.) lakoshoz, és el is kerül a faluból. Itt emlékeztetek rá, hogy 1857-ben ő az, aki Erdőbényén távollevő, feltehetően itt szolgál. *Júlia* szintén elszármazik Baskóról, 1866-ban Pleszko János arkai (Zemplén vm.) legényhez megy feleségül. *Márta* 1858-ban leányként hal meg. *Miklós* 1868-ban Cservák Máriát (Hsz: 44) veszi feleségül. Végül *József* 1876-ban Balogh Zsuzsannával (Hsz: 40) köt házasságot, aki a népszámlálás idején még nem él. Miklós is és ő is, a két legidősebb bátyjukhoz hasonlóan az apai telken maradnak, feltehetően anyjuk halála után ők öröklik meg a birtok másik felét. Röviden összefoglalva tehát, mind a négy fiú baskói lányt vesz feleségül és a szülői portán és gazdaságban maradnak. A 3 lány közül 2 végleg elkerül a faluból, egy pedig meghal anélkül, hogy férjhez menne.

A belsőség terjedelme meghaladja az 1 kh-at (1825 n.-öl), amely területnek csak kis töredékét teszi ki az udvar, a többi két tagban fekvő kert. Az udvar mögötti kertrészt egy tagban jelöli a térkép, az út és a falu patakja közé esőt viszont két részre bontva.

7.
SZÁNTÓ
ÚT
Kgy
1056 □öl
85/B
85/A
H
H
28 □öl
30 □öl
U
6
204 □öl
H
18 □öl
ÚT
244 □öl
244 □öl
5.

13
10
1

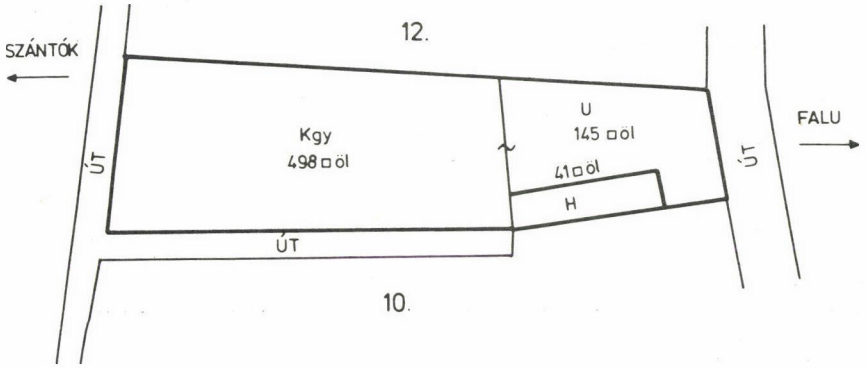
11. KONDRÁT MIHÁLY

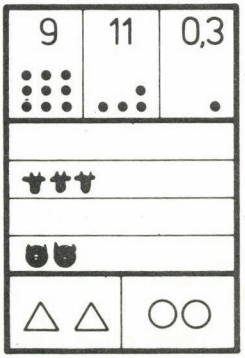

A hétfős háztartás elemi család, a szülőkből, 4 gyermekükből és *Juhász Máriából* áll. Ez utóbbit a népszámlálás árvának mondja, de arról nem szól, hogy milyen minőségben tartózkodik itt.

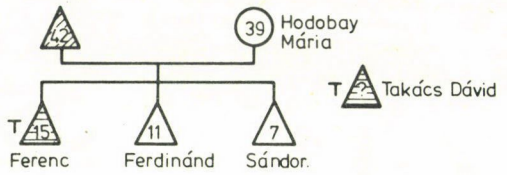
Kondrát Mihály két legidősebb fiáról, *Miklósról* és *Péterről* semmit nem tudunk, egyszer sem szerepelnek az anyakönyvekben. *Mihály* 1875-ben nősül meg. Feleségével, Ferencz Máriával (Hsz: 4) (népszámlálás után születik) apja gazdaságában marad. *Terézia* 1877-ben özv. Vavrek Ferenc (Hsz: 19) felesége lesz. Mihály 13 holdas, Terézia 10 holdas gazda gyermekével lép házasságra.

A szomszédos telken (Hsz: 10) Kondrát Mihály fivérei (György és József) laknak. A kataszteri felvételben a 10. és 11. sorszámú belsőség azonos birtokkészleti számon szerepel, azzal a megjegyzéssel, hogy 2/4–1/4–1/4 arányban oszlik meg közöttük. A 2/4 rész Mihályt, a legfiatalabb testvért illeti meg.

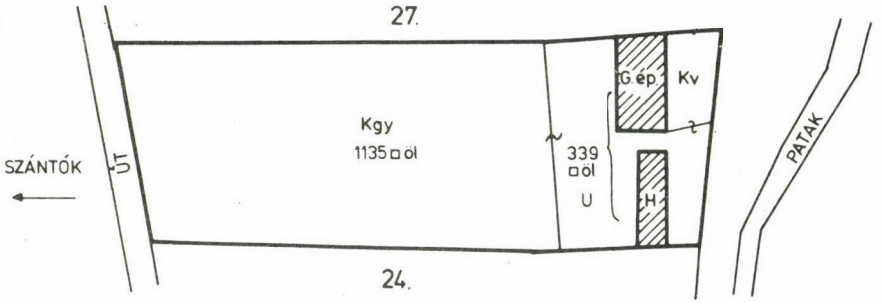
26. G. KAT. PLÉBÁNIA
(BÉLIK PÉTER)

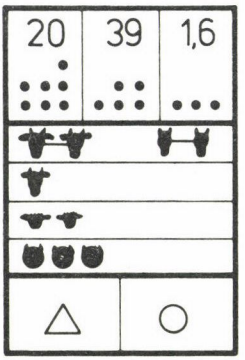

A hatfős háztartás elemi család, a szülők és 3 gyermekük mellett itt találjuk *Takács Dávid* szolgát is, aki a népszámlálás idején katonaként távollevő. *Ferenc* szintén nincs jelen, Kassán tartózkodik, nem tudni mióta és mi okból. Bélik Péter a község g. kat. plébánosa. Két halálesettől eltekintve az anyakönyvekben nem szerepel a család egyik tagja sem. Bélik Péter *Ferdinánd* fiának elhunytakor feljegyzik, hogy miután Kassán jogtudományokból kitűnő eredménnyel letette az államvizsgát, hazafelé jövet az esős időben megfázott és torokfájásban négyheti betegség után meghalt.

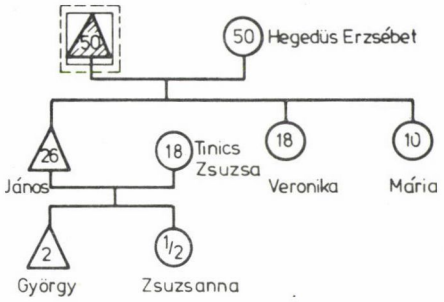
A plébániának van még egy 1382 n.-öles veteményes kertje (!) a 29. és 30. belsőség között.

A 26. belsőséghez tartozó földeket a g. kat. plébánia birtokaként rögzíti a kataszteri felmérés. Az állatállomány viszont Bélik Péter neve alatt szerepel. A plébános családjáról és a terjedelmes plébániabirtokról lévén szó, nem lenne indokolt a családi munkaerőbázist alapul venni, már csak azért sem, mert a legidősebb fiú és a szolga távolléte miatt csak a plébános és felesége jöhetnének számításba. Az idősebb emberek jól emlékeznek még arra, hogy a papi birtok művelését a hívek végezték.

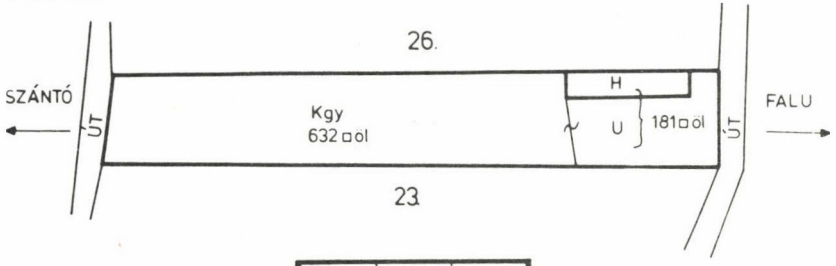
29. NOVÁK JÁNOS

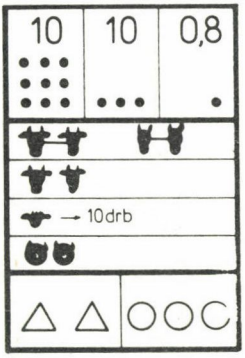

A nyolcfős háztartás háromgenerációs többszörös család. A szülők egy fedél alatt laknak nős fiukkal és két hajadon lányukkal. *Ifj. Novák János* felesége, Tinics Zsuzsanna Simáról (Abaúj-Torna vm.) kerül Baskóra. 1854-ben kötnek házasságot.

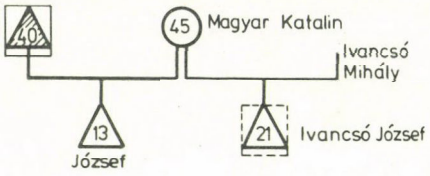
1867-ben még az apja nevén van az egész birtok, jóllehet János már 36 éves és 13 éve nős ember. Két húga közül *Veronika* 1860-ban férjhez megy a falubeli Magyar Andráshoz (Hsz: 32), de a következő évben meghal. *Mária* szintén elkerül apja házától, 1863-ban Ivancsó Ferenc (Hsz: 6) veszi feleségül.

1863-tól 14 éven keresztül, összesen 9 alkalommal szerepel az anyakönyvben egy bizonyos *Novák József* (felesége Kertész Borbála). Minden egyes esetben a 29. házszám alatt jegyzi be őket a plébános. Házasságkötésük helye és ideje ismeretlen. Tekintettel arra, hogy a faluban csak ez az egy Novák család van, arra lehet gondolni, hogy esetleg ő is Novák János fia. Könnyen elképzelhető, hogy a népszámlálás idején József, mint nős ember, már nem lakik apjánál, esetleg átmenetileg elkerül a faluból (felesége, neve alapján ítélve, nem baskói lány), majd később – nem tudni milyen okok és körülmények folytán – visszakerül apja gazdaságába. A Novák János és Novák József közötti korkülönbség is alátámasztja a fenti feltételezést.

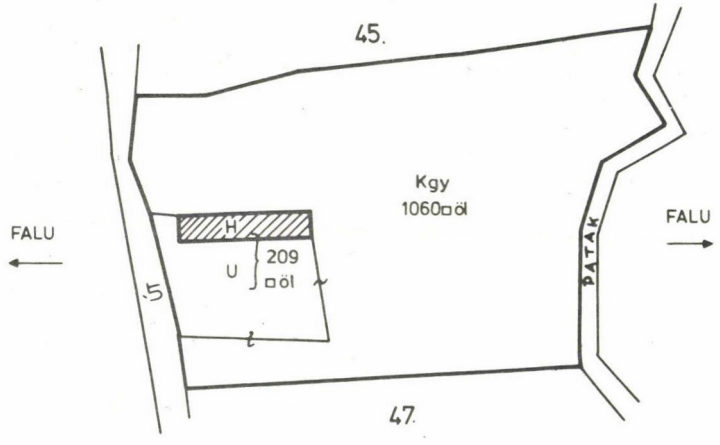

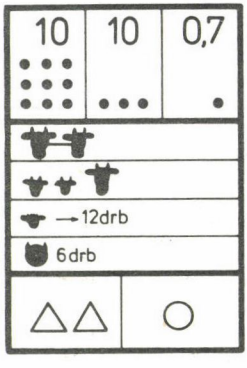
46. SZÉNÉGETŐ JÓZSEF

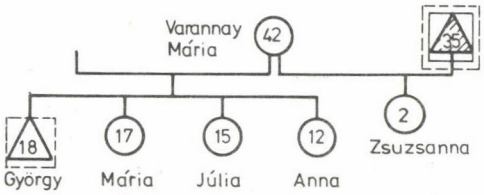
A négyfős háztartás elemi család, amelyben a szülők egy közös gyermekükkel és az asszonynak az előző házasságából származó fiával, Ivancsó Józseffel élnek együtt. Az apának is volt egy korábbi házassága, de nem tudunk róla semmi közelebbit.

A két mostohatestvér közül az idősebbik, *Ivancsó József* nősül meg elsőnek, 1858-ban. Feleségével, Bordás Máriával (Hsz: 45) 21 éven keresztül folyamatosan a 46. portán lakik. 1867-ben már az ő nevén van a birtok. A kataszteri felvétel szerint *Szénégető József*, aki 1865-ben Magyar Máriát (Hsz: 37), egy 20 holdas gazda lányát veszi feleségül, nem részesül a birtokból, 1867-ben csupán házzal és hozzá tartozó beltelekkel rendelkezik. A fenti örökösödés magyarázata lehet, hogy a birtok az asszony első házasságából származik, s ilyen módon második férjével és mostohafiával szemben az első házasságában született fia részesül előnyben.

52. HATRANICS ANDRÁS

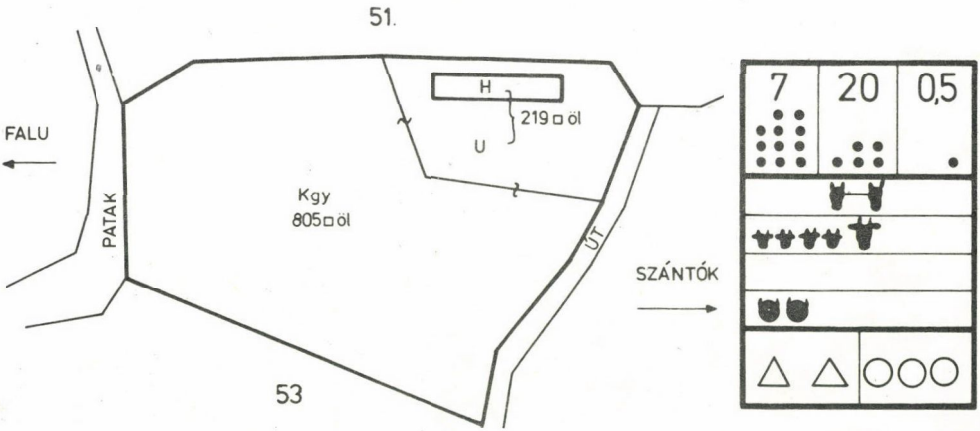
A hétfős háztartás elemi család, amelyben a szülők egy közös és az asszonynak az első házasságából származó 4 gyermekével élnek együtt.

Alexovits György először 1868-ban nősül meg, felesége Ferencz Anna (Hsz: 2), aki 6 évi házasság után meghal. 1874-ben már új asszony van a házban, a mogyoróskai (Abaúj-Torna vm.) Onda Mária személyében. *Mária* 1860-ban Takács Dániel (Hsz: nem azonosítható) zsellér felesége lesz.

Júlia 1862-ben Magyar Andráshoz (Hsz: 54), *Anna* 1867-ben a mogyoróskai Pauliscsák Mihályhoz megy feleségül, s elkerül Baskóról. *Zsuzsanna,* a legfiatalabb testvér kerül ki utolsónak a szülői házból. 1879-ben az erdőbényei (Zemplén vm.) Kropák István felesége lesz, és ő is elkerül Baskóról.

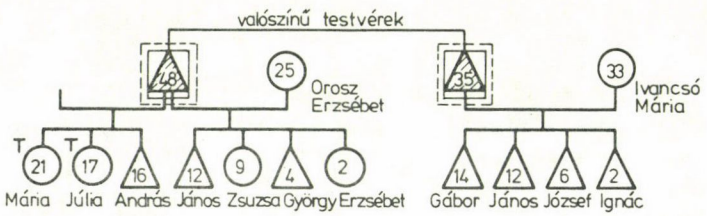
A négy lány közül kettő nem falubeli legényhez megy feleségül, egy pedig zsellérember asszonya lesz, annak ellenére, hogy apja a falu egyik legmódosabb gazdája.

Az 1857–67 között bekövetkezett birtokjogi változás nem teljesen világos. 1867-ben Hatranics András mostohafia, Alexovits György 28 éves legényember, de a birtok nagyobbik fele és a belsőség már az ő nevén van. A belsőség megosztása, ill. számozása elég szokatlan. Az eredeti 52. belsőség 1867-ben 52/B jelöléssel Alexovits Györgyé, az eredeti 50. belsőség pedig kettéhasadt, egyik felében 50. szám alatt Hatranics Istvánné lakik, a másik felében 52/A jelöléssel Hatranics András. Ez utóbbi telekrész építőhelyből és kertből áll. Miről lehet itt szó? Véleményem szerint két birtoknak, a Hatranics- és Alexovits-javaknak átmeneti egybefonódása okozza ezt a kissé zavaros helyzetet. Minden jel arra mutat, hogy az eredeti 52. belsőség és külsőség Alexovits-birtok volt, ami Varannay Mária második házasságával átmenetileg Hatranics András gondozásába került. Hatranics András 4 évvel később köt házasságot, mint Hatranics István (aki minden bizonnyal a fivére) és feleségének első férje után maradt házába és birtokába kerül gazdának. Amikor felnő a jog szerinti örökös, azaz Alexovits György, a belsőséget és a birtok Alexovits-részét átadja mostohafiának, ő pedig megtartja az apjától örökölt birtokrészt, s az 50. belsőséget megfelezi fivérével. A fentieket látszik igazolni az is, hogy Hatranics András és István minden parcellája azonos kiterjedésű és fekvésű, ami egy korábbi feles osztás emlékét őrzi.

V. GAZDASÁGTÍPUS
Közös belsőségen lakó háztartások

10. KONDRÁT GYÖRGY — KONDRÁT JÓZSEF

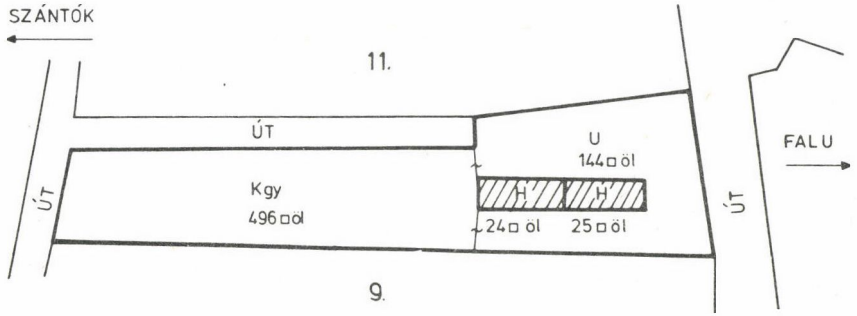

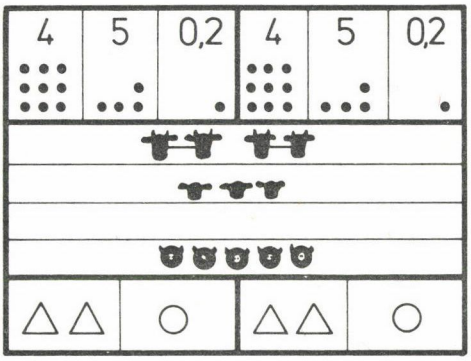
A két elemi család összesen 15 főt számlál. *Kondrát György* második feleségével és 7 gyermekével lakik együtt. A 3 legidősebb első házasságában született. Közülük Mária és Júlia a népszámlálás idején távollevők Erdőbényén (Zemplén vm.) *Kondrát József* feleségével és 4 fiával él együtt. A két család külön fedél alatt lakik.

Kondrát György gyermekei közül a legidősebb *Mária,* 1859-ben az erdőbényei (Zemplén vm.) özv. Kerékgyártó András felesége lesz és végleg elszármazik a faluból. A népszámlálás idején nővérével együtt Erdőbényén tartózkodnak, feltehetően itt szolgálnak. *Júlia* falubeli legényhez, Rozgonyi Gáborhoz (Hsz: 41) megy feleségül 1862-ben. *András* legényemberként 22 éves korában meghal. *János*ról semmit sem tudunk, egyszer sem szerepel az anyakönyvekben. *Zsuzsanna* 1868-ban Sas Miklóshoz (Hsz: 39) megy feleségül. *György* 1875-ben, apja halála után öt évvel feleségül veszi Alexovits Máriát (Hsz: 38), akivel szülei portáján marad. Az ismeretlen sorsú *János*tól eltekintve, ő alpja egyetlen örököse. *Erzsébet* 3 éves korában meghal. A 7 gyerek közül 2 (András, Erzsébet) nem éri meg a családalapítást, egy lány (Mária) elszármazik a faluból, kettő (Júlia, Zsuzsanna) falubeli legényhez megy férjhez, egy fiú (János) sorsa ismeretlen, s egyedül György viszi tovább apja gazdaságát.

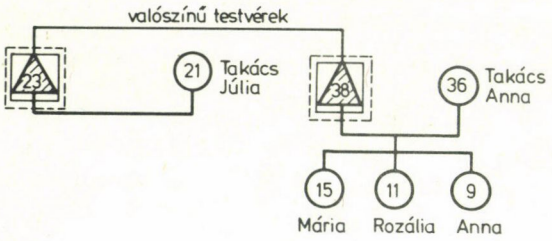
Kondrát József fiai közül *Gábor* kétszer nősül. Első feleségét, Barilkó Máriát (Hsz: nem azonosítható) 1870-ben veszi feleségül. Hamarosan megözvegyül, felesége két gyermek szülése után kolerában meghal (1873). Két év múlva új asszony, Szénégető Erzsébet (Hsz: 53) kerül a házhoz. Gábor mindkét feleségével apja telkén lakik. *János* szintén 1870-ben nősül, felesége Barilkó Erzsébet (Hsz: nem azonosítható). Gyermekeik születését nem apja házszáma alatt jegyzi fel a plébános, ami arra utal, hogy ő elkerül a háztól. *József* 1872-ben házasságot köt Kondrát Máriával (Hsz: 16), s apósa családjába megy vőnek. A negyedik fiúról, *Ignácról* semmit nem tudunk. A fentiekből az látszik, hogy a 4 fiú közül csupán egy (Gábor) marad apja portáján. Nem lehet tudni, a birtokot is egyedül örökli-e meg, vagy öccsével osztozik.

1857 és 1867 között a birtok jogi helyzetét illetően nem következik be változás. Itt jegyzem meg, hogy a szomszédos 11. belsőségen Kondrát Mihály, a fenti György és József testvére lakik. Bel- és külterületi birtokuk 2/4–1/4–1/4 arányban van egymással, amely arányból a 2/4 rész Mihályt illeti. A kataszteri felvétel a 10. és 11. belsőség udvar- és kertrészét azonos birtokrészleti számokon vezeti be a földkönyvbe, megjegyezve, hogy az a fenti arányban oszlik meg közöttük. A rétekből kettőt szintén ebben az arányban, osztatlanul használnak. Arról van tehát szó, hogy az apai birtok – nem tudni mikor és hány lépcsőben – három részre szakad a három fiú között. Nem tudjuk, hogy közülük a legfiatalabbat, Mihályt miért illeti akkora rész a birtokból, mint fivéreit együttesen.

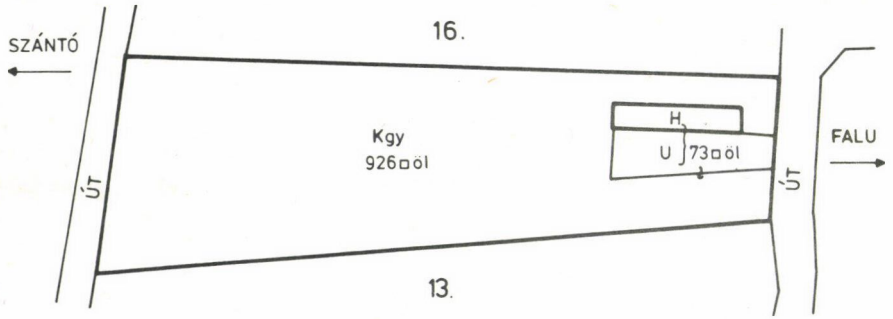

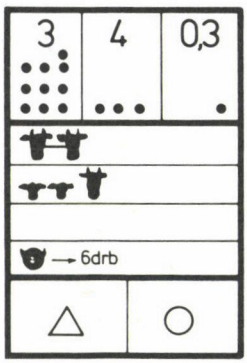

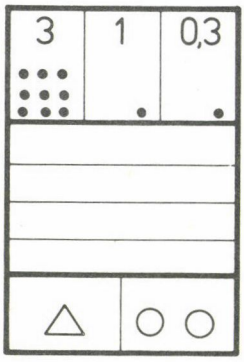
15. ÁCS JÓZSEF ÁCS MIHÁLY

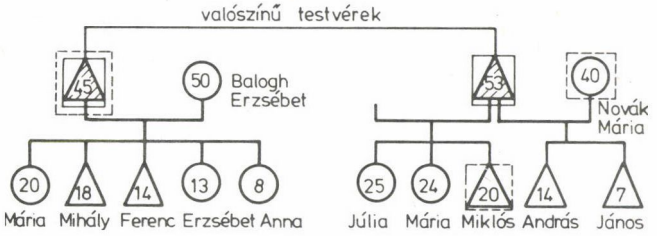
Mindkét háztartás elemi család. Mihály és József szüleinek nevét nem ismerjük, így csak a közöttük levő korkülönbség és birtokviszonyaik alapján valószínűsíthető, hogy testvérek. József a népszámlálás évében nősül meg, gyermekük még nincs. Az anyakönyvekből nem derül ki, hogy a két asszony rokona vagy csak névrokona egymásnak. Egy házban, közös fedél alatt laknak. József és Mihály között a belsőség felesben, a szántóföld közel felesben oszlik meg. A birtok kettéválásának az ideje ismeretlen. *Józsefnek* 1857–78 között több gyermeke születik. Mihály mindhárom lánya falubeli legényhez megy feleségül, *Mária* 1868-ban Soltész Andráshoz (Hsz: 58), *Rozália* 1869-ben Rácz András zsellérhez (Hsz: 42), *Anna* 1867-ben Koszteczky Jánoshoz (Hsz: 36). Mindhárman átkerülnek férjeik családjába.

18. ROZGONYI MIHÁLY ROZGONYI ANDRÁS

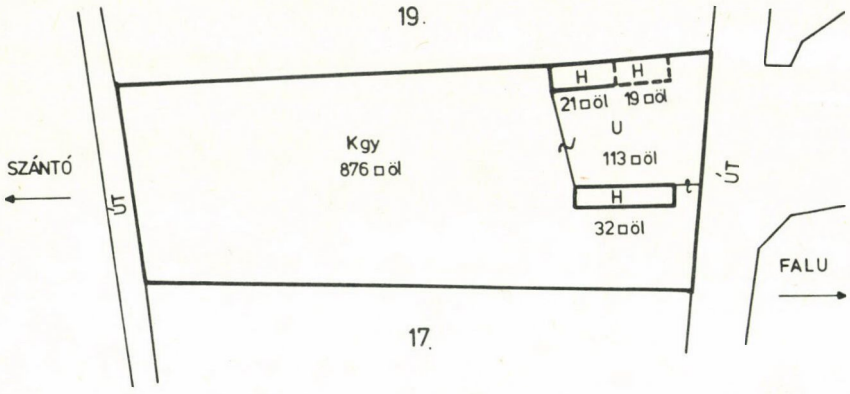

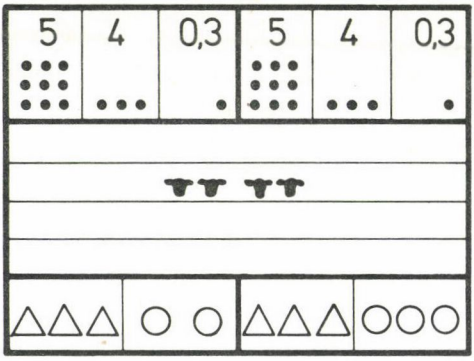
Közös portán, de külön fedél alatt, két rokon háztartás, két elemi család tartózkodik, összesen 14 fő. *Mihály* családja a szülőkből és 5 gyermekükből, *András* családja a szülőkből, 2 közös gyermekükből és az apa első házasságában született 3 gyermekéből áll. Mihály és András minden bizonnyal testvérek.

A két háztartás az alábbi módon alakul át. Rozgonyi Mihály 5 gyermeke közül *Mária* 1863-ban hajadonként meghal. *Mihály* nem tudni melyik évben feleségül veszi Orosz Máriát, aki neve alapján nem falubeli. 1864-től több mint 20 éven keresztül folyamatosan Baskón, a 18. telken élnek. *Ferenc* 1870-ben közvetlen szomszédjuk, Nagy Kondrát György (Hsz: 17) Erzsébet lányát veszi feleségül. Ferenc is az apai telken marad. *Erzsébet* és *Anna* sorsa nagyon hasonló. Erzsébet, miután törvénytelen gyermeket szül (1870), a következő évben egy boldogkőújfalui (Abaúj-Torna vm.) zsellérhez megy feleségül. Az elkövetkező másfél évtizedben semmi hír nincs róla, feltehetően elkerül a faluból. *Anna* két törvénytelen gyermeket hoz a világra, majd 1884-ben egy Mogyoróskára (Abaúj-Torna vm.) való özvegyember felesége lesz.

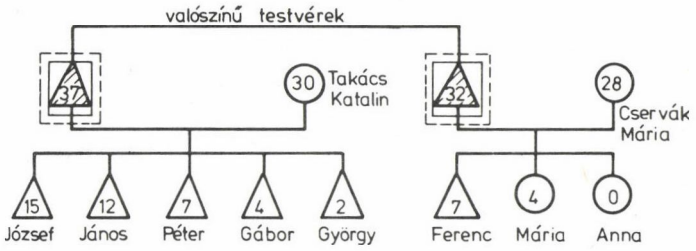
Rozgonyi András gyermekei közül *Júlia* 1860-ban özv. Tokár Mihály (Hsz: ?) uradalmi szolga harmadik felesége lesz. Tokár Mihály Hím községből (Abaúj-Torna vm.) származott Baskóra. Nem tudni mióta Baskón lakik, valószínű mint szolga, a község egyik házában, majd később az új uradalmi majorban. Tokár Mihály második feleségének elvesztése után egy hónappal ismét megnősül, s elveszi Rozgonyi Júliát. Az anyakönyvi házszámbejegyzések szerint a Rozgonyi-portára költöznek, a férfi pedig továbbra is zsellérként szolgál az uradalomnál. Egy alkalommal kecskepásztornak nevezi az anyakönyv. *Mária*, nővéréhez hasonló házasságot köt. 34 éves korában, 1867-ben felesége lesz egy Bodván (Abaúj-Torna vm.) született 54 éves özvegyembernek, aki az erdőbényei (Zemplén vm.) parochia juhpásztora. Kettőjükről több anyakönyvi bejegyzés nem található, így nem tudni, hol élnek a továbbiakban. Négy év múlva Mária özvegyasszonyként másodszorra is férjhez megy. A házasságkötést Baskón jegyzik be, de ez a férje sem falubeli. A Bekecsről (Zemplén vm.) származó 53 éves özvegyember a baskói uradalmi major juhpásztora. *Miklós* első felesége, Pap Mária (Hsz: 78) zsellérlány. Mindössze 4 évig élnek együtt, a fiatalasszony 1865-ben meghal. Második feleségével, a regéckei (Abaúj-Torna vm.) Karmanoczky Katalinnal 1868-tól folyamatosan apja telkén lakik, mint a birtok fele részének örököse. *András* 1868-ban legényemberként meghal. *János*ról csupán annyit tudtam felderíteni, hogy anyja halála után a birtok másik felét ő örökli meg. Az anyakönyvekben viszont egyszer sem szerepel.

Az 1857. évi birtokhelyzet részben megváltozik *Rozgonyi András* 1863-ban bekövetkezett halálával. Örökösei, özvegye és Miklós, a kül- és belterületi birtokot, minden egyes parcellát pontosan felébe osztják meg egymás között. 1867-ben már három ház áll a belsőségen, időközben Miklós is külön fedél alá költözik. *Rozgonyi Mihálynál* birtokváltozás nem történik.

19.
H
H
21 □öl
19 □öl
U
113 □öl
H
32 □öl
Kgy
876 □öl
SZÁNTÓ
ÚT
ÚT
FALU
17.

5
4
0,3
5
4
0,3

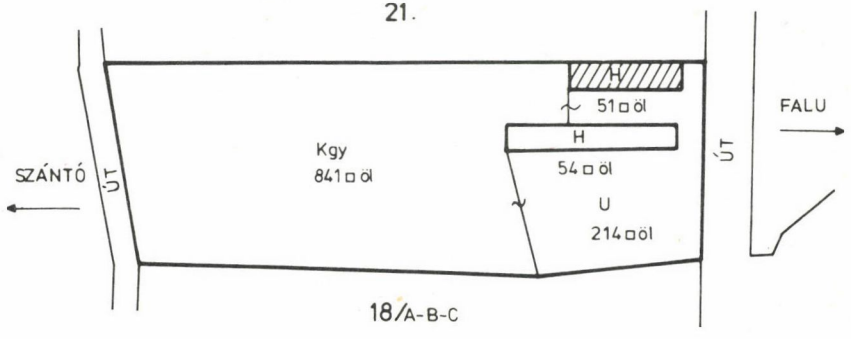
19. VAVREK GYÖRGY VAVREK FERENC

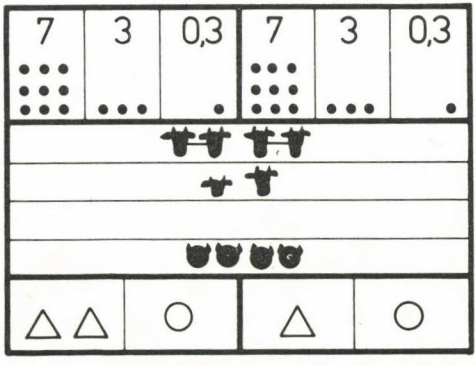

Közös portán, de külön fedél alatt két rokon háztartás, két elemi család tartózkodik, összesen 11 fő. Vavrek György fiai közül az első háromról *(József, János, Péter)* semmit nem tudunk. Először és utoljára a népszámlálásban szerepelnek. *György* kilencéves korában (1864) meghal. Egyedül *Gábor* sorsa követhető. 1875-ben feleségül veszi a Felvégről Ferencz Máriát (Hsz: 67), akivel folyamatosan itt él tovább apja gazdaságában.

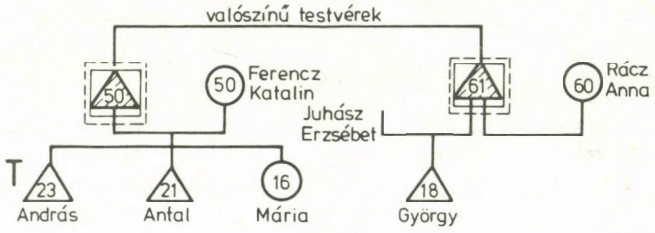
*Vavrek Ferenc*nek 1857-ben egy fia és két lánya van. Mindhárman Baskón alapítanak családot. Ifj. Vavrek *Ferenc* 1875-ben nősül először. Felesége Hatranics Mária (Hsz: 50) a következő évben újszülött gyermekével együtt meghal. Ismét egy év múlva már új asszony van a háznál, Kondrát Terézia (Hsz: 11). Az anyakönyvek alapján az elkövetkező tíz évben itt találjuk őket a 19. portán. *Mária* 1874-ben Ferencz Gergely (Hsz: 3) felesége lesz. *Anna* öt évvel később kerül ki a szülői házból, őt Ivancsó Péter (Hsz: 24) veszi el.

Vavrek György és Ferenc összesen 6 fiából 20 évvel a népszámlálás után mindössze két fiúról tudjuk biztosan, hogy a szülői házban és gazdaságban vannak. Vavrek György három ismeretlen sorsú fia valószínűleg elszármazik a faluból.

32. Id. MAGYAR ANDRÁS 33. Id. MAGYAR GYÖRGY

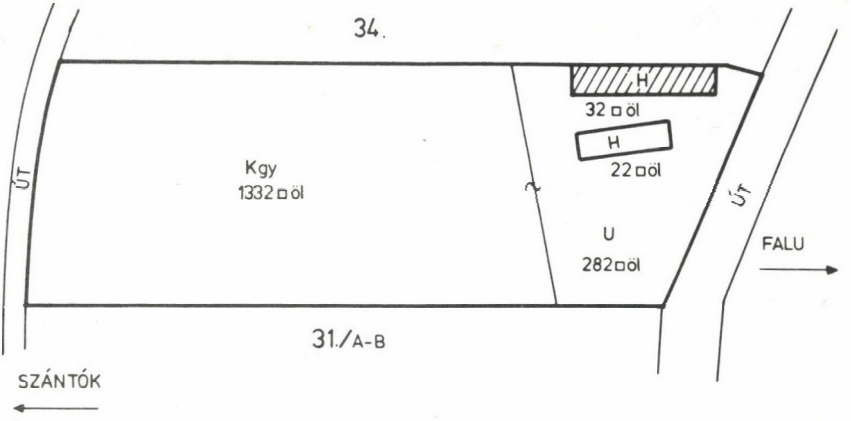
A külön számmal jelölt, de valójában egy portán két háztartás lakik, összesen 8 fővel. A két családfő azonos vezetékneve, a közöttük levő korkülönbség, birtokuk azonos kiterjedése és határbeli fekvése alapján valószínűsíthető, hogy testvérek.

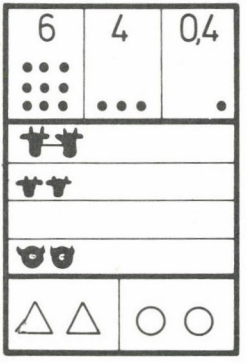
Id. Magyar András háztartása elemi család, szülőkből és 3 gyermekükből áll. András, a legidősebb fiú a népszámlálás idején Encsen (Abaúj-Torna vm.) távollevő, feltehetően itt szolgál.

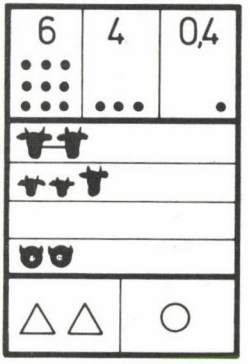
Id. Magyar György háztartása szintén elemi család, a 18 éves György apja első házasságából származik.

Id. Magyar András 3 gyermeke közül elsőnek legidősebb fia, *András* nősül meg 1860-ban. Felesége, Novák Veronika (Hsz: 29) gyermektelenül, a következő évben meghal, így András 1863-ban másodszor nősül, s elveszi Ács Zsuzsannát (Hsz: nem azonosítható). Ez utóbbi házasságkötési bejegyzésnél ifj. Magyar András mint kerékgyártó szerepel. Gyermekeik születését a 32. házszám alatt jegyzi fel az anyakönyv, tehát apja portáján marad. *Antal* legényemberként meghal még a népszámlálás évében. *Mária* 1867-ben megy férjhez Váranay Jánoshoz (Hsz: 14). A 3 gyerek közül tehát a legidősebb fiú apja házában marad, feltehetően ő lesz a birtok örököse.

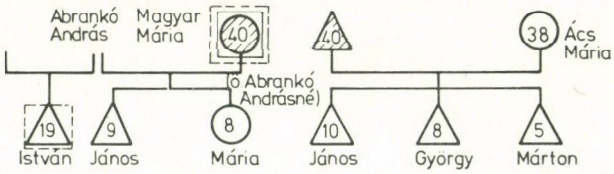
*Id. Magyar György*nek egyetlen gyermeke és örököse van, *György* nevű fia. 1862-ben veszi feleségül Ferencz Teréziát (Hsz: 2), akivel apja házában él 34 éves korában bekövetkezett haláláig. Apja, akinek Rácz Annával való második házasságából gyermekei már nem születnek, túléli egyetlen fiát. Amikor ő is meghal (1881), fia és felesége már nem élnek. Menye időközben újra férjhez megy, így nem lehet tudni, kire száll a birtok.

34.
H
32 □öl
H
22 □öl
Kgy
1332 □öl
U
282 □öl
ÚT
ÚT
FALU
31./A-B
SZÁNTÓK

6
4
0,4

6
4
0,4

35. Özv. ABRANKÓ ANDRÁSNÉ FERENCZ ANTAL

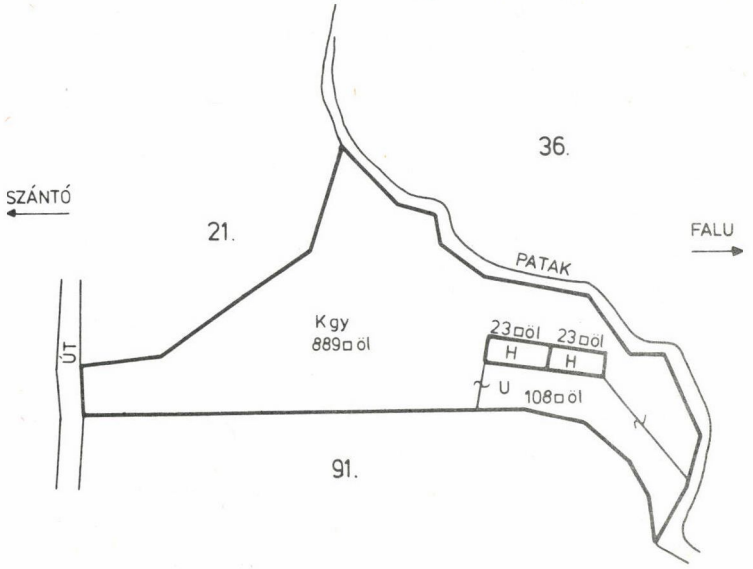

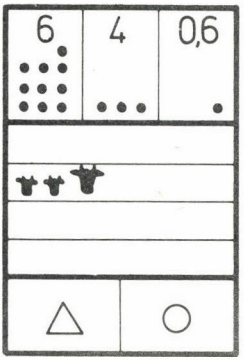
A 35-ös belsőségen két háztartás, összesen 8 fő tartózkodik. *Özv. Abrankó Andrásné* családja töredék elemi család, az özvegy két gyermekével és mostohafiával él együtt. Férje halálának éve ismeretlen, de nem régen halhatott meg, hiszen a legfiatalabb gyermekük 8 éves. Az asszony mogyoróskai (Abaúj-Torna vm.) születésű.

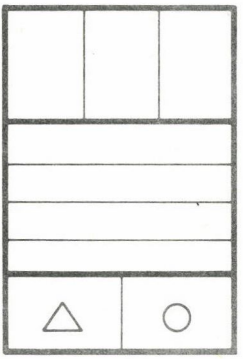
Ferencz Antal perei (Abaúj-Torna vm.) származású molnármester, 1844-ben veszi feleségül a baskói Ács Máriát (Hsz: nem azonosítható). Itt telepszenek meg a faluban, Ferencz Antal a baskói malom molnára. Birtokuk nincs, a fenti portán mint házbérlők laknak, de külön fedél alatt. A népszámlálás szerint az általuk lakott ház birtokosa Sas György, akire vonatkozóan sem a népszámlálásban, sem az anyakönyvekben nem találtam semmi adatot. Az 1850/51. évi adóösszeírásban még szerepel a 35. házszám alatt (az akkor még élő Abrankó Andrással közös telken, de semmi birtok felett nem rendelkezik. Státuszát a „házas zsellér kertbirtokos, napszámos" feliratú rubrikában jelöli az összeíró). A fentiek szerint tehát, 1850-től biztosan, de lehet, hogy már korábban is. Abrankó András birtokos gazda (majd özvegye) közös telken, de külön fedél alatt lakik, először egy napszámos-zsellér állapotú emberrel (és esetleg annak családjával), majd később egy ugyancsak birtoktalan molnármesterrel.

István 1863-ban feleségül veszi Skobel Ivancsó Máriát (Hsz: 59), aki öt év múlva meghal. Második felesége Magyar Anna (Hsz: 37) két évi házasság után, 1875-ben szintén meghal. István harmadszorra is megnősül 1876-ban, Kis Mihály zsellér (Hsz: 61) Terézia nevű lányát veszi nőül. *Jánosról* keveset tudunk, 1870-ben Szénégető Zsuzsanna (Hsz: 53) lesz a felesége, aki a következő évben meghal. Egy év múlva, 1872-ben elveszi Ivancsó Zsuzsannát (Hsz: 6), s ettől kezdve semmit sem tudunk róluk. A két házasságkötést és egy gyermek születését a 35. házszám alatt találjuk az anyakönyvben. Nem biztos, hogy elkerülnek a faluból, lehet, hogy csak nem születik több gyermekük. *Mária* 1870-ben Szemán György (Hsz: 49) zsellérlegényhez megy feleségül, s férje családjában él tovább.

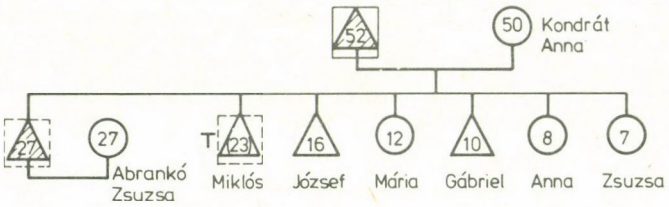
Ferencz Antal 1862-ben meghal, családja sem lakik már ezen a portán, további sorsukról semmit nem tudunk.

36.
SZÁNTÓ
21.
FALU
PATAK
ÚT
Kgy
889□öl
23□öl
23□öl
H
H
U
108□öl
91.

6
4
0,6

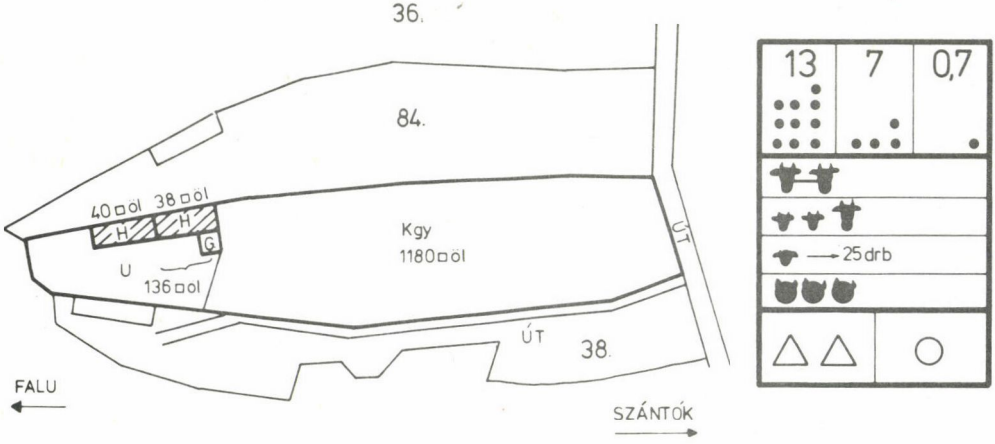

37. MAGYAR JÁNOS MAGYAR JÓZSEF

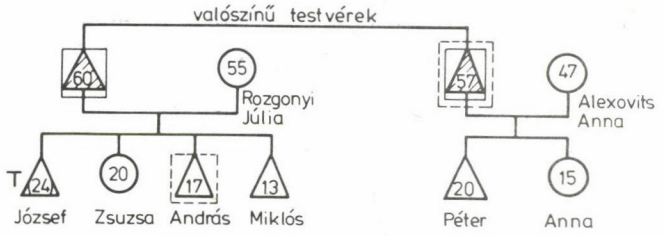

A 37-es belsőségen két rokon háztartás, két elemi család, összesen 10 fő lakik. A népszámlálás az apát, Magyar Józsefet birtokos gazdának, János nevű fiát napszámosnak mondja. Miklós katonaként távollevő. A ház, amelyben lakik, apja nevén van. Magyar József 1863-ban meghal, így a birtok János és Miklós között oszlik fel. A belsőséget egyenlő arányban felezik, de közösen használják, a határbeli földekből János kap nagyobb részt. Érdemes megjegyezni, hogy Miklós valamennyi parcellája Jánoséval azonos birtokrészleti számon van, nincs külön kimérve, a birtokrészleti jegyzőkönyv megfogalmazása szerint egyenlő arányban használják őket. Jánosnak viszont van négy parcellája, amelyek csak az ő nevén vannak.

János 1855-ben nősül meg, felesége, Abrankó Zsuzsanna (Hsz: nem azonosítható) 1871-ben meghal, és János még ugyanebben az évben újra nősül: feleségül veszi Keresztessy Annát (Hsz: 9). *Miklós* 1863-ban nősül, felesége Takács Terézia (Hsz: 12). *József* 1868-ban Skobel Ivancsó Júliát (Hsz: 69) veszi el. Az anyakönyvek szerint ők is a 37. telken maradnak. *Gábor*ról semmi nem tudunk, egyszer sem szerepel az anyakönyvben. *Anna* özv. Abrankó Istvánhoz (Hsz: 35) megy feleségül 1873-ban, de két év múlva meghal. *Zsuzsanna* 1872-ben Szénégető Jánosnak (Hsz: 53) lesz a felesége. Röviden összefoglalva, a hét gyermek közül 3 fiú az apai telken marad, ebből kettő örökli meg a birtokot, egy fiú sorsa ismeretlen, a 3 lány mindegyike falubeli legényhez megy feleségül, s férjeik családjában élnek tovább.

39. Id. SAS JÁNOS Id. SAS GYÖRGY

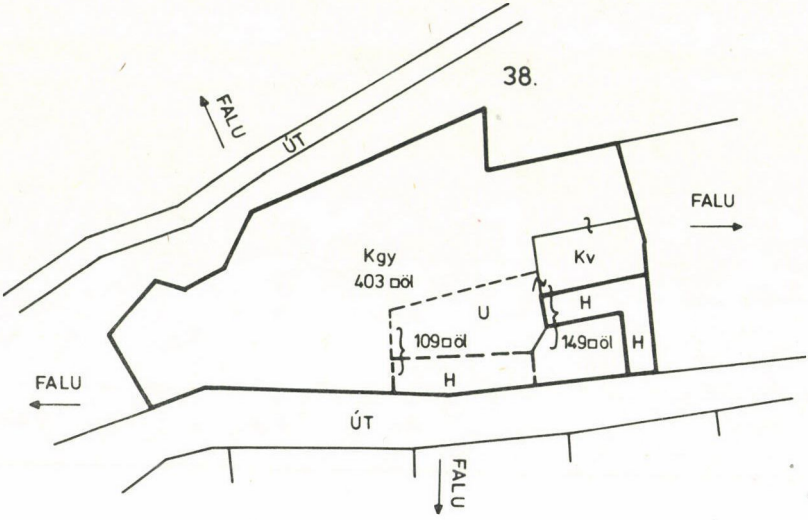

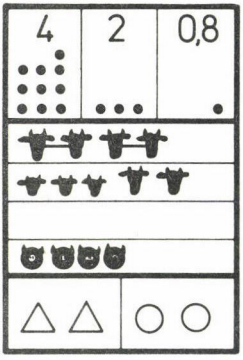
A 39-es portán két háztartás, két elemi család lakik, összesen 10 fő. Id. Sas János és id. Sas György feltehetően testvérek, a közöttük levő korkülönbség, birtokuk kiterjedése, elhelyezkedése, közös belsőségük erre utal. Az előbbinek 4 gyermeke van, közülük a legidősebb, József, katonaként távollevő. Az utóbbinak egy fia és egy lánya van.

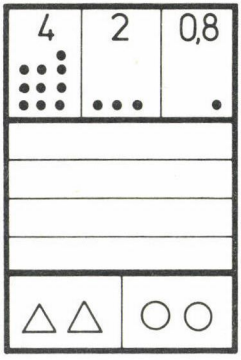
Id. Sas János 1862-ben meghal, s egész birtokát *András* fia örökli, aki apja halála előtti évben veszi feleségül Keresztessy Máriát (Hsz: 9). 1867-ben már külön fedél alatt lakik.

József az anyakönyvi bejegyzés szerint, mint katonaviselt ember, 1863-ban harmincéves korában elveszi felső szomszédjuk nálánál tíz évvel idősebb özvegyét. Kettőjükről semmi többet nem tudunk, csupán annyit, hogy József 1880-ban zsellérként hal meg. A harmadik fiú *Miklós,* 1868-ban nősül meg, felesége Kondrát Zsuzsanna (Hsz: 17). Az összesen három anyakönyvi bejegyzés házszámadataiból csak valószínűsíthető, hogy ő is apja telkén marad, de azt már nem tudni, hogy van-e birtoka. *Zsuzsanna* már 1858-ban elkerül a háztól, Ferencz Gábor (Hsz: 2) veszi feleségül.

Id. Sas György mindkét gyermeke 1860-ban köt házasságot. *Péter* Ferencz Júliát (Hsz: 2) veszi el, akivel mint egyetlen örökös, apja telkén marad. *Anna* Kondrát István (Hsz: 16) feleségeként elkerül a háztól.

38.
FALU
ÚT
FALU
Kgy
403 □öl
Kv
U
H
109□öl
149□öl
H
H
FALU
ÚT
FALU

4
2
0,8

4
2
0,8

BASKÓ KÖZSÉG

43. *(TÖRÖK MIHÁLY* *FEHÉR JÁNOS)*

A két szolgaháztartás egy-egy elemi család. Mindkét férfi uradalmi pásztor. A belsőség, amelyen laknak, a község tulajdona.

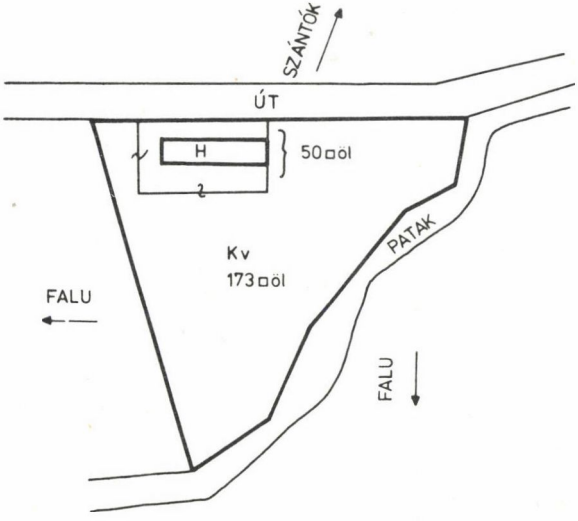
*Fehér János*ról és feleségéről a népszámlálásban rögzítetteken kívül semmit nem tudunk.

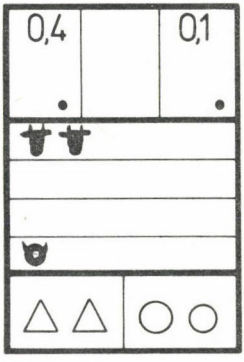
*Török Mihály*ra több adatot találtam, melyeket részletesen Rozgonyi András (Hsz: 18) Júlia nevű lányával kapcsolatosan mondok el.

Egy gazdaságrajzon összevontan ábrázolom a két háztartást, az alábbiak miatt:

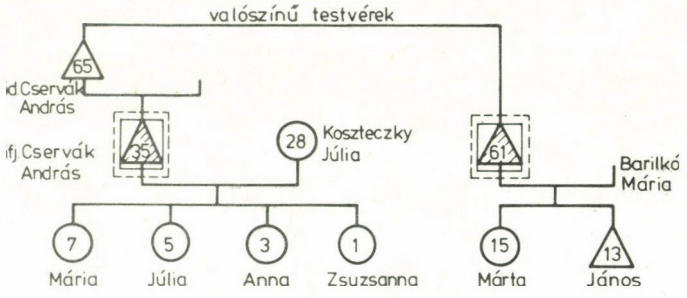
– a patak tulsó oldalán, a belterületen fekvő egyetlen szántóparcellájuk a község tulajdona, ők csak használják;

– az állatállományt, „pásztorok" szóhasználatot alkalmazva, összevontan veszik számba. Nevükön csak a népszámlálás nevezi őket.

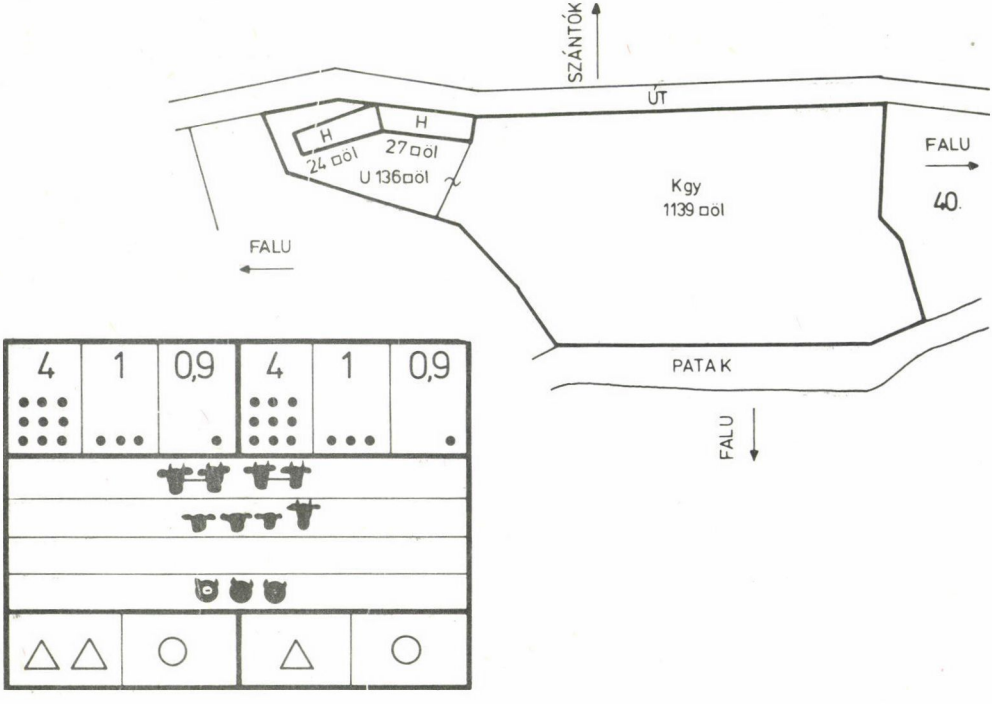
44. Ifj. CSERVÁK ANDRÁS CSERVÁK JÁNOS

A 44-es portán két rokon háztartás, egy bővített és egy elemi család tartózkodik, összesen 10 fő.

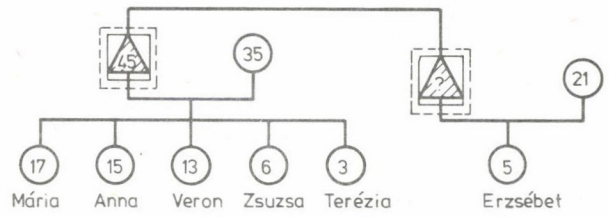
Ifj. Cservák András feleségével, 4 gyermekével és özvegy apjával él együtt. *Cservák János* 1848 óta özvegyember, egy fia és egy lánya van. Id. Cservák András minden bizonnyal a testvére, közös lakóportájuk, azonos vezetéknevük, a közöttük levő korkülönbség ezt valószínűsítik.

Id. Cservák András még életében fiára íratja a birtokot, amelynek kiterjedése és fekvése teljesen megegyezik Cservák Jánoséval. Ifj. Cservák András négy lánya közül *Annának* a sorsa ismeretlen. A másik 3 lány mindegyike falubeli legényhez megy feleségül, s elkerülnek a háztól. *Mária* 1868-ban Ivancsó Miklós (Hsz: 6), *Júlia* 1871-ben Takács Miklós (Hsz: 27), *Zsuzsanna* pedig 1878-ban Kis Miklós (Hsz: 61) zsellér felesége lesz. Cservák János lánya, *Márta* 1871-ben Pap József (Hsz: 78) zsellérhez megy feleségül. *János* 1867-ben nősül meg, felesége Ferencz Anna (Hsz: 4), akivel – mint a birtok egyetlen örököse – apja házában marad.

45. BORDÁS ANDRÁS

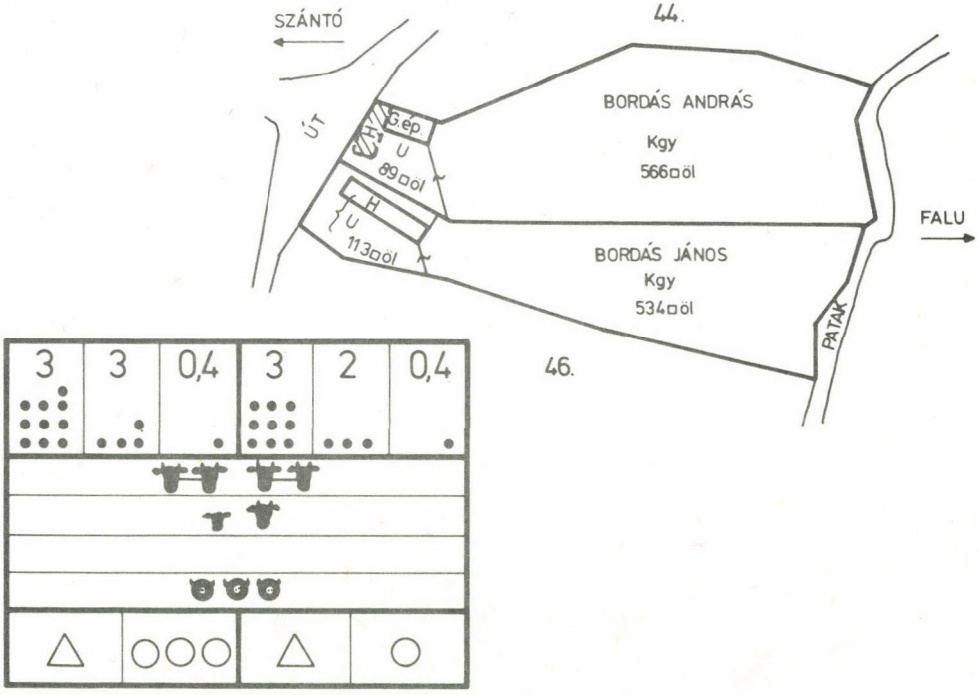
BORDÁS JÁNOS

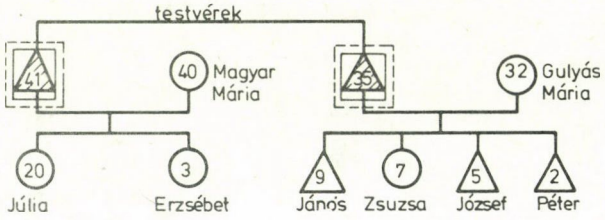
A 45-ös portán két háztartás, két elemi család tartózkodik, összesen 10 fő. A két családfő közötti viszony biztonsággal nem állapítható meg. Bordás Jánosról csak annyit közöl a népszámlálás, hogy szabadságolt katona, sem státuszát, sem életkorát nem ismerjük. Azt sem tudjuk, hogy Bordás András hány éves korában és melyik évben kötött házasságot; ebből ugyanis meg lehetne állapítani, hogy János fia-e vagy sem. Elvileg nincs kizárva, hogy apa és fia, de az is lehet, hogy testvérek.

Bordás András lányai születésük sorrendjében mennek férjhez, de *Anna* és *Zsuzsanna* nem falubeli legényhez, s mindketten elkerülnek Baskóról. Anna 1861-ben az Erdőhorvátira (Zemplén vm.) való Soltész Mihály felesége lesz. Zsuzsanna 1870-ben Mogyoróskára kerül, férje Kondrát Mihály. *Mária* 1858-ban Ivancsó József (Hsz: 46), *Veron* pedig 1867-ben Ferencz Mihály (Hsz: 70) feleségeként hagyja el a szülői házat. *Terézia* 1884-ben meghal. Az öt lány közül tehát egy sem marad a szülői gazdaságban. 1867-ben Bordás Andrásnak már két lánya van férjnél, de az egész birtok az ő nevén van.

*Bordás Jánosék*nak a népszámlálás után még több gyermekük születik. A már 1857-ben is élő *Erzsébet* 1873-ban Barilkó János (Hsz: 48) gazdalegényhez megy feleségül.

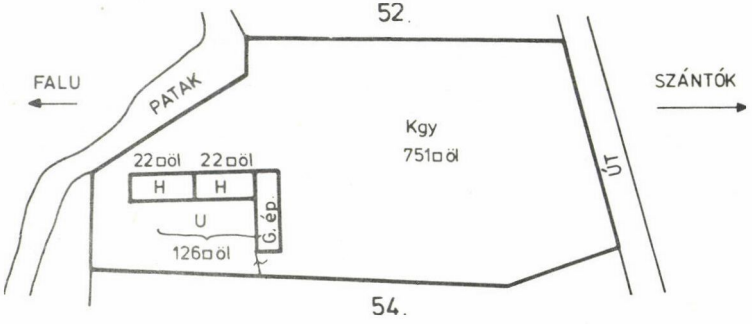
53. SZÉNÉGETŐ ANDRÁS SZÉNÉGETŐ JÁNOS

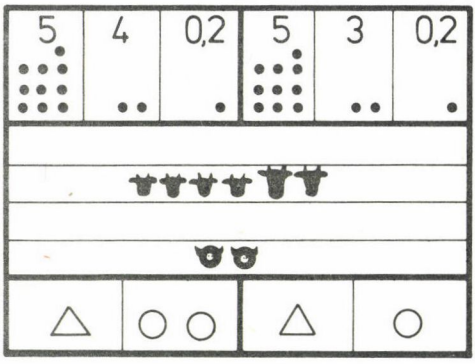

A két rokon háztartás, összesen 10 fő, egy-egy elemi család. A szülők 2, ill. 4 gyermekükkel élnek együtt. *Szénégető János* 1860-ban elveszti feleségét, s még ugyanabban az évben újra nősül. Második házasságából két lánya születik.

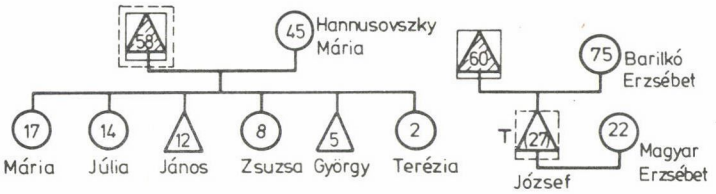
Szénégető András mindkét lánya falubeli legényhez megy feleségül. *Juliát* 1858-ban Szűcs Antal (Hsz: 75) veszi el, *Erzsébet*et pedig 1873-ban Hatranics János (Hsz: 50), aki még ugyanebben az évben meghal. Erzsébet két év múlva az ugyancsak özvegy Kondrát Gábor (Hsz: 10) második felesége lesz. Mindkét lány elkerül a háztól.

Szénégető János gyermekei közül *János* 1872-ben feleségül veszi Magyar Zsuzsannát (Hsz: 37) akivel apja házában marad. *Zsuzsanna* mindössze egy évig felesége Abrankó Jánosnak (Hsz: 35), 1871-ben meghal. *József* 1877-ben Magyar György özvegyét, Ferencz Teréziát (Hsz: 33) veszi nőül, s átveszi az asszony gazdaságát. *Péter*ről semmit nem tudunk. A három fiú közül tehát a legidősebb, János marad az apja gazdaságában.

59. SKOBEL IVANCSÓ GYÖRGY Id. TAKÁCS JÁNOS

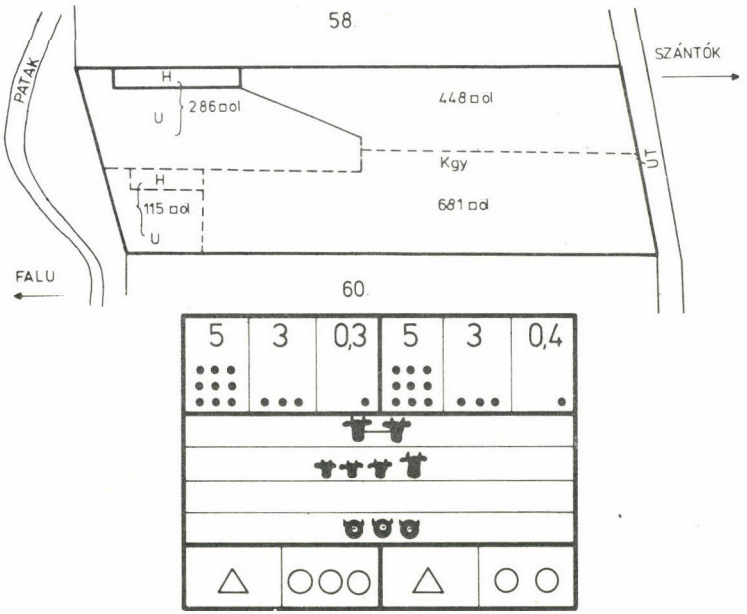

S. Ivancsó György háztartása elemi család, a szülők 6 gyermekükkel élnek együtt.

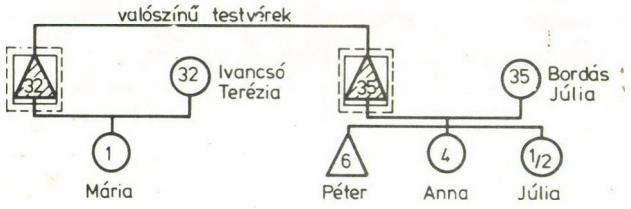
Id. Takács János háztartása többszörös család, a szülők nős, a népszámlálás idején katonaként távollevő fiukkal laknak egy fedél alatt. Az asszony, Barilkó Erzsébet haláleseténél feljegyzi az anyakönyv, hogy „Miklosovszi" (Miklósvágása vagy Miklósvölgye, Sáros vm.) helységből került Baskóra. Nem lehet megállapítani, hogy a két háztartásfő milyen kapcsolatban áll egymással. Csak azt tudjuk, hogy bel- és külterületi birtokuk valamikor egy egészet alkotott. Parcelláik minden esetben egymással szomszédosak és azonos kiterjedésűek.

S. Ivancsó György valamennyi gyermeke falubelivel köt házasságot. A lányok születésük sorrendjében kerülnek ki a házból: *Mária* 1863-ban Abrankó Istcán (Hsz: 35) felesége lesz, *Júliát* 1868-ban Magyar József (Hsz: 37) veszi nőül, *Zsuzsanna* 1873-ban Koszteczky Péterhez (Hsz: 36) megy feleségül, végül *Terézia* Kondrát Mihállyal (Hsz: 16) köt házasságot. A fiúk közül elsőnek *János* nősül meg, felesége Hanák Anna (Hsz: 75). Az anyakönyvi házszámbejegyzések alapján nem lehet pontosan megállapítani, melyik portán élnek a házasságkötés után, az látszik valószínűbbnek, hogy János vőnek megy apósa gazdaságába, *György* 1879-ben Kondrát Erzsébetet (Hsz: 10) veszi feleségül, akivel apja gazdaságában marad.

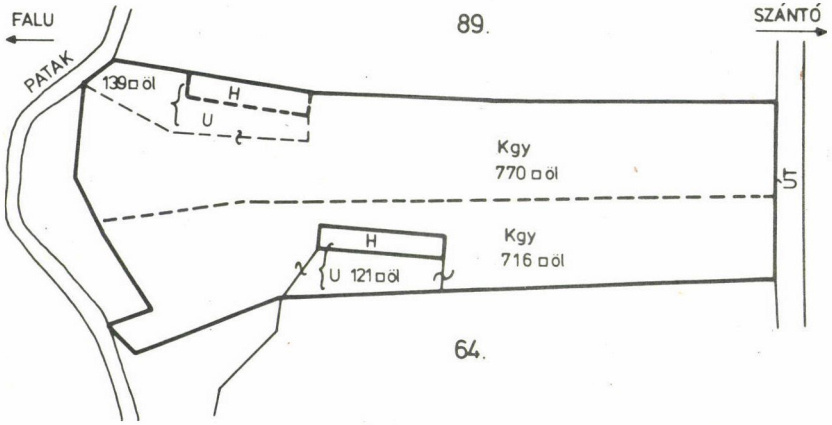
A birtok jogi helyzetét illetően csak a Takács családban van változás. 1867-ben él még ugyan id. Takács János, de már egész birtoka fia, *József* nevén van, aki időközben házat is épít magának. *József* 1857-ben nősül meg, felesége Magyar Erzsébet (Hsz: nem azonosítható).

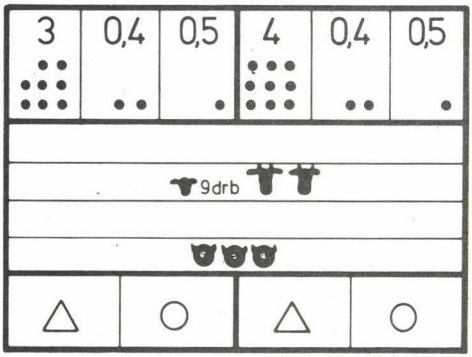

63. ÁCS ANDRÁS ÁCS JÁNOS

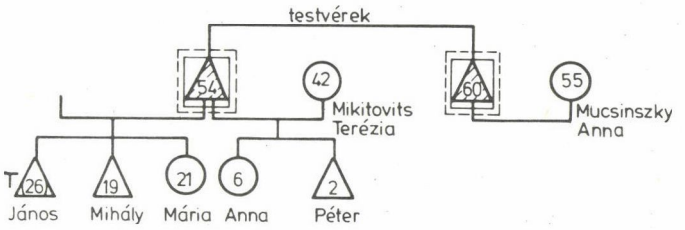

A 63. belsőségen két rokon háztartás, két elemi család tartózkodik, összesen 8 fő. András és János minden bizonnyal testvérek. Ács András háztartása mindössze hétéves. A népszámlálás idején élő *Mária* nevű gyermekük 1877-ben Alexovits János (Hsz: 38) felesége lesz. Ács János 3 gyermeke közül *Péterről* semmit nem tudunk, egyszer sem szerepel az anyakönyvben. *Anna* 1873-ban a Szántóról (Abaúj-Torna vm.) származó Pauliscsák József felesége lesz. A faluban maradnak, de változó anyakönyvi házszámadataik alapján biztonsággal nem dönthető el, a szülői háztartásban maradnak-e vagy sem. *Júlia* 1876-ban a mogyoróskai (Abaúj-Torna vm.) Szemán Mihályhoz megy feleségül, majd három év múlva meghal.

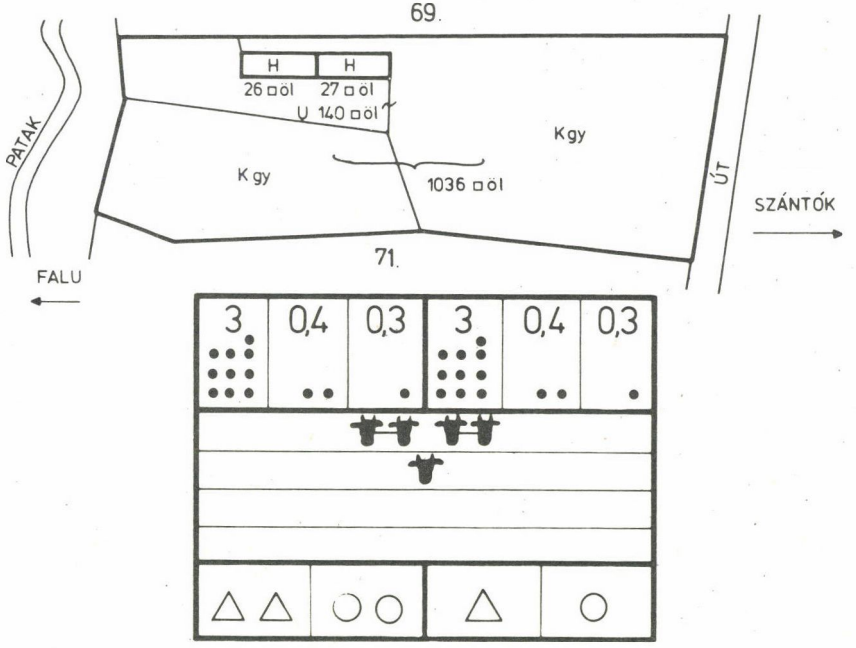

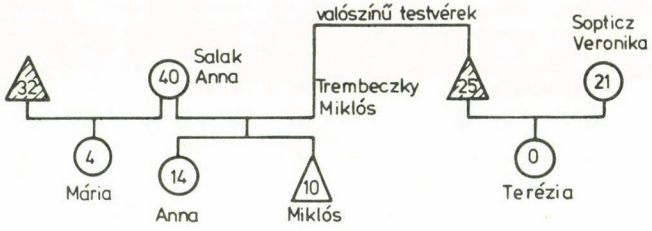
70. Id. FERENCZ MIHÁLY FERENCZ JÁNOS

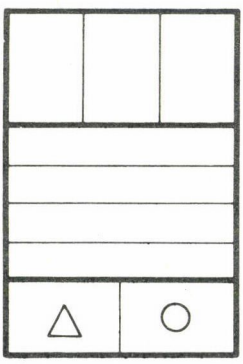
A két rokon háztartás egy-egy elemi család, és összesen 9 főt számlál. *Id. Ferencz Mihály* második feleségével és 5 gyermekével él együtt, akik közül a 3 legidősebb első házasságában, Cservák Annától születtek. János nevű fia a népszámláláskor Erdőbényén (Zemplén vm.) tartózkodik. *Ferencz János* felesége Mogyoróskáról (Abaúj-Torna vm.) kerül Baskóra, gyermekük nincs, pontosabban velük együtt nem lakik egy sem. Ferencz Jánosról és feleségéről – halálesetükön kívül – egyebet nem tudunk. Id. Ferencz Mihály 5 gyermeke közül csak a két legidősebb fiú marad a faluban, *János* 1858-ban Gulyás Máriát (Hsz: 68) veszi feleségül, *Mihály* 1867-ben nősül meg, felesége Bordás Veron (Hsz: 45). A rájuk vonatkozó anyakönyvi házszámbejegyzések nem egyértelműek, csak részben mutatnak arra, hogy mindketten a szülői telken maradnak családalapítás után is. Id. Ferencz Mihály többi gyermeke elszármazik a faluból. *Mária* 1866-ban Erdőbényére (Zemplén vm.) kerül, férje, özv. Bordás István falujába. *Anna* 1878-ban megy férjhez a szintén erdőbényei Simkó Péterhez. *Péter* 1881-ben a pányi (Abaúj-Torna vm.) születésű Devera Máriát veszi feleségül. Az anyakönyvek lezárulása miatt sorsuk nem követhető. Itt említem meg, hogy id. Ferencz Mihályéknak a népszámlálás után még két lányuk születik, akik szintén elszármaznak Baskóról, az egyik Erdőbényére, a másik Perére (Abaúj-Torna vm.). Összesen 7 gyermekükről tudunk, s ebből 5 elkerül a faluból.

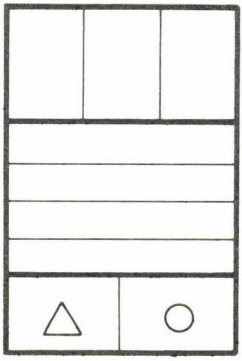

Ifj. ROZGONYI JÁNOS
81. (DKERCSIK JÁNOS TREMBECZKY JÓZSEF)

Ifj. Rozgonyi János belsőségén két szolgaháztartás, két elemi család tartózkodik. Dkercsik János feleségével, leányával és az asszony első házasságából származó két gyermekével él együtt. *Miklós* halálesete alkalmával jegyzi fel a plébános, hogy a regéci Hutában (Ó-, Közép- vagy Új-Huta, Abaúj-Torna vm.) született. A kataszteri felvételen és az anyakönyvekben (két haláleset bejegyzésétől eltekintve) egyik háztartás sem szerepel.

1. TÁBLÁZAT

A háztartástípusok megoszlása falvanként Alsónyék és Kölked adataival összevetve

Háztartástípusok		Baskó (1857)		Regéc (1857)		Mogyoróska (1857)		Alsónyék (1792)		Kölked (1813)	
		a háztartások									
		száma	az összes háztartás %-ában	száma	az összes háztartás %-ában	száma	az összes háztartás %-ában	száma	az összes háztartás %-ában	száma	az összes háztartás %-ában
Elemi család	A.	5	5,20	7	8,97	3	5,17	2	1,75	4	3,60
	B.	70	72,91	34	43,58	27	46,55	51	44,73	42	37,83
	C.	1	1,04	3	3,84	3	5,17	–	–	2	1,80
	D.	7	7,29	11	14,10	6	10,34	–	–	4	3,60
Összesen		(83)	(86,45)	(55)	(70,49)	(39)	(67,23)	(53)	(46,48)	(52)	(46,83)
Bővített család	A.	2	2,08	4	5,12	4	6,89	14	12,28	13	11,71
	B.	4	4,16	–	–	–	–	4	3,50	1	0,90
	C.	–	–	3	3,84	4	6,89	–	–	1	0,90
	D.	–	–	–	–	–	–	2	1,75	–	–
Összesen		(6)	(6,24)	(7)	(8,96)	(8)	(13,78)	(20)	(17,53)	(15)	(13,51)
Többszörös család	A.	6	6,24	11	14,10	6	10,34	29	25,43	30	27,02
	B.	–	–	–	–	–	–	6	5,26	4	3,60
	C.	1	1,04	1	1,28	–	–	1	0,87	2	1,80
Összesen		(7)	(7,28)	(12)	(15,38)	(6)	(10,34)	(36)	(31,56)	(36)	(32,42)
Egyéb		(–)	–	(4)	(5,14)	(5)	(8,63)	(5)	(4,37)	(8)	(7,20)

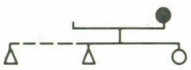
2. TÁBLÁZAT

Többszörös családú háztartások
Baskó

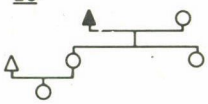
8.

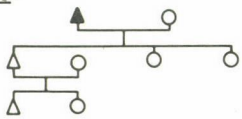
16.

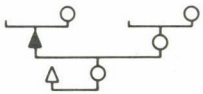
23.

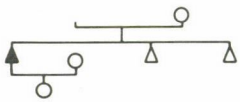
29.

40.

58.

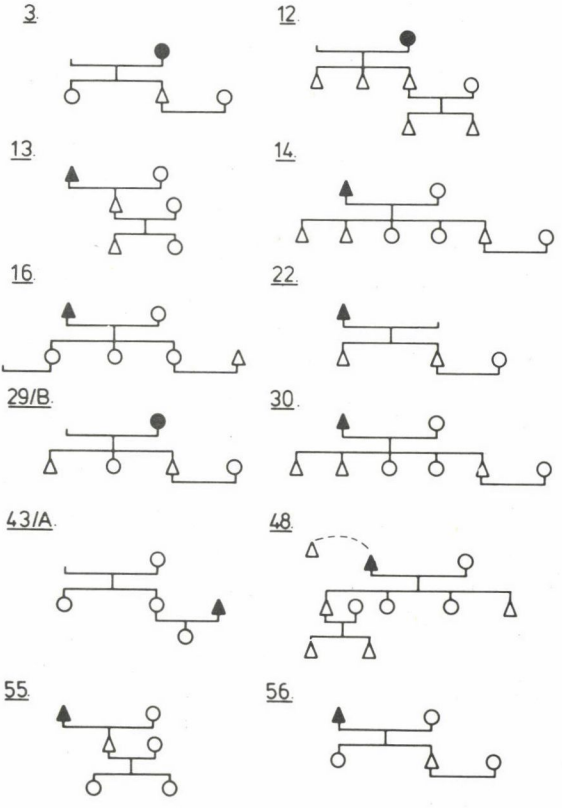

59.

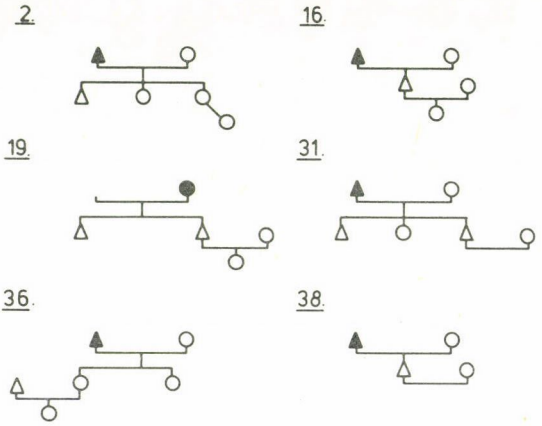
3. TÁBLÁZAT

Többszörös családú háztartások
Regéc

4. TÁBLÁZAT

Többszörös családú háztartások
Mogyoróska

5. TÁBLÁZAT

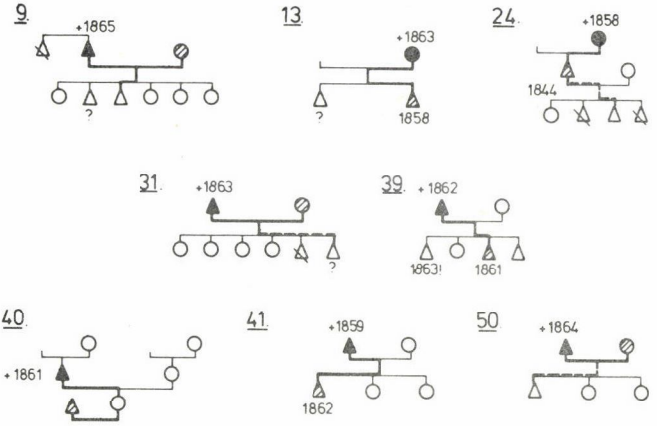
A háztartástípusok, 14 éven felüli munkaerő, birtok- és állatállomány megoszlása falvanként

	Mogyoróska	Regéc	Baskó
Háztartások száma	58	78	96
ebből			
elemi	39	55	83
bővített	8	7	6
többszörös	6	12	7
egyéb	5	4	–
Összlétszám	256	320	513
ebből			
14 éven felüli			
férfi	81	95	142
nő	83	113	162
Birtok	451	632	690
ebből			
szántó	260	339	399
rét	191	293	291
Állatállomány			
ló	5	23	10
ökör	62	66	86
bika	6	–	2
borjú	40	55	118
tehén	47	44	56
juh	103	368	85
kecske	–	–	15
sertés	73	87	128
Gazdasági épület	22	12	7

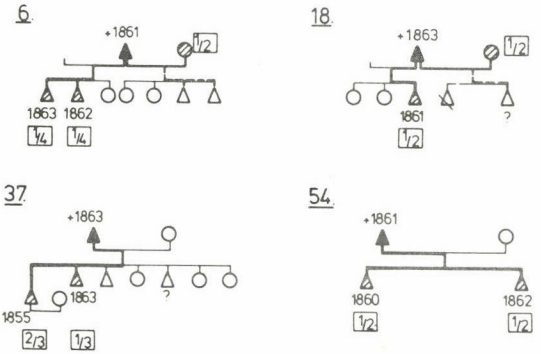
6. TÁBLÁZAT

Változik a birtokos a családfő halála miatt

1. A birtok egy örökös nevén megy tovább

2. A birtok többfelé osztódik

Jelmagyarázat

- Háztartásfő 1857-ben
- A birtok részének vagy egészének új gazdáját mutatja
- Időközben meghalt férfi
- ? Ismeretlen sorsú férfi

Évszám: a háztartásfő halála

Évszám az ábra alatt: az illető örökös házasságkötésének éve

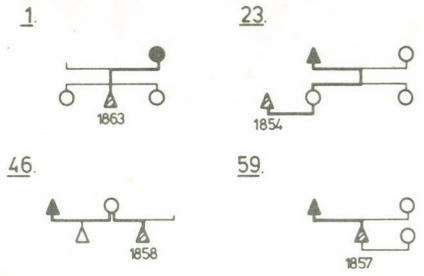
1/2 A több részre eső birtok osztási aránya

Az 1867 után nem bizonyítható, de az adatok alapján feltételezhető további birtokjogi változás aránya.

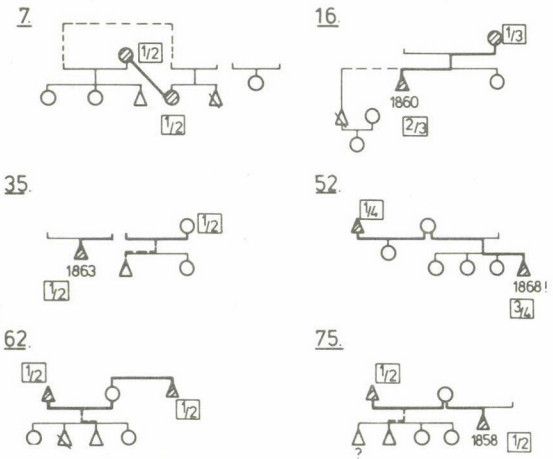
7. TÁBLÁZAT

Változik a birtokos a családfő halála nélkül

1. A birtok egésze átadásra kerül

2. A birtok egy része kerül átadásra

Befejezésül néhány szóval szeretném összefoglalni a falu leglényegesebb vonásait a vizsgálati időpontot megelőző, ill. követő korszakra vonatkozóan.

Baskó, a két szomszédos faluhoz, Regéchez és Mogyoróskához hasonlóan, típuspéldája a XVII–XVIII. században az erdőtelkes irtásfalunak, mely településtípus Európaszerte elterjedt volt.

Baskó az ország egyik aprófalvas területén fekszik, lélekszáma két évszázadra visszamenően sem igen haladta meg az ötszáz főt. Természetföldrajzi adottságai miatt a kedvezőtlen mezőgazdasági helyzetű települések közé tartozik, határa nagyüzemi növénytermesztésre és állattartásra alkalmatlan. E vonatkozásban – már ami a természetföldrajzi adottságokat illeti –, az elmúlt két évszázadban sem volt más a helyzet. Egy regéci gazda tömör és igen reális megfogalmazása szerint „itt a nép mindig a hegybül élt, itt a búza: a fa." A hatalmas kiterjedésű erdők államosításáig – saját elbeszélésük és a levéltári források alapján is –, annyi fát „szerezhettek" az uradalmi erdőkben, amennyire csak tehetségük volt. Az erdők nagy kiterjedéséből adódott, hogy tulajdonosuk sosem tudta olyan alaposan őriztetni azokat, hogy a falopás és a különféle erdei haszonvételek lehetetlenné váltak volna. A szerzett vagy vett fát rendszerint feldolgozták kocsikeréknek és -tengelynek, dongának, szőlőkarónak, ásó- és kapanyélnek stb., és „jó pénzekért" eladták a Hegyalján kereskedőknek, felvásárlóknak. Ha pedig szenet égettek belőle, a környező malmokban azt is könnyűszerrel értékesíthették. A földnélküli vagy kevés birtokkal rendelkező gazdák tehát elsősorban az uradalmi erőkből éltek, amelyek a fent elmondottak mellett állandó kereseti lehetőséget biztosítottak a fakitermelés és fuvarozás révén is.

Azt a tényt, hogy a vizsgált időszakon belül nagyobb elvándorlás vagy rendszeres munkavállalás a falu határain kívül nem tapasztalható, azzal magyarázhatjuk, hogy helyben adva volt egy olyan állandó és biztos megélhetési forrás – az erdő –, ami a földművelés nyújtotta nem kielégítő megélhetési alapot pótolni, sőt időnként túlszárnyalni volt képes.

A szántóművelés nemcsak intenzív, de extenzív úton sem volt növelhető, az irtás az elmúlt két évszázadban minimális. Ennek egyik oka, hogy az erdővel borított térség talaja semmivel nem jobb, mint a már művelés alá vett földeké, „irtásuk nem éri meg azt a sok munkát". A másik ok, hogy a szántóövezet határán minden irányban magas hegyek emelkednek, a terjeszkedés csak az ezekre történő felkapaszkodással kivihető, amit a gyenge talajminőség mellett, a nehezebb műveléstechnikai viszonyok is megkérdőjelezhetővé tesznek.

Az eddig elmondottak magyarázatul szolgálnak a határhasználat, műveléstechnika, üzemszervezet napjainkig tartó konzerválódására, a fejlődés egy korábbi stádiumának megkövesedésére.

Mint korábban már említettem, termelőszövetkezet napjainkig sem alakult, a 3 falu egész lakossága hagyományos kisüzemi magángazdálkodást folytat. Jóllehet termelő tevékenységük jelentősége népgazdasági szinten elenyésző, mégis fokozott figyelemmel kell velük foglalkozni, éppen azért, mert a kisparaszti termelésnek egy Európa-szerte egyre jobban kihaló üzemtípusát képviselik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Andorka Rudolf: A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban. Ethnographia 1975/2–3.

Bali János: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében. Agrártörténeti Szemle 1966/1–2. 18–45. l.

Bendeffy László: Levéltáraink kataszteri térképeinek forrásértéke. Levéltári Szemle 1966/1. 135–43. l.

Berkner, Lutz K.: Rural family organization in Europe: A problem in comparative history. Peasant Studies Newsletter. Vol. 1. 1972. No. 4. Fordítás.

Collomp, A.: Ménage et Famille. Études comparatives sur la dimension et la structure du groupe domestique. Annales 1974. Fordítás.

Fegyó János: Gelej az 1889. és 1910. évi kataszteri felmérések tükrében. Agrártörténeti Szemle 1966/1–2. 46–73. l.

Fél Edit: Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. Néprajzi Közlemények 1959/1–2.

Fél Edit–Hofer Tamás: Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Néprajzi Közlemények 1967/3–4. 13–26. l.

Hammel, E. A.– Laslett, P.: Compating Houschold Structure Over Time and Between Cultures. Comparative Studies in Society and History 16/1/1974. jan. Fordítás.

Kula, W.: La seigneurie et la famille paysanne dans la Pologne du XVIIIe siècle. Annales 1972/4–5. 949–58. l.

Orosz István: Mándok birtokviszonyainak változásai 1870–1909. In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Bp. 1963.

Sándor Pál: Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében. 1789–1853. Történeti Statisztikai Kötetek. Bp. 1960.

Szabad György: A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékelésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről. Agrártörténeti Szemle 1966/1–2. 13–17. l.

Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a 19–20. században. Szolnok, 1968.

Török Katalin: Egy Abaúj megyei falu határhasználata és gazdálkodása a 18. század végétől napjainkig. Regéc. Bp. 1968. Kézirat. ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék.

Török Katalin: A paraszti gazdálkodás munkateljesítményméréseinek módszeréről. Ethnographia 1970/2–4. 556–64. l.

Török Katalin: Baskó 18. századi agrártörténete. Bp. 1970. Kézirat.

Veress Éva: Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. In: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Szerk.: Makkai László. Bp. 1966.

VIRÁGH FERENC

ADATOK A DÉL-ALFÖLDI MEZŐGAZDASÁG TŐKÉS FEJLŐDÉSÉHEZ 1880–1910

A XIX. század 90-es éveitől különleges jelentőségre tesz szert az agrárnépesség alsó rétegeinek társadalmi küzdelme az Arad, Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Csongrád, Temes és Torontál megyéket magában foglaló Dél-Alföldön. Az Osztrák–Magyar Monarchiabeli magyar állam területének 15,14%-a ez a táj, s az 1870. évi népszámlálás mutatói szerint az ország össznépességének 17,4%-a él a régióban.

A dél-alföldi agrármozgalom méltán váltotta ki a kortárs gondolkodók érdeklődését szerte Európában is: Leninét, L. Tolsztojét, K. Kautskyét, R. W. Seton Watsonét.[1] A téma nem vesztett időszerűségéből, így a társadalmi mozgalom gazdasági hátterének, a mezőgazdaság tőkés átalakulásának vizsgálata is fontos feladataink közé tartozik.

A mezőgazdaság fejlődésére komoly hatást gyakorolt a jobbágyfelszabadítás és az 1867. évi kiegyezés, különösen Dél-Alföld dél-magyarországi alrégiójában, a Marostól délre fekvő bánáti részein, ahol a 70-es években születnek meg a XVIII. században kialakult birtokviszonyokat (a határőrvidékit, a Kikinda-vidéki überlandit és a házközösségit) megszüntető jogszabályok. Egységesen tőkés tulajdonná válik a föld. Előrehaladt vagy befejeződött a határhasználati közösség felszámolása, lebonyolódott a nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblák maradéktalan kialakulását szolgáló birtokrendezés. Közben előnyösebb piaci feltételek és modern hitelviszonyok stb. jönnek létre, az előbbi a tőkés termelési gyakorlatra jellemző búza-tömegtermelés, az utóbbi a több ágazatú üzemvitel kialakításának alapfeltétele.

A fejlődés alapfeltétele érintett körének bővülése a 80-as években új helyzetet teremtett. Lezárult az egyértelműbb tőkés mezőgazdasági rendszer kialakulásának kb. két-három évtizedes átmeneti – a feudális gazdálkodásra jellemző viszonyok közüli kibontakozás – korszaka, ezért az agrártörténetíró új szakaszként foghatja fel az ezután következő időszakot.

A tőkés termelés következményeinek érvényesülésében elsősorban a nagy- és néhány középbirtok haladt előre, fölényük a parasztbirtokkal szemben különösen a növénytermelésben érvényesül. E szektorban tapasztalható rendszeres növekedés – a tőkés fejlődés „porosz típusú" útján haladva s a világméretűvé szélesedett piaci küzdelem közepette – a technikai bázisban; történik lépés az újratermelés bővítésére, a gazdálkodás ágazati gazdagítására, a társadalmilag szabaddá vált energiák mezőgazdasági bér-

[1] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (Bp. 1949) 182., 237. Lenin Művei (Szikra 1955) 19. k. 305.; *Váradi-Sternberg János:* Tolsztoj és a magyar nazarénusok (Tiszatáj, 1971. május 25.); *K. Kautsky* levele a kongresszushoz (A magyar munkásmozgalom válogatott dokumentumai. MMTVD. Bp. 1954) II. 279.; *Jeszenszky Géza:* Jászi és R. W. Seton-Watson levelezése (Századok, 1977/4.) 750–769.

munkásként foglalkoztatásához szükséges anyagi képesség bizonyos kialakítására. Ezért adatainkat e szektorok körére csoportosítottuk. A fejlődés tőkés jellegét csupán négy vonatkozásban érinti vizsgálódásunk:

1. Változások a növénytermelő ágazatban

Folytatódik a szántóföldi művelés 60-as, 70-es években tapasztalt térnyerése. A növekedés a XIX. század második felében 20–30%-nyi. A szántóföldi növénytermelés földterületének nagysága az országos rangsor élén áll. Különösen a Tisza–Maros szögében, ahol 1881 és 1891 között 8,4%-kal növekedett, s a számba jöhető összes terület 90%-át is meghaladja. A szántóföldi művelésre nem alkalmas föld is kevesebb a Tisza–Maros szögben. E terület 1891–1901-ig, egy évtized alatt is csökken. 1901-ben Csongrádban 0,81, Torontálban 0,87, Csanádban 1,22, Békésben 1,51%, s kb. ennyi Bács–B. és Temes megyében.[2]

A termőföldnövelés elszigetelten még nem fogható fel a tőkés fejlődés elemeként, ha azonban a 80-as évekre már kialakult két alapvető jellegzetességgel – a mezőgazdasági árutermeléssel (pl. a búza tömegtermelésével) és a termelési viszonyban uralkodó tőke és munka ellentétével – egységben szemléljük, akkor már a tőkés fejlődés része.

A vízügyi program sikeres befejezése időszakában a termőföld növénytermelésre fogható részének növelése az Alföldön már csak az erdők és a legelők rovására történhetett. Az erdő és a legelő a 90-es évek elején megkülönböztetett területté vált, hatósági oltalom alá került. Az erdő művelését és fakihasználását az 1879: 31. tc. szabályozza, a Földművelésügyi Minisztérium csak úgy ad engedélyt 100 hold nagyságnyi erdő irtására, ha ugyanennyi új csemete telepítésére kötelezi magát a kérelmező.. Újvidék közigazgatási bizottságát 1890-ben szólítja fel illetékes a hiányzó 23 holdnyi erdő telepítésére. A legelő, különösen a községi közlegelő csökkenése olyan katasztrofális, hogy a szociális feszültség forrása, a kisemberek jószágtartásának akadálya miatt a községek elöljáróságai földvásárlással pótolják a legelőhiányt.[3] Hiába tiltja meg az 1894. évi mezőrendőri törvény a falvak közlegelőinek további feltörését, amikor nagy részük megsemmisítése jóval korábban már végbement.

A talaj termőerejének *trágyázással* történő fokozásával egyre gyakrabban és általánosabban találkozunk, bár Torontálra utaló forrás e gyakorlatnak – különösen a kisparaszti gazdaságokban – ellentmondani látszik. A fátlan Alföldön a kisvagyonú háztartások trágyával is tüzelnek.[4] A szervestrágyázás ütemének gyorsulása figyelhető meg a 90-es évek után: míg a 60-as években 12–15 éves ciklusokban trágyáztak, harminc

[2] *Gaál:* Az Aradi Keresk.- és Ipar-Kamara kerületének leírása (Arad, 1876.) 71.; *Puskás Júlia:* A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata (Történelmi Szemle, 1960) 4–456.; Magyar Stat. Közl. Új folyam VI. 21.; Magyar Stat. Közl. Új sorozat 4., 2–11.

[3] Békésmegyei Közlöny. 1912. febr. 12., jún. 2.; *Virágh:* A Békés megyei agrárszegénység. MTA Kézirattár. 103.; Istorijski Arhiv U Novom Sadu, Újvidéki Történeti Levéltár (IA), Újvidék Közig. Biz. iratok broj kutije 1129. FM 14329/1890; A magyar korona országainak gyáripara 1898-ban (Bp. 1901) II. 25–28.; Hasonló jelenség a legelővesztés Dunántúlon is. (*Király:* A szarvasmarhatenyésztés Somogy megyében. Agrártörténeti Szemle, 1963/1–2.–182.)

[4] *Jeszenszky:* Torontál vármegye monográfiája (Bp. 1904) 6–10.

évvel később a Bács-B. megyei futaki uradalomban 4–7, az Arad térségi kisjenőiben 4–6, a lökösházban 5, Békés, Gyoma, Mezőhegyes, Temesvár, Szabadka és Versec vidékén 6–8 éves periódusban ismétlődött. Kezdetét vette a műtrágyázás is, nagyobb mértékben a farm típusú üzemekben.[5] Bár a nagyüzem kapitalizálódásának feltételei kedvezőbbek, élvezik az olcsóbb hitel előnyeit, az utak és vasút építésébe injektált állami támogatás a nagybirtokokat segítette, ugyanis ezek építése közben elsősorban a nagybirtokosok szava és szempontja érvényesült, mégis olyan fokú a lemaradás a nagybirtokon, hogy az egy holdra jutó termelési haszon rátája magasabb a farmon, ezért a költséges műtrágyavásárlásra önerőből korábban lett képes. A modernizálásnak a 100–500 holdas birtokon jelentkezett nagyobb ütemét a megyei gazdasági egyletektől kezdeményezett és szervezett ún. tanyaszemlékkel kapcsolatban tapasztalt magatartásuk is alátámasztani látszik. Amikor a nagybirtokosok a gazdaságok átalakításának éppen folyó munkálataira hivatkozva elzárkóznak, néhány 500 hold körüli föld tulajdonosai megnyitják a kaput a szemlére jövők előtt.[6] Ez nem mond ellent a volt dzsentribirtokok többsége felbomlásának.

A feudális korra jellemző nyomásos művelési gyakorlattal még találkozunk a paraszti gazdálkodásban. Az 1894. évi mezőrendőri törvény megalkotása után a községekben a határhasználat szabaddá tétele lehetővé vált. A föld egy részének ugaron hagyása fényűzés, az ugar aránya a 900-as évek elején legnagyobb (3,8–5%) Bács-B., Temes és Arad megyében, ekkor ez Torontálban már csak 0,7, a csökkenés 1913-ig legjelentősebb Bács-B. megyében, ahol mindössze 1,6% a földművelés és állattenyésztés primitív összhangját fenntartó nyomásos rendszert bizonyító vetetlen föld.[7]

A már komoly hagyományokra visszatekintő, a talaj termőképességének ésszerűbb kihasználását lehetővé tevő *vetésforgó* szerkezetében a kalászos – s a szerkezet gerincét alkotó búza – az uralkodó a 80-as években különösen Bács-B., Temes és Torontál megyékben. 1886-ban alapvető felismerést olvasunk a leginkább monokultúrás övezet egyik részében, Torontál megyében. A Torontálmegyei Gazdasági Egyesület titkára az évkönyv első számának előszavában leszögezi: „A jelenlegi súlyos viszonyok közt mezőgazdálkodást űzni a régi hagyományos módon nem lehet". Felszólítja a birtokosokat: csökkentsék a búzatermelést, fektessenek súlyt az intenzív állattenyésztésre, és általában változtassanak termelésszerkezetükön.[8] Nem kevesebbet kíván a titkár, mint komplex, a szántóföldi művelést és az állattenyésztést egységben tartó gazdasági üzemszervezetet, amikor Torontálban és a táj más pontjain a szántóföldi művelésben a búza 60–70%-os túlsúlyt képvisel, s ez a mezőgazdaság további fejlődéséhez szükséges belső erőforrások szemszögéből egészségtelen körülmény.

[5] A torontáli Grabácon a parasztgazdaságok holdanként 50–70 kg szuperfoszfátot szórnak búza alá. *Marton:* Torontál vármegye gazdálkodási viszonyai (Bp. 1907.) 15., 87–88.; Agrártörténeti tanulmányok 4. (Bp. 1976. Szerk.: *Gunst–Hoffmann*) 189.

[6] A műtrágya nagyobb mértékben a kisebb területű farm típusú gazdaságokban tűnik fel. Békés megyében 18, műtrágyát rendszeresen alkalmazó gazdaságot tartanak számon a 90-es években, abból 9 békéscsabai. (*Leopold Gusztáv:* Kapitalisztikus mezőgazdaság. Huszadik Század, 1911. – 535.; A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. 434.; *Szeberényi L. Zsigmond:* A földbirtok képe Békés és Csanád vármegyékben. Szerk.: *Gaál Jenő.* 608.)

[7] Magyar Stat. Közl. Új sor 66–6–12.; *Vargha Gyula:* Békés vm. mezőgazdasága (Bp. 1899.) 57.; *Jeszenszky:* Torontál vm. 6.; *Lőrinc:* Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880–1918 (Újvidék 1973) 98.

[8] Torontál megyei Gazdasági Egyesület értesítője 1886., 7–8.

Bár a szántóföldi kultúrák 1860 körül kialakult vetésszerkezetének fő jegyei nem változnak alapvetően az egész korszakban, mégis komoly eltolódás figyelhető meg a 80-as évektől. A búzatermelés korábbi terjedésének lendülete – az 1873. évi válság és az európai tartós depresszió hatására – megakadt, mindenütt jelentős tért vesztett, a torontáli részeken is maximum 40–50%-nyi területet foglal el. Változás az ipari kalászos, a kapás ipari növények és a legelők csökkenésével nőtt szükséglet kielégítését szolgáló takarmánynövények térnyerése. Az állathizlalás bázisának, a kukoricának a vetésterülete általában eléri a 30%-ot. Az utóbbi részesedése Torontálban kissé vesztett a 900-as évek elején, maga után vonva egy évtized alatt a sertésállomány csökkenését kb. 30 ezer darabbal. A jelenség mögött a kapásnövény munkaigényessége következtében jelentkező költség fedezetének hiánya is mozgató elem.[9]

A szerkezeten belüli eltolódások ellenére Dél-Magyarország maradt a leginkább búza- és vált a legfőbb kukoricatermelő övezetté, ahol e féleség a főtermék. A legtöbb búzát és kukoricát adó megyék országos sora egybeesik: 1. Torontál, 2. Bács-B., 3. Temes. Dél-Magyarország területe produkálja az ország búzatermésének 29,4%-át 1891-ben. A meteorológiai viszonyok – a tájat június végétől elérő mediterráni esők – különösen a kukoricára kedvezően hatnak.

Torontál, Bács-B. és Temes megye terméktömegének %-ban kifejezett aránya az ország összterméképében:[10]

Megye	Búza	Kukorica
Torontál	12,0	11,1
Bács-B.	9,9	9,8
Temes	7,5	6,6

A kukorica- és búzatermelés az átlagosnál nagyobb a viharsarki Békés és Csanád megyékben is.

A vetésszerkezeten belül az egyes gazdasági egységekben konkrétan érvényesülő arányok ábrázolására József főherceg búzanemesítésről is híressé vált Arad megyei, Kisjenői-uradalma két bánkuti majorjának mutatóit ragadjuk ki.

Az 1906-ban kialakult új agrárvámfeltételek ismét kedveztek a gabonatermelésnek, emiatt lelassult a szerkezetváltás.

Az intenzív állattenyésztés kialakítása útján történt előrehaladásra utal a takarmányrépa vetésterületének növekedése, különösen Békés megyében, ahol az össztermék és a 221,9 q-s holdankénti termésátlag messze felülmúlja az összes dél-magyarországi

[9] I. A. Magistrat. broj kutije 1104. Újvidék polgármestere 133. eln. 1897; Békés megye gazdasági földrajza (Főszerk.: *Krajkó Gyula,* Békéscsaba 1974) 136.; *Marton:* i. m. 71–73., 89–111.; *Jankó Ágoston:* Tanulmány a torontáli birtokviszonyokról 635.

[10] Magyar Stat. Közl. Új folyam. VI. (Bp. 1893.) 18–31.; *Kiss Albert:* Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. (Bp. 1944) 118.

A bánkúti majorok vetésszerkezete, 1895–1910[11]

	Rózsa-major	László-major
	%	
Kalászos őszi	37,4	36,7
Kalászos tavaszi	7,8	7,6
Kapás	35,0	34,3
Pillangós	2,4	4,3
Takarmány	17,3	16,9

megyék termelését és az országban is előkelő helyet foglal el.[12] A kapásfélék közül a takarmányrépa termelése a 90-es évek után megduplázódik a Bácskában és Bánátban is, ahol létrejön az ország harmadik tejgazdasági övezete.

Az ipari növények közül a cukorrépa és a burgonya közvetlenebb függvénye a gyárnak, a termelésben észlelhető változás egyértelműen kivetíti az ipartelepítés vonalát. A 90-es évektől a mezőhegyesi cukorgyár vonzáskörében szórványban folyik a cukorrépa termelése. A vonzásterület déli határa Törökkanizsa vidéke. Századunk 10-es éveitől a nagybecskereki és a sarkadi cukorgyár is belép és alakítja a nyersanyagbázist. A keményítőgyárak – Nagyteremia, Szabadka, Versec, Óverbász –, a tájat behálózó kisebb-nagyobb kapacitású szeszgyárak az ipari burgonya termelésére gyakoroltak hatást. De éppen a bérmunkások alkalmazását és a jobb talajművelést igénylő cukorrépa-termelés helyzete mutatja meg a tőkés fejlődés lehetőségeinek korlátait. A kezdeti nekilendülés után – amely ekkor is kb. 2–3%-nyi területet érint –, mindenütt visszaesés következik be. A torontáli Felsőmuzslyán, Gyertyámoson, Bobdán 1906-ban tekintenek vissza a néhány évvel ezelőtt termelt cukorrépára s a termelés beszüntetésének körülményeire.[13] Ugyanez a visszaeső tendencia tapasztalható a szintén munkaigényes – kizárólag tőkés, bérmunkás rendszerben termelhető – dohány esetében. Ebben az ágazatban a vetéstér csökkenése 1880 után bő tíz év alatt Békés megyében 31, Csanádban 36 és Csongrádban 41%.[14]

E növények termelésének kezdeti időszakában a gyárak nem támasztottak nagyobb beruházást igénylő követelményt, majd a cukorrépatermelőktől az ipari célra értéktelen korona tökéletesebb eltávolítását követelik, a dohánytermelőktől megfelelő szárítópajta építése esetén veszik át az árut. Általános tendencia az ipar szférájából érkező pénzigényes követelmény, az ipari alapanyag termelése műszaki színvonalának emelése, de erre önerejéből alig képes az üzem, nincsenek meg a bővített újratermelés feltételei, vagy csak igen lassan alakulnak ki.[15] Viszont szemtanúi lehetünk a hatóságok, az igazgatási szervek

[11] *Pintér János:* 110 éve született Baross László (Békési Élet, 1975) 1., 99. Baross 1895-től majori intéző, majd 1911-től a Bánkuti uradalom jószágfelügyelője. Ő kísérletezte ki a nevezetes „Bánkuti 5", „Bánkuti 207" búzafajtákat.

[12] Magyar Stat. Közl. Új folyam VI. 23–24.; Agrártörténeti tanulmányok 4., 219.

[13] *Marton:* i. m. 126–136.; A magyar korona orsz. gyáripara 1898-ban. XV. 76., XIX. 6–7.; *Jeszenszky:* i. m. 10–11.

[14] OL. BM. res K 149–1894–1–756.

[15] OL. BM. res K 149–1897–1–30. Torontál vm. főisp. 7. biz. 1897.

aggodalmának, amikor a bérmunka lehetőségeit biztosító ipari növénytermelés térvesztesége bekövetkezik, jelezve a közvetlen összefüggést a munkapiac, az ipari alapanyagtermelés és a szociális viszony között.

Szórványjelenség a rizstermelés és a selyemgyártás korai alapanyagát, a selyemszálat adó selyemhernyó tenyésztése. Mindkettőt még a császári adminisztráció kezdeményezi a XVIII. században Bánátban olasz és spanyol telepesek közreműködésével. A hatóságok igyekezete ellenére nem vált rizstermelő övezetté a Temes- és Körös-vidék. A 80-as években már csak a temesi Topolyán és Újpécsen foglalkoztak e kultúrával, majd a Duna–Tisza-közi Ferenc-csatorna vízbázisán Bács-B. megyében alakult ki rizsföld, Bácstopolyán, s a példa átterjedt Újverbászra, Pusztapéklára és Bácskeresztúrra. 1908-ban 2000 holdat valamivel meghaladó a Bács-B. megyei rizsföld, és a terület növekedése tapasztalható. Temes megyében Detta, Gátalja, Topolya, Denta, Omor és Szentgyörgy helységekben folyamatos a rizstermelés a 70-es évektől. 1902-ben Temestopolyán „Karátsonyi-Rizstelep" nevű postahivatal születik, bizonyítandó a termelés lendületét. A rizs iránti kereslet növekedése egyfelől és a viszonylag kedvező létesítményfeltételek másrészt hatást gyakorolnak néhány termelőre, még akkor is, ha a termelés elengedhetetlen velejárója a bérmunkaigény.[16]

A szegény családok munkaerejét lekötő selyemhernyó-tenyésztés főleg Bács-B. és Temes megyében számottevő. Bács megyében 1889-ben 18 ezer család foglalkozott gubótermeléssel és minthogy 1/4 millió kg árut termelt. A földművelésügyi kormányzat szorgalmazta közúti közterületek eperfacsemetékkel való beültetését a selyemtermelés alapfeltételét megteremtendő, ez különösen Temes megyében a 90-es évek végén nagy lendületet vett az országos selyemtenyésztési felügyelőség anyagi támogatását élvezve, de a termelési eredmény nem igazolta mindenben az igazgatási erőfeszítést.[17]

A *kertkultúráról* keveset mondhatunk. Bár Temes és Torontál megyék területe közel esik a délkelet-magyarországi iparvidékhez, a tőkeszegénység miatt e terület kertgazdasági szempontból a fejletlenebbek közé tartozik. Észak-Bácska a Duna–Tisza-közi gyümölcs- és zöldségtermelő speciális övezet déli részét alkotja, az itt nagyobb foltokban folyó árutermelésre jó hatást gyakorol a vasúthálózat bővítése, ennek köszönhető a távolabbi piacok elérése. A nagy múltra visszatekintő szőlőkultúrát a 70-es évek második felétől grasszáló filoxera a leginkább telepített bánsági vidéken tönkretette. Temesben 88, Torontálban 58%-os a veszteség. Sok dolgozó vesztette el kenyerét. Nem érte veszteség a szőlőt a homokos Szabadkán, Zentán, Baján, Nagykikindán. A 90-es évek közepétől az állam siet kedvezményes kölcsönnel az újratelepítés segítésére. Ekkor tűnnek fel az újra kezdés foltjai Újvidék, Szeged, Versec, Deliblát környékén. Újvidék város 150 holdnyi – a

[16] Temesi Lapok, 1874. január 4.; Magyar Gazda, 1875. március 4.; *Büchl Antal:* Rizstermelés a Kárpát-medencében (Agrártörténeti Szemle, 1976. 1–2.) 178–191.; Arhiv Vojvodine, Vajdasági Levéltár (A. V.) Tamiska zupanija broj kut. 1106. Posta és Távirda Ig. Temesvár 216/1902.; Újvidék, 1890. ápr. 13.; *Fallenbrüchl Zoltán:* Spanyolok Magyarországon (Századok, 1977/6.) 1202.; A. V. Backa-B. zup, 1897. broj kut. 2980. Kulai j. fősz. 63/97.; OL. BM. res K 149–1897., 1–421. Kulai j. fősz. 57. res 1897. jún. 1.; A „Nagylaki Balaton"-on is rizst termeltek 1892-ben, de a sikertelenség következtében egy év múlva abbahagyták. (*Palov József:* Az öntözés fejlődéstörténete. MTA Kéziratt ára. 37.)

[17] Újvidék, 1890. március 9.; A. V. Tamiska zup. broj kut. 107. Fehértemplom város polgármestere 5340/1893.; broj. 105. FM. 52577/1901.

bormesterektől bérelt – Futaki-úti szőlője ekkortájt nevezetes képződmény. A hatóságok szigorúan vigyázzák, nehogy fertőzött oltványok kerüljenek földbe.[18]

A szőlőnél kisebb ráfordítást igénylő, de szintén munkaigényes zöldségtermelő kultúra munkásai szinte kizárólag a kistulajdonosok, a vingai bolgárkertészek, a makói hagymások, a szegedi paprikások, akik lekötik a család munkaerejét és ezzel teremtenek bizonyos parasztpolgári létet. A vingai kertészek fiai kitörni igyekeznek a földhiány szorításából, ezért más vidéken keresnének munkát a zöldségtermelő szakmában.[19]

A legelők és rétek elhódításának, illetve az állattenyésztés kibontakozásának szoros következményeként megnövekedett takarmányszükséglet termelése élteti a *rét- és legelőgazdálkodás* gondolatát. A szükséglet biztosítása feltételeként Kvassay Jenő franciaországi tapasztalatai alapján szorgalmazta a sós talajok árasztásos öntözéssel való javítását, és létrejöttek az öntözést lehetővé tevő létesítmények, így korábban a Békéscsabán is áthaladó, majd a mezőhegyesi Élővíz-csatorna, a Sebes- és Fekete-Körös egybekötő Felfogó-csatorna, a Fehér-Körös medrében épített gyulai duzzasztó, a Hármas-Körös medrében kialakított bökényi duzzasztó stb. A létesítmények övezetében jön létre a 70-es évek második felétől a 900-as évek elejéig a szarvasi Bodza-uradalom, a gyomai Wodianer-uradalom, a mezőhegyesi állami ménesbirtok, a mindszenti őrgróf Pallavicini-uradalom, a békéscsabai társulás, a dobozi gr. Wenckheim- és Széchenyi-uradalom öntözött rétje. A 80-as évek közepén gőzgéppel hajtott szivattyúval emelték ki a vizet a Körösből a 43 holdas Wodianer-féle rét öntözésére. Hazai technikai szintünk mellett az első újításról van szó. A békéscsabai réthez a vízkivétel a 900-as évek elején már villanyhajtásos szivattyúval történik. A Pallavicini-uradalom 1896-ban létesített műrétjét a Tiszából táplálják, az ország legnagyobb ilyen területe ez. Az öntözéses gazdálkodás hazai legnevezetesebb mintatelepe a 102 holdas békéscsabai. Itt végeznek megfigyeléseket és kísérleteket a legkitűnőbb szakemberek – Kvassay Jenő, Kolosváry Ödön és mások –, eközben lefektették az öntözéses gyepgazdálkodás tudományos alapelveit, illetve itt honosították meg az Olaszországból behozott, jó hozamú takarmányfélét, a lódiherét. Számos tervezés és kísérlet történt a dél-magyarországi megyékben az öntözéses rétművelés térnyerése érdekében. Ugyanis a ténylegesen működő öntözött rétek holdankénti termésátlaga 30 q körüli 2-3 kaszálás eredményeként. A Magyaróvárott működő Országos Növénytermelési Kísérleti Állomás 1901-ben Aradon kirendeltséget létesít az alföldi sós talajok öntözéses javítása érdekében, de a gazdálkodásnak ez az ágazata sem léphet tovább tőkehiány következtében. A rétöntözés termelési költségének jelentős része bérmunkára fordított kiadás. A vízjogról szóló 1885: 23. tc. tartalmazza az öntözés jogvédelmét, nem tartalmaz azonban intézkedést anyagi támogatásra, majd a közérdekű öntözőcsatornákról szóló 1900: 30. tc. magában foglal rétöntözést ösztönző intézkedést is. A támogatás igénybevételének bonyolult volta nem vitte előbbre a rét- és legelőgazdálkodás ügyét.[20]

[18] I. M. Magistrat Novi Sad broj kut. 1103. Polgármesteri eln. 13/1895.; A Budapest Fő- és Szék. áll. rendőrség 1898. évi működése 333.; OL. FM. Ált. K. 184–1891. – 13/5. tétel.; Magyar Statisztikai Közl. Új folyam. VI. 69.; *Király:* A parasztság felbomlásának néhány kérdése (Századok, 1952) 449–453.

[19] A. V. Tamiska zup. broj kut. 1101. Temes vm. főisp. 23/1900.; broj kut. 1068.

[20] Köztelek, 1904. március 19.; *Palov József:* i. m. 1–72.; A gyomai öntözött rét termelési költségében legnagyobb tétel a napszámbér (Békésmegyei G. E. 1895. évi ért. 102–3.).

A szántóföldi művelés főterményeinek (búza, rozs, kukorica, burgonya) *termésátlaga* az ágazat termelési színvonalának legfontosabb mutatója. Szinte lehetetlen abszolút átlagtermés-mutatót számítani a helyi viszonyoktól rendkívül motivált, igen nagy szóródást jelző adatokból, különösen a statisztikai tartomány századeleji széthúzódása előtt, amíg e kör rendszeres mérése kívül esik az adatfelvétel célkitűzésén.

A 80-as évek elején az egész táj keresztmetszetét jól képviselő Torontálban holdanként 2–4 q-s búza- és 3–8 q-s kukoricaátlagot tartanak számon. Bő tíz évvel később ugyanitt 10 q-s búza- és 10–12 q-s kukoricaátlagról számol be a gazdasági egylet titkára.[21] A kis intervallumban jelentkező hozamnövekedés a búza esetében több mint száz százalékos lenne. A növekedés kétségtelen, mégis arról van szó, hogy a nagy különbség az átlagalap különbözőségéből adódik. A 80-as évek eleji átlag az összes földtulajdonok átlaga, a gazdasági egylet titkára viszont a mélyszántást inkább látott, nagyobb birtokok eredményeit általánosítja. Számítások szerint a búza kat. holdankénti termésének átlaga az országban 1870–1890-ig 100, a rozsé 37,9, az árpáé 25,7, a zabé 31,8, a kukoricáé 40, a burgonyáé 58,3%-kal növekedett.[22] A iménti példánk szerint a dél-magyarországi átlagnövekedés esetenként ennél magasabb.

A szántóföldi művelés főterményeinek statisztikai termésátlaga a századfordulón (kat. hold/q)[23]

Megye	Búza			Rozs			Árpa			Kukorica	
	1891	1901–5	1906–10	1891	1901–5	1906–10	1891	1901–5	1906–10	1891	1906–10
Arad	8,3	6,6	7,4	6,6	6,7	7,7	9,3	7,8	8,1	13,9	10,5
Bács-B.	8,0	7,5	7,1	4,7	7,1	7,2	8,8	8,5	8,6	12,2	12,8
Békés	7,9	7,3	7,5	5,1	7,1	7,0	7,7	7,9	8,2	13,5	9,5
Csanád	7,7	7,2	7,3	5,1	7,5	7,2	5,6	8,9	8,9	9,0	11,7
Csongrád	7,0	6,4	7,0	4,2	7,1	6,9	6,7	8,7	8,9	9,2	9,1
Temes	8,4	7,2	6,9	6,2	7,2	6,9	7,9	8,3	8,1	12,1	11,0
Torontál	7,8	7,4	7,3	5,2	7,1	6,9	8,0	8,7	8,4	11,0	11,5
Tájátlag	7,8	7,0	7,1	5,3	7,1	7,0	7,7	8,4	8,7	11,5	10,8
Orsz. átlag	7,2	7,0	6,9	5,1	6,5	6,5	7,4	7,8	7,9	10,7	9,3

A gazdálkodás technikai szintjének változásával együtt általában növekedett a termésátlag. A tájátlag felülmúlja az országosat. A búza hozamátlaga a 90-es évek közepén tetőpontot ért el, s ekkor az európai ranglistán igen előkelő helyen áll, megelőzi Franciaország, Olaszország, Ausztria hozamszintjét. A világ legfejlettebb államainak (Dánia, Anglia és az USA) terméseredményei sem látszanak behozhatatlannak. Belépve a XX. századba a magyar búzatermelés fejlődése megreked, kissé vissza is esik, mert a bázis az

[21] *Tallián Béla:* Évi jelentés Torontál megye állapotáról 1881-ben. Nagybecskerek, 1882/53–58.; *Marton Andor:* Torontál megyei Gazdasági Egyesület (Bp. 1896) 96., 71–73., 89–111.

[22] Agrártörténeti tanulmányok 4. *(Gunst–Hoffmann)* 92–95.

[23] Magyar Stat. Közl. Új folyam VI. (Bp. 1893) 18–31.; Magyar Stat. Közl. Új sor 66. k. 1–179.; *Bodor Antal:* Temesvár és Délmagyarország, 1908. 100–118.

adott időben többre nem képes: a korábbi legelőföldek ősereje csökkent, s ezt nem pótolta a trágyázás. Csak a vetőbúza-szaporító kísérletet folytató gazdaságok Békés megyei átlaga fogja később elérni a tájon kiemelkedő 9,1 q-s holdankénti átlagot.[24] A tájegység jó talajfeltétele lényeges faktora az országosnál jobb átlagoknak, de az első világháború kitörését követő első nyáron (1915-ben) tapasztalt nagyobb fokú átlagcsökkenés az emberi munkának, az ember termelésszervező szerepének jelentőségére utal. Ebben a vonatkozásban többek között a paraszt-farmer réteg termelésben érvényesülő erőfeszítésére hivatkozunk; azt tapasztaljuk ugyanis, hogy e gazdaságok az aszályos években tartják az országost meghaladó termésátlagot.[25]

A kukoricahozam olykor feltűnő csökkenésének magyarázata részkutatásokat igényel, számításba jöhet a kártevők szaporodása, a vetőmagban keletkezett romlás stb. is.

A statisztikai adatfelvétel egybemossa az üzemtípusok eredményeit, nem mér differenciáltan, pedig az eltérés olykor igen nagy. Az aszályos 1905. évben Torontál megye búzatermelésének statisztikai átlaga 7 q, amikor a megye hét, ezer holdon felüli üzemében – Zsombolyán a gr. Csekonics, Nagyszentmiklóson a gr. Nákó, Bobdán a br. Csávossy, Szenthuberttóbán a Róbert pármai herceg, Beodrán a Kartásonyi, Rudnán a br. Nikolits, Törökkanizsán a Tallián-uradalomban – 10,3 q-s átlagtermést takarítottak be. Ezen uradalmak árpaátlaga is magasabb 24,3%-kal a megyeinél.[26] Más adatok tanúsága szerint is általánosítható jelenség, hogy elsősorban a nagyobb földön termelő üzemtípusokban alakultak ki a megyei és az országos átlagok túlszárnyalását lehetővé tevő feltételek a századfordulón is.[27]

A termésátlagok – adott időn belüli – növekedése ellenére a holdankénti hozam nem vált a termelés modernizálásához még hiányzó pénzösszeg előteremtésének forrásává. A világpiacon kiéleződött küzdelem következményeként a 80-as évek után csökken leginkább a főtermék, a búza ára. Noha a dél-magyarországi megyék búzáját – tekintettel a minőségre – kedvezőbb áron értékesítik (7 frt 45 krajcáros maximális áron a 7 forintos átlagárral szemben), s ebben az esetben is *53 forintnyi egy kat. hold búzatermés bruttó hozama* a századelő éveiben, jó termés és kedvező viszonyok mellett. A kukorica holdankénti bruttó hozama a táji és az országos átlagot meghaladó mennyiséget adó torontáli földeken *maximum 60 forintnyi.*[28]

2. Az eszközváltás és a munkaszervezet

A mezőgazdasági technika a feudális örökség bázisán, csigalassan, elsősorban a nagybirtokon fejlődik, az alapvető *termelési eszközök* ebben a szektorban koncentrálódtak, de itt is jelentős egyenetlenséget mutat sűrűségük. A modernebb – a mély-

[24] Agrártörténeti tanulmányok 4. *(Gunst–Hoffmann)* 210–219.; *Pintér:* 110 éve született Baross László (Békési Élet, 1975/1.) 102.

[25] *Lőrinc:* Bánát magyar nyelvű. i. m. 99.

[26] *Marton:* Torontál vm. 31–41.

[27] *Jeszenszky:* Torontál vm. 11.; Agrártört. tanulmányok 4., –211.; *Lőrinc:* Bánát magyar nyelvű i. m. 99.

[28] *Ladányi:* A földmunkásmozgalom Magyarországon (Szocializmus 1907–1908) 57.; *Jekkelfalussy–Vargha:* Közgazdasági és stat. évk., 1892–1893 (Bp. 1894) 226., 187.

művelést és gyorsabb betakarítást lehetővé tevő – eszközök számának növekedése a 80-as évektől figyelhető meg, de statisztikailag csak 1895-től mérhető a fejlődés trendje. A búzaár csökkenése ellenére serkenti a beszerzést a szántóterület növekedése, az ezzel együtt járó munkaerőszükséglet, a munkások munkaadóktól „magas"-nak minősített bérigénye[29] és a hitelviszonyok javuló tendenciája.

Az eke állománya sokáig a váltás korát éli. Torontál megyében 1900 körül a 27 ezer eke közül 23 560 még régi szerkezetű, jobbára farészekből áll. Ezek többsége a kistulajdonosoké.[30] A földet 20 cm mélységben forgató, minden részében vas, Böcher- és Sach-féle eke – szemben a nyugat-európai viszonyokkal – lassan terjed.[31] Eme állatvontatta ekék száma a 70-es éveket követő két évtized alatt kb. 30%-kal emelkedett, de közben a szántóterület 40%-kal lett nagyobb. Ebből következik az az ellentmondás, hogy az eszközök számának növekedése ellenére nagyobb lesz az egy ekére jutó földterület a 90-es években, mint volt a 60-as években.[32] Az eszköz számának növekedése ezért nem eszközsűrűség-növekedés is egyben.

A két legfontosabb eszköz, az eke és a vetőgép elterjedtségét az 1895. évi üzemstatisztikai felvételt alapul véve oly módon vizsgáljuk, hogy megyénként 6-6 ezer–tízezer hold terjedelmű birtok felszereltségét tekintve számítunk átlagot:[33]

Megye	Kat. holdra jut 1 eke	Kat. holdra jut 1 vetőgép
Arad	37,3	397,4
Bács-B.	125,2	962,4
Békés	55,4	596,8
Csanád	84,5	252,5
Csongrád	51,0	764,0
Temes	53,6	532,2
Torontál	40,6	602,0
A táj átlaga	63,9	501,6
Országos átlag	66,7	470,0

Az egy állat vontatta vasekére jutó föld területe a XX. század 10-es éveiig a felére csökken, de ez a megművelendő földmennyiség még mindig jóval több, mint volt a 60-as években. Időközben beállt kedvező fordulat azonban az egy nap 8 k. hold 35 cm mély művelésére alkalmas, két járgány közt 6 vasú ekét ingáztató gőzeke. 1895-ben Magyarországon 159 darab található, a dél-magyarországi előfordulását tekintve kb. 70–80 ezer

[29] *Leopold G.:* i. m. (Huszadik Század, 1911) 535.; Békésmegyei Közlöny, 1910. júl. 3.

[30] *Jeszenszky:* Torontál vm. 6.

[31] Békésmegyei Közlöny, 1909. máj. 6.; *Puskás Júlia:* i. m. (Tört. Szemle, 1960) 164. Ebben a vonatkozásban egy bő emberöltő a különbség Nyugat-Európa és Magyarország között, amott 1820 körül már a gyorsan tökéletesedett formájú vasból készült ekével szántottak. (*S. Lilley:* A történelem, az ember és a gép. Bp. 1949. Szikra. 106.)

[32] A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században 1849–1949. (Akad. Kiadó, 1976. Szerk.: *Gunst P.–Hoffmann T.*) 180–183.

[33] A Magyar Korona Orsz. Mg. Stat. II. Gazdacimtár 146–456.; A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században i. m. 180–183.

holdnyi területre jut egy-egy. Szóródása igen nagy. Torontálban gr. Csekonics zsombolyai uradalmában 28 ezer holdon két garnitúra működik, Lederer Artúr 4300 holdas csókai és gr. Nákó Sándor 9100 holdas nagyszentmiklósi uradalmában egy. De hiányzik e hatékony talajforgató br. Csávossy Gyula bobdai 8000, Róbert pármai herceg szenthuberti 8300, Karátsonyi Andor 5000 holdas beodrai birtokán.

A magántulajdonban levő, Fowler-féle kétgéprendszerű gőzekék parkját elsősorban Torontál megyében létrehozott gőzekeszövetkezetek 1 gép vontatta Kemna-féle gőzekéi egészítették ki. Bérszántást végeztek a gépek a farmokon és a nagyüzemben egyaránt. A módosi járásbeli Gyér székhellyel alakult szövetkezet gépe 1905-ben többek között hatezer holdat szántott a Gyertyánffy testvérek uradalmaiban és 410 holdat Zsiros József módosi farmján. Ugyanakkor a Nagybecskerek-vidéki Gőzekeszövetkezet gőzekéje megforgatta a jorgoványi uradalom 900, a szentiványi-tanyai gazdaság 543, a Gyárfás és társa szeszgyári gazdaság nagybecskereki bérgazdaságának 496 hold földjét.[34] A nagybirtokosok kétgéprendszerű gőzekéi is végeztek bérszántást.

Egy-egy vetőgépre jutó ilyen nagy földterület esetében – tekintve a lóvontatta gép kis szórókapacitását – érthető, hogy még szerepet játszik a vetőmag kézzel szórása is. A nagy- és középgazdaságokban a vetésterület kb. felét vetik csak géppel a 70-es években. Az arány lassan módosul a fejlettebb technika javára.[35]

A tőkés fejlődés lassú ütemét érzékletesen mutatja a lóvontatta ekekapa és aratógép – főleg amerikai cégek termékei – előfordulása. Ezek a 70-es évek után tűnnek fel, s viszonylag nagyobb mérvű elterjedtségükre a 90-es évek közepén mutatnak jelek, amikor a munkapiacra gyakorolt hatása miatt a miniszterelnökig felhangzanak a gépellenes munkástiltakozások. 1891-ben Békés megyében a gr. Wenckheim-féle akasztó-vésztői uradalmak Csorvás környéki nyolc majorjában összesen 11 353 holdon termeltek kalászost, s mindössze 380 holdat arattak géppel.[36] A jobban felszerelt uradalmakban is kb. 220 holdnyi földterület termelési mozzanatait végzi egy-egy arató- vagy kapálógép. Tapasztalati tény, hogy a részes munka lehetőségeit veszélyeztető gépek ellen kibontakozó munkásmegmozgulások hatása általában ellenkező, éppen a megmozdulások nagy hullámai után – a tőkeerősségtől függően – még nagyobb számban vásárolnak különösen aratógépet a nagybirtokosok. A Szabadkai Közlöny-beli adalék szerint 1905–1906-ban – a bérküzdelmet ellensúlyozandó – 500 aratógépet állítottak a termelésbe. Hatást értek el vele a birtokosok, de kevésnek bizonyult a sztrájk letörésére. Csak az 1910-es években fokozódik az aratógépek sűrűsége oly mértékben némely helyen – pl. Pancsován –, hogy igen kevés kézi aratót fogadtak az uradalmak.[37]

A külföldön gyártott aratógépek működtetését különböző nehézségek bonyolítják, gátolják. Az aradi kamarai titkár is megállapítja, hogy kezelésük általában nehézkes, főleg,

[34] *Marton:* Torontál vm. 30–45.

[35] *Gaál:* Az Aradi Keresk.- és Ip. Kamara. 103.

[36] *Gaál:* i. m. 103.; A. V. Backa-B. zup. 1895. broj kut. 61. BB. vm. főisp. 14. res/1895. ápr. 3.; *Virágh:* A mezőgazdaság átalakulása Békés megyében (Agrártörténeti Szemle, 1978. 1–2.) 125.

[37] Szabadkai Közlöny, 1906. júl. 1.; *Lőrinc Péter:* A nagy póri pör. 85.; Branik, 1897. május 25.; Köztelek, 1906. jún. 2.; *Marton:* Torontál. 112.; Muzej Socialisticke Revolucije Novi Sad Arhiv (MSR) broj kut. 20676. Foto: 16. Zenta város polgármestere eln. 537/1905.; OL. BM. res K 149–1912–1–332. Pancsova főisp. 37. biz. 1912. jún. 12.; BML. Békés vm. főisp. eln. 1103/1891. Alisp. eln. 363/1891.

ha aratás idején esők állnak be, s ekkor különösképpen szaporátlan a munka.[38] A kezelésükhöz szükséges szakismeret sem áll eléggé rendelkezésre. Éppen 1905–1906-ban tűnik ki, hogy sok gép használhatatlan. Torontál megyében 295 aratógép található ekkor, és ebből csak 17,9% működőképes.[39]

A kalászosok betakarítása még a 90-es évek végén is jelentős mértékben a hagyományos módszerrel, nyomtatással történik, különösen az ezer hold alatti gazdaságokban. A zentai munkások munkabérkövetelését egyesítő 15 fős bizottságának 1897. január 17-i ülésén készült „árszabályzat"-a a munkaadó kötelességévé tenné a termés „elnyomtatás"-át az utolsó kéve bekötését követő napokban. A termés többségét Kulán is nyomtatják 1897-ben.[40]

Az 1895. évi üzemstatisztikai felvétel alapján végzett számításaink szerint:

Megye	1 gőzvontatóra jutó kat. hold föld[41]	1 cséplőszekrényre jutó kat. hold föld[41]
Arad	4947	1407
Bács-B.	3645	2689
Békés	3747	1944
Csanád	2653	1517
Csongrád	6564	3391
Temes	2154	2280
Torontál	4246	1409
Táji átlag	3993	2091

Temes megyét kivéve a cséplőgépdobok, illetve az azokat szíjáttéttel működtető gőzkazánok többségét ökör vagy ló vontatja, az egész apparátust működtető és helyváltoztatásra is képes lokomobilok is találhatók már a tájon, legkevésbé Arad és Torontál megyékben, ahol három garnitúra közül egy ilyen. A XIX. század végén már jelentős a gazdagparasztság felső rétegének tulajdonában levő cséplőgép is, s ez komoly változás a kiegyezés körüli állapotokhoz képest. Jókora vállalkozói réteg alakul ki a cséplőgéptulajdonos parasztgazdákból. Békés megyében Áchim L. András szövetséggé tömörítette őket, és a szervezet lapot is alapított.[42]

Mivel a termelési eszköz fejlődésének, szintjének mutatója az eszköz és az eszközt mozgató erő viszonya, milyensége, megállapítható, hogy a magyar mezőgazdaságban a

[38] *Gaál:* Az Aradi Keresk.- és Ip. K. 103.

[39] A. V. Torontalska zup. 1906. broj kut. 1913. Módosi szolgab. 9. eln. 1906. máj. 14.; A cséplőgépek esetében is tapasztalható – az amerikaival különösen –, hogy a magyar táj adottságainak nem mindenben felel meg, (*Barbarits Lajos:* A cséphadarótól a kombájnig. Mg. Múzeum Füzetei, Bp. 1959. 28.)

[40] MSR. Arhiv broj kut. 20676. Foto: 106.; OL. BM. res K 149–1897–1–421. Bácskulai j. fősz. 57. res 1897. jún. 1.

[41] A Magyar Korona Orsz. Mg. Stat. II. Gazdacimtár. 146–456.; *Barbarits:* A cséphadarótól i. m. 22–31.

[42] Magyar Stat. Évkönyv, 1873. (Bp. 1964) 157–161.; A Magyar Korona Orsz. Mg. Stat. II. Gazdacimtár. 178–456.; Cséplőiparosok Lapja, 1906. márc. 13.

századfordulón – de még azután is – az állat vontatta termelési eszköz dominál, *a kisgépesítés szántóföldi alkalmazásának az ökör és a ló az alapja Dél-Alföldön is.* A mezőgazdaság egyetlen területén – a cséplésben – tapasztalható nagy előrelépés.

A magyar mezőgazdasági gépgyártó ipar – elsősorban a Magyar Állami Gépgyár – termékei a 80-as évektől sorakoznak az import mellé és kezdik meg versenyüket. Gőzcséplőgépei kedveltebbek lesznek az amerikaiaknál, s bár 10 métermázsával nehezebbek az angol versenytársuknál, de tisztán dolgoznak, és alkatrész-utánpótlásuk biztosabb.[43] A XX. század 10-es éveitől érezteti hatását a szombathelyi Magyar Motor- és Gépgyár benzinhajtású traktora, a „Titán", amely 8 testű ekéjével 12 k. holdat szánt naponta.

A szántóföldi növénytermelés k. holdankénti 50–60 forintnyi bruttó hozama mellett bankhitel nélkül 4–500 holdas birtokos nem birkózik meg pl. a cséplőgépvásárlással a 80-as évek körül, s általában vontatott a kisebb beruházást igénylő gépvásárlás is. Pedig a belterjesebb üzemvitel elképzelhetetlen gépek nélkül. A növénytermelés új üzemágának megteremtése gépesítés híján nagy mértékben növeli a személyi munka igényét, a működő tőke nagy hányadát köti le a változó tőke. Az ország egyik jól adminisztrált üzemében, a gyomai br. Wodianer-féle uradalomban található 100 holdas öntözött rét könyvelését vizsgálva 1889–1894-ig, 94,9%-nyi a termelési költségen belül a személyi munkabérre fordított összeg (napszám-, hónaposmunkás- és cselédbér). A fogatos igaerő részvételének értéke 5,1%. Bár a termelés egyedi, különlegesnek is mondható esetét ragadtuk ki, mégis érzékelhető ez a kihívás, amellyel a tőkés korszak mezőgazdasági üzemének tulajdonosa szembenéz.[44] A jobbágyfelszabadítással kiesett robot hiánya, a termelés alacsony színvonala és a beruházási hitel szerzése esetén követelt kamat egyszerre hatnak. A birtokosok ebből a szorításból csakis a Lenintől átmenetinek nevezett rendszer fenntartásával vezethetik ki üzemüket. A munkaerőgondok megoldása érdekében olyan sajátos, *átmeneti munkaszervezet* születik, amely egyazon üzemben egyesíti a feudális (ledolgozási) és a tőkés (bérmunkás) rendszert. A föld egy részét a tulajdonosok saját felszerelésükkel tisztán vagy részben bérmunkarendszerben bérezett munkásokkal műveltetik, a többit odaadják részes művelésre stb.[45] S ezzel a variánsok nem mindenikét vettük számba; átmenetileg bonyolult összeütközésekhez, ellentmondásokhoz vezető gyakorlat alakul ki.

A legnépesebb parasztcsaládok munkaerejét is meghaladó 100 holdon felüli növénytermelő gazdaságok elképzelhetetlenek részes dolgozók nélkül a századfordulón. A munkaadó és munkás között a függőségi állapot lehetőségeit biztosító részes munkaviszony pedig a szociális feszültség legtöbbet emlegetett forrása a századfordulón.

A Békés megyei gr. Wenckheim-birtok három uradalmára vonatkozó mutatókkal tesszük megközelítően érzékletessé a dél-alföldi részes típusok előfordulását, illetve ábrázoljuk munkán alkalmazott tömegüket:[46]

[43] Az energiagondok (a szénhiány) leküzdése érdekében új cséplőgéptípusok kialakítására folynak kísérletek Magyarországon is a 60-as években. Békéscsabán szalmával fűtött kazán konstruálásán fáradozik Thaisz Gyula. (*Barbarits:* A cséphadarótól i. m. 25.)

[44] A Békésmegyei G. E. 1895. évi ért. 102–103.

[45] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (Kossuth Kk., 1964) Összes Művei 3./171–174.

[46] BML. Békés megye alisp. eln. 363/1891.

1891. év	Részes aratómunkások száma	Kapás részes munkások száma	Feles művelésű terület (kishold)		Harmados kukorica (kishold)
			őszi	tavaszi	
Kígyós					
Nagymajor	114	145	144	150	158
Józsefmajor	42	80	–	–	–
Békés					
Tarhos	114	114	791	1304	1766
Megyer	55	30	15	–	444
Földvár	70	34	247	202	958
Tótkomlós (Szőlős)					
Nagymajor	110	85	–	–	191
Lászlómajor	–	–	1379	2033	4639

A kígyósi Nagymajorban, a békési Tarhoson és Földváron az átmeneti rendszerben szokásos részesmunka szinte mindenik formájával találkozunk. A tótkomlósi Lászlómajorban a belső kezelésben levő kalászosokat napszámosokkal, géppel takarítják be, illetve az uradalom éves cselédeit vonják be az aratásba.

A részes munkaviszony ismérve, hogy a munkás a munkaadó földjén termelt termék (kalászos, bab, burgonya, kukorica stb.) bizonyos hányadát kapja munkabérként. A mezőgazdasági munkára szorítkozó proletár a munkalehetőség ellenében a birtokostól szabott feltételek mellett kényszerül munkaviszonyba lépni. Amikor 1897-ben a munkaadók és a munkások között kialakult ellentét Bács-B. megyében is kitapintható, a bácsalmási járás főszolgabírója munkavállalói szerződéstervezettel siet a birtokosok segítségére, hogy a jog tekintélyével koordináljon járásában, és a munkásokat szerződéses – ledolgozással is megterhelt – munkaviszonyra késztesse. A tervezet 5. pontjának szövege a függő viszony lényeges elemeit tárja fel: „Ezen szerződésben alulírott munkások a gazda (bérlő) felszólítására mindenkor és annyian, amennyien felszólíttatnak, tartoznak a következőleg megállapított napszám mellett az 1876: XIII. tc. 103. §-a értelmében napfelkeltétől napnyugtáig dolgozni". Az aratómunkások alávetésére készült szerződéstervezet tartalmazza a hatóságoktól megállapított napszámbér összegét is.[47] Jelen esetben a szerződést aláíró részes aratók búzakeresményük reményében vállalják, hogy munkaadójuk munkaerőtartalékává váljanak, egyoldalúan megszabott, alacsony napszám ígérete mellett.

A feudálkapitalista viszonyokra jellemző, hogy a bácsalmási főszolgabíró az aratómunkás-szerződés megkötésének kezdeményezésekor a munkaszervezetet a feudális vonástól igyekszik megtisztítani, mert a birtokosok tekintélyének látszólagos óvása mellett burkoltan a széltében-hosszában követelt munkajáradékot (robot) igyekszik kiszorítani, különös tekintettel a hivatalában lecsapódó hangulati következményekre. A Népszava egyik munkáslevelezője is feltárja az általános gyakorlatot: „Aratás előtt 2–3 héttel elkezdjük a munkát és dolgozunk aratás utáni 3 hétig mindenféle elképzelhető munkát; amely gazdának van 150–200 hold kiadott földje (ti. részes művelőkkel művel-

[47] OL. BM. res K 149–1897–1–1043.

tetett), minden munkát ingyen végeztethet, mert a munkaidőben, amikor a bér magas, beszólít minden nap más 8–10 embert (részes munkást), akik dolgoznak neki".[48] A főszolgabíró saját hatáskörében valami olyan gyakorlatot keres, amelyet majd az 1898: 2. tc. alakít ki.

A kukoricakeresmény a búzáénál is varázsosabb – tekintettel a munkáscsalád hús- és zsírkészletét biztosító állathizlalásra –, ezért különösen Bács-B. és Torontál megyékben ragadják meg a lehetőséget a birtokosok: kukoricaföldet csakis járadék vagy alacsony munkabér mellett kötelezővé tett munka vállalása esetén engednek át részes művelésre. Konkrétan a kukoricaművelő részes munkás vállalja az aratást a birtokosok számára előnyös bérfeltételek ellenében, ezen túlmenően robotot is teljesít. Torontál megyében a részes kukoricaművelés bázisán jött létre az ún. „cseléd-szolga" (Tennmann), időszaki munkás réteg, akik – férj és feleség – májustól novemberig mindenféle majori belső munkát is végeznek. Bérüket a kukoricarészen túl kiegészíti a munkaadó.[49]

A 80-as évek végéig – a nem kalászos szántóföldi kultúrák térnyerésével egyidőben – terjed a feles bérleti rendszer. A feles művelőknek átengedett föld kb. 65%-a 1–5 holdas nagyságú. A kisbérlet funkciója többes: enyhítettek a birtokos munkaerőgondján, pénzhez juttatták és termővé formáltatták velük az eddig szántóföldi művelésre alkalmatlan zsombékos, homokos földeket. Pl. a pancsovai állami birtokon 1890-ben 1500 holdon végeznek homokjavító munkát a kisbérlők.[50]

Jelentős fordulat szemtanúi lehetünk a 80-as évek végétől. A birtokosokban erősödő tőkés tudat hatására jelszóvá válik: „A föld azé, aki többet fizet!" Általában 100%-nyit emelkedett a kis tételben átengedett föld bérösszege.[51] Küzdelem kezdődött a bérletekért, amelyben a kisbérlők reménytelen helyzetbe kerültek. A folyamat nyitányát a 70-es évek közepén Békés megyében figyelhetjük meg, amikor a Wenckheimek és Wodianer – körülményesnek ítélve a nagyobb számú kisbérlővel teremtett kapcsolatot – 100 holdon felüli haszonbérletre – tőkeerős felesektől nagyobb summát követelve – kínálnak 1000–3000 holdas területeket nyílt versenyt hirdetve. Kialakult a kisbérletet váltó *tőkés ún. haszonbérlet* rendszere, mely a 90-es években már általános Dél-Magyarországon. Az új bérleti forma az ezer holdon felüli gazdaságok tőkés fejlődésében jóval nagyobb szerepet kap. Torontál vármegye főispánja a 90-es évek közepén a szociális feszültség növekedése kapcsán figyelmezteti a földművelésügyi minisztert, hogy az utóbbi három évben kb. 11 000 holdnyi kisbérlet szűnt meg a megyében, s ez elsősorban a magyar agrárszegénységet érinti. Ekkor válik munkanélkülivé s megkezdi szétszóródását a tájon a törökkanizsai járásbeli Firegyháza, Budzsák, Lőrincfalva, Imretelek és Monostor népe, a telepes kisbérlők, mert a birtokosok megszüntették a kisbérletet.[52]

[48] Népszava, 1894. ápr. 27. „A hódmezővásárhelyi vérfürdő".

[49] OL. BM. res K 149–1897–1–1043. Bácsalmási j. főSz. 34/1897.; A Budapest Fő és Székvárosi áll. rendőrség 1898. évi műk. 336.; OL. Kabinet Arch Gech. Akt. Nachlass Pápay 24. sz. Békés vm. Főisp. jelentése 1893.

[50] A pancsovai állami birtokon 1890-ben 2500 holdon végeznek hozamjavító munkát kisbérlők. OL. FM. Ált. K. 184–1891. –13/5. tétel. Pancsovai M. Kir. Államjószágigazgatóság 3499/1890.; 4759/1890.; FM. 13588/1891.; *Virágh:* A Békés megyei agrárszegénység helyzete. MTA. Kéziratár. 119.

[51] Szocializmus 1907–1908. –509.; *Lőrinc:* Harcban a földért. 28.

[52] OL. BM. res K 149–1896–1–508. Torontál vm. főisp. 555/1896. máj. 25.; Békés, 1873. júl. 27.; szept. 7.; *Lőrinc:* A nagy póri pör. 30.

Békés megyében 1893-ban végzett elemzést a főispán, szerinte a szántóföldi művelés alatt álló földterület 73,3%-át belső kezelésben tartják a birtokosok, 26,7%-án haszonbéres gazdálkodás folyik; ezen belül a 100 holdon aluli kisbérlet visszaszorult 10%-ra.[53]

A tőkés nagybérlet elterjedésének konkrétumait keresve a 90-es évek közepe táján, igen nagy szintkülönbséget tapasztalunk. Az agrárius gr. Zselénszky Róbert dél-magyarországi nagybirtokos, országgyűlési képviselő írja bírálóan, hogy egyre több vidéki kúria válik üressé, tulajdonosai városba húzódnak és „a birtokot a kizsaroló bérlőknek" adják át. A Torontál megyei zsombolyai gr. Csekonics-birtok 17%-át haszonbéresek kezelik. Bérlet Róbert pármai herceg szenthuberttóbai uradalmának 36,5, a bácsalmási gr. Teleky-birtok 34,1, József főherceg Kisjenő-bánkúti uradalmának 29,6, a battonyai Purgly-birtok 100, őrgróf Pallavicini sövényházi uradalmának 65,0, a derekegyházi gr. Károlyi-féle hitbizomány 32,2, a karlócai szerb nemzeti alapítvány turai 5300 holdas birtokának 100, az Apatin és Palánka vidéki kincstári birtok ugyancsak 100%-a.[54] A táj legkülönbözőbb helyeiről kiragadott adatok átlaga 61,44%. Ha nem tekintjük is pontos mutatónak e magas számot, de egybevetve a kortanú, gr. Zselénszky rosszalló helyzetképével, mégis támpontunk lehet bizonyos általánosításhoz: Dél-Alföld minden övezetében s ez ezer holdon felüli birtok minden típusában nagy mennyiségű földön folyik tőkés bérgazdálkodás.

Kikből alakul a tőkés bérlők rétege? Ismét kiragadott tényeket csoportosítunk:[55]

Birtok	Nagybérlő
Sulkovszky herceg, Apáti (Arad megye)	Ney Adolf vegyeskereskedő
	Tabajdy Sándor járásbíró
	Weisz Sámuel kereskedő
br. Aczél Lajos, Borosjenő	Auslender Sándor földtulajdonos
	Petrovics István földtulajdonos
	Verner Imre földtulajdonos
	Léwi József kereskedő
Purgly Lajos, Battonya	Khón és Leipnicher kereskedő
	Pöll Sándor földtulajdonos
	Molnár Ede földtulajdonos
gr. Karátsony Jenő, Bánlak (Torontál)	Lőwenstein Jakab kocsmáros
	Duschmitz és Ts. kereskedő
gr. Wenckheim Ferenc, Vésztő (Békés)	Schwartz Jakab és Ts.
őrgróf Pallavicini, Sövényháza (Csongrád)	Beregi József orvos
	Szomolányi Bertalan r. kat plébános
	Wittich Sándor államépítészeti irodatiszt + 12 magánszemély és 3 bérlőtársulat
Karlócai Szerb Nemzeti Egyház (Bács)	Dundjerszky Lázár nagybirtokos, gyáros és bankár
Mosorin község	Deutsch Emil és ts. építési vállalkozó
Mélykúti Kincstári Alapítvány	Khón Lipót kereskedő

[53] OL. Kabinet Arch. Gech. Akt. N., 24. cs. 8. biz. 893. VIII. sz. mell.; Gazdacimtár 1895. 322–332.; *Sándor Pál:* A XIX. század végi agrárválság Magyarországon (Bp. 1958) 336–403.

[54] Gazdacimtár. 148–179., 182–186., 180., 422–426.; *Pintér:* 110 éve i. m. (Békési Élet, 1957) 1–99.; *Zselénszky Róbert:* A szocializmus ellen. (Bp., 1898) 11.; *Lőrinc:* Bánát magyar nyelvű. i. m. 98.; *Marton:* Torontál vm. 30–34.; OL. BM. res K 149–1897–1–422. Bács-B. vm. főisp. 29. res 1897. máj. 25.

[55] A Magyar Korona Orsz. Mg. Stat. II. Gazdacímtár. 14–179., 414–443.; MMTVD III. 162.

Kereskedő, értelmiségi és száz hold körüli vagy annál jóval több földtulajdonnal bíró magánszemélyek mellett tőkés csoporttal is találkozunk; az utóbbiakkal pl. Mezőhegyesen, Gyurgyevón és Nádalyon.[56]

A XIX. század végén kalkulációtéma a bérlet kérdése, és ügyében csoportérdekeknek megfelelő következtetések születtek. Pénzintézeti körök többségében úgy ítélik, hogy 100 hold föld évi földjáradéka – a bérlet összes költségeit és kockázatát figyelembe véve – kevesebb, mint valamely más vállalkozásba kihelyezett tőke hozadéka. Ezzel szemben a kereskedők, egyéb vállalkozók és a nagygazdák számításai szerint a bérlet legalább kb. 2%-kal nyereségesebb, mint a ráfordításnak megfelelő pénz hozadéka bankbetétként. A legközvetlenebbül érintett földbirtokosok végkövetkeztetése a legoptimistább, ők 18%-ra taksálják a jövedelemtöbbletet, ha földjüket jó bérleti feltételek mellett átengedik belső kezelésükből. Mivel a birtokosok és a tehetősek érdekei egybeesnek a haszon kérdésében; Békés megyét kivéve, 1900–1910-ig Dél-Magyarország minden megyéjében nő a tőkés bérletbe adott föld területe.[57] A nagybirtokosok nem kis irigykedését fogalmazta meg gr. Zselénszky, „zsaroló"-knak nevezve a bérlőket, akik a nem bérgazdaságokkal szemben magasabb szintű üzemvezetést folytattak, mert csakis a termőföldből és a munkaerőből préselhették ki a bérleti díjon felüli hasznot, a különleges földjáradékot. Noha gr. Zselénszky a hangsúlyt nem ide tette; tény, hogy a személyes munka kizsákmányolásában túltesznek a tőkés bérlők a birtokosokon is.

Az átmeneti rendszer tartozéka a *munkástelepítés* is, mint a tőkés átalakulás korában jelentkezett munkaerőgondok enyhítésére tett lépés. A már létrejött községhálózattól nagy távolságban levő birtoktestek olcsó és állandóan rendelkezésre álló munkaerővel benépesítése a XIX. század derekán vette kezdetét. A gyakorlat a táj prekapitalista történetének része. Uradalmi dohánykertészként szóródnak szét Szeged proletárjai Temesben Majlátfalvára, Bács-Bodrogba Gyulafalvára, Torontálba Csókára, Szajánra, Ittebére, Kisoroszra, Békésbe Újkígyósra, Csanádba Csanádapácára, ahol községalapítók is lettek. Más területről kirajzottak telepítették a 40-es években Lázárföldet, Zsigmondfalvát, Tóbát stb. Torontálban.[58]

A XIX. század utolsó harmadában találunk példát arra is, hogy a magyar birtokos osztály telepítő koncepciójában általánosabb politikai tendencia is érvényesül. Mivel az 1873. évi 22. tc. kivezette a szerződött, azt megelőzően telepített ún. kontraktualistákat birtoknélküli helyzetükből, hiányuk pótlására és a nemzetközi termékpiacon kiéleződött küzdelem sikeresebb megvívása érdekében nyúltak a moldvai székelyek ügyéhez. A hatóságoktól nemzetmentő köntösbe öltöztetett hazatelepítés hátterében az áll, hogy Románia búzája is rontja a magyar búza esélyeit, ugyanis a bojárok eszközéül szolgáltak az Erdélyből a XVIII. század végén 'csángál'-t s ez időtájt is átvándorló székelyek olcsó munkaerőként. 1880 után egy évtizeden át kormánybiztos vezetésével a temesvári és a szegedi állami jószágigazgatóság koordinálja a földművelésügyi és pénzügyi kormányzat akcióját, hogy az 1876-os nagy dunai árvíztől elsöpört Pancsova vidéki Marienfeld, Ivanova s a feljebb levő Gyurgyevó helyén, továbbá az al-dunai öblözetekben a bukovinai

[56] Párttörténeti Intézet Archivuma. Tanácsköztársaság Adatait Gyűjtő Országos Biz. 5/1.; Gazdacímtár. 146–189.

[57] BML. Békés vm. főisp. 11458/1897. cs.; OL. Kabinet. Nachlass, Pápay 24. cs. Tallián Béla Békés vm. főisp. jelentése.; *Lőrinc:* Harcban a földért. 27.

[58] Magyar Stat. Közl., Új sor 48. 36–40.

székelyek áttelepítésével létrehozzák Székelykevét, Sándoregyházát, Hertelendifalvát és Temeskubint. Megszületett ezzel a tőkés érdeket szolgáló, 6–10 holdas telekbérlet ellenében szerződés erejével lekötött munkaerőtartalék új övezete. E lakosok stratégiai szerepe sem kevés Belgrád hátában az államhatáron a századelőn éleződő ellentét időszakában.[59]

Ugyancsak az államjószágigazgatóság birtokain keletkeznek további – elsősorban magyar proletárok lakta – telepes helyek a 90-es években Nagybecskerek vidékén Felsőmuzslán, ahol az intenzívebb művelést meghonosító földművelők 6 évi földadómentességet élveznek, és pótadójuk felét Nagybecskerek város vállalja magára. A pancsovai járásbeli Homolitzára, Sztarcsovára, a Temes megyei Omarra, Kamarára és Szminekre is magyar proletárokat ültetnek a már régi honos német és szerb lakosság közé. A földéhségtől hajtott proletárok a Körös–Maros közben felbuzdulnak a telepítési akció hírére, a szentesi, a fábiánsebestyéni és a derekegyházi szegények százszámra írják alá a földművelésügyi miniszternek küldött kérvényt, hogy 1891 elején őket telepítsék a Temes megyei Mehala község hez tartozó vadászerdei kincstári birtokra. Kérésük részben teljesült, két év múlva már panaszosként találkozunk velük, mert a főszolgabíró a közadózásba bekapcsolásukra tett intézkedést.[60]

1892-ben József főherceg dél-magyarországi uradalmaiba toboroznak cigány munkaerőt – így az Arad megyei bánkúti uradalomba –, a merítés az egész Dél-Magyarországon folyik. A cigányoknak lakást és ruhát biztosított az uradalom, akik viszont a 40 filléres napszám ellenében ígérik a munkát növénytermelésben. Ősztől tavaszig kovácsként foglalkoztatják a férfiakat. Az akció sikertelen, egy idő múlva házaló gyalog-„iparos" mesterséget űzve szélednek szét a telepített családok.[61]

A 90-es évek második felében a bérküzdelmek hatására két jogszabály születik (1894: 5. és 1897: 32. tc.) a telepítés ütemének gyorsítása és rendezettebbé tétele érdekében. A szegények szétszórása bérlőként a hitbizományi és egyházi birtokokra felsőbb körökben fontolgatás tárgyává vált a „nemzeti egység" oltalmazása szolgálatában. A magyar uralkodó osztály eme kihívására válaszképpen Jasa Tomics, a szerb radikális párt élén 1902-ben keresztülviszi a szerb egyházi kongresszuson a kolostori birtok bérbeadását, s ezzel a szerb egyházi birtokon is kezdetét veszi a szerb proletárok telepítése. De a telepítés legjelentősebb eseményei a századfordulón mégis a kincstári birtokhoz kötődnek, s magyar proletárokat érintenek.

A telepítő szándékok megvalósulása közben rendkívül változatos gyakorlat alakult ki, az eltérőségek mellett azonosak a célkitűzések: a birtokosok állandó készültségű, olcsó munkaerőt hoznak azokra a területekre, amelyek eddig nem biztosították az elvárható hozadékot, s ha eközben kilátásba helyezik is egy-egy kis földtulajdon birtokjogának

[59] *Bálint Sándor:* Adatok Újkígyós népéletéhez (Szeged, 1960) 85–86.; *Gaál:* A Magyar Társad. tud. Egyesület 1910/11. évi tanácskozm. 622.; *Lőrinc:* A nagy póri pör. 27.

[60] *Gaál:* A Magyar Társadtud. Egyesület 1910/11. évi tanácskozm. 623.; OL. FM. Ált. K. 184–1891. –13/5. tétel 119. Szegedi Államjószágig. 16376/89. –1890. jan. 17.; Kereskedelemügyi Min. 80409/1891. dec. 18.; A. V. Torontalska zup. 1909. broj. kut. 1934. Torontál vm. főisp. 43. eln. 1908.; *Lőrinc:* Harcban a földért. 14.; Pesti Hírlap, 1883. ápr. 1.; *Jankó:* Tanulmány a torontálmegyei. 623.

[61] A. V. Tamiska zup. broj. 1075. Temes vm. főisp. 208/1893.; OL. FM. Ált. K 184–1891. –13/5. tétel 119. cs. FM. jegyzőkönyve 19145/1891. FM. jk. 1126/1891.; 59269/1891.; OL. FM. Ált. K. 184. 1890. 13/5. tétel. Torontál vm. főisp. 860. 1891. jún. 5.; FM. 13588/1891. Pancsovai M. Kir. Államjószágigazgatóság 729/1891. febr. 18., 13582/1891.

átruházását, ez a tranzakció járulékos mozzanata, rendeltetése a szerződésben rögzített függőség és hosszú időre szóló munkajáradék vállaltatása. Az al-dunai III–V. öblözetbe érkezők legelőföldre, a Bács-B. megyei Gombosra települők erdővidékre költöznek. Feladatuk az eddig szántóföldi művelésbe be nem kapcsolt terület átalakítása évekre szóló kemény felszínformáló munkával, s csak aztán válnak fokozatosan lekötelezett kistulajdonosokká.[62]

3. Az intenzív állattartás fejlődésének egyenetlensége

A tőkés fejlődés a mezőgazdaság egyik ágazatában sem annyira szembetűnő, mint az *állattenyésztésben.* A búzakonjuktúra következményeképp feltört legelőkkel megszűnt a külterjes állattartás anyagi alapja, majd lassan létrejön a félexenzív tenyésztés takarmánybázisa. A 80-as évekig végbement változás egyik lényeges vonása, hogy a természetes legelőn tavasztól őszig táplált, nem igavonó, ún. haszonállatok ősztől tavaszig ugyanolyan táperőn maradnak istállóban a szálas, szemes vagy répa takarmányozással. A XIX. század 50-es éveit követő három évtized alatt talpraáll az új ágazat kerete, és ami nem kevés, elterjed az istállózó állattenyésztéshez szükséges alapvető ismeret.

A 90-es évektől új szerkezeti jegyek születnek az eddig kialakult alapokon, főleg a takarmányfélék kb. 15–20%-os növekedése, a hadseregfejlesztéssel összefüggő állatigény, általában a piacszélesedés – különösen a közelben elérhető balkáni – visszahatására.[63] Maga az ágazat a kisparaszti szektort is bekapcsolja az árutermelésbe, sokkal inkább, mint más, s általában megállapítható, hogy a nagyüzem fölénye sem érvényesül ebben az ágazatban a szántóföldi növénytermelés területén tapasztalt mértékben.

Az állattenyésztés lesz az az ágazat is, amely a talajviszonyokban kifejeződő hátrányokért kompenzálhatja a birtokosokat ésszerűbb gazdálkodás vitele esetén, s így mutatójává válik a rátermettségnek; többek között a békési Sárrét gyöngébb földjein a juhtenyésztés helyzetének alakulása kivetíti az üzemvitelben életre kelt racionalitást. Nagy mértékben csökken az állomány olyan területeken, amelyeken más állatféle vagy ágazat többet hoz. Az állománycsökkenés ilyen területeken a 90-es évek közepe után egy évtizeden belül elérni a 70%-ot, viszont ugyanekkor a juhállomány növekedése Békés és Torontál megye egyes helységeiben 61%-os.[64]

A jószágállományon belül elsősorban a szarvasmarha száma növekszik komolyabb mértékben 1895 és 1910 között. A növekedés 25% körüli. A szarvasmarha egy k. holdra számított átlagsűrűsége 1896-ban legkisebb Bács-B. és Torontál megyékben – 10 holdra jut 1 db – és legmagasabb Csanád, Csongrád, illetve Békés megyékben, ahol 7,1 holdra jut

[62] OL. BM. res K 149–1892–2–5.

[63] Pesti Hírlap, 1897. jún. 30.; Szabadkai Hírlap, 1897. jún. 2.; Torontál, 1897. máj. 21., jún. 19., aug. 12.; *Lovas:* Legújabb állami telepítések Magyarországon, 1908. 5–7., 56–57.; Szabadka és Vidéke, 1898. okt. 30.; A. V. Torontalska zup. 1899. kroj kut. 1836. Nagybecskerek város rendőrkapit. 2280/1899.; broj kut. 1837.; A gombosi erdőirtó telepesek 50 év múlva válnak kis földjük tulajdonosaivá. (*Lovas:* i. m. 56–57.)

[64] *Vargha Gyula:* Békés vm. mg. 14.; Békésmegyei Közlöny, 1913. jún. 23.; Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesületének XX. évkönyve. (Temesvár 1911) 50–53., 69–78.

1 darab. 1910 körülig Bácska és Torontál állatsűrűsége utoléri a Békés megyeit.[65] A változásban – egyéb okok mellett – a vajgyárak és a kormánytól a szociális feszültség enyhítése céljából is szorgalmazott tejszövetkezetek szervezésének hatása is érvényesül.[66] A Délvidéki Földművelők Egylete 1904. szeptemberi, Temesvárott tartott tejszövetkezeti ülésén – amelyen az országos gazdasági felügyelő elnökölt – elfogadják Tallián Béla földművelésügyi miniszter javaslatát, ti. öt évig szövetkezeti tagok maradnak, felkarolják a takarmánytermelést, hozzájárulnak a város olcsó tejtermékkel történő ellátásához, ezzel szemben az állam premizálja árkiegészítéssel a tejtermelést.[67] Az FM 1898 júniusában gazdasági vándorszakoktatókat nevez ki, köztük tejgazdasági szakra, akik járják az országot és agitálnak.[68] Békés megyében a századelőn alakult tejszövetkezet Gyulán, Békéscsabán, Mezőberényben, Békésen és Köröstarcsán, a legfontosabb a gyulai. Miután a szövetkezet felkeltette a pénzemberek érdeklődését is, pesti cég próbálkozik Békés megyei tejcsarnok létesítésével. A dél-magyarországi tejgazdasági övezet (Bács-B., Temes és Torontál) tejszövetkezetei tízezer tagot számlálnak 1908-ban, s ez 43%-kal marad alatta a nyugat-dunántúli létszámnak, 61,2%-kal kevesebb tejet és 77,6%-kal kevesebb vajat vittek piacra a tagok a szövetkezeten keresztül. A legkevésbé fejlett a három magyarországi tejgazdasági övezet közül a dél-magyarországi, mégis a temesvári és a szabadkai gyárak hordóban szállított vaja eljut Németország, Anglia, sőt Japán piacára is.[69]

A 90-es évektől – a változás másik lényeges vonásaként – szélesebb területen válik általánossá a beruházásra képes nagybirtokon a fajtatiszta állomány és törzstenyészet kialakítása, illetve az állathizlalás. S ezzel mennyiségileg is észrevehetően feltűnik a legmagasabb szint, az intenzív termelés a mezőgazdaság egyik ágazatában. Az élen a közel harmincezer holdas mezőhegyesi állami ménesbirtok jár, ahol a többi nagybirtokot messze megelőzve nyitottak utat a belterjes állattenyésztés felé. A nóniusz törzsmének mellett simmentáli tenyésztörzs, magyar (szürke) törzsgulya, bivalygulya, illetve nagytestű magyar fésűsmerinó juh-törzsállomány és mangalica sertés található, amelynek fenntartása és nemesítése folyik. Viszont a ménesbirtok a magyar fajta szarvasmarha törzsalapító példányait br. Wenckheim Béla kamuti, gr. Csáky berekböszörményi és őrgróf Pallavicini mindszenti uradalmában, a mangalica fajtát József főherceg kisjenői uradalmának törzsállományából vásárolta. Ez arra utal, hogy a tájegységen máshol is létezik fajtatiszta állomány. Arra is találunk példát, hogy – bár nagy számban marad eladatlan jószág az orosházi, a gyulai, a békéscsabai állatvásáron – a Békés megyei uradalmak fajtafelfrissítő tenyészpéldányukat a marosvásárhelyi, a tordai, a lippai és a besztercei vásáron szerzik be, miközben a dunántúli uradalmak az Alföldön vásárolnak.[70] A 90-es évek végén az állattenyésztés racionális gyakorlatának számít a tájon, ha

[65] *Marton:* Torontál vm. 89–111.; *Virágh:* A mezőg. tőkés átalakulása (Agrártörténeti Szemle, 1978. 1–2.) 128.

[66] Magyarország története (Szerk.: *Hanák–Mucsi.* Akad. Kiadó, Bp. 1978) 7/1. 333.; *Marton:* Torontál vm. 89–111.

[67] A kormány olcsó kamat mellett kínál hitelt a tejelő állomány fejlesztése érdekében. A 900-as évek elején Torontálban 27, Temesben 23 tejszövetkezet működik, ugyanígy elterjedt Bács-B. megyében is. (I. A. Polgármesteri eln. broj. kut. 1081. Bács-B. vm. főisp. 812) 1904; *Lőrinc:* Bánát magyar nyelvű i. m. 100.; *Jeszenszky:* Torontál. 13.

[68] Torontál, 1904. szept. 15.

[69] I. A. Magistrat Novi Sad broj kut. 1104. Újvidéki polgármester 181. eln. 1818.

[70] Békés megye gazdasági földrajza, (Főszerk.: *Krajkó Gyula.* Békéscsaba 1974) 142.; *Kemény Ignác:* A szövetkezetek hazánkban (Bp. 1903.) 75.; *Király:* A parasztság felbomlásának néhány kérdése

az uradalom berendezkedik igavonó ökreinek saját üzemen belüli újratermelésére, megteremtve a természetes szaporulat nevelésének összes feltételeit. Alapvető termelési eszköz az ökör még hosszú időn keresztül. Újvidék polgármestere 1897. júliusi helyzetelemzésében a nagybirtokon a gépvontatta ekét még számításba sem veszi: „Kétszáz holdnyi terület megmunkálására négy eke szükségeltetik, egy ekét 4 ökörrel számítva szükségeltetik 16 darab ökör".[71] Amennyiben a ló és ökör részarányát vizsgáljuk az alapvető termelési eszközön belül, jóval nagyobb az ökör száma, részaránya s így részvétele is a termelésben.[72]

A tenyészállomány kialakítását támogatja a Földművelésügyi Minisztérium, sokat tesznek ezért a megyék, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület megyei fiókegyesületei – a tájon elsőként, 1860-ban alakult Békésmegyei Gazdasági Egyesület – és a megyei egyletek (egyesületek) kezdeményezésére alakult, hatáskörükbe vont községi gazdakörök, illetve a bánáti kisgazdákat tömörítő Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete, a Bauernverein. Az időről időre rendszeresen tartott állatdíjazás – amelynek anyagi alapját a kormányzat és a megyei egyletek teremtik meg – komoly lendítőerő. 1892. június 12-én Szarvason lovasbemutatón 200 jutalomtárgyat osztanak ki a kiváló lovak jutalmául. Ugyancsak ez év őszén a békéscsabai lószemlén 18 fias kanca, 33 db két- és hároméves mén, illetve kancacsikó tulajdonosai részesültek pénzjutalomban. A Temesvármegyei Gazdasági Egyesület 1903-ban Mramorákon, Kisfaludon, Újbessenyőn állatdíjazást, 1904 márciusában Temesvárott, a nagyvásártéren, a Temes, Torontál és Krassó megyék uradalmai részvételével díjazással egybekötött bikavásárt rendezett.[73]

A fajtatiszta állományok kialakításában elért eredmény nemcsak a tájon belüli bemutatókon mérhető, sokkal fontosabb mutató a bécsi nemzetközi állatkiállítás, ahol az ókigyósi uradalom jármosökrei első, az ugyancsak Békés megyei, csákói uradalom juhai második díjat szereztek, továbbá a budapesti állatvásár, ahol a gyulavári, a dobozi és a csorvási uradalom juhai és szarvasmarhái aratnak sikert. „A csorvási uradalom tarka, másféléves bikáit átlag 12 koronájával elkapkodták" – olvassuk a Békésmegyei Közlönyben.[74]

---

a XX. sz. elején (Századok, 1952) 449.; M. Kir. Áll. Ménesbirtok 1–8.; BML. A gr. Wenckheim-testvérek uradalmi tsz. jk.; Békésmegyei Közlöny, 1912. jún. 2.; *Király István:* A szarvasmarhatenyésztés alakulása Somogy megyében (Agrártörténeti Szemle, 1963. 1–2.) 182.

[71] I. A. Magistrat Novi Sad broj kut. 1104. Újvidék polgármestere 133. eln. 1897.

[72] Békés megyei G. E. 1895. évi ért. 102–103.; *Marton:* Torontál vm. 31–45.

[73] A megyei gazdasági egyesületek rajta tartják ujjukat a fejlődés pulzusán. Ha lapozgatjuk az évkönyveket, ez kétségtelen. Különösen Marton Andor Torontál, dr. Pottere Brunó Temes és Zsilinszky Endre Békés megyében tartja számon az intézkedéseket és a gazdálkodás haladása közben elért eredményeket. Törődnek a kisgazdákkal is, mert úgymond, ha ők és az állam nem, magához vonzza őket a szocializmus. Temes megyében 1904-ben 25 községben működik gazdakör, összesen 1824 magyar, szerb, német és bolgár taggal. A Temesvármegyei Gazdaság Egyesület 1904 márciusában hozott határozatot a községi gazdakörök alakulásának szorgalmazásáról. A Temesvármegyei Gazdasági Egyesület 1903–1904. évi évkönyve II. Temesvár 1904. 21., XIII–XXXVI., 69., 71–74.; Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesületének XX. évkönyve. Temesvár, 1911. 50–53., 69–78.; *Lőrinc:* Bánát magyar nyelvű i. m. 106.; Békés megyei Híradó, 1880. okt. 31.; A Békésmegyei G. E. 1891. évi ért. 79., 50. 1898 augusztusában a Temes megyei Törvényhatósági Bizottság a lótenyésztés jutalmazására 400 forintot szavazott meg. (A. V. Tamiska zup. broj kut. 1095. Temes vm. főisp. 1654. tjk. 1898.)

[74] Az FM szorgalmazza 1904-ben az ún. köztenyésztésben (parasztgazdaságban) szükséges bika és kan beszerzését az állategészségügyi felügyelőségeken keresztül. (Bács-B. vm. Hiv. Lapja, 1904. jan. 21.; Erdélyi Gazda, 1873. jún. 13.; Békésmegyei Közlöny, 1913. márc. 14.)

Az állomány fajtajellegének kialakítása közben tapasztalt előrehaladással párhuzamosan érvényesülő ellentmondás a jellegtelenné válás. Békés megyében figyelhető meg, hogy az igavonásra nem alkalmas, de a magyar fajtánál sokkal jobb tejelő és hústermelő nyugati pirostarka szimmentáli szarvasmarha fajta – az apaállat-behozatalt tiltó megyei határozat ellenére – bő két évtized alatt elterjedt, száma meghaladta a magyar fajtáét.[75] Táji jellegezetességgé válik az egyazon gazdaságban együtt élő három szarvasmarha-, két ló-, három juh- és két sertésfajta a 900-as évek elején. Az állomány fajtabővülése pozitív jelenség, mert a nagy egészen belüli állománycsoportok több gazdasági funkciónak felelnek meg, és jobban kielégítik a piaci igényeket.

Komoly méretű egyenetlenség tapasztalható az állatsűrűségben. Torontál megye kiragadott hat gazdaságának állatsűrűsége a 900-as évek elején a következő:[76]

	Gazdaság területe, kat. hold.	1 haszonállat jut, kat. holdra
Br. Nikolics, Rudnán	5 792	1,2
Lederer Artur, Csókán	6 200	50,0
Gr. Csekonics, Zsombolyán	43 552	3,0
Zsiros József, Módoson	470	3,0
Tallián Béla, Tkanizsán	2 100	1,5
Br. Csávossy, Bobdán	9 500	3,0

A számok a szarvasmarha, a ló, a juh és a sertés együttes sűrűségét adják, s az olló elég jelentős. Az okok között – más tényezők mellett – különös súllyal szerepel az állategészségügyi körülmény. Gyakorta alakulnak ki vészkörzetek, elhúzódóak a járványok. Bács-B. megyében csak 1903-ban a következő állatvészek fordultak elő:[77] lépfene Óbecsén, Temerinben, Sándoron, Adán; sertésvész Titelen, Bácsszenttamáson, Zentán, Csurogon, Bácsbresztovácon, Szeghegyen, Óbecsén, Nagypalánkán, Újsoóvén, Bikityen, Kiskéren; takonykór Ókanizsán, Bácspetrovoszelón, Obrovácon; száj- és körömfájás Horgoson. Ez utóbbi ugyanekkor Torontálban 26 helységben, továbbá Csongrád megyében Fábiánsebestyén községben szedte áldozatait. Mivel az állatexportot nemcsak a ténylegesen elhullott állomány kiesése érinti, hanem a hír terjedésére válaszul születő sürgős intézkedés, a beviteli tilalom is, ezért helyenként gyors hatósági akciókat figyelhetünk meg, amelyhez hasonlót más ágazattal kapcsolatban nem tapasztalunk. Zenta város elöljárósága 1904-ben állategészségügyi körzetekre osztja az igazgatása alá tartozó területet, mert az osztrák belügyminisztérium akkor oldja fel a sertésbehozatali tilalmat, ha a vész behurcolását kiküszöbölő hatékony intézkedések történnek az állatexportáló helységekben.[78] Egyébként az állatvész elleni védekezés általában szervezetlen, az állomány kiszolgáltatottsága nagyfokú. Az állathullásban jelentkező természeti kataszt-

[75] BML. Békés vm. tv. bizottsági jk. 539/1896. Békés vm. alisp. 25773/1898.
[76] *Marton:* A Torontál vm. 31–45.
[77] Bács-B. vm. Hivatalos Lapja, 1903. aug. 6., 13., okt. 29.
[78] Uo. 1904. január 21.

rófa a kis egzisztenciák szociális helyzetét olyan mértékben érinti, hogy a századelőn több helyen felkelés kitörésének lesz közvetlen okozója, mint 1903 áprilisában Kétegyházán.[79]

Miközben Jeszenszky a torontáli állapotokról, különösen a szarvasmarhatenyésztést illetően lesujtó képet fest – „A fejős tehénállomány vami gyarló" –, előrehaladt a hozamfokozó *állathizlalás* ebben a megyében is: a 'Gyárfás és társa nagybecskereki szeszgyári bérgazdasága' állandó tinóhizlaló üzemet működtet, a gr. Csekonics-féle zsombolyai uradalomban a hízóökörállomány általában 400 db. A sertéshizlalás mellett általánosan elterjedt a tinóhizlalás. A Békés megyei gr. Wenckheim-féle akasztó-vésztői uradalom kormányzóságának számításai szerint ez az üzemág 100%-os nettó hozamot biztosít.[80] Szintúgy a sertéshizlalással együtt – pl. Orosháza vidékén – a libatömés is a haszonnövelő ágazatok közé tartozik. Ez utóbbi elsősorban a szegény családok munkaerejét gyümölcsözteti a húspiacon.

4. Tőkés tudat az üzemviteli gyakorlatban

A mezőgazdaság tőkés fejlődése természetesen a birtok felszínén, az anyagi szférában a legmegfoghatóbb. A gr. Károlyi-, gr. Nákó-, gr. Wenckheim-, gr. Csekonics- stb. féle latifundiumon kb. 25 fajta növény – köztük ipari és takarmány – termelését, bérszántást is végző gőzekét, racionalizált állattenyésztést, ipari létesítményeket lát a 900-as évek elejének embere, ez a legjobb üzemek szintje. Azonban ennél is lényegesebb a birtokosok tudatának változása. A jobbágyviszonyokat közvetlenül látott s a vállalkozó szellemtől idegen – Goncsarov után az irodalomban Oblomovként emlegetett[81] – földesúri típus a századelő időszakára kihalt. A váltás időszakát jellemezve Leninnél olvassuk: „A tőkés gazdálkodás a földbirtokos részéről is vállalkozó szellemet, emberismeretet és az emberekkel való bánni tudást követel; megköveteli továbbá a munka méreteinek, valamint a földmívelés technikai és kereskedelmi vonatkozásainak ismeretét".[82] A rosszul vezetett birtokok a szabadversenyes kapitalizmus körülményei között széthullanak, a versenyben maradók tulajdonosai többé-kevésbé átatitatódnak tőkés tudattal. Ha csak néhány jellemző mozzanatot ragadunk ki, erről bizonyságot nyerünk.

Míg az elődök tudatában a föld a lét ősöktől szerzett objektív fundamentuma, a XIX. század végi birtokos nemzedék szemében már és még olyan fénnyel övezett magántulajdon, amely a viszonyok miatt elveszíthető is, törődéssel megtartható is: 'szentség'. A kisbérlőkkel létesített munkaviszony megszüntetését és a földtulajdon egy részének tőkés bérletként történő hasznosítását megelőző kalkulációk érzékeltetik, hogy a birtokosok a

[79] Szabad Szó, 1903. ápr. 9., máj. 14. *Kende János:* Az 1903–1904. évi nemzetiségi mozgalmak és az MSZDP (Párttörténeti Közlemények, 1961. nov. 82.); *Virágh:* Agrár- és agrárszocialista mozgalmak Békés megyében a dualizmus korában (Békéscsaba, 1979) 143.

[80] *Jeszenszky:* Torontál vm. 12.; *Marton:* Torontál vm. 30–46.; BML. A gr. Wenckheim-testvérek u. tisztiszéki jk.

[81] *Lenin:* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (Bp. 1949) 182–209; A típus magyarországi létezéséről gazdag irodalom szól, pl. *Jakó Zsigmond:* A magyarpataki és a kalinai hamuzsírhuta története. (Bukarest 1956).

[82] *Lenin:* i. m. 209.

tőkés fejével konkretizálják a föld áru és az ára kapcsolatának legalapvetőbb összefüggését. Számol a birtokos, a nép nyelvén „percent"-ben gondolkodik, a termelési haszonkulcs-szemlélet karakterének természetes jegye.

A kapitalizmus korának vezérlő elve – „a tőke forgatva szaporodik" – kiolvasható minden valamire való birtokos gyakorlatából. A jövedelemszerkezet kialakítása közben a mezőgazdasági üzemvitel mellett tőkéjük természetes mozgásterének tekintik a banktevékenységet, az ipari termelést és egyéb területeket. Dungyerszky Lázár nemcsak földbirtokos, hanem tőkés bérlő, a nagybecskereki sörgyár tulajdonosa, sőt az újvidéki selyemgyár és az Újvidéki Központi Hitelintézet főrészvényese is. Az Orosháza vidéki gr. Károlyi-vagyon Contó-könyvében 110 ezer forintnyi részvényérdekeltséget tartanak számon. A legnagyobb összeg az államvasutak és a pesti Lánchíd fenntartásában fekszik, ezen túlmenően érdekelt részvényes gr. Károlyi az Első Pesti Hazai Banknál, a Dunai Gőzhajózási Társaságnál, a Pesti Fűrészmalmok Társaságnál, a Szatmári Takarékpénztárban, a Mátrai Bányaegyesületnél (az utóbbi működtetésében 610 részvény erejéig). A Békés megyei akasztó-vészői uradalom vezetésében meghatározó szerepet játszik a megye egyik legagráriusabb személyisége, gr. Wenckheim Dénes. Az uradalom 1897. októbernovemberi összbevételeinek megoszlása a következő (%-ban): cukorrépából 33,8, szarvasmarhából 24,0, juhértékesítésből 21,2, bankbetét és részvénytőke utáni kamatból 9,4, haszonbérlet (földjáradék) 8,1, gabonaértékesítésből 3,1 és lóeladásból 0,4.[83] Ha nem tekintjük is ezt az évi összbevételre mindenben jellemzőnek, mégis ez a két hónap az áruértékesítés egyik csúcsidőszaka, s így a számok jó alapot nyújtanak a jövedelemszerkezet összetevőinek megítéléséhez. Az ország gazdasági szerkezetébe sok csatornán át épül be a tőkés fejlődés viszonylag alacsonyabb fokán álló mezőgazdasági nagyüzem is, és az országos munkamegosztás sok területéhez kötődik. Ez a mechanizmus biztosíték is az üzemek számára egyes szektorok időleges kiesése esetén, de sokkal nagyobb rátermettséget igényel az együttes kockázatok mellett folyó koordináció, a megfelelés. A jövedelemszerkezetnek ez a képe a 60-as, 70-es években folytatott gazdálkodással szemben minőségileg egészen más.

Sokkal nagyobb szerepet játszik a szaktudás az üzem vezetésében, mert csakis így egyeztethető a változó világgal. A 80-as évektől sorra elvesztik beosztásukat a cselédséggel szemben toleránsabb botosispánok, béresgazdák, s helyükbe lép a tőkés viszonyoknak jobban megfelelő gazdatiszt, intéző, a tanult irányító; ezzel az uradalmi munkafelügyelők (intézők, kasznárok) a mezőgazdaságban is honossá teszik a munka–tőke ellentétének ridegebb világát. Közben kiszorulnak a termelést irányító alsóbbrendű vezetői sorból Csorváson Horváth András béresgazda, Békéscsabán Pluhár György nyomtatósgazda és sokan mások, akik ezután már csak „rang" nélküli bérmunkásként vehetnek részt a termelésben, de korábbi beosztásukban szerzett tapasztalatukat, vezetőkészségüket érvényesítik oly módon, hogy a bérfeltételek megváltoztatását célzó küzdelem helyi vezérei lesznek. A „grádus"-ról letaszítottságuk keserűségét növeli a tudat, hogy újabb időben az uradalmi intézőket premizálják a termelési haszon magasabb szintjének elérése

[83] A magyar korona országainak gyáripara 1898-ban. XVII. 14.; I. A. Újvidéki Közig. Biz. broj kut. 1129. Keresk. Min. 11859/1890.; *Lőrinc:* Harcban a földért. 29 ; OL. Károlyi cs. lt. Kgy. V. fasc. 76. sz.; *Hanzó:* A dél-alföldi Károlyi-uradalom gazd. 42–43.; BML. Gr. Wenckheim testvérek tszi. jk.

érdekében.[84] Ha a megtollasodás ugrásszerű lendülete nem érint is minden egyes birtokost, nyilván nem konkrét tapasztalat nélkül mondja 1897-ben a torontáli főispán: „... az utóbbi időben hirtelen meggazdagodott birtokosok cselédeiket saját jogtalan meggazdagodásukra kihasználják".[85] Az üzemviteli szint váltása, illetve a munkáskizsákmányolás fokozódása oksági kapcsolatának jelzésére aligha találhatnánk hihetőbb kortanút a színfalak mögött bizalmasan nyilatkozó főispánnál, aki a mezőgazdasági üzem vezetésében érvényesülő új praxist és a kizsákmányolás magasabb fokát ragadta meg.

A jószágigazgatóságok könyvelése is bizonyítja a termelési kalkuláció magas színvonalát. A kalkuláció és üzemi számvitel minősége messze megelőzi a mezőgazdasági technika fejlettségét. A Békés megyei br. Wolfinger-féle gyomai uradalom 100 holdas öntözött rétjén folyó termeléssel összefüggő könyvelés rendkívül precíz, a pénzember bérlőből lett tulajdonos hagyományos gyakorlata szerint. A könyvelési szisztéma célja nyilvánvalóan a termelés jövedelme alakulásának gyors áttekintése. Feltűnik, hogy a termelésre fordított alaptőke évi 5%-os kamatát minden évben a termelési költség részeként könyvelik el, s így a termelés 1,5–2,2%-os tiszta jövedelme voltaképpen 6,5–7,2%-os („percentes") hozadékának felel meg, s ez meghaladja a pénzintézetben elhelyezett tőke kamatjövedelmét.[86] Korántsem mondható általánosnak a mezőgazdasági üzemvitelben ez a könyvelési szint; nem ok nélkül való, hogy példamutató volta miatt közli a megyei gazdasági egylet évkönyve.

Míg korábban passzivitás, a körülményekkel szemben inkább defenzívába szorulás jellemezte a birtokosok magatartását, addig a XIX. század végétől új karakter jelentkezik, aki képes megragadni a lehetőségeket és eléje is megy a fejleményeknek a kereskedő észjárásával. A búza értékesítéséhez a vasúttól biztosított új lehetőségek kiaknázása közben látható új viszonyulásokkal is bizonyíthatjuk ezt.

A fő termékkel, a búzával, sietnek a piacra, mert a malmok július elején még viszonylag jobb áron vásárolják a friss, piros, acélos búzát. Ha a gyors elszállítás feladatával nem birkózik meg az uradalom fuvarkapacitása, bérfuvart vesznek igénybe. A piac igényeihez igazodás érdekében leszorították az aratás időtartamát, s mivel ez a tendencia – a kereseti feltételek rosszabbodása következtében – a mezőgazdasági munkásság hangulatára hatott kedvezőtlenül, pl. a dobozi uradalom premizálta azokat a kézi kaszásokat, akik 18 napon belül befejezték az aratást. Ősztől a budapesti árszintet felülmúló bécsi piacra igyekeztek a búzával. Eközben gyakorta ütköztek nehézségbe vasúti kocsi hiánya miatt. Válaszul a jelenségre, magtárt építenek a vasútállomás közelébe Cservenkán s szerte a tájon, ahol megvárhatta a búza a vasúti kapacitás megfelelését, illetve a januártól kezdődő újabb áremelkedést.[87]

*

[84] BML. Békés vm. főisp. szoc. mozg. kgy. ir.. 350.; *Király:* Az 1891-es agrárszocialista mozgalmak dokumentumai (Agrártörténeti Szemle, 1976. 1–2.) 39.; BML. 701/1894. alisp. eln.; Békés vm. főisp. eln. 1891 261. cs. 1103/1891. főisp. eln.

[85] OL. BM. res K 149–1897–1–30. Torontál vm. 7. biz. 1897.

[86] Békés megyei G. E. 1895. évi ért. 102–103.

[87] *Brindza Károly:* Forradalmi munkásmozgalom a topolyai járásban. (Backa Topola–Topolya, 1977) I. 227.; *Zlinszky:* Az agrárszocializmus Békés megyében (Közgazdasági Szemle, 1895) 150.; BML, Gr. Wenckheim-testvérek tszi. jk. 1897. június 29.; BML. Békés vm. főisp. 678/1894. 371–894.; Békés megyei Közlöny. 1912. jún. 2.

Végső elemzésben megállapítható, hogy messziről indul a dél-alföldi megyék mezőgazdaságának tőkés fejlődése is. A 60-as éveket követő két évtizedben még tekintélyes a feudális formáció maradványa, de már sajátos módon, vajúdva, folyamatban találjuk a szabadversenyes kapitalizmus elemeinek felhalmozódását. A tőkés rendszer masszívabbá válásának korszaka a 80-as évek előtti két évtized. Még nem létezik nagyon modernizált szektor, de a gazdálkodás néhány területén kitapintható, mennyiségben mutatkozó a modernizálás. A 80-as évektől a tőkés fejlődés újabb szakasza tart, de továbbra is akadályozottan. A gazdálkodási feltételeknek ez a behatároltsága meghatározza a mezőgazdasági munkásság (általában az agrárszegénység) életkörülményeinek alakulását.

A mezőgazdaságon belüli tőkefelhalmozódás, a koncentráció, párosulva belterjességgel és indusztrializálódással egyszerre kettős hatású. Egyfelől maga után vonja a nagyobb mérvű foglalkoztatottságot (még akkor is, ha a gép a növénytermelés egyes ágazataiban csökkenti a személyes munkát)[88] s ezzel csökken a mezőgazdasági munkásság városi, ipari munkást érintő munkapiaci sorakozása, bérleszorító szerepe; másrészt a magasabb szintű, iparosodó mezőgazdaság tényezője a korábban egységes rendet alkotó parasztság további felbomlásának, az agrárproletariátus egységesebbé válásának, a munkásosztály keretei közé sorakozásának. E munkásság politikai tudati színvonala sem maradhat a régi, velük a munkásosztály új, politikailag fogékony tömege lép színpadra.

[88] Visszautalunk a br. Wodianer-féle rétgazdaság termelési költségén belül számolt személyi munka részarányára, melyről fejezetünkben szóltunk. (Békés megyei G. E. 1895. évi ért. 102–103.) A munkásszervezetek vezető köreiben – szervezeti kérdés függvényeként – elméleti vita folyik a századelőn a mezőgazdaság tőkés fejlődésének munkapiaci következményeiről. (*Szakács Kálmán:* Kibontakozási törekvések a szociáldemokrata földmunkás mozgalomban 1908–1912 között. Párttörténeti Közlemények, 1979. jún. 12–13.) Az álláspontok képviselői nem vették eléggé figyelembe a fejlődés ellentétes tendenciáinak egyidejű érvényesülését.

KÖZLEMÉNYEK

SÁNDOR LÁSZLÓ

A ROBOTMUNKA AZ ESTERHÁZYAK BUJÁKI URADALMÁBAN A XVIII. SZÁZADBAN

1. Az uradalom településeinek elhelyezkedése

Az Esterházyak bujáki uradalmának települései a XVIII. században három vármegyében voltak találhatók: egy részük Nógrádban, más részük Pest-Pilis-Soltban, a harmadik részük pedig Hevesben. Számuk a század folyamán igen változó. Ez egyrészt abból eredt, hogy a települések földesurai elég gyakran váltogatták egymást – főképp a század első felében –, másrészt pedig, hogy legtöbbször csak részbirtokokat szereztek egy-egy faluban. A birtokhatárok csak 1755 után – egy Grassalkovichcsal történt csere után – állandósultak.[1] Ettől fogva az uradalom települései nagyjából állandóak, s a részbirtokok nagyobbik része is megszűnt. A települések közül Bér, Buják, Héhalom, Palotáshatvan falvak; Alsóbokor, Csór, Kozárd puszták Nógrád vármegye szécsényi járásához, Magyarnándor, amelyben az 1770-es évekig az Esterházyak részbirtokosok voltak, a megye kékkői járásához tartozott. Gyöngyös mezőváros egynyolcada, majd egynegyede, valamint Kürt, Szászberek, Tass puszták Heves vármegyében voltak találhatók. Galgahévíz, Tura, Vácszentlászló, Valkó falvak Monostor és Gyú pusztákkal Pest-Pilis-Solt vármegye váci járásához; Tápiószecső a kecskeméti járáshoz tartozott a megyei igazgatás szempontjából.[2]

Az uradalmi igazgatás szempontjából két kerületre, „districtusra" osztották a településeket. A bujáki kerülethez a nógrádi falvak és puszták, a hévízihez vagy ahogy később nevezték: a turaihoz, a Pest megyei falvak és puszták tartoztak. Viszonylag különálló részt képezett igazgatási szempontból a gyöngyösi részbirtok. Gyöngyösön csak egy ispán felügyelt, s a Heves megyei pusztákat – minthogy azokat legtöbbször árendába adták – közvetlenül Turáról igazgatták.

Hogyan alakult az Alföld északnyugati peremén elhelyezkedő uradalom jobbágyainak robotszolgáltatása a XVIII. században?

2. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés előtti adatok

Az uradalom jobbágyai számára a földesúri adók egyik legsúlyosabbika a munkajáradék, a robotszolgáltatás volt. Ennek mértékéről a XVIII. század elejéről keveset tudni. Annyi bizonyos, hogy a legtöbb faluban a jobbágyok igás- és kézirobotban művelték a majorsági szántókat, réteket, s fuvarozással is tartoztak földesuruknak.

1738-ban a Nógrád megyei héhalmi jobbágyok a földesúrhoz benyújtott instantiájukban részletesen felsorolták a robotkötelezettségeiket, s terheik mérséklését kérték. Ekkor a héhalmiak a bujáki és hényeli majorságokba jártak robotolni, s arról panaszkodtak, hogy minden jobbágygazda két napot ugarlásra, kettőt forgatásra; vetésre pedig harmadfél napot robotol. Aratásra cselédjeiket küldik, s minden gazda három cselédje negyedfél napot tölt e munkával. Ezeken felül tartoznak a gabonát behordani Bujákra, ott azt elcsépelni, vermet ásni s a kicsépelt szemet a verembe hordani.

[1] Magyar Országos Levéltár, Az Esterházy család hercegi ágának levéltára (A továbbiakban OL EL) Repositorium 25/A. Itt további bő részletek a birtokszerzésre vonatkozóan.

[2] A Pest és Nógrád megyei dicalis összeírások alapján.

A tavaszi vetésre két napot szántanak, aratáskor egyet kaszálnak, a learatott kalászt felgyűjtik, s a majorba hordják, amely munkákkal egy-egy napot töltenek. A gróf – a zólyomi ágbeli Esterházy István – saját ekéjével is szántat; erre három napot töltenek el robotban. E földeken aratnak, s a termést innen is Bujákra hordják. Lencse alá három ekét adnak egy napra, kender alá két ekét évente kétszer egy-egy napra, s a kenderföldek egyéb munkáit végzik. Törökbúza (kukorica) alá egy ekével évente egy napot szántanak, de ők törik s hordják Bujákra ennek a termését is.

A majorsági szántók művelése mellett a réteké is rájuk hárul. Minden gazda évente három napot járt kaszálni, a szénát felgyűjteni, helyben boglyázni, majd Bujákra hordani s ott kazalba rakni.

A majorsági szőlők művelésére minden évben három alkalommal harminc embert adtak, akik tartoztak a szőlők minden munkáját elvégezni s a bort behordani.

Mindezek mellett a majorság más munkáit is tartoztak elvégezni, amint azt a földesúr parancsolta: tollfosztást, szilvaaszalást, őrlést a szárazmalomban, ha a vízimalom nem működött, a vadászatok idejére hajtókat adni, meszet égetni, követ vágni; mikor hogy kívántatott.

Összegezve a majorságokban végzett robotot: minden külön kenyéren élő jobbágy tíz hetet szolgált gyalogrobotban, ha igásrobotot adott, akkor hat hetet, ami hozzávetőleg az úrbérrendezéskor megszabott robotnapoknak mintegy 70–80%-a volt.

A szekerezésnek pedig se vege se hossza, folytatódott a panaszok áradata. Az uraságí bor szállítására, amelyet hat mérföldre visznek, hat szekeret adnak, s minden évben a messzi Málnapatakáról kell deszkát hozniuk. Évente kétszáz szekér fát szállítanak: 10 ölet minden gazda a serházhoz, 5 ölet a pálinkaházhoz, de ha ez a mennyiség kevésnek bizonyulna, akkor még megtoldják. A fuvarozás legnehezebbje a gabonaszállítás. A gabona egy részét Zólyomba viszik, más részét – ha gabonaeladás van – hol Vácra, hol Pestre hordják, s ilyenkor rendszerint zsákjaik is odavesznek. Persze ha másutt jobban kelendő a gabona, akkor Győrbe, Pozsonyba vagy Bécsbe; esetleg némileg közelebbre Szécsénybe, Gyöngyösre, Egerbe vagy Beregszászra a helyi vásárokra, piacokra kell vinni.[3]

A robotszolgáltatás ilyen súlyos mértéke nem egyedi az uradalom falvaiban, különösen a nógrádi településeken, amit a bujáki jobbágyoknak a fentihez hasonló instantiája bizonyít.[4] Ők azt panaszolták, hogy szántást tavasztól őszig annyit adnak, amennyit a földesúr követel. Végezték a gabona vetését, aratását, behordását a faluba; a rétek kaszálását, a széna felgyűjtését, behordását. Szőlőt 90 kapásnyit műveltek, amelynek összes munkája őket terhelte: háromszori kapálás, tisztítás, szedés, behordás.

De mindennap 5–6 embert adnak az udvarház körüli munkákhoz; hetente 5 asszonyt kenyeret sütni, 9–10-et szapuláshoz és mosáshoz. Az őrszolgálathoz állandó strázsát állítanak, a méhek mellé egy embert, pulykák őrzésére másikat, a kertész mellé 3–4, de néha 10 embert adnak. A sör-, pálinka- és téglaégető házhoz s a pintérek mellé ölfát vágni két embert adnak. Mindezek mellett számos apróbb szolgáltatás vagy időszakos munka terheli őket: szilvát, gombát aszalnak, körtét, almát szednek, nyomtatáskor a verembe hordják a gabonát, a vermet zsuppolják, a gabonát néha rostálják, mikor hogy kívánja a földesúr.

A fuvarozás pedig már-már elviselhetetlen számukra, mert annyit követelnek Esterházy István tisztjei.

Feltehető, hogy a Pest megyei falvak jobbágyainak földesúri robotszolgáltatásai sem voltak a bemutatottaknál sokkal alacsonyabbak, de adatokkal ez nem igazolható.

1745-ben, amikor a bujáki uradalomra a hercegi családból származó Esterházyak nyertek adománylevelet Mária Teréziától, akkor a földesúr részletesen összeíratta javait, urbáriumot készíttetett. Ez a jobbágyok robotkötelezettségeit illetően igen szűkszavú, s az egyes falvaknál csupán annyi szerepel, hogy szükség szerint szolgáltatnak marhás- és gyalogrobotot, amit az allodiális szántók, rétek és szőlők művelésére fordít a földesúr. Turán például ezt jegyezték fel a conscriptorok: az

[3] OL Az Eszterházy család zólyomi ágának levéltára III. B. 2. Héhalom.
[4] Uo. Buják.

allodiális földek két calcaturára (nyomásra) vannak felosztva, s a jobbágyok telkei között találhatók. A falu lakói körülbelül 200 köbölre valót bevetni, learatni és összehordani tartoznak. Rétet hozzávetőleg 150 kaszálónyit kaszálni, a szénát felgyűjteni, azután kazlazni kötelesek. Bujákon pedig az allodiális földek két nyomásra vannak felosztva, s összesen 150 pozsonyi köbölre valók. Ezt az őszit itt felerészben a bujákiak, másik részét a bériek szántják. A tavasziban 120 pozsonyi köbölre való föld van, amelyet mindkét falu jobbágyai műveltek az uradalom számára. De hasonló feljegyzések olvashatók a többi falu összeírásában is.[5]

1766-ban – közvetlenül az úrbérrendezés előtt, sőt talán éppen annak előzetes hírére – az uradalmi tisztek felmérték a Pest megyei falvak jobbágyainak robotszolgáltatásait. Az egyes falvak ekkor így szolgáltattak:

Falu	Szekeres (jobbágytelek)	Gyalog háztartás	Zsellér háztartás
Galgahévíz	41 2/3	38	17
Tápiószecső	31 1/2	35	1
Tura	52 2/3	58	18
Vácszentlászló	26 1/3	38	2
Valkó	22	37	4
Összesen	176 1/6	206	36[6]

Táblázatunkhoz azt kell hozzáfűzni, hogy a zsellérháztartások számát az uradalmi kimutatás így, hibásan adta meg. A robotnapok kiszámításakor azonban csak 36 zsellérháztartást vettek figyelembe. Az ellentmondást csak úgy tudjuk feloldani, hogy e zsellérréteg robotját – talán mert teljesíteni sem tudták volna – nem mindig vette igénybe a földesúr.

A szekeresek (telkesjobbágyok) igásrobotját évi 52 nappal számította az uradalom, ami 9056 napot tett ki. A gyalogjobbágyok gyalogos robotját hasonlóképpen évi 52 nappal számították, s ez összesen 10 712 napot tett ki. Ehhez járult a zsellérek alkalomszerűen igénybe vett gyalogrobotja, amit évi 12 nappal számítottak, s ez 432 napot tett ki.

A szekeresek (telkesjobbágyok) az igásrobotot 6–6 marhával voltak kötelesek megtenni.

Az uradalom az így számított robotnapokat az alábbi módon használta fel egy-egy évben.[7]

A munka neme	Igásnap	Gyalognap
Szántás őszi vetés alá	1 044	100
Szántás tavaszi vetés alá ugarlással együtt	522	100
Aratás és a gabona behordása	1 044	1 236
Széna és szalma hordása	300	120
Gabona forgatása, levélhordás	–	500
Szaladot a malomba hordani	120	160
Szénakaszálás és gyűjtés	1 392	1 648
Széna behordása	1 036	1 236
Majorsági szőlő munkáira	50	1 842
Gabonahordásra és egyebekre	3 548	4 202
Összesen	9 056	11 144

[5] OL EL Rep. 25/A Fasc. M. No. 357.

[6] A „gyalog" (manualista) olyan jobbágyot jelent, akinek háza és kevés földje is van, de igásökre, „ekéje" nincsen, ezért földjét gyalogmunka vagy pénzfizetés ellenében más, igás, ekés jobbágyokkal szántatja meg, a földesúr számára is csak gyalogrobotot, manuális munkát tud teljesíteni. Ez a magyarázata annak is, hogy Pest megyei dicalis összeírások „uzsorás" ló, ökör rovatokat vezettek. (E vonatkozásra *Soós Imre* lektori véleménye hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök meg.)

[7] OL EL Rep. 25/A Fasc. M. No. 358.

Ha az Urbárium és az uradalom gyakorlatában is szokásos módon egy igásnapot két gyalognappal veszünk egyenlőnek – bár a jobbágyok s az uradalom szempontjából korántsem volt a kettő egyenértékű –, az összes gyalognapok száma 29 256, szemben az Urbárium által megszabott 27 838 nappal.[8] Így már az úrbérrendezés előtt 1418 nappal többet szolgáltak volna a Pest megyei falvak jobbágyai az Urbáriumban megszabottnál. Valójában a majorságok művelése 17 958 napot vett igénybe, ami az összes robotnapoknak 61,38%-a, az úrbéri tabellákban megszabottnak pedig 64,50%-a, s a fennmaradó 11 298 napot, az összes robotnapoknak 38,61%-át, a tabellákban biztosítottnak 40,58%-át csak akkor vette igénybe az uradalom, ha nagyobb mértékű gabonaeladásra került sor. Hogy e gabonaeladások nem voltak rendszeresek, azt bizonyítja, hogy az úrbérrendezés után az uradalom contractusokat (szerződéseket) igyekezett kötni a falvakkal, amelyek szerint a fel nem használt robotnapokat pénzen váltották meg a jobbágyok. Erről az alábbiakban még lesz szó.

Természetesen a jelzett robotmennyiség az Urbárium bevezetése előtt nem egyenletesen oszlott el az uradalom falvai között. A tápiószecsői jobbágyok közül például az egésztelkes évente 125 nap igás robotot s 37 nap gyalogos robotot szolgáltatott a földesúrnak, ami így is 2,75-szeresen meghaladta az Urbáriumban foglaltakat, de a fentieken kívül a falubeliek együttesen is tettek még 36 nap igás és 226 nap gyalogos robotot. A többi falu ennél valószínűleg jóval kevesebbet robotolt, bár a robotmunka számszerű mértékét ezekben, a kérdőpontokra adott válaszokból, nem lehetett megállapítani. Az egyik jellemző példa a Nógrád megyei bujáki jobbágyoké, akik ezt vallották: „Munkánknak bizonyos rengye nem lévén, a mikor az Urasság Parancsolta el mentünk mindég".[9] A pest megyei galgahévíziek így: „Mi illeti robottáinkat, ebben régtül fogvást illy rend tartatik, hogy az uraság táblái 2 vetőre lévén kiszabva, azt tartozunk szántani, bé vettni, le arattni s bé hordani. A szántása vetésével edgyütt 2 nap meg tartt. Annak aratása 2 nap, a tavasznak lekaszállása 1 nap s bé hordása is 2 nap. A mélt. uraság részére kaszállunk 2 nap: edgy részit a szomszéd Monostori puszta határán, más részit a turain, és azt béhordgyuk. Ugy szintén a mélt. uraság Kürthy pusztáján esztendőnként, hol több, hol kevesebb kaszás el rendeltetik, kik 2 néha három napot ott kaszálunk az uraság részére, azt föl gyűittyük és többnyire désmálás után bé hordgyuk ugyanott helyben. A szecsei mélt. uraság szőlőmunkáját 30 ember el végzi egy-egy munkáját. De illyen nevezetes munkank idein, mikor magunknak kaszállunk s aratunk, a mennyire lehett, az uraság bennünket szokott megkímélni s a robotbul meg menteni. A sóra mikor járunk, akkor falustul megyünk, és az alatt edgy két hétig nem robotázunk."[10] Persze a fentieken kívül más munkák is terhelték a jobbágyokat, amelyek közül a legsúlyosabb talán az „. . . edgy, néha 2 héti soros szekér . . ." kiállítása volt.

3. Az Urbárium legfontosabb rendelkezései

Az 1767–71 között lezajlott úrbérrendezés a jobbágyok földesúri adói közül a robotszolgáltatást is részletesen szabályozta. Rendelkezései közül kiemelendő, hogy az egésztelkes jobbágy heti 1 nap igásrobottal vagy ehelyett 2 nap gyalogrobottal tartozik földesurának. Az egészteleknél kisebb telekkel rendelkezők robotkötelezettsége a telek arányában csökkent. A házas zsellérek évi 18 nap, a házatlanok évi 12 nap gyalogos robotot voltak kötelesek szolgáltatni.

Szabályozta a robotmennyiség évi megoszlását is úgy, hogy szem előtt tartotta a jobbágyok érdekeit, s biztosította számukra – legalábbis elvben, hiszen az úrbéri investigatiókban állandóan

[8] OL Helytartótanács levéltára. Tabellae Urbariales. Comitatus Neogradiensis, Pest . . . Az egyes falvak tabelláinál.

[9] Uo. C. 3048. No. 24. Possessio Buják.

[10] *Wellmann Imre:* A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 3. Bp. 1967. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 223. l.

visszatérő panasz, hogy a földesurak ezt nem tartják be – a fő mezőgazdasági munkák idejére telkük művelését.

A földesúr évi két napi hosszúfuvarra kötelezhette jobbágyát úgy, hogy az útközben adódó készpénzbeli költségek a földesurat terhelték. A fuvart négy egésztelkes jobbágy egy négyökrös szekérrel volt köteles megtenni. 1788-ban és 1801-ben az alábbi mennyiségű hosszúfuvart szolgáltatták az uradalom jobbágyai.[11]

Település	Jobbágytelkek száma	Fuvarnapok száma	Jobbágytelkek száma	Fuvarnapok száma
	1788		1801	
Bér	22 1/4	5 9/16	23	5 7/16
Buják	49 1/4	12 5/16	52	10
Galgahévíz	53 1/4	13 5/16	57 3/4	13 1/2
Gyöngyösi b.		pénzen váltják meg		
Héhalom	19 3/4	4 15/16	29	6 1/2
Palotáshatvan	36 1/2	9 2/16	38 1/4	8 3/4
Tápiószecső	36 1/2	9 2/16	38 1/2	8 1/2
Tura	90 1/2	22 10/16	93	23 1/4
Valkó	37 1/2	9 6/16	39 1/2	9
Vácszentlászló	42	10 8/16	43 1/2	10
Összesen	387 1/2	96 14/16	414 1/2	94 15/16

A fentieken kívül robotban volt köteles az egésztelkes jobbágy évente egy öl fát oda szállítani, ahová a földesúr rendelte.

Az úrbéri tabellák adataiból – minden hiányosságuk ellenére – képet alkothatunk a jobbágytársadalom rétegeiről, helyzetéről is.[12] A tabellák a teljes úrbéres népességről adnak számot, s ezek így oszlottak meg az uradalom falvaiban. (Lásd a túloldali táblázatot!)

Az összeírt 866 jobbágyháztartás közül 726, 83,83% esett a telkes jobbágyokra, 129, 14,89% a házas zsellérekre, s igen alacsony a házatlan zsellérek száma, mindössze 11, az összes háztartás 1,27%-a.[13] Az úrbérrendezés során a tabellákba való felvételnél csupán egyetlen szempont érvényesült: a jobbágy telkiállományához tartozó földterületet vették alapul, ezek közül is csupán a szántót, a házhoz tartozó kertet s a rétet vették tekintetbe. A földterületet minősége szerint osztályokba sorolták, s ennek megfelelően mérték ki a jobbágytelekhez tartozó szántót 1000–1300 négyszögöles holdakban, valamint a rétet kaszálókban. A Pest megyei falvakban a kevés rét miatt e területet szántóval pótolták. A besorolás, valamint az egésztelekhez tartozó földterület nagysága így alakult az uradalom falvaiban:

[11] 1788 – OL EL Nándory Mátyás régens iratai. Fasc. 4 NB et r. No. 381/11. – 1801 – OL EL Birtokleírások, uradalmi leltárak. A bujáki uradalom állapota 1801-ben.

[12] Az adatfelvételek forrásértékéről: *Felhő Ibolya:* A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek – Kovacsics József szerk.: A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957., 200–224. l.

[13] OL Helytartótanács levéltára. Tabellae Urbariales. Comit. Neograd., Pest . . . Az egyes falvaknál.

Település	1769–1771						
	Jobbágyháztartások						
	telkes jobbágy	%	házas zsellér	%	házatlan zsellér	%	összesen
Bér	42	53,16	31	39,24	6	7,59	79
Buják	72	75,78	23	24,21	–	–	95
Csór-puszta	–	–	–	–	–	–	–
Galgahévíz	98	96,07	4	4,08	–	–	102
Héhalom	27	50,94	24	45,28	2	3,77	53
Kozárd-puszta*	–	–	8	100,00	–	–	8
Magyarnándor*	30	66,66	15	33,33	–	–	45
Palotáshatvan	38	70,37	16	29,62	–	–	54
Tápiószecső	85	96,59	–	–	3	3,40	88
Tura	177	97,25	5	2,74	–	–	182
Valkó	77	96,25	3	3,75	–	–	80
Vácszentlászló	80	100,00	–	–	–	–	80
Összesen	726	83,83	129	14,89	11	1,27	866

*Csak a részbirtok adatai.

Falu	Osztály	Szántó (hold)	Rét (kaszáló)
Bér	2.	22	6
Buják	1.	20	6
Galgahévíz	2.	26	8
Héhalom	4.	26	8
Magyarnándor	2.	22	6
Palotáshatvan	2.	22	8
Tápiószecső	2.	26	10
Tura	2.	26	8
Valkó	3.	28	12
Vácszentlászló	3.	28	12

A töredéktelkesek természetesen arányosan kevesebbet kaptak a fenti táblázatba foglalt földterületből.

Ha a korábbi földesúri és vármegyei összeírások adataival hasonlítjuk össze ezt a képet, tudva, hogy azok nem egy alkalommal a taxafizetőket, uradalmi conventiósokat, szolgákat is számba vették, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a jobbágyok rétegződése szempontjából lényeges változás nem történt. A legnagyobb súllyal az úrbéri tabellákban is a telkes jobbágyok szerepeltek. Összességében növekedett a házas zsellérek száma, arányuk azonban most is csekély. Úgy tűnik, hogy az úrbérrendezés során a házas zselléreket csak alkalomszerűen vették fel a tabellákba, létszámuk és arányuk is csökkent az 1745-ös földesúri urbáriumhoz viszonyítva. Különösen szembeötlő a házas és házatlan zsellérréteg alacsony számaránya a Pest megyei falvakban.

E falvak úrbéreseinek egy 1771-ben készült dicalis összeírással való összehasonlítása azt mutatja, hogy a két összeírásba felvett háztartások száma között nagyobb eltérés csak Galgahévíznél tapasztalható. A dicalis összeírásból kiolvasható társadalmi rétegződés a házas és házatlan zsellérek viszonylag magas arányát jelzi a telkes jobbágyokéhoz képest. Az összeírt 548 háztartás közül 416 esett a telkesekre, 94 a házas, 38 a házatlan zsellérekre, míg az úrbéri tabellákba felvett 532 jobbágyháztartás

közül 517 a telkes jobbágy, s csak 12 a házas, valamint 3 a házatlan zsellér.[14] A közel azonos számú háztartás miatt arra lehet gondolni, hogy a dicalis összeírás házas zsellér kategóriájába tartozók a Pest megyei falvakban az úrbérrendezés során a negyedtelkesek közé kerültek. A kérdésben persze döntő szót a két összeírás háztartásfőinek név szerinti azonosítása mondhatna.

Hasonló összevetést a Nógrád megyei települések esetében az nem tesz lehetővé, hogy ilyen közeli évből nem maradt fenn dicalis öszeírás vagy más forrás.

A tabellákba felvett telkes jobbágyok telekhányad szerinti megoszlása így alakult:

Település	Teleknagyság							Telek-állomány
	1 1/4	1	3/4	5/8	1/2	3/8	1/4	
Bér	–	3	–	–	39	–	–	22 1/2
Buják	–	23	–	–	49	–	–	47 1/2
Galgahévíz	–	18	20	–	26	–	34	54 1/2
Héhalom	–	15	–	–	12	–	–	21
Magyarnándor[+]	–	17	1	1	3	1	–	32 1/2
Palotáshatvan	–	20	–	–	18	–	–	29
Tápiószecső	–	12	–	–	30	–	43	37 3/4
Tura	6	2	49	–	65	–	52	91 1/2
Valkó	–	4	22	–	21	–	30	38 1/2
Vácszentlászló	–	16	16	–	12	–	36	43
Összesen	6	130	108	1	275	1	195	417 3/4

[+]Magyarnándorban a fentieken kívül egy 2 telkest, öt 1 3/4 telkest és egy 1 1/2 telkest írtak össze.

A földesúri urbáriumhoz viszonyítva némelyest növekedett a fél telket bírók száma, de arányukat és létszámukat tekintve is csökkent a negyedtelkeseké. Az egyes falvakban persze jelentősebb eltérések tapasztalhatók. Szembetűnő például, hogy a nógrádi falvakban a negyedtelkesek teljesen eltűnnek, bár a féltelkesek aránya valamelyest növekedett. Valószínű, hogy a házas zsellérek és telkes jobbágyok közötti átmeneti helyzetben lévők itt nem jutottak úrbéres telekhez. Bizonyítja ezt az is, hogy a Pest megyei falvaktól eltérően Nógrádban igen nagy számban találjuk e zsellérréteget a tabellákban.

A jobbágytársadalomra vetett pillantás után szólnunk kell arról, hogy az Urbárium lehetővé tette a jobbágyok számára robotkötelezettségeik pénzbeli megváltását. Az erről szóló megállapodást a vármegye előtt kellett megkötni, de ilyen szerződés megkötésére a földesúr nem kötelezhette jobbágyait.

4. Robotváltság az úrbérrendezés után

A jobbágytelkek kiosztása és az Urbárium kihirdetése után az uradalom megpróbált a falvak jobbágyaival szerződést kötni, több esetben sikerrel. 1771-ben a Pest megyei valkóiak, vácszentlászlóiak és tápiószecsőiek kötöttek contractust az uradalommal. A szerződések csak a telkes-jobbágyokra vonatkoztak, s tartalmazták az évente szolgáltatandó, valamint a megváltandó robot mennyiségét az alábbiak szerint.[15]

[14] Pml CP. II. 281.

[15] OL EL Acta Dominiorum. 1769. No. 20/A. Bujáki uradalom

Falu	A gyalognapok				
	száma az Urbárium szerint	szerződés szerint			
		szolgáltatandó		megváltandó	
		száma	%	száma	%
Tápiószecső	3796	2647	69,73	1149	30,26
Valkó	3874	2838	73,25	1036	26,74
Vácszentlászló	4368	2517	57,62	1851	42,37

A szolgáltatandó robotmennyiség az egyes munkák között így oszlott meg a falvakban:

A munka neme	Vácszentlászló		Valkó		Tápiószecső	
	igás	gyalog	igás	gyalog	igás	gyalog
	napok					
3-szori szántás őszi alá, boronálás	140	–	154	–	168	–
Magot hordani	3,5	–	4	–	4	–
Vetni	–	10	–	11	–	12
Rozst irtani	–	15	–	–	–	–
A termést behordani	17,5	–	19	14	29	14
Aratni	–	280	–	308	–	336
Kazalt rakni	–	12,5	–	–	–	–
Szérűt tisztítani, garádgyát csinálni	10	30	12	35	6	20
Gabonát rostálni	–	36	–	40	–	30
Turai granariumba gabonát hordani	75,75	–	226	–	45	–
2-szeri szántás tavaszi alá, vetés, boronálás	87	–	80	–	83	–
Egyszeri szántás zab alá, boronálás, vetés	24	–	28	–	41,5	–
Magot hordani	4,5	–	5,5	–	6	–
Vetni	–	12	–	14	–	18
Tavaszit aratni, gyűjteni	–	135	–	151	–	186
Termést behordani, szalmát kazlazni	15	10	20	12	30	15
Rétet kaszálni	–	130	–	130	–	90
Szénát gyűjteni, forgatni, behordani	64	260	–	260	–	180
Szénát kazlazni, póznát vágni	2	14	33	16	47	17
Turára dézsmabort hordani	5	–	9	–	23	–
Gabonát Vácra, Dunakeszire hordani	151	–	134	–	164	–
Bort, sört, pálinkát kocsmákhoz vinni	28	–	30	–	60	–
Gyöngyösről bort hordani	12	–	20	–	12	–
Egyebekre	147	–	–	298	146	–
Összesen	786,25	944,5	774,5	1289	864,5	918

A fel nem használt robotmennyiséget – mint már jeleztük – pénzen váltatta meg az uradalom. A robotváltság összege Tápiószecsőn 191 Ft 30 dr, Valkón 172 Ft 40 dr, Vácszentlászlón 308 Ft 30 dr volt ekkor.

A Nógrád megyei héhalmi jobbágyokkal először 1772-ben kötött szerződést az uradalom, amelyet 1785-ig több alkalommal is meghosszabbítottak. Eszerint az Urbárium által megszabott 104 gyalognapból 81-et, 77,88%-ot használt fel az uradalom, s a többit a jobbágyok pénzen váltották meg. A contractus szerint tételesen így alakult az egésztelkes jobbágyok robotszolgáltatása:

A munka neme	Robotnapok	
	igás	gyalog
Hényeli-pusztán búza vetése, aratása	5	8
Zab, árpa vetése, aratása	3	7
Hényeli rét kaszálása	1	3
Gabona- és borszállítás	1/2	–
Őszi, tavaszi gabona Dunakeszire szállítása	5	–
Sör, pálinka, hordó szállítása	1/2	–
Kozárdi szőlők művelése	1	11
Egyéb szükségekre	10	–
Összesen	26	29

Az ölfa vágását, hordását és az 5 1/4 napi hosszúfuvart természetben szolgáltatták a telkesjobbágyok. A házas és házatlan zsellérek az Urbárium szerint robotoltak, vagy 10 kr-jával megváltották a gyalogos napokat.[16]

1788-ban Galgahévíz, Gyöngyös, Héhalom és Tura szolgáltatta a robotot úrbért pótló szerződés szerint, a többi település az Urbárium alapján. 1801-ben a turaiak 523 Ft 57 1/2 kr-t, a galgahévíziek 261 Ft 90 kr-t fizettek robotváltságként, de contractus szerint szolgáltatta a robotot Tápiószecső és a gyöngyösi taxások is.

Az úrbérrendezéshez képest így alakult a települések jobbágyainak robotszolgáltatása néhány évben.[17] (Lásd a túloldali táblázatot.) A táblázatból leolvasható, hogy a jobbágyok robotterhei főként azokban a falvakban nőttek, amelyek az Urbárium szerint szolgáltatták a robotot; ezzel szemben a szerződéses falvak jobbágyainak robotterhei csökkenő tendenciát mutatnak, holott növekedést kellene tapasztalni, részben a jobbágytelkek számának, részben a házas és házatlan zsellérek számának

Település	Úrbéri tabellák szerint napok	1780		1788		1801	
		napok	növekedés, %	napok	növekedés, %	napok	növekedés, %
Bér	2 970	–	–	3 016	1,54	3 067	3,26
Buják	5 354	–	–	6 094	13,82	5 183	–3,19
Galgahévíz	5 740	–	–	2 031	–64,61	1 796	–68,71
Gyöngyös	4 146	–	–	–	–	–	–
Héhalom	2 640	–	–	803	–69,58	3 343	26,62
Palotáshatvan	3 304	–	–	4 042	22,33	3 892	17,79
Tápiószecső	3 962	–	–	4 012	1,26	4 084	3,07
Tura	9 606	–	–	2 566	–73,28	2 960	–69,18
Valkó	4 058	–	–	4 716	16,21	4 797	18,21
Vácszentlászló	4 472	–	–	4 818	7,73	4 868	8,85
Puszták	144	–	–	–	–	–	–
Uradalom	46 396	33 685 s	72,60	32 098	69,18	33 990	73,26

[+]Falvakra nem lehetett lebontani.
A táblázatba Magyarnándor adatait nem számoltam.

[16] OL EL Nándory Mátyás régens iratai. Fasc. 4 NB et s. No. 427.

[17] 1771 – ld. a 8. jegyzetnél.; 1780 – OL EL Acta Dominiorum. 1780. No. 11. Buják.; 1788 – OL EL Nándory Mátyás régens iratai. 4 NB et s. No. 430–431.; 1801 – ld. a 11 jegyzetnél.

növekedése miatt. Látható, hogy összességében az uradalom az úrbérrendezéskor biztosított robotot még hosszú ideig nem használta fel teljes egészében, s annak mintegy 20–25%-át a jobbágyok pénzen váltották meg. Gondolni lehetne arra, hogy az uradalom a kieső munkamennyiséget bérmunkával pótolta, de a feltárt adatok ezt nem igazolják. Az uradalom állandó alkalmazottainál nagyobb mértékű bérmunka felhasználása csak egy – felemás – esetben mutatható ki. 1780-ban a gyöngyösi uradalmi szőlők munkáira adott ki a tiszttartó 38 Ft 33 1/3 dr-t, de itt sem zárható ki, hogy az uradalom a jobbágyok által korábban pénzen megváltott robotot követelte ezúttal természetben.

Az uradalom állandó alkalmazottainak létszáma így alakult néhány évben:[18]

1740+	1749	1750	1782	1788	1791++	1801
21	33	33	80	63	42	66

+Csak Esterházy István nógrádi birtokain. Itt egy téglaégető is.
++A szerződésesek nélkül.

Feltételezhető persze, hogy a nagyobb munkák – főképp az aratás – idejére időszaki munkásokat (szakmányosokat) fogadott az uradalom, mint ahogy az a Börzsöny-vidéki ipolypásztói uradalomban szokásban volt. Ott az északról érkező szakmányosokat az uradalom a legtöbb esetben természetben fizette úgy, hogy tíz kereszt után 2–3 kereszt járt.

5. Az allódiumok területe az uradalomban

Mielőtt a robotmunkáról megrajzolt képet az ország más vidékein fekvő uradalmak jobbágyainak robotszolgáltatásával összehasonlítjuk, nézzük meg, hogyan alakult a bujáki uradalomban az allodiális kezelésbe vont földek területe a vizsgált időszakban, a XVIII. században.

1745-ben, amikor a hercegi conscriptorok összeírást készítettek a birtokról, akkor számba vették a jobbágyok kezén lévő földterületet s a részbirtokos földesuraknak az allodiális kezelésbe vont földjeit. Sajnálatos, hogy az egymástól elütő mértékek (pozsonyi köböl – szántó; falcator, kaszás – rét; fossor, kapás – szőlő) használata miatt a művelés alá vont összföldterületet nem lehetett megállapítani.[19] A kimutatás azonban még így is hasznos tanulságokkal szolgál számunkra. Az összeírás – minthogy a szántóterületnél a két nyomásban lévő földeket külön lajstromozta, s meglehetősen nagy részletességgel megadta a jobbágyok irtásait is, sőt külön rovatban tüntette fel a jobbágyok és a földesurak kezelésében művelt szántó, rét, szőlő területét – arra mindenképpen alkalmas, hogy a birtoklás szerinti megoszlás fő arányait jellemezze.[20] (Ld. a túloldali táblázatot.)

A táblázatból leolvasható, hogy igen csekély a földesúri allodiális kezelésbe vett földterület a jobbágyok által birtokolt, művelt földterülethez képest. Ebben az időszakban persze az ország más területein fekvő uradalmakban is ehhez hasonló a helyzet. Az esztergomi káptalan garamszentbenedeki birtokkerületében például az allodiális jellegű szántók vetésterülete az egész birtok területének hozzá-

[18] Az évek sorrendjében: 1740 – OL EL III. B. 4. Számadások; 1749 – OL EL Rep. 63. Fasc. A. 1551–1558; 1750 – Uo. 1606–1613; 1782 – OL EL Exactoralia Fasc. y. No. 24.; 1788 – OL EL Nándory Mátyás régens iratai Fasc. 4 NB et s. No 429.; 1791 – Uo. Fasc. TT No. 2532.; 1801 – ld. a 11. jegyzetnél.

[19] Az összeírás összegezését Huszár János véglesi tiszttartó módosította. Ebben csak az Esterházy grófok javai szerepeltek. Eszerint az uradalomhoz tartozó falvak határának egyik nyomásában 1401,5, a másikban 1241,5 pozsonyi köböl vetésterületű szántót, 916 falcator rétet és 118 fossor szőlőt bírtak a grófok. OL EL Rep. 25/A Fasc. B. No. 99.

[20] OL EL Rep. 25/A Fasc. M. No. 357.

A jobbágyok kezén levő					Földesúri kezelésben levő	
telkiállomány		%	irtás	%	föld	%
Szántó (pozsonyi köböl)	21 233,5	75,55	3 036	10,80	3 833	13,63
Rét (embervágó)	2 106	54,30	266	6,85	1 506	38,83
Szőlő (kapás)	2 125	90,00	–	–	236	10,00

vetőleg 2,5%-át tette ki.[21] Az adat 1751-ből való. Igen alacsony az allodiális földek területe az Esterházyak alsólendvai uradalmában, amely Zala megyében feküdt, s ahol az allódium 1746-ban csupáncsak 126 holdat tett ki.[22] Az előbbieknél is elmaradottabb társadalmi-gazdasági viszonyokat tükröző derecskei Esterházy-uradalomban meg éppenséggel egyáltalán nem folyt allodiális szántógazdálkodás a XVIII. században. Itt az allódiumok területének kihasítása még az úrbérrendezés után sem kezdődött meg, arra csak a XIX. század első évtizedeiben került sor.[23]

A bujáki uradalomban egyedül a rétek területének megoszlása mutatja azt, hogy a földesúri kezelésben lévő földterület némileg magasabb százalékos arányt ért el a többinél, de itt sem érte el a jobbágyok által birtokoltat, különösen akkor nem, ha a jobbágyok irtványait is tekintetbe vesszük. Végül is ennek a magasabb aránynak az oka, hogy a puszták legelőit is a réteknél vehették számba az összeírók. A szőlők területének meg éppen 90%-a volt a jobbágyok kezén, s csupán 10%-nyi földesúri kézen.

Az összeírás alapján megrajzolt képen legfeljebb a jobbágyok pusztabérletei módosíthattak némelyest, de ezekről az alábbiakban még lesz szó. A jobbágyok pusztabérleteinek már az 1745-ös földesúrváltozás előtt is nagy szerepük volt a nógrádi falvakban. A részben már elemzett urbárium szerint az uradalmi puszták egyik részét a földesúr kezén találjuk, a másik részét viszont az uradalom falvainak jobbágyai vagy esetleg más, szomszédos falvakból való jobbágyok, extreneusok bérelték. Az uradalom pusztabérleteiről az alábbi adatokat találtam:

Puszta	Ki(k) bérli(k)?	Mit bérel(nek)?	Az árenda összege	
			Ft	dr
Csór	Sréter-család	egész pusztát	500	–
Hényel	bériek, bágyoniak	legelőt	65	–
Kisbokor	bériek, bujákiak	rétet	20	–
Kiskér	terényiek	rétet	300	–
Kozárd	cenzuális zsellérek bérlik			
Kürt	jászkísériek	?	150	–
Liget	vácszentlászlóiak	legelőt	20	–
Monostor	galgahévíziek	?	74	–
Oroszló	?	faizást	1150	–
Szászberek	csak legelő, az uradalom használja			
Szentkirály	dányiak	legelőt	150	–
Tass	csak legelő, az uradalom használja			

[21] *Gerendás Ernő:* Az esztergomi káptalan garamszentbenedeki birtokkerülete. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Bp. 1934. 93. l.

[22] *Csapody Csaba:* Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 6. Bp. 1933. 35. l.

[23] *Szendrey István:* Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Értekezések a történeti tudományok köréből 43. Bp. 1968. 112. l.

Összeállításunk csak jelzi a jobbágyok pusztabérleteinek fontosságát, de ezeknek a földesúri kezelésben lévő földekhez viszonyított arányát nem lehetett megállapítani. A jobbágyok vagy jobbágyfalvak ekkor elsősorban azért igyekeztek a puszták bérletének jogát megszerezni, hogy igás és más állataik számára réthez és legelőhöz jussanak, s csak egy esetben fordult elő, hogy a faizás jogát váltották meg. A bérelt puszták és pusztarészek különösen Galgahévíz, Vácszentlászló és Valkó jobbágyai számára voltak nagyon fontosak, mert a falvak határában csekély volt a rét és a legelő területe.

A jobbágyok – ha már megszerezték – arra törekedtek, hogy többször meghosszabbítsák a bérletet, s növeljék a bérelt földek területét. A földesúr törekvése arra irányult, hogy a falvaktól távolabb eső s ezért rendszerint nehezebben művelhető pusztákat (Kürt, Szászberek, Tass) bocsássa a jobbágyok kezére; a falvakhoz közelebb eső, könyebben művelhető pusztákon pedig a jobbágyok robotmunkáján alapuló szántó-rét-, legelőgazdálkodás kiterjesztését szorgalmazta.[24]

Igyekezett a földesúr úgy is hasznát venni az urasági pusztáknak, hogy nem az egész pusztát, hanem csak egy részét adta árendába a jobbágyoknak, a másik részét az uradalmi állattartásra foglalta le. Jellemző ebből a szempontból a kürti puszta esete.

Itt 1765–1768 között conventiós gulyás őrizte a marhákat, de emellett valószínűleg a valkói és a vácszentlászlói jobbágyok évi 460 Ft árendát fizettek s a lekaszált fű után boglyaváltságot.[25] Ez a helyzet majdnem tíz évig változatlan maradt. 1776. január 1-től a jászkiséri jobbágyok két évre bérelték ki a pusztát – kivéve azt a részét, amelyet korábban a valkóiak és a vácszentlászlóiak árendáltak. A jászkísériek bérletének összege 2000 Ft volt, amelyet évi két részletben fizettek be a turai uradalmi pénztárba. A földesúr azonban evvel sem elégedett meg, s a jászkísériekkel 10 600 Ft 33 1/3 kr-on megvásároltatta az uradalomnak a pusztán lévő gulyáját, sőt a jobbágyok kötelezték magukat arra is, hogy az uradalmi tisztek útmutatása szerint töltéssel védekeznek a Tisza áradása ellen, s rendben tartják a pusztán található urasági épületeket.

Láthatjuk, az uradalom a pénzjövedelem fokozását tekintette elsődleges céljának. Az 1765–67-es évek átlagában évente 1077 Ft 31 1/9 kr, de 1772–74 között már évi 2281 Ft 58 32/12 kr volt a pusztából húzott földesúri jövedelem, s az 1776-os contractus – ha figyelembe vesszük a valkóiak és vácszentlászlóiak árendáját is – 2500 Ft körülire emelte fel ezt az összeget.[26] 1801-ben a puszta jövedelme 5995 Ft 17 dr volt.[27] E pusztán 1790-től nógrádi dohánytermesztők is béreltek 90,5 holdnyi szántóföldet évi 827 Ft 62 1/2 dr-ért.[28]

Hasonló a helyzet a szászberki pusztán is, bár itt az allodiális gazdálkodás bevezetésére a század végéig egyáltalán nem került sor. 1731-ben a rékasi jobbágyok 45 Ft-ért és ugyanennyi számú robotos kaszásért, 1752-ben már 75 Ft-ért, valamint 2 q halért – amelyet a rékasiak a Tiszából voltak kötelesek kifogni és Turára szállítani –, valamint bizonyos számú robotnapok fejében bérelték a pusztát.[29] 1753-ban a galgahévízi jobbágyok bérelték a pusztát, de az árenda ezévi összege ismeretlen. 1767-ben két évre szóló szerződést kötöttek a hévíziek, s évi 500 Ft-ért a puszta egyik felét bérelték ki azzal a feltétellel, hogy szükség esetén – ha a Tisza annyira megáradna az uradalom más pusztáin – beengedik a szászberki pusztára a turai és tápiószecsői jobbágyok marháit.[30] 1781–83 között már az egész pusztát bérelték évi 1500 Ft fejében, s valószínű, hogy 1781 előtt is ők voltak az árendátorok. A szerződés szerint kötelesek voltak egy csőszt fogadni s annak conventióját maguk fizetni.[31]

[24] Vö: A szántók területének kiterjesztését bemutató táblát.
[25] OL EL Rep. 25/A Fasc. M. No. 358.
[26] OL EL Inspectorok iratai Schmiliar János. 1768. no. 21.
[27] OL EL A bujáki uradalom 1801-ben.
[28] OL EL Nándory Mátyás régens iratai. Fasc. AA. No. 1812.
[29] OL Az Eszterházy család zólyomi ágának levéltára III. B. 2. Szászberek
[30] OL EL Inspectorok iratai Schmiliar János. 1768. No. 21.
[31] OL EL Acta Dominiorum 1781. No. 9. Buják.

Az 1790–95 közötti időszakra újabb megegyezés született a galgahévízi jobbágyok és a földesúr között, s az árenda felemelt összege évi 1800 Ft lett. A földesúr nevében szerződést kötő tiszttartó feltételül szabta, hogy a kürti puszta gulyáját is kötelesek befogadni, ha azoknak ott az árvíz miatt nem jutna legelő. 1793-tól 1801-ig azután a jászkísériek is kibérelték a pusztát évi 2200 Ft-ért, lényegében ugyanazokkal a feltételekkel, mint korábban a hévízi jobbágyok.[32] Az uradalom tiszttartója hiába tilalmaztatta többször is a galgahévízieket, azok igyekeztek visszaszerezni a puszta bérletének jogát. 1794-ben azután a jászkísériek avval a panasszal fordultak a tiszttartóhoz, hogy bár a hévíziek a puszta minden haszonvételétől eltiltattak, mégis marháikat ott tartják, minduntalan elszántanak egy-egy darabot, s a büntetést mégis az árendátorokon vette meg az uradalom.[33]

A tassi puszta árendálásáért először 1761-ben instantiáztak a gyöngyösi taxások, arra hivatkozva levelükben, hogy a határ felosztásakor egy-egy taxásnak annyira kevés szántó jutott, amennyit művelni sem érdemes, így e földeket is már egymástól bérlik. A jelenlegi árendások két évre kapták meg a pusztát, de ebből már másfél év eltelt. Ugyanolyan feltételek mellett hajlandók lennének ők árendálni a pusztát – írták.[34] 1766-ban azt kérték az uradalmi tisztségtől, hogy tíz évre változatlan feltételek mellett bérelhessék az egész pusztát.[35] Valószínűnek tarthatjuk, hogy legalább a puszta egy részének ekkor már ők voltak a bérlői. A század végén, 1787–97 között már ők bérelték 1500 Ft-ért a tassi puszta összes szántóját.

Az 1780-as évek végétől az alábbi pusztabérletek voltak az uradalomban:

Puszta	Ki(k) bérli(k)?	Mit bérel(nek)?	Az árenda összege	
			Ft	dr
Kiskér	terényi jobbágyok	faizást	80	–
Kürt	valkói, vácszentlászlói jobbágyok	egy részét	600	–
	dohányosok	szántókat	827	62 1/2
Monostor	galgahévíziek	egy részét	30	–
Szászberek	galgahévíziek	egy részét	1800	–
Tass	gyöngyösi taxások	szántókat	1500	–

A többi pusztabérletről csak szórványos adataink vannak. Így tudjuk, hogy az úrbérrendezéskor a galgahévízi jobbágyok Monostor-pusztán egy legelőért 24 Ft-ot, a Gyú-puszta lignatiójáért 70 Ft-ot, a vácszentlászlóiak a Liget-pusztán való legeltetésért 21 Ft-ot fizettek.[36]

1779 előtt a kiskéri puszta egy részéért folyt be az uradalom turai pénztárába 500 Ft árenda.[37] 1788-ban a hényeli puszta legelőjéért a palotáshatvani és héhalmi jobbágyok 100 Ft-ot, a bujákiak Kisbokor-puszta egy darab rétjéért 36 Ft 50 dr-t, téli legeltetésért 7 Ft-ot fizettek. Csór-pusztát Szentiványi Ferenc főispán bérelte 400 Ft-ért, de 1788-ban az uradalom az egész pusztát saját kezelésébe vette, s a szántókat gabonatermelésre rendezte be. A kiskéri pusztáért egy Szalay nevű bérlő fizetett 1786-tól évi 530 Ft-ot, de még ebben az évben az inspector, Erney Lázár meghagyta a tiszttartónak, hogy a bérletet meg kell szüntetni, s ott is az uradalom gazdálkodjon.[38]

[32] OL EL Nándory Mátyás régens iratai Fasc. AA. No. 1898/A–D.
[33] OL EL Nándory Mátyás régens iratai Fasc. BB. No. 1939.
[34] OL EL Acta Dominiorum 1761. No. 3. Gyöngyös.
[35] Uo. 1776. No. 3. Gyöngyös.
[36] Az úrbéri kérdőpontokra adott válaszok alapján.
[37] OL EL Rep. 25/A Fasc. H. No. 329. et A.
[38] OL EL Nándory Mátyás régens iratai Fasc. 4 NB et s. No. 430.

Ha az allodiális gazdálkodás kereteibe vont földterület mértékét akarjuk megközelíteni, akkor igen nehéz helyzetben vagyunk, hisz e földek területe állandóan változott a század folyamán. A II. József-féle kataszteri felmérés megyei szinten összesített adatai – amelyeket a Pest megyei falvak és az uradalmi puszták vonatkozásában felhasználhattunk volna – e célra csak részben alkalmasak. A földesúri birtokösszeírások alkalmasak ugyan erre, de a változó mértékek miatt teljesen pontos képet ezek alapján sem lehet rajzolni. Kisebb-nagyobb hibahatárok között ez utóbbiak segítségével mégis meghatározható az allodiális kezelésbe vont földek területe, illetve ezek növekedése.

A szántóterületről 1755-ben részletes leírás készült, amelyben feltüntették az 1754–56 közötti évek vetéstervét is. Az egyes nyomásokon belül az őszi és tavaszi gabonavetés arányán kívül a falvakat és a falvak határában lévő dűlőket is felsorolta az összeírást készítő inspector. Az allodiális rétek területére az 1745-ös urbárium adatait, a szőlőkre egy 1754-ben készített kimutatást használtam. Az allodiális földek területének növekedését egy 1801-ben készített uradalmi leírás adataival való összehasonlítás mutatja.[39]

Település	Szántó (pozsonyi mérő)		Rét (falcator)		Szőlő (kapás)	
	1755	1801	1745	1801	1754	1801
Bér	–	–	–	–	4	6
Buják	358+	526	260	640	100	100
Csór-puszta	60	218	40	65	–	–
Bokor-puszta	–	–	40	160	–	–
Galgahévíz	315	326	–	–	20	24
Gyöngyösi birtok	–	–	–	–	?	30
Héhalom	114	460	–	76	–	–
Hényel-puszta	564	710	80	237 jug.	–	–
Kiskér-puszta	–	344	60	120	–	–
Kozárd-puszta	–	–	70	?	70	100
Kürt-puszta	–	?	–	–	–	–
Magyarnándor	–	–	20	–	–	–
Monostor-puszta	–	98	100	85	–	–
Palotáshatvan	122	150	–	–	–	–
Szászberek-puszta	–	–	–	–	–	–
Tápiószecső	380	408	150	500	141	80
Tass-puszta	–	–	150	?	–	–
Tura	386	663	150	360	40	50
Valkó	223	530	20	190	–	–
Vácszentlászló	168	238	60	–	–	–
Összesen	2690	4671	1200	2469	377	384

+Ebből 100 pozsonyi mérőt a 2. calcaturában (nyomásban) Hényelen vetettek.

Összeállításunk az alábbi hibahatárok mellett használható: az 1755-ös szántóterület csak a második nyomás adatait tartalmazta, s az évente bekövetkező változások miatt a másik nyomásra – a szántóhasználat mindenütt a kétnyomásos rendszeren alapult – 86 pozsonyi mérővel kevesebbet vetettek. Feltételezzük továbbá, hogy az uradalom tisztjei által használt pozsonyi mérő űrtartalma 1801-ben megegyezett a korábban használttal.

[39] 1745 – OL EL Rep. 25/A Fasc. M. No. 357. 1754 – OL EL Rep. 25/A Fasc. H. No. 324 et NB NB. 1755 – OL EL Rep. 25/A Fasc. K No. 325. 1801 – OL EL A bujáki uradalom 1801-ben.

Az 1801-es uradalmi leírás – Palotáshatvan kivételével – mindenütt háromnyomásos művelésről tudott, de valószínű, hogy mindegyik falunál, illetve pusztánál csak az egyik nyomás adatait közölték. Figyelembe kellett venni azt is, hogy az allodiális szántók vetésterülete a háromnyomásos gazdálkodás esetén mintegy 17%-kal nagyobb volt a kétnyomásos műveléshez képest. Az 1755-ös adatok szerint a két nyomásban összesen 5294 p. mérő alá való szántó volt. 1801-ben a számított érték a három nyomásban 14 013 p. m., s így az allodiális szántók növekedésének százalékos aránya 164,69. A három-, illetőleg kétnyomásos művelés esetén az egy nyomásban évente művelt szántó 2690 és 9342 p. m., s így a növekedés 1755-höz képest 247,28%. Ha a művelési rendszer változásából származó 17% többletet levonjuk, 1588,4 p. mérőt, akkor 188,24%-os vetésterület-növekedést kapunk, ami a legközelebb állhat a valósághoz.

Nem sikerült megállapítanunk néhány esetben a rétterület nagyságát az 1801-es uradalmi leírásból, sőt a gyöngyösi részbirtok allodiális szőlőterületét sem.

E pontatlanságokat leszámítva megállapítható, hogy a legnagyobb mértékű a szántók növekedése volt, s azt követte a réteké 105%-kal. A rétterület növekedésének oka az uradalmi állattartás, főként a juhtartás kiszélesedése volt. Ugyanez indokolhatta az uradalmi puszták rétjeinek allodiális kezelésbe vonását, a jobbágyok és jobbágyfalvak árendálásának a megszűnését.

Az allodiális szántók vetésterületének növelésére főképp 1788 után kerülhetett sor. 1780-ban és 1788-ban ugyanis az allodiális szántók egy nyomásra számított vetésterülete 2000–2200 kila körül járt, ami nagyjából ugyanannyi pozsonyi mérőre való földnek felelt meg.[40] Megjegyzendő, hogy az allódiumok nagymértékű növelésére a bujáki uradalom mellett fekvő gödöllői uradalomban is csak az 1780-as évek után került sor.[41] Az ország más részein persze az allodiális kezelésbe vett földterületek növekedése a bemutatottaktól eltérő mértékű volt. Éles különbség a volt török hódoltsági területek és az ún. „királyi Magyarország" uradalmai között található.

Alig változott a majorsági szőlők területe 1754 és 1801 között. A növekedés itt a legcsekélyebb mértékű, a 2%-ot sem éri el. A táblázatunkból leolvasható eredményt csak az torzítja, hogy nem ismeretes a majorsági szőlők pontos terjedelme 1754-ből.

Áttekintve az allodiális földek területének növekedését, feltehető a kérdés, hogy honnan származott a földterület-növekedés? A bujáki uradalomban az allodiális kezelésbe vont földterületek a XVIII. század végéig nem az irtványok visszaváltásával vagy a jobbágytelkek erőszakos elfoglalásával növekedtek – legalábbis erre vonatkozóan adatot nem sikerült felkutatnunk –, hanem ez egyrészt a puszták földjének feltörésével, művelés alá fogásával, másrészt az úrbérrendezés utáni maradványföldek elfoglalásával történt. E maradványföldeket – amelyek elég jelentősek voltak a Pest és Nógrád megyei falvakban – nem csatolták rögtön az allódiumokhoz, hanem először a jobbágyok kezén hagyták évi és holdankénti 20–50 dr bérleti díj fejében. E földekből kezdetben szabadon foghattak fel a jobbágyok annyit, amennyit akartak, de később az uradalmi geometra kimérte ezeket, s egyik részükből új telkeket alakítottak – amint ezt az Urbárium rendelkezései előírták –, másik részük a majorsági földeket növelte.

Látható, hogy az allódiatúrák kiterjesztése sem a puszták, sem a maradványföldek teljes területére nem történt meg a XVIII. század végéig.

6. Összefoglalás

Ha más uradalmakkal hasonlítjuk össze az itt kibontakozó képet, akkor lényegében hasonló folyamattal találkozunk a Pest megyei Grassalkovich-uradalomban. Az Urbárium itt összesen 70 082 gyalognapot biztosított a földesúr számára, mégis 1782-ben csak 18 854 igás és 13 534 gyalognapot; az

[40] 1780 – OL El Acta Dominiorum 1780. No. 11. Buják. 1788 – OL EL Nándory Mátyás régens iratai Fasc. 4 NB et r. No. 379.

[41] *Wellmann Imre:* i. m. 110–112. l.

egészet gyalognapra számítva 51 241 napot használt fel az uradalom. Ez az Urbárium által biztosított napoknak mintegy 73%-a, s a fennmaradó 27%-ot valószínűleg megváltották a jobbágyok. 1798-ra viszont már majdnem az összes Urbáriumban biztosított robotot felhasználta az uradalom.[42]

A szintén Pest megyei Ráckevei Királyi Uradalom néhány falvában az 1780-as évek közepén szintén jelentős mértékű volt a robotmunka megváltása. Adataink az alábbiak:[43]

Település	Év	Megváltott napok száma	Robotváltság	
			Ft	kr
Becse	1783–84	?	150	30
Csép	1780–81	?	480	–
Makád	1779–80	?	589	20
	1784–85	?	589	20
Opp. Ráckeve	1780–81	inquil. 18 nap, napi 10 kr, subinquil. 12 nap, napi 10 kr	2012	–
	1782–83	inquil. 18 nap, napi 10 kr, subinquil. 12 nap, napi 10 kr	2032	–
	1784–85	inquil. 18 nap, napi 10 kr, subinquil. 12 nap, napi 10 kr	2042	–
Szigetszentmárton	1783–84	?	271	5
	1785–86	?	271	5
Szigetszentmiklós	1781–82	3961	1320	30
	1783–84	?	1320	30
Ujfalu	1783–84	604 1/2	204	42 1/2
Tököl	1779–80	3633	1211	–
	1780–81	3633	1211	–
	1785–86	3633	1211	–

Az Esterházyak ipolypásztói uradalmának hét falva közül Szokolya jobbágyai – akik korábban is kontraktualisták voltak – közvetlenül az úrbérrendezés után kötöttek szerződést a földesúrral, amely szerint a telkesjobbágyok évi 6 nap marhás robotot vagy 12 nap gyalogost, a házas zsellérek 6 gyalogos napot szolgáltattak. A többi robotnapot pénzen váltották meg.[44] 1782-ben újabb szerződést kötött az uradalom Szokolyával s most már a szomszédos Diósjenővel is. E szerződésekben az összes robotot pénzen váltották meg a falvak jobbágyai.[45]

Az Esterházyak alföldi, derecskei uradalmában, ahol még kismértékű allodiális gazdálkodás sem folyt a XVIII. században, a jobbágyok minden robotot pénzen váltottak meg.[46]

A Baranya megyei bellyei uradalom falvaiban szintén jelentős mértékű volt a robot megváltása, de ugyanez volt a helyzet a bólyi uradalomban is 1774–1784 között. A pécsváradi uradalomban 1779-ben és 1780-ban a telkes jobbágyok robotnapjaik nagyobb részét, a házas és házatlan zsellérek összes robotnapjaikat pénzen váltották meg. Itt a földesurak uradalmaikban több alkalommal – pénzjáradékuk növelése érdekében – maguk ajánlottak jobbágyaiknak robotmegváltási szerződést.[47]

[42] *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőre. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 7. Bp. 1933. 112. l.

[43] Pest megye levéltára, A Ráczkevei Királyi Uradalom Gazdasági iratai. Úrbéri összeírások.

[44] OL EL Régensek iratai. Fasc. 1/h. No. 69/6.

[45] Uo. No. 69/4.

[46] *Szendrey István:* i. m. 108–110. l.

[47] *Rúzsás Lajos:* A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 77–79. l.

A dél-dunántúli fejérvári custodiatus birtokain a robotmegváltás az úrbérrendezést követően szintén igen nagymértékű volt. 1788-ra 25 962 napból 22 510-et használt fel az uradalom, s 3452-t, az összes robotnapoknak 13,3%-át pénzen váltották meg a jobbágyok.[48]

A felsorakoztatott adatok azt jelzik, hogy a robotoltatáson nyugvó majorsági gazdálkodás az úrbérrendezés utáni negyedszázadban – bár tájegységenként eltérő intenzitással – csak kialakulóban volt, s jelentősebb előrehaladást csak a század utolsó évtizedeiben tett. Az úrbérrendezés után a földesurak nem egy helyen a majorságaikban fel nem használt robotmunkát a jobbágyokkal pénzen váltatták meg. Úgy tűnik, hogy egy ideig a majorságok extenzív növelése helyett vagy amellett a földesurak szívesen éltek a le nem dolgozott robotmunka pénzbeli megváltásának lehetőségével. További adatfeltárás a régionális különbségeket talán még jobban kidomboríthatná.

[48] *Bojt Lajos:* A fejérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig. Gazdaságtörténeti értekezés. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől 12. Bp. 1935. Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda RT. 52. l.

KIRÁLY ISTVÁN

TÉNYEK ÉS DOKUMENTUMOK A MAGYAR AGRÁROKTATÁS MÚLTJÁBÓL

Bartók Béla családja és a parasztság

A kutató szerencséje változó. Sokszor napokig forgat olyan iratokat, amelyekben témája tényeit véli meglelni, és a siker nemegyszer igen sovány. Máskor a történetírás szemszögéből unalmas és érdektelen iratok között váratlanul olyan bukkan fel, amely pillanatok alatt egészen új témát nyit ki, és a kutatót boldoggá teszi. Az alábbi iratot úgy találtam meg a Baranya megyei Gazdasági Egyesület iratai között, hogy az állattenyésztés múltját kutattam. Az irat annyira váratlan volt, hogy hitetlenkedni kezdtem. Csak a levélben fellelhető tények alapos ellenőrzése után vettem bizonyosra, hogy a levelet a zeneszerző Bartók Béla édesapja írta a gazdasági egyesület elnökének. A levelet teljes szövegében idézem.[1]

NAGYSZENTMIKLÓSI FÖLDMÍVES ISKOLA IGAZGATÓSÁGA

Mélyen tisztelt Elnök Úr

Az ország zömét képező kisbirtokos osztály a statistika adatai szerint mindinkább szegényedik, pusztul; – ennek – hosszas megfigyelésünkből származott meggyőződésünk szerint – pedig csak az képezi a l a p - o k á t, hogy f ö l d m i v e s n é p ü n k e l m a r a d o t t, n i n c s á l t a l á n o s m ű v e l ő d é s e, n i n c s s z a k é r t e l m e, s így a kor haladása által igényelt intensivebb tevékenységet s nagyobb produkciot kifejteni képtelen.

Földmives népünket tehát foglalkozásához és életviszonyához mért o k t a t á s b a n k e l l m i n d e n e k e l ő t t r é s z e s i t e n i, mert hiába osztunk ki jó vetőmagvakat, ha népünk a növényélet viszonyait, a talaj belső alkotását stb. n e m i s m e r i; a legjobb magból sem fog: okszerű művelés hiányában, termést kapni; – hiába osztunk ki jó tenyész-állatokat, ha n e m i s m e r i az állat-élet mibenlétét, a tenyésztési s táplálkozási alapelveket; a legjobb állat-ivadék is elcsenevészesedik meg nem felelő tartás és táplálás mellett; – hiába alapitunk hitelszövetkezeteket s nyújtunk olcsó hitelt, ha nincs szakértelme, helyes gondolkozási s számító képessége a viszonyok kellő áttekintéséhez, a gazdasági üzlet különböző irányú s természetű termelési tényezőinek felkarolásához! *A szakismeret alapja mindennek,* e nélkül minden egyéb agrár vagy népoktatási tevékenységünk fundamentum nélküli építménynek tekinthető.

A földmives nép összes oktatása a falusi iskola 4 fala közé van szoritva, ott kell neki az egész életére szóló összes tanulmányait megszerezni; – azonban ma még a falusi iskolák

[1] Baranya megyei Levéltár. Gazdasági Egyesület iratai. 1884. 90. sz. irat.

e feladatnak meg nem felelnek, mert nincsen megállapítva az, hogy: h o g y a n és m i k é n t legyen ezen gazdasági oktatási rendszer általában keresztül vive?

Mint a megyének e tekintetben egyik leghivatottabb őrét és tényezőjét teljes tisztelettel kérjük, kegyeskedjék az általunk a földmives nèposztály szakoktatási kérdésének megoldása czéljából meginditott „G a z d a s á g i T a n ü g y" czimű havi folyóiratot ismert hazafias támogatásában részesiteni.

Kérjük mindenek felett lapunkat mindazoknak figyelmébe ajánlani, kik a nép gazdasági oktatására legközvetlenebbül hatni képesek; egész bizalommal kérjük továbbá lapunk csak 1 f r t 50 k r b ó l á l l ó e l ő f i z e t é s i d i j á n a k k e g y e s b e k ü l d é s é v e l, annak a fent jelzett országos érdekű közügy érdekében czélba vett existenciáját előmozditani.

Nagyszentmiklós, (Torontál megye) 1884. szeptember 15.

BARTÓK BÉLA
földmives iskolai igazgató

Nyomatott König S.-nál Nagy-Szt.-Miklóson

B. m. G. E.
1884/90. sz. irat

Mikor a kutató megtalál egy ilyen levelet, több kérdés felmerül benne. Az első ilyen volt az, hogy miért éppen a Kárpát-medence parasztnépeinek zenéje a bartóki zeneszerzés legfőbb forrása,[2] a történészt nem kevéssé izgatja az a szellemi folyamat, ahogy a zeneszerző elérkezik idáig, és ebben az esetben az volt a kérdés: van-e ehhez köze Bartók édesapjának? Érdemes-e megkutatni azokat a dokumentumokat, amelyek Bartók apjára vonatkoznak? Lehet-e ily módon közelebb jutni a zeneszerző Bartók Bélához? Már az első pillanatban látszott, hogy csak azért is érdemes tovább kutatni, mert agrároktatásunkra vonatkozóan biztosan új ismereteket tár föl a forrás. De e sorok írója a dokumentum meglelésének pillanatában már több hónapja foglalkoztatta egy tv-memoár, amelyben elhangzott egy olyan mondat, hogy a nyilatkozó emlékezete szerint Bartók a népzene irányában az indíttatást Kodály Zoltántól kapta.[3] Ha ehhez még társítjuk azt, hogy a Kossuth-szimfónia megkomponálását és Bartók Béla intenzív népzenei érdeklődését kis időintervallum választja el, akkor valóban a történelem homálya fogja elfedni, mi indította Bartók Bélát a népzene tanulmányozására és miért vált muzsikájának emlőjévé. Két dolog már az első pillanatra nyilvánvaló volt: 1. ellenkező előjellel megismétlődik a 30-as években elhangzott ízetlenség, amikor Kodály zenéjét jellegtelen, felszínes zenének nyilvánították és szembeállították Bartók zenéjével, csakhogy most Kodályt jelölték meg, mint a zenei forrásokat illetően autentikusabbat. Itt csupán emlékeztetek arra az energikus és félre nem érthető válaszra, amit Bartók Béla akkor adott; 2. meg kell jegyezni, hogy a Kossuth-szimfónia utáni intenzív népzenei érdeklődés semmiképpen sem jelent éles fordulatot történeti-politikai értelemben. A megkomponálás idejében reakciós kormányok váltják egymást (Tisza István és mások), a néptömegek pedig a Kossuth-kultusz jelszava alatt indítottak harcot a reakciós hatalom ellen. Igaz, hogy az agrárszocialisták elsőnek elvetik a

[2] Bartók Béla életrajzára nézve a következő munkákat használtam: *Ujfalussy József:* Bartók Béla. Bp. 1970; *Bónis Ferenc:* Bartók Béla élete képekben és dokumentumokban. Bp. 1972; *Székely Júlia:* Elindultam szép hazámból. Bartók Béla élete. Bp. 1965; *Szegő Júlia:* Embernek maradni – Bartók Béla életregénye. Bp. 1965; Bartók-breviárium. Összeállította: *Ujfalussy József.* Bp. 1958.

[3] Molnár Antal vetette fel ezt egy több éve elhangzott tv-memoárjában.

Kossuth-kultuszt, de nem úgy, mint jobboldali ideológiát, hanem úgy, mint ami akadályozza a baloldal korszerű harcát. A népzene tanulmányozása Bartóknál, a progresszió erősödése a magyar társadalomban szükségszerűen hozta a szakítást a Kossuth-kultusszal. De ez semmiképpen sem azt jelenti, hogy a zenetörténetben Bartók Kossuth-szimfóniáját jellegtelen vagy éppen jobboldali politikai-eszmei hatású műnek fogjuk fel, hanem baloldalinak, amelyet Bartók a népzene tanulmányozásával egy még következetesebb és még egyértelműbb baloldali zenei, politikai, eszmei meggyőződéssé fejlesztett.

A tények ismeretének hiányában semmiképpen sem állítható, hogy Bartók orientációját a népzenéhez eredendően és elsődlegesen Kodály Zoltántól kapta. Vajon Bartók olyan személyiség volt, aki nélkülözött minden belső indíttatást ahhoz, hogy a már évtizednyi előnnyel előtte járó Vikár Béla és mások munkájából csak figyelem-ráthatással értsen? A két zeneszerzőt már nem lehet megkérdezni, de talán még segíthetnek valamit az eddig rejtett dokumentumok. Az alább következő sorokban a Bartók-család belső, eszmei atmoszférájából azokat az indító erőket igyekszem néhány ismeretlen dokumentum segítségével megeleveníteni, melyek cáfolják az imént idézett nézeteket.

Bartók Béla életrajzíróinak többsége nem fordított elég figyelmet a zeneszerző édesapjára. Ebben bizonyára az játszott szerepet, hogy Bartók apja mindössze harminchárom évig élt és „. . . az ifjú földmívesiskolai igazgató rövid életpályájáról nem sok emlék maradt ránk".[4] De talán az is közrejátszott, hogy Bartók Béla egyik tollba mondott életrajzában egy mondat így hangzott apjáról: „Úgyszólván nem is emlékszem rá". Az életrajzírók a távolabbi ősökre terelték a figyelmet, Bartók személyiségének kulcsát náluk keresték. Kétségtelen, hogy a nagyapa, Bartók János, aki az 1848-as szabadságharc után évekig külföldön élt, és aki a nagyszentmiklósi földmívesiskolát 1863-ban újra létrehozta, látszatra közelebb áll a bartóki gondolatvilághoz. E látszatot erősítette, hogy Bartók apja a nagyapa örökségébe ült be, hiszen továbbvezette azt a ritkaságszámba menő agrártanügyi intézményt, amelyből a múlt század 80-as éveiben mindössze hét működött Magyarországon. A parasztság ügye iránti érdeklődés és segítőkészség, sőt az ezzel párosuló baloldali politikai magatartás és radikális világnézet kristálytisztán először Bartók Jánosnál jelentkezett a Bartók-család férfitagjai közül. Ez az eszmei-politikai beállítottság a nagyszentmiklósi földmívesiskolában kapott tárgyi alakot. Bartók Jánosnak olyan feladatot kellett magára vállalnia, mint hogy 1863-ban újra elindítsa a Tessedik-tanítványok által alapított nagyszentmiklósi földművesiskolát. Rendkívüli egyéniségét jelzi, hogy ezt a maga elé tűzött feladatot viszonylag rövid idő alatt oldotta meg.[5] Itt emlékeztetnem kell az olvasót arra, hogy Bartók János eszméje milyen korabeli áramlatokból táplálkozott.

A XVIII. század végétől mind jobban erősödött az a meggyőződés, hogy országunk elmaradottságának fő oka a parasztság elesett helyzete, műveletlensége és a jobbágyság. Ezek a gondolatok kísérték a XIX. század első felében a haladásért vívott társadalmi harcot. Bartók János, aki a jobbágyfelszabadítás után emigrációban élt, szerencsés helyzetben volt abban a tekintetben, hogy a XIX. század elejének haladó gondolataiból a legfontosabbat: a parasztság gazdasági, társadalmi és kulturális felemelését – a hazai áramlatoktól kevéssé érintve – sértetlenül megőrizte. Mindez nem mondható el az itthonmaradottakról; ők mintha elfelejtették volna, hogy milyen eszméket képviseltek 1848 előtt. Kétségtelen, hogy a jobbágyfelszabadításnak az a módja, ahogy azt a Habsburg-önkényuralom befejezte, a kortársakban elhomályosította a XIX. század elejének progresszív gondolatát, a parasztság politikai, gazdasági és kulturális emancipációját. Bartók Béla nagyapja a parasztság kulturális felemelését még a jobbágyfelszabadítás után is önmaga számára kötelezőnek fogadta el. Az emigrációban szerzett benyomások, számos ország mezőgazdaságának közvetlen ismerete Bartók Jánost arról győzte meg, hogy kiművelt parasztfők nélkül nem lehet modern Magyarországot teremteni. Másrészt a

[4] *Ujfalussy:* i. m. 10. l.

[5] A nagyszentmiklósi földművesiskola alapításában Tessedik Sámuel tanítványainak volt fontos szerepe. Ez egyben magyarázatot ad arra is, hogy hogyan alakult ki a hatalmas szellemi ív, amely Tessediktől Bartók Béláig húzódik. *Benkő Samu:* A nagyszentmiklósi mezőgazdasági iskola és Tessedik Sámuel. Bukarest 1971. 134–54. l. Sorsformáló értelem, Művelődéstörténeti dolgozatok.

Bartók-családban volt bizonyos történeti kontinuitás. Lényegében a Martinovics vezette mozgalom eszmei kisugárzásától a XX. századi progresszióig a Bartók-család férfitagjai egy hatalmas eszmei hidat, ívet képviselnek. A későbbi bartóki gondolatvilág egyik összetevőjének Bartók János a hordozója és továbbadója. Amikor ezt számos életrajzíró hangsúlyozza, helyesen mutatnak rá, hogy mindez a személyiségformálás fontos műhelyében, a családban érvényesült. Annál kevésbé szolgálja a történeti valóság megismerését, hogy Bartók Béla apjáról elég kevés az ismeretünk. Az egyébként is az imént hangoztatott kontinuitás csak merő konstrukció lenne, ha Bartók apjánál mindez megtörne.

Amilyen markáns arcéllel emelkedik ki a korabeli magyar értelmiségből Bartók János, legalább ugyanolyan markáns vonásokat mondhat magáénak idősebb Bartók Béla. Majdnem száz évig lapult a Baranya megyei Gazdasági Egyesület irataiban az a levél, amelyet Bartók Béla édesapja írt és amely előttem vakító élességgel fedte fel, hogy mennyire gazdag és progresszív eszméktől befolyásolt családi és eszmei talajból nyerte a zeneszerző Bartók mindazokat az erőket, amelyek meghatározzák zenei világát. Már-már az ember – fatalista módon – azt hiszi, hogy Bartók Bélának nem is volt más lehetséges útja, mint amit követett. De ne vágjunk idősebb Bartók Béla fontos életmozzanatai elébe!

Bartók apja ezt a levelet a Baranya megyei Gazdasági Egyesület elnökének címezte, a levelet nyomdai úton sokszorosították, és így valószínű, hogy minden megyei gazdasági egyesület elnökének megküldte. A levél hangja szokatlan és izgatóan érdekes; szinte a Bartóki zenére emlékeztet. Azt a kritikus hangot, ami árad a levélből, csak a legritkább esetben lehet felfedezni a gazdasági egyesületek irataiban. Ilyent legfeljebb a földművelésügyi miniszter vagy néhány független nagybirtokos engedhetett meg magának. Az egyesület iratai között található levelek többsége kérő, alázatos levél, amelyekből árad a viszonyok helyeslése. Nem ilyen Bartók apjának levele, amely így kezdődik: „Az ország zömét képező kisbirtokos osztály a statisztika adatai szerint mindinkább szegényedik, pusztul; – ennek – hosszas megfigyelésünkből származott meggyőződésünk szerint – pedig csak az képezi *alapokát, hogy földmíves népünk elmaradott, nincs általános művelődése, nincs szakértelme,* s így a kor haladása által igényelt, intenzívebb tevékenységet s nagyobb produkciót kifejteni képtelen." A parasztság egy részének anyagi pusztulása a Viharsarokban történetileg is nagyon fontos, mert az ottani kisparasztság helyzetének rohamos romlása volt az agrárszocialista mozgalmak egyik kirobbantó oka. Bartók apja nemcsak ezen a vidéken élt és szemlélte a viszonyokat, mint az értelmiség nagy része, hanem a parasztság sorsát szívén viselte, vívódott és a maga területén, a maga eszközeivel segíteni akart. Mindebben kortársait sok évtizeddel megelőzte, hiszen a nagybirtokosok szervezete, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület csak két évtizeddel később – az agrárszocialista mozgalmak fellángolása után – reagált ezekre a tényekre. A politikai pártok közül a parasztsághoz a legközelebb a Függetlenségi, ún. 48-as párt állt; ez a párt ígért a legtöbbet a parasztságnak, bár cselekvési szándéka jóformán a semmire redukálódott. Bartók Béla apjának szenvedélyes gondolatai, megállapításai és javaslatai messze kimagaslanak korából. „Földmíves népünket tehát foglalkozásához és életviszonyához mért *oktatásban kell mindenekelőtt részesíteni,* mert hiába osztunk ki jó vetőmagokat, ha népünk a nöyényélet viszonyait, a talaj belső alkotását stb. *nem ismeri;* a legjobb magból sem fog, okszerű művelés hiányában, termést kapni; – hiába osztunk ki jó tenyészállatokat, ha nem ismeri az állatélet mibenlétét, a tenyésztési s táplálkozási alapelveket; a legjobb állativadék is elcsenevészesedik meg nem felelő tartás és táplálás mellett; – hiába alapítunk hitelszövetkezeteket s nyújtunk olcsó hitelt, ha nincs szakértelme, helyes gondolkodási s számító képessége a viszonyok kellő áttekintéséhez, a gazdasági üzlet különböző irányú s természetű termelési tényezőinek felkarolásához szükséges befektetések milyen s mennyiségének előre való megállapításához!"

A múlt század 60–70-es évtizedében alakultak meg a megyei gazdasági egyesületek, ezek osztottak szét a volt telkesjobbágyok megnyerésére kedvezményes árú vetőmagvakat, tenyészállatokat. A nagybirtokos vezetés alatt álló megyei gazdasági egyesületek már ekkor szorgalmazták a falusi hitelszövetkezetek megalakítását. Bartók apja, aki kiválóan ismerte a viharsarki parasztság viszonyait, teljes joggal mondotta erre a törekvésre, hogy „. . . fundamentum nélküli építmények". A birtokos parasztság csekély műveltsége, de főként gazdasági kultúrájának alacsony színvonala mellett a nagy-

birtokosság tevékenysége csak porhintés volt a parasztság szemébe; ezeket az altruisztikus törekvéseket a birtokos parasztság sajátos osztálycéljai: a teljes polgárosodás érdekében nem tudta igénybe venni. Ennek okát Bartók apja így fedte fel: „A földmíves nép összes oktatása a falusi iskola négy fala közé van szorítva, ott kell neki az egész életre szóló összes tanulmányait megszerezni; – azonban ma még a falusi iskolák e feladatnak meg nem felelnek, mert nincsen megállapítva az, hogy: *hogyan és miként* legyen ezen gazdasági oktatási rendszer általában keresztül vive."[6]

Bartók apja a levélhez mellékelt egy nyomtatott füzetet, amelynek címe: „Miként szervezzük az alsóbb gazdasági szakoktatást? " Itt fejtette ki: „. . . hogyan és miként legyen ezen oktatási rendszer keresztül vive? " Sajnos a füzetet nem lehetett megtalálni a Baranya megyei Gazdasági Egyesület iratai között. Ugyanis az egyesület elnöke egy különbizottságra bízta a levél és a füzet tartalmának elbírálását. A keresett füzet valószínűleg elkallódott valamelyik bizottsági tag kezén. Lehetséges, hogy más megyei gazdasági egyesület iratai között megtalálható lesz. Bartók apja a füzetet elküldte az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, és közölte egy részét az általa szerkesztett Gazdasági Tanügy című folyóiratban is.

Az emlékiratnak tervezett füzet mottója két Korizmics-idézet. Korizmics a XIX. század közepén a magyar mezőgazdaság előrehaladásának egyik úttörője, bár politikai, társadalmi nézetei elmaradnak agrárfelfogása mögött. Olyan tekintélyes és a nagybirtokosok által is méltányolt folyóiratot szerkesztett, amely korában a gazdálkodásban irányító volt. Bartók apja Korizmics gondolatait talán azért választotta mottóul, hogy a szokatlanul forradalmi szellemű javaslat elfogadható legyen a nagybirtokos vezetésű gazdasági egyesületekben. Érdemes idézni a füzet mottóját: „Nem tehetek róla, de akárhogy és akárhányszor rostáljam és bíráljam gazdasági elmaradottságunk okait, azok között mindig elsősorban ott találom nagy hiányát népünk értelmiségének." „Ez az, ami iránt szeretnék már látni hazánkban is egy igazán átható, alapos és erélyes mozgalmat, mely nem csak egy pár gazdasági felsőbb tanintézet felállításában találná kifejezését és határait, hanem kiterjeszkednék a földmívelő nép minden rétegeire is egész az utolsó zsellér viskóig." Ez a mottó jól fejezi ki, hogy Bartók apjának ott kellett kezdenie a munkát – már a jobbágyelszabadítás után –, ahol Tessedik és Berzeviczy abbahagyta. A sorrendet éppen úgy fogalmazta meg, mint a háromnegyed évszázaddal korábban élt nagy agrárelődök: „A parasztbirtokos osztály mezőgazdálkodásának gyökeres javítását elsősorban *a gazdasági szakértelem fejlesztése,* illetőleg a gazdasági szakoktatás mielőbbi helyes megszervezésével lehet elérni. Az alsóbb gazdasági szakoktatás tekintetében még a kezdetlegesség határát sem léptük túl; ott állunk ma, hogy az 50–100–200 holdas parasztbirtokon (összesen mintegy 26 millió holdat tesznek ki Magyarországban) olyanok gazdálkodnak, kik sehol semmi szakismeretben nem részesülvén, okszerűtlenül művelik gazdaságukat." „. . . szabad-e ma már a gazdálkodás sikerét egyszerűen az időjárástól várni – midőn a társadalom oly sok igényekkel van a föld termése iránt, hogy bő aratás esetében sem igen marad a gazdának feleslege a jövő esztendőre? – midőn a minél olcsóbb termeléshez rendelkezésre álló technikai faktorok ésszerű felhasználásától és értékesítésétől függ a gazdálkodás jövedelmezősége? Mindezeknél fogva tehát földmíves néposztályunknak ma már múlhatatlanul szüksége van úgy alapos szakképzettségre, mint társadalmi életköre – s hivatásának megfelelő általános értelmiségre."

Új történelmi körülmények között egy előremutató gondolatkörnek a felújítása már önmagában is lehet haladó, hiszen a történeti kontinuitás kapcsán fogalmaz újjá egy társadalmi igényt. Bartók apja azonban nemcsak átvette és ápolta az apai örökséget, hanem Magyarországon szinte először megfogalmazta a jobbágyfelszabadítás utáni parasztság társadalmi helyzetét és osztályarculatát. Gondolatait így szőtte: „De miután a mai napig nem tudjuk – mert csak általános fogalomként szerepel a »kisbirtokos« kifejezés – hogy kik azok *a kisbirtokosok, kisgazdák, földmíves, vagy parasztgazdák,* amennyiben nem tudjuk, hogy hány hold földbirtokkal kell annak bírnia, ki magát kisbirtokosok, kisgazdák, földmíves vagy parasztgazdák közé kívánja sorolni: ennél fogva a gazdasági

[6] Ua., mint az 1. jegyzet.

tudomány tanításának a legalsóbb fokozatát képviselő földmívesiskolai oktatás teljesen nélkülözni kénytelen legfontosabb támpontját." Ezek után Bartók apja részletesen foglalkozott azokkal a zavaros nézetekkel, amelyek a parasztságról és a paraszti mezőgazdaságról a közvéleményben forgalomban voltak. Ezeket cáfolva mintegy kifejtette a maga álláspontját, és ami az utókornak nagyon meglepő, felismerte a parasztság egészének osztálytagozódását. Ennek nagyszerűségét aláhúzza az, hogy a marxizmus megalapozói sem igen jutottak tovább abban az évtizedben ebben a gondolatkörben. „A kisbirtokosok, kisgazdák, telkes vagy földművesgazdákhoz általában azokat sorolják, akik 1–12–20–30 holdnyi földbirtokkal bírnak; de ugyancsak a kisbirtokosokhoz, telkes gazdákhoz, földmíves vagy parasztgazdákhoz sorolják azokat is, akiknek 40–60–80 hold földjük van. – Pedig az 1–30 holdnyi birtokkal bíró gazdaságokban egészen más minőségű *gazdasági üzletek* képződnek, mint minők a 40–60–80 holdnyi földbirtokkal bíró gazdaságokban. – Tehát más gazdasági oktatási módot és más tananyagot igényelnek az 1–30 holdon s a 40–60–80 holdon gazdálkodók is." „Ha figyelembe vesszük az 1–30 holdnyi birtokos osztályt, igaz az, hogy igen sok van közöttük, kinek 8–12–20 holdnyi birtoka van, de az a 8–12 holdas gazda nem élhet földjéből, hogyha azt mezőgazdasági (s nem más) termelésre kívánja használni, ennélfogva eljár más gazdaságokba vagy bárhová, hol pénzért munkát kap s dolgozik, hogy családjával megélhessen; – *az ilyen birtokosoknak nem is kell egyéb, mint az, hogy (saját érdekében) ügyes, szorgalmas munkás legyen.*"

Bartók apja – kitűnő érzékkel – a parasztság osztálytagozódásának tárgyalásánál a földterület nagyságán kívül a gazdaság vonó-, azaz igaerejének mennyiségét és kihasználtsági fokát az osztályhovatartozás egyik alapmércéjének tekintette. „*Ha több a földbirtok, akkor az igafogatnak is aránylag többnek kell lennie . . .*" „Míg ellenben, *akinek csak 10–20–30 hold szántóföldje van, annak csak egy negyed vagy egy fele igaerő tartása felelne meg;* – de ennyivel a föld meg nem szántható; több igás állatot pedig nem tarthatni ily kis birtokon, (pl. 8 hold), mivel az igásállatok tartási költségeinek ledolgozására nem kapnának egész éven át munkát a gazdaságban." „És így az olyan birtok gazdasága, melyen egy igás fogat sem talál megfelelő foglalkozást, s a többi üzletképződési tényezők sincsenek kellő mértékben jelen – nem tekinthető gazdasági üzletnek; ilyenek az 1–25–30 holdig terjedő birtokok gazdaságai." A földterület nagyságának és az igaerő mennyiségének meghatározása után világosan kettéválasztja a parasztságot, mégpedig teljes mezőgazdasági üzlettel és nem teljes mezőgazdasági üzlettel rendelkező parasztokra. Bár ő a saját terminológiáját használja, mégis ez a felosztás a mai fogalmaink szerint megfelel a dolgozó parasztságra és a falusi burzsoáziára történő szétválasztásnak. Sőt Bartók apja egészen világosan megjelöli, hogy a kulák nem minden esetben vesz részt a közvetlen termelő munkában: „. . . *az üzletvezetőnek nincs ideje az egyes munkáknál állandóan személyesen felügyelni, hanem a közvetlen munkavezetést s az egyes munkák feletti helyszíni felügyeletet az alsóbb szakközegei által kénytelen teljesíteni . . .*" Ezzel szemben: „*A kik olyan birtokon gazdálkodnak, ahol az üzleti tőkék nem nagy számban fordulnak elő, úgy hogy az üzletkezelő, mindennemű gazdasági s háztartási munkabeosztást, a munkák vezetését és felügyeletét egymaga személyesen elintézni képes, sőt némely esetben sajátkezű hozzájárulás által azokat előmozdítani is hivatva van . . .*" Nyilvánvaló, hogy ebbe az utóbbi kategóriába Bartók apja a kulákság alsó részét és a középparasztságnak azt a részét sorolja, akik képesek voltak a családi munkaerő és az egy pár igásfogat mellett gazdaságukból megélni.

A szegényparasztság elválasztása birtokos és birtoktalan kategóriákra szintén nagyon világos idősebb Bartók megfogalmazásában, mégis megjegyezhetjük, hogy a 8–12 holdas parasztgazdaság és a kisebb területű gazdaságok között túlságosan egyenlősít. Ugyanis ez a birtoknagyság azon a mesgyén fekszik, ahol a szegény- és középparasztság között a határt meg kell húzni. Valószínű, hogy azért nem alkalmazott ebben a vonatkozásban finomabb elhatárolást, mert abból indult ki, hogy a 8–12 hold közötti paraszt is kénytelen időnként és tartósan bérmunkát vállalni. A szegényparasztságnak azt a kategóriáját, amelyet agrárproletárnak nevezünk, és azt a kategóriáját, amely néhány hold földdel rendelkezik, fogalmilag egyértelműen határolja körül: „Ezen néposztály kizárólag keze munkájából él s a tulajdonképpeni *gazdasági munkásosztályt képezi*". „Kis korától fogva folyton a munka gyakorlásá-

ban áll, amennyiben néhány holdnyi földbirtokát az egész család apraja-nagyja míveli; sőt ha nagyszámú a család, úgy annyian ahányan a gazdasági munkában otthon elég foglalkozást nem találnak, tovább mennek szolgálatban s máshelyt keresik kenyerüket."

A parasztság osztályhovatartozásának olyan alapvető, materiális meghatározója mellett, mint amilyen a parasztbirtok területi nagysága és igaereje, valamint a saját gazdaságon kívül vállalt bérmunka, Bartók apja a parasztság különböző csoportjainak a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét szintén az osztályhovatartozás egyik mércéjének tartotta, amikor arról írt, hogy a mezőgazdasági szakismeretek mellett a különböző nagyságú parasztbirtokok tulajdonosainak annyi társadalomtudományi ismerettel kell rendelkezniük, „. . . mily minőségű társadalmi hivatás vár az üzlet kezelőre . . ."

Bartók apja nem puszta passzióból foglalkozott a parasztság osztályhovatartozásával, hanem abból az igényből, hogy világosan szét tudja választani a felsőfokú mezőgazdasági tanintézetekben igényelt mezőgazdasági szakismeretet és műveltséget a földmívesiskolák előtt álló oktatási igényektől, valamint meg tudja különböztetni a legalsóbb fokú mezőgazdasági szakoktatás jellegét a földmívesiskolai oktatástól. Közel száz év múltával valóban nagyszerű olvasmány, ahogy idősebb Bartók Béla megfogalmazta és megindokolta a parasztság különböző csoportjainak mezőgazdasági szakoktatását. Aki csak az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek benyújtott emlékirat első részét olvassa el, annak könnyen olyan benyomása keletkezhetik, hogy Bartók apjának csak „a teljes gazdasági üzlettel bíró" parasztoknak, tehát a kulákságnak gazdasági oktatása volt a szívügye. De a Gazdasági Tanügy című folyóiratban közölt emlékirat utolsó része minden kétséget kizár, hogy a parasztság legszegényebb részére ugyanúgy gondolt, mint a gazdagabbakra. Így írt: „De miután a nem teljes gazdasági üzlettel bíró birtokos, zsellér és gazdasági munkás néposztálynak mindennapi életköre a mezőgazdászati, szőlőszeti, erdészeti foglalkozások között mozog; az elemi iskolák bevégzése után szintén elodázhatlanul szükségel bizonyos életkörének megfelelő oktatást. Ezen célra azonban nem a földmívesiskolák, hanem a téli esteli oktatási rendszer szolgál; mely abból áll, hogy *a nem teljes gazdasági üzlettel bíró birtokos és általában a gazdasági munkás néposztály gyermeke, az elemi iskolák bevégzése után még három, négy éven át a téli időszak esteli óráiban a növény- és állatélet, a talajalkotás fontosabb tanaiban, valamint a mindennapi életre inkább kiható természettani tünetek felöl felvilágosító oktatásban részesüljön.* Ennyi tanulmány ezen gazdaosztály számára elegendőnek mondható, mert általa ítélőtehetsége s gondolkozási képessége oly fejlettséget érhet el, hogy társadalmi hivatása s egyszerű életköre többet tőle nem is követelhet. – *Ezen vagy ily némü oktatás által ügyes munkásemberré válhat* (ha természeti hajlamai s jó erkölcsi érzéke is erre ösztönzik); józan értelmességénél fogva mindig képes lesz a jót a rossztól megkülönböztetni s az életre ható külső körülményekhez alkalmazkodva, azokat mindenkor hasznára fordíthatja."[7]

Nagyon érdekes az is, hogy a Baranya megyei Gazdasági Egyesületben az a különbizottság, amely foglalkozott a Bartók-emlékirattal, szinte alig reagált a módosabb parasztifjaknak a földmíves iskolákban történő mezőgazdasági oktatására. Annál inkább foglalkoztak azzal, amiben Bartók apja a figyelmüket a legalsó szintű mezőgazdasági oktatásra igyekezett felhívni. A különbizottság az igazgatóválasztmánynak adott jelentésében majdnem teljesen visszautasította Bartók apjának a „téli estéli oktatási rendszerre" vonatkozó javaslatait. „Ami szerzőnek a földmíves osztály kiképeztetéséről való nézeteit illeti, elégségesnek tartja a bizottság, ha a gazdaságtannak minden ága – a helyi körülmények figyelembe vételével – már a mindennapi népiskolában taníttatik, mely oktatás az ismétlő iskolában nyerne befejezést." Idősebb Bartóknak azt a javaslatát, hogy a falusi tanítókat a mezőgazdálkodás egyes kérdéseire jobban készítsék fel a tanítóképzőkben, szintén visszautasította a bizottság. Mindössze

[7] A 6. jegyzettől idézett sorok megtalálhatók a Gazdasági Tanügy című folyóirat 1884. évi júliusi és szeptemberi füzetében. Az emlékirat befejezetlenül került közlésre, mert a szeptemberi füzet után nem jelent meg többé. Bartók apja megbetegedett, és a nagyszentmiklósi földművesiskolát vezető ideiglenes igazgató nem folytatta folyóiratszerkesztő munkáját.

annyit tartott fontosnak, „. . . hogy a haza összes tanítóképző intézetében a gazdaságtan oly mérvben adatnék elő, miszerint a végzett tanító képes legyen kis birtokát, amely ma már majdnem minden tanítói állással egybe nem kapcsolva, rá nézve jövedelmet hozólag, a község lakóira nézve pedig példaadólag kezelni". Bartók apjának volt olyan javaslata is, amely a földmívesiskolák általánossá tétele és fenntartása érdekében „. . . a földbirtoknak holdankint való megadóztatását . . ." ajánlotta. Így hát javaslata a Baranya megyei Gazdasági Egyesületnél siket fülekre talált.[8]

A történeti hitelesség kedvéért el kell mondani, hogy akkor és később is többször felmerült ebben az egyesületben az ismétlőiskolák ügye, de harminc év leforgása során alig jutott messzebb, mint a tervezgetés. Egész Baranya megyében egyetlen helyen, a siklósi járásban mutattak némi érdeklődést ez iránt az iskolatípus iránt. Az ismétlőiskolához szükséges gazdasági területet a legtöbb elöljáróság nem tudta biztosítani, hiszen az egész parasztság akkor Magyarországon földszűkében szenvedett. Bartók apjának elgondolását a „téli estéli oktatási rendszerre" vonatkozóan hiába vetették el Baranya megyében; az agrárszocialista mozgalmak fellángolása után, nagyjából az 1900-as években kénytelen volt a közben teljesen átalakult vezetőségű gazdasági egyesület bevezetni – éppen azon oknál fogva, hogy a birtokos parasztság ne fogjon össze ebben a megyében is a lázongó agrárproletariátussal – azokat az estéli tanfolyamokat, amelyeket 20 évvel korábban Bartók apja javasolt és ők kategorikusan visszautasították. A tantárgyak kísértetiesen ugyanazok lettek, amelyeket Bartók apja ajánlott. A történeti igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az egyesület ezen akciója erősen felkeltette a birtokos parasztság tanulási kedvét, és szép sikereket hozott a Baranya megyei Gazdasági Egyesületnek; 1905 táján a téli estéli tanfolyamok látogatóinak száma 5–7 ezer körül mozgott. Valóban igaz Bartók apjára vonatkozóan az, amit Demény János ír: „Rövid élete során rengeteget dolgozott, hihetetlen akaraterővel tört előre, valójában felőrölte magát. Ha élete fonala meg nem szakad, az ország vezető szellemei közé küzdi fel magát."[9] De igaz az is, amit Kossuth Lajos mondott: „. . . ki korát megelőzi, csak halála után él . . ."[10] Egyébként nemcsak a magyar agrártársadalom története igazolta előrelátását és nemcsak önmaga őrölte egészségét, de a felfelé ívelő kapitalizmus összes embertelensége is. Éppen a Demény János által idézett „Húsvéti elmélkedés" mutatja, hogy az elembertelenedő és atomjaira széteső tőkés társadalomban mennyire rosszul érezte magát.

Az idősebb Bartók által szerkesztett Gazdasági Tanügy című folyóirat lapjai és az ott megjelent írásai sokat árulnak el azokból a gondolatokból, amelyek foglalkoztatták. A „Kissebb közlemények" című rovatban, amelyet ő írt, összehasonlította Ausztria és Magyarország agrárszakoktatását. A több szakoktatási intézmény mellett a leginkább az tűnt fel neki, hogy a parasztság számára fenntartott szakoktatási intézmények aránya ott sokkal jobb volt, mint nálunk. Következtetése így hangzik: „Tanügyünk legnagyobb gyengéje tehát az alsóbb gazdasági tanodák csekély számában nyilvánul". Kevesellette az agrárszakoktatásra fordított állami költségvetést is. Leginkább azonban az foglalkoztatta, hogy a parasztok számára létrehozott két földművesiskola közül hat működött az 1883-as évben, a besztercei, ahol hat tanár volt alkalmazásban, „tanulók hiánya miatt az intézet zárva volt".[11] A földművesiskolákkal szemben támasztott követelményekről pedig így írt: „Ha tekintjük földmíves iskoláink helyzetét, működését ama feladatukul tűzött hivatással szemben, hogy ők kisbirtok önálló kezelésére képes értelmes gazdákat neveljenek, hogy az úgy nevezett kis- vagy parasztbirtokos gyermekeit az okszerű mezőgazdászatban oktassák, értelmét általában fejlesszék; – kétségkívül be kell vallanunk azt, hogy *ezen tanodáink mindennek inkább, mint ezen fő céljuknak szolgálnak.*"[12] Legjobban az háborította fel, hogy a földművesiskolákat az alapítványozók, akik rendszerint földbirtokosok voltak, belső cselédeik gyermekeiből oly haszontalan tanulóifjúsággal töltötték meg, akikből szinte lehetetlen volt (már csak osztályhelyzetüknél fogva is) „jó, szorgalmas, értelmes"

[8] Baranya megyei Levéltár. Gazdasági Egyesület iratai. 1884. 89. sz. irat.
[9] Vigilia, 1978. ápr. Demény János közleménye.
[10] *Szabad György:* Kossuth politikai pályája. Bp. 1977. 5. l.
[11] Gazdasági Tanügy. 1884. júniusi füzet.
[12] Uo. Miként népesíttetnek be az új földmíves iskolák?

gazdákat nevelni. Ezekből jószerével csak az uradalmak béresgazdái, intézői lehettek, nem pedig a parasztság körében mozgó mezőgazdasági szakemberek. Követelte: „. . . vizsgáljuk tehát előbb meg a parasztbirtokos osztály nézetét, igényeit, szervezzük ahhoz a földmíves iskolákat s ne ferdítsük el szántszándékosan üdvös hivatásukat". Majd a Magyar Föld c. lap egyik cikkére reagálva azt írta: „. . . a Magyar Föld megnyugvásában nem osztozhatunk, mert az általa kimutatott gazdasági tanulók létszám-emelkedése még mindig nem vonatkozik a parasztbirtokosok gazdasági szakismeretének gyarapodottságára."[13]

Nagyon érdekes az a cikk, amely Bartók apjának lapjában és minden valószínűség szerint tőle jelent meg a medgyesi földművesiskoláról. A medgyesi szász földművesiskolában a tanári kar teljesen elnémetesítette a tanítást. Egyetlen magyar mezőgazdasági folyóirat nem járt az intézetbe, a német nyelv tanítása túltengett, szüntelenül német agrárintézményekre hivatkoztak, az oktatási példákat Németországból kölcsönözték, mintha nem is Magyarországon éltek volna. Bartók apja mindezt „hazafiatlanságnak" nevezte. Nem azt követelte, hogy erőszakosan magyarosítsák a szászokat, mint ahogy az általános gyakorlat volt a magyar állam elnyomó gépezetében, hanem csak annyit, mint amit ő a nagyszentmiklósi földművesiskolában megvalósított: „. . . 30 és pedig szerb, román és németajkú tanuló szokott beiratkozni anélkül, hogy ezek egy szót magyarul beszélni tudnának, s mégis midőn elhagyják az intézetet mindannyi értelmesen és tökéletesen beszéli a magyar nyelvet s mindegyik, mint magyar polgár lép ki az intézetből . . ."[14]

Rokon gondolatokat fejt ki a lap akkor, mikor a Mezőgazdasági Szemle megkérdőjelezi a Gazdasági Tanügyet azzal az érvvel, hogy a németeknél még nincs ilyen profilú lap. „Részünkről nem azon elvnek hódolunk – válaszolta Bartók apja –, hogy csak olyan intézményeket léptessünk életbe, amelyeket külföldről utánozhatunk, más részt tiszteljük a külföld előbbrehaladását, a német szakegyének bő tudományát, de nem hódolván vakon a német »tökélynek«, nem tételezzük fel azt, hogy a magyar szakember, csak azért, mert nem német, ne bírjon önálló eszmekörrel, s ne lenne képes valamely hasznos új intézménynek életet adni."[15] Nem hiszem, hogy túlértékelem Bartók apjának gondolatait, ha azt írom, hogy fia hűen követte apját abban, hogy a Kárpát-medence népeinek a parasztság gazdasági jólétének és kultúrájának fejlesztésében békésen egymás mellett kell élniök a magyar nép vezetésével. Meg kell erősíteni minden egyes parasztot a műveltség emelésével, valamint szakmájában, a földművelésben, a magyarsággal együttélő nemzetiségieket ennek viszonzására a magyar nép őszinte tiszteletére kell nevelni. Ez már Bartók apjánál világos megfogalmazást nyert és mintegy belső atmoszféráját képezte a Bartók-családnak, később jó alapokat adott a zeneszerző Bartók Bélának ahhoz, hogy a népzene keletkezésében ne csak a magyar népzene egyedi vonásait, de a kölcsönhatásokat is fel tudja ismerni és mindezt zenetudományi és művészi munkájának központjába helyezze.

Néhány mondatot arról, hogy Bartók apja – bár fia azt mondta róla: „Úgy szólván nem is emlékszem rá"[16] – mennyire kitörölhetetlen nyomokat hagyott a zeneszerzőben. A zeneszerző fia, de az életrajzírók is elmondták és leírták, hogy Bartók Béla mennyire szerette és gyűjtötte a virágokat és a rovarokat. Ezt a hajlamot, amelyet még Amerikában is megőrzött, apjától örökölte. Bartók apja nyaranta több esetben is felkereste Radegundot, betegségének kúrálására. Fiát is elvitte, aki még akkor kicsi volt, egyik ilyen nyaralásra. Radegund hegyoldalaiban nagy kedvvel gyűjtötték a rovarokat és a havasi virágokat, amelyeket aztán később konzerváltak és a nagyszentmiklósi földművesiskolában a parasztifjak oktatására kiállítottak. Ezt a családinak tűnő szokást élete végéig megőrizte Bartók Béla, szinte egy darabot megtartva nagyapja és apja foglalkozásából.[17]

[13] Gazdasági Tanügy. 1884. júliusi füzet. Különfélék.
[14] Gazdasági Tanügy. 1884. augusztusi füzet. A meggyesi földmívesiskola.
[15] Uo. Szükségünk van-e egy speciális gazdasági tanügyi közlönyre.
[16] *Kristóf Károly:* Beszélgetések Bartók Bélával. Bp. 1957. 7. l.
[17] „Életem legboldogabb napjai azok voltak, melyeket falun, parasztok között töltöttem" – nyilatkozta Bartók Béla. *Kristóf* i. m. 13. l.

A befejező sorokban vissza kell térni arra a gondolatra, hogy szükséges volt-e Bartók Béla figyelmét felhívni a népzenére? A leírtak után feleslegessé válik minden további fejtegetés. A Bartók-családban – a nagyapától a zeneszerzőig – egy a kultúrával mélyen összeszövődött és cselekvő aggódás élt a parasztság iránt. Szinte alig volt Magyarországon család, amely ily nemesen és folytonosan képes lett volna őrizni a parasztság társadalmi emancipációjának eszméjét. A haladó gondolat – a magyar történelem sajátos fejlődése következtében – a családot a XVIII. század végétől a XX. század közepéig egyértelműen, elszakíthatatlanul összekapcsolta a nép nagy tömegeit alkotó magyar és nemzetiségi parasztság sorsával. A nagyapa, az apa és a fia a parasztok között érezte magát igazán otthon, és mindhárman életüket, gondolataikat és tehetségüket a parasztság szolgálatába állították. Az emberformálásnak az a nagy műhelye, amit családnak nevezünk, így formálta ki a mindvégig zenei érdeklődést is mutató családban azt, hogy Bartók Béla zenéjének központjába a Kárpát-medence parasztnépeinek zenéje került.

RUZSÁS LAJOS

A KISÜZEMI SZŐLŐTERMELÉS GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE EGY VÁROSI IPAROS GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGÉBEN

A bor kisüzemi termelése a XIX. században a magyarországi szabad királyi városok és mezővárosok szőlőhegyein nagyban folyt. A városok polgárai közül az iparosok és a kereskedők egyformán foglalkoztak vele. A céhes ipar korában a céhes iparosok arra törekedtek, hogy a műhelyük mellé, tehát az ipari foglalkozásukhoz kiegészítő keresetképpen szőlőt szerezzenek, és abban őrizték mint takarékban – pénzüket is. Nem minden iparos érte el ezt az állapotot, hogy egyszerre volt kisüzemi termelő az iparban és a mezőgazdaságban. A két foglalkozás nemcsak *jövedelmileg* egészítette ki egymást, hanem abban is, hogy a kézműves azt az *időt,* amit műhelyében nem tudott kihasználni, mert megrendelése esetleg nem volt, kihasználta mezőgazdasági kisüzemében. Az 1840-es években egy külföldi utazó szerint – Pécs a szüreti munkák idején kihaltnak tűnt, mert az iparosok és a kereskedők bezárták műhelyeiket, illetve boltjaikat, és házuk népével, legényeikkel és inasaikkal kivonultak a szőlőkbe dolgozni.[1]

Adatsorunk arra vonatkozóan, hogy a feudalizmusban az ipari termelést, a műhely jövedelmét a kisüzemi szőlőtermelés mennyire segítette, nincs. Bizonyos mértékig azonban tudunk következtetni arra, hogy a kettő nagyon jól kiegészítette egymást, mert az ipari konjunktúrák és a szőlőkonjunktúrák, illetve dekonjunktúrák nem estek össze. A szőlők különösen akkor támogatták a műhelyeket, amikor ott a helyzet kedvezőtlenre fordult. A kisipar felett 1790–1815 közt, a napóleoni háborúk végéig kedvező idők jártak. Azok elmúltával, egész 1830-ig azonban dokonjunktúra következett be. Aztán ismét javult a helyzet. (A dekonjunktúra nem volt azonban egyforma súlyos minden iparágban, mert voltak olyan iparágak, amelyeket nem sújtott az osztrák örökös tartományok iparának versenye, sőt nyersanyag révén némelyiket még fel is lendítette.) Amikor – ez fontos körülmény – az ipar pangott 1816–1830 között, a borárak nem estek.

Az 1830-as években viszont megfordult a helyzet: a borpiac romlott meg, és az ipari termelés helyzete javult. Létrejött a német vámszövetség, amely a magyar borokat a német piacról kiszorította. Ez ellen a kisüzemi bortermelés azzal védekezett, hogy könnyű, fehér asztali borokat termelt, mert a könnyű boroknak továbbra is volt piaca. Így a pangó ipari termelés mellett a kisiparosnak a szőlője a gazdasági helyzetet a városokban elviselhetővé tette. Ez a tény, megelégedettség fejeződött ki azokban a feliratokban, amelyek ekkor jelentek meg a pécsi polgári présházak homlokán. Formájukban ezek utánozták az előző század nemesi présházainak latin feliratait.

A kisüzemi termelés jelentőségét Pécsett a XIX. század közepétől már részletesen figyelemmel tudjuk kísérni.

A század második felére vonatkozólag Pécsett fönnmaradt egy forrás, amely évről évre adatokat közöl egy iparos szőlőtermelésének az eredményeiről. Bár a feljegyzés Pécsen született, a pécsi szőlőhegyre vonatkozik, egyedi forrásnak látszik, és mégsem egészen az, mert Ruszt, Sopron, Székesfehérvár vagy Szekszárd, általában véve tehát azoknak a dunántúli városoknak a helyzetére is fényt vet, ahol a kisipari termelés mellett szőlőművelés folyt.[2]

[1] *Hajas Mihály:* Baranya, Pécs, 1945. Lyosum mg. 77. l.

[2] *Csukás Zoltán:* Szőlői jegyzés (Kézirat). A kézirat elsősorban nem a szőlőművelés történetére forrás, mint inkább arra az életmódra, ahogy a városi kisiparosok kettős gazdasági tevékenységet folytatva éltek.

A forrás szerzője Csukás Zoltán pécsi bádogos. Csukás 1860-ban Almáskeresztúron, Somogy megyében született, ahol az apja tanítóként működött. Csukás szakmáját Pécsen tanulta ki, 1886-ban, 26 éves korában itt önállósította magát. A bádogosmesterség, amit hivatásul választott, rendkívüli boldogulást biztosított számára. Amikor önállósult, Pécs fejlesztésében első helyen még a római katolikus egyház állott. Akkor restaurálták a pécsi Székesegyházat, templomok épültek Pécsett, és templomokat tataroztak szerte a pécsi egyházmegyében. Ezeknek a bádogosmunkáit sorra Csukás Zoltán kapta meg, mert megbízásainak mindig kiválóan tett eleget. Bádogosává lett a püspökségnek és a székesegyházi uradalomnak. A katolikus bádogosmesterek nehezményezték is, hogy egy kálvinista ember nyeri el az Egyházmegye megbízásait (felesége katolikus volt). A századforduló idejétől kezdve azonban a leghatalmasabb városfejlesztő tényezővé Pécs életében az állam vált. Csukás ekkor egymás után megszerezte a nagy állami megrendeléseket is: a pécsi Nemzeti Színház, a Pécsi Megyei Elmekórház, (a mai Egyetemi Elmeklinika) bádogozási munkáit. Üzeme így egyre bővült, a századfordulón négy-öt segéddel, két-három inassal dolgozott.

Elnöke volt a pécsi Ipartestületnek, tagja a pécsi Ipar- és Kereskedelmi Kamarának, valamint a városi törvényhatósági bizottságnak. E fórumokon kifejtett szereplése és nyilatkozatai alapján követni tudjuk, hogy mik voltak az önállósulása (1886) és 1914 közti 30 év alatt a pécsi kisiparosság fő problémái, mert iparostársainak panaszait mindkét fórumon neki kellett előadnia.

A kisiparosokat ekkor egyfelől a gyáripar versenye – amit Csukás cikkeiben úgy fejez ki, hogy a gazdaság a vagyon versenye – másfelől az iparosok nagy száma szorongatta. Csukás hangoztatta azt a véleményét, melyben a pécsi kisiparosság, az egész ország kisiparossága osztozott, hogy a 48-as törvények, illetve a céheket megszüntető 70-es évek törvényhozása egyáltalában nem volt szerencsés; azt eredményezte, hogy az iparos- és munkásállomány szakképzettsége nem növekszik, a kisiparosok anyagi gondokkal küszködnek.

Ilyen körülmények közt a kisiparosok életében továbbra is megmaradt a szőlőnek min kiegészítő keresetnek a szerepe.[3]

Csukás 1906-ban, önállósulása után 30 évvel szerzett egy hold szőlőt, nagyon kedvező helyen, Pécs szőlőterületének értékes, nyugati részén, a Szkókó-dűlőben. Hozzá rövidesen még egy holdat vásárolt, úgyhogy végeredményben két hold szőlő egészítette ki az ipari jövedelmét.

A bortermelést Csukás kereseti ágnak tekintette. Mutatja ezt, hogy üzleti feljegyzéseihez hasonlóan „Szőlői jegyzés" címen a szőlőjében folyó gazdálkodásról 1906-tól feljegyzéseket kezdett készíteni. E feljegyzésekben eleinte bevezette összes, a szőlővel kacsolatos kiadásait, hogy a trágyázást, a forgatást, a karóverést, a metszést, a kikapálást, a további kapálásokat, a kötözéseket, a permetezéseket és a bekapálást hány napon át hány napszámossal végezte, és mennyi napszámot fizetett ki. Sajnos e tételek bevezetését pár év után elhagyta. De *a terméseredményekre, a bor fajtáira és minőségére, valamint mennyiségére vonatkozó feljegyzései nem szakadtak meg 24 esztendőn át.*

Mindent megtett, hogy a két hold szőlő jövedelmezőségét emelje. A vásárolt szőlőben fehér és vörös bort adó tőkék sorakoztak. A fehér bort adó rizlingekhez Csukás a legjobb pécsi fehér bort adó szőlőfajtát, cirfandlit telepített. A szőlőmunkákat rendszeresen elvégezte. Mégpedig úgy, ahogy az a feudális világban szokásban volt, családjának tagjaival, műhelyében dolgozó segédekkel és inasokkal ott együtt dolgozott. A szüret gyors befejezését ezek és a meghívott vendégek munkaereje biztosította. Ez azért volt fontos, mert annak elhúzódása a szőlőtermelőnek ma is nagy veszteséget okozhat. Jegyzéseiben rosszalólag meg is említi azoknak a vendégeknek a nevét, akik nem igyekeztek. Ezenfölül minden szőlőmunkához 4 napszámosra és egy vincellérre volt még szüksége. A szőlő művelésében egyfelől haladás látszik. Ahogy általában az előző korszakban, a feudalizmus korában is a mezővárosok és a szabad királyi városok szőlőhegyein volt a legmagasabb színvonalú a bortermelés. És mégis, hogy

[3] *Rónaky Kálmán:* Ötven esztendő. Csukás Zoltán bádogos mester ötvenéves önállóságának ismertetése, Pécs 1936. Kultúra ny. *Csukás Zoltán:* Elmondott beszédek és pohárköszöntők. Pécs 1942 Taizs ny.

ez a bortermelés alacsony színvonalú volt: mutatja, hogy a kétholdas Csukás-szőlőben, amelyben új fajtákat telepítettek, amelyben szőlőforgatás folyt, kordonművelést alkalmaztak, a munkák elvégzésére nagy gondot fordítottak, csak 1916-ban jelent meg a szőlőprés. Addig az inasok taposták szüretkor a szőlőt, és így nyerték a mustot. Tehát a fürtök zöld kocsányának tannintartalma is belement a borba, és annak az értékét rontotta. Három év múlva, 1916-ban szerzett be Csukás szőlődarálót, és ezzel javította a bortermelés színvonalát. A technikának ugyanazt a lassú terjedését látjuk a kisüzemi szőlőkben, mint a kisüzemi szántóföldi termelésnél.

Ha azt nézzük, hogy mekkora termést adott a szőlő, akkor följegyzései nagyon érdekesen vallanak.[4]

Év	Fok	Évi átlagtermés kat. holdanként	Évi átlagtermés kat. holdanként országosan
		hektoliterben	
		telepítés, fejlesztés	
1906	22	2,60	7,48
1907	25	2,90	7,69
1908	24	4,00	15,63
1909	24	1,75	8,16
1910	24	4,75	5,01
1911	28	4,75	8,84
1912	18	7,50	5,64
1913	18	6,00	6,86
		termőre fordulás	
1914	20	10,00	5,13
1915	24	10,50	5,53
1916	24	10,90	4,45
1917		12,41	10,64
1918		16,34	6,38
		perenoszpóra, jégverés, szárazság, rothadás	
1919		6,00	7,05
1920		3,40	7,41
1921		6,70	9,56
1922		6,50	12,30
1923		18,30	12,11
1924		6,40	3,53
1925		15,94	8,98
1926		4,14	3,34
1927		7,58	4,74
1928		14,25	7,96
1929		2,65	6,54

Csukás évről évre vezette, hogy mennyi fehér, mennyi vörös bora termett. Ha átlag-termés-eredményét összehasonlítjuk az országos átlaggal, kiderül, hogy termése meghaladta azokat. Tehát valóban sikerült szőlője termelési eredményeit fokozni. Igaz, hozzá kell tennünk, hogy az országos átlag számos, különböző minőségű szőlővidéknek az eredményeiből tevődik össze, és sok vidéknek

[4] Mivel Pécs bortermeléséről statisztikát a tárgyalt időre nem találtunk, ezért *Pálinkás László:* Szőlészeti és borászati zsebkönyv[2] (Bp. 1960, Mezőgazdasági Kiadó) című munkájának 14. lapjáról közöljük a kat. holdankénti országos átlagtermést.

a gyengébb bortermelése rontotta le az országos átlagot. Van azonban egy másik figyelemre méltó jelenség is. A terméseredményeinek szóródása sokkal nagyobb az országos átlagnál. A rossz időjárás tönkretette az egész termését. Akkoriban még a technika nem állott olyan fokon, hogy azzal az időjárás csapásait ki tudta volna védeni.

Sokéves átlagok (24)

Kistermelő		Országos	
hl/kh	relatív szórás, %	hl/kh	relatív szórás, %
7,76	60,31	7,53	38,76

Az adatok és az a kép, amely Csukás feljegyzéseiből kirajzolódik, azt mutatják, hogy a Csukás-szőlő jövedelmező volt. Jövedelmezőségük miatt a kisiparosok szőlői, a kisüzemi szőlők Pécsett jelentőségüket a kapitalizmus idején megtartották.

Megtartották az első világháború alatt, a két háború közt, sőt a felszabadulás után is. Kisiparosok gazdasági tevékenységében csak most mutatkoznak a nehézségek, mert a szőlőmunkákra nem jut munkaerejük, és a technológiai újításokat bevezetni nem tudják. A borkezelésben még tartják magukat.

A szőlőművelésben a termelési eszközök, a kordonművelés, a trágyázás, a forgatás sok költséget kíván. Kicsinyben nem fizetődik ki. A munkálatokban viszont vannak a kisüzemnek olyan előnyei, amelyek nem tagadhatók. A terméseredmények relatív szóródása a nagyüzemben sokkal kedvezőbb. Ez azt mutatja, hogy a nagyüzemi termelés hátrányban van minőségi kezelésben a kistermeléssel szemben, fölényben van vele szemben viszont mennyiségi termelésben. Ez a szőlőművelés egyik alapvető problémája.

BALÁZS GYÖRGY

A CSONGRÁD MEGYEI KUBIKOSOK HELYZETE ÉS MOZGALMAI A GAZDASÁGI VÁLSÁG UTÁNI ÉVEKBEN (1933–1939)

A nagy világgazdasági válságot követő években az imperialista országokban a gazdasági életben igen lassú javulás következett be.[1] Hazánkban 1933-tól kezdve a gazdasági élet szintén csak lassan és visszaesésektől akadályoztatva kezdett fellendülni. A falu dolgozóira a válság következményei olyan súllyal nehezedtek, hogy helyzetük javulásáról a válság után sem beszélhetünk. A bérek a mezőgazdaságban még 1936-ban is alig javultak valamit, sőt a napszámbérek 1938-ban sem érték el az 1929-es színvonalat.[2] A munkanélküli földmunkások száma a gazdasági válság utáni években is csak némileg csökkent. Az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Iroda jelentése szerint 1935-ben több mint 158 000 és 1938-ban is több mint 94 000 mezőgazdasági munkás volt munka nélkül.[3]

Nemcsak a mezőgazdasági munkások helyzete javult lassan, hanem a kubikosoké is. Ezt a megállapítást elsősorban is napszámbérük és munkalehetőségeik alakulása bizonyítja a legmegfelelőbben. 1934-ben keresetük 1933-hoz viszonyítva semmit sem változott, a kubikos napszám továbbra is 1,50–3 P között váltakozott. A Szegedi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat fizetési jegyzékéből megállapítható, hogy 1934-ben a társulatnál alkalmazásban álló kubikusok napi bérét a következőkben szabályozták:

„január	–– P	július	2,78 P
február	1,64 P	augusztus	–– P
március	1,93 P	szeptember	1,84 P
április	2,05 P	október	2,31 P
május	2,81 P	november	2,16 P
június	2,48 P	december	2,16 P"[4]

A fizetési jegyzékből egyértelműen kitűnik, hogy a nevezett társulatnál a kubikosokat tíz hónapon keresztül alkalmazták – ez részben a kubikmunka szezonjellegéből is adódott –, és egy kubikmunkás naponta átlag 2 pengő 20 fillért keresett, ami alig volt több, mint a gazdasági válság idején fizetett ínségmunkabér. Bizonygatnunk sem kell, hogy ilyen csekély keresetből a kubikosok saját és családjuk létfenntartását csak nagy nehézségek közepette tudták biztosítani.

A Szentesi M. Kir. Államépítészeti Hivatal pedig ugyancsak 1934-ben Mindszent–Kistelek, Szeged–Csongrád, Kiskundorozsma–Halas, Csongrád–Csépa közötti útépítésnél a kubikusoknak az alábbi munkabért fizette:

„január	1,50 P	július	1,60 P
február	1,50 P	augusztus	1,50 P

[1] A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp. 1972. 301. l.

[2] *Szakács Kálmán:* A parasztság helyzete és küzdelme a gazdasági válság után 1933–1939. Bp. 1959. 21. l. (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai c. sorozat 6. sz.)

[3] *Berend T. Iván–Szuhay Miklós:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. 1973. 345. l.

[4] *Kiss László:* Adalékok a tiszántúli kubikosok gazdasági helyzetéhez az ellenforradalmi Magyarországon 1920–1944. Párttörténeti Közlemények, 1960. 4. sz. 141. l.

március	1,50 P	szeptember	1,50 P
április	1,50 P	október	2,12 P
május	1,50 P	november	1,69 P
június	1,50 P	december	2,03 P"[5]

A fenti fizetési jegyzékből az a kép tárul elénk, hogy a szentesi államépítészeti hivatal bizonyos létszámú kubikos csoportnak ugyan egész évben biztosított munkát, de az itt dolgozók napi bére az 1 P 66 fillért nem haladta meg, tehát átlag még annyit sem kerestek, mint a szegedi társulatnál foglalkoztatott társaik. Cece községben meg a mindszenti kubikusok csatornatöltési munkán 12 órai munkaidő mellett képtelenek voltak naponta 2 pengő 70 fillérnél többet elérni.[6]

A válság következtében a Csongrád megyei kubikosok körében kialakult s lassan javuló helyzet enyhítésére a kormány 1934 őszén kénytelen volt a Földművelésügyi Minisztérium útján 175 000 P-t kiutalni a Körös–Tisza–Marosi Átmentesítő és Belvízszabályozó Társulatnak töltéserősítési munkálatok végeztetésére. A rendelkezésre bocsátott összegből a minisztériumi utasításnak megfelelően Szentesről 366, Mindszentről 250, Szegvárról 30 kubikost és Hódmezővásárhelyről 300 földmunkást állíthattak a helyi hatóságok munkába. A minisztérium ellenben szigorúan kikötötte, hogy egy ember 120 P-nél többet nem kereshetett, ami néhány heti munkaviszonyt jelentett; ha ezt az összeget elérte, helyébe másikat kellett alkalmazni.[7] Ez az intézkedés azt a célt szolgálta, hogy minél több kubikosnak biztosítsanak megélhetési lehetőséget, ha csak átmeneti időre is, ami anyagi helyzetük változásában nem sokat jelentett.

A kubikosok bére 1935-ben továbbra is stagnált, a napszám változatlanul 1,50–3 P között mozgott,[8] ami azt jelentette, hogy életszínvonaluk tekintetében ez évben sem történt érdemi változás. Az közismert, hogy a kubikmunkán a munkáltatók a bérezés különböző változatait alkalmazták. 1935-ben Szőreg–Deszk határában húzódó főcsatorna építésénél a kubikosoknak a kitermelt föld után köbméterenként 60 fillért fizettek, a pogányéri csatornaépítésnél dolgozók pedig köbméterenként 50 fillért kerestek.[9] Ha figyelembe vesszük azt, hogy egy kubikos könnyen vagy közepesen munkálható talajból egy munkanap alatt 5–6 köbméternél többet nem tudott megmozgatni, az esetben a napszáma köbméterenként 50 fillért alapul véve a 2,50–3 P-t nem haladta meg. Ha meg 60 fillért kapott egy köbméter kitermelt föld után, akkor sem volt képes naponta 3–3,60 p-nél többet keresni.

A szentesi M. Kir. Államépítészeti Hivatalnál pedig a tárgyalt időszakban Szeged–Csongrád, Szeged–Arad és Mindszent–Kistelek közötti útépítésnél alkalmazott kubikosok napszámbére a következőképpen alakult:

„január	1,20 P	július	1,50 P
február	1,20 P	augusztus	1,60 P
március	1,50 P	szeptember	1,60 P
április	1,50 P	október	1,50 P
május	1,50 P	november	2,18 P
június	1,50 P	december	1,50–2,21 P"[10]

A szentesi államépítészeti hivatalnál tehát a kubikosok átlagos napi keresete 1 P 52 fillér volt, de ha ezt a napszámot összehasonlítjuk az 1934. évi hasonló átlagbérrel, akkor azt tapasztaljuk, hogy ennél a hivatalnál a kubikosok 1935-ben naponta 14 fillérrel kevesebbet kerestek, mint 1934-ben.

[5] Uo.

[6] Uo.

[7] Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára (a továbbiakban CsMLSzF.) Csongrád megye főispánjának általános iratai. 335/1935. sz.

[8] *Kiss* i. m. 141–142. l.

[9] Uo. 141–142. l.

[10] Uo. 141–42. l.

1936-ra a kubikosság keresetében még semmi változás nem következett be, a napszám ebben az évben is 1,50–3 P között ingadozott. Ez évben a Szegedi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat a kubikosoknak az alábbi keresetet biztosította:

„január	1,71 P	július	2,15 P
február	1,66 P	augusztus	2,03 P
március		szeptember	2,28 P
április	1,52 P	október	3,05 P
május	1,59 P	november	2,32 P
június		december	2,61 P"[11]

A szegedi ármentesítő társulatnál a tíz hónap alatt ezek a munkások tehát napi átlag 2 P és 9 fillért kerestek, ami naponta 11 fillérrel volt kevesebb, mint 1934-ben. A Szentesi M. Kir. Államépítészeti Hivatal meg Szentes–Arad, Szentes–Mindszent, valamint Kistelek–Hódmezővásárhely közötti útépítésnél foglalkoztatott kubikosoknak a következő napszámot fizette:

„január	1,50 P	július	1,80–2 P
február	1,50 P	augusztus	2,44 P
március	2,00 P	szeptember	1,80 P
április	1,50 P	október	1,80 P
május	1,50 P	november	1,80 P
június	1,60 P	december	1,80 P"[12]

Ebben az évben tehát a hivatal által alkalmazott kubikosok átlag napszáma 1 P 75 fillér volt, vagyis naponta 23 fillérrel több, mint 1935-ben. Ez azonban nem nevezhető érdemi béremelésnek, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a szegedi ármentesítő társulatnál ugyancsak 1936-ban a kubikmunkások átlag napi fizetésénél 24 fillérrel volt kevesebb. A kubikosok még a 30-as évek derekán sem kerestek kielégítően, mert ezt a nehéz fizikai munkát tobávvra sem fizették meg kellően. Gödöllőn például 1936 áprilisában a vasútépítés földmunkálatainál agyagos, márgás, homokköves föld kitermeléséért – amit csak vésőkkel, kalapáccsal lehetett végezni –, vagonba rakásáért vagononként 3 P-t fizettek. A munka rendkívül nehéznek és a fizetés olyan kevésnek bizonyult, hogy Csenki Pál mindszenti kubikos és társai kénytelenek voltak otthagyni.[13] A mindszenti kubikosok magatartása érthető, mert ha sziklás talaj is közbeesett, a napi kenyérre valót sem tudták megkeresni, s joggal merül fel a kérdés; mi jutott haza a családnak?

Foidl Elemér nagytétényi építőipari vállalkozó ez év nyarán Szakály–Hőgyész vasútállomáson kő kirakáshoz és szállításhoz állított munkába mindszenti kubikosokat és kordélyosokat. A kordélyosoknak a szállításért 10–12 km-es útszakaszon a kezdő kilométer után 1 pengőt s a további kilométerekért 35 fillért fizetett. A kubikosokat meg egyezmény szerint napi 3 P-s kereset mellett alkalmazta.[14] A Palatinus Építő és Ingatlan RT. szintén 1936 nyarán a mindszenti kubikosoknak és kordélyosoknak a Vas megyei horvátnádaljai útépítésnél nyújtott munkalehetőséget. A kubikosoknak a kitermelt föld után köbméterenként és 20 m távolságra való eltalicskázásért 22 fillért s minden további 100 m-ért 3 fillért fizetett. A kordélyosok köbméterenként az első 100 m-ig 65 fillért és minden további 100 m-re 6 fillér többletet kaptak. A nehezebb talaj kitermeléséért a részvénytársaság a kubikosoknak megállapodás szerint felárat biztosított.[15] A fönt említett bérek már valamivel jobbnak

[11] *Kiss* i. m. 142–43. l.
[12] Uo.
[13] CsMLSzF Mindszent község jegyzőjének iratai 25/1936. sz.
[14] Uo.
[15] Uo.

bizonyultak, mint a szentesi államépítészeti hivatal által fizetett napszám. Azonban azt látni kell, hogy ez a bérezés sem nyújtott megfelelő megélhetést a kubikoscsaládoknak, mert a családfő külön élése, a két konyha fenntartása több jövedelmet igényelt volna.

1937-ben a kubikosság nominálbére valamelyest emelkedett, a napszám 1,80–3,80 P között mozgott. A Szegedi Vízszabályzó és Ármentesítő Társulat a kubikosok 1937. évi béréről az alábbiak szerint tájékoztatta a földművelésügyi minisztert:

„április	3,00 P	augusztus	2,50–3 P
május	2,70 P	szeptember	3,45 P
június	3,33 P	október	2,94 P
július	3,51 P	november	–
		december	1,53 P"[16]

A társulat igazgatósága a kubikosok nyolc havi keresetéről számolt be a miniszternek, amiből arra lehet következtetni, hogy az év többi hónapjaiban nem alkalmazott kubikmunkásokat, ami minden bizonnyal a társulat anyagi helyzetére vezethető vissza. A nyolc hónap alatt az itt dolgozók évi átlag napszámbére 2 P 87 fillért ért el. A Szentesi M. Kir. Államépítészeti Hivatal ugyanezen év hónapjaiban pedig az alant felsorolt napszámot fizette a kubikosoknak:

„január	1,80 P	július	3,22 P
február	1,80 P	augusztus	2,00 P
március	1,80 P	szeptember	2,00 P
április	1,80 P	október	2,40 P
május	1,80 P	november	2,00 P
június	2,00 P	december	2,40 P"[17]

Megállapításunk szerint a szentesi államépítészeti hivatal 1937-ben a kubikosoknak naponta 2 pengő és 11 fillér kereseti lehetőséget nyújtott, s ez az összeg 36 fillérrel volt több, mint 1936-ban.

Az tény, hogy a kubikmunkások nominálbére 1937-ben emelkedett, de anyagi helyzetük bérük rendezetlensége következtében továbbra is súlyos maradt, tehát életkörülményeik javulásáról még a 30-as évek derekán túl sem beszélhetünk. Ez lehetett az indító oka annak, hogy 1937-ben a kormánytól követelték, állapítsa meg a kubikosok legkisebb munkabérét is, a mezőgazdaságban megállapított munkabérekhez hasonlóan. A kormány a követelés teljesítését – nem tudni mi okból – sokáig halogatta, amíg végül az iparügyi miniszter a mély- és magasépítőiparban elrendelte a kubikosok legkisebb bérének a megállapítását. A béreket azonban úgy állapították meg, hogy az a munkavállalók rovására, visszaélésre adott lehetőséget, amit a vállalkozók igyekeztek kihasználni a rendelet kijátszásával. A helyzet tarthatatlansága végül is arra késztette az iparügyi minisztert, hogy 28702/1937. XII. sz. rendeletében pontosan szabályozza a kubikosok legkisebb munkabérét. A bérrendezés az ország területének körzetenkénti felosztása mellett történt meg, az alábbiakban: „I. csoport órabére 38 fillér, II. csoport 36 fillér, III. csoporté 34 fillér, IV. csoporté 32 fillér." Azonban a rendelet kibocsátásával sem sikerült a kubikmunkások kereseti viszonyait megnyugtatóan rendezni, mert a vállalkozók most már a legkisebb munkabért a legnagyobbnak tekintették, s így ez az órabér napi 10 órás munkaidőt számítva a kubikosoknak naponta 3,20–3,80 P keresetet jelentett. A rendelet bevezetése hosszú időt vett igénybe, közben az árak emelkedtek, és így magától értetődő, hogy ez a bérrendezés a kubikosságot nem elégíthette ki. Végül is a kormánytól azt követelték, hogy „. . . a

[16] *Kiss* i. m. 144–45. l.
[17] Uo.

szakmunkának minősített kubikos munkánál foglalkoztatott kubikosok legkisebb órabére 50 fillérben állapíttassék meg. Ha a munkások akkordban dolgoznak – amely esetben a megkívánható munkateljesítmény meghatározandó, mégpedig egy átlagmunkás teljesítményéhez – a rendes órabér 25%-kal emeltessék, vagyis ebben az esetben 62,5 fillér lenne a minimális órabér." E követelés megvalósítása még jó ideig váratott magára. Ami viszont az árak emelkedését illette, egy másodrendű férfiruha megvásárlásához 1936-ban több mint öt napi keresettel többre volt szükség, mint 1933-ban. Tehát 1937-re a névleges bér ugyan emelkedett – 2,25 P-ről 2,80 P-re –, de a válság előtti évekhez viszonyítva alig 50%-át érte el.[18]

1938-ban a kubikosok órabérét a már jelzett 28702/1937. sz. rendelet alapján 32–38 fillérben állapították meg, ennek alapján naponta 2,50–3,80 P között kerestek.[19] Azonban bérüknek ez az alakulása sem volt megfelelő, tekintettel arra, hogy a legfontosabb áruféleségek, mint az élelmiszer, a ruházati cikkek ára keresetükhöz mérten drága volt.*

A kubikosok gazdasági helyzetében a háborúra való készülődés hozott némi javulást, amikor az ország gazdasági életében kezdetét vette a háborús konjunktúra. Ettől az időponttól hazánkban ha mérsékelten is, de a kubikosok munkalehetősége kezd fellendülni. Csöngrád megye alispánja is október 1-én arról számolhatott be dr. Bonczos Miklós főispánnak, hogy Szentesről 43, a mindszenti járásból 54 és Csongrádról 30 kubikmunkás vállalt munkát Diósjenőn. A szentesi munkaközvetítő hivatal jelentése szerint meg a tárgyalt időszakban Gödre 87 és az örkényi vasútépítéshez 22 szentesi kubikos indult el dolgozni, ezenkívül még 75 szegvári talált magának munkaalkalmat.[20]

A háborúra való készülődés nemcsak az országban kínált kereseti lehetőséget a kubikosoknak, földmunkásoknak, hanem Németországban is. A hitleri Németország ekkor már javában készülődött a II. világháború kirobbantására, s ez tette szükségessé, hogy a német mezőgazdaságban az eddigieknél több munkást foglalkoztassanak. Ily módon vált lehetővé az, hogy a magyar mezőgazdaság fölösleges munkaerőinek egy része Németországban talált munkaalkalmat, de ez nem utolsósorban összefüggésben volt azzal is, hogy a magyar gazdasági életet alárendelték a német érdekeknek. Ez a körülmény tette lehetővé, hogy Csongrád megyéből is földmunkások utazzanak munkára Németországba. A megyéből a hódmezővásárhelyi gazdasági felügyelőség 1938. április 15-i jelentése szerint összesen 458 földmunkás szerződött le december 15-ig mezőgazdasági munkára. Ebből a létszámból: Csongrádról 48-an, Mindszentről 60-an, Szegvárról 99-en és Szentesről 68-an.[21] Április 23-án a nevezett gazdasági felügyelőség pedig arról tájékoztatta az alispánt, hogy a megyéből 433 munkás kapott kiutazási engedélyt németországi mezőgazdasági munkára, mégpedig: Csongrádról 40 fő, Mindszentről 55, Szegvárról 97 ember és Szentesről 64 földmunkás.[22] A külföldön munkát vállalók között – annak ellenére, hogy Németországban mezőgazdasági jellegű munkára nyílott alkalom – kubikosokat is találunk. Tekintettel a külföldi munkavállalás viszonylag megfelelő feltételeire, a mezőgazdasági munkát is szívesen vállalták.

A háborús gazdasági konjuktúra 1939 tavaszán már azt is lehetővé tette, hogy Németországba nemcsak mezőgazdasági munkára, hanem kubikmunkára is lehetett menni. Így kerülhetett sor arra, hogy 1939 márciusában kubikmunkára a Földművelésügyi Minisztérium útján: Szentesről 100 kubikost, Csongrádról 53-at, Mindszentről 31-et és Szegvárról 25-öt szerződtettek le.[23] A kubikosok

*Az árak 1938-ban a következőképpen alakultak: 1 kg kenyér 38 fillér, 1 db péksütemény 5 fillér, 1 kg zsír 1 P 62 fillér, 1 kg szalonna 2 P 11 fillér, 1 kg cukor 1 P 06 fillér, 1 kg vaj 3 P 50 fillér, 1 kg marhahús 2 P 10 fillérbe került. 1 m flanel 1 P 20 fillér, 1 m gyapjúszövet 15 P, egy férfi sportöltöny 48 P, 1 db férfikerékpárért 93 pengőt kértek. Magyar Statisztikai Évkönyv Bp. 1965. 3. fej. 291–294. l.

[18] Uo.

[19] Uo. 145–46. l.

[20] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 7239/1938. sz.

[21] Uo. 3032/1938. sz.

[22] Uo.

[23] CsMLSzF Csongrád megye főispánjának általános iratai 323/1939. sz.

Németországba kubikmunkára való szerződtetését a helyi hatóságok elöljáróságai is szorgalmazták. Ezt tette Csongrád megye főispánja is, amikor 1939 májusában azzal a kéréssel fordult gróf Teleki Mihály földművelésügyi miniszterhez, tegye lehetővé, hogy 200 csongrádi kubikus Németországba kimehessen.[24]

1939 nyarán ismét sor került a kubikmunkások bérének a rendezésére, az iparügyi miniszter augusztus 3-án kelt 3967/XII/1939. sz. rendeletében szabályozta a kubikmunkáért járó legkisebb munkabért. Az országot e tekintetben két területi csoportra osztotta: I. Budapest és környéke, II. az ország egyéb területe. A rendelet értelmében „. . . kubikos munkának tekintendő minden olyan emberi erővel végrehajtásra kerülő földkitermelés, . . . amelynek célja tervszerű építmények létesítése. Idetartoznak mindennemű út, vasút és vízépítés keretében történő töltések, feltöltések, vízvezető-csatornák (árkok) építése, valamint minden egyéb (kizárólag földszíni) olyan földmozgatás, amely az előbbi meghatározás szerint idetartozhat, tervszerű földegyengetés (planírozás), valamint öntözéssel kapcsolatban, vagy talajjavítás céljából végrehajtandó alagcsövezéssel járó földmunkák, a MÁV által saját építkezéshez szállított föld vagonberakása és kirakása stb. Nem tekinthető kubikosmunkának a kotrásnál kikerülő föld hajóból való kirakása. A munkabér meghatározásának alapja a munkateljesítmény, mégpedig a földmozgatás egysége: a köbméter alapján (akkordmunka); órabér általában csak akkor fizetendő, ha a földmunkát köbméter egységáras alapon elszámolni nem lehet."[25] A kormány kiadott rendeletében tehát pontosan meghatározta, hogy milyen munkák sorolandók a kubikmunkához, ami a bérezés megállapításának az alapját képezte. Feltehetően ennek végrehajtását a kubikosok külföldi munkára való szerződtetése is szükségessé tette.

„A föld megmozgathatósága szerint három csoportot különböztetünk meg – folytatódik a miniszteri rendelet –:

1. ásóval vagy lapáttal könnyen megmunkálható, laza kötöttségű talajok,
2. ásóval még megmunkálható közép kötöttségű talajok,
3. csak csákány és ásó segélyével megmunkálható kötött talajok.

ALAPEGYSÉGÁRAK

A) Talicskás munka

	I.	II.
	területi csoportban, akkordbér m^3-ként, fillérben	
1. Földmunkálhatósági csoportban	66	54
2. Földmunkálhatósági csoportban	92	76
3. Földmunkálhatósági csoportban	130	108

Ezek az egységárak csak saját szerszámmal és talicskával dolgozó kubikosokra vonatkoznak." Amennyiben a szerszámot, talicskát a munkaadó adta, úgy a fenti egységárakból 5%-ot levontak a kubikosoktól. Ezek az alapárak minden további 10 m közép szállítási távolsággal és minden további 1 m emelési magasság esetén 5–5 fillérrel emelkedtek.

Egyoldalú földkirakás esetén, úgyszintén út- és vasútépítésnél a szabványárok kiemelésénél a bérek 10%-kal magasabbak. Olyan karos munkánál, ahol a föld kétszer karolandó, a bérek 25%-kal magasabbak.

[24] Uo. 549/1939. sz.
[25] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 96/1939. sz.

B) Karos földmunka, ha egyszerű karolással végezhető el, kétoldali földelhelyezés esetén:

	I.	II.
	területi csoportban, akkordbér m^3-ként, fillérben	
1. Földmunkálhatósági csoportban	52	44
2. Földmunkálhatósági csoportban	68	56
3. Földmunkálhatósági csoportban	96	80

C) Köbméter egységáras alapon (szakmányban nem végezhető kubikosmunkák után) fizetendő legkisebb órabérek a következők:

	I.	II.
	területi csoportban, órabér fillérben	
1. Saját szerszámmal és talicskával	48	36
2. Szerszám és talicska nélkül	42	36[26]

A bérek munkaminősége szerinti rögzítése után meghatározták a kubikosok egyéb járandóságát is. Ezek szerint azok a kubikosok, akik a II. területi csoportban dolgoztak abban az esetben, ha munkahelyükön főztek, hetenként és fejenként 4 kg kemény vagy 8 kg puha tűzifa illette meg őket, április 1 előtt és október 1 után 5 kg kemény vagy 10 kg puha tűzifát volt köteles a munkaadó természetben részükre biztosítani.

Ha a II. csoportba tartozó kubikmunkások lakhelyüktől távol legalább 4 km-re dolgoztak, a munkáltató kívánságuk szerint a munkahelyen köteles volt megfelelő fekvőhelyet rendelkezésükre bocsátani, vagy pedig helyette elegendő lakáspénzt fizetni. Az I. területi csoportba tartozó kubikosok részére a munkaadó sem tüzelőt, sem pedig lakáspénzt nem volt köteles fizetni. A rendelet értelmében a munkáltatónak kellett még gondoskodnia a kubikusok szerszámainak a munkahelyre való kiszállításáról, folytatólagos munkában töltött öt hét után pedig a szerszámok visszaszállításáról is, de csak abban az esetben, ha a munkaviszony nem a munkavállaló hibájából bomlott fel. A munkaadó ezenkívül tartozott még nyolcheti munka után a kubikosnak a munkahelyről a lakhelyre való oda- és visszaszállításáról is intézkedni. Halaszthatatlan sürgős munka esetében a kubikost 10 órai munkaidőn felül a bér 25%-a, valamint a törvényes munkaszüneti napokon teljesített munkáért a bér 50%-a mint pótlék illette meg.[27] Az iparügyi miniszternek eme rendeletét a munkáltatók miként tartották be, az iratok hiánya miatt utólag nem lehetséges megállapítani. Az eddigiekből viszont arra lehet következtetni, mivel a korábban kiadott ilyen vonatkozású rendelkezéseket sem tartották be, úgy ezt is minden bizonnyal igyekeztek kijátszani.

Az eddig ismertetett munkabérek és munkalehetőségek alakulása egyértelműen arra vall, hogy a kubikosság a gazdasági válságból csak nagy nehézségek közepette tudott kivergődni. Munkabérük 1938-ig stagnált, s alig haladta meg az ínségmunkán fizetett napszámot, és munkaalkalmak is csak a 30-as évek vége felé kínálkoztak megfelelőbben.

[26] Uo.
[27] Uo.

A kubikosok további munkanélkülisége az 1930-as évek második felében

A nagy gazdasági világválságot követő években a kubikmunkások munkanélkülisége a megyében sem szűnt meg teljes egészében, még mindig tekintélyes létszámmal voltak közöttük olyanok, akik nem jutottak munkához. Mindszenten a főjegyző jelentése szerint 1934 februárjában 1890 kubikos állt munka nélkül. Szegváron pedig a tárgyalt időszakban közülük 350-en nem tudtak elhelyezkedni.[28] A Nemzeti Egység Mindszenti Szervezetének a főispánhoz intézett április 16-i felirata is arról számolt be, hogy a községben még mindig több száz olyan kubikos volt kereset nélkül, akiknek a családja valósággal éhezett.[29]

A kubikosok körében a munkanélküliség a válság befejeződése után két évvel sem számolódott fel. A szentesi rendőrkapitányság politikai osztályának a Belügyminisztériumba küldött 1935-ös jelentéséből megállapítható, hogy a megye székhelyén, Szentesen a 35 240 lakosból 2300 férfi – túlnyomó többségben kubikos – és 500 nő volt munka nélkül, s ez a családtagokkal együtt 6200 főt tett éhezővé.[30] Mindszent község elöljárósága meg 1935 elején azt jelezte a megyei gazdasági felügyelőségnek, hogy a községben 4000 földmunkás – zömében kubikos – állt megélhetés nélkül, akiknek elhelyezése a falu vezetőinek nagy gondot okozott.[31]

A kubikosok munkanélkülisége körükben súlyos egészségügyi és szociális helyzetet teremtett. A kereset hiánya miatt a kubikoscsaládoknál a lakásviszonyok, a táplálkozás nem voltak kielégítőek, ami főleg gyermekeik egészségére és fejlődésére hatott igen károsan. Ezt a tarthatatlan állapotot tükrözik az orvosi jelentések is. Dr. Szarka Ödön, Csongrád város kerületi orvosa megvizsgálta a város elemi iskoláiba járó földmunkásgyermekeket, s a vizsgálat eredményét 1935. május 24-i jelentésében a következőkben foglalta össze: „A megvizsgált 123 gyermek közül normális fejlettségűnek, egészségesnek 39 gyermeket találtam, 84 gyermek fejletlen, rosszul táplált, ez utóbbiak közül 27 gyermek kezelést, illetve üdülést igényel. A gyermekek egészségi állapota ijesztő hűséggel tükrözi vissza szüleik szociális helyzetét. A zsúfolt egészségtelen lakás, a szűkös egyoldalú táplálkozás, az egészségápoláshoz szükséges tényezők (szappan, fogkefe, fürdés) hiánya képezik a gyermekek fejletlenségének okát. Radikális orvoslást a gyermekek szüleinek jobb anyagi helyzete, tehát munkaalkalmak teremtése nyújthat."[32] 1935 májusában dr. Vajdovich Árpád szegvári községi orvos is megvizsgálta a földmunkásgyermekeket és a következőket állapította meg: „A gyermekek majdnem kivétel nélkül magukon hordozzák az elmúlt tél nyomorúságos táplálkozásának nyomait. Beteges színűek, legtöbbje csont-bőrig lesoványodott. Mindenütt az angolkór nyomai, a csontban és a fogazatban különösen."[33]

A megye kubikosai közül még 1936-ra sem sikerült mindenkinek munkába állnia. A mindszenti jegyző arról panaszkodott a főszolgabírónak küldött jelentésében, hogy január végéig a község kubikosainak csak 20%-a tudott munkát vállalni, a többi 80% meg kereset nélkül lézengett.[34] Áprilisban a községi elöljáróság megállapítása szerint Mindszenten még 800 kubikos állt munka nélkül. A Földmunkások Országos Szövetsége szentesi csoportjának felmérése alapján pedig kimutatták, hogy a városban 1936-ban a munkanélküliek – főleg kubikosok – száma elérte az 1500–2000 főt.[35]

[28] Uo. 110/1934. sz.

[29] CsMLSzF Csongrád megye főispánjának általános iratai 784/1934. sz.

[30] *Barta László–Gecsényi Lajos–Schneider Miklós:* Szuronyok árnyékában 1890–1939. Dokumentumok a szentesi munkásmozgalom történetéből. Szentes 1969. 129–30. l.

[31] CsMLSzF Mindszent község főjegyzőjének iratai 25/1935. sz.

[32] *Szakács Kálmán:* Az 1929–33-as világgazdasági válság és a magyar parasztság. Bp. 1959. (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai c. sorozat 6. sz.)

[33] *Molnár László:* Csongrád megye gazdasági élete II–III. rész. Szentes 1970. (Levéltári anyag) CsMLSzF (a továbbiakban: *Molnár* i. m.)

[34] CsMLSzF Mindszent község főjegyzőjének iratai 25/1936. sz.

[35] *Borbás Lajos:* Közkatonák. Bp. 1972. 144. l.

A munkanélküliség okozta nyomort és súlyos körülményeket bizonyítja Bodnár Mihály szentesi kubikosnak 1937-ben Horthy Miklósnéhoz írott levele. A 37 éves kubikosnak öt gyermekéről, 82 éves anyjáról és súlyos szervi szívbeteg feleségének az eltartásáról kellett gondoskodnia. A nyolctagú család az apa keresetnélkülisége miatt a legszörnyűbb körülmények között élt, valósággal koplalt, a telet fűtetlen szobában vészelték át, mert a családfő sem a télire való tüzelőt, sem pedig az élelmet nem tudta beteremteni. A gyermekek az éhségtől megbetegedtek, már jártányi erejük sem volt. Bodnár helyzetükről így írt a kormányzónénak: „Munka sehol ha a városházára megyek munkáért elutasítanak, kipiszkolnak, a megye házára tilos a bemenetel az ilyen nyomorult rongyos sok gyermekes . . . apának nem hallgatnak meg sehol bennünket és nem segítenek rajtunk. Ruhánk rongyokba lógnak rólunk, cserélni nem tudjuk mert nincs mivel sem alsó sem felső ruházatunk szégyelem még kimondani is és csurog a köny a szememből, hogy az ingemnek csak a nyaka és a két ujja van meg sem eleje sem hátulja és mindnyájan így vagyunk. Kérem alázatosan ne tessék azt gondolni, hogy én egy dologtalan vagyok dolgozni szerettem és szeretek de tessék elgondolni ahol nyolc éhes várja a mindennapi kenyeret ott egy munkás kéz nem elég még ha minden napra volna is kereset . . .” A továbbiakban Bodnár arról írt, hogy a város elöljárósága sem nyújt családjának megfelelő segítséget. A megsegítés helyett a szegényügyi hivatal tisztviselője is azt tanácsolta a sok gyermekes kubikosnak, hogy családjait adja be a menhelybe, ami ellen a becsületes, gyermekeit szerető apa tiltakozott.

Befejezésül a nincstelen kubikos a következő sorokat írta Horthynénak: „Kérem szépen segítsenek rajtunk mert éhen pusztulunk és meg fagyunk csak egy párna és kis vékony ruha van rongyokba takargatjuk a kis gyermekeket, tesék kérem egy városi hatósági urral meg vizsgáltatni a mi helyzetünket. . . . most alázatosan könyörgök a Főméltóságos Asszonynak, hogy féltem családjaimat az éhen halástól a megfagyástól rongyokba vannak kis gyermekeim borzasztó aminek elébe nézek ha nem segítenek valamivel a jó lelkű emberek.”

A megyéből „Horthyné 1936/37. évi segélyakcióhoz” 61 ehhez hasonló levél – Szentesről 11 – érkezett. A belügyminiszter a felérkezett leveleket azzal a megjegyzéssel küldte vissza a főispánnak, hogy amennyiben a folyamodók támogatását indokoltnak találja, abban az esetben a Főméltóságú Asszony részére érkezett adományok terhére vagy ilyen adományok híján a vármegyei ínségenyhítő akció keretében munka útján vagy más egyéb módon segélyeztesse.[36]

Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. március 5-én hirdette meg a győri programot, s ezzel kezdetét vette a háborús konjunktúra. A háborúra való készülődés kétségtelenül több munkalehetőséget nyújtott a kubikosoknak is, de ez nem jelentette azt, hogy munkanélküliségük teljes egészében megszűnt. Csongrád megyében 1938 őszén az alispáni jelentés még mindig 150 állásnélküli kubikosról tesz említést.[37] 1939 nyarán dr. Valkó László szociális tanácsadó az alispánnak küldött beszámolójában pedig azt írta, hogy a megyében 800 a munkanélküli kubikosok száma[38] – ami azt jelentette, hogy a kubikosság bizonyos része a 30-as évek végén továbbra is ínséges helyzetben élt.

A kormány, a helyi hatóságok és egyéb szervek kísérletei a kubikosok munkanélküliségének enyhítésére

A kormány a válság utáni években a földmunkások, kubikosok munkanélküliségét rendeletileg kísérelte meg felszámolni. Ennek érdekében ismét életbe léptette az 1932-ben kiadott 185.419/1932. B. M. sz. törvény alkalmazását. Csongrád megye alispánja e rendelkezés szellemében 1934. január 8-án „A munkanélküliség leküzdése” tárgyában körirato adott ki, amelyben utasította a megye városainak, községeinek elöljáróit, hogy kövessenek el mindent a munka nélkül maradtak megsegítésére, és

[36] *Barta–Gecsényi–Schneider* i. m. 135–36. l.
[37] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 7239/1938. sz.
[38] Uo. 49/1939. sz.

intézkedjenek, hogy az ínségesekről megfelelő gondoskodás történjék.[39] A főispáni körrendelet arra viszont már nem tért ki, hogy ehhez az anyagiakat miként lehetne előteremteni.

A kubikosok helyzetének a javításával a földmunkásszövetkezet is megpróbálkozott, mint munkavállaló szerv. 1934 februárjában a földmunkásszövetkezet mindszenti igazgatósága a munkanélküli kubikosainak megsegítése érdekében megpályázta a pécsi ármentesítő társulat csatornatisztítási munkálatait, ahol két éven keresztül 150 kubikosnak lehetett volna megélhetést biztosítani.[40] A munka elnyerésének a bizonyítására azonban adataink nincsenek.

A kormány a kubikosok nehéz gazdasági helyzetének megoldását 1934 őszén továbbra is adminisztratív intézkedések alkalmazása révén szándékozott rendezni. A Belügyminisztérium október 10-én leiratban értesítette Csongrád megye alispánját, hogy a megye ínségenyhítő tevékenysége munkatervének és költségvetésének helyszíni tárgyalására dr. Szekeres János miniszteri osztálytanácsost és dr. Seres Jenő miniszteri segédtitkárt küldi ki. Utasította az alispánt, hogy a tárgyaláshoz szükséges anyagot készítse elő, nevezetesen: a megye területén lévő községek ínségeseinek a kimutatását, az ínségenyhítő tevékenység munkatervét s a folyó gazdasági év terméseredményének felmérését, továbbá kérte a törvényhatóság területén folyamatban lévő útépítési és vízi munkálatok adatainak a beszereztetését, hogy azok a helyszíni tárgyaláson rendelkezésre álljanak.[41] A Szentesi M. Kir. Államépítészeti Hivatal a tárgyalásra az alábbiakat terjesztette elő:

1. A Csongrád–csépai vicinális közút 0–6 km szakaszán földmunkán 60 kubikos foglalkoztatható 100 napon keresztül, erre előirányzott költségvetési összeg 21 000 P.
2. A Szentes–mindszenti út szegvári átkelési szakaszán burkolati munkán 50 kubikos állítható munkába 100 napon át. Előirányzati költség 184 000 P. Előkészített, de kivitelre még nem engedélyezett munkák.
3. Algyőn a jobbparti hajóállomáshoz vezető útépítés költsége összesen 17 000 P, ahol 30 munkás alkalmazható 50 munkanapon keresztül.
4. Szentes–Nagymágocs közötti nyári út építésére a hivatal 20 000 P-t irányzott elő, ezen a munkán 30 kubikos foglalkoztatható 50 napig – hangzik az előterjesztés.
5. 7000 m^3 kőtörés vár kora tavasszal 50 munkásra, e munka 100 napot igényel.
6. Budapest–Kecskemét–Szeged állami közút Csongrád megyei szakaszán, amennyiben annak vállalatba adása megtörténik, akkor a munka tavasszal megindul, és ott 100–200 kubikos talál hosszú hónapokon át megélhetést jelentő munkát – fejeződik be a tervjavaslat.

A Körös–Tisza–Marosi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat az alispán megkeresésére a következőket közölte: A társulat ínségmunka akciót a jövőben nem indít, helyette inkább töltéserősítési és Hódmezővásárhely határában más egyéb földmunkákat végeztet. Az államépítészeti hivatal egyébként az alant felsorolt munkák elvégeztetését vette tervbe:

1. Csatornatisztítási munkák, e címen a szentesi szakigazgatóság költségvetésében 6400 P-t állított be, az összeget az ősz folyamán szándékoztak felhasználni. Ezért a pénzért 16 napig 200 kubikost szándékoztak foglalkoztatni. Hódmezővásárhely határában a végzendő földmunkák kivitelezésére 5600 P állt rendelkezésre, amely összegért 28 napon keresztül 100 kubikos volt alkalmazható.
2. A hódmezővásárhelyi–szentesi útszakasz fásítására 2000 P-t irányoztak elő, ezen a munkán 60 ember 40 napig találhatott munkát.

[39] Uo. 3445/1933. sz.
[40] Uo. 110/1934. sz.
[41] Uo. 6760/1934. sz.

3. Vízeresztés címen két szakaszon 5000 P-t állítottak be, amely összeg 160 kubikos 40 napi foglalkoztatását jelentette.
4. Mártély határában védgát erősítésére, a második padka építésére a társulat 4000 P-t irányzott elő, s ezen a munkán 20 napon át 100 kubikos találhat megélhetésre – hangzott az indítvány.

Végezetül a társulat azt jelentette az alispánnak, hogy az igazgatóság 250 000 P állami kölcsön felvételét tervezi nagyobb szabású földmunkák végeztetésére. Ebből az összegből a szentesi szakigazgatóság körzetébe tartozó gátvonal építésére 32 500 P-t, a hódmezővásárhelyi szakigazgatóság gondozására bízott töltések rendbentartására pedig 83 500 P-t szándékoznak fordítani. A kölcsön folyósítása esetén a szentesi szakaszon 30–40 napig 400–500 kubikost, a hódmezővásárhelyi szakasz töltéseinek karbantartásánál meg 1000–1200 kubikost lehet majd foglalkoztatni 30–40 munkanapon át.[42]

A községek elöljáróságai is készítettek tervet földmunkák végeztetésére. Mindszent főjegyzője 1936 januárjában a járás főszolgabíráját a következő munkatervi javaslattal kereste fel: elhatározták a község 10 000 m² kiterjedésű vásárterének 0,6 m-rel való felmagasítását. A falu határában fekvő Horgolat-dűlőben 60 kh első osztályú földet a belvíz szinte minden évben elöntött, ennek megakadályozására a község vezetői úgy döntöttek, hogy töltést építtetnek, ahol 200 kubikos foglalkoztatását helyezték kilátásba. Továbbá eltervezték a tiszai strandfürdőhöz vezető 600 m hosszú útszakasz rendes földúttá való kiépítését, amely munkán 300 kubikost szándékoztak keresethez juttatni. E munkákon kívül a község vezetősége még több kisebb földmunka elvégeztetését irányozta elő. A munkálatok kivitelezetése 10 289 P-t igényelt, s így mintegy 580 kubikosnak és 54 kordélyosnak lehetett volna bizonyos időre munkát adni.[43]

A kubikosok ínséges helyzete a megye alispánját is arra késztette, hogy tájékoztassa a kormányt a fennálló állapotokról és javaslatot tegyen a bajok orvoslására. 1937. május 11-én bizalmas tárgyú feliratában ismertette a belügyminiszterrel a kubikosok nehéz gazdasági helyzetét, amit túl nagy számarányukra vezetett vissza. A kubikosok súlyos életkörülményeinek a megjavítására munkaalkalmak biztosítását indítványozta, mint például csatornaépítések, folyószabályozások, útépítések stb. „. . . Igen fontosnak tartanám – írja – az Alföld szociális helyzete szempontjából a régóta tervbe vett Duna–Tisza csatorna építésének napirendre tűzését, amely elsőrendű közérdekű alkotás, amely közel van az alföldi kubikos vármegyékhez és amely 8–10 évre körülbelül 5–6000 kubikosnak adna munkát évenként 200 munkanapot számítva." Azt is kifejtette, hogy a csatorna építésének a terve a Földművelésügyi Minisztériumban készen áll, tehát ez sem lehet akadálya e munka megindításának. A munka kivitelezésének évi összege 8–10 millió pengő, ezt az összeget az állami beruházások költségvetésében nagyobb akadály nélkül fedezni lehetett volna. Továbbá szükségesnek tartotta, hogy főleg a helybeli munkásokat foglalkoztassák, s felhívta a figyelmet arra is, hogy a hivatásos kubikosokat igazolvánnyal lássák el, és elsősorban az igazolványos kubikosok nyerjenek alkalmazást.[44]

A kubikosok nehéz sorsa a földmunkásszövetkezet vezetőit is foglalkoztatta. Dr. Steuer György, a földmunkásszövetkezet országos vezetője „Milyen a közhangulat a Tisza vidékén" címmel tanulmányt írt, s ezt 1938 áprilisában elküldte dr. Bonczos Miklósnak Csongrád megye főispánjának és arra kérte, hogy a megye földmunkás-kubikosai helyzetének enyhítése céljából egy szűkebb körű értekezletet mielőbb hívjon össze, ahova őt (Steuert) és titkárát dr. Szabados Mihályt szíveskedjék meghívni.[45] Az értekezletet megtartották-e avagy sem, arról írásos forrás nem maradt reánk.

Steuer tanulmányában feltárta a Tisza-vidéki kubikosok nyomasztó helyzetét és megállapította, hogy ezeknek a munkásoknak az elkeseredése és elégedetlensége felett nem lehet egyszerűen napirendre térni. „Lépten nyomon hallani – írja – gazdavédelem van. Miért nincs munkásvédelem is. Mi a

[42] Uo.
[43] CsMLSzF Mindszent község főjegyzőjének iratai 25/1936. sz.
[44] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 3570/1937. sz.
[45] CsMLSzF Csongrád megye főispánjának bizalmas iratai 299/1938. sz.

társadalom kitaszítottjai vagyunk. Velünk nem törődnek. Mi másod-harmadrendű állampolgárok vagyunk.... A kormány és a munkáltató hatóságok kiszolgáltatnak bennünket – mármint a kubikosokat – azoknak a vállalkozóknak, akik dömpingárakkal kapják meg a közmunkákat, akik a munkásokat azután, hogy rá ne fizessenek kiuzsorázzák."

A munkások között – írja Steuer – azért nagy az elkeseredés, mert családjaikat nem tudják emberségesen eltartani az ínségmunkák miatt. A kubikosok az ínségakciót, az OTI-t minden bajok okozóinak tartják. Bírálják a papok, az urak életmódját, akik őhozzájuk képest luxuséletet élnek. Keservesen panaszolják, hogy a nagy családokat nem védik megfelelően. A kubikosok keményen hangoztatják – emeli ki a tanulmány szerzője –, hogy a papi földeket ne adják bérbe a gazdagodó embereknek, hanem adják ki kisbérletben az élni akaró kisembereknek.[46]

A 30-as évek vége felé is találkozunk olyan helytelen törekvéssel, mely szerint, hogy a kubikosok könnyebben jussanak munkához, védgátat kell a kontárokkal szemben emelni. Ilyen határozat született a Csongrád megyei törvényhatósági bizottság 1938. október 13-i közgyűlésén. Dr. Steuer arra kérte dr. Dósa István alispánt, hogy a közgyűlési határozatot, amelyben a kormánytól a kubikmunkásoknak ipari szakmunkásokká való nyilvánítását és iparigazolvánnyal való ellátását kérik, terjessze föl az iparügyi miniszterhez.[47] Ez a javaslat a földmunkásszövetkezet szentesi kongresszusán már 1928-ban elhangzott, de helytelensége miatt a kubikosok körében akkor sem talált elfogadtatásra.

Látható tehát, hogy a kormány a kubikmunkások helyzetének tárgyában kiadott rendelkezéseivel a megoldást az alsóbb közigazgatási szervekre igyekezett hárítani. Igaz ugyan, hogy a helyi hatóságok munkaterveket készítettek, amelyek megvalósítása egyrészt közhasznú lett volna, másrészt a kubikosság nincstelenségét enyhítette volna, azonban az előirányzott munkák elkészítéséhez szükséges összegek előteremtését a kormánytól várták, amit az nem tett meg. Így ezek csak kezdeményezések maradhattak, aminek a hátrányát főleg a kubikosok érezték meg, mert nem jutottak elegendő munkához.

A hatósági üldözés, a kubikosok osztályharca a válság utáni években

A földmunkások mozgalmai az 1932–33-as évekhez viszonyítva visszaestek, s ez a visszaesés 1934-ben csak növekedett. Ennek egyik legfőbb oka a hatósági üldözések fokozódása volt, ami egyre nagyobb félelmet váltott ki a földmunkásokban. 1934–35-ben sok falusi szociáldemokrata szervezet fel is bomlott. A községi szociáldemokrata szervezetek gyengülésében elsősorban a hatósági terror, de jelentős szerepet játszott a szociáldemokrata párt helytelen politikája is.[48] A párt gyengülése Csongrád megyében szintén jelentkezett az előbb említett okok miatt, valamint abból adódóan, hogy a jobboldali politikai pártok, szervezetek egyre aktívabb szerepet vállaltak a szociáldemokrata pártszervezetek felbomlasztásában. A megye földmunkásainak, kubikosainak egy része felülve ezen jobboldali pártok és szervezetek demagóg politikájának, kezdte elhagyni a szociáldemokrata pártot. Ez történt Mindszenten is, ahol a község Nemzeti Egység Szervezetének vezetői 1934 áprilisában közölték a megye főispánjával, hogy „kitartó munkával" sikerült a mindszenti munkásság nagyobb részének a bizalmát a Nemzeti Egység Szervezete számára megnyerni úgyannyira, hogy a szociáldemokrata párt községi szervezete fel is oszlott, a pártban csupán néhányan maradtak.[49]

Az előzőekben már utaltunk rá, hogy a hatósági terror gátolta a szociáldemokrata pártszervezetek politikai tevékenységét. Erről az állapotról számolt be a Magyarországi Szociáldemokrata

[46] Uo.

[47] CsMLSzF Csongrád megye főispánjának általános iratai 1217/1938. sz.

[48] Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848–1948. Szerk.: Pölöskei Ferenc, Szakács Kálmán. Bp. 1962. (A továbbiakban: Földmunkás és szegényparaszt . . .) 875–76. l.

[49] CsMLSzF Csongrád megye főispánjának általános iratai 784/1934. sz.

Párt szentesi szervezetének 1935. január 25-én tartott tisztújító taggyűlésén a párt elnöke, Vajda Imre. A taggyűlésen mindössze 50–60 párttag jelent meg.[50] Vajda előadói beszédében kifejtette, hogy a párt városi szervezete az elmúlt esztendőben nem tudott eredményeket elérni a kormány üldöző politikája miatt. A pártbizottsági tagok kis létszámuknál fogva hiába próbálkoztak – a munkásokat, köztük a kubikosságot is érintő – különböző indítványokkal bármit elérni, akár a megyebizottságnál, akár a városi közgyűlésen azt vagy tárgyalásra nem bocsátották, vagy ha odáig ért, az esetben rendszerint leszavazták. Nem tudott a párt elérni eredményeket azért sem, mert nem állt mögötte olyan tömeg, amivel hatást tudott volna gyakorolni. Vajda véleménye szerint ennek oka az volt, hogy a párt eszméivel együttérző tömeget nyilvános gyűlések során nem tudták megnyerni, mert ilyenek megtartására nem kerülhetett sor. Vajda Imrének ezt a kijelentését Ambrus Albert a párt adminisztratív munkájáról szóló beszámolójával erősítette meg, amikor ismertette, hogy nyolc taggyűlés megtartására kértek engedélyt, de egyet sem kaptak meg.[51]

A kormány munkásüldöző politikája a válság utáni években sem enyhült. A különböző munkás összejöveteleket, gyűlések megtartását minden erejével igyekezett megakadályozni. Ennek érdekében Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter 1935. február 28-án kiadott 155240/1935. VII/a sz. rendeletében utasította a törvényhatóságok első tisztviselőit, a rendőrség budapesti és vidéki főkapitányait, hogy a minisztérium 2300/1935. M. E. sz. rendelete, valamint a 4980/1931. M. E. sz. rendelet újból hatályba lépett, és e rendeletek értelmében politikai népgyűlések, felvonulások stb. tartása a további intézkedésekig tilos. A rendőrhatóságok március 1-től kezdődően politikai gyűlések tartására a további intézkedésig engedélyt nem adhattak ki. A népgyűléseket ugyancsak politikai jellegűnek kellett tekinteni, továbbá nem voltak megtarthatók olyan ebédek és vacsorák sem, ahol politikai felszólalások hangozhattak el. A miniszter a rendeletben utasította arra vonatkozóan is a megyék alispánjait, a rendőrkapitányokat, hogy a szakszervezeti gyűléseken is csak gazdasági kérdésekkel szabad foglalkozni, és ha az politikai jellegűvé kezd válni, az esetben a gyűlésen jelen levő hatósági személynek kötelessége azt a legerélyesebben megakadályozni. A pártvezetőségi ülésekre vonatkozólag a rendelkezés úgy intézkedett, hogy csak helyi (községi, városi) pártvezetőségi üléseket lehetett megtartani, ahol a párt adminisztrációs ügyeivel volt szabad foglalkozni, és ezeken az üléseken csak a szoros pártvezetőségi tagok lehettek jelen.[52] A rendelet Csongrád megye kubikos lakta falvaikban, városaiban főleg a kubikmunkások politikai ténykedése ellen irányult, mivel a helyi hatóságok nagyon jól tudták, hogy ők a megye földmunkásmozgalmának a hajtó motorjai, s ezért elsősorban ellenük léptek fel.

A kormány és a helyi hatóságok szigorú intézkedései ellenére sem sikerült a kubikosok mozgalmát végképpen elnémítani. A 30-as évek derekán ha szórványosan is, de találkozunk bérmozgalmakkal, kubikossztrájkokkal. 1935 decemberében a budaörsi repülőtér földmunkálatain dolgozó Csongrád megyei kubikosok léptek sztrájkba, mert az egy hétre járó 30–35 P helyett a munkaadó csak 5 P-t volt hajlandó kifizetni. A sztrájkoló kubikosok egy része Szentes város költségén, más része meg kényszerútlevéllel tért haza.[53] 1936 elején pedig a Csendőrnyomozó Alosztály Parancsnokságának jelentésében az olvasható, hogy a budapest–gráci műút építésénél a 116 Csanád–Csongrád–Békés és Szolnok vármegyei kubikos közül 30 ember elhagyta munkahelyét. A munkát végeztető Palatinus Rt. a kubikosokat olyan megegyezéssel fogadta fel, hogy részükre egész éven át munkát biztosít napi 3,50–4 P keresettel. Ezzel szemben amikor az elszámolásra került a sor, a kubikosokat 2–2,50 P napszámmal fizették ki. A vállalat főmérnöke a főszolgabírónál lefolytatott tárgyaláson a munkabért nem volt hajlandó felemelni, erre a kubikosok nem álltak munkába.[54] Ugyancsak a csendőrnyomozó alosztály jelentette a belügyminiszternek 1936 nyarán, hogy a buda-

[50] *Barta–Gecsényi–Schneider* i. m. 137–39. l.
[51] Uo.
[52] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 1550/1935. sz.
[53] Földmunkás és szegényparaszt . . . 883. l.
[54] *Kiss* i. m. 143. l.

pest–gráci műútépítés karakójánosházi szakaszán dolgozó 70 Csongrád megyei kubikos ismét beszüntette a munkát, mert a vállalat által kilátásba helyezett 3–3,50 P napszám helyett naponta mindössze 1,70 P-t kerestek. A csendőrségi felterjesztés szerint várható volt, hogy a többi kubikos is abbahagyja a munkát, ami három hét múlva következett be, amikor a nevezett útépítés vasvári útszakaszán 80 helybeli munkás és a mindszenti kubikosok szeptember 21-én nem vették fel a munkát, mivel a beígért 3–4 pengős napszám helyett a napi jövedelmük 2,12 P-nél nem volt több. A kubikosok az egyeztető tárgyaláson béremelést kértek, a vállalat azonban csak 58 fillér javítást ígért, amit a munkások nem voltak hajlandóak elfogadni.[55]

A sztrájkok szervezése, a bérkövetelő mozgalmak mellett a megye kubikosai helyzetük javítására a válság utáni években továbbra sem mondtak le a különböző memorandumok benyújtásáról, amelyekben radikális követeléseknek is hangot adtak. Rátkai Sándor szentesi kubikos 1937. január 7-én 176 társa nevében a következő kérelemmel fordult a főispánhoz:

„Méltóságos Főispán Ur!

Mi alulirottak azon kérelemmel fordulunk Méltóságos Urunkhoz, hogy mi, akik ezért a csonka hazáért véreztünk ... éhesen didergünk családostól fütetlen lakhelyeinken, amit a nyári munkával kerestünk az már elfogyott, mert dacára, hogy jó termés volt ... nagyon kicsit tudtunk keresni. Ez csak a gazdáknak volt jó termés, de a munkásoknak nem, kérjük tehát Méltóságodat, hogy amennyiben tud segítsen rajtunk. Nem könyöradománnyal értjük, hanem munkával és becsületes munkabérrel, amivel magunkat és családjainkat becsületesen el is tudjuk tartani."[56]

1937 februárjában pedig a szentesi szervezett földmunkások juttattak el memorandumot a főispánhoz:

„Méltóságos Főispán Ur!

Alulírottak, mezőgazdasági és kubikos munkások vagyunk. Azok vagyunk, akik munkánkkal megtermékenyítjük a magyar talajt. A mi vérünk és verejtékünk nyomán fejlődik a kultúra és a civilizáció. Mi vagyunk a társadalom alapja. A mi munkánkon épül fel az egész magyar élet. És mi vagyunk a kitaszítottak, a koldusok, a rongyosak. Mi vagyunk a társadalom számkivetettjei. Életviszonyaink mélyen alatta vannak az embert megilletőnek, átlagos évi keresetünk nem éri el a kétszáz pengőt. ... mindez akkor történik, amikor a bőség korszakát éljük, amikor a termelt javakból fölöslegek vannak ... ezeket látva önkéntelenül is azt kérdezzük mindez miért?

Ezeken a kérdéseken gondolkozva, mi arra a megállapításra jutottunk, hogy nyomorunk legfőbb okai a következők:

1. a jelenlegi nagybirtok rendszer
2. a bankok és a kartellek
3. az alacsony munkabérek
4. a magas fogyasztási adók."

Tehát a memorandum első részében az aláírók elnyomott helyzetük legfőbb okozóira mutatnak rá. Végezetül a bajok orvoslására ésszerű javaslatot tettek: „Úgy gondoljuk jelentősen lehetne rajtunk segíteni a következőkkel:

1. igazságos földreformmal
2. a bankok és kartellek megrendszabályozásával
3. a mezőgazdasági és kubikus munkások életminimumot biztosító munkabérének törvényes megállapításával, a munkaidők leszállításával
4. a mezőgazdasági munkásság betegségi, baleseti és aggkori biztosításával.

[55] Uo.

[56] CsMLSzF Csongrád megye főispánjának általános iratai 34/1937. sz.

Abban a hiszemben, hogy Méltóságod panaszainkat, kívánságainkat az illetékes kormányhoz eljuttatja. Maradunk megkülönböztetett tisztelettel."[57]

A feliratot 1376-an írták alá. Érdemes viszont közelebbről megvizsgálni az aláírók foglalkozás szerinti megoszlását, társadalmi helyzetét. Az 1376 aláíró közül mindössze 803 személynek ismert a foglalkozása, 503-é pedig ismeretlen. A 803 fő közül 549 kubikos, 69 napszámos, 66 gazdasági munkás, 43 kisiparos – segédekkel együtt –, 28 kisgazda, 14 fuvaros és 34 háztartásbeli. Az aláírók összetételéből az a következtetés vonható le, hogy a memorandumban foglaltak nem csupán csak egy szűk társadalmi réteg kívánsága volt, hanem főként a földmunkásság, a kubikosság, a kisemberek jogos követelései jutottak benne kifejezésre.

1936. január 7-ével megmozdultak a szegvári kubikosok is, akik közül naponta 220-an, 250-en jelentek meg a községháza előtt, hogy az elöljáróságtól munkát követeljenek. 14-én a kora délutáni órákban a községháza udvarán 80–100 főnyi tömeg megélhetést követelve ismét csoportosulni kezdett. A tömeget a csendőrjárőr felszólította, hogy oszoljon fel, a felszólításnak Domonkos Imre, Hegyi István, Klement Rókus és Szabó András kubikosok nem tettek eleget, amiért a járőr őrizetbe vette őket.[58] A kubikosok további kilátástalan helyzete a következő évben is zavargásokat idézett elő. 1937 júliusában az Építőipar Rt. Állami Útépítés vezetősége az ajkarendeki útépítésnél dolgozó 18 szentesi kubikost elbocsátotta – rendőrségi jelentés szerint – azzal az indokkal, hogy „. . . a kommunizmus legvadabb idejére emlékeztető módon viselkedtek". Az ügyben kihallgatott Molnár Lajos és Pál Béla mérnökök vallomása alapján a kubikosok a zendüléskor az Internacionálét énekelték, Kun Bélát éltették és arról tárgyaltak, hogy „. . . az útépítést vezető mérnököket a kommün kitörése esetén milyen módon fogják kivégezni". A területileg illetékes győri ügyészség a 18 kubikos ellen a társadalom törvényes rendjének erőszakos felfogatására irányuló vétség miatt eljárást indított.[59] A zendülésnek ez esetben is feltehetően az lehetett az oka, hogy a vállalat nem a megállapodás szerinti munkabért fizette a kubikosoknak, akik emiatt fellázadtak. A kubikosokról egyébként elmondható, alaptalanul nem lázongtak, nem fenyegették meg munkaadójukat, csak olyan esetekben folyamodtak ehhez a fegyverhez, ha valami módon megkárosították őket.

A hatóságok a megyében a kubikosok megmozdulásaira egyre dühödtebben reagáltak, igyekeztek azokat megtorolni. Ez történt Döme Imre szentesi kubikos esetében is, aki a Magyarországi Szociáldemokrata Párt városi szervezetének 1937. február 21-én megtartott tisztújító közgyűlésén felszólalásában többek között élesen bírálta a városi képviselőtestület tevékenységét. Kifogásolta, hogy az öt szocialista városi képviselő nem tudott kellő eredményt felmutatni, – „. . . a nagyfejűek mindent elhengerelnek . . ." – tette szóvá Döme. Ami azt jelentette, hogy a szociáldemokrata képviselők – a munkásság érdekeit szolgáló – javaslatait a többi képviselő elvetette, leszavazta. Az elhangzottakért a rendőrség eljárást indított és rendőri felügyelet alá helyezte a szociáldemokrata párti kubikost.[60] Dömét a rendőrség azzal is vádolta, hogy huzamosabb időn keresztül elősegítette a fiatalkorúak belépését a szociáldemokrata pártba, és társai között „izgató tartalmú sajtótermékeket" terjesztett.[61] A szentesi szervezett földmunkások megmozdultak társuk érdekében, s néhány száz aláírással kérvényt nyújtottak be a főispánhoz, hogy Dömét mentse fel a rendőrségi felügyelet alól, mert nem követett el törvénytelenséget. A főispán a kérvény kézhezvétele után a nevezett kubikos felügyelet alá való helyezését inkább megerősítette. Az ügyben a belügyminiszternek tett március 14-i felterjesztésében jogosnak tartotta a rendőrség eljárását, azzal indokolva, hogy Döme mint kiváló tehetségű szervező jelentős szerepet játszott a szentesi szociáldemokrata mozgalom fellendítésében, és forradalmi maga-

[57] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 1430/1937. sz.

[58] Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből 1919–1944. Szerk.: Serfőző Lajos. Szeged 1977. 514. l.

[59] *Barta–Gecsényi–Schneider* i. m. 159. l.

[60] CsMLSzF Szentesi Rendőrkapitányság iratai 33/2–1937. sz.

[61] CsMLSzF Csongrád megye főispánjának általános iratai 364/1937. sz.

tartásánál fogva a közrendre nézve igen veszélyes. A főispán felhívta a miniszter figyelmét arra is, hogy a szociáldemokrata párt szentesi vezetői felkérték Győrki Imre szocialista országgyűlési képviselőt, kövessen el mindent a rendőrségi véghatározat megváltoztatására és hogy ebben az ügyben Takács Ferenc szociáldemokrata országgyűlési képviselő, a párt hódmezővásárhelyi kerületének titkára interpellálni fog. Majd arra kérte a minisztert, ha a véghatározat felülvizsgálatra elébe kerül, azt változatlan hagyja jóvá, s a szociáldemokrata párt várható intervencióit utasítsa el.[62] Ezzel még nem záródott le az ügy. Döme június 15-én rendőrségi engedéllyel Kisszékelyre utazott kubikmunkára, ahol a simontornyai főszolgabírói jelentés szerint június 27-én a délutáni órákban a helybeli korcsmában beszédet tartott, június 29-én pedig a kisszékelyi erdőben kubikos társaival együtt összejövetelt akart szervezni, amire azért nem kerülhetett sor, mert a csendőrjárőr ebben megakadályozta. A történtek után a pécsi IV. nyomozó alosztály parancsnoksága polgári nyomozót rendelt ki Döme és a többi kubikos megfigyelésére.[63]

A hatósági üldözések a megyében – kiváltképpen a kubikosok által lakott részeken – a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége helyi csoportjait sem kímélték. Köztudottan a földmunkásszövetség – a kubikosok többsége ehhez a szervezethez tartozott – a szociáldemokrata párt irányítása alatt állott, ami az elöljáróságoknak nem tetszett, különösen abban az esetben, ha ráadásul a földmunkásszövetség a szociáldemokrata párttal egy helyiségben működött, ilyen helyzetben ez ellen a legkíméletlenebbül felléptek. Szentesen a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége helyi csoportjának üldözése 1937 tavaszán kezdődött meg. Március 1-én a városi rendőrkapitányság vezetője a kerületi főkapitánynak jelentette, hogy Szentesen a földmunkásszövetség helyisége a szociáldemokrata pártnak is helyiségül szolgál. A rendőrkapitány ebben az esetben főleg azt kifogásolta, hogy azok a személyek, akik a földmunkásszövetségbe be akarnak lépni, kénytelenek tagjai lenni a szociáldemokrata pártnak is, különben a helyiséget nem látogathatják. Az esetet jelentette az alispánnak és kérte, hogy ezen helyzet megszüntetésére a szükséges intézkedést tegye meg.[64] Az alispán ezt követően, március 13-i véghatározatában felszólította a földmunkásszövetség városi csoportját, hogy politikai párttal közös épületben nem tevékenykedhet, ezt az állapotot haladéktalanul számolja fel, mert ellenkező esetben a csoportot feloszlatja.[65] A felszólításnak a földmunkásszövetség vezetősége nem tett eleget. Az ügybe a rendőrség kérésére most már a főispán avatkozott be,[66] és utasítására a polgármester 1937. március 20-án a helyiséget hatóságilag lepecsételtette.[67] Ezzel az intézkedéssel a szentesi földmunkásszövetség és a szociáldemokrata párt körüli bonyodalmak nem záródtak le. Az alispán a belügyminiszternek április 13-án bizalmas jelentésben számolt be a történtekről. Szóvátette, hogy a rendőrség megállapítása szerint a nevezett helyiséget nem a földmunkásszövetség használja, mert az már évek óta semmilyen működést nem fejt ki, hanem a csoport helyiségeit a szociáldemokrata párt vette birtokába, ahol törvényellenes gyűléseket és tiltott szervezkedéseket tartanak. Ezért arra kérte a minisztert, hogy a földmunkásszövetség helyi csoportját oszlassa fel, május 2-i feliratában a főispán is ennek a végrehajtását sürgette a belügyminiszternél.[68]

Az állandó üldözések ellenére a szentesi munkásotthont közben felújították. – Itt jegyezzük meg, hogy a földmunkásszövetség is ebben az épületben működött. Szentes, Bocskai u. 13. – Az építkezés befejezése után a földmunkásszövetség helyi csoportjának vezetői szeptember 25-én bejelentették a polgármesternek, hogy a hatóságilag engedélyezett építkezést befejezték, és egyben kérték a lakhatási engedélyt adja meg, az engedély megadását a Magyarországi Földmunkások Országos

[62] Uo.
[63] CsMLSzF Szentesi Rendőrkapitányság iratai 33/39–1937. sz.
[64] Uo. 33/3–1937. sz.
[65] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 1659–1/1937. sz.
[66] CsMLSzF Csongrád megye főispánjának bizalmas iratai 88/1937. sz.
[67] Uo. 112/1937. sz.
[68] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 2548/1937. sz.

Szövetsége elnöke, Szeder Ferenc és titkára, Rajki Sándor is kérvényezték.[69] Az engedélyt a polgármester megadta, és a szentesi Munkásotthon ünnepélyes avatására hosszas küzdelmek után 1937. december 12-én került sor. Avató ünnepi beszédet Takács Ferenc országgyűlési képviselő mondott, megemlékezve azokról az áldozatokról és nehézségekről, amelyek árán felépült a szentesi szervezett munkásság székháza. Az ünnepségen üdvözlő beszédet tartottak: Szeder Ferenc, a Szociáldemokrata Párt; Szakasits Antal, a Szakszervezeti Tanács; Kéthly Anna, a Népszava; Esztergályos János, a Szociáldemokrata Párt parlamenti frakciója részéről; Takács József a Földmunkások; Szél Mihály, az Építőipari Munkások; Farsang Péter, a Vas és Fémipari Munkások; Kardics Kálmán, az Élelmiszeripari Munkások; Valahy Gyula az Ifjúmunkások nevében. Szobek András a békéscsabai, Palásti István a csongrádi munkásság jókívánságait tolmácsolták, az orosházi minkások pedig ez alkalommal táviratban üdvözölték a szentesi munkásságot.[70] Azt nagyon bizonygatni sem kell, hogy milyen jelentőséggel bírt a munkásotthon újjáépítése a szentesi munkásmozgalom szempontjából. A munkásegység kibontakozásának, az összefogásnak, a közös politikai együttműködésnek a lehetőségei ezzel adottabbá váltak. Ez viszont egyben azt is eredményezte, hogy a hatóságok még éberebb figyelemmel kísérték a munkásság ténykedését – ezeken a helyeken kiemelten a földmunkás-kubikosok megnyilvánulásait –, és szükség esetén a legradikálisabban léptek fel ellenük.

A földmunkásszövetség és a szociáldemokrata párt egy helyiségben való működésének a megszüntetésére Csongrádra vonatkozóan is történt intézkedés. Március 13-án az alispán 1886–1/1937. sz. véghatározatában felszólította a földmunkásszövetség csongrádi csoportjának vezetőségét, hogy a helybeli szociáldemokratákkal együtt a Kétágú u. 1. sz. alatt nem tevékenykedhet. Az alispáni határozat ellen 15 napon belül a belügyminiszterhez lehetett fellebbezni.[71] A fentiek egyértelműen azt igazolják, hogy az üldözések a földmunkásszövetség helyi csoportjainak működésére bénítólag hatottak. A zaklatás azonban elsősorban a szociáldemokrata párt helyi szervezetei ellen irányult. A kormány és a megyei hatóságok vezetői mindenáron meg akarták akadályozni, hogy a földmunkás-kubikosok a szociáldemokrata párt irányítása alatt álljanak, ezért indítottak támadást a földmunkásszövetség csoportjai ellen, legalábbis annak érdekében, hogy a szociáldemokrata párt politikai befolyását a földmunkásszövetségbe tömörült emberek körében mérsékeljék, amit természetesen nem sikerült elérniök.

A kubikosok üldözésében az uralkodó osztály 1938-ban odáig elment, hogy a fővárosban korlátozta tartózkodási lehetőségüket. Rendeletileg szabályozta, hogy azok a kubikosok, akik munkakeresés céljából Budapestre utaztak vagy átutazóban voltak, a Teleki téren nem tartózkodhattak, csak az újonnan felépített Vágóhíd utcai kubikosszállóban. „A székesfőváros területén máshol kubikosnak munkavállalás céljából csoportosulni, ... tanyázni nem szabad" – hangzott az utasítás. A kubikosok helyzetét oly módon is megszigorították, hogy vagy a lakhely szerinti elöljáróságok, vagy pedig a korábbi munkahely által kiállított bizonyítvánnyal kellett igazolniok, hogy munkakeresés céljából tartózkodnak Pesten, illetve utaznak keresztül a fővároson, és még arcképes igazolványukat is magukkal kellett vinniök. A kubikosszállást meg napi 20 fillérért egyfolytában csak 30 napig lehetett igénybe venni.[72] E rendelet kibocsátásának nyilvánvaló egyedüli célja az volt, hogy a fővárosba felsereglett kubikosokat jobban lehessen szem előtt tartani.

A kubikosok, ha anyagi számításukat egy-egy munkán nem találták meg, továbbra is bérkövetelésekhez folyamodtak, és eredménytelenség esetén a sztrájk fegyveréhez nyúltak. Madocsán a község és a hajóállomás közötti útszakasz építésénél dolgozó 32 szegvári kubikos is ezt tette, amikor 1938. április 23-án béremelést kért, mert a 36 filléres köbméterenkénti munkabér kevésnek bizonyult. Mivel a paksi főszolgabíróságon lefolytatott egyeztető tárgyalás nem vezetett eredményre, a kubikosok hazautaztak.[73] 1938 nyarán pedig a Balatonfüred és Aszófő közötti útszakaszon dolgozó

[69] CsMLSzF SzVPI 9712/1937. sz.
[70] CsMLSzF Szentesi Rendőrkapitányság iratai 33/40–1937. sz.
[71] CsMLSzF Csongrád megye alispánjának iratai 1866–1/1937. sz.
[72] CsMLSzF Szentesi Földmunkások Vállalkozó Szövetkezetének iratai 53/1938. sz.
[73] *Kiss* i. m. 146. l.

szentesi kubikosok robbantottak ki sztrájkot. Ezen a munkán a szentesi kubikosokon kívül a jászapátiak, a kiskunfélegyházi földmunkások, valamint a tihanyi kőbányászok, helybeli napszámosok és fuvarosok dolgoztak még. Két heti munka után a szentesi Pólya testvérek azt indítványozták, hogy lépjenek sztrájkba, mert a kubikosoknál az órabért 40 fillérben, a napszámosoknál pedig 24 fillérben szabták meg, és ezt a bérezést a végzendő munkához viszonyítva Pólyáék nem tartották kielégítőnek. Azt javasolták: olyan követeléssel álljanak elő, hogy a kubikosok órabérét 40 fillérről 60 fillérre, a napszámosokét meg 24 fillérről 40 fillére emeljék fel. A sztrájkkal kapcsolatosan az a vélemény alakult ki, jobban számíthatnak minden kategóriában béremelésre, ha egyöntetűen szüntetik be a munkát, de azt a látszatot keltve, hogy az spontán robban ki, nem pedig tudatosan megszervezve. A sztrájk irányítását és a kubikosok közötti előkészítését a Pólya testvérek, a napszámosok, fuvarosok között Boros Imre, Pataki László, a többi munkásnál pedig Borbás Lajos, Szőke Mátyás szentesi kubikosok vállalták magukra. Az alapos és tudatos szervező munkának meg is lett az eredménye, mert a Haladás Betonútépítő Vállalat vezetősége két napi munkabeszüntetés után teljesítette a munkások követelését.[74] A sztrájk sikere egyben arra is utal, hogy a kubikosoknak nemcsak munkáját jellemezte a fegyelem, a szervezettség, hanem mozgalmi életüket is áthatotta.

A szociáldemokrata párttal szemben az kétségtelen, hogy a falvak és a mezőgazdasági városok agrárproletárjainak érdekeit a kommunista párt radikálisabban képviselte. Ebben a küzdelemben a mezőgazdasági nincstelenek, de főleg a kubikosok jártak élen. A kommunista pártnak falusi viszonylatban körükben volt legerősebb a befolyása, rajtuk keresztül jutott el a szocializmus eszméje a törpebirtokosokhoz, a kubikosok voltak a kommunista párt vándor agitátorai. Ahol ezek az emberek megjelentek, ott az üldözések ellenére terjeszteni kezdték a kommunista eszméket.[75] Az illegalitásba kényszerült kommunista párt szervező munkája a földmunkásság körében a csendőri és rendőri üldözések ellenére a válság utáni években is folytatódott. A kommunista párt továbbra sem mondott le a kubikosok és más földmunkások szervezéséről, politikai életének az irányításáról, ehhez minden lehetőséget igyekezett kihasználni. Ezt tette a gödöllői vasútépítésnél is, ahova 1934-ben az ország különböző részeiből, de főleg a Tiszántúlról – köztük Csongrád megyéből – sok földmunkás-kubikos ment munkára. A Földmunkások Országos Szövetsége központjában dolgozó kommunista csoport tagjai: Haller Mihály és társai megragadva a lehetőséget, a nevezett munkán megkezdték politikai tényked ésüket. Hallerék elsősorban a földmunkásszövetség vidéki hálózatának – kisebb tagság esetén befizetőhelyek – kiépítését szorgalmazták, s ehhez nyújtottak segítséget. A hatóságok egyre kíméletlenebb fellépései azonban megnehezítették a földmunkásszövetség kommunista vezetőinek munkáját, ami arra késztette őket, hogy a vidéki csoportok szervezésére olyan megbízható embereket vonjanak be, akik megfelelő kapcsolattal és helyi ismerettel rendelkeznek. A terror mellett a szervező munkát nagyban veszélyeztette a lumpenproletárok, a spiclik hada is, éppen ezért a megbízhatóság mellett igen fontos szempont volt az átgondolt konspiráció szabályainak a betartása.

A gödöllői munkán a Csongrád megyei kubikosok között a szervező és irányító munkát Török Antal és Vass Antal végezték. – A két kubikos már korábban került föl Szentesről a fővárosba. – Török és Vass csupán néhány szentesi kubikossal építettek ki szorosabb kapcsolatot, s ezeknek az embereknek adtak instrukciókat a még szervezetlen földmunkás-kubikosok beszervezéséhez.

A földmunkásszövetség központja által megbízott kommunisták az eredményesebb szervezés érdekében, ha nem a legmegfelelőbben is, de brosúrákkal, ideológiai művekkel ellátták azokat a kubikosokat, akiket bevontak a szövetség vidéki hálózati rendszerének bővítési munkálataiba.[76] A fentiek hitelesen támasztják alá: a kommunista pártnak nem volt közömbös, hogy a még szervezetlen földmunkások milyen politikai befolyás alá kerülnek. Tehát fontos politikai feladatának tekintette, hogy ezeket a munkásokat is bevonja a szervezett földmunkásság táborába, a szilárdabb egység érdekében.

[74] *Borbás* i. m. 202., 207–11. l.
[75] *Szakács Kálmán:* A parasztság helyzete . . . i. m. 33–4. l.
[76] *Borbás* i. m. 153–55. l.

VITA

TAGÁNYI ZOLTÁN

AGRÁRFORRADALMAK ÉS PARASZTSÁG*
Egy történeti fejlődés összefoglalási kísérlete; megjegyzések a modern agrárrendszerek kialakulásához

A parasztság átrétegződésének, valamint a kis- és nagyüzem kapcsolatának eszmetörténeti vázlata

A kapitalizmus társadalmi formációja elsősorban a feudalizmus felbomlása eredményeként jött létre, és ekkor a népesség legnagyobb része még falun élt. A német Günther Franz szerint a XVIII. században még Németországban is a népesség 85%-a falun élt, és ebben a helyzetben döntő volt, hogy a falusi népességnek a városi népesség körébe való átrétegződése hogyan zajlott le. A marxizmus és leninizmus klasszikusai is elsősorban azon gyakorlati nézőpontból közelítették meg ezt a kérdést, hogy milyen a parasztságnak a munkásosztályhoz való viszonya, továbbiakban a munkásosztály sorai közé való feljutási folyamata hogyan zajlik le. A parasztságnak a munkassággal szembeni ellentmondásos viszonyára elsősorban Lenin utalt, ő arra hívta fel a figyelmet, hogy a parasztság három fő rétegből tevődik össze: a kulák foglal el vezető helyet a falu társadalmi ranglétráján, ez 20%-ot tett ki átlagosan, gazdálkodása egyértelműen kapitalisztikus jellegű, és a parasztság többi rétegével szemben kizsákmányoló szerepet játszik. Utána következik a népesség 30%-át kitevő középparaszt, aki egyrészt maga is kizsákmányoló, viszont kizsákmányolt is, és őt lehet a munkásosztály ügyének megnyerni. Végül következik az 50%-os számú zsellér réteg, mely egyértelműen kizsákmányolt helyzetben van. Azonban a parasztság vizsgálata a kapitalizmus időszakában még ezzel a kérdéssel nem meríthető ki. Ugyanis a narodnyikok a paraszti faluközösségekben ott, ahol a határ három felé tagolt részeiben: a tavaszi, az őszi gabonafélék veteménye, és a harmadikként fenntartott ugaros művelés parcelláin a földeknek a tagok közötti egyenlő elosztása volt megfigyelhető, ott ők a földek egyenlő elosztásának rendszerében egy ősi kommunisztikus állapotot láttak, és véleményük szerint a faluközösségek újjáélesztésével a parasztszocializmus újjáébreszthető. Ezeket az elméleteket Lenin erősen támadta. Egyrészt kimutatta, hogy a falu szegényebb tagjai igát elsősorban gyalogos robot és ledolgozás (otrobotka) fejében kaphatnak a kulákoktól, és e ledolgozási rendszer elkötelezettsége megakadályozza a szegényebb paraszti réteget abban, hogy a földközösségi földek újraelosztása esetében érdekeit védelmezze, ugyanis az igauzsora következtében a földek újraosztása esetében mindig a kulákok, a „mirodejü"-k[1] érdekeihez kellett igazodniuk. Ez a kérdés, melyet a szovjet irodalom az úgynevezett „kabalnüje otnosenije" jelzővel lát el, vagyis a falun belül az egyes paraszti rétegek közötti függés jelensége a feudalizmus, az álfeudalizmus viszonyait alakította ki. Más kérdések esetében is megfigyelhető volt az érdekek ütközése az egyes paraszti gazdaságok és paraszti rétegek között. Ugyanis Oroszország egyes vidékein a faluközösségeken belül a „jedok", a család munkaképes tagjai száma alapján történt a falusi és földközösségi földek elosztása, ugyanakkor másutt elsősorban a „tjaglo", vagyis az igásállatok száma alapján. A „jedok" esetében időnként a lélekszám szerinti revíziót hajtották végre, ami azt jelentette,

*A Current Anthropogy szerkesztősége felkért, hogy írjak egy hozzászólást *Barbara J. Price:* Shifts in Production and Organization: A Cluster-Interaction Model című cikkéhez (Current Anthropology 1977. 209–235. oldal). Ezen hozzászólás készítése közben lettem figyelmes, hogy a mezoamerikai kultúrák milyen késői újítási központokat képviselnek a kisázsiai és az európai neolitikum kultúráihoz képest.

[1] A „mirojed"-nek nincs magyar megfelelője, a moszkvai Progress Könyvkiadó Lenin angol nyelvű kiadásaiban ezt a terminust is ilyen formában jelzi, viszont Keussler és Tschuprow munkássága következtében ennek a jelenségnek van német megfelelője: a „Gemeindefresser".

hogy a paraszti gazdaságokban a születések és halálozások arányszámát figyelembe véve, az adott demográfiai kép és családnagyság alapján módosították és határozták meg a művelt és birtokolt földterület, az „ugyel" nagyságát. A „jedok", a családnagyság alapján történő elosztás elsősorban a szegényebb gazdáknak kedvezett, ugyanakkor a vagyonosabb parasztok elsősorban az igásállatok száma után követelték a faluközösségi földek felosztását a „tjaglo" alapján, és ez érdekeik állandó ellentétét szülte újra.

Lenin idejében, elsősorban ilyen jellegűek voltak a parasztság társadalmi problémái, és az Új Gazdasági Politika, a NEP korszakában elsősorban még a középparaszti üzem képezte a vizsgálódások tárgyát; ez a gazdaságpolitika ezen paraszti rétegre volt alapozva. E korszaknak közismert agrárteoretikusa Csajanov, aki a kisparaszti intenzív művelésű üzemmel kapcsolatban jelezte, hogy ez a mezőgazdasági termelés egyik sajátossága és a mezőgazdaságot ez az ipari üzemszerkezettől mindig megkülönbözteti. Elméletében elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a paraszti gazdaságon belül a fogyasztás és a termelés között állandó egyensúly figyelhető meg; valamint jelezte, hogy a paraszti üzem mindig ciklikus jellegű: nagy gyermeklétszám esetében az általa művelendő föld nagysága növekedni fog, majd az idős kor demográfiai aláhanyatlása korszakában a családi üzemszervezet és a családnagyság csökkenő tendenciát mutat. Csajanov egyik alapvető érvelése, hogy a nagyüzem mellett – a horizontális mezőgazdasági integráció és elsősorban a gabonatermelés esetében az optimális üzemnagyság 10 000 hektár, a cukorrépa művelése esetében pedig a legkedvezőbb üzemnagyság 2000 hektár – mindig fenn fog maradni a kisüzem és hangoztatta, hogy a mezőgazdasági termelésnek vannak olyan ágazatai (kertészet, gyümölcstermelés, állattartás és tejgazdaság), ahol a nagyüzemi termelés nem kifizetődő. Egyébként ennek a kérdésnek van előtörténete is, ugyanis a Nagy Októberi Forradalom előestéjén a baloldali „esszerek" is azt hangoztatták, hogy a mezőgazdaság sajátosságai mindig eltértek és eltérnek az ipari üzemstruktúra sajátosságaitól. Csajanov szerint a kisüzem a nagyüzemet kiegészíti, adott periódusokban munkaerőtartaléka és bázisa. Tehát alapvető érvelése, hogy a mezőgazdasági termelésnek vannak sajátos jegyei, melyek ezeket az ipari üzemtől mindig megkülönböztetik.

Csajanov elméletéhez hasonló kérdések jelentkeztek a német szociáldemokráciának a parasztságra és a mezőgazdaságra vonatkozó nézeteiben is. A német szociáldemokrácia Kautsky kiválásáig elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a paraszti üzem a saját munkaerő önkizsigerélésén alapszik, és a kisparaszti üzem a nagybirtokkal és a nagy közösségi gazdaságokkal szemben a versenyt nem állja, egyszóval, a kisparaszti üzem halálra van ítélve. Lényegében ezt hangsúlyozta Engels is, és hasonló álláspontot volt Wilhelm Liebknecht. Lenin a német szociáldemokrácia mezőgazdaságra vonatkozó téziseit, elsősorban Eduard David, Huscke és Hertz nézeteit ismertetve és azokat vitatva, szintén aláhúzta, hogy a kisparaszti gazdaság aláhanyatlóban van, és a mezőgazdasági kisüzemek számának növekedését elsősorban a proletarizáció folyamatának tulajdonította. Azonban már a parasztságnak és elsősorban a parasztság rétegződésének megítélésére vonatkozóan a német szociáldemokrácia tanai között olyan jelenségek figyelhetők meg, melyek a lenini állásponttól eltérőek. Mint láttuk, Lenin egy hármas tagolódást hirdetett, ugyanakkor a német szociáldemokrácia a földtulajdonosok és a földdel nem rendelkezők kategóriáját különítette el. Ebben a felfogásban elsősorban kisparaszti törpebirtok jelentőségének kidomborítása figyelhető meg, a továbbiakban a kisparaszti birtok és az agrárproletariátus helyzetének vizsgálata a legfontosabb számára. A tulajdonosok és nem tulajdonosok kategóriájának elkülönítése egyformán megfigyelhető volt Kautskynál és Liebknechtnél, azonban a kisüzem értékelésénél Kautskynak az 1895-ös népszámlálás és a szociáldemokrácia boroszlói ülése után a nézete eltért. Ugyanis a jelzett összeírás kimutatta, hogy a kisüzem bizonyos területeken versenyképes és száma növekszik, elsősorban bizonyos kultúrák, így a gyümölcs, zöldségtermesztés és az állattartás területén; így Kautsky megváltoztatta korábbi álláspontját, mely szerint az egyedüli megváltó forma a közösségi nagyüzem volna. Liebknecht is figyelmes lett arra, hogy a nagyüzem mellett megfigyelhetők a mezőgazdasági cselédek és summások törpe mezőgazdasági üzemei, parcellái, melyek megélhetésük alapját képezik a számukra nyújtott földesúri kommencióval együtt, és ezen kisüzemek bázisán akkor jelennek meg a nagybirtokos földjén a kívánt időszakokban, mikor szükség van rájuk. Liebknecht a földkérdésről írott dolgozatában az 1870-es években erősen hangsúlyozza, hogy a falu és a város érdekei eltérőek és ütköznek. Ezt a kérdést Engels viszi tovább a lakáskérdésről írott röpiratában (1873), ő is felhívja a figyelmet arra, hogy a falu és a város között alapvető ellentét van, és a nivellálódás, ahogyan ezt Proudhon elképzelte, merő utópia; a közöttük meglévő különbségeket akkor lehet felszámolni, ha a falu és a város termelőerőit ugyan arra a színvonalra emeljük. Mint

jeleztük, Lenin is ismerte a város–falu ellentéte problémáját, és ismertette azokat a porosz mezőgazdasági statisztikákat, melyek alapján például Kautsky levonta a következtetéseket a törpeüzemekre vonatkozóan, vagyis, hogy ezek egyes művelési területeken életképesek (elsősorban a zöldség, gyümölcstermesztés és az állattartás területén), azonban ezeket a folyamatokat és magát a jelenséget Lenin másként értelmezte. Ez, szerinte, a parasztság proletarizálódásának folyamata volna, vagy oroszul a „razkresztyjavenyija" jelensége. Nagyon érdekes mozzanat, hogy a korabeli összeírások anyagait tanulmányozva, a nagybirtok és a nagyüzem életképességének bemutatása mellett, a Lenin által elemzett statisztikai összeírások esetében is találkozunk olyan adatokkal, melyek szerint a marhatartás és sertéshizlalás, valamint a tejgazdaságok esetében a törpebirtokoknak az össztermelésben való részesedése igen magas.

A földművelés megjelenése a neolítikus városforradalommal együtt és a parasztság genézise

Itt felmerülhet a kérdés, hogy a falu és a város ellentéte mindig létezett-e. Erre a válasz egyértelműen nemleges. A XVIII. századi angol közgazdász, Malthus, riadalommal jelentette, hogy a népesség számának gyarapodása sokkal nagyobb mértékű, mint az élelem termelésének növekedése, és félő, hogy az emberiség éhhalálra van ítélve. Megszoktuk, hogy kultúránk és technológiánk kezdeteit a XVII–XVIII. századi angol ipari forradalomtól számítsuk, pedig az emberiség történetében volt egy olyan korszak, amikor a mezőgazdaság megjelenése képezte a fejlődés hajtómotorját. Ez a fejlődés az i. e. 7–6 évezredben bontakozott ki, és ekkor következett be az a neolítikus agrárforradalom, mely a földkerekség demográfiai képét is megváltoztatta. Bizonyos növények paleolítikus gyűjtögetése korában, i. e. 20-tól 10 ezerig egy négyzetkilométerre 1,5 – majd az egyszerű gyűjtögetés korszakában, i. e. 10 és 7 ezer között egy négyzetkilométerre 50 ember jutott; a mezőgazdaság és a neolítikus városi kultúrák kialakulásával az i. e. 7 ezertől pedig egy négyzetkilométerre kb. 1000 ember (John Bennett adatai alapján). A neolítikus parasztság kialakulásával a földkerekség népessége elérhette a 8 milliót (Joachim Herrmann szerint), és ez jelentős előrehaladás, hogyha a paleolitikum demográfiai viszonyaira tekintünk vissza. Ez a neolitikus agrárforradalom a felső paleolitikum időszakában, i. e. 10 ezertől indult el, amikor is a gyűjtögető paleoltikus ember meghatározott növények gyűjtögetésére állt rá és később művelte azokat; ugyanakkor egyes állatokat rendszeresen vadászott, melyekkel később kapcsolatot teremtve ezek tartására rendezkedett be. A felső paleolitikum korszakának ezt a gazdasági módját, a rendszeres gyűjtögetésre alapozott élelemszerzési formát a betakarító népek fogalmával jelzi a német etnológia.

Azért jelezzük, hogy a német etnológia alkalmazza a betakarító népek fogalmát, mert a „Világ mezőgazdasági rendszerei" című könyvében Grigg ezen népekre és gazdálkodási formákra vonatkozóan a vegekultúrák fogalmát alkalmazza. A betakarító népek nagyon sokáig fennmaradtak, Kaliforniában egészen napjainkig élnek olyan indián törzsek, például az ojibwák, melyek elsősorban a vad rizs egyik fajtáját, a „Zizania aquatica"-t gyűjtögették csónakjaikról; a Hopi indiánok a gyűjtögetett tök- és dinnyefajták művelésére tértek át. Valószínűleg ilyen gyűjtögetési tevékenység eredményekénti szorosabb kapcsolat révén alakulhatott ki Kisázsia síksági vidékein az i. e. 6–7 évezred idejében élő népek esetében a földművelés és az állattartás. Ugyanis ezek gyűjtögették a Kisázsiában vadon növő „triticum monococumot", az egysoros búzát, az alakort, és a vadászat révén kötöttek ismeretet a kecskével és a juhval, s kezdték meg ezek domesztikációját. Ebben a korszakban jelenik meg először a sertés is, melyet szintén domesztikáltak; több mint valószínű, hogy ebben az időszakban már a marhát is ismerték, elsősorban tejnyerés céljából. Így a neolitikus agrárforradalommal és a domesztikáció kezdeteivel, valamint az első gabonafélék rendszeres gyűjtögetésével, majd pedig művelésével egyetemben megjelenik egy alapvető termelői réteg, a parasztság és vele szemben a törzsi viszonyokból kinövő törzsi nemesség, s így lényegében a katonai demokrácia alapján, valamint más népek leigázásának jelenségével és az egyes törzsek közötti állandó harc és viszályok kihasználásával kialakult egy mezőgazdasági termékeket szolgáltató és a mezőgazdasági érdektöbbletet megteremtő parasztság, valamint ezen értéktöbbletet kisajátító réteg, a törzsi arisztokrácia.

A társadalmi rétegek közötti ilyen jellegű jelenség továbbiakban a bronzkorszakban, az i. e. 3–5. évezredben is megfigyelhető, amikor a paraszt zárt faluközösségekben él, földműveléssel foglalkozik; társadalmi bázisát elsősorban a nemzetségi és vérségi viszony jellemzi, termelésére az önellátó

gazdálkodás jellemző, termékeiből csak annyit visz a piacra, hogy a fölötte álló hatalom számára adóit kifizesse, így elsősorban a keleti despota, valamint a magasabb hierarchikus szervezettel védelmezett bürokratikus hatalom és papság számára. A templomgazdaság árnyékában élő önellátó paraszti társadalom részt vesz egy magasabb kultúra egészében, ennek alá van rendelve. Ez az alárendeltség abban mutatkozik meg leginkább, hogy a parasztok kultúrája orális, tehát szájbeli hagyományozás jellegű, ugyanakkor a felsőbb, a városban élő bürokratikus társadalmi réteg, a papság és hivatalnok szervezete írásos kultúrával rendelkezik, ezek kezében van a tudás monopóliuma; ez a sarkköve a közöttük meglévő ellentétnek. A parasztságnak ilyen résztársadalom jellege a neolitikus forradalom korszakában kezdődik, és a bronzkorszakban csúcsosodik ki. Ezekben a korszakokban alakult ki az az önellátó zárt társadalmi egység, a falu, mely fölött ott áll a keleti despota és bürokratikus hivatalnokréteg, valamint a papság. Ez a faluközösség önellátó és zárt, ennek keretében a munkamegosztásnak egy meglehetősen fejletlen változata figyelhető meg, ugyanis csak a mezőgazdasági foglalkozások és a kézműipari termelés különül el, mint ahogy ezt az ázsiai despotizmusra vonatkozóan a fiatal Marx 1852-ben írott Grundrissében az ázsiai termelési mód fogalma révén mutatta be. A parasztságnak mint résztársadalomnak a definíciója elsősorban Kroebertől és Robert Redfieltől származik, azonban ez a meghatározás a bronzkori városforradalmak mozzanatával együtt, melyet Child dolgozott ki, nagyon jól egybevág azzal a kérdéssel, melyet az ázsiai termelési mód fogalmával jelzett a fiatal Marx. Tehát a bronzkori városi forradalmakat, az öntözéses rendszerre alapozott városi kultúrákat a kisázsiai neolitikus művelők előzik meg. Ezek Jeriko és Catal Hüyük 7000–6500-ra tehető leletei alapján ismerték a kutyát, a kecskét, a juhot és a sertés egy sajátos mediterrán változatát, a „sus vittatis"-t, és valószínűleg hasznosították a marhát tejnyerés céljából. A művelt növények között ott szerepeltek a gabonafélék, így elsősorban „triticum monoccocum", mely Kisázsiában és a Balkánon eredetileg vadon növő fajta volt és így került neolitikus művelők eszköztárába, továbbiakban a „triticum diccocum", a tönke (németül Emmer), mely kétsoros gabona Délkelet-Ázsiából származott, valamint művelték a tönkölyt, a „triticum Spelta"-t (németül Dinkel), mely egykor szintén vadon növő fajta volt.

A Balkánon át Európába, a neolitikum kisugárzása Európába

Ez a kisázsiai neolitikum nem maradt csak ezen a területen, hanem a Balkánon keresztül egészen a Duna–Visztula-medencéig sugárzott ki és hozta magával azokat a földművelési újdonságokat, melyek a kisázsiai neolitikum idejében jelentek meg. A dunai és visztulai neolitikus telepek esetében nagycsaládi közösségi házak nyomát tárták fel a régészek. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a neolitikus dunai kultúra égetéses parlagoló gazdálkodás volt, mely munkakooperációkat és nagycsaládi egységeket követelt meg. Ezek a társadalmak a matriarchátus jegyeit mutathatták fel, mivel a földművelést megelőzően a gyűjtögetés (különösen a „chenopodium album", a libatop gyűjtögetése) a nő feladata volt, és az ő eszköztárába tartozott az ásóbot is, a gyűjtögetés segítőeszköze. Abban az időszakban, mikor a dunai kultúrák kisugárzása következett be, Európa egész területére lényegében egy neolitikus irtásos akcióról volt szó, ugyanis a dunai kultúrák területét erdők borították, és ez lényegében egy neolitikus paraszti irtásos kolonizáció volt. Ebben az időben a Kárpát-medence nagyon komoly helyet foglalt el az európai őstársadalmak fejlődésében. Az egyedüli vitatott kérdés, hogy ennek a neolitikus erdei irtásos tevékenységnek milyen volt a technikája. A szakirodalomban egyöntetű a vélemény, hogy ez irtásos égetéses parlagoló rendszer volt, azonban eszköztára már nincs egyértelműen meghatározva. Az etnológusok ezt a korszakot 9000-től 3500-ig datálják, ennek megfelelően ez egy kapás rendszerű égetéses parlagoló (angolul „milpa" vagy „swidden" művelés) gazdálkodás volna. Ennek mai példái elsősorban a pápua-új-guneai, malanéziai és polinéziai kultúrák népei volnának égetéses parlagoló rendszerükkel, kapás művelésükkel és az ásóbot használatával. A régészek is hajlamosak ennek a technológiának a jelenlétét állítani a neolitikus művelők és a bronzkori parasztság esetében. A kérdés nem volna vitás, ha nem tártak volna fel nagyon sajátos formát mutató neolitikus baltakincs-leleteket. Ezeknek a formája: hosszú talp mentén lapos kőbalta, melynek végén erre merőlegesen egy lyukat fúrtak. Vannak, akik ezeket a leleteket úgy értelmezik, hogy a balta talpa, lapos része a földön csúszott volna, a baltára merőleges nyílásba pedig egy botot lehetett volna illeszteni, mely botra merőlegesen egy kötelet és fogatot lehetett kötni a talppal párhuzamosan, melyet már állat, talán marha vontatott, mivel már, mint ahogy ezt jeleztük, a marha ismert volt ebben a

korban, bár elsősorban tejnyerés céljából. A baltakincs-leletek ilyen értelmezését a szakirodalom ugyan elvetette, azonban a kapás, égetéses parlagváltó gazdaság technológiájába vetett hit alapvetően megingott, és a jelenlegi álláspontok szerint a neolitikus művelők, valamint a malanéziai és pápua-Új-guineai földművelési kultúrák, technológiák között az egyenlőségjelet nem lehet húzni. Witold Hensel és Stanislaw Tabaczynski legújabb értelmezése szerint ugyan a kapás művelés elmélete nem tartható fenn, azonban a neolitikus művelők kezében egy olyan jellegű eszköz lehetett, melynek segítségével barázdaszerű árkokat lehetett volna húzni. Kothe szerint is az ásóbot révén marhaigaerő segítségével barázdákat lehetett húzni. Tehát a túróeke alkalmazása talán már ekkor megjelenhetett a Jarmo I-gyel, a kisázsiai városállamok civilizációjával, és az i.e. 5 és 3 ezer közötti időszakban válik általánossá az öntözéses rendszerrel és a barbár nomádoktól egészen bizonyosan átvett állati igaerő segítségével. Ezeknek a kultúráknak a kiteljesedését a sumer, babilon, egyiptomi birodalmak megjelenése jelenti.

A Kisázsián kívüli újítási központok

Ha ugyanebben a korban körülnézünk az egész földgolyón, akkor kiderül, hogy a kisázsiai neolitikumból kinövő kultúrák alaposan megelőzik a világ más részein megfigyelhető civilizációs központokat.

Az Indus völgyének magaskultúrája csak i. e. 2500-ban jelent meg, mely földművelési kultúra a rizsre és gyapotra volt alapozva, majd az állatok közül az elefántot, a tevét, a bivalyt és baromfit ismerte mint haszonállatot. Mohenjo-daro kultúrája i. e. 1400-ig virágzott, míg a nomád árja törzsek meg nem jelentek Irán és Afganisztán felől. Ez után alakultak ki csak a délkelet-ázsiai kultúrák, a polinéziai kultúra, utóbbi a gumós gyökerek, a „taro" és a „yam" művelésével a sertést és a baromfit mint háziállatot alkalmazva. Szintén a kisázsiai neolitikum után jelent meg a melanéziai kulturkör, mely elsősorban a „taro", a „yam" s az édesburgonya, és a „sago"-pálma és a banán művelésén, valamint a sertés domesztikációján alapult. Afrikában a „sorghum" művelésre alapozott kultúrák a kongói őserdőkben égetéses parlagváltó technológiákkal karöltve csak csupán az i. sz. 400 körül alakultak ki, míg Kelet- és Dél-Afrikában a massai és hottentotta törzsek uralkodtak s éltek a sivatagokban, gyűjtögető és nomád életmódot folytatva.

Az ázsiai magaskultúrák elsősorban az árasztásos rizstermeléssel és műveléssel kapcsolatosak, Noha Ázsia területén is megfigyelhető az égetéses parlagváltó gazdálkodás, Afrika esetében az utóbbi a domináns. Mint ahogy erre Fallers rámutatott, az afrikai földműves csak művelő és nem paraszt, mivel nem kapcsolódik egy magasabb kultúra egészéhez, és nem egy résztársadalom, mint ahogy Kisázsiában láttuk. Természetesen vannak ellenlábas vélemények is, így Afrikában is említik a parasztság jelenségét, mivel itt is kialakulhatott ázsiai jelleggel az egy falun belüli kézműves és földművelő foglalkozások közötti munkamegosztás a kasztrendszerrel egyetemben, valamint a keleti despotizmusra jellemző patronus-kliensi viszony. Mégsem fogadható el Griggnek az az álláspontja, hogy Afrika és Ázsia esetében egy azonos afroázsiai kulturkörről és földművelésről van szó.

Úgyszintén késői jelenség a mezoamerikai magaskultúrák alakulása. Amíg Eurázsiában a paleolit időszaka tartott, i. e. 10 ezerben vándorolt át az első ember Alaszkán át az új hazába. Ázsiában és Európában már virágjában vannak az edényeket, kerámiákat alkalmazó, neolitikus talajból kinövő bronzkultúrák, mikor az i. e. 3500-as években Észak-Amerikában a basketmakersek, az edényfonó indián ősök és népek megjelentek. I. e. 3000-ben jelennek meg az amerikai magaskultúrák, elsősorban a burgonya művelésére alapozva az Andokban, a manioka termelésével karöltve az Amazonas vidékén, és a kukorica művelésével az észak-amerikai és mexikói magaskultúrák. Ezek a kultúrák nemcsak hogy később jelentek meg – noha a mexikói és perui, inka kultúrák öntözéses rendszeren alapultak – de a domesztikációs eszköztáruk is kisebb volt. Peruban az inkáknál egyedül a láma volt a teherhordó állat, sem a marhát, sem pedig a lovat nem ismerték, ezekkel csak a spanyol hódítás után ismerkedhettek meg. Az aszimmetrikus ekevasú ekével egyetemben, a háziállatok közül elsősorban a baromfit és a pulykát ismerték, azonban a kereket és a kocsit (mely Európában rézkori találmány) és a tengelyforgásos erőátvitelt a haditechnikában nem ismerték, ezért csak igen gyenge ellenállást tudtak kifejteni a spanyol hódítókkal szemben.

A fémművesség forradalmasító hatása

Tehát ezek a kultúrák sokkal későbbiek, mint a kisázsiai neolitikumból kisarjadó, ezen terület bronzkorszakából származó kultúrák. A neolitikus forradalom ugyan a Balkánon keresztül a Duna és Visztula vidékére eljutott, azonban ezen a területen a bronzkor kovácsismeretei sokkal később jelentek meg. A közel-keleti bronzművesség termékei elsősorban bronztárgyakkal kereskedő személyek közvetítő szerepe révén jutott el területünkre, ugyanis ebben a korban a Kárpát-medence területén elszórt egyéni sírokban bronzkori kincsleleteket találtak a régészek. A bronzkorban ezek a termékek elsősorban távolsági kereskedelem révén juthattak el ezen területekre, vagy ha voltak is ebben a korban olyanok, akik a bronzkovácsság mesterségét ismerték, ezeknek kezében ez ugyanolyan misztikus és megközelíthetetlen helyzetet biztosított, mint a vaskovács mesterség ismerete manapság egyes afrikai törzseknél, ahol az misztikus szakmai titkot jelent, vagy pedig az érinthetetlenek kasztkategóriájába különülnek és zárkóznak el. Az érckorszak forradalma az i. e. 3. században a kelták révén terjed el Közép-Európában a La-Tène és hallstatti kelta kultúrák révén. A kelták elsősorban a vaskovácsság mesterségét terjesztették el, nagyobb teljesítményű vaskohókat építettek, a kohóknak a föld feletti részét magasabbra húzták fel, (ezzel nagyobb léghuzatot tudtak létrehozni). Ez a vaskohászti technika, mely kaszákat, kapákat, ásópapucsokat és szimmetrikus ekevasat tudott produkálni, lényegében egészen a középkorig, a Kárpát-medence esetében a XII–XIII. századig fennmaradt.

A mediterráneum és római birodalom mezőgazdasági és művelési struktúrája, a római gall provinciák újításai

A neolitban és bronzkorban kialakult mezőgazdasági technológia a római birodalom földművelési technológiájába is bevonult. A rómaiak ismerték mindazon művelt növényeket, melyek a neolitikum idejében jelentek meg, így ismerték és művelték „triticum vulgare" nevű búzafajtát, mely a svájci neolitikus cölöpépítményekben is megjelent, az abesszíniai vidékeken vadon növő „triticum diccocumot", a kétsoros búzát (tönke vagy németül Emmer), a „triticum monoccum"-ot (alakor), mely a Balkán vidékén vadon nőtt és végül a Dél-Németország területén vadon növő „triticum"-ot (tönköly), a spelta-fajtákat. A rómaiak a szimmetrikus túróekére alapozva a földet úgy művelték, hogy egy táblát kétszer is megszántottak, hosszában, majd pedig keresztben, mert a római birodalom mediterrán vidékein az aszimmetrikus ekevasat és a kormánydeszkát nem ismerték. A mediterráneum vidékén bogyós, olajos növényeket és kerti kultúrákat műveltek, a művelés rendszere kétnyomásos volt. A római birodalom galliai tartományaiban ugyan ismerték a háromnyomásos rendszert, de a mediterráneum vidékén elsősorban a kétnyomásos rendszert használták, ugyanis a háromnyomásos rendszer tavaszi búzafajtáit a mediterráneum vidékén nem tudták alkalmazni, mert ezek csapadékszegény, aszályos területek voltak. A mediterráneum vidékén alkalmazott kétnyomásos rendszer nem volt veszteségmentes, ugyanis ha a csapadék szegényes volt, akkor az egyik ugaron tartott tábla mellett a másik őszi búzafajtákkal bevetett parcella nem hozott termést. Később a római birodalom galliai tartományaiban megjelent a háromnyomásos rendszer: a tavaszi, az őszi gabona és az ugaron alapuló vetésforgó, és ha az időjárás nem kedvezett is, egyik búzafajta csak meghozta a maga termését. „Az őszi, tavaszi vetésű és ugarföldekből álló háromnyomásos rendszerre való áttérés érthető okokból valósult meg – Skazkin szerint. – Először is a háromnyomásos rendszer nagyobb bruttó termelést biztosít, mint a kétnyomásos. Másodszor, a rossz termés kockázata csökken, mivel a vetés őszire és tavaszira oszlik, s a növény fejlődésének és aratásának eltérőek a feltételei. Harmadszor, jobban és egyenletesebben oszlanak meg a mezőgazdasági munkák, a szántás, növényápolás, az aratás." A római gall provinciákban megjelenő háromnyomásos rendszer, istállózó állattartás és Plinius i. sz. 23–79 közötti híradása szerint az aszimmetrikus ekevasú kormánydeszkás nehéz ekének az ökörigával való megjelenését e korszakban a mezőgazdasági irodalom fellendülése követi.

Ugyan Hoffmann Tamás, a „Mezőgazdaság és társadalom" című tanulmányában arról ír, hogy a nehéz, aszimmetrikus, kormánydeszkás eke az i. e. III. században a dán vaskorban jelenik meg, ez a megállapítás ilyen formában nem tartható fenn. Bár a régészek más területekről is jelzik az aszimmetrikus ekevasat, pl. Jezsy Wielowiejski a lengyelországi római korabeli barbarikum területéről, azonban az a jelenség, ahogy ez a háromnyomásos művelés formával és az istállózó állattartással, mint rendszer,

a római Gall provinciákban alakult ki, már 1880 óta. Georg Hanssen Agrarhistorische Abhandlungen című munkája alapján ismert volt, és nem véletlen, hogy ezekből a tartományokból származik a római agráriánus mozgalom. A római mezőgazdasági irodalomból olyan művekre utalhatunk, mint Cato Agriculturája az i. sz. II. századból, majd Varro Res Rustica című munkája (i. e. 116). Tehát a római birodalomban megjelenő művelési formákban megfigyelhetjük mindazon elemeket, melyek a középkori agrárfordulathoz vezetnek, és amelyek révén a középkori parasztság kialakulhatott.

A római birodalom késői korszakában a gall provinciákban alakult ki a „villa"-szerű gazdaság, melynek görög előfutára az „oikosz" gazdaság volt. Ez lényegében földbirtokosi gazdaság, melyen rabszolgák élnek, akik bizonyos kézműipari tevékenységgel foglalkoznak. Ezen üzemeket a colonusok veszik körül, ezek rabszolga származású elemek lehettek, avagy a kötöttség kötelékeibe belekényszerült törzsi szabadok és kis allodialisták, zsellérek voltak, akik egy bizonyos nagyságú földparcellát kaptak, melynek termésével megosztozkodtak a tulajdonossal, majd pedig, ahogy ezt a nagybirtok igényei megkövetelték, a mezőgazdasági szezonmunkák ideje alatt munkákat végeztek a latifundiumon, a nagybirtokon és a házi gazdaságban. Ez volt a „kolonatus" intézménye.

A korai földesúri önellátó gazdaság felbomlása, néhány megjegyzés a mezőgazdaságban megfigyelhető kapitalizációs tendenciákra vonatkozóan

A római birodalomban a klasszikus rabszolgatartás felbomlása után a félig szabad, félig rabszolga státuszban levő munkást alkalmazta a földesúri, saját igényeket kielégítő gazdaság. Ennek a korai földesúri önellátó gazdaságnak a neve angolul „demesne", németül „Hof", „Familia", Werner Sombart szerint „Saalenwirtschaft" vagy Szabó István szóhasználatával élve „praedium". Ez a rendszer azon alapult, hogy a félig rabszolgaságban élő elem egy kis részes parcellát kapott, és ennek fejében a földesúri birtokon munkaszolgálatot teljesített, természetbeli szolgáltatásokon kívül. Ez volt a késő római császárság ideje alatt a kolonátus intézménye, majd pedig a Merowing és Karoling korszak földesúri házi gazdálkodása. E korai „Saalenwirtschaft" vagy korai földesúri „allodium" felbomlásából jött létre a falu. Ugyanis a földesúr egyrészt rabszolgáit felszabadította, ugyanakkor a törzsi szabadokat a faluközösség rendszerébe kényszerítette. Ezen nivellálási folyamatok eredményeként a szabad elemek a jobbágyság kötelékébe és a falurendszerbe kényszerültek be, valamint a félrabszolga elemek „felszabadítása" jelentette a faluközösség intézményének és a háromnyomásos rendszernek a kialakulását.

A késői középkorban elsősorban a VIII. századtól a XII. századig a földesúr egy vállalkozót iktatott be, aki tőkével rendelkezett, és a falun bizonyos ipari objektumokat: malom, kovácsműhely, fűrészmalom, és ehhez hasonló vállalkozásokat hozott létre, megszervezte a falut és ezen belül a háromnyomásos rendszert, kialakította a művelési egységet: a telekrendszert, mely egyben a pénzbeli adózás alapja volt. Ezen folyamat során jelentek meg az irtásos soltészi falvak, ez is a korai földesúri allodium felbomlásának egyik formája volt, mely lényegében szintén egy kolonusi gazdasághoz hasonló formából nőtt ki. Ez az irtásos telepítési mozgalom egy városi tőkés vállalkozás volt, amelynek elsősorban az európai erdős tájképnek kulturtájképpé való átalakítása volt a célja. Azonban ez a gazdálkodási forma csak Nyugat-európában hozta meg a maga gyümölcseit, itt a XV. századtól kezdve a Grundherschaft és a bérleti viszony alakulhatott ki. Ugyanakkor az Elbától keletre a Gutsherrschaft, a második jobbágyság intézménye jelent meg. Ugyanis ekkor most már egy földesúri vállalkozás formájában kellett megkísérelni az irtásos mozgalmat és kulturtájkép kialakítását. A kolonuszi kisgazdasághoz hasonló formák megfigyelhetők voltak Kelet-Európa ezen korszakában is, mikor a robotoltató majorsági gazdaság esetében a földesúr a XVI. századtól a XVIII. századig majorsági gazdaságát kisparaszti, jobbágyi parcellákkal vette körül, mely kis parcellák a jobbágy megélhetésének és a majorság számára szükséges igavonóerő tartásának alapját képezték. Ebben a korszakban Európa területén egy nagyon sajátos munkamegosztás figyelhető meg; a nyugat iparosodik, és ezen iparosodás nyersanyag- és gabona-bázisát a robotoltató kelet-európai majorsági gazdálkodás képezi. Ugyan megkésve, de a robotoltató gazdálkodás közepette is megjelenhettek kapitalista tendenciák, így a németalföldi rotációs fajták a XVIII. században, valamint a robotoltató földesúri majorságon belül bizonyos ipari vállalkozások, szeszfőzdék, keményítőgyárak jelennek meg stb. Úgyszintén a majorsági gazdálkodás és az általa létrehozott korlátozó intézkedések: a röghöz kötés eredményeként alakult ki az a

paraszti kultúra, melynek felbomlási folyamatát a XIX. században figyelhetjük meg. Ugyanis nyugaton a bérleti rendszer következtében megkésve ugyan, de már a XVI. században a parasztság kultúrája megközelítette a nemesi és polgári kultúra színvonalát. Noha a XV. század Kelet-Európa reneszánsz korszakában megfigyelhető a paraszti kultúra virágzásának némely mozzanata, azonban a röghöz kötés lezárta azokat a csatornákat, melyek révén a polgárság és a nemesség kulturális javai leszivároghattak a parasztság, a jobbágyság körébe, és így lényegében a jobbágyság kulturális bezárkózása következett be, mely csak a jobbágyfelszabadítás után szűnt meg. Ekkor kerülhetett sor a polgárság, a nemesség és a parasztság kultúrái közötti szabad érintkezésre is és közöttük a szabad kulturális cserére.

A kisüzem és a nagyüzem kapcsolatának genezise a jobbágyfelszabadítás után, és ezek kapcsolata a modern agrár-rendszerekben

A kisüzem és a nagyüzem kapcsolata, amely a kolonusi gazdaságokban, valamint a második jobbágyság, a majorsági gazdálkodás ideje alatt a jobbágyi ökörtartó földparcella jelensége, a modern agrár-rendszerekben is megfigyelhető. A modern agrár-rendszerek esetében is vannak olyan területek és kultúrák, ahol a nagyüzemi termelés nem lehetséges vagy nem kifizetődő. Ilyenek: a kertészet, juhtenyésztés, tejgazdaság, zöldség- és gyümölcstermesztés. Így a nyugati agrár-rendszerek esetében ezeknek a kultúráknak a művelése a „Verlag" vagy angolul az „assembly line" – szerződéses kihelyezés – termelési rendszerében van megoldva. A kis- és nagyüzem, valamint a közöttük megfigyelhető „assembly line" vagy „Verlag" rendszer és annak munkaerőgazdálkodási mintája legkorábban az amerikai polgárháború után alakult ki. A felszabadított néger rabszolgákat a gyapottermelő plantáció tulajdonosa csak úgy tudta birtoka számára megnyerni, ha kis földparcellát adott nekik, s ennek fejében a volt rabszolga megjelent az USA déli államainak gyapotültetvényein, mint időszaki munkás.[2]

A kis- és nagyüzem kapcsolatának jelensége nagyon jellegzetes módon alakult a német nyelvterületnek elsősorban az Elbától keletre, másrészt az Elbától nyugatra fekvő területein. Így a kis törpebirtok bázisa alapján a német zsellérség mint időszakos munkás jelenhetett meg a nagybirtokon. Ezen zselléri szolgáltató, időszakos munkásrétegnek a neve is igen differentiált volt Németország egyes területein, így Seldner Svábországban, Kätner, Kötter vagy Kossathen É–Ny-Németországban, valamint Kosathen Mecklenburgban, Pomerániában és Brandenburgban. Az egyes német területeken az elkülönítés után a kis- és nagyüzem viszonya különböző módon alakult, ugyanis az Elbától nyugatra fekvő területeken az elkülönítés után a zselléri gazdaságok szabadon hajthattak ki állatot a faluközösségi haszonélvezetek körébe tartozó legelőre, és így elsősorban nagyobbméretű állattartással és legeltető gazdaság révén még fenn tudták magukat tartani; az Elbától keletre fekvő területeken már más volt a helyzet, mivel a zsellérelemet kizárták a faluközösségi haszonélvezetekből, és ez a mezőgazdasági idénymunkás („Instleute" „Heuerlinge" „Deputatsarbeiter") léte sokkal nagyobb méretekben függött a nagybirtoktól vagy a vagyonosabb gazdáktól, a „Grosskossathen"-ektől. Így a jobbágyi munkaerő nélkül maradt nagybirtok, valamint a közösségi haszonélvezetből kizárt zsellérelem között egy újfajta szerződési viszony alakult ki, és így tudta magát az agrárproletár fenntartani. A nagybirtokok is az ilyen újfajta munkaszerződések révén nyerhettek maguknak napszámosokat a kívánt mezőgazdasági munkák elvégzésére. Így az Instleute számára házat, istállót, azonkívül tüzelőfát is biztosított a nagybirtok; mi több, a törpegazdaság tevékenységével kapcsolatos szállítást is elvégezte. Továbbiakban az „Instleute" vagy a „Heuerlinge", a földesúri legelőkre is kihajthatta marháját – természetesen korlátozott számban, 1–2 állatot. Az „Instleute" részes földet is kapott 1 1/2 hektárnyi nagyságban, ez egyben a burgonya és len alá való föld volt. „Instleute"-nak, az „Instman"-nak viszont a nagybirtokon meg kellett jelennie az adott időben munkaszolgálatra, sőt Wilhelm Abel arról tudósít, hogy az „Instmann" vagy „Deputatsarbeiter" egy évben 300 napot szolgált elsősorban azért, mert a cséplésben is részt kellett vennie és ez ebben az időben több hónapra is elhúzódott. Igaz, hogy

[2] A plantációval és a plantációs gazdasággal kapcsolatos kis „peon"-i részes parcella Latin-Amerikában a spanyol conquista után megjelent, elsősorban az „encomenderos" formájában, azonban ez hamar felbomlott.

cséplőrészben részesült az „Instmann", például: Pomeránia és Poznan környékén a cséplés esetében 14–16 „Scheffel", véka gabonában részesedtek, és ha járgánnyal meghajtott cséplőgéppel dolgoztak, akkor a rész 25–30–33 „Scheffel"-t tett ki. Az elkülönítés után a nagybirtok művelési struktúrájában új ipari növények jelentek meg, mint a burgonya és a cukorrépa, és ezzel együtt a nagybirtokon megjelent a szeszfőzés. Ezen kultúrák alkalmazása eredményeként megjelent a német vándorló „Deputatsarbeiter", a német sommásság figurája. A német sommás, a „Deputatsarbeiter" is ugyanolyan munkabérekben részesült, mint magyar sorstársa, így heti részesedése 1 font 12 lat kenyér, 9 lat hús, 5 1/2 lat rizs, 7 lat kásás étel és 14 lat hüvelyes termék, továbbiakban a „Deputatsarbeiter" még részes földet is kapott 1 Morgen (hold) nagyságban. Hasonló munkaszerződési viszony és elkötelezettségi kapcsolat alakulhatott ki a „Deputatsarbeiter" és a nagygazda, a „Grosskossath" között, például a Magdeburger Bördén, ahol az ilyen jellegű munkaviszony következtében a régi „Gesindezwang" kapcsolata felbomlása után a „Deputatsarbeiter" a „Grosskossath" állataival együtt hajthatta ki marháit a faluközösségi legelőkre.

E részes viszony maradványai figyelhetők meg egyes esetekben Nyugat-Európa mezőgazdaságában, így például a családi intenzív művelés esetében a „Teilbau" Németországban, a „meteyage" rendszere Franciaországban, úgyszintén kis részes birtokokkal veszi körül magát Olaszországban a latifundium, Toszkániában pl. a „mezzaria" intézménye, a colonia parziara „appoderato", valamint a dél-olaszországi apuliai területen a „poderi" és „braccianti"-k kis részes parcellái révén. Hasonló jelenség Spanyolországban az „aparceria" intézménye.

Ez a részes gazdálkodás igen jelentős mértékben elterjedt a harmadik világban, elsősorban a plantációs gazdaság esetében, ahol a jelen nem lévő földesúr, az „absent owner" adja ki a kis parcellákat, hogy plantációs gazdasága számára munkást nyerjen, míg a plantáció jövedelmeit városi luxusjavak vásárlására fordítja és ott él. Ennek a viszonynak a rövid előzménye a latin-amerikai peonatus (az angolszász irodalom csak a „peonage" fogalmát használja), az afrikai területeken a francia jövevényszavú „navetan" intézménye, valamint Közép- és Délkelet-Ázsiában ilyen jelenség a „gyechkan". Ezen intézményeknek a lényege, hogy a birtokostól a művelő földet kap, valamint állatot, eszközöket és vetőmagot is, ezzel szemben a termés 4/5 részének ladása és a fenntartott 1/5 rész mellett a nagybirtokon a részesnek a megkívánt időszakban munkaszolgálatokra kell jelentkeznie. Így volt ez Afrikában a Mali köztársaságban a földimogyoró ültetvényes navetánok esetében vagy az ethióp „gult gebur" részesparcella rendszernél. Ez a rendszer Ázsiában is megvolt, Japánban például a Tokugawa-korszakban e bérleti és részes művelési rendszer neve „genin", a részes művelő („nago") a tulajdonos („oyokata") földjén dolgozik, majd a Tokugawa periódus után a modern bérlet-rendszer, a „tezukuri" jelensége alakult ki. Úgyszintén elterjedt volt a gyechkan jelensége a mai szovjet középázsiai köztársaságokban, ahol a „baj" vagy „chan" földet, vetőmagot, eszközöket és állatot adott a gyechkannak, és ez a termelés 2/3-ad részét a chan számára leadta, és a kívánt időszakban megjelent a nagybirtokon a munkaszolgálatra. Hasonló viszonyok figyelhetők meg például Afganisztán egyes öntözéses oázisai esetében, ahol a „malik", a „mazdur", valamint a „gyechkan" között hasonló részes szerződés volt érvényben. Ezek még más lokális nevek alatt jelentkeztek Afganisztánban, például a „dajzadi", „dajkudi", „chamszajacsi", a „csaramajk" vagy „bazgir" részes művelés formájában, de az itteni „gyechkan" rendszer keményebb volt, ugyanis a részesművelő csak a termés 1/5 vagy 1/6-od részét kaphatta meg. Végül a plantációs rendszerek és modern nagy és kis mezőgazdasági üzemek kapcsolata összevetését a rendkívül kiterjedt latin-amerikai „peon" terminusokkal szeretnék lezárni. Ezek a következők voltak:

Bérleti viszony földhasználattal		Időszakos munkavállalás plantációs földhasználat nélkül és napszám fejében	
Brazília	condicao, colono camarada	Chile	auferino
Chile	inquilino	Kolumbia	jornalero peon
Kolumbia	cuidandero recomendado	Ecuador	yanapero

	areendatario viviente concertado terrecero	El Salvador	jornalero
Costa Rica	peon	Guetemala	cuadrillero peon
Ecuador	hausipungero		trabajador
El Salvador	colono	Peru	enganche yanacona
Guetemala	colono		
Peru	colono arrendire allegado		

A latin-amerikai „peon" rendszerek ilyen gazdaságát látva, egyáltalában nem csodálkozhatunk azon, hogy Eric Hobsbawm a feudalizmus újjáéledéséről beszél ezeken a területeken.

Miután láttuk a jobbágyfelszabadítás utáni német mezőgazdaság helyzetét, valamint a harmadik világ plantációs mezőgazdaságának mozzanatait, így nem meglepő számunkra, hogy a szövetkezeti üzem is ilyen kis „peon"-i, vagyis háztáji gazdaságokkal van körülvéve. *Ebben az esetben a kis és nagy gazdaság olyan kölcsönös függési kapcsolata figyelhető meg, mint amely kapitalizmus korszakában a nagybirtok és a sommások, uradalmi cselédek kommenciós földjei közötti kapcsolatok formájában jelentkezett. A nagybirtokokat, úgy mint a szövetkezeti üzemeket, a kis háztáji parcellák veszik körül, mely parcellák a közös üzem munkaerőtartalékait biztosítják a mezőgazdasági csúcsmunkák idejére. Ez a kis gazdaság, háztáji gazdaság azon vastartalékok közé tartozik a szövetkezeti nagyüzem számára, melyben visszavonultan élt és gazdálkodott a szövetkezeti paraszt, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek manufakturális, kézi technológiára alapozott korszakában.* A szocialista mezőgazdasági szektor ilyen vonását jelezte már Franklin is 1968-ban megjelent munkájában, amikor megjegyezte, hogy a jugoszláviai megoldás esetében a nagy agráripari kombinát kis bérlői, „tenant" jellegű parcellákkal van körülvéve, és ezek elsősorban szerződéses viszony formájában termelnek. Úgyszintén köztudott Imrich Stanek munkája alapján, hogy a szövetkezeti horizontális integráció mellett megfigyelhető a vertikális integráció jelensége, ugyanis a háztáji gazdaság a horizontálisan integrált szövetkezeti nagyüzem rendszerébe van beillesztve. Ezzel szerződéses viszonyban állva termel, és a háztáji gazdaság termékeit a közös nagyüzemen keresztül értékesítik. A háztáji takarmánnyal és fuvarral való ellátásának problémája nagyüzemi feladat, mint ahogy azt a szovjet Smeljov is jelzi. Például a magyar mezőgazdaság esetében a termőföld 7,8 százalékán 1972-ben a bruttó mezőgazdasági termelés 35 százalékát termelték a háztáji gazdaságok. Különös figyelemre méltóak a szovjet Arutyjunjan adatai, aki szerint 1971-ben a mezőgazdaságilag művelt föld 3%-án a háztáji gazdaságokban termelték meg az össz mezőgazdasági termés 17%-át. Továbbiakban, ha figyelembe vesszük a szovjet háztáji gazdaságokra vonatkozó újabb adatokat, például Smeljov szerint 1971-ben a hústermelés 35, a tej 37, a tojás 54, a gyapjú 21, a burgonya 67 és a zöldség 39%-át a háztáji gazdaságok adták. Ugyanezen szerző szerint 1960–68-ig a közösben levő zöldség- és burgonyatermelés 18,7%-kal csökkent a háztáji gazdaságok javára. 1976-os adatok alapján 1974-ben a gabona, a gyapot- és a cukorrépa-termelés majdnem 100%-át a közös nagyüzemek adták, ugyanakkor a háztáji termelés kiegészítéseként a közös üzemek csupán a burgonya 38, a gyümölcs 67, a hús 68, a tojás 59, a gyapjú 67 és a tej 67 százalékát állították elő. Ez bizonyítja azon jelenség súlyát, amit már maga korában Csajanov jelzett, hogy a mezőgazdasági termelésnek mindig lesznek olyan területei, ahol a kisüzemi termelés marad az uralkodó.

ADATTÁR

SZEMZŐ BÉLA

A MAGYAR CUKORRÉPA-TERMESZTÉS ÚJJÁSZERVEZÉSE, 1945–1948

(Egy volt miniszteri biztos visszaemlékezései) II. rész

1947

1946 végével befejeződött a cukorrépa-termesztés újjászervezése kistermelői alapon. Az ezután következő időszakban azon kívül, hogy új termelőket kellett bevezetni a bevált munkába, a fő figyelmet arra kellett fordítani, hogy nagyobb átlagterméseket érjünk el, ami egyenlő az áremeléssel, mert ugyanennyi munkával, csak azt helyesebben alkalmazva, több jövedelemhez jutunk. Ennek a munkának bevezetéseképpen írtam a III. évf. 1. számába a

„Termeljünk többet és jobban" c. vezércikket, amelyben a többek közt a következőkre hívom fel a figyelmet.

Ezt a jelszót választotta Földművelésügyi Miniszterünk a „Magyar Mezőgazdaság"-ba írt vezércikkének címéül.

A cukorrépatermelők összessége, mint hazánk mezőgazdaságának leghaladóbb rétege, örömmel üdvözli és magáévá teszi ezt a felhívást.

Használjuk f e l t a n u l á s r a az aránylag munkahiányos téli időt. Ehhez segítségül 20 000 példányban ingyen osztottuk szét a Termelési Tanácsadót.

A vetést ne siessük el! Csak akkor vessünk, ha talajunkat kertszerűen elő tudjuk készíteni. A drága magot nyers földbe vetni vétek.

A g y o r s é s e g y e n l e t e s k e l é s a siker titka.

Attól a perctől kezdve, hogy a répát elvetettük, állandóan figyelnünk kell, nem jelentkeznek-e a kártevők, amelyek ellen csak úgy védekezhetünk, ha a bajt c s í r á j á b a n fojtjuk el.

Mihelyt sorol a répa, legyen kéznél a k a p a , amelyet őszig úgyszólván letenni sem szabad.

Összejöveteleinken is elsősorban a helyes termelés kérdésével foglalkozzunk és már most beszéljük meg, h o l s e g í t h e t n é n k e g y m á s n a k , szerszámaink kölcsönös kicserélésével, iga összefogással, stb.

Volt nagybirtokon igyekezzünk m u n k a k ö z ö s s é g e t összehozni. Nem kíván különösebb formaságot egy tagban vetni és közösen megművelni répaföldünket; csak egy kis összetartás és egymáson való segíteni akarás szükséges.

Miután – azért, hogy a termelők a jövő autonómia helyes alkalmazása érdekében betanuljanak a cukoriparral történő ártárgyalásokba – az 1946. dec. 2-i járási értekezleten javaslatomra saját kebelükből 12 rendes és 12 póttagból álló tárgyaló bizottságot választottak, és az még aznap megalakult; megkezdtük a Cukorgyárosok Egyesületével az előzetes tárgyalásokat. A tárgyaló bizottság, amelyet a továbbiakban – az autonómia visszaállításáig – tanácsadó testületemnek tekintettem, a következőképpen alakult meg: elnök: *Hajdú-Németh Lajos* nemzetgyűlési képviselő, soproni járási megbízott, alelnökök *Zsoldos Károly* váci és *Varga Pál* szécsényi járási megbízottak. Az előkészítő tárgyalásokat az Egyesület igazgatójával: *Harmath Sándorral* magam vezettem, hogy a végleges tárgyalásokat program szerint és gyorsan lehessen befejezni.

A C. tovább folytatta időszerű felvilágosító munkáját. Így *Baer Gerolf* COSZ-felügyelő „Gondozzuk mezőgazdasági eszközeinket és gépeinket" címmel a C. III. évf. 1. számának 2. oldalán igen hasznos tanácsokkal látta el a termelőket. *Nyigri Imre* „Dánia a gazdag parasztok boldog országa" címen ablakot nyitott a nagyvilágba – különösen kiemelve az érdekképviseletek és szövetkezetek szerepét (C. III. 1. sz. 3–5 pp.) Dániában. *Dr. Sedlmayr Kurt* folytatta az előző évben megkezdett cikksorozatát „Cukorrépadugványok teleltetése (II)" címmel.

A termelőktől számos levelet kapott a Szövetség, amelyek legtöbbje köszönetet mond a Szövetség munkájáért és felhívta a figyelmet az első évben természetesen előforduló hibákra is. A C. III. évf. 1. száma ezekből a következők levelét közölte kivonatosan: *Horváth József* (Külsővát), *Tompos László* (Jobaháza), *Nemes Gyula* (Hegyfalu), *Kass Jakab* (Tószeg), *K. Szabó János* (Regöly), *Kalmár Gyula* (Marcaltó), *Huszár István* (Mernye), *ifj. Perity István* (Bátya) és *Sinkó Ferenc* (Sopronkövesd).

1946. dec. 7-én Ménfőcsanakon (Győr m.) és 1946. dec. 9-én Gönyűn (Győr m.) tartottak a termelők *Révhegyi Antal* járási megbízott vezetésével népes gyűléseket, ahol a COSZ-felügyelő, a jár. gazd. felügyelő és más hivatalos személyek is részt vettek. Ezeken a gyűléseken Révhegyi és *Péchy Rezső* COSZ-felügyelő tartottak beszámolókat, amelyeket élénk vita követett. Az értekezleteken felvett jegyzőkönyveket felterjesztették a Szövetséghez, hogy annak vezetősége tájékozva legyen a gazdák, ill. a tagok hangulatáról és kívánságairól.

Miután a községi versenygyőztesekből kiválasztották a járási győzteseket, a járási győztesekből kikerülő kamara-kerületi győztesek kiválasztásával be lehetett fejezni *az első országos termelői versenyt a felszabadulás után.* Alább közöljük a győztesek neveit, akik a következő díjazáson kívül – I. díj: vaseke, II. díj: magtakaró borona, III. díj: tolókapa – még elismerő oklevelet kaptak. Ezt az elismerő oklevelet megkapták a községi és járási győztesek is! A szép kiállítású oklevél *Gönczi Tibor* iparművész munkája volt.

„A Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara (Esztergom) területén:

I. Giber László, Tata (Komárom m.).
II. Józsa Mihály, Ménfőcsanak (Győr m.).
III. Maróthy Sándor, Nagysáp (Esztergom m.).

Az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara (Kaposvár) területén:

I. Szőke János, Tüskepuszta, Újdombóvár (Tolna m.).
II. Röss György, Igal (Somogy m.).
III. Burgyán Károly, Révfülöp (Zala m.).

A Felsődunántúli Mezőgazdasági Kamara (Szombathely) területén:

I. Kovács testvérek, Vámoscsalád (Vas m.).
II. Stróbl Mihály, Lajoskomárom (Veszprém m.).
III. Rácz Imre, Veszkény (Sopron m.).

A Duna–Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara (Kecskemét) területén:

I. Barta Mihály, Kiskundorozsma (Csongrád m.).
II. Szöllősi Lajos, Apostag (Pest m.).
III. Nagy Sándor, Budapest XIV. Alsórákosi rétek 39.815.

A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara (Debrecen) területén:

I. Óré Lajos, Sarkad (Bihar m.).
II. Csoma Gáspár, Kunhegyes (Szolnok m.).
III. Nagypál István, Jászapáti (Szolnok m.).

A Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara (Miskolc) területén:

I. Horváth Károly, Zagyvaszántó (Nógrád m.).
II. Balla István, Taktaharkány (Zemplén m.).
III. Mezei József, Heves (Borsod m.).

Ez volt az első ilyen termelési verseny az országban, és örömmel állapíthatjuk meg, hogy termesztőink megértéssel és szívesen karolták fel a verseny gondolatát, amit legjobban a versenyre jelentkezettek nagy száma igazol. Országos versenyünkön 63 járás, 152 község, 1558 termesztővel vett részt. A hazai cukorrépatermesztés fejlesztése és az okszerű cukorrépatermesztés előmozdítása érdekében kiírt verseny szép eredménnyel végződött. Répatermesztőink általában derekas munkát végeztek és leküzdötték a nagyon nehéz viszonyoktól okozott nehézségeket. A győztesek méltán tekinthetik magukat mezőgazdaságunk újjáépítése élharcosainak, és kimagasló teljesítményeik szolgáljanak buzdításul gazdatársaiknak: jó munkával kielégítő eredményt érhetnek el a legmostohább időjárási viszonyok ellenére is! A kamarai kerületenkint végzett bírálatok már a terméseredményeket is figyelembe vették.

Azok a hibák, amelyek kétségtelenül felmerültek, kellő tapasztalat híján, nem voltak elkerülhetők. Ezek tanulságai a jövő évi verseny javára fognak szolgálni. A Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége ezeket a versenyeket állandósítja és minden törekvésünk odairányul majd, hogy megfelelő szervezéssel színvonalukat mind magasabbra emeljük és azok a más termelési ágakban rendezésre kerülő versenyek mintaképéül szolgáljanak.

Amikor utalunk arra, hogy országos versenyünk járási győzteseinek névsorát a múltévi decemberi lapunkban közöltük már és a kamarai győztesek díjainak kiosztásáról, ami a járási székhelyeken történik majd meg, legközelebbi lapunkban számolunk be, annak a reményünknek adunk kifejezést, hogy országos versenyünkkel eredményesen szolgáltuk a belterjesebb mezőgazdasági művelés előmozdítását és ez a nemes versengés beszédes tanújele volt, gazdáink kiváló munkával, hazánk élniakarásának."

Tekintettel arra, hogy a cukorrépa-ártárgyalások elhúzódtak egész márciusig, márciusban jelent meg a február–márciusi kettős szám (2–3.), hogy a gazdák mielőbb tudomást szerezhessenek a tárgyalások eredményéről, és így a vetést megkezdhessék. Mivel az árban a Cukorgyárosok Egyesületével nem tudtunk megegyezni, az ár megállapítására a kormányt kértük fel. A cukorrépa árára és a répatermesztésre vonatkozó rendeletek csak márciusban jelentek meg, ezért kiadtunk egy II. márciusi lapot (C. III. évf. 4. sz.), amelyben ezeket a rendeleteket szószerint közöltük.

Mielőtt az érdemleges ártárgyalásokat megkezdtük volna, széleskörű vizsgálatokat végeztünk mind hazai, mind európai viszonylatban arra vonatkozólag, mibe kerül a termelőnek egy q cukorrépa. Így bekértük és meg is kaptuk a francia és az osztrák kalkulációkat és szerződéseket, az előbbieket azért, mert a Francia Cukorrépatermelő Szövetség vezértitkárával, H. Cayre-rel még a 30-as évekből volt jó kapcsolatom, mivel ő egyúttal az Európai Cukorrépatermelők Nemzetközi Szövetségének (CIBE) egyik igazgatója, én pedig egyik alapítója voltam. A Szövetséget, amelynek közgyűléseire – mint egyetlen magánszemélyt – a COSZ működésének felfüggesztése után is mindig meghívtak, 1925-ben a lengyel *Humniczki, L.* kezdeményezésére alapítottuk (én az alapításban mint a szlovák Repárská Jednota ügyv. alelnöke vettem részt, és jelenleg az egyetlen még élő alapító tag vagyok). Az Osztrák Szövetség eredményeire pedig azért voltam kíváncsi, mivel az ottani viszonyok álltak hozzánk a legközelebb.

Természetesen a hazai ártárgyalásoknál a hazai kalkulációkból indultunk ki, amit annál könnyebben megtehettünk, mivel már akkor fix forinttal rendelkeztünk. A túloldalt közölt előállítási árkalkuláció azért sántított, mivel az 1946. évi 65 mázsás átlagterméssel számoltunk, amely – mint a következő évek, de különösen az 1948. év termése mutatta – kivételesen csekély volt, ami az extrém száraz időjárásnak és a kistermelők egy része tapasztalatlanságának volt a következménye.

Az így alakult önköltségi ár alapján a tárgyalásoknál a 3 kg-os cukorárnak 4 kg-ra való felemelését kívántuk (a cukor 7,40-es hivatalos árából csak 2,80 Ft maradt).

Hogy a 3 kg-os répaár messze meghaladta az önköltséget, azt bizonyította egyrészt a többi mezőgazdasági termék árparitása, amely legtöbbször alig érte el a békebelit, míg a répaár 50%-kal haladta meg azt, másrészt akkor a magyar répaár a legnagyobb volt egész Európában, mert mindenütt pénzben állapították meg azt, amely mindenütt kisebb volt, mint 3 kg cukor szabadpiaci ára!

Hogy miért követeltünk az 1947-es ártárgyalásnál mégis 4 kg-ot, annak politikai okai voltak. A cukorrépa ugyanis akkor a legfelkapottabb növény, és a cukoripart a közvélemény olyan gazdagnak tartotta – nem ok nélkül –, hogy felelőtlen elemek elterjesztették azt a véleményt, miszerint a cukoripar még 5 kg-os cukorrépaárat is elbír.

Ez volt az oka annak is, hogy a kormányra bíztuk az ármegállapítást, hogy így magunkat kivonjuk a támadások célpontjából. Mi beavatottak, tudtuk ugyanis előre, hogy a kormány a 3 kg-os árnál nagyobbat nem fog megállapítani, amit könnyen lehetett azzal megokolni, hogy az állampénztár jelenlegi helyzetében a kormány nem mondhat le arról, hogy a bevétel felét az államkincstár kapja meg!

A C. III. évf. 2–3-as kettős száma a 3–5. oldalakon teljes egészében közli az 1947-es termelési évre vonatkozó érdekképviseleti megállapodást, amelyből éppen csak az ár hiányzott. Viszont a mellékfeltételekben sikerült ismét némi javítást elérni, amit az alábbi cikkből láthatunk, amelyben beszámoltam az ártárgyalásoknál elért eredményekről. (578. oldal.)

A cukorrépa előállítási költségei 1946-ban

1. Trágyázás 120 q, á 3 Ft 20 fillér (4 kg búza)	384 Ft	
3 kettes fogat, nap á 45 Ft	135 Ft	
Rakodás és teregetés 2,75 nap, á 10 óra, á 1,20	33 Ft	
Összesen	552 Ft	
Ennek 30%-a		165,60 Ft
2. Tarlóhántás 3/4 kettes lófogat, á 45		33,75 Ft
3. Őszi mélyszántás 2×2-es lófogat		90,00 Ft
4. Tavaszi nehézborona 1/3 kettős lófogat		11,25 Ft
5. Simítás hengerelés 1/3 kettős lófogat		15,00 Ft
6. Borona vetés előtt, henger vetés után és vetés		
egy kettős lófogat	45,00 Ft	
1/4 férfi és 1/4 gyermeknapszám	4,80 Ft	49,80 Ft
7. 12 kg vetőmag, á 10 Ft		120,00 Ft
8. Pótvetés: 20%-a a vetésnek, a porhanyításnak és a		
hengerlésnek		25,00 Ft
9. Műtrágyázás: 50 kg szuperfoszfát	30,00 Ft	
25 kg péti só	25,00 Ft	63,50 Ft
kiszórás, 5 óra á 1,70	8,50 Ft	
10. Első kapa, 40 óra á 1,08		43,20 Ft
11. Egyelés, 140 óra á 1,08		151,20 Ft
12. Mélykapa, 80 óra á 1,08		86,40 Ft
13. Második kapa és augusztusi sarabolás, 80 óra á 1,08		86,40 Ft
14. Bogarászás, 50 óra á 72 fillér		36,00 Ft
15. Védekezőszerek 10 Ft-t vettünk fel, azonban sokkal		
többe kerül		10,00 Ft
16. Szedés, 200 óra á 1,70		340,00 Ft
17. Szállítás, 5 fogat, á 45		225,00 Ft
18. Természeti járandóságok fuvarja		35,00 Ft
19. Leveles répafej behordása 1 fogat		45,00 Ft
20. Adó 75 kg, búzaérték		60,00 Ft
21. Kimaradt az OTI járulék, amely a napibér 3%-át		
teszi ki, azaz 789,50 Ft-nak 3%-a		23,68 Ft
22. Kezelési költség		30,00 Ft
23. Forgalmi adó, szövetségi tagdíj		30,00 Ft
24. Eszköz karbantartás		12,50 Ft
Összesen		1787,02 Ft
Kockázat 1787,02 Ft 10%-a		178,70 Ft
Összesen		1965,72 Ft
Levonás: Járandóság 65 q után: 3% szelet 1,95 á 31,50	61,42 Ft	
1/2% melasz 0,33 á 24	7,92 Ft	186,34 Ft
19,5 q répafej (30%) á 6 Ft	117,00 Ft	
Marad		1779,38 Ft
Üzemköltség	1779,38 Ft	
Földbér 180 kg búzaár á 80	144,00 Ft	
1787 Ft után féléves azaz 6% kamat	107,22 Ft	
	2030,60 Ft	
10% haszon	203,00 Ft	
Végösszeg	2233,60 Ft: 65 q átlagterméssel.	

Tehát 1 q répa előállítási ára 34 Ft 30 fillér.

„Az 1947. évi ártárgyalások

Februári számunkkal elkéstünk, mire megjelenik, február–márciusi dupla szám lett belőle. A szokatlan időbeli eltolódásnak az az oka, hogy már januárban jeleztük: februári számunk közölni fogja az ártárgyalások eredményét. Ezek a tárgyalások elhúzódtak és így – eleget akarván tenni ígéretünknek – ezt a módot választottuk. Tudjuk, hogy minden répatermelő elsősorban arra kíváncsi: mit kap 1947-ben a répájáért?

A december 2-án Budapesten tartott Országos Gyűlésünk által kiküldött 24 tagú tárgyalóbizottság többször megvitatta a helyzetet és utasításokkal látta el a szűkebb bizottságot, amely több ízben tárgyalt a Cukorgyárosok Egyesületével.

A tárgyalások anyagát három részre kell bontani.

Az első az árrevízió kérdése, *amelynél a Pénzügyi Kormányzat volt a tulajdonképpeni tárgyalófél. Több ízben adtuk elő élőszóval és írásban árrevíziós költségvetésünket, amelyek azonban nem találtak meghallgatásra, főleg azért, mivel a Pénzügyminisztérium és a Közellátásügyi Minisztérium revizorai, akik megvizsgálták az egész cukoripar helyzetét, úgy találták, hogy a 2 forint 80 fillér, amit a gyárak az államtól egy kiló cukorért kapnak, nem fedi a cukorgyárak kiadásait. Így a tényleges előállítási költség alapján a 7,60-as fogyasztási cukorárban szereplő 2,80-as gyári árat az* államnak kell kiegészítenie. *Erre való tekintettel – mivel a Pénzügyminiszter Úr saját hatáskörében* át nem lépheti a költségvetést, *már pedig a gazdakövetelést csakis ennek a terhére lehetett volna kifizetni – a Gazdasági Főtanácshoz utasított bennünket.*

Szövetségünk vezetősége és a tárgyalóbizottság, igénybevéve a nemzetgyűlési parasztképviselők csoportjának közreműködését is, felirattal *fordult a Gazdasági Főtanácshoz, előadván, hogy az 1946. évi rendkívüli aszály folytán a cukorrépa átlagtermés hozama jelentékenyen csökkent, voltak vidékek, ahol csupán 20–30 mázsa termett, ezzel szemben a cukorrépa tartalma kedvezően alakult, ami azt az előnyt jelentette, hogy ugyanabból a répamennyiségből több cukrot lehetett előállítani, minek következtében a gyártás is* olcsóbb *lett.*

Rámutattunk arra is, hogy cukorrépatermesztőink, akik 90%-ban 400–1600 négyszögölön termesztő kisparasztok, mezőgazdaságunk újjáépítésében a cukorrépatermesztés terén nemcsak kötelességüknek tett eleget, de azon felül messzemenő teljesítményt értek el, amikor a rendellenes tavaszi időjárás következtében háromszor is vetették a répát és védekezőszerek hiányában küzdelmes munkát folytattak a cukorrépa rovar-kártevőivel szemben, hogy az ország cukorellátását biztosítsák. Felhívtuk az illetékes miniszter urak és a Gazdasági Főtanács figyelmét arra is, hogy Szövetségünkhöz termelőinktől naponta érkező levelek és küldöttségek egyre nyugtalanabbul sürgetik a kilátásba helyezett répa-árrevízió teljesítését.

A Földművelésügyi Miniszter Úr meghallgatva küldöttségünket, legmesszebbmenő támogatásáról biztosított bennünket, ami elől a Közellátásügyi Miniszter Úr sem zárkózott el, mint azt a parasztképviselők egy csoportja előtt kifejtette. Felkerestük a Gazdasági Főtanács főtitkárát, Vas Zoltán államtitkár urat, aki a küldöttség tagjaival behatóan megvitatta a helyzetet és megígérte, hogy a kérdést tanulmányozás tárgyává teszi. Rámutatott azonban arra is, hogy a Forint stabilizációja és az ország cukorellátása érdekében még az esetben is, ha a ráfizetés tényleg jár, a gazdatársadalomnak önmérsékletet kell tanúsítania *és meg kell elégednie azzal, hogy járandóságát, csak* ősszel *kapja meg. Végleges döntés ebben a kérdésben még nem történt meg, azonban ez minden nap várható.*

A tárgyalások második fő részében a december 2-i Országos Gyűlés által felállított követelés, az árat *illetőleg főleg, talán még bonyolultabb, mint az előző. Mivel a jelenlegi cukorár az* államnak több mint 50%-os részesedést biztosít, *követelésünk tulajdonképpen az államal szemben, az* adó egy részéről való lemondást *jelenti. A mai pénzügyi helyzetben a Pénzügyi Kormányzat* egy fillér adóbevételről sem mondhat le, *úgy, hogy követelésünk teljesítése esetén a cukor árát kellene felemelni, ami viszont a fogyasztók nagy rétegének ellenkezését váltaná ki. Ezek a szempontok vezettek azon elhatározásra, hogy követeléseink kivívására nem használjuk fel azokat az eszközöket, amelyek a termelést – az országépítés e fontos pillérét veszélyeztették volna. E helyett követelésünk újabb hangoztatásával, amelyet a Pénzügyminiszter úrhoz beadott feliratunkban lefektettünk, megszüntettük a tárgyalásokat a Cukorgyárosok Egyesületével és a döntést a Kormányzatra bíztuk. Ezzel elvi álláspontunkat nem adtuk fel és ha a jelenlegi országos helyzet azok kiharcolását ma még nem is engedte meg, reméljük, hogy jövőre ezt a célkitűzésünket megközelíthetjük.*

Az árrevízió és az ár kérdésében tehát a Cukorgyárosok Egyesületével tulajdonképpen komoly tárgyalásra nem került sor, mivel ezeket a cukor-ár kérdésével hozták összefüggésbe, annak megállapítása pedig a Kormányzat feladata. Így tulajdonképpeni tárgyalásokat csak a mellékfeltételek megjavítása érdekében folytathattunk, amelynek eredményeképpen, sokszor heves vita után, kiküszöböltük a különféle levonási lehetőségeket, ami bizonyára általános megnyugvást fog kelteni.

A száraz-szelet- és a melasz-járandóság felemeléséről *a gyárak hallani sem akartak. Ellenállásukat* :zal okolták meg, hogy 1946-ban a termelés megindítása kedvéért olyan messzemenő engedményeket :ttek, amelyek már létüket veszélyeztetik és messze felülmúlják a külföld árait. Ennél a pontnál meg ell állapítani – az igazság kedvéért –, hogy a gyárak külső szervei, akik a szerződtetést vezetik, gészen másképpen viselkednek, amikoris ígérgetéseikkel a termesztőket hitegetik. *Ez az eljárás* utatkozott a répamag-kérdésénél is, ahol a cukorgyárak visszatérve a múlt szokásaihoz, a répamag rának teljes megtérítését *kívánták. Csak hosszas tárgyalások után sikerült elérni, hogy* a répamag rának 70%-át fizeti a termelő, *a többit pedig a gyár. A magnál követett tavalyi rendszertől részint az* lszámolás olyan sokszor követelt egyszerűsítése és megkönnyítése érdekében, részint pedig azért ellett eltérni, mivel annál az, aki bármely ok miatt, akárhányszor önhibáján kívül, rossz termést ér el, étszeresen van büntetve, ami sok elégedetlenségnek volt kútforrása. Ha számításba vesszük, hogy a avaly szolgáltatott 160 vagon magból, a 45 000 vagon répatermés alapján, csak 45 vagon mag maradt ngyen a termelőnek, *láthatjuk, hogy a termelők összessége a mostani rendszernél* nem jár rosszabbul.

A következő javításokat sikerült a mellékfeltételek terén elérni: A bélyegilleték, vidéki különdíj :s a földfuvar eltörlése, *amelyek végeredményben százalékokra menő javítást jelentenek. Sikerült a* berakási kényszert megfizetett előnyre változtatni. *Az új rendelkezések szerint ugyanis a* vagon- berakásért, *ott ahol van mázsa 1%, ott ahol nincs mázsa,* 2% répatérítést kap a termelő. *Amennyiben* vagonhiány *miatt a vágányok mellé, vagy prizmába rakja a termelő a répát, úgy a berakási költségeket* a gyár nem számíthatja fel.

Ezek jelentették az ártárgyalások harmadik részét. Ezeknek az eredménye annak a meg- állapodásnak aláírása, amelyet lapunk következő hasábjain részletesen olvashatnak termesztőink. Mint abból láthatják, helyi megbízottaink jogai ismét szaporodtak. *amennyiben mind a mag, mind a cukorelőleg (amelyre külön felhívjuk tagjaink figyelmét, mint további eredményre), valamint a* melléktermékek szétosztásánál biztosítottuk részüket az ellenőrzés jogát. *Természetesen feladataik szaporítása magával fogja hozni az átadott répa utáni járulék felemelését.*

Meg kell mondanunk a cukorgyárak felé: ne gondolják, hogy hallgatólagosan a jövőben is hozzá fogunk járulni az elmúlt év végén kialakult helyzethez, hogy a mi felszólításunk nélkül írják alá a termesztők az előzetes szerződést. *Az idén nem vállalhattuk a felelősséget ennek megakadályozására, mivel ezzel veszélyeztettük volna az őszi mélyszántást, a termelés egyik legfontosabb előfeltételét, másrészt tudatában voltunk annak, hogy milyen nehéz a mag beszerzése és így éppen azokat a fegyelmezett termelőket juttatuk volna vetőmaghiány veszélyébe, akik felhívásunknak eleget tettek. Éppen az érdekképviseleti vezetés feladata, hogy megállapítsa, mikor, milyen fegyvert használjon céljai elérésére.*

Szólunk azokhoz a helyi és járási termelési csoportokhoz, amelyek az árkérdéssel foglalkozva sokszor lehetetlen követeléseket tartalmazó jegyzőkönyveket küldtek nekünk. Igyekeztünk mind-egyikre válaszolni, de megmondjuk nyíltan, hogy ezen az úton nem haladhatunk tovább, mivel a Szövetség autonómiáját csak úgy érheti el, ha tagjai bebizonyítják, hogy saját érdekeik mellett a köz-érdekeit is tiszteletben tudják tartani. *E csoportoknak, amelyek szerencsére a répatermesztő társa-dalomnak csak igen csekély hányadát képviselik, azt ajánljuk, hogy mint egyúttal más érdekképviseleti megmozdulásoknak tagjai,* igyekezzenek a többi termény árát a répa-ár szintjéhez közel hozni. *Ha ez sikerül, csak akkor lehet eredményes további küzdelmünk. Annyit megígérhetünk, hogy* mindig az élen maradunk!

Végül meg kell állapítanunk, hogy az a buzgalom, amellyel a cukorrépa árával kapcsolatosan a különböző szervek tevékenykedtek, nem vált a répatermelők javára. Ez a nagy buzgalom – amelyből a vidéki sajtó is kivette részét (sokszor tévesen tájékoztatva az olvasóit) – annál fentűnőbb, mivel köztudomású, hogy 1946-ban a cukorrépa ára, békeviszonylatban is, messze felülmúlta minden egyéb mezőgazdasági termény árát. Csodálatosképpen azoknak a terményeknek árával, amelyek a békebelivel szemben a cukorrépa árának 1/5-ét sem érték el és amelyeknek törvényes Érdekképviseletük nincs, ezek a szervek sokkal kevesebbet, vagy egyáltalán nem foglalkoztak. Talán nem tévedünk, amikor a különféle oldalról érkező jogtalan és oktalan támadásokat olvassuk: mindezeknek az a célja, hogy Szövetségünket, amelyet minden más Érdekképviselet példaképül állít fel, felrobbantsák. Hogy mily okból, azt talán felesleges kifejteni.

E bomlasztó erők felhasználták azt a hátrányos helyzetünket, hogy mint törvényen alapuló Érdekképviseletnek, kötelességünk tagjaink érdekei mellett az egész ország érdekeit is szem előtt tartani és nem követhetjük ellenfeleinket a felelőtlen demagógiában. Szövetségünk megmarad azon a tiszta, egyenes érdekvédelmi úton, amelyet csak az igazság, szakértelem, becsület és hazaszeretet lehetnek vezérlő csillagai.

Sz. B."

A C. ezen kettős számában közöltük *Elek Szilárd Pálnak,* előző titkáromnak (aki 1946-ban kivándorolt), amerikai beszámolóját. A cikk dátuma 1947 januárja, és igen érdekes beszámolót közöl az USA mezőgazdaságáról, amelynek a következő címet adtuk: *„Az Északamerikai Egyesült Államok mezőgazdasága, ahogyan egy magyar gazda szeme látja.* A Cukorrépatermelő eredeti amerikai tudósítása" (C. III. 2–3. 6–8. oldal).

Beszámolót olvashatunk a COSZ felügyelők 1946. évi tevékenységéről.

Gaál László COSZ-főfelügyelő *„Talajművelési tanácsadó* – Elmélet és gyakorlat" c. cikke (m. f. 11–12 o.) már jelezte, hogy a szerző nagy hírnévre fog szert tenni. Elérve azóta a „mezőgazdasági tudományok doktora" akadémiai címet, számos könyve jelent meg – főleg agrártörténeti vonatkozásban!

Az 1946. évi Országos Cukorrépatermesztési Verseny, amely a felszabadulás után első ilyen verseny volt a mezőgazdaságban, olyan nagy sikert hozott, hogy azt 1947-re is meghirdettük az 1946-os feltételekhez hasonló feltételekkel (C. III. évf. 2–3. sz. 13. o.).

A „Cukorrépatermelő" ezen számában tájékoztattuk a termelőket, hogy kik és hogyan kaphatnak műtrágyát. A cikk figyelmeztet, hogy „a juttatandó személyek kiválasztásánál, valamint a felhasználás tekintetében figyelemmel kell lenni arra, hogy a műtrágyák folyamatos szállítása a gyártás menete szerint, előre láthatólag folyó év április hó 15-ig tart. A magyar földművelésügyi minisztérium tavaszi műtrágyaakciója aránylag csak csekélyebb műtrágyamennyiségekkel számolhat, és ezért, akik a műtrágya-akció részesei lesznek, a legnagyobb gondossággal és takarékossággal használják majd fel a juttatott kedvezményes műtrágyát" (C. III. évf. 2–3. sz. 14. old.).

A C. fenti száma a 14–15. oldalakon közli a Magyar Közlöny február 13-iki 36. számában megjelent 61.100 F. M. sz. rendeletet, amely az 1947. évi tavaszi szántási és vetési munkálatok biztosításáról szól.

Tekintettel arra, hogy a népgazdaság legnagyobb ágának, a mezőgazdaságnak nincs egyetemes országos érdekképviselete, a Kormány elhatározta, hogy addig is, amíg a mezőgazdaság törvényes érdekképviselete végleges rendezést nem nyer, megalakítják a kerületi (kamaránkénti) és az Országos Földművelésügyi Tanácsot. Ez a Tanács márciusban meg is alakult. Első elnöke *B. Szabó István* volt államminiszter, nemzetgyűlési képviselő, alelnökök pedig *Adorján János* nemzetgy. képviselő, *Glaser Dezső* okl. gazda és *Nagy Imre* volt miniszter, nemzetgy. képviselő lettek.

A Tanács megalakulása után *Bárányos* miniszter jelenlétében azonnal megkezdte az érdemi tárgyalásokat. Mint első napirendi pontot, az *agrárolló* kérdését tárgyalták, amelynek rendezése nélkül a magyar mezőgazdaság fejlődése kilátástalan. (Erre a kérdésre különben már az előbbiekben rámutattam!)

A Tanács foglalkozott azután az *1947/48. évi terménybeszolgáltatások* kérdésével, és javasolta, hogy az 5. kat. holdon aluli törpebirtokosokat a beszolgáltatás alól teljesen mentesítsék!

Felhívta a Tanács a kormány figyelmét az *állatállomány állapotára,* amely a takarmányhiány következtében állandóan fogy. A kényszereladások és elhullások mértékét a szaporodás nem képes ellensúlyozni. A kereskedők kihasználva a gazdák szorult helyzetét, még az amúgy is kis hatósági árakat sem fizetik meg, hanem leminősítéssel, alacsonyabb osztályba sorolással még külön is megkárosítják a gazdákat.

Egyértelműek a panaszok, hogy még *soha annyi foltos, sokszor rongyos ruhában és rossz lábbeliben járó embert nem lehetett látni falun, mint most.* Sürgős megoldásra váró kérdés tehát a mezőgazdasági lakosság ruhátlanságán és lábbelihiányán segíteni!

Sok helyen hiány mutatkozik tavaszi vetőmagban (árpa, zab) *és vetőburgonyagumóban!* A gyümölcsöket – védekezőszer hiányában – nagy veszteségekkel fenyegeti a kaliforniai pajzstetű és egyéb kártevők és betegségek.

*

A fenti helyzet magyarázza többek közt azt a jelentkezési rohamot, amelyet a COSZ-nak és a cukoriparnak kellett kiállani. A tervezett 100 000 hold helyett a jelentkezők száma és területe alapján 200 000 kat. holdat is be lehetett volna vetni cukorrépával – ha lett volna elegendő mag. Így is több mint 150 000 holdra szerződtek, amit csak az tett lehetővé, hogy a múltban szokásos holdankénti 16 kg vetőmagot 10 kg-ra nyomtam le, mivel saját régi gyakorlati tapasztalataim alapján mertem ezért a felelősséget vállalni! A cukorrépánál teljes mértékben jelentkeztek az érdekképviselet előnyei. A cukorrépatermelők ugyanis – különösen a határok mentén, de azon belül a határoktól 50 km távolságokra lakók is élénk cserekereskedelmet folytattak a határos országokkal, amelyekben – még Csehszlovákiában is – csak jegyre lehetett kis fejadag cukrot kapni. Így a csehszlovák határon textiláruért és lábbeliért, az erdélyi határon szarvasmarháért, a jugoszláv határon lovakért és az osztrák határon gépekért és mezőgazdasági eszközökért folyt a cserekereskedelem. A pénzügyi kormányzatnál sikerült személyes közbenjárással elérni, hogy a határmenti vámhatóságok bizalmas utasítást kapjanak ennek a cserekereskedelemnek hallgatólagos tűrésére!

Közben nem hagytuk abba az 1946. évi cukorrépatermésre való utólagos árrevízió kérdését sem, aminek eredménye volt, hogy a kormány márciusban úgy döntött, hogy a jobb cukortartalom alapján a termelők minden 1946-ban leszállított q cukorrépa után 10 dekagramm cukrot kapjanak utólag!

A februári–márciusi *levelesládából* – helyszűke miatt – csak egyet emelek ki, mint a többire is jellemzőt.

Bukovszky Béla tápiósülyi gazdálkodó – aki mint járási versenygyőztes, megkapta a „Gazdatanácsadó" eddig megjelent I. kötetét mint személyes ajándékomat, azonkívül a COSZ különajándékaként egy évre ingyen a Cukorrépatermelőt is. Ezekért mond külön köszönetet, kiemelve, hogy a „Gazdatanácsadó"-ban sűrítve megtalálta mindazt, amit két 6 hetes gazdatanfolyamon tanult. Azonkívül még sok olyan tanácsot kapott ebben a könyvben, amelyet csak gyakorló gazdaszerző adhatott meg!

Annak jellemzésére, hogy milyen panaszok orvoslásával voltunk elfoglalva, közöljük a cukorrépa-termesztők *közellátási cukorjegye* körüli panaszok ügyét. Egyes közellátási felügyelők ugyanis megtagadták ezeknek a jegyeknek a kiadását cukorrépa-termelőktől azzal a megokolással, hogy azok cukorral amúgy is el vannak látva. Közbenjárásunkra a közellátási miniszter 1947. február 17-én valamennyi közellátási felügyelőnek megküldte a 801.537/1947. VIII/3. sz. értesítést, amelyben orvosolja ezeket a panaszokat, és elrendeli, hogy a *cukorrépa-termesztők és azok hozzátartozói* részére – a cukorrépa-termesztők cukorjárandóságának figyelmen kívül hagyása mellett – *a rendes havi fejadag-cukorjegyeket adják ki!* A rendelkezés megokolásában helyesen állapítja meg a leirat, hogy az ilyen megvonó intézkedések a cukorrépa-termesztés biztosítása, valamint annak fokozása céljából károsak és a közellátási miniszternek a pénzügyminiszterrel egyetértésben jóváhagyott szerződésekben lefektetett elvekkel is ellenkeznek!

Az FM 170.300 sz. rendelete rendezte a cukorrépa részes és szakmány-munkavállalóinak bérét is. Itt teljesen *Kanta* nemzetgy. képviselőnek az 1946. dec. 2-iki járási megbízottak országos értekezletén kifejezett álláspontja, tehát a munkavállalóké érvényesült.

A részes munka – melyben a sarabolástól az átadásig terjedő összes munka bennfoglaltatik – megmaradt 2/5-ösnek, a szakmánymunka térítésként pedig a rendelet a sarabolásnál 25–30, az egyelésnél 74–89, a mélykapálásnál 58–69, gyomirtó kapálásnál (augusztusi kapa) 23–33, ásás, fejelés, tisztítás, kupacbarakás és levéllel vagy földdel való betakarás együttes munkájáért 95–120 Ft fizetését állapította meg kat. holdanként a rendelet.

A Magyar Közlöny 1947. febr. 13-i 36. száma közli a 90.600/47 FM sz. rendeletet, amely a mezőgazdasági traktorok 1947. évi tavaszi szántási kötelezettségét szabályozza.

A Magyar Közlöny márc. 9-i 57. száma közli a magyar köztársaság kormányának 3000/1947. ME sz. rendeletét, amely a cukorrépa-termeléssel kapcsolatos egyes kérdéseket szabályozza, köztük az *ár kérdését* is! A fenti rendelet végrehajtási utasítása a márc. 5-én, tehát az ME rendelet kiadási dátumával azonos napon kiadott 920/1947. X. a. PM sz. rendeletben van összefoglalva. Az előbbit

Nagy Ferenc miniszterelnök, az utóbbit *dr. Rácz Jenő* pénzügyminiszter írta alá. Ezeket a rendeleteket a külön, a termelők gyors tájékoztatása végett kiadott C. márciusi II. száma (III. évf. 4. sz.) tartalmazza.

Elképzelhető, mennyi utánjárásomba került ezeknek a rendeleteknek ilyen gyors kiadása, amelyekhez azért ragaszkodtam, hogy a termelők még a vetés megkezdése előtt ismerjék az ősszel betakarítandó répa árát! Az ilyen eljárásoknál segített a min. biztosi megbízatás, amely lehetővé tette, hogy az államtitkárokhoz, sőt a miniszterekhez és a miniszterelnökhöz is rövid úton bejuthassak.

Ahhoz, hogy a cukorrépa árát ME rendelet biztosítsa, 1948-ban, vagyis működésem utolsó évében is ragaszkodtam. Ennek volt köszönhető, hogy *Vas Zoltánnak*, aki mint velem személyesen közölte, a terményben való fizetésben a parasztnak a forint iránti bizalmatlanságát látta, és a minisztertanácsban mindkét évben megkísérelte ennek meghiúsítását, ill. a cukorrépa árának forintban való meghatározását, ezen törekvése a miniszterek többségének szavazatán hiúsult meg. Bár 1948-ban a cukorjegy eltörlése után a szabad cukor ára 10 Ft alá esett és a 30 Ft-os répaár talán előnyösebb lett volna a termelők számára, azok ragaszkodtak a természetben való cukorárhoz. Ennek a ragaszkodásnak több összetevője volt. Egyik mindenesetre az volt, hogy a múlt szomorú tapasztalatain (a pengő devalvációja) okulva jobban bíztak a terményben, mint a pénzben. Ezen pszichológiai okon kívül azonban hozzájárult még az a tapasztalat, hogy ők, akik a múltban cukrot csak akkor láttak, ha betegek vagy öregek voltak, most a gyerekeknek zsíros kenyér helyett cukros kenyeret adtak az iskolába, és a férfiak is a cukros sütemények fogyasztása folytán *kevesebb alkoholt fogyasztottak*, mint a múltban. Ezt nagyon szépen fejtette ki az 1947 őszén tartott székesfehérvári járási gyűlés után a járási megbízottnak, *Szatmárinak* lakásán rendezett díszvacsorán – ahol a sajtó is képviselve volt – *Szatmári felesége*, aki férje helyett köszöntött fel.

A cukorban való fizetésnek volt köszönhető, hogy a fejenkénti fogyasztás a háború előtti 10 kg-ról 1948-ban már 15 kg-ra emelkedett. Ez az emelkedés tisztán a falusi lakosság többfogyasztásának tudható be, mivel a múltban ez a réteg annak drága volta miatt majdnem teljesen ki volt zárva a cukorfogyasztásból. Hogy ez milyen egészségügyi és egyéb kihatással volt a lakosságra, annak megállapítása a szociológusoknak volna a feladata, amellyel – legjobb tudomásom szerint – még mindig tartoznak.

Meg kell említenem ezzel kapcsolatban egy személyes ügyemet is! 1947 márciusának valamelyik napján ugyanis felhívott telefonon *Rácz* pénzügyminiszter azzal, hogy kéret, jelenjek meg nála és hozzam magammal személyes irataimat. Miután megjelentem nála, közölte velem, hogy a kormány – kitűnő szervezési munkám elismeréséül – magas kormánykitüntetésben óhajt részesíteni. Mint aki mindig ellene voltam az ilyen kitüntetéseknek, most is kértem, hogy a kormány álljon el ettől a szándékától, és ahelyett adjon meg nekem minden segítséget, hogy munkámat sikeresen folytathassam. Azt tartottam ugyanis, hogy a legfőbb jutalmam az, hogyha a megkezdett munkát sikeresen befejezhetem. *Rácz dr. pénzügyminiszter* ezt azzal vette tudomásul, hogy kérésemet továbbítja majd a minisztertanácshoz. A kitüntetést tényleg nem kaptam meg, de azt is meg kell állapítanom, hogy minden segítséget megkaptam minden tárca részéről.

A fenti kettős szám Szövetségi Hírek rovata közölte többek közt a Szovjetunióban elért eredményeket és azt az elhatározásukat, hogy új cukorgyárak építésével óhajtják a cukorrépatermesztés minél nagyobb fejlesztését elősegíteni. Hírt adtunk az Egyesült Államok azon tervéről is, hogy ott be kívánják vezetni a cukorrépa termésbiztosítását, hogy ezáltal is növeljék a termelési kedvet.

A Szövetségi Hírek rovatban a melasz árának megállapításáról, a mezőgazdasági gépek és eszközök áráról és beszerzési lehetőségéről is beszámoltunk.

A C. áprilisi III. évf. 5. számának szenzációja *Bárányos Károly* föld. miniszter felhívása volt a cukorrépa-termesztőkhöz, amely a vezércikk helyén jelent meg, és amelyet a következőkben idézünk:

„Az elmúlt esztendő eredményeire visszatekintve meg kell állapítanom, hogy hazai cukorrépatermesztőink az ország mezőgazdasági újjáépítéséből derekasan kivették részüket, hősi küzdelmet

folytattak a rendellenes időjárás okozta nehézségekkel szemben és megmutatták, hogy kitartással, nem lankadó munkakészséggel még a leküzdhetetlennek látszó akadályok mellett is lehet eredményeket elérni. Ennek a kitartó munkának köszönhető, hogy a cukorrépával bevetett terület 1946-ban az előző évvel szemben lényegesen emelkedett, bár még nem érte el azt a szintet, ahol a békeidőben volt.

A cukorrépatermesztés iránti kedv fokozódását, a belterjes irányú gazdálkodásra való törekvés mellett, mindenesetre jótékonyan befolyásolta a cukorrépatermesztés jövedelmezősége.

A cukorrépa átvételi feltételei tekintetében a Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége az adott helyzetben elérte a legtöbbet, amit csak elérni lehetett és a cukorrépaár is olyan színvonalat ért el, aminő azelőtt sohasem volt, úgy hogy a cukorrépa az a szántóföldi kultúrnövény, amely a békebeli értékesítési adottságokkal szemben a legjobban kiugrott.

A cukorrépatermesztés jövedelmezősége biztosítva van és ezt a cukorrépatermesztők általában átérzik és értékelik is."

Ebben a számban jelent meg az *ártárgyaló bizottság jelentése is,* amelynek lényegét az alábbi rész foglalja magában:

Alulírottak, mint a magyar cukorrépatermesztők 1946. december 2-án megtartott országos gyűlésen megválasztott tárgyalóbizottság tagjai, jelentik, hogy tevékenységükben mindvégig ragaszkodni kívántak a járási megbízottak összességétől behatóan megvitatott irányelvekhez és feltételekhez. A cukorgyári érdekeltséggel történő tárgyalásokra a 24-es bizottság elnöke, Hajdú-Németh Lajos nemzetgyűlési képviselő indítványára kiküldött és megfelelő utasításokkal ellátott szűkebb bizottság számos alkalommal ült össze és mindent elkövetett, hogy a cukorrépa 1946. évi felárára és az 1947. évi termésű répa árára és a mellékfeltételekre vonatkozó tárgyalásokon minél erőteljesebben képviselje a gazdakívánságokat. Szívós magatartással sikerült a mellékfeltételek tekintetében le nem becsülhető jelentőségű javításokat elérni, de a répaárra vonatkozóan a tárgyalások holtpontra jutottak. A tárgyalóbizottság küldöttségileg kereste fel a pénzügy-, földmívelésügyi- és közellátásügyi minisztereket és igénybevette a parasztképviselők közreműködését, a paraszt érdekképviseletek támogatását, majd eljárt a Gazdasági Főtanácsnál, végül is, mivel nem engedhettünk az ország répatermesztőinek egyetemét képviselő gyűlésünk állásfoglalásából, ugyanakkor a cukorgyári érdekeltség azokat teljesíthetetlennek tartotta, a répaár megállapítását a kormány döntésére kellett bíznunk. Az árrevízió tekintetében is a kormány döntésére került a sor. A három hónapon át folytatott munkánk eredményeként megkötött érdekképviseleti megállapodás a következő új kikötéseket tartalmazza:

A gyáraktól kiszolgáltatott répavetőmag önköltségi árának 30%-a a cukorgyárakat terheli. 70%-át, az őszi elszámolásig, a gyár hitelezi. Minden kat. hold szerződéses területe után 8 kg cukorelőleg jár a termesztőknek (múlt évben 3 kg) ab gyár. A gazda, ha ő maga rakja be répáját, 1% répatérítést kap, a közvetlenül rakott és a gyárba befuvarozott répáért a gyár 2% répatérítést ad. A bélyegilleték, a kövezetvám, illetve vidéki különdíj, valamint az átvételnél megállapított föld- és sármennyiségre eső fuvardíj a cukorgyárakat terheli. (Tavaly ezeket a termesztő fizette!) A cukorgyárak kötelesek mindent elkövetni annak érdekében, hogy a répaátvételi állomásokat a lehetőséghez mérten szaporítsák, hogy a cukorjárandóság elosztása a helyi viszonyoknak legjobban megfelelő módon, esetleg elosztási központok bekapcsolásával történjék. A helyes területi beosztás érdekében a kirivó eseteket a gyáripar már ebben az évben rendezi. A répa átadásánál, a répamag és a melléktermékek szétosztásánál a COSZ helyi megbízottak jogosultak ellenőrző tevékenységet végezni, az összes termesztők jogainak képviseletében. Küldetésünket nem tartjuk befejezettnek, az eredményeket nem tekintjük véglegeseknek. Küzdeni fogunk a teljesíthető kívánságok eléréséért. Ezeknek tekintjük:

1. A gyárak rezsijét le kell szállítani.

2. Törekedni kell a cukoradó csökkentésére, ami a répaár felemelését, ugyanakkor a cukorár leszállítását tenné lehetővé. Az így felfokozott répatermesztés busásan kiegyenlítené a cukoradó leszállítása következtében támadt állami bevételi kiesést.

3. A revízió kérdését sem a 46-os ár tekintetében, sem a 47-es ár szempontjából nem tartjuk befejezettnek. Ezért tovább akarunk harcolni. Hangoztatjuk, hogy ehhez a küzdelemhez a termesztők szoros összetartása szükséges, mert minden külön úton járó csoport gyengíti az egységben rejlő erőt.

4. Az 1946–47. év tapasztalatai alapján arra késztetnek, hogy mi már most követeljük a kormánytól: abban az esetben, ha a száraz szelet és melasz ismét zárolt takarmányok lesznek, a termelők részére 1–1% a zárolt takarmányokból biztosíttassék. E mennyiségnek a termelők közti igazságos elosztásáról a COSZ, Szövetkezete útján, gondoskodjék.

5. A gyári melléktermék fuvarjának lényeges leszállítását kérjük a Közlekedésügyi Minisztériumtól.

Megítélésünk szerint komoly érdekképviseleti munkát végeztünk, de mulhatatlanul szükség van arra, hogy a cukorrépatermesztők egységes állásfoglalása, a kormánydöntések után is, további eredményekhez segítsen bennünket.

Zsoldos Károly
Varga Pál
Draskóczy Sándor
Dudás Antal
Fejes Imre
dr. Hoffmann Pál
Horváth Lajos
Huszár Gábor
Iberpaker Jenő
Jámbor Ferenc
Kiss István
Hajdú-Németh Lajos
Szemző Béla
Kovács István
Less József
Papp József
Pócs Lajos
Révhegyi Antal
Szabó Miklós
Szánti Gyula
Szekér Kálmán"

Beszámoltunk „Hajdúsági répatermesztők gyűlése Debrecenben" c. alatt a március 9-én megtartott nagyszabású gyűlésről, amelyen rajtam kívül részt vettek még *Hajdú-Német Lajos* nemzetgy. képviselő, a tárgyaló bizottság elnöke, *Varga Pál* termelő, a fenti bizottság egyik alelnöke és *Holla Emil* központi COSZ titkár.

Hogy egy év alatt mennyire megváltozott a hajdúsági termelők hangulata, arról a C. III. évf. 5. sz. 2. oldalán közölt beszámoló tanúskodik. Helyszűke miatt itt csak a felszólalások egyes kiemelkedő részeit ismertetjük.

A gyűlést *Kovács István* debreceni gazda nyitotta meg, és üdvözölve a megjelenteket felkérte *Szemző Béla* min. biztos-igazgatót beszámolója megtartására. Beszámolójában kb. azt mondta el, amit a C. III. 2–3. számának első két oldalán megírt, és amit ez fentebb idéz is. Ezért ezzel részletesebben nem foglalkozunk. Az első felszólaló *Hajdú-Németh Lajos* nemzetgyűlési képviselő volt, aki mint az ártárgyaló bizottság elnöke hangsúlyozta, hogy ismeri a cukorrépatermesztés minden problémáját, mert mint kisgazda a saját bőrén tapasztalta, hogy ez mennyi fáradsággal jár. Ismeri azonban azt a *munkát és fáradtságot is, amit a COSZ, az ártárgyaló bizottság, a parasztképviseletek, a különféle pártok parasztképviselői a cukorrépatermesztők érdekében az utolsó 3 hónapban kifejtettek.* Annak, hogy mind ez az érekképviseleti tevékenység nem járt teljes eredménnyel, *nem személyi,* hanem *tárgyi okai vannak.*

A nemzet érdekét a gazdaérdek elé kellett helyezni. A magyar paraszt – belátva az ország nehéz helyzetét – most is magába fojtja fájdalmát és *meghajol a nemzet érdekei előtt,* de nincs elismerés azok számára, akik a magyar paraszt fájdalmát izgatásra, egyéni vagy pártérdekekre akarják felhasználni.

A munkásság nagy áldozatot hozott, de a magyar paraszt legalább annyit tett, belátta, hogy kenyér nélkül nincs újjáépítés, ennek érdekében sokszor magát fogta be az igába.

A magyar paraszt főproblémája nem az, hogy a répája után 3 vagy 4 kiló cukrot kapjon, hanem, hogy a többi terménye árát is a cukorrépa árának szintjére emeljük. Legyen szűkebb az agrárolló, hozza összhangba az ipart a mezőgazdasággal!

Amikor elismerjük a gyári munkások erőfeszítését, és honoráljuk, – fejezte be előadását Hajdú-Németh Lajos – *akkor kívánjuk és akarjuk, hogy a gazda is megtalálja a maga életlehetőségét, mert Magyarország agrárállam és csak a mezőgazdaságon keresztül lesz lehetséges a felemelkedés.* E gyújtó hatású beszéd után a következők szólaltak fel még a gyűlésen: *Less József* COSZ felügyelő, továbbá *Horváth Pál, Kunkli József, Deczky János, Lévai Imre* és *Kardos Sándor* debreceni és hajdúsági termelők, akik részben dicsérték a COSZ munkásságát, részben kifejezést adtak a gazdák kívánságainak.

Hajdú-Németh Lajos foglalta össze a gyűlés tartalmát, és kifejtette, hogy *Dózsa György* óta joga és oka van a magyar parasztnak az elégedetlenségre, de vigyázni kell, hogy a bírálat minden személyeskedéstől mentes, mindig építőszándékú és tárgyilagos legyen.

Az elhangzott beszéd után az elnöklő *Kovács István* megköszönte mind az előadóknak, mind a hallgatóságnak szíves megjelenésüket, és a tanácskozást berekesztette.

A krónikás szerint: „A méltóságteljesen lefolyt hajdúsági nagygyűlés a Szózat eléneklésével ért véget."

Közben országszerte folyt a vita az érdekképviseletekről. A földm. minisztérium az érdekképviseleti törvény elkészítése céljából a COSZ-hoz, mint a legjobban működő érdekképviselethez fordult vélemény végett. Erre a következőkben vázoltam a *Mezőgazdasági érdekképviseletek feladatát:*

„A mezőgazdasági érdekképviseletek feladata

Régóta folyik a vita: az érdekképviseletek melyik formája a legmegfelelőbb? Önkéntes alakulás, kényszerülés, szövetség-szövetkezet, stb., mindegyiknek megvan a maga szószólója, ellenzője.

Nem kívánok ezen cikk keretében részt venni a vitában, megmondom egyenesen: mindegy a forma, fő a tartalom.

Arról is vitáznak, kellenek-e az általános mezőgazdasági érdekképviseletek mellett speciális érdekképviseletek. Itt már állást foglalok és a leghatározottabb igennel válaszolok. És ez különösen hazánkra áll hatványozott mértékben.

Míg ugyanis az általános mezőgazdasági érdekképviseleteknek feladata a mezőgazdasági lakosság összességének védelme, felemelkedésének kiharcolása és annak a helynek biztosítása a mezőgazdaságban, amely azt úgy számarányánál, mint fontosságánál fogva megilleti –, addig a szakérdekképviseletek *egy kisebb réteg* különös *érdekeit van hivatva képviselni. Nem véletlen, hogy az ilyen érdekképviseletek elsősorban az olyan növények termelőit foglalják magukban, amelyek valamely mezőgazdasági ipar nyersanyagát szolgáltatják.*

Miképpen szolgálják ezen érdekképviseletek legjobban tagjaik és az ország érdekeit?

Mint a Cukorrépatermelők Országos Szövetségének vezetője csak természetes, hogy az alábbiakban kétéves működésünknek a tapasztalatai alapján vázolom az szakérdekképviseletek célját és munkásságát.

Célunk hármas: 1. terményünkért a lehető legmagasabb árat elérni, 2. a termelők érdekeit összeegyeztetni a fogyasztók és az állam, tehát a nemzetgazdaság érdekeivel, végül 3. rávezetni a termelőket a legeredményesebb művelésre és ehhez megadni a szellemi és anyagi támogatást.

Melyek azok az útak, amelyek ezen célok eléréséhez vezetnek? A legjobb *ár eléréséhez ismerni kell nemcsak a termelés, de a gyártás adatait is. Ezeket a gyáripar üzleti titkokként őrzi, ezért tudományos felkészültség kell ahhoz, hogy a statisztika labirintusában a helyes utat megtaláljuk. Az ártárgyalásnál minden demagógiát ki kell kapcsolni és tisztán üzleti szempontokat kell szem előtt tartani. Annak meggondolása mellett, hogy a termelő és az ipar egymásra vannak utalva, a legerősebb szívósággal kell a legnagyobb elérhető eredmény érdekében harcolni.*

Csak ilyen szívós harccal voltunk képesek a cukorrépa részére nemcsak a mezőgazdasági termények, de még az ipari termények közt is vezető helyet elérni. Az átlagos mezőgazdasági 3-as az ipar 6-os indexszám mellett a cukorrépa eléri a 10-es indexszámot, ha a hatósági cukorárat és a 15-ös indexszámot, hogy ha a legmagasabb szabad cukorárat vesszük alapul.

A cukorrépa, ára a békéhez viszonyítva közel 100%-os emelkedést ért el a cukorhoz viszonyítva. Míg ugyanis 1938-ban és azelőtt a répa ára alig érte el a 2 kg – cukrot (a háborús évek nem vehetők alapul, mivel ezen rendkívüli időkben a répaár nagy részét az államkincstár vállalta magára és a cukor árát politikai okokból nem emelték), – addig a mai 3 kg-os cukorár tulajdonképpen 4 kg-nak felel meg a hatósági cukorárat véve alapul.

Ahhoz azonban, hogy eredményt érjünk el, nem elég a tudományos felkészültség és szívósság, a termelőtársadalom szervezettsége és összetartása is szükséges.

A szervezésnek el kell jutnia az utolsó tanyára is, ahol termelők vannak, vagy lehetnének. Azon fáradozunk, hogy a szervezet ezen sejtjeit mindenütt lehetőleg maguk a termelők válasszák a maguk kebeléből, félretéve minden párt- vagy nagyságpolitikát. Feleslegesek a széleskörű helyi szervek, elegendők az egyes helyi megbízottak, akik élő kapcsolatot jelentenek a vezetőség és a termelőtársadalom között.

Bár még csak a szervezés kezdetén vagyunk, megállapíthatjuk, hogy ezen a téren is a legjobb tapasztalataink vannak. Csodálatos, milyen helyes ösztönnel történik a kiválasztás, amikor anyagiakról van szó. Több mint ezer megbízott közt alig akad, aki meg nem felelt volna a reá bízott feladatnak.

A másik cél elérésére, vagyis a közösségi érdekeink tekintetbevételére csak akkor kerülhet sor, amikor a tagok minimális érdekei védve vannak. Az emberi természet örök törvénye: az önzés! Legyünk végre tisztában azzal, hogy a termelés irányítását csakis helyes árpolitikával lehet elérni. A veszteséges termelési ágakat ideig-óráig fenntarthatja a megszokottság vagy a kénytelenség, de nincs benne köszönet. Egészen bizonyos, hogy érdemes lett volna művelésben, műtrágyában áldozatot hozni –, a mostoha időjárás ellenére is nagyobb és jobb búzaterület állna ma az ország rendelkezésére!

Ezeket a szempontokat tartottuk szem előtt az idei ártárgyalásoknál, amikor – bár meggyőződésünk szerint az ipar nagyobb árat is elbírt volna – a Kormány döntésére bíztuk a cukorrépa árának megállapítását.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kihirdetett árat véglegesnek tekintjük. Élénk figyelemmel kísérjük az eseményeket és mihelyt úgy találjuk, hogy a termelők előnyére változott meg a helyzet, elő fogunk állni követeléseinkkel és harcolni fogunk az ár felemeléséért.

Ilyen eset állhat elő például a termés tetemes növekedésénél, amikor nagyobb mennyiségre oszlik majd szét a gyári rezsi, és így nagyobb árat fizethet a gyár a répáért.

Hogy az eset már az idén bekövetkezhetik, arra élénk fényt vetnek a következő adatok:

1945-ben kb. 20 000 kat. hold vetés-területnél kb. 5000 q répát,

1946-ban kb. 90 000 kat. hold vetés-területnél kb. 48 000 q répát dolgoztak fel a gyárak.

1947-ben, az idén 160 000 holdat vetettek el az országban, úgy, hogy könnyen lehet 100 000 vagon terménk. Ez nemcsak a gyári rezsinek a leszállítását, de olyan cukormennyiség előállítását jelentené, amely a cukorárnak esését vonná maga után.

Így tehát két ok volna az ár revíziójára, amelynek eredménye nem lehet kétséges.

Mindezt szem előtt tartani és állandóan a termelés pulzusát tapintani, a szakérdekképviseletek *feladata.*

Végül a harmadik de nem utolsó feladatunk a megmunkálás minőségének és ezzel a termésátlagok emelésének az elérése.

Mindenki előtt világos, hogy mihelyt elér bennünket a világverseny szele, csakis a többtermeléssel tudunk helytállni. A versenyképes fokot addig kell elérnünk, amíg még a világpiactól függetlenül alakulnak áraink. Ha meggondoljuk, hogy a világpiaci cukorár 20 és 30 cent, azaz 2 és 3 Ft között mozog, láthatjuk, hogy az a kivételes állapot nem tart sokáig.

Azért mindent elkövetünk, szóban és írásban oktatunk, buzdítunk a jobb munka érdekében.

Szerencsére a cukorrépa az a növény, amelyet sok kapálással, tehát kézi és igamunkával, különösebb befektetés nélkül is nagyobb eredményre lehet serkenteni. Trágya, műtrágya és védekezőszerek helyes alkalmazásával az eredményt nagyban lehet emelni. Mindezt folyóirat, röpiratok segítségével igyekszünk minden termelőnél tudatossá tenni. Hogy nem siker nélkül, azt mutatja az idei répa állaga, amely elárulja, hogy gazdája sokat és szeretettel foglalkozik vele.

A konjunktúra éveiben meg kell teremteni az anyagi alapot is, amely úgy az egyeseket, mint a a közösséget a verseny idejére ellenállóképessé teszi. Ezt céloztuk a Cukorrépatermelők Szövetkezetének megalakításával, amelynek kezdeti nehézségein a Szövetség könnyített csak azért, hogy majd később az erős Szövetkezet az Érdekképviselet támasza legyen.

Mindezek az erőfeszítések, amelyeket a romok közt kezdtünk és remélhetőleg mind jobb viszonyok közt folytatunk, nem hozhatják meg egyszerre azokat az eredményeket, amelyeket végcélul állítunk magunk elé.

Türelmetlenséggel, széthúzással eredményt elérni nem lehet!

Eredményes munkát csak magukban és vezetőikben bízó, saját érdekeiket ismerő, de a köz érdekeit is szem előtt tartó tagokból álló erős Érdekképviselet érhet el.

Szemző Béla

Sass Gábor az Orsz. Magyar Mezőgazd. Gépkísérleti Intézet vezetője a C. III. 5. számban „A cukorrépa termesztését könnyítő eszközök" címmel kérésünkre részletesen ismertette az egyes eszközök helyes használatának és ápolásának problémáit (C. III. 5, 8–9. pp.).

A C. májusi 6. számában „Helyzetkép idei cukorrépatermesztésünkről" című vezércikkemben vázoltam a cukorrépatermesztés akkori helyzetét. Kiemeltem, hogy – bár a cukorrépát a szántóföldi terület alig 2%-án termesztjük – mégis kiemelkedő a jelentősége, mivel utat mutat a belterjes gazdálkodáshoz, sok munkáskezet foglalkoztat, s a nemzeti jövedelem és az állami bevétel egyik szilárd és jelentékeny alapja. Örvendetesnek tartottam a termelési kedv fokozódását, aminek legfőbb jele, hogy az 1946-os 110 000 kh. szerződtetett terület 1947-ben 160 000 k. holdra emelkedett. Bár a késői tavaszodás késleltette a munkálatokat, mégis nedvesség tekintetében előnyösebben indult az idei vetés, és így még van remény arra, hogy a betakarításkor kisebb lesz a területkiesés, mint 1946-ban volt. Vetőmagszükségletünk fedezéséről idejében gondokodtunk, igaz, hogy ehhez 172 vagont, tehát a vetőmag zömét az Északamerikai Egyesült Államokból kellett behozni, ami *súlyos devizamegterhelést jelent.* A kezdeti félelmek a tengerentúli vetőmag csírázóképessége tekintetében szerencsére feleslegesnek mutatkoztak, mivel sehol nem volt e tekintetben panasz. Mindenesetre mindent el kell követni, hogy hazai magtermesztésünket úgy szervezzük meg, hogy – ha 1948-ra még nem is – de 1949-re teljes egészében hazai magból lehessen a szükségletet fedezni. Cikkemet a következő bekezdéssel

fejeztem be: „Idei cukorrépatermesztésünk fent vázolt helyzetképe *általában megnyugtatónak mondható,* és ha nem lép fel jelentékenyebb mértékű rovarkár, és megjön a várva várt csapadék, úgy répatermesztő gazdáink szorgos munkája gyümölcseként *kielégítő terméseredményekkel* számolhatunk."

Ebben a számban hirdettük meg az *1947. évi Országos Cukorrépatermesztői Versenyt,* amellyel 1946-ban oly kitűnő tapasztalatokat szereztünk.

Május 16-án megalakult *Tildy Zoltán* köztársasági elnök védnöksége alatt a Magyar Mezőgazdasági Iparfejlesztési Társaság, amelynek elnöke *dr. Csekey Ernő,* a Magyar Nemzeti Bank elnöke, díszelnöke *Bárányos Károly* és *Bán Antal* miniszterek lettek, a vezetőségbe engem is beválasztottak. *Takács Ferenc* államtitkár, aki *Bárányos* miniszter képviseletében üdvözölte a Társaság megalakulását, beszédében éppen a cukorrépatermesztés terén elért nagy eredményre mutatott rá, mint olyanra, amely az ipari növények kiterjesztése terén a *helyes szervezés eredményeit példázza.* Ez az elismerés elégtételül szolgált mind a cukorrépa-termesztő társadalomnak, mind a Szövetségnek, és igazolta, hogy helyes utat választottunk a mezőgazdaság átállítása érdekében.

A C. 1947. júniusi (III. 7. sz.) első oldalán írt vezércikkemben „A mezőgazdasági ipar fejlesztése és a gazdatársadalom" címmel a fenti társaság alakulásával foglalkozom. A társaság fontos szerepet játszhat az ország jövő gazdasági szerkezetének helyes felépítésében. Ebben a kapcsolatban a következőket írtam: „Kétségtelen, hogy a múltban az ország vezető körei és politikusai a nehézipar támogatása mellett elfeledkeztek azokról az iparágakról, amelyeknek *nyersanyagát nem kell drága valutáért behozni, hanem az megterem itt, a hazai földön.* De a demokratikus Magyarország sem mutatta meg még eddig, hogy szakít a múlttal, és a *mezőgazdaság fejlesztésével akarja megteremteni* hazánk felvirágoztatásának alapját."

A továbbiakban kimutattam, hogy milyen eredményeket ért el a COSZ helyes szervezési politikájával. Rámutattam többek közt arra, hogy az újjászervezés második évében több mint 150 000 k. holdat vetettek be cukorrépával, tehát többet, mint Magyarország trianoni határai közt valaha is termeltek. Ezzel kapcsolatosan megcáfolta a magyar paraszt azoknak a köz- és mezőgazdáknak jövendölését, akik szerint a nagybirtok megszüntetésével meg fog a cukorrépa-termesztés is szűnni. A cikket a következőkkel fejeztem be:

„Meg kell találni a *szoros kapcsolatot a termelés és a mezőgazdasági ipar között,* le kell dönteni azokat a válaszfalakat, amelyek a kettő közt eddig fennállottak. Az iparnak be kell látnia, hogy *függvénye* a mezőgazdaságnak, amelynek minden bajában, gondjában részt kell vennie. Ne várjanak mindig csak a parasztságtól áldozatokat, vállaljanak bennük részt ők is.

Kell találni ésszerű áthidalást a mezőgazdasági és az ipari termelés *kockázata* között. Akkor, amikor a mezőgazdaság kénytelen vállalni az időjárás, az állati és növényi kártevők minden kockázatát, a *vele összefüggő ipar sem vonhatja ki alóla magát...*

Ehhez a helyzethez és az elérni kívánt célhoz kell alkalmazkodnia a harmadik tényezőnek, a *kincstárnak is,* amely minden termelésből ki akarja venni a maga részét.

Csak az lehet a helyes adópolitika, amely a kereskedelmi elvekhez alkalmazkodik, és a nagy forgalom kevés haszon elvét vállalja. Minden olyan adót, amely a termelést érinti, fokozatosan *le kell építeni* és az adókiesést a *termelés fokozásával* kell kiegyenlíteni...

Ne fussunk délibábok után, ne türelmetlenkedjünk, csak *kitartó, hozzáértő munkával, összetartással és egymás megbecsülésével* építhetjük fel a szebb Magyarországot!"

A *Mezőgazdasági Iparfejlesztési Társaság,* mint a Mezőgazdasági Szakemberek Egyesülete és sok más szép kezdeményezés azonban már 1948 végére megszűnt, és az országnak sanyarú éveket kellett átélnie, amíg a fent kitűzött elveknek valóra váltásához közeledni lehetett.

A Közellátási Minisztérium hivatalos lapja: a Közellátási Szemle 1947. évi júniusi 27. számában „Cukorrépa, a magyar föld aranya" címmel közli *Hunek József* cikkét. Mivel érdekes, hogy hivatalos körökben hogyan látták 1947-ben a cukorrépa szerepét, a cikk legfontosabb kitételeit a következőkben közöljük:

Megállapítja a cikkíró, hogy a jó cukorellátás alapja a cukorrépa-termesztés kellő megszervezése. Feladatunk e téren is az, hogy többet és jobbat termeljünk, mindezt pedig oly ésszerűséggel, hogy a legkisebb áldozattal elérjük a legnagyobb gazdasági előnyt. A cukorrépatermesztés munkaerőigénye nagy, de bőségesen meghálálja is a befektetett munkát.

Érdekesen mutat rá, hogy a leggyakoribb haszonnövények eltartóképességére vonatkozó összehasonlító számítások szerint, egy kh cukorrépa 11 ember ellátását biztosítja, míg ugyanez a szám burgonyánál 6, búzánál 3, rozsnál 2,5, rétnél és legelőnél 1, természetesen beleértve a közvetlenül eltartottakon kívül a közvetve eltartottakat is.

Folyó év őszére – mondja továbbá a cikk – cukortermelésünk könnyen elérheti a békebeli színvonalat, aminek révén háziasszonyaink gondjait és gyermekeink cukor utáni vágyát lényegesen csökkenthetjük, nem is beszélve a közellátási hatóságok gondjáról, amikor csekély készletek esetén az igazságos elosztás, az olcsó ár és a termelési érdekek malomkövei között kénytelenek őrlődni.

A hazai cukorgyártás alapját jelentő cukorrépa egyaránt fontos a fogyasztóközönség, a mezőgazda és az ipari munkás szempontjából. A mezőgazdasági termesztőnek nagyobb darab kenyeret ad, mint a legtöbb haszonnövény, tehát felemelkedését legjobban biztosítja.

A C. III. 7. szám 5. és 6. oldalán közli „Ellenőrző körút az északi megyékben és a Dunántúlon" c. cikkemet, amelyben a május 17 és 28 közti utamon tapasztaltakat vázolom. A cikket a következő bekezdéssel zárom: „Általában megállapíthatjuk, hogy jó úton haladunk, amikor termelőinket mindinkább *jobb munkára* serkentjük, és a magunk részéről ennek megvalósításához minden segítséget igyekszünk megadni. Végül annak a meggyőződésünknek adhatunk kifejezést, hogy a *magyar gazda a hozzáfűzött reményeknek teljes mértékben eleget tud tenni és csak az agrárolló megszüntetése kell ahhoz, hogy talpra álljon és betöltse azt a szerepét, amely a Dunamedencében vár reá.*"

A Magyar Közlöny ez év május 6-án megjelent 101. száma közli az 1947/48. gazdasági évi terménybeszolgáltatási kötelezettség szabályozásáról kiadott 100.7000/1947. KM sz. rendeletet.

A rendelet 3. §-a a cukorrépa beszámításáról rendelkezik. *Eszerint a termékbeszolgáltatási kötelezettség teljesítésébe számít a termelési szerződés alapján termelt és a termeltetőnek a szerződés szerint átadott cukorrépa, valamint cukorrépamag. A termelési szerződés alapján beszámításnak csak akkor van helye, ha a gazdálkodó a termelési szerződést a termény betakarítása előtt, a községi termelési bizottsággal láttamoztatja, és a termelési bizottság a szerződéses termelésre felhasznált szántóterület nagyságát igazolja.*

Több cukorot Európának! – ez a jelszava azoknak az államoknak, amelyekben cukorrépát termesztenek. A múlt esztendővel szemben 1947-ben Európában hozzávetőlegesen 25%-kal nagyobb a cukorrépa vetésterülete. A gazdáknak különösen nagy nehézségekkel kellett megküzdeni Franciaországban, ahol kevés a munkaerő, Romániában, ahol hiányzott a mag és Ausztriában, ahol sem mag, sem munkaerő nem volt a kívánt mértékben.

A C. III. évf. 8. júliusi száma „Aratási gondok, gondolatok" címen közli vezércikkemet, amely főleg azért érdekes, mert abból kitűnik, hogy a békére való felhívás már akkor is a közvélemény előterében volt, akár napjainkban!

Sajnos már a júliusi szárazság igazolta azt a megfigyelést, hogy a száraz és nedves évek sorozatban váltogatják egymást. Az ilyen jelenség, hogy 3 évben egymás után aszályos időjárás uralkodjék hazánkban mégis ritkaságszámba megy, és *Kulin* meteorológus szakértőnk szerint ez a napfolttevékenység élénkségének tudható be. Számunkra ez mindenesetre azt jelentette, hogy három év egymás után volt, ill. lesz rossz cukorrépatermés. A COSZ szervezésében ugyan csak az 1946-os és 1947-es év az érdekes, mert annak ellenére, hogy a terület nagyobbodása terveinknek megfelelt, mennyiségileg mégis az utolsó békeévek termésátlagai alatt maradtunk, ill. előreláthatólag maradni fogunk. Szerencsére a népgazdaság nem fogja annyira érezni a rossz termések hatását, mint a termelő, mivel *a terméskiesést részben kiegyenlíti a nagyobb cukortartalom*, úgyhogy az a tervünk, hogy már ebben az évben kiadható lesz az utolsó békeév átlagfogyasztásának megfelelő fejadag, mégis teljesíthető lesz.

„Júniusi ellenőrző körutak" címmel (C. III. évf. 8. 5–6. pp.) beszámoltam a júniusi országos körutam tanulságairól. Körutamon, amely gyakorlatilag az ország összes répatermelő vidékét magába foglalta, minden körzetben az illetékes felügyelő kísért el. Meggyőződhettem arról, hogy ezek fáradságos munkájukat – az aránylag kis javadalmazás ellenére is – mily lelkismeretesen végezték! Cikkemet a következő bekezdéssel fejeztem be: „Elmondhatjuk, hogy ha a mezőgazdasági termelés minden vonalán oly fejlődés mutatkoznék, mint a cukorrépánál, nyugodtabban tekinthetnénk hazánk jövője elé."

Surányi János, az újabbkori cukorrépával foglalkozó magyar mezőgazdasági kutatás legnagyobb művelője, a cukorrépa igazi barátja „A cukorrépa a vetésforgóban" c. cikkel ismét megtisztelte folyóiratunkat (C. III. 9.3.).

A fenti szám 5. oldalán Felhívással fordultunk az 1947. évi Országos Cukorrépatermesztői Verseny résztvevőihez és a járási megbízottakhoz – akiknek neveit is közöljük –, hogy a termés betakarítása előtt ismét emlékeztessük őket kötelességeikre. A közölt járási megbízottak száma (beleértve a városi megbízottakat is) 133, akik a legjobb répatermelőkből és bátran mondhatjuk, hogy a legjobb gazdák közül lettek megválasztva. Ezek ismerete, azt hiszem, hogy a jövő agrártörténeti kutatóknak is hasznos segítséget jelent majd munkájuknál (C. III. 9. 5–6. pp).

Nyigri Imre, aki közben a sajtótitkári megbízása mellett a statisztikus szerepét is átvette, a C. III. 9. 7–10. oldalain „154 025 kat. hold az idei cukorrépa-vetésterület, mégegyszer annyi, mint 1938-ban volt" főcímmel, és „a COSZ, többszázezer gazda és részmunkás verítékes igyekezetével, meghonosította a cukorrépatermesztést a kisbirtokos gazdálkodás körében" alcímmel részletesen beszámol az eddig elért eredményekről. Beszámolója a felszabadulás előttiről és az utolsó két évből közölt statisztikai összeállításaival gazdag adattárt képez a jelen és a jövő kutatás számára!

Külön kis cikk formájában közöljük (C. III. 9. 6. p.), milyen egységárakat számíthatnak fel a cukorgyárak az általuk 1947-ben nyújtott szolgáltatásokért. Ezek közül csak néhányat közlünk – összehasonlítás céljából: pétisó 60 Ft/kg, szuperfoszfát 35 Ft/q, nikotin 100,02 Ft/kg, lókapa (egyes) 260,50 Ft/db stb.

Beszámolunk az európai terméskilátásokról általában. Az Európa-szerte pusztító aszály következtében csak átlagon aluli terméssel lehet számolni, amely kiesést a nagyobb bevetett terület termése fogja pótolni.

A nemzetközi cukorstatisztika és a Sugar News alapján közöltük az 1946. és 1947. évi cukorgyártás statisztikáját:

Ország	Cukorrépa vetésterület		Működő gyárak	
	1947	1946	1947	1946
	hektár			
Anglia	154 000	168 000	18	18
Belgium	20 875	42 913	36	36
Bulgária	22 540	32 189	5	5
Csehszlovákia	170 000	165 607	105	103
Dánia	42 150	42 858	9	9
Franciaország	220 000	196 000	100	100
Hollandia	45 000	44 750	12	11
Írország	24 000	30 000	4	4
Olaszország	110 000	100 486	53	52
Magyarország	89 000	60 000	12	12
Lengyelország	210 000	169 618	77	71
Románia	50 000	37 853	8	8
Spanyolország	72 000	60 000	39	38
Svédország	47 500	54 664	19	19
Svájc	5 421	5 165	1	1
Törökország	40 000	40 061	4	4
	1 332 486	1 250 164	502	491

A világ 1947. évi cukortermelését 27 millió tonnára becsülik, ami ugyan 5 millió tonnával több, mint 1946-ban, de még mindig 3 millió tonnával marad a háború előtti termelés mögött. Az általános cukorválság egyébként – a szakértők szerint – hozzávetőlegesen 1951-ig fog tartani.

Érdekes a következő hír: *„A magyar cukorrépatermesztés* ez évi várható hozamáról általában derűlátó és tájékozott híradások jelennek meg a nagy világlapok közgazdasági rovataiban. Ezek a közlemények rámutatnak arra, hogy a vetésterület növekedése terén Magyarország Európában, a Szovjetunión kívül, első helyen áll, hogy a terméskilátások az utóbbi esőzések nyomán nem romlottak és azt számítgatják, hogy hány ezer vagon cukrot tudunk majd külföldön eladni."

„A cukorrépatermesztés fejlődése Jugoszláviában" címmel beszámolunk azokról a nagyvonalú tervekről, amelyeket a cukorrépatermesztés fokozása terén ott kitűztek maguknak. Ezek szerint:

A cukorrépa vetésterülete	1939	1951	Százalékos emelkedés
Kat. holdban	81 673	173 772	212
Kat. holdankénti hozam, q-ban	65,5	132,4	202
Terméseredmény, q-ban	6 160 000	23 000 000	374

Ez a nagyszabású terv, amelyet az 1947–1951. évekre szóló ötéves terv keretében törvénybe iktattak, annyit jelent, hogy a háború előtti gyenge átlagot jóval az 1931–1940. évek közötti 118,5 métermázsás magyar átlag fölé akarják emelni.

„Cukorrépatermesztésünk és a hároméves terv" a címe a III. évf. 10. számába írt vezércikkemnek.

„A tervgazdálkodás *gondolata nekünk gazdálkodóknak nem idegen. Vetésforgónk megállapítása, állatállományunk létszáma, a szerszámok beszerzése, az épületek kiegészítése mind több évre terjedő tervezgetést, beosztást igényel.*

A törvénybe iktatott hároméves gazdasági terv a cukorrépatermesztés elé a következő célokat tűzte:

1948-ban 120 000 kat. hold cukorrépa vetésterület, 9 000 000 q termés, 1949-ben 125 000 kat. hold cukorrépa vetésterület, 10 625 000 termés, 1950-ben 130 000 kat. hold cukorrépa vetésterület, 12 350 000 termés.

Természetesen a mezőgazdasági termelés nem hasonlítható össze a gyári termeléssel, mert az elérhető eredmények nagy részében olyan tényezőktől függ, amelyeknek alakítása nincs hatalmunkban. Így ahhoz, hogy a fent részletezett cukorrépa termésmennyiségeket biztosan elérjük, az előirányzottnál nagyobb vetésterületre kell törekednünk. Ennek a nagyobb vetésterületnek semmi hátránya nem lehet, még jó termés esetén sem. Az az érzésünk ugyanis, hogy a tervben előirányzott és bennünket illető számok igen szerények és nem számolnak azzal, hogy a cukorfogyasztás általános emelkedése várható: *mind új fogyasztók tömegeinek bekapcsolódása, mind a cukorfogyasztás egészségünkre áldásos hatásának általános felismerése következtében. Azt, hogy a tervet meghaladó cukorrépa vetésterületnek előfeltételei jogosak, a gazdatársadalom megmutatta már az idén, amikor 154 000 kat. hold vetésterülettel túlhaladta az 1950. évi előirányzatot is.* Megfelelő ár és megfelelő terméseredmény *mellett további emelkedés várható"*. . . „A terv keretébe tartoznék a cukoripar modernizálása, *aminek* jobb kihasználás, olcsóbb termelés és jobb répaár *lenne a következménye. E három év alatt kellene a gyárak szárítóberendezését is annyira növelni, hogy elméletileg a nedves szelet egész mennyisége szárítható legyen és a jövőben a szeletnek csak annyi részét adnák ki nyers állapotban, amennyit a gyár közvetlen közelében lakó gazdák kimondottan kívánnának. A cukoripar számára előirányzott befektetési összegeket, sem azok rendeltetési célját nem ismerhetjük meg a nyomtatásban megjelent tervből. Azok nyilván a mezőgazdasági iparnak szánt összegekben foglaltatnak."*

Mint látjuk, már 1947-ben területre *meghaladtuk az 1948-as tervet, mennyiségre pedig elértük azt,* és mint a következőkben látni fogjuk, *1948-ban 60%-kal meghaladtuk a területi és 50%-kal a mennyiségi 1950. évi tervet, tehát már 1948-ban túlteljesítettük az 1950. évi tervet!* Hogy 1949-ben és az utána következő években visszaesett a terület és a termelés kb. az 1947-ben teljesítettre, arról nem a

COSZ tehetett, mert az akkor már nem működött, és az egész cukorrépa-termesztés a cukoripar kezébe került, amelyet kivettek az FM hatásköréből és a Mezőgazdaságiparügyi Minisztérium hatáskörébe utalták. Így nemcsak nem halgatták meg a terv összeállításánál javaslataimat, amelyek a területnek lépésenként 300 000 k. holdra való fokozására irányultak, de még elkövették azt a hibát is, hogy a mezőgazdasági ipart és a mezőgazdaságot külön-külön minisztériumok hatáskörébe utalták! Ez az alapvető hiba, amellyel két szorosan összefüggő termelési ágazatot egymástól elszakítottak, volt az egyik fő oka a mezőgazdasági és a mezőgazdasági ipari termelésben bekövetkezett megbocsáthatatlan visszaesésnek. Ezt a hibát csak az utolsó évtizedben orvosolták, de a káros következményeket még a mai napig sem lehetett helyrehozni.

A cikk utolsó bekezdése így szól:

„. . . Így általánosságban vázoltuk a répatermesztő társadalom, az állam és ipar tennivalóit a hároméves terv megvalósítása érdekében. Ezen a kereten belül készítse el minden répatermesztő a maga hároméves tervét! *Az egyik előbb tudja majd emelni a föld trágyaerejét, a másik a gépesítést oldhatja meg előbb, de mindenkinek a saját és a köz érdekében, vállvetett munkával kell kivennie a részét a felfokozott munkából, hogy ne csak teljesítsük, de szárnyaljuk is túl a megszabott tervet. Ezzel az igyekezettel segítjük legjobban hazánk felemelkedését és saját boldogulásunkat!"*

A fenti szám második helyén (C. III. évf. 10. sz. 2. old.) fontosságának megfelelően *Kulin István* időjárási beszámolója következik. Címe: „Meleg és aszályos augusztus", és első bekezdése így hangzik: „A meleg és száraz július után az augusztus hónap is meleg volt s az egyfolytában immár ötödik hónapja tartó szárazság nagy részben komoly aszályos méreteket öltött." A cikket a szerző a következőkkel fejezi be: *„A július 22-e óta tartó rendkívüli meleg és száraz időjárás hatására a cukorrépa fejlődése országszerte erősen visszamaradt."*

Budapesten augusztusban 4 mm esett, *1870 óta ez volt a legszárazabb augusztus.* Ha még hozzávesszük, hogy *normális időjárás esetén augusztusban* naponként 1 mázsával növekszik kat. holdanként a cukorrépa mennyisége, és ez a hónap a répa cukortartalmának alakulására is döntő befolyást fejt ki, megvan a magyarázata annak, hogy miért volt ennek az évnek *a termésátlaga is sokkal kisebb, mint a háború előtti 10 év átlaga!*

Ezt az utolsó megállapítást azért emelem ki, mert a *tervezésnél* normális időben csak az utolsó 10 év termésátlagát lehet alapul venni, nem pedig állandóan növekvő terméseket! Az utóbbi tervezési módnak ugyanis a mezőgazdaságban semmi alapja sincs, annak feltalálója *ipari gondolkozású* ember volt, akinek semmi érzéke sem volt az *őstermelés* valódi jellegéhez. Ennek bizonyítéka az az utolsó években bevezetett, de szerencsére már el is hagyott kifejezés, amely a mezőgazdaságnak *iparszerű* reformját hangoztatta!

Ehhez a számhoz mellékeltük „Az 1947. évi cukorrépatermelési szerződéseket kiegészítő kikötések és határozmányok" szószerinti szövegét, amelyet a gyakorlat számára ebben és a következő számban „A COSZ megbízottak őszi feladatai" címen magyaráztunk. Ennek a mellékletnek közlését itt azért tartom feleslegesnek, mert az 1946. évi évfolyamban szóról szóra közöltük az 1946. évre kötött szerződést és annak kiegészítő részét, amelyen ebben az évben sem sokat változtattunk.

Gaál László COSZ főfelügyelő a fenti szám 4. oldalán „A kapa csodája" címen példákkal igazolta, milyen jelentősége van különösen aszályos évben az *augusztusi kapálásnak.* Ezt a művelési módot én vezettem be saját gyakorlati tapasztalataim alapján – előbb Szlovákiában, utóbb Magyarországon. Ezt az augusztusi kapát a múltban sem a cukorgyári, sem egyéb intenzív nagybirtokon nem gyakorolták, és azt hiszem, ismét feledésbe ment.

Augusztus 12-re összehívtam azt a bizottságot, amelyet az 1946. dec. 2-án megtartott járási megbízott nagygyűlésen az ártárgyalásokra megválasztott. Még mindig abban a reményben, hogy a demokratizálás befejeztével a COSZ autonómiáját visszaállítják, a fenti bizottságot tanácsadó testületté léptettem elő, mivel az ebben résztvevőkből, akikben, mint a választás mutatta, a termelőknek bizalmuk van, és akik az összes Mezőgazdasági Kamara területéről rekrutálódtak, – kívántam az első választmányt összeállítani, s összehívásukkal és meghallgatásukkal elő akartam őket készíteni a rájuk

váró feladatra! Az erről az ülésről szóló beszámoló – amelynek legnagyobb részét az én előadásom töltötte be, és amelyben megtárgyaltam minden olyan kérdést, amely a termelőket ebben az időpontban érdekelte – utolsó bekezdése így szól: „A Szövetség igazgatójától felvetett és az egész cukorrépatermesztő gazdatársadalmat érintő és érdeklő kérdésekhez értékes és tanulságos hozzászólások hangzottak el. Az értekezlet valamennyi résztvevője felszólalt. A tárgyilagos megjegyzések, a hozzáértő, szakszerű véleménynyilvánítások, az általánosan kicsendülő megfontoltság és higgadtság lehetővé tették, hogy a *tanácsadó testület állásfoglalása minden felvetett kérdést illetően egyöntetűen alakuljon ki*". (C. III. 10. 5–6 pp.)

Jugoszláviában rekordtermést várnak cukorrépából – közöljük a „Hírek"-ben. – Erősen fokozták a répatermelést annak révén, hogy a termelőknek cukorral fizetnek a répáért. A cukor hivatalos ára 70 dinár, az a szabad ár azonban, amit a termelők kapnak a cukorért, a 150 dinárt is eléri. (Jugoszlávia a répa ellenértékének cukorban történő kifizetése módjával a magyar példát, a COSZ kezdeményezését követi. – A szerző.)

Hazánkban a répaátvételt az idén is, mint tavaly a sarkadi cukorgyár kezdi meg, melynek körzetébe tartoznak a legérettebb répaparcellák. *Less József* sarkadi COSZ répafelügyelő – hozzájárulásommal – javasolta, hogy a termelők „répaszállítási utalványt" kapjanak. Így nem lesz vita, ki mikor adja át a répát, és kikerüljük a torlódásokat a mázsán. Ugyanott rendszeresítették a „termelői lapot" is, amelybe minden a termelőnek adott szolgáltatást bevezetnek. Ezen a lapon tartják nyilván az átadott répamennyiséget is. A COSZ szorgalmazza, hogy e lapokat minden cukorgyár vezesse be.

Aszály sújtotta szántóterületek földadójának leszállítása. A pénzügyminiszter 166.200/1947. VIII. PM rendeletével az 1947. évben tartós szárazság (aszály) által a kapásterményekben: burgonya, kukorica, *cukorrépa* stb. ültetvényekben okozott kártételek miatt rendkívüli *földadóleszállítást engedélyezett.* A földadó leszállítást a község birtokosai nevében a községi elöljáróság kérheti az illetékes pénzügyi igazgatóságtól (Magyar Közlöny 1947. aug. 277. sz.).

Vételszelet és vételmelasz biztosítása. Beadvánnyal fordultunk a Közellátási és Pénzügyminiszterekhez annak érdekében, hogy a termelői járandóságon felül mindkét takarmányból megfelelő mennyiségeket tartalékolhassunk az aszály sújtotta vidékek répatermelői és répamagszaporítói számára. Kérelmünknek a fentnevezett miniszterek remélhetőleg eleget is fognak tenni.

Az FM a COSZ-t bízta meg a répamagár szerződéses megállapításával. A tárgyalások a magtermeltetőkkel ugyan még folyamatban vannak, annyit azonban közölhetünk, hogy előreláthatólag 700, ill. 500 Ft lesz 100 kg mag ára. Az előbbi árat azok a szaporítók kapják, akik a dugványokat maguk termelték és teleltették, az utóbbit pedig azok, akiknek a cukorgyári gazdaságok adták a dugványokat. Azonkívül mindent elkövetünk, hogy a magszaporítók számára elegendő vételszelet és vételmelasz legyen biztosítva.

Gazdasági készpénzmunkabérek felemelése. Az FM 171.500/1947 FM sz. rendeletével a napszámos munkákra megállapított élelmezés nélküli készpénz órabéreket, valamint a kapások művelésénél megállapított szakmány munkabéreket *15%-kal* felemelte. (Magyar Közlöny, 1947. aug. 17. sz.)

A Hírek közt még egy érdekes külföldi hírt találunk. Eszerint az USA Cukorkísérleti Intézetének sikerült előállítani egy hőálló és bizonyos vegyi hatásoknak ellenálló *mázt – cukorból.* Ennek a máznak neve: *allyl sucrose.* A kísérletek szerint a máz ellenáll alkoholnak, égő cigarettának és általában magas hőfoknak, úgyhogy például az ezzel a mázzal bevont fatárgy előbb szenesedik el, minthogy maga a máz megrongálódnék. Az előbb-utóbb bekövetkező cukortúltermelés idejére ez és egyéb találmányok biztosíthatják a közélelmezésből kimaradt cukorfeleslegek felhasználását!

Kurelec Viktor fővegyész „A leveles répafej etetése" címmel – kérésemre – igen értékes cikket közöl (C. III. 10. 76 pp.). Az első bekezdés így hangzik: „Ez a cukorrépafejeléskor adódó takarmány jelentős táplálóértékű. A leveles répafejből ugyanis 5 és 1/2 kg úgy táplálja a jószágot, mint 10 kg átlagos takarmányrépa. Ezért különös gonddal kezeljük ezt az értékes takarmányt." Ezután tanácsokat ad a leveles répafej frissen való etetéséhez és silózásához. (Előadásaimban sokszor hangoz-

tattam, hogy a cukorrépa termesztése lassan ki fogja szorítani a takarmányrépát, amelynek nagy hányada vízből áll. Ez a folyamat lassan világszerte tényleg be is következett. (Szerző megjegyzése.)

A szigetvári járásbeli *Mozsgó* községben a Gazdanap keretében helyi mezőgazdasági és ipari kiállítást rendeztek, amelyen a COSZ is részt vett. A minket képviselő *Szánti Gyula* COSZ-felügyelő beszédében hivatkozott az általa szemlélt cukorrépaföldeken és a kiállításon látottakra, amelyből azt a következtetést vonta le, hogy büszke lehet az ország, amelynek ilyen szorgalmas és az a megye, ill. járás, amelynek ilyen rátermett és rendszerető gazdái vannak, mint a mozsgóiak.

A C. 10. számának 9. oldalán *„A magunk ügyében"* címmel szerkesztőségi cikket közöltünk, amelyet kivonatosan idézünk annak bizonyítására, milyen nehézségekkel kellett a COSZ-nak megküzdeni – éppen sikeres munkája miatt!

„A magunk ügyében

nem szívesen emelünk szót, mert erős az a hitünk, hogy egy érdekképviselet nem annyit ér, amennyire saját magát becsüli, hanem annyit, amennyire saját tagjai tartják. Egész mezőgazdaságunkban súlyosan érződik az érdekképviseleti nevelés hiánya. De amikor a tiszta demokrácia elveit követve magunk között vitatjuk meg bajainkat és egymás meggyőzésére törekszünk, hogy az így kialakult végső vélemény valamennyiünk meggyőződésévé, egységes és elhatározó súlyú közvéleménnyé formálódhassék, akkor azt hisszük, hogy ez a magatartásunk erőt ad nekünk és súlyt vezetőinknek, ha érdekünkben fellépnek. Az érvek és ellenérvek szabad mérkőzése azonban nem jelentheti azt, hogy pártokra szakadhatunk. Agrárdemokráciánkban valósítsuk meg mi azt az eszmét, hogy a közös sors és érdek az összefogás gondolatát kell ébresszе az érdekeltekben. Az együttes tervszerű munka iránti fogékonyságot kell éleszteni, ez teszi majd a magyar gazdatársadalmat és érdekképviseleteit képessé arra, hogy új szemlélettel dolgozzanak a többtermelés, a belterjes gazdálkodás és a hároméves terv megvalósításán. A magyar cukorrépatermesztők eredményeikkel bizonyították be, hogy fogékonyak ezeknek a feladatoknak felismerésére és lankadatlanok azok elvégzésében. A mi tagjaink között nem szalmalángszerű felbuzdulás, hanem nyugodt és megfontolt belátás és ragaszkodás vezetett sikerre.

Áldatlan adottságok között nem hallgathatunk tovább arról az enyhén szólva tudatlanságról, másutt egyéni vagy túlságosan szűk körre szorítkozó helyi, részérdekekből táplálkozó és közvéleményt irányítani akaró sajtóhullámról, amelynek tarajai a COSZ felé törnek, sokszor váratlan irányból. Ez annak a jele, hogy napjainkban, amikor már-már mindenkit elkönyvelnek hovatartozása szerint, ezt velünk nem tehetik meg, mert mi csak a répatermesztő társadalomhoz tartozunk és senki máshoz. Bennünket egyedül tagjaink érdeke vezérel, és ezért igazunk tudatában elhárítjuk magunktól a reánk permetező *„áldást". A gazdatársadalom izgalombantartása és a valótlan hírek terjesztése napi- és hetilapok, vagy akár naptárak révén, zavarólag hat a termelési kedvre. Ellenőrzés nélkül maradt értesülések, a kötelező szerkesztői gondosság elmulasztása miatt minden utánjárás nélkül nyilvánosságot kapott álhírek, gyanúsítások és rágalmak, így kapják a hitelesség látszatát, megtévesztve egész vidékek népét.*

Mindezt azért írjuk meg, hogy azok az öntudatos és a dolgokat nagyobb távlatból látó gazdatársaink, akik olvastak ilyen cikkeket, szállítsák le azokat önmaguk is kellő értékükre. Küzdenünk kell minden túllicitálás, rágalmazás és a termelés érdekeit sértő indulatkeltés ellen, mert ezt követeli meg saját józan érdekünk, az egész ország és a népgazdaság érdekei."

A C. 1947. októberi számában írt vezércikkemből a legfontosabbakat idézzük, hogy jellemezzük az 1947. gazdasági év nehézségeit.

Évtizedek óta nem végződött ilyen keservesen, mint tavaly és nem kezdődött ilyen komoran gazdasági év, mint az idén.

Nem vigasz számunkra, sőt még súlyosbítja a helyzetet az, hogy Európaszerte pusztít az aszály, *gleccserek tűnnek el, a kiszáradó tavakban és folyókban megjelennek az úgynevezett „éhség-sziklák", megáll a hajózás, az őszi szántás-vetés csaknem lehetetlenné válik és* nagy kiesés mutatkozik a kapásnövények terméseredményeiben is, *amelyek pedig elég szép hozamot ígértek.*

Látszólag legtovább a cukorrépa tartotta magát, hála annak a többszöri kapálásnak, *amelyben a termelők zöme – tanácsainkat meghallgatva – részesítette. Az augusztusi és szeptemberi talán még soha nem tapasztalt szárazság tönkretette legszebb reményeinket.*

Mi sem természetesebb, minthogy látva a napnak perzselő hatását, már hetekkel ezelőtt árjavításért *fordultunk a Kormányhoz. Ez most* megtörtént *olyformán, hogy a szabad cukorárat (amely azonos a termelői cukor árával) forintban 11,40-ről 13,80-ra, azaz több mint ötödével emelték. Ez az árjavítás mindazokat, akiknek valamire való vetésük van, kielégítheti, azonban nem segít azokon, akiknek az aszály 60–70%-os* kárt *okozott. Most folytatjuk tárgyalásainkat olyan irányban, hogy valamiképpen segíthessünk ezeken a legrosszabb helyzetbe jutott termelőkön."*

„Működésünk kiterjed a vételszelet és melasz, az aszálysújtotta vidékek adó- és magkérdésének megoldására, a termelői cukoreladás megszervezésére, a jövő évi védekezőszerek és szerszámok olcsóbbá tételére és sok más kérdésre, amely a répatermesztőket érdekli."

„A hozzánk juttatott levelek írói között akadnak rémhírekkel handabandázók is, ezeket az írásokat nem vehetjük figyelembe, mert már ismételten hangoztattuk, hogy amit kiküzdünk tagjaink javára, annak betartásáért jótállunk. *Ilyenek azok a beadványok, amelyek a cukornak ki nem adása, illetve 6 forintos áron való megváltása stb. ellen tiltakoznak. Ezek a hiedelmek természetesen minden alapot nélkülöznek és csak arra jók, hogy zavart keltsenek és sorainkat megbontsák."*

Ismételten – amint legutóbb székesfehérvári gyűlésünkön hangoztattam – örömmel veszünk minden olyan írásbeli indítványt, amely elősegítené az árkérdés igazságos megoldását, *de az indítvány mellett legyen ott annak minden kritikát kiálló megokolása s keresztülvitelének leírása is.*

Akkor, amikor kétféle cukorár *van, veszélyes a kilogramokkal való dobálódzás, akkor, amikor a pénzügyi kormányzat minden forrást kihasznál* újabb adójövedelmek *biztosítására, akkor, amikor a cukor árának* szociális jelentősége *is van, igen* óvatosaknak *kell lennünk kijelentéseinkben.*

Befejezésül ismételten hangsúlyozom: mindent el kell követnünk az igazságos árrendszer *kialakítása érdekében, de legalább olyan fontos a* termésátlagok emelésének *kérdése is. Hiába van akármilyen magas répaár, ha nincs termés, abból a gazdának semmi haszna.*

Össze kell tehát fognia minden tényezőnek: Érdekképviseletnek, Szövetkezetnek és minden egyes répatermesztőnek, hogy megfelelő talajműveléssel, növényápolással, a kártevők elleni védekezéssel, trágyázással és műtrágyázással lényegesen fokozzuk a terméseredményeket!"

A C. októberi számában közöltük az általam kinevezett COSZ-répafelügyelők és az illetékes cukorgyárak nevét:

Cukorgyár:	*COSZ körzeti felügyelő:*
Ács	Kováts Géza
Ercsi	Szánti Gyula
Hatvan	Faluhelyi György
Kaposvár	Töpler Gyula
Mezőhegyes	Oláh István
Óbuda	Holla Emil: Bpest, V. Szabadság tér 10. COSZ
Petőháza–Nagycenk	Gaál László
Sarkad	Less József
Sárvár	Baer Gerolf
Selyp	Bán József
Szerencs	Kaposay János
Szolnok	Adamik Pál

Az idei, immár második aszályos évre való tekintettel, amikor is az aszály sújtotta gazdák adókedvezményben részesültek, arra kérte Szövetségünk a Pénzügyminisztert, hogy az *adóhátralékok behajtását, ill. a gazdák cukorjárandóságának letiltását az elemi kártól sújtott vidékeken függesztesse fel.*

A pénzügyminiszter személyes eljárásomkor megígérte, hogy a fenti értelemben fog intézkedni. Ezért felhívtuk répatermesztőinket, hogy ahol a cukorletiltás (értve a fenti vidékek termelőit) már megtörtént, ott személyenként kérelmezzék a letiltás felfüggesztését (C. III. 11. 9. p.).

Ugyanazon az oldalon értesítettük a termelőket *„Pénzbeli tartozások elszámolása"* címen arról a megállapodásról, amelyet a Cukorgyárosok Egyesületével kötöttünk. Eszerint azoknál a termelőknél,

akiknek valamely gyárban pénzbeli tartozásuk van, a termelői cukor gyorsabb kiadása, ill. az elszámolás megkönnyítése végett a gyárak egyöntetűen 7 Ft 60 filléres áron számolják el a tartozást. Viszont a termelők egy későbbi időpontban, valószínűleg február 1 és 15 között tartozásuk pénzbeli visszafizetése ellenében jogosultak lesznek a levont cukrot ugyancsak a fenti alapon visszaváltani.

A „Hírek" keretében beszámoltunk arról, hogy *Bárányos Károly* földm. miniszter legnagyobb sajnálatunkra lemondott, hogy elfoglalja helyét a Magyar Országos Szövetkezeti Központ élén, amely helyen is sokat vár tőle a gazdatársadalom. Helyére a Köztársasági Elnök *Szabó Árpád* orsz. képviselőt nevezte ki, aki szeptember utolsó napján fogadta a COSZ min. biztos igazgatóját, meghallgatta beszámolóját, és megígérte, hogy minden kérdésben számíthatunk hathatós támogatására.

Szeptemberben először jártam hivatalosan Svájban részben magvétel, részben vetőburgonya beszerzése miatt. Svájci utamat úgy időzítettem, hogy részt vehessek a Mezőgazdasági Technikusok Nemzetközi Szövetségének (Federation Internationale des Techniciens Agronomes, röv. FITA) 1947. aug. 26–27-én Genfben megtartott újraalakuló kongresszusán, ahova a Magyar Tagozat delegált, hogy ott képviseljem a Mezőgazdasági Szakemberek Országos Szövetségét.

A kongresszus a háború alatt tevékenységében megakadályozott Szövetség újjászervezését célozta. A háború alatt *dr. Feisst E.*, aki 1946-tól Svájc magyarországi nagykövete volt, mint ideiglenes elnök és *Angelini* professzor mint főtitkár, a Szövetség székhelyét Rómából Zürichbe áthelyezve, tartották fenn a Szövetséget, és ők hívták össze ezt a kongresszust, amelyre régi tagok, mint Anglia, Belgium, Brazília, Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Luxemburg, Lengyelország, Portugália, Svájc, Törökország, az USA és Venezuela, mint új belépő tagok pedig Svédország, Argentína és Magyarország küldték el megbízottaikat.

A kongresszusi beszámoló ugyan birtokomban van, feleslegesnek tartom azonban, hogy azzal foglalkozzunk, mivel az 1948 novemberében megtartott közgyűlésen, amelyen a végleges elnököt választották meg, és az Alapszabályok módosításáról döntöttek – bár meghívót kaptam –, a bekövetkezett politikai változások miatt már meg nem jelenhettem, mivel közben a Magyar Szövetség működését felfüggesztették. Így ennek a fontos Nemzetközi Szövetségnek sem vagyunk tagjai, akárcsak a háború előtti magyarországi szervezet.

Szept. 21-én Székesfehérvárra utaztam, ahol a szept. 21 és 28 között rendezett Mezőgazdasági Kiállítás keretében erre a napra Cukorrépatermesztői Nagygyűlést hirdettünk, amelyen számos hivatalos személy és répatermelő vett részt. Beszámolóm után *Kovács Géza* COSZ felügyelő tartott előadást a COSZ megbízottak őszi teendőiről és feladatairól. Utána *Sudy Sándor*, a Felsődunántúli Földművelésügyi Tanács titkára buzdította a megjelenteket, hogy minél nagyobb számban jelentkezzenek a COSZ által immár másodízben rendezett Országos Cukorrépatermesztői Versenyre.

A nagysikerű gyűlés után néhányunkat, köztük a sajtó képviselőit is *Szatmáry József* székesfehérvári járási megbízott vacsorára hívott meg. Ez a vacsora, amelyet a háziasszony a tágas konyhában szolgált fel, két okból emlékezetes. Először azért, mert egész működésem alatt ez volt az egyetlen eset, amikor magánházban fogyasztottam el a gyűlés utáni étkezést. (Különben rendszerint egy vendéglőben gyűltünk össze a termelőkkel, hogy még az étkezésnél is megbeszéljük ügyeinket.) Másodszor azért, mert nem a háziúr, hanem a *háziasszony* köszöntött fel igen talpraesett pohárköszöntővel. Beszédje közben felnyitotta a konyhában álló éleskamra ajtaját és megmutatta, hogy abban zsákszámra van a cukor, aminek köszönhető, hogy a gyerekek az iskolába *nem zsíros, hanem cukros kenyérrel* mennek, és hogy a férfiak a sok édes sütemény fogyasztása után *kevesebb alkoholt* fogyasztanak!

A szept. 14-én megnyitott 3 napos *Kecskeméti Alföldi Mezőgazdasági Kiállítás keretében* nagygyűlést tartottunk. A COSZ részéről titkárom, *Holla Emil* üdvözölte nevemben a termelői gyűlést, és hosszabb beszédében számolt be a COSZ működéséről. A szolnoki gyár nevében *Éliás Viktor* répafelügyelő (volt tiszttársam az első világháborúban) és *Chiovani Béláné* szólaltak fel, és a szállításra, átadásra, valamint az új szerződésekre adtak bővebb felvilágosításokat. Majd *Nagy Vince* COSZ megbízott a helyi termelési nehézségeket ismertette és fokozottabb munkára buzdította a termelőket. A számos felszólás közül különösen kiemelkedett a helybeli *Győrffy Pálé*, aki a magyar gazdát

jellemző komolysággal és tárgyilagossággal szólt az egyes kérdésekhez. Megemlítette, hogy *Kecskemét újonc* ugyan a *cukorrépatermesztés terén,* de hogy két év alatt mennyire megtanulták, azt épp a jelenlegi kiállítás igazolja, ahol a gazdák kiállított cukorrépáját mindenki megcsodálta! Hangsúlyozta, hogy tavaly is megtalálták számításukat és reméli, hogy az idén még fokozottabb mértékben így lesz. Bízik a magyar parasztban, annak munkájában és bizalommal van a COSZ iránt, hogy a termelők jogait eredményesen fogja megvédeni!

A szept. 14-én *Dobrogközben meghirdetett Gazdanap* keretében megtartott cukorrépatermelői gyűlésen a Szövetséget *Szánti Gyula* körzeti COSZ felügyelő képviselte, aki felszólalásában kiemelte, hogy a gyáripar és termesztő között szükséges a kölcsönös bizalom kiépülése, ami a hároméves tervben lefektetett országépítő munkának lesz az alapja. Az egybegyűlt termelők példás figyelemmel hallgatták az előadókat, akik közt a helyes cukorrépatermesztés követelményeit *Szőke János* díjnyertes cukorrépatermesztő gazda ismertette. Az elmondottakért *Csapláros Rudolf,* Dobrogköz község gazdaelöljárója mondott köszönetet, méltatva a COSZ eddigi munkásságát.

A *répaátvétel megkezdésével* Sopron megyében – ahol a cukorrépatermesztés a kisgazdák közt már a háború előtt is kedvelt volt – utasításomra minden járásban összehívta a járási COSZ megbízott a termelőket, és kioktatta őket a munkájukat megkoronázó répaátadásnál a termelőket megillető jogokról és a vállalt kötelezettségekről. A legtöbb ilyen gyűlésen jelen volt a gyári felügyelő is, hogy az esetleges panaszokat a helyszínen orvosolni lehessen. Meg kell állapítani, hogy éppen az ország két végében működő cukorgyárak: a *sarkadi és petőházai* tartotta be a legszigorúbban az Érdekképviseleti Szerződés pontjait, úgyhogy ezek átvevő körzeteiből jött a legkevesebb panasz a COSZ központjába.

A „Hírek" közé tartozik a C. III. 11. számának 11. oldalán megjelent *„A kincstár cukorfelvásárlása"* c. szerkesztőségi közlemény is, amely az idők jellemzésére megérdemli a szószerinti közlést:

„A pénzügyminiszter úr valamennyi cukorgyárhoz körrendeletet intézett oly értelemben, hogy feljogosította őket, 7,60 Ft-os áron az olyan cukornak a felvásárlására, amelyet a répatermesztő gazdák ezért az árért netán a kincstárnak felajánlanának. Ez az intézkedés a kormányzat részéről elővigyázatosság arra az esetre, ha a szabad cukor ára – amit magunk részéről kizártnak tartunk –, a nagy kínálat következtében tetemesen zuhanna. Ez ügyben való kérdezősködésekre tehát megnyugtatjuk répatermesztőinket, hogy a kincstár részére való felajánlás senkire sem kötelező."

A C. októberi száma közli a *termesztői mellékjárandóságok megváltási és a szerződéses répamag árait.*

Az Országos Földművelésügyi Tanács, a kerületi Tanácsok jelentései alapján, legutóbb is tájékoztatót adott mezőgazdaságunk helyzetéről, és a többi között megállapította, hogy a legelők országszerte kisültek és már csak mozgási alkalmat nyújtanak az állatoknak. A rétek hozama elenyészően csekély. A gazdák, akik igyekeznek jó erőben tartani igásállataikat a nehéz őszi munkára, kénytelenek már téli készleteiket etetni. Mind szálasokban, mind abrakfélében már most nagy a hiány és a kitelelés súlyos gondokat okoz a gazdáknak. Az aszályos vidékeken a 2–3 mázsás termésből vetőmagra sem telik, de az a megszorult, besült gabona nem is alkalmas vetésre. A takarmányhiány csaknem lehetetlenné teszi az állatállomány mennyiségi fejlesztését. A marhaárak igen alacsonyak, ami főleg a téli takarmányozási gondoktól való rettegés következménye. A lerongyolódott gazdák a legszükségesebb munkára sem tudják megfizetni a szükséges napszámmunkát. A falusi pénztelenség állandóan visszatérő panasz, és az elszegényedett parasztság aggódva gondol a téli beszerzés nehézségeire.

A Magyar Közlöny 1947. szept. 21-i száma közli a 4519/11947. X. sz. PM sz. rendeletet, amely a szabad (nem hatósági) kristálycukor legmagasabb belföldi eladási árát 100 kg-onként 1380 Ft-ban állapította meg (a hatósági ár 760 Ft volt 100 kg-onként!). Erre az ármegállapításra főleg azért volt szükség, mert sok helyt a termelőtől alacsonyabb áron vett szabad cukrot lelkiismeretlen kufárok – kihasználva a még mindig cukorhiányban szenvedők tájékozatlanságát – a fentinél sokkal nagyobb áron adták el. A szabad cukor legmagasabb árának ilyen megállapítása nagy segítséget jelentett a termelőknek szabad cukruk eladásánál is!

Október végén a COSZ végre jelentőségének megfelelő helyiségbe költözött, az V. Pannónia u. 8. I. 2. sz. hatszobás öröklakásba, amelyet sikerült a tagdíjakkal való helyes gazdálkodás segítségével minden állami támogatás nélkül megvenni és korszerűen berendezni.

A C. 1947. évi novemberi (III. 12. sz.) számában 1–3. oldalakon „Nézzünk szembe a valósággal" címmel kimerítő beszámoló cikket közöltem, amelyet kiterjedésére való tekintettel csak röviden ismertetek. A cikket az október havi körutaimon tapasztaltak ösztönzésére írtam, hogy a jó tapasztalatok mellett a munkánkat megnehezítőkkel szembeszálljak, és azokat helyes mértékükre leszállítsam.

Ahhoz, hogy munkánkat megfelelően lehessen értékelni, vissza kellett térnem a *kezdetre.* Mint a *kisebbségi sorban* (Szlovákiában) *létükért küzdő magyar gazdák egyik választott érdekképviseleti vezetője* megtanultam a *nyílt beszédet,* ezért ebben a cikkben is nyíltan kívántam leszámolni ellenségeinkkel, akik nem tudták elviselni, hogy *demokratikus módszerekkel is lehet nagy eredményeket elérni. „Hol voltak azok a kritikusok,* akik most a tagdíjak nagyságát bírálják, az elért eredményeket keveslik, stb., akkor, amikor alig két évvel ezelőtt 1945-ben munkánkat megkezdtük? Annak idején még egy darab papíros, egy írógép sem állt rendelkezésünkre és *minden állami segítség nélkül* kölcsönvett eszközökkel és kölcsönvett helyiségben kezdtük munkánkat, amelynek kilátástalanságáról 1945 októberében mind a szakértők köre, mind a laikus közönség meg volt győződve." és tovább . . .

„A kivívott előnyök mellett a fél százalékos tagdíj, amely a múltban különösen a kistermelők részére, ennél nagyobb volt, elenyésző megterhelést jelent. *Különben is a tagdíj nem szolgál sem egyéni, sem egyéb érdekeket, hanem az illetékes tényezők állandó ellenőrzése mellett, teljes egészében a termelők érdekeinek védelmére és megszervezésére lesz fordítva."*

„Most még néhány számot az ország egész nyilvánossága részére, amelyekből teljes egészében bontakozik ki az a *senkitől sem remélt teljesítmény,* amelyet a cukorrépatermelők, parasztok százezrei, *Szövetségünk vezetése mellett,* két év alatt végeztek.

1945-ben 5000 vagon répa, 600 vagon cukor,

1946-ban 50 000 vagon répa, 6300 vagon cukor,

1947-ben kb. 100 000 vagon répa, 13 000–14 000 vagon cukor." (Az 1947-es adatok még nem voltak véglegesek!)

Mit jelentettek ezek a számok az ország lakossága és az egész nemzetgazdaság részére? – kérdem a továbbiakban –, és rögtön válaszolok is a kérdésre. Jelenti: 1. hogy a cukorrépatermesztők tábora két év alatt 30 000-ről 350 000-re gyarapodott; 2. hogy ez a hatalmas tábor szószerint a két keze munkájával, korszerű eszközök, műtrágya stb. nélkül a háború után két évvel több cukrot adott az országnak, mint az utolsó békeévben a nagybirtok (ezt az eredményt az első világháború után az akkori rendszer csak négy év múlva tudta elérni); 3. de jelenti azt is, hogy már ebben az évben az ország lakosságának békebeli fejadag jut, és még exportra is marad (az első export Izraelnek ment), nem is szólva arról, hogy azok a parasztok, akik a háború előtt csak betegen vagy csecsemő, ill. aggastyán korban láttak cukrot, most gyermekeiket cukros kenyérrel küldik zsíros kenyér helyett az iskolába, és a férfiak alkoholfogyasztása a sütemények élvezete következtében erősen csökkent; 4. az államkincstárnak 600 millió, a termelőknek 300 és az iparnak 300 millió forint bevételt jelent az idei kb. 100 000 vagon cukorrépatermés; összesen tehát 1200 millió forint az egész nemzetgazdaság bevétele, ami nagyban *hozzájárult a forint megszilárdításához!*

Cikkem ezen első részét a következőkkel zárom: „Kérdem akár a mezőgazdaságnak, akár az iparnak melyik ága tud ilyen eredményt felmutatni?

Az elért eredmény és a jó munka tudatában, a magunk részéről befejezzük a Szövetség körüli vitát, amely csak a teljes tájékozatlanságból sarjadhatott ki. Elégtételünk még az is és számunkra ez jelenti a legnagyobb értéket, hogy a répatermesztő gazdák zöme nemcsak *tudja,* hogy mit végzett érte Érdekképviselete, de *értékeli* is azt, és e vélekedésnek szóban és írásban kifejezést is ad."

Ezek után rátértem azon hibák taglalására, melyeket ellenőrző körutam során tapasztaltam és amelyek kiküszöbölése a jövő év feladatai közé tartozik. Ezek a hibák nem a Szövetség szervezetében

rejlenek, hanem *„éppen abban, hogy a tagok százezreinek túlnyomó többsége soha még valódi érdekképviseleti életet nem élt és így hiányzik belőle a jogok és igazi érdekek felismerésére való készség."*

A fő hibák a következők voltak:

1. Sok helyt *nem feleltek meg hivatásuknak a községi megbízottak.* Ennek oka többféle volt, amelyeket azonban 1948-ban, amennyire lehet, ki fogunk küszöbölni. Erre legalábbis alkalmat adunk a kb. 2000 község répatermelőinek azáltal, hogy vagy új megbízottat választanak, vagy a régit – ha vele meg voltak elégedve – újraválaszthatják. Erre megadja a lehetőséget, hogy a községi megbízottakat két évre választják, és így az eddigieknek megbízása lejárt! A Szövetség csak annyiban tartja fenn a döntés jogát, hogy – ahol bebizonyosodik, hogy a választás nem történt szabályszerűen vagy ahol a „gyári megbízottat" választják községi megbízottnak – megsemmesítjük a választást, és új választást írunk elő, amelyen a körzeti COSZ-felügyelőnek is jelen kell lenni!

2. Nem kis zavart okozott az a körülmény, hogy egyes helyeken – a szárazság miatt – *a termelők egyszerre szerették volna átadni a répájukat,* ami azután az átvételnél torlódásokat és fennakadásokat okozott. Ezen úgy kívánunk segíteni, hogy megállapodunk a Cukorgyárosok Egyesületével, hogy a Sarkadon bevált rendszert, vagyis az átvételi jegyek kiadását az összes cukorgyáraknál bevezessék.

3. *Voltak túlkapások egyes átvevők részéről is.* Ez azonban csak ott történt, ahol a községi megbízottak nem ismerték jogaikat, vagy ha ismerték is, nem éltek velük! Megmondjuk őszintén: azok a termelők, akiket a gyári átvevő megkárosít, *magukra vessenek,* mert nem jól választották meg a megbízottukat és nem járatják a *Cukorrépatermelőt,* amelynek évi 6 forintos előfizetési ára csak jelképes és messze az önköltségi áron alul van, viszont az abban közöltek ismerete sokszoros hasznot jelent minden termelő számára. Azok a jogok ugyanis, amelyeket a Szövetség kivívott, csak akkor jelentenek tényleges *előnyöket,* ha azokat *érvényesíthetjük* is. Ehhez minden segítséget megadunk, de a *termelők hozzájárulása nélkül* nem ültethetjük át azokat az életbe.

4. Van sajnos egy általános baj, amelynek elejét kell vennünk, különben munkánk eredményének nagy része veszendőbe megy. Ez a baj: *a termelői cukor értékesítése körül tapasztalt nehézségek!*

Ahogy a répát mindenki egyszerre szerette volna átadni, úgy szeretné most mindenki *egyszerre értékesíteni felesleges cukrát. Ezzel a cukor ára menthetetlenül esik, és nemcsak a 20%-os áremelés haszna vész el, de könnyen a tavaly elért alá is eshetünk.* Ha nem tartunk fegyelmet, ez a folyamat természetes, mert az idén kétszerannyi gazdacukor kerül piacra, mint tavaly. Ezután felhívtam a termelőket, hogy *„Karácsonyig mindenki csak annyi cukrot adjon el, amennyinek ellenértékére azonnal szüksége van!"* Rámutattam arra is, hogy az értékesítésnél vegyék minél nagyobb mértékben a Szövetkezet segítségét igénybe!

Felhívtam a termelőket, hogy most, miután már túl vagyunk a kezdet nehézségein, igyekezzünk a termésátlagokat növelni, és jó minőségű cukorrépát termeszteni! Ehhez a szaktanácsokat a „Cukorrépatermelő" hasábjain megadjuk, és most már csak a termelőkön múlik, hogy nagyobb termést érjenek el. Mivel elértük, hogy rövid két év alatt annyi cukrot termeltünk, amennyi nemcsak elegendő a lakosság békebelin túli fejadagjának fedezésére, de még exportra is marad, előreláthatóan a jövőre elérendő nagyobb termés a cukor árának csökkenését fogja magával hozni. Így termelési költségeinket és a megérdemelt hasznot csak úgy érhetjük el majd, ha legalább a cukor árának csökkenése arányában fokozzuk a területegységre eső termést!

„Felsoroltuk a bajok nagy részét és hálásak leszünk, ha a előforduló nagyobb hibákra tárgyilagosan mások is felhívják figyelmünket, de nem engedjük azokat sem általánosítani, sem túlozni."

Cikkemet a következőkkel fejeztem be: „Reméljük, hogy mindazok, akikhez a gazdatársadalomnak csak valami köze van, segíteni fognak jogos igényeink (megfelelő ár, árrevízió a szárazság miatti terméskiesés és jobb cukortartalom következtében) [a szerző megj.] kivívásánál. *Senki részére*

sem lehet közömbös, hogy a cukorrépatermelők százezrei, akik a belterjes gazdálkodás előharcosai, megkapják-e munkájuk jutalmát vagy sem.

Az ország újjáépítését csak úgy vihetjük gyors sikerre, ha mindenkit, aki abban részt vesz, az általa elért eredmény arányában jutalmazunk. Büszkén állíthatjuk, hogy a cukorrépatermesztő gazdatársadalom ebben a munkában az *első helyen* áll."

Kulin István „Az idei termelési idény a tavalyinál is jóval szárazabb volt" címmel megdöbbentő képet fest az 1947. évi termelési idény csapadékviszonyairól. A répatermés katasztrofális alakulásának fő magyarázatát a cikk szószerint idézett utolsó bekezdése adja. A cikk közepéből idézem a következőket: *„Az április 1-től szeptember 30-ig terjedő 6 hónapos nyári félévben az ország számos vidékén (különösen a Dunántúl keleti részén és Pest megye egyes vidékein) olyan nagymérvű volt a szárazság, amilyen feljegyzéseink óta még nem fordult elő. E 6 hónap alatt Budapesten például 128 milliméter csapadék esett s ezen időszak 340 mm-es átlagához mérten ez 212 mm-es hiányt jelent."* (A kiemelés tőlem származik. Ezzel is bizonyítani kívánom, hogy a tervezésnél alapul az utolsó 10 év átlagtermését kell venni, és ahhoz adni hozzá a jobb kultúrától remélt terméstöbbletet!) Az utolsó bekezdés így hangzik:

„Az idei év termelési és időjárási viszonyait a cukorrépa szempontjából vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kiindulás jóval kedvezőbb volt, mint tavaly, amikor az áprilisi rendkívüli szárazság egyes vidékeken elpusztította a répát és sok helyen ismételt vetésre volt szükség. Ez idén azok a termesztők, akik rendesen elvégezték az őszi mélyszántást, sok nedvességet tárolhattak az igen bő téli és március eleji csapadékból s könnyen átvészelték az áprilisi s főként pedig a májusi igen száraz heteket. A júniusi kiadósabb csapadék hatására a répa erőteljes fejlődésnek indult s még júliusban sem volt általában komoly visszaesés a fejlődésben. A szárazság jelentkezésekor sokan a szokásosnál több kapálással igyekeztek konzerválni a talaj nedvességét, ami a kapálás egyéb előnyei mellett, azért volt nagy jelentőségű, mert ezáltal az utóbbi években rendkívül elszaporodott gyomokat is irtották. A gyom ugyanis nemcsak tápanyagot, hanem igen sok nedvességet von el a talajból és száraz időszakban, amikor minden csepp víz drága, ez különösképpen figyelembe veendő. Az augusztusi és a szeptemberi szárazság azonban olyan nagymérvű volt, hogy a legjobban igyekvő gazdák számításait is keresztülhúzta. A nagy meleg és szárazság hatására a répa fejlődése augusztus vége felé megállott, és sokfelé mindjárt meg is kezdték a kiszedést. A kiszedést megnehezítette a talaj rendkívüli szárazsága, a hordásra viszont kedvezőbb volt szeptember és október száraz időjárása. A korán beköszöntött erős (napokon át tartó −6 −10 fokos) októberi fagyok következtében többfelé fagykárok keletkeztek. A répa egyébként minőségileg kiváló, de mennyiségileg gyenge, közepes termést adott."

A fenti szám 5. és 6. oldalán megjelent „A világ cukortermelésének helyzete" c. szerkesztőségi cikk azért érdemel figyelmet, mert szerkesztői működésem folyamán mindig igyekeztem a cukorrépatermelő gazdatársadalmat és azokat, akiknek a gazdaságirányítás volt a feladatuk, a világ gazdasági helyzetéről is informálni, mivel az ország túlnyomó agrárjellegénél fogva a legfőbb súlyt a kiviteli lehetőségekre, mégpedig lehetőleg a mezőgazdasági nyersanyagból hazailag feldolgozott kész vagy félkész cikkek kivitelére kellett helyezni! Ezek között a *cukor* az első helyen állott. Annak bizonyítékául, hogy Magyarország 1925-től cukorkiviteli ország volt, rá kell mutatnom arra a tényre, hogy a második világháború előtti legutolsó Nemzetközi Cukoregyezményben, amely a háború után is, sőt – ha jól tudom – papíron még ma is fennáll, hazánk számára kb. 40 000 tonna cukorkiviteli lehetőség volt biztosítva. Szerény véleményem szerint ezzel a lehetőséggel még akkor is élni kell, amikor a cukor ára olyan alacsony, hogy az exportcukor előállítása veszteséges. Ez azért szükséges, mivel a cukor világpiaci ára meglehetős ingadozásoknak van kitéve (pl. 1979-ben megduplázódott az 1978-as ár, és további emelkedés várható). Márpedig ezt előre megjósolni nem lehet, és részben a világgazdasági konjunktúrától, részben a nád-, ill. a répacukor mindenkori terméseredményétől függ. Hosszú távra – tekintettel a világ lakosságának állandó gyors számbeli emelkedésére és a harmadik világ szegény országainak javuló helyzetére – majdnem biztosra lehet venni a cukor árának javulását a világpiacon. Hogy azonban a cukrot külföldön mindenkor el lehessen helyezni, állandó vevőkre van szükség (mind ahogy a múltban pl. Svájc volt!), azokat pedig ápolni kell, vagyis akkor is el kell látni a szokásos mennyiséggel, amikor a cukor világpiaci ára alacsony. Az állandó vevőkörre már csak azért is

szükség van, mivel az árucsere mai helyzetében csak akkor lehet exportálni, ha megfelelő értékű importot is lebonyolítunk a vevő állammal. (Különben is a cukor egyike a legtovább tárolható termékeknek!)

Feladataim, mint érdekképviseleti vezető feladatai közé tartozott a tagok érdekeinek védelme – még állami hivatalokkal szemben is! Így volt elég sok dolgom a Pénzügyminisztériummal, amelynek természetes joga és kötelessége volt minél több adót behajtani. Ebben a tevékenységben az alsóbb hivatalok sokszor túllőttek a célon, és ilyenkor csoportosan jöttek a COSZ-hoz a panaszok. Ilyen sérelmek voltak azok az adóletiltások, amelyeket a pénzügyigazgatóságok egyes vidékeken olymódon gyakoroltak, hogy a cukorgyáraknál vagy az adós egész cukorjárandóságát, vagy pedig egyes községek összes termelőinek a cukorjárandóságát tiltották le, ami nyilvánvalóan jogsérelem volt. Ezeket sikerült a pénzügyminiszternél való személyes közbenjárásommal rövid úton elintézni, aminek írásbeli bizonyítéka a pénzügyminisztérium hozzánk intézett, 1947. okt. 16-án kelt 240.000/1947. sz. leirata volt (C. III. 12. 7. p.). Tekintettel arra, hogy az 1946–48-as években az államkincstár legnagyobb bevétele – mint azt később ki fogom mutatni – a cukorrépa cukorrá való feldolgozásából eredt, működésem alatt sokkal több dolgom volt a pénzügyminiszterrel, mint a földművelésügyivel! Természetesen a kincstári érdekeknek megfelelő tekintélyem is volt a Pénzügyminisztériumban, ahol sok dolgot tudtam rövid úton elintézni, amit különben csak hosszadalmas bürokrata eljárásokkal lehetett volna keresztülvinni.

Tekintettel arra, hogy a COSZ községi megbízottait még feladatuk helyes elvégzésére nevelni kellett, állandó rovatot nyitottunk a Cukorrépatermelő-ben számukra. Az alábbiakban a C. III. 12. sz. 7. oldalán megjelent rovat néhány legfontosabb pontját közlöm.

„A COSZ megbízottak rovata

COSZ megbízottaink közül többen olyan kérdésekre kérnek felvilágosítást, amelyekről lapunk, a „Cukorrépatermelő", már korábban adott részletes útbaigazítást. Felkérjük megbízottainkat, hogy a lapot figyelmesen olvassák át és a fontosabb részeket jelöljék meg írónnal.

Lapunk, a „Cukorrépatermelő", nemcsak ismeretterjesztő szaklap, amelyben az agrártudomány jelesei közlik tanácsaikat, de egyszersmind azt a célt is szolgálja, hogy azokat a gyakorlati tapasztalatokat, melyek a cukorrépatermesztést elősegítik, ismertté tegyék. Felhívjuk COSZ megbízottainkat, hogy ilyen irányú tapasztalataikat, lapunkban való közlés végett, bocsássák rendelkezésünkre.

Megbízottaink figyelmeztessék tagjainkat arra a veszélyre, ami a nagy cukorkínálatból fakad. Mindenki a saját és társai érdekében csak annyi cukrot adjon el most, amennyinek ellenértéke legszükségesebb kiadásait fedezi."

Felkérésemre *Kurelec V.* „Cukorgyári nedves répaszelet etetése" címmel igen értékes cikket írt (C. III. 12. 8. p.), amelyben rámutat a nedves répaszelet tápértékére és etetésének helyes módszereire. Ezeket a cikkeket időszerűség szerint kértem az egyes szerzőktől, lehetőleg egy-egy tárgyban ugyanazoktól (Kulin, Kurelec stb.) a szerzőktől, nehogy esetleges ellentmondások megzavarják a kritikai képességet nélkülöző olvasókat. Ezt azért emelem ki, hogy rámutassak arra, hogy egy érdekképviselet feladatát saját lap nélkül nem teljesítheti jól.

A nagy takarmányhiányra való tekintettel a *Mezőgazdasági Szakemberek Országos Szövetsége* 1947. okt. 14-én az én közreműködésemmel is ankétot tartott, amelyen ezt az állattartás számára oly fontos kérdést a legjobb szakemberek (gyakorlatiak és elméletiek) tárgyalták meg, és a következő konklúzióra jutottak:

„A mezőgazdasági szakembereknek a takarmányinség leküzdése érdekében egybegyűlt ankétja az alábbi határozatokat hozta a kérdés megoldására:

1. Az abrak- és szálastakarmány kivitelének azonnal letiltása.

2. A takarmányra szorulók részére megfelelő pénzfedezet biztosítása célhitel útján.

3. A meglevő készletek feltárása és arányosítása és ehhez a MÁV részéről nagyobb szállítási kedvezmények engedélyezése, a takarmány és kiteleltetés céljából szállított állatok részére.

4. Silótöltőgépek karbahozása és hajtásukra adómentes üzemanyag biztosítása a pénzügyi kormányzat részéről.

5. A cukorgyári melasz elosztásának revideálása és a mezőgazdaság rendelkezésére bocsájtása.

6. Részes teleltetési akció propagálása és lebonyolítása.

7. Takarmányhiány folytán eladásra felkínált szarvasmarhaállomány felvásárlásának biztosítása, exportlehetőségek feltárása, 1948. évi jóvátételi előszállítás, valamint konzerv céljaira való feldolgozás révén.

8. Zöldmezőgazdálkodásunk fejlesztése, takarmánytermő területeink aránylagos növelésének biztosítása.

Mindezen kérdések megnyugtató és átgondolt rendezése szükségessé teszi azt, hogy végső fokon a megoldásra váró feladatok egy kézbe fussanak össze, *mert a tapasztalat szerint csak ilyen módon remélhető az egyes kérdések* gyors *kimunkálása és állandó felszínen tartása. A takarmánykérdés megnyugtató megoldása* kormányprogrammá *kell, hogy váljék, mert csak ilymódon képzelhető el mezőgazdaságunk legfontosabb ágazatának, az állattenyésztésnek zavartalan és célszerű fejlesztése, ami közélelmezésünk és közgazdaságunk legfontosabb oszlopát jelenti."*

A *Magyar Statisztikai Társaságban,* amely kiváló szakemberek jelenlétében okt. 30-án megalakításának 25. évfordulója alkalmával ünnepi ülést tartott, *Bud János* ny. miniszter méltatta a társaságot alapító *Buday László* érdemeit. Több előadás hangzott el, amelyek közül minket *Theisz Ede* akadémikus és *Rónai András* egy. tanár előadásai közvetlenül érdekeltek. Az előbbi kimutatta, hogy a statisztika segítsége módot nyújt arra, hogy a megfigyelt és számított értékek alapján megbízható következtetéseket vonhassunk le egy *meghatározott üzleti és beruházási politika következményeiből is.* Miután ebben az előadásban a felszabadulás előtti alacsony cukorfogyasztás fokozásának lehetőségeiről volt szó, ez bennünket cukorrépatermelőket a legközelebbről érintett, mivel a cukorrépa árának mindig legbiztosabb alapja a belföldi cukorfogyasztás mértéke volt és mindig lesz is!

Rónai prof. előadása még közelebbről érintette a magyar cukorrépatermesztés jövő alakulását. Ő ugyanis amellett tört pálcát, hogy *a cukorrépa-termesztést azokon a tájakon kell elhelyezni, ahol annak a legjobb adottságai vannak!*

Ezzel a kérdéssel már 1925 óta, amióta a Szlovák *Cukorrépatermelők Szövetségében* pozícióhoz (ügyv. alelnök) jutottam, foglalkoztam. Természetesen az ott elért sikerek (cukorrépa-, burgonya-, kukoricatermelési körzetek kialakítása) arra buzdítottak, hogy itt is ilyen irányban tevékenykedjek. Így *Kreybig* kitűnő talajképeiből kiindulva óriási, a múltra is kitérő statisztikai anyaggal támogattam és buzdítottam a sajnos fiatalon szerencsétlenül járt *Géczhy Ferenc* tud. kutatót a cukorrépatermesztési tájtérkép elkészítésére, amelyet sikerült is befejezni, és amelynek alapján szerettem volna a magyar cukorrépa-termesztést megszervezni. A mai koncentráció helyett, amely csak a gyári fuvarköltségmegtakarítás szempontjából érdekes, és annak a nagy műtrágyamennyiségnek a használata nélkül, amelyet az ún. rendszerekben – sokszor indokolatlanul – felhasználnak, a fenti alapokon ma is olyan átlagterméseket lehetne elérni, amelyeket mind talajadottságaink, mind éghajlati tényezőink alapján (még a száraz éveket is beleértve) el kellene érni! Az idei (1979–80-as évad) ún. jó cukorrépaévben pl. *345 q-ás/ha* átlagot értünk el, míg pl. Svájc *550 q-ás* hektáronkénti átlagterméssel dicsekedhet. Igaz, hogy az ottani csapadékviszonyok kedvezőbbek, de állítom, hogy talajviszonyai (eltekintve a szántóföldi terület kisebb arányától is) rosszabbak, mint a mieink. Azonkívül ott *kivétel nélkül kistermelőkről* van szó, mivel a legnagyobb terület egy fegyházhoz tartozik, és azon is csak 100 ha cukorrépát termesztenek, amelyeket fegyencek művelnek meg!

A fentebb vázolt két eset, amikor önkéntes – állami támogatás nélküli – egyesülés munkáját mutattam be, igazolják, hogy a szabad társuláson alapuló egyesületeknek sokkal nagyobb átütő erejük van, mint az államilag létrehozott és fenntartott egyesületeknek. És ez az Érdekképviseletekre még hatványozottabb mértékben szól! Őszintén megvallom, hogy az a 35 év, amelyet mint népi demokráciánk polgára a legkülönbözőbb posztokon töltöttem, nem volt elég annak megértéséhez, hogy miért nem szabad (bár az alkotmány megengedi) ilyen politikamentes, tisztán gazdasági egyesüléseket létrehozni. *Remélem, hogy azok a kiváló politikusok, akik jelenleg hazánk sorsát intézik, előbb-utóbb*

rá fognak jönni ennek a helyzetnek lehetetlen, mert káros voltára! Született optimista lévén, most 86-ik életévemben is reménykedem, hogy ezt meg fogom még élni!

Közben a *járási megbízottak* országszerte értekezleteket tartottak, amelyeken mindig tárgyilagos viták és életképes javaslatok hangzottak el – tanulságot téve a magyar paraszt érettségéről és hazaszeretetéről! Ezeken az értekezleteken természetesen a COSZ-felügyelő mindig jelen volt, sokszor magam is megjelentem – néha bejelentés nélkül. Sok helyütt a cukorgyári répafelügyelő is ott volt, aki az esetleges panaszokra rögtön válaszolt, és a jogosakat orvosolta is. Így meglehetősen jó viszony alakult ki a gyárak és a termelők között, amelyeknek elérésén mindig fáradoztam, mert csak így lehetett jó eredményeket elérni, amelyek mindkét felet kielégítették. Így a Kaposvárt megtartott értekezleten megjelent *Cseresnyák István,* a petőházai gyár répafelügyelője is, aki megértő együttműködésre hívta fel a megjelent községi megbízottakat. Ezt az értekezletet *Varga Domonkos,* egyike a legjobb járási megbízottaknak hívta össze, aki élénk vita befejeztével megadta a szükséges felvilágosításokat. A felszólalok nagy része az átvétel lebonyolításával meg volt elégedve. Fő kívánságuk a szűkös takarmányhelyzetre való tekintettel az volt, hogy a cukorgyárakban a szerződés szerint kiadandó szeleten és melaszon felül megmaradó mennyiségeket méltányos áron elsősorban a termelők vásárolhassák meg, mint vételszeletet és vételmelaszt. Ezen kívánságunkat a COSZ vezetősége is méltányosnak találta, és igyekezett azt a Közellátási Minisztériumban keresztülvinni.

Csepregen a járási értekezletet az összehívó *Beer János* járási megbízott vezette, megjelentek *Gaál László* COSZ-főfelügyelő, *Bornemissza László* gazd. felügyelő és *Ferenczy Géza,* a petőházai cukorgyár répafelügyelője. Ezen igen élénk vita fejlődött ki, amelynek fő témái az átadás–átvétel körül mozogtak. A megjelentek egyhangúan megelégedésüket fejezték ki a COSZ működésével.

Mindkét értekezlet nivója mutatta, hogy itt az ország nyugati határán olyan kistermelők élnek, akiknek – Ausztria hatása alatt – már őseik is foglalkoztak a cukorrépa termesztésével.

Novemberben sikerült megállapodnunk az 1947. évben termesztett cukorrépamag árában. A tárgyalásokat a COSZ nevében én vezettem, a földművelésügyi miniszter ugyanis a COSZ-ra ruházta a magtermesztők érdekképviseletét is. A megállapodás szerint azok a termelők, akik a dugványokat a gyáraktól kapták, 600 Ft-ot kapnak 100 kg átadott répamagért ab termelői állomás. A saját dugványból termesztett, a normának megfelelő magért az átadási hónap szerint 756 és 780 forint közti árat kapnak 100 kg-ért. Február után az átvételi ár 780 Ft marad 100 kg-onként.

December elején kiküldtük a meghívókat a december 18-án megtartandó országos cukorrépatermelői értekezletre, a cukorrépatermelők parlamentjének ülésére, amelyen a járási megbízottak vesznek részt.

Az *első tervgazdálkodási értekezletet* november végén *Sarkadon* tartottunk, amelyre minden mezőgazdasági termeléssel foglalkozó állami, szövetségi, érdekképviseleti és szövetkezeti szakembert meghívtunk. Ezen elsőnek dr. *Dobi János* agrártudományi egy. tanár tartott előadást a legelterjedtebb cukorrépabetegségekről, köztük a pusztító gyökérrothadásról. *Less József* körzeti felügyelő beszámolt a COSZ 1947. évi működéséről. *Hollósi Mihály,* az UFOSZ megyei jogvédő irodájának vezetője felszólalásában figyelmeztet arra, hogy a cukorrépaár megállapításánál figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy az államnak a cukorrépatermesztés és feldolgozás komoly bevételt jelent, ami az egész ország javára szolgál. *Tar Ferenc* vármegyei FÉKOSZ-titkár szóvá tette azokat az adóbehajtási anomáliákat, amelyekről fentebb már többször beszéltem. *Less József* COSZ-felügyelő megnyugtatta a jelenlevőket, hogy a COSZ közbenjárására a pénzügyminiszter már kielégítő intézkedéseket tett az anomáliák megszüntetése érdekében (az erre vonatkozó intézkedésekről a következőkben beszámolok, a szerző megj.).

Az értekezletnek a cukorrépára vonatkozó része olyan hasznos tanulságokkal jár, hogy ezek lényegesen hozzájárultak ahhoz, hogy Békés és Bihar megyék cukorrépatermelő társadalma a felmerült kérdéseket, különösen az árkérdést magasabb szempontokból bírálja el. Az értekezlet ezzel az eredménnyel jó szolgálatot tett a termelői kedv fokozásának.

Ezt az értekezletet azért kell külön kiemelni, mert ez a legjobb bizonyíték arra, hogy a COSZ a termelők általános érdekeit védő egyéb szervezetekkel képes volt mindig szorosan együttműködni. Ennek tudható be, hogy a COSZ működésének 1949-ben bekövetkezett felfüggesztésekor a FÉKOSZ vezetősége felkért arra, hogy vegyem át az ő szervezetükben tömörült kistermelők és földmunkások cukorrépaosztályának megszervezését és vezetését. Hogy ezt a meghívást miért nem fogadtam el, arra annak idején visszatérek.

A fent jelzett miniszteri rendelet 240.300/1947. sz. alatt november 15-i dátummal és *dr. Keresztessy Ernő* min. osztályfőnök aláírásával jelent meg. Ő is egyike volt azoknak a pénzügyminiszteri vezetőknek, akik helyesen ítélték meg a cukorrépatermesztés jelentőségét, és annak megfelelően mindig elősegítették a COSZ munkáját! A rendeletet a C. III. évf. 13. számának 3. oldalán szószerint közöltük. A termelők szempontjából a legfontosabb az a része, amely megtiltja, hogy az adótartozás fejében visszatartott termelői cukrot 9 Ft-on alul elárverezzék!

Nov. 16-ra *Gombos Mihály*, a dadai járási COSZ-megbízott népes termelői értekezletet hívott össze, amelyen számos felszólaló kérdéseire *Less József* COSZ-felügyelő adott részletes felvilágosítást. Az értekezlet üdvözölte *Szemző Bélát*, mint a cukorrépatermesztők országos vezetőjét, „aki fáradhatatlanul harcol a gazdák érdekeiért és mint gazdasági szakember tapasztalatait, tudásának legjavát a Cukorrépatermelő szaklap hasábjain keresztül eljuttatja az ország minden egyes termesztőjéhez." (C. III. 13. 4. p.)

November és december hónapokban olyan nagy levelezést kellett lebonyolítani, hogy – azok közérdekű volta ellenére – csak egyeseket emelhetek ki ízelítőül.

Tekintettel arra, hogy a burgonyaértékesítő szerv, a MOSZK felkért, hogy külföldi utazásaimon burgonyavetőmag behozatala tárgyában is folytassak tárgyalásokat, mind Svájcban, mind Hollandiában felvettem a kapcsolatot az illetékes szervekkel és különösen Hollandiával igen gyümölcsöző levelezést folytattam, amelynek eredményét a MOSZK-kal közöltem, amely azután a vetőgumóbehozatalt le is bonyolította.

Hollandiai utazásaimat arra is felhasználtam, hogy a „Nederlandsche Elitezaad Maatschapuu N. V." elitemagot forgalmazó vállalattal kétoldalú kísérleti anyagcserét bonyolítsak le. Ez a Hillegomban székelő nemzetközi hírű vállalat 1947 novemberében elküldte a cukorrépamag-kísérleteinek eredményeit, amely alábbi kimutatásban az általam rendelkezésükre bocsájtott magyar nemesítésű mag is szerepel. Az eredmény a következő volt:

„Ökonomischer Wert

P2 G

N-1 (Elite)	–101,8 (ohne Heterosis)
Dobrovicka C	– 97,6
Dobrovicka N	–101,1
Dobrovicka V	– 98,1
Zapotil	– 98,4 (Handelsware)
Ungarn I	– 93,9
Ungarn II.	– 90,0
Hilleshög	– 99,3

Mint látjuk, a magyar fajták az ottani viszonyok közt a legrosszabb helyezést kapták, viszont a Dobrovici (csehszlovák) N mag a második legjobb helyen végzett. Ez a mag, amelyből csehszlovák összeköttetéseim révén sikerült elitmagot kapni, és szaporítására a csehszlovák céggel szerződést kötni. Hogy ennek mi lett a további sorsa azt – az 1948/49-ben bekövetkezett változás következtében – éppúgy nem tudom, mint annak a 100–100 kg Elite magnak a sorsát, amelyet a Hillehögi Nemesítési Állomástól a lajstromban szereplő első és utolsó magból rendeltem.

Hollandiai és svájci utamról visszatérve a földművelésügyi miniszternek a következő átiratban referáltam a tapasztaltakról:

„Miniszter Úr!

Svájci és hollandiai utamról visszatérve nem mulaszthatom el észrevételeimet közölni.

Ami a cukorrépatermelést illeti, mindkét országnak csapadékosabb időjárása lehetővé teszi a termésátlagok növelését. Ezek: Svájcban hektáronként elérik a 400 q-t, Hollandiában egész 500 qu-ig emelkednek, szemben a mi ha-kinti 200 qu-s 1938 előtti eredményeinkkel, amelyek most a 120 qu-át alig ütik meg.

A klimatikus viszonyokon, az intenzív trágyázáson és különösen a műtrágyázáson kívül feltétlen befolyással van a termésátlagok elérésére az a körülmény, hogy Svájcban kizárólag, Hollandiában pedig „N" maggal vegyesen, de ott is túlnyomórészt „E" magot használnak, amely még lehetővé teszi a területegységre számított nagyobb cukorhozam elérését.

A megművelés az egyelés kivételével úgyszólván kizárólag gépi erővel történik. A szerszámok legnagyobb része nálunk is ismert, újdonságnak számít a kiszedésnél a „pommritz"-i rendszer – úgy szólván – általános használata.

A növényi betegségek elleni védekezés szintén gépesítve van, a gyárak, ill. szövetkezetek útján üzemben tartott nagy hatásfokú permetező és porozó gépekkel történik. Ez az eljárás különösen a gombabetegségek ellen válik be. (Itt említem meg, hogy Hollandiában a Phytophtora és a Colorádo-bogár ellen egyesített eljárással úgyszólván kötelezően permeteznek, miáltal igen nagy eredményeket érnek el a burgonyánál.)

Az ár-konstrukció a mienktől teljesen eltér és pénzben fizetik. Mindkét országban bizonyos közép cukortartalmat vesznek alapul, amelyen felül ráfizetés, alatta pedig levonás jár. Az árat a gyárak tényleges rezsije alapján állapítják meg, amelyet annál könnyebb kielemezni, mivel Svájcban az egyetlen cukorgyár félig állami, míg Hollandiában 12 gyár közül 6 szövetkezeti kezekben van.

Az árak a fogyasztási árakhoz viszonyítva kb. 6 kg fogyasztási cukornak felelnek meg, ami azonban semmit sem jelent, mert a fogyasztási cukor ára megközelíti a világpiaci árat, míg nálunk annak legalább kétszerese. Az állami adórészesedés is sokkal alacsonyabb.

Ha tekintetbe vesszük a mezőgazdasági munkabérek és az egyéb mezőgazdasági termények árának a cukorrépához való arányát, megállapíthatjuk, hogy a magyar cukorrépatermelők kapják a jobb árat.

A svájci és holland cukorrépatermelők számításukat a mienkhez képest sokszoros termés-eredményben találják meg, amelyet részint a fajtának, *részint a* jobb trágyaerőnek, *végül a* gépesítés *által elért jobb növényápolásnak köszönhetnek. Ezek az arányok, amelyeket jobb eredmény elérése érdekében szem előtt kell tartanunk. Igaz ugyan, hogy a mi éghajlatunk alatt nem lehet a fenti két országéhoz hasonló eredményeket elérni, de kétségtelen, hogy a mostani eredményeket lényegesen emelhetjük.*

Érdekképviseleti szervezés dolgában nem állunk a külfölddel szemben rosszul. Léteznek szabad szervezetek, de ilyen egységes és jól kiképzett szervezet, mint a Szövetségünk, nem áll a termelők rendelkezésére. Igaz, hogy úgy Svájcban, mint Hollandiában sokkal nagyobb a bizalom a gyárakhoz, mint nálunk. Ennek bizonyítéka, hogy a levonási százalékot, mint a cukortartalmat a gyárak maguk, a termelők ellenőrzése nélkül állapítják meg.

Mindkét országban még feltűnőbb az eredménykülönbség, a mi hátrányunkra, a burgonyánál, mint a cukorrépánál. Itt különösen ki kell emelni a „Bintje" sérga, középérésű holland burgonyát, amelyet érdemes volna nálunk is kipróbálni. Svájcban a leginkább elterjedt fajta és úgy a cseh, mint a német fajtákat feltétlenül veri.

Tanulmányutam fő célja a répamag világhelyzetének megállapítása volt. Ebben a tekintetben a helyzet sajnos még a tavalyinál is rosszabb. Oroszországon kívül Európában sehol sincsenek lényegesebb exportmennyiségek. Az idei szokatlanul hideg tél a dugványállományt mindenütt megtizedelte. Így Hollandiában várt 2000 ha helyett csak 600 ha lett kiültetve és ez is általában gyönge. Ennek folytán Hollandia a rendszeres kivitel helyett maga is behozatalra szorul. Az árak a világpiacon emelkednek és úgy látszik, az USA lesz Olaszországon kívül az egyetlen állam, ahonnan az európai államok magszükségletüket fedezhetik.

Utamon még számos tapasztalattal gazdagodtam, amely meghaladná ezen feljegyzésem keretét.

Befejezésül még fel szeretném hívni Miniszter Úr figyelmét azon körülményre, hogy a legtöbb európai ország, mint pl. Franciaország, Hollandia, Csehszlovákia stb. mezőgazdasági attachéekat tartanak azon országban, amelyek agrár szempontból fontosak. Ezen a szerveknek feladatuk egyrészt a kereskedelmi összeköttetések kiépítésénél a kereskedelmi attachéek segítségére lenni, másrészt pedig figyelemmel kísérni minden újítást, amely mezőgazdasági vonatkozásban a többi országban bevált.

Felesleges annak bizonyítása, hogy milyen fontos volna az ilyen szervek működése hazánk mezőgazdasága számára. Nem lehet érv szegénységünk az ilyen állások rendszeresítése ellen, mert a várható haszon sokszorosan meghaladná a vele járó kiadást.

Mondanom sem kell, hogy úgy a hivatalos, mint az érdekképviseleti körök mindenütt a legnagyobb előzékenységgel fogadtak és tették lehetővé a kívánt tanulmányok megtételét.

További kérdések megvilágítása tárgyában szívesen állok Miniszter Úr rendelkezésére.

Szemző Béla sk."

Tekintettel arra, hogy a nagy aszály ellenére is a kitűnő cukortartalom és az erős fejelés (a termelők így igyekeztek a nagy takarmányínséget enyhíteni) következtében több cukor került ki a cukorgyárakból, mint amennyire a hazai békebeli fejadag fedezésére szükség volt, igénybe vettem régebbi svájci összeköttetéseimet, és ajánlatot kértem az ekkor még nagyon keresett exportcukorra. Az Eckenstein & Cie baseli cégtől kapott ajánlatokat a cukorirodához továbbítottam. Mint *Fóris* volt államtitkártól értesültem, az első exportszállítmány *Izraelbe* ment.

Különösen élénk összeköttetést tartottam fenn a Francia Cukorrépatermelő Szövetség igazgatójával, *H. Cayre*-rel, akivel még a háború előttről, mint a Cukorrépatermelők Nemzetközi Szövetségének (CIBE) titkárával – mint a Szövetség egyik alapító tagja – jó barátságban voltam. Ő állandóan küldte a Francia Szövetség Bulletinjeit, cserébe én a Cukorrépatermelőt irányítottam a címükre.

Mivel 1947 utolsó negyedében mind több szó esett az Érdekképviseleti Törvény elkészítéséről és a parlament elé viteléről, egy beadványban vázoltam az érdekképviselet fontosságát. Különösen arra hívtam fel a figyelmet, hogy az Érdekképviseleteket a COSZ mintájára alulról kell kiépíteni, ha azt a mezőgazdasági termesztés fejlesztésének hatékony eszközévé kívánjuk tenni. Ezzel kapcsolatban kiemeltem a mezőgazdasági ipar fontosságát, amelyet a cukoripar mintájára kell kiépíteni a mezőgazdaság minden ágában. Meg kell szüntetni azt a régi gyakorlatot, hogy a mezőgazdasági termékek mint nyersanyagok kerüljenek exportra. Arra kell törekedni, hogy a finomított végterméket vigyük ki, amelyért a legjobb árat érhetjük el, és a gyártás melléktermékeit a hazai állattenyésztés mint takarmányt értékesítse, amivel sok fehérjetakarmány behozatalát takaríthatjuk meg. Persze a törvényből a bekövetkező politikai változások miatt nem lett semmi, és a mezőgazdasági ipar még ma sem tölti be a hivatását, amellyel a köznek és azon belül a mezőgazdaságnak a legtöbbet használhat. A mai napig meg nem valósított javaslataim közül csak egyre mutatok rá: a cukorgyári nedves répaszelet szárításának a kiterjesztését, amelyre az első években a még kapitalista cukoripart kényszeríteni lehetett volna, az államosított cukoripar pedig részben hozzá nem értésből, részben hanyagságból a mai napig sem valósította meg. Félhivatalos közlések szerint a nedves szeletnek 50%-a még ma is terheli a MÁV vagonparkját, és részben a szállítás közben meg is romlik! Pedig a fejlett cukorrépatermelő országokban, mint Csehszlovákiában, Németország mindkét részén stb. ma már csak annyi nedves szeletet hagynak meg, amennyit a gyár közelében levő gazdaságok megrendelnek!

A termelői cukor forgalmának szabályozásáról a pénzügyminiszter 218.389/1947. Xa. szám alatt körrendeletet adott ki, amelyet előzőleg velünk is közölt. A rendeletet a következőkben fontosságánál fogva szószerint közöljük:

„Az. 1947. évi termesztésű cukorrépára vonatkozólag kötött és a kormány által jóváhagyott érdekképviseleti megállapodás szerint a cukorrépatermelőt a cukorgyáraknak átadott minden 100 kg fizetendő súlyú cukorrépa ellenértéke fejében 3 kg fehér kristálycukor illeti meg. Ezzel a cukorral a termelő – a fennálló kormányrendeletek értelmében – minden megkötöttségtől mentesen szabadon rendelkezik, azt tetszés szerint felhasználhatja, vagy értékesítheti és ennek a cukornak szabad piaci forgalmát – egyaránt vonatkoztatva az eladóra és a vevőre – semmilyen hatósági szerv nem korlátozhatja. Az említett cukorjárandóságnak a cukorgyárból történő kiszállításakor esedékessé váló adókat a cukorgyári vállalat köteles leróni, ennélfogva a szóbanlevő cukorjárandóság a forgalom szempontjából megadózottnak tekintendő.

A fentiekkel kapcsolatban felhívom Cím figyelmét arra, hogy a cukor forgalmának és felhasználásának szabályozása tárgyában kiadott 102.620/1947. KM számú rendelet (Magyar Közlöny 216. szám) 12. § (6) bekezdésében foglaltak értelmében a szóbanlevő cukrot feldolgozó ipari üzemeknek felvásárolni és feldolgozni tilos.

Meghagyom, hogy eljárása során a cukrot feldolgozó iparüzemek cukorfelhasználását a legszigorúbban ellenőrizze."

A karácsonyi kettős szám (III. évf. 14–15.) részletesen beszámol a dec. 18-án megtartott értekezletről, amelyen az autónomia utánra közgyűlési tagoknak szánt járási megbízottak és a COSZ-felügyelők vettek részt. Mivel erről az Országos Értekezletről, amelyen az összes érdekelt miniszterek és majdnem minden a mezőgazdasággal kapcsolatban levő szerv képviseltette magát, kiadtunk egy *Tájékoztató* c. füzetet, amely a könyvtárakban is megtalálható, nem számolunk be részletesen. Azok számára, akik nem jutnak sem a Cukorrépatermelőhöz, sem a Tájékoztatóhoz, a következőkben közlöm egy órát tartó beszámolómat:

„Beszámoló a COSZ 1947. évi munkásságáról és a jövő feladatairól.

Elmondotta Szemző Béla miniszteri biztos, igazgató, a járási megbízottak 1947. december 18-án tartott országos értekezletén.

Bár munkánkról lapunk hasábjain állandóan tájékoztattuk tagjainkat, mégis szükségesnek látszik összefoglalni az elért eredményeket és kitűzni azokat a közeli és távoli célokat, amelyek eléréséért a jövőben harcolnunk kell.

Bevezetőképpen meg kell állapítani, hogy a magyar földmívestársadalom két év alatt véghezvitte azt, amit 1945-ben az egész magyar társadalom, beleértve a szakértőket is, lehetetlennek tartott. 1947-ben, amely esztendő a magyar paraszti cukorrépatermesztés diadaléve, *több cukorrépát termeltünk, mint 1938-ban, az utolsó békeévben, a nagybirtok korában, meghaladva a 100 000 vagont. Ezzel nemcsak biztosítottuk az ország békebeli cukorellátását, de még exportfeleslegünk is maradt, ami ugyan a világpiaci árak alacsony volta miatt nem jelent közvetlen hasznot, közvetve azonban mégis igen értékes csereanyag a kormány kezében.*

1945 novemberében, amikor albérletben, fűtetlen szobában, kölcsön-írógépen írtuk a Cukorrépatermelő első számának kéziratát, a Bevezető-ben a következőket jelentettük ki: Tisztában vagyok azzal, hogy sok akadály gördül útunkba, de megfogadjuk, hogy minden akadályt elhárítunk és megteremtjük a magyar kisgazda-cukorrépatermelést! Alig két évvel azután, hogy a fenti sorok napvilágot láttak, büszkén jelenthetjük, hogy fogadalmunkat beváltottuk és a magyar kisgazda-cukorrépatermelés élő valóság, a magyar mezőgazdaság újjáépítésének legnagyobb eredménye.

Ezt az eredményt különösen sokra kell értékelni, ha tekintetbe vesszük a kíséró körülményeket; a háború szörnyű pusztításait, az igájától, a szerszámától megfosztott gazdatársadalmat, a soha nem észlelt aszályos éveket, a műtrágya hiányát stb. Kijelenthetjük, hogy a termesztők a szó legszorosabb értelmében verejtékes testi munkával kapálták ki a termőföldből azt a cukrot, amit ma szabadon és elérhető áron vásárolhat meg bárki az országban. Ez az, ami Európa egyik országában sem lehetséges, csak Magyarországon! Ha ezt a teljesítményt és annak kísérő jelenségeit figyelembe vesszük, azt is meg kell állapítanunk, hogy általában nem találjuk azt a megértést, amelyre mind a társadalom valamennyi rétege, mind az illetékes körök részéről joggal számíthattunk. A jól végzett munka tudatában sem ez a körülmény, sem azok a támadások, amely az elégedetlenkedők és a sajtó egy rosszul tájékoztatott kis töredéke részéről az év folyamán értek bennünket, nem veszik el a Szövetség vezetőségének a kedvét a további küzdelemtől, amely most már nem annyira a mennyiségi, mint inkább a minőségi irányban, a termésátlagok növelése érdekében fog folytatódni. Különben is ennek a küzdelmes korszaknak méltó koronája a mezőgazdaság legfőbb őrének, Szabó Árpád földmívelésügyi miniszternek az Országgyűlésen, tehát az ország színe előtt november 5-én egy interpellációra adott válaszába foglalt az a kijelentése, miszerint azonosítja magát a COSZ-nak az árkérdésben kifejtett álláspontjával."

„A COSZ legközelebbi céljai" címmel a kettős számban a következő szerkesztőségi cikkem jelent meg:

„Az ártárgyaló bizottságra váró feladat tehát két részre osztandó: a revíziós tárgyalásokra és a jövő évi megállapodás megkötésére. Mindkettő részére igazságos alapot kell találnunk, amely a jövő részére megoldaná az árkérdést és ezzel a termelők részére a másik, mondhatnánk a cukorrépatermelés jövőjére sorsdöntő kérdést: az átlagtermések emelésének kérdését helyezné előtérbe. A legtöbb külföldi államban a kiindulási alap a gyárak és termelő önköltségi árának összevetéséből eredő ár. Nálunk a szélsőséges talaj- és éghajlati viszonyok miatt ez a számítás nem felel meg. Azért más kiindulási alapot kell vennünk. Ilyen kiindulási alapnak látszik a következő elgondolás:

A tavalyi 50 000 vagonos és 13,56% átlag cukortartalmú répa tényleg kifizetett ára 3,1 kg, szerintünk nekünk járó ára 3,4 kg cukrot tett ki. Ha ezt a mennyiséget és cukortartalmat vesszük alapul, akkor az idei kétszeres mennyiség, nemkülönben a valószínűleg nagyobb cukortartalom, az egy métermázsa cukorrépára eső előállítási költséget lényegesen csökkenti. Az így előálló haszonra a pénzügyi kormányzat tart igényt. Bármennyire tekintetbe vesszük az általános érdeket, a pénzügyi

kormányzatnak is tekintetbe kell vennie, hogy milyen adótöbblethez és valljuk be, nem várt adótöbblethez segítette hozzá a cukorrépatermelő tábor az államkincstárt. Ezért jogos az a kérésünk, hogy a gyári vonalon elért haszon egy része a termelőket illeti. Ennek az elvnek elfogadásával a jövő évi ár kérdése is megoldódnék, mivel a 3 kg cukrot csak ideiglenes árnak tekintenénk és a tényleges összterméshez, valamint cukortartalom arányában évről évre utólag állapítanánk meg az utánfizetést. Hogy az utánfizetés pénzben, cukorban vagy esetleg műtrágya formájában kerülne kifizetésre, ez már további alku tárgya volna. Ha az általunk vázolt tervet a kormányzat is magáévá tenné, egyszerre nyugvópontra jutna és azt hisszük, igazságosan oldódnék meg az egész árkérdés. A Földmívelésügyi Miniszter Úr támogatásáról meg vagyunk győződve, és bízunk abban, hogy a Pénzügyminiszter Úr és a Gazdasági Főtanács is magáévá teszi ezt a javaslatunkat.

Bár kétségtelen, hogy az árkérdés nagyon fontos, nem szabad megfeledkeznünk a mellékfeltételekről sem, amelyeket állandóan javítanunk kell. Mindenekelőtt a COSZ ellenőrzési jogát kell kiterjeszteni mindazon területekre, ahol az idei tapasztalatok szerint erre szükség van, például meg kell szüntetni a szeletkiosztás körül tapasztalt visszaéléseket és a vételszelet juttatásának az előzetes szerződéssel való összekapcsolását. Ezen a téren még olyan meglepetések érhetik a gyárakat, amelyek a jövőben jobb belátásra bírják azokat, akik ilyen és hasonló fogásokkal kísérlik megbontani a termelők egységét. A magkérdést is igazságosabban kell megoldani és azokat, akik önhibájukon kívül elemi kárt szenvedtek, legalább a mag vonalán kell kártalanítani.

Állandó törekvésünk marad, hogy a visszajáró takarmánymennyiség %-át emeljük, itt különösen a száraz szelet %-ról van szó, míg a nedves szeletnél a minőség kérdését kell jobban körvonalazni. A megnövekedett termelésnél semmi akadálya nem lehet a melasz százalékemelésének és arra kell törekednünk, hogy a felesleges cukorrépából égessenek szeszt, legalább a mezőgazdasági szeszgyárszövetkezetek. Az átadásnál a fejelés mikéntjét kell jobban körvonalazni, hogy ezen a téren ne lehessen visszaélni a gazdák esetleges tájékozatlanságával. A berakás kérdését is véglegesen rendezni kell, ha másképp nem, akkor úgy, hogy a termelő még az 1% juttatás fejében se legyen köteles a répát berakni.

Egyáltalában az átadást kell az eddiginél jobban megszervezni, ennek egy feltétele van, hogy mindenütt olyan megbízottat válasszanak a gazdák, aki minden tekintetben a helyén van. Ha a gazdatitkárok kérdése rendezve lesz, lehet, hogy ezt a kérdést is jobban fogjuk megoldhatni.

Ahhoz, hogy eredményt érjünk el, mindenekelőtt szükség van a termelők egységes bizalmára, nyugalmára és arra, hogy az egész árkérdést kapcsolják most már ki a gyűlések anyagából. Majd ha az ártárgyaló bizottság, mely mint tanácsadó testület, a tárgyalások befejezése után is szerepel, szükségét látja követeléseink alátámasztására, maga fogja felhívni a termelőket az állásfoglalásra. Az összegyűjtött anyagból tisztán látjuk a jogos követeléseket és a most következő járási és megyei gyűléseken elsősorban azon tanakodjunk, miként lehet nagyobb és biztosabb terméseket elérni. Az ezen a téren elért eredmények lényegesen hozzájárulnának a termelők bevételeinek emeléséhez.

A Földmívelésügyi Miniszter Urat és a termelési osztályt arra kérjük, hogy úgy, mint a múltban, a jövőben is támogassák jogos követeléseinket. Számolunk a pénzügyi kormányzat belátásával is. Az Országos Földmívelésügyi Tanács és a parasztképviselők csoportja szintén értékes segítséget nyújthat nekünk a Gazdasági Főtanácson és az Országgyűlésen keresztül.

Minden tényezőnek támogatása, de elsősorban a cukorrépatermelők nagy táborának egységes fellépése, Isten segítségével, 1948-ban ismét közelebb hozza majd céljainkat a megvalósuláshoz."

„1947. évi Országos Cukorrépatermesztői Versenyünk győztesei" címen a kettős szám 7. és 8. oldalán a következőket soroltuk fel:

Alsódunántúli Földmívelési Tanács, Kaposvár:

I. Róth József, Szekszárd, Széchenyi-utca 56. (Tolna m.)
II. Horváth Imre (Mándok), Nagyatád, Kápolna u. 57. (Somogy vm.)
III. Svasits Andor, Zalabér (Zala m.)
IV. Rauh György, Nagykónyi (Tolna m.)
V. Fábos István, Marcali (Somogy vm.)
VI. Kovács Ferenc, Sam (Somogy m.)

Felsődunántúli Földmív. Tanács, Szombathely:

I. Csanádi János, Pátka (Fejér m.)
II. Csendes István, Békás (Veszprém vm.)
III. Csehi Lajos, Rábacsanak (Sopron vm.)
IV. Szőnyegi István, Sárbogárd (Fejér vm.)
V. Sümegi József, Hegyfalu (Vas vm.)
VI. Kertész Lajos, Süttör (Sopron vm.)

Kisalföldi Fölmívelési Tanács, Esztergom:

I. Józsa Mihály, Ménfőcsanak (Győr vm.)
II. Lukács Bertalan, Szerecseny (Győr vm.)
III. Gellér Antal, Nagyigmánd, 261. sz. (Komárom vm.)
IV. Csobán Jenő, Tokod (Ebszőny – Esztergom vm.)
V. Démy László, Bőnyrétalap (Győr vm.)
VI. Lengyel Ferenc Tata, Nagykert utca 84. (Komárom m.)

Duna–Tisza közi Földmívelési Tanács, Kecskemét:

I. Görög Kálmán, Kiskunfélegyháza (Pest vm.)
II. Papp Kálmán, Szabadszállás (Pest m.)
III. Fodor Lajos, Makó, Hosszú utca 44. (Csanád vm.)
IV. Hajdú László, Csongrád, Tanya 707/a (Csongrád vm.)
V. Pák Márton, Solt (Pest vm.)
VI. Pálinkás József, Törtel (Pest m.)

Tiszajobbparti Földmívelési Tanács, Miskolc:

I. Sz. Szabó Imre, Taktaharkány (Zemplén vm.)
II. ifj. Nagyházi Antal, Tiszakarád (Zemplén vm.)
III. Berta István, Kisecset (Nógrád vm.)
IV. Horváth Károly, Zagyvaszántó (Nógrád vm.)
V. Béres István, Révleányvár (Zemplén vm.)
VI. Kovács István, Mezőkövesd, Deák Ferenc-utca 6. (Borsod vm.)

Tiszántúli Földmívelési Tanács, Debrecen:

I. Horváth István, Szolnok, Varjú u. 2. (Szolnok vm.)
Tar Lajos, Gyula, Nagyfenék utca 9. (Békés vm.)
III. Vigh István, Debrecen, Kishegyes 17. sz.
IV. Balák István, Tiszalök, Hajnalos (Szabolcs vm.)
V. Kövér Gyula, Hajdúböszörmény, Jókai utca 19. (Hajdú vm.)
VI. Komlósi László, Kötegyán 283. (Bihar vm.)

A verseny győzteseinek a COSZ külön levélben is kifejezte elismerését. Répatermesztőink általában kitűnő munkát végeztek, és a győztesek méltán tekinthetik magukat mezőgazdaságunk újjáépítése élharcosainak. Kimagasló teljesítményük szolgáljon buzdításul gazdatársaiknak annak igazolásaképp: *jó munkával kielégítő eredményt érhetünk el még a legmostohább időben is.*

A Magyar Cukorrépatermelők Országos Szövetsége ezeket a versenyeket állandósítja és továbbfejleszti. Reméljük, hogy Országos Versenyünkkel eredményesen szolgáljuk mezőgazdaságunk újjáépítését, belterjességét és hazánk talpraállását.

Százhuszonkilenc százalékkal javult az 1946/47. évi cukorellátási helyzet az 1945/46. évvel szemben, a cukorrépavetésterület gyarapodása nyomán – állapítja meg a Magyar Gazdaságkutató Intézet legújabb, 54. számú gazdasági helyzet jelentése.

Az Országos Tervhivatal híradója közli: „A cukorrépa – úgy tudtuk eddig – csak nagybirtokon termeszthető. A termelési szerződések rendszere révén elértük azt, hogy a cukorrépa vetésterülete nagyobb, mint békében volt, és az abból termelt cukor olyan mennyiségű és minőségű, hogy a békebeli 8,5 kg helyett 15 jut a termelésből az ország minden lakosára. Most dolgozzák ki a jövő évi termelési előirányzatokat. A cukorrépához hasonlóan más növények termelésére is bevezetik a termelési szerződéseket, így szerződéses alapon biztosítják a kender, len, dohány, olajos magvak és egyéb ipari növények termelését. Ezzel egyre inkább megszűnik a rendszertelen, szervezetlen gazdálkodás a mezőgazdaságban, amit már a hároméves terv irányít."

A váci járás községi COSZ-megbízottai december 5-én a váci városházán, *Zsoldos Károly* járási megbízott vezetésével, járási értekezletre gyűltek össze. A szép számban megjelent községi megbízottak egyhangúlag tudomásul vették Zsoldos Károlynak az 1947. évről szóló beszámolóját, megvitatták Szemző Béla miniszteri biztosnak lapunkban is közölt beszámolóját, valamint az 1948. évi COSZ-programot is, amit ugyancsak egyhangúlag vettek tudomásul, egyben mind a miniszteri biztost, mind a járási megbízottat bizalmukról biztosították.

Méhetető cukrot juttat a méhészeknek a földmívelésügyi miniszter, a már eddig kiosztott cukron felül. Egy család részére csak 2 kiló cukor igényelhető.

A II. fejezetnek, a „kiteljesülésnek" első évét (1947) a következő levélidézetekkel fejezem be, amelyeket a termelők írtak a COSZ központjának, és amelyek híven tükrözik az ország cukorrépatermelőinek hangulatát:

„Major Gábor *COSZ-megbízott, Bősárkány:*

A cukorrépa átvétele a legnagyobb rendben folyt le, mind az átvevő, mint a termelő részéről a legnagyobb megelégedést váltotta ki. Az érdem mindenesetre a COSZ-é, élén Szemző Béla min. biztos igazgatóval, aki életre hívott egy olyan intézményt, amely korlátok közé szorította a gyárat, azok átvevőinek túlkapásait. *Ugyanakkor az árkérdésben lényegesen javította a helyzetet azzal, hogy*

természetben *kapja a gazda verejtékes munkájának ellenértékét. De megjavította azáltal is, hogy lerázott minden sallangot, amivel a gazda régi vágya teljesült, mert valóban nem volt még egy mezőgazdasági termény, aminek az alapára után* annyiféle levonást *eszközöltek volna, mint éppen a répánál. Hála és köszönet azoknak akik ezt a sok sallangot visszaadták azoknak, akiket megillet.*"

„Németh József *COSZ-megbízott, Iván:*

A répaátadás befejeződött, az átvételnél kisebb nézeteltérésen kívül zavar és hiba nem történt. A százalékolást a gyári átvevővel közösen állapítottuk meg, ami 2,5% volt, ezenfelül csak a rendetlenül kezelt répák kisebb mennyiségben. Termésünk a nagy szárazság ellenére – hála a jó Istennek – kielégítő. Községünkben 32 vagonnal több termett, mint a múlt évben, *ami részben a szorgalmas munkának és kezelésnek az eredménye. A szerződésben elért eredményekért mind a saját, mind az összes helybeli termelők nevében hálás köszönetünket nyilvánítjuk Szövetségünk kiváló vezetőségének és további munkásságukhoz a jó Isten segítségét kérjük, hogy* együtt gazdálkodva minél nagyobb teljesítményt tudjunk elérni."

„Szikszai Bálint *COSZ-megbízott, Törökszentmiklós:*

Folyó évben cukorrépatermésünk a békebelinél nagyobb eredményt hozott, dacára a nagy szárazságnak, aminek az volt az oka, hogy a termesztők fáradtságot nem kímélve, olyan munkát végeztek, *amit saját szememmel is láttam, hogy* hat-hétszeri kapálást is adtak a répának *azzal a meggondolással, hogy a talajban tárolt téli nedvességet a példátlan nagy szárazsággal szemben is, a többtermés elérésére megóvják. Azt hiszem, hogy amiért a répatermesztő fáradtságot nem ismerve, mindent elkövet, hogy több cukorrépát termesszen, úgy a maga, mint az ország boldogulására, méltán követelheti, hogy a* terményéből előállított mennyiség őt megillető részét megkaphassa. *A legtöbb munkát a répának mi adjuk és így kérem a választmány által kijelölt tárgyalóbizottságot, hogy a gyárosokkal a tárgyalást ilymódon ejtsék meg, hogy a termesztők is megkaphassák fáradtságuk gyümölcsét.*"

„Mujzer Miklós *COSZ-megbízott, Tápszentmiklós:*

*A répaszállítás megtörtént, az elszámolások folyamatban vannak, a cukrot többen már meg is kapták. 1946-*os répatermésünk csak 13 vagon volt, 1947-ben ez a mennyiség 42 vagonra emelkedett, *dacára az aszályos időjárásnak. Kitűnik ebből, hogy cukorrépatermesztőink belátják, hogy a cukorrépát igen* jól gondozott földben *kell termelni, mert csak úgy várhat a gazda rendes eredményt. Reméljük, a jövőben még magasabbra fokozódik a répatermesztés.*"

„Kiss Imre *COSZ-megbízott, Tiszaföldvár:*

Örömmel állapítom meg, hogy Szövetségünk fáradozásai az idei cukorrépatermés javítására felülmúlt minden várakozást, ami a jó és tervszerű tervezésnek *és nem utolsó sorban annak köszönhető, hogy a* szervező bizottság annak idején helyesen választotta meg embereit *és osztotta be azokat. Bár a mezőgazdasági termelés* minden ága így *volna megszervezve. Amint a cukorrépatermelők megszervezésével több cukor jut a dolgozó parasztság asztalára, így egy jó szervezéssel kenyér és más egyéb is több jutna.*"

„Szőke Sándor *járási COSZ-megbízott, Csongrád:*

A folyó évi répavetésből kevés mag került őszi szántásba, aminek hiánya tapasztalható volt, de megfigyeltem a tavaszi szántásba vetett répákat, amelyek tekintettel az erős aszályra, igen sok kapálást igényeltek. Hála a szorgalmas kezeknek, a munkának meglett az eredménye, ezek a répák is jók lettek. A jövő évi répa alá előkészített talajok megmunkálása már sokkal gondosabban folyik, mint a múltban."

„A szarvasgedei cukorrépatermesztők és saját nevemben fejezzük ki hálás köszönetünket Szövetségünk miniszteri biztos, igazgatójának és a mellé beosztott karnak, azért az erőfeszített munkájukért, amit ebben az évben végzett és kivívott a cukorrépatermelésért. Kérem Szövetségünk igazgatóját, hogy ezután se csüggedjen és szállíjon síkra mindenféle pártok támadásaival szemben."

„Kérek minden cukorrépatermesztőt, vessük össze vállunkat és így nagyobb erővel tudunk Szövetségünk igazgatójának támogatást nyújtani, aki első harcosaink között és *akkor jöhet támadás minden oldalról és ki tudjuk vívni, amit akarunk. Igaz, sok cukorrépatermesztő gazda elvesztette ambícióját a két évi termelési idényben, ami szerintem nem is annyira az aszály miatt volt, inkább a* helytelen művelés folytán. *Igaz, ez többnyire újgazda, akinek a répája nem sikerült az idén sem. Én magam is* újgazda vagyok *és megfogadom a jó tanácsot, hogy hogyan kell termeszteni, de az újgazdák legtöbb része rá se néz a tanácsra. Legtöbbnél magamnak kell mozgatni, hogy most kapáld a répát, most egyeld, vagy fejtrágyát adj, de ez is hiába a legtöbbnél. Elvetik a répát a kiosztott sovány földekre és aztán „áldjon meg az Isten ásásig".*

Már a legtöbb rájött arra, hogy mi a cukorrépatermesztés. Többen azt mondják, hogy könnyű nekem, mert én magam *végezhetek el minden munkát. Igaz, nagy nélkülözés után szereztem egy tehenet és összefogva mással végzem a munkát. Ezt sokan megtehetnék és akkor én nyugodt lélekkel*

mondom, hogy jó lesz a cukorrépatermés. *Nem akarok belemerülni az írásba, mert sokat lehetne írni, végül is Isten áldását kérem a december 18-án megtartandó járási értekezletre és* várjuk a jövő évi ármegállapodást, mindenesetre jobbat mint az idei volt. *Hátha jobb kedvvel fognak hozzá a termesztéshez, mert az idei termésünk nagyon csekély volt. Az átadásnál hiba nem volt, majd csak megértik a cukorgyárak átvevői is, hogy ne tovább, mert a* cukorrépatermelőknek is van gyámjuk.

1947. december 3.

Csorba János
COSZ községi megbízott,
Szarvasgede"

„OKULJANAK A GAZDÁK, MERT HUMOR IS VAN A CUKORRÉPATERMESZTŐKBEN

Jelentés a COSZ központjához

Tisztelettel jelentem, hogy a répaszállítás minden gazda megelégedésével befejeződött. Az átvevőkkel semmiféle nézeteltérés nem volt. Egyetlen nap kivételével mindig ellenőriztem az átadást. Éppen ezen a napon mégis olyasvalami történt, amit ma is emlegetnek községünkben.

A dolog úgy esett, hogy egy újgazda aki egyébként fodrászmester és Sarkadról vándorolt Ugrába, hozzá jutott néhány kiló cukorrépamaghoz. Elvetette, négy leányával kapálgatta, termett is öt mázsa répája. Imre gazda, aki komoly termesztő, megengedte a mesternek, hogy az ő répájával együtt kerüljön elszámolásra ez a termés.

– Vitesse ki valakivel – mondta Imre gazda.

A mester úr, aki egyébként András névre hallgat, kedves komájához, Bugyihoz fordult a fuvar érdekében. Megegyeztek, hogy fizetség helyett ötször megborotválja. Kora reggel elindultak az új tag felé. Útjuk egy kilőtt tank mellett vezetett el. Kitalálták, hogy ha a jókora tengelyt felteszik a kocsira, – cukrot kapnak érte. A répa lerakása után a vasat ledobják és aztán a kocsit visszaméretik. Az izmok dagadtak, de sikerült. Gondolomra két mázsára becsülték a vasdarabot. Ki is számították, hogy öt meg kettő az hét mázsa, tehát 21 kiló cukrot kapnak majd.

– Heten vagyunk, egyre 3 kiló jut.

– Bugyi koma is bíztatta Andrást:

– Huszonegy még a kártyában is nyer!

– De most már a borotválás nem öt, hanem hat.

– Jól van, no!

A répát lemérték, vagonba rakták, ezért külön 1% jár. Amint bedobálták, Bugyi félrehajtott és egy bokros helyen ledobták a tanktengelyt. Ámde ott termett a gyár embere és rájuk kiáltott.

– Feltenni vagy a répa is elveszett!

Mit volt mit tenni – nekigyürkőztek. Most már igazán nehéz volt. Feltették.

– Öt mázsa répa!

Búsan kocsiztak hazafelé. Egyszercsak megszólal Bugyi koma:

– Én nem húzatom tovább ezt a vasat, dobjuk le!

– Segítek, ha engedsz egyet a borotválások számából.

Végül is megegyeztek, négy lesz az ingyen borotválások száma. Egy kis erőfeszítés, phü és már az árokban is volt a tengely.

– Hát jól megemlegettük ezt a büdös vasat, veszett volna a gyárában. . .

A kocsi a lejtőn nem tud megállni. A mester úr a vésztői vásáron, négy lányával cipőket, kombinétokat „vásárolt", de fizetni elfelejtett. . . Igy a gyulai ügyészség lakója lett. Lányai nagyság szerint kapták a hónapokat, az apa pedig nyolcat. Bugyi komának pedig nő a szakálla. . . tehát így bizonyosodik be az a paraszt közmondás: nehéz igazmódra élni, de jó. . .

A következő szállításkor már gúnyolták is az ugraiakat. Az állomásfőnök fia azt mondta egy embernek:

– nem tud valakit, akinek akadna némi répája, volna két tankom, elszállítattatnám vele. . .

Én meg azt feleltem:

– Kérdezze meg barátom a sarkadiaktól, mert aki ezzel foglalkozik, az sarkadi születésű, nem ugrai.

Később kitudódott, hogy Bugyi azelőtt egy másik komájának „segített" répát szállítani. Akkor homokos területről rakodtak és Bugyi, ahogy ő mondta, „homokkal ízesítette" a répát. Okuljanak a gazdák, hogy ilyen dolgot ne cselekedjenek, hanem csak jobb az igaz úton járni.

Bai Antal sk.
Biharugra"

SZEMLE

PENYIGEY DÉNES

DEBRECEN ERDŐGAZDÁLKODÁSA A XVIII. SZÁZADBAN ÉS A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Akadémiai Kiadó Budapest, 1980.

Agrártörténeti szakirodalmunk döntően a szántóműveléssel és az állattenyésztéssel foglalkozik, s az erdőgazdálkodásnak – a jelentőségéhez képest – kevesebb figyelmet szentel. Aligha szükséges pedig bizonyítani, hogy az erdő minden történeti korszakban nélkülözhetetlen része az agrártermelésnek. A feudalizmus rendszerében, ahol a természeti feltételek lehetővé tették, a jobbágyüzem az erdőhasználati joggal vált teljessé, az önkezelési földesúri allódium gyakorta fejlesztette az erdőgazdálkodást fontos termelési ágazatává, a királyi városokban pedig az erdőhasználatot a polgári jussok alapelemei közé iktatták.

Tagányi Károly ugyan a múlt század végéről származó erdészeti oklevéltárával megalapozta az ilyen jellegű kutatásokat, azonban a jeles szerző mindmáig kevés követőre talált. Az utóbbi két évtizedben már valamelyes szemléletváltozás megfigyelhető az agrártörténetírásban, mert több erdőtörténeti szakmunka is napvilágot látott. *T. Mérey Klára, Csőre Pál, Kolossváry Szabolcsné* és munkatársai szorgoskodtak agrártörténetírásunk egyoldalúságának a felszámolásán, s most *Penyigey Dénes* monográfiája hagyta el a nyomdát.

Penyigey munkája mintegy négy évtizede várt kiadóra, és most sajnálatosan már posztumusz kötetként került az olvasó kezébe. Joggal vetődik fel tehát a kérdés, hogy nem rakódott-e rá nagyon az idő pora; módszerével, szemléletével és eredményeivel gazdagította-e történetírásunkat, vagy csak a szerző iránti kegyelet indokolta megjelentetését.

Penyigey Dénes azon kevés agrártörténészeink egyike, aki nemcsak általános, hanem speciális szakmai felkészültséggel is rendelkezett. Ő maga három diploma tulajdonosa volt: az agráregyetem elvégzése után bölcsészként történeti stúdiumokat hallgatott, s végül jogi diplomát is szerzett. Munkásságában valójában ez a három tudományág ötvöződött termékeny tudományos egységgé. Az agrártermelésnek ezért nem csupán külső interpretátora, hanem lényegi mozgástörvényeinek is ismerője. Azt is mondhatnánk, hogy szűkebb keretek között a napjainkban oly sokat emlegetett komplexitásigény alapelemeivel rendelkezett, s ezt gyümölcsözően kamatoztatta is. Felkészültségét nemcsak önálló alkotó tudósként hasznosította, hanem a tudományszervezés és irányítás terén is: hosszú éveken keresztül tagja volt az MTA Agrártörténeti Bizottságának és az Agrártörténeti Szemle szerkesztő bizottságának.

Penyigey Dénes különböző folyóiratokban jónéhány tanulmányt publikált, fő művének azonban megítélésem szerint a debreceni erdőgazdálkodásról szóló most megjelentetett kötetét tekinthetjük. Előtanulmányokat ugyan ebből a témakörből is közzétett még a harmincas és a negyvenes évek elején, de az összegező rendszerezés nagy munkáját e kötet hasábjain végezte el. Ebből viszont szükségszerűen következik, hogy Penyigey történetírásának összes lényeges ismérvét is tartalmazza.

Első látásra is szembeötlik kötetének dokumentáltsága. Biztosan építette be ismeretanyagába a magyar és a német gazdaságtörténeti kutatások eredményeit, munkáját azonban elsősorban levéltári anyaggyűjtésre alapozta. Nagy szorgalommal és módszerességgel fogott vallatóra minden olyan forrástípust, amely bármilyen vonatkozásban hasznosítható volt munkájához. E sorok szerzője egy készülő nagyobb tanulmányához ugyancsak áttekintette az erdőgazdálkodás debreceni forrásanyagát, és arra a megállapításra jutott, hogy most, egy sokkal rendezettebb levéltárban és az utóbbi évtizedek fejlettebb kutatási módszereinek a birtokában sem tudna olyan forrástípust megjelölni, amelyet Penyigey Dénes

ne forgatott volna. Kár, hogy a főhatóságok Országos Levéltárban őrzött anyagához már nem vezetett el a kutatóútja.

Anyagát világos szerkesztési elv alapján a sokrétű tematikai igényeknek megfelelően rendezte el és formálta monográfiává. A birtoklástörténettől kezdve az erdőművelésen, fafelhasználáson és -értékesítésen keresztül az erdészeti igazgatásig mindenre kiterjedt a figyelme. Külön fejezetben foglalkozott a munkaerőgazdálkodással, ezzel is jelezve, hogy a szűken értelmezett termeléstörténeti aspektuson túltekintett: a termelést társadalmi produktumként értékelte. Messzemenően helyeselhető az az eljárása is, hogy az erdei mellékhaszonvételekről sem feledkezett meg, s ezek között is különös figyelmet szentelt a debreceniek gazdálkodásában az erdei kaszálóknak és a szántóknak. Mondanivalóját azzal az eléggé aligha hangsúlyozható gondolattal fűzte egységbe, miszerint az erdő Debrecenben a polgári beneficiumok nélkülözhetetlen tartozéka volt, s az erdőgazdálkodást minden vonatkozásban ez a birtoklási-szemléleti elv határozta meg.

Nézőpontja is modern volt. A nagy fejlődési ívek megrajzolására törekedett, mondanivalóját nem zárta szűk időbeli határok közé. Mindig szívesen kereste az előtörténet szálait, és a fejlődésbeli tendenciák kitekintésszerű érzékeltetését is feladatának vélte. Hasonlóképpen szemléleti ismérve Penyigey monográfiájának a tárgyszerűség is. Minden jelenséget dokumentált, így helyenként az adatbázisa már-már elérte a tűrőképesség határát is. Írása mégsem a hagyományos pozitivizmus követése, forrásbázisa az összefüggések bizonyítását szolgálja. Nem ragaszkodik prekoncepcióihoz, nem azokhoz keresett illusztrációs anyagot, hanem az adatok összességéből vonta le következtetéseit.

Ahol csak módja volt rá, mennyiségi mutatókkal dolgozott. Úgy tűnik azonban, hogy a statisztikai módszernek még inkább csak a szükségességét érezte, de a lehetőségeivel kevésbé tudott élni. Ez a megállapítás korántsem akar számonkérés lenni, hiszen kézirata készítésének idején még ez a módszer a magyar történetírásban általában is a kezdetlegesség jegyeit viselte.

Nem kívánjuk csökkenteni Penyigey munkájának jelentőségét, ha arra is utalunk, hogy a debreceni erdőtörténeti kutatások ezzel a monográfiával még aligha záródtak le véglegesen, másrészt ha rámutatunk néhány korrekciót igénylő megállapítására.

További kutatások feladata lesz az erdőgazdálkodás helyének kijelölése Debrecen egész gazdálkodási rendszerében. Penyigey ugyanis ezt a feladatot nem vállalta magára. Ebből a szempontból talán nem érdektelen arra hivatkozni, hogy egy XIX. század közepéről származó statisztika szerint a város 180 ezer holdnyi határából 55 ezret szántóként éltek, 80 ezret közlegelőként hasznosítottak, és 45 ezerre rúgott az erdő az erdőspusztákkal együtt. Vagyis az erdészeti igazgatás hatáskörébe a város határának egynegyede tartozott, de a tulajdonképpeni erdő ennek csak a fele, a határnak pedig egynyolcada volt. A szántókat a város a polgárai számára ház utáni és béres földként egyéni használatba adta, sőt jutott a bérletekből az ún. lakóknak és más környező falubeli jobbágyoknak is. A nagy belső és külső legelőt viszont már osztatlan formában használták a polgárok. Az erdőt hasonlóképpen, de ennek a tulajdonjogát és termelésirányítását a város magának tartotta fenn, s a polgárok vagyoni állapotuknak megfelelően csak részesedtek a javaiból fakompetencia formájában. De az erdőkben lévő kaszálókat – amelyeket helyenként és időnként szántás alá is fogtak – béres földként már külön-külön élték a polgárok.

Az erdőspusztákról még azt is el kell mondanunk, hogy nem ugyanolyan kaszálói a polgároknak, mint a határ más részein bérelt rétek. A legtöbbször az egyes polgárok egyik téli állattenyésztési üzemközpontjának a funkcióját is betöltötték. A debreceni gazdák ugyan vegyesgazdálkodást űztek, de náluk domináns szerepet az állattenyésztés játszott, a földművelésnek kisebb jelentőséget tulajdonítottak. Nyáron a lábasjószágok többségét a külső és a belső legelőn tartották, és télen a szántóföldi tanyákra vagy az erdőségi kaszálókon létesített aklokba terelték, gyakran pedig a két helyet váltogatva teleltették a jószágot. Az erdei kaszálók tehát így szerkezetileg beépültek a parasztpolgárok üzemrendszerébe, ezért ragaszkodtak valamennyien az erdei kaszálóhoz. Így tudjuk megmagyarázni, hogy a debreceni erdők a XVIII. század utolsó negyedéig folyton pusztultak-kisebbedtek, a kaszálók területe pedig ennek arányában növekedett. Fontosabb érdekük fűződött a debreceni

polgároknak az erdei kaszálók fenntartásához, mint az újabb erdőtelepítésekhez. Az erdőpusztításnak nem is a helyi magisztrátus igyekezett véget vetni, hanem az ún. királyi biztosság. Úgy tűnik, hogy a II. József korára stabilizálódott erdőterület – kisebb kiegészítésekkel – biztosította is a polgárok fajárandóságát.

Korántsem ilyen koncepcionális kérdés, de mégsem hagyható szó nélkül a szerzőnek a 267. oldalon az a megállapítása, hogy „az erdős vidékeken gyakori faházak Debrecen vidékén sohasem épültek. Itt fa nem volt oly bőségesen, hogy erre is tellett volna." Debrecenben a Cegléd utcai házakról készült egyik 1757. évi összeírás szerint az ottani 542 házból mindössze 42 épült tisztán kőből, a többi pedig kőből és fából, de még inkább tisztán fából. Aligha kétséges, hogy ezekhez elsősorban a város tölgyeseit használták fel.

Árnyaltabb megfogalmazást és kiegészítést kívánt volna a 201. oldalon az erdőgazdálkodásban foglalkoztatott napszámosokról szóló megállapítás is, miszerint „napszámos munkákra a szomszédos községek lakóit alkalmazták". Többségükben igen, de a helybelieket is ott találjuk közöttük, sőt az 1770-es évek közepén olyan tanácsi határozatról is tudunk, hogy az erdőmester a rőzsevágáshoz mindenekelőtt adófizető polgárokat fogadjon fel napszámra.

A fenti megjegyzések aligha kérdőjelezhetik meg Penyigey Dénes monográfiájának úttörő érdemeit s gazdag eredményeit. Talán nem túlzás, ha egészében véve azt állapítjuk meg, hogy a szerző egy alföldi város erdőgazdálkodásának történeti modelljét alkotta meg. Emellett természetesen a Debrecen-történeti kutatásoknak is jó szolgalatot tett. Éppen ezért messzemenően helyeselhetjük az Agrártörténeti Bizottság döntését a kötet kiadásáról.

Rácz István

B. LUKÁCS ÁGNES

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGE TÖRVÉNYHATÓSÁGOK SZERINT AZ 1820-AS ÉVEKBEN

Történeti Statisztikai Füzetek 1. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat 1978–1979. 152. l. + VI.

Az 1950-es években erőteljesen nekilendült hazai történeti statisztikai – s azon belül elsősorban a nemzetközileg is elismert színvonalú történeti demográfiai – szakirodalom új kiadványsorozatának első számát vehették kézbe 1979 szeptemberében a „száraz" számadatoktól nem idegenkedő történeti kutatók. A Történeti Statisztikai Közlemények 1957–59. évi számai, a Történeti Statisztikai Évkönyvek 1960–68. évi kötetei, a Történeti Statisztikai Tanulmányok és a Történeti Statisztikai Kötetek sorozatban az 1960-as évek elejétől folyamatosan kiadott művek után a Történeti Statisztikai Füzetek címet viselő új sorozat bevezetőjeként gazdag statisztikai táblázatos és kartogramokkal illusztrált kötet jelent meg – rövid bevezető tanulmány kíséretében – Magyarország törvényhatóságok szerint részletezett népességéről az 1820-as években.

A XIX. század első felének népességtörténete közismerten nem eléggé feltárt, a kutatók által kissé mellőzött terület. A korszak jeles kutatója, *B. Lukács Ágnes* – technikai munkatársával, Karcsó Istvánnéval – arra vállalkozott, hogy egy jól ismert földrajzi, helyismereti lexikon – funkcióját tekintve helységnévtár – számszerű adatait táblázatokba foglalja, s ily módon egy községenkénti, sőt pusztánkénti részletezettségű, analitikus közigazgatási adattárból makroszintű, országos szintézis igényével fellépő népességtörténeti forrásművet – egy hiteles, korabeli népösszeírást pótló forrásmunkát – bocsát a

kutatók rendelkezésére. Az eredeti mű Ludovics Nagy (Nagy Lajos) 1828–29-ben latin nyelven megjelent kétkötetes munkája, melyet a Turóc megyei származású nemes táblaíró, mint a korabeli Helytartótanács iktató- és kiadóhivatalának első tisztviselője „a nemes törvényhatóságoknak szolgálatára és a több ismeretet meríteni óhajtó tanuló ifjúságnak is épülésére" állított össze. Külön aktualitást ad B. Lukács Ágnes munkájának – mely már évekkel ezelőtt elkészült, csupán kiadása húzódott sokáig –, hogy éppen Nagy Lajos művének 150. évfordulójára jelent meg. (Még azzal is pontosan követi az eredeti, kétkötetes mű 1828–29. évi megjelenési idejét, hogy – a könyvészetben eléggé szokatlan módon, nyilvánvalóan nyomdai hiba és következetlenség eredményeképpen – egy és ugyanazon kiadvány fedőlapján 1979, a belső címlapon pedig 1978 áll a kiadás éveként.)

B. Lukács Ágnes feldolgozása Nagy Lajos művének I. kötetére terjedt ki, amely a korabeli Helytartótanács közvetlen joghatósága alá tartozó – Fényes Elek meghatározása szerint – „a legszorosabb értelemben vett polgári Magyarország" területét tartalmazza, mellőzve a Horvát-Szlavon- és Dalmátország, valamint a Határőrvidék és a Tengerparti részek leírását nyújtó II. kötetet. A feldolgozott terület közigazgatásilag 46 vármegyei törvényhatóságra és 3 kiváltságos szabad területre (Jász-Kun kerület, Hajdú városok kerülete és a 16 szepesi város) – együttvéve tehát 49 közigazgatási egységre – tagolódott, melyek összesen 8 hadbiztosi (biztossági) kerületet alkottak.

A kötetet bevezető – jelentős levéltári kutatásokra is támaszkodó – tömör tanulmányban B. Lukács Ágnes összefoglalja a feldolgozás alapjául szolgáló művel és annak szerzőjével kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat (keletkezése, forrásainak kideríthető háttere, helye a hasonló célú és jellegű munkák között stb.), ismerteti a feldolgozás eredményeként közölt táblázatos rendszer felépítését, összekötve a szükségesnek látszó módszertani eligazításokkal.

A kötetet kartogramok egészítik ki, melyek azonban nincsenek megszámozva, bár a bevezető tanulmány sorszám szerint hivatkozik rájuk. (Ígéri a szöveg Nagy Lajos művével kapcsolatos korabeli hirdetések közlését is, de azokat hiába keressük.)

Az orosz és angol nyelvű tartalmi összefoglalás és a táblatípusok fejléceinek teljes fordítása lehetővé teszi a mű megismerését külföldi olvasók számára is. Az alapul szolgáló latin nyelvű munka szerzőjét és címét azonban B. Lukács Ágnes a tanulmányban sehol meg nem említi, csak az Irodalomjegyzékben lehet ráakadni – 4 saját tanulmánya és 10 egyéb más mű között – a felhasznált I. kötet bibliográfiai adataira. Legalább a kiadvány alcímében kellett volna utalni Nagy Lajos művére. Ez is bizonyára a szerkesztés technikai munkálatai során maradhatott le.

A kötet terjedelmének mintegy 80%-át táblák foglalják el. Az első összefoglaló tábla az alapul vett kézikönyv adatain kívül felhasznál más – korábbi és későbbi – forrásokból származó adatsorokat is. Így tartalmazza a 49 közigazgatási egység népességszámán kívül – egy-két évtizeddel korábbi forrásból (Lipszky I.: Repertorium locorum . . .) – a földrajzi mérföldben kifejezett területi adatokat és a népsűrűség mutatóját. A népesség megoszlását ezen túlmenően két további viszonyszám: az 5000 vagy nagyobb lakosságszámú városok és külterületek népességének százalékos arányszáma mint két szélső érték jellemzi. A korabeli igazgatási viszonyokról kapunk számszerű képet abból a számoszlopból, amely – hasznosítva Nagy Lajos művének a vármegyei választott tisztikarról és az ún. „szegődött" alkalmazottakról nyújtott tételes felsorolását – a megyei tisztviselőknek a népességszámhoz viszonyított (1000 lakosra jutó) arányáról tájékoztat, hasznos adalékul a hazai igazgatástörténet kvantitatív módszereket is alkalmazó kutatói számára.

Nemcsak a népesség 1820-as évekbeli számáról, hanem több mint 8 évtizedet átfogó időszak alatti változásáról is tájékozódhatunk azokból a viszonyszámokból, melyek az ezrelékben kifejezett átlagos évi növekedési ütemet jelzik a II. József-féle 1787. évi és az 1870. évi népszámlálás között. Ezt az időszakot Nagy Lajos művének adatai csaknem pontosan megfelezik, így lehetővé válik 2 négyévtizedes szakasz népességnövekedésének összehasonlító vizsgálata. A növekedési ütem vármegyénként eltérő alakulását – továbbá azt, hogy a népesség a legtöbb törvényhatóságban nagyobb mértékben növekedett az 1820-as évekig, mint utána – kartogramok szemléltetik.

A 2. tábla – melynek sorszáma, jelzése sajnos lemaradt – ugyancsak összefoglaló jellegű: hadbiztosi kerületenként s azon belül vármegyénként mutatja be az össznépesség számát, abból a vallás szerint nem részletezett és a vallásfelekezetek szerint részletezett népességet (mely utóbbi az össznépesség több mint 95%-ára terjedt ki).

Helyesen állapítja meg a szerző, hogy a vallásfelekezethez tartozás bizonyos esetekben az anyanyelvvel, illetve etnikai ismérvvel szoros összefüggést mutat. Ez általában igaz, de Nagy Lajos művének feldolgozott adataiból legfeljebb csak a nem-egyesült görögkeleti vallású szerb és román lakosság jelenlétére lehet következtetni. A görög katolikus románság már együtt szerepel az ugyancsak jórészt görög szertatású katolikus kárpátorosz (rutén, ruszin) népcsoporttal és azokkal a római katolikusokkal, akik között – a magyarokon kívül – jelentős számú német és szlovák lakosság is található. Ugyancsak keverednek a „helvét és ágostai hitvallású evangélikusok" csoportjában a magyar reformátusok a német és szlovák evangélikusokkal.

A 3. táblatípus 58 – sőt, ha a százalékos megoszlási adatokat külön táblának tekintjük: 116 – azonos szerkezetű táblából álló sorozat, amely közigazgatási egységenkénti részletezésben és összesítve tartalmazza a települések számát és megoszlását településtípusok (város, mezőváros, falu, benépesített és lakatlan puszta, valamint egyéb) és létszámnagyság-csoportok (2000-nél kevesebb és 2000-nél több lakos) szerint.

A 4. táblasorozat további 58, illetve 116 táblája a 2. számú összefoglaló jellegű táblában vallás szerint részletezett népesség kerületi és megyei sorait bontja fel városi, mezővárosi és falusi településekre, a mezővárosokat és falvakat még 2000-nél kisebb és népesebb csoportokra is, az abszolút számok mellett különböző százalékos viszonyításokkal. Így megismerjük a népesség megoszlását közigazgatási egységenként az össznépesség százalékában, ezenkívül a városi, mezővárosi stb. népesség megoszlását vallások szerint, valamint azt, hogy az egyes vallascsoportokhoz tartozó népességből hány százalék lakott városban, mezővárosban stb. Sajnos a táblák számozási rendszeréből nem tűnik ki, hogy a 3. vagy 4. táblasorozathoz tartozó tábláról van-e szó, s ez megnehezíti a táblatengerben való eligazodást.

A 3–4. sorozat tábláit a százalékos viszonyszámok (szokatlanul nagy) túlsúlya jellemzi: a közölt adatoknak csupán 1/4 része abszolút szám, a többi ezekből számított százalékszám, kimerítve a legkülönbözőbb viszonyítási lehetőségeket.

E *formális* jellegű, látszólagos adatgazdasággal szemben – amely nem túlságosan szolgálja a papírtakarékosság céljait sem – talán jobban növelte volna a kiadvány *tartalmi* értékeit, ha az eredeti Nagy Lajos-féle kötet adatai más csoportosítás(ok)ban is megjelentek volna. Egyfajta belső következetesség is megkövetelné ezt: az 1. táblából pl. megismerhetjük az 5000-es vagy népesebb városok népességének arányát, de nem tudunk semmit a hasonló lélekszámú, de nem városi jogállású települések számáról, lakosságának százalékos arányáról. Ez értékes adalékul szolgálhatna a Magyarország városi(as) jellegű népességéről folyó vitában, melyben meglehetősen széles határok között mozgó becslésekkel találkozunk attól függően, hogy mit tekintünk városnak. A hazai tisztán jogi („szabad királyi város"-i jogállás) ismérvvel szemben számos országban a népességszámot veszik alapul. (Egyebek közt Heller Farkas, a kitűnő közgazda századunk elején a városi jelleg alsó határát az Alföldön 5000, más vidékeken 2000 lélekszámban javasolta megállapítani.)

Agrár- és népesedéstörténeti szempontból egyaránt értékes adatokat kapunk a kötetből a legkisebb települések: a megnépesített és lakatlan puszták számáról és lakosságáról. Ezek azonban az össznépességnek csak 4,5%-át képviselik. Ezzel szemben a 2000-nél kisebb létszámú egyéb településeken élők száma az összlakosság több mint 2/3-ára tehető. Ennek a nagy agrárnépesség-tömegnek további megbontása a települések kisebb népességszámú kategóriái szerint érdekes részleteket tárhatna fel az ország korabeli településszerkezetéről.

Ezekkel a kiaknázatlanul maradt feldolgozási lehetőségekkel szemben tájékozódhatunk a bevezető tanulmányból arról, hogy a kötet szerző-szerkesztője miként használta fel eddig Nagy Lajos munkáját különböző történeti demográfiai vizsgálódásainál. Nincs viszont említés a tanulmányban (még a bibliográfiában sem) azokról a munkákról, amelyek rajta kívül tettek nagyon figyelemre méltó kísérletet Nagy Lajos adatainak hasznosítására: pl. Dávid Zoltán tanulmánya a magyarországi városi népességről az 1963–64. évi Történeti Statisztikai Évkönyvben, Gyimesi Sándor könyve 1975-ben a városfejlődésről (Gazdaságtörténeti Értekezések 7. sz.) stb.

Az inkább formainak minősíthető nyomdai és szerkesztési kívánnivalók megemlítése és a recenzens (talán túlzó) tartalmi elvárásainak nem maradéktalan teljesülése ellenére a mű kétségkívül hézagpótló, mert *megtette az első fontos lépést a magyarországi népesség múlt századi – az 1870. évi népszámlálást megelőző évtizedek – történetében tátongó nagy űr betöltéséhez.* Ezt követhetné Fényes Elek 1836–40. években megjelent művének és 1851. évi Geographiai Szótárának feldolgozása, majd az 1850. és 1857. évi osztrák népszámlálás magyarországi anyagának közreadása. Ezekből a forrásokból meg lehetne kísérelni – egyebek közt – községsoros részletezettségű idősor összeállítását is. A községenkénti népességi adatok időrendi egymásutánisága szembetűnővé tenné az egyes források – sokszor emlegetett, kétségkívüli – pontatlanságát. Ez konkrétabbá tehetné a forrásoknak eddig inkább csak globális kritikáját, rávilágíthatna a hibák – feltehetően megyénként, vidékenként eltérő – mértékére, és esetleg lehetővé válna a népességi adatok interpolációs módszerű helyesbítő becslése is.

B. Lukács Ágnes megkezdte a – hazai agrártörténet számára is nélkülözhetetlen alapokat nyújtó – magyar történeti demográfia fehér foltjainak eltüntetését. Ha műve ösztönzést ad további munkára – amit ő maga és a recenzens is remél –, akkor kötetét minden bizonnyal fontos forrásként fogják emlegetni a XIX. századi népesedési viszonyok és statisztika történetének feltárásában.

Kápolnai Iván

DOBROSSY ISTVÁN
DOHÁNYTERMESZTÉS A NYÍRSÉGBEN

Studia Folkloristica et Ethnographica 2. Debrecen 1978. 119 l.

A magyar néprajz történetében nem ritkaság, hogy először monográfia születik egy-egy témakörről, nemegyszer számottevő előzmények, előtanulmányok nélkül, s csak azt követően, annak vonzására születnek meg résztanulmányok, melyek igyekeznek választ adni azokra a részletkérdésekre, amelyekre a nagyobb munka – vizsgálati lehetőségei miatt – nem felelhetett meg. Klasszikus példaként említhetnénk *Jankó János* és *Herman Ottó* halászati munkáit, lényegében *Bátky Zsigmond* lakóháztípusokról szóló összegezését, újabban *Balassa Iván* kukorica- és ekemonográfiáját, s nem utolsósorban *Takács Lajos* könyvét a dohánytermesztésről. Ez utóbbit most, másfél évtizeddel követi *Dobrossy István* kötete, mely a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajzi tanszékének kiadványaként jelent meg.

A szerző jelzi, hogy néprajzi-gazdaságtörténeti munkájának elsődleges célja Takács Lajos nyírségi adatainak bővítése és finomítása s az uradalmi dohánytermesztés XX. századi adataival való kiegészítése. Dobrossy néprajzi gyűjtőmunkáját húsz, főleg Nyírbátor környéki településen végezte. Tanulmánya a XIX. század utolsó harmadától mintegy évszázadon keresztül követi nyomon a sajátos homokvidék e számottevő kapáskultúráját. Ezen évszázad alatt az ország keleti vidékén nemcsak elterjedt a dohánytermesztés – lényegesen megkésve a szegedi és hevesi termesztő körzethez képest –, hanem a Nyírség az ország legszámottevőbb dohánytermesztő területévé vált, mely az 1960-as években az ország dohánytermésének mintegy felét adta. A tanulmány azonban több a dohánykultúra történeti rétegeinek ismertetésénél: a dohánytermesztés története a Nyírség területén is a feudáliskori föld-

művelés, gazdálkodás átalakulásának egyik összetevője és nyomjelzője. A múlt század elején még árvízjárta, határukban vetés- és fordulókényszeren alapuló háromnyomásos rendszerben gazdálkodó nyírségi falvakban a dohánytermesztés elterjedése, a kapáskultúra jelentőségének növekedése egyúttal a gazdálkodás szerkezetének alapvető átalakulását is tükrözi. Ilyen értelemben Dobrossy István könyve e vidék uradalmi és paraszti gazdálkodásának általános történeti metszetét adja.

A munka első fejezete a termesztés gazdaságtörténeti és társadalomnéprajzi jellemzőit tárgyalja, a múlt század közepétől az 1960-as évekig. A hazai dohánytermesztésben kulcsfontossággal bírt az 1851-es évszám, a dohánymonopólium bevezetése. (A dohány jelentőségére, financiális értékére jellemző, hogy a kapitalizmus korában az egyetlen növény volt, melynek termesztésébe és értékesítésébe az állam beleszólt.) A monopóliumnak s a fentebb jelzett gazdaságszervezeti változásoknak mélyreható következményei voltak, melyek közül legszámottevőbb a korábbi dohánytermesztő körzetek átcsoportosulása, valamint az, hogy a dohány termesztése a paraszti gazdaságokban háttérbe szorul, e növénykultúra az uradalmi gazdálkodásban talál új termesztői réteget. Kísérik ezt a folyamatot fajtaváltozások is, az új, tömegigényeket kielégítő dohányfajták megjelenése. Az uradalmi dohánytermesztés eredményeként sajátos termesztői réteg alakul ki: az uradalmi dohányoskertészeké. Nyomon követi a szerző a szabolcsi dohánytermesztő körzet kialakulásának történetét, a dohánytermesztők társadalmi rétegződését, ismerteti a termesztett dohányfajtákat és a paraszti dohánynemesítés gyakorlatát. Recens gyűjtések alapján mutatja be a dohánytermesztés társadalmi bázisának történeti alakulását, periódusait. Részletesen szól a dohányosok munkájáról, életviszonyairól, járandóságukról, az uradalmi dohánykertészeknek a faluközösségekhez fűződő viszonyáról.

A munka második fejezete a dohánytermesztés munkafolyamatának és eszközkészletének ismertetése. Leírja a palántanevelés formáit, a melegágyak készítését és típusait. Bemutatja a dohány ültetésének módjait és eszközeit, a növény megmunkálását az első kapálástól a törésig. Részletesen szól a szerző a dohányszárítás módjairól és építményeiről. A recens adatok csupán szórványos emlékét őrzik az építmények nélküli dohányszárításnak, a Nyírség területén nagy változatosságot mutatnak a dohányszárító építmények formái és elnevezésük, valamint ezen objektumoknak a dohányszárításon kívüli funkciói. Az egyes építménytípusokra vonatkozó terminológiák változásának nyomon követésével a szerző értékes adatokat közöl a tárolóépítmények rendszerezéséhez. A munka ezen része egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a *pajta, hodály, csűr, depó* terminusok, ill. a velük jelzett objektumok további kutatása a Nyírség területén sarkalatos feladat, melynek eredményei a vidék népi kultúrájának történeti rétegeit segítenek feltárni.

A tanulmány harmadik fejezetében a dohány szárításának, értékesítésének és hasznosításának kérdéseiről ír Dobrossy. Érdekes része munkájának a dohánycsempészekkel foglalkozó, mely réteg – a dohánymonopólium és a pénzügyőrség tevékenységének eredményeként – sajátos helyet foglalt el a dohánytermesztő vidék társadalmi struktúrájában. Szól a szerző a dohány népi gyógyításbeli szerepéről is. Már Takács Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy a dohányzás és a gyógyítás a dohánytermesztés kezdeti időszakától összekapcsolódik. Dobrossy kéziratos gyógyítókönyvek és recens gyűjtések alapján közöl újabb adatokat a dohány effajta hasznosításához.

A negyedik fejezetben a szerző azt vizsgálja, hogy a dohány milyen szerepet játszott a termesztő rétegek gazdaságainak struktúrájában, milyen szerepe volt a termesztő gazdaságok jövedelemszerzésében. E vonatkozásban felismeri az uradalmi és paraszti gazdaságok hasonló vonásait. Amint a Nyírség területén, a táj sajátos geográfiai adottságai miatt, hasonló volt az uradalmak és a paraszti üzemek gazdálkodásának szerkezete és belső arányai, úgy a dohány is hasonló szerepet játszott mindkét üzemtípusban (mikor lehetőség volt a paraszti dohánytermesztésre): a dohány a pénzszerzés, a jövedelem egyik fő forrása volt e területen. Haszna a gazdaságok pénzgazdálkodásának meghatározó részese volt.

Összegezésként: a Nyírség kutatásának igen hasznos eredménye Dobrossy István könyve, s eredményei – véleményem szerint – túlmutatnak egy tájegység keretein. Adatgazdagságából adódó eredményei mellett az a mód, ahogyan – gazdaságtörténeti alapozottsággal – kijelöli egy növénykultúra

helyét és szerepét egy vidék, ill. terület gazdaságainak termelési szerkezetében, példamutató lehet más feladatok megoldásában is. Konkrétan, a Nyírség esetében lényeges lenne pl. a burgonyatermesztés és a gyümölcskultúra vizsgálata is. Úgy érezzük, hogy a munka hasznosan egészíti ki a dohánytermesztéssel s tágabb értelemben a kapitalizmuskori növénytermesztéssel kapcsolatos ismereteinket, s lapjait forgatva igen jó a megválaszolt és a nyitott kérdések aránya.

Viga Gyula

RÉKASY ILDIKÓ
GYÖRFFY ISTVÁN MUNKÁSSÁGA. BIBLIOGRÁFIA

A Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár bibliográfiái.
Szerkeszti Szurmay Ernő. Szolnok 1977. 155 l.

Örömmel nyugtázhatja szaktudományunk, hogy a szülőföld sem feledkezett meg nagy fiáról, a néprajztudósról, aki ugyan már negyven éve halott, de munkássága, gondolkodásmódja ma is elevenen hat, megállapításai, összegzései még mindig alkalmat adnak szakmai vitákra, véleménykülönbségekre. Sokirányú tevékenységének, gazdag szellemi hagyatékának értékelése, életművének feldolgozása ugyan még várat magára, bár a hozzá vezető út mind határozottabban körvonalazódik. Tanúskodik erről a Magyar Néprajzi Társaságban 1973-ban megtartott tudománytörténeti tanácskozás (vö. Ethnographia LXXXV. 1974. 111–194.), amit olyan figyelemre méltó helyi kezdeményezés követett, mint a Györffy István Nagykun Múzeum által 1974-ben Karcagon rendezett emlékülés, a múzeum névadója születésének 90. évfordulója alkalmából. (Az ülés anyaga *Bellon Tibor* szerkesztésében a Nagykunsági Füzetek 3. számaként jelenik meg.) E kezdeményezés méltó folytatása a szolnoki megyei könyvtár jelen kiadványa.

Noha *Györffy István* irodalmi munkásságának meglehetősen teljes jegyzékét annak idején – a nekrológhoz kapcsolódva – *Keszi-Kovács László* közreadta (Néprajzi Értesítő XXXI. 1939. 378–382.), ez egyáltalán nem kisebbíti *Rékasy Ildikó* munkájának jelentőségét és aktualitását. Erről nemcsak a két bibliográfia szembeötlő terjedelmi különbsége, hanem merőben eltérő célja és módszere is vall. A kötetet *Bellon Tibor* melegszavú, lényegláttató rövid életrajzi megemlékezése vezeti be. Az évek szerinti összeállításban közreadott bibliográfiai anyag (321 tétel) két nagy csoportra tagolódik: a Györffy Istvántól származó és a róla szóló írásokra (a posztumusz és a megjelenés alatt álló kiadványok is szerepelnek a bibliográfiában).

Rékasy Ildikó minden elismerést megérdemlő munkája elsősorban abban az újszerű törekvésben jut kifejezésre, hogy igyekszik feltárni Györffy írásainak tartalmi összefüggéseit (tartalomjegyzék, annotáció, vezérszavak vagy rövid megjegyzés segítségével). Ennek megfelelően az egyes tételszámok alatt következetesen és lehető legteljesebben vonja össze jól követhető, világos utalásokkal a tartalmilag egymáshoz kapcsolódó írásokat. A nagy gonddal és alapos tájékozottsággal készített utalórendszer rendkívül megkönnyíti a bibliográfiai anyag – tulajdonképpen a teljes életmű – tematikus áttekintését, az egyes témakörök gyors összegezését. A kiadvány alaposságát és használhatóságát tovább növeli a több mint 700 címszavas összevont mutató.

Ha még lappangnat is e bibliográfiába kívánkozó adat, mint pl. Györffy István egyik korai írása (A pusztuló pásztorélet. Vasárnapi Újság LXI. 1914. 292.); Rékasy Ildikó olyan nélkülözhetetlen, tartalmilag teljes, módszerében új munkát nyújtott tudománytörténeti kutatásunk számára, amely nemcsak alapot, hanem inspirációt is jelent egy remélhetően mielőbb megvalósuló életrajzi feldolgozáshoz.

Selmeczi Kovács Attila

K. F. SZAVELO
RANNYEJE FEODALNAJA ANGLIA

Izdatyelsztvo Leningradszkovo Universzityeta, Leningrád 1977. 120 l

(A kora feudális Anglia)

Mint ahogy a jelen munka bevezetőjéből kitűnik, az angol történetírásban viták folynak arról, hogy az angol állam vajon a germán vagy pedig a római alapokból alakult ki. A XIX. század második felében, amikor az angol falu eredetét vizsgálták, felmerült a kérdés, hogy az angol falunak és az angol állam kialakulásának milyenek voltak a törzsi előzményei. Ennek a kérdésnek rendszerezett irodalma van, és még a cári Oroszországban élő kutatókat is igen élénken foglalkoztatta ez a kérdés, különösen Vinogradovot. Ez a munka is a korábbi angol középkor kutatása problematikájához csatlakozik, és ebben is annak a munkának a folytonosságát figyelhetjük meg, melyet Vinogradov kezdeményezett a XIX–XX. század fordulóján.

Szavelo könyve elsősorban azokat a törzsi alapokat mutatja be, melyek az angol feudális állam kialakulásához vezettek. Így jelzi a „vergild" intézményét, amelyben az elkövetett gyilkosságot nem a vérbosszúval torolták meg, hanem ez pénzbeli megváltássá, egy adófajtává alakult át.

Az állami hatalom kialakulásánál a vergild-nek a szerepe igen jelentős volt, mivel a későbbi feudális hatalom elsősorban a vergild adórendszerét és az ezzel együttjáró bíráskodási rendszert sajátította ki magának, és egyben a feudális hatalom kiépítésének egyik formájává vált. Továbbiakban a vérségi intézmények körébe tartozik a nagycsalád és a kölcsönös segítség intézménye, később a nagycsalád kis atomizált családokra való felbomlásának jelensége következett be a szerző szerint. A vérségi rendszer egyik megjelenési formája, hogy a rokonoknak – elsősorban nőágú rokonoknak – elővételi joguk van az elárvult vagyonra.

A feudalizmus rendszerének kihalásával együtt a feudális rétegek immunitásának jpga figyelhető meg, továbbiakban a katonáskodás az ő privilégiumukat képezi, és egyben a római talajból kinövő kereskedelemre is ráteszi a kezét a felsőbb feudális hatalom, majd pedig, mint ahogy jeleztük, a vergild intézményét is bíráskodási rendszerébe illeszti be. Ugyanakkor a parasztság számára a feudális réteg megállapítja a „virgata"-telek rendszerét, mely egyben az adózás alapját szolgáltatja. Továbbiakban a faluközösségi intézmények közül a közösségi ülések intézményét szintén bíráskodása alapjául használja fel, és ez egyben bíráskodási immunitásának alapját szolgálja.

A szerző alapvető koncepciója az, hogy eleve feltételezi az ősi faluközösségi intézményeket, amelyekre rátelepedik a feudális hatalom. Már a XIX. században az angol történészek figyelmesek lettek azokra a sajátos kartográfiai adatokra, melyek szerint a falvak szántóterületei külön blokkokra, művelési egységekre különültek el, majd pedig az egyes nyomásokban keskeny, hosszú nadrágszíj-parcellák húzódtak. Az egyes parcellákat egy bizonyos mesgye, a „lynch" választotta el egymástól; erre már Tagányi Károly is figyelmes lett, és ebben a háromnyomásos rendszer egyik nyomát látta. Már Seebohm is a maga idejében ebben háromnyomásos újraelosztási rendszert látott. Ugyan az nem bizonyos, hogy az ilyen jellegű kartográfiai adatok az újra elosztás rendszerére utalnak, azonban elsősorban az orosz faluközösségre kitekintve, a kortársak ebben egy őskommunisztikus, faluközösségi rendszert véltek látni. Természetesen Frederic Seebohm idejében itt már az újra való elosztás rendszerét nem sikerült felfedezni, sőt Seebohm munkáit tanulmányozva kiderül, hogy Angliában a korai angol kelta és teuton gazdálkodás esetében a biztosan megfigyelhető intézmények: a parlagoló művelés (shifting cultivation), a nagyarányú állattartás – az „oxen teammal" az ökrös és igatársulások, és a „wergild". A szerző itt bemutatott munkájában technológiai és művelési leírásokkal nem foglalkozik, így nem említi a shifting cultivation, a parlagoló rendszer emlékeit, a nagyarányú állattartás, sem pedig az „oxen team" jelenségét. Annál inkább előtérbe kerül a wergild intézménye, melyet a feudális bíráskodás kisajátított magának. A vérbeli örökösök vagyoni elővételi joga és a százados beosztás a germán viszonyok között is megfigyelhető volt, és ezt a jelenséget a szerző a „voloszty obscsian"-ával azonosítja. Ezek általános, ha úgy tetszik, törzsi intézmények, azonban nem jelentenek elegendő támpontot ahhoz, hogy belőlük az egyenlőségen alapuló, közös és ismétlődő faluközösségi újraosztások rendszerét vezessük le.

A szerző tehát egy ősközösségi és vérségi faluközösséget lát, és a parasztság rétegződését ezen faluközösség rétegződésének állapotából vezeti le. Ez azért sem helytálló, mert – ahogy a szerző célzásaiból is kiderül – az ősi germán társadalom sem volt egy egységes társadalom. A tacitusi Germánia leírása alapján is tudjuk, hogy a törzsi nemesség és vezető réteg kezében volt egy kis korai allodiális birtok, a „bolkland", amit a törzsi szabadok munkaszolgáltatásai alapján tartott fenn az arisztokrácia, és mely szolgáltató népek körében a szabadokból lesüllyedt rabszolga elemek is előfordulhattak. Ez az intézmény később is megfigyelhető, ez a korai allódium, a bolkland volt, mely szintén ilyen jellegű szolgáltatásokat igényelt. A bolklandon elsősorban függő elemek és „glebae adscripti" szerepeltek, majd szabad helyzetű és szabad parasztok is felbukkannak a „week work", a heti robotmunkák, szolgáltatások formájában. A bolklandon, vagy amely kifejezést a szerző nem használ, a „demesn"-én, a szolgálatot teljesítő parasztok és művelők számára egy külön adózási egységet, a „virgate"-t, a telket különítették el; ezen telek képezte az adózás egységét, és ennek a teleknek a birtokában volt képes a művelő paraszt a rá kivetett „week work"-nak eleget tenni. Ez egyben egy „sharecropper", részes művelési viszonyt jelentett, vagyis a paraszt egyben „tenant"-szerű, bérlő jellegű elem volt; földet kapott, és meghatározott időben szolgálatot teljesített a „manor" földjén. Ez volt a korai allódium intézménye, és ezt a rendszert írják le Vinogradov és Seebohm munkái, melyekre vonatkozóan csupán utalásokat találhatunk a szerző munkájában.

Tagányi Zoltán

V. P. DANYILOV

SZOVJETSZKAJA DOKOLHOZNAJA GYEREVNYA

Naszelenyie, zemlepolzovanyie i hozjasztvo

Izdatyelstvo Nauka. 1977. 317 l.

(A kolhoz előtti falu. Népesség, földhasználat, gazdaság)

A kolhozmozgalom kialakulása előtti orosz falura manapság egyre nagyobb figyelmet fordítanak, elsősorban a következő szempontok szerint.

Azt vizsgálják, hogy a kolhozmozgalom előtti időszakban milyen volt a háromnyomásos rendszeren alapuló vetésforgó kényszerével ellátott faluközösség, és a rendszer miként épült be a kolhoz rendszerébe. Ebben az időszakban olyan települési mozgalmakat igyekeznek bemutatni, melyek az orosz falun a történeti időben valamikor általánosak lehettek, vagyis a zárt faluközösségek mellett hogyan alakult ki a „hutor" jellegű település, a zárt falusi közösségből hogyan telepednek ki a tanyás területekre; valamint azt a folyamatot igyekeznek vizsgálni, hogy a „hutor" jellegű településből, az „otrub"-ból miként alakulhatott ki a zárt faluközösségi rendszer. A faluközösség vizsgálata azért is indokolt, mert ebben különböző jellegű adózási egységek szerepeltek; a „jedok" a háztartás nagysága, a „tjaglo" a vonóállatok száma szerinti adózás, és ezen a területen a falu egyes társadalmi rétegei közötti ellentét volt megfigyelhető.

A társadalmi struktúra vizsgálata mellett elsősorban a háziipari tevékenység vizsgálata fontos, ugyanis a paraszti birtok elaprózódása következtében a téli időszakban őzött háziipar alapvető megélhetési forrása volt a falu szegényebb elemeinek. A kolhozmozgalom előtti falu gazdálkodásának képe továbbiakban a Csajanov-iskola megállapításai szemszögéből is fontos. A szerző szintén a csajanovi iskola bizonyos meghatározásait és definícióit igyekszik próbára tenni, elsősorban a termelés és a fogyasztás egyensúlyát a paraszti gazdaságban, továbbiakban a paraszti üzem és birtoktest növekedését és csökkenését a demográfiai állapottól függően.

A bevezetés elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a mezőgazdasági termelés ipari jellegű termeléssé fog átalakulni, azonban a korábbi korszakokban a termelés egysége a család, és ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy ez egy kispolgári elmélet.

A népességre vonatkozó fejezetben elsősorban a mezőgazdaságból való elvándorlás hagyományos folyamatát mutatja be a szerző, így például a XX. század elején a lakosság 96,5 százaléka még a falun él, és ekkor indulnak be azok a folyamatok, mikor a falusi népesség nagyobb mértékben a városba igyekszik. Ezen népességi mozgások mellett a lényegbevágó jelenség, hogy a falu birtokstruktúrája meglehetősen elaprózódott, és így a mezőgazdaság melletti járulékos foglalkozások, a háziipar és a „kustar" jellegű termelés, valamint télen az erdei másodlagos foglalkozások nagyon fontosak. A „kustar" ipari foglalkoztatás elsősorban a nők esetében volt fontos. A társadalmi differenciálódás következtében a szegényebb és a vagyonosabb, kulák elemek között a viszony igen sajátos formában jelentkezik. A szegényebb elemek földet bérelnek a kuláktól, azonban a földbérlet méreteit a szerző nem tudja megadni. Továbbiakban nagyon elterjedt jelenség volt az igauzsora, ez egy sajátos félfeudális függési formát hozott létre, s ennek a neve az irodalomban a „kabalnüje otnosenije" a kulák elemek és a zsellérség között.

A paraszti földhasználatra vonatkozó részben elsősorban a faluközösségben megfigyelhető újraelosztás elvét igyekszik bemutatni. Így a faluközösség zárt rendszerű, a közösségi vetésforgó az általános. Mindenki részesedik a földekből, elsősorban kétfajta elv szerint. Egyrészt a „jedok", vagyis a családtagok és a háztartás nagysága alapján, másodszor a felosztás rendszere, a „tjaglo", vagyis az igavonó állatok száma alapján történhetett az újraelosztás. Különösen a „tjaglo" alapján való újraosztás esetében volt nehéz a helyzete a szegényebb népességnek, ugyanis az igauzsora következtében a kulák rétegtől függő helyzetben voltak, és a földek újraosztása, ami elsősorban a család nagysága és az igavonó állatok számának függvénye volt, elsősorban a kulák elemektől függött. Így a szerző is említi Leninnek azt a híres megállapítását, hogy a kulák egyben „mirojed"-dé változik át a faluközösségben; a „zsereberovka", az egyenlő elosztás elve lényegében nem egyenlőséget jelent, mert minden a kulák elem akaratának megfelelően történik. Éppen ezért a szegényebb elem a „hutor" jellegű településekbe, a tanyákra vagy másként az „otrub"-ba törekszik. Azonban az otrub vagy a hutor elterjedése elsősorban területi tényezőktől függ, így az északi archangelszki területen például az otrub és a hutor rendszere a domináns, azonban a déli orosz területeken elsősorban a zárt faluközösségi falvak dominálnak.

A harmadik fejezetben elsősorban a paraszti családban bekövetkező demográfiai változások segítségével mutatja be a birtoktestek nagyságának változását.

A munkában több kérdés nincs megnyugtatóan megoldva. A paraszti népesség rétegződésére vonatkozóan kétféle elv figyelhető meg. Egyik a Kautsky-féle álláspont, mely a kulák és a zsellér elemeket állítja szembe, majd pedig a lenini hármas tagolódási rendszer: a kulák, a szerednyak és a batrak társadalmi rétegződési elve jelenik meg.

A zárt jellegű faluközösségre vonatkozóan vannak olyan megállapításai, melyek a faluközösség eredetének megítélése szempontjából nagyon jelentősek. Így találóan jelzi, hogy a faluközösség, lényegében béklyó, ugyanis ebben minden a faluközösséget irányító kulák elemek akarata szerint történik, és a faluközösség nem képviseli azt az örökérvényű egyenlőséget, melyet benne a marodnyikok, a paraszti szocializmus képviselői láttak. A „kabalnüje otnosenija" következtében a szegényebb elem a faluközösségi földek újraosztása esetében a kulák akaratához kénytelen alkalmazkodni. Ezért tehát a szegényebb elem igyekszik menekülni a zárt faluközösségi falvakból, és elsősorban a „hutor"-on és az „otrub"-on igyekszik letelepedni. E jelenségnek nagy jelentősége van, ha a faluközösség keletkezését vizsgáljuk. Lényegében ebben az esetben kétféle rendszerrel van dolgunk. Az egyik esetben a zárt faluközösségi földekkel újraelosztásos rendszert figyelhetünk meg, ezzel szemben láthatjuk az elszórt hutor vagy otrub jellegű települést. A faluközösség genezisének vizsgálói, így elsősorban Kaufmann vizsgálataiból és kutatásaiból tudjuk, hogy az ilyen hutor vagy otrub jellegű települések a belső osztódás következtében faluközösségekké nőnek ki. Tehát egyrészt a zárt faluközösségekben az egyenlőség elve csupán csak illúzió, azonban ezzel párhuzamosan megindul az elszórt hutor és otrub jellegű települések kiválása, ezen települések később komplex faluközösségi egységekké fejlődnek ki. Vagyis kétfajta települési rendszer jelentkezik egymás mellett: a faluközösségi és a tanyai,

s egyben a „hutor" jellegű tanya vagy „otrub"-ból zárt jellegű faluközösségek nőhetnek ki. A szerző lényegében a faluközösség genézisének egyik jelenségére utal anélkül, hogy a további folyamatokat jelezné, melyek a zárt faluközösséghez vezetnek.

A másik fontos jelenség elsősorban a Csajanov-iskola értelmezése. A szerző alapvetően a csajanovi iskolával szemben foglal állást, szerinte a paraszti birtoktest nagysága nem függött a paraszti család demográfiai képétől. Azonban ezen állítás cáfolatát magából a munkából is kiolvashatjuk. Így elsősorban a nagyobb létszámú családok esetében a bérelt földek száma és nagysága több volt, és maga a szerző is jelzi, hogy a paraszti család kisebb egységekre való felbomlása egyenlő volt a falu társadalmi ranglétráján alacsonyabb szintekre való lesüllyedésével

A jelzett hiányosságok ellenére, nagyon jól mutatja ki a szerző, hogy a kolhozmozgalom elsősorban a faluközösségi rendszer alapján jött létre, a faluközösségre közvetlenül telepedett rá a kolhozrendszer. Ez fontos megállapítás, mert a Szovjetunióban sokáig nem írtak arról, hogy a kolhozmozgalom a faluközösség alapján sarjadt ki.

Tagányi Zoltán

B. BRENTJES–S. RICHTER–R. SONNEMANN
GESCHICHTE DER TECHNIK

Leipzig 1978. 501 l.

A tudományos-technikai forradalom korában élve az emberek érdeklődése igen nagy mértékben fordul a technikatörténeti kutatások felé, ezt az igényt egyre több kiadvány is igyekszik kielégíteni. E témában legújabban megjelent mű magában foglalja a fejlődés egész menetét, a legősibb idők kezdetleges kőszerszámaitól a modern űrtechnikáig terjedő, időben és térben is óriási folyamatot, melyből olyan csúcsok emelkednek ki, mint a neolitikus agrárforradalom, az újkori ipari forradalom és napjaink tudományos-technikai forradalma.

A régészeti korszakok technikatörténeti fejlődését a domesztikációtörténeti kutatásaiból nálunk is jól ismert szerző, *B. Brentjes* állította össze. A legrégibb időszak gyűjtögető-vadászó gazdálkodásától kezdve nyomon követi a mezőgazdaság, a bányászat, a kézműipar, a haditechnika, az építészet koronként változó eszközanyagát, alkotásait nemcsak Európában és a Közel-Keleten, hanem még a jelentősebb amerikai kultúrákban is. A mű következő részében *R. Sonnemann* a középkori fejlődést tárgyalja „A szerszám és gép technikája" címmel. *S. Richter* és R. Sonnemann közös tanulmánya az ipari forradalom technikai fejlődéséről szól. Ezek után Richter a technika és az ipar fejlődését mutatja be az I. és a II. világháború korán keresztül egészen napjainkig.

A könyv nagyon szép kiállítású, sok rajz és színes fotó illusztrálja a mondanivalót. Az agrártörténeti fejlődés természetszerűleg kisebb mértékben szerepel a kötetben, különösen az újkori részekben, de aki a fejlődés általános vonalát kívánja nyomon követni, nagy haszonnal forgathatja ezt a gazdag anyagot magában foglaló, kézikönyvszerű összeállítást.

Pető Mária

WOLFGANG KÜTTLER
LENINS FORMATIONSANALYSE
Russland vor 1905

Akademie Verlag, Berlin 1978. 326 l.

A szerző ebben a munkában elsősorban a narodnyikokkal vitázva mutatja be a faluközösség problematikáját az orosz parasztság esetében. A narodnyikok Maurer munkássága alapján a faluközösségben ősközösségi intézményt látnak, és a faluközösségben látják az eljövendő paraszti szocializ-

mus alapját. A narodnyikokkal szemben a szerző jelzi, amit Lenin is nagyon jól látott, hogy a mir nem egyenlőségen alapuló intézmény. Már korábban egy nagyon jellegzetes társadalmi rétegződés volt megfigyelhető. Bemutatja a lenini hármas tagolódást, mely szerint a falu népességének 20 százaléka vagyonos paraszt, kulák, 30% közepesen vagyonos paraszt, végül pedig a szegény zsellér elemek következnek, akik a népesség 50 százalékát teszik. Egyben nagyon jól mutatja be a szerző, hogy az egyes társadalmi rétegek között bizonyos függés és a szolgáltatások egy nagyon jellegzetes jelensége figyelhető meg. Így elsősorban kialakul az igauzsora, a szegényebb elemek iga nélkül az igával rendelkező gazdákhoz fordulnak segítségért, és az igásnapok számát gyalogosan le kell dolgozniok.

Ez egyben olyan függési viszonyt jelentett, mely a faluközösségi egyenlő újraelosztást korlátozta, és ezért ez a kulák elem Lenin meghatározása szerint „mirojed". Ez azért fontos észrevétel, mert a narodnyikok a kulák „mirojed" jellegét nem ismerik el, a faluközösségben idilli őskommunisztikus állapotot látnak.

Az orosz falun további fontos tényező, hogy a háziipar megjelenik, és a háziipari tevékenység fokozatosan manufakturális termeléssé alakulnak át. Itt is fennáll az a jelenség, mely az igauzsora esetében megfigyelhető volt, vagyis a ledolgozás. A paraszt földet kap, és ennek fejében manufakturális ipari munkával szolgál, így pl. a kéziipari kendőgyártás vagy az urali kohóipari és olvasztási munkálatok esetében. Tehát a kéziipari és a manufakturális tevékenység esetében ugyanolyan munkaszevezeti megoldásokat figyelhetünk meg, mint a kulák és a zsellér elemek között megfigyelhetők a ledolgozás („otrabotka") és a feles művelés esetében.

A munka egyik alapvető kérdése a faluközösség problematikája. A kortársakat a maureri felfogás, mely szerint a faluközösség egy ősi intézmény volna, magával ragadta, és elsősorban Maurerre támaszkodva, majd Haxthausen útmutatásai alapján Marx a Gemeinwesen, a közösség fogalmát dolgozta ki. Ez a felfogás elsősorban a narodnyikoknak jött jól, akik a faluközösségben egy ősi szocializmus intézményét látták, és ezt akarták a jövőben is fenntartani. A szerző ismerteti az orosz fiskális iskola: Csicserin, Miljukin, Pavlov-Szilvanszkij, Szergejevics, Klujucsevszkij álláspontját, mely szerint a faluközösség fiskális jellegű intézmény volna, és döntően a XV–XVI. században, az állami fiskális szervek beavatkozása alapján jött volna létre. A szerző lényegében a következő választ adja: a faluközösségen belül voltak olyan intézmények és tulajdoni formák, melyek az egyéni birtoklásra utaltak, így elsősorban a ház és az inventárium egyéni birtokot képviseltek, azonban a földek már közösek. A falusi földközösség intézményét vérségi szervezetből és vérségi birtoktulajdonból vezeti le. Azonban rögtön jelzi, hogy a vérségi tulajdon jegyei mellett voltak olyan jelenségek, melyek elsősorban territoriális intézmények volnának, vagyis a faluközösségre a dualizmus jellemző: egyrészt megfigyelhetők vérségi intézmények, másrészt territoriális jellegű intézmények is.

A szerző nagyon jó képét adta a falu társadalmi rétegződésének, és a lenini paraszti osztálytagolódás képének meggyőző változatát mutatja be. Jól mutatja be, hogy a kulákok és a zsellérek között milyen függőségi viszonyok alakulhattak ki az igauzsora és a ledolgozás, majd a feles bérlet következtében. Úgyszintén plasztikusan mutatja be, hogy a háziipari termelés manufakturális termeléssé alakul át, és a manufakturális termelésben is ugyanazon munkaszervezeti megoldások, a ledolgozás és feles művelés jelennek meg, mint a mezőgazdasági termelés esetében.

A munka komoly érdeme még, hogy az ázsiai termelési mód problematikáját is előveszi, és ezen tézist igyekszik az orosz faluközösségre alkalmazni. Így a faluközösségen belül végbement társadalmi munkamegosztás, a háziipari termelés és a földművelés közötti munka megosztása jól egybevág a fiatal Marxnak az ázsiai termelési módra vonatkozó téziseivel. Azonban az ázsiai termelési mód fogalmának van egy olyan alkalmazási módja a szerzőnél, mely már kérdéses. Így, amikor a fiskális iskolát mutatja be, jelzi, hogy a territoriális faluközösség már meglévő vérségi intézményekre telepszik rá, és ezen „Gentilverfassung"-ot az ázsiai termelési móddal hozza kapcsolatba. E kérdés tárgyalásánál tesz említést a Vera Zaszulicshoz írott híres levélről. A faluközösség dualizmusa, vagyis hogy a csak vérségi intézményekre egyben territoriális jellegű intézmények és jelenségek telepednek rá, egy magában helyes megállapítás, azonban az ázsiai termelési módot a vérségi szervezettel nem lehet egyértelműen

azonosítani. Marxnál az ázsiai termelési mód esetében elsősorban különböző fajtájú faluközösségi intézményekkel és a közösség különböző antik, germán és ázsiai formáival van dolgunk. E hiány ellenére nagyon helyes az az eljárás, hogy a faluközösség és az orosz „mir" problémáját az ázsiai termelési móddal hozza kapcsolatba. Erről már Lenin is vitatkozott Plehanovval.

Tagányi Zoltán

GÜNTHER FRANZ
DER DREISSIGJÄHRIGE KRIEG UND DAS DEUTSCHE VOLK
Untersuchungen zur Bevölkerungs- und Agrargeschichte

G. Fischer Verlag, Stuttgart—New York 1979, 4. átdolg. és bőv. kiadás, 140 l., 28 ábra. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 7. k.)

Ha egy könyv a harmincéves háború koráról megéri 4. kiadását, úgy bizonyára nem tagadható meg tőle bizonyos attraktivitás. És valóban, *G. Franz* alább tárgyalandó tanulmánya még mindig a legjobb összeállítás e pusztító háború és az azt követő időszak népmozgalmairól és agrártörténetéről, amelyből mind az agrár- és gazdaságtörténészek, mind a demográfusok és mindenekelőtt a helytörténészek hasznos tanulságokat meríthetnek. A könyv 1940-ben jelent meg először, ezt követte az 1943-as és az 1961-es 2. és 3. kiadás. Franz a kutatási és forráshelyzet ismertetése után három fejezetben foglalkozik a népesség pusztulásával, a telepesek származásával és a háború agrártörténeti következményeivel. Munkája szinte kizárólag egy sor nyomtatott forrás tényein alapszik, amelyek bőven elégségesek egy általános érvényű kép felvázolásához a háború népmozgalmairól és hatásairól. Franz időközben tekintetbe vette a tudományos kutatás legújabb eredményeit, amelyek az NSZK-ban, Ausztriában, Franciaországban (Elzász), valamint az NDK-ban, Lengyelországban és Csehszlovákiában napvilágot láttak. Ezek csak megerősítették és elmélyítették már az első kiadásban felvázolt koncepcióját (lásd az Előszót). A harmincéves háború nagy emberveszteséget okozott a német népnek, főleg a járványok (pestis) révén. Franz úgy számítja, hogy a vidéki népességnek mintegy 40 százaléka, a városinak egyharmada esett a háború és a járványok áldozatául (59. l.). Mindenesetre elég nagy regionális különbségek adódtak. Vándormozgalmak, amelyek társadalmi, vallási és etnikai átalakulásokhoz vezettek, és a falvak újjáépítése, amely részben paraszti teljesítménynek, részben állami ösztönzésnek könyvelhető el, kiegyenlítették a károkat és a népesség veszteségeit. Németország keleti részén azonban a harmincéves háborút a parasztság jog- és tulajdonviszonyainak lényeges rosszabbodása követte, s a folyamat során, amely „visszafordíthatatlan volt", a paraszti földek jelentős része lovagi birtokká lett (127. l.). Ne tévesszük azonban szem elől, hogy pl. Brandenburgban az engelsi értelmezésű refeudalizálódás vagy második jobbágyság már a nagy háború előtt kezdetét vette, ha e folyamat csak a háború után gyorsult is fel lényegesn.

A könyvet az összehordott részanyagok gazdagsága és a tárgyilagos ábrázolás élteti, ezek biztosítják, hogy a történész vonatkozó kutatásaiban nem nélkülözheti. Néhány kifejezés, amely a „Harmadik Birodalom" nyelvezetére és fajelméletére emlékeztet, megérdemelte volna a piros ceruzát (pl. Sippe, Blutsanteil, Blutauffrischung, Erbgut, Volkskörper vagy alemannisch-dinarisches Element). Kartogramok és diagramok támasztják alá a fejtegetéseket és nyújtanak meggyőző képet egyrészt a népességpusztulásról, másrészt a bevándorlásokról és beköltözésekről. Földrajzi regiszter zárja a művet.

Hans-Heinrich Müller

HANNA SCHISSLER

PREUSSISCHE AGRARGESELLSCHAFT IM WANDEL

Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847

Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 33. k. Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1978, 285 l.

H. Schissler disszertációját mutatja be a könyvben, amelyet H.-U. Wehler gondozott, s amelyben Poroszország mezőgazdaságának és agrártársadalmának kérdéseit vizsgálja 1763 és 1846/47 között. Vizsgálatának tárgyai: „a kommercializált mezőgazdaság kapitalistává alakulása Poroszország keleti tartományaiban; a vidéki társadalmi rétegződés differenciálódási folyamatai, különös tekintettel annak a földbirtokos rétegnek a fejlődésére, amelynek gazdasági egzisztenciáját már messzemenően meghatározták a piaci viszonyok, és modern mezőgazdasági vállalkozók osztályává kezdett válni; valamint a mezőgazdasági munka rendszerének átalakulása a feudálisan kötött paraszti robotmunkától a kapitalista bérmunka különböző formáivá; végül a reformkorszak jelentősége a mezőgazdaság, a vidéki rétegek és osztályok, valamint általában a társadalomgazdasági fejlődési potenciálok és a porosz társadalom politikai uralmi viszonyai változása szempontjából" (13. l.). Módszertanilag a „társadalomtörténetre" orientálódva, Schissler megkísérli az átalakulási folyamatokat a maguk „politikai, gazdasági és társadalmi dimenzióiban ábrázolni", valamint „funkcionális és okozati vonatkozásokat és összefüggéseket felmutatni az agrárkonjunktúra, a reformpolitika és a társadalmi rétegződés változásai között" (13. l.).

A munka átfogó irodalomra támaszkodik, tekintetbe veszi a marxista kutatás eredményeit, de archívforrásokat nem dolgoz fel. Alapvetően új eredményeket nem közöl, Schissler inkább egyfajta mérlegét adja a kutatás állásának; ez is a történettudomány szükségszerű feladatai közé tartozik.

Igénye, hogy a témát agrártörténeti módszerekkel dolgozza fel, kétségkívül elismerést érdemel. Schissler valóban szakít sok polgári konvencióval; nemcsak körülményeket, de fejlődési folyamatokat is ábrázol; kritikus szemléletmódjával tűnik ki pl. a feudális kizsákmányolás viszonyai vagy az agrárreformok vonatkozásában; figyelmessé tesz a termelés hajtóerőire, a mezőgazdasági haladás hordozóira és a különböző osztályok és rétegek részesedésére a haladásból; kidolgozza az agrárreformok pozitív és negatív aspektusait; szemléletes képet ad a parasztság terheiről és a reformok társadalmi költségeiről; a tényszerűséget a szükséges elméleti általánosítással köti össze. Schissler újabb bizonyítékát adja annak, hogy a „történeti társadalomtudomány", amelyen „társadalomtörténetet" is ért, a társadalmi összefüggések, gazdasági okok és azok politikai és szociális következményeinek feltárásában sokkal kifizetődőbb, mint a hagyományos polgári történettudomány politikai eseménytörténete. Ide tartozik az is, hogy Schissler sok marxista kutatási eredményt kommentár nélkül átvesz – ez nem zárja ki előítéleteit a marxista fejlődéselmélettel szemben, amelyek végső soron hamis indoklásokra és a marxizmus nem kielégítő ismeretére vezethetők vissza. Hol írt valaha Marx „a fejlődéstörténet teleológiájáról", hogyan is akceptálhatott volna a dialektikus történelmi materializmus megalapítója egy ilyen idealista tant? Az sem felel meg a tényeknek, hogy a történelem mozgató erői csak „a termelőerők és a termelési viszonyok közötti feszültségre" vezethetők vissza (22. l.). Csak el kell olvasni „A politikai gazdaságtan kritikájához" előszavát, amelyben Marx a Schissler által figyelmen kívül hagyott „magasabb társadalmi komplexitást" komolyan tekintetbe veszi, ahogy „A tőke" számos helyén is teszi.

Szerencsére ilyen leegyszerűsítések ritkán fordulnak elő. Bizonyos mértékig azt fejezik ki, hogy a történeti-komparatív modernizálási elmélet és a történelmi materializmus összekapcsolásának igyekezete nyitott kapukat dönget, ami nem jelenti azt, hogy a polgári történettudomány ezen az alapon ne vethetne fel érdekes problémákat, világíthatna rá tanulságos összefüggésekre vagy nyújthatna realista ábrázolásokat. Schissler könyve érdemes az elolvasásra, tartalma tényszerű; az érdekes problémák

sokasága, mint pl. a földbirtokosok és a parasztok viszonya a reformok előtt és után, a népesség alakulása és a foglalkozási struktúra, a gazdasági érdekvédelem, uralmi kompromisszumok, agrárkonjunktúra és agrárválság, az agrárfejlődés és az iparosítás kölcsönhatása, összehasonlító kitekintés az angol, francia, orosz és japán fejlődésre, a porosz–német társadalom demokratizálásának esélyei stb. – egyetértést keltenek vagy vitára ösztönöznek. Egy sor megállapítása azonban ellenvetést igényel, és némely értékelése kérdéseket vet fel.

A könyv központi fogalmai: „a mezőgazdaság kommercializálása és az agrárkapitalizmus". Az első fogalom az, amely számomra helytelennek tűnik, mivel a szerző a hétéves háború végével kezdődő és Poroszország 1806-os összeomlásáig tartó időszakot is „kommercializálási szakaszként" jellemzi, és „a mezőgazdaság kommercializálását" így definiálja: „Átfogó piaci kapcsolatok alakultak ki, amelyek az agrárgazdaság jellegét tendenciózusan feloldották és túlhaladták" (36. l.). Bár az egyszerű árutermelés valóban fokozódott, de az egyszerű árutermelés terjedése még nem egyértelmű a mezőgazdaság kommercializálásával. Schissler itt olyan elképzeléseket kelt, mintha a feudális mezőgazdaság kommercializálódása már általánosan érvényre jutott volna. Erről azonban szó sincs. Máig elég keveset tudunk a mezőgazdasági árutermelés mennyiségi méreteiről. Sok földbirtok „piaci termelésének" nagy része a parasztgazdaságok feudális szolgáltatásaiból adódott. Hol marad itt a kommercializálás? Bizonyos, hogy a parasztok termékeik egy részét el kellett adják, hogy feudális kötelezettségeiknek eleget tehessenek, adóikat és járadékaikat kifizethessék. De jelentette-e ez a fajta árutermelés a naturálgazdálkodás beszűkülését, az agrárgazdaság jellegének feloldódását? Hiszen itt a parasztoknak a feudális agrárstruktúra alapján kellett eladniuk, nem pedig a „kommercializálás" miatt. Ha nem becsüljük is le az árutermelés fokozódását a XVIII. század utolsó harmadában, mégis sokhelyütt még a naturálgazdálkodás nyomta rá a bélyegét a parasztság termelésére, úgyhogy „a mezőgazdaság kommercializálása", ahogy Schissler definiálja, nem felelt meg az 1806-os Poroszország valóságos viszonyainak.

Kérdéses, hogy az agrárreformok valóban „a bürokrácia uralmi igényét és azt az igényét" jelzik-e, hogy „a vidék társadalomgazdasági és politikai fejlődését irányítsa" (109. l.)? Nem inkább egy uralmi vákuumba ütközött a bürokrácia Poroszország 1806-os veresége után? Schissler aránylag nagy figyelmet szentel a bürokrácia és a földbirtokos osztály közti harcnak, sőt érzésem szerint túlhangsúlyozza. Minden ellentétük dacára a bürokrácia végül mégiscsak az uralkodó osztály hatalmi eszköze volt. Hogy a parasztok a közösségi földek felosztásából csak 14%-kal részesedtek volna (109. l.), valószínűtlen és nem is eléggé bizonyított.[1] Amikor a szerző a földtől való menekülést és külföldi idénymunkások bevetését értékeli a keleti tartományokban (174. l.), nem veszi figyelembe a gépesítés terjedését, a pauperizmus értékelése során pedig W. Abelre hivatkozik, aki tudvalevően polemizál Engels interpretációjával (182. l.). Ismételten utalnunk kell azonban arra, hogy Abel a tömegnyomor keletkezésével kapcsolatban valódi tényeket hamis társadalmi alapokra vonatkoztatott. Először is Engels értékelése Angliára vonatkozott, ahol már „klasszikus proletárviszonyok" uralkodtak, másodszor pedig Engels is épp Németországban „iparosítás előtti" szegénységet, szükséget és nyomort ismert fel a házi-, kézműiparban és a mezőgazdaságban.[2]

Tehetnénk még némely kritikai megjegyzéseket, mégis a könyv információs értékét és említett nézőpontját emeljük ki. A mű a pillanatnyi mérleg megvonása értelmében hasznos szolgálatokat tesz.

Hans-Heinrich Müller

[1] Vö. *B. Schlitte:* Die Zusammenlegung der Grundstücke. 3 k. Leipzig 1886; továbbá *H. Harnisch:* Kapitalistische Agrarreformen und industrielle Revolution. Diss B, Rostock 1978, Gemeinheitsteilung und Separation c. fejezet.

[2] Vö. *F. Engels* in: *Marx–Engels* Werke, 2. k. Berlin 1958, 232., 564. s köv. l.; vö. *J. Kuczynski:* Ein Zentrum handwerkswirtschaftsgeschichtlicher Forschung, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1971, 2. rész, 283. l.

HERBERT PRUNS

STAAT UND AGRARWIRTSCHAFT 1800–1865

Subjekte und Mittel der Agrarverfassung und Agrarverwaltung im Frühindustrialismus

Berichte über Landwirtschaft, Sonderheft 194, Verlag P. Parey Hamburg–(Ny-) Berlin 1978. Szövegkötet: XVI, 327 l., Függelék: 127 l.

Bár *Pruns* az első két bevezető fejezetben bizonytalanságban hagy bennünket az uralkodó agrárstruktúra lényegéről és tartalmáról; bár az államnak csak igazgatási funkciókat tulajdonít, anélkül, hogy megértené mint az uralkodó osztály hatalmi eszközét, amely ugyan megengedi a bürokrácia bizonyos öntörvényűségét és viszonylagos önállóságát; bár a korai iparosítást alig ismeri fel kapitalista termelési módként (mi sem ismerjük félre megterheltségét a feudális múlt jelzálogával); bár a merkantilizmusnak és a fiziokratizmusnak túlzott jelentőséget tulajdonít, hisz ezek mind a korai, mind a késői periódusban csak tengődtek; bár némely szókombinációkhoz menekül, melyeket nem értékelhetünk – mégis hasznos és üdvözlendő módon tárgyalja a német agrárügyet. Az „állam", amelyre itt agrártámogató szerepében utal, az egyes német fejedelemségeket jelenti. Württemberget, Hannovert, Bajorországot és túlnyomóan Poroszországot veszi tekintetbe, míg a többi fejedelemséget csak egyes rendelkezésekkel kapcsolatban érinti. Pruns a kitűzött időhatárokhoz sem ragaszkodik mereven; gyakran nyúl vissza a XVIII. századra, mint ahogy néha a közvetlen jelenig is elkalandozik.

Két nagy fejezetben tárgyalja azután a közvetlen és közvetett állami agrártámogatást; bemutatja az „aktív államigazgatást" és „a különféleképpen strukturált hivatalos, félhivatalos és magánhordozókat", amelyek az intézkedéseket megvalósították vagy épp nem valósították meg, ezeket „az állami tényked̈és szubjektumaira" és „az állami tényked̈és formáira és eszközeire" osztja fel. Áttekintést nyújt a mezőgazdaság és vízgazdálkodás ügykezeléséről, a porosz Landes-Ökonomie-Kollegieum-ról és a többi német állam központi mezőgazdasági intézményeiről, törzsjuhászatokról, ménesekről, a porosz vízügyről, valamint az állami bankról, hitelintézetekről, nyilvános társaságokról, általános és speciális mezőgazdasági egyesületekről, állami birtokokról, mintagazdaságokról, oktatási intézményekről, akadémiákról, nevelésről, oktatásról és hírközlésről, a jutalmazás rendszeréről, a tenyésztés helyzetéről, a támogató vásárlásokról, exportprémiumokról, adóvisszatérítésekről, az üzem- és termelési költségek alóli tehermentesítésekről, a gépek és tenyészállatok terjedéséről, a mérsékelt fuvartételek bevezetéséről, és foglalkozik a szociálpolitikai intézkedésekkel. Uralkodók, miniszterek, szakhivatalnokok, ismert mezőgazdák, statisztikusok állásfoglalásai és kommentárjai, valamint törvények, rendelkezések, statútumok stb. kivonatai nyújtanak bepillantást az agrárügy különféle motívumaiba, és tanulságos ismereteket nyerhetünk a XIX. század első fele mezőgazdaságának és agrárpolitikájának fejlődéséről.

Pruns kiemeli, hogy a mezőgazdaság fejlesztése Württembergben, Badenban és Hessenben túlnyomórészt a parasztok javára írható, míg Poroszországban a nagybirtok könyvelhette el magának az agrárügyet támogató eszközök nagy részét. Ezzel szemben Bajorországot mint a mezőgazdálkodás támogatóját kevésre értékeli. Württemberget kiemelkedőnek tartja. Poroszország bocsátotta ugyan rendelkezésre a legtöbb eszközt, területéhez és népességszámához viszonyítva azonban nem állt azoknak a fejedelemségeknek az élén, amelyek támogatták a mezőgazdaságot (318. l.). Pruns mindenesetre túloz, amikor Poroszország vonatkozásában a parasztság sorvadásáról beszél (314. s köv. l.). A parasztfelszabadítás és a paraszti földterület veszteségei dacára a parasztság Poroszországban lényegében megmaradt,[1] inkább a porosz állam osztályjellegének van valami köze ahhoz, hogy a parasztok a mezőgazdaság fejlesztése során olyan rosszul jártak.

[1] Vö. *B. Berthold* és *H. Harnisch* adalékait, in: Studien zu den Agrarreformen des 19. Jahrhunderts in Preußen und Rußland. Berlin 1978 (Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, klny.) és *H. Harnisch:* Kapitalistische Agrarreformen und industrielle Revolution. Agrarhistorische Untersuchungem über die Zusammenhänge zwischen den kapitalistischen Agrarreformen und der Heurausbildung des inneren Marktes als Voraussetzung für die industrielle Revolution. Diss. B., Rostock 1978.

A függelékkötetben kimerítő jegyzetapparátust, forrásokat és irodalomjegyzéket találunk. A jegyzetek rengeteg információt tartalmaznak, amelyeket a szöveg olvasásakor nem szabad figyelmen kívül hagyni. Már a számos ismert vagy kevésbé ismert miniszter, hivatalnok, mezőgazda stb. rövid életrajza olvasásra érdemesíti a jegyzeteket, amelyek természetesen megkönnyítik a további kutatást, bár épp itt jól jönne egy névmutató. F. Steinbeis, A. A. H. v. Borgstede, S. A. v. Hardenberg, Ch. v. Rother, G. J. Ch. Kunth, L. v. Beckendorff, C. F. W. Dieterici, F. Ch. A. v. Motz, M. F. R. v. Delbrück, Ch. P. W. Beuth, F. W. Arnoldi, Ph. E. v. Fellenberg, Th. v. Schön, G. A. R. v. Rochow, J. v. Utzschneider, J. Sinclair, A. Young, J. G. Koppe, A. v. Lengerke, C. D. v. Voght, A. Thaer, J. H. Fink, A. A. K. W. L. v. Bodelschwingh, J. v. Hazzi, F. G. Schulze, Ph. C. Sprengel, H. Settegast, J. N. Schwerz, N. J. A. Schönleutner, C. N. Fraas, J. G. Nathusius és mások tevékenységéről és publikációs munkásságáról kapunk adatokat.

Pruns munkája az agrárfejlesztés vonatkozásában hasznos, és bizonyos mértékig betölti egy olyan kézikönyv feladatkörét, amelyben bizonyára gyakran fogunk lapozgatni, ha a XIX. század első fele mezőgazdaságfejlesztéséről és agrárpolitikájáról óhajtunk informálódni. Hogy azonban a könyv alkalmas-e arra, hogy a harmadik világ mai fejlődő országainak hasznos tanulságokkal szolgáljon, ahogy azt Pruns záró értékelésében reméli, kételni merészlem. Bizonyára ajánlható egyik-másik technikai rendszabály, de a harmadik világ nagy része nem kapitalista úton halad, s így végül is azt a kapitalista koncepciót, amely a könyv jellemzője és amelybe az összes technológiai rendszabályok beágyazódnak, ezek az országok aligha akceptálhatják.

Hans-Heinrich Müller

HUNTERS, GATHERS AND FIRST FARMERS BEYOND EUROPE

Edited by J. V. S. Megaw. Leicester 1977. 256 l.

Gazdaságtörténeti kutatásunk – néhány kivételtől eltekintve – még ma is meglehetősen Európa-centrikus. Ennek okait lehetne tárgyalni és magyarázni természeti és társadalomtörténeti érvek felsorakoztatásával, de jelenleg nem lehet célunk egy ilyen messzire menő, bár véleményem szerint igen tanulságos vitába bocsátkozni. *J. Megaw*, a leicesteri egyetem archeológiaprofesszora szerkesztésében megjelent könyv, melynek létrehozásában 11 tagú szerzőkollektíva működött közre, talán minden különösebb magyarázat nélkül is meggyőzi az őskor gazdaságtörténetének kutatóit egy tágabb világszemlélet szükségességéről. Már az első tanulmány is (Don Brothwell tollából) egy ilyen újfajta szemléletmódot mutat be „Az emberi populáció története Afro-Ázsiától az Újvilágig és kapcsolatuk lehetősége a gazdasági változásban" címmel. Érdekes módszertani fejtegetésekbe bocsátkozik a következő fejezet szerzője (J. Alexander), aki a „határ", „határterület" felfogást vizsgálja a prehistóriában. Hazai kutatásunk szempontjából egyik leghasznosabb tanulmánya a kötetnek A. J. Legge cikke: A mezőgazdaság kezdetei a Közel-Keleten, hiszen a magyarországi régészeti kutatás már kétséget kizáróan megállapította, hogy korai neolitikus kultúránkban erős délkeleti hatásokkal kell számolnunk.

A téma újszerűségével hat a nigériai régészprofesszor Thurston Shaw tanulmánya Ny-Afrika első vadász-gyűjtögető és földművelő népeiről. A könyv további fejezeteiben is ilyen, számunkra eddig szinte ismeretlen – kivéve az afrikai és ázsiai néprajzzal foglalkozók szűk körét – témák feldolgozása következik Dél-Ázsia, DK-Ázsia, Pápua-Újguinea és Polinézia népeinek korai kultúráiból. Két újvilági téma is helyet kapott a kötetben, Észak-Amerikának és Mexikónak a zsákmányoló gazdálkodástól a korai földművelésig tartó őstörténeti korszaka.

A könyvet 80 rajz és fotó, 4 tábla teszi szemléletessé, köztük olyan néprajzi felvételek, melyeket a mi történész kutatóink is érdeklődéssel szemlélhetnek. A bőséges irodalmi jegyzék (mintegy 80 mű) a legújabb kutatások eredményeinek publikációit is magában foglalja.

Pető Mária

D. S. SMITH, M. DAHLIN ÉS M. FRIEDBERGER

AZ IDŐSEBB NÉGER NÉPESSÉG CSALÁDSZERKEZETE AZ AMERIKAI „DÉLEN" 1880-BAN ÉS 1900-BAN

Sociology and Social Research 1979. 3. sz. 544–565. l.

A néger család történelmi tanulmányozását a valóságos történeti keretében kell elvégezni. 1900 előtt ez a keret inkább a Délt jelentette, mint Északot és a déli néger társadalom változó gazdasági struktúráját, a néger szegénységről tett néhány általánosított megjegyzés helyett.

A tanulmánynak az idősebb népességre való korlátozása mind szociológiai, mind történeti előnyöket biztosít. Az idősebb embereknek rendszerint vannak felnőtt gyermekei. Így adott a lehetőség, hogy kiterjedt többgenerációs háztartásokat teremtsenek a házasult gyermekeikkel és unokáikkal. Tehát a családokat intergenerációs perspektívában, azaz a szülők és felnőtt gyermekeik közötti viszonyok változatait vizsgálhatjuk. Lehetővé válik, hogy közvetetten megvizsgáljuk a rabszolgaság hatásait is. 1880-ban a 65 év fölötti négerek felnőtt koruk jelentős részét még mint rabszolgák élték le; gyermekeik a rabszolgaság időszakában születtek és nőttek fel. Másrészt 1900-ban az idősebb népesség gyermekei már elsősorban a rabszolga-felszabadítás utáni időszakban váltak felnőttekké.

A cikkben a háztartások szerkezetére vonatkozó tipológia az intergenerációs rokonsági fokozatokon alapszik. Mind 1880-ban, mind 1900-ban az idősebb négerek és fehérek családi állapota egészen hasonló volt. Viszont élesen különböztek a mutatók nemek szerint. 1880-ban mind a néger, mind a fehér 65 évnél idősebb férfiak 65%-a volt nős, 1900-ban pedig a fehér férfiak 67, a négereknek pedig 65%-a volt nős. A fehér nők 32%-a, a néger nőknek szintén 32%-a volt férjezett 1880-ban. 1900-ban a házasságkötési átlagéletkor a néger férfiaknál 25,4, a nőknél 21,1 év volt, míg a déli fehéreknél 26,4 ill. 22,4 év. Összességükben a demográfiai tényezők nem tudják megmagyarázni az idősebb négerek és fehérek családösszetételének különbségeit a XIX. század végére vonatkozóan.

Fogel és Engermann (1974) kimutatta, hogy az ültetvényes gazdasági rendszer sikere a női és férfi rabszolgamunkaerő egészen fiatal korú kiterjedt alkalmazásának volt köszönhető. A rabszolga-felszabadítás fő eredménye a férjezett nők visszavonása volt a mezőgazdasági termelésből. Ranson és Sutch számításai szerint a „gyapotállamokban" a nem városi lakos néger nőknek 16 év fölött fele, kétharmada dolgozott a földeken 1900-ban, összehasonlítva az 1850-es évekbeli 90% fölötti aránnyal.

Mind a történeti, mind a jelenkori adatokból látható, hogy a család jellemzőiben mutatkozó faji különbségek mérete fokozódik a társadalmi-gazdasági helyzetben mutatkozó eltérő megoszlás alapján. A négerek az osztályszerkezet aljára koncentrálódtak. 1880-ban a fehéreknek csupán 11%-a élt munkás vagy szolgáltatási dolgozó háztartásban, ezzel szemben a négerek 54%-a.

Az idősebb népesség együttélése a felnőtt gyermekekkel utal az adott népesség gazdasági helyzetére. A XIX. század végén az idősebb négerek kettős hátránnyal néztek szembe. Mint elnyomott faj tagjai szegényebbek voltak, mint a fehérek, másrészt gyermekeikhez való viszonyukban is hátrányosabb helyzetben voltak, mint a déli fehérek. 1890-ben a 65 év fölötti négereknek csupán 15%-a volt írástudó, szemben a 25 és 34 év közötti négerek 60%-os arányával.

A kisszámú mintavétel az egyes foglalkozási csoportokon belül behatárolja a határozottabb következtetéseket. A néger dolgozó osztály összetételének változása ennek ellenére sokatmondó. 1880 és 1900 között a munkás-háztartásokban élő idős négerek aránya 54%-ról 38%-ra csökken, miközben a farmer-háztartásokban élők aránya 34%-ról 45%-ra nő. Ezek a számok jelzik az osztálydifferenciálódás folyamatát is a néger népességen belül. A néger családok jómodú kisebbsége tapasztalta csak anyagi jóléte gyarapodását. Ennek a gazdasági folyamatnak a legnyilvánvalóbb jelzője a földtulajdon, ill. a bérlői helyzet bizonyos fokú szilárdsága. Ugyanakkor a többi néger kevésbé jutott előre. A néger gazdaságtörténet a rabszolga-felszabadítás után egyszerre a szegénység és az előrehaladás története.

A XIX. század végén az idősebb emberek gyermekeikkel való együttélésére analitikusan két különböző motivációt lehet megkülönböztetni. Sok idős ember – különösen a férfi farmtulajdonosok – az örökség ígéretét és munkalehetőségeket tudott nyújtani gyermekeinek. Mindkét motiváció, a gazdasági tevékenység és az örökség, ill. családi jólét magyarázatot ad arra, hogy a 65 év fölötti amerikaiak közül miért élt 5-ből 3 1900-ban gyermekeivel együtt, összehasonlítva az 1962-es 4-ből 1 aránnyal.

Timár Lajos

W. NORTON

A THÜNEN-ELMÉLET JELENTŐSÉGE A TÖRTÉNETI ÉS A MEZŐGAZDASÁGI FÖLDHASZNÁLAT FEJLŐDÉSELEMZÉSE SZEMPONTJÁBÓL

Journal of Agricultural Economics 1979/1. sz. 39–47. l.

A mezőgazdasági földhasználat elmélete, ahogyan azt a XIX. század elején Thünen megfogalmazta, nagy érdeklődést keltett mind a közgazdászok, mind a gazdaságföldrajzosok körében. Az elméletet általában kedvezően fogadták, és a földhasználat javasolt mutatóit megerősítették az adott szükségszerű feltételek mellett. Mégis úgy tűnik, két fontos területet kevésbé tanulmányoztak. Először is azt, hogy az elmélet kb. 1800 körüli keletkezési időpontja ellenére kevés elemzés vizsgálja a földhasználatot történelmi összefüggésben. Másodszor s még kritikusabban, a földhasználatról kevés olyan fejlődéselemzés született, amely határozottan a változásra koncentrált. Ezek a mulasztások ma már elismertek, s növekvő számban születnek a Thünen-elméletet történelmi összefüggésben vizsgáló munkák. Továbbá erősödött a tudatos igény a fejlődéselemzések iránt. Ez a korábbi fejlődés a történeti földrajzosok növekvő készségéből eredt, hogy mind elméleti, mind mennyiségi elemzést alkalmazzanak (Norton és Conkling, 1974; Ewald, 1976.)

E cikk célja, hogy ösztönözzön a mezőgazdaság történeti keretű további vizsgálatára és az időbeli változások alaposabb elemzésére. A cikk a következők szerint tagolódik: *a)* a hagyományos mezőgazdaság földhasználati elméletének összefoglalása, valamint megkísérli, hogy az időszempontot is alkalmazza. *b)* A földhasználat történeti vizsgálatával kapcsolatos válogatott irodalom áttekintése, valamint a formák bizonyítási folyamatainak nehézségeit hangsúlyozza. *c)* A mezőgazdasági földhasználat fejlődésének folyamatelemzését összegzi, s egy példát vitat meg a lényegében önellátótól az alapvetően árutermelő gazdasággá való átváltozásra. *d)* Összehasonlítást végez a történeti elemzés és a fejlődő országok egyes területeinek jelenkori elemzése között; számos következményt hangsúlyoz, és az időbeli változások elemzését javasolja.

Sok tanulmány irányította a figyelmet a mezőgazdasági viszonyoknak történeti keretekben történő vizsgálatára. A fő hipotézisek levezethetők a Thünen-elméletből, érintve a távolság hatását a földértékre, a földhasználatra, valamint az intenzitásra.

A távolsági változó hatását Norton és Conkling (1974) Torontótól északra fekvő területre mutatta be az 1861-es évre vonatkozóan. A földértékek a Torontótól való távolsággal szoros egyszerű negatív korrelációt mutattak. Az $r = -0{,}6502$. A földhasználat világosan elhatárolódott egy Toronto piacához közeli árutermelő és az önellátó gazdálkodás külső övére. A belső zóna jellegzetes növényei a következők voltak: őszi búza, borsó és zab; a külső zónában főleg tavaszi búza, burgonya és takarmányrépa termesztése folyt. Látható, hogy az őszi búza, az alapvető árunövény fordított intenzitást mutat a Torontótól való távolsággal, mind a bevetett területek, mind az egységnyi területre jutó termésátlagok vonatkozásában. Az adott eredményeket Norton és Conkling arra használták, hogy a folyamat tartalmát egy év vizsgálata alapján bizonyítsák. A folytatódó bevándorlás és a gyorsan változó gazdaság miatt úgy érveltek, hogy a földhasználat külső zónája egy kezdetleges árutermelés zónája volt, és a megfigyelt határzóna Torontó piacától kifelé mozgott. Nyilvánvaló, hogy a

statikus elemzésből levezetett, a folyamattal kapcsolatos következtetések további vizsgálatokat igényelnek.

Egy Nyugat-New York államra vonatkozó vizsgálat az 1840. és 1860. évre vonatkozóan ellenőrizte azt a hipotézist, hogy a szállítási költségek időbeli csökkenésével lehetséges-e, hogy inkább nő a környezeti változók fontossága, mint a földhasználat determinánsaié. Így egy fejlődési hipotézist két időpontra vonatkozó vizsgálat eszközeivel elemeztek. A kanonikus korrelációvizsgálat szerint 1840-ben a földhasználat mutatói a nem specializált általános gazdálkodást tükrözik, nincs szoros kapcsolat a természeti környezettel. 1860-ban a sokféle specializált földhasználat a jellemző, egyértelmű és sokkal szorosabb alkalmazkodás mutatkozik a természeti környezethez.

Számos tanulmány megkísérelte, hogy inkább közvetlenül a változásra koncentráljon, mint egy időben adott periódusra vagy a periódusokban meglévő feltételekre. Az egyik központi téma a thüneni kontinentális és világrendszer fejlődése a kereslet időbeli növekedésével, a szállítás változásával és a gazdálkodási gyakorlatban bekövetkezett technológiai változásokkal kapcsolatban. Ezt a témát Schlebecker fejtette ki, ugyancsak ő elemezte az alapvető piac változásait Athéntől Nyugat-Európáig és az Egyesült Államokig bezáróan. Leonard (1976) ezeket a változásokat a brit gazdaság példáján magyarázta, utalt pl. a brit importzónák kiterjedésére. Peet ezt a fejlődést részletesen tárgyalta, s megjegyezte, hogy az import Nagy-Britanniába egy állandóan kiterjedő, de mégsem szabályos Thünen-rendszer szerint érkezett. A búzaellátás például kezdetben Nagy-Britannián belülről, majd a balti államokból, az 1870-es években az Egyesült Államokból s végül Nyugat-Kanadából és Ausztráliából érkezett. A kiterjedési folyamat szempontjából három tényező alapvető: a kereslet növekedése, a szállítási költségek csökkenése és a gazdálkodás technikai fejlődése.

A fentebb tárgyalt irodalom nagy része vagy a formára koncentrál, vagy a folyamat valamilyen megközelítő változataira. Kritikai igény mutatkozik egy időorientációjú elmélet iránt, amely lehetővé teszi, hogy a folyamatot mint a forma magyarázatát használjuk fel. Szükségszerű, hogy olyan elmeleteket teremtsünk, amelyekből a formákat logikusan levezethetjük és amelyek jelzik a formaváltozások időbeli alakulását.

Timár Lajos

ENGLISH SUMMARIES

K. TÖRÖK

PEASANT FARM AND HOUSEHOLD IN THE MID-19th CENTURY

In 1966, author started his investigations on small peasant farms in three villages. These villages of cleared woodland origin situated in the valleys of the Zemplén mountains have been cut from the outside world still some decades ago. Due to their adverse geographical and agricultural conditions no co-operative farms has developed in either of them. On the non-commassated fields private farming based on an improved three-course system is going on at present as well. The villages offer a unique possibility of research for observing in the living practice the three-course peasant farming and farm management. Just therefore, the author endeavoured to disclose as many-sided information as possible on the different farms. Proceeding backwards from the present he was looking for the earliest time section in which this was realizable and still not being so remote that recent data could not be reliably built in. Archival researches have revealed the author's basic sources: population and animal census 1857, cadastral survey material 1867 and the birth/marriage register begun late in the 18th century. All three source groups have been dealt with separately by a number of branches of science but have not been analysed as yet by domestic research in this grouping as well as by the microanalysis of structures.

Out of the three villages, it is on Baskó that author presents the method of researches conducted so far, its results and failures. He attempted to display all farms and households of the village, as on a still, at a given time (1857). Though being aware that stills are distorting he had to choose this solution because merely that way the disaccord of data could be eliminated and a uniformly treatable documentation could be compiled.

Household

Households have been classified by the method of P. Laslett.

In 1857, 96 households with an average number of 5.3 persons are being surveyed at Baskó. The most frequent household formation is a married couple with one or more children. The augmented families are unidirectional, that is, they are augmented by either ascending, descending or collateral relatives, combinations thereof do not occur at all. The ratio of multiple families is altogether 7 per cent. The head of the household is almost without exception an ascending relative of the other family head, that is, a married child is living together with his or her patents.

Farming

The vast forests surrounding the three villages offered a constant many-sided means of subsistence and supplementary source of income to both the landless and the smallholders.

All employees of the community and of the landowners are to be found among the households having no landed property.

At Baskó, mainly oxen are used as draught animals. Only five of the landowning farmers have horses. In 86 per cent of the households owning landed property of larger than 10 cad. hold extension census-takers register three to seven big animals. Farms having the largest number of big animals own majority of the sheep stock, too.

In studying the internal bases of labour in the households, 14 years was taken as the lower age limit, that is, all members of the household older than 14 years were considered as full-value adult labour force. At Baskó, 83 per cent of the households consisting of at least two men and two or more women are to be found in farms of above 10 cad. hold extension.

Baskó is situated in one of the country's typical small-village areas, the number of inhabitants did not exceed 500 persons even retrospectively for two centuries. On account of its geographical conditions the village belongs among the settlements of adverse agricultural situation, with fields unsuitable for crop growing and animal breeding. People were living here always from the mountain, wood was here the wheat. Field cropping could not be increased either in an extensive or intensive way, clearing was of minimum rate in the last two centuries. The facts cited above explain the preservation up to our days of land use, cultural practices, farm management, the petrification of an earlier stage of development.

G. BENDA

THE SOURCE-MATERIAL OF ELEK FÉNYES

Elek Fényes (1807–1876) is a prominent representative of Hungarian descriptive statistics. His works supplying systematical geographic and statistical information on the entirety of the country, its counties, each and every village and puszta appeared continuously from 1836 onwards. In addition to his statistical work, he went into politics siding with Kossuth in the opposition, in 1848–1849 he was Head of the Central Statistical Office. Historical literature working with quantitative data is drawing much from works by Elek Fényes but the origin and reliability of his data have not been investigated so far.

Works of major importance by Fényes appeared between 1836 and 1851: "Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben", I–VI. (Present state of Hungary and the annexed provinces as to statistics and geography. Vols 1–6); The first three volumes of this work have been published in a 2nd edition in 1842–1844 (the country is dealt with county by county, with details on the history, geography, population, economic life and individual villages of each county); "Magyarország statisztikája" (Statistics of Hungary), 1842, Vols 1–3 (general work); "Magyarország leírása" (Description of Hungary) 1847, Vols 1–2 (abridged and partly revised variant of the earlier two works); "Geográphiai szótár" (Geographical dictionary) 1851, Vols 1–4 (encyclopedic description of communities, towns).

The report first analyses to what extent these consecutive works repeat the earlier said, and in how much they contain new and old Data. It is stated that the description of counties and communities was made between 1836 and 1840, thereafter only some parts were rewritten by Fényes (data and text of ten counties fully, those of eleven counties in part, but the description of 25 counties remained unchanged, national data, on the other hand, were considerably perfected between 1842 and 1847 (e.g. industrial statistics).

In his first work E. Fényes took the data on the population from parish registers of 1830, for 11 counties he borrowed the data from a lexicon by Ludovicus Nagy entitled Notitiae . . . (1827). For most communities, the same population figures are included for 1851 as well. As regards the settlements in counties of Transdanubia, the 2nd edition of 1842 supplies data from parish registers of 1840, the same data figure for 1851 as well. On the basis of parish data the population was re-counted by E. Fényes for the state administration-scheme for 1839–1840 and for 1846.

In his first work the 1790 county data of the area under agricultural utilization (arables, vineyard etc., were published, later the figures were modified on the basis of more recent data of unknown origins; the increase however in arables in the plain regions of the country he probably underestimated, thus in the cadaster survey 1851 he missed about 1.3 million cad. hold.

For geographic descriptions E. Fényes drew a lot from earlier works, mainly those published early in the century. Often he quoted entire passages verbatim (e.g. description of county Moson and its communities from an 1818 year report). In the 1840-s, he corrected several items in his descriptions – at the time he got hold of a number of data directly from the counties, from farm

managers, private persons working on the domains. Accordingly, his information basis augmented, supplying more data especially in the field of industrial statistics. The majority of the descriptions, however, are adoptions of outdated data, even in 1851.

After all, not having an institutionalized statistical system at his disposal, Fényes merely compiled material from works in print or hand-written records, and could not go beyond this except in limited fields. The population data he used are available in parish registers, which appeared regularly year for year during the whole epoch. These sources have not yet been critically reviewed.

F. VIRÁGH

CONTRIBUTIONS TO THE CAPITALIST DEVELOPMENT OF AGRICULTURE ON THE SOUTHERN GREAT PLAIN (1880–1910)

On the area of the seven counties on the Southern Great Plain 17.4% of the population of the Hungarian State lived. In the course of history, these extensive areas were given various names: Bánát, Bánság, Viharsarok. The agrarian movement which evolved at the turn of the century in an integrated manner in the vast region, commanded attention all over Europe. Epoch limit of the capitalist transformation falls to the 80-s of the 19th century, the close of the transition to a fully fledged capitalist agricultural system; the emergence of uniform capitalist ownership, the basis of capitalist development.

The enclosures for cultivation purposes were accomplished by about 1900. Especially the division of common pastures caused tension, as these had been the fodder basis for the livestock the humbles. Manuring increased the nutritive value of soil at a quicker pace, in 30 years the interval between two manurings decreased was halved, artificial festilization was introduced.

As a consequence of the 1894 year rural police law, the feudal-age impediments to the use of adjacent fields were abolished, thus the uniform farming system, the crop rotation, could become universal. In some places, wheat prevailed from 60 to 70% even in the 90-s and due to the drop in wheat prices, this was a drawback to subsequent development in agriculture. As regards the production pattern, wheat production showed a decrease, maize production an increase; it was a local potentiality, that Torontál, Bács and Temes were the three counties producing most wheat and maize.

As to the production of industrial crops, e.g. sugar beet, after a transitional bulge it was showing a decline because farms were not capable as yet to cater for the more advanced methods of intensive cultivation (deep tillage and capital-intensive skilled labour). On the excess products, the processing of which would have ensured winter work and income for poor peasant families, were equally missing.

Gardening was pursued sporadically in Northern Bácska, in the regions of Szeged, Makó, Vinga and Versec but fruit and vegetable production did not as yet produce an abundance of goods worth marketing in the industrial region in Southeastern Hungary or at other spots within easy reach by railway.

Of fodder crops, especially maize and beets were of importance. Though not insignificant as to quantity, the initiative of meadow irrigation deserves attention from the technical aspect. In consideration of scientific experiments and water lifting by an electric pump, the irrigation equipment of Békéscsaba was of national importance.

As regards the means of production, late in the century there was an about 30% increase in the number of iron ploughs, nevertheless their proportion did not improve since meanwhile the area of arables increased at a faster rate. Of the ploughs drawn by animals. 12% were still made of wood, the majority of these was owned by small-holders. A few six-iron two-machine system steam-ploughs were to be found on some estates. In the county Torontál, Fowler-type two-machine system steam plough were owned by steam-plough co-operatives of rich peasants and these were doing ploughing for hire, just as some landlords.

At the turn of the century, animal-drawn equipment was predominant; mostly oxen and horses drew the small field machinery. As regards the use of large machinery, there was progress in a single domain of agriculture, in threshing. Within two decades, at the turn of the century the threshing

equipment increased in above 1000 hold estates about six to tenfold, but a considerable number of threshers were owned by the higher strata of rich peasants, a notable enterpreneur stratum evolved from thresher-owning rich peasants, in county Békés L. András Áchim founded a cooperative for them.

In animal breeding capitalist development is more conspicuous than in any other sector of agriculture. The essence of the change that took place by the end of the 80-s is that non-draught animals, so-called farm animals fed on a natural pasture from spring to autumn, were supported from autumn to spring in stables on the same food-value using roughage, grain- or beet fodder.

New elements of development in animal breeding: pure-bred population, evolution of breeding stock and the weight increase of animals are apparent in all subregions of the southern Great Plain, a notable progress was made as the results of livestock markets and fairs in Budapest, Vienna also showed. While developing a stock, needs of the farm management were satisfied – in the first place, reproduction of the basic means of production (ox, horse) – as well as meeting of the manifold marked demands. In three counties of Southern Hungary (Békés, Torontál and Temes), relatively notable milk and butter production were pursued. The butter produced in factories at Temesvár and Szabadka was transported in barrels to markets in Germany, England and even Japan.

A new feature of farm management was the decline of small-holdings of tenant-farmers, the appropriation of these areas and putting them into the hands of big lease-holders. The capitalist big lease system spread an extraordinary rate throughout the region.

The capitalist development of agriculture can be seen clearest on the domains; on the Károlyi, Wenckheim, Nákó, Csekonics-estates etc. about 23 kinds of crops – among them industrial and fodder crops – were produced, steam-ploughs were used, also in ploughing for hire, rationalized animal husbandry, industrial establishments were to be found in the early 1900-s. The change in the spirit of landowners was of still greater consequence.

L. SÁNDOR

STATUTE-LABOUR IN THE ESTERHÁZY-DOMAIN AT BUJÁK IN THE 18th CENTURY

In the 18th century, some of the settlements belonging to the Buják domain of the Esterházy family were in the county Pest-Pilis-Solt, others in county Nógrád and in county Heves. From the aspect of domanial administration the settlements were divided into two districts. Investigations of the socage burdens of serfs before the villein socage settlement of 1767 show that only at the time of major grain transports it was that the domain claimed the full measure fixed in the villein only at the time of major grain transports socage law; otherwise the landlord took only 70 to 80 per cent thereof. The contracts of exemption from statute-labour concluded after the settlement of the villein socage show that the underdeveloped domestic economy of the manor in the Buják domain led the landlord to have the unutilized socage redeemed in money. Data from estates situated elsewhere in Hungary prove that in the third third of the 18th century, manorial commodity production based on socage proceeded at an uneven pace and with various intensity in the various regions.

I. KIRÁLY

FACTS AND DOCUMENTS FROM THE PAST OF AGRICULTURAL EDUCATION IN HUNGARY (THE FAMILY OF BÉLA BARTÓK AND THE PEASANTRY)

Closer knowledge of the life and mainly of the sphere of ideas of Béla Bartók the composer's father is not only a contribution to agricultural history and musicology but effectively confutes some false legends woven round the figure of Bartók It also supplies some additional information to the question why the music of the peasant population of the Carpathian basin was to become the seed ground for Bartókian music. The sources are to be found in the history of the family from the composer's grandfather onwards: in the continuity of ideas which formed the composer for a lifetime.

From his father János Bartók Béla Bartók Sen. took over a school destined for the education of peasants. In the 80-s of the 19th century of this type of school only seven altogether were functioning in the country. In these sphere the father of Bartók attempted to make real his ideas far in advance of his age. While feverishly searching for the social function of the school, he came upon the idea that the lack of economic education of the peasantry was a setback to general national progress. In fact he had voiced what János Bartók had to repeat all over after the compromise of 1867 almost 20 years earlier at the time of the 1848 year revolution. The attempt to situate this type of school, led Béla Bartók sen. to theoretical problems like the analysis of the composition of the peasantry. He drew the dividing line within the peasantry between workers and enterpreneurs. Within the working peasantry he also perceived the essential differences between landed peasantry and the agrarian proletariate.

Having clarified the situation of the peasantry as to social class he intended to develop agricultural education accordingly. He suggested an essentially ternary division, recommending evening schools to the agrarian proletariate and the landed peasantry engaging in wage-work; agricultural schools to the landed peasants living on their own farm as well as to rich peasants. Higher agricultural training according to him was to qualify for the running of large estates and the fixing of general agricultural policy.

He voiced his suggestions to farm associations but had to face stiff refusal. An irony of history: when the conflicts with agrarian socialist movements were fragrant in the 1890-s, the same farm associations were compelled to accept his models of agricultural education. To further the cause of agricultural education he launched a periodical where he vented his theoretical conviction as well as his social and political views. The latter are in line within the ideas which the Bartók family stood for as an almost 150 years' tradition. The journal "Gazdasági Tanügy" (Agricultural Education) roused all progressive factors of agricultural education in the country. The dull village of Nagyszentmiklós in the Viharsarok (Stormy Corner, a place of discontent in Hungary) where the Bartók's father edited and printed this paper, all of a sudden became a centre of interest.

L. RUZSÁS

SIGNIFICANCE OF A SMALL-SCALE VINE PRODUCTION IN THE ECONOMIC ACTIVITY OF A TOWN ARTISAN

Travellers and economic authors mention of Hungary in the 1800's that in free royal towns and principal towns craftsmen were cultivating vine with the help of their families, journeymen, apprentices. Vineyards, the income of which went to the workshop-funds, were the saving-banks of the time.

After the recovery of vines following the Phylloxera epidemy in the late 19th century, vines regained and kept their importance in the economic activity of craftsmen up to the end of World War II.

Z. Csukás, a Pécs tinsmith made himself independent in 1886, by 1906 he went as far as to acquire 2 cad. hold vineyard (1 cad. hold = 0.57 ha) in the most valuable part of the Pécs vine area. Like his fellow master craftsmen in the 19th century he considered the vine as a source of additional income. In the period from 1906 to 1929 he kept a detailed record: the source material of the present report.

Not the planting of fruiting varieties, in the first place Cirfandli (practised by some artisans in the preceding century as well), but the introduction of cordon training was the innovation in the vine production of Csukás. Following the 1800-s partice he had the work done by members of his family, journeymen and apprentices, a vine-dresser, a few day-labourers, and at harvest time with "guests labourers", that is with invited guests.

In the first ten years, the technique of wine-making was not modified at all as compared to earlier years, grapes were still trampled at harvest in a holding vat. The latter was replaced only in 1916 by the crusher and the press. As regards elemental disasters, however, Csukás could not defend himself the way a large-scale vineyard could. A year with Peronospora, hail or vain, was sure to kill the

best of his crop (1919–1922). On the other hand, his wine both in quantity and quality was superior to that produced in large-scale vineyards.

For craftsmen the vineyard was the centre of family- and social life, it was a significant factor in their economic activity in the 19th century and even later.

G. BALÁZS

THE SITUATION OF NAVVIES IN COUNTY CSONGRÁD AND THE NAVVY MOVEMENTS IN THE POST-CRISIS YEARS 1933 TO 1939

The hardships navvies had to face when trying to extricate themselves from the economic crisis presented in the report. Their low wages give evidence thereof. The measures having necessarily led to fixing the lowest wage pay for navvies are revealed. The increase in employment opportunities and wages were due to the beginning war boom. The unemployment of this social stratum after the crisis and the ensuing privations and poverty are disclosed. The serious effects of unemployment on the physical and mental development of the children of navvies, their health and social conditions are pointed out.

Thereafter, the attempts made by the authorities end various organs to ease the unemployment of navvies are dealt with. It must be stated, however, that these endeavours have failed to materialize.

Finally, the measures taken against the navvies by the government and the local authorities are mentioned. In 1934–1935 the prosecutions have led to the disintegration of the county groups of the navvy association and of the local organization of the Social Democratic Party. The wrong agrarian policy of the Social Democratic Party and appearance of right wing parties and organizations were instrumental in it, too, and have finally led to the reorganization of the navvy association and of the Social Democratic Party. At last, the class struggle of navvies conducted against the social system to improve their situation is outlined.

B. SZEMZŐ

THE REORGANIZATION OF SUGAR BEET PROWING IN HUNGARY, 1945–1948 (PART 2)

(For Part 1, see No. 1–2. 1981)

Organization accomplished late in 1946, the task left over for 1947 was to control whether the establishment was functioning properly. Particularly the elected local deputies had to be scrutinized: in a number of communities, namely, producers were not yet aware that they were not at the mercy of the factories any more and automatically picked the factory deputy to negotiate for the producers. Whereever we came behind such a course of events, we had a new election organized. Indeed, for the village deputy's was a key function at beet delivery; he was responsible for smooth delivery, and thus the satisfaction of the members depended on him. The village deputies were controlled by district deputies elected by them – these were also to be members of the general assemblies; they were in fact voicing the producers' requests. Moreover, the COSZ (National Federation of Sugar Beet Producers) appointed one or two inspectors, according to need, for the district of each factory, to secure the producers' interests versus those of the factory's beet-inspectors. In return for this service, the body of deputies received 30 per cent of the member's subscription funds proportionally to the beet delivered. In autumn 1947, in several communities the producers in strart set out to sell all their sugar at one go and in these cases not even the price of rationed sugar could be obtained. Aware of this danger, we had already set as a task to the 1946 Federation to hinder such damage to the producers' interests whereever the deputies considered it necessary, the Federation purchased the producers' superfluous sugar at least the price of rationed sugar and resold it only after the first sales-wave was over.

By 1947, just as the sown acreage, the number of members doubled, nevertheless, delivery was smooth. The credit for this – as well as for the improved tending of plants – goes to the official bulletin "Cukorrépatermelő" (Sugar Beet Producer): here not only the continuity of daily work-routines was made public, but also government measures of interst to the producers, and even news of world-production. Thanks to the system outlined above, by 1947 we already served the area (75.000 ha) which was envisaged only for the third year of the three-year plan period just started; and we had more seed, we could have sown on a still larger area. No more local seeds will be at our disposal and we were compelled to import seeds from as far as the USA. Hence the Ministry entrusted us with the organization of seed reproduction as well. It was only in 1949, however, that those involved in this task began enjoying the benefits of the measures we took. In 1947, we managed to acquire so much seed that in 1948 100 000 hectares could be sown.

In 1948, we delivered 180 000 waggons of beets; the sugar not only satisfied the almost doubled home consumption, but even permitted the export of 5000 waggons of sugar. In 1948, Hungary was first to release sugar in Europe. Another remarkable event in 1948; we managed to organize the "International Congress of Sugar Beet Producers of the Danube States", the first congress of the sort after World War II, with the participation of Austria, Czechoslovakia, Yugoslavia and Roumania. Simultaneously, the Hungarian sugar industry was taken over by the state and the organization built up in the preceding three years, was put down.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. – Terjedelem: 24,15 (A/5) ív
81.9598 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

SZEMLE

Penyigey Dénes: Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében (Ism.: *Rácz István)* 611
B. Lukács Ágnes: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években (Ism.: *Kápolnai Iván)* 613
Dobrossy István: Dohánytermesztés a Nyírségben (Ism.: *Viga Gyula)* 616
Rékasy Ildikó: Györffy István munkássága. Bibliográfia (Ism.: *Selmeczi Kovács Attila)* 618
K. F. Szavelo: Rannyeje feodalnaja Anglija (Ism.: *Tagányi Zoltán)* 619
V. P. Danyilov: Szovjetszkaja dokolhoznaja gyerevnya (Ism.: *Tagányi Zoltán)* 620
B. Brentjes—S. Richter—R. Sonnemann: Geschichte der Technik (Ism.: *Pető Mária)* 622
W. Küttler: Lenins Formationsanalyse. Russland vor 1905 (Ism.: *Tagányi Zoltán)* 622
Günther Franz: Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk (Ism.: *Hans-Heinrich Müller)* 624
Hanna Schissler: Preussische Agrargesellschaft im Wandel (Ism.: *Hans-Heinrich Müller)* 625
Herbert Pruns: Staat und Agrarwirtschaft 1800—1865 (Ism.: *Hans-Heinrich Müller)* 627
Hunters, Gathers and First Farmers beyond Europe (Ism.: *Pető Mária)* 628
D. S. Smith—M. Dahlin—M. Friedberger: Az idősebb néger népesség családszerkezete az amerikai „Délen" (Ism.: *Timár Lajos)* 629
W. Norton: A Thünen-elmélet jelentősége a történeti és a mezőgazdasági földhasználat fejlődéselemzése szempontjából (Ism.: *Timár Lajos)* 630

ENGLISH SUMMARIES 632

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100,— Ft

1 szám ára: 25,— Ft

Indexszám: 25 103

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 50,—Ft
Évi előfizetési ára: 100,— Ft

INDEX: 25 103
ISSN 0002—1105

CONTENT

G. Benda: The source-material of Elek Fényes 365
K. Török: Peasant farm and household in the mid-19th century 381
F. Virágh: Contributions to the capitalist development of agriculture on the Southern Great Plain (1880—1910) 489

CONTRIBUTIONS

L. Sándor: Statute-labour in the Esterházy-domain at Buják in the 18th century 515
I. Király: Facts and documents from the past of agricultural education in Hungary (The family of Béla Bartók and the peasantry) 532
L. Ruzsás: Significance of a small-scale vine production in the economic activity of a town artisan 542
G. Balázs: The situation of navvies in County Csongrád and the navvy movements in the post-crisis years 1933 to 1939 546
Z. Tagányi: Remarks on developing of modern agrarian systems: an attempt 564
B. Szemző: The reorganization of sugar beet prowing in Hungary, 1945—1948 (Part 2) 574

REVIEWS 611

ENGLISH SUMMAIRES 632

